

Algemene Geschiedenis der Nederlanden

**Algemene Geschiedenis
der Nederlanden
in vijftien delen**

De 'Algemene Geschiedenis der Nederlanden' is het meest uitgebreide standaardwerk over de geschiedenis van de Lage Landen vanaf de Prehistorie tot heden. In de eerste vier banden worden de Romeinse tijd en de Middeleeuwen behandeld; in de volgende vijf delen de Nieuwe Tijd van ± 1480 tot ± 1795 en in de laatste zes delen de Nieuwste Tijd van ± 1795 tot heden. Iedere periode (Middeleeuwen, Nieuwe Tijd, Nieuwste Tijd) wordt begonnen met een aantal bijdragen die voor de gehele betreffende periode gelden en die juist over een langere termijn bezien interessante beelden geven, zoals de ontwikkeling van landschap en bewoning, conjuncturele ontwikkelingen en dergelijke.

Vervolgens worden de verschillende aspecten, zoals sociale, economische, politieke en socioculturele geschiedenis chronologisch behandeld door vakspecialisten.

Afhankelijk van de beschikbare bronnen en de stand van onderzoek is in iedere periode voor een eigen aanpak gekozen.

In ieder deel zijn per onderwerp beredeneerde bibliografieën opgenomen waarin de lezer gewezen wordt op de bestaande literatuur.

Tevens treft men achterin ieder deel voetnoten, een lijst met aangehaalde literatuur en bronnen en een register op persoonsnamen aan.

Alle delen zijn rijk geïllustreerd met meer dan 200 illustraties waarvan een aantal in kleur.

Op deze wijze geeft de Algemene Geschiedenis der Nederlanden een verantwoord beeld van de huidige stand van kennis van onze geschiedenis.

serie ISBN 90 228 3800 5

*Op het vooromslag:
de geldwisselaar.*

*Schilderij van Quinten Metsijs.
Musée du Louvre, Parijs.
Dia Giraudon, Parijs.*

Algemene
Geschiedenis
der Nederlanden 5

Algemene Geschiedenis der Nederlanden

Sociaal-economische geschiedenis,
geografie en demografie 1500-1800
Instellingen 1480-1780
Politieke- en religiegeschiedenis na 1480

5

NIEUWE TIJD

© 1980 Unieboek bv,
Bussum

Niets uit deze uitgave mag
worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt
door middel van druk,
fotocopie, microfilm of op
welke andere wijze dan
ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming
van de uitgever.

No part of this book may
be reproduced in any form,
by print, photoprint,
microfilm or any other
means without written
permission from the
publisher.

Voor alle kwesties inzake
het kopiëren van een of
meer pagina's uit deze
uitgave:
Stichting Reprorecht,
Coengebouw
Kabelweg 37
1014 BA Amsterdam

deel ISBN 90 228 3806 4
serie ISBN 90 228 3800 5

De Algemene Geschiedenis der Nederlanden
staat onder redactie van:

coördinerende redactie:

prof.dr D.P. Blok
prof.dr W. Prevenier
prof.dr D.J. Roorda
prof.dr A.M. van der Woude
prof.dr J.A. van Houtte
prof.dr H.F.J.M. van den Eerenbeemt
prof.dr Th. van Tijn
prof.dr H. Balthazar

redactie Middeleeuwen:

prof.dr D.P. Blok
prof.dr A. Verhulst
prof.dr H.P.H. Jansen
prof.dr R.C. van Caenegem
prof.dr A.G. Weiler
prof.dr W. Prevenier

redactie Nieuwe Tijd:

prof.dr M. Cloet
prof.dr J. Roelink
prof.dr L.E. Halkin
prof.dr J. Craeybeckx*
prof.dr J.A. Faber*
prof.dr A.M. van der Woude*
prof.dr R. van Uytven*
prof.dr H. de Schepper*
prof.dr D.J. Roorda*
prof.dr J.A. van Houtte
prof.dr M.A.P. Meilink-Roelofsz.

redactie Nieuwste Tijd:

prof.dr H.F.J.M. van den Eerenbeemt
prof.dr J. Hannes
prof.dr J.A. Bornewasser
prof.dr M. de Vroede
prof.dr Th. van Tijn
prof.dr E. Scholliers
prof.dr J.C. Boogman
prof.dr L. Wils
prof.dr A.F. Manning
prof.dr H. Balthazar
prof.dr Joh. de Vries

redactiesecretaris:

drs J.P. Sigmond/drs M.G. Elisabeth Venekamp

De met een * aangegeven redacteuren waren belast
met de redactionele begeleiding van dit deel.

Inhoud

redactie	Inleiding	8
prof.dr A.M. van der Woude	De 'Nieuwe Geschiedenis' in een nieuwe gedaante	
	Inleiding op de delen 5 tot en met 9	9
drs J.D.H. Harten	Het sociaal-economische leven, geografie en demografie 1500-1800	37
	Het landschap in beweging	38
	<i>Inleiding</i>	38
	<i>Het stedelijke en industriële landschap</i>	38
	<i>Het agrarische landschap</i>	51
	<i>Nieuwe vormen in het landschap</i>	67
	<i>Besluit: het chronologische kader</i>	76
prof.dr G. Schmook jr	Geografie van het Zuiden 1480-1780	78
	<i>Het fysische landschap</i>	78
	<i>Het cultuurlandschap</i>	79
	<i>Besluit</i>	101
prof.dr A.M. van der Woude	Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800	102
prof.dr E. Hélin	Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden 1500-1800	169
	<i>Methoden van onderzoek</i>	169
	<i>Het bevolkingsaantal</i>	174
	<i>Het levenspeil</i>	184
	<i>Continuïteit en verandering</i>	190
	<i>Pogingen tot het opmaken van een balans</i>	192
prof.dr J.A. Faber	De Noordelijke Nederlanden van 1480 tot 1780	
	Structuren in beweging	196
prof.dr E. Scholliers en dr Chr. Vandenbroeke	Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden 1480-1800	252
	<i>Inleiding</i>	252
	<i>Bevolkingsverloop en bevolkingsspreiding</i>	253
	<i>Bevolkingsspreiding en urbanisatiegraad</i>	257
	<i>Bevolkingssamenstelling en actieve bevolking</i>	260
	<i>Arbeidspotentieel en graad van geschooldheid</i>	262
	<i>Bezitsstructuur en bestaansmogelijkheden</i>	263
	<i>Fiscale druk</i>	267
	<i>Landbouw</i>	270
	<i>Economische politiek</i>	272
	<i>Handel en nijverheid</i>	273
	<i>Prijzen</i>	277
	<i>De lonen</i>	283
	<i>Koopkracht van de arbeider in de stad</i>	285
	<i>Uitgavenpakket van de stedelijke arbeider</i>	291
	<i>De levensstandaard op het platteland</i>	295
	<i>Consumptiepatroon en gezinsbudgetten</i>	298
	<i>Arbeidsverhoudingen en inkomensongelijkheid</i>	301
	<i>Weldadigheid en bijstandsverlening</i>	305
	<i>Het BNP en het hoofdelijk inkomen</i>	307
	<i>Besluit</i>	309

	Instellingen in noord en zuid	311
prof.dr H. de Schepper	De burgerlijke overheden en hun permanente kaders 1480-1579	312
	<i>Statuut van Land en Kroon</i>	312
	<i>De staatsinstellingen</i>	328
	<i>Slotbeschouwing</i>	347
prof.dr A.Th. van Deursen	Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780	350
	<i>De Unie en de Staten-Generaal</i>	350
	<i>De stadhouders</i>	354
	<i>De ministers</i>	361
	<i>Het werkerterrein van de Raad van State</i>	366
	<i>Inkomsten van de Generaliteit</i>	369
	<i>De admiraliteiten</i>	372
	<i>De Hollandse regenten</i>	374
	<i>Lokaal bestuur</i>	380
	<i>De kleine provincies</i>	382
	<i>Justitie</i>	385
prof.dr H. de Schepper	De overheidsstructuren in de Koninklijke Nederlanden 1580-1700	388
	<i>Land en kroon</i>	388
	<i>De staatsinstellingen</i>	395
	<i>Slotbeschouwing</i>	405
prof.dr P. Lenders	Instellingen, de permanente kaders in de Zuidelijke Nederlanden 1700-1780	406
	<i>Het statuut van het land en het soeverein gezag</i>	406
	<i>Centrale bestuursorganen</i>	407
	<i>Gewestelijke instellingen</i>	411
	<i>Lokale structuren</i>	414
	<i>Vernieuwingspogingen</i>	415
	<i>Standenstructuur en fiscaliteit</i>	417
	Het politieke en religieuze leven na 1480	419
prof.dr R. van Uytven	Crisis als cesuur 1482-1494	420
	<i>De erkenning van Maximiliaans regentschap en de vrede van Atrecht</i>	420
	<i>Maximiliaans ingrijpen in Luik, Utrecht en Gelre</i>	422
	<i>De onderwerping van Vlaanderen en de hervatting van de Franse oorlog</i>	423
	<i>De nieuwe opstand van Gent en Brugge</i>	425
	<i>De Nederlandse opstand onder leiding van Filips van Kleef</i>	426
	<i>De politieke ommezwaai</i>	431
	<i>De economische wending</i>	434
prof.dr J. Roelink	Religiegeschiedenis 1480-1780	
	Inleiding op de delen 5 tot en met 9	436
prof.dr W.P. Blockmans	De Nederlanden van 1493 tot 1555: binnenlandse en buitenlandse politiek	443
en dr. J. van Herwaarden	<i>De regering van Filips de Schone 1493-1506</i>	443
	<i>De minderjarigheid van Karel V 1506-1515</i>	450
	<i>De regeringsperiode van Karel V 1515-1555</i>	454
	<i>De Bourgondische Kreits</i>	482
	<i>Bourgondische staat of wereldrijk?</i>	485
dr A.F. Mellink	Territoriale afronding der Nederlanden	492
	Noten	507
	Geciteerde bronnen en literatuur	514
	Beredeneerde bibliografie	523
	Verantwoording van de illustraties	548
	Index op personen	549

Inleiding

Dit vijfde deel van de Algemene Geschiedenis der Nederlanden biedt een tweetal inleidingen die op de delen 5 tot en met 9 betrekking hebben (men zie hierna, pagina 9 vlg. en 436 vlg.). Daar wordt, ook wat dit deel 5 aangaat, de nodige informatie geboden over de opbouw en de verdeling van de stof. De redactie meent daarom hier te kunnen volstaan met een verwijzing naar die inleidingen en naar de inhoudsopgave.

Wel dient te worden vermeld dat de bijdrage van E. Hélin is vertaald door mevr. A.S. Stelling, en dat D.J. Roorda, in overleg met de auteurs, de nodige besnoeiingen heeft aangebracht in de bijdrage van W.P. Blockmans en J. van Herwaarden. Ook draagt hij de verantwoordelijkheid voor de inleidende opmerkingen over Doornik en het Doornikse die aan de bijdrage van A.F. Mellink voorafgaan.

REDACTIE

De 'Nieuwe Geschiedenis' in een nieuwe gedaante

Inleiding op de delen 5 tot en met 9

Wat – nog voordat de delen worden opengeslagen – het verschil tussen de *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* en haar circa dertig jaar oudere voorganger het meest markeert, is de uitbreiding van twaalf tot vijftien delen.¹ Het aantal delen dat op de Nieuwe Tijd betrekking heeft, is echter gelijk gebleven, namelijk vijf. Moet daaruit worden afgeleid dat de geschiedschrijving over de Nederlanden in het tijdvak tussen ruwweg 1500 en 1800 het minst aan vernieuwing toe was? Het tegendeel zou wel eens waar kunnen zijn. Het tegenover elkaar stellen van enkele redactionele gegevens betreffende de oude en de nieuwe *AGN* laat dit duidelijk zien.

Een indeling van de inhoud van beide vijf delen betreffende de Nieuwe Tijd (met ook ongeveer evenveel, namelijk circa één miljoen woorden) in vijf grote rubrieken levert bij benadering de volgende percentages op:

	AGN	NAGN
1 geografisch-demografisch-economisch-sociaal	18%	37%
2 politiek-militair-institutioneel	53%	25%
3 godsdienst	9%	15%
4 cultuur	15%	11%
5 overzee	5%	10%
6 overig	—	2%
	100%	100%

Bij behoud van dezelfde omvang heeft dus een zeer ingrijpende verschuiving in de indeling van de stof plaatsgehad. De politieke geschiedenis (met inbegrip van de militaire en institutionele) heeft haar dominerende plaats moeten prijsgeven en werd van ruim de helft in de *AGN* tot niet veel meer dan een kwart van de ruimte in de *NAGN* teruggebracht. Men behoeft slechts oppervlakkig weet te hebben van het historisch bedrijf in de afgelopen dertig jaren en van de verschuivingen in de vraagstellingen van het historisch onderzoek in die periode, om dit te begrijpen en reeds hieruit te concluderen dat de voor de *NAGN* gekozen opzet van de Nieuwe Tijd daarmee in overeenstemming is. In feite is de teruggang van het aandeel van de politieke en krijgsgeschiedenis nog groter dan uit de bovenstaande cijferopstelling blijkt, omdat de institutionele geschiedenis haar plaats in absolute zin zo ongeveer heeft behouden (\pm 35 000 woorden), waardoor de ruimte voor de politieke en krijgsgeschiedenis in eigenlijke zin ruimschoots is gehalveerd.

Moet hieruit worden afgeleid dat de redactie van de Nieuwe Tijd de politieke en de krijgsgeschiedenis als genres heeft willen onttronen en de kennis ervan van minder belang acht? Het antwoord moet tegelijk ja en nee luiden. De geschiedschrijving is enerzijds een discussie zonder einde, maar boekt anderzijds desondanks vooruitgang. De geschiedenis is bovendien niet statisch, maar ontwikkelt zich parallel met de belangstelling van de levende generaties voor hun verleden. Die discussie zonder einde (van de tijdgenoot met het verleden) bracht de noodzaak mee de focus van de belangstelling te verschuiven naar andere gebieden. Het feit dat dit mogelijk is zonder het verhaal van de politieke en militaire gebeurtenissen tot in alle details over te doen, kan dienen als ondersteuning van de opvatting dat er, ondanks de discussie zonder einde, vooruitgang in de historische kennis is. Het terrein van de politieke en militaire geschiedenis is door voorgaande generaties historici grondig doorvorst. Op veel vragen die men thans stelt, kan, gezien de

enorme hoeveelheid kennis die beschikbaar is, antwoord worden gegeven. Maar afgesloten is dit onderzoek natuurlijk allerm minst, al was het maar omdat ook op dit terrein allerlei nieuwe vragen worden gesteld. Het verloop van het bureaucratiseringsproces, de groei, stagnatie of terugval in omvang van het militaire apparaat en de organisatie ter verzorging ervan, de op- en neergang van aristocratiserings- en democratiseringstendenties, om slechts enkele ervan te noemen, het zijn vragen waarop tal van historici hun aandacht thans concentreren. Voor zover men op een deel ervan reeds antwoorden heeft gevonden, beïnvloeden die ook de visie die aan de bijdragen over de politieke geschiedenis in de *NAGN* ten grondslag ligt. Maar ook, ja juist voor deze en dergelijke nieuwe problemen op dit gebied geldt dat zij niet kunnen worden losgedacht van die zaken waarvoor in deze nieuwe *AGN* in het bijzonder ruimte is vrijgemaakt en aandacht wordt gevraagd. Ook op dit terrein is er dus naar gestreefd nieuwe inzichten te bieden en te integreren, en men kan het betreuren dat men de informatie die beschikbaar is om deze nieuwe inzichten te ondersteunen niet met wat gullere hand heeft kunnen bieden.

Toch mag er in dit verband wel op worden gewezen dat de redactie er steeds van is uitgegaan dat de *NAGN* de *AGN* niet volledig zou vervangen of overbodig maken. Wat in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* destijds voortreffelijk en nog voor de eisen van nu afdoende werd uiteengezet, zou niet automatisch voor de *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* herschreven hoeven te worden louter om wille van de volledigheid. Het is derhalve zeer wel denkbaar dat een aantal zaken in de *AGN* uitvoeriger, meer in detail werd uiteengezet dan thans in de *NAGN* is gedaan. Dit kan natuurlijk in belangrijke mate gelden voor politieke en militaire verwickelingen, omdat deze thans minder aandacht krijgen dan voorheen. Het kennismaken van bepaalde hoofdstukken uit de *AGN* na lezing van de *NAGN* is daarom niet altijd verloren tijd. Het nut daarvan zal onder andere in sterke mate afhangen zowel van de bedoeling waarmee beide overeenkomstige passages zijn geschreven als van die van de gebruiker.

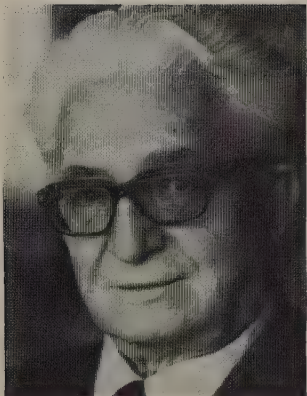
Naar welke onderdelen is nu de uitgespaarde ruimte gegaan? Uit voorgaand staatje valt snel af te lezen dat het allereerst de economisch-sociale en de overzeese geschiedenis zijn, die daarvan het meest hebben geprofiteerd, op de voet gevolgd door de geschiedenis van de met de religie verbonden vraagstukken. De cultuurgeschiedenis behield ten naaste bij haar plaats. Deze verschuivingen in de indeling van de stof sluiten naar de mening van de redactie zowel aan bij de methodische inzichten die na 1945 in de geschiedwetenschap langzaamaan gemeengoed werden, als ook bij de praktijk van het historisch onderzoek in de Nederlanden. Zo staat de verdubbeling van de ruimte voor de overzeese geschiedenis natuurlijk niet los van de nog steeds groeiende belangstelling voor de buiten-Europese geschiedenis en de oplossing van het Europa-centrische geschiedbeeld. De verbreding van het historisch onderzoek in de overzeese geschiedenis die in de afgelopen decennia plaatsvond, maakte de veel ruimere plaats in de *NAGN* zowel mogelijk als gewenst.

Dat de plaatsruimte die voor de economische en sociale geschiedenis werd ingeruimd, aanzienlijk werd uitgebreid zal weinig verbazing wekken. De mate waarin dat gebeurde – in de *NAGN* wordt meer dan één derde, dat wil zeggen ruim 700 bladzijden, hierdoor ingenomen – kan bij deze en gene misschien nog wel een wenkbrauw doen fronsen. De redactie heeft evenwel de overtuiging dat zij met deze verdeling van de ruimte een juiste beslissing heeft genomen. De volgende overwegingen hebben haar daarbij geleid. Allereerst bracht de methodische opzet van de behandeling van de Nieuwe Tijd (waarop hieronder zal worden ingegaan) reeds zelf met zich mee dat de economische en sociale aspecten van de historische ontwikkeling een belangrijke functie in het geheel kregen toebedeeld. Daarnaast was het nodig geheel nieuwe terreinen van onderzoek in de *NAGN* op te nemen. De geschiedenis van de prijzen, de bevolking, de landbouw, het landschap, het zijn gebieden waarover de *AGN* volledig zweeg, maar die in de huidige opzet juist van bijzonder gewicht zijn. Het vele baanbrekende werk dat in de voorbije decennia over deze onderwerpen is verricht, maakt hun integratie zowel mogelijk als noodzakelijk. Tenslotte bleken ook vrijwel alle onderwerpen die reeds wel in de *AGN*

aan bod kwamen, zoals de sectoren handel, verkeer, visserij en nijverheid, aan een drastische revisie toe te zijn. De enige uitzonderingen vormen wellicht het geld- en bankwezen, de publieke financiën en enkele bedrijfstakken, waar van geen opvallende toeneming van kennis en inzicht sprake is.

Begrijpelijk is het dat bij zulk een toenemende diversiteit van onderwerpen voor een adequate behandeling een zekere specialisatie en dus een groeiend aantal auteurs onvermijdelijk zijn. Bleek het in de *AGN* nog mogelijk om de gehele economisch-sociale sector door 5 auteurs te laten verzorgen, dat werden er niet minder dan 26 in de *NAGN*. Ook bij de religiegeschiedenis valt dit op. Het aantal auteurs verdubbelde van 8 naar 16, het aantal bijdragen van 9 naar 22. Alleen de overzeese geschiedenis ontsnapte (nog?) aan deze blijkbaar onstuitbare opmars der specialisten. Ondanks de verdubbeling van de omvang vergeleken met de *AGN* kon dit onderdeel nog door 5 auteurs worden verzorgd. Is hier soms eerder sprake van kennisverbreding dan van grotere diversiteit van thematiek? Hoe dan ook, integrale behandeling door één auteur blijkt nog mogelijk. Een aparte plaats neemt in dit opzicht de cultuurgeschiedenis in. Wellicht is er bij geen onderdeel méér sprake van het oprukken van het specialistendom dan juist hier. Het aantal auteurs liep op van 8 tot maar liefst 38. Wanneer men daarbij in ogenschouw neemt dat dit zich echter – terecht! – zonder uitbreiding van de toegestane ruimte voltrok, dan wordt de versplintering van de kennis in deze sector onmiddellijk duidelijk. Er is zonder twijfel een veel grotere detailkennis voorhanden, evenwel zonder dat daaruit de aanwezigheid van een grotere diepgang mag worden geconcludeerd. Als naslagwerk heeft hier de *NAGN* zeker op de *AGN* gewonnen. Maar men zal zelden het gevoel krijgen dat de perspectieven nu ook wijder zijn. De redactie betreurt dit, maar stond machteloos. De *NAGN* kan niet meer zijn dan een afspiegeling van de feitelijke situatie. Huizinga's *'Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw'* wordt niet alleen nog steeds niet overtroffen, maar ook niet meer geschreven. Het ontbreekt ons aan cultuurhistorici grote stijl. Wat de redactie als ideaal voor ogen heeft gestaan was een opzet met een sterk socio-culturele inslag. De nadruk zou daarbij meer hebben moeten liggen op analyse van cultuurpatronen, met name op een confrontatie van de vaak ver divergerende patronen in Noord en Zuid, dan op ideeëngeschiedenis, die in de *AGN* nogal naar voren kwam, of de geschiedenis van kunsten en wetenschappen, waarop het nu de facto in de *NAGN* in belangrijke mate is uitgelopen. Gehoopt moet worden dat, wanneer een volgende generatie nog eens tot het schrijven van een geschiedenis der Nederlanden zal komen, voor de Nieuwe Tijd de grootste winst in bovenbedoelde zin mag worden geboekt in een veel ruimer ontplooiende sociale en socio-culturele geschiedschrijving.

Dikwijls hoort men de verzuchting, en in recensies kan men haar ook lezen, dat hedendaagse overzichtswerken met een opzet en omvang als de *NAGN* weinig méér vermogen te bieden dan een onsamenhangend geheel van specialistische hoofdstukken en paragrafen, waaraan welke verbindende historische visie op het verleden dan ook ontbreekt. De bewering is vaak even juist als niet op zijn plaats. Brede overzichtswerken met een omvang van circa drie miljoen woorden, noodzakelijkerwijs geschreven door vele specialisten en toch bijeengehouden door één uniforme historische beschouwingwijze, laten zich niet meer construeren. Het is bezijden de werkelijkheid, en dus gewoon onjuist, om die eis te stellen. Een zo grootschalig werk wordt niet als een ononderbroken leesstuk gepresenteerd, maar als een overzicht dat de stand van kennis en inzichten op uiteenlopende terreinen en problemen van historisch onderzoek nog handzaam en waar mogelijk in een zekere samenhang bijeen wil brengen. Zoals reeds hiervoor werd betoogd, gaat het er daarbij vooral om nieuwe, historisch actuele kennis te vergaren. Binnen het kader van een nationale geschiedschrijving (hier van de Benelux) wordt als het ware de balans van een generatie historische kennisverwerving opgemaakt. Iedere generatie historici heeft – indien de mogelijkheid daartoe aanwezig is – min of meer de plicht die taak te volbrengen. Dit veronderstelt noch volledigheid of eenheid van visie. Maar het noodzaakt wel tot het leggen van accenten en het uitzetten van een redactioneel beleid. Wat heeft de redactie van de delen Nieuwe

De Franse historicus Fernand Braudel introduceerde in de geschiedschrijving de gelaagd-structuralistische beschouwingswijze, die bij de 'Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden' uitgangspunt is geweest voor de redactioneel-compositorische opzet

Tijd (5 tot en met 9) daarbij voor ogen gestaan?

Geplaatst voor de noodzaak van het ontwerpen van een opzet voor de presentatie van de stof met betrekking tot de periode van de Nieuwe Tijd, heeft zij zich willen laten leiden door wat zij als de belangrijkste methodologische winsten van de na-oorlogse decennia met betrekking tot dat tijdvak beschouwt. Haars inziens zijn dat er twee: de *gelaagd-structuralistische beschouwingswijze* welke door Braudel werd geïntroduceerd en het concept *seculaire trend*. Het eerste bevat in feite een methodologisch statisch en het tweede een methodologisch dynamisch element (het gaat hierbij om grote golfbewegingen van op- en neergang die zich op allerlei gebied manifesteren). Samen vormen zij de matrix, die de plaatsing, omvang en onderlinge verhouding van de verschillende bijdragen in het totaal verband *zoveel mogelijk* zal bepalen.

Aan Braudels gelaagd-structuralistische beschouwingswijze ligt het inzicht ten grondslag dat de maatschappelijke werkelijkheid is opgebouwd uit een aantal met elkaar in verband staande geledingen, die niet alle met een zelfde intensiteit, tempo en beweeglijkheid aan het historisch proces deelnemen. In deze geledingen, of gelaagdheid, onderkende Braudel drie hoofdgroepen: de geologische en geografische groep met zijn quasi-permanenties, de economisch-sociale met zijn conjuncturen en de politieke met zijn relatief korte termijnfluctuaties. Binnen iedere laag is een verdere geleding denkbaar. Het is een langzamerhand algemeen bekend schema dat Braudel heeft ontworpen voor de analyse en beschrijving van de mediterrane wereld in de tweede helft van de 16de eeuw. Het laat zich niet automatisch overbrengen op de samenleving in de Nederlanden gedurende drie eeuwen. Het karakter van naslagwerk, dat aan de *NAGN* niet geheel mag ontbreken, stelt bovendien ook zijn eisen. De factor religie heeft hier een heel andere positie in de historische ontwikkeling ingenomen dan in Braudels samenleving. Er is een belangrijke overzeese geschiedenis die haar plaats moet krijgen. De cultuurge-schiedenis moet worden ingepast. Door het veel langere tijdsbestek zijn de posities van de verschillende lagen in hun onderlinge relatie veel minder vast bepaald. Zeer duidelijk is dat bij voorbeeld voor de betekenis van de religieuze verschijnselen, die in de 18de eeuw een andere plaats in de structuur hebben dan in de 16de. Door het lange tijdsbestek zijn bovendien niet alleen de permanenties in de onderlinge posities geringer, maar ook raakt veel wat in een halve eeuw als min of meer permanent valt te beschouwen in zulk een lange periode toch in beweging. De quasi-permanenties van Braudel zijn overwegend van geologische, geo-morfologische en klimatologische aard. Een dergelijk verhaal past wel in het openingsdeel van de totale *NAGN*, maar niet aan het begin van de Nieuwe Tijd. De conclusie moet derhalve luiden dat wel de gedachte van een gelaagde structuur uitgangspunt kan zijn bij het ontwerpen van een redactioneel-compositorische opzet, maar dat het schema van Braudel niet klakkeloos valt in te vullen.

De redactie Nieuwe Tijd heeft zich uiteindelijk bij haar opzet door de volgende gedachten laten leiden. Het behandelen van een quasi permanente onderlaag, waarin overwegend de geologische en fysisch-geografisch conditionerende omstandigheden aan de orde dienen te worden gesteld, is in de delen Nieuwe Tijd niet op zijn plaats. Het betreft hier zulke permanente en uiterst traag verschuivende elementen, dat zij als fundament van de totale geschiedenis der Nederlanden een plaats zouden kunnen krijgen, maar niet specifiek voor het tijdvak 1500-1800. Daarmee werd in feite Braudels onderste laag terugverwezen naar deel 1. Het is bovendien duidelijk, gelet op de veel geringere ruimtelijke omvang en geografische diversiteit van de Nederlanden in vergelijking met het mediterrane gebied, dat een behandeling van dit element ook daar veel beknopter mag uitvallen dan in Braudels conceptie. Wat er na de uitbanning van de fysisch-geografische en klimatologische bestanddelen van de onderste geleding overbleef – de landschappelijke en geografisch-infrastructuurle ontwikkelingen – hangt zo nauw samen met verschillende onderdelen van Braudels tussenlaag dat het zonder bezwaar daarin kan worden opgenomen en daarbij als het ware een verbindende functie ten opzichte van de meer permanente geografische bestanddelen mag worden toegedacht.

In Braudels langzaam bewegende middenlaag – die van de conjuncturen – behoren de economische, de sociale, de mentale bestanddelen van de maatschappelijke werkelijkheid in ieder geval thuis. Maar er kan meer zijn. In feite moet men hier alle bestanddelen die, zonder uitzonderlijke externe invloeden te ondergaan, als het ware door hun aard aan een trage ontwikkeling onderhevig zijn, thuisbrengen. Daarom zouden geo-politieke beschouwingen hier op hun plaats kunnen zijn, maar evengoed min of meer permanente instituties, zoals normen, waarden, zeden, tradities, weinig veranderlijke bestuurlijke kaders, onderwijs, volkscultuur, en dergelijke. De religiegeschiedenis kan hier dus een plaats in hebben in zoverre zij sterk is verbonden met mentaliteit en zeden. Maar anderzijds heeft zij ook een sterk politiek gekleurde rol gespeeld. Wanneer de cultuurgeschiedenis als socio-culturele geschiedenis zou kunnen worden uitgewerkt, zouden bepaalde onderdelen ervan in verbinding met de sociale geschiedenis zeker in deze middengeleding kunnen hebben gepast. Maar als geschiedenis van kunsten en wetenschappen is zij te sterk verbonden met in hun werking relatief grillige toevalligheden om te midden van de structureel traag, semi-permanent functionerende bouwstenen van de maatschappelijke werkelijkheid te mogen worden geplaatst. Daarvoor gaat er in dit tijdvak ook te weinig bewegende kracht vanuit. Zij zijn meer produkt dan agens. Toevallig (?) aanbod van talent, toevallige (?) aanwezigheid van (bestuurlijke) visie lijkt vooralsnog hun ontwikkeling in belangrijke mate te hebben bepaald.

De politieke ontwikkelingen, de overzeese geschiedenis en de wetenschapshistorische en artistieke evenementen vormen te zamen dus de derde laag in deze op Braudel geënte conceptie. De politieke ontwikkelingen, die als de meest incidentele worden beschouwd, als het meest verbonden aan personen en relatief kleine belangengroeperingen, als relatief het gemakkelijkst door toevallige gebeurtenissen in een andere koers te brengen, zijn ook voor Braudel het meest substantiële deel van zijn derde laag. Dat de geschiedenis van de kunsten en wetenschappen, zoals die hier moest worden gepresenteerd, daar ook toe werd gerekend, werd reeds betoogd. Verwondering zal het wellicht wekken, dat de overzeese geschiedenis daarbij is geplaatst. Op zich zelf is daarin immers veel aanwezig, dat als behorend tot de lange duur, als semi-permanent kan worden beschouwd. Men denke maar aan het ontvolkende effect dat op den duur uit de behoefte aan personeel in patria is ontstaan en dat in het hoofdstuk Bevolking dan ook duidelijk naar voren komt. Maar dat is eigenlijk niet het punt waarom het in dit verband gaat. Nauwkeuriger beschouwing laat al snel zien dat de overzeese geschiedenis zelf in belangrijke mate er een is geweest van militaire aangelegenheden en politieke machtsconstellaties. Zo kan worden gewezen op de lotgevallen van de WIC, op de ontwikkeling van de gebeurtenissen in Brazilië, het verloren gaan van Formosa, de vorm waarin de betrekkingen met Japan en China moesten plaatsvinden. Wezenlijker is misschien echter nog wel de overweging dat de overzeese ontwikkelingen in hoge mate een autonoom karakter hadden zonder dat er voortdurend sprake is van sterke invloed op de gebeurtenissen in het moederland. De geografische situatie gevoegd bij de technische stand van de verkeersmiddelen maakte dat, afgezien van de commercieel-financiële kanten (waarvan de betekenis evenwel ook niet mag worden overdreven), de overzeese ontwikkelingen maar zeer betrekkelijk geïntegreerd en van invloed waren op de ontwikkeling van de maatschappelijke werkelijkheid in de Nederlanden. Hoe interessant en belangwekkend op zich zelf ook, de overzeese geschiedenis bleef in de Nieuwe Tijd toch in belangrijke mate een 'corpus alienum' in de nationale geschiedenis.

Er is bovendien nog iets dat in dit verband dient te worden opgemerkt, ook al geldt dat niet alleen of in de eerste plaats voor de overzeese geschiedenis. Het is een constatering van algemene aard. In feite is er nauwelijks een onderdeel denkbaar dat niet zowel zijn duurzame, min of meer permanente of conjuncturele aspecten kent als zijn vluchtige, incidentele. Enkele voorbeelden kunnen dit verduidelijken. Alles pleit er voor de bevolkingsgeschiedenis een vaste plaats toe te kennen bij de semi-permanente krachten van de maatschappelijke werkelijkheid. Zij volgt doorgaans vrij trage en relatief constante ontwikkelingen. Deze zullen niet voortdu-

rend van richting veranderen. Het neemt gewoonlijk zelfs geruime tijd vóór een zich nieuw inzettende ontwikkeling het totaalbeeld overwegend of zelfs maar in belangrijke mate zal bepalen. Desondanks kent ook de bevolkingsgeschiedenis gebeurtenissen van incidentele aard: onaangekondigd uitbrekende epidemieën, storende oorlogshandelingen, plotseling op gang komende tijdelijke migratoire bewegingen, hongersnoden met grote gevolgen voor de huwelijksluiting, sterfte en geboorte. Op ietwat langere termijn beschouwd blijken het echter doorgaans rimpels te zijn aan de oppervlakte van de traag voortgaande stroom. De dynamiek, die in deze evenementen aanwezig lijkt te zijn, blijkt als het ware zelf onderdeel van de permanentie te zijn. Dit soort evenementen hoort erbij, zij zijn niet onbelangrijk en zeker interessant, maar de richting van de ontwikkeling wordt er zelden substantieel door beïnvloed. Een tweede voorbeeld valt te ontleen aan de geschiedenis van handel en verkeer. Ook in de commerciële contacten en de daarbij behorende verkeerspatronen waren veel permanente krachten aanwezig. Het aantal kwantitatief belangrijke produkten en grondstoffen bleef beperkt. De gebieden van productie, verwerking en/of consumptie waren doorgaans voor zeer lange perioden gefixeerd. Desondanks ondergaat dit onderdeel van de maatschappelijke werkelijkheid voortdurend de invloed van incidentele gebeurtenissen. Het is daar zelfs erg gevoelig voor. Een heel duidelijk voorbeeld daarvan zijn de vele oorlogen, die de commerciële activiteiten dermate kunnen aantasten dat de normale conjuncturele ontwikkelingen volkomen verstoord raken. Desondanks zal er slechts zeer zelden sprake van zijn dat de commerciële activiteiten geheel of voor lange duur van richting zijn veranderd. Zij raken door de evenementen wel verstoord, maar hernemen telkens met grote hardnekkigheid hun loop. Zij bevestigen daardoor als het ware het permanente karakter.

Wanneer de politieke ontwikkelingen op die manier worden gezien, valt de veel geringere stabiliteit al spoedig op. Voortdurend blijkt dat bijna niet te beïnvloeden toevalsfactoren van militaire en politieke aard, zowel binnen als buiten het eigen territorium optredend, diepgaande invloeden kunnen uitoefenen. Maar ook een daarna ontstane nieuwe machtsconstellatie loopt voortdurend het gevaar door nieuw intredende ontwikkelingen tot zijn eind gebracht of uit zijn toch zo vurig nagestreefde koers gedrukt te worden. De invloed – of soms zelfs slechts louter het al dan niet bestaan – van één enkel persoon blijkt van doorslaggevende invloed te kunnen zijn op militaire, dynastieke en machtspolitieke verwickelingen. Maar ook talrijke andere, niet direct persoonsgebonden toevalligheden of invloeden van betrekkelijk korte adem blijken zowel aan de binnen- als de buitenlandse politiek een veel beweeglijker en incidenteler karakter te verlenen dan aan de twee zojuist genoemde onderdelen van de structuur van een samenleving. Moet men daaruit dan afleiden dat aan de politieke ontwikkelingen permanente tendenties ten enen male ontbreken? Niets is natuurlijk minder waar. Geo-politieke omstandigheden, sociale verhoudingen, religieuze overtuigingen, financiële mogelijkheden, dynastieke verbindingen creëren vaak langdurig bestaande politieke realiteiten, die door niemand kunnen worden genegeerd, wie ook aan de macht is. De politieke doeleinden – men spreekt ook wel van tradities – blijven daardoor vaak langdurig dezelfde, al veranderen telkens de wegen waarlangs en de middelen waarmee men die tracht te bereiken (meegeandheid – confrontatie, stille diplomatie – openlijk machtsvertoon, langdurige bondgenootschappen – renversements des alliances). Binnen het relatief sterk aan incidentele invloeden onderhevige politieke terrein zijn dus ook wel degelijk betrekkelijk permanente krachten aan het werk. Er bestaan derhalve geen absolute tegenstellingen tussen Braudels conceptuele geleidingen. Er is slechts sprake van meer of minder. Er is sprake van accenten op een glijdende schaal zonder vaste posities.

Wanneer het in zijn essentialia moet worden gevat, zou men kunnen zeggen dat het schema van Braudel voor een gelaagd structuralistische beschouwingswijze van de maatschappelijke werkelijkheid is gebouwd op een drietal onderling samenhangende gedachtenconstructies. Dat zijn in de eerste plaats opvattingen over de verdeling van de (quasi-) permanente tot betrekkelijk voor verandering vatbare elementen over de verschillende bouwstenen van de maatschappelijke

werkelijkheid. Vervolgens, min of meer als spiegelbeeld hiervan, meningen over de differentiële werking van het toeval hierop. En ten derde, inzichten over de uiteenlopende invloed van onpersoonlijke, collectieve en persoonsgebonden krachten in de verschillende geledingen van dit bouwwerk. In alle deelaspecten en op alle plaatsen van de structuur zijn dus zowel tendenties tot stabiliteit als tot dynamiek aanwezig. Maar de mate van die intensiteit kent systematische, dat wil zeggen niet-toevallige verschillen. Idealiter zouden de uiteenlopende tempi-aspecten van de bouwstenen van de maatschappelijke werkelijkheid (de politieke, de economische, enzovoort) op meer dan één plaats aan de orde kunnen worden gesteld, namelijk in de trage, de voortgaande en de bewegelijke stroom van de ontwikkelingen. Het zal duidelijk zijn dat dit ideaal in een door zoveel verschillende auteurs geschreven werk als de *NAGN* in ieder geval niet was te realiseren. De theoretische conceptie kon op geen andere wijze tot uitdrukking worden gebracht dan door de keuze van de hoofdstukken, hun plaatsing binnen deze vijf delen en hun chronologische fasering.

Met deze chronologische fasering komen wij dan op het tweede methodologische uitgangspunt dat door de redactie bij de opzet van de Nieuwe Tijd werd aangehouden: het concept *seculaire trend*. Iedere samenleving is in beweging. Zonder beweging zou er slechts eeuwige herhaling bestaan. Het verleden zou gelijk zijn aan een repeterende breuk, en nog de meeste overeenkomst vertonen met de ontwikkelingen in het dierenrijk. Van een verleden zou men misschien nog kunnen spreken, van geschiedenis niet. Een van de meest karakteristieke kenmerken van de menselijke samenleving is echter juist gelegen in het feit, dat zij in beweging is, een verleden én een geschiedenis kent. Van een altijd gelijke aard is die beweging niet. Wie van nu ver in de tijd terugkijkt, heeft geen ongelijk wanneer hij de dynamiek tot voor ongeveer tienduizend jaar geleden als uiterst traag karakteriseert. De geschiedenis van de evolutie van de mens én van zijn samenleving(en) heeft in tempo tienduizenden jaren lang klaarblijkelijk slechts gradueel van die van andere levende wezens verschild. De overgang naar sedentaire landbouw heeft duidelijk versnellend gewerkt. De Grieks-Romeinse beschaving heeft groter aandrijvend vermogen ontwikkeld op terreinen als wetenschap, techniek en staatsvorming. Vanaf omstreeks het jaar duizend van onze jaartelling zijn nieuwe sterke ontwikkelingsimpulsen ontstaan, wier voortgang zich in feite tot de dag van vandaag onafgebroken laat traceren. Voor een beschouwer op zeer grote afstand lijkt het wel of er van zo iets als een eenparig versnelde ontwikkeling in de geschiedenis van de mensheid sprake is. Komt de imaginaire beschouwer al wat dichterbij, dan zal hij momenten van schoksgewijze versnelling kunnen aanwijzen, waarbij als het ware nieuwe motoren van aandrijving in werking komen. Zodra hij zijn blik nog wat scherper instelt, ontdekt hij dat de voortgang niet alleen niet eenparig versneld, maar evenmin voortdurend rechtlijnig is geweest. Altijd zal hij op een of andere schaal cyclische elementen in de beweging kunnen onderkennen. Zowel het tempo als de aard van de ontwikkeling – en misschien ook de richting? – blijken historisch bepaald, passend bij een bepaalde fase in de ontwikkeling van de menselijke samenleving te zijn.

Bij de huidige stand van kennis laat de evolutie van de westerse cultuur tussen circa de jaren 1000 en 1800 (het pre-industriële tijdvak) zich het beste chronologisch ordenen met behulp van het begrip seculaire trend. Voor verder terug en dichterbij gelegen perioden lijken andere chronologische indelingen de historische ontwikkeling meer recht te doen. Hoewel het dus zeer wel mogelijk is dat later de periode 1780-1980 (?) één opgaande fase of een gedeelte daarvan van de seculaire trend zal blijken te omvatten, is het toch juist om thans dat tijdvak in kortere, daarop gesuperponeerde golfbewegingen te analyseren. De lange golfbeweging van Kondratieff met haar alternerend verloop in de perioden 1817-1847, 1847-1873, 1873-1896, 1896-1914, het interbellum en de naoorlogse periode past voor dat tijdvak beter dan de seculaire trend bij de huidige verlangens naar een duidelijk geschiedbeeld. In feite is dit ook in grote lijnen de indeling die in de delen 10 tot en met 15 van *NAGN* tot uiting komt.

De dynamiek van de ontwikkeling in de pre-industriële periode was kennelijk van

dien aard, dat de seculaire trend de aangewezen chronologische periodisering voor de totale maatschappelijke ontwikkeling lijkt aan te dragen. De aanzienlijk kortere 'lange golfbeweging' van Kondratieff is voor dat tijdvak kennelijk een té dynamische bewegingsfiguur om tot ontwikkeling te hebben kunnen komen. Tot nog toe is het in ieder geval nog niet overtuigend gelukt haar bestaan vóór 1780 aan te tonen. Over nog kortere golfbewegingen (zoals de Kuznets en de Juglar) hoeft helemaal niet te worden gesproken. Zij lijken vooralsnog ook nog te uitsluitend economisch gebonden om een mogelijkheid tot periodisering van de totale maatschappelijke ontwikkeling te kunnen bieden.

Maar met de seculaire trend ligt dit laatste bepaald anders. Wel zijn het de economische historici geweest, en meer bepaald de agrarisch-economische historici, die deze golfbeweging voor het eerst ontdekt en het begrip geïntroduceerd hebben. In 1935 verschenen onafhankelijk van elkaar drie boeken die zich hiermee inlieten.² Eén ervan voerde dit concept zelfs in de titel. Het is vooral de verdienste van de Duitse agrarisch historicus Wilhelm Abel, te zamen met zijn leerlingen, in een reeks belangrijke studies na de tweede wereldoorlog hieraan verdere uitwerking te hebben gegeven. Lange tijd gebruikten zij voor het begrip seculaire trend de uitdrukking *Wechselagen* (alternerende fasen). In de jaren vijftig hebben vooral de mediaevisten zich indringend met de studie van de seculaire beweging ingelaten. De studie van de expansieve economische groei en culturele bloei in de 12de en 13de eeuw, met de grote ontginningsgeschiedenis, de bloei van de interregionale handel, het ontstaan en de stormachtige verspreiding van het verschijnsel stad, de demografische groei, de kruistochten, de oostwaartse expansie, de bloei van de gotiek en dergelijke, gevolgd door de stagnatie in de 14de en 15de eeuw met het complex van verschijnselen rond de Zwarte Dood, de 'Wüstungen' en 'lost villages', de Honderdjarige en vele andere verwoestende oorlogen, de sterke bevolkingsdaling, de sociale spanningen binnen de stedelijke burgerij, de burgeroorlogen tussen de adelsfacties, de boerenopstanden, confronteerde hen als het ware vanzelf met de seculaire cyclussen, die de priijshistorici eerst hadden bloot gelegd. De sterke belangstelling voor de demografische variabelen en de grote betekenis die aan de factor bevolking werd toegekend, vormden in methodologisch opzicht de belangrijkste winst van de jaren vijftig. De naam van Postan, maar ook van vele Franse historici, zal onverbrekkelijk hieraan verbonden blijven.

De studie van de seculaire cyclussen van expansie en contractie (c.q. stagnatie) in de Nieuwe Tijd (16de-18de eeuw) kwam eerst in de jaren zestig goed op dreef. Vooral Franse en Poolse historici hebben zich er diepgaand mee ingelaten. De namen van een Le Roy Ladurie, Goubert, Mousnier en van hun talrijke landgenoten die op het terrein van de historische demografie werkzaam waren, zijn onverbrekkelijk hiermee verbonden. In Nederland was het vooral de Wageningse school die in de jaren zestig en zeventig de inwerking van de seculaire trend in de Nederlandse geschiedenis heeft aangetoond. Alles bij elkaar genomen heeft het begrip seculaire trend een vaste plaats gekregen in de economische geschiedenis van de Nieuwe Tijd en is daar nu ook in de handboeken doorgedrongen. Evenals dat bij de geschiedenis van de middeleeuwen is gebeurd, is zij de kaders van de economische en demografische geschiedenis thans duidelijk aan het overschrijden en blijkt zij ook aanknopingspunten te bieden voor sociale, socio-culturele en mentaliteitsgeschiedenis. Ook politieke historici gaan zich thans bij de studie van verschillende processen hierop richten. Een goed voorbeeld van het eerste biedt de studie van C. Lis en H. Soly over het verschijnsel armoede in de pre-industriële samenleving, die geheel gebaseerd is op de seculaire trend.³ Een ander goed voorbeeld, maar prematuur en daardoor niet goed uitgewerkt, is de reeds in 1954 door Hobsbawm gelanceerde idee van de 'general European crisis of the seventeenth century'.⁴ Met dat idee was Hobsbawm vroeg. Te vroeg. Er is daardoor veel en verwarde discussie over geweest. Het was een produkt van briljant 'Fingerspitzengefühl' maar uitgebracht voordat de basiselementen waarop de crisis terugging, waren onderzocht. Zijn aandacht werd vooral getrokken door de politieke en politiek-sociale onrust waardoor het Europa van die tijd werd gekenmerkt. Intuïtief probeerde Hobsbawm daar zoiets als een economisch-sociale basis onder te schuiven. Daarmee is

hij als het ware van de verkeerde kant uit begonnen. Zijn voorstelling van zaken staat daardoor methodologisch min of meer op de kop. Dat is geen verwijt aan Hobsbawm. Het was tot enige decennia geleden de gebruikelijke gang van zaken bij historische beschouwingen over de ontwikkeling van onze samenleving. Het is de revolutionaire visie van Braudel geweest, die ons op weg heeft geholpen bij het doordenken van samenhangen en structuur in een samenleving. De geschiedenis werd daarmee van de kop op de voeten gezet (waarbij de speculatieve vraag wie van de twee belangrijker is buiten beschouwing blijft). De vervlechting van Braudels structureel-gelaagde conceptie met de historisch-dynamische conceptie van de seculaire trend ligt dan ook voor de hand. Zij behoren bij elkaar en zijn daarom door de redactie als uitgangspunten genomen voor de opzet van de delen Nieuwe Tijd van de *NAGN*.

In concreto is dit voor de Nederlanden als volgt uitgewerkt. Het gehele tijdvak van het eind van de 15de tot de tweede helft van de 18de eeuw werd in twee fasen ingedeeld. Eerst een fase waarin expansie en bloei op allerlei terreinen het meest kenmerkend waren, en die zich tot omstreeks het midden van de 17de eeuw uitstrekte. De meest zakelijke aanduiding ervan is de aan Simiand ontleende uitdrukking 'fase A'. Zij is ook bekend onder de naam 'de lange 16de eeuw'. Zij werd gekenmerkt door aanhoudende inflatie, sterke bevolkingsgroei, grote produktiviteitsverhoging in de landbouw en andere takken van het economisch leven. Antwerpen eerst en vervolgens Amsterdam met veel Noordnederlandse steden ontwikkelden zich tot de dominerende centra in de internationale economische structuur. Politiek gezien ontstond hierdoor eerst de positie van essentiële hoeksteen in het Habsburgse imperium en vervolgens de strijd voor een eigen onafhankelijke staat. De republikeinse en federalistische staatsvorm bleek daarbij van grote betekenis voor het ontluiken van opvallende maatschappelijke nieuwigheden. Het aantal universiteiten werd met vijf vergroot, waaronder twee van grote internationale reputatie. Een bloeiende letterkunde ontstond. De beeldende kunsten kenden, in ieder geval benoorden de Alpen, in bloei hun weerga niet. In het intellectuele en geestelijke leven vond men er eerst de brandhaarden van het humanistische denken en later toonaangevende centra van theologische en kerkelijke ontwikkelingen. Tenslotte liep het uit op een krachtige aanzet tot de stichting van een wereldwijd imperium, zowel aan de kusten van de Indische als aan die van de Atlantische Oceaan.

Hoewel deze fase in feite weliswaar een eenheid vormt, waarbij eigenlijk alleen van een geografische verschuiving van het zwaartepunt van zuid naar noord (gesymboliseerd in Antwerpen en Amsterdam) sprake is, noodzaakt dit toch tot een onderverdeling van deze fase A in twee perioden. De lange 16de eeuw – in feite duurde hij nergens in Europa zó lang, en daarin ligt tevens een verklaring voor de excessieve bloei ten onzent – kende eerst een overwegend Zuidnederlandse periode tot omstreeks 1580. Na de val van Antwerpen en de bezegeling van de politieke onzelfstandigheid van het Zuiden, zetten de expansie en bloei zich vooral in het Noorden voort, maar op een geheel eigen wijze. Dat wil niet zeggen dat vanaf toen in alle sectoren van het economisch leven in het Zuiden van malaise of contractie mag worden gesproken. In Antwerpen zelf was de mercantiele expansie al omstreeks 1560 min of meer gestopt. Reeds in het derde kwart van de 16de eeuw kan men van een langzame verschuiving van de handelsactiviteiten ten gunste van het Noorden spreken. De politieke gebeurtenissen hebben daarin vanaf de jaren tachtig misschien meer een enorme versnelling dan een principiële ombuiging gebracht. Antwerpen was reeds vóór zijn val (1585) aan het omschakelen op de nijverheidssector: apprêt van Engels laken, zijde, diamant, kant, tapijt en kunstmeubelen. Daarop kon na het vinden van een nieuw evenwicht in de eerste helft van de 17de eeuw worden voortgebouwd. Ook voor andere Zuidelijke centra als Gent, Brugge en Brussel was de situatie in de eerste helft van de 17de eeuw zeker niet ongunstig. De bevolkingscijfers van deze steden, de stijgende huishuren, de bloei vooral van luxe-industrieën, de koopkracht van de arbeidslonen wijzen hierop. Rubens en zijn tijdgenoten leefden zeker niet in een verarmde omgeving. Voor-

De Duitse agrarisch historicus Wilhelm Abel werkte in een aantal studies het begrip seculaire trend uit dat in deze 'Algemene Geschiedenis der Nederlanden' de chronologische periodisering biedt voor de totale maatschappelijke ontwikkeling in de pre-industriële periode.

De Franse historicus E. Le Roy Ladurie heeft zich vanaf de jaren zestig intensief beziggehouden met de seculaire cyclussen van expansie en contractie in de Nieuwe Tijd.

al bij internationale vergelijking zal de toestand in een aantal steden en sectoren zelfs gunstig afsteken bij bijvoorbeeld die in Frankrijk. Maar – en daar ligt een van de grote verschillen met het Noorden – de expansie was veel minder exuberant, vaak meer zich aanpassend aan veranderde omstandigheden, en vooral ook minder omvattend, partiëler dan in het Noorden. Tekenend is het dat het vooral de luxe-industrieën waren waarin men zich plaatselijk redde. Daarvan was in het Noorden geen sprake. Consumptiegoederen voor de massa droegen daar de industriële en mercantiele expansie (granen, zout, vis, suiker, betaalbare textiel, kaas, aardewerk, olie, papier), volumineuze bulkwaren en constructies met toebehoren (hout, baksteen, turf, scheepsbouw, zeildoek, touw). Een voor die tijd uitzonderlijk hoog ontwikkeld verzorgingspatroon en het voor de toen bestaande technische mogelijkheden niet te overtreffen verkeersnet lieten het platteland in het Noorden voor het grootste deel in de expansie participeren. De daardoor mogelijk geworden arbeidsdeling en -specialisatie zorgden voor een spectaculaire stijging van de produktiviteit in de landbouw, die daarmee tot één van de stuwende bedrijfstakken achter de expansie werd.

Zo veelomvattend was de groei, waarbij de bedrijfstakken elkaar onderling versterkten en stuwden, in het Zuiden zeker niet. Ook al zal men moeten inzien dat – na het verstrijken van de ongunstige decennia 1575-1595 – de seculaire expansie ook in het Zuiden tot na het midden van de 17de eeuw aanhield (zeker in vergelijking met bij voorbeeld Frankrijk, het Iberisch schiereiland en Italiaanse gebieden), dan was het toch onmiskenbaar een expansie die onvergelijkbaar was met die van vóór 1560 en met die van het Noorden ná 1585. En dat strekte zich bepaald verder uit dan de economische sector. De greep van de contrareformatie schiep een geestelijk en intellectueel klimaat dat na het vertrek van de besten omstreeks 1585 door de achterblijvenden lijdzaam werd ondergaan, en dat gerust als 'armoede' mag worden getypeerd. Minstens even beslissend voor het verschil werd de sociaal-politieke situatie na de scheiding der wegen. Tegenover de uitholling of ondergang van de sociale en politieke rol van de adel in de belangrijkste Noordelijke provincies, het de facto verdwijnen van wat daar – vanouds reeds in relatief zwakke vorm – aan standensamenleving had bestaan en het vestigen van een republikeins-burgerlijke regentencultuur en staatsvorm, behielden in het Zuiden de adel, de hoge geestelijkheid en de abdijen hun politieke en economische positie. Er mag na het voorbij zijn van de meest woelige decennia van de late 16de eeuw van een re-aristocratisering van het sociale en culturele leven aldaar worden gesproken. Zeker, een absolutisme van het soort zoals dat zich in uiteenlopende vormen in Frankrijk, Spanje, Duitse en Scandinavische landen ontwikkelde, kwam in het Zuiden niet tot stand. Bevestiging van bestaande privileges was ook daar de uitkomst van de opstand op het binnenlands politieke vlak. Maar dan wel in het kader van een duidelijke standensamenleving en niet binnen een burgerlijk-republikeinse staatsvorm. En dat gaf aan die privileges – in feite stukken maatschappelijke autonomie en verkaveling – wel een heel andere inhoud. Niet eens zozeer door het ontbreken van de externe politieke zelfstandigheid (al moet het effect daarvan ook op interne verhoudingen niet worden onderschat) als wel door deze consolidatie van een type standensamenleving onder landsheerlijk gezag moet het Zuiden al gauw na de scheiding in de ogen van het Noorden als een wezensvreemde maatschappij zijn overgekomen. Natuurlijk niet voor hen die er waren weggetrokken en die zich meestal ook nog door familiebanden verbonden voelden. Maar een generatie duurde toen maar kort. Voor de gewone man uit het Noorden moet de Spaanse Brabander reeds spoedig meer een vreemde dan een eigenaardige verschijning zijn geworden. Een door de economische voorspoed sterk aangewakkerd gevoel van eigenwaarde en zelfbewustzijn maakte voor het Noorden de gedachte aan een opgaan in de Zuidelijke samenleving al snel onwenselijk. Het lijkt dat dáár het definitieve uiteengaan ligt van wat voordien het stadium van allereerst dynastieke éénmaking nog niet was gepasseerd. De regenten van het Noorden moesten al spoedig niets meer hebben van escapades in zuidelijke richting, zelfs al zou zich dat als wingewestvorming hebben aangediend. Het is niet toevallig dat de Oranjes met hun aristocratisch milieu daarvoor veel meer

waren geporteerd. Zij gevoelden met de sociale aspecten van de Zuidelijke samenleving een veel grotere affiniteit.

De situatie in het Zuiden vanaf de late 16de tot kort na het midden van de 17de eeuw afwegend, kan men tot enigszins uiteenlopende conclusies komen wat het verloop van de seculaire trend betreft, afhankelijk van datgene waarop men het sterkst accent wil leggen. Er was zeker geen sprake van economische stilstand of achteruitgang. In een aantal steden was de situatie zelfs voorspoedig rond de luxe-industrieën. De klachten komen pas na 1670. Ook in demografisch opzicht valt een overeenkomstige ontwikkeling vast te stellen. Op het platteland was in veel streken nog decennia lang sprake van reconstructie na de zware verwoestingen en de ontvolking die de oorlogshandelingen van de late 16de eeuw daar hadden veroorzaakt. Aan de grenzen met Frankrijk (bij voorbeeld het Veurnse en Zuid-Henegouwen) kwamen dit soort rampen trouwens nog steeds voor. Maar de economische welvaart die er was, riep in het geestelijke en intellectuele vlak geen bloeiend leven op. In artistiek opzicht was er met Rubens, Jordaens en Van Dijck natuurlijk wel het nodige aan de hand. Maar dat hing weer samen met de ontwikkeling van sociale en sociaal-politieke verhoudingen, die sterk conserverende aspecten met zich mee brachten. De lange 16de eeuw lijkt zich dus ook in het Zuiden tot omstreeks 1650 à 1670 te hebben voortgezet, maar wel met een duidelijk verschil in intensiteit, karakter en maatschappelijke werking. Vanaf de jaren 1580 waren de ontwikkelingen veel minder uitbundig. Er stak ook een stuk aanpassing aan de ongunstiger omstandigheden en aan de weinig dynamische maatschappelijke en geestelijke verhoudingen in. Vergeleken met het Noorden speelde men als het ware con sordino verder, ijl en zacht.

De in het Zuiden afgevlakte ontwikkeling kon zich in het Noorden echter nog enige generaties volop verder ontplooiën. Dit betekende evenwel meer dan alleen een verschuiving van het geografische zwaartepunt. In allerlei opzichten verbreedde zich ook de inhoud van het ontwikkelingsproces. Terwijl de economische bloei van het Zuiden tot ± 1570 in sterke mate aan die van de handelsmetropool Antwerpen was gekoppeld, toen een overwegend mercantiel karakter had en ook hier en daar bedenkelijke neveneffecten op het achterland vertoonde, kreeg deze ontwikkeling na 1585 in het Noorden duidelijk een veel bredere basis. Daar werd de economische groei veel totaler, veel omvattender. Naast de enorme vlucht van de commerciële activiteiten ontwikkelden de sectoren verkeer, nijverheid, landbouw en visserij zich niet minder revolutionair. Veel minder dan in het Zuiden bleef daardoor deze ontwikkeling door één stad gedragen. Naast Amsterdam kwamen ten westen van de lijn Middelburg-Utrecht-Groningen talrijke steden tot bloei. Maar – en dat lijkt essentieel – ook het daar gelegen platteland had in nauw contact met de stedelijke centra deel aan de economische en sociale omwenteling. Het meest verreikende gevolg van deze ontwikkeling was dat zich als het ware vanuit het historisch overleefde laat-middeleeuwse, aan privileges gebonden vrijheidsdenken een sociale revolutie voltrok, welke een burgerlijke samenleving met een burgerlijke cultuur baarde, die haar tijd in feite twee eeuwen vooruit was. Een voor die tijd ver ontwikkelde vorm van tolerantie maakte dat deze samenleving ook voor de religieus en geestelijk niet-dominante groeperingen leefbaar bleef. De facto bestond er reeds een scheiding tussen kerk en staat, die elders nog ten minste honderdvijftig jaar op zich liet wachten. Zonder dat de doctrine bekend was, stond de vrijhandelsgedachte reeds centraal. Mercantilisme, absolutisme, re-aristocratisering en geestelijk monisme, elders dé kenmerken van de seculaire contractie van de 17de en 18de eeuw, kregen hier op de ontwikkeling als geheel geen beslissende greep.

Het was in het laatste kwart van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw dat deze burgerlijke Noordnederlandse samenleving tot volle ontplooiing en wasdom kwam. Na het midden van de 17de eeuw werd op deze weg geen wezenlijke verdere vooruitgang meer geboekt. Op het ene terrein wat eerder dan op het andere, maar in zijn totaliteit tenslotte toch bijna op elk gebied lijken de grenzen van de expansie te zijn bereikt. Langzaam maar zeker lijkt de ontwikkeling te stollen. De expansie is in wezen voorbij. Steeds meer moeten de aandacht en inspanning

In de schilderkunst kan Nicolaes Maes vrijwel als de personificatie van de ondergang van het Hollandse realisme en de opkomst van een modieus academisme gelden. Geboren in 1632 behoorde hij tot de laatste generatie van de grote Hollandse genreschilders (zie afbeelding links). Nadat hij rondom 1650 enige tijd leerling van Rembrandt was geweest, maakte hij de meesterwerken, waaraan hij zijn roem ontleent, alle vóór 1660. Het zijn voornamelijk genrestukken gekenmerkt door een perfecte techniek en een opvallend gebruik van de kleur vermiljoenrood. Burgervrouwen in huiselijke omgeving zijn dan zijn geliefkoosde onderwerpen. Na 1660 begint hij zich meer en meer tot portretschilder te ontwikkelen om zich van 1670 af nog vrijwel uitsluitend daaraan te wijden. Als zodanig was hij zeer gezocht, maar in artistiek opzicht daalde hij af naar de gladder modesmaak van de gezeten burger (zie afbeelding rechts).

Links: Oude vrouw in gebed;
rechts: portret van Catharina
Pottey (1641-1718).
Schilderijen.
Rijksmuseum, Amsterdam.

worden gericht op behoud van het bereikte. De stagnatie zet in. Een beperkte mate van teruggang is op een aantal terreinen zelfs niet te voorkomen, tekenen van contractie zelfs dus. Als voorbeelden zijn te noemen de definitieve mislukking van de Westindische Compagnie met het verloren gaan van de potentie tot de ontwikkeling van een Atlantisch imperium door het verlies van steunpunten en gebieden in Noord-Amerika en Brazilië. In de Stille Oceaan gaat Formosa weer verloren, blijft de entree tot China en Japan marginaal en krijgt een ondergeschikt karakter. In Europa krijgen de handelspolitieke, mercantilistische maatregelen van andere naties, en wel in het bijzonder van Engeland, effect. In het politiek-militaire vlak wordt de voormalige bondgenoot Frankrijk voor de Noordelijke Nederlanden een meer en meer te vrezen tegenspeler. Alleen brede Europese coalities zijn in staat dit demografisch dominerende machtscentrum (Frankrijk) in bedwang te

houden. Maar binnen deze bondgenootschappen verschuift de positie van de Republiek gaandeweg naar het tweede plan. Essentieel lijkt dat de economische grondslagen waarop de superieure positie vóór 1650 was gebouwd, langzaam maar onvermijdelijk in relatieve en soms zelfs in absolute zin afbrokkelen. Het inwonertal in de dominerende westelijke provincies loopt terug. Steden raken ontvolkt. Zeker werkt hier het mankracht opslurpende handelsimperium van de VOC aan mee. Maar ook in zuiver economische zin taant met de hoge loonkosten het concurrerend vermogen van belangrijke stedelijke nijverheden, die zich soms in het westen buiten de stad nog weten te handhaven (scheepsbouw, houtzagerij in de Zaanstreek), maar soms ook naar de betrekkelijk achterlijke buitengewesten moeten uitwijken (textiel). De agrarische sector gaat na 1650 een langdurige depressie tegemoet, die op den duur in sommige gebieden in een acute crisissitua-

tie overgaat. De vele oorlogen tussen 1652 en 1713 leggen een enorme financiële last op, die tot drukkende belastingheffing en groeiende schuldenlast van de staat voeren. Van de visserij blijft tenslotte nog maar een fractie over. De sociale verhoudingen ondergaan een verslechtering. Dit manifesteert zich in de groei van een armoedevraagstuk en een polarisering in de bezits- en inkomensverhoudingen. Het patriciaat krijgt een meer gesloten karakter en bepaalde trekjes van een oligarchie laten zich meer dan voorheen onderkennen. Op geestelijk gebied treedt er een langzame maar onstuitbare wijziging in de positie van de kerk en van de betekenis van vraagstukken van religieuze aard in. Een originele letterkunde verstomt al volledig voor het vierde kwart van de 17de eeuw. Van de talrijke grote beeldende kunstenaars blijkt er vrijwel niet één te zijn geboren na 1640; na 1660 komen geen nieuwe meesters van formaat meer naar voren. De beeldende kunsten raken meer en meer in de ban van buitenlandse invloeden. Academisme neemt hand over hand toe. Op een enkele uitzondering na raken ook in de natuurwetenschap de bronnen van inspiratie opgedroogd. Ook hier zijn er na 1670 nauwelijks nieuwe lichten aan het firmament verschenen. De Volder en Senguerd, de belangrijkste opvolgers van de generaties natuurwetenschappers tussen Stevin en Huygens, zijn tijdens de overgang van de 17de naar de 18de eeuw het spoor bijster tussen het cartesianisme en de nieuwe inzichten van Newton. Met 's-Gravesande, Van Musschenbroek en Boerhaave trad in het tweede kwart van de 18de eeuw een generatie aan, die vooral uitmuntte als compilatoren, doorgevers en verdere uitwerkers van inzichten die elders waren gewonnen.

Verstarring, positieverlies, aanpassing aan externe krachten, herhaling, epigonendom, academisme, toenemende concurrentie van buiten, opdrogen van geestelijke veerkracht, differentiële verarming, teruglopen van het demografisch-biologisch potentieel, afnemende beweeglijkheid, dit alles is vanaf het midden van de 17de eeuw in het Noorden meer te constateren dan daarvoor. Aanvankelijk gaat het daarbij vaak nog slechts over nuances, maar gaandeweg krijgen deze verschijnselen steeds meer gewicht. Natuurlijk, overal in Europa deed de contractie – of de nuchtere aan Simiand ontleende uitdrukking 'fase B' – zich gevoelen. Essentieel was daarbij echter dat de nieuwe krachten voor een volgende sprong voorwaarts niet in de Noordelijke Nederlanden werden verzameld. De situatie waarin men daar verkeerde, bleef relatief gunstig. Vooral in materieel opzicht. Maar nieuwe ontbrandingskracht hoopte zich er niet op. Veel meer dan in het Noorden was daarvan in het Zuiden sprake.

'Ongelukseeuw' is de karakterisering die in de oudere Belgische historiografie aan de eeuw na het midden van de 17de eeuw werd gegeven. Recent onderzoek heeft hier zeker voor de nodige nuanceringen gezorgd. Maar dat kan toch niet wegnemen dat de periode tussen midden 17de en midden 18de eeuw een weinig briljante situatie te zien geven. 'België, slagveld van Europa', het geldt zeker voor de Zuidelijke Nederlanden in die periode. En in die tijd betekende dat veel, zeer veel. Onderzoek naar tiendopbrengsten en produktiviteit in de landbouw, naar de stand van de plattelandsbevolking en de urbanisatie heeft de laatste jaren nog weer eens op niet mis te verstane wijze onderstreept hoe rampzalig de periodiek terugkerende oorlogssituaties voor de Zuidelijke provincies zijn geweest. Het was pas tegen het tweede kwart van de 18de eeuw, dat aan dit soort ellende (slechts onderbroken in het tweede kwart van de 17de eeuw) definitief een einde kwam. Nieuwe mogelijkheden tot groei kondigden zich daarmee aan. En die werden ook gerealiseerd. Wat eerst een inhaaleffect lijkt om de opgelopen achterstand enigszins in te lopen en de schade te herstellen, zette door in een definitieve groei en maakte de Zuidelijke Nederlanden in bepaalde opzichten zelfs koploper of tenminste vroege starter in een hernieuwde fase A van seculaire expansie, die tegen of rond het midden van de 18de eeuw op veel plaatsen in Europa op gang komt en in feite tot in onze tijd heeft aangehouden. Breed geworteld in een allesomvattend maatschappelijk proces kan men de nieuwe groei in het latere België in die tijd niet noemen. Waren daarvoor de littekens voorlopig nog te diep gegroefd? Zou daarvoor het ontbreken van taalkundige eenheid toen al een te grote hindernis hebben gevormd? Op twee punten lijken de nieuwe ontwikkelingen zich voorshands vooral te hebben uitge-

kristalliseerd: economische groei en de aanloop naar het ontstaan van een zelfbewuste burgerklasse, die later de Belgische opstand van 1830 en daarna de Belgische staat zou dragen. Steunend op een economische politiek, die niet meer in dienst van vreemde belangen stond, ontwikkelden de Zuidelijke Nederlanden hun landbouw tot een situatie van agrarische zelfverzorging met een niet onbelangrijk exportoverschot. In de nijverheidssector kwam in Vlaanderen een textielindustrie van de grond met een uitgesproken proto-industrieel karakter. De mogelijkheden, die hier aanvankelijk vooral leken te liggen in de combinatie van kleinboerenbedrijf annex huisindustrie, borgen echter als het ware hun eigen vastlopen in zich. Wat zich bij een eerste blik als groei voordeed was niet meer dan toeneming van de totale fysieke produktie. Reeds vóór het einde van de 18de eeuw leidde het bij de krachtige bevolkingsgroei tot een dalende levensstandaard en enorme verpaupering. Pas ver in de 19de eeuw zouden de gevolgen daarvan door moderne industrialisatie ongedaan kunnen worden gemaakt. Het was in de Franstalige streken van Henegouwen en het Luikse dat in de tweede helft van de 18de eeuw processen van economische groei op gang kwamen, die België naar de positie van eerste industrieel-kapitalistische natie op het continent zouden voeren.

Ook in de Noordelijke Nederlanden zijn effecten van de internationaal op gang komende nieuwe seculaire groeifase na 1750 te constateren. Maar anders dan in het Zuiden tekende dit zich meer af in het tot staan komen van verdere achteruitgang in absolute zin dan in werkelijk hernieuwde groei, laat staan in een relatieve zin. Het zou nog tot 1815 duren voordat de bevolking weer ging toenemen. Handel, verkeer en visserij, hun situatie verbeterde niet of nauwelijks aan het eind van dit tijdvak. En het dal van de Bataafs-Franse periode lag nog in het verschiet. Alleen de landbouw, aangetrokken door de internationale hausse van de prijzen, wist te profiteren en de voor de markt producerende boeren gingen een gunstige tijd tegemoet. Maar voor alle niet-agrariërs, en wel specifiek voor de loontrekkenden in de verder kwijnende steden, was deze prijsstijging op den duur weinig minder dan rampzalig. De verpaupering greep snel om zich heen. Ook zij had nog een lange weg te gaan. Een aantal omstandigheden als de structuur van de produktie en de relatief hoge arbeidskosten, in combinatie met standplaatsfactoren en andere kostenfactoren, maakten een spoedige aanpassing aan de zich internationaal ontwikkelende produktieverhoudingen voorlopig illusoir. Hier was de wet van de remmende voorsprong volop in werking. Men moet in ieder geval wachten op de opgaande lijn in de Kondratieff na 1850, voordat verbetering kon komen en dan voorlopig nog maar een geringe. Dat onder zulke omstandigheden van een algemeen maatschappelijk reveil geen sprake kon zijn, laat zich begrijpen. In feite waren het voorlopig alleen de ideeën van de patriotse en Bataafse revolutiemakers, die voor een lichtpuntje zorgden. Wel, ideeën beheersen de wereld, maar die van de patriotten en de Bataven konden de werkelijkheid toch niet uit haar voegen lichten.

Op basis van de matrixgedachte van seculaire trend en gelaagde maatschappelijke ontwikkelingsprocessen is de redactie Nieuwe Tijd gekomen tot een indeling van de thematiek in drie hoofdgroepen, waarbij binnen iedere groep van (eventueel wisselende) subindeling sprake zou kunnen zijn. De chronologische hoofdkaders werden ontleend aan de twee geografisch onderscheiden perioden binnen de seculaire expansie van late middeleeuwen tot midden 17de eeuw (\pm 1480-1580; 1580-1650), aan de fase van seculaire contractie (\pm 1650-1750) en aan de beginperiode van de nieuwe seculaire expansiefase (\pm 1750-1780/1795/1815). Het belangrijkste breekpunt werd rond 1650 gesitueerd. Bij de drie thematische hoofdgroepen zou de eerste groep onderwerpen bevatten die slechts éénmaal voor het gehele tijdvak van de Nieuwe Tijd een fundamentele behandeling zouden krijgen. In de tweede groep werden die onderwerpen geplaatst die per fase (c.q. periode) slechts éénmaal zouden worden besproken. In de derde groep tenslotte de thema's waarvan de ontwikkelingen op korte termijn dienden te worden gevolgd. Lange, middellange en kortere termijnbehandeling dus, zoveel mogelijk in overeenstemming met de inherente dynamiek van ieder thema en met zijn functioneren binnen

het theoretisch maatschappelijk bouwwerk. De onderwerpen uit de eerste groep, de lange termijnontwikkeling, vonden hun logische plaats in het eerste deel van de Nieuwe Tijd, deel 5 van de *NAGN*. Deel 6 werd gewijd aan de periode van de late middeleeuwen tot 1580; deel 7 in beginsel aan de periode van 1580-1650; de delen 8 en 9 aan de ontwikkelingen vanaf 1650 tot het einde van de Nieuwe Tijd. Binnen ieder deel (5, 6, 7) of set van delen (8 en 9) werden zoveel mogelijk ook weer deze tempoverschillen als basis voor de indeling aangehouden. Vanzelfsprekend stelden uitgaaf-technische eisen (bij voorbeeld een redelijk evenwichtige verdeling van aantallen pagina's en dergelijke) grenzen aan de mogelijkheden tot consequente uitvoering van deze opzet. Ook was niet in alle gevallen de keuze eenduidig. Het historisch proces zelf kent ook niet altijd de logica van de formule. Maar de grote lijn is hiermee toch wel gegeven.

In de eerste groep van de meest permanente krachten die het historisch proces als het ware in één adem omvatten, zelf het minst aan grillige ontwikkelingen onderhevig waren en in sterke mate conditionerend op andere krachten inwerkten (zonder zich natuurlijk in omgekeerde richting geheel aan hun inwerking te onttrekken), plaatste de redactie allereerst de geografische situatie. Zoals reeds hiervóór werd uiteengezet, behelst dit hier slechts een deel van de aspecten die Braudel in zijn schema behandelde. Het zal echter duidelijk zijn dat ook wat er dan nog wel voor bespreking overblijft, inderdaad nog altijd een aantal zeer permanente gegevens bevat. De landschappelijke situatie (ook stedelijk) was zeker niet onbeweeglijk, maar voor zover zij aan verandering onderhevig was, was dit geen bruuske. En ook binnen de optredende wijzigingen konden de veranderingen doorgaans slechts betrekkelijk zijn. Veel was verbonden met een nauwelijks te beïnvloeden fysische situatie. Bevolkingsgeschiedenis is het tweede onderdeel dat hier haar plaats vond. Ook daarbij is geen sprake van het ontbreken van ontwikkelingen. Maar ook deze werken meestal pas op lange termijn, zij beïnvloeden zelden het gebeuren binnen een tijdvak van enige jaren of zelfs decennia. Waar dit wel eens het geval is, blijkt het van lokale of hoogstens beperkt regionale werking te zijn. Als geheel genomen is de bevolkingsfactor een monolitische, waarbij plotselinge wijzigingen in de ontwikkeling zeldzaam zijn en ook dan nog pas op lange termijn de effecten daarvan laten gevoelen.

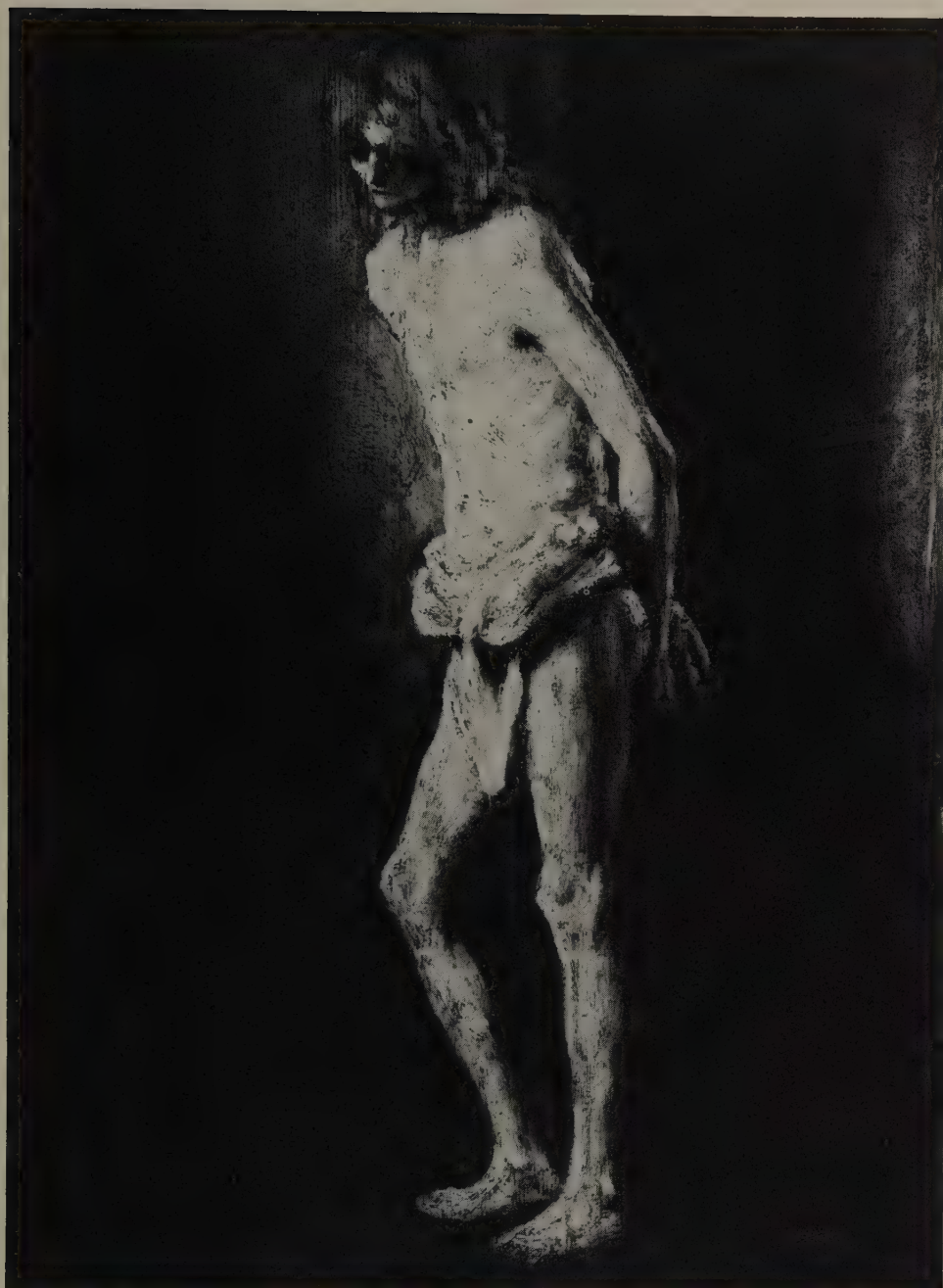
Het economische en sociale leven van iedere cultuur(kring) en elk tijdvak is in beweging. Het kunnen fluctuaties zijn op lange tot zeer korte termijn, meestal afhankelijk van het onderwerp dat in beschouwing wordt genomen. De prijsbewegingen, vaak opgebouwd uit gesuperponeerde cyclussen lopend van dag- en seizoenschommelingen tot seculaire bewegingen, zijn daar een goed voorbeeld van. Maar er zijn er veel meer, zoals technische innovaties en wijzigingen in de kwaliteit en kwantiteit van de arbeid, veranderingen in de mode en dergelijke. Dat neemt echter niet weg dat daarnaast ieder tijdvak ook in het economische en sociale leven zijn eigen karakter heeft, een eigen gezicht vertoont. Misschien benadert een woord als 'Wirtschaftsstil' de bedoeling het best. Men zou het dan kunnen beschouwen als een stap in de richting van wat door Spiethoff met 'anschauliche volkswirtschaftliche Theorie' werd bedoeld.⁵ Ook de economische en sociale verhoudingen in de Nederlanden hebben in de Nieuwe Tijd een eigen signatuur vertoond, die enerzijds de algemene verhoudingen van die periode in de geschiedenis van West-Europa weerspiegelt, anderzijds specifieke trekken heeft. Bij een uitsluitend sectorsgewijze behandeling van het economische en sociale leven komen deze onvoldoende of niet tot uiting. Toch zijn het meestal aspecten die tot het wezen daarvan behoren en een sterk permanent karakter vertonen. Dat wil niet zeggen dat deze niet in beweging zijn. Maar hun dynamiek is dan kenmerkend juist voor deze periode. De aard van de dynamiek is zelf een element van de structuur. Een bespreking van deze algemene, boven specifieke bedrijfstakken of sociale verhoudingen uitgaande kenmerken in de onderste geleding van het theoretische bouwwerk is dus op zijn plaats. Het heeft bovendien de functie het ontstaan van een apart aanhangsel met een aantal slecht geïntegreerde verschijnselen onder de naam 'sociale verhoudingen' zoveel mogelijk tegen te gaan. Onder de titel 'structuren van het economische en sociale leven' is hiertoe een poging

gewaagd. Men vindt er onderwerpen als de seculaire trend zelf, de bezitsverhoudingen, de levensstandaard, beroepsstructuur, de betekenis van de verschillende economische sectoren voor het geheel, het standenkarakter van de samenleving, vrouwen- en kinderarbeid, het risicokarakter van de economie en het leven, de voedingssituatie, arbeidsverhoudingen, armoede en bedeling, economische politiek en dergelijke meer. Vanzelfsprekend zijn de beide hieraan gewijde hoofdstukken niet elkaars replica. Niet alleen waren de structuren in het Noorden en het Zuiden anders, ook de stand van het onderzoek en de accenten welke de auteurs leggen, lopen uiteen. Dit laatste meent de redactie te moeten respecteren.

Buiten de geografische, de demografische en de economisch-sociale quasi-permanente bouwstenen van de maatschappelijke werkelijkheid was er tenminste nog één terrein waarin de redactie na de eerste helft van de 16de eeuw zo weinig voor verandering vatbare verschijningsvormen meent te mogen onderkennen, dat plaatsing in deze eerste groep van de meest permanente krachten juist lijkt. Het zijn de bestuurlijke instellingen via welke zich de werkzaamheden van de staat en zijn lagere organen voltrokken. Natuurlijk, ook hier is er geen sprake van algehele stilstand in de ontwikkeling. Maar over het gehele tijdvak bezien is er vaak toch relatief weinig verandering opgetreden. In het Noorden is dit bepaald zelfs nog sterker dan in het Zuiden. Dit ligt ook voor de hand. De Nederlandse opstand was in zijn uitgangspunten een veelszins conservatieve revolutie, die de bestaande bestuurlijk-politieke kaders probeerde te bestendigen om zodoende allerlei privileges en sferen van autonomie te conserveren. Dat in deze starheid op de lange duur nu juist één van de cruciale belemmeringen voor een adequate ontplooiing van de natie lag, is algemeen bekend en werd bij voorbeeld ook door de patriotten en Bataven zeer bewust zo ervaren. Dit mag dan tevens als een aan de historie ontleend bewijs gelden voor de grote, permanente betekenis van dit institutionele kader, een betekenis die op den duur, door het meer en meer onaangepast raken van dit kader, voortdurend (be)klemmender werd.

In de tweede groep van de zich minder traag, niet in één grote stroom over het gehele tijdvak van drie eeuwen voltrekkende sferen van de maatschappelijke werkelijkheid heeft de redactie vooral de verdere economische en sociale componenten en de overzeese geschiedenis geplaatst. Alle onderdelen hierin – te weten de nijverheid, de handel met het geld- en bankwezen, de scheepvaart, de visserij, de Oost, de West en Zuid-Afrika – komen hierin drie maal in behandeling, in overeenstemming met de chronologische hoofdindelingen ($\pm 1490-1580$; $1580-1650$; $1650-\pm 1795$). Op logische gronden ontbreekt daarbij uiteraard de overzeese geschiedenis in de eerste periode, terwijl tevens de breuk in dit geval niet rond 1650, maar omstreeks 1675 werd gelegd. De betreffende autonomie van de ontwikkelingen in de overzeese geschiedenis werd hiervoor reeds ter sprake gebracht. Het was in slechts één geval – de landbouw – dat de seculaire ontwikkeling in twee fasen (vóór en ná 1650) consequent werd aangehouden. Naast een overweging van praktische aard – er is te weinig over de concrete ontwikkeling tussen 1490 en 1580 bekend om er een apart hoofdstuk aan te wijden – zijn het vooral weer opvattingen van theoretische aard die hiervoor pleiten. Standplaatsfactoren, namelijk de geografische gebondenheid van de landbouw, noodzaakten veel minder dan voor de andere sectoren van het economisch leven om de opgaande seculaire trend in de twee perioden van vóór en ná 1580 in te delen. Het is in de tweede plaats vooral de landbouw waarin de seculaire ontwikkeling zo duidelijk tot uiting komt. In de derde plaats moet de landbouw in het gehele tijdvak als de meest fundamentele van de economische sectoren worden beschouwd. Het is wel waar dat het specifieke karakter van de economische constellatie in de Nederlanden in vergelijking met de omringende landen vooral bij handel, verkeer en nijverheid moet worden gezocht. Maar dat mag de ogen niet doen sluiten voor het feit dat in de totaliteit de landbouw de fundamentele bestaansbron is gebleven. Ook de samenleving in de Nederlanden heeft op geen enkel moment van deze drie eeuwen eraan kunnen ontkomen in de eerste plaats een agrarische samenleving te zijn. Afgezien van de lokale situatie bleef de agrarische sector overal de grootste beroepsgroep bevatten en meestal zelfs aan meer handen werk en bestaan

*Kruisoprichting.
Middenpaneel van het
altaarstuk van Petrus Paulus
Rubens uit circa 1610 in de
Onze-Lieve-Vrouwe kathedraal
te Antwerpen.*

*Christus aan de geselpaal.
Schilderij van Rembrandt
Harmensz. van Rijn, circa
1657.
Wallraf-Richartz Museum,
Keulen.*

*Verschillen in de samenleving
van het Zuiden en Noorden
manifesteerden zich vooral
duidelijk in de schilderkunst,
waar de overdaad en
prachtlievendheid van de
Vlaamse barok in scherp
contrast stonden met Hollands
realisme en soberheid.*

verschaffen dan alle andere sectoren te zamen. En in de laatste plaats moet worden geconstateerd dat ook de landbouw weliswaar diepgaande ontwikkelingen heeft doorgemaakt, maar dat deze nagenoeg altijd meer gedurig, constanter, en op korte termijn trager verliepen dan die in de andere sectoren. Alles bijeengenomen zijn er dus voldoende redenen om de behandeling van de ontwikkelingen in de landbouw in twee naast die van de andere sectoren in drie perioden te geven. Redenen van technische aard verhinderden de redactie helaas de hoofdstukken over de landbouw in de periode 1490-1650 aan het begin van deel 6, waar zij thuishoren, te plaatsen. Men vindt deze nu als openingshoofdstukken van deel 7. Voor de behandeling van die aspecten van de maatschappelijke werkelijkheid, die in de meest beweeglijke stroom van het gebeuren, in de derde groep dus, thuishoren, moest binnen het gekozen seculaire chronologische kader ook een indeling in kortere perioden worden toegepast. Door de sterke onderlinge vervlechting van de politieke en religieuze ontwikkelingen was het bovendien noodzakelijk tot 1650

deze twee onderdelen niet los van elkaar over al te lange tijdsperioden te behandelen. In de loop van het tweede kwart van de 17de eeuw nam deze directe samenhang af en wordt een meer gescheiden bespreking van de ontwikkelingen mogelijk en zelfs gewenst. Het resultaat hiervan is, dat – mede op grond van uitgaaf-technische noodzaak – de politieke en religieuze situatie tot 1648 in één doorgaande lijn in deel 6 wordt gepresenteerd. Deze fase vóór de seculaire omslag is voor de behandeling van deze beide aspecten in een vijf- tot zevental ongelijke perioden verdeeld. Afwisselend worden daarin de politieke en religieuze gebeurtenissen onder de loupe genomen. Tot 1579 gaat de religiegeschiedenis daarbij voorop, vanaf 1579 de politieke geschiedenis. Aangezien na dit jaar de religieuze verwickelingen minder turbulent werden en ook in een veel minder directe relatie tot de politieke kwamen te staan, kon ook de chronologische indeling weer op iets langere perioden worden gebaseerd. In feite vormt de periode tussen 1580 en 1650 reeds een overgang tot de fase na 1650. Vanaf dat jaar werd een gescheiden behandeling in langere perioden wenselijk. In deel 8 vond de tweede helft van de 17de eeuw haar plaats; in deel 9 de 18de eeuw.

Zoals reeds hiervoor werd uiteengezet, is het niet gelukt de cultuurgeschiedenis op enigszins aansluitende wijze in dit theoretische bouwwerk van de maatschappelijke werkelijkheid te integreren. In deel 7 vindt men de geschiedenis van opvoeding, onderwijs en wetenschap, in deel 9 die van de kunsten en de communicatie. Daarmee is de totale indeling en presentatie van de stof, zoals die *zoveel mogelijk* op de matrix van Braudels conceptie en die van de seculaire trend werd uitgewerkt, besproken.

Na deze behandeling van de interne verdeling van de onderwerpen over het tijdvak blijft nog een belangrijk punt ter bespreking over: de aansluiting bij de middeleeuwen en bij de Nieuwste Tijd. Geschiedenisboeken beginnen en geschiedenisboeken eindigen, maar de geschiedenis doet dat nooit. In iedere periodisering steekt een arbitraire beslissing. Laten wij daarvoor eerst nog eens de breuk tussen de opgaande en de neergaande curve van de seculaire trend bezien. Herhaaldelijk is het jaar 1650 genoemd. Maar daarnaast werd reeds meermalen voor specifieke terreinen aangeduid dat de breuk naast dit jaartal viel (overzeese geschiedenis, cultuurgeschiedenis). Ook voor de religiegeschiedenis zegt dit jaartal weinig. Wanneer wij echter spreken over 'midden van de 17de eeuw' en daarmee een periode bedoelen die zich over enige decennia (bij voorbeeld tussen 1640 en 1670) kan uitstrekken, dan wordt onze periodisering – ondanks de schijn van het tegendeel – reeds bruikbaar, concreter, juist. Iedere periodisering, ook die van de seculaire trend met een breuk op het midden van de 17de eeuw, is een artificiële constructie: die van de historicus, achteraf gemaakt. De tijdgenoot is hij volledig ontgaan. Zijn waarde ontleent hij aan het feit dat hij zich door ons historici relatief exact kan laten vaststellen voor onderdelen van de economische en demografische geschiedenis.

Het verloop van de seculaire trend laat zich met redelijke precisie meten aan de ontwikkeling van het prijsniveau, van de totale produktie van een aantal goederen en aan de demografische ontwikkelingen. Wanneer wij ervan overtuigd zijn dat hiermee een aantal fundamentele grootheden in de structuur van iedere samenleving zijn genoemd, die zowel als indicator als ook als causator van essentiële veranderingen mogen worden beschouwd, dan is daarmee een rechtvaardiging van een periodisering op deze basis gegeven. Het is echter geenszins zo, zelfs niet bij de voor kwantificering vatbare demografische en economische grootheden, dat zich een omslag in de ontwikkeling op één jaar laat vaststellen. Om te beginnen zijn er prijsontwikkelingen van tal van goederen en deze hebben niet alle hetzelfde verloop. Zeker zo belangrijk als het absolute prijsniveau van (een pakket van) goederen zijn daarom de ontwikkelingen in de onderlinge verhoudingen, de relatieve niveaus. De veranderingen in de seculaire prijstrends voltrekken zich niet alle in hetzelfde jaar en zelfs niet in een korte periode van enkele jaren. Dan is er ook nog de geografische spreiding. De ombuigingen in de demografische trends liggen van streek tot streek soms enige tientallen jaren uiteen. En de effecten

daarvan zetten ook niet altijd met dezelfde snelheid door. Het zou ook onjuist zijn te denken dat bij de fase van expansie bloei en groei en vooruitgang op alle terreinen behoren, terwijl tijdens de fase van contractie alles in mineur gestemd zou zijn. Vooruitgang op bepaalde onderdelen kan zelfs inherent aan de contractie zijn. Zo laat Roessingh in zijn hoofdstuk over de landbouw na 1650 duidelijk uitkomen dat de boeren onder de druk van de voor hen steeds ongunstiger wordende omstandigheden naar aanpassingen en nieuwe vormen zochten, die beslist als gunstige ontwikkelingen moeten worden gewaardeerd. Zij zagen daardoor niet alleen vaak kans de ongunst der tijden enigszins op te vangen, maar brachten daarmee ook de landbouw in beginsel op een hoger peil waarvan in een nieuwe fase van opgaande conjunctuur ten volle kon worden geprofiteerd. Oplopende prijzen met aanhoudende winstverwachtingen, een gunstig ondernemersklimaat en expanderende produktie betekenden bij de veel grotere rigiditeit van de looniveaus meestal een tegengestelde ontwikkeling van de levensstandaard voor de loontrekkenden en stukwerkers in de huisindustrie. Maar doorgaans was er dan wel werkgelegenheid. In een fase van economische contractie was gewoonlijk het omgekeerde het geval: de levensstandaard van de werkers verbeterde, maar velen lukte het niet regelmatig werk te vinden.

Duidelijk blijkt uit het voorgaande dat zelfs binnen één maatschappelijke categorie, de economische en sociale verhoudingen, de seculaire ontwikkelingen niet eenduidig, uniform, monolithisch, chronologisch en geografisch exact fixeerbaar verlopen. Er is sprake van trends, van relatieve verschuivingen, van nuances, van klimaatverschillen. Het is een gespreid, diffuus proces. In nog sterkere mate geldt deze spreiding bij de doorwerking naar andere terreinen van de maatschappelijke werkelijkheid. Hoewel de veranderingen in de internationale economische verhoudingen zich reeds kort na het midden van de 17de eeuw zowel in absolute als relatieve zin ten nadele van de Noordelijke Nederlanden begonnen te ontwikkelen, duurde het nog tot de eeuwwende voordat de gevolgen daarvan in de internationale politieke verhoudingen zichtbaar werden. Op artistiek en wetenschappelijk gebied zette de bloei, die zich onder de algeheel gunstige maatschappelijke omstandigheden van de eerste helft van de 17de eeuw in het Noorden had ontwikkeld, nog wel een generatie voort. Zo laat zich meer verklaren wat op het eerste gezicht wel eens met de ontworpen lijnen in tegenspraak lijkt. De bloei en het karakter van de schilderkunst in het Zuiden rond Rubens is zowel nawerking als uitdrukking van de re-aristocratisering en katholieke herleving in de Zuidelijke samenleving, die voor een ander genre opdrachtgevers zorgden dan in het Noorden. Duidelijk moet zijn dat het historisch proces niet zo vaak totale breuken in de ontwikkeling kent. Er zijn diffuse processen aan het werk, verschuivingen voltrekken zich. En ook daar waar in een bepaalde sector de ontwikkeling betrekkelijk abrupt verloopt, kunnen de gevolgen daarvan gespreid in de tijd en in de ruimte optreden. Alleen een cultuur in zijn totaliteit omvattende rampen kunnen een duidelijk geprofileerde periodisering aandragen.

Wanneer wij ons nu wenden naar de aansluiting van de middeleeuwen op de Nieuwe Tijd dan worden wij ook daar met diffuse, gespreide processen geconfronteerd, die ons historici verscheidene keuzen open laten. De opgaande seculaire trend, gemeten aan prijsstijgingen en bevolkingsgroei, zette in West-Europa rond het begin van het vierde kwart van de 15de eeuw in. Maar ook daar traden geografische verschillen, bij voorbeeld tussen de prijsbeweging van tarwe in Brugge en Utrecht, op. Wanneer wij de excessief dure jaren van het laatste decennium van de 15de eeuw buiten beschouwing laten, lijkt van een definitief opgaande seculaire lijn eerst ná 1500 te kunnen worden gesproken. Het zou wel erg simplistisch zijn te stellen dat daar dan de breuk tussen de middeleeuwen en de Nieuwe Tijd ligt. Maar als er dan toch ergens een cesuur moet worden aangebracht, zal men hem voor de economische ontwikkelingen ongeveer daar moeten leggen. En voor de sociale ook, want het prijsverloop was van grote betekenis voor de levensstandaard en de gemiddelde koopkracht.

Het is echter nog simplistischer om dan ook op andere gebieden daarmee de middeleeuwen voor geëindigd te verklaren. Op het terrein van de politiek zijn in de

loop der tijd verscheidene jaartallen als een formele grens aangehouden. Men kan dit probleem ook – zeer verstandig – omzeilen door het relaas van de gebeurtenissen gewoon te laten doorlopen. Zo nam Blok in zijn *Geschiedenis van het Nederlandse Volk* de gehele periode van het bewind van de Bourgondiërs en Habsburgers tot en met Filips II als één tijdvak. Deel IV van de oude *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* loopt van 1477 tot 1567 en stelt heel listig dat na de volle en late middeleeuwen dit het tijdperk van de renaissance en het humanisme is. Het handboek tot de staatkundige geschiedenis van Gosses en Japikse beschouwt het begin van de 15de eeuw tot 1568 als één tijdvak en zijn partiële opvolger, het handboek van Gosses en Post over de middeleeuwen loopt tot 1555. Formele, dynastieke indelingen dus, waarbij men evengoed 1515 zou hebben kunnen kiezen. Minder formalistisch zou het dan nog zijn om aan 1531, de belangrijke hervorming van staatsinstellingen, te denken (ofschoon eigenlijk ook dan voornamelijk sprake is van het sanctioneren van bestuurlijke veranderingen die zich op het eind van de 15de en in het begin van de 16de eeuw hebben voorgedaan). Of aan 1543, de vereniging van alle Nederlanden onder één bewind. Of aan 1548, wanneer de gezamenlijke Nederlanden in de Bourgondische Kreits verenigd en de facto los van het Duitse Rijk komen. Maar een echt overtuigend jaartal vormen deze geen van alle.

Geheel in de geest van de opzet van deze *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* heeft de redactie gemeend niet voor één jaartal te moeten kiezen, maar voor een periode en wel 1482-1493: crisis als cesuur. De politieke en sociale onrust die de Nederlanden na de dood van Maria van Bourgondië hebben doorgemaakt, wil zij als de periode van afsterving van de middeleeuwse en tevens als die van de barensweeën van de Nieuwe Tijd zien. De Nederlanden waren toen nog niet eens onder één bewind verenigd, en wie dat toen voorspeld zou hebben, zou ongelovig en wantrouwend tegelijk zijn bejegend. Maar niet valt te ontkennen dat, toen Maximiliaan de zaak eenmaal weer onder controle had, de politieke ontwikkelingen zich tot de opstand nagenoeg rechtlijnig voltrokken. De keus heeft het voordeel te passen in de start van de seculaire trend. Wat voor de politieke geschiedenis geldt, gaat evenzeer op voor andere deelgebieden. Zo lijkt het op het eerste gezicht voor de hand te liggen om het jaar 1517 met het optreden van Luther als een breuk te zien. Een nadere beschouwing leert echter al snel dat dit een finalistische zienswijze is, die achteraf door ons werd gemaakt. Luther was maar één exponent van het bestaande ongenoegen over kerkelijke zaken. Al die godsdienstige onvrede rondom 1500 zal tenslotte uitlopen op het einde van de eenheid, het einde van de katholiciteit van de moederkerk. Maar dat is dus wel achteraf gezien.

Omdat de godsdienstige factor zo belangrijk is voor het goed begrijpen van de 16de-eeuwse samenleving heeft de redactie ook voor dit onderdeel gekozen voor het invoegen van een aparte inleiding (zie pag. 436-442), die het vloeiende van de overgang duidelijk in het licht stelt.

De aansluiting tussen de middeleeuwen en de Nieuwe Tijd verliep in onze gewesten op het politieke en kerkelijke vlak bovendien niet parallel. Het ondergrondse karakter van veel kerkelijke vernieuwing in de eerste helft van de 16de eeuw is daar natuurlijk debet aan. Op het religieuze vlak was er voorlopig nog van weinig meer sprake dan van ophoping van explosieve lading. De grote politieke betekenis daarvan zou pas in de tweede helft van de eeuw duidelijk worden. Aanvankelijk volgden politiek en religie nog gescheiden banen. Men kan zich de verbanden als volgt voorstellen. De eind 15de eeuw inzettende seculaire fase van economische expansie schiep mogelijkheden voor een dynamische internationale politiek (Zuidamerikaans zilver, groeiende rol voor Spanje, Habsburgse wereldpolitiek). Maar op het binnenlandse vlak bracht het – zoals dikwijls – tegengestelde ontwikkelingen. Enerzijds was er de groep die van de groei van handel en nijverheid wist te profiteren. Zij moet voornamelijk onder de beter gesitueerden in de stedelijke burgerij worden gezocht. Bij hen lag in belangrijke mate het financiële draagvlak voor de ambitieuze internationale politiek door de hogere belastinginkomsten en de ruimere mogelijkheden om meer en grotere bedden in te willigen. Daartegenover stonden grote groepen, zowel in de steden als onder de niet-agrarische plattelan-

'Het is een algemeen bevel /
voor elk een; te werken:

Die niet wil Werken / (zegt
Paulus /)

zal ook niet Eeten.'

18de-eeuwse volksprent met
zestien houtsneden, die
verschillende beroepen
afbeelden.

Uitgave van de Erve Hendrik
van der Putte, Amsterdam.
Verzameling Mr. C.F. van
Veen, Wardeer.

Het is een algemeen bevel / booz est een; te werken;

Die niet wil Werken / (zezt Paulus /) zal ook niet Eten,

49

Ik zeg van mijn Schoenen met een booz /
Wat ik nog nogt heb klagten gehoozd.

Die in luyhend siet zijn dagen /
Zal gescheurde kleeven dragen.

Het klappen op zig zelfs is zuur /
Booz al nu het hout is zo duur.

Al heb al meer als twintig Dagen /
Op deze Metel rond geslagen.

Die op geen goed Pondsment bouwen /
Zal het booz oft slaat berouwen.

Al Schaf ik Dagen / en Dagen /
Al heb geen vol Toon te wagten.

Als 't hier heer is / moet men slaan /
Indien het Werken wel zal gaan.

Hol booz nu Schoonsteen buijt te rooken /
Moet de inijne lippen rooken.

Al is de Mode Spaanse Stoelen /
Ik kan daar booz geen seijade voelen.

Ik maak booz een Man / de vierde Noed /
Die mijn twaalf Gulden betalen moet.

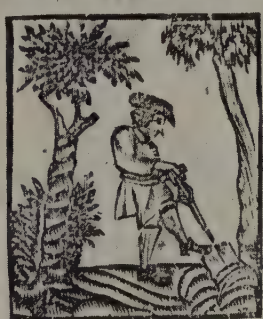
Schijder ik pjaagiger als 't hoozt /
Al lolt de Dieren booz de Poozt.

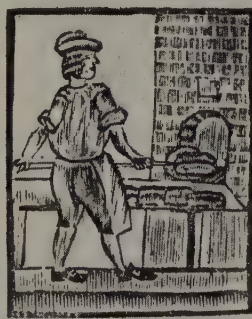
Men ziet aan 't Bug / al is het lijn /
Wat dat het booz een Lijn zal vin.

Ik stijp geen Stare Schaar / of Mes; /
Booz een looper Dugt vij / 389.

De Doorn daar op nu Dugt of trek /
Is reetepds maar een Keps gewrek.

Een bronst Water / ren Rulle Wrood /
Kan ons verchtwijken in den nood.

Het is den Wensch gezet te Sterven /
En daar na het Oezdel: ten erwen.

Amsterdam / Gedrukt by de Erbe Hendrik van der Putte, Papier en Toelichtloopers op 't Water in de Aalsman.

*Nieuwe Kaart van 't Kwartier
de Veluwe, uitgegeven door
I. Tirion, Amsterdam 1741.
Geografisch Instituut, Utrecht.*

ders, die hun levensstandaard ernstig zagen aangetast bij de stijgende prijzen en nahinkende lonen. Deze ontwikkeling was algemeen, maar kende wel plaatselijke verschillen van intensiteit. Voor deze mensen, die moeten worden gezocht onder de ambachtslieden en degenen die daar sociaal onder zaten, bracht de economische expansie ondanks de teruglopende levensstandaard in het algemeen wel een ruime werkgelegenheid. Het is daardoor begrijpelijk dat de economische expansie ondanks de verslechtering van hun levensomstandigheden toch met bevolkingsgroei gepaard kon gaan. Maar het leidde wel tot toenemende sociale spanningen. Deze vertaalden zich onder andere in ontvankelijkheid voor religieuze bewegingen. In de eerste helft van de 16de eeuw kwam dit al een enkele maal tot uiting, zoals bij voorbeeld in de doperse beweging, maar in het algemeen stonden de grote politiek en de zich binnenslands ophopende sociale spanningen nog los van elkaar. Eens moesten echter de economische, de politieke, de sociale en de religieuze componenten in het maatschappelijk krachtenspel samenkomen. Met voorbijgaan van enige eerdere, partiële aanzetten daartoe, gebeurde dit in het wonder-hongerjaar 1566. In de ongeveer veertig daaropvolgende jaren kunnen wij een uitzonderlijk intensieve vervlechting van deze vier componenten waarnemen. In het begin van de 17de eeuw raakt de situatie opnieuw gestabiliseerd. Vanaf dan wordt de samenhang tussen deze vier componenten losser en hervindt ieder weer een stuk eigen speelruimte. Ontwikkelingen binnen die speelruimte roepen niet meer daarbuiten onmiddellijke reacties op bij de andere maatschappelijke processen en gebeurtenissen.

Voor de compositie van deze *Algemene Geschiedenis* heeft dat als consequentie dat voor de eerste helft van de 16de eeuw de politieke en de religieuze sferen gescheiden moeten worden behandeld. De politieke ontwikkelingen zijn te beschouwen als een voortzetting van de laat-middeleeuwse dynastieke politiek maar op een grotere schaal, in andere vormen en onder sterk in beweging geraakte economische en financiële omstandigheden. De voornamelijk nog ondergronds in beweging rakende religieuze verhoudingen staan daar voorlopig nog buiten en dienen veel meer als voorspel tot de latere ontwikkelingen van de samenleving te worden behandeld. In de opzet van de delen 5 en 6 komt dit verschil in positie naar voren, doordat de politieke verwickelingen tot 1555 in deel 5 zijn ondergebracht, maar de religieuze van diezelfde tijd pas in deel 6 worden besproken.

De aansluiting van Nieuwe en Nieuwste Tijd schept minder problemen. De Franse revolutie, de komst van de Franse legers en de daardoor veroorzaakte nieuwe staatkundige situaties in Zuid en Noord, schiepen een duidelijke breuk. Toch zijn er wel enige problemen en de daaruit geresulteerde afspraken met de redactie van deel 10 dienen de gebruikers te worden meegedeeld. Voor de politieke en overzeese geschiedenis brengen de gebeurtenissen in de jaren rond 1795 zulke ingrijpende veranderingen dat alles ervoor pleit deze jaren als afsluiting te gebruiken. Ook voor de demografie kan het feit dat in het Noorden in dat jaar de eerste algemene volkstelling werd gehouden, worden aangegrepen om de cesuur daar te leggen. Voor de religiegeschiedenis zegt dit jaartal natuurlijk weinig, behalve dan het formele feit van de scheiding van kerk en staat. In de economische geschiedenis ligt de zaak evenwel gecompliceerder. Sectoren als scheepvaart en visserij gaan in de Bataafs-Franse periode geheel ten onder. Het heeft dan ook geen zin het weinige dat op dit gebied over de jaren 1795-1813 valt te zeggen in deel 10 te plaatsen. Processen die voor 1795 reeds aan de gang waren, voltrokken zich toen in sterk versneld tempo. Het is daardoor veel natuurlijker ze ook als zodanig te behandelen en ze als een epiloog op de ontwikkelingen van vóór 1795 bij de Nieuwe Tijd mee te nemen. Ook de nijverheid leed in de Bataafs-Franse tijd op veel plaatsen aan een diepe depressie. Van een totaal teloorgaan, zoals bij visserij en scheepvaart, is echter geen sprake. Hier is een zelfstandige behandeling in deel 10 dus wel ter zake. Daar zal de draad zelfs als in veel gevallen bij 1780 worden opgenomen voor wat het Noorden betreft, omdat de patriotten in deze bedrijfstak sterk geworteld waren.

Het meest gecompliceerd ligt het met de landbouw. De landbouw als dominerende

*Een gedeelte van de banlieue
van Rotterdam tegen het einde
van de 18de eeuw.
Nieuwe plattegrond van de
stad Rotterdam van A. Munro,
1800 (fragment).*

bedrijfstak was het sterkst gebonden aan de seculaire trend en daarop gesuperponeerde andere cyclussen. Een voor haar 'toevallige' gebeurtenis als een politieke omwenteling was voor de landbouw dus tevens van marginale betekenis. Eventuele onderbreking van importen betekende niet meer dan een nog gunstiger positie. Belemmeringen voor de exportartikelen – vooral kaas en in mindere mate boter – bleken redelijk te kunnen worden ondervangen door uitvoer via neutrale havens. De Bataafs-Franse tijd betekende dan ook geen breuk in de gunstige ontwikkeling die sedert het midden van de 18de eeuw aan de gang was. Pas de ineensstorting van agrarische prijzen in 1817 bracht een breuk. Het ligt dan ook voor de hand de behandeling van de landbouw als bedrijfstak tot het Koninkrijk te laten doorlopen. Maar naast de daadwerkelijke uitoefening van de landbouw ontstond er op het eind van de 18de eeuw een levendige discussie over de zogenaamde 'nieuwe wijze van landbouwen'. De gevolgen ervan waren voor de praktijk miniem. In feite betreft het meer een stuk ideeëngeschiedenis, die verwant is aan de bij de patriotten en Bataven algemeen levende belangstelling voor vraagstukken van economische en sociale aard. Besloten werd daarom deze ideeën en experimenten niet meer in de *Nieuwe Tijd*, maar in deel 10 de revue te laten passeren.

In nog sterkere mate geldt deze laatste overweging natuurlijk voor veel andere ideeën en (meestal) ook wel particuliere probeersels op het gebied van de armenzorg en de welvaartspolitiek aan het eind van de 18de eeuw. De ideeën, de plannen, de probeersels en de discussie over dit alles namen vaak al een aanvang op het eind van de 18de eeuw. Maar naar de geest behoorden zij niet meer tot het *ancien régime*. Het was de wegbereiding naar een nieuwe orde. Hun behandeling past bij de tijd van na 1795. Zo is het ook gedaan.

Hiermee is de introductie tot de delen 5 tot en met 9 van deze vernieuwde uitgave van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* aan zijn eind. De opzet van de redactie is hiermee gegeven (zie ook het samenvattend schema). De problemen die zich voordeden, zijn hiermee getekend. Of dit alles beantwoordt aan de behoeften zal moeten blijken bij het gebruik ervan en uit de invloed die het op het historisch denken in onze landen zal uitoefenen. De velen die hun medewerking hebben verleend, is de redactie zeer dankbaar. Het geheel was een gigantische onderneming, die vermoedelijk op dit moment in geen enkel land een parallel heeft. Reeds als zodanig is het een bijzondere prestatie van de uitgever en van de Nederlandse en Belgische historische wereld. Als slotopmerking nog een wens. Tijdens het tot stand komen van deze uitgave zijn vele interne nota's en stukken geproduceerd en brieven gewisseld. Alle te zamen vormen zij een waardevolle bron voor de kennis van de nu geldende historische inzichten in onze landen. Als zodanig zullen zij in de toekomst zeker belangwekkend voor historiografisch onderzoek worden. Het is te wensen dat de uitgever wegen vindt om te zijner tijd dit dossier over de wording van deze uitgave voor studiedoeleinden toegankelijk te maken.

SCHEMA NIEUWE TIJD

deel	economisch en sociaal	instellingen	overzeese geschiedenis	politiek	religie	cultuur	tijdvak
5	geografie demografie structuren	1500-1795 1500-1795 1500-1795		1482-1555	1450-1517		seculaire termijn
6	nijverheid handel, geld- en bankwezen scheepvaart visserij	1490-1580 1490-1580 1490-1580 1490-1580		1555-1648	Noord Zuid	1517-1648 1517-1607	1482-1650
7	landbouw nijverheid handel, geld- en bankwezen scheepvaart visserij	1490-1650 1580-1650 1580-1650 1580-1650 1580-1650	Oost West	1600-1680 1600-1674		onderwijs en opvoeding wetenschappen	
8	landbouw nijverheid handel, geld- en bankwezen scheepvaart visserij	1650-1815 1650-1780/95 1650-1795 1650-1810 1650-1795		1648-1702	Noord Zuid	1648-1700 1607-1700	
9			Oost West Zuid-Afrika	1680-1795 1674-1795 1652-1795	1700-1795	kunsten communicatie gedragspatronen	1650-1795

*In de banlieue van Amsterdam.
Het polderhuis met overtoom
aan de Boerenwetering.
Banlieuevorming kwam sinds
de late middeleeuwen voor in
de buurt van de grotere steden.
In dit typische overgangsgebied
tussen stad en platteland
vestigden zich onder andere
herbergen, boomgaarden,
moestuinen, lijnbanen,
blekerijen, waarvoor in de
stad geen plaats meer was.
Schilderij toegeschreven aan
Jan ten Compe (1713-1761).
Amsterdams Historisch
Museum, Amsterdam.*

Het sociaal-economische leven, geografie en demografie 1500-1800

Het landschap in beweging

Inleiding

In de loop van de geschiedenis wisselden in vrijwel elk deel van Nederland perioden met grote en met geringe landschappelijke dynamiek elkaar af. Hoewel de natuur zich daarbij soms niet onbetuigd liet, was de variatie in de mate van menselijk ingrijpen in dit verband veruit het belangrijkste. Nu eens ging er een verrijken-de, dan weer een verarmende invloed van de mens op het landschap uit, wat zowel in economisch als in esthetisch opzicht geldt.

In een beschrijving van de landschappelijke ontwikkelingen dienen deze fluctuaties duidelijk naar voren te komen. Daarbij zal het in feite tevens om een evaluatie gaan. Een objectief esthetisch waardeoordeel is echter moeilijk te geven. In ieder geval mogen we onze schoonheidsopvattingen niet zonder meer op het verleden projecteren en moet de smaak van destijds in aanmerking worden genomen. De sterke veranderingen die daarin optraden, maken de zaak nog meer gecompliceerd.

Gezien deze problemen zal in het volgende, althans wat het agrarische landschap betreft, primair een economische maatstaf bij het evalueren van de landschappelijke ontwikkelingen worden gehanteerd. Het centrale thema daarbij vormt de vraag hoe de mens in de loop van de tijd zijn woongebied beter aan zijn behoeften wist aan te passen en in welke mate men aan dit doel voorbij schoot, doordat er soms te veel van het milieu werd geëist.

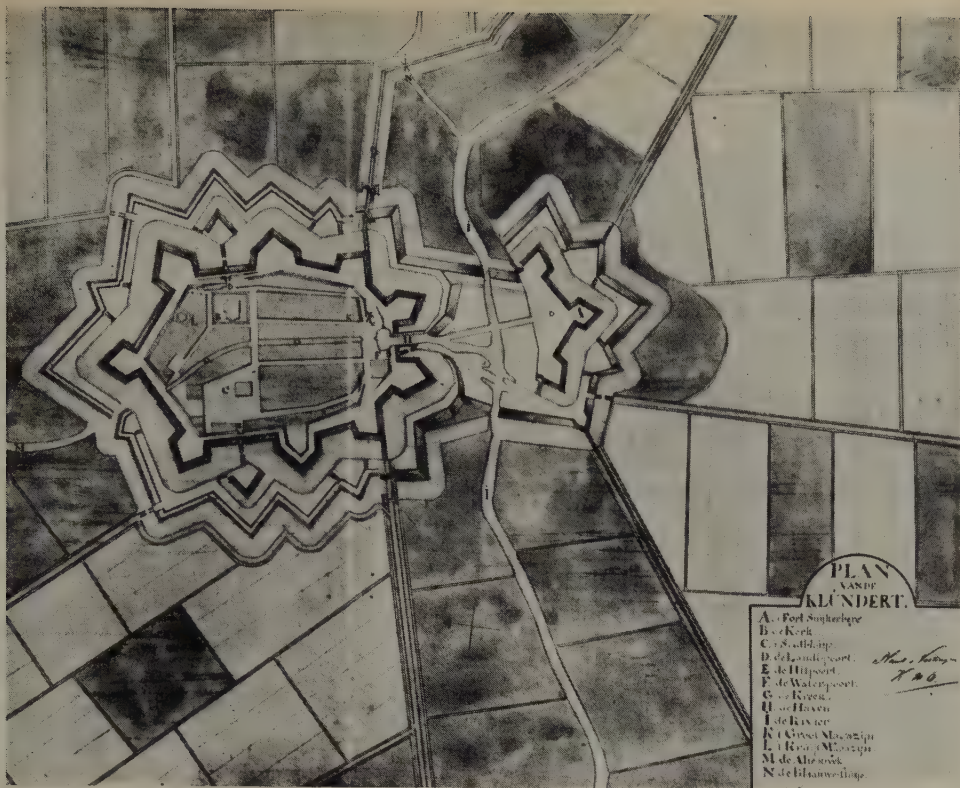
Het stedelijke en industriële landschap

ONTWIKKELINGEN IN DE STEDEN

Van de late middeleeuwen tot in de 17de eeuw voltrokken zich enige ontwikkelingen die het verschil tussen het stedelijke en het rurale landschap versterkten. In de eerste plaats werden de maatregelen van de stadsbesturen om de bouw in steen te bevorderen, langzamerhand met succes bekroond. Al tegen het einde van de middeleeuwen werd het aanbrengen van stenen muren en vooral van harde daken gesubsidieerd. Bovendien bestond toen bij nieuwbouw vaak de verplichting in steen te bouwen of althans een harde dakbedekking toe te passen. De schaarste aan bouwmaterialen verhinderde destijds evenwel dat deze maatregelen veel resultaat afwierpen. Dit veranderde echter in de loop van de 16de eeuw, toen de steen- en pannenfabricage sterk werd uitgebreid.

Desondanks verdwenen de houten huizen niet volkomen uit het stadsbeeld. Zelfs in een stad als Amsterdam, waar sinds 1521 alleen in steen mocht worden gebouwd, kwamen er in de 17de eeuw nog verscheidene voor. In Den Bosch werd in 1615 nog een subsidieregeling voor de bouw met stenen muren afgekondigd.

Ook een tweede, ongeveer gelijktijdige ontwikkeling deed de steden van uiterlijk veranderen. Dit was met name in het westen van het land het geval, waar de sterke groei van de urbane bevolking primair tot een verdichting van de bebouwing leidde. In de middeleeuwse stad kwamen over het algemeen grote open ruimten voor, die voornamelijk aan de periferie waren gelegen. Hier bevonden zich bij voorbeeld vaak kloostertuinen en weinig bebouwde nijverheidsterreinen, zoals lijnbanen en lakenramen. Langzamerhand werden de meeste van deze ruimten nu door straat-aanleg en de bouw van woningen en openbare gebouwen opgeslokt. Ook veel parti-

Plattegrond van de vestingwerken van Klundert. De afgebeelde vestingwerken, die van 1583 dateren, bieden met hun bastions, ravelijnen, enveloppe en kroonwerk een goed voorbeeld van het Oud-Nederlandse Vestingbouwstelsel. Handschriftkaart van A.J. Knollaert, 1749. Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

culiere tuinen vielen ten offer aan deze ontwikkeling die, zoals in Amsterdam, zich tot diep in de 17de eeuw, ondanks de stadsuitbreiding voortzette.

Tenslotte onderging het stedelijk landschap in genoemde periode verandering door de groeiende ruimtelijke differentiatie tussen woon- en bedrijfsruimten. Terwijl het in de middeleeuwen gebruikelijk was dat wonen, werken en opslag onder hetzelfde dak plaatsvonden, werden daar nu in toenemende mate afzonderlijke eenheden, die niet zelden ver van elkaar lagen, voor gebouwd of ingericht. Parallel hieraan kregen de woningen van de welgestelden veel meer allure.

VESTINGEN EN VESTINGWERKEN

Niet alleen intern veranderden de steden van uiterlijk, ook hun contouren (in horizontale zin) wijzigden zich in niet geringe mate. Sinds de laatste decennia van de 16de eeuw werden er namelijk nieuwe vestingwerken, die sterk afweken van de oude, aangelegd. Tot die tijd bestonden de stedelijke versterkingen uit betrekkelijk smalle grachten en muren die hoogstens voorzien waren van rondelen of primitieve stenen bastions. Daar de beginperiode van de Tachtigjarige Oorlog had geleerd dat deze constructie niet meer voldeed, werd nu een nieuwe bevestigingswijze, het zogenaamde Oud-Nederlandse Stelsel, tot ontwikkeling gebracht.

Men verving de muren door forse aarden wallen, waarin grote bastions waren opgenomen, meestal met een lage onderwal. De grachten werden veel breder, terwijl hierin bij de eigenlijke vestingsteden versterkingen in de vorm van ravelijnen of halvemanen kwamen te liggen. Bovendien beschikten deze steden vaak over een bedekte weg of enveloppe, die de vesting omsloot. Soms werd het geheel dan nog door hoorn- of kroonwerken en dergelijke aangevuld.

Niet alleen bestaande steden werden op deze manier versterkt. Soms werd een vesting uit het niet te voorschijn geroepen, zoals Nieuwe Schans (1628) dat een rechthoekig, en Bourtange (1593) dat een radiaal stratenpatroon kreeg. Enkele malen transformeerde men een agrarische nederzetting tot vestingstad. Dit was het geval met Willemstad (1583) waar de geometrische plattegrond al aanwezig was, en Klundert (1583) waar het bestaande, rechthoekige patroon een uitbreiding kreeg die daar min of meer een pendant mee vormde. Tenslotte werd een vrij groot aantal onversterkte havenplaatsen gefortificeerd. Voorbeelden hiervan zijn Delfzijl (vóór 1580), Blokzijl (1581) en Terneuzen (1583). Te Hellevoetsluis werd de marinehaven met versterkingen omringd (1598).

Wanneer een bestaande stad het karakter van een vesting kreeg, ging dit soms met een drastische ingreep in de aanwezige structuur gepaard. Zo verminderde

Aardenburg sterk in omvang, terwijl in Oostburg een deel van de nieuwe vestingwerken op de plaats van de oude burcht kwam te liggen. In enkele gevallen was de oorspronkelijke situatie al door andere oorzaken ernstig verstoord, zoals in IJzendijke dat door een overstroming en Stevensweert en Coevorden die door oorlogshandelingen waren verwoest. Hier werden respectievelijk een rechthoekig en een radiair patroon tot stand gebracht.

De geometrische aanleg die we in veel vestingsteden aantreffen, is niet alleen uit pragmatische gronden te verklaren. Ongetwijfeld hebben ook de esthetische idealen van de renaissance er invloed op uitgeoefend. Dit geldt tevens voor de vorm van de vestingwerken. Met name in de stervormige aanleg van Coevorden, Sas van Gent en Stevensweert komt dit tot uiting. Zij waren op de 'citta ideale' van de Italianen geïnspireerd.

BANLIEUEVORMING

De middeleeuwse stedenvorming is economisch-geografisch gezien te karakteriseren als een proces waarbij bepaalde, niet-agrarische activiteiten zich ruimtelijk concentreren. Sinds de late middeleeuwen manifesteerde zich echter een tendens in tegengestelde richting: typisch-stedelijke en sterk op de stad gerichte activiteiten verspreidden zich vanuit de steden steeds meer over het platteland. De gebieden waar deze ontwikkeling het eerst zijn stempel op het landschap drukte, lagen in de directe omgeving van de grotere steden in het westen van het land. Hier ontstond al vroeg de banlieue, het typische overgangsgebied tussen stad en platteland.

Al in de late middeleeuwen deed zich rondom deze steden een begin van banlieuevorming voor. Buiten de vesten lagen niet zelden stedelijke inrichtingen, zoals leprozenhuizen, doelen en stadsherbergen. Soms had men de lakenramen al naar buiten laten verhuizen en bovendien werden er kleine bedrijfjes gevestigd met de bedoeling de stedelijke keuren en accijnzen te ontgaan, zonder dat men de stedelingen als klant hoefde te missen. Zo werden er veel tapperijen en herbergen aangetroffen, die het om het 'buiten drinken' door de poorters te doen was. Ook de moestuinen, die al tegen het einde van de middeleeuwen rond diverse steden verschenen, waren voor hun afzet vrijwel volledig van de stad afhankelijk.

In de 16de eeuw gingen de banlieues zich veel geprononceerder aftekenen. Door de groei van de stedelijke bevolking nam de behoefte aan voedsel, waaronder fruit en groenten langzamerhand een belangrijker plaats innamen, sterk toe, terwijl er binnen de vesten steeds minder plaats voor boomgaarden en moestuinen was. Ook de nijverheid kreeg meer en meer met ruimtegebrek te kampen. Lakenramen, lijnbanen en blekerijen werden dan ook veelal buiten de stad gesitueerd. Aangezien de strijd tegen de 'buitennering' betrekkelijk weinig succes had, bevonden zich daar bovendien veel bedrijfjes die op de stedelijke economie parasiteerden.

Een nieuw element in de banlieues vormden de zogenaamde 'lust'- of 'speeltuintjes', die primair de recreatie dienden. Zowel het ruimtegebrek en het verslechterende woonklimaat in de steden als de invloed van de renaissance, die de natuur als bron van genoeg voor de mens benadrukte, leidden ertoe dat zij in steeds groteren getale rondom de steden verschenen.

De 17de en de 18de eeuw gaven een sterke uitbreiding van de nijverheid in de banlieues te zien. Terwijl dit in de 16de eeuw slechts incidenteel voorkwam, werden nu de gevaarlijke of zeer hinderlijke bedrijven in veel gevallen uit de stad geweerd: kruitmolens, pottenbakkerijen, katoendrukkerijen en dergelijke werden dan ook meestal in de banlieue gesitueerd. Sinds in het begin van de 17de eeuw de windmolen voor industriële doeleinden zijn opmars begon, verschenen er ook steeds meer molens, waarvoor binnen de stad met het oog op de windvang onvoldoende mogelijkheden waren. Rondom Amsterdam stonden er in de tweede helft van de 18de eeuw niet minder dan bijna 100.

Rondom sommige steden breidde de tuinbouw zich sterk uit. Dit was vooral het geval met Leiden, waar de banlieue zich in de 17de eeuw ontwikkelde tot veruit het belangrijkste centrum van groententeelt van het land.

In de 18de eeuw werd de banlieue in toenemende mate ook voor de publieke recrea-

tie gebruikt. Voorzieningen zoals kolfbanen, maneges en buitensociëteiten namen toen hand over hand in aantal toe.

De multifunctionele structuur van de banlieue gaf deze in landschappelijk opzicht een geheel eigen karakter. Kenmerkend waren de vele, parallel lopende, vaak zeer lange paden en lanen, waardoor de typerende naam 'lanenbuurten' in gebruik kwam.

STADSVERGROTINGEN

Wanneer men de banlieue zich onbelemmerd had laten ontwikkelen, zou dit de druk op de binnensteden, als gevolg van de economische en demografische expansie, sterk verlicht hebben. Vanuit stedelijk oogpunt kleefden aan deze oplossing echter, zowel uit veiligheidsoverwegingen als in sociaal en financieel opzicht, grote bezwaren. Deze konden door de aankoop van de omringende ambachtsheerlijkheden, die de mogelijkheid bood er regeld op te treden, slechts gedeeltelijk worden ondervangen. Vandaar dat de stadsbesturen, om de ruimtelijke problemen het hoofd te bieden, naar het middel van de officiële, gereguleerde stadsuitbreiding grepen. Deze beperkte zich echter vrijwel geheel tot de jaren 1570-1680, de periode met de sterkste economische opbloei en demografische groei.

In de 16de eeuw was het vaak de behoefte aan nieuwe havens, die tot stadsuitbreiding deed besluiten. Dit was het geval in Hoorn, Enkhuizen, Harlingen en Rotter-

*'Nieuwe Kaart van de
wijdberoemde Koopstat
Amsteldam met deszelfs
Gebied', uitgegeven door Jan
Mol en Compagnie
(Amsterdam 1770).
De kaart laat duidelijk de
twee grote veranderingen van
de stadsuitleg in 1613 zien:
de ruime, planmatig opgezette
grachtengordel en de
kleinschalige percellering van
de Jordaan, die zich aan de
bestaande situatie aanpaste.
Rond de stad tekent de
banlieue zich af, terwijl in de
Watergraafsmeer vele kleine
buitenplaatsen liggen.
Geografisch Instituut, Utrecht.*

dam. Van de havenwijken die hier het resultaat van waren, vormde Rotterdams waterstad met zijn monumentale karakter, het grootste planologische succes.

In het eerste kwart van de 17de eeuw speelden overwegingen van vestingbouwkundige aard een belangrijke rol bij de plannen tot stadsuitbreiding. Niet alleen vormden zij vaak de directe aanleiding tot vergroting over te gaan, maar tevens werd de omvang en lokalisatie van de uitbreiding er in sterke mate door bepaald. Een duidelijk voorbeeld hiervan vormt Groningen (1608), waar de nieuwe wal een zeer regelmatige, eivormige loop kreeg, terwijl hij alleen aan de noordkant op ruime afstand van de bestaande gracht werd gesitueerd. Ook bij de Amsterdamse uitbreiding van 1613 ging het in eerste instantie om een fortificatieplan en kwam de stedenbouwkundige vormgeving op de tweede plaats.

Andere factoren die in de 17de eeuw sterke argumenten vormden om tot stadsvernieuwing over te gaan, waren het sterk toenemen van het aantal huizen in de banlieue, een groot gebrek aan bedrijfsruimte en een aanzienlijk verslechterende woonsituatie in de bestaande stad. Wat het laatste betreft, zag men een stadsuitbreiding vaak niet alleen als een mogelijkheid aan de behoefte aan woningen voor de lagere klassen te voldoen, tevens zou zij de leden van de inmiddels zeer welvarende sociale bovenlaag de gelegenheid moeten bieden zich er op passender wijze te huisvesten dan in de oude stad over het algemeen mogelijk was. Deze tweeledige woonfunctie drukte met name zijn stempel op de Amsterdamse stadsuitbreiding van 1613, waar twee wijken met een sterk van elkaar verschillende sociale status en ruimtelijke structuur tot stand kwamen, namelijk de ruim en planmatig opgezette grachtenzone naast de Jordaan met zijn kleinschalige, sterk aan de bestaande situatie aangepaste percelering.

De wijze waarop de Jordaan werd ingedeeld, was gebruikelijk in de middeleeuwen, maar vormde in de 17de eeuw een uitzondering. Meestal ging men toen volgens een strak en vrij fors opgezet plan te werk. Vooral wanneer men dacht welgestelden aan te kunnen trekken, werden de bouwblokken ruim getraceerd. Zoals de Leidse stadsuitbreiding van 1611 te zien geeft, werden zij later echter vaak met sloppenbebouwing opgevuld.

Ondanks de sterke mate van planning droegen de 17de-eeuwse stadsuitbreidingen zelden een groots karakter. Daarvoor waren zij te utilitair en werd er te veel op de financiële kant van de zaak gelet. Opvallend is de bescheiden rol van pleinen en openbare gebouwen. Slechts bij uitzondering liet men zich sterk door uitgesproken esthetische en stedenbouwkundige idealen leiden. Dit was duidelijk wel het geval met de Haarlemse stadsuitbreiding van 1672, die evenals sommige vestingsteden, zoals eerder vermeld, geïnspireerd was op de 'citta ideale' van de Italianen. Zij had een onderdeel moeten vormen van een cirkelvormige uitbreiding die, met de St. Bavo als middelpunt, de totale stad omsloot. Daar men aan de vooravond stond van een lange periode van neergang, waarin in de gehele Republiek geen stadsvergrotingen meer ter hand werden genomen, bleef het er echter bij.

BUITENPLAATSEN

Zonder veel overdrijving kan worden gesteld dat de banlieue de bakermat vormde van zowel de commerciële tuinbouw als van de buitenplaatsen, waarvandaan een verspreiding over het platteland plaatsvond. Op de ontwikkeling van de tuinbouw wordt binnen het kader van het agrarische landschap teruggekomen.

De zogenaamde 'lust'- of 'speeltuinen' die, zoals we zagen, in de 16de eeuw in steeds groteren getale rond de grote Hollandse steden verschenen, kunnen moeilijk buitenplaatsen worden genoemd. Daarvoor waren zij te simpel en ontbrak, wegens de nabijheid van de stad, een behoorlijk woonhuis vrijwel altijd. Gelet op hun recreatieve functie ten behoeve van stedelingen, vormden zij echter wel de voorlopers van de buitenplaats, die in de 16de eeuw nog nauwelijks voorkwam. Dit veranderde in de eerste decennia van de 17de eeuw. Op allerlei plaatsen ten plattelande verwierven stedelingen bezittingen die aan de recreatie dienstbaar werden gemaakt. Meestal lagen zij op geruime afstand van de stad, zodat zij althans in de zomer bewoond moesten kunnen worden.

De achtergrond van deze ontwikkeling was de toenemende welvaart binnen de

sociale bovenlaag. Degenen die daartoe behoorden, konden zich nu behalve een riant huis in de stad, vaak ook een vrij groot buiten permitteren. Mede gezien de grondprijzen, waren de mogelijkheden dit onder de rook van stad te stichten over het algemeen zeer beperkt. Dat men het in de meeste gevallen verderop zocht, werd tevens sterk beïnvloed door het feit dat het vaak primair om een behoorlijk agrarisch bedrijf te doen was, maar men het nuttige, in casu het beleggingsaspect, met het aangename, namelijk het verblijf in de zomer, kon verenigen. Veel vroege buitens waren dan ook in feite hofsteden, waar de eigenaar slechts over een opkamer of iets dergelijks de beschikking had.

Het economisch motief kan veel ter verklaring van de verspreiding der buitenplaatsen in de eerste helft van de 17de eeuw bijdragen. Als men hier niet op let, valt moeilijk te begrijpen waarom met name de Noordhollandse droogmakerijen zozeer voor het stichten van buitens in de belangstelling stonden, maar ook bij voorbeeld in 's-Graveland, dat sinds 1625 door Amsterdamse patriciërs op een weerbarstige natuur werd veroverd, liet men zich door economische overwegingen leiden. Hier werd op grote schaal afgezand, zodat de hoge stichtingskosten van de boerenbedrijven die er werden gevestigd, door de verkoop van zand geheel of ten dele konden worden gecompenseerd.

Dat soms recreatieve en esthetische motieven van veel belang waren of zelfs overheersten, kwam vooral in de Duinstreek tot uiting. In de nabijheid van Den Haag bouwde Frederik Hendrik zijn 'lustsloten' Honselaersdijk, Huis ter Nieuwburg en Huis ten Bosch, die bepaald geen agrarisch karakter hadden.

In de omgeving van het Wijkmeer, die al vroeg voor de stichting van buitens in de belangstelling kwam te staan, blijkt uit de situering ervan dat men uitzicht over water zeer op prijs stelde. Dit aspect droeg ook veel bij tot de populariteit van de oevers van Amstel en, wat later, Vecht en Oude Rijn voor het vestigen van een zomerverblijf.

Deze voorkeur is illustratief voor de landschapswaardering van die tijd. Men prefereerde het lage, waterrijke, gecultiveerde land. Daarom zocht men zelden hooggelegen zandgronden voor de aanleg van een buitenplaats op. Wanneer dit toch gebeurde, zoals langs de noordwestrand van het Gooi en in het geval van Cats' Sorghvliet in het hoge duin, vormde de betrekkelijk korte afstand tot de stad kennelijk een motief. Bovendien kon men er het gewenste landschappelijke effect door afzanding of nivellering trachten te bereiken.

De toenmalige smaak kwam uiteraard ook in de tuinarchitectuur van de buitens tot uiting. Tot het midden van de eeuw stonden zij in het teken van de renaissance. Typerend was een geometrische indeling in vierkanten met een sterk besloten karakter. Eromheen bevonden zich muren, berceaux (loofgangen), geschoren hagen en dergelijke, die geen doorkijkjes toelieten. Aan de eenheid en beslotenheid van de afzonderlijke tuinruimten mocht namelijk niet worden getornd.

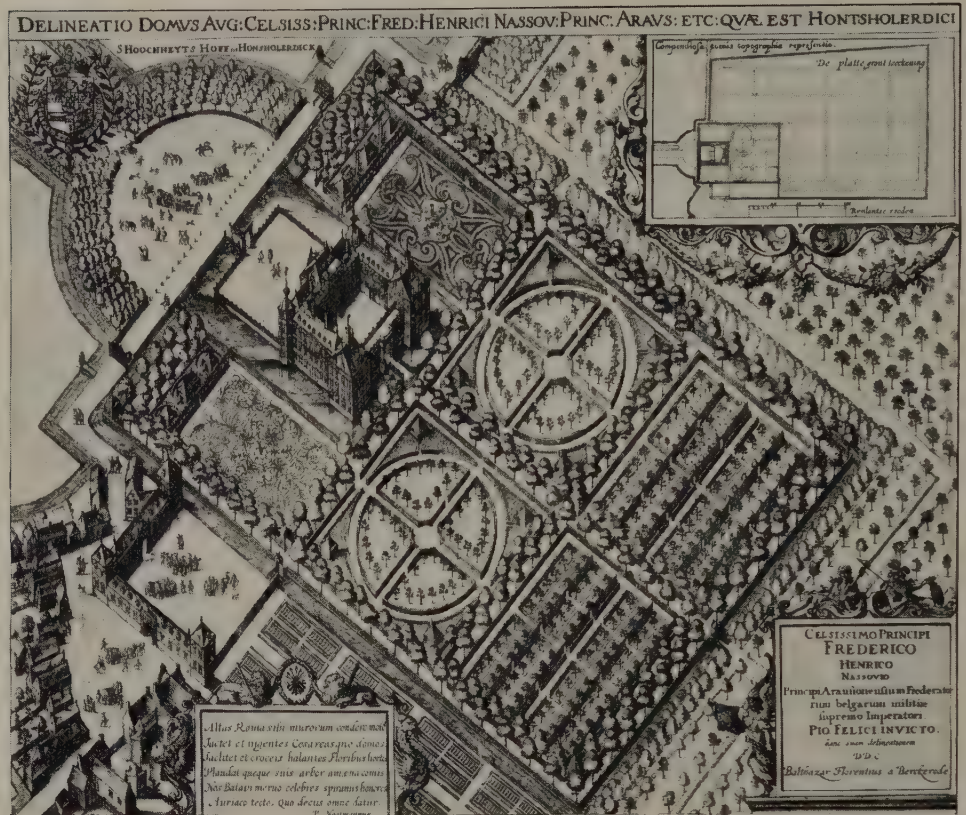
Elk vierkant bevatte een eigen type tuin, zoals een boomgaard, een moestuin, een bosschage of een stelsel van berceaux. De lanen die er tussendoor liepen waren onderling gelijkwaardig. Een uitgesproken hoofdas ontbrak dus.

Over het algemeen was de aankleding vrij eenvoudig. Vijvers waren zeldzaam en ornamenten namen een bescheiden plaats in. Wel paste men al betrekkelijk dikwijls zogenaamde 'parterres de broderie' toe, tuinvlakken waarop palmhaagjes kunstige patronen vormden. Ook uitzichtheuvels, doolhoven en koepels waren geliefd.

Uitzonderingen, zoals de paleizen van Frederik Hendrik, daargelaten, waren ook de landhuizen nog weinig imposant. Wanneer de agrarische functie ontbrak, zagen zij er toch meestal min of meer als een boerderij uit. Pas sinds het midden van de 17de eeuw bouwde men vrijwel uitsluitend in stedelijke stijl.

Erg groot waren de meeste buitens, althans wat het recreatieve gedeelte betreft, evenmin. Bovendien lagen zij over het algemeen te ver uiteen om het landschap te kunnen domineren. Tot diep in de 17de eeuw kon er dan ook nog nauwelijks van karakteristieke buitenplaatsgebieden worden gesproken. Wel kwam echter 's-Graveland tot stand, dat zijn ontstaan geheel aan de stichting van buitens dankt. In aaneengesloten ligging namen zij er alle ruimte aan de ene kant van de kaars-

Het Huis Honselaarsdijk, voorbeeld van een renaissancebuitenplaats, werd in 1621 door Frederik Hendrik bij Den Haag gebouwd. De tuinaanleg kreeg de typerende geometrische indeling in vierkanten met een sterk besloten karakter. Ets van Balthasar Florisz van Berkenrode uit circa 1641. Atlas van Stolk, Rotterdam.

rechte weg in, terwijl de sedentaire bevolking met de smalle strook aan de overzijde, tussen weg en kanaal, genoeg moest nemen. Een vergelijking met de situatie in de Amsterdamse stadsuitbreiding van 1613 dringt zich op.

Pas in het laatste kwart van de eeuw namen de tuinen en parken in bepaalde streken, zoals langs de Vecht en in het centrale deel van Kennemerland, zodanig in omvang en aantal toe, dat er ware 'lustwaranden' ontstonden. Zij het vanuit een zeer beperkte groep van de bevolking, toonde men nu ook belangstelling voor de hogere gronden, die vooral met het oog op de jacht aantrekkelijk werden geacht. Vandaar de voorkeur van Willem III voor de Veluwe, waar hij Het Loo stichtte en het jachtslot Dieren voltooide. Ook zijn gunstelingen creëerden omvangrijke landgoederen op zandgrond, namelijk Rozendaal, Middachten, De Voorst en Slot Zeist, die evenals Het Loo hoogtepunten van de barokaanleg vormden.

Hoewel de geometrische opzet en andere bekende elementen bleven gehandhaafd, bracht de invloed van de barok, die sinds het midden van de 17de eeuw merkbaar was, een sterke verandering in het totale beeld van de buitenplaats met zich mee. Grote nadruk werd er nu op het perspectief gelegd. Een brede, door vijvers, fontein en beeldhouwwerken geaccentueerde hoofdas had tot doel zowel het huis, met zijn inmiddels vaak imposante uiterlijk, goed te laten uitkomen, als een weids uitzicht te verschaffen. Daarom werd hij zo ver mogelijk in de omgeving doorgetrokken. Ook andere assen doorkruisten vaak zowel tuin als park. Tegelijkertijd werd echter de scheiding daartussen door hoge geschoren hagen of stenen galerijen, vaak in de vorm van een halve cirkel, benadrukt.

Voor de aanleg van de grote buitenplaatsen van Willem III en zijn kring stond onder sterke invloed van de ideeën van Le Nôtre. Het ontwerp was in verschillende gevallen van de hand van Marot. Ondanks de Franse invloed behielden de Nederlandse buitens echter veel eigens, zoals de afsluiting door lanen met aan beide kanten sloten. Kopieën van onderdelen van Versailles, zoals het 'Grand Canal' van Renswoude, bleven uitzondering.

In de eerste helft van de 18de eeuw kwam de buitenplaats onder invloed van het rococo te staan. Dit bracht wel wat speelsere elementen, zoals vijvers met

geschulpte randen, met zich mee, maar tastte de geometrische indeling nauwelijks aan. De tuinen werden nu overladen met beeldhouwwerken, grotten, fonteintjes en dergelijke.

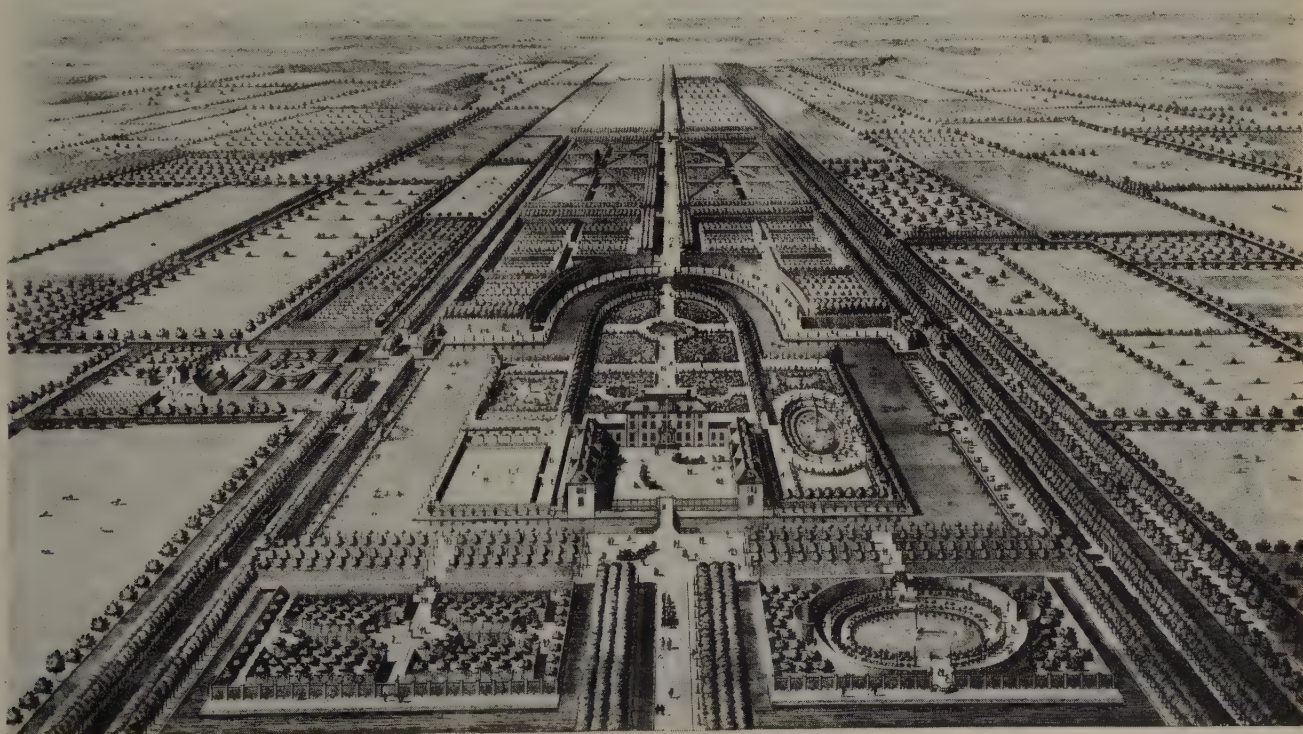
Pas de komst van de Engelse landschapsstijl in de loop van de tweede helft van de 18de eeuw, betekende een revolutionaire verandering in de tuinaanleg. Zowel de strakke opbouw als de nadruk op het perspectief werd overboord gegooid. Men wilde nabootsing van de natuur die echter in feite sterk werd gestyleerd en gero-mantiseerd. Kronkelende lanen en vijvers, afwisseling tussen donkere bosschages en lichte, open plekken, kunstmatige watervalletjes en romantische gebouwtjes, zoals hermitages en met riet gedekte tuinkoepels, waren kenmerkend. Ook zag men graag reliëf in de tuinaanleg opgenomen. Vandaar dat wat de situering van de buitens betreft zich een heroriëntering voltrok. Het hoge duin en de randzones van de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe raakten nu meer in trek, terwijl het lage land aan populariteit inboette. Al voor het eind van de eeuw werden daar sommige landhuizen gesloopt, waaraan overigens ook de economische ontwikkeling debet was.

PLATTELANDSNIJVERHEID

In tegenstelling tot de tuinbouw en de buitenplaatsen gaf de plattelandsnijverheid nauwelijks een verspreiding vanuit de banlieue te zien. Het duidelijkste voorbeeld waarbij dit wel enigermate het geval was, is de steenfabricage. Vooral wegens de rookoverlast werden de steenovens, die in de middeleeuwen met het oog op de afzet vaak dicht bij de steden lagen, sinds de 16de eeuw zoveel mogelijk uit hun omgeving geweerd.

Welke factor de doorslag gaf om het platteland op te zoeken, verschilde naar de aard van het bedrijf. In sommige gevallen ging het vooral om ter plaatse aanwezi-

Tegen het eind van de 17de eeuw kwamen ook de hoger gelegen gronden in de belangstelling voor het aanleggen van buitenplaatsen. Het slot Zeist, hoogtepunt in de barokaanleg, werd in 1668 gebouwd door Willem van Nassau-Odijk. Grote nadruk kwam daarbij op het perspectief te liggen dat ondersteund werd door lange assen, die ver in de omgeving doorliepen. Gravure van D. Stoopendaal, eind 17de eeuw.

ge en dus goedkope grond- en/of brandstoffen. In andere gold in de eerste plaats de energievoorziening in de vorm van water- of windkracht, waarvan de laatste ook in de stad beschikbaar was, maar er door bebouwing slechts op beperkte schaal kon worden aangewend. Een voordeel voor alle bedrijven betekenden de relatief lage lonen ten plattelande en het feit dat men er niets met de stedelijke keuren en accijnzen te maken had.

De expansie die de plattelandsnijverheid in de loop van de 16de eeuw te zien gaf, moet echter zeker niet in de laatste plaats met de algemene economische opbloei in verband worden gebracht. Deze gaf een sterke impuls aan de pogingen de nijverheid ook buiten het nauwe maar beschermde kader van de steden tot ontplooiing te laten komen.

De groei van de plattelandsnijverheid in de 16de eeuw betrof voor een deel bedrijfstakken die door hun uiterlijke aspecten en neiging tot ruimtelijke concentratie, tevens in landschappelijk opzicht van betekenis waren. Met name gold dit voor de steenindustrie en de blekerij. De expansie van de steen- en pannenfabricage in deze tijd moet worden gezien tegen de achtergrond van de sterke groei van veel steden en het steeds algemener worden van het bouwen in steen. Ook de ontwikkeling van de scheepvaart speelde een rol. Baksteen was namelijk bijzonder geschikt als ballast tijdens de heenreis.

De ligging ten opzichte van de Hollandse steden in combinatie met de fysisch-geografische omstandigheden maken begrijpelijk dat vooral het westelijk deel van het Oude Rijngebied en de omgeving van de Hollandse IJssel zich tot centra van steenfabricage ontwikkelden. In de eerste streek bevonden zich behalve steenovens veel pannenbakkerijen. Bovendien stond er een groot aantal kalkovens, die de benodigde schelpen van het strand kreeg aangevoerd. De rijkdom aan turf van de omgeving, waar uiteraard ook de steenindustrie van profiteerde, vormde in dit geval de belangrijkste vestigingsfactor.

In de nabijheid van de Hollandse IJssel werd eveneens op grote schaal verveend. Bovendien bood het specifieke karakter van de rivier hier grote voordelen. Deze stond onder sterke invloed van de getijden, terwijl hij aan de bovenzijde was afgesloten. Hierdoor werd er voortdurend slib in de bedding afgezet, die een vrijwel onuitputtelijke bron van grondstof voor de steenfabricage vormde. In tegenstelling tot het Oude Rijngebied, waar op grote schaal agrarische grond werd afgeticheld, kwam de klei hier dus voornamelijk door baggeren ter beschikking. Ook onder meer door de vestiging van scheepswerven en touwslagerijen ontwikkelde de streek langs de Hollandse IJssel zich tot een plattelandsnijverheidsgebied. Daarmee sloot het aan op de omgeving van de Nieuwe Maas, waar eveneens veel nijverheid die op de scheepvaart gericht was, voorkwam.

De sterke ontplooiing van de blekerij begon wat later dan die van de steenbakkerij, namelijk in het laatst kwart van de 16de eeuw. Deze tak van bedrijf concentreerde zich sterk in de Duinstreek tussen Hillegom en Velsen. Naast de nabijheid van de linnenstad Haarlem en de Amsterdamse stapelmarkt, vormden de fysisch-geografische omstandigheden de bepalende factor. De strandwallen waren namelijk uitnemend geschikt voor de aanleg van bleekvelden, terwijl men er over een overvloed aan zeer zuiver water kon beschikken. In landschappelijk opzicht was het blekerijbedrijf zeer aantrekkelijk. Van de frisgroene bleekvelden met daarop de van grauw tot wit gekleurde banen linnen, ging een grote bekoring uit.

In de 17de eeuw heeft de toepassing van water- en vooral van windkracht de verspreiding van de nijverheid over het platteland sterk gestimuleerd. Het gebruik van water als energiebron nam vooral op de Veluwe een hoge vlucht sinds daar tegen het einde van de 16de eeuw de papiermolen werd geïntroduceerd. In de eerste helft van de 18de eeuw stonden hier 200 à 250 waterradmolens, waarvan de grote meerderheid papier fabriceerde. In verband met het reliëf kwamen de grootste concentraties langs de zuid- en vooral de ooststrand voor.

De landschappelijke betekenis van de waterradmolens gaat ver uit boven die van de gebouwen alleen. Met het oog op het benodigde verval werden namelijk vele kunstmatige beken (zogenaamde sprengen) gegraven, die meestal horizontaal in de dalhelling werden gelegd. Bovendien groef men, om het grondwater aan te

*Een paltrok-molen
(houtzaagmolen) in de
Zaanstreek.*

*Vanaf 1600 verbreidde de
windmolen zich snel toen de
toepassing van windkracht in
veel vormen van nijverheid
mogelijk werd.*

*De Zaanstreek bereikte in de
eerste helft van de 18de eeuw
een maximaal aantal van bijna
600 molens.*

*Schilderij van C. Walch, 1845.
Molenmuseum, Koog aan de
Zaan.*

tappen, een groot aantal nieuwe brontakken diep de stuwwallen in. Tot nadeel van de vegetatie had dit laatste een geleidelijke verdroging van de bovengrond ten gevolge.

Afgezien van koren- en watermolens die er al veel eerder, zij het sterk verspreid, voorkwamen, begon de windmolen omstreeks 1600 zijn opmars over het platteland. In de meeste gevallen werden toen namelijk de uitvindingen gedaan, die de toepassing van windkracht in velerlei vormen van nijverheid mogelijk maakten. Hiermee werd de grondslag gelegd voor de ontplooiing van de Zaanstreek als het grootste plattelandsnijverheidsgebied van de Republiek. Al in 1630 stonden er 128 windmolens van allerlei aard in de omgeving van de Zaan. Het maximale aantal van bijna 600 werd in de eerste helft van de 18de eeuw bereikt. Wat dit in landschappelijk opzicht betekende, werd ongetwijfeld door Napoleon met de woorden 'Sans pareil dans le monde' goed weergegeven. Ter verklaring van de hoge vlucht die de nijverheid van de Zaanstreek nam, zijn de topografische omstandigheden van belang. De vlakke ligging en de loop van de Zaan, die min of meer loodrecht op de heersende windrichting staat, verzekerden dat men het maximale profijt kon trekken van de wind. De waterrijkdom van het gebied was met het oog op de aan- en afvoer bijzonder gunstig. Minstens zo belangrijk echter was de nabije ligging van Amsterdam. Op de wereldstapelmarktfunctie van deze stad was de Zaanse nijverheid namelijk geënt.

WEGEN EN KANALEN

De uitbreiding van het net van land- en waterwegen die zich tijdens de Republiek voordeed, moet primair als een uitstraling van de stad over het platteland worden gezien. In de meeste gevallen waren de nieuwe verbindingen volledig op de urbane behoeften afgestemd en namen steden het initiatief tot de aanleg. Een chronologische parallel tussen de stedelijke groei en het toenemen van het aantal wegen en vooral waterwegen treedt dan ook aan de dag.

In de 16de eeuw veranderde weinig op het gebied van de verbindingen. Evenals in de middeleeuwen het geval was, stond het waterverkeer vrijwel uitsluitend natuurlijke wateren en vaarten die ten behoeve van de afwatering waren gegraven, ter beschikking. Dit betekende dat men dikwijls grote omwegen moest maken.

Ten aanzien van het verkeer over land was de situatie soortgelijk. De doorgaande wegen bestonden niet zelden uit een aaneenschakeling van lokale trajecten. In het lage deel van het land moest men vaak van bochtige en smalle kaden en dijken gebruik maken, terwijl op de zandgronden het reliëf nogal eens een belemmering voor een directe verbinding vormde. Het feit dat verharde wegen vrijwel ontbraken, was hier niet vreemd aan. Behalve tussen Waalwijk en Besoyen en Utrecht en De Bilt bestonden alleen op Walcheren enige straatwegen en bestrate interlokale

paden. Slechts incidenteel werden in de 16de eeuw routes aangelegd of sterk verbeterd. Het meest spectaculaire voorbeeld hiervan vormt de weg- en waterverbinding tussen Leeuwarden en Groningen, zoals deze omstreeks 1570 tot stand kwam. Door het aaneenbreien van reeds aanwezige trajecten door middel van nieuwe kreeg de route een veel directere loop.

In de 17de en de 18de eeuw werden op verkeersgebied veel verbeteringen tot stand gebracht. Wat de landwegen betreft, bleef echter de situatie veel ongunstiger dan elders in West-Europa. Belangrijke factoren hierbij waren de afwezigheid van een krachtig centraal gezag en het ontbreken van een imperialistische politiek. Wegenaanleg en -onderhoud bleven veelal een zaak van particulier of stedelijk initiatief. In het lage deel van het land vormden de hoge kosten bovendien een belemmering, evenals het feit dat men er over een relatief goed waterwegennet beschikte.

In de eerste helft van de 17de eeuw nam de verkeersintensiteit duidelijk toe. De ontwikkeling van het wegennet hield hier echter geen gelijke tred mee. Straatwegen bleven een grote uitzondering. Wel werden vrij veel wegen bezand of met schelpen of koolas verhard. Ook verschenen enige nieuwe routes, zoals in Holland benoorden het IJ waar de droogmakingsactiviteit het mogelijk maakte dat verschillende verbindingen sterk werden verkort.

Een heel ander beeld vertoont de ontwikkeling van het waterwegennet in deze periode. De aanleg van kanalen kwam namelijk goed op gang. In het eerste kwart van de eeuw werden de meeste ervan primair voor het turfvervoer gegraven. Als verbinding tussen twee steden werd echter al in 1608 de Grift tussen Arnhem en Nijmegen aangelegd.

In het tweede kwart van de eeuw begon de aanleg van trekvaarten, die een revolutie op vervoersgebied betekende. Het stedelijk streven naar regelmatige verbindingen, dat al sinds de jaren tachtig van de 16de eeuw merkbaar was, kwam hierin tot uitdrukking. Hiervoor was de van de wind onafhankelijk varende trekschuit het meest geschikte middel. Bovendien paarde een gegraven trekverbinding het voordeel van veiligheid aan dat van een directe loop.

Al deze aspecten vormden belangrijke argumenten om trekvaarten aan te leggen, waarvoor overigens tevens bestaande wateren werden gebruikt. Ook de verwachting dat er een stimulans voor de stedelijke economie van uit zou gaan, vormde een motief. Verder speelden concurrentie-overwegingen een niet geringe rol. Slechts zelden kwam een mogelijk gunstig effect op de economische situatie ten plattelande in de argumentatie naar voren.

De aanleg van trekvaarten was dan ook uitsluitend een zaak van de steden. Zij namen het initiatief en leverden het kapitaal. Wel was er een octrooi van de Staten nodig. Slechts zeer zelden leidden bezwaren van een concurrerende stad ertoe dat dit niet werd verleend. Wel werd vaak bepaald dat de vaarten slechts door trekschuiten mochten worden bevaren. Dit werd dan door de bouw van speciale bruggen geëffectueerd.

Nadat reeds in de jaren twintig van de 17de eeuw zowel het turfkanaal tussen Groningen en Zuidbroek als de Vecht als trekvaartroute in gebruik waren genomen, kwam in 1632 de Haarlemmertrekvaart tot stand, de eerste die met dit doel werd gegraven. Deze bleek zulk een commercieel succes te zijn dat weldra andere volgden. In 1638 werd de Weespertrekvaart geopend, waarop de 's-Gravelandse Vaart werd aangesloten. In de jaren veertig van deze eeuw werden onder meer de Naardertrekvaart en de trekvaart tussen Dokkum en Gerkesklooster aangelegd. Bovendien werd een aantal bestaande wateren voor het vervoer per trekschuit geschikt gemaakt. Zodoende bestonden reeds in 1650 vier van elkaar gescheiden trekvaartnetten, die respectievelijk Delft-Den Haag, Amsterdam, Leeuwarden en Groningen als centrum hadden.

In de jaren 1656 en 1657 werden zowel de twee noordelijke als de twee westelijke netten tot een geheel aaneengesmeed. Toen kwamen namelijk de trekvaarten tussen Haarlem en Leiden en van Amsterdam naar Gouda tot stand, terwijl die tussen Dokkum en Groningen werd voltooid. Vervolgens werd in het begin van de jaren zestig vooral het Hollands-Utrechtse net nog belangrijk uitgebreid. Dit vond

De aanleg van kanalen en straatwegen in de 17de en de 18de eeuw in Holland en Utrecht.

Aan het eind van de 18de eeuw bedroeg de totale lengte van de straatwegen slechts ongeveer 200 km. Daarentegen beschikte men over een uitgebreid en uitstekend net van waterverbindingen.

— In 1600 bestaande belangrijke wateren

— Belangrijke nieuwe kanalen (soms door vergraving en verdieping van bestaande wateren tot stand gekomen)

..... Straatwegen daterend uit de 17de eeuw

--- Straatwegen daterend uit de 18de eeuw

plaats door de aanleg van een trekpad langs de Oude Rijn en van de 'Trekvaarten van de vijf steden', waardoor Hoorn vanuit Amsterdam zowel via Purmerend als via Monnikendam per trekschuit kon worden bereikt.

Daarmee was aan het graven van trekvaarten een einde gekomen. Afgezien van turfvaarten, werden er tot in de 19de eeuw ook geen andere kanalen meer aangelegd. Tekenend is het feit dat het kanaal tussen Vecht en Eem, waarmee in 1661 werd begonnen, nooit werd voltooid.

Dat aan de kanaalaanleg abrupt een einde kwam, kan met de ongunstiger wordende economische omstandigheden in verband worden gebracht. Anderzijds moet men bedenken dat op het terrein van de waterverbindingen weinig te wensen was overgebleven. In het lage deel van het land waren vrijwel alle steden van enig belang inmiddels door trekvaarten met elkaar verbonden, terwijl wanneer dit niet het geval was, bijzondere omstandigheden een rol speelden. Zo belette de protectionistische politiek van Gouda dat deze stad met Rotterdam een trekverbinding kreeg en bleef een trekvaart tussen Hoorn en Enkhuizen wegens waterstaatkundige problemen achterwege. In deze lacunes werd trouwens door de aanleg van straatwegen – in respectievelijk 1680 en 1671 – enigermate voorzien.

Hiermee zijn tevens de langste straatwegen die in de tweede helft van de 17de eeuw tot stand kwamen, vermeld. De weinig overige, waaronder Huygens' beroemde Zeestraat uit 1663, waren beduidend korter. Over het algemeen dienden deze slechts om een stad met de naaste omgeving te verbinden. De enige andere uitzondering in dit verband vormde de straatweg tussen Den Haag en Delft, die in 1696 werd voltooid. Wel kwam in 1652 ook een nieuwe, maar onverharde weg tussen Utrecht en Amersfoort tot stand. Deze onderscheidde zich van de oude door zijn kaarsrechte loop, die zich niet aan het reliëf stoorde.

In feite vormden ook de trekpaden, al dan niet na verloop van tijd, nieuwe interstedelijke landroutes. Soms kregen zij direct de breedte van een weg en wanneer dit niet het geval was, liet een verbreding meestal niet erg lang op zich wachten.

In de 18de eeuw werd eveneens een aantal onverharde wegen aangelegd. Hieronder bevonden zich speciale routes voor de Hessische kooplieden. Zij werden daarheen verwezen wegens de afwijkende spoorbreedte van hun karren, die de bestaande wegen vernielden. Overigens was het met de wegeaanleg in de 18de eeuw nog droeviger gesteld dan in de 17de. Opvallend is dat er tussen 1696 en 1741 geen straatwegen bijkwamen. Het belangrijkste project waaraan sindsdien werd gewerkt, vormde de straatweg tussen Den Bosch en de Luikse grens, waarvan het

De Zeestraat van Den Haag naar Scheveningen, een van de schaarse straatwegen uit de tijd van de Republiek, die op aandringen van Constantijn Huygens in 1663-1665 werd aangelegd.

Gravure, detail van een kaart van Den Haag door C. Elandts, 1681.

Gemeentearchief, Den Haag.

gedeelte tot Best in 1745 werd voltooid. Afgezien van enige korte trajecten, was de eerste straatweg op de zandgronden hiermee een feit geworden. Hier bleef het voorlopig echter bij. Behalve het wegvak Boxtel-grens, dat in 1791 tot stand kwam, verschenen tot het einde van de Republiek geen nieuwe straatwegen in Hoog-Nederland.

Ook in het lage deel van het land werden er in deze periode slechts weinige aangelegd. Zij hadden alle Amsterdam als beginpunt. Tot 1750 was het economische centrum van de Republiek uitsluitend door middel van water- en onverharde landwegen met de omgeving verbonden.

Aan het einde van de eeuw bedroeg de totale lengte van de straatwegen weinig meer dan 200 km. Buiten Holland, Zeeland, Utrecht en Noord-Brabant kwamen zij niet voor. Hoe slecht het destijds zelfs met belangrijke routes nog was gesteld, blijkt bij voorbeeld uit het feit dat de wisselwagen tussen Den Bosch en Utrecht uitsluitend 's zomers kon rijden en dan nog alleen als de weg bruikbaar was.

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn geworden dat de nieuwe verbindingen zelf slechts van beperkte landschappelijke betekenis waren. Soms beïnvloedden zij het omringende landschap echter in niet geringe mate. Zo stimuleerde met name de aanleg van trekvaarten en andere kanalen in bepaalde streken de vestiging van buitenplaatsen en/of de ontwikkeling van de tuinbouw. Bovendien zou het zanderijbedrijf er niet zonder hebben gekund. Zowel de Duinstreek tussen Leiden en Haarlem als de westrand van het Gooi vormen in dit verband duidelijke voorbeelden.

De invloed die er van de nieuwe landroutes op het landschap uitging, was over het algemeen meer bescheiden van aard. Een uitzondering vormde de uit 1652 daterende weg tussen Utrecht en Amersfoort. Niet alleen werden hierlangs bomen geplant. Tevens werd de aangrenzende grond in vakken ter ontginning uitgegeven. De bedoeling hiervan was het onderhoud van de weg te waarborgen. Daar moesten de aanwonenden namelijk voor zorgen.

Het planten van bomen langs de wegen vond voor het eerst in de 17de eeuw op grote schaal plaats en werd in de 18de nog geïntensiveerd. Hierdoor werd het vaak uiterst kale landschap plaatselijk sterk verlevendigd. Soms had het nog een gevolg. Op de zandgronden bestonden de doorgaande routes meestal uit bundels karresporen die nu eens hier, dan weer daar werden bereden. Wanneer men er nu bomen langs plantte, werden deze wegen in hun baan vastgelegd.

Het agrarische landschap

NEGATIEVE ONTWIKKELINGEN

Ontbossing

Tegen het einde van de middeleeuwen moet het landschap van de Noordelijke Nederlanden een kale indruk gemaakt hebben. Bos was zeldzaam geworden en waar het nog bestond, verkeerde het meestal in slechte, gedegeneerde toestand. Dit geldt zowel voor de domeinbossen als voor de communale of malenbossen. Particulier bos kwam nog weinig voor.

De sporadisch gunstige berichten die wij bezitten uit de 16de eeuw over een domeinbos, hebben vrijwel uitsluitend betrekking op het Haagse Bos. Dit werd goed onderhouden en beschikte zelfs over een eigen kwekerij voor pootmateriaal. Bijzonder slecht daarentegen was bij voorbeeld de situatie in het Nederrijkswald bij Nijmegen, dat in 1425 slachtoffer was geworden van het geldgebrek van de Gelderse hertogen. Er vond toen rigoureuze houtkap plaats, die het bos verminkte. Na 1435 leverde het nog slechts hakhout op. Het kappen van de volwassen bomen had tot gevolg dat er in de 16de eeuw geen eikels en uitzaaisels meer te vinden waren. Daarom moest men waarschijnlijk de verplichting tot herinplant wel laten varen, zodat het bos steeds verder degenereerde.

Over de toestand van de Gelderse domeinbossen in 1561 zijn we vrij goed ingelicht aan de hand van een enquête door de Rekenkamer. Het Nederrijkswald bestond toen gedeeltelijk uit heide en zand. Het Moftbos onder Wageningen lag voor een derde deel kaal, terwijl de andere Zuidveluwe domeinbossen uit hakhout bestonden, dat men uit vrees voor diefstal altijd vroeg hakte. Het Montfortse bos verkeerde in het laatste stadium van verwaarlozing. Het vee van de boeren vernielde wat er nog van over was. Men besloot daarom de resterende goede bomen ook maar te kappen.

Algemeen was de klacht dat de weiderechten van de omwonenden een goed bosbeheer onmogelijk maakten. Zelfs bossen waar zij niet golden, werden niet ontzien. Men vernielde de houtwallen en omheiningen die er omheen lagen.

Uit andere bronnen bereiken ons soortgelijke klachten. In het Bos ter Elst onder Amerongen voerde de overheid omstreeks het midden van de 16de eeuw een hope-loze strijd tegen verwoesting door beweiding. Ook de domeinbossen in de Duinstreek werden door de omwonenden vernield. Dit noodzaakte Karel V al in 1517 een 'Placaat Generaal op 't stuk van de houtvesterije' af te kondigen.

Besteedde de overheid in de Habsburgse periode nog vrij veel aandacht aan het staatsbosbezit, in de tijd van de Republiek werd dit anders. De economische betekenis van het bos was sterk verminderd, omdat men nu over een overvloed aan turf beschikte en hout en steenkool kon importeren. Dit maakt begrijpelijk waarom de nog aanwezige domeinbossen aan verwaarlozing ten prooi vielen. Pas in het begin van de 18de eeuw trad hierin een zekere kentering op.

Kenmerkend voor de houding van de overheid was de ontwikkeling in Doorn, waar de bossen van het Domkapittel bij de secularisatie van 1580 in handen van de Provincie kwamen. Kort daarop werd het opgaande hout op grote schaal gekapt. In de 17de eeuw was er vrijwel geen bos meer over.

Ongeveer tegelijkertijd verdween het Gooise bos, dat ten zuiden van Hilversum lag. Hier bestreed de 'Grafelijkheid' de in bosbrieven gereguleerde gebruiksrechten van de Gooise bevolking. Dit leidde echter juist tot de ondergang van het bos, omdat men nu ongebreideld ging kappen. De laatste boom zou er in 1601 gevelde zijn.

De malenbossen gaven ongeveer hetzelfde beeld als de domeinbossen te zien. Hoewel de marke-organisaties het onderhoud niet volledig achterwege lieten, was van een geregelde boscultuur geen sprake. Vooral het overmatig hakken van brandhout deed de bossen degenereren. Vele ervan bestonden in de 17de eeuw in feite slechts uit heide met wat struiken. Dit was de situatie bij voorbeeld in het Orderbos bij Apeldoorn, het Niersense bos onder Epe en de Rheder- en Wortrhe-derbossen. Het Spelderholt bij Beekbergen omvatte zelfs grotendeels stuifzanden.

In de nog werkelijk bestaande malenbossen overheerste het hakhout meestal, zoals met de Bergse bossen het geval was. Op de Veluwe kwam echter nog een aantal bossen in de ware zin van het woord voor. De Ucheler, Speulder en Gortelse bossen kunnen in dit verband worden genoemd. Hun oppervlakte viel echter in het niet bij de enorme heidevelden en zandverstuivingen, die het grootste deel van dit gebied bedekten.

Zandverstuivingen

In de loop van de 16de eeuw waren de Veluwse zandverstuivingen sterk in omvang toegenomen. Dit blijkt onder andere uit de antwoorden op de eerder vermelde enquête van 1561: de heidevelden werden steeds meer door het zand 'belopen en overvloed'. Enige jaren later leidde de ernst van de situatie ertoe dat de Gelderse Rekenkamer alle stuifzanden ging bezichtigen. De bestrijding was al eerder begonnen. In 1532 werd een brandmeester aangesteld, die ook voor de beteugeling van het zand moest zorgen. Het afbranden van de heide ten behoeve van het weiden van de schapen, zag men toen namelijk als een van de belangrijkste oorzaken van de uitbreiding der stuifzanden.

In de 17de eeuw werd vooral het hoeden en weiden van de schapen als nadelig beschouwd. Later ging men ook beseffen dat de vestiging van watermolens een ongunstige factor was. Zoals we al zagen, nam hun aantal in de loop van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw sterk toe. Door de aanleg van de kunstmatige beken en brontakken werd er veel water aan de stuwwallen onttrokken. Bovendien werden de bestaande beken vaak aanzienlijk dieper gemaakt, wat hetzelfde effect had.

Door verschillende maatregelen trachtte de overheid het opdringen van het zand te belemmeren. Het afbranden van de heide en het beweiden van de zanden ging men zoveel mogelijk tegen. Daarom werden speciale schaapsdriften aangewezen. Bovendien bracht men beteugelingsdammen van rijshout aan. Door tegenwerking van de boeren en herders zagen de zandgravers, en de brandmeesters, die in 1650 werden benoemd, maar weinig resultaat van hun werk.

De boeren trachtten het opdringende zand tegen te houden door de aanleg van houtwallen om het akkerland. Ook de malenbossen, die de Veluwse engen (essen) vaak van de woeste grond afschermden, boden soelaas. Wel werden zij aan de buitenzijde dikwijls overstoven, zodat daar hoge zandruggen ontstonden.

Ook elders in het land kwamen zandverstuivingen voor, maar deze bereikten over het algemeen niet de omvang van de Veluwe, waar bij voorbeeld het Aanstoterzand onder Otterlo in 1770 een uitgestrektheid van 'anderhalf bij één uur gaans' had. Toch leverden zij soms grote problemen op. In de tweede helft van de 18de eeuw moest als gevolg van 'het gestadig aanwassen der zandbergen' onder Loon op Zand de route van Den Bosch naar Breda worden verlegd langs Tilburg.

Bijzonder veel last van overstuiving had men in de Duinstreek, waar de vorming van de jonge duinen nog doorging. Hierover beschikken wij over informatie, in verband met wanbeheer door de houtvester, uit de jaren zeventig van de 15de eeuw. Ook de Enquête van 1494 en de Informatie van 1514 geven er blijk van. De laatste bron vermeldt dat de Westen op Texel al voor een belangrijk deel was overstoven. Dit dorp zou later volledig ten onder gaan.

In Camp, Schoorl en Callantsoog waren tussen 1504 en 1514 90 huizen onder het zand verdwenen. Ook zuidelijker vond er toen overstuiving plaats, maar deze was kennelijk minder desastreus. In de tweede helft van de eeuw werd echter het gehele dorp Berkheide, dat ter hoogte van Wassenaar aan de kust lag, een prooi van het zand.

Ook uit de 17de eeuw bereiken ons veel klachten over overstuiving door duinzand. Over de 18de eeuw horen we iets minder in dit verband.

Het stuiven van de duinen werd in de hand gewerkt door het weiden van vee en het verzamelen van brandhout. Zeer ongunstig was de dichte konijnenpopulatie, die ter wille van de jacht in stand gehouden en zelfs bevorderd werd. Pas sinds 1661 poogde men sommige gedeelten van de duinen vrij van konijnen te houden. Het enige wat de boeren ertegen mochten doen, was het aanbrengen van heiningen.

De met steen beschoeide Diemersdijk bij het gemeenlandshuis Zeeburg. Door aantasting door de paalworm werden in de 18de eeuw de overwegend houten dijkbeschoeiingen veelal door steen vervangen. Ingekleurde gravure, 18de eeuw. Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem.

Dijkbreuk bij Diemen. Ingekleurde gravures, 18de eeuw.

Langs het grootste deel van de duinen was dan ook een 'konijnsheining' te vinden.

Al in de middeleeuwen waren de aangrenzende dorpen verplicht helm te planten om het stuiven tegen te gaan. Sinds de 16de eeuw werd de helmplanting geïntensiveerd. De hoogheemraadschappen gingen ertoe over, terwijl er bovendien subsidie werd verleend en meer controle plaatsvond. Tegen het einde van de 18de eeuw constateerde men echter dat de zogenaamde buurtplanting op veel plaatsen in onbruik was geraakt, zodat de duinen er in een slechte toestand verkeerden.

Het opgeven van cultuurland

Door de zandverstuivingen werd hoofdzakelijk indirect schade aan het cultuurland toegebracht doordat zij het weide-areaal en dus de mestvoorziening beperkten. Op sommige plaatsen ging er echter ook bouwland door overstuiving verloren. Dit vormt mogelijk een van de factoren waardoor de geringe bevolkingstoename op de Midden-Veluwe in de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw kan worden verklaard.

Ook om economische redenen werd er in de loop van de tijd landbouwgrond opgegeven. Dit was bij voorbeeld het geval in Drenthe, waar in 1650 een niet onbelangrijk areaal voormalig akkerland woest lag. In de volgende honderd jaar werd daar eveneens bouwland afgestoten.

Op de Veluwe werden er, zij het zelden, hele nederzettingen verlaten. Het oude Wolfheze, dat in 1584 door de Spanjaarden verwoest werd, zag zijn bevolking niet terugkeren. De geringe rentabiliteit van de grond zal daarbij wel de doorslag gegeven hebben. De buurtschap Harten, die een overeenkomstige ligging had, werd waarschijnlijk in de 17de eeuw verlaten. Ook Utrecht kent zijn 'Wüstung', namelijk Hees (ten westen van Amersfoort) dat in de 16de eeuw als nederzetting verdween.

Ten aanzien van het opgeven van cultuurland ten gevolge van oorlogshandelingen zijn we over Overijssel goed ingelicht. Bijzonder zwaar getroffen werd Twente, waar in de eerste jaren van de 17de eeuw meer dan 20% van het bouwland niet in gebruik was. De bijbehorende boerderijen waren meestal verwoest. Het duurde echter zelden lang voordat de verlaten landerijen weer in cultuur werden gebracht.

Een merkwaardig geval van het opgeven van landbouwgrond deed zich voor in het Brabantse Putte. Hier vroeg de bebossing door Baron Moretus in de tweede helft van de 18de eeuw zoveel werk, dat een groot aantal inwoners de landbouw geheel of gedeeltelijk de rug toekeerde. Het gevolg was dat een deel van de cultuurgrond woest kwam te liggen.

Met deze voorbeelden wordt volstaan. Zonder twijfel vormde het verlaten van landbouwgrond op de zandgronden een wijdverbreid verschijnsel. Een grote omvang nam het echter zelden aan, terwijl er in veel gevallen later herontginning volgde.

Vervening van het laagveen

Een uniek aspect van de economische en landschappelijke ontwikkeling van Nederland in de Nieuwe Tijd vormt de grote schaal waarop er werd verveend. Elders in Europa vond er destijds hoogstens voor lokaal gebruik vervening plaats. Deze uitzonderingspositie is gedeeltelijk vanuit de demografische en industriële groei in combinatie met het gebrek aan andere brandstoffen te verklaren. Anderzijds waren de gunstige situering en de lage ligging van de veengebieden van bijzonder groot belang. Hierdoor konden zij op gemakkelijke wijze door kanaal-aanleg worden ontsloten. Vaak maakte de aanwezigheid van weteringen en natuurlijke wateren deze zelfs overbodig. Het waren primair deze ruimtelijke factoren die ertoe leidden dat de rijkdom aan veen een essentiële bijdrage tot de economische opbloei leverde. Zonder de enorme turfproduktie zou de welvaart ten tijde van de Republiek aanzienlijk lager geweest zijn.

Met name in het westen van het land bracht de lage ligging van het veen echter een groot nadeel met zich mee. Hierdoor resulteerde de turfwinning er immers in

landverwoesting op grote schaal.

In het zuidelijk deel van Holland had de vervening al in de late middeleeuwen sterk om zich heen gegrepen. Omdat destijds de turf vrijwel uitsluitend gedolven werd, waren er echter nog geen uitgestrekte plassen ontstaan. Men ging zelden beneden de grondwaterspiegel die overigens, sinds de komst van de windwatermolen, door bemaling eventueel iets kon worden verlaagd. Over het algemeen waren de turfputten hoogstens 1 à 1,25 meter diep. Hoewel de verwoesting dus beperkt bleef, was de verveende grond niet langer geschikt voor normaal agrarisch gebruik. Het land stond 's winters en vaak tot diep in de zomer onder water, terwijl er hier en daar al permanente plassen waren ontstaan. Ook de zogenaamde ribben, die men tussen de veenputten uitspaarde, hadden een lage agrarische waarde. Als akkerland waren zij in ieder geval onbruikbaar, omdat de ploeg er niet kon worden gewend.

Hoe sterk de vervening in de middeleeuwen al om zich heen had gegrepen, blijkt uit de Enquête en Informatie. Berkel en Bleiswijk waren vrijwel geheel, Zoetermeer, Hazerswoude en Zevenhoven voor tweederde, Waddinxveen voor de helft en Hillegersberg voor een kwart verdolven. Klaarblijkelijk verkeerde de turfgraverij vooral in de kern van het grote veengebied ten zuiden van de Oude Rijn in een vergevorderd stadium. Bovendien blijkt uit deze bronnen dat de totale hoeveelheid geschikte turf die door te delven ter beschikking kon komen, al aanzienlijk was ingekrompen. Ook uit de toenemende vraag van de Hollandse steden, waar zowel de bevolking als de nijverheid in de loop van de 16de eeuw sterk in omvang toenamen, valt het te begrijpen dat men op middelen zon om ook de onder water liggende veenlagen te exploiteren. Het resultaat was dat omstreeks 1530 vrij plotseling het zogenaamde slagturven, het baggeren met behulp van een beugel, in gebruik kwam. In 1548 werd in Rijnland al driekwart van de turf gebaggerd.

De overheid zag de landverwoesting, ten gevolge van het slagturven, met lede ogen aan. Een lange reeks plakaten, waarvan het eerste in 1545 werd uitgevaardigd, legt hiervan getuigenis af. Daarin werd de breedte van de legakkers, waarop de turf te drogen werd gelegd, en van de turfsloten of petgaten aan respectievelijk een minimum en een maximum gebonden. Kennelijk omdat men zich weinig aan de voorschriften stoorde, werden deze maatregelen echter in de loop van de tijd voortdurend herzien. Ook de in de plakaten voorkomende bepalingen dat men ter compensatie van het tot water geworden land een zelfde oppervlakte met elzen moest bepoten of tot goede landbouwgrond 'toemaken', konden maar ten dele worden geëffectueerd.

Al omstreeks 1560 blijkt het landverlies zeer aanzienlijk te zijn. Hier en daar waren al grote aaneengesloten plassen ontstaan. Overigens bestond er toen nog een sterke afwisseling tussen volkomen uitgemoerde venen en arealen die nog intact waren. Sindsdien verslechterde de situatie snel. De inundaties die met het beleg van Leiden gepaard gingen, vormden een stimulans voor de vervening. Het weinig kapitaalintensive turfbaggeren betekende namelijk een uitkomst voor de sterk verarmde bevolking, die zijn vee voor een belangrijk deel had verloren. Tegen het einde van de eeuw bestonden verschillende polders grotendeels uit plassen. Plaatselijk verergerde de situatie doordat de dijken doorbraken. Natuurlijke meren, met name het Haarlemmermeer, konden zich door de vervening sterk uitbreiden.

In de loop van de 17de eeuw kwam in Holland vrijwel alle land dat daar voor in aanmerking kwam, in de greep van het slagturven. Door afslag breidden de plassen zich sterk uit, zodat zelfs hele dorpen verdwenen.

Inmiddels was het zwaartepunt van de vervening ten noorden van de Oude Rijn komen te liggen. Maar in het midden van de 18de eeuw had het veenderijbedrijf ook hier zijn grootste bloeiperiode achter de rug en verplaatste het zich meer en meer naar Utrecht. Dat de vervening in deze provincie pas laat sterk tot ontwikkeling kwam, was te wijten aan de turfaccijns, die in de tijd van de Republiek bij export naar een ander gewest werd geheven.

Binnen de veengebieden van Holland bezuiden het IJ waren de stroken langs de riviertjes gespaard gebleven. Het hier aanwezige bosveen bevat veel minerale

bestanddelen, zodat het slecht geschikt is voor turf. Daarentegen waren de grote arealen mosveen vrijwel volledig in water veranderd. Complete legakkers kwamen nauwelijks meer voor. Bijna overal waren zij door afslag verdwenen of in eilandjes uiteengevallen. De oude wegdorpen lagen op smalle stroken tussen het water in, terwijl een aantal een prooi van de golven was geworden.

Ten noorden van het IJ was het veen over het algemeen van onvoldoende kwaliteit om commercieel te worden verturfd. In de Zaanstreek en Waterland compenseerde de nabijheid van Amsterdam dit nadeel enigszins, maar men verveende er op minder grote schaal dan ten zuiden van het IJ. Hierdoor ontstond er een zeer verbrokken landschap.

De vervening door middel van baggeren vond ook plaats in het noorden van het land, het eerst in de Kop van Overijssel. Evenals in het westen vormden hier de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw de grote bloeiperiode. Sinds \pm 1700 baggerde men ook in het aangrenzende deel van Friesland. In het lage midden van deze provincie begon de vervening op grote schaal omstreeks 1750, toen de 'Gietersen' uit Overijssel er het baggeren invoerden. Voordien groef men er de turf, waartoe de waterstand met behulp van molens werd verlaagd.

Het opdringen van de zee

Ook door aanvallen van de zee ging er veel land verloren. In tegenstelling tot de landverwoesting als gevolg van vervening, ging het hierbij niet zelden om een blijvend verlies. Dit was bij voorbeeld het geval langs een groot deel van de duinkust, die vooral tussen Scheveningen en Petten voortdurend moest terugwijken. Daarbij bestond er een duidelijke progressie van zuid naar noord. Dorpen als Huisduinen, Petten en Egmond hadden veel van de opdringende zee te lijden. Herhaaldelijk moesten huizen er landinwaarts worden verplaatst. In 1741 verdween de kerk van Egmond in het water.

*'Gesicht van Egmont op Zee
Zuytwaarts op t Strant kort
na de Storm van Kers-mis
a' 1717.'*

*Vooraf de dorpen aan de
noordelijke duinkust hadden
te lijden van de opdringende
zee. In 1741 zou de kerk van
Egmond in de golven
verdwijnen.*

Gravure, 18de eeuw.

Rijksarchief in

Noord-Holland, Haarlem.

Veel omvangrijker was de verwoesting in het zuidwesten van het land. Vooral in de 16de eeuw ging daar een groot aantal polders verloren. Het feit dat men destijds de dijken nog zelden met stenen versterkte en de niveauverlaging door vervening speelden hierbij een rol.

Desastreus waren de vloed van 1530 en 1532, waardoor Noord- en een groot gedeelte van Zuid-Beveland een prooi van de golven werden. Het overstromde gebied werd later voor een belangrijk deel weer bedijkt, maar het verlies van de omgeving van Reimerswaal was definitief. De stad zelf, die op een eilandje was komen te liggen, rekte haar bestaan nog tot 1631.

Tot een bijzonder groot landverlies leidden de militaire inundaties van 1583 en 1586 in Zeeuws-Vlaanderen, dat grotendeels verloren ging. Hier werd het land van Saafteinge niet opnieuw bedijkt (zie pag. 79).

Maar ook zonder dat bijzondere gebeurtenissen zich voordeden, moesten in Zeeland polders worden opgegeven. Zo werd de zuidkust van Schouwen ten gevolge van dijkvallen steeds verder afgeknabbeld. Pas in de 18de eeuw, toen men de stroom met behulp van zware zinkstukken ging leiden, kwam hieraan een einde. Minder verwoestend trad de zee op in het noorden van het land, waar de vloed minder hoog oploopt dan in het zuidwesten. Wel kwamen ook hier dijkbreuken voor, maar vaak maakte de aanwezigheid van een ruim voorland het mogelijk weer snel tot bedijking over te gaan. Dat gebeurde bij voorbeeld nadat de vloed van 1717 de Groningse kust had geteisterd. In Noord-Holland en Friesland leidde de verschijning van de paalworm, die waarschijnlijk in 1731 zijn vernietigend werk begon, uiteindelijk tot een sterke verbetering in de kustverdediging, overigens ten koste van enorme investeringen. Er kwamen hier veel paaldijken voor, die veel te steil waren om goed te voldoen. Zij werden nu langzamerhand door dijken met stenen glooiingen vervangen.

POSITIEVE ONTWIKKELINGEN

Droogmaking

De verovering van land op het water vormt een van de meest spectaculaire aspecten van de landschappelijke ontwikkelingen in dit tijdvak. Van de twee methoden waarvan men hierbij gebruik maakte, was de bedijking van aan- en opwassen al in de middeleeuwen op grote schaal toegepast, de droogmaking daarentegen nieuw. Het is merkwaardig dat de laatste manier van landaanwinning ongeveer gelijktijdig in gebruik kwam met het slagturven, dat juist grote arealen land in water zou veranderen.

De droogmakingsactiviteiten begonnen in het Geestmerambacht, waar zich een aantal ondiepe meertjes bevond. De Rekerpolder vormt de oudste droogmakerij (1531). In de jaren vijftig van de 16de eeuw ging men ook in Kennemerland, waar in uitgestoven strandvlakten eveneens ondiepe meren lagen, tot droogmaking over. Vrij groot waren hier het Egmonder- en het Bergermeer, die in 1564 werden drooggelegd. Daarmee was de eerste droogmakerij met een aanzienlijke oppervlakte (± 1350 ha) een feit geworden.

Hoewel de 16de-eeuwse droogmakerijen een diepte van 1,5 m niet overschreden, vereisten zij toch een vrij vergevorderde bemalingstechniek. Onontbeerlijk was de achtkante bovenkruier, een molentype dat waarschijnlijk in het eerste kwart van de 16de eeuw voor het eerst werd toegepast. Daarbij werd niet, zoals bij het oudere type, de wipwatermolen, het geval was, het hele molenhuis op de wind gedraaid, maar alleen de kap, wat het mogelijk maakte de bemalingscapaciteit sterk op te voeren. Er konden nu grotere, zwaardere molens, met langere wieken worden gebouwd, zonder dat het op de wind zetten bezwaren opleverde.

Sinds omstreeks 1600 paste men bovendien molengangen toe, die uit een aantal in serie geschakelde molens bestonden. Hiermee wordt het water op een steeds hoger niveau gebracht, zodat men veel diepere droogmakerijen tot stand kon brengen. Het Wogmeer, de Beemster en de Wormer, die tussen 1608 en 1622 achtereenvolgens droogvielen, hadden een diepte van respectievelijk ongeveer 2,5, 3,5 en 5 meter.

In 1650 waren vrijwel alle meren ten noorden van het IJ ingepolderd. In totaal had men er bijna 27 000 ha drooggelegd. Revolutionair was de landschappelijke verandering vooral in het Noorderkwartier, waar de landwinst meer dan 40% bedroeg. Daarvan dateerde 90% uit de periode 1610-1639.

De spectaculaire opbloei van de droogmakingsactiviteiten in de eerste helft van de 17de eeuw is uit het samengaan van een aantal gunstige factoren te verklaren. Hiervan kwam de technische vooruitgang al naar voren. Tevens bestond er een goed organisatorisch kader. Dit was al eerder van belang geweest bij de met het oog op de droogmaking onmisbare afsluiting van het buitenwater, maar speelde ook nu een onontbeerlijke rol. Een zeer belangrijke factor vormde de bevolkingsgroei, die tot hoge prijzen voor landbouwprodukten leidde, wat de vraag naar land sterk stimuleerde. Tenslotte bestond er een groot aanbod van kapitaal, terwijl de investeringsmogelijkheden buiten de agrarische sector in dit stadium van de

Drie achtkante bovenkruisers van de molengang van de Schermer, die in 1632-1635 drooggelegd werd.

Een nieuw type molen en een betere bemalingstechniek maakten het in de eerste helft van de 17de eeuw mogelijk diepere droogmakerijen tot stand te brengen.

economische ontwikkeling vrij beperkt waren. Zonder de financiële interesse van met name Amsterdamse kooplieden en regenten zou de drooglegging niet op deze schaal hebben kunnen plaatsvinden.

Dat er ten zuiden van het IJ in de eerste helft van de 17de eeuw weinig werd drooggemaakt, is uit de natuurlijke eigenschappen van dit gebied te verklaren. Hier bestond maar één groot meer, het Haarlemmermeer, dat men nog niet durfde aan te pakken. Anderzijds was de vervening er vrijwel overal nog in volle gang. Men moest zich dus in eerste instantie tot het droogleggen van kleine natuurlijke meren beperken, met als eerste het Horstermeer (1610), gevolgd door het Zoetermeersemeer (1614). Pas in 1646 kwam de eerste uitgeveende plas, gelegen in de Wilde Venen bij Moerkapelle, aan de beurt. In totaal werd er in de eerste helft van de 17de eeuw ten zuiden van het IJ nog geen 4000 ha drooggemaakt.

In de volgende halve eeuw was deze oppervlakte nog kleiner, namelijk ruim 2000 ha. Mogelijk speelde de ongunstige prijsontwikkeling hierbij een rol. Met meer waarschijnlijkheid kan dit worden geponoerd met betrekking tot de eerste helft van de 18de eeuw, toen de vervening op veel plaatsen over zijn hoogtepunt heenraakte. Er werd in deze periode slechts ongeveer 3500 ha drooggemaakt.

Omstreeks 1750 vormden de relatief weinige droogmakerijen nog eilanden in de centra van de plassengebieden. Hier was de vervening, evenals dit omstreeks 1500 met de turfgraverij het geval was, kennelijk het eerste voltooid. Pas in de tweede helft van de 18de eeuw kwamen de randzones met het oog op de landaanwinning meer en meer in de belangstelling. We zien de droogmakingsactiviteiten dan trouwens sterk toenemen. Hierop was zonder twijfel, behalve het aflopen van de vervening, de sterke stijging van de agrarische prijzen van invloed. Er werd toen ongeveer 23 000 ha drooggemaakt. Aan het einde van de eeuw lag meer dan een derde deel van de verveende oppervlakte, die naar schatting $\pm 50\ 000$ ha omvatte, echter nog in water.

Bedijking

Hoe spectaculair de droogmaking ook was, zij bleef in dit tijdvak van minder belang dan de oudere methode van landaanwinning, de bedijking.

In de loop van de 16de eeuw nam de bedijkingsactiviteit, ondanks de zeer hoge

stormvloedfrequentie duidelijk toe. In totaal werden toen ongeveer 70 000 ha op de zee veroverd. Hieronder bevonden zich echter vrij veel polders die weer werden bedijkt, nadat zij langere tijd 'varende' waren gebleven. Zo werd in 1545 begonnen met het weer bedijken van de Dollard, in 1598 met die van Noord-Beveland.

Veel land werd in de 16de eeuw, met name in Noord-Brabant en de latere Hoekse Waard, aangewonnen. In Friesland kwamen de Oude Bildtpolders tot stand. In Noord-Holland vormde de Zijpe, die in 1599 definitief droogviel, de eerste grote bedijking. Dat men hier pas laat tot deze vorm van landaanwinning overging, houdt met de hoge ebstanden aldaar verband. Hierdoor kon het bedijkte gebied er niet op natuurlijke wijze worden ontwaterd. Bemaling was dus een vereiste.

De bedijkingsactiviteit bereikte zijn hoogtepunt in de eerste helft van de 17de eeuw, toen hij een landaanwinst van ongeveer 50 000 ha opleverde. De gunstige omstandigheden die in verband met de droogmakerijen al werden vermeld, maken dit begrijpelijk. In deze periode werd een groot gedeelte van het geïnundeerde gebied van Zeeuws-Vlaanderen weer bedijkt. Ook elders in Zuidwest-Nederland werd zeer veel land aangewonnen. In Noord-Holland kwam de Wieringerwaard tot stand, terwijl in 1610 tussen Callantsoog en het eiland Huisduinen de Zanddijk werd aangelegd, die zich tot een duinenrij ontwikkelde.

Nieuwe Kaart van Schieland en de Krimper Waard.

De weinige droogmakerijen liggen nog als eilanden in het verveende plassengebied.

Uitgegeven door Isaac Tirion, Amsterdam, begin 18de eeuw.

In de tweede helft van de 17de eeuw werd nog 40 000 ha bedijkt. Onder invloed van de dalende agrarische prijzen nam de bedijkingsactiviteit na 1660 echter af. Het dieptepunt vormde het tweede kwart van de 18de eeuw, toen slechts \pm 5000 ha op de zee werden veroverd. Nadien werd er geleidelijk weer meer bedijkt. Desondanks bleef de 18de eeuw, met een bedijkte oppervlakte van ongeveer 38 000 ha, ver achter bij de 17de eeuw. Mogelijk is in dit verband een grotere agressiviteit van de zee van invloed geweest.

Landbouwontginning op de zandgronden

Hoewel dit, gezien de sterkere mate van zelfvoorziening, minder voor de hand ligt, oefende de ontwikkeling van de agrarische prijzen ook grote invloed op het verloop van de ontginning op de zandgronden uit. Dit verklaart waarom er tussen 1500 en 1670 waarschijnlijk betrekkelijk veel grond in cultuur werd gebracht. Roessingh neemt voor het Veluwe platteland aan dat de uitbreiding van het cultuurareaal in de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw weinig achterbleef bij de bevolkingsgroei, die overigens tussen 1526 en 1650 slechts 12% bedroeg. In de jaren vijftig en zestig van de 17de eeuw culmineerde de ontginning er.

Ook vanuit andere streken horen we over ontginningsactiviteiten in de periode 1500-1670. In het Nederrijksvald werd in het tweede kwart van de 16de eeuw veel land ontgonnen. Van de Utrechtse Heuvelrug is bekend dat er onder Leusden tegen het einde van de 16de eeuw en in de eerste helft van de 17de eeuw in vrij sterke mate werd ontgonnen. In de Duinstreek en vooral in het Gooi ging de stichting van de 17de-eeuwse buitenplaatsen met ontginning gepaard. Van de Drentse zandgronden valt uit het grondschattingregister van omstreeks 1650 op te maken dat er waarschijnlijk niet lang te voren vrij veel grond in cultuur was gebracht. De naam Nieuwland komen we erin herhaaldelijk tegen.

Tegen de achtergrond van deze gegevens is het merkwaardig dat er volgens Slicher van Bath tussen 1602 en 1682 in Salland nauwelijks en in Twente helemaal niet zou zijn ontgonnen. Indien dit juist is, moeten deze streken een uitzonderingspositie hebben ingenomen.

De periode 1670-1750 vertoonde, zeker in vergelijking met de bevolkingsgroei, betrekkelijk weinig ontginningsactiviteit. Uit de akten van tiendvrijheid, verleend aan eigenaars van pas ontgonnen grond, blijkt dat er op de Veluwe sinds 1670 in afnemende mate werd ontgonnen, met een tijdelijke toeneming in de eerste twee decennia van de 18de eeuw, toen ook de graanprijzen weer wat aantrokken. Roessingh schat dat het areaal bouwland er tussen 1650 en 1750 met hoogstens 20% toenam. Dit betekent: maximaal 11% in de periode 1670-1750.

Ook in het Gooi stagneerde de ontginning. Het Trompenveld dat, in aansluiting op 's-Graveland, sinds 1669 door admiraal Tromp in cultuur werd gebracht, vormde er voorlopig het sluitstuk van.

Voor Overijssel beschikken we over een register van de tussen 1682 en 1749 aangegraven landen. Op basis hiervan komt Slicher van Bath tot de conclusie dat het cultuurareaal van Salland en Twente met respectievelijk 10 en 7,5% toenam.

Wat de Drentse zandgronden betreft, toont een vergelijking tussen de kadastrakaarten van omstreeks 1650 en de situatie in het begin van de 19de eeuw aan dat er in de tussenliggende periode maar vrij weinig werd ontgonnen.

In de tweede helft van de 18de eeuw hebben de stijgende agrarische prijzen, gepaard met de invoering van nieuwe landbouwmethoden overal op de zandgronden tot een toenemende ontginningsactiviteit geleid. Duidelijke voorbeelden hiervan vormen het Gooi en de Duinstreek. In het eerste gebied ontstonden sinds 1772, respectievelijk 1775 de grote landbouwontginningen Corverbosch en Spanderswoud. Langs de Hollandse kust kwam na ongeveer 1770 de ontginning in het hoge duin meer en meer op gang. Men stichtte er vrij veel boerderijen, waarvan sommige als pioniersontginningen grote bekendheid kregen.

Wanneer we tenslotte de landschappelijke betekenis van de landbouwontginningen op de zandgronden evalueren, moet worden vastgesteld dat deze veel meer inhield dan een verandering van woeste grond in cultuurgrond. Een groot deel ervan vond namelijk niet in aansluiting op het oude, openliggende akkerland van

de essen plaats, maar in de vorm van afzonderlijke kampontginningen. Typerend daarvoor waren de hagen en houtwallen, die de functie van vee- en wildkering vervulden en plaatselijk als windvang dienden of overstuiving tegengingen. Ook wanneer bebossing achterwege bleef, had het ontginningslandschap dus vaak een gesloten karakter.

Bebossing

Tot het midden van de 17de eeuw nam de bebossing binnen de ontginning slechts een zeer beperkte plaats in. Een van de belemmerende factoren werd al vermeld, namelijk de toestand van het bestaande bos, die het moeilijk maakte aan geschikt poot- en zaaimateriaal te komen. Ook oorlogsomstandigheden en het gebrek aan bosbouwkundige kennis waren een nadeel. Waarschijnlijk was de belangrijkste factor dat de omwonenden bebossing als een inbreuk op hun gebruiksrechten beschouwden. Bij de Gelderse enquête van 1561 bleek men algemeen van mening te zijn dat bebossing oproer zou veroorzaken en dus beter achterwege kon blijven. Deze omstandigheden maken begrijpelijk, dat de pogingen tot bebossing die desondanks werden ondernomen, meestal op een mislukking uitliepen. Bronnen uit de 16de eeuw vermelden veel klachten over boeren die de heiningen en houtwallen van het pas aangeplante bos vernielden, zodat de jonge bomen aan het vee ten offer vielen.

In het Nederrijkswald mislukten de pogingen tot bosaanplant, die in 1565 en 1566 werden ondernomen, kennelijk vooral wegens gebrek aan bosbouwkundige kennis. Men moest elders gaan vragen hoe er diende te worden gepoot en men wilde midden in de winter planten. Beide keren werd het transport jonge bomen, die men in Middachten had weten te bemachtigen, door vorst overvallen. De eerste keer kon er pas ruim twee maanden later met planten worden begonnen. Ook hier had men veel last van vernielingen, terwijl er bovendien op grote schaal werd gestolen.

Een uitzondering op dit trieste beeld vormde in de jaren 1514-1516 de aanleg van het Mastbos bij Breda door Hendrik van Nassau. Men zaaide er voor het eerst de grove den, die in Nederland geheel of vrijwel verdwenen was. Het zaad was uit Zuid-Duitsland afkomstig.

In de eerste helft van de 17de eeuw begon men, zoals we zagen, met het stichten van buitenplaatsen, maar dat ging over het algemeen nog nauwelijks met echte bebossing gepaard. Meestal bestond het opgaande hout er uit laan- en vruchtbomen, of was het in vakken in de tuin- en parkaanleg opgenomen. Het loofhout overheerste sterk. Slechts in enkele gevallen, zoals op Hofwijck, kwamen er ook dennen voor.

In de tweede helft van de 17de eeuw bebosten de buitenplaatsbezitters op veel grotere schaal. Op de zuidelijke Veluwe, waar omstreeks 1650 nog nauwelijks particulier bos bestond, brachten Willem III en zijn gunsteling Johan van Arnhem de grote en sterkbeboste landgoederen Dieren en Rozendaal tot stand. Ook Arnhemse notabelen ontplooiden er bebossingsactiviteiten. Zij stichtten onder andere het Klarenbeekse en het Vijverbergbos.

Op de noordelijke Veluwe beboste Willem III op grote schaal, in aansluiting op het Loo. Hiervoor kocht hij zelfs complete gedegenerende malenbossen aan. Ook elders stimuleerden leden van de stadhouderlijke familie de bosbouw. Albertina Agnes, dochter van Frederik Hendrik, stichtte in 1664 het Oranjewoud bij Heerenveen. Op de Utrechtse Heuvelrug hield zich de Graaf van Nassau-Odijk, kleinzoon van Maurits, in aansluiting op het in 1686 gebouwde slot Zeist, met het planten van bos bezig.

Tenslotte kan de Duinstreek worden vermeld als een gebied waar toen vrij veel bebossing plaatsvond. Hier ontstonden al omstreeks het midden van de eeuw bij voorbeeld de bossen van het Hof te Bergen en van de Nijenburg in Heiloo.

Ook in verband met de vormgeving van het bos was de tweede helft van de 17de eeuw belangrijk. In deze periode kwam namelijk het sterrebos in gebruik, dat tot in de 19de eeuw zijn stempel op het Nederlandse bos zou drukken. De lanen, die op ronde open ruimten samenkwamen, vormden er stervormige patronen. Uit deze

Parkaanleg en bebossing van het landgoed Roosendaal op de zuidelijke Veluwe. Geheel rechts een sterrebos, een bosaanleg die in de tweede helft van de 17de eeuw in zwang raakte. Gravure uit 'D'Outrein Wegwyser' (1718).

aanleg blijkt dat destijds esthetische overwegingen bij de bebossing een grote rol speelden. De nieuwe bossen hadden een voornamelijk recreatieve functie, zij het voor een zeer beperkt deel van de bevolking. Vaak kwamen zij speciaal ten behoeve van de jacht tot stand. Tegen deze achtergrond moet met name de bosaanleg door Willem III worden gezien, die tevens de Veluwe met een systeem van jachtwegen uitrustte. Deze zogenaamde koningswegen onderscheidden zich door hun aanzienlijke breedte en vaak kaarsrechte loop.

In de eerste helft van de 18de eeuw ging de bebossing waarschijnlijk op dezelfde voet door. Voor Overijssel worden we over de omvang ervan ingelicht aan de hand van het register van de tussen 1682 en 1749 aangegraven landen. Vooral in Salland werd betrekkelijk veel bos aangelegd. Van het ontgonnen areaal waarvan het bodemgebruik bekend is, bestond hier ongeveer 200 ha of 45% uit bos. Men plantte vooral dennen en eiken. Vijf maal wordt een sterrebos vermeld.

De bebossing die tussen 1650 en 1750 plaatsvond, werd door de lage prijzen van landbouwprodukten gestimuleerd. Op een aantal plaatsen heeft men toen namelijk akker- of grasland in bos omgezet. Dit was bij voorbeeld in Gaasterland het geval, waar de voor het vroegere bodemgebruik typerende verkaveling intact gelaten werd.

Ook in de tweede helft van de 18de eeuw heeft de prijsontwikkeling effect op de gang van de bebossing gehad. Onder invloed van de sterk stijgende houtprijzen werd toen namelijk op grote schaal bebost. Veel landedellieden hielden zich er op grote schaal mee bezig, zoals Van Bijlandt op het Entel bij Borculo, Van Wasse-naar in het Sijssele onder Ede en op Twickel en Moretus bij Putte.

Op de Veluwe stichtten stedelingen een aantal bossen. Hier was ook het Oranje-huis nog steeds in de bebossing actief, evenals trouwens elders. Zo liet prinses Anna tegenover Paleis Soestdijk het Baarnse Bos aanleggen.

In deze periode gingen economische motieven bij de bebossing een sterkere rol spelen. Het bos kreeg dan ook meer het karakter van produktiebos. Men plantte veel eikehakhout ten behoeve van de looistofwinning, terwijl op de armere gronden het naaldhout meer en meer in gebruik kwam. In 1764 zaaide men in het Nederrijkswald voor het eerst dennen. Vijf jaar later verschenen zij in het Sijssele, waar zij sinds 1775 het eikehakhout bij de aanplant volledig vervingen. In het Entel kwam in 1771 de den voor het eerst voor. Ook in de door Moretus gestichte Putse Plantage werd deze boom toegepast.

Het laatste bos zou uit werkverschaffingsoverwegingen aangeplant zijn. Uit het feit dat het rijkelijk met aardwerken, priëlen en koepels werd uitgerust, blijkt echter dat tevens andere motieven van belang waren. Ook de vormgeving van menig ander bos toont aan dat het esthetische en recreatieve aspect niet werd vergeten. Voortdurend verschenen er nog nieuwe sterrebossen.

Vervening en ontginning van het hoogveen

Terwijl de ontginning op de zandgronden verspreid plaatsvond en zelden zeer grote arealen besloeg, was die van het hoogveen van meer spectaculaire aard. Uitgestrekte gebieden werden er volledig door getransformeerd.

De hoogveenontginning werd meestal door vervening voorafgegaan. In de centrale delen van de veengebieden ging het afgraven van het dikke veenpakket met de aanleg van kanalen gepaard. Verscheping vormde namelijk de enige rendabele manier van turfvervoer over grotere afstanden. In de middeleeuwen was echter van kanaalaanleg ten behoeve van de turfgraverij nog vrijwel geen sprake. De vervening bleef toen vrijwel uitsluitend tot de randen van de hoogveengebieden beperkt, waar de veenlagen te dun waren om het graven van kanalen te rechtvaardigen. Hiervoor miste men trouwens ook het organisatorisch kader.

In verband met de gebrekkige verkeersmogelijkheden werd destijds meestal alleen ter wille van de ontginning en/of voor eigen gebruik verveend. Slechts hier en daar vond langs natuurlijke wateren turfvervoer naar elders plaats.

Ook in de 16de eeuw bleef de vervening en ontginning van het hoogveen voor een belangrijk deel binnen dit kader. Dit was bij voorbeeld het geval met de lange reeks veenkoloniën die toen ten oosten van het Hunzedal ontstond, binnen het vroegere markengebied van de Hondsrugdorpen.

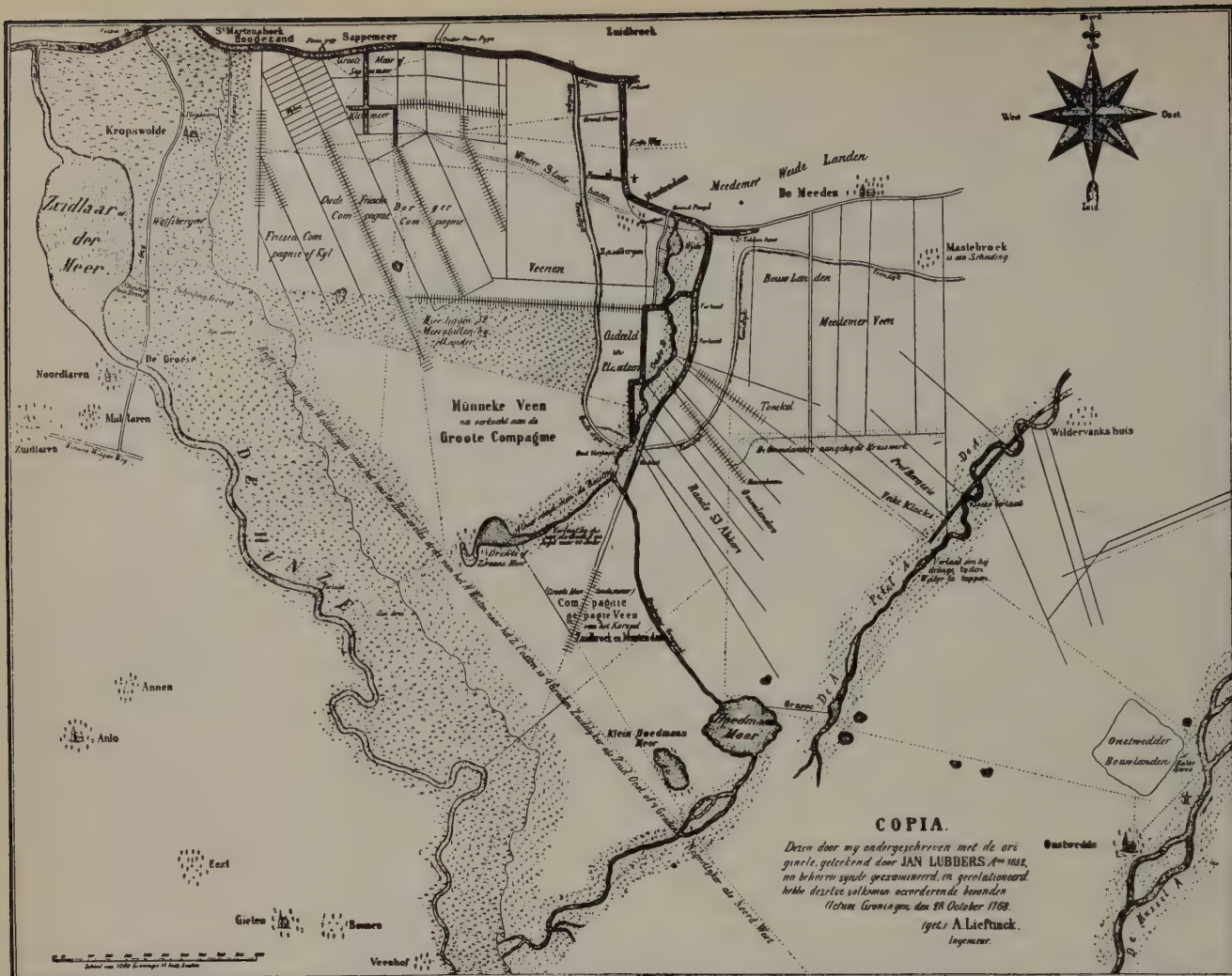
Nieuwe ontwikkelingen zetten echter omstreeks het midden van de eeuw in Friesland in. Hier groef men kanalen voor de turfafvoer en ontstonden de veencompagnieën, die het voor een grootscheepse vervening benodigde kapitaal en organisatorisch kader verschaften. Eerst door deze vernieuwingen was het mogelijk dat de centrale gedeelten van de veengebieden werden verveend en vervolgens ontgonnen.

De eerste veencompagnie, die van 1550 dateert, begon haar werkzaamheden op de plaats van het latere Heerenveen en liet de Heerensloot en de Schoterlandse Compagnonsvaart graven. Vóór 1580 verschenen in deze omgeving bovendien de eerste wijken, secundaire turfvaarten, die op korte afstand van elkaar in het hoofdkanaal uitkwamen. Door het graven van de Drachtster en de Opsterlandse Compagnonsvaart, sinds respectievelijk 1641 en 1645, kreeg de turfgraverij in Zuidoost-Friesland nog meer armslag.

De vervening in deze streek werd door de grote vraag naar turf vanuit het westen van het land sterk gestimuleerd. Op den duur liet deze ook het uitgestrekte Zuidoostgroningse veengebied niet ongemoeid. Hier werd omstreeks 1600 met de veenexploitatie op basis van kanaalaanleg een aanvang gemaakt. In de beginfase ontplooiden vooral de compagnieën van Friese, Hollandse en Utrechtse heren er hun activiteiten.

Een belangrijke factor waardoor de vervening er op grote schaal op gang kwam, vormde de confiscatie van de kloosterbezittingen, die in 1595 plaatsvond. Hierdoor werden grote arealen veen voor het particuliere initiatief ontsloten. Gaandeweg wist de stad Groningen op een belangrijk deel daarvan de hand te leggen. Deze en andere terreinen die zij had weten te veroveren, werden in pacht ter vervening uitgegeven.

Zowel de stad als de compagnieën lieten de kanalen graven, die de bases van de veenkoloniën vormden. In het oosten van het veengebied werd al in 1600 met de kanalisatie van de Pekela begonnen. Hier ontwikkelden zich Oude en Nieuwe Pekela. Vanuit het westen werd het Winschoterdiep gegraven, waarlangs Hoogezand en Sappemeer ontstonden. Het kanaal was in 1628 tot Zuidbroek gevorderd en kreeg daar een zijtak in zuidelijke richting, waarna in de jaren veertig de diepen van Veendam en Wildervank tot stand kwamen. Daarmee was de ontsluiting van het noordelijk deel van het Groningse veengebied voltooid. De vervening zou er

Kopie van de kaart van de Groninger Veenkoloniën van Jan Lubbers uit 1652 door A. Liefstinck, 1768.

In de eerste helft van de 17de eeuw werd het noordelijk deel van het Groningse veengebied door kanaalaanleg ontsloten. Hierdoor kon er, vooral ten behoeve van de steden in het westen van het land, op grote schaal worden verveend.

echter tot diep in de 18de eeuw doorgaan.

Ook voor de vervening in Drenthe vormde de eerste helft van de 17de eeuw een belangrijke periode, waarbij investeringen vanuit Holland weer een belangrijke rol speelden. In 1616 begon de turfafgraverij in de Dieverder-, Leggeler- en Smildervenen, terwijl in 1625 het gebied van het tegenwoordige Hoogeveen aan de beurt kwam. Zowel de Smildervaart als de Hoogeveense Vaart ontstonden door vergraving van bestaande riviertjes.

De periode 1650-1750 vormde voor de hoogveengebieden in het noorden van het land een tijd van consolidatie. Belangrijke nieuwe kanalen werden er niet gegraven. Dit in tegenstelling tot de tweede helft van de 18de eeuw. In 1765 begon de aanleg van het Stadskanaal, dat het zuidelijk deel van het Groningse veengebied ontsloot. Voor de aangrenzende veenstreek in Drenthe bleef het tot 1800 zonder betekenis, omdat de Staten van dit gewest er geen aansluiting op wensten. Daar stond tegenover dat zij de Drentse Hoofdvaart lieten graven, die in 1780 gereed kwam. Dit kanaal stimuleerde de vervening in de omgeving van Smilde in sterke mate.

Hoewel de turfwinning bij de vervening van het hoogveen als doel vooropstond, had men meestal tevens ontginning op het oog. Het duidelijkst was dit het geval in Groningen, waar de gelijknamige stad zich veel moeite getroostte een rijk akkerbouwgebied tot stand te laten komen. In haar pachtcontracten werd voorgeschreven dat de verveende landerijen tot landbouwgrond ontgonnen moesten worden. Daarom was men verplicht de uit de bovenste veenlaag afkomstige bonkaarde, die geen goede kwaliteit turf opleverde, terug te storten. Door deze te bezanden met het materiaal dat uit de kanalen afkomstig was, ontstond de zogenaamde dalgrond, waaruit zich een uitstekende bodem kon vormen, mits er maar zwaar werd bemest. Het feit dat de stad Groningen op grote schaal compost ter beschikking stelde, oorspronkelijk zelfs gratis, was dus van grote betekenis.

De Friese hoogveengebieden moesten het zonder deze regelingen stellen. De

bonkaarde werd er vaak door de verveners zelf opgestookt. Ook mestgebrek leidde hier ertoe dat men de verveende grond in gras legde of woest achterliet.

In het gebied van Hoogeveen vormde de mestaanvoer een zodanig probleem dat meestal van ontginning werd afgezien. In de tweede helft van de 18de eeuw ging men er tot bebossing over.

Bemaling

Afgezien van een terugslag in de tweede helft van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw, werd de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in dit tijdvak over het algemeen door intensivering gekenmerkt. Dit was vooral in Laag-Nederland het geval, waar overal, zij het in het ene gebied veel later dan in het andere, de ontwatering sterk werd verbeterd. De bemaling door middel van windmolens nam er een hoge vlucht.

Deze ontwikkeling drukte ook zijn stempel op het landschap. Op den duur staken vele honderden watermolens hun wieken in de lucht. Bovendien ging de verspreiding van de windbemaling gepaard met de vorming van molenpolders, die door kaden en dijken van de omgeving werden gescheiden. Tenslotte werd in de veengebieden door de sterkere wateronttrekking de inklinking (het zakken van het oppervlak) in niet geringe mate gestimuleerd. Uiteindelijk lagen de boezemlanden en -wateren hierdoor vaak meters hoger dan hun omgeving.

Voor zover bekend, dateren de eerste windwatermolens van het begin van de 15de eeuw. Zij werden echter pas geruime tijd later op grote schaal toegepast, terwijl er in dit opzicht sterke regionale verschillen bestonden. In Holland kwam de windbemaling het vroegst op gang. In het begin van de 16de eeuw werd het gebied ten zuiden van de Oude Rijn al grotendeels bemalen. Ten noorden van het IJ kwamen de meeste molenpolders in de loop van de 16de eeuw tot stand, terwijl bij voorbeeld in Amstelland en Waterland er over het algemeen pas in de eerste helft van de 17de eeuw toe werd overgegaan. Omstreeks 1650 werd in Holland en westelijk Utrecht vrijwel alle land dat ervoor in aanmerking kwam, bemalen.

Dit was toen in Friesland nog allerm minst het geval. Hier werden nog in de 18de eeuw veel molens gezet, terwijl er desondanks een vrij grote oppervlakte laaggelegen grond onbemalen bleef. In Groningen werd pas sinds het midden van de 18de eeuw tot de bouw van windwatermolens overgegaan.

Niet alleen door het groeiende aantal molens nam het effect van de windbemaling in de loop van de tijd sterk toe. Minstens zo belangrijk was de ontwikkeling van de bemalingstechniek. De vroegste windwatermolens (wipwatermolens) hadden slechts een geringe capaciteit. Zij zullen de natuurlijke lozing alleen versterkt hebben, wat trouwens, gezien de relatief hoge ligging van het veen, voldoende was. Juist door de ontwatering kwam dit echter op den duur zo laag te liggen, dat opvoering van het water noodzakelijk werd. We zagen al dat de achtkante bovenkruier, die waarschijnlijk in het eerste kwart van de 16de eeuw ontstond, hiervoor uitermate geschikt was. Vooral in serie geschakeld, wat omstreeks 1600 voor het eerst gebeurde, konden deze molens grote niveauverschillen overbruggen.

De volgende stap was de introductie van de vijzel, die volgens sommigen al in het tweede kwart van de 17de eeuw, volgens anderen in het begin van de 18de eeuw plaatsvond. Hierdoor kon het water veel hoger worden opgevoerd dan met het schep rad, dat overigens tot op de huidige dag in veel molens bleef toegepast.

Door al deze vernieuwingen kon men het waterpeil in de polders steeds beter beheersen. De keerzijde van de medaille vormde echter de inklinking, die hand over hand toenam. Men was in een vicieuze cirkel geraakt.

De ontwikkeling van de tuinbouw

In de tendensen tot intensivering van de landbouw was met name ook de hoge vlucht die de tuinbouw nam, van landschappelijk belang. Voor het eerst kwamen er uitgesproken tuinbouwgebieden tot ontwikkeling. Zoals al naar voren kwam, was dit, wat de groenteteelt betreft, in eerste instantie in de directe omgeving van enige grote Hollandse steden het geval. Reeds in de 16de eeuw ontwikkelden zich de banlieue van Delft en meer nog die van Leiden tot centra van warmoezerij.

In de 17de eeuw bleef de omgeving van Leiden het belangrijkste centrum van groententeelt, maar deze kwam nu ook elders tot grote bloei. Al in het begin van de eeuw traden de Langendijk en de Streek op de voorgrond, wat later ook het Westland, de tegenwoordige Bollenstreek, Beverwijk, Oude en Nieuwe Wetering en de dorpen rond Amsterdam.

De opkomst van nieuwe groenteteeltcentra werd door verschillende factoren beïnvloed. Van veel belang was de vaak gunstige ligging ten opzichte van Amsterdam, die door de aanleg van kanalen nog werd versterkt. Op den duur voeren uit alle richtingen dagelijks groentenschuiten naar deze stad.

Ook de hoogte van de pachten, grondprijzen en belastingen speelde een rol. In de nieuwe tuinbouwgebieden waren deze namelijk veel lager dan in de omgeving van Leiden.

Tenslotte vormde een wijziging in de voedingsgewoonten een belangrijke factor. Oorspronkelijk stond de teelt van grove groentensoorten, die op zware gronden worden geteeld, sterk op de voorgrond. De stijgende welvaart onder bepaalde bevolkingsgroepen deed echter de vraag naar fijne groenten, waarvoor lichte bodems beter geschikt zijn, aanzienlijk toenemen. Vandaar dat nu de veen- en zandgronden meer en meer voor de stichting van tuinbouwbedrijven in de belangstelling kwamen. Zonder respectievelijk afzanding of een baggerdek waren echter deze bodems over het algemeen niet voor de groententeelt te gebruiken.

Ook de boomkwekerij kwam waarschijnlijk in eerste instantie vooral rondom de steden tot ontwikkeling. In de 16de eeuw vormde de directe omgeving van Gouda het belangrijkste centrum van deze teelt. In 1573 werden de Goudse boomkwekers echter door stadsuitbreiding en de aanleg van nieuwe vestingwerken gedwongen hun heil in Boskoop te zoeken.

Wat de fruitteelt betreft, kan er in veel mindere mate van een verspreiding vanuit de banlieue worden gesproken. Hoewel er oorspronkelijk rondom verschillende steden concentraties van bestonden, kwam zij van oudsher op allerlei plaatsen ten plattelande voor. Reeds in de 17de eeuw waren met name Zuid-Beveland en de Betuwe om hun boomgaarden vermaard.

Afzanding

Zoals al naar voren kwam, gingen zowel de aanleg van buitenplaatsen als de ontwikkeling van nieuwe tuinbouwgebieden soms met afzanding gepaard. Deze heeft vooral in delen van de Duinstreek en het Gooi zijn stempel op het landschap gedrukt. In het eerste gebied vond zij voornamelijk tussen Heemskerk en Den Haag plaats. Hier werden de hogere gedeelten van de oude strandwallen afgegraven, zodat men een vochtiger en kalkrijker bodem kreeg. Bovendien vond het zand een willige afzet naar de boeren op het veen, die hun grond ermee versterkten, of naar de steden, waar het voor de uitbreidingen werd gebruikt. Ook voor het bezanden van wegen en dijken en het ballasten van uitvarende schepen was er veel vraag naar.

De zandgraverij in de Duinstreek begon al in de middeleeuwen, maar bereikte pas in de 17de eeuw een groter omvang. Zo werden er in de periode 1632-1659 meer dan 300 ha afgezand. Vooral de omgeving van Den Haag en die van Haarlem stonden toen in de belangstelling. Verschillende buitenplaatsen, zoals Sorghvliet, kwamen met behulp van afzanding tot stand.

In de tweede helft van de 17de eeuw betekende de ontwikkeling van de tuinbouw in de tegenwoordige Bollenstreek een sterke stimulans voor het zanderijbedrijf. Voor de afvoer van het zand legde men er een net van brede vaarten aan.

In het Gooi, waar voordien nog nauwelijks was afgezand, werd in 1616 een deel van de Hilversumse Meent ten behoeve ervan vrijgegeven. Ongeveer tien jaar later begon de aanleg van buitenplaatsen in 's-Graveland, die met veel afzanding gepaard ging. De voltooiing van de 's-Gravelandse Vaart in 1638 maakte hier een sterke uitbreiding van het zanderijbedrijf mogelijk. In deze tijd bestond vanuit Amsterdam in verband met de stadsuitbreiding veel vraag naar zand.

In 1673 werd de Gooise zandgraverij kunstmatig rondom Naarden geconcentreerd. De verovering van deze stad door Lodewijk XIV had aangetoond dat zij

alleen met een behoorlijk schootsveld en een geïnundeerde omgeving was te verdedigen. Met dit doel voor ogen werd de zandafgraving elders in het Gooi verboden. Overigens werd met deze maatregel nogal eens de hand gelicht.

Nadat het verbod in het midden van de 18de eeuw was opgeheven, werd Hilversum wegens zijn grovere en daardoor beter geschikte zand, het centrum van het Gooise zanderijbedrijf. Hier werd de Hilversumse of Gooise Vaart steeds verder en dieper in de stuwwal uitgesneden.

In 's-Graveland en de omgeving van Naarden kwam in de loop van de tijd een groot aantal zanderijvaarten tot stand. Door de variatie tussen de vlakke, afgezande gedeelten en de hogere gronden die gespaard bleven, kreeg het landschap er een zeer afwisselend karakter.

In totaal werden, de 19de eeuw inbegrepen, in het Gooi ongeveer 1100 ha afgegraven. Vaak ging het daarbij tevens om ontginning, maar bestaande buitenplaatsen, de meenten en de Bussumse Eng werden niet ontzien. Doordat de zwarte bovengrond werd teruggezet en de waterhuishouding verbeterde, betekende dit in landbouwkundig opzicht echter meestal geen achteruitgang.

Nieuwe vormen in het landschap

DROOGMAKERIJEN EN BEDIJKINGEN

De nederzettingen die in dit tijdvak ontstonden, onderscheiden zich over het algemeen door een zeer planmatige structuur. Bijzonder sterk komt dit karakter in de grote Noordhollandse droogmakerijen naar voren. De wegen staan er loodrecht op

'Beemsterlants Caerte',
gegraveerd door Daniël van
Breen in 1658 en herzien door
Jan Switzers, circa 1769.
Renaissance-idealen van
harmonie en regelmaat
beïnvloedden de planmatige
structuur van de
Noordhollandse
droogmakerijen met hun
vierkante kavelblokken.
Geografisch Instituut, Utrecht.

elkaar en vormen zo een strak stramien, dat de forse kavelblokken omsloten houdt. Ook de weteringen, die meestal door het midden van deze blokken lopen, vertonen zulke patronen.

In deze indeling weerspiegelt zich niet alleen een streven naar doelmatigheid, maar ook een bepaald schoonheidsideaal. De renaissance, met zijn zin voor harmonie en regelmaat, oefende er duidelijk invloed op uit. Het sterkst komt dit tot uiting in de Beemster, waar de kavelblokken vierkant zijn, terwijl de weteringen er een tweede patroon van vierkanten overheen leggen.

Ook Midden-Beemster, de belangrijkste woonkern van deze droogmakerij kreeg een renaissancestructuur. Op een wegwakruising werd het grote, rechthoekige dorpsplein aangelegd, met de kerk, de school en de herberg op drie van de hoeken, terwijl het weeshuis op de vierde had moeten komen.

De 17de-eeuwse Noordhollandse droogmakerijen kunnen als een planologisch succes worden beschouwd. In de kavelcondities werden voorschriften omtrent de breedte van wegen, berm en sloten opgenomen, terwijl er over het algemeen ook veel aandacht aan beplantingen werd geschonken. Zo ontstond een harmonieus kader voor de fraaie omgrachte stolphoeven, die met hun hoge piramidedaken het landschap domineren.

Ook de brede ringvaarten en -dijken droegen veel tot een geslaagde landschappelijke vormgeving bij. Onder andere op dit punt bestaat er een essentieel verschil met de 17de en de 18de-eeuwse Zuidhollandse droogmakerijen, die zelden echte ringvaarten bezitten. Daar de veenplassen hier in de regel in bestaande polders ontstonden, kon men namelijk meestal met de aanwezige boezemwateren volstaan.

Een ander verschilpunt betreft de verkaveling, die in de 17de en de 18de-eeuwse Zuidhollandse droogmakerijen een zeer simpel patroon vertoont. De percelen zijn er meestal lang en smal, terwijl zij vaak in één richting over de hele breedte van de droogmakerij lopen. Wanneer er meer perceelsrichtingen bestaan, liggen daar geen geometrische principes aan ten grondslag. Wegen treffen we over het algemeen alleen langs de randen aan, waar ook de meeste boerderijen zich bevinden. Zij liggen er op de onverturfde stroken veen, het zogenaamde bovenland, waar al in de middeleeuwen de bewoning zich concentreerde. Nieuwe dorpskernen ontbreken dan ook. Niet zelden kregen de oude echter een wat ander karakter doordat er een vaart omheen werd gelegd. Plaatsen als Benthuisen, Hazerswoude en Zoetermeer doen hierdoor enigszins aan omgrachte stadjes denken.

Het nederzettingpatroon van de bedijkingen uit dit tijdvak lijkt veel op dat van de Noordhollandse droogmakerijen. Ook hier staan de wegen meestal loodrecht op elkaar, terwijl in de dorpskernen de rechthoek domineert. Duidelijke voorbeelden zijn Nieuw-Beijerland, Dinteloord, Sint-Philipsland, Kats en Kortgene. Het mooist is Borssele, waar de maatverhouding van de gulden snede werd toegepast. Het dorp bezit een groot, rechthoekig kerkplein met vijver. Eromheen ligt de binnenring van huizen, die op zijn beurt door de buitenring omsloten wordt. De hoofdas staat scheef op het schaakbordpatroon van de polderwegen. Het geheel vormt een fraai voorbeeld van de invloed van de renaissance op de nederzettingstructuur.

VEENKOLONIËN

Fraaie dorpen als Borssele en Midden-Beemster treffen we binnen het veenkoloniale landschap niet aan. Wel is het, wegens de praktische eisen die eraan werden gesteld, over het algemeen zeer regelmatig gestructureerd. In dit opzicht bestaat er echter een verschil tussen de oudste nederzettingen, waar weinig of geen commerciële vervening plaatsvond, en de nieuwere, waar dit wel het geval was. In eerstgenoemde veenkoloniën ontbreken kanalen, terwijl de wegen bochtig zijn, aangepast aan de richting van de ter plaatse voorkomende zandruggen. De smalle kavels staan hier min of meer loodrecht op. De lange reeks streekdorpen ten oosten van het Hunzedal bij voorbeeld vertoont deze structuur.

Een bijzonder geval vormt het Overijsselse wegdorp Vriezenveen, dat een middeleeuwse origine heeft, maar waar de nederzettingstructuur veel later werd

*Landhuis aan de Liede bij
Haarlem.
In de eerste decennia van de
17de eeuw raakten de
buitenplaatsen in zwang,
waarbij aanvankelijk vooral
het lage, waterrijke,
gecultiveerde land de voorkeur
genoot.
Schilderij van Gerrit
Berckheyde (1638-1698).
Amsterdams Historisch
Museum.*

voltooid. De kavels werden hier steeds verder doorgetrokken, terwijl de boerderijen na verloop van tijd volgden. Pas nadat in 1666 de kerk door de bisschop van Munster was verwoest, kwam de bebouwing in zijn geheel op de huidige plaats te liggen. Staphorst en Rouveen, laagveenontginningen van oorsprong, maakten een soortgelijke ontwikkeling door.

In de hoogveenstreken waar de vervening een commercieel karakter droeg, drukte de eis deze zo economisch mogelijk te laten plaatsvinden, sterk zijn stempel op het landschap. Ten behoeve van het turfvervoer kwamen de uitgebreide kanalennetten tot stand, bestaande uit hoofdkanalen (diepen of vaarten) en, loodrecht daarop, vele zijkanalen (wijken).

De onderlinge afstand tussen de wijken bedraagt vrijwel overal 160 à 175 m. Dat hier zo opvallend weinig variatie in bestaat, houdt verband met het feit dat het turftransport over land door de eeuwen heen op dezelfde manier, namelijk per kruiwagen gebeurde. Om de relatief hoge kosten daarvan zo veel mogelijk te beperken, legde men de wijken dicht opeen. Daar het middengedeelte van de veenkavel de meeste winst opbracht, was hun onderlinge afstand echter aan een bepaald minimum gebonden. De daar gestoken turf kon namelijk na er te zijn gedroogd, direct in de richting van het schip worden vervoerd. Daarentegen moest de turf uit de zijstroken voor het zand uit de wijken plaatsmaken. Daarom werd hij, om te worden gedroogd, eerst naar het hogergelegen, onverveende middengedeelte getransporteerd. De vervoerkosten waren in dit geval dus aanzienlijk.

De eisen die het turftransport stelde, leidden tot een sterke mate van landschappelijke uniformiteit. Desondanks bestaan er in sommige opzichten verschillen. Zo komen er één- en dubbelkanaalstelsels voor. In het laatste geval werden de wegen tussen de kanalen ingelegd, zodat zij niet door een groot aantal bruggen hoefden te

Nieuwe vormen, die in de 17de en 18de eeuw het aanzien van het landschap veranderden, vanuit de lucht waargenomen. Luchtfoto van Borssele, waarop de toepassing van de gulden snede als maatverhouding in de nederzettingstructuur zichtbaar is.

worden onderbroken. Langs deze wegen vestigden de arbeiders en middenstanders zich, terwijl de boerderijen aan de overkant van de kanalen kwamen te staan.

Zowel bij de één- als bij de dubbelkanaalstelsels liggen vrijwel altijd twee bedrijven, die elk één forse, maar vrij langgerekte kavel omvatten, tussen ieder paar wijken in.

DE STRAKKE LIJN IN OPMARS

In het voorgaande kwam al herhaaldelijk tot uiting dat ook buiten de droogmakerijen, bedijkingen en hoogveenontginningen zowel uit pragmatische als esthetisch-ideële motieven steeds meer strakke lijnen en geometrische patronen in het landschap werden aangebracht. Zo bleken de buitenplaatsen tot diep in de 18de eeuw volgens meetkundige principes te worden aangelegd, terwijl bij de barokbuitenplaats bovendien de rechte hoofdas vaak tot ver in de omgeving werd doorgetrokken. In het geval van 's-Graveland, leidde de stichting van buitens zelfs tot het ontstaan van een nederzetting die in zijn geheel rechthoekig van opzet was.

De ontwikkeling van het stedelijk landschap werd eveneens door de geometrie beheerst. Het sterkst kwam dit tot uiting bij de nieuwe vestingsteden. In een aantal gevallen kregen zij een radiaal stratenpatroon.

Ook door de aanleg van wegen en kanalen nam het aantal rechte lijnen in het landschap toe. Fraaie voorbeelden hiervan vormen de Zeestraat van Den Haag naar Scheveningen, de koningswegen op de Veluwe en de nieuwe weg van Utrecht naar Amersfoort. Zoals vermeld, werd de laatste door het uitzetten van ontginningvakken in een rechthoekig patroon opgenomen. Ook elders ging de ontginning en daaronder vooral de bebossing met het aanbrengen van een zeer regelma-

Luchtfoto van de veenkolonie Wildervank met dubbelkanaalstelsel.

tige verkaveling gepaard. In de vorm van sterrebossen komen we de radiaire structuur ook hierbij tegen.

VERANDERINGEN IN DE KAVELPATRONEN

In het bovenstaande lag de nadruk op de spectaculaire veranderingen in de nederzettingstructuur. Voornamelijk werd er aandacht aan volkomen nieuwe occupatiepatronen geschonken. Een niet te verwaarlozen aspect van de landschappelijke dynamiek vormt evenwel de misschien niet zo opvallende, maar gestage aanpassing en uitbreiding van bestaande patronen. Een duidelijk voorbeeld daarvan vormen de veranderingen in de verkaveling, die zich overigens door het onvoldoende kaartmateriaal nogal eens aan waarneming onttrekken. Een uitzondering op dit laatste vormt onder andere Drenthe, waarvoor we over het kadaster van omstreeks 1650 beschikken. Uit deze bron blijkt dat er toen nog veel gemeenschappelijk grasland voorkwam, dat merendeels in de volgende anderhalve eeuw werd verdeeld.

In de verkaveling van de Drentse essen deden zich daarentegen over het algemeen geen essentiële wijzigingen voor. Soms leidde de erfdeling echter tot een sterke toeneming van de versnippering. In een dergelijk geval creëerde men, om zo gelijkwaardig mogelijke erfporties te verkrijgen, een groot aantal meestal strookvormige nieuwe percelen.

Hetzelfde criterium bepaalde bij voorbeeld de ontwikkeling van de percelering in de Overijsselse wegdorpen Staphorst, Rouveen en Vriezenveen. Hier bestond elk bedrijf uit één, bijzonder lange kavel, waarin het grasland, het zwaar bemeste akkerland en het onontgonnen terrein achter elkaar lagen. Daarom werd er bij een splitsing in de lengerichting gedeeld. Op den duur ontstonden op deze wijze soms percelen van enkele meters breed bij een lengte van omstreeks 10 km. Uit ruimtegebrek moesten de nieuwe boerderijen vaak achter de oude worden geplaatst.

Ook in het westen van het land ging men vaak tot een vermindering van de perceels grootte over. Dit was bij voorbeeld het geval in veel droogmakerijen, waar de inklinking en oxydatie van de bodem het noodzakelijk maakten de afwatering te verbeteren. Daartoe moest men, wanneer het polderpeil onvoldoende kon worden verlaagd, nieuwe sloten graven. Zodoende werd de perceelsbreedte soms tot een kwart teruggebracht.

Deze versmalling, waartoe men al kort na de drooglegging overging, werd alleen ten zuiden van het IJ in de droogmakerijen toegepast. Hier vond in de slappe bodems, die vaak nog veel veen bevatten, een sterke oxydatie en inklinking plaats. Anderzijds was een polderpeilverlaging er óf weinig zinvol, omdat de bodem dan nog meer zou zakken, óf door de grote diepte van de polders onmogelijk.

Een factor die elders in het westen van het land bij de versmalling van de percelen een grote rol speelde, vormde de intensivering van het bodemgebruik. Langs de Lek leidde de opkomst van de hennep teelt ertoe dat men de kavels in korte, smalle akkers verdeelde, die met de grond uit de sloten werden opgehoogd. Hetzelfde vond plaats in de tuinbouwgebieden die op het veen tot ontwikkeling kwamen. Hier werden bovendien de sloten door baggeren vaak sterk verbreed waardoor dan zeer waterrijke vaarpolders ontstonden, waarbinnen de meeste percelen niet over land waren te bereiken.

BOERDERIJTYPEN

Zowel de intensivering van het landbouwbedrijf als culturele factoren hebben ertoe geleid dat de bij het begin van de Nieuwe Tijd al bestaande regionale verschillen in boerderijbouw sterk toenamen. Hierbij traden tevens aanzienlijke ruimtelijke verschuivingen op.

Omstreeks 1550 blijken vier hoofdtypen te onderscheiden te zijn. In Noord-Holland ten noorden van het Haarlemmermeer, Friesland behalve het zuidoosten en Groningen met uitzondering van Westerwolde was het Friese woonstalhuis in gebruik. Dit had in de lengte van de stal een smalle gang, met aan weerszijden veeboxen. De oogst werd op het erf opgeslagen. In een zone ten noorden van het IJ waren schuur en stal echter al onder één dak verenigd.

Veruit de grootste verspreiding had het hallehuis, dat overal op de zandgronden voorkwam en bovendien in het rivierkleigebied, westelijk Utrecht en Zuid-Holland tussen Haarlemmermeer en Nieuwe Maas. Dit type werd door de driebeukige indeling van het bedrijfsgedeelte gekenmerkt. Hierbij lagen de stalgedeelten over het algemeen aan de buitenkant, terwijl de deel (middenlangsdeeltje) of de voergang (voergangstype) zich in het midden bevond.

In Noord-Brabant, Noord-Limburg en Zuidoost-Friesland had de potstal echter een centrale ligging (staldeeltje). Over het algemeen bevonden de deuren zich in de korte zijden. Vooral bij het dwarsdeeltje, dat in het Gooi, het Overmaase en de Alblasserwaard voorkwam, waren zij echter ook in de lange zijden aangebracht.

Binnen de hallehuisgroep nam het los hoes, dat in Westerwolde, Drenthe, Twente en de oostelijke Achterhoek nog algemeen was, een bijzondere plaats in. Het kende geen scheiding tussen woon- en bedrijfsruimte. Bovendien ontbrak een schoorsteen, zodat de rook van het open vuur zich vrij kon verspreiden. Dit had het voordeel, dat de graanvoorraad tegen bederf en insecten werd beschermd.

Zeeland was het gebied van de Zeeuwse schuur. Deze was eenbeukig en dwars ingedeeld, met oorspronkelijk het woonhuis eraan vast.

Het boerderijtype van Zuid-Limburg was het dwarshuis of eigenlijk een voorvorm ervan. Woonhuis, stal en schuur stonden in de meeste gevallen apart. Soms waren de laatste twee in één gebouw opgenomen, waarbij zij dan in de lengte achter elkaar lagen, met de deuren, evenals bij het woonhuis, in de lange kant.

Bij de ontwikkeling die de boerderijtypen in de volgende eeuwen doormaakten, gingen wijzigingen in indeling gepaard met veranderingen in uiterlijk. Zeer sterk kwam dit tot uiting bij de Friese boerderijen, waar de verhoogde produktie en het streven vee en voer bijeen te brengen zowel tot een centrale plaatsing van de opslagruimte, als tot de vorming van de karakteristieke hoge daken van de vierkante Noordhollandse stolp en de rechthoekige Friese stelp leidde. Daarvan is de eerste, die omstreeks 1600 ontstond, de oudste. Door de modelvoorbeelden in de droogmakerijen maakte dit type, met zijn piramidevorming dak, snel opgang.

In Friesland ontstond al tegen het einde van de 16de eeuw het kop-hals-romptype, waarbij de woning buiten het hoge dak van het bedrijfsgedeelte viel. Dit type verspreidde zich in de 17de eeuw over vrijwel geheel Friesland en drong reeds omstreeks 1650 in West-Groningen door.

In het tweede kwart van de eeuw kwam ook de stelp tot ontwikkeling, maar deze begon pas in de 18de eeuw zijn opmars vanuit het uiterste zuidwesten van Friesland, waar hij waarschijnlijk in de droogmakerijen voor het eerst was toegepast. Tegelijkertijd drong in Oost-Groningen vanuit het Duitse Oost-Friesland het Oldambtstertype door, dat eveneens een alles-overkoepelend dak bezit. Hierbij is de schuur annex stal echter breder dan het woongedeelte.

De ontwikkeling binnen de hallehuisgroep was in landschappelijk opzicht wat minder spectaculair. Slechts in een beperkt aantal streken werd het dak sterk verhoogd. Dit gebeurde bij voorbeeld op de Zuidhollandse eilanden, waar boven de woning hoge zaadzolders van verscheidene verdiepingen werden aangebracht, terwijl in de Alblasserwaard zogenaamde kameeldaken ontstonden, die boven het woongedeelte uitsteken. Elders werd de vergroting van de bedrijfsruimte meestal in het horizontale vlak verwezenlijkt.

Het woonhuis onderging in een vrij groot gebied een zijdelingse uitbreiding. In verschillende delen van het Zuidhollands-Utrechtse weidegebied ontstond op deze wijze het zogenaamde krukhuis. Hierbij werd aan het oorspronkelijke woonhuis aan één kant een opkamer, met daaronder de kaaskelder vastgebouwd. In het rivierengebied, langs de Gelderse IJssel en hier en daar elders, bouwde men het woonhuis naar twee kanten uit. Met het oog op de plattegrond wordt het type dat hierdoor ontstond, T-huis genoemd.

Binnen de hallehuisgroep traden ook belangrijke ruimtelijke verschuivingen op. Zo verdween het los hoes vrijwel geheel. Daarentegen breidde het gebied van de dwarsdeeltypen zich sterk uit, zodat steeds meer hallehuizen deuren aan de zijkant kregen.

a

b

Door intensivering van de landbouw ontwikkelden zich in de boerderijbouw regionale variaties op de vier hoofdtypen die omstreeks 1550 bestonden (het Friese woonstalhuis, het hallehuis, de Zeeuwse schuur en het dwarshuis).

a Krukhuis in Hoogmade, Zuid-Holland.

b T-huis uit 1661 in Bergambacht, Zuid-Holland.

c Stolp in Oterleek, Noord-Holland.

d Gesloten Limburgse hoeve in Bemelen, Limburg.

e Friese stelp in Sondel, Friesland.

f Kop-hals-rompboerderij in Workum, Friesland.

g Oldambsterboerderij in Wirdum, Groningen.

h Hofstede 'Bouwlust' in Oude Tonge, Zuid-Holland, met zaadzolders.

i Langgevelboerderij in Middelbeers, Noord-Brabant.

c

d

e

f

g

h

Een volledige omvorming voltrok zich geleidelijk in Noord-Brabant. Via het dwarsdeeltype ontwikkelde het staldeeltype zich er namelijk tot een langgerekt dwarshuis (langgeveltype). Deze ontwikkeling werd overigens pas in de 19de eeuw voltooid.

In Limburg waren de veranderingen primair uit landschappelijk oogpunt van belang. Door uitbreiding en aaneenschakeling van de gebouwen ontstond er via L- en U-vormen tenslotte de karakteristieke gesloten boerderij rondom een binnenhof. Bij de grote bedrijven was dit omstreeks 1700 al de regel.

Merkwaardigerwijze ontwikkelde de Zeeuwse boerderij zich in zekere zin in tegengestelde richting. Sinds het begin van de 17de eeuw werd namelijk het stenen woonhuis losgemaakt van de houten schuur, die groter werd en een hoog dak kreeg.

Ook in het noordwesten van Noord-Brabant ging men over tot de bouw van grotere schuren, waarvan het prototype in het begin van de 17de eeuw vanuit Vlaanderen doordrong. Deze Vlaamse schuur, die stenen muren en, eveneens in tegenstelling tot de Zeeuwse, hoge voor- en achtergevels heeft, gaf zijn naam aan een nieuw – het vijfde – hoofdtype. Op den duur verspreidde dit zich ook over de Zuid-hollandse eilanden.

Een algemeen aspect van de ontwikkeling van de boerderijen in dit tijdvak verdient nog vermelding, namelijk de stedelijke invloed op de rurale architectuur. Op allerlei plaatsen, maar vooral in Holland, werden uit de stad afkomstige elementen ter oplichtering van de boerderijen gebruikt. Hieronder springen trap-, klok- en halsgevels het meest in het oog. Maar ook versierde muurankers, lantaarns en schoorsteenbekroningen getuigen ervan dat de steden ook ver buiten hun directe omgeving het agrarische landschap beïnvloedden.

Besluit: het chronologische kader

Wanneer we de totale landschappelijke dynamiek van dit tijdvak in een chronologisch kader willen plaatsen, blijken perioden van een halve eeuw, die min of meer bij de seculaire economische trend aansluiten, hanteerbare eenheden met een eigen karakter te vormen. Alleen wat de 16de eeuw betreft, ligt een tweedeling minder voor de hand, hoewel de landschapsdynamiek in de laatste helft duidelijk sterker was dan in de eerste.

In deze eeuw waren de negatieve tendensen in de landschappelijke ontwikkeling bijzonder groot. De bevolkingsdruk leidde tot een steeds verdergaande ontbossing en degeneratie van het bos, terwijl er een sterke uitbreiding van de zandverstuivingen plaatsvond. De industriële opbloei en de explosieve bevolkingsgroei te zamen hadden tot gevolg dat de vervening in het westen van het land desastreuze vormen aannam. Ook de natuur vormde soms een ongunstige factor. Door overstromingen gingen vooral in Zeeland grote arealen verloren, waarbij overigens ook oorlogshandelingen een rol speelden.

In de 16de eeuw kwamen echter ook positieve tendensen tot ontwikkeling. Zo ontstonden de eerste buitenplaatsen, tuinbouwgebieden en droogmakerijen. In het hoogveen begon omstreeks 1550 de grootschalige vervening en ontginning op basis van kanaalaanleg.

Ook het stedelijke landschap was in beweging. Het bouwen in steen was sterk in opmars en de bebouwingsdichtheid nam toe. Rondom sommige steden begon zich een banlieue af te tekenen. In de tweede helft van de eeuw werd algemeen tot de aanleg van nieuwe vestingwerken overgegaan. Dit ging in een aantal gevallen met een drastische wijziging in het nederzettingpatroon gepaard.

De meeste ontwikkelingen die zich in de 16de eeuw aandienden kwamen pas in de eerste helft van de 17de eeuw tot volle ontplooiing. De nog steeds sterk groeiende bevolking, de ongekende economische bloei, de hoge prijzen voor agrarische produkten en de technische vooruitgang vormden hierbij belangrijke factoren.

De indrukwekkendste prestatie werd in Holland, benoorden het IJ, geleverd, waar vrijwel alle nog bestaande meren werden drooggemaakt. Ook wat de bedijking

betreft, vormde de eerste helft van de 17de eeuw een hausseperiode. In het noorden van het land werd het cultuurareaal door middel van de hoogveenontginning sterk uitgebreid. In het westen ging er echter nog steeds veel grond door het turfbaggen verloren.

Ten behoeve van de vervening, maar ook voor andere doeleinden, werden er vele kanalen gegraven. In het westen en noorden verschenen de eerste trekvaarten ten tonele.

Ook voor de aankleding en vormgeving van het landschap was deze periode belangrijk. Sommige streken veranderden door de stichting van buitenplaatsen al vrij sterk van karakter. De aanleg vond plaats volgens de principes van de renaissance, die ook grote invloed op de inrichting van de nieuwe bedijkingen en droogmakerijen had.

De ontwikkeling van het stedelijk landschap werd door stadsuitbreidingen gekenmerkt. Vooral in de vorm van de windindustrialiemolen verspreidde de nijverheid zich over het platteland.

Onder invloed van de verslechterde economische situatie was het landschap in de tweede helft van de eeuw veel minder in beroering. De steden werden niet verder uitgebreid, droogmakerijen kwamen er nauwelijks bij, terwijl de toestand in de hoogveengebieden werd geconsolideerd. De aanleg van kanalen in het westen van het land kwam tot stilstand. Wel werden in deze periode verschillende straatwegen aangelegd en maakte de tuin- en parkaanleg een nieuwe bloeiperiode door. Er ontstonden nu typische buitenplaatsgebieden en ook de grote barokbuitenplaatsen van Willem III en zijn kring werden aangelegd.

De eerste helft van de 18de eeuw vormde duidelijk de minst dynamische periode. Nog steeds kwamen er weinig droogmakerijen tot stand, terwijl de omvang van de nieuwe bedijkingen in het tweede kwart van de eeuw een laagterecord bereikte. Kanalen werden nauwelijks gegraven en de aanleg van straatwegen lag het grootste deel van de periode stil. Het rococo bracht geen essentiële wijziging in de tuinen en parkaanleg.

In de tweede helft van de 18de eeuw, nam de landschappelijke dynamiek weer sterk toe, waarbij de stijging van de agrarische prijzen een belangrijke factor vormde. Het aantal bedijkingen bewoog zich in opgaande lijn, terwijl meer en meer veenplassen werden drooggelegd. Ook de ontginning en bebossing breidden zich uit. In de hoogveengebieden werden grote arealen door de aanleg van nieuwe kanalen voor de vervening ontsloten. Ook nam het aantal straatwegen weer toe. Sommige buitenplaatsen veranderden door de invoering van de Engelse landschapsstijl sterk van karakter.

Geografie van het Zuiden 1480-1780

Een geografisch verantwoord landschapsbeeld ontwerpen van de Zuidelijke Nederlanden in de Nieuwe Tijd is een hachelijke onderneming om drie verschillende redenen: in de eerste plaats is veel waardevol historisch onderzoek voor de geograaf nauwelijks bruikbaar, omdat het niet vanuit zijn doelgerichtheid werd ondernomen; ten tweede is er allesbehalve voldoende lokaal onderzoek verricht om tot een evenwichtig synthetisch beeld te komen; tenslotte blijkt veel iconografisch materiaal, waarop men dan zijn laatste hoop bouwt, onbetrouwbaar wegens idealisering en/of schematisering. Toch kan zowel op landelijk als op stedelijk vlak een aantal algemene geografische kenmerken worden belicht.

Het fysische landschap

Alvorens de evolutie van het cultuurlandschap te onderzoeken, moeten we ons afvragen of er ook geen wijzigingen optraden in het fysisch-geografisch milieu. Zulke wijzigingen lijken dan wel – behoudens het moeilijk vast te stellen seculaire inklinken van het landoppervlak in het noordwesten van België – hoofdzakelijk van klimatologische aard te zijn, aangezien relatieve zeespiegelschommelingen met klimaatschommelingen in verband moeten worden gebracht. Waar echter een Duinkerke-II-transgressie (6de eeuw) nog praktisch als onafhankelijk van menselijke handelingen kan worden beschouwd en waar dit voor de Duinkerke-III (11de eeuw) wegens de toenmalige grote dwarsdijken (Oude Zeedijk, Dijk van de Blankenbergse Watering en Blankenbergse dijk) reeds moeilijker wordt, daar wordt het bij het einde van de middeleeuwen en vooral later voor een eventuele 'Duinkerke-IV' steeds gewaagder het relatieve aandeel van mens en natuur bij de vorming van onze kuststrook en Scheldeoever van elkaar te scheiden.

Zo wordt het teloorgaan van O.L.V.-Ter Strepe en van Walravenszijde ten west-zuidwesten van Oostende, dat vroeger uitsluitend aan een opdringende zee werd toegeschreven, thans ook geweten aan een 16de-eeuwse opschuiving van de bewoning in verband met godsdienstige beroeringen. Na de 15de eeuw, waarin de definitieve vorming van de Westerschelde (met Braakman en uitschakeling van de Oosterschelde na de Sint-Felixvloed van 1530) transgressieve tendensen vertolkt wordt het derhalve problematisch deze in de 16de eeuw nog te onderkennen. In de tweede helft van de 20ste eeuw, met zijn versterkte noordwest-zuidoost circulatie, blijft het dus, met een terugblik op de rustige zeekusten en de strenge winters van de 17de tot de 19de eeuw ('Kleine IJstijd'), twijfelachtig, maar toch niet onmogelijk dat enige periodiciteit van ongeveer vijf eeuwen in de transgressieve fases op onze kust vast te stellen is.

Inbraken van de zee aan het einde der middeleeuwen sluiten evenwel lokaal geen terugwijken van de zee uit: immers, bij de overgang naar de Nieuwe Tijd had bij voorbeeld de verzanding van het Zwin plaats, een van de redenen voor het verval van Brugge als handelscentrum. Tevergeefs probeerden de Bruggelingen tussen 1500 en 1516, ondanks veel tegenstand en ten koste van zware financiële offers, het onheil af te wenden door het graven van het kanaal naar Oostburg (de 'Brugse Vaart'), dat bij eb het Zwin van oost naar west moest uitspoelen: de verzanding ging door.

De versterkte noordwest-zuidoost circulatie kan natuurlijk ook verantwoordelijk worden gesteld voor het landinwaarts waaien van het duinzand. Herhaaldelijk

lezen we in de 16de en 17de eeuw over akker- en grasland, dat 'al vervloghen ende overwonnen van het duynsant' ligt. Maar ook hier is weer het relatieve aandeel van de invloed van mens en natuur moeilijk meetbaar, omdat enerzijds in het als jachtwarande gereserveerde duingebied de konijnen bijzonder werden beschermd (tenzij de konijnenplaag te erg uit de hand liep, zoals bij het fort Albertus bij Mariakerke waar in 1610 zelfs helm moest worden aangeplant, of zoals te Blankenberge waar in het midden van de 18de eeuw de zeewering in gevaar werd gebracht), terwijl anderzijds ordonnantiën het grazen en het hakken van duindoorn verboden.

Nog een ander verschijnsel wordt soms in onze gewesten aan een klimaatwijziging in de Nieuwe Tijd toegeschreven, namelijk het geleidelijk verdwijnen (na een maximale uitbreiding in de 15de eeuw) van de wijndruiventeelt in open lucht op de typisch daarmee samenhangende terrasbouw, waarvan het reliëf dikwijls tot op heden bewaard bleef (Maasvallei, West-Hageland, zelfs Blandijnberg te Gent). De bouw van een 'wijnmuur' boven op de Wijngaardberg te Wezemaal kon dat niet verhelpen. Maar ook in dit geval moeten we ons afvragen of het verdwijnen van dit landschappelijk element uitsluitend aan een klimaatverslechtering mag worden toegeschreven, dan wel of de stijging van de burgerlijke welstand gepaard aan een smaakverfijning mede een eind zou hebben gemaakt aan de produktie van een al te zure eigen landwijn (opmerkelijk is evenwel dat juist ook weer in de tweede helft van de 20ste eeuw deze openlucht-cultuur opnieuw opduikt in het oosten van België).

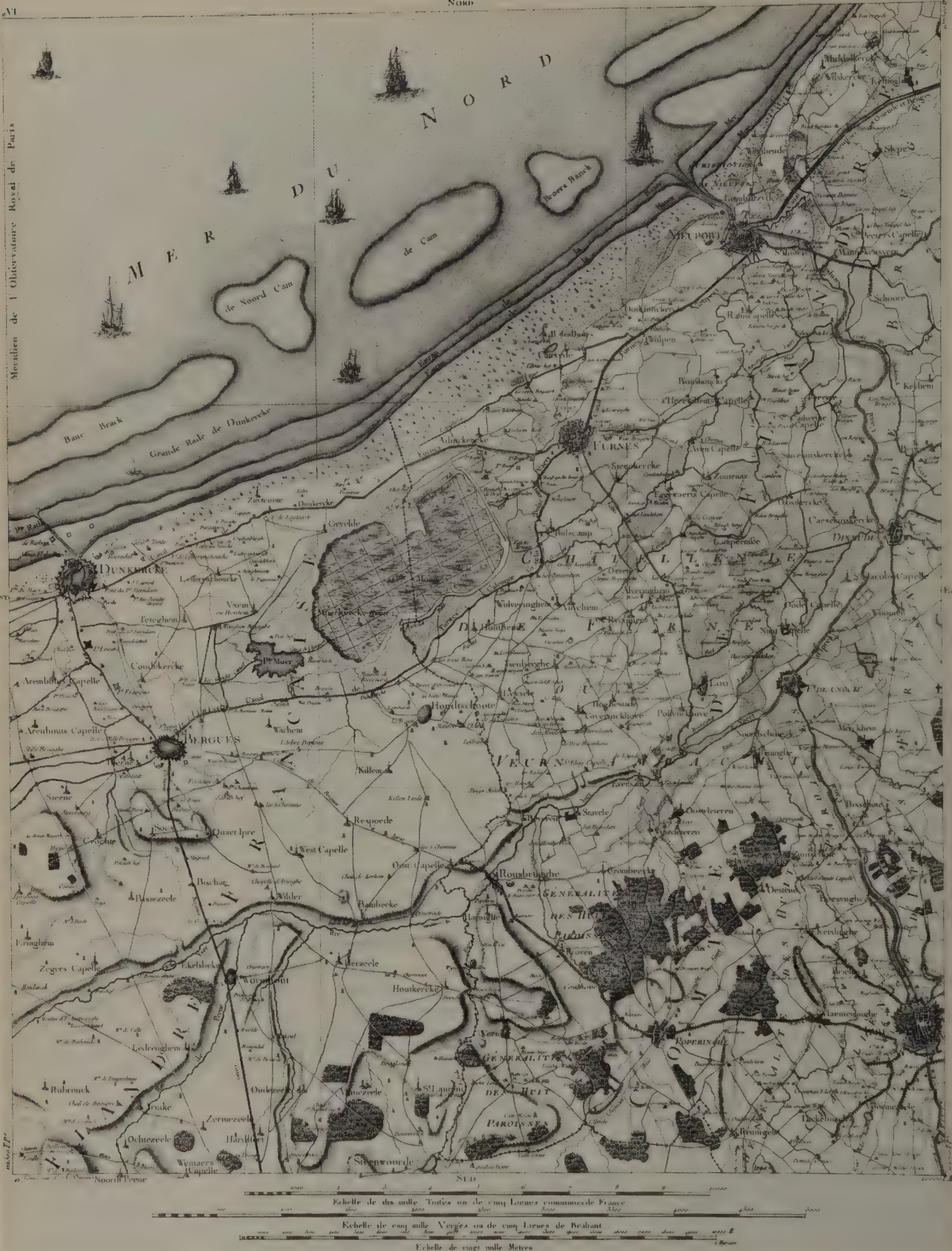
Het cultuurlandschap

HET LANDELIJKE LANDSCHAP

Ontginningsgraad

Wanneer we het landverlies en de landaanwinst langs de zee beschouwen, dan moet een onderscheid worden gemaakt tussen de werkelijke zeekust en de Schelderanden. Langs de Noordzee werd het in de middeleeuwen ingepolderde land door de duinen beschermd, terwijl de door de mens veroorzaakte veenplassen in de uitgeveende moeren (voornamelijk de Grote Moeren en die van Meetkerke bij Brugge) slechts een beperkte oppervlakte besloegen. Rondom Oostende, dat mede door de aanvallen van de zee enigszins zuidoostwaarts opgeschoven werd, waren slechts beperkte strategische overstromingen (1601-1604) veroorzaakt, die vrij gemakkelijk werden hersteld in de vorm van de 'historische' polders van Oostende. Met het terugwinnen van de Grote Moeren begon Wenceslas Cobergher tussen 1620-1627: deze echte 'droogmakerij' behelsde een dubbele ringsloot en een twintigtal molens; perceelvorm en grachtenstelsel zijn naar de stijl van de tijd strak geometrisch (pas 150 jaar later werd na strategische onderwaterzetting dit werk beëindigd). In 1622-1623 werd ook de 'Watering van de Moeren van Meetkerke' drooggemaakt.

De zoom van de Westerschelde kende een minder voorspoedige geschiedenis. In de eerste plaats had hier ontvening van ruim de helft van de oppervlakte plaats gehad, zodat de zich breed makende Hont vrijer spel kreeg. Toch was de meeste schade uit de voorgaande eeuwen tegen het midden van de 16de eeuw grotendeels 'ingedijkt', behoudens het gebied van de Braakman, rondom het eiland Biervliet. Maar toen kwamen na de Allerheiligenvloed van 1570 de opzettelijke onderwaterzettin- gen in de strijd van de Staatsen tegen de Spanjaarden: enorme oppervlakten bleven een eeuw of meer 'drijven' of werden 'calamiteus'. In het westen werd het 'Lapscheurse Gat' met moeite opnieuw ingedijkt, maar in het oosten van Zeeuws-Vlaanderen ging het 'Verdronken Land van Saaftinge' definitief verloren (zie ook pag. 56). Overigens was van het oude middeleeuwse landschap, verscheurd door nieuwe krekken onder het nieuwe kleidek nog maar weinig te herkennen, terwijl zelfs de oppervlakte van het alluvium enigszins over het vroegere pleistocene dekzandlandschap was uitgebreid door de grotere vloedhoogten. Het weer droogmaken van de uitgeveende moeren kostte in Zeeuws-Vlaanderen

Gedeelte (waarop afgebeeld Veurne-Ambacht) van de chorografische kaart van de Oostenrijkse Nederlanden, vervaardigd door generaal Jozef graaf van Ferraris tussen 1770 en 1780.

Door de geringe veranderingen tussen de 15de en 18de eeuw geeft deze kaart in grote lijnen een getrouw beeld van de agrarische en stedelijke situatie in deze periode. Koninklijke Bibliotheek, Brussel.

blijkbaar minder moeite dan in de zeepolders, omdat de vervening hier nooit zo sterk was, en dus het veen niet zo diep was uitgegraven als langs de Noordzeekust.

Voor het hele binnenland kan zeer benaderend worden gesteld dat de ontginningsgraad van de Zuidelijke Nederlanden tussen de 15de en de 18de eeuw praktisch onveranderd bleef, totdat in de tweede helft van het Oostenrijkse tijdvak een aarzelende uitbreiding van het landbouwareaal (onder meer tussen Zenne en Dijle-Zoniën en tussen Dijle en Demer-Hageland) op gang werd gebracht (ordonnantien omtrent de verplichte verdeling van 'gemene gronden' voor Brabant, 1772, Namen, 1774 bij voorbeeld). In grote trekken kan derhalve de kaart van Ferraris (1771-1777) ook als een voorstelling van de agrarische situatie bij het einde van de middeleeuwen worden beschouwd. In de eerste plaats zijn hier natuurlijk de onderling samenhangende verschijnselen van bevolkingsafremming, na de expansie van de 11de-13de eeuw, economische wisselvalligheden en oorlogshandelingen verantwoordelijk voor. Anderzijds waren houding en mentaliteit van de bevolking tegenover het begrip 'woud' psychologisch waarschijnlijk grondig gewijzigd. Waar het woud tot in de grote middeleeuwse ontginningsgolf als een te bekampen en te vrezen verschijnsel werd beschouwd (*nemus sine misericordia*), begon men nu meer en meer, wegens de toenemende zeldzaamheid, de betekenis ervan naar waarde te schatten. De uitgebreide middeleeuwse ontginningen ten noorden van

Bodemsporen van meilers van houtschoolbranders op akkers in Tussen-Samber-en-Maas, gemeente Flavion, die in de Nieuwe Tijd ontgonnen werden. Luchtfoto.

Samber en Maas, gekoppeld aan de intensiever wordende bosexploitatie ten zuiden van Samber en Maas voor industriële doeleinden (houtskool) bij het begin van de Nieuwe Tijd, gaven langzamerhand aanleiding tot bescherming (Namen 1537, prinsbisdom 1551, Brabant 1554, Luxemburg 1617) van hetgeen nog restte aan bos en woeste grond.

Op de armste zandgronden, tussen Brugge en Gent en ook in de Kempen, gingen marginale ontginningen weer teniet, gedeeltelijk ook ten gevolge van oorlogshandelingen. Dit wilde echter niet zeggen dat heide en veld zich vrij konden ontwikkelen; integendeel, rondom de kern van het Bulskampveld, op de grens van de provincies Oost- en West-Vlaanderen, kwam bij voorbeeld een grote bosring tot stand en ten oosten van Gent voorzagen pachtbrieven expliciet in de plicht tot herbebossing. Tegen het einde van de 17de eeuw werd ook met de bebossing van de Kempen een begin gemaakt en deze werd tijdens de 18de eeuw grondig voortgezet. De bossen werden ook beter beschermd dan voordien: schapen, geiten en varkens verdwenen in de 18de eeuw uit het beboste landschapsbeeld.

Sporadische particuliere ontginningen in de 16de eeuw stootten in Vlaanderen en de Kempen op weerstand van de gebruikers, die de nog resterende gemene gronden nodig hadden voor hun vee. In Herve daarentegen waren de bij Luik gemaakte oorlogswinsten aan het einde van de 16de en in het begin van de 17de eeuw waarschijnlijk niet vreemd aan een zekere druk op de hier en daar per octrooi toegekende ontginningen van gemene gronden, gekoppeld aan een omschakeling van de landbouworientering.

Het agrarische landschap

Het is ook duidelijk dat deze nieuwe ontginningen meestal in een nieuwe stijl plaatsvonden: met het toenemend 'individualisme agraire' hadden het in gemeenschap wonen en werken van voor de 12de eeuw (hoopdorpen en -gehuchten en *Gemengelage*, verbrokkeling van het akkerland, in open akkercomplexen) en het

Blokpercelering in het land van Waas tussen de gemeenten Bazel en Kruibeke. Sedert het midden van de 17de eeuw werden talrijke perceelsgrenzen voorzien van rijen populieren. Luchtfoto.

afgezwakte gemeenschapspatroon van de late middeleeuwen (rijgehuchten of 'straat'-dorpen en gesloten perceelstroken) afgedaan. Nieuwe ontginningen waren *Einödsiedlungen*, wanneer het over grote bedrijven gaat of *Streusiedlungen* van kleine bedrijfjes. Dit was met name het geval in Binnen-Vlaanderen of in het Land van Herve (nog geen boomgaarden!), maar in de meer op graanproductie ingestelde Leemstreek hield de traditie van het open landschap langer stand, zelfs bij uitbreiding van het landbouwareaal. Nog in 1811 kon J.N. Schwerz er verontwaardigd van getuigen 'dasz die Offenen Fluren dem faulen Gesindel den Schweisz der Fleissigen Preis geben'.

De vraag of het Zuidnederlandsche agrarische landschap in de Nieuwe Tijd door een *enclosure*- of *Verkoppelungs*-beweging gewijzigd is, moet zonder verder lokaal onderzoek grotendeels negatief worden beantwoord. De hypothese van A. Demangeon daaromtrent voor Vlaanderen is waarschijnlijk fout. Indien na de middeleeuwen op agrarisch gebied een progressief Vlaanderen en zelfs de Kempen met een achterlijke leemstreek contrasteerden, dan was dit omdat er in Zandig-Vlaanderen in de late middeleeuwen op grote schaal en in de Nieuwe Tijd ook nog wel op bescheidener schaal werd ontgonnen, wat minder het geval was in de leemstreek, die aldus veel meer haar oude uiterlijk bewaarde. Afsluiten van de in open *Gemengelage* voorkomende smalle en langgerekte repelpercelen was wegens oppervlakteverlies alleen reeds praktisch onmogelijk ('niemandt en mach . . . hagen planten, hij en zal tzelve doen 15 duymen binnen zijn erve', Costume van Aalst A° 1618, art. 11). Toch lijken, zoals in het dunbewoonde Herve, samen met ontginning hier en daar oude *campagne* of *champs* vervangen te zijn door *clusin* of *cluser*, tegelijk met het sedert de 15de-16de eeuw overschakelen van akkerbouw op kunstweiden (in Herve was in 1600 reeds 70% van de grond grasland). Dit alles wil niet zeggen, dat het open landschap overal in de loop van het agrarische jaar zijn middeleeuws uiterlijk behield. Gaandeweg werd dit wel gewijzigd door het lichtelijk intensiveren van de drieslaggraanbouw, naast het invoeren van nieuwe teelten. Minimaal gebeurde dit waarschijnlijk in de leemstreken met repelpercelen en het hoogste percentage aan eigen boerenbezit (Luiks Haspengouw, West-Henegouwen): hier hield men zich streng aan het drieslagstelsel. Van 'verandzaden' (afwijking van het opgelegde rotatiesysteem) voor vlas bij voorbeeld was weinig sprake (tenzij er plaatselijke bemesting met stadsbeer mogelijk was). Maar zelfs zonder verandzaden kon het drieslaglandschap enigszins van aanblik veranderen: in Namen werd de spelt en in Zuid-Vlaanderen de masteluin en op alle min of meer vruchtbare gronden de rogge door tarwe verdrongen sedert de 16de-eeuwse bekalking en bemesting, terwijl 'ronde granen' (dat wil zeggen vlinderbloemigen, dus peulvruchten, wikke en dergelijke) als zomergewas werden gekweekt. In Oost-Henegouwen, Noord-Namen, Zuid-Brabant en West-Haspengouw echter, waar grote bedrijven bij kastelen en kasteelhoeven met hun gemengde blok- en repelpercelen lagen, kon zelfs met een 'moderne' Norfolkrotatie op de grote blokpercelen worden geëxperimenteerd. Om het jaar kwamen nieuwe wortel- en knolgewassen, en van de 18de eeuw af sporadisch ook de aardappel, zelden voor op de blokpercelen. Alleen in de Ardennen kon blijkbaar gemakkelijker worden afgeweken van de pas tot drieslag geëvolueerde twee- of vierslagsystemen. Dat werd veroorzaakt door de grotere onontgonnen oppervlakte en de daarmee gepaard gaande gunstiger vee- en mestsituatie. Reeds in de 17de eeuw zou daar de aardappel zijn verbouwd, terwijl vlas en koolzaad wel hun plaats vonden op outfieldachtige *essartages*, tijdelijk akkerland dat als brandcultuur uit bos werd gewonnen (wat vervanging van het beukenwoud door het eikenbos veroorzaakte).

In Noord-België en vooral in Noordwest-België wijzigde zich het landschap grondiger, onder andere door de veranderingen die optraden in de veehouderij. Reeds in de middeleeuwen begonnen dichte struikenrijen aan weerszijden van grachten (in het Gentse Houtland) of boven op aarden wallen (Kempen) voor te komen als afsluiting van perceien, omdat het vee meer en meer op tijdelijke weidepercelen opgesloten werd (driessysteem in de zin van P. Lindemans) en niet meer door staketsels buiten akkercomplexen werd gehouden. Maar het grootvee verdween

meer en meer uit het landschap omdat het ter intensivering van de mestproductie permanent op stal werd gevoederd, wat op zijn beurt dan weer meebracht dat het braakjaar kon worden vervangen door een korte winterbraak (eventueel een groene met spurrie in de Kempen, klaver in Waas) tussen wintergraan en zomergraan. Daardoor verloren de struikenrijen dan weer gedeeltelijk hun functie en konden ze plaats maken voor populieren, zoals in het Meetjesland en sedert het midden van de 17de eeuw zo typisch in het Land van Waas. Het is ook waarschijnlijk dat het begin van de min of meer regelmatige blokverkavelingen (ook weer typisch in Waas) omstreeks het begin van de Nieuwe Tijd geplaast dient te worden (alleen hier werd waarschijnlijk concentrisch geploegd, terwijl overal elders nog het graan in bedden werd verbouwd). Ook al meent P. Lindemans dat het werk van 'K. Stevens' en 'J. Liebaut' (uitgave 1622) niet van toepassing is op België (wij bezitten een uitgave van 1594 en Mercator gebruikte een in -8° uitgave van Plantin, de dato 1566), toch hielden verkavelaars in Waas wel degelijk rekening met de raad 'deylet U landt in veel viercante stucken die ten hoochsten niet meer dan twintich, ende niet min dan 15 roeyen lanck en zijn'. Over de voor de 'Vlaamse landbouw' zo typerende afsluiting van de akkers, die door onze landbouwtheoretici van de 17de en 18de eeuw (onder andere als antwoord op een vraag van de Academie) zo sterk werd aanbevolen, lieten de Franse Estienne en Liébaut zich evenwel negatief uit.

Behalve door dit *cadre des champs*, zoals verkaveling en omheiningen wel eens werden samengevat, werd het uiterlijk van het agrarisch landschap in Noord-België dus zeer sterk beïnvloed door de vroege verdwijning van de braak en het invoeren van nateelten. Op die manier verschenen klaver in het Waasland en spurrie in de Kempen als voedergras en als groenbemesting, terwijl de voor de wortel zelf gekweekte raap in Waas zelfs tot in gemeentewapens doordrong. Meer algemeen in het agrarische landschap was de verschijning van de aardappel, die zich vanuit West-Vlaanderen aan het einde van de 17de eeuw reeds voor het midden van de 18de eeuw over heel de Zuidelijke Nederlanden verspreidde als een vervangingsmiddel voor het dure graan. Ook al kunnen reeds enkele gevallen van dergelijke vernieuwingen sedert het einde van de middeleeuwen worden vermeld, het is duidelijk dat men ze pas van de 16de-17de eeuw af, en gekoppeld aan het diepspitten ('de spade is de goudmijn'), vrij algemeen kende. Daarbij dient men te bedenken dat oude en nieuwe landbouwsystemen naast elkaar konden voorkomen, zoals landschappelijk soms ook vroeger ontgonnen open akkercomplexen mozaïekachtig met gesloten gebieden van gras- en akkerland afwisselden; van elkaar schijnbaar tegensprekende teksten uit dezelfde periode en dezelfde gemeente is er dus niet noodzakelijkerwijze één onjuist.

In de Nieuwe Tijd verwierven sommige streken ook een bijzondere aanblik door hun specialisatie op zogenaamde industriële teelten, al lag de oorsprong weer dikwijls in de 15de of zelfs de 14de eeuw. Men denke hierbij aan het toenemen van de vlasteelt in heel Vlaanderen en vooral in de Leievallei (het typische roten in de 'Golden River' hoort echter eerst in de 18de eeuw thuis); meekrap en wouw in de polders; tabak in Zuid-Vlaanderen en Noordwest-Henegouwen (Ath); hop in de Dendervallei; koolzaad (als vervanging van raapzaad) vooral tussen Doornik en Rijsel. Vooral de omgeving van de steden, beginnend met de Antwerpse 'stadsbuitten', werd gekenmerkt door een beginnende specialisatie in groenten en fruit, zoals sla, andijvie, groene erwten, snijbonen, spruiten (Brusselse), schorseneren, aardbeien, enzovoorts.

De landelijke bewoning

Het is vrij moeilijk een behoorlijk beeld van de landelijke bouwwijze in de Nieuwe Tijd te schetsen, omdat aan de ene kant de bewaard gebleven afbeeldingen niet steeds realistisch waren en anderzijds de nog bestaande gebouwen waarschijnlijk niet representatief zijn voor wat bestond. Toch krijgen we de algemene indruk dat van de 16de tot de 18de eeuw de hoogte van de landelijke huizen is verminderd. Dit houdt waarschijnlijk verband met zeer verschillende ontwikkelingen, zoals de overgang van vakwerk naar natuursteen in Hoog-België wegens beginnende hout-

*Kermis te Hoboken.
Gravure naar een tekening
van Pieter Bruegel de Oude,
circa 1560.*

*Verschillende woningen met
wolfsdaken. Op de voorgrond
een woning met een bakstenen
gevel op de benedenverdieping;
slechts één huis heeft een
volledig bakstenen gevel.*

schaarste, die gepaard ging met het verminderen van de dakhelling; het verdwijnen van de minder noodzakelijk geworden windhagen; het verdringen van de Nedersaksische hoeve – met een centrale overlangse 'deel' aan de achterzijde en ramen in de hoge gevel aan de voorzijde – door het ten onrechte 'langgevel' genoemde type met dwarsschuur en deur en ramen in de zijmuur. Ook genoemd kunnen worden de verdringing van het wolfsdak door het zadeldak – een tendens opkomend vanuit het zuiden – en de vervanging van vakwerk (in fasen, te beginnen met een bakstenen onderbouw van ± 1 m hoog) door baksteen in Laag- en Midden-België. Het is evenwel opvallend dat op werken van Bruegel de ene keer – Vlaamse Kermis, Kindermoord – talrijke bakstenen huizen in het dorp voorkomen, terwijl in andere gevallen – Dorpsbruiloft, en ook bij Pieter Balten, eveneens Dorpsbruiloft – alle huizen in vakwerk zijn. Tot slot speelden nog een rol: de verbreiding van de meerbouwige hoeve die zich in Midden-België sedert de 16de-17de eeuw ontwikkelde van losse tot gesloten bouwvorme, en die eerst in de 18de eeuw Condroz bereikte – in Laag-België en Midden-België ten nadele van het eenheidsgebouw; de vermindering van de stedelijke beïnvloeding na de 16de-eeuwse bloeiperiode; en het toenemende percentage kleine landarbeiders- of huisarbeiderswoningen. Het is in elk geval opvallend hoe sterk op een aantal schilderijen of tekeningen van Bruegel, hoge stenen huizen met trapgevels (ook in de Kempen) en vakwerkwoningen met verdiepingen (Kermis te Hoboken, St. Joriskermis, beide vlak bij Antwerpen, of De Zomer – wellicht in het Payottenland?) afwijken van de bouw die wij uit de 18de of 19de eeuw kennen. Het is waarschijnlijk niet ten onrechte dat een hoge vakwerkwoning, die te Millen ook nu nog met de lagere gesloten bakstenen boerderijen contrasteert, het 'Spaans Huis' heet (vergelijk bij voorbeeld ook het 16de-eeuwse Blauwhuis te Vinkem, reeds met blinde gevel en ramen in zijgevel). Ondertussen ontwikkelden grote boerenwoningen in de 18de eeuw zich tot zeer brede woonhuizen met vijf, zes en meer traveeën en anderhalf of hoogstens twee bouwlagen. Alleen in Hoog-België blijven de huizen iets massiever (la maison cubique).

Over de groepering van de landelijke bewoning zijn we misschien iets beter ingelicht. Met het voortschrijden van 'l'individualisme agraire' zijn ook in de geagglomerde kernen de oude strenge reglementeringen verdwenen. Af en toe ziet men nog rondom het vroeger afgesloten dorpsplein de omheiningen die hun functie verloren hebben, zoals op het werk van Pieter Aertsen, Terugkeer van de bedevaart (zie pag. 88).

Gedurende de Nieuwe Tijd ontstaat ook een differentiatie – zeker in de uitgestrekte parochies – tussen een steeds maar groeiende dorpskern (die de niet-agrarische bewoning aantrekt) en de weinig groeiende gehuchtskernen. Dit is natuurlijk niet het geval in de zeer kleine parochies, zoals in het zuiden van Oost-Vlaanderen waar alle kernen klein blijven. In de vegeterende gehuchtskernen waren geen jaarmarkt, gildefeest, enzovoorts, die belang hadden bij het openbaar houden van het pleintje ('dries'). Daarop mocht hoogstens een gemeentehuis, een grotere kerk en de woning van de schout of amman worden gebouwd. Het pleintje werd dikwijls door de omwonenden in beslag genomen totdat uiteindelijk slechts een smalle weg tussen de erven open bleef. Versmalling van oude, brede wegen is ook buiten de bewoning algemeen (vergelijk de versmalling van de weg Gent-Lokeren), onder andere ook door het bouwen van kortwoonst op 's heren wegen'. De hoeven van nieuwe ontginningen lagen echter verspreid over het landschap en waren meestal op een bepaalde afstand van de landwegen gebouwd. Dit in tegenstelling tot de in de middeleeuwen gevestigde bedrijven die normaliter vlak aan de weg lagen.

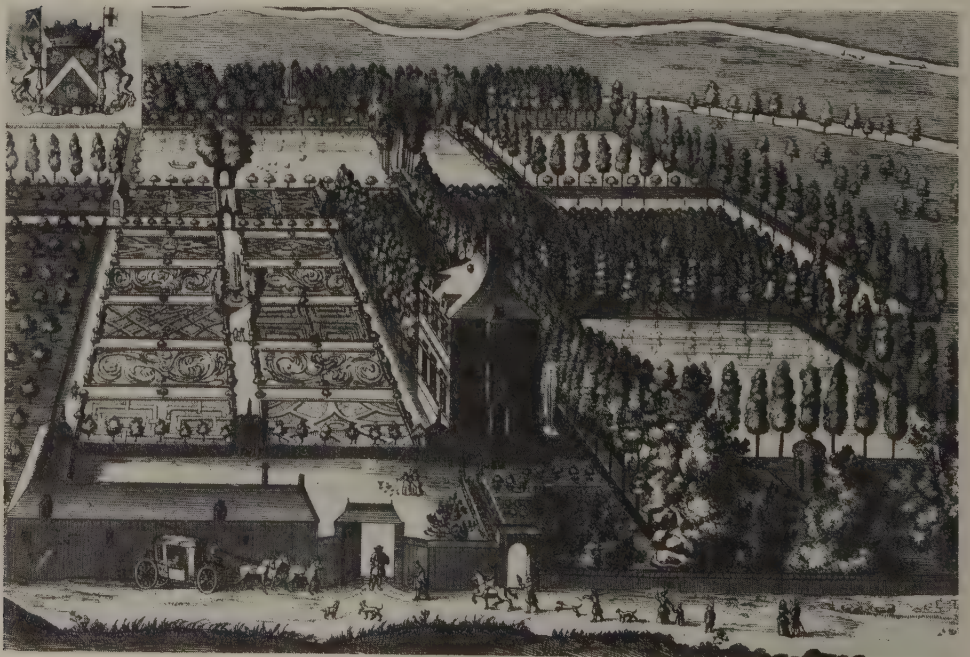
Naast de zeldzame, oude, verspreide vestigingen uit de middeleeuwen, die geen uitgroei tot gehucht gekend hadden, vormde deze jonge verspreiding, bijna uitsluitend in de noordelijke helft van de Spaanse Nederlanden, een zo opvallend landschappelijk kenmerk, dat het bewoningspatroon voor de geografen moeilijk was te omschrijven (vergelijk de benaming van M. Lefèvre: *village nébuleuse*). De verschillen tussen de woonkernen uitten zich ook in het ontstaan van hoofddorpen: Waasmunster, in de 16de eeuw met twee herbergen en langs de Durme een 'hostelrijde' die meer opbracht dan het grootste landbouwbedrijf, was geen 'stadje' maar toch al iets meer dan een gewoon dorp.

Het uiterlijk van de kastelen is in de Nieuwe Tijd op zeer uiteenlopende manier gewijzigd. Sommige, zoals dat van Logne aan de Ourthe, hebben het algemeen in gebruik komen van geschut niet overleefd, terwijl andere, zoals Reinhardstein aan de rand van de Hoge Venen, buiten schot bleven. Vooral bij kleine kastelen verdween de tweedeling in opperhof en neerhof dikwijls ten gunste van de agrarische functie (Torrelen te Vinkem of Kasteel van Millen) en gingen de versterkingskenmerken teloor. De grotere kastelen daarentegen, die als hoofdverblijf of als 'speelhuis' van stedelingen in gebruik bleven, en die zich meer en meer aan het dorpsleven onttrokken, hebben vele gedaanteverwisselingen ondergaan. Wanneer de eigenaars het zich maar enigszins konden permitteren, verbouwden zij hun kasteel regelmatig in de stijl van het ogenblik. Sanderus' *Flandria Illustrata* gaf

Kastelen werden regelmatig verbouwd in de heersende bouwstijl van die periode.

Landhuis te Schaarbeek, met woning en tuinen in renaissancestijl waarin reeds barokke details te herkennen zijn.

Uit: Jacques Le Roy, 'Le grand Théâtre profane du duché de Brabant' (Den Haag 1730). Universiteitsbibliotheek, Gent.

een schitterend overzicht van de 17de-eeuwse Vlaamse kastelen, meestal in hun renaissance-gedaante. Ruim honderd jaar later waren vele daarvan min of meer grondig gewijzigd door classicistische verbouwingen (Lede, Male, Seneffe), terwijl na het midden van de 18de eeuw eveneens talrijke nieuwgebouwde classicistische kastelen van de welvaart der hogere klassen getuigden. Maar niet alleen de kastelen zelf ondergingen gedaanteverwisselingen, ook de bijbehorende vijvers en parken kregen herhaaldelijk een nieuw aanzicht. Ronde of min of meer spontaan gevormde vijvers en slotgrachten maakten in de renaissance plaats voor rechthoekig afgelijnde waterpartijen, waarbinnen en waaromheen eveneens meetkundig afgelijnde hovingen en tuinen pasten (Eisden, Enghien in de 18de eeuw, Beloeil), totdat zij aan het einde der 18de eeuw weer met weloverdachte 'spontaniteit' werden geromantiseerd (Beloeil, Anvaing, Beverst aan de Demer).

Kloostergebouwen, die in talrijke dorpen vanaf de Contrareformatie samen met de kerk het dorpsilhouet gingen bepalen, volgden op meer sobere wijze de stijlevolutie. Meer opvallend was dat, als gevolg van de gestimuleerde volksdevotie, het aantal stenen kapellen buiten de dorpskernen (ter vervanging van de houten kapelletjes aan de bomen) sterk toenam in de 17de en ook nog in de 18de eeuw.

In de 17de en meer nog in de 18de eeuw beginnen gemeentehuizen, gendarmerieën, dekenijen en pastoriën en dergelijke ook in de dorpen zich meer van de boerenwoningen te onderscheiden door hun groter volume en hun meer moderne en ook rijkere architectuur. Ook herbergen, in de zin van logies verschaffende huizen, onderscheiden zich wel enigszins van de normale landelijke woning. Ze zijn reeds op de 16de-eeuwse schilderijen niet alleen aan hun uithangbord, maar ook aan een veelvuldiger gebruik van baksteen en aan hun 2 à 3 bouwlagen (eventueel in het dak) herkenbaar. Het is dan ook geen wonder dat zij in de 18de eeuw soms in tegenstelling tot de nieuwere en lagere boerenwoningen de naam van 'het Hooghuis' droegen (Drongen).

Industriële elementen in het landelijke landschap

Niet-agrarische bedrijvigheid buiten de steden gaf slechts tegen het einde van de Nieuwe Tijd aanleiding tot landschappen die men pre-industrieel zou kunnen noemen, omdat in het begin de hierbij aansluitende bewoning nauwelijks afweek van de gewoon-landelijke of omdat de niet agrarische activiteit slechts puntsgewijs in het landschap voorkwam. De weefkamer van de landelijke textielarbeider of landarbeider in de 'nieuwe' of 'lichte' draperie, of in de beginnende wolindustrie

Het Koninklijk Instituut van Mese te Lede, dat vanaf 1749 in classicistische stijl werd herbouwd.

Terugkeer van de bedevaart.
Schilderij van Pieter Aertsen
(1509-1575).
Koninklijk Museum voor
Schone Kunsten, Brussel.

van de 16de eeuw in Herve, vergrootte nauwelijks zijn minuscule kortwoonst. Een of een paar staakmolens (stenen molens, zoals in de 17de eeuw te Denderwindeke en te Doel, waren in de Nieuwe Tijd nog een grote zeldzaamheid) per gemeente in het noorden van het land of een paar watermolens aan beken of kleine rivieren bleven steeds geïsoleerde verschijnselen, ook al kregen sommige molens aan het einde van de 16de eeuw naast het graan malen een nieuwe functie als drijfkracht voor olieslagerijen, houtzagerijen, ertspletterijen, blaasbalgwerking, ijzersmederijen, enzovoorts. Alleen aan de rand van de steden kwamen molens groepsgewijs voor.

Toch kan, met de evolutie van maatschappij en techniek, een zekere beïnvloeding van het landelijk landschap door industriële activiteiten worden vastgesteld. De groeiende vraag naar steen (voor woningbouw, maar ook voor wegenbouw), was oorzaak van steeds grotere steengroeven: op de Rupeliaanse cuesta (asymmetrische rug) van Waas en Niel-Boom-Terhagen verschenen de eerste steenbakkerijen, vooral om aan de Antwerpse vraag naar baksteen te voldoen, terwijl in ieder geval vanaf 1664 het porfieriet van Lessen werd ontgonnen. De exploitatie van de Doornikse steen ging onverdroten voort en gaf in de omgeving van Doornik zelfs aanleiding tot het ontstaan van geplande arbeidersvestigingen.

Belangrijker was natuurlijk de overschakeling van houtskool op steenkool, zowel voor industriële brandstof als voor huisbrand. Hierdoor verdwenen in de 17de eeuw en 18de eeuw gaandeweg de meilers van de kolenbranders uit de bossen van Hoog-België (in de 18de eeuw werden de Ardense bossen verder bedreigd door leerlooiers (eikenschors) en 'potas'-bereiders). Anderzijds werd de exploitatie van steenkool in het landschap steeds duidelijker zichtbaar in wat in de 19de eeuw de Belgische nijverheidsstreek zou worden. Reeds in de 16de eeuw verschenen de 'tours-à-chevaux' met hun windassen boven de steeds dieper wordende verticale schachten. Omstreeks 1720 verschenen de eerste in 1705 door Newcomen uitgevonden 'vuurpompen', zodat tegen het einde van de eeuw het gebied werd gekenmerkt door talrijke 'ja-knikkers', zoals we ze tegenwoordig nog in de petroleumvelden kennen. Vanzelfsprekend begonnen ook de eerste 'terrils' (steenbergen) te groeien. Ook in verband met de steenkoolontginning, die langzamerhand professioneel werd, ontstonden nieuwe kleine, losse bevolkingsagglomeraties, zoals ook reeds in Herve in de 16de-17de eeuw, gekoppeld aan kleine smederijen.

De definitieve concentratie van de ijzernijverheid in het steenkolenbekken had niet in de Nieuwe Tijd plaats, omdat cokes in hoogovens pas in 1817 werd gebruikt. Wat wel in de Nieuwe Tijd plaats had, was een lichte verschuiving vanuit de vindplaatsen van erts naar de waterlopen toe (speciaal aan de rand van de Ardennen: Chimay-Couvin, Bouillon, Verviers), omdat de overgang van laagoven naar hoogoven watermolen-drijfkracht voor de blaasbalgen en het vermorzelen van het erts vergde. Een lichte concentratie werd ook veroorzaakt door de overgang van seizoenarbeid naar permanente ijzernijverheid (beginnend kapitalisme, schaalvergroting). In de 16de-17de eeuw werden op elke grote hoeve in de buurt van de vindplaatsen van erts nog spijkers gesmeed in het stille seizoen. De concentratie van gespecialiseerde spijkermakers rondom Luik en Verviers in de 18de eeuw gaf aanleiding tot het ontstaan van een industriële agglomeratie. De wapensmederij bleef aan de stad gebonden.

Ook de glasblazerij verhuisde vanuit de bossen, waar zij oorspronkelijk thuishoorde, eerst naar de steden (Antwerpen, Luik, Namen, Brussel, Gent); na 1750, toen ook in dit bedrijf de steenkool de houtskool verving, naar de omgeving van Charleroi, waar ateliers met 10 à 50 arbeiders ontstonden. Sommige landelijke industrieën, zoals zeepziederij of olieslagerij of brouwerij, waren minder streekgebonden, maar typisch vooral in het 18de-eeuwse Binnen-Vlaanderen was de aanwezigheid van jeneverstokerijen (eventueel gekoppeld aan een brouwerij) die landenschappelijk in de dorpskern werden gekenmerkt door grote stallen: men was er immers in geslaagd, in verband met de intensivering van de landbouw, een bijna gesloten systeem op te zetten, waarbij het vee van de stoker-brouwer gevoed werd met spoeling en draf, en mest produceerde voor de verkoop aan boeren die daarvoor weer meer graan aan de brouwerij konden leveren.

Het werk in de mijn.

De geleidelijke overschakeling van houtskool naar steenkool bracht veranderingen in het landschap teweeg. De steenkoolexploitatie begon reeds in de 16de eeuw met kleine smederijen, waaromheen zich losse bevolkingsagglomeraties vormden.

Schilderij van L. Gassel, 1544. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel.

Het verkeersnet

Waarschijnlijk wijzigde zich het middeleeuwse karakter van de wegen weinig gedurende de eerste twee eeuwen van de Nieuwe Tijd. Indien we moeten aannemen dat er korte verharde wegstukken zouden hebben bestaan rondom de steden (ter bevoorrading en voor het wegvoeren van stadsbeer en compost) en opgehoogde wegen aan de rand van sommige grote dorpen, dan koesteren we over deze verharding toch enige argwaan. Bij voorbeeld de twee uitvalswegen van Antwerpen (die naar Mechelen en de nog belangrijkere naar Turnhout als aanzet van de 'baan' naar Keulen), die sedert 1400 als 'steenweg' bekend staan, zien er op een gravure van Frans Huys uit 1557 allesbehalve als zodanig uit, evenmin als op het schilderij van Jan Wilden uit de eerste helft van de 17de eeuw wat de Mechelse 'steenweg' betreft. Bovendien werd de weg naar Mechelen tot Luithagen pas in 1537 verhard met hout, rijshout en zand en pas in 1648 werkelijk bestraat. Daarom komt een 15de-eeuwse miniatuur uit de Chronique de Hainaut (K.B. – Hs 9242), waarop twee stratenmakers een brug bekleden en houthakkers het tracé voor een weg tussen twee steden vrijmaken, ons volledig als 'wishful thinking' voor. Zeker tot aan de 17de eeuw en in de meeste gevallen tot in de 18de eeuw bleven de wegen een aaneenschakeling van verbindingen tussen dorpen. In minder ontgonnen

Graaf Alexandre de Bournonville in zijn karos voor zijn herenhuis in de Wolstraat te Brussel.

Steenwegen, verhard met kasseien, kwamen in de 17de eeuw vrijwel uitsluitend in de steden voor.

Schilderij van Pieter Snayers, 17de eeuw.

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel.

gebieden bestond normaliter een bundel van tracés, die soms relatief breed kon uitwaaiëren (zoals tussen Gent en Brugge) en waarin meestal ook kortere zomerwegen van hoger gelegen winterwegen afweken.

De eerste geplande wegenbouw over lange afstand was de verbinding Luik-Ciney-Saint Hubert-Sedan die, sedert 1660 als toenadering tussen het prinsbisdom en Frankrijk geconcipeerd, echter nooit werd gerealiseerd. De Franse wegenbouw rondom Doornik en Ieper-Duinkerke aan het einde van de 17de en begin 18de eeuw was van strategische aard (evenals de aan het einde van de 18de eeuw centraal gefinancierde verbinding Brussel-Luxemburg, die in 1772 klaar kwam). In de 18de eeuw werden zeker nog verbeteringen aangebracht aan kronkelende tracés, maar een werkelijke nieuwigheid (onbekend sedert de Romeinen) waren de rechte tracés van klokketoren tot klokketoren (soms met afwijkingen volgens het oude wegensysteem in de onmiddellijke nabijheid van de steden). In totaal 18 à 20 m breed, met een kroon van 14 à 15 m en aanvankelijk slechts op 3 m breedte bestraat, met insnijdingen en ophogingen, soms met ontbossing over een breedte van 200 m, vormden deze wegen een opmerkelijk en discordant element in het landschap. Na de aanleg van kanalen verbrokkelden zij, zij het in mindere mate, eveneens het landschap door het doorsnijden van percelen, soms ook, en gevaarlijker, door het onderbreken van de natuurlijke drainage. Wanneer men op het einde van de 18de eeuw dit bijna 2500 km lange Oostenrijkse wegennet bekijkt, blijkt dit hoofdzakelijk vanuit twee punten te rayonneren: vanuit Brussel en ook vanuit Bergen. Dit laatste hield natuurlijk verband met de steenkoolontginning (bij de aanleg Brussel-Bergen werden zelfs tarieven voor het wegvervoer van steenkool bedongen) zodat dit Borinage-net na de aanleg van kanalen in de 19de eeuw veel aan belang inboette. Opmerkelijk was ook het geringe aantal nieuwe bestrate wegen in de Zandstreek. Men kan zich afvragen of dit verband hield met de kleinere bevolkingsdichtheid, bij voorbeeld in de Kempen, dan wel of de noodzakelijkheid van verharde wegen zich hier minder deed voelen (analoog aan het feit dat de Romeinse diverticula plotseling lijken op te houden aan de zuidelijke rand van de Zandstreek).

Tijdens de late middeleeuwen waren reeds kanalen gegraven, met uitzondering van de 13de eeuwse Lieve, voornamelijk in en nabij het poldergebied. Vanaf de 16de eeuw begonnen deze kanalen langzamerhand een ander karakter te vertonen. Door hun breedte werden de twee oevers meer en meer van elkaar gescheiden en slechts verbonden door weinig talrijke en grote bruggen, terwijl het tracé ook meer en meer rechtlijnig werd. Tot de overgangperiode behoorden de kanalen waarmee Brugge in de 16de eeuw trachtte zijn zeehaven te redden (het kanaal van Oostburg en de Verse Vaart van Damme naar Sluis ter vervanging van de Zoute Vaart), of de Sassevaart waarmee Gent in 1562 een dankbaar gebruik maakte van de nieuwe Braakman om eveneens een eigen, rechtstreekse verbinding met zee te verwezenlijken. De definitief lijkende scheiding tussen Noord en Zuid noopte Gent echter reeds tijdens het Twaalfjarig Bestand opnieuw een oplossing naar het westen te zoeken (Brugge-Gent, 1613; Brugge-Plassendale, 1622; Plassendale-Nieuwpoort-Veurne-Duinkerke, 1635-1640). Overigens kwam Plassendale-Oostende in 1666 pas tot stand nadat Duinkerke voor de Spaanse Nederlanden verloren was gegaan. De Brugse vaart kreeg echter een nieuw karakter. Door de verbeterde techniek kon de zandrug van Mariakerke worden doorgesneden, waar vroeger de Lieve langs de noordkant van deze rug was geleid. Hoewel dit kanaal zeer rechtlijnig was, moest het zich toch bij St. Joris in grillige bochten kronkelen om de pas tussen het 'plateau' van Wijnendale en dat van Oedelem-Zomergem te volgen. Daar het voorzien was van fortén, kon het nieuwe kanaal mogelijke invallen van bosgeuzen vanuit het noorden tot staan brengen. Op deze manier werden niet alleen landbouwbedrijven verbrokkeld, maar ook verschillende tracés van de landwegen die Gent en Brugge met elkaar verbonden, doorbroken. Een aantal verkeersstromen werd verlegd, een verschijnsel dat zich bij steeds meer kanalen zou herhalen. Hierbij kwam dan nog in de 18de eeuw het inleggen van een 'comfortabele bargie', een trekschuit voor personenvervoer tussen Gent en Brugge met restauratie aan boord, zodat bij voorbeeld een belangrijke pleisterplaats halver-

wege bij de 'osteliers' van Ursel in verval raakte.

In tegenstelling tot de middeleeuwse kunstmatige waterwegen stelde de scheepvaart nu aan de kanalisering van bestaande rivieren hogere technische eisen. Soms verdween zelfs de riviervaart. Een voorbeeld daarvan is het kanaal van Willebroek (1561), dat niet alleen het vervoer tussen Brussel en de Rupel verbeterde, maar het ook door zijn van de Zenne afwijkend tracé onafhankelijk maakte van Mechelen. Hoewel reeds enkele kanalisatiewerken aan Boven-Leie en Boven-Schelde voorkwamen in de 16de en 17de eeuw, bij voorbeeld de sluizen te Doornik, kwam de ontsluiting van dit gebied pas goed op gang nadat het door de Fransen was ingepalmd (verbindingen met en tussen Scarpe en Deule; sluizen en stuwen op de Samber). De geotrooieerde kanalisatiewerken op de Dijle werden na 1600 stroomopwaarts van Leuven opgegeven en stroomafwaarts werd er zelfs niet eens aan begonnen, zodat Leuven moest wachten tot de heropleving in het midden van de 18de eeuw om in 1753 het kanaal Leuven-Mechelen te zien openen. Ook de zo noodzakelijke kunstmatige oost-west verbindingen werden toen verbeterd (havenwerken te Oostende, 1753, Sas Slijkens te Oostende, 1755; Coupure te Brugge; uitdieping van de vaart Brugge-Gent, 1751; Coupure te Gent, 1751-1758; uitdieping Moervaart, 1778), maar het reeds lang gekoesterde plan Brussel-Charleroi bleef tot in de 19de eeuw in de bureaula liggen, terwijl aan een kanaal oostwaarts van Antwerpen (dat aan het einde van de 15de eeuw alleen maar diende voor de waterbevoorrading langs de Herentalse vaart) nog nauwelijks werd gedacht.

HET STEDELIJK LANDSCHAP

Het stedennet

In grote trekken is het stedennet van de Nieuwe Tijd de voortzetting van het middeleeuwse en de voorloper van het hedendaagse. Er moeten echter nog enkele algemene kenmerken van de ontwikkeling worden aangestipt naast 'toevallige' of bijzondere verschijnselen. In de eerste plaats spreekt het bijna vanzelf dat de steden meer dan het platteland gevoelig waren voor de algemene conjunctuurbeveging (de meest opvallende op- en neergang is wel die van Antwerpen). Daarnaast kunnen we vaststellen dat het contrast tussen de kleine steden (een paar duizend inwoners, zoals nu nog in de Ardennen) en de grootste steden steeds toenam. De grootste steden bereikten tijdens hun middeleeuwse bloei een inwonertal van ongeveer 50 000 (Brugge 35 000 en Gent 60 000); Antwerpen bereikte tegen het 'Wonderjaar' de 100 000 (de tweede stad na Parijs ten noorden van de Alpen); Brussel zou al omstreeks 1865 de 300 000 overschrijden, op weg naar meer dan 1 miljoen in het midden van de 20ste eeuw. Deze evolutie moet worden gezien in het licht van een zich wijzigende relatie tussen stad en ommeland. In de middeleeuwen bestond nog altijd een duidelijke wisselwerking, waarbij de stad oorspronkelijk zelfs het kristallisatiepunt van het ommeland was, waar de agrarische arbeid van het ommeland als het ware werd afgeroomd. De betekenis vooral van de grote stad wijzigde zich via de Nieuwe Tijd naar de hedendaagse periode in de richting van een van ommeland en achterland min of meer onafhankelijke groeipool, die het ommeland activeert. Het gevolg van deze grotere variabiliteit in de grootte der steden was tijdens de Nieuwe Tijd het spontaan ontstaan van een hiërarchisch gestructureerd stedennet in de zin van W. Christaller en daarmee ook het verdwijnen van minuscule satelliet-steden of het opvullen van onbezette plaatsen in het net. Typisch was bij voorbeeld het verdwijnen van Zoutleeuw (op de Kleine Gete), als dubbelganger van Tienen (op de Grote Gete); men kan zich afvragen of Zoutleeuw op een meer noordelijk en gemakkelijker overstroombaar zomertracé van de west-oost wegenbundel naar Keulen het niet moest afleggen tegenover het stabielere zuidelijker tracé toen de vaagheid van de wegenbundels ging verdwijnen. Zo kan men ook de bijzondere omstandigheden onderzoeken waardoor Lo, Borgloon, Herk, Damme, Wervik, Limburg, enzovoorts hun stedelijk karakter verloren. Sommige nieuwe, kunstmatige 'steden' bleken eendagsvliegen, zoals Mariembourg (1542) en Philippeville (1555) en het valt bovendien te betwijfelen of wij Charleroi (1665, op de plaats van Carnoi) niettegenstaande zijn 17de-eeuwse spijkersmederijen nog als stad zouden kennen, indien er geen steen-

kool zou zijn geweest om het zijn 19de-eeuwse bloei te verlenen. Het reeds uit de middeleeuwen bekende Spa kwam vooral in de 18de eeuw tot ontwikkeling, maar was reeds sedert de 17de eeuw een begrip in de Engelse taal. Daartegenover staan dan agglomeraties zoals Roeselare, Lokeren, Sint-Niklaas, Verviers, Eupen, en andere, die zonder veel 'geschiedenis' gegroeid zijn, omdat zij toevalligerwijze waren gelokaliseerd op plaatsen die ook zonder bijzondere omstandigheden te midden van het grotere stedenet bevoordeeld waren in het kader van de door Christaller onderkende wetmatigheden. Naast de bijzondere omstandigheden voor sommige grotere steden (de verzanding van het Zwin, het sluiten van de Schelde, het hoofdstad worden van Brussel), is het wel opmerkelijk dat geen enkele van de gehandicapte steden verdwenen is, al werd Brugge 'la morte' (G. Rodenbach). Anderzijds is geen van de meest begunstigde steden tijdens de Nieuwe Tijd uit zijn middeleeuwse omsluiting gegroeid, behalve Antwerpen dat in de eerste helft van de 16de eeuw zijn bevolking ongeveer zag verdubbelen. Toch vergde die expansie slechts een uitbreiding van maximaal 25 ha van de door de omwalling van 1410 omsloten oppervlakte van 210 ha. Als we hierbij de ongeveer 60 ha voor het Spanjaardskasteel buiten beschouwing zouden laten, dan zou de oppervlakte van Antwerpen aan het begin van de 19de eeuw nauwelijks groter zijn geweest dan vier eeuwen te voren. Het constant blijven van het stedelijk oppervlak van de 15de tot de 18de eeuw is voor de Zuidelijke Nederlanden een algemene karaktertrek: niet alleen voor de agrarische situatie geeft de Ferrariskaart nog steeds de 15de-eeuwse toestand weer, ook voor de steden is dit in grote trekken het geval. Bij de laatste uitbreidingen in de middeleeuwen werden de versterkingen blijkbaar zo ruim opgezet, met uitgestrekte hovingen, tuinen, bleekvelden, enzovoorts binnen de muren, dat aan het einde van de 18de eeuw meestal nog veel groen overbleef. Zelfs te Brussel waar op de 360 ha binnen de wallen de bebouwde oppervlakte, tussen de situatie zoals weergegeven bij Van Deventer en die zoals bij Ferraris, toenam van ongeveer 187 ha tot 285 ha, bleef (het 16 ha grote park niet meegerekend) vooral aan de westkant nog ongeveer 59 ha open terrein (de 16de-eeuwse 'faubourgs' Coudenberg en Opbrussel bedroegen samen ongeveer een even groot oppervlakte als het 18de-eeuwse Opbrussel en Sint Joost, namelijk 6 à 7 ha). Minder fortuinlijke steden gingen duidelijk in bebouwde oppervlakte achteruit; zo verloor Herentals, dat zwaar te lijden had onder de 16de-eeuwse gebeurtenissen, 8 ha bebouwde oppervlakte buiten en 12 ha binnen de muren.

De stadswoning

Hoewel in de Nieuwe Tijd, behalve in Antwerpen en in Brussel, de bebouwde oppervlakte in de steden dus in hoge mate constant bleef, betekende dit zeker niet dat deze steden voortdurend een zelfde aanblik boden, hoewel de mate van verandering wel kon verschillen van minimaal, zoals in Brugge, tot maximaal, zoals op de as Antwerpen-Brussel. Vooral het gewone stadshuis veranderde aanzienlijk. Dit kwam in de eerste plaats door het gebruikte materiaal, zowel voor de muren als voor de dakbedekking, waardoor het middeleeuwse contrast tussen de 'stenen' van de heren en de met stro bedekte vakwerkwoningen van de gewone man enigszins verzwakte. Vanaf de 14de eeuw werden strodaken wegens brandgevaar verboden in de grotere steden (Brugge subsidieerde in 1417 de pannen voor een derde om de toch wel dure hervorming zo vlug mogelijk te realiseren), maar in een klein stadje zoals Eeklo was het nog nodig om door een ordonnantie (1660) strodaken te verbieden, te leggen of te repareren in 'Eeklo-Binnen'.

Met de nieuwe bedaking ontstond er echter weer een ander contrast, vooral in Noord- en Midden-België: de gewone huizen werden gedekt met rode pannen, de voorname woningen en de openbare gebouwen met de onder meer door het transport veel duurdere grijsblauwe leien. Aan het begin van de Nieuwe Tijd werden ook de houten of vakwerkmuren geleidelijk door steen vervangen, eerst op de benedenverdieping, later ook op de hogere verdiepingen. Vooral in Noord-België was een algemeen gebruik van natuursteen natuurlijk veel te duur. Dikwijls bleef het dan ook bij natuurstenen omlijstingen (in het Maasland op een typisch heel andere wijze dan meer in het westen) opgevuld met baksteen, wat nog een herin-

De hovinge van de Eekhout-abdij te Brugge. Schilderij van Jan Antoon Garemin, 1759. Groeninge Museum, Brugge.

nering opriep aan het vroegere vakwerk. Ook in dit verband treffen we in het reeds vermelde Ms 9242 van de Koninklijke Bibliotheek weer een 15de-eeuwse miniatuur aan die eerder als een toekomstvisie dan als een afbeelding van de realiteit moet worden beschouwd. Deze stelt een stadskern voor met niets dan stenen huizen. Dat deze een onjuist beeld geeft, lijkt ons ook bevestigd te worden door het feit dat er verordeningen tegen nieuwe houten straatgevels moesten worden uitgevaardigd om ze te doen verdwijnen en dat desniettemin er bij voorbeeld te Antwerpen in 1832 nog 75 houten gevels konden worden geteld, terwijl het vakwerk in de noordoostelijke steden ook nu nog niet helemaal verdwenen is. Hierbij is het opmerkelijk dat deze verordeningen geen betrekking hadden op de gemeenschappelijke muren (tenzij het scheidende brandmuren betrof). Wij zouden hieruit durven concluderen dat daarvoor het gebruik van steen op meer spontane wijze in de mode kwam. Maar ook wat de hoogte der huizen betreft hebben tekenaars en schilders waarschijnlijk dikwijls overdreven: op het oudste gezicht op Antwerpen, dat van 1524 à 1528 dateert, vertonen de huizen over het algemeen twee à drie of zelfs vier volle bouwlagen plus nog één à twee zolderverdiepingen, terwijl volgens J. de Belder aan het einde van de 18de eeuw 22% der huizen slechts één volle bouwlaag zouden hebben gehad en het voorkomen van meer dan twee bouwlagen uitzonderlijk zou zijn geweest. Zelfs wanneer men tijdens de overgang van hout naar steen, zoals op het platteland, met een vermindering van de hoogte der huizen zou mogen rekenen, dan nog moeten zelfs in de kern dergelijke hoge huizen een uitzondering geweest zijn.

Gedurende de Nieuwe Tijd voltrokken zich ook enkele opvallende wijzigingen in de algemene vormgeving van de gewone stadswoning. Dat de vensters sedert de 16de eeuw gaandeweg groter werden, is slechts een detail, veroorzaakt door het algemeen in gebruik komen van glas ter vervanging van geolied papier. Maar aan de hand van iconografische bronnen kan men duidelijk nagaan hoe de richting van de nok van het zadeldak veranderde. Zonder op de voorafgaande algemene invoering van de rooilijn in te gaan, is het duidelijk dat de nok van de 16de eeuw af 90° gedraaid werd van loodrecht op de rooilijn tot evenwijdig aan de rooilijn, met een dakgoot boven de straatwand. Hierbij waren ook verschillende overgangstypen mogelijk, bij voorbeeld een korte secondaire en lagere nok loodrecht op de rooilijn of de 18de-eeuwse aanpassing van een afknottend schild boven een kroonlijst en aansluitend op de oude nok zoals nu nog veelvuldig op de Grote Markt van Oudenaarde. Deze draaiing kan verschillende oorzaken hebben gehad. Men kan zich voorstellen dat in de middeleeuwse steden wegens plaatsgebrek hogere huizen werden gebouwd – hoewel misschien in het algemeen niet zo hoog als op sommige afbeeldingen – en overdreven overkragingen beteugeld werden en dat ook de nokken loodrecht op de rooilijn stonden en de straatgevel vrij smal gehouden werd om zoveel mogelijk huizen een plaats in de straatwand te geven. Daartegenover staat – in willekeurige volgorde – ten eerste dat in het Zuiden na de Gouden Eeuw in verval gerakende of stagnerende steden nauwelijks nog van plaatsgebrek sprake kon zijn (het nieuwe en lagere huistype komt trouwens vaker voor buiten de stadskern en ook wel buiten de muren); ten tweede dat het terugdringen van het Nedersaksische huistype op het platteland ten voordele van het zogenaamde 'langgeveltype' met zijn dwarse schuur, de plaatsing van deuren en vensters in een aan de nok evenwijdige 'gevel' met zich meebracht; ten derde dat renaissance, barok en classicisme, in tegenstelling tot de gotische middeleeuwen met hun voorliefde voor verticalisme, horizontale lijnen sterker benadrukten. Dat zou in de 18de eeuw leiden tot gebouwen met meer dan twee maal zoveel traveeën als bouwlagen.

Ook op dit gebied stemt de iconografie weer niet overeen met de werkelijkheid; het is bij voorbeeld opvallend hoe op het stadsplan van Rijsel, van Braun en Hogenberg uit 1581, reeds talrijke woningen met een nok evenwijdig aan de rooilijn voorkomen, terwijl op het plan van Boisseau uit 1645 opnieuw zeker 95% de oude nokrichting vertoont. Overigens werden nieuwe woningen niet noodzakelijkerwijs volgens de nieuwe mode gebouwd: wanneer we vaststellen dat op het Antwerpse plan van Bononensis de huizen in de nieuwe verkavelingen bij de Brouwersvliet en

Gildehuizen op de Grote Markt te Antwerpen en te Brussel. In de volgepropte stadskernen was men gedwongen in de hoogte te blijven bouwen.

bij het Tapissierspand met de nok loodrecht op de straat werden gebouwd, dan vragen wij ons af of bouwpromotor van Schoonbeke ook niet had overwogen dat er per 100 strekkende meter meer huizen konden worden gebouwd in de oude dan in de nieuwe stijl. Overigens tonen de gildehuizen op de Grote Markt te Antwerpen en te Brussel (in Vlaamse barok herbouwd na het bombardement van 1695) aan hoe men in de volgepropte kern wel verplicht was in de hoogte te blijven bouwen.

Meer misschien dan bij de burgerhuizen – en gildehuizen – wijzigde zich echter het uiterlijk van de herenwoningen; dikwijls gebouwd buiten het oude centrum beschikten zij over meer ruimte, zodat de overgang van verticalisme naar horizontalisme gemakkelijker tot zijn recht kon komen. Bovendien illustreren zij beter de belangrijke stijlwijzigingen binnen tweehonderd jaar van renaissance via barok naar classicisme. Zoals het Hof van Liere te Antwerpen of het Curtiushuis te Luik blijken geven van onze Gouden Eeuw en haar ongelukkige afloop, of het Rubenshuis en het huis Delbeke te Antwerpen van de wanhopige poging om de bloei te bewaren, zo getuigen de gevels van 't Kindt in Gent en van Van Baurscheit de jonge in Antwerpen van de hernieuwde voorspoed van de Oostenrijkse Nederlanden in het midden van de 18de eeuw. Aan het einde van de 18de eeuw kwam ook de gewoonte

*Herenhuizen ondergingen
meer dan huizen voor de
burgerij de heersende
stijlinvloeden.*

*Het Curtiushuis te Luik,
gebouwd in 1600 in de
Maas-renaissancestijl.*

*Het 18de-eeuwse Hotel
Falligan te Gent in
rococostijl.*

in zwang afzonderlijke huizen in een gemeenschappelijke gevel in te passen om de indruk van een geheel te wekken, met name in de groeiende hoofdstad: de omgeving van het Koningsplein (B. Guimard, 1771) en beter nog het Martelarenplein (C. Fisco, 1775) zijn er typische voorbeelden van. Maar dit behoort al meer tot stadsplanning dan tot huizenbouw.

Openbare gebouwen

De steden kregen in de Nieuwe Tijd ook een ander karakter doordat de openbare gebouwen van uiterlijk veranderden. In de eerste plaats was het gedaan met het streven naar steeds maar hoger bouwen. In de 16de eeuw werden nog wel gotische kerken gebouwd, maar te Mechelen werd met de torenbouw in 1520 gestopt en tussen 1521 en 1530 werd slechts één toren van de Antwerpse kathedraal verwezenlijkt; niettegenstaande de contrareformatorische godsdienstijver werd geen enkele onvoltooide gotische spits afgebouwd. Die ijver uitte zich eerder in de barokfaçades van 'jezuïetenkerken'. De torens werden steeds lager, zoals in Brussel de minitoren van de St.-Jacobskerk op de Coudenberg (1776), waar uiteindelijk het hele kerkgebouw volledig werd ingepast in het classicistische geheel van het Koningsplein. Onder de belforten bleef de barokke 17de-eeuwse Tour du Château te Bergen een unicum. Meer dan door het bouwen van kerken (in de na 1600 kwijnende steden hadden de parochies het moeilijk, zodat, afgezien van vervangingen na beschadiging, bijna uitsluitend nieuwe kloosterkerken werden gebouwd) werd de geestelijke activiteit gekenmerkt door het bouwen van kloosters, begijnhoven, scholen en kapellen. Blijkbaar enigszins verstedelijkt tijdens 'Be-roerlijke Tijden' (M. van Vaernewijck) ontstonden door de contrareformatorische expansie van talrijke oude en nieuwe geestelijke orden, soms vanuit hun 'refuges' in de stad, grotere kloostergebouwen die het stadsbeeld gingen beïnvloeden (zoals de St.-Pietersabdij in Gent of het jezuïetencomplex in Antwerpen); deze ontwikkeling zette zich in de 18de eeuw voort, vooral in de tweede helft, met talrijke classicistische gebouwen. Hieronder waren dikwijls pensionaten en colleges, in het bijzonder jezuïetencolleges zoals in Aalst of in Luik. Vooral Leuven werd natuurlijk gekenmerkt door de uitbreiding én van geestelijke tehuizen én van colleges. Bij deze geestelijke gebouwen sloten ook de begijnhoven aan. Alhoewel veelal teruggaand tot de 13de eeuw (een oprichting in de 16de eeuw zoals in Antwerpen, of in de 17de eeuw zoals van het begijnhof van de H.-Geest in Luik is eerder een uitzondering) dateert hun huidig gebouwencomplex, dikwijls afgesloten met een typische

Het Koningsplein te Brussel. Tegen het eind van de 18de eeuw kwam in de stedelijke architectuur de gewoonte in zwang door gemeenschappelijke gevels een totaalbeeld te creëren. Het classicistische complex van het Koningsplein dat vanaf 1774 onder leiding van B. Guimard tot stand kwam, omvatte onder andere het Koninklijk Park, het Paleis van de Raad van Brabant, de St. Jacobskerk en de omliggende huizen. Gravure van B. C. Ridderbosch naar tekening van F. Leizel, eind 18de eeuw. Stadsmuseum, Brussel.

barokpoort, voor een groot deel uit de 17de of 18de eeuw, wat wel op een bloei in die tijd wijst. Meestal gebouwd buiten de 13de-eeuwse versterkingen lagen ze gewoonlijk vrij dicht tegen de omwalling van de Nieuwe Tijd. Hetzelfde kan ook gezegd worden van gasthuizen, godshuizen, maagden- of knechtjeshuizen, maar dan, gezien hun soms recentere oorsprong, eerder om eigentijdse praktische redenen (plaatsruimte, grondprijs). Typisch (omdat ze niet alleen georganiseerd maar ook getekend werden door W. Cobergher) waren de vroeg-barokke Bergen van Barmhartigheid in Gent, Bergen, Namen, Sint-Winoksbergen en Doornik. Bij de zuiver burgerlijke gebouwen kan men in de eerste helft van de 16de eeuw eveneens nog een beperkte neiging tot verticalisme ontwaren. Men denke slechts aan het Vleeshuis in Antwerpen (1501) of het stadhuis van Oudenaarde (1526-1537), maar het mooie stadhuisje van Zoutleeuw (1526), de afgebrande Beurs in Antwerpen (1533) en zeker de grote Antwerpse gebouwen uit de jaren 1660 (stadhuis, Hessenhuis, Oosterlingenhuis) illustreerden hoe breed uitgemeten de nieuwe geest des tijds zijn openbare gebouwen wenste; meer nog dan door de barok werd dit door het 18de-eeuwse classicisme versterkt. In de Nieuwe Tijd wijzigde zich ook het karakter van de verblijfplaats van de centrale gezagsdragers door het verdwijnen van versterkingskenmerken. Hierdoor werden sommige stadswijken gekarakteriseerd door prinselijke paleizen: Mechelen (1507-1517); Luik (1525 met klassieke 18de-eeuwse gevel); Brussel (Paleis van de Coudenberg, 1531); Paleis van Karel van Lotharingen, (tweede helft 18de eeuw). Op de Coudenberg evolueerde de prinselijke warande tot een stadspark vergelijkbaar met de manier waarop in Spa in de 18de eeuw een voor het publiek opengestelde kloostertuin werd vervangen door de openbare 'Prairie de sept Heures' – naast badinrichting (1764) en Wauxhall-speelzaal (1774). Terzelfdertijd verschenen aan het andere uiterste van de sociale ladder ook nieuwe gespecialiseerde gebouwen in de steden, namelijk de rasphuizen in Gent en in Vilvoorde (1776-1779).

Industriële inrichtingen

Het begin van de Nieuwe Tijd werd gekenmerkt door een lichte schaalvergroting in talrijke industriële sectoren. Wat hiervan de oorzaken waren doet hier minder ter zake; hier dient slechts te worden aangestipt dat hetzij in de tuinen van grotere percelen, hetzij in de nog open ruimte binnen de stadsmuren meer en meer werkhuizen verschenen waar door 10 tot 50 mensen werd samengewerkt: suiker- en zoutaffinage, glasblazen en spiegels maken, pijpen- en aardewerkfabricage,

Plattegrond van St. Winoksbergen in de 'Flandria Illustrata' van A. Sanderus (Keulen 1641). Koninklijke Bibliotheek, Brussel.

tabaksbereiding en hoeden maken, en niet te vergeten de verwerking van nieuwe textielprodukten, kwamen hiervoor in aanmerking. Dit werd zeker bevorderd door nieuwe technieken: volmolens vervingen de voetvolders; van Schoonbekes Brouwershuis (1553) voorzag 24 brouwerijen van water; Huy breidde zich langs de Hoyoux stroomopwaarts uit met op waterkracht werkende papiermolens en Mechelen had zich, na de verwoesting van Dinant door Karel de Stoute, toegelegd op het brongieten voor klokken en lichte kanonnen. Plantijn werkte in zijn atelier wel met 50 man en ook door Rubens werd wel op 'industriële' schaal geproduceerd. Een tweede schaalvergroting trad op in de tweede helft van de 18de eeuw. Overheidsbemoeiingen waren hieraan zeker niet vreemd, aangezien verschillende manufactures zich met het predikaat 'K. & K.' mochten aandienen. Wat hier weer belangrijk lijkt voor het stadsbeeld, is het feit dat het aantal werknemers per bedrijf dikwijls ver boven de honderd kwam, ook al is het soms niet duidelijk hoeveel procent daarvan thuis werkte dan wel in het centrale werkhuis in dienst was. Hoeveel van de 800 werknemers werkten er te Sint-Niklaas in 1759 in de manufactuur van mousseline en katoenen zakdoeken? En hoeveel van de 600 tapijtwevers werkten er in 1785 te Doornik in de 'fabriek'? In ieder geval waren de installaties soms zo groot dat er binnen de omwalling blijkbaar geen plaats beschikbaar meer was, zoals het geval was met de katoendrukkerij in Dambrugge (Antwerpen), die 500 arbeiders tewerkstelde in 1769. Typisch voor het einde van de 18de eeuw was misschien wel de wolmanufactuur van Peltzer in Verviers, die meer dan 100 arbeiders tewerkstelde in de 4½ bouwlagen van een hoekhuis van 8 traveeën lang en 3 traveeën breed.

Stadsplan en wijken

Zo er al in het middeleeuwse stratenpatroon een ordenend principe te herkennen zou zijn, dan was dit vooral in Laag-België, met uitzondering van het in 1163 geplande Nieuwpoort, het spontaan gegroeide radiaal-concentrische resultaat van

de combinatie van elkaar opvolgende concentrisch cirkelvormige stadsomwallingen met het binnen de stadsmuren opnemen van een stervormig, naar de naburige steden uitstralend wegenselsel. Soms werd het labyrintachtig kleinschalige stratenpatroon later wel eens iets geregulariseerd, zoals omstreeks 1685 in Doornik in verband met strategische kanalisatiewerken aan de Schelde.

De ontwikkeling van de stadsaanleg in de Nieuwe Tijd is echter moeilijk vast te stellen, omdat er, afgezien van Antwerpen, van werkelijke stadsuitbreiding weinig sprake was. Bovendien had deze Antwerpse expansie, al geschiedde ze dan hoofdzakelijk binnen de middeleeuwse muren, volledig plaats in de 16de eeuw. In die eeuw nam het aantal straten met 65% toe. Al kon in de verkavelingen van G. van Schoonbeke rond de Stadswaag (1547) of de Vrijdagmarkt (1550) of het Tapisierspand (1551) reeds een neiging tot rechthoekigheid worden herkend, het was slechts in de 25 ha grote 'Nieuwstad' dat hij naar de geest des tijds een volledig regelmatig, symmetrisch en rechthoekig kanalen- en stratenpatroon kon verwezenlijken.

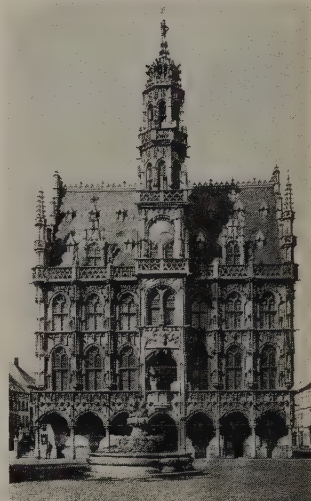
De renaissancistische gezagsdragers en ondernemers en hun opvolgers beperkten zich in hun planning echter niet alleen tot het nastreven van grotere uniformiteit, harmonieuze schikking of perspectivische doorzichten: dikwijls hadden hun verwezenlijkingen ook een grote symbolische waarde. Men kan zich afvragen of de volkswode bij het vernietigen van het standbeeld van Alva zich alleen tegen de gehate landvoogd keerde, dan wel of ook het decoratieve plaatsen van een beeld van een tijdgenoot in het midden van een vijfhoekige esplanade binnen het Zuid-Kasteel een voorbarige 16de-eeuwse aanloop tot de latere standbeelden-in-plantsoenen-mode is geweest. En kon men het regelmatige stratenplan van Mariembourg en Philipville nog als zuiver utilitair beschouwen, de zevenhoekige aanleg van Scherpenheuvel (W. Cobergher 1609) was een contrareformatorische verwijzing naar de zeven vreugden en de zeven smarten van Maria.

Dit alles mag geen aanleiding zijn tot een te rooskleurige opvatting omtrent de inrichting der steden in deze periode. Berichten over een 13de-eeuwse bestrating in de steden en over het opbreken van de kasseien in het 14de-eeuwse Brugge om met het onderliggende zand een grote brand te bestrijden, moeten liefst niet worden gegeneraliseerd. Zeer zeker bestond er bij voorbeeld in het 16de-eeuwse Antwerpen een hemelsbreed verschil tussen de verschillende wijken. Tussen de Nationale straat en de Kloosterstraat (toen reeds de Parochie van Misericordie) en in het algemeen tegen de Schelde aan ('t Kantje; behalve nabij de Grote Markt) hokten de armen bijeen in licht- en luchtloze stegen, zonder bestrating, vol afvalhopen en met een open riool in het midden. En waar de straten breed genoeg waren, maakten paarden en wagens de situatie nog wat erger, zodat, vluchtend voor stank en gewoel, de meer gegoeden naar de meer open ruimten binnen de vestingmuren uitweken. De luxeverkavelingen van Van Schoonbeke buiten de omwalling in de dreven rondom de Markgravelei moesten wegens de woelige tijden worden opgegeven. Deze open ruimten in het gebied binnen de omwallingen waren zelfs tegen het eind van de Nieuwe Tijd nog niet opgevuld; tot in de 18de eeuw bleef driekwart van de Nieuwstad van Van Schoonbeke ingenomen door blekerijen, ramen, kruidtuinen, scheepstimmerwerven en enkele huizen van 'plaisance'.

Alleen Brussel kende door zijn hoofdstedelijke functie een gestadige groei, zodat hier beter dan elders nieuwe planningsprincipes tot hun recht konden komen. Reeds merkbaar in het noorden en het zuiden binnen 'de vijfhoek', is dit wel het duidelijkst in het oosten in de Hoge Stad waar aan het einde van de 18de eeuw in de omgeving van het 'Verbrand Hof' op de Coudenberg een classicistisch rechthoekig stratenpatroon met diagonalen tot stand kwam; hierin paste dan ook het voor de Raad van Brabant in 1779 gebouwde latere Paleis der Natie.

Omwallingen en omgeving

Al bleven de steden tot aan het einde van de Nieuwe Tijd allemaal binnen hun laat-middeleeuwse omwalling, dit betekende niet dat deze omwalling zelf niet van aanblik en karakter veranderde. Het gebruik van efficiënter geschut (Constantinople 1453) had tot gevolg dat het systeem van doorlopende stenen muren met

Het Brabants-gotische stadhuis van Oudenaarde, gebouwd tussen 1526-1537, dat nog een sterke neiging tot verticaliteit vertoont.

ronde of halfronde torens vervangen diende te worden door een veel complexer systeem met vijfhoekige bastions, ravelijnen, enzovoorts, aan welk systeem de namen van Simon Stevin (met zijn 'Sterckenbouwing') en Vauban verbonden blijven. Mariembourg (1542) en Philipville (1553) waren relatief vroege vestingen van die aard, die van meet af aan zo gebouwd werden, maar het rijke en dus ook begeerde Antwerpen verbouwde eveneens vrij vroeg (1543-1545) zijn omwalling naar de nieuwe mode. Dit had geen vergroting of verkleining van het omwalde gebied ten gevolge (behalve dan aan de zijde van de Nieuwstad). Wel viel in de volgende jaren een vrij brede zoom van het voorland aan buitengrachten en andere graafwerken ten offer, terwijl een bouwverbod zich tot ruim 700 m buiten de wallen uitstreckte. In Brussel besloegen de versterkingswerken ongeveer 100 ha voor een netto-stadsoppervlakte van ± 350 ha; te Doornik besloegen ze volgens de kaart van F. De Witt uit 1709 190 ha voor een netto-oppervlakte van nog geen 200 ha. Niet alle steden werden van een dergelijke vestinggordel voorzien – slechts die welke een rol speelden in de Tachtigjarige Oorlog (Oostende, Damme, Hulst) of in de latere conflicten met Frankrijk (Ieper, Oudenaarde, Doornik). De nieuwe vestingen kregen in een aantal gevallen ook een bijzonder karakter door het bouwen van een eveneens ruimte vergende citadel aan de rand van de stad, die als laatste toevlucht kon worden gebruikt maar die zeker ook en allicht in de eerste plaats de functie van 'Zwinger' vervulde. Een eerste voorbeeld dateert waarschijnlijk

Het landhuis Steentjen in de banlieue van Brugge.

Gravure uit: A. Sanderus, 'Flandria Illustrata' (Keulen 1641).

Koninklijke Bibliotheek, Brussel.

lijk van 1515 toen Hendrik VIII het uiterste noordwesten van het pas veroverde Doornik begon om te vormen tot een afzonderlijk 'Château'; de Franse citadel, volledig in nieuwe vijfhoekige stijl, ontstond in 1667 in het zuidoosten van de stad. Bekender zijn natuurlijk het Spanjaardskasteel van Karel V, dat van 1540 af de Gentenaars in toom moest houden, en Alva's Zuidkasteel te Antwerpen (1567-1571) met een groot vrij schootsveld naar de stad toe. Ook de prins-bisschoppen bouwden hun citadel op de hoogte van Sint-Walburgis om Luik onder schot te houden.

Een afzonderlijke vermelding verdient Oudenaarde, waar voor de Vauban-versterking van 1667-1671 de bewoningscontinuïteit met de reeds samengegroeide kernen van Bevere en Edelare verbroken werd en waar het grootste gedeelte van de bevolkingskern van Eyndries ook verdween. Dat Oudenaarde zich nooit meer helemaal herstelde (wat achteraf ook de rivaliserende opkomst van Ronse mogelijk maakte) vond zijn oorzaak niet alleen in het vernietigende bombardement van het

jaar 1684, maar ook in het door de omwallingen onmogelijk gemaakte structureel samengroeien van de bewoning op de valleibodem met die van de twee valleiflan-
ken.

Op de wallen, er onmiddellijk buiten en soms ook er binnen (zoals in Gent op Ekkergerm en de Voormuide) stond gewoonlijk een groot aantal houten windmolens. Merian beweerde in 1659 dat er in Gent 120 waren (iconografische bronnen brengen ons tot minstens 70 à 80). Deze onmiddellijke omgeving, 'stadsbuitenen' te Antwerpen, met 'boerkooshoven' te Brussel, was natuurlijk bijzonder belangrijk voor de bevoorrading van de stad met verse eetwaren. De naar het oosten gekeerde hellingen boven Hoei en Luik waren als wijngaarden in terrasvorm aangelegd.

Al vertoonde dus de omgeving en in het bijzonder de 'banlieue' een op de stad gerichte specialisatie, ze bleef toch volkomen landelijk tot vlak onder de muren (geen enkele iconografische bron geeft bij voorbeeld aanleiding om enig geloof te hechten aan de bewering van Scribanus dat in 1568 de 'Vrijheid van Antwerpen' een bevolking van 50 000 personen extra zou hebben geteld, naast de 105 000 van de stad zelf). Wel kwamen soms kleine 'faubourgs' voor, zoals te Brussel in de 16de eeuw aan de Poort van Halle en aan de Naamse Poort, of zelfs relatief grotere, zoals St. Katelijne en het begijnhof ten noorden van Mechelen, die dan ook in de 17de eeuw in de omwalling werden opgenomen. Overigens werd de landelijkheid er slechts licht 'verstedelijkt' door 'speelhoven' of zelfs kleine kasteeltjes die, wanneer ze het centrum waren van een 'heerlijkheid', succesrijke burgers de mogelijkheid boden een adellijke titel te verwerven.

Besluit

Samenvattend zouden wij dit overzicht van de evolutie van het landelijk en stedelijk geografische landschap van de Zuidelijke Nederlanden in de Nieuwe Tijd willen besluiten met twee citaten (al hebben ze alleen betrekking op Vlaanderen): 'Het middeleeuwse (landelijke) landschap . . . vormt nog steeds het grondpatroon van ons hedendaagse landschap' (A. Verhulst, 1964) en ' . . . onze steden zijn vaak overwegend gotisch gebleven in hun diepste uitzicht' (J. Dhondt, 1957). Met andere woorden, nieuwe landbouwsystemen, andere bouwmaterialen, nieuwe bouwstijlen, nieuwe versterkingstechnieken veranderden wel oppervlakkig het karakter van het landschap, maar op enkele rechthoekige en rechte lijnige straten, wegen en kanalen na, bleef de structuur van dit landschap in de beschouwde periode ongewijzigd.

Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800

Bronnen, methoden en stand van het onderzoek	103
INLEIDING	103
TELLINGEN VAN PERSONEN	106
<i>De volkstelling van 1795</i>	106
<i>Tellingen uit de jaren 1748-1749</i>	107
<i>Hoofdgeldkohieren Generaliteitslanden</i>	108
<i>Tellingen van incidentele aard</i>	109
<i>Tellingen van partiële populaties</i>	109
<i>Hoofden van huishoudens</i>	110
TELLINGEN VAN HUIZEN, HAARDSTEDEN EN SCHOORSTENEN	110
GEGEVENS VAN EMPIRISCH DEMOGRAFISCHE HERKOMST	111
DE RETROACTA VAN DE BURGERLIJKE STAND	113
METHODEN EN STAND VAN HET ONDERZOEK	120
De demografische evolutie	123
DE BEVOLKING VAN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN IN 1795:	
AANTAL, VERSTEDELIJ KING, SPREIDING EN DICHTHEID	123
DE GLOBALE ONTWIKKELING VAN 1500 TOT 1800	128
DE NUMERIEKE VERHOUDING TUSSEN STAD EN PLATTELAND VÓÓR 1795	134
Demografische variabelen	139
GEBOORTE, STERFTE EN MIGRATIE	139
HUWELIJKSSLUITING, GEZIN EN HUISHOUDEN	156
ANDERE ONDERWERPEN	168

Bronnen, methoden en stand van het onderzoek

INLEIDING

De studie van de demografische ontwikkeling in de Noordelijke Nederlanden, globaal te situeren in de periode tussen 1500 en 1800, is in sterke mate gebonden aan de aard van het bronnenmateriaal dat ons is overgeleverd. Uiteraard vertoont dit over een zo lang tijdvak – zowel een landsheerlijke periode als de tijd van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën omvattend – een grote verscheidenheid. Demografisch te interpreteren gegevens uit de 18de eeuw komen naar hun aard dikwijls niet voor in voorgaande eeuwen, of hebben zulk een andere inhoud gekregen dat er ernstige moeilijkheden ontstaan bij vergelijking. Men denke bij voorbeeld aan wijzigingen die zich in het begrip poorter, communicant, haardstede, en andere nog te noemen categorieën in die drie eeuwen voltrokken kunnen hebben.

Van nog fundamenteeler invloed dan de werking van de tijdsfactor is evenwel het feit dat het bronnenmateriaal een resultante is van de toen bestaande politieke, administratieve en juridische toestanden en opvattingen. Dit betekent allereerst dat het bronnenmateriaal *nooit* uniform is voor het hele gebied van onderzoek, de Noordelijke Nederlanden. De politiek-administratieve eenheden zijn nooit groter dan een provincie, dikwijls echter kleiner. Dit veranderde pas met de komst van de eenheidsstaat. De oudste volkstelling van geheel Nederland is daarom van 1795. Een gevolg is ook dat slechts bij uitzondering de bronnen uit de verschillende gewesten, die ons kunnen inlichten over de stand van de bevolking, uit (ten naaste bij) dezelfde jaren stammen. Een ander gevolg van de politiek-administratieve versnippering is een sterk uiteenlopende situatie met betrekking tot de bewaring van de bronnen. De verschillen in aanwezigheid en in karakter van het bronnenmateriaal zijn dus niet alleen toe te schrijven aan verschillen bij het aanleggen van gegevens die voor demografische doeleinden bruikbaar zijn, maar zijn eveneens de uitkomst van uiteenlopende tradities in het administratieve vlak, van andere normen of beslissingen met betrekking tot de bewaring, en natuurlijk bovendien nog in belangrijke mate van het toeval.

Het zou ook onjuist zijn bij het begrip 'administratieve eenheid' uitsluitend aan territoriale grootheden als gewesten te denken. De werking van de administratieve versnippering doet zich tot op veel lager niveau, dikwijls zelfs tot op het laagste niveau gevoelen. De gewesten waren doorgaans weer opgedeeld in kwartieren of vergelijkbare eenheden; deze weer in steden, heerlijkheden, dorpsgebieden; die op hun beurt vaak in wijken, buurschappen en dergelijke. Langs twee wegen heeft dit een verdere diversificatie van het bronnenbestand in de hand gewerkt. Aan de ene kant zijn er soms op lokaal of subregionaal niveau om verschillende redenen tellingen gehouden of andere demografisch te interpreteren bronnen tot stand gekomen, die van grote waarde kunnen zijn om inzicht te krijgen in plaatselijke ontwikkelingen of demografische deelvraagstukken. Een goed voorbeeld is een telling van de inwoners van de stad Alkmaar uit 1771, die alleen daar gehouden is en die niet alleen informatie geeft over het totaal aantal inwoners, maar ook over de verdeling daarvan per wijk, naar confessie en in autochtonen en allochtonen. Aan de andere kant moesten de centrale overheden de uitvoeringen van hun administratieve beslissingen doorgaans aan de lagere organen overlaten. Aangezien hun mogelijkheden om naar beneden toe een uniform administratief systeem op te leggen zeer beperkt waren, kunnen wij in de bronnen een toestand aantreffen, die gaat van geheel ontbreken wegens het niet ten uitvoer brengen van de centrale beslissing via gedeeltelijke of onvolledige uitvoering naar situaties waarin veel meer op papier is gezet dan strikt genomen werd verlangd.

Enkele voorbeelden kunnen dit verduidelijken. Bij een registratie van de zogenaamde weerbare mannen tussen 16 en 60 jaar op het platteland van Holland in 1747 is de archivalische weerslag van deze beslissing allereerst totaal verschillend voor het Zuiderkwartier en voor het Noorderkwartier met West-Friesland. Vervolgens ontbreken in het Zuiderkwartier de opgaven van ongeveer een kwart van deze populatie. Dit kan het gevolg zijn van het nooit opmaken van de lijsten

met namen in een aantal plaatsen dan wel van het verloren gaan ervan. Waarschijnlijk is er sprake van een combinatie. Verder is op 49 van de 324 lijsten de indeling in 'vermogenenden' en 'onvermogenenden' achterwege gelaten. Daarentegen vinden wij als extra-informatie op 25 lijsten vermeldingen over godsdienst, op 29 lijsten over beroepen, op 35 over leeftijden en op 1 over burgerlijke staat. Enkele lijsten zijn bovendien een combinatie van deze gegevens. Soms zijn er dan nog aantekeningen over de aanwezigheid ter plaatse van vreemd (los?) werkvolk. Een ander voorbeeld is de telling van 1749 in Overijssel. Alleen in Kamperveen en het richterampt Delden werd de voor ons zeer belangrijke notitie van hun leeftijd bij het inwonende personeel gezet. Bij de zogenaamde Doelistentelling van 1748 in Friesland werden in sommige grietenijen de gealimenterden wél meegeteld, maar in andere niét. Dit laatste waarschijnlijk uit de overweging dat zij toch niet belastingplichtig zouden zijn. Uit enige andere voorbeelden blijkt dat deze administratieve verscheidenheid tot lager dan het lokale niveau doorwerkt. Bij de telling voor het hoofdgeld van 1622 in Gouda noteerden de tellers van sommige wijken wél de relatie van alle personen tot het hoofd van het huishouden, in andere wijken echter niét. Van de telling van 1749 in Delft is het register van één van de zeven wijken niet (meer) aanwezig. Bij het tellen van de inwoners van Leiden in 1581 hielden niet alle bonmeesters een uniform systeem aan. Vooral met betrekking tot het geslacht en de geboorteplaats van de kinderen liep de administratie uiteen. Dit heeft dan gevolgen voor een studie van de sekse-ratio en de migratie. Dit zijn slechts enige voorbeelden, maar zij maken duidelijk dat niet alleen vóór 1795 gegevens over bevolking op nationale schaal ontbreken (als enige uitzondering zouden opgaven van communicanten voor de katholieke populatie te beschouwen zijn), maar dat dikwijls tot op het laagste administratieve niveau de decentralistische mentaliteit van het bestuurlijk systeem van de Republiek, de administratieve tradities en het ambtelijk onvermogen op de uniformiteit van het bronnenmateriaal op allerlei wijzen in ongunstige zin hebben ingewerkt.

Wanneer wij ons dan de vraag stellen, welke bronnen gebruikt zijn of bruikbaar zijn voor het historisch-demografisch onderzoek van de periode 1500-1800 in de Noordelijke Nederlanden, dan blijkt een zo grote verscheidenheid te bestaan dat een volledige beschrijving uitgesloten is. De lijst loopt van volkstellingen tot stads- en dorpsplattegronden met alles wat daartussen denkbaar is voor zover het enige aanwijzing kan geven over de stand of de loop van de bevolking. Veel bronnen zijn van fiscale aard zoals schattingsregisters, penningkohieren, lijsten van hoofd- of familiegeld, belastingen op trouwen, op begraven, op consumptieve bestedingen, heffingen op huizen, op haardsteden, op schoorstenen, op ramen, verpondingskohieren, lijsten van nieuwgebouwde en/of afgebroken huizen, van nieuw aangegraven landen, veetellingen, en dergelijke. Het spreekt vanzelf dat de fiscale oorsprong van dit materiaal onmiddellijk vragen oproept over de volledigheid van de daarin berustende gegevens, terwijl in het algemeen geldt dat bij een demografische aanwending hiervan in feite sprake is van een oneigenlijk gebruik met alle daaraan verbonden problemen. Een tweede belangrijke groep van bronnen is die met een duidelijk kerkelijke herkomst of karakter. De voornaamste zijn vermeldingen van aantallen communicanten en vooral natuurlijk de zogenaamde retro-acta van de burgerlijke stand, de doop-, trouw- en begraafboeken. Zij zijn eigenlijk de enige belangrijke bron voor het verloop van de bevolking. Hieronder zal nog ter sprake komen dat aan het gebruik ervan evenwel ernstige moeilijkheden zijn verbonden, die doorgaans niet goed te overwinnen zijn. Tot deze groep van bronnen behoren ook nog registers van kerkelijke lidmaten en van elders ingekomenen.

Van weer andere oorsprong zijn de bronnen met opgaven van weerbare mannen. Naar hun bestemming zou men ze kunnen aanduiden als bronnen van militaire aard. Met enige goede wil zouden nog wel meer bronnen in beginsel als van militaire aard te kwalificeren zijn. Men kan daarbij denken aan optekeningen over aanwezige voedselvoorraden in de huizen tijdens een beleg, omvang van garnizoenen, sterfte onder militairen en dergelijke. Voor de Noordelijke Nederlanden is hier nog weinig of niet aan gewerkt. Op dit moment zou het daarom nog voorbarig

Boerenhofstede.
Schilderij van J.P. Opperdoes,
17de eeuw.
Rijksmuseum, Amsterdam.

zijn te spreken over een groep van bronnen met een militaire oorsprong. De opgaven over weerbare mannen zijn voorlopig nog de enige belangwekkende bron van deze aard. Een wél belangrijke, maar niet homogene groep vormen de gedrukte verhandelingen, stukken en opgaven over demografische onderwerpen of met demografische inlichtingen, die vooral in de loop van de 18de eeuw in toenemende mate verschenen. Deze groep bronnen bestaat uit studies van 18de-eeuwse geleerden met demografische belangstelling, waaronder die van Kersseboom en Struyck de bekendste zijn; uit geschriften met een medische achtergrond, die als voorlopers te beschouwen zijn van de latere medische plaatsbeschrijvingen (op het eind van de 18de eeuw vond dit zijn neerslag vooral in de *Verhandelingen van de natuur- en geneeskundige correspondentiesociëteit*); uit publikaties op lokaal niveau van het stadsbestuur of plaatselijke uitgevers. Als voorbeelden van deze laatste kunnen gelden de *Verzameling van naauwkeurige lijsten opgemaakt uit oorspronkelijke registers betreffende de sterfte, geboortens, huwelijken, ouderdommen en ziekten in 's-Gravenhage, in het beloop van XIX jaaren, zedert het jaar 1755 tot 1773 inclus waargenomen* en de zogenaamde 'Naamlijsten' van huwenden, overledenen en dergelijke, die de Rotterdamse boekverkoper Gerrit Manheer vanaf juli 1777 begon uit te geven.

Omdat de aard en de volledigheid van de gegevens de omvang en diepgang van onze kennis van de demografische ontwikkeling in belangrijke mate mede bepalen volgen eerst nog enige kritische kanttekeningen over de belangrijkste bronnen.

TELLINGEN VAN PERSONEN

De volkstelling van 1795

De betrouwbaarheid van deze telling is door oudere auteurs wel eens in twijfel getrokken. Zo voerde Van Dillen het verschil aan met een schatting van het aantal

Titelpagina en het jaar 1755 van de 'Verzameling van naauwkeurige lijsten, opgemaakt uit oorspronkelijke registers, betreffende de sterfte, geboortens, huwelijken, ouderdommen en ziekten in 's-Gravenhage, in het beloop van XIX jaaren, zedert het jaar 1755. tot 1773. inclus waargenomen': een historisch-demografische bron, uitgegeven door de Haagse boekverkoper Hendrik Christoffel Gutteling, 1774.

VERZAMELING VAN NAAUWKEURIGE L Y S T E N, OPGEMAAKT UIT OORSPRONKELYKE R E G I S T E R S, BETREFFENDE DE STERFTE, GEBOORTENS, HUWELYKEN, OUDERDOMMEN EN ZIEKTENS IN 'S GRAVENHAGE, IN HET BELOOP VAN XIX JAAREN,

Zedert het Jaar. 1755. tot 1773. inclus waargenomen.

Benevens een onderzoek,

aangaande de LUCHTSTREEK en het getal der INWOONDEREN
aldaar.

*Pallida Mort æquo pulsat pede pauperum tabernas,
Regumque turret.*

HORAT.

In 'S GRAVENHAGE,
By HENDRIK CHRISTOFFEL GUTTELING,
Boekverkooper in het laage West-einde, 1774.

Ex Legato VERRIJST.

ANNO 1755.

Ouderd.	Jan.	Febr.	Maart	April	Mey	Juny	July	Aug.	Sept.	Oct.	Nov.	Dec.	Total.
0	0	25	20	25	25	27	19	19	26	19	18	29	282
1	1	2	5	5	5	7	4	4	6	2	6	3	50
2	1	1	2		4	1	1				4	3	17
3		1	1	1		2	1	2		3	1	3	15
4		1	2	2	1		1		2		1	1	11
5				2	1	1			1	1			8
6				2	1			1	2			1	7
7			1								1	1	5
8	1		1			1		2				1	4
9	1		2	1						1	1		6
10			1										5
11							1	1		1			4
12											1		3
13									1	1			5
14	1	1										1	3
15		1							1	1			3
16													2
17				1			2				1		4
18					2					2			4
19	1	1	1				2					1	5
20	1	1	1	1		1	1					1	6
21				1			1	2				2	7
22	2	1											4
23				1			2			2	1	1	9
24								2					4
25	1			1		1	1	2					5
26	1		2	1	4		1				1	1	10
27			2				1			1			6
28		1			1		1	1		3	1	1	8
29							1	1				1	5
30		2	1	1	1				1		1		6
31	1									1	1	1	8
32		2	1	2					2	1	2		10
33	1		1	1			3						9
34	1	2	1	2		2		3		1	1	1	16
35			1	1	2				1				7
36		1	3	1	2		2		1			1	11
37	1	1			2			1					6
38	1	1	1	2	1	4	2		1				16
39	1	1			1		1				1	2	4
40	1	1	1	1	3	4		2	1	3	1	3	23
41	1	1		1			1						5
42	1		1										2
43	1	1		2	1		1	2	1	1	3	1	15
44			2				1				3		11
45		1	1		2	1	1		1	1	2	1	11
46	2	1		1	3	1			1	1	3	1	18
47	1			1								1	11
48		3	1		1	2	1	3	1		1	2	15
49	1			1			1						4
50		3	3	1	1	3				1	3	2	19
51													9
52	1	1	1	2	5	3			1			2	16
60	61	59	65	69	67	54	49	56	53	62	78	730	

36.	Het getal der Huizen en Woningen.	Wat Personen die bewoonden.	Derzelver bedryf en bestaan.	Wie Capita- litten syn.	Hoe veel Kinderen hebben van 15 jaar oud en daar boven.	Gerid der Knechten M den eninge van andere soemen in d. Huisboeken geboorende.	Het getal der Moorlingen en de negersle van de Boen planties of t hene drijlinge of halve Leren of Ca- singen syn.	Hoe veel moor- gen Kleyland of van getyke wasdyke be- fasyd syn, of t een jaar door t ander befasd worden.	Hoe veel moor- gen Landgrig of lgt Land befasd syn of de Pagtera.	Of en voor wat Specien geacor- deert hebben met de Pagtera.	Hoe veel in de Jaere 1747 het zy by het maaken van t accoord of daer na am de Pap- ren bezaalt heb- ben.	Hoe veel in 1748. gogen hebben
1 Huis	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2 Huis	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
3 Huis	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
4 Huis	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
5 Huis	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
6 Huis	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
7 Huis	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
8 Huis	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
9 Huis	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9
10 Huis	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
11 Huis	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11
12 Huis	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12
13 Huis	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13
14 Huis	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14	14
15 Huis	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15
16 Huis	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16
17 Huis	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17
18 Huis	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18
19 Huis	19	19	19	19	19	19	19	19	19	19	19	19
20 Huis	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
21 Huis	21	21	21	21	21	21	21	21	21	21	21	21
22 Huis	22	22	22	22	22	22	22	22	22	22	22	22
23 Huis	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23
24 Huis	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24
25 Huis	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25
26 Huis	26	26	26	26	26	26	26	26	26	26	26	26
27 Huis	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27
28 Huis	28	28	28	28	28	28	28	28	28	28	28	28
29 Huis	29	29	29	29	29	29	29	29	29	29	29	29
30 Huis	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30
31 Huis	31	31	31	31	31	31	31	31	31	31	31	31
32 Huis	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32
33 Huis	33	33	33	33	33	33	33	33	33	33	33	33
34 Huis	34	34	34	34	34	34	34	34	34	34	34	34
35 Huis	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35	35
36 Huis	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36

inwoners door Metelerkamp. Het gaat echter niet aan de uitkomsten van een telling in twijfel te trekken op grond van een schatting van het totale aantal inwoners van Nederland door een tijdgenoot. Belangrijker lijkt het dat de commissie die met de telling belast werd, zelf schrijft dat onbegrijpelijke en duistere opgaven binnenkwamen. De commissie heeft echter haar uiterste best gedaan alle twijfelachtige opgaven te vervolmaken. Desondanks zullen er nog wel plaatselijke opga- ven zijn verstrekt, die de toets der kritiek onvoldoende zouden kunnen doorstaan. Zo kan men zich terecht afvragen of een betrouwbare telling van een populatie als die van Amsterdam – ondanks alle moeite die men zich getrooste – realiseerbaar was. Zulke overwegingen doen echter niets af aan het feit dat, over het geheel genomen, de uitkomsten goed in overeenstemming zijn te brengen met andere demografische gegevens uit de Bataafse en Franse Tijd en derhalve acceptabel zijn. Een belangrijke verklaring voor dit succes van de eerste nationale telling zal behalve in de vlijt van de commissie en het algemeen elan uit de eerste jaren van de Bataafse Tijd moeten worden gezocht in het feit dat het geen fiscale maar een politieke telling betrof (namelijk ten behoeve van een indeling in kiesdistricten).

Tellingen uit de jaren 1748-1749

De onlusten, die een eind maakten aan het tweede stadhoudersloze tijdperk, waren als de zogenaamde 'pachtersoproeren' sterk gericht tegen het fiscale systeem van de Republiek. Hoewel deze woelingen op lange termijn weinig ander effect hadden dan een overschakeling van belastingverpachting naar directe belastingin-

Bladzijde uit de telling Veluwe 1749. Deze registers van ingezetenen werden in sommige provincies aangelegd om als grondslag te kunnen dienen voor een nieuw belastingstelsel. Rijksarchief in Gelderland, Arnhem. Archief van de Staten van het Kwartier van Veluwe en hun Gedeputeerden, inv.nr. 295.

ning door de Staat onder handhaving van de vigerende heffingen, leken in de jaren 1748 en 1749 serieuze pogingen te worden ondernomen tot een geheel nieuw stelsel. Als onderdeel daarvan ging men in sommige provincies over tot het samenstellen van registers van ingezetenen, die als grondslag zouden kunnen dienen voor een nog uit te werken nieuw belastingsysteem. Zulke registers zijn in ieder geval aangelegd in de provincies Friesland, Overijssel, Gelderland en Utrecht. In Holland, waar het bestaande belastingsysteem ook gedurende een drietal jaren werd opgeschort, werden in afwachting van een nieuw stelsel de steden belast met het voorheen binnenkomende bedrag. Om dit bedrag binnen te krijgen werden kohieren aangelegd van 'Kapitale imposities vervangende de afgeschafte pagten'. Voor zover bewaard zijn al deze registers belangrijke bronnen voor onze kennis van de omvang en/of de samenstelling van de bevolking van grote delen van de Republiek rond het midden van de 18de eeuw.

Hoofdgeldkohieren Generaliteitslanden

Een aparte vermelding voor deze bron is op zijn plaats. In de loop van de 17de en 18de eeuw werden in belangrijke gedeelten van de Generaliteitslanden bestaande consumptieve belastingen vervangen door een jaarlijks op te brengen hoofdgeld. Voor dat doel werden telken jare de inwoners van de betreffende dorpen, meestal

Bladzijde uit het Kohier voor
hoofdgeld van Princenhage
over het jaar 1742.
Gemeentelijke
Archiefbewaarplaats
Prinsenbeek.
Oud archief van de gemeente
Princenhage.

Om slag ende Settinge van het Hoofdgeld
"gelt gemaakt, ende geordonneert bij Heerijf Schout
Schepenen, ende Gedeputeerde van der Stede, Ende
dat van alle de Personen, de welcke Se. Heer, Jaren
Ende dat weder om Sijn, waer inne iedel Brand
Persoon, is gestelt op twee gld., en vijf stuiver;
en iedel brandt persoon, op een gld. en
vijf stuiver, sijn. Dus samen vier Gulden. Ende
dat voor den jare 1742.

Besijmeert.

Barent Schulte, vrouw, knecht, en Meijde	48..0.0
Davidt van der Sandt, van der Heij, Levenslange	19..13.0
Soon, knecht, twee dogters	19..13.0
Antonij Laendert, Dirck, vrouw, modeler	71..10.0
Andriaan, Betteman, vrouw, Soon, en twee dogters	9..15.0
Jan Diek van der Sandt, vrouw, knecht, en Meijde	48..0.0
Engelbott poeters van der Sandt, vrouw, en Soon	16..5.0
Arnoldus, Huybregt, vrouw, knecht, en Meijde	48..0.0
Jan proest, schoone maer, vrouw, twee knechts, en Meijde	40..5.0
Jan van der Sandt, vrouw, en twee dogters	48..10.0
Jan Bastiaan, Huybregt, en vrouw	44..0.0
Jan Dingeman, Leids, vrouw, Soon, en dogter	48..0.0
Jan van der Sandt, en vrouw	44..0.0

onderscheiden naar vermogenden en onvermogenden en ingedeeld in twee leeftijdsgroepen (ouder dan 16 en jonger dan 16 jaar), op hoofdgeldlijsten geplaatst. Het spreekt vanzelf dat hiermee in beginsel een bijzonder belangrijke bron voor historisch-demografisch onderzoek werd geschapen. Wanneer deze hoofdgeldkohlere in een groot aantal gevallen in betrekkelijk ononderbroken series bewaard zouden zijn, zou hierin – afhankelijk van de interne volledigheid – een van de belangrijkste historisch-demografische bronnen van Europa voorhanden zijn. Speciaal wanneer deze gegevens in een aantal gevallen zouden zijn te koppelen aan andere demografische (bij voorbeeld retroacta burgerlijke stand) en economische (bij voorbeeld bedrijfsgrootte, veebezit) gegevens, zouden zeer bijzondere mogelijkheden voor onderzoek bestaan. Helaas is tot nog toe nog slechts weinig institutioneel onderzoek naar deze bronnen verricht, bestond er nog geen onderzoek over, en is nog slechts in een beperkt aantal studies van deze bronnen gebruik gemaakt.

Tellingen van incidentele aard

Tellingen van het aantal inwoners hebben in onze gebieden vóór het midden van de 18de eeuw nooit een algemeen karakter. Het zijn dan altijd tellingen die – op hun best – op regionale schaal in incidentele gevallen tot stand zijn gekomen. Duidelijke voorbeelden daarvan zijn de volkstelling van 1622 in het gewest Holland, die als eenmalige maatregel gehouden werd om een som geld beschikbaar te krijgen in verband met de hernieuwd begonnen oorlogvoering. Een ander voorbeeld is de telling van 1744 in Friesland, waarbij werd beoogd het zogenaamde 'Havengeld' te vervangen door een andere heffing, die op basis van vrijwilligheid zou worden bijeengebracht. Incidenteel is ook in 1632 een telling van de bevolking van het platteland van Utrecht geweest. Het is evident dat zulke incidenteel tot stand gekomen cijfers voor ieder geval apart een zo streng mogelijke kwalitatieve en kwantitatieve bronnenkritische toetsing verlangen. Soms – wanneer bij voorbeeld andere gegevens waaraan de uitkomsten kunnen worden getoetst geheel ontbreken, zoals met de Utrechtse telling van 1632 nog het geval is – blijven deze incidentele gegevens zo geheel op zich zelf staan en zijn zij nog zo weinig in een ontwikkeling in te passen dat het grootste voorbehoud geboden blijft. Anderzijds is het echter wel zo dat tot het uiterste geprobeerd moet worden acceptabele conclusies uit dit soort gegevens af te leiden, omdat zij doorgaans de enige mogelijkheid bieden inzicht te krijgen in de absolute omvang van het inwonertal.

Tellingen van partiële populaties

Deze zijn vroeger dikwijls gehouden. Men telde dan bij voorbeeld alleen de personen boven een bepaalde leeftijd, of alleen de weerbare mannen, of alleen de niet-armlastigen, of alleen de communicanten, en dergelijke. Het probleem bij de interpretatie van deze gegevens is altijd weer een verantwoorde omrekeningsfactor te vinden, die tot een zo acceptabel mogelijke schatting van het totaal aantal personen voert. Heel duidelijk doe deze interpretatiemoeilijkheid zich voor bij voorbeeld bij de Overijsselse hoofdgeldkohlere van 1675, 1723, 1764, 1765 en 1767, waarbij personen jonger dan 17 en 18 jaar niet werden opgegeven. De conclusie van een stormachtige toeneming van de bevolking van Twente tussen 1675 en 1723 hangt mede af van de vraag in hoeverre men met de gehanteerde omrekeningsfactoren akkoord gaat. Hetzelfde geldt voor het gebruik van de aantallen weerbare mannen van 1747 in Holland en van de aantallen communicanten aldaar in 1514. Over het gebruik van communicantencijfers vallen nog een paar speciale opmerkingen te maken. Kwantitatief- en kwalitatief-kritische beschouwingen over dit materiaal bestaan voor de Noordelijke Nederlanden nog nauwelijks. Toch staat het wel vast dat in de als zodanig gebruikte opgaven niet altijd van communicanten sprake is geweest. De missieverslagen van 1656 met name spreken over 'Catholici', 'numerus Catholicorum', 'animae' en slechts op vier plaatsen over 'communicantes'. De interpretatie van de cijfers uit 1656 wordt veel aanvaardbaarder, indien men dit inderdaad letterlijk verstaat en de aantallen niet als 'communicanten' interpreteert. Duidelijk blijkt dit bij voorbeeld uit de aantallen die voor

Rotterdam werden opgegeven in de jaren 1638, 1642, 1656 en 1662, namelijk achtereenvolgens: 3000, ruim 3000, 6500 en meer dan 4000. De 6500 van 1656 zijn alleen in deze reeks te passen, indien zij als 'aantal katholieken', en niet als communicanten worden opgevat. Daarnaast blijft aan het gebruik van de communicantencijfers de dubbele moeilijkheid kleven van enerzijds een in de loop der tijden (en ook regionaal) variabele communieleeftijd en anderzijds nog de onzekerheid over de leeftijdsopbouw van de populatie, nadat het gelukt zou zijn de communieleeftijd te bepalen. Uit een vergelijking van de aantallen communicanten in 1805/1807 met de godsdienststelling van 1809 blijkt bij voorbeeld dat in Groningen en Drenthe de niet-communicanten ruim 40%, in Noord-Holland echter slechts ruim 30% van alle katholieken vormden. Deze moeilijkheden gevoegd bij het globale karakter dat deze cijfers vaak vertonen, maakt hun gebruik gecompliceerd en stemt tot grote behoedzaamheid. Niet te ontkennen valt echter dat zij zowel ter ondersteuning van andere gegevens of bij totaal ontbreken van andere bronnen informatie van grote waarde kunnen bieden. Zeer in het bijzonder geldt dit voor overwegend katholiek gebleven gebieden en de vóór-reformatische periode.

Hoofden van huishoudens

Verwant aan de partiële tellingen van populaties – omdat ook omrekeningsfactoren in het geding zijn – zijn opgaven waaruit het aantal hoofden van huishoudens is af te leiden. Het percentage getelde personen is daarbij echter zo klein dat men moeilijk nog van partiële tellingen kan spreken. Bronnen van dit soort zijn er vele. Meestal heeft er bij het samenstellen zelfs niet indirect de bedoeling voorgezeten om tot complete gegevens (laat staan voor een demografisch doel) te komen. Doorgaans wilde men per huishoudeenheden tot een bepaalde heffing overgaan en liet daartoe deze eenheden registreren. Voorbeelden bieden de middeleeuwse schattingsregisters uit Salland en Twente, het Friese register van aanbreng uit 1511, de veetelling op de Veluwe van 1526. Vooral op lokaal niveau vindt men gedurende de gehele periode talrijke bronnen van dit soort. In wezen zijn het altijd twee moeilijkheden, die bij het gebruik van deze informatie een rol spelen:

- 1 zijn in het kader van het doel, waarvoor de bron tot stand kwam, wel (bijna) alle huishoudens geregistreerd, en
- 2 op welke omvang mag de gemiddelde grootte van de huishoudens bepaald worden?

Zoals op pag. 165-168 van dit hoofdstuk nog zal blijken is dit een naar tijd en plaats variabele grootte.

TELLINGEN VAN HUIZEN, HAARDSTEDEN EN SCHOORSTENEN

Bijzonder veel verwantschap met opgaven over het aantal huishoudens vertonen opgaven over aantallen huizen en dergelijke. Het spreekt ook vanzelf dat hierover veel bronnen bestaan. Onroerend bezit is altijd een dankbaar object van belastingheffing geweest. Zodoende berusten er in de archieven talloze bronnen met opgaven over aantallen huizen en dergelijke, waaronder enkele die in het historisch-demografisch onderzoek een zekere faam hebben gekregen. Voorbeelden daarvan zijn de door Cuvelier uitgegeven Brabantse haardstedentellingen, de vermeldingen van aantallen haardsteden in de door Fruin uitgegeven enquete en informatie, de Hollandse en Veluwe verpondingskohieren, de Hollandse penningkohieren uit de 16de eeuw.

Aan de interpretatie van historische gegevens over huizen zijn systematische en toevallige, eenmalige moeilijkheden verbonden. De eerste systematische moeilijkheid vindt haar oorzaak in het feit dat de huizenbouw altijd op de bevolkingsontwikkeling ten achter is, wanneer deze laatste zich in snelle beweging bevindt. Het is dan onbelangrijk of de bevolking snel groeit of snel afneemt. Altijd is er in een dergelijke situatie een 'time-lag' tussen de ontwikkeling van de bevolking en van het huizenstal. Vooral op lange termijn kunnen bovendien factoren van welstand en van wat als een sociaal aanvaardbare behuizing wordt beschouwd, mee gaan spelen. Met deze tweede systematische moeilijkheid worstelt men zelfs bij de

moderne huizentellingen. Het is immers bij nadere beschouwing lang niet altijd duidelijk wat onder een 'huis' moet worden verstaan. De vraag is bij voorbeeld of twee woningen onder één dak als twee huizen moeten worden geteld, vooral als de scheiding later door verbouwing tot stand is gebracht. De tegenwoordig gehanteerde begrippen van 'woning uit respectievelijk bouwtechnisch, huurrechterlijk of sociaal oogpunt' laten zich op het historische materiaal niet toepassen. Naar aanleiding van de woningtelling van 1947 werd opgemerkt dat het in de woningstatistiek zeer moeilijk is het begrip 'woning' exact te definiëren, zodanig dat het subjectieve element wordt uitgeschakeld. 'Zo gaan de telling van 1930, de sedert 1921 bijgehouden woningstatistiek van het CBS en de recente telling van 31 mei 1947 elk uit van een verschillende definitie; de resultaten lopen daardoor uiteen. Dit is onbevredigend. Een definitie moet het begrip "woning" zodanig omschrijven dat aan de gestelde normen van hygiënische, morele en culturele aard wordt voldaan.' Voor de historicus zou dit inhouden dat hij deze veranderende normen telkens opnieuw moet vaststellen. Bovendien zijn deze normen niet voor alle sociale groeperingen gelijk. Het is onwaarschijnlijk dat deze eis ooit te verwezenlijken zal zijn. Wanneer bij de interpretatie van de hedendaagse toestand en tellingen reeds zulke moeilijkheden rijzen, dan hoeft men er zich niet over te verbazen dat het historische materiaal nog meer voetangels en klemmen bevat. Wat aan te vangen met opgaven als 'twee woningen onder één dak', 'een huis in twee partijen', 'een huis met achterhuis', 'vier kamers', 'een kamer plus stal', 'twee kamers onder een dak', 'brouwerij met twee kamers', etcetera? De enige mogelijkheid om te ontsnappen aan het gevaar dat tenslotte onvergelykbare grootheden zullen worden vergeleken, bestaat in het kiezen van bepaalde interpretatieregels en hieraan consequent en uniform vast te houden. Ook moet worden bedacht dat deze gevallen een ondergeschikt aantal vormen, zodat zij – zelfs indien niet altijd systematisch was tewerkgegaan – het totaalbeeld nooit al te diepgaand kunnen beïnvloeden.

Ingewikkelder en soms niet te ondervangen complicaties kent het historische materiaal door de niet-systematische, toevallige onvolkomenheden. Zo spreken de enquête van 1494 en de informatie van 1514 niet over huizen maar over haardsteden. De relatie tussen deze twee begrippen dient te worden achterhaald. Telkens dient ook te worden nagegaan of de opgelegde aanslag op alle huizen betrekking had of dat bij voorbeeld huizen van armen of die beneden een bepaalde taxatiewaarde van de heffing waren vrijgesteld. Zo gold in Holland in 1561 een vrijstelling voor huizen die door de eigenaar zelf werden bewoond en waarvan de getaxeerde huurwaarde beneden zes carolusgulden per jaar bleef. Ook kwam het voor dat boerderijen die te zamen met de grond werden verpacht, buiten een huizenbelasting bleven, omdat zij al via een aanslag op de grond waren belast. Complicaties kunnen ook worden veroorzaakt door het al dan niet meetellen van bedrijfsgebouwen (zoutketen, brouwerijen, molens, en dergelijke), publieke gebouwen (scholen, waag en dergelijke) en fundaties (godshuizen). Het is dus duidelijk dat bij het gebruik van dit schijnbaar eenvoudige gegeven voor historisch-demografisch onderzoek telkens vragen van methodologische en bronnenkritische aard moeten worden gesteld.

GEGEVENS VAN EMPIRISCH DEMOGRAFISCHE HERKOMST

In de ontwikkeling van de demografie als wetenschap neemt de Republiek een vooraanstaande plaats in. Na de publikatie van John Graunt's *Natural and Political Observations* (1662) – welke voor de officiële aanvangsdatum van de demografie wordt aangehouden – waaide de belangstelling voor bevolkingsvraagstukken spoedig naar Holland over. Reeds in 1669 kreeg Lodewijk Huygens, na lezing van Graunt's werk, de inval om het vraagstuk van de kansberekening ook toe te passen op de menselijke levensduur. Hij ging daartoe een correspondentie aan met zijn beroemde broer Christiaan, die zich in 1657 in het geschrift *De Ratiociniis in Ludo Aleae* met het statistische vraagstuk van kansberekening had ingelaten. Betere kennis van de sterftekans vond een uitermate praktische rechtvaardiging in de behoefte van de overheid hierin een meer gefundeerd inzicht te krijgen ten

behoefte van een financieel verantwoord beleid met betrekking tot het uitgeven van lijfrenten. Het is daaruit verklaarbaar dat de latere Amsterdamse burgemeester Johannes Hudde en de raadpensionaris Johan de Witt, die in hun functies beiden toegang hadden tot de lijfrenteregisters, zich reeds twee jaar later (1671) eveneens met de sterftekans en lijfrenteberekening inlieten. Hudde heeft met behulp van Amsterdamse lijfrentegegevens uit de jaren 1587 tot en met 1590 een primitief soort sterftetafel opgesteld. Johan de Witt gebruikte de blaffaerden met Haagse lijfrentegegevens. Zijn memorie *Waerdye van lijfrenten. Naer proportie van losrenten* werd zowel afzonderlijk gepubliceerd als in de Resolutiën van de Staten van Holland en West-Friesland (8 juli-21 augustus 1671) opgenomen. Het zijn deze drie leerlingen van de Leidse mathematicus Franciscus van Schooten geweest (Christiaan Huygens, Hudde en De Witt), die met hun studie over sterftekans de wetenschap van de demografie in de Nederlanden hebben geïntroduceerd. De beoefening hiervan heeft vooral in de 18de eeuw een belangrijk aantal gegevens opgeleverd, die nog maar zeer ten dele in het historisch-demografisch onderzoek zijn verwerkt.

Het zijn uit de eerste helft van de 18de eeuw de geschriften van Johan van der Burch (1673-1758), Nicolaas Duyn (1680-1745), Nicolaas Struyck (1687-1769) en Willem Kersseboom (1691-1771), die veel nieuw materiaal bevatten. Deze tweede generatie van Nederlandse demografen heeft aan waarneming een belangrijker plaats ingeruimd dan de zo juist genoemde drie grondleggers van rond 1670, die zich veel eenzijdiger met hypothesen en rekenmodellen bezighielden. Nicolaas Duyn deed een onderzoek naar de samenhang tussen uitzonderlijke weersgesteldheden en sterfte. Aan hem danken wij daardoor zowel vroege meteorologische als demografische waarnemingen in Holland. De burgemeester van Dordrecht, Johan van der Burch, hield zich opnieuw sterk bezig met lijfrenten. Hij voerde daartoe echter weer geheel nieuw, Dordts materiaal aan, waaruit hij berekende dat de levenskansen het grootst waren voor meisjes van vijf jaar. Zijn demografisch belangrijkste geschrift (*Een geconcipieerd voordelig weduwen-geld*, 1730) analyseert de sterfte onder de predikantsvrouwen in de classis Dordrecht en de sterfteverschillen tussen stad en platteland. Hij raakte in een belangwekkende discussie met Willem Kersseboom naar aanleiding van diens loterijproject uit 1735. Van der Burch komt daaruit naar voren als minder bevooroordeeld, zich baserend op betere waarnemingen, minder hechtend aan autoriteit. Ongetwijfeld heeft men in het verleden aan Kersseboom ten onrechte de erepalm van de 18de-eeuwse Nederlandse demografie toegekend. Lang niet altijd zijn de waarnemingen van Kersseboom exact genoeg of afdoende voor een oplossing van het door hem gestelde probleem. Zijn reputatie is vermoedelijk vooral gebaseerd op de sterftetafel ('tafel van levenskracht') die hij publiceerde in zijn *Tweede Verhandeling... om te weten de probable meenigte des volks in de provincie van Hollandt* (1742) en die tot 1876 bindend aan de verzekeringsmaatschappijen in Nederland was opgelegd. Het is echter een feit dat de door Nicolaas Struyck in 1740 gepubliceerde sterftetafel alleen al daarom van grotere wetenschappelijke waarde is, doordat hij – evenals Van der Burch – onderscheid maakte tussen de sterftekans voor mannen en vrouwen. Struyck mag zeker gelden als de belangrijkste Nederlandse demograaf van de 18de eeuw. Door zijn zorg voor het doen van betrouwbare en onbevooroordeelde waarnemingen bevatten zijn geschriften een schat aan demografische gegevens die bij lange na nog niet in het historisch onderzoek zijn verwerkt. Zijn gegevens hebben betrekking op de meest uiteenlopende aspecten van de demografie, zoals inwonertal, sekse-ratio, sterfte en kindersterfte, wettige en buitenechtelijke geboorten, huwelijksduur, gezinssamenstelling, verhoudingscijfers tussen gehuwden, ongehuwden, kinderen en inwonend personeel, bewoning per huis, kraamvrouwensterfte, tweelinggeboorten en dergelijke meer. Zeer veel daaronder is gebaseerd op waarnemingen die door hemzelf, of door anderen ten behoeve van hem, werden verricht.

Na het midden van de 18de eeuw ontwaakt ook bij de medici de belangstelling voor registratie van demografische gegevens met het oog op bestrijding en preventie van ziekten. Het zijn vooral de sterfte en doodsoorzaken die hen interesseren. Met

WAERDYE Van LYF-RENTEN Naer proportie van LOS-RENTEN.

IN 's GRAVEN-HAGE.

By JACOBUS SCHELTUS, Ordinarius Drucker vande Edele Groot Mog. Heeren Staten van Hollandt en Welt-Vrielandt, woonende op het Binnen-Hof,
Anno 1671.

Titelpagina van de 'Waerdye van lijf-renten naer proportie van los-renten', een memorie van Johan de Witt, die in 1671 te Den Haag verscheen. Ten behoeve van een verantwoord financieel beleid met betrekking tot de uitgifte van lijfrenten onderzocht De Witt in deze memorie de sterftekans en lijfrenteberekening. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

E E R S T E A F D E E L I N G.

Tellingen van 't Getal der Menschen in eenige Dorpen, en eenige Algemeene Bessuiten daar uit getrokken.

Getal van Menschen in de Dorpen

GROSTHUIZEN, AVENHORN en SCHARWOUDE.

Deze drie Dorpen zyn dicht by malkanderen. Scharwoude en Grosthuizen leggen aan malkander vast, en Avenhorn een weinig ter zyden. De 2 laatste Dorpen hebben te samen maar een Predikant. In 't begin van September, in 't Jaar 1742, heeft Klaas Ham, Schoolmeester en Voorzanger te Grosthuizen, deeze drie Dorpen naauwkeurig geteld, voor eerst

G R O S T H U I Z E N.

In 't zelve vondt hy 52 bewoonde Huizen, daar in waren 56 Huisgezinnen, te weeten 14 Gereformeerde, en 42 Roomsche, en dat van de volgende foorten.

Gereformeerden.

Getrouwde Mannen.	-	-	7	Getrouwde Vrouwen.	-	-	7
Weduwnaars.	-	-	1	Weduwen.	-	-	2
Vryers boven de 20 Jaaren.	-	-	1	Vrysters boven de 20 Jaaren.	-	-	0
Vryers tusschen 10 en 20 Jaaren.	-	-	0	Vrysters tusschen 10 en 20 Jaaren.	-	-	6
Jongens beneden de 10 Jaaren.	-	-	11	Meisjes beneden de 10 Jaaren.	-	-	5
				Dienstmeyden boven de 20 Jaaren.	-	-	2
Manspersoonen.	20			Vrouwspersoonen.	22		

Roomschen.

Getrouwde Mannen.	-	-	26	Getrouwde Vrouwen.	-	-	26
Weduwnaars.	-	-	5	Weduwen.	-	-	12
Vryers boven de 20 Jaaren.	-	-	9	Vrysters boven de 20 Jaaren.	-	-	7
Vryers tusschen 10 en 20 Jaar.	-	-	17	Vrysters tusschen 10 en 20 Jaaren.	-	-	15
Jongens beneden de 10 Jaaren.	-	-	24	Meisjes beneden de 10 Jaaren.	-	-	21
				Dienstmeyden boven de 20 Jaaren.	-	-	1
Manspersoonen.	81			Vrouwspersoonen.	82		

In 't geheele Dorp waren dan 205 Menschen.

De

Pagina vier van het 'Vervolg van de beschryving der staarsterren en nader ontdekkingen omtrent den staat van 't menschelijk geslacht benevens eenige sterrekundige, aardrijkskundige en andere aanmerkingen' (Amsterdam 1753), een publikatie van de 18de-eeuwse demograaf Nicolaas Struyck.

name speelde het ijveren voor inenting tegen pokken een belangrijke rol. De stadhouderlijke lijfarts, Thomas Schwencke, kreeg het Haagse gemeentebestuur zover dat het een registratie van ziekten en sterfgevallen liet opzetten onder leiding van de arts Johan Pieter Dierquens (vanaf 1755). Zelf publiceerde Schwencke ook over de sterfte aan pokken in de jaren 1756-1763. Imam Jacob van der Bosch won in 1778 een gouden medaille van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen met een verhandeling over ziekte en doodsoorzaak per regio en beroep. Aan de medicus J. Wijngaard uit Deventer komt de eer toe een goed ontwerp voor registratie te hebben ontwikkeld. Dit soort pogingen zouden na nog verschillende voorstellen in de Bataafse Tijd tenslotte worden bekroond met de invoering van de burgerlijke stand in 1811. Andere namen in dit verband zijn Petrus Camper, Jacob Johan Andriessen, Martinus Houttuyn, Ruttgerus Paludanus, die allen in dit zelfde soort vraagstukken geïnteresseerd waren en oorspronkelijk materiaal daarover hebben gepubliceerd. Zij organiseerden zich in 1779 in de Natuur- en Geneeskundige Correspondentie Sociëteit. Een hoogtepunt beleefde de demografische activiteit aan het eind van de 18de eeuw in de werkzaamheden van de beroemde Van Swinden als voorzitter van de commissie van de Volkstelling van 1795 in Amsterdam en vooral in zijn werk voor de Commissie van Geneeskundig Toezicht (1798). Maar dan is het al de Bataafse Tijd.

Samenvattend mag worden geconcludeerd dat in de publikaties van deze voortrekkers nog veel materiaal aanwezig is dat wacht op gebruik voor historisch-demografisch onderzoek. Hun geschriften zijn niet alleen van belang voor de geschiedschrijver van de wetenschap der demografie, maar zij bevatten talrijke feitelijke gegevens die de historicus in staat zullen stellen een vollediger beeld van ons nationale verleden te schetsen.

DE RETROACTA VAN DE BURGERLIJKE STAND

De invoering van de burgerlijke stand in Nederland is in 1811 niet zomaar met de annexatie bij Napoleons imperium uit de lucht komen vallen. Aan die invoeringsdatum zijn enkele tientallen jaren met discussies en voorstellen – en ook wel effectieve, directe overheidsbemoeiingen – voorafgegaan. In feite zou men het besluit van de provisionele representanten van het volk van Holland van 7 mei 1795, waarbij het kerkelijk huwelijk iedere civielrechtelijke waarde wordt ontnomen en iedere burger verplicht wordt voortaan eerst een burgerlijk huwelijk te sluiten,

waaraan bij uitsluiting rechtsgeldigheid wordt toegekend, terwijl de zorg voor de registratie en bewaring geheel bij de burgerlijke overheid wordt gelegd, als een vooruitlopen op de algehele invoering van de burgerlijke stand kunnen beschouwen. De overgang van kerkelijke naar burgerlijke administratie van geboorte (c.q. dopen), trouwen en begraven (c.q. overlijden) is vloeiend, niet abrupt. Bij nadere beschouwing is in de Noordelijke Nederlanden dit proces van overgang van kerkelijke naar burgerlijke administratie reeds zo oud als de Republiek zelf.

Zoals bekend dateert een centrale beslissing betreffende registratie van dopen en trouwen pas van het concilie van Trente (24ste zitting van 11 november 1563). Over de registratie van overlijden of begraven repte de kerkvergadering niet. De besluiten kregen in de Nederlanden rechtskracht na afkondiging door Filips II op 5 mei 1565. Wat men hier en daar van voor die datum aan kerkelijke registers van dopen, trouwen en begraven vindt, is het resultaat van plaatselijke (pastoors) of regionale (bisschoppen) initiatieven. Tot de oudst bewaarde registers in de Noordelijke Nederlanden behoren huwelijksregisters te Deventer (1542-1575), die van de Jacobskerk te Utrecht (1559-1572), te Amsterdam en 's-Hertogenbosch. Oude doopregisters zijn er in Amsterdam, 's-Hertogenbosch, Deventer, Dordrecht, Gouda, Schiedam (allen van vóór 1575); begraafregisters te Leeuwarden, Alkmaar, Delft, Amsterdam, Utrecht, Gouda en Nijkerk (allen van vóór 1575). Meestal is hierbij echter sprake van fragmenten of één enkele stadsparochie.

In het buitenland is ook de burgerlijke overheid zich intensief gaan bemoeien met de registratie. In Frankrijk gaf Frans I bij de Ordonnantie van Villers-Cotterets (1539) stringente voorschriften voor de registratie van geboorten en sterfgevallen. In feite maakte hij de pastoors tot ambtenaren van de burgerlijke stand. In 1579 werd dit door Hendrik III bij de Ordonnantie van Blois ook tot de huwelijksluiting uitgebreid. Tegen laksheid, onwil en klerikaal verzet tegen burgerlijke inmenging in de kerkelijke administratie in, werd via de Code Louis van 1667 en de edicten van oktober 1691 en oktober 1706 de greep van de overheid steeds sterker, culmineerend in de wet van 9 april 1736, waarbij Lodewijk XV een perfecte registratie en bewaring van geboorte-, huwelijks- en overlijdensgegevens waarborgde. Ook in Engeland werd in 1538 door Hendrik VIII het bijhouden van de kerkelijke registers dwingend opgelegd. Vooral in de 18de eeuw gingen de nationale overheden zich veel intensiever dan voorheen met de bevolkingsregistratie bezighouden. Het beroemdste voorbeeld is Zweden, waar krachtens het KB van 10 november 1748 een zeer moderne bevolkingsstatistiek vanuit de kerkelijke registers en door de geestelijkheid werd aangelegd. De algemene ontwikkelingsgang vanaf het midden van de 16de eeuw is die van een gestaag toenemende bemoeienis van de overheid met de kerkelijke bevolkingsregistratie, soms – zoals in Frankrijk – tegen het verzet of de apathie van de clerus in.

In de Noordelijke Nederlanden is de situatie in zeker opzicht tegengesteld te noemen. Hier was het herhaaldelijk de officiële, namelijk de gereformeerde, kerk die er bij de overheid op aandrong richtlijnen voor de registratie op te stellen. Dit heeft er evenwel nooit toe geleid dat één, algemeen geldend systeem, dat zowel geboorte als huwelijk als overlijden zou omvatten, werd opgelegd. Over de gehele periode bezien heeft de overheid zich ten onzent nauwelijks ingelaten met registratie van geboorte c.q. doop, weinig meer met die van overlijden en iets uitvoeriger met die van de huwelijksluiting. Belangrijke verklaringen zijn natuurlijk te vinden in de kerkelijke verdeeldheid van de bevolking en in het ontbreken van een krachtig centraal gezag. Dit laatste bracht op zijn best al mee dat de voorschriften provinciaal werden vastgesteld met de Staten-Generaal voor de Generaliteitslanden. Maar dikwijls liep de plaatselijke uitvoering door beslissingen van het lokale gezag nogal uiteen, zodat bij voorbeeld de Amsterdamse (onder)trouwregisters andere informatie bevatten dan die van een andere Hollandse stad. Klaarblijkelijk werden de regelingen rond het begraven vooral aan de plaatselijke magistraat overgelaten. Dit heeft tot gevolg dat de begraafboeken van plaats tot plaats de grootste verscheidenheid van informatie vertonen. In feite was het begraven geheel en al een zaak van de burgerlijke overheid (al vond het plaats in de gereformeerde kerk of op één van de kerkhoven), zodat dit gebeuren ook in formeel

opzicht duidelijk van het dopen en trouwen dient te worden onderscheiden. De toestand laat zich duidelijk demonstreren aan het voorbeeld van Rotterdam, de enige plaats waarvoor deze situatie goed is uitgezocht. Het burgerlijke karakter van het begraven blijkt daar uit het feit dat de gereformeerde kerkgebouwen met de bijbehorende kerkvloer bezit van de stad waren. Voor het onderhoud, het beheer en de administratie van dit stadsbezit bestond een college, waarvan de leden door de burgerlijke overheid werden benoemd: het college van kerkmeesters. Dit stedelijke college was verantwoording verschuldigd aan de burgerlijke overheid. In Hillegersberg was dit niet anders dan in Rotterdam, en dit burgerlijk karakter blijkt daar ook uit de naam: het college van schout en kerkmeesters. Aangezien in Rotterdam al het stedelijk-kerkelijk bezit aan één college van kerkmeesters in beheer was gegeven, was er dienovereenkomstig ook één administratie. Ook dus één administratie van het begraven en de daaraan verbonden inkomsten en uitgaven. Door deze gelukkige omstandigheid vinden wij bijna het gehele begraven te Rotterdam volledig in de administratie van de kerkmeesters terug. In de kerken der dissenters werd niet begraven. In Rotterdam werd bovendien ook in de kerken van de presbyterianen en episcopalen niet begraven. De overledenen van alle denominaties kregen dus in de publieke kerken en op de publieke kerkhoven hun laatste rustplaats. In de begraafregisters werden in verband met het tarief aantekeningen geplaatst, waaruit dit ook blijkt: 'schots diake; luthers diake, frans diake; weeshuis; armhuis'. Nauwkeurige vergelijking van de namen uit de verschillende registers van de retroacta van de burgerlijke stand bracht aan het licht dat echter één denominatie geheel ontbrak: de joden. Deze bleken inderdaad over een eigen kerkhof te hebben beschikt. Van hun begraafregister is ook een klein fragment (1805-1811) bewaard gebleven. Nog twee omissies verminderen de waarde van de begraafboeken. Het gasthuis van Rotterdam had een eigen kerkhof en hield een eigen sterfteregister bij. Vergelijking van de namen leerde ook hier dat de overledenen, vermeld in het register van het gasthuis, niet nog eens in het begraafregister van de kerkmeesters werden opgenomen. Beide registers dienen dus te zamen te worden genomen om de totale sterfte in de stad te kunnen reconstrueren. In 1806 wordt deze aparte registratie beëindigd. De derde omissie in de begraafregisters betreft de in het pest- en dolhuis overleden personen. Het pest- en

De joodse begraafplaats te Ouderkerk aan de Amstel. Ets van Romeyn de Hooghe (1645-1708). Gemeentearchief, Amsterdam.

het dolhuis hadden evenals het gasthuis een eigen kerkhof: degenen die daar begraven werden, komen in de begrafenisregisters van de kerkmeesters niet voor.

Inhoudelijk bieden de Rotterdamse begraafboeken verschillende belangwekkende inlichtingen. Zo werd vanaf 1773 expliciet melding gemaakt van de kinderen die ongedoopt waren overleden en die dus niet via het doopboek zijn te achterhalen. Uit dezelfde tijd dateren de vermeldingen van doodgeboren kinderen (welke aantallen in andere plaatsen dikwijls al veel eerder uit de belasting op het begraven zijn te achterhalen; zie hieronder). Eveneens vanaf omstreeks 1770 vindt men doodsoorzaken vermeld. Uiteraard vindt men daar geen moderne oorzakelijke (anatomisch-etologische) omschrijvingen, maar een nosologische classificatie (naar symptomen). Het zou echter van weinig historisch inzicht getuigen deze als 'onbruikbaar' ter zijde te schuiven. Het belangrijkste secundaire gegeven van de begraafregisters is zonder twijfel de indeling van de begravenen naar leeftijdsgroepen en later zelfs de vermelding van de leeftijd. Het was vooral de behoefte van de weeskamer, die een indeling van de begravenen in twee groepen ('jonge lijken' en 'oude lijken') veroorzaakte. Vanaf 1638 is het totale aantal begravenen, verdeeld in deze twee categorieën, ononderbroken te volgen. Verschuivingen in de onderlinge verhoudingen zijn een demografisch gegeven van de eerste orde. Vanaf december 1709 wordt voor de 'jonge lijken' nog een nadere specificatie van de leeftijd erbij gegeven. Dit gaat terug op een besluit van de kerkmeesters van 26 november 1709 ('Jonge lijken' = 18 jaar of jonger, plus degenen die nog onder toezicht van de weeskamer stonden).

Tenslotte rest nog een probleem bij het gebruik van de Rotterdamse begraafregisters. Hierin worden meegeteld de lijken van elders die in de stad moesten worden begraven. Heeft dit belangrijke gevolgen voor de kwaliteit van het bronnenmateriaal? De aanvoer van lijken was inderdaad relatief groot. Uit de mededelingen daarover blijkt dat aan het eind van de 18de eeuw dit aantal tot meer dan vijftig per jaar kon oplopen en na 1800 zelfs de honderd kon halen. Deze onverwachte complicatie laat zich echter betrekkelijk eenvoudig oplossen. Onder deze aangevoerde lijken was allereerst een vrij groot aantal dat bestemd was voor het joodse kerkhof. Een tweede groep vormen de lijken die vanuit het naburige Cool – waar geen eigen begraafgelegenheid bestond – naar Rotterdam werden gebracht. Wanneer de invoer van deze beide groepen lijken van de totale invoeraantallen worden afgetrokken, blijven onbetekenende aantallen over (bij voorbeeld drie in 1791 en één in 1792).

Uit dit voorbeeld van de Rotterdamse begraafboeken blijkt duidelijk hoezeer burgerlijke colleges en stedelijke instellingen (kerkmeesters, schout en kerkmeesters, gasthuis, armenhuis, weeskamer, pest- en dolhuis) de samenstelling en de kwaliteit van de gegevens van de begraafboeken bepaalden. Het was een zaak van de burgerlijke overheid, omdat uiteraard iedereen zonder onderscheid naar zijn kerkelijke gezindte moest kunnen worden begraven. Centraal was het evenwel niet geregeld. Dit heeft belangrijke gevolgen, enerzijds voor de samenstelling en inhoud van de begraafregisters in de Noordelijke Nederlanden, anderzijds vermoedelijk ook voor hun bewaring (zie grafiek 1).

Met het dopen heeft de burgerlijke overheid zich in het geheel niet beziggehouden door het geven van voorschriften voor de registratie. De reden ligt ook wel voor de hand. De doop werd door de kerken als een sacrament beschouwd en derhalve als een onvervreemdbare geloofsdaad. Bemoeienis van de overheid zou óf tot erkenning van de niet-gereformeerde kerken hebben moeten leiden óf tot de verplichting alle dopen in de gereformeerde kerk te laten plaatsvinden. Dit laatste zou voor zulke grote groepen van de bevolking onacceptabel zijn geweest dat de overheid deze weg niet kon opgaan. Juist ook door de omvang van het niet-gereformeerde volksdeel was de fictie niet te handhaven – zoals in Frankrijk lang het geval is geweest – dat iedere ingezetene tot de officieel erkende kerk behoorde. Eerst bij resolutie van 15 juni 1792 stelden de Staten van Holland de verplichting in om in de doopboeken ook de geboortedatum te vermelden. Pas de volledige scheiding van kerk en staat in de Franse Tijd kon met de invoering van de burgerlijke stand een

oplossing bieden voor de bevolkingsadministratie van de geboorte. De kerken zelf hadden voordien nauwelijks behoefte om dit aspect bij de inschrijving van de doop te verzorgen. De synode van Dordrecht bepaalde bij voorbeeld niets anders hieromtrent dan 'De namen der Gedoopten, mitsgaders der Ouderen en Getuygen: Item, den tydt des Doops sullen opgeteykent werden' (art. LX).

Geheel verschillend van dopen (c.q. geboorte) en begraven (c.q. overlijden) is de situatie rond de administratie van de huwelijksluiting. Hiermee heeft de centrale overheid zich wel reeds in een vroeg stadium intensief beziggehouden. Ook hier ligt de verklaring voor de hand. De burgerlijke staat heeft zoveel civielrechterlijke consequenties met betrekking tot belastingheffing, erfrecht, nakomelingschap en onderhoudsplicht, dat iedere dubbelzinnigheid vermeden moet worden en een 'politieke' regeling onvermijdelijk is. Al op 15 mei 1576, nog slechts kort na het begin van de opstand, vaardigden baljuw en gezworen mannen van Rijnland, om de clandestiene huwelijken en het ongehuwd samenwonen tegen te gaan, een ordonnantie op het huwelijk uit, waarin naast een erkend (d.i. gereformeerd) kerkelijk huwelijk de mogelijkheid van het sluiten van een burgerlijk huwelijk ten overstaan van de baljuw en mannen van Rijnland werd opengesteld voor degenen die niet in de gereformeerde kerk wensten te huwen. Op 1 april 1580 volgden de Staten van Holland met hun 'Politieke Ordonnantie' op het trouwen, die van Zeeland op 8 februari 1583, enzovoort. Het sluitstuk, tevens de meest gedetailleerde regeling, was het echtreglement dat de Staten-Generaal op 18 maart 1656 voor de Generaliteitslanden vaststelden. Telkens is de strekking dezelfde: naast een voor de wet geldig huwelijk in de gereformeerde kerk kan men ten overstaan van de burgerlijke overheid een huwelijk sluiten. Over registratie, laat staan de wijze waarop, wordt evenwel dikwijls niet gerept. De uitvoering werd dikwijls kennelijk aan de plaatselijke magistraat overgelaten.

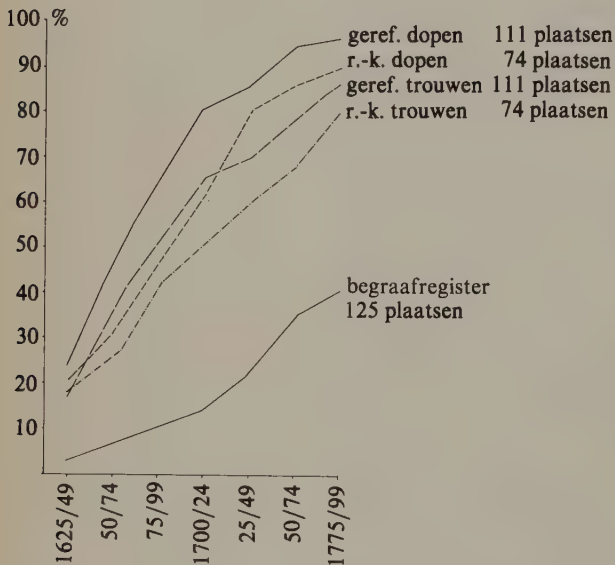
Niettegenstaande deze relatief grote bemoeienis van de overheid met de huwelijksluiting blijken er in de praktijk nog de nodige complicaties aan het bronnenmateriaal verbonden te zijn. Allereerst is er natuurlijk het probleem van de confessioneel gemengde huwelijken. Waar werden die gesloten, en vooral, hoe talrijk waren zij? De enkele aanwijzingen waarover wij beschikken, dateren van de 18de en 19de eeuw. Deze suggereren dat het gemengd huwen tussen een katholieke en protestantse partner zo beperkt voorkwam dat, bij de vergelijking van curven van bij voorbeeld dopen en huwen, dit verschijnsel eigenlijk geen beletsel voor het trekken van conclusies is. Zo telden bij voorbeeld rond 1742 van bijna 6600 naar hun confessie door Struyck vermelde Noordhollandse huishoudens slechts 70 een confessioneel gemengd echtpaar. Van de 59 gevallen hieruit, waarin de samenstelling wordt gegeven, was daar slechts 16 maal een katholiek bij betrokken. Het gemengd huwen tussen partners van verschillende protestantse denominaties kwam nog het meest voor. Plaatselijk kon dit onder bepaalde getalsmatige verhoudingen een niet te verwaarlozen omvang krijgen. In Amsterdam bleek in 1780 van alle gereformeerde huwelijken 6% gemengd met luthers te zijn. Belangwekkend is de vraag of in de 17de eeuw – toen de verhoudingen nog minder gefixeerd waren – het gemengd huwen veelvuldiger is voorgekomen. Daar is nog niets over bekend. Een tweede probleem vormen natuurlijk de tweede en volgende huwelijken. Hertrouwen was vroeger bij de ook onder de volwassenen relatief hoge sterfte een frequent verschijnsel. Er bestond echter zeker geen vaste verhouding tussen eerste en volgende huwelijksluitingen. Niet alleen op korte termijn bestonden heftige fluctuaties in de frequentie van het hertrouwen onder invloed van de schommelingen van het sterftcijfer voor volwassenen door epidemieën en dergelijke, maar ook op lange termijn konden ingrijpende verschuivingen optreden. Voor de interpretatie van ontwikkelingen in de huwelijkscijfers is dit natuurlijk van belang. Een derde complicatie bij de interpretatie van de aantallen gesloten huwelijken kan het verschijnsel van de zogenaamde 'buitentrouw' vormen, waarvan het bestaan in Amsterdam en Rotterdam bekend is. Het betreft hier echtparen die normaal gesproken in hun woonplaats getrouwd zouden zijn, maar die – uit statusoverwegingen? – zich in een buitendorp in de echt lieten verbinden. In Amsterdam was voor dat doel Buiksloot in trek. In Rotterdam richtte dit zich op alle omringende

dorpen. Daar nam dit vóór 1680 een dusdanige omvang aan dat een studie van de huwelijksluiting tot dat jaar op basis van de stedelijke huwelijksregisters niet zinvol bleek. Wij mogen veronderstellen dat deze 'buitentrouw' op meer plaatsen gebruikelijk is geweest.

Doordat de Staten van Holland in 1695 een belasting zowel op het trouwen als op het begraven instelden, waarvan de registers dikwijls bewaard zijn gebleven en bovendien nog een vermogensaanduiding bevatten, zijn althans in dat gewest de kansen op een betrouwbare reconstructie van de kwantitatieve omvang van de demografische kerngrootheden van geboorte, huwelijk en sterfte vanaf ongeveer 1700 beduidend groter dan daarvoor. Toch blijft voor het gehele gebied van de Republiek de volledigheid van deze registraties om de bovenvermelde redenen slecht. Een indruk daarvan geven de grafieken 1, 2 en 3. Daarin is een poging gedaan om op grond van een steekproef uit al het bekende materiaal van doop-, trouw- en begraafregisters tot een inzicht te komen in hoeveel procent van de desbetreffende jaren er registers aanwezig waren. Hieruit (1) blijkt bij voorbeeld dat in de periode 1775-1799 van de 111 geselecteerde plaatsen met gereformeerden in ruim 95% van de 2775 jaren ($111 \times 25 = 2775$) de gereformeerde doopregisters aanwezig waren. Honderd jaar eerder beliep dit 65%; in de periode 1625-1649 nog slechts 23,5%. Beduidend slechter is het reeds met de bewaring van de onder-

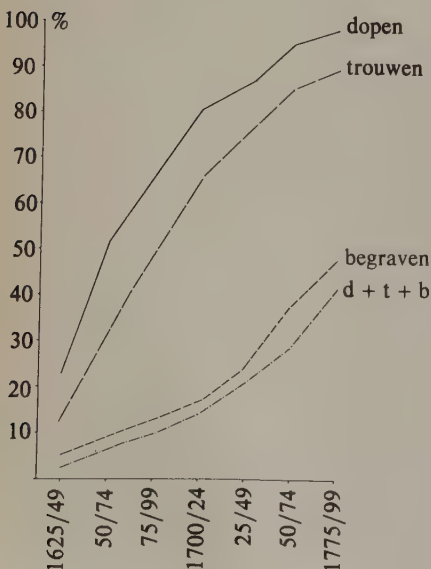
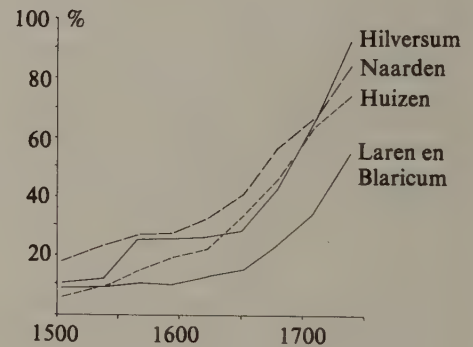
GRAFIEK 1

Het aantal jaren waarin doop-, trouw- en begraafregisters aanwezig zijn als percentage van alle jaren per 25-jarige periode (steekproef van 5% van alle plaatsen).

GRAFIEK 4

Het gebruik van toe- en familienamen in de tiendregisters in Het Gooi.

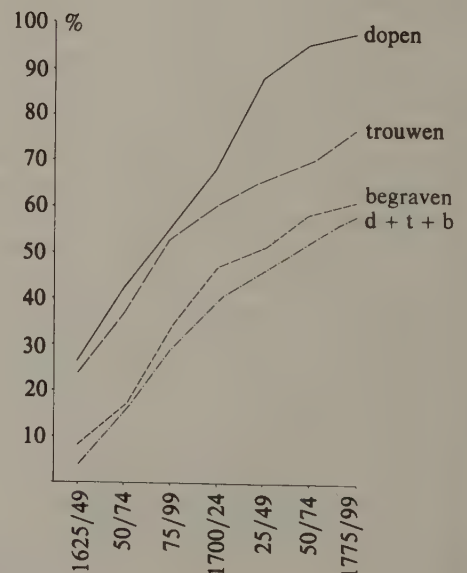

GRAFIEK 2

Het aantal jaren waarin voor gereformeerden doop-, trouw- en/of begraafregisters aanwezig zijn als percentage van alle jaren per 25-jarige periode (een selectie uit de 5% steekproef van al die plaatsen waar in 1809 tenminste 300 gereformeerden woonden).

GRAFIEK 3

Het aantal jaren waarin voor rooms-katholieken doop-, trouw- en/of begraafregisters aanwezig zijn als percentage van alle jaren per 25-jarige periode (een selectie uit de 5% steekproef van al die plaatsen waar in 1809 tenminste 300 rooms-katholieken woonden).

trouw- en trouwbelastingregisters gesteld. De begraafregisters zijn duidelijk zeer slecht overgeleverd. Dit blijkt speciaal in de plattelandsgemeenten zo te zijn. Van de 125 plaatsen uit de steekproef (1 op 20) besloeg nog in de tweede helft van de 18de eeuw het aantal jaren waarvan registers bestaan slechts 35 tot 40% van het mogelijke. Enige overdrijving kan – met name voor het begraven – wel in de voorstelling van grafiek 1 zijn geslopen, omdat zeer kleine gemeenschappen bij voorbeeld niet (de gehele periode) over een eigen begraafplaats beschikten. Om een mogelijke vertekening van het beeld terug te dringen werden uit de 125 plaatsen van de steekproef nogmaals al die plaatsen geselecteerd waar bij de godsdienststelling van 1809 tenminste 300 gereformeerde en/of katholieke personen woonachtig waren. Dit bleek in 47 plaatsen voor gereformeerden en in 30 plaatsen voor katholieken het geval te zijn. De uitkomsten staan in de grafieken 2 en 3. Bij de katholieken zijn in dit laatste geval ook de aanwezigheid van eigen aantekeningen omtrent overlijden (naast de burgerlijke begraafregisters) mede in de beschouwing betrokken (hetgeen de kans op aanwezigheid van inlichtingen over de aantallen begraven personen vergroot). Voor de gereformeerden blijkt de procentuele aanwezigheid van doop-, trouw- of begraafregisters in deze 30 kernplaatsen nauwelijks beter dan in de volledige steekproef van 125 plaatsen. Voor de katholieke registers maakt het meer verschil, maar dan toch speciaal voor het begraven waarbij geprofiteerd kon worden van de dubbele aanwezigheid van burgerlijke en eigen begraaf- (overlijdens)registers.

Hoe beperkt de mogelijkheden voor historisch-demografisch onderzoek op grond van dit materiaal zijn, blijkt nog het beste uit de twee laagste curven van de grafieken 2 en 3, waarin het percentage van het aantal jaren waarover gelijktijdig de gegevens van huwelijk, doop en begraven zijn bewaard gebleven, is uitgedrukt. Voor de 47 gemeenten met tenminste 300 gereformeerden in 1809 overschrijdt dit pas in het laatste kwart van de 18de eeuw 40%. Nog in 1725-1749 stond het op slechts 20%. Vóór 1700 was het altijd minder dan 10%. Bij de 30 katholieke gemeenten (grafiek 3) ligt dit gunstiger door de grotere kans op gegevens over het begraven: oplopend van 40% naar ruim 55% tijdens de 18de eeuw. Maar ook daar was dit vóór 1675 15% of minder. Bij deze percentages moet dan nog wel bedacht worden dat zij niets zeggen over:

- 1 onvolledigheid in de jaren waarin de bronnen wel aanwezig zijn (onderregistratie; bij voorbeeld niet-inschrijven van jong gestorven kinderen, en dergelijke);
 - 2 hiaten in de reeksen (van een zelfde plaats in iedere periode een aantal jaren aanwezig, maar met onderbrekingen daartussen);
 - 3 discontinuïteit (de plaatsen waarvan in een vijftientigjarige periode registers aanwezig zijn, zijn niet identiek met die in voorgaande en volgende perioden).
- Langlopende aaneengesloten reeksen van dopen, trouwen en begraven komen voor katholieke gemeenten in de steekproef voor te Hulsberg, Melick-Herkenbosch, Oostelbeers, Steenbergen en Wouw; voor gereformeerde gemeenten te Borculo, Hoornaar, Nieuwpoort (Z-H) en 's-Gravenzande. Wanneer men de grens niet bij een populatie van 300, maar van 600 zou leggen – hetgeen voor het zinvol uitvoeren van een gezinsreconstructie vereist lijkt – dan vallen Oostelbeers, Hoornaar en Nieuwpoort nog af. Men dient daarbij wel te bedenken dat nog geen nota is genomen van een aantal andere voorwaarden waaraan voldaan moet worden, zoals geen beduidende onderregistratie, relatief geringe migratie en een duidelijke identificatiemogelijkheid van de personen door het gebruik van vaste voor- en familienaam. Over de migratie is bekend dat deze dikwijls een zeer grote omvang bereikte. Het algemeen gebruik van vaste familienamen is in bepaalde streken van de Republiek pas laat in gebruik geraakt. Grafiek 4 laat daarvan iets zien met betrekking tot het Gooi; de tabellen 1 en 2 over een aantal andere plaatsen in Holland in verschillende jaren. Veel meer kwantitatief gefundeerde kennis van dit verschijnsel bestaat nog niet. Dit weinige duidt er echter wel op dat althans in Holland pas in de 18de eeuw het voorkomen van vaste familienamen algemeen gebruik is geworden, waarbij de stad het platteland zeker een generatie voor was. Het spreekt vanzelf dat ook deze omstandigheid gevolgen heeft voor de methoden van onderzoek.

TABEL 1 Naamgeving van de mannen(%)

stad/dorp	jaar/ periode	absoluut aantal (N)	voornaam	voornaam patroniem	voornaam patroniem bijnaam	voornaam patroniem familienaam	voornaam familienaam
Alkemade	1622	539	0,0	75	7	16	2
idem	1680	658	—	39	1	53	7
idem	1747 ^a	583	0,0	2	—	33	65
idem	1747 ^b	683 ^c	5	3	—	32	60
Leiden	1668-1671	374	0,0	23	0,0	21	56
Edam	1650-1651	251	—	44	11	42	3
idem	1675-1676	163	—	25	12	55	9
idem	1700-1701	116	—	28	—	36	36
Koedijk	1671-1680	180	—	68	6	22	4
idem	1696-1705	222	0,0	74	3	14	9
Noord-Scharwoude	1682-1691	142	—	54	22	18	6
idem	1712-1721	108	—	20	17	33	30
Spanbroek-Opmeer	1659	70	—	83	3	14	—
idem	1681	69	—	64	7	20	9

^a exclusief de knechten ^b inclusief de knechten ^c bovendien nog 13 knechten als: 'N, knecht van . . .'

TABEL 2 Naamgeving van de vrouwen (%)

stad/dorp	jaar/ periode	absoluut aantal (N)	voornaam	voornaam patroniem	voornaam patroniem bijnaam	voornaam patroniem familienaam	voornaam familienaam
Alkemade	1622	527	4	94	0,0	—	1
idem	1680	169	—	92	—	7	2
Leiden	1668-1671	353	0,0	51	0,0	10	39
Edam	1650-1651	84	—	82	—	18	—
idem	1675-1676	64	2	67	—	20	11
idem	1700-1701	38	—	61	—	21	18
Spanbroek-Opmeer	1659	76	—	100	—	—	—
idem	1681	65	—	94	—	2	5

METHODEN EN STAND VAN HET ONDERZOEK

Uit de beschouwingen in de voorgaande paragrafen kan reeds duidelijk zijn geworden dat de gevolgde werkwijzen en de stand van zaken in het historisch-demografisch onderzoek van Nederland in sterke mate zijn beïnvloed door de aard van het beschikbare bronnenmateriaal. Met voorbijgaan van doorgaans secundaire of kwantitatief minder belangrijke bronnen zou men grofweg de volgende driedeling kunnen aanhouden:

1 door de voormalige overheid meestal incidenteel georganiseerde nominatieve tellingen c.q. administratieve optekening, van personen, hoofden van huishoudens, huizen of anderszins, waarvan voor het historisch-demografisch onderzoek kon worden gebruik gemaakt;

2 aggregatieve tellingen in het oorspronkelijke bronnenmateriaal (meestal doop-, trouw- en begraafregisters, DTB), waaruit door niet-nominatieve bewerking langlopende reeksen van (jaar)cijfers voor historisch-demografische doeleinden werden samengesteld;

3 nominatieve bewerking van jaarlijks lopende bronnen (meestal DTB) met de bedoeling demografisch diepte-onderzoek op het historisch materiaal toe te passen (gezinsreconstructie).

Voor al van het onder 1 bedoelde type van onderzoek is in Nederland de afgelopen twintig jaar veel werk gemaakt. De Nederlandse archieven zijn ook buitengewoon

rijk aan bronnen die zich voor dit soort onderzoek lenen. Hierbij laten zich twee lijnen onderscheiden:

- a globaliserende tellingen in chronologisch perspectief, en
- b statisch diepte-onderzoek.

Soms konden deze beide benaderingswijzen worden gecombineerd. De globaliserende tellingen zijn erop gericht in een aantal jaren – waartussen soms grote onregelmatige perioden liggen – het totale bevolkingsgetal (bij benadering) vast te stellen. Op deze wijze kan, indien daar bronnen voor aanwezig zijn, over een lange tijdsduur het verloop van het bevolkingsgetal in grote lijnen worden vastgelegd. Wil dit een zinvol en enigmatische representatief beeld opleveren, dan zal altijd met vrij grote populaties worden gewerkt om toevalsfactoren, die reeds bij de interpretatie van het materiaal kunnen insluipen, zoveel mogelijk tegen te gaan. Deze werkwijze heeft daardoor meestal betrekking op hele streken of provincies, maar laat zich in principe ook voor een grotere stad goed gebruiken. Vooral met deze methode heeft de 'Wageningse School' gewerkt. Dit heeft ertoe geleid dat in 1965 een redelijk betrouwbare berekening van het aantal inwoners van Nederland sinds 1500 kon worden uitgevoerd. Ook bij de globaliserende tellingen konden soms voor enkele variabelen gedifferentieerde cijfers worden geproduceerd (bij voorbeeld het bevolkingsgetal beneden een bepaalde leeftijd, de sekseratio, het percentage armlastigen, en dergelijke). Bij het statisch diepte-onderzoek gaat men veel verder dan het vaststellen van het aantal inwoners. Bij dit onderzoek is het de bedoeling niet zozeer omvang als wel de samenstelling, de structuur van een populatie te doorlichten. Het gaat erom verschijnselen als leeftijdsopbouw, sekse-ratio, samenstelling van gezin en huishouden, sociale structuur, beroepsstructuur en dergelijke in een bepaald jaar te achterhalen. Een goed voorbeeld vormt de studie van Daelemans over de sociale en demografische samenstelling van de Leidse bevolking in 1581. Vooral met betrekking tot de structuur van gezin en huishouden zijn in het Nederlandse bronnenmateriaal rijke onderzoeksmogelijkheden aanwezig, die in de jaren zeventig een stroom van gepubliceerde en ongepubliceerde studies hebben mogelijk gemaakt. Het waren ook hier de 'Wageningers' door wie dit voornamelijk is verricht, waarbij werd ingehaakt op de gezinssociologische studies van Kooy en de historische impulsen die in Engeland van Laslett uitgingen. Een rechtvaardiging vindt dit vele onderzoek vooral in de bijzondere structuur van het Nederlandse huishouden in zijn Europese context.

De aggregatieve tellingen zijn bij het historisch-demografisch onderzoek in Nederland aanvankelijk vrijwel geheel buiten beschouwing gebleven. De belangrijkste bron ervoor (de DTB) bleef tot in de jaren zestig nagenoeg ongebruikt. In 1964 formuleerde Slicher van Bath nog een groot aantal bezwaren tegen hun gebruik. In zijn werk en in dat van Roessingh werd bij het demografisch onderzoek van Overijssel en de Veluwe op deze bronnen geen beroep gedaan. Een principiële doorbraak bracht hier evenwel de demografische studie van Mentink en Van der Woude over Rotterdam (1965). Daaruit bleek dat bij een relatief gunstige archivalische situatie, studie van de DTB wel degelijk tot waardevolle kennis kan leiden. Over verschijnselen als getalsmatige verhoudingen tussen de denominaties, geboorten-, sterfte- en huwelijksniveaus, geboorten- en sterfteoverschotten, kindersterfte, doodgeboorte, epidemische sterften, seizoeninvloeden, migratoire aspecten en dergelijke kunnen – soms in samenhang met andere bronnen – aggregatieve tellingen belangwekkende inzichten geven. In latere publikaties werd door Van der Woude hetzelfde procédé toegepast voor het Noorderkwartier (1972), zij het met veel fragmentarischer materiaal, en door Faber voor Friesland (1972). Deze laatste beperkte zich daarbij tot doopregisters. In een eerder stadium hadden de beide Rogiers van deze bronnen reeds een interessant gebruik gemaakt voor religiografische studies over Nijmegen en Delft. Hart verrichtte tal van zeer belangwekkende deelonderzoeken in het Amsterdamse DTB-materiaal, waaronder vooral zijn studie over de migratie van Amsterdamse bruiden en bruidegoms in de 17de en 18de eeuw moet worden genoemd. In het zuiden valt vooral de aggregatieve studie van Engelen op over de demografische ontwikkeling in Staats-

Valkenburg in de 18de eeuw (1977). De uitkomsten van dit type onderzoeken zijn van voldoende betekenis om op die weg door te gaan.

In de op gezinsreconstructie gerichte nominatieve bewerking van de DTB is de situatie zeer ongunstig. In vrijwel geheel Europa (met uitzondering van de Balkan en Rusland), in Canada, de Verenigde Staten, enkele Zuid-Amerikaanse landen en Japan zijn studies van dit type gepubliceerd en/of in uitvoering. De Nederlandse produktie, met tot nog toe twee gepubliceerde onderzoeken over de 18de eeuw (Noordam en Schuurman), steekt hierbij schamel af. Naar alle waarschijnlijkheid is het niet de onwil van de Nederlandse onderzoekers, die aan deze situatie debet is. Naast een beperkte mankracht zijn het vooral de hierboven gememoreerde kwantitatieve en kwalitatieve euvelen van het bronnenmateriaal, die bepalend zijn. Studies over de periode van vóór 1700 à 1725 zullen vrij zeker grote uitzonderingen moeten blijven. Voor zover zij te verwachten zijn, zullen zij waarschijnlijk eerder over de zuidelijke provincies gaan dan over het eigenlijke kerngebied van de Republiek, de kustprovincies. Hopelijk zullen op genealogische voorstudies gebaseerde gezinsreconstructies nog enige waardevolle informatie kunnen aandragen, maar veelal zal men zich daarbij de sociale beperktheid van de betreffende groep moeten realiseren. Ook de werkwijze van Noordam, die een koppeling tussen een nominatieve telling en een gezinsreconstructie tot stand bracht, is zeer interessant. De vraag blijft echter of hiermee in de 17de-eeuwse demografische ontwikkeling van West-Nederland kan worden doorgedrongen. Het meest waarschijnlijk lijkt voorsnog een situatie waarin de gezinsreconstructie voor de periode ná (of vanaf) het eerste kwart van de 18de eeuw belangrijke bijdragen kan leveren voor verdieping van het inzicht in het demografisch proces. Maar voor de uit demografisch oogpunt zo belangrijke periode 1650-1750, speciaal in het westen van Nederland, lijkt deze weg geblokkeerd. Tot op heden is dit in ieder geval de feitelijke situatie.

Voor de stand van onze kennis en de interpretatie van de waargenomen verschijnselen heeft dit belangrijke gevolgen. Het betekent allereerst dat de globale demografische ontwikkeling wel met een aanvaardbare mate van zekerheid is vast te stellen. De daaraan ten grondslag liggende demografische processen rond huwelijksluiting, vruchtbaarheid, sterfte blijven echter in zeer belangrijke mate aan onze waarneming onttrokken. Toch is het een aantal van deze processen die ons niet alleen kunnen informeren over de manier waarop de algemene ontwikkeling van het bevolkingsaantal zich heeft voltrokken, maar die tevens aangrijpingspunten bieden voor een antwoord op de vraag 'waarom?'. Juist met betrekking tot al dan niet exogene ontwikkelingen rond economische en sociaal-hygiënische vraagstukken biedt kennis over variabelen als huwelijksleeftijd, huwelijksintensiteit, zuigelingen- en kindersterfte, huwelijksvruchtbaarheid de mogelijkheid tot een geïntegreerde verklaring van schijnbaar afzonderlijke historische deelprocessen. Hiermee wil niet gezegd zijn dat alleen in dit opzicht een belangwekkende hiaat in de kennis van de demografische ontwikkeling tussen 1500 en 1800 op het huidige Nederlandse grondgebied bestaat. Zowel in de tijd als in de ruimte bestaan nog grote leemten, ook met betrekking tot de globale lijnen van ontwikkeling. Door de studies van Faber, Roessingh, Slicher van Bath en Van der Woude zijn wij goed tot redelijk op de hoogte van de ontwikkelingen in Friesland, Overijssel, de Veluwe en (Noord)-Holland. De publikaties van Philips en Van Xanten geven althans enig zicht op grote lijnen in het Limburgse en de Meierij. Voor kleinere territoriale eenheden zijn er de studies van Engelen (Staats-Valkenburg) en Roebroek (Land van Montfort). Daarnaast bestaan er over algemene ontwikkelingen alleen studies op lokaal niveau. Deze laten zich echter heel moeilijk interpreteren met betrekking tot hun algemene geldigheid. Dit betekent dat er over het zuidwesten (Zeeland en West-Brabant), het midden (Utrecht en het gebied tussen de grote rivieren) en het noordoosten (Drenthe en Groningen) nog zo goed als niets werkelijk vaststaat. In die gebieden waarvoor wél veel onderzoek is verzet, is de kennis van de ontwikkelingen in de 18de eeuw het beste door empirisch onderzoek onderbouwd. Maar zeer globaal tot relatief slecht is de kennis over de 16de eeuw. Hetzelfde moet gezegd worden – maar dit geldt dan voor de gehele periode – van

de stadsdemografie. Hoewel de steden een overheersend fenomeen waren in de Nederlanden, is er in het noorden nog geen (noemenswaardige) historisch-demografische arbeid in deze periode verricht aan steden als Enkhuizen, Hoorn, Haarlem, Den Haag, Dordrecht, Gouda, Utrecht, Arnhem, Zwolle, Groningen, Leeuwarden, Middelburg, Breda, Roermond, en andere. Bij plaatsen zoals Delft, Leiden, Nijmegen, Maastricht en 's-Hertogenbosch berust alle kennis op nauwelijks meer dan een enkele studie van beperkte omvang. Eigenlijk bestaan er alleen over Amsterdam en Rotterdam dieper gravende studies, die tevens een lange periode beslaan. Beide lacunes (de 16de eeuw en de stadsdemografie) zijn geen specifiek Nederlands verschijnsel. Ook elders bestaan zij. Zij hangen samen met de aard van de bronnen. De belangrijkste daarvan (DTB) zijn overal in de 16de eeuw niet-bestaand of zo zij al bestaan zeer gebrekkig en voor de steden vaak niet goed bruikbaar door hun omvang of andere complicaties.

Een ander veronachtzaamd terrein van onderzoek – dat in de voorgaande beschouwingen opzettelijk niet ter sprake werd gebracht – is dat van de migratie. Ook hier loopt de achterstand in het onderzoek parallel met de situatie in het buitenland, waar dit eveneens het geval is. Men kan dit beeld zelfs doortrekken naar de wetenschap van de demografie zelf, waar het onderwerp migratie zowel theoretisch als empirisch minder onderzocht is dan geboorte, sterfte en huwelijk, en dikwijls meer belangstelling van de geografen dan van de demografen ondervindt. Het bronnenmateriaal voor het historisch onderzoek is bij de studie van de migratie vaak ook van een ander karakter dan wat hiervoor werd besproken. Poorterboeken, registers van lidmaten van kerkgenootschappen, gegevens uit de sfeer van de armenzorg leveren, met (onder)trouwregisters, dikwijls de belangrijkste inlichtingen. De representativiteit van de hieruit te verkrijgen inlichtingen is evenwel zeer onduidelijk. De omvang van de migratie kan hiermee zeker niet betrouwbaar worden vastgesteld. Maar het blijft zelfs ook de vraag in hoeverre zij licht werpen op de migratierichtingen, de samenstelling van de groep der migranten, en op wisselingen in de intensiteit. Door de belangrijke positie van de stad en de grote aantallen die in het onderzoek werden betrokken, is de studie van Hart over de herkomst van de Amsterdamse bruidegoms en bruiden in de periode 1600-1800 voorlopig nog de meest belangwekkende publikatie over dit onderwerp. Zo mogelijk nog slechter is het gesteld met het historisch onderzoek op het gebied van de medische demografie. Over vraagstukken als doodsoorzaken, epidemische sterften, kraamvrouwensterfte, letaliteit en morbiditeit van bepaalde ziekten, duur van borstvoeding, voorkomen van zoogsters, kindervoeding, hygiëne, algehele voedingssituatie en dergelijke is zeker in verhouding tot de betekenis daarvan nageenog nog geen onderzoek verricht.

De demografische evolutie

DE BEVOLKING VAN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN IN 1795:

AANTAL, VERSTEDELIJKING, SPREIDING EN DICHTHEID

Omdat de eerste volkstelling – die van 1795 – een gelukkige momentopname biedt voor een retrospectieve beschouwing van de ontwikkelingen die aan die situatie zijn voorafgegaan, wordt eerst de toestand van dat jaar besproken.

Zoals uit tabel 3 is af te lezen, woonden op het huidige Nederlandse grondgebied aan het eind van de 18de eeuw ruim 2 miljoen mensen. Een nadere analyse van deze aantallen, gegroepeerd naar provincie en naar hun verdeling in stedelijke en niet-stedelijke populaties, brengt onmiddellijk twee kenmerken van de bevolkingssituatie duidelijk naar voren: de ongelijke spreiding over het land, en het grote aandeel van de stedelijke bevolking in die periode. Beide verschijnselen staan niet los van elkaar. In de twee westelijke provincies (toen nog één), Noord-Holland en Zuid-Holland, woonden 40% van alle inwoners (tabel 4). Gelijktijdig vinden wij daar bijna 58% van de totale stedelijke bevolking van het land. In feite laten de provincies zich naar hun inwonertal in vier groepen indelen. Geheel bovenaan stonden de twee provincies van Holland, met ieder omstreeks 400 000

*Gezicht op Brussel.
Schilderij van Theodoor van
Heil, 17de eeuw.
Stadsmuseum, Brussel.*

TABEL 3 De bevolking van Nederland in 1795

	absolute aantallen			percentages	
	totaal	stad	platteland	stad	platteland
Groningen	114 655	29 249	85 406	26	74
Friesland	161 513	44 824	116 689	28	72
Drenthe	39 672	9646	30 026	24	76
Overijssel	135 375	46 954	88 421	35	65
Gelderland	223 216	58 365	164 851	26	74
Utrecht	97 142	47 835	49 307	49	51
Noord-Holland	408 126	281 187	126 939	69	31
Zuid-Holland	386 020	201 891	184 129	52	48
Zeeland	114 616	37 494	77 122	33	67
Noord-Brabant	260 241	41 037	219 204	16	84
Limburg	138 115	38 822	99 293	28	72
Nederland	2 078 691	837 304	1 241 387	40	60

TABEL 4 De spreiding van de bevolking in 1795 (percentages)

	stad	platteland	totaal
Groningen	3,5	6,9	5,5
Friesland	5,3	9,4	7,8
Drenthe	1,1	2,4	1,9
Overijssel	5,6	7,1	6,5
Gelderland	7,1	13,2	10,7
Utrecht	5,7	4,0	4,7
Noord-Holland	33,5	10,2	19,6
Zuid-Holland	24,1	14,9	18,6
Zeeland	4,5	6,2	5,5
Noord-Brabant	4,9	17,7	12,5
Limburg	4,6	8,0	6,6
Nederland	100,0	100,0	100,0

TABEL 5 Stedelijke bevolking in 1795

grootteklasse	aantal steden	aantal inwoners	percentage van de totale stedelijke bevolking
> 100 000	1	217 024	25,9
100 000-25 000	4	154 894	18,5
25 000-10 000	11	181 208	21,6
10 000- 5000	18	130 691	15,6
5000- 2500	27	94 367	11,3
< 2500	37	59 120	7,1
Totaal	98	837 304	100,0

inwoners. Geheel onderaan kwam Drenthe, dat ondanks zijn grote oppervlakte nog geen 40 000 inwoners telde (bijna 2% van de totale bevolking). Tussen deze twee uitersten bevonden zich Noord-Brabant en Gelderland met 225 000 à 250 000 inwoners. Van de overige telden Groningen, Friesland, Overijssel, Utrecht, Zeeland en Limburg 100 000 à 150 000 inwoners.

Ook in de graad van de verstedelijking, gemeten naar het aandeel van de stadsbevolking in iedere provincie, kan men enige rubricering aanbrengen. Een stedelijke bevolking met een omvang van de helft of meer van de totale bevolking was aanwezig in de beide Hollanden en Utrecht. Minder dan één op de zes inwoners woonde in een stad in de provincie Noord-Brabant. Tussen deze twee niveaus stonden alle andere provincies (Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland, Zeeland en Limburg), waar de stedelijke bevolking één op drie à vier bedroeg. Wanneer men in verband met de latere 19de- en vooral 20ste-eeuwse ontwikkeling het gebied van de huidige randstad Holland apart op zijn verstedelijking in 1795 zou willen beschouwen, dan vindt men daar in principe reeds de situatie zoals die nu nog bestaat. In het gebied omsloten door de steden Amsterdam-Utrecht-Rotterdam-'s-Gravenhage-Haarlem woonden in 1795 ruim 625 000 personen (ruim 30% van de totale Nederlandse bevolking), waarvan meer dan 70% in de steden van dit gebied (bijna 455 000). Bijna 55% van alle stadsbewoners van Nederland in 1795 vond men daar.

Wanneer men de steden in hun onderlinge volgorde en grootte beziet, valt het op dat er geen concentratie van bevolking in enkele grote steden bestond, maar een zeer regelmatige spreiding over alle grootteklassen (tabel 5). Van de bijna honderd plaatsen, die als stad of nederzetting met stedelijk karakter zijn aan te merken, telde er slechts één meer dan 100 000 (Amsterdam, ongeveer 217 000), en

slechts vijf of meer dan 25 000 inwoners (ook Rotterdam, 's-Gravenhage, Utrecht en Leiden). Met meer dan 10 000 inwoners waren er zestien steden, met meer dan 5000 vierendertig en met meer dan 2500 eenenzestig plaatsen. Met minder dan 2500 inwoners waren er nog een kleine veertig. Ook al was het grootste deel van de stedelijke bevolking in het westen geconcentreerd, elders vond men deze ook en vooral de steden onder de 10 000 inwoners waren over het gehele land gespreid. De stad was een alom gekend verschijnsel.

Wanneer men naar de spreiding van de plattelandsbevolking over Nederland kijkt, dan valt op dat ook die niet gelijkmatig was. Evenals bij de stedelijke bevolking bestonden ook op het platteland bewoningszwaartepunten (tabel 6). Ook nu blijkt het Holland te zijn dat in 1795 wederom bovenaan stond met ruim 25% van de totale plattelandsbevolking van Nederland. Dit aandeel werd echter nog iets overtroffen door de plattelandsbevolking van de katholieke provincies Limburg en Noord-Brabant, die te zamen bijna 26% vormde.

Beter dan in de spreiding over de provincies komen de bevolkingsconcentraties tot uiting in de dichtheid op gelijke oppervlakte (tabel 6). Een exacte opgave van de bewoningsdichtheid van Nederland in 1795 is niet te geven, omdat de juiste oppervlakte in km² van dat jaar niet bekend is, en in ieder geval niet de verdeling in cultuurgrond, woeste gronden, etcetera. De oudste nauwkeurige kennis van de verschillende oppervlakten van de provincies, onderverdeeld naar typen grondgebruik, stamt uit 1833, het jaar van invoering van het kadaster. Het is echter wel bekend dat de ontginningsactiviteiten tussen 1795 en 1833 niet van dien aard zijn geweest dat een globale vergelijking van bevolkingsaantallen in 1795 en oppervlakten in 1833 onmogelijk is. De oppervlakten van het cultuurareaal in 1795 en 1833 verschilden daarvoor te weinig. De grote ontginningen van woeste gronden dateren in Nederland van het eind van de 19de eeuw. Ook zijn de grote 19de-eeuwse landaanwinningen zoals de Haarlemmermeer, het Koegras en de Anna Paulownapolder van ná 1833.

In tabel 6 geven de kolommen 1-3 inzicht in oppervlakten en grondgebruik, de kolommen 4-6 in de bewoningsdichtheden. De zeer hoge bewoningsdichtheid in Noord- en Zuid-Holland met 166 en 127 inwoners per km² springt er in kolom 4 onmiddellijk uit. Daartegenover staat als andere uiterste Drenthe met een dichtheid van slechts 15 inwoners per km². Bij een internationale vergelijking van deze bewoningsdichtheden zou blijken dat omstreeks 1800 de hoogste én de laagste bevolkingsdichtheden van West-Europa op relatief korte afstand binnen Neder-

TABEL 6 Oppervlakten (1833) en bevolkingsdichtheden in 1795

	1	2	3	4	5	6
Groningen	2342	1726	53,8*	49	66	50
Friesland	3271	2472	21,3	49	65	47
Drenthe	2663	788	30,4*	15	50	38
Overijssel	3378	1562	34,4	40	87	57
Gelderland	5090	2613	45,6	44	85	63
Utrecht	1375	957	31,7	71	102	52
Noord-Holland	2465	1528	8,5	166	267	83
Zuid-Holland	3046	2229	33,9	127	173	83
Zeeland	1738	1341	70,9	66	85	58
Noord-Brabant	5124	2487	55,2	51	105	88
Limburg	2219	1152	75,9	62	120	86
Nederland	32 710	18 855	41,4	64	110	66

* inclusief boomgaarden en boomkwekerijen

1 = totale oppervlakte in km²

2 = cultuurareaal in km²

3 = percentage bouwland en tuinland van cultuurareaal

4 = totaal aantal inwoners per km²

5 = totaal aantal inwoners per km² cultuurareaal

6 = totaal aantal niet-stedelijke inwoners per km² cultuurareaal

land aanwezig waren. Normaal lijkt in de Nederlandse provincies toen een dichtheid van 50 à 70 te zijn geweest (Groningen, Friesland, Noord-Brabant, Limburg, Zeeland en Utrecht). Iets lagere cijfers zien wij in het oosten van het land met 40 à 45 (Overijssel en Gelderland).

Bij een analyse van de bewoningsdichtheid in het verleden is het echter noodzakelijk andere aspecten dan alleen het totale oppervlak van het territorium in beschouwing te nemen om tot een zinvolle onderlinge vergelijking tussen de verschillende gebieden te kunnen komen. Deze betreffen de verhouding tussen het totale oppervlak en het agrarische cultuurareaal, de mate van verstedelijking en het type van grondgebruik. Omdat de verhouding tussen wél en niét in cultuur gebrachte gronden in de verschillende provincies zeer uiteenliep (tabel 6, kolommen 1 en 2), is daarom in kolom 5 van tabel 6 ook het aantal inwoners per km² landbouwareaal uitgedrukt. Ook bij deze wijze van berekening staan de dichtheden van Noord- en Zuid-Holland (zelfs nog in enigszins versterkte mate) veruit aan de top. In de onderlinge verhouding van de overige provincies vallen echter belangwekkende verschuivingen te constateren. De bewoningsdichtheid in Drenthe is ook, alleen gelet op het landbouwareaal, nog altijd het geringst (50 per km²), maar staat lang niet meer zo ver van die in de andere twee noordelijke provincies (Groningen en Friesland met 66 en 65 per km²) af als in de voorgaande berekening met de totale oppervlakte. Het rekening houden met de oppervlakten niet-agrarische grond heeft hier een belangrijke correctie aangebracht. Dat geldt eveneens voor de eerst als dunbevolkt aangemerkte oostelijke provincies Gelderland en Overijssel. Met dichtheden van 85 en 87 inwoners per km² landbouwareaal lieten zij de drie noordelijke provincies ruimschoots achter zich. Eveneens zeer sterk in de rangorde gestegen zijn nu de twee zuidelijke, overwegend katholieke provincies Noord-Brabant en Limburg met dichtheidscijfers van respectievelijk 105 en 120. Evenzeer als de verhouding tussen landbouwgrond en overige oppervlakten in de verschillende provincies sterk uiteenliep en tot belangrijke correcties in de bewoningsdichtheden aanleiding gaf, gold dit voor de mate van verstedelijking. Omdat verschillende steden een bovenregionale en zelfs internationale functie vervulden en betrekkelijk onafhankelijk waren van de agrarische sector en de plattelands-economie, kan een berekening van de bevolkingsdichtheden alleen ten plattelande een beter inzicht geven in de mogelijkheid van een relatieve agrarische overbevolking dan berekeningen met de totale, stedelijke plus niet-stedelijke, inwonertallen. Om daarin inzicht te krijgen zijn in kolom 6 van tabel 6 de bewoningsdichtheden van de niet-stedelijke bevolking per km² cultuurareaal uitgerekend. Reeds in tabel 3 bleek dat de drie westelijke provincies (Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht) de hoogste percentages stedelijke bevolking hadden; Noord-Brabant daarentegen het laagste. De resultaten van deze nieuwe berekeningswijze zijn ingrijpend: de bewoningsdichtheid op het platteland, uitgedrukt per km² landbouwareaal, was in de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland, Noord-Brabant en Limburg het grootste en nagenoeg gelijk (83 tot 88 inwoners per km²). De geringste dichtheid vinden wij weer in Drenthe (38). In de overige zes provincies varieerden de dichtheden tussen gemiddelden van 47 en 62 inwoners per km² landbouwareaal.

De waarde van de aldus verkregen cijfers kan verder worden geïnterpreteerd met behulp van de in kolom 3 van tabel 6 aangegeven bouwland/grasland verhouding in het cultuurareaal. Het is immers zo dat een veeteelteconomie veel minder arbeidsintensief is dan een akkerbouweconomie en derhalve minder agrarische bestaansmogelijkheden per km² cultuurareaal biedt. Bij de interpretatie van de plattelandsbevolkingsdichtheid is derhalve ook het type van grondgebruik een belangrijke factor. Reeds een vergelijking van de aangrenzende provincies Groningen en Friesland laat zien hoe belangrijk het is dit mede in beschouwing te nemen. Beide provincies kenden een vergelijkbare dichtheid op het platteland met betrekking tot het agrarische cultuurareaal (50 en 47 inwoners per km², kolom 6). Het Friese landbouwareaal kende echter slechts 21% bouwland, het Groningse daarentegen 54% (kolom 3). De conclusie moet zijn dat op het Friese platteland in vergelijking met dat in Groningen een relatieve agrarische overbevolking bestond

dan wel dat de Friese plattelandsbevolking in veel grotere mate een bestaan buiten de landbouw vond. Vermoedelijk was dit laatste rond 1800 het geval (scheepvaart, plattelandsnijverheid, turfgraverij). Een vergelijking tussen Groningen en Zeeland laat zien dat de situaties wat agrarische bestaansmogelijkheden en bevolkingsdruk betreft elkaar niet veel ontliepen. Weliswaar was de bewoningsdichtheid per km² cultuuraal in Zeeland hoger dan in Groningen (respectievelijk 58 en 50 per km²), maar het aandeel van het akkerbouwareaal was ook hoger (71 tegenover 54%). Gemeten aan de zuiver agrarische bestaansmogelijkheden stonden de provincies Utrecht en Overijssel met eveneens respectievelijk 52 en 57 inwoners per km² landbouwareaal, maar daarin slechts 32% en 34% bouwland, er veel slechter voor. Voor Overijssel staat dat ook wel vast: een belangrijk deel van de plattelandsbevolking vond een armoedig bestaan in de textielnijverheid en de turfgraverij.

Noord-Brabant en Limburg behoorden beide tot het dichtstbevolkte platteland van Nederland (88 en 86 inwoners per km² cultuuraal), maar de agrarische bestaansmogelijkheden moeten in Limburg (76% bouwland) groter zijn geweest dan in Noord-Brabant (55% bouwland). Dit beeld vindt bevestiging in wat er over de economische en sociale ontwikkeling in beide provincies gedurende de 19de eeuw bekend is. Enerzijds kende Noord-Brabant een groep arme textielwerkers en een arme kleine boerenstand, anderzijds bleven allerlei sociale ontwikkelingen daar erg bij Limburg ten achter (bevolkingsgroei, onderwijs, alfabetisme). Het Hollandse platteland was bijna even dichtbevolkt als dat van Limburg en Noord-Brabant. Het akkerbouwpercentage lag echter veel lager (34% in Zuid-Holland en slechts 8½% in Noord-Holland). Deze cijfers illustreren duidelijk dat op het Hollandse platteland nog slechts een beperkt deel van de bevolking haar bestaan direct in de landbouw vond. Sommige streken en dorpen waren nagenoeg volledig of overwegend geïndustrialiseerd (de Zaanstreek), overal nam de dienstensector (scheepvaart) een belangrijke plaats in en ook functioneerde er op plaatselijk niveau een zeer gedifferentieerde verzorgende sector (bakkers, schoenmakers, kleermakers, kuipers, (scheeps)timmerlieden, molenaars, herbergiers, onderwijzers, geestelijken, beoefenaren van medische beroepen, notarissen, enzovoort). Het Hollandse platteland had kortom een veel stedelijker karakter dan dat van Noord-Brabant en Limburg. Ondanks veel geringere zuiver agrarische bestaansmogelijkheden kon het daardoor zijn bewoners een beter bestaan bieden dan de verhoudingsgewijs even dichtbevolkte zuidelijke provincies.

Het voorafgaande samenvattend kan men stellen dat gemeten aan de agrarische bestaansmogelijkheden omstreeks 1800 de plattelandsbevolking van de provincies Groningen, Zeeland en ook Drenthe er het best aan toe was en het minst met een relatieve agrarische overbevolking te maken gehad zal hebben. Hiermee vergeleken en tevens gelet op de beperkte niet-agrarische bestaansmogelijkheden in het begin van de 19de eeuw, moeten de provincies Noord-Brabant en Limburg met een agrarische overbevolking geconfronteerd zijn geweest. Zeker agrarisch overbevolkt was het platteland van Holland en Friesland, maar tenminste in Holland werd dit opgevangen door de vele niet-agrarische bestaansmogelijkheden ten plattelande. Ook op het platteland van Overijssel, Gelderland en Utrecht lijkt op verschillende plaatsen een spanning tussen bevolking en bestaansmiddelen te hebben bestaan.

DE GLOBALE ONTWIKKELING VAN 1500 TOT 1800

De ontwikkeling van de inwoneraantallen in Nederland vóór de 19de eeuw is – afgezien van enige studies van lokale aard – min of meer gedetailleerd onderzocht voor de provincies Holland, Friesland, Overijssel en voor de Veluwe. Het betreft dus gebieden in het westen, noorden en oosten van Nederland. Minder uitvoerige studies zijn er over het zuidoosten van het land: Limburg en de Meierij van 's-Hertogenbosch. Over het zuidwesten, het midden en het noordoosten van Nederland is nog zo weinig historisch-demografisch onderzoek verricht dat het nog niet mogelijk is een gefundeerd algemeen beeld van de bevolkingsontwikkelingen aldaar vóór 1795 te schetsen. Toch is deze situatie minder dramatisch dan zij lijkt,

omdat in de zes onderzochte gebieden (Holland, Friesland, Overijssel, de Veluwe, Limburg en de Meierij van 's-Hertogenbosch) aan het eind van de 18de eeuw ongeveer tweederde van de totale Nederlandse bevolking woonde. Voorzichtige retrograde extrapolatie op basis van de getalsmatige verhoudingen van 1795, waarbij rekening kan worden gehouden met de algemene historische kennis over de economische situatie en ontwikkelingen in de betreffende gebieden, maakt het zeker mogelijk tot een redelijk betrouwbare schatting van het verloop van de totale Nederlandse bevolkingscurve vanaf 1500 te komen. Dit lijkt ook daarom verantwoord, omdat in feite reeds in de 16de eeuw het aandeel in de totale Nederlandse bevolking van de verschillende gebieden in grote lijnen tot stand was gekomen en in feite tot heden niet wezenlijk is aangetast.

Dat wil niet zeggen dat de demografische ontwikkelingen in de verschillende gebieden van Nederland parallel verliepen. Het lijkt er integendeel soms eerder op dat zij tegengesteld waren. Wanneer de resultaten van het onderzoek in grote lijnen moeten worden samengevat, dan laten zich drie gebieden onderscheiden, ieder met een eigen ontwikkeling. Binnen deze grote gebieden laten zich subregio's met eigen ontwikkelingen onderscheiden. De grote gebieden zijn:

- 1 het noorden en westen (Holland en Friesland)
- 2 het oosten (Overijssel en de Veluwe)
- 3 het zuiden (Limburg en oostelijk Noord-Brabant).

ad 1 In het noorden en westen voltrok zich zoiets als een bevolkingsexplosie gedurende de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw. Het resultaat was dat in het totale Hollands-Friese territoir het aantal inwoners tussen omstreeks 1500 en 1650 toenam van ongeveer 350 000 tot 1 000 000. Maar deze ontwikkeling nam daarna een keer. In de honderd jaar tussen 1650 en 1750 moet in dit gebied met een bevolkingsdaling van circa 120 000 inwoners worden gerekend. De perioden vóór en ná 1650 onderscheiden zich echter ook nog op een andere manier. De ontwikkelingen vóór 1650 waren binnen dit gebied vrijwel overal identiek: de bevolkingstoename was een algemeen verschijnsel, zowel beschouwd naar subregio's, steden als platteland. De stedelijke groei was wel iets groter dan die op het platteland, maar het betrof toch slechts een gradueel verschil. Het is duidelijk dat deze sterke bevolkingstoename zowel een reflectie is van de bloei van de Hollandse cultuur en economische en politieke macht, als fundament daarvan. De ontwikkelingen in dit gebied waren na 1650 echter verre van uniform.

De bevolkingsdaling begon waarschijnlijk spoedig na 1650 in het noorden van Holland en in Friesland. De grootste intensiteit kreeg dit proces in de eerste helft van de 18de eeuw in het noorden van Holland (benoorden Amsterdam-Haarlem). Na het midden van die eeuw zette in Noord-Holland een nieuwe fase in, waarin gelijktijdig zowel stagnatie, verdergaande daling als hernieuwde – zij het matige – groei vallen waar te nemen. In Friesland kwam de daling van na 1650 enige decennia eerder tot stilstand dan in het noorden van Holland. De tweede helft van de 18de eeuw bracht in Friesland weer nieuwe aanzienlijke bevolkingsgroei. Wat het zuidelijk deel van Holland betreft zijn wij nog onvoldoende bekend met de ontwikkelingen op het platteland in de periode 1650-1750. Maar wat er over lokale ontwikkelingen tot nog toe bekend is, wijst het meest op een stagnatie in de groei na 1650. Ernstige bevolkingsvermindering, zoals in het noorden van Holland, is wel plaatselijk opgetreden, maar heeft waarschijnlijk niet het algemene beeld bepaald. Na 1750 was er op het Hollandse platteland bezuiden de lijn Amsterdam-Haarlem over het algemeen weer groei van de bevolking, vooral in het zuidelijk deel van dit gebied, de rivierendelta. Deze ontwikkeling sloot aan bij die in het aangrenzende Noord-Brabant, zoals nog zal blijken. De steden in het zuidelijk deel van Holland vertoonden in de periode 1650-1750 tegengestelde ontwikkelingen. Tot omstreeks 1670/1680 heeft er nog enige verdere groei plaatsgevonden. In Amsterdam en misschien ook 's-Gravenhage trad daarna stagnatie in. Maar in de meeste andere grote steden kwam het na 1670 ook tot sterke bevolkingsdaling, die zeker tot omstreeks 1750 aanhield (tussen 1670 en 1750 daalde bij voorbeeld de bevolking van Leiden van circa 60 000 naar circa 35 000; van Haarlem van ruim

40 000 naar 26 000; van Rotterdam van circa 51 000 naar 44 000). Na 1750 kenden de Hollandse steden over het algemeen een langzame verdere daling, met als enige noemenswaardige uitzondering Rotterdam, dat weer sterk in inwonertal toenam.

Wanneer wij de kern van het dalingsgebied, noordelijk Holland en de provincie Friesland, nader bezien, dan blijkt daar een differentiatie in subregio's te moeten worden gemaakt. In Friesland was de daling na 1650 verre van algemeen. Het meest geprononceerd was deze in het westelijk en zuidwestelijk deel van de provincie (dus in het gebied langs de Zuiderzee). In het oostelijk deel van de provincie (De Wouden) wijst alles echter zelfs op bevolkingstoename, zelfs in deze periode 1650-1750. Deze subregio behoorde klaarblijkelijk tot een groter gebied – het oosten van Nederland – met een geheel ander patroon van bevolkingsontwikkeling dan het westen en noorden van het land. Ook in noordelijk Holland was er een grote uitzondering op de algemene bevolkingsdaling na 1650: de Zaanstreek. Terwijl in de Zaanstreek, het oudst en meest geïndustrialiseerde plattelandsgebied van Nederland, het inwonertal tussen 1650 en 1750 nog toenam van 24 000 naar 28 000, viel dit aantal in het overige noorden van Holland in die periode terug van ongeveer 185 000 naar 100 000. Het meest intensief was de daling in de meest noordelijke subregio van dit gebied (West-Friesland), waar het inwonertal in honderd jaar tijd werd gehalveerd: van 120 000 naar 60 000. Op plaatselijk niveau was deze daling vaak nog groter. Een goed voorbeeld daarvan is de stad Enkhuizen met bijna 21 000 inwoners in 1622 en nog geen 7000 in 1795. Na 1750 verliep de ontwikkeling in noordelijk Holland min of meer tegengesteld aan die in de voorgaande periode. Nu was er een duidelijke teruggang in de Zaanstreek, maar groei was er zelfs weer in Friesland (135 000 inwoners in 1744, 174 000 in 1815).

Alles te zamen genomen zijn er dus drie grote perioden te onderkennen in de bevolkingsontwikkeling van het noorden en westen tussen 1500 en 1800 (zie tabel 7 en 8):

1500-1650: een grote en algemene bevolkingsgroei;

1650-1750: aanvankelijk tegengestelde tendenties van geringe verdere groei, stagnatie en beginnende bevolkingsteruggang; na 1680 een – soms enorme – achteruitgang;

1750-1815: in de noordelijkste delen van dit gebied, dat wil zeggen Friesland en West-Friesland, hernieuwde bevolkingsgroei; ten zuiden daarvan, vooral in het deltagebied, is duidelijk sprake van bevolkingsgroei.

ad 2 In het oostelijk gebied (Veluwe en Overijssel) verliep de demografische ontwikkeling geheel anders. Vóór 1675 zijn er geen bronnen waaruit een cijfer voor de totale bevolking van Overijssel te halen is. Maar over het subregionale en lokale niveau is er voldoende informatie vanaf het eind van de 15de eeuw om een verantwoord totaalcijfer te produceren. Omstreeks 1475 zal dit totale aantal inwoners van de provincie Overijssel ongeveer 53 000 hebben belopen (tabel 9). De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) heeft in deze provincie de ontwikkeling ernstig verstoord, met in ieder geval het effect dat in 1675 het inwonertal nog steeds niet meer dan 71 000 bedroeg. Maar in de daaropvolgende periode 1675-1750 kan een enorme groei geconstateerd worden (122 000 inwoners in 1748). In de tweede helft van de 18de eeuw was het groeitempo weer veel trager (134 000 inwoners in 1795). De ontwikkeling lijkt dus in grote lijnen tegengesteld te zijn geweest aan die in het westen en noorden van het land. In het oosten was de groei het traagst vóór 1675 en ná 1750, toen er in west en noord de meeste groei was; en er was zoiets als een explosieve groei in het oosten tussen 1675 en 1750, toen er in het westen en noorden grote dalingen in het inwonertal plaatsvonden. Maar als er wat nauwkeuriger naar het subregionale niveau wordt gekeken, dan valt het op dat de spectaculaire bevolkingstoename van de periode 1675-1748 vooral in de meest oostelijke subregio (Twente) plaatsgreep, waar een groei van 18 000 in 1675 naar 49 000 in 1748 optrad. In de andere subregio's van de provincie was de ontwikkeling minder stormachtig (Salland: 23 000 naar 35 000; Vollenhove 10 000 naar 13 500; de drie IJsselsteden: 20 000 naar 25 000).

TABEL 7 De bevolking van Holland, 1514-1795 (in duizendtallen)

	1514	1622	ca 1650	ca 1680	ca 1750	1795
Holland benoorden 't IJ	81	190	211	188	128	128
Holland bezuiden 't IJ	194	482	—	695	655	655
Totaal Holland (grens vóór 1795)	275	672	—	883	783	783
Holland benoorden 't IJ: zeven steden *	22	64	70	—	35	35
Zaanstreek	7	20	24	—	28	25
overig platteland	52	106	117	—	65	68
Holland bezuiden 't IJ: twaalf steden *	105	299	—	—	—	427
platteland	89	183	—	—	—	228

* 18 stemhebbende steden plus 's-Gravenhage

TABEL 8 De bevolking van Friesland (in duizendtallen)

	1511	1660	1689	1714	1744	1796
Kleiweidestreek	—	—	20,5*	20	19	22
Veenweidestreek	—	—	16,5*	15	16,5	20
De Wouden	—	—	24 *	26,5	32	39
Kleibouwstreek	—	—	24,5*	24	26	32
Steden	<19	—	43 *	43,5	41	45
Totaal	ca 75	ca 160	129 *	129	135	157

* onderregistratie van 5 à 10%

TABEL 9 De bevolking van Overijssel (in duizendtallen)

	1475	1675	1748	1795
Drie steden	20	20	25	27
Salland	16,5	23	35	41
Twente	11	18	49	53
Vollenhove	5	10	13,5	14
Totaal	53	71	122	134

TABEL 10 De bevolking van Veluwe, 1526-1795 (in duizendtallen)

	1526	1650	1749	1795
Gelderse Vallei	3,9	5,8	8,2	9,2
Midden-Veluwe	1,3	1,2	1,9	2,1
Zuiderzeekust	11,6	12,4	14,8	18,7
Oostelijke Veluwerand	6,2	7,3	10,0	11,3
IJsseldal	4,4	4,4	6,9	7,9
Zuidelijke Veluwezoom	8,6	9,7	12,5	16,7
Totaal	36,0	40,7	54,2	65,8

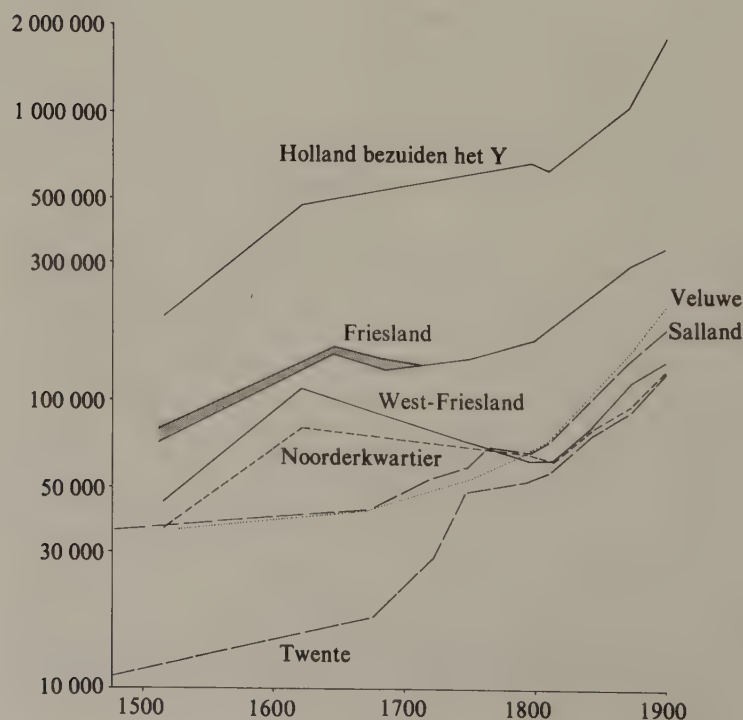
In het andere bestudeerde gebied van Oost-Nederland (de Veluwe, zie tabel 10) lijkt de bevolkingsgroei tamelijk regelmatig over de gehele periode 1500-1800 gespreid te zijn geweest (1526: 36 000; 1650: 41 000; 1749: 54 000; 1795: 66 000). Maar ook hier was de gemiddelde toeneming in de 16de en eerste helft van de 17de eeuw aanzienlijk minder (1,0‰ per jaar) dan tijdens de perioden 1650-1750 (2,9‰ per jaar) en 1750-1795 (4,2‰ per jaar). Over de gehele tijdsspanne bezien, bestond er een opmerkelijke overeenstemming tussen de bevolkingsgroei op de Veluwe en in de aangrenzende Overijsselse subregio Salland. Evenzo was dit het geval met de Oostfriese subregio De Wouden. Het lijkt er daarom op dat dit als de normale

demografische evolutie voor de centrale en oostelijke zandgebieden van Nederland mag worden beschouwd. Waar de ontwikkeling hiervan afweek – zoals in Twente – zijn daarvoor bijzondere verklaringen (in Twente een stormachtige groei van de plattelands-textielnijverheid).

Een opmerking moet tot slot nog worden gemaakt over de bevolkingsontwikkeling in de steden en dorpen van de Veluwe en Overijssel, die aan de Zuiderzee lagen. Het is opvallend dat in de periode 1650-1750, toen de bevolking van het aan de Zuiderzee grenzende noordelijke Holland en Friesland sterk daalde, ook het inwonertal van de Veluwe en Overijsselse Zuiderzeekust stagneerde of zelfs terugliep. De bevolking van de Veluwse Zuiderzeehaven Harderwijk liep in die periode met ongeveer twintig procent terug. Analoge ontwikkelingen zijn waar te nemen in Hattum, Kampen, Vollenhove, Kuinre en Blokzijl, alle langs de Zuiderzee gelegen.

ad 3 In het zuidoosten van Nederland (Nederlands Limburg en de Meierij van 's-Hertogenbosch) lijken de demografische ontwikkelingen tussen 1500 en 1800 verward en tegenstrijdig. De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) is daarop ongetwijfeld van grote invloed geweest. Deze gebieden hebben vrijwel steeds het grensgebied tussen de strijdende partijen gevormd. Ernstige bevolkingsdaling heeft in die tijd in ieder geval plaatsgegrepen in de Meierij, na een sterke bevolkingsgroei tijdens de eerste helft van de 16de eeuw. Na het einde van de oorlog kwam een aarzelend herstel. Definitieve groei vond pas plaats in de tweede helft van de 18de eeuw (van weinig meer dan 100 000 naar 120 000 inwoners). Eenzelfde groeitempo werd in die periode ook waargenomen voor een aantal dorpen in de westelijke helft van de provincie. Dit komt ook weer overeen met de toeneming van het aantal inwoners van de aangrenzende Hollandse rivierdelta in die periode. Een algemene bevolkingsgroei van circa 20% in het (Hollandse) rivierengebied en Noord-Brabant gedurende de tweede helft van de 18de eeuw te veronderstellen lijkt derhalve niet al te speculatief. Een aantal inwoners van 120 000 schijnt in de Meierij ook reeds vóór het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog bereikt te zijn geweest. Maar de spreiding daarvan verschilde nogal op beide momenten: rond 1550 leefde 20% daarvan in 's-Hertogenbosch, rond 1800 nog slechts 10%. In Limburg schommelde het inwonertal in de periode 1650-1750 tussen de 110 000

GRAFIEK 5
De ontwikkeling van het
inwonertal in Holland,
Friesland, Overijssel en Veluwe
sinds 1500. Semi-logaritmische
schaal.

en 120 000. Ook in deze provincie was er in de tweede helft van de 18de eeuw een algemene groei van ongeveer 20% (140 000 inwoners omstreeks 1800). Maar achter het totaalcijfer van de periode 1650-1750 gaan ingrijpende interne verschuivingen schuil. Er was maar geringe (of geen!) uniformiteit in de ontwikkeling tussen het noorden en het zuiden, de steden en het platteland van de provincie. Zo daalde in het noordelijk deel van de provincie door ongelijke ontwikkelingen op het platteland en in de steden (Venlo, Roermond, Tegelen en Weert) het aandeel van de stedelijke bevolking van ongeveer 35% in de 15de eeuw naar ongeveer 25% omstreeks 1700 en 20% omstreeks 1750. In dit opzicht was de ontwikkeling vergelijkbaar met die in de aangrenzende Meierij van 's-Hertogenbosch. In Zuid-Limburg daarentegen nam het inwonertal van de steden (Maastricht, Sittard, Kerkrade en Heerlen) tussen 1650 en 1750 zowel in absolute als relatieve zin toe. Hier bedroeg de urbanisatie tenslotte 35% van de totale bevolking van de subregio. Op het platteland waren de ontwikkelingen in de noordelijke en de zuidelijke subregio ook tegengesteld. In het zuiden liep het inwonertal terug in de tweede helft van de 17de eeuw, maar begon na 1700 te groeien; in het noorden was er eerst een zeker herstel na de Tachtigjarige Oorlog, maar stakte de ontwikkeling weer na 1700. Er was dus meer overeenkomst tussen de ontwikkelingen in de noordelijke subregio en de Meierij dan tussen de noordelijke en de zuidelijke subregio's. De verschillen tussen beide worden ook nog eens duidelijk onderstreept door de verschillen in dichtheid van bewoning, die tussen de beide delen van de provincie bestonden: in het noorden minder dan 40 inwoners per km² tegen meer dan 80 in het zuiden.

De huidige stand van de kennis over de bevolkingsontwikkelingen in Nederland tussen 1500 en 1800 laat zich in grote lijnen als volgt samenvatten (zie ook grafiek 5):

1 in Holland en Friesland was er een sterke bevolkingsgroei in de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw;

2 tussen 1650 en 1750 was de bevolkingssituatie rondom de Zuiderzee er op zijn best een van stagnatie, maar op de meeste plaatsen een van achteruitgang tot zeer grote achteruitgang;

3 in dezelfde tijd (ruwweg tussen 1680 en 1750) was er ook een zeer sterke bevolkingsdaling in de Hollandse industriesteden (Haarlem, Leiden, Delft) en in Rotterdam;

4 na 1750 is er weer bevolkingsgroei in het noorden (Friesland en in mindere mate in West-Friesland) en in het meest zuidelijke gedeelte van Holland (het deltagebied rondom Rotterdam en Dordrecht). Deze laatste ontwikkeling sloot in geografisch opzicht aan bij die in het aangrenzende Noord-Brabant. In de tussengelegen centrale gedeelten van Holland bleef stagnatie en verdere daling van het aantal inwoners aanhouden tot 1815;

5 op de oostelijke zandgronden lijkt een langzame, maar alleen door de Tachtigjarige Oorlog onderbroken toeneming van de bevolking regel te zijn geweest. Na 1650 was deze wat groter dan voordien;

6 twee subregio's kenden een geheel afwijkende, eigen ontwikkeling. In het westen was dit de Zaanstreek, welke tussen 1650 en 1750 niet het gebruikelijke patroon van sterke bevolkingsdaling liet zien, maar tot 1730 in inwonertal bleef toenemen. In het oosten was dit Twente, waar in de periode 1675-1750 de bevolkingsgroei die van de andere oostelijke zandgebieden verre overtrof;

7 in het zuiden was er algemene bevolkingstoename in de tweede helft van de 18de eeuw van ongeveer 20%;

8 veel minder duidelijk was de ontwikkeling aldaar vóór 1750. In de Meierij van 's-Hertogenbosch was er ook een sterke bevolkingstoename in de eerste helft van de 16de eeuw, maar voor de provincie Limburg valt dat te betwijfelen. De periode van de oorlog, ruwweg tussen 1570 en 1650, bracht in het zuiden ernstige verstoringen en ontvolking, speciaal voor de steden in de Meierij en Noord-Limburg (door de verbreking van de traditionele handelsroutes als gevolg van het oorlogsgeweld);

9 de vage aanwijzingen die er zijn over de bevolkingsontwikkelingen in het zuiden

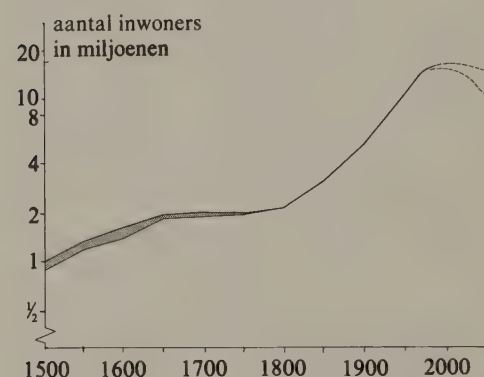
tussen 1650 en 1750 duiden op een zeker herstel tot 1700 en stagnatie daarna in de Meierij en Noord-Limburg, terwijl de ontwikkeling in Zuid-Limburg min of meer daaraan was tegengesteld;

10 bovenstaande kennis slaat op een gebied waar in 1795 twee derde van de Nederlandse bevolking woonde. Indien de ontwikkelingen van het ontbrekende derde deel van de bevolking in 1795 in de nog niet onderzochte gebieden in het zuidwesten, midden en noordoosten van het land behoedzaam regio voor regio in de tijd terug worden geëxtrapoleerd, dan is het mogelijk het hypothetische aantal inwoners van Nederland tussen 1500 en 1800 om de vijftig jaar te berekenen. Dit leidt tot het volgende resultaat:

1500	0,9 à 1,0 miljoen	1700	1,85 à 1,95 miljoen
1550	1,2 à 1,3 miljoen	1750	1,90 à 1,95 miljoen
1600	1,4 à 1,6 miljoen	1800	2,1 miljoen
1650	1,85 à 1,90 miljoen		

Wanneer daaraan de cijfers van de 19de en 20ste eeuw en de meest recente prognose voor het inwonertal tot het jaar 2050 worden toegevoegd, ontstaat het beeld van de curve in grafiek 6. Deze begint de figuur van een S-vormige curve aan te nemen.

GRAFIEK 6
De ontwikkeling van het
inwonertal van het huidige
Nederland sinds 1500.
Semi-logaritmische schaal.

DE NUMERIEKE VERHOUDING TUSSEN STAD EN PLATTELAND VÓÓR 1795
Op het voor de geschiedenis van de Noordelijke Nederlanden zo belangrijke verschijnsel van de urbanisatie kon op pag. 125-126 reeds kort worden gewezen. Juist deze uitzonderlijke betekenis maakt het noodzakelijk in deze verstedelijking, of althans in de omvang van de stedelijke populaties, ook vóór 1795 zo veel mogelijk inzicht te krijgen. Zonder problemen is dat niet. Allereerst is er het probleem hoe het begrip stad moet worden gedefinieerd. In dit geval is dit opgelost door daartoe te rekenen alle plaatsen met meer dan 2500 inwoners en bovendien die woonkernen van kleinere omvang, die naar aard en tradities van oudsher als stedelijk aan te merken zijn. Onder deze laatste groep vielen in 1795 bij voorbeeld stadjes als Naarden, Eindhoven, Beverwijk, Rhenen, Hindelopen, Delden, Ommen en Sloten. Met méér dan 2500 inwoners vielen in 1795 binnen de definitie plaatsen als Roosendaal, Hoozevee, Veendam en Winterswijk, die weliswaar veel volkrijker waren dan de zojuist genoemde, maar waarvan het stedelijk karakter desondanks veel dubieuzer is. Een complicatie vormt ook de buitenpoorteriej. Heel wat steden hadden een buitengebied waarvan de bewoners werden gerekend tot de stad te behoren, wat in feite nauwelijks het geval was. De meest bekende voorbeelden zijn Edam met Volendam en Delft met Delfshaven. Maar ook de meeste Veluwe steden hadden een belangrijke buitenpoorteriej, evenals Middelburg (in 1795 met 2459 zielen op een totaal van 20 146 inwoners). Uit sommige tellingen is een buitenpoorteriej te elimineren, uit andere echter niet. Omwille van de ruimtelijke en chronologische vergelijkbaarheid moet de buitenpoorteriej worden meegeteld.

Een geval apart vormt verder de Zaanstreek. Veelal in lintbebouwing, soms (bijna) aaneengesloten, lagen hier een aantal bewoningskernen, die overigens ook in bestuurlijk opzicht op de meest onlogische manieren uiteengesneden waren, maar

die te zamen toch een soort agglomeratie vormden, waaraan sterke stedelijke trekken niet kunnen worden ontzegd. In Oost- en West-Zaandam en de aangrenzende plaatsen Koog, Zaandijk en Wormerveer woonden in de eerste helft van de 18de eeuw circa 17 000 personen. Naar inwonertal zou deze agglomeratie tot de grote plaatsen van die periode gerekend dienen te worden. Vanwege de complicaties die hieraan kleven, zijn deze woonkernen buiten de tabellen gelaten. Bij de interpretatie dient daarmee wel rekening te worden gehouden.

De grootste handicap blijft natuurlijk echter het ontbreken van exacte opgaven over inwoneraantallen in heel wat steden vóór 1795. Om veel kleine problemen te elimineren kunnen de plaatsen waarvan op redelijke gronden mag worden verondersteld dat zij minder dan 2500 inwoners telden, het beste buiten beschouwing blijven. In 1795 waren dat er 37. Te zamen hadden zij echter slechts 7% van de totale stedelijke bevolking volgens het criterium dat in de tabellen 3 t/m 6 werd aangehouden. In deze paragraaf worden dus slechts plaatsen met 2500 en meer inwoners tot de steden gerekend. Maar ook dan blijven er nog genoeg vraagtekens. Met behulp van alle ter zake doende informatie lijken, naast de 61 plaatsen met meer dan 2500 inwoners in 1795, omstreeks 1525, 1675 en 1750 respectievelijk 38, 61 en 60 plaatsen daarvoor in aanmerking te komen. Op de kaarten a t/m d staat dit aangegeven. De rond die drie laatstgenoemde jaren ter beschikking staande informatie maakt het in veel gevallen echter niet mogelijk meer dan een orde van grootte aan te geven. Afgezien van de allergrootste steden is er daarom van afgezien exacte inwoneraantallen bij iedere plaats aan te geven. Juister is het hen in grootteklassen te groeperen. De totale inwoneraantallen per grootteklasse kunnen dan vervolgens bij benadering worden vastgesteld door dezelfde vermenigvuldigingsfactor te nemen als op grond van 'exacte' cijfers in 1795 voor elke grootteklasse kan worden vastgesteld. Door deze globale werkwijze kunnen de schattingsproblemen voor een groot deel worden opgelost, al blijven er moeilijke gevallen als Groningen (vóór ± 1750) en Amersfoort, Harlingen, Zutphen, Sneek, Bergen-op-Zoom en Breda omstreeks 1525.

Ondanks alle voorbehoud dat bij een dergelijke werkwijze moet worden gemaakt, hebben de uitkomsten ervan – zoals gepresenteerd in de tabellen 11, 12 en 13 – voldoende indicatieve waarde om een analyse van de urbanisatie mogelijk te maken. Afwijkingen van enige procenten zijn mogelijk, en dan vooral voor 1525. De marge voor de opgaven uit 1750 is slechts weinig groter dan voor die uit 1795. De tabel 11 laat zowel de absolute toeneming van de stedelijke bevolking en van het aantal steden met meer dan 2500 inwoners duidelijk zien, alsook wat dit in concreto voor de urbanisatie heeft betekend. In het eerste kwart van de 16de eeuw is deze laatste op ongeveer 27% voor de Noordelijke Nederlanden in hun totaliteit te

TABEL 11 Berekening en taxatie van urbanisatie in de Noordelijke Nederlanden omstreeks 1525, 1675, 1750 en 1795 (steden ≥ 2500 inwoners)

	Holland	buiten Holland	totaal
<i>aantal steden</i>			
ca 1525	17	21	38
ca 1675	23	38	61
ca 1750	21	39	60
1795	19	42	61
<i>aantal stedelijke inwoners</i>			
ca 1525	120 000	180 000	300 000
ca 1675	540 000	275 000	815 000
ca 1750	475 000	280 000	755 000
1795	469 000	312 000	781 000
<i>stedelijke bevolking als percentage van alle inwoners</i>			
ca 1525	44	22	27
ca 1675	61	27	42
ca 1750	61	25	39
1795	60	24	37

a omstreeks 1525

I meer dan 15 000 inwoners
Utrecht (ca 30 000)
's-Hertogenbosch (ca 23 000)
Leiden? (ca 15 000)

II 10 000-15 000 inwoners
Amsterdam
Haarlem
Dordrecht
Delft
Gouda
Maastricht?
Nijmegen?
Groningen?

III 5 000-10 000 inwoners
Rotterdam
's-Gravenhage
Middelburg
Zwolle
Kampen
Deventer
Arnhem
Roermond
Hoorn?

IV 2 500-5 000 inwoners

Leeuwarden
Schiedam
Alkmaar
Enkhuizen
Zierikzee
Vlissingen
Gorinchem
Edam
Harderwijk
Monnikendam
Naarden
Schoonhoven?

V onvoldoende
duidelijkheid over
Amersfoort
Harlingen
Zutphen
Sneek
Bergen-op-Zoom
Breda

TABEL 12 Verdeling van de stedelijke bevolking over Holland en de andere provincies naar grootteklassen in 1795 (in %)

	Holland	buiten Holland	totaal
> 100 000	100	0	100
100 000-25 000	80	20	100
25 000-10 000	37	63	100
10 000- 5000	30	70	100
5000 - 2500	23	77	100

TABEL 13 Stedelijke bevolking naar grootteklassen in 1525, 1675 en 1795 (in %)

	Holland	buiten Holland	totaal
ca 1525			
> 100 000	—	—	—
100 000-25 000	—	17	10
25 000-10 000	67	33	44
10 000- 5000	13	24	22
5000- 2500	20	25	24
≡ 2500	100	100	100
ca 1675			
> 100 000	39	—	26
100 000-25 000	27	19	24
25 000-10 000	24	25	24
10 000- 5000	4	32	13
5000 - 2500	6	25	12
≡ 2500	100	100	100
1795			
> 100 000	46	—	28
100 000-25 000	26	10	20
25 000-10 000	14	36	23
10 000- 5000	8	29	17
5000 - 2500	5	24	12
≡ 2500	100	100	100

b omstreeks 1675

I meer dan 25 000 inwoners

Amsterdam (ruim 200 000)
Leiden (ca 65 000)
Rotterdam (ca 45 000)
Haarlem (ca 37 000)
Middelburg (ca 27 000)
Utrecht (ruim 25 000)

II 20 000-25 000 inwoners

's-Gravenhage
Delft
Dordrecht

III 15 000-20 000 inwoners

Enkhuizen
Gouda
Groningen?
Leeuwarden?
Hoorn?

IV 10 000-15 000 inwoners

Maastricht
Alkmaar
's-Hertogenbosch?
Nijmegen?

V 5000-10 000 inwoners

Zwolle
Deventer
Kampen
Zutphen
Arnhem
Venlo
Tilburg
Schiedam
Amersfoort
Harlingen
Edam?
Gorinchem?
Breda?
Zierikzee?
Vlissingen?

VI 2500 à 5000 inwoners

Vlaardingen
Maassluis
Den Briel
Schoonhoven
Monnickendam
Medemblik
Weesp
Sneek
Franeker
Dokkum
Bolsward
Nijkerk
Harderwijk
Roermond
Weert
Roosendaal
Bergen-op-Zoom
Goes
Zaltbommel?
Winterswijk?
Meppel?
Hoogeveen?
Workum?
Purmerend?
Woerden?
IJsselstein?
Tiel?
Kuilenburg?

Aantallen inwoners

I meer dan 100 000

II 25 000 - 100 000

III 20 000 - 25 000

IV 15 000 - 20 000

V 10 000 - 15 000

VI 5000 - 10 000

VII 2500 - 5000

stellen. Anderhalve eeuw later (omstreeks 1675) ligt dit met 42% aanzienlijk hoger. Vermoedelijk betekent dit als nationaal cijfer het hoogste niveau van verstedelijking dat vóór het begin van de 19de-eeuwse urbanisatiegolf ooit ergens werd bereikt. In de loop van de 18de eeuw daalt het weer iets (39% omstreeks 1750 en 37% in 1795). In absolute aantallen gezien was de ontwikkeling iets anders. Tussen 1525 en 1675 was er een kleine verdrievoudiging van het aantal 'stedelingen' (van 300 000 naar 815 000). Daarna daalt dit tot 1750 met circa 60 000 om dan tot 1795 weer met 25 000 toe te nemen.

Wanneer de ontwikkeling wordt uitgesplitst in die in Holland en die in de rest van het land, komen de te verwachten verschillen duidelijk naar voren. Het aantal plaatsen met méér dan 2500 inwoners neemt in geheel Nederland toe van 38 naar 61 tussen 1525 en 1795. Deze toeneming vond vooral buiten Holland plaats (van 21 naar 42), terwijl er in Holland in 1795 slechts twee meer waren dan in 1525 (19 tegen 17). Het stedenpatroon (met plaatsen met meer dan 2500 inwoners) was in Holland dus reeds aan het eind van de middeleeuwen tot ontwikkeling gekomen. Elders dateert deze ontwikkeling van de 16de en 17de eeuw (van 21 naar 38 plaatsen). Opvallend is het dat het aantal plaatsen met meer dan 2500 inwoners in Holland na 1675 weer is teruggelopen (van 23 naar 19). Het is de consequentie van de demografische contractie die in de paragraaf hiervóór werd besproken. Als grote lijn in het urbanisatieproces in de Noordelijke Nederlanden tussen 1500 en 1800 kan worden vastgesteld dat deze in Holland vooral is verlopen door middel van (soms zeer sterke) vergroting van reeds bestaande steden, terwijl in de rest van het land nog een groot aantal nieuwe maar relatief kleine plaatsen met meer dan

c omstreeks 1750

I meer dan 25 000 inwoners

Amsterdam (ruim 200 000)
Rotterdam (ca 45 000)
's-Gravenhage (ca 38 000)
Leiden (ca 35 000)
Haarlem (ca 27 000)
Utrecht (ca 25 000)

II 20 000-25 000 inwoners

Groningen
Middelburg

III 15 000-20 000 inwoners

Dordrecht
Delft
Maastricht?

IV 10 000-15 000 inwoners

Leeuwarden
's-Hertogenbosch
Zwolle
Gouda
Nijmegen
Hoorn?

V 5000-10 000 inwoners

Alkmaar
Enkhuizen
Schiedam
Tilburg
Breda
Amersfoort
Arnhem
Zutphen
Deventer
Kampen
Harlingen
Vlaardingen?
Gorinchem?
Zierikzee?
Vlissingen?

VI 2500-5000 inwoners

Edam
Weesp
Maassluis
Den Briel
Goes

Bergen-op-Zoom

Roosendaal

Tiel

Harderwijk

Nijkerk

Winterswijk

Meppel

Hoogeveen

Workum

Franeker

Dokkum

Weert

Venlo

Roermond

Kerkrade?

Heerlen?

Sittard?

Zaltbommel?

Kuilenburg?

Schoonhoven?

Woerden?

Purmerend?

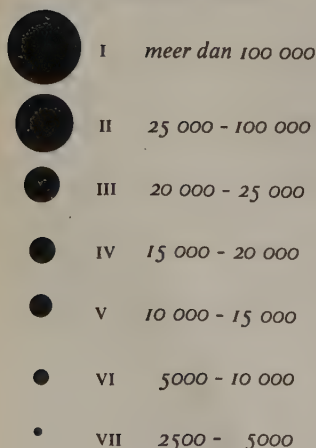
Bolsward?

2500 inwoners tijdens deze periode is ontstaan, waarbij zelfs enkele aanvankelijk grote steden in inwonertal achteruitgingen (Utrecht, Roermond, misschien Deventer en vooral 's-Hertogenbosch).

Gevolg van dit proces was dat in Holland – waar omstreeks 1525 nog niet meer dan ongeveer 40% van de totale stedelijke bevolking was geconcentreerd – omstreeks 1675 ongeveer twee derde van alle stedelingen werd gevonden. Dit door het feit dat, ondanks de toeneming van het aantal steden buiten Holland, de toeneming van het inwonertal daarvan in die anderhalve eeuw slechts 50% beliep tegen 350% in Holland. Daarna veranderde deze situatie niet meer wezenlijk, al liep door de demografische contractie in de Hollandse steden (maar ook in Middelburg) tot 1795 het Hollandse aandeel in de urbanisatiegraad tot 60% terug. De grote verschuiving in het urbanisatiepatroon valt tussen 1550 en 1650. Toen is de situatie ontstaan die zich zonder wezenlijke verandering tot in de 20ste eeuw zou handhaven. Het kan ook worden gemeten aan de verschuiving in de urbanisatiegraad in Holland en de rest van het land (tabel 11). De tabellen 12 en 13 geven in combinatie een duidelijk inzicht in concentratie en spreiding van de stedelijke populatie. In 1795 woonde 48% daarvan in steden met meer dan 25 000 inwoners, maar deze verhouding lag wel heel anders in Holland (72%) dan daarbuiten (10%). In 1675 lag dit toch nog wel iets, maar niet wezenlijk anders. Naast de 50% als nationaal cijfer van het aandeel van steden met meer dan 25 000 inwoners werd toen buiten Holland nog een kleine 20% gevonden. Totaal anders lagen de verhoudingen nog in het begin van de 16de eeuw. Wanneer daar de grens wordt getrokken bij 10 000 en meer inwoners dan woonde 54% van alle stedelingen toen in plaatsen van die

Aantallen inwoners

d 1795

I meer dan 25 000 inwoners

1 Amsterdam	217 024
2 Rotterdam	53 212
3 's-Gravenhage	38 433
4 Utrecht	32 294
5 Leiden	30 955

II 20 000-25 000 inwoners

6 Groningen	23 770
7 Haarlem	21 227
8 Middelburg	20 146

III 15 000-20 000 inwoners

9 Dordrecht	18 014
10 Maastricht	17 963
11 Delft	16 779*
12 Leeuwarden	15 525

IV 10 000-15 000 inwoners

13 's-Hertogenbosch	12 841
14 Zwolle	12 220
15 Gouda	11 715
16 Nijmegen	11 008

* Inclusief Delfshaven

V 5000-10 000 inwoners

17 Hoorn	9551	26 Zutphen	6878
18 Schiedam	9111	27 Enkhuizen	6803
19 Arnhem	9083	28 Kampen	6214
20 Amersfoort	8584	29 Zierikzee	6086
21 Tilburg	8532	30 Vlissingen	5691
22 Alkmaar	8373	31 Winterswijk	5669
23 Deventer	8287	32 Vlaardingen	5625
24 Breda	8250	33 Veendam	5479
25 Harlingen	7456	34 Nijkerk	5019

VI 2500-5000 inwoners

35 Gorinchem	4969
36 Sneek	4893
37 Bergen-op-Zoom	4881
38 Maassluis	4817
39 Roosendaal	4574
40 Weert	4395
41 Hogeveen	4315
42 Venlo	4082
43 Franeker	3891
44 Meppel	3798
45 Roermond	3788
46 Goes	3711
47 Edam	3709
48 Harderwijk	3608
49 Heerlen	3218
50 Tiel	3203
51 Kuilenburg	3191
52 Den Briel	3170
53 Workum	3157
54 Weesp	2937
55 Zaltbommel	2905
56 Kerkrade	2883
57 Bolsward	2783
58 Dokkum	2682
59 Woerden	2602
60 Wageningen	2557
61 IJsselstein	2531

VII 1000-2500 inwoners

62 Purmerend	2499
63 Sittard	2493
64 Schoonhoven	2489
65 Almelo	2162
66 Oldenzaal	2087
67 Doesburg	2074
68 Monnickendam	2058
69 Medemblik	2008
70 Naarden	1988
71 Eindhoven	1959
72 Veere	1860
73 Enschede	1835
74 Steenwijk	1791
75 Elburg	1784
76 Beverwijk	1639
77 Rhenen	1630
78 Coevorden	1533
79 Rijssen	1509
80 Hindeloopen	1500
81 Wijk bij Duurstede	1480
82 Hattum	1386
83 Schagen	1371
84 Blokzijl	1325
85 Montfoort	1316
86 Staveren	1236
87 IJlst	1144
88 Hasselt	1124
89 Diepenheim	1120
90 Ootmarsum	1108
91 Delden	1098
92 Genemuiden	1001

VIII <1000 inwoners

93 Vollenhove	972
94 Goor	945
95 Hardenberg	828
96 Ommen	703
97 Kuinre	625
98 Sloten	557

grootte. Het verschil van 67% voor Holland en 50% voor elders is echter niet als essentieel te beschouwen. Deze cijfers belichten nog weer op een eigen manier het ontstaan van een belangrijk aantal grote steden in Holland versus de talrijke kleinere daarbuiten in de periode 1550-1650.

Demografische variabelen

GEBOORTE, STERFTE EN MIGRATIE

Geboorte, sterfte en migratie leveren de kerngegevens voor de verklaring van het demografisch proces. Het zijn echter de inlichtingen over juist deze gegevens waar het nog aan schort. Bij de bespreking van het bronnenmateriaal is reeds op één oorzaak daarvan gewezen. Maar dit verklaart toch niet alles. Na 1725 zou een

betere kennis dan die wij nu bezitten van een aantal variabelen (bij voorbeeld vruchtbaarheid, kindersterfte) zeker mogelijk zijn. Een komende generatie onderzoekers zal hiernaar nog veel onderzoek dienen te verrichten. Wat er op dit moment over te zeggen valt, berust vaak meer op indirecte aanwijzingen (bij voorbeeld verloop van absolute aantallen geboorten en sterften, gezinssamenstellingen, leeftijdsopbouw) dan op directe kennis van deze variabelen. En waar in een enkel geval een glimp van kennis lijkt bereikt, is deze van een strikt lokaal karakter. Vooralsnog is het onduidelijk welke algemene betekenis daaraan kan worden gehecht.

Kijkt men naar de 16de eeuw, dan lijkt het welhaast onomstotelijk dat de immigratie vanuit de Zuidelijke Nederlanden, die door de militaire successen van Parma op gang kwam, een heel belangrijke verklaring voor de bevolkingstoename is. Zeker voor Holland, waar de explosieve groei van steden als Amsterdam en Leiden daardoor in belangrijke mate mede kan worden verklaard. Exacte gegevens over de exodus uit het Zuiden ontbreken, maar de meest recente raming van het aantal Zuidnederlandse uitgewekenen belooft zelfs 150 000. In de Noordelijke Nederlanden zijn zij niet allen terechtgekomen. Vooral Engeland en Duitsland waren bij de eerste emigratiegolf (na de beeldenstorm) belangrijke vestigingsgebieden. Maar de velen die zich wel direct of na een omweg in het Noorden vestigden, hebben met hun nageslacht een niet te verwaarlozen bijdrage aan de bevolkingsgroei van met name de Hollandse steden geleverd. Voor Friesland, waar de bevolkingstoename toch ook heel sterk was, en voor het overgrote deel van het Hollandse platteland kan de Zuidnederlandse immigratie echter moeilijk als een doorslaggevende factor voor de groei worden aangemerkt. Zonder deze te willen veronachtzamen zijn er toch argumenten om de betekenis van die immigratie iets meer te relativeren dan meestal is gebeurd.

Om te beginnen stond er tegenover immigratie ook emigratie. Het is niet aanneemelijk dat de komst van Alva verhoudingsgewijs in het Zuiden een veel grotere vluchtreactie zou hebben gewekt dan in het Noorden. Maar vooral de burgeroorlog, die vanaf 1572 woedt, zal ook een vlucht van getrouwen aan het oude bewind hebben veroorzaakt: geestelijken, magistraten, door het bewind van Alva gecompromitteerden. Van bijna iedere geus geworden stad kan men lezen dat vroeger of later katholieken werden verjaagd of vluchtten. Getalsmatig in ieder geval niet te veronachtzamen was het ontstaan van Nederlandse kolonies over geheel Europa: Engeland, Denemarken, Noorwegen, Zweden, de Oostzeehavens, de Franse havens, tot zelfs in Rusland en het Middellandse-Zeegebied toe. Zij waren een begeleidend verschijnsel van de Hollandse commerciële expansie en soms ook van de door het buitenland graag ingehuurde technologische know-how. Een schatting van de omvang is moeilijk te maken, maar een aantal van enkele tienduizenden daarbij betrokken personen tot het midden van de 17de eeuw lijkt niet onaannemelijk. Verlies aan bevolking door dood, wegtrekken en niet verwezenlijkte groei is er zeker ook geweest door de oorlogshandelingen tot aan het Twaalfjarig Bestand. Voor het westen gold dit slechts in beperkte mate, maar voor het zuiden en het oosten ging dit zonder twijfel om betrekkelijk grote aantallen, gelet op de grote lijnen van het verloop van de ons bekende inwoneraantallen uit die streken. Ook in dit geval is het vooralsnog te riskant om tot het noemen van exacte aantallen over te gaan. Alles bijeengenomen moet echter het bevolkingsverlies, veroorzaakt door vlucht, emigratie en oorlogshandelingen, een niet onbeduidend deel van de immigratie uit de Zuidelijke Nederlanden teniet hebben gedaan.

Nu kwam echter de immigratie niet alleen uit het Zuiden, al was zij wel het meest massaal, in de tijd geconcentreerd en spectaculair. Ook de Duitse gebieden en Scandinavië waren reeds vóór 1650 zeer belangrijke herkomstgebieden van immigranten. Zo kwamen in het eerste en tweede kwart van de 17de eeuw – toen de grote Zuidnederlandse immigratiegolf reeds voorbij was – in Amsterdam (de enige stad waarvan dit goed is bestudeerd) respectievelijk 40% en 38% van de personen die in ondertrouw gingen, uit het buitenland. In het eerste kwart kwam nog slechts bijna 4½% van hen uit de drie Scandinavische landen, maar in het tweede kwart van de eeuw was dit reeds bijna 15%. Verreweg de grootste groep

kwam uit de Duitssprekende gebieden: in 1601-1625 in ieder geval meer dan 61%, in 1626-1650 meer dan 54% van alle buitenlandse ondertrouwd. Maar ook in Amsterdam – dat in die periode toch de snelst groeiende stad was, die het leeuwendeel van de buitenlandse migratie tot zich zal hebben getrokken en waar rond 1650 een kleine helft van alle stadsbewoners van Holland woonde – beliep het aantal van alle in het buitenland geboren bruidegoms en bruiden in de eerste helft van de 17de eeuw nog geen 43 000 personen. Naast de immigratie van ongehuwde alleenstaanden was er natuurlijk nog de gezinsmigratie, die aan onze waarneming ontsnapt (behalve voor zover het de immigratie van de in het buitenland geboren kinderen betreft, die later weer in de ondertrouwregisters opduiken). Wanneer wij echter letten op de sekse-ratio van deze bruidegoms en bruiden, dan blijkt er sprake te zijn van een zeer groot mannenoverschot. Amsterdam was een stad die, voor zover het buitenlandse migratie betrof, allereerst alleenstaande jonge mannen trok. Zowel de immigratie van alleenstaande vrouwen als ook van gezinnen kwam daarbij op de tweede plaats. Hoewel concrete uitspraken moeilijk waar te maken blijven op basis van de beperkte gegevens die ter beschikking staan, lijkt het in de totale groeiperiode 1500-1650 niet waarschijnlijk dat het totale migratiesaldo (verschil tussen immigratie en emigratie) boven de 200 000 personen moet worden gezocht. Volgens de op pagina 134 gegeven inwoneraantallen zou de bevolking van de Noordelijke Nederlanden in die periode met ongeveer 900 000 personen zijn toegenomen. Daarvan zouden dan 700 000 aan natuurlijke groei moeten worden toegeschreven. Het is duidelijk dat zelfs bij een substantiële verhoging van het geschatte migratiesaldo nog altijd een grote natuurlijke bevolkingsgroei moet worden aangenomen.

Dat een dergelijke grote natuurlijke bevolkingsgroei (dat wil zeggen geboortenoverschot) in de 16de en eerste helft van de 17de eeuw heeft bestaan, mag ook worden afgeleid uit het feit dat deze groei – in ieder geval in Holland en Friesland, waarover wij het beste zijn ingelicht, maar waarschijnlijk ook, zij het in misschien iets mindere mate, op het Utrechtse platteland, in Zeeland en Groningen – een algemeen verschijnsel is geweest. Het is bepaald niet waar dat deze bevolkingsgroei is toe te schrijven aan een aantrekkingskracht die door bepaalde vestigings-

*Vanitas-stillevens.
De dood en de kortstondigheid
van het leven, gesymboliseerd
door doodshoofd en zandloper,
waren niet alleen een
geliefkoosd onderwerp voor
de zogenaamde
vanitas-stilleven, maar ook
realia in het dagelijks bestaan.
Schilderij uit de Hollandse
school, 17de eeuw.
Mauritshuis, Den Haag.*

plaatsen (bij voorbeeld Hollandse steden) op de lange-afstandmigratie werd uitgeoefend. Overal, tot in de kleinste vlekken toe, zag men in deze anderhalve eeuw in de regel het inwonertal sterk groeien. Zowel op het platteland van Holland benoorden als bezuiden het IJ was tussen 1514 en 1622 een ruime verdubbeling van de plattelandsbevolking aanwijsbaar. In het beter bestudeerde Noord-Holland lijkt het zelfs het meest waarschijnlijk dat de groeisnelheid in de periode 1514-1569 (dus vóór het op gang komen van massale buitenlandse immigratie) groter was dan in de periode 1569-1622. Relatief grote geboortenoverschotten moeten gedurende verscheidene generaties regel zijn geweest en deze moeten voor ten minste twee derde of meer de bevolkingsgroei in de Noordelijke Nederlanden tussen begin 16de en midden 17de eeuw verklaren.

De kardinale vraag is dan natuurlijk of deze natuurlijke groei in de tweede helft van de 17de eeuw verdwenen is door een wijziging in het geboortenniveau, het sterftheniveau dan wel in beide. Traditioneel zou men geneigd zijn de vruchtbaarheid als een min of meer constant gegeven op te vatten en wijzigingen vooral bij de sterfte te zoeken. Zo is wel gewezen op de hoge graad van urbanisatie en de traditionele stedelijke sterfteoverschotten. De Hollandse steden zouden een zodanige oversterfte gekend hebben dat het 'natuurlijke' geboortenoverschot van het platteland niet eens meer toereikend zou zijn geweest om dit te compenseren. Dit in de historische demografie algemeen beleden uitgangspunt van stedelijke sterfteoverschotten in de pre-industriële periode (gevolg van leeftijdsopbouw, sekse-ratio en hogere sterftekansen) verdient echter kritisch opnieuw te worden gezien.

Wat de Noordelijke Nederlanden betreft kan er allereerst op worden gewezen dat de graad van urbanisatie in de gehele periode 1500-1800, zoals op pagina 134-139 werd vastgesteld, geen drastische veranderingen heeft ondergaan. Zo beliep in Holland – waar zowel absoluut als relatief zich het grootste deel van de groei realiseerde – de stedelijke bevolking reeds in de 16de eeuw ongeveer 45%. Wanneer wij veronderstellen dat dit deel een negatief groeicijfer kende, zou de 55% plattelandsbevolking een niet meer serieus te nemen geboortenoverschot te zien moeten hebben gegeven om de totaal opgetreden Hollandse bevolkingsgroei te effectueren. Natuurlijk was er trek van het platteland naar de stad en, gelet op de gelijkmatige groei van steden en platteland in het grootste deel van de 16de eeuw, zal het platteland grotere geboortenoverschotten dan de stad hebben gekend. Het is evenwel niet realistisch de Hollandse steden in de 16de eeuw een beduidend geboortedeficit toe te denken. Men zou kunnen tegenwerpen dat niet de omvang van de totale urbanisatie als zodanig bepalend is voor het optreden van stedelijke sterfteoverschotten, maar alleen de mate waarin deze urbanisatie in grotere steden, bij voorbeeld met meer dan 10 000 of 15 000 inwoners, was geconcentreerd. Daarin is vanaf het begin van de 17de eeuw wel een drastische verandering waar te nemen. Toch past ook hier bij het terug in de tijd extrapoleren van een uit de 18de eeuw bekende situatie van stedelijke sterfteoverschotten grote behoedzaamheid.

Wanneer men een dergelijke dwingende stedelijke wetmatigheid veronderstelt, wordt het geboortenoverschot, dat vrijwel alle steden (ook in het buitenland) in de eerste helft van de 19de eeuw te zien gaven, feitelijk onverklaarbaar. Naar omstandigheden (behuizing, sanitair, medische kennis en voorzieningen, omvang van de stedelijke bevolkingsconcentraties en demografische samenstelling ervan) bestond er geen wezenlijk verschil tussen de situatie omstreeks 1760/1780 en 1820/1840. Toch was in de laatste periode een stedelijk geboortenoverschot regel en in de eerste niet. Een demografische omslag naar grote geboortenoverschotten vond – zoals Hofstee heeft aangetoond (zie *AGN*, deel 10) – trouwens rond 1815 in de gehele Nederlandse bevolking, zowel op het platteland als in de steden, plaats. Er is maar één oorzaak voor aan te wijzen: een drastische verhoging van het geboortencijfer bij handhaving van het bestaande sterftheniveau. Wat zich in de eerste helft van de 19de eeuw kon manifesteren is in beginsel ook vóór het midden van de 17de eeuw mogelijk geweest: een positieve balans tussen geboorten en sterften, niet alleen op het platteland maar zelfs in de steden.

In deze redenering wordt de verklaring voor de seculaire demografische omslag in

de tweede helft van de 17de eeuw in de eerste plaats bij wijzigingen in het geboortenniveau gelegd. Zijn in de fragmentarische demografische gegevens waarover wij voor de 17de eeuw beschikken, aanwijzingen daarvoor te vinden? Voor zover men naar epidemische sterften kijkt, kan daaraan geen argument voor een verhoging van het algemene sterfteniveau worden ontleend. Integendeel. Het jaar 1665 gaf de laatste grote epidemische sterfte in de Republiek te zien. Uit verspreide gegevens is bekend dat in de eerste helft van de 17de eeuw regelmatig epidemieën uitbraken, zoals in 1601 (Gouda, Amsterdam), 1616/1617 (Amsterdam, Gouda, Venlo), 1624/1626 (Amsterdam, Rotterdam, Arnhem, Groningen, Roosendaal), 1635/1636 (Amsterdam, Rotterdam, Schoonhoven, Roosendaal, Kampen, Nijmegen), 1655/1657 (Amsterdam, Rotterdam), 1664/1666 (Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Nijmegen, Zutphen, Schoonhoven). Meer onderzoek zou ongetwijfeld al snel veel meer getroffen plaatsen opleveren. Toch blijken zij zich overwegend in de hier genoemde jaren te concentreren. Vóór 1670 laat zich met een grote regelmaat gemiddeld eens per tien jaar het uitbreken van epidemie vaststellen.

De sterftcijfers konden daarbij hoog oplopen: drie tot vier maal het geldende normale niveau (tabel 14). Meestal was de ziekte echter in zoverre van lokale aard dat niet alle steden en streken erdoor werden getroffen. Maar met de pestgolf van 1665 werd een ongeveer drie eeuwen lange periode, gekenmerkt door frequente epidemische uitbarstingen (van in de eerste plaats pest) met een hoge letaliteit afgesloten. Het lijkt wat mysterieus dat juist toen de daling van het bevolkingsgetal zich inzette.

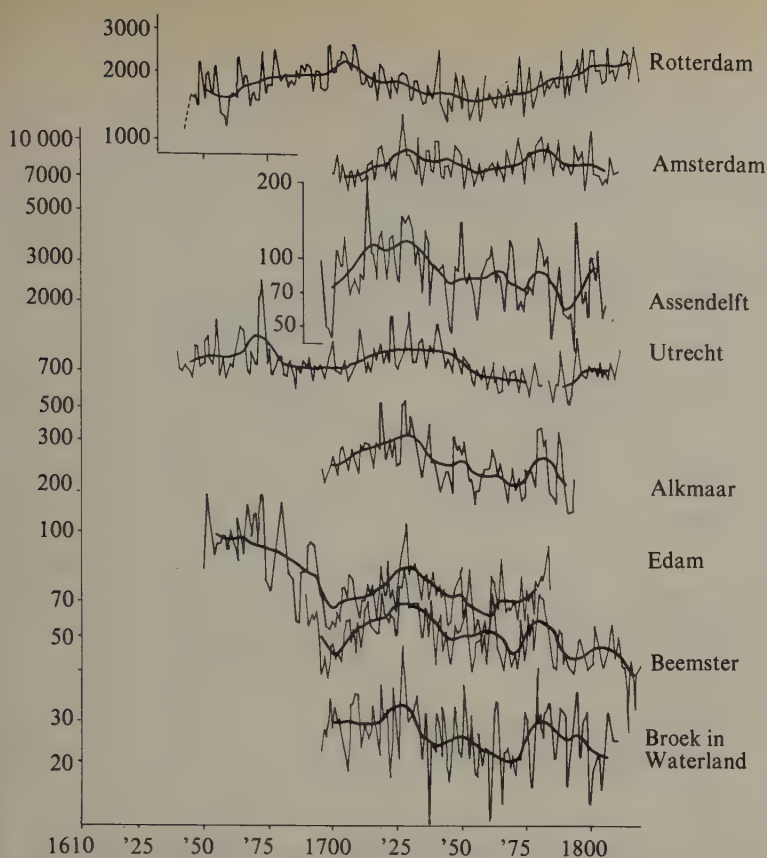
Op zich zelf sluit het verdwijnen van grote epidemische sterften het bestaan van een algemeen hoog sterfteniveau ook nog niet uit. Een veel belangrijker argument tegen de veronderstelling dat het algemene sterfteniveau in de tweede helft van de 17de eeuw beduidend hoger zou hebben gelegen dan in de eerste helft, kan worden ontleend aan het feit dat in grote delen van westelijk Nederland (Utrecht, Amsterdam, Noord-Holland) het sterfteniveau in de eerste helft van de 18de eeuw wél in sterke mate omhoog ging. Dit maakt het bestaan van een reeds exclusief hoog niveau vóór 1700 weinig waarschijnlijk. Het lijkt raadzaam zich het 17de-eeuwse sterftcijfer op de voor die tijd normale waarden, schommelend rond 35‰

Een vrouw, slachtoffer van de builenpest, blaast de laatste adem uit.

Vóór 1670 kon met grote regelmaat eens per tien jaar een epidemie worden vastgesteld. De laatste grote pestgolf had in 1665 plaats. Schilderij van Th.G. van der Schuer, 1682.

Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden.

GRAFIEK 7
Aantal begraven personen in
acht plaatsen per jaar en om
de vijf jaar voortschrijdende
tienjarige gemiddelden,
1640-1820. Semi-logaritmische
schaal.

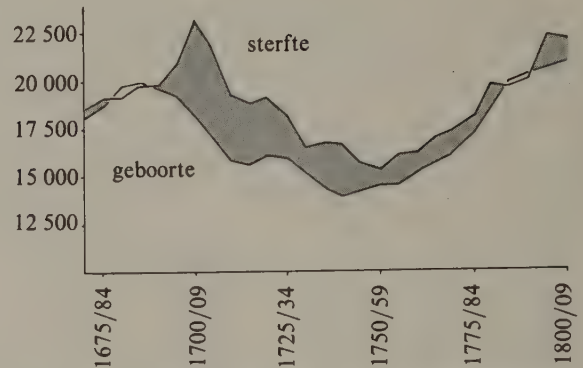
	TABEL 14 Enige benaderende sterftcijfers in pestjaren (in ‰)			
	Amsterdam	Rotterdam	Utrecht	
1617	90	—	—	
ca 1625	100	125	—	
ca 1635	140	130	—	
ca 1655	125	65	—	
ca 1665	120	60	80	

te denken, waarbij het vóór 1666, ten gevolge van de periodiek opdoemende epidemische sterften, gemiddeld zelfs nog wel iets hoger dan na dat jaar kan hebben gelegen.

Wanneer het bovenstaande juist is, zou de 17de-eeuwse omslag van groei via stagnatie naar het achteruitgaan van het inwonertal in een daling van het algemene geboortenniveau moeten worden gezocht (de migratie even terzijde latend). Zijn daarvoor aanwijzingen te vinden? De onweerspreekbare demografische gegevens die voor een definitief antwoord op deze vraag nodig zouden zijn, zijn er (nog) niet. Bij de bespreking van het bronnenmateriaal werd die situatie reeds voor een belangrijk deel verklaard. Toch zijn er wel enkele partiële of indirecte aanwijzingen die passen bij de hypothese van een daling van het geboortencijfer in de tweede helft van de 17de eeuw. Allereerst kan worden opgemerkt dat zulke drastische, seculair aanhoudende verschuivingen in het geboortencijfer in het verleden zijn aangetoond, dus kunnen voorkomen. Een sprekend voorbeeld daarvan was Nederland rond 1815. Een abrupte en blijvende importante verhoging van het geboortencijfer rond dat jaar bracht een tot op heden aanhoudende periode van geboortenoverschotten, en daarmee een spectaculaire groei van de bevolking. Het is mogelijk dat daaraan een seculaire periode van ongeveer anderhalve eeuw is voorafgegaan met een door elkaar genomen relatief laag geboortencijfer, in ieder geval lager dan ná 1815. Vóór 1660 à 1670 zou er dan weer een seculaire fase met een hoog (c.q. hoger) geboortencijfer hebben bestaan, die de belangrijkste oorzaak van de groei in de periode 1500-1650 zou zijn geweest. Het sterftencijfer wordt dan door die drie fasen heen (tot circa 1870) in seculair perspectief als betrekkelijk constant gezien. Vast staat wel dat de omslag in de seculaire bevolkingsfasen van vóór en van ná 1815 zich in deze zin heeft voltrokken. Een dergelijke algemene, abrupte en blijvende wijziging in de geboortenaantallen, gelijk in 1815, zijn in de ons bekende curven over de 18de eeuw niet aantoonbaar. Bij sterften valt daarentegen in het eerste deel van die eeuw wel een fundamentele verschuiving aannemelijk te maken. Met andere woorden, zelfs met de primitieve ons ten dienste staande werkwijzen zou een ingrijpende wijziging in de geboortenniveaus te achterhalen zijn geweest, indien deze ook werkelijk zou zijn opgetreden. Het lijkt daarom het meest plausibel gedurende de gehele 18de eeuw (voor het westen van het land; ieder aanknopingspunt voor andere streken ontbreekt nagenoeg volledig) een beduidend lager geboortenniveau dan ná 1815 te veronderstellen.

De enige gelijktijdig langlopende curve van geboorte en sterfte waarover wij thans beschikken, namelijk die van Rotterdam, demonstreert hoe dit proces zich

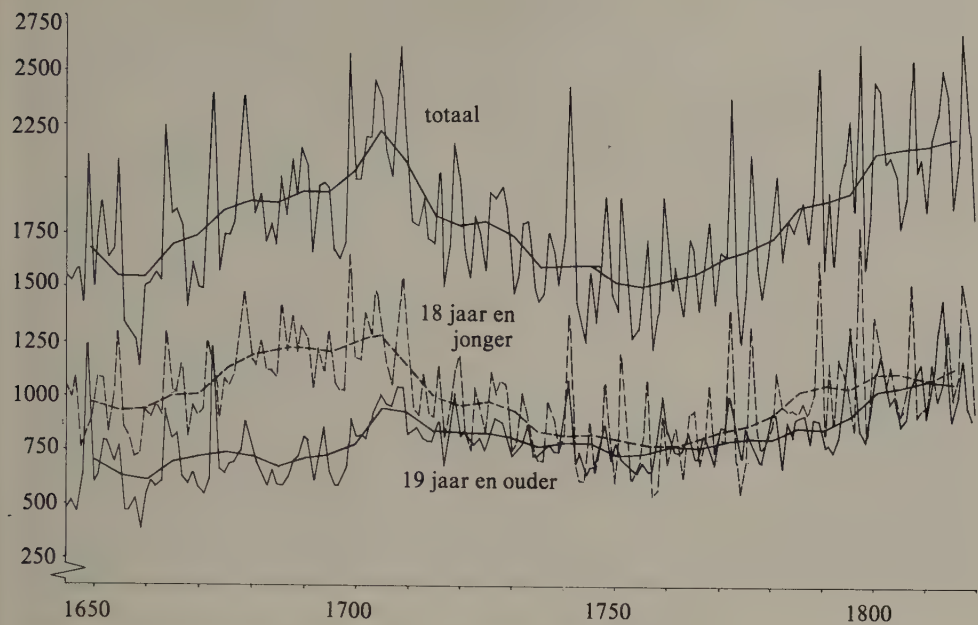
GRAFIEK 8
Om de vijf jaar
voortschrijdende tienjarige
gemiddelden van geboorte en
sterfte te Rotterdam, 1675-1809.

voltrokken zou kunnen hebben (grafiek 8). Tussen 1670 en 1700 houden geboorte en sterfte elkaar in evenwicht (vóór 1650 à 1670 geboortenoverschotten?). Kort vóór 1700 begint het aantal geboorten te dalen (vermoedelijk ook het geboortecijfer). Een tiental jaren later (elders, bij voorbeeld in Noord-Holland is die afstand groter) gaat de sterfte (nagenoeg zeker ook het sterftecijfer) drastisch omhoog. De uiteengaande schaarbeweging van geboorte en sterfte veroorzaakt een geweldig sterfteoverschot in de eerste dertig jaar van de 18de eeuw: ruim 11 000 personen, dat is 55% van het totale sterfteoverschot van de honderdveertigjarige periode 1670-1809. Na 1730 komt de sterfte weer op een lager peil terug, maar tot omstreeks 1760 blijft een gemiddeld sterftenoverschot van 3 à 4‰ per jaar bestaan. Na 1760 loopt dit verder terug naar gemiddeld ruim 2‰ in de periode tot 1790. Door een verder optrekken van het geboortecijfer komt dit zelfs slechts op een gemiddelde van iets minder dan 1‰ per jaar in de periode 1790-1809 (in de tweede helft van de 18de eeuw sterke toeneming van de immigratie, waardoor verjonging van de bevolking en gunstiger sekse-ratio?). Eerst in de eerste decennia van de 19de eeuw (1812-1846) wordt de situatie van 1670-1699 opnieuw bereikt met een evenwicht van geboorte en sterfte. Pas na de crisis van 1847/1849 ontstaan in de jaren vijftig belangrijke geboortenoverschotten door zowel een verdere verhoging van het geboorten- als een beduidende daling van het sterftecijfer.

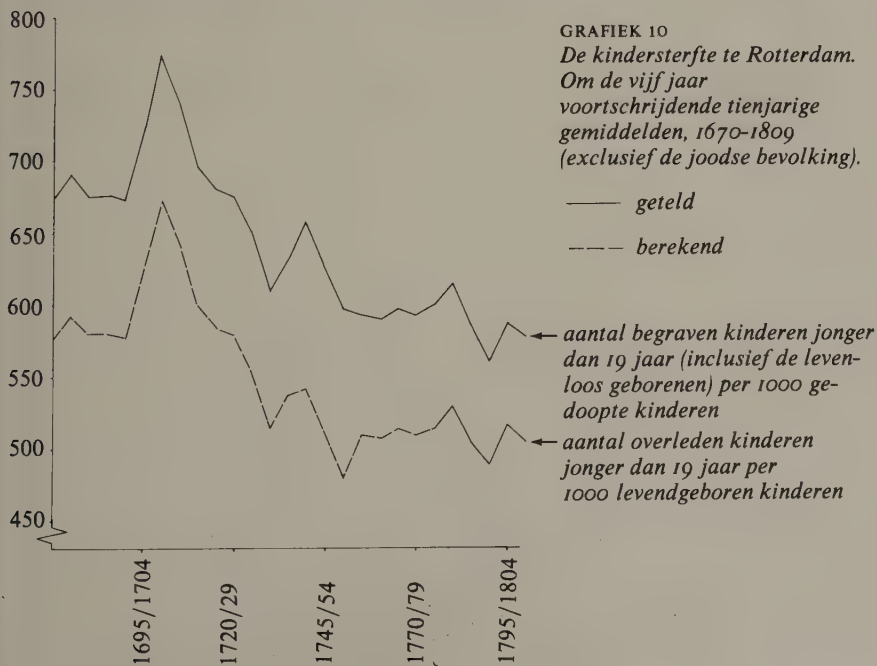
Met inachtneming van de nodige nuances, niveauverschillen en chronologische verschuivingen kan men zich de algemene lijn van de demografische ontwikkelingen in West- (en Noord?)-Nederland langs dit schema denken. Het geval Rotterdam laat in ieder geval zien dat de 18de-eeuwse situatie niet terug in de tijd geëxtrapoleerd mag worden. De Hollandse steden van de 17de eeuw behoeften geen 'demografisch graf' te zijn; in ieder geval niet vóór 1650 à 1670. Enig nadenken leert dat daarvoor ook objectieve redenen zijn aan te voeren. Deze steden danken hun excessieve groei in de periode 1580-1660 voor een belangrijk deel aan een groot vestigingsoverschot. De immigratie die daaraan ten grondslag lag, bracht evenwel geen normale bevolkingspiramide binnen de muren. Jonge, werklustige, levenskrachtige mensen namen onder die immigranten een meer dan evenredig deel in. Onder die jonge mensen bestond ook nog een mannenoverschot. Het gevolg was dat de bevolkingspiramide van deze steden, zolang zij nog in een sterk expanderende fase verkeerden, een relatief sterke groep 20-40-jarigen kende met daaronder een mannenoverschot, en bovendien een relatief groot aandeel van de 0-10-jarigen, de kinderen van deze 20-40-jarigen. Bij een dergelijke leeftijdsopbouw worden zowel hoge geboortecijfers als een relatief groot aandeel van de kindersterfte in de totale sterfte bereikt.

Dat laatste laten de Rotterdamse gegevens ook zien (grafiek 9). Tussen 1645 en 1700 werden er op iedere honderd volwassenen 140 tot 180 personen jonger dan 19 jaar begraven. Van 1700 tot 1735 (en niet toevallig samenvallend met de periode van sterfteoverschotten) waren dat er nog slechts 110 tot 125. Daarna kwam dit verhoudingsgetal tot 1780 zelfs gemiddeld tussen 105 en 110 te liggen. In de periode 1775-1800 steeg het weer iets tot 115 à 125. In de 19de eeuw liep dit verhoudingsgetal weer op tot het in de periode 1860-1875 met ruim 160 weer 17de-eeuwse waarden bereikte. Ten dele kunnen deze ingrijpende verschuivingen worden toegeschreven aan veranderingen in de kindersterfte, vooral in de periode 1730-1810 (grafiek 10).

GRAFIEK 9
Het aantal begravenen te Rotterdam per jaar en om de vijf jaar voortschrijdend tienjarig gemiddelde, 1645-1820 (exclusief joden en bewoners van het gast-, pest- en dolhuis).

Maar berekeningen op basis van een niveau van kindersterfte uit de tweede helft van de 18de eeuw, toegepast op de aantalsverhoudingen van de periode 1670-1730 bij ongewijzigd gebleven aantallen overleden volwassenen, leert dat in de periode 1670-1704 de tienjaarlijkse gemiddelden nog altijd 140 tot 170 overleden kinderen op 100 volwassenen laten zien. Eerst vanaf de tienjarige periode 1700-1709 komt dit verhoudingscijfer dan plotseling bij 100 à 110 te liggen, dat wil zeggen nagenoeg identiek met de periode 1730-1780. Wijzigingen in de kindersterfte verklaren derhalve in het geheel niet de omslag rond 1700 (ondanks de niet te veronachtzamen daling in het tweede kwart van de 18de eeuw bleef de kindersterfte tot 1870 op een verschrikkelijk hoog niveau). Er resteert slechts te concluderen dat rond 1700 een drastische wijziging in de verhouding tussen de zeer jeugdigen en de overige jaarklassen is opgetreden (de kindersterfte was voor 85 à 90% sterfte beneden de vijf jaar), met andere woorden een ingrijpende veroudering van de bevolking heeft plaats gevonden. Deze zal zijn teweeggebracht door het teruglopen van de immigratie van reproductieve personen (20-40-jarigen), hetgeen tevens een scherpe daling van het geboortecijfer veronderstelt. Dat dit zich te Rotterdam juist in de

GRAFIEK 10
De kindersterfte te Rotterdam. Om de vijf jaar voortschrijdende tienjarige gemiddelden, 1670-1809 (exclusief de joodse bevolking).

— geteld
--- berekend

→ aantal begraven kinderen jonger dan 19 jaar (inclusief de levenloos geboren) per 1000 gedoopte kinderen
→ aantal overleden kinderen jonger dan 19 jaar per 1000 levendgeboren kinderen

Een kind van de familie Honigh op zijn sterfbed. De kindersterfte, voor 85 à 90% beneden de leeftijd van vijf jaar plaatsgrijpend, bleef tot diep in de 19de eeuw op een zeer hoog niveau. Schilderij uit de Hollandse school, 17de eeuw. Mauritshuis, Den Haag.

tijd van de Spaanse Successieoorlog voordeed hoeft niet te verbazen, wanneer men zich realiseert dat vanuit het Maasgebied de handel zich vooral richtte op de Franse kusten, het Iberisch schiereiland en de Middellandse Zee. Elders, bij voorbeeld in Noord-Holland en Amsterdam, kunnen min of meer vergelijkbare processen zich op andere momenten hebben voorgedaan. Ook in de over Amsterdam bekende gegevens kunnen wij een glimp van dit proces opvangen. Het betreft een analyse van de samenstelling van de groep bruiden en bruidegoms die tussen 1601 en 1800 te Amsterdam hun eerste huwelijk aangingen (tabel 15). Allereerst blijkt daaruit dat hun aantal tussen het eerste en het derde kwart van de 17de eeuw ruim verdubbelde, op dat niveau stabiliseerde en vervolgens na 1725 nog een kleine verdere stijging te zien gaf. Reeds hieruit blijkt dat de stad rond 1670 zijn min of meer definitieve omvang had bereikt. Bijzonder interessant in het kader van het hiervoor gestelde vraagstuk is echter de omslag in de sekse-ratio rond precies dit derde kwart van de 17de eeuw. In de periode 1601-1650 vinden wij op iedere 100 voor het eerst huwende bruidegoms 95 voor het eerst huwende bruiden. Maar tussen 1676 en 1725 zijn dit er reeds 104 geworden, en aan het eind van de 18de eeuw zelfs 108. Dit laatste is een 'normale' situatie: een stedelijk vrouwenoverschot maakt dat er veel huwbare vrouwen zijn, zodat zelfs hertrouwende weduwnaars opnieuw gemakkelijk een nog niet eerder gehuwde echtgenote kunnen vinden. Daarom vinden wij in de 18de eeuw in Amsterdam op iedere 100 voor het eerst huwende mannen 104 tot 108 voor het eerst huwende

TABEL 15 Totaal der ondertrouwen voor eerste huwelijk te Amsterdam in 25-jarige perioden, 1601-1800. Naar plaats van herkomst en sekse-ratio

Buitenland				Nederland (zonder A'dam)				Amsterdam				totaal				
brui- degoms	brui- den	totaal	SR*	brui- degoms	brui- den	totaal	SR*	brui- degoms	brui- den	totaal	SR*	brui- degoms	brui- den	totaal	SR*	
1601-1625	9754	6926	16 680	71	6610	5541	12 151	84	5024	7809	12 833	155	21 388	20 276	41 664	95
1626-1650	15 974	10 185	26 159	64	9741	8276	18 017	85	9881	15 328	25 209	155	35 596	33 789	69 385	95
1651-1675	16 383	9959	26 342	61	11 446	9624	21 070	84	14 519	22 371	36 890	154	42 348	41 954	84 302	99
1676-1700	13 150	8035	21 185	61	10 504	9311	19 815	89	18 116	26 145	44 261	144	41 770	43 491	85 261	104
1701-1725	12 943	7095	20 038	55	9003	8654	17 657	96	21 421	29 302	50 723	137	43 367	45 051	88 418	104
1726-1750	16 293	9918	26 211	61	9731	10 169	19 900	105	20 001	28 515	48 516	143	46 025	48 602	94 627	106
1751-1775	14 616	8691	23 307	59	10 297	11 241	21 538	109	19 811	28 047	47 858	142	44 724	47 979	92 703	107
1776-1800	15 348	7763	23 111	51	10 393	12 949	23 342	125	18 836	27 430	46 266	146	44 577	48 142	92 719	108

* Sekse-ratio = aantal bruiden per 100 bruidegoms

vrouwen. Maar vóór 1650 was de situatie geheel anders. Toen deed zich de min of meer 'abnormale' situatie voor dat tegenover 100 voor het eerst huwende brudegoms slechts 95 dito bruiden stonden. Vijf procent van de jonge mannen *moest* blijkbaar met een weduwe genoeg nemen (naast degenen die dat normaal al zouden doen). Het duidt op een vrouwentekort, of beter: mannenoverschot. Het betekende zeer hoge huwelijkskansen voor vrouwen. Dit houdt in een hoog percentage gehuwden onder de vrouwen op huwbare leeftijd en, met andere woorden, een hoge effectuering van de potentieel aanwezige vruchtbaarheid. Amsterdam, vóór 1650 à 1670 een stad met een overschot aan trouwlustige mannen, was toen een stad met een hoge totale vruchtbaarheid, een relatief grote kinderrijkdom, een relatief jonge leeftijdsopbouw. De situatie moet vrij identiek zijn geweest met die van Rotterdam. De demografische omslag kwam ongeveer dertig jaar eerder (1670-1680); de aanloop vermoedelijk reeds in de jaren vijftig en zestig (seksratio per vijfjarige periode vanaf 1636/40: 93, 95, 98, 100, 96, 101, 98, 101, 101, 107 en 105).

Verdere analyse van de groep voor het eerst huwende brudegoms en bruiden bevestigt het bestaan van een beduidend mannenoverschot onder de immigranten. In het eerste kwart van de 17de eeuw was nog geen kwart van alle brudegoms geboren Amsterdammer tegen een ook slechts kleine 40% van de bruiden (23,5% en 38,5%). Aan het eind van de eeuw was hun aandeel opgelopen tot respectievelijk een kleine 45 en ongeveer 60%. Daarbij bleef het in de 18de eeuw zo ongeveer. In die in relatieve aantallen teruglopende immigrantenstroom bestonden wel belangrijke verschillen tussen mannen en vrouwen, en tussen buitenlanders (langeafstandmigratie) en Nederlanders (korte- en middellangeafstandmigratie). Bij de brudegoms hadden de buitenlanders het grootste aandeel; bij de bruiden was dit vanaf 1650 niet meer het geval. Na 1750 liep het aantal uit het buitenland afkomstige bruiden zelfs sterk terug, terwijl gelijktijdig het aandeel uit Nederland binnengekomenen sterk toenam. Het gevolg was dat er in 1776-1800 slechts 837 buitenlandse bruiden meer huwden dan in 1601-1625, terwijl dit verschil voor uit Nederland afkomstige bruiden maar liefst 7408 bedroeg. Wij zien tevens dat onder de brudegoms de langeafstandmigranten overheersten (vooral Duitstaligen en Scandinaviërs). Onder de vrouwen was na 1650 een licht overwicht van de uit Nederland binnengekomen bruiden regel. Na 1750 werd dit zelfs heel groot. De sterke toeneming van de trek van Nederlandse bruiden naar Amsterdam was toen zo algemeen en ingrijpend dat – terwijl tot 1725 alleen uit de provincie Overijssel per traditie aanzienlijk meer bruiden dan brudegoms naar Amsterdam gingen – in het laatste kwart van de eeuw alle provincies met uitzondering van Noord-Brabant een bruidenoverschot aan de stad leverden.

Wanneer wij nu terugkeren naar de aanvankelijke probleemstelling van mogelijke seculaire verschillen in het geboorte- c.q. vruchtbaarheidsniveau (globaal) vóór 1650, tussen 1650 en 1815, en ná 1815, dan kan als een indirecte aanwijzing daarvoor ook nog het verhoudingsgetal tussen aantallen gesloten huwelijken en aantallen geboorten dienst doen. Deze technische handgreep heeft duidelijk bezwaren: de relatie tussen aantal gesloten en bestaande huwelijken ligt niet vast, er is niets bekend over de leeftijdsopbouw van de gehuwde vrouwen, en dergelijke. Maar bij gebrek aan beter wordt in de historische demografie toch met dit verhoudingsgetal gewerkt als een globale indicatie voor mogelijke wijzigingen in het niveau van vruchtbaarheid en geboorte. In Nederland bedroeg dit cijfer bij voorbeeld 3,98 geboorten per gesloten huwelijk in de periode 1804-1808 tegen 4,68 in de periode 1821-1825: een duidelijke bevestiging van het in 1815 abrupt gestegen geboortencijfer in Nederland. In 1804-1808 lagen de provinciale uitersten bij 3,48 in Noord-Holland en 4,47 in Zeeland.

In tabel 16 is een overzicht samengesteld van een aantal van deze verhoudingscijfers. Zij komen voornamelijk uit Rotterdam en enkele dorpen in het Hollands Noorderkwartier, die hierop zijn onderzocht, alsmede uit Amsterdam, waarvan een lijst met de jaarlijkse aantallen geboorten sinds 1700 bestaat. Opvallend is opnieuw dat in Rotterdam de niveaus van eind 17de en eind 18de eeuw ongeveer gelijk en relatief hoog zijn. Tussen 1700 en 1780 lag dit verhoudingscijfer voor de

TABEL 16 Gemiddeld aantal gedoopte kinderen per gesloten huwelijk

	Rotterdam				Assen-	Broek in	Heems-	Jisp	Aker-	Dui-	Valken-	Amster-
	geref.	luth.	kath.	totaal	delft	Waterl.	kerk	geref.	sloot	ven	burg	dam*
					kath.	geref.	kath.		kath.	kath.	kath.	totaal
1630-1654								3,9				
1640-1679						3,7						
1670-1679			5,5									
1670-1699									3,3	3,4		
1680-1689	3,1	2,8	5,8	3,7								
1680-1719						3,4						
1690-1699	3,0	2,5	5,2	3,5								
1676-1724							3,4					
1700-1709	2,6	3,5	4,1	3,1								3,0 *
1710-1719	2,6	3,5	4,3	3,1								3,0 *
1700-1729										3,8		
1720-1729	2,4	3,4	3,6	2,8								2,6 *
1700-1756									4,1			
1720-1749					4,1							
1720-1759						3,4						
1730-1739	2,6	3,4	3,6	2,9								2,6 *
1740-1749	2,6	3,3	3,8	2,9								2,9 *
1730-1759										3,6		
1715-1784											4,3	
1725-1776							3,3					
1750-1759	2,8	3,3	3,9	3,1								2,9 *
1760-1769	2,9	2,6	3,4	2,9								2,6 *
1750-1779					3,5							
1770-1779	3,0	3,5	3,8	3,1								2,7 *
1760-1789										4,2		
1760-1794						3,4						
1780-1789	2,9	3,9	4,0	3,1								2,5 *
1790-1799			4,4	3,6								3,0 *
1780-1809					3,2							
1800-1809			5,2	3,8								3,2 *

* gemiddeld aantal aangegeven geboorten per akte van ondertrouw

stad in zijn totaliteit aanzienlijk lager dan daarvoor en daarna. Afgezien van de numeriek niet zo belangrijke buitenlandse denominaties, geven de twee grote confessies, de gereformeerde en de katholieke, op een verschillend niveau dezelfde ontwikkeling te zien (van relatief hoog naar laag naar hoog). Opvallend is dat dit verhoudingscijfer voor de katholieken precies omlaag duikt in het hiervoor reeds aangewezen breukdecennium voor Rotterdam: 1700-1709. Vermoedelijk waren de

GRAFIEK 11
Gemiddeld aantal gedoopte kinderen per in dezelfde periode gemiddeld aantal gesloten huwelijken te Rotterdam, 1670-1809. Om de vijf jaar voortschrijdende tienjarige gemiddelden.

katholieken onder de immigranten relatief oververtegenwoordigd. Dit is in overeenstemming met de voortdurende groei van de katholieke gemeenschap in de stad. Zij zullen dus het meest de invloed van het hiervoor gesignaleerde stokken van de immigratie hebben ondergaan. Het abrupte dalen van het verhoudingscijfer dopen/huwelijk is daar een uiting van. Overigens is het zeer belangrijk te constateren dat, vergeleken met ons uit het buitenland bekende verhoudingscijfers, deze Rotterdamse laag tot zeer laag zijn. Dit geldt dus eveneens voor de Amsterdamse. Maar bij deze laatste moet wel worden bedacht dat het een verhoudingscijfer is van het aantal *ondertrouwakten* met aantallen door *vroedvrouwen* aangegeven *geboorten, voorkomend op een lijst*, waarvan de *herkomst niet vast staat*. Beide gegevens zijn (zullen) niet exact (zijn). Maar de tendentie in de ontwikkeling kan er wel door worden weergegeven. Ofschoon veel minder pregnant dan in Rotterdam, vinden wij ook in Amsterdam de hoogste verhoudingscijfers in begin 18de en tijdens de overgang van de 18de naar de 19de eeuw. Met het buitenland vergeleken is misschien nog het meest frappant dat deze verhoudingscijfers ook zo buitengewoon laag zijn op het platteland. Terwijl in het buitenland (bij voorbeeld Frankrijk) in die periode dit cijfer normaliter tussen vier en vijf pleegt te liggen, was dit in Hollands Noorderkwartier (waartoe de informatie hoofdzakelijk nog is beperkt) tussen drie en vier. Misschien is het niet toevallig dat het enige gegeven uit het oosten (Duiven) en vooral het zuiden van het land (zes dorpen in Staats-Valkenburg) wel veel hoger ligt. Anders dan op het platteland van het Noorderkwartier was daar in het grootste deel van de 18de eeuw een geboortenoverschot wél regel. In het oosten en zuiden groeide de bevolking toen dan ook, en in het westen niet.

Dit verhoudingscijfer – het werd reeds opgemerkt – is een gebrekkige maat voor het meten van de huwelijksvruchtbaarheid. Behalve het effect hiervan kan het de gevolgen ondergaan van bij voorbeeld wijzigingen in de migratie (het verlaten van de stad/het dorp door echtparen die daar wel gehuwd zijn; de vestiging van jonge gezinnen, waarvan het huwelijk elders heeft plaatsgevonden), veranderingen in de verhouding tussen eerste en volgende huwelijken, veranderingen in de huwelijksleeftijd van de vrouw (korter of langer worden van de vruchtbare periode van een huwelijk). Over de eerste twee van deze mogelijke ontwikkelingen bestaat nog geen relevante kennis. Wat de huwelijksleeftijd betreft, zijn er voldoende aanwijzingen om te weten dat op dit punt het algemeen geldende zogenaamde Europese huwelijkspatroon in ieder geval reeds vanaf de 17de eeuw ook ten onzent bestond. Dit patroon wordt gekenmerkt – in mondiaal perspectief – door een late gemiddelde huwelijksleeftijd (zeg meer dan 20 jaar voor de vrouw) en een relatief hoog percentage blijvend ongehuwden (zeg $\geq 10\%$ nog nooit gehuwde vrouwen op 45-jarige leeftijd). Over deze blijvend ongehuwden zal in de volgende paragraaf nog worden gesproken. Van de huwelijksleeftijd is weinig meer bekend dan dat hij in dit Europese patroon paste. Zo was de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk van de Maaslandse vrouwen rond 1740 ruim 25 jaar ($N=292$), in Duiven in de 18de eeuw gemiddeld bijna 28 jaar ($N=174$). Belangrijker zijn in dit opzicht de Amsterdamse gegevens, zowel omdat deze op veel grotere aantallen betrekking hebben alsook omdat zij verder in de tijd teruggaan (tabel 17). Het verrassende van dit laatste is dat – hoewel over de gehele periode passend in het Europese

TABEL 17 De gemiddelde leeftijd van bruiden te Amsterdam bij hun eerste huwelijk, en de verdeling in percentages

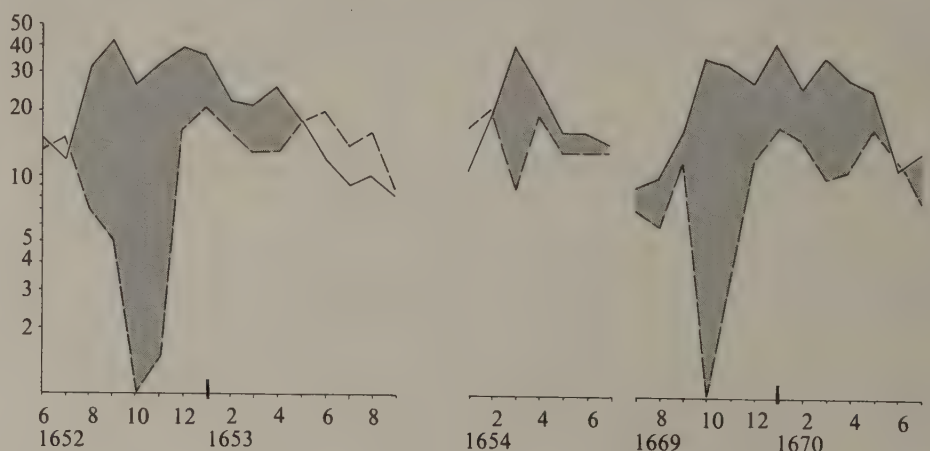
	1626/27	1676/77	1726/27	1776/77	1809/10
gemiddeld	24,5 jr	26,5 jr	27,2 jr	27,8 jr	26,3 jr
< 25 jaar	60,9	44,4	36,5	35,3	46,2
25-29 jaar	28,2	33,3	34,5	31,2	30,2
≥ 30 jaar	10,9	22,3	29,0	33,5	23,6

'Siet hier o Jonge Jeugt, en merkt met behagen, Hoe 't Westfaalse Geesje haar in Amsterdam heeft gedragen.'
Volksprent met vierentwintig houtsneden die de belevenissen van een Duitse dienstbode in Amsterdam voorstellen.
 Uitgave van Isaak van der Putte, Amsterdam 18de eeuw.
 Immigranten uit Duitsland kwamen vooral in de 18de eeuw in groten getale over de grenzen. Zij vonden werk in verschillende takken van nijverheid of als inwonend huishoudelijk personeel.
 Fries Museum, Leeuwarden.

patroon – er toch een duidelijke breuk tussen 1626 en 1676 valt te constateren. In het eerste jaar trad nog maar liefst 61% van de bruiden jonger dan 25 jaar voor het eerst in het huwelijk en slechts 11% ouder dan 29 jaar. In 1676 beliepen deze percentages echter 44% en 22%. In de loop van de 18de eeuw trad een nog verdere verhoging van de leeftijd bij eerste huwelijk op. Maar de grote omslag ligt tussen circa 1625 en circa 1675. Pas tijdens de overgang naar de 19de eeuw daalde de gemiddelde huwelijksleeftijd weer. Ook hier dus weer – evenals bij de ontwikkeling van de Rotterdamse geboorten- en sterfteoverschotten, en van het verhoudingscijfer geboorte/huwelijk, van de sekse-ratio bij de eerste huwelijken en van de vermoedelijke leeftijdsopbouw van de groeiende steden – een beeld dat past bij natuurlijke groei in het grootste deel van de 17de eeuw, stagnatie en bevolkingsachteruitgang daarna, met aanwijzingen voor een ontwikkeling naar hernieuwde natuurlijke groei vanaf het eind van de 18de eeuw. Zoals in de volgende paragraaf over gezinssamenstellingen nog zal blijken, liggen ook daarin aanwijzingen die dit beeld verder ondersteunen.

Is de ontwikkeling van het inwonertal speciaal van het westen en noorden van Nederland, vanaf de tweede helft van de 17de eeuw met dit veronderstelde ontstaan van sterfteoverschotten voldoende verklaard? In wezen wel, maar toch mag niet worden vergeten dat migratie hier een versterkende dan wel afzwakken-de invloed kan hebben gehad. Belangrijk is te bedenken dat buitenlandse immigratie, ook na het ophouden van de Zuidnederlandse immigratie-explosie in de decennia voor 1600, groot bleef. Geheel tot een eind kwam de immigratie vanuit het zuiden natuurlijk niet. Met name een textielstad als Leiden bleef immigranten uit het Luikse, Wallonië en Noordfranse gebieden trekken. Een eenmalig groot aantal immigranten bracht nog de komst van de hugenoten aan het eind van de eeuw. Maar hoe groot? Er wordt zelfs wel een getal van 50 000 genoemd. Maar zolang er nog geen poging tot serieus onderzoek naar het kwantitatieve aspect van deze migratie om den gelove is gedaan, is het noemen van ieder getal een slag in de lucht. Op lange termijn is immigratie vanuit het noorden (Scandinavië en Oost-zeegebied) en oosten (Duitse gebieden) veel belangrijker geweest. Ook deze ononderbroken stroom van immigranten kan niet worden gekwantificeerd. Maar dat het om zeer velen ging, bleek reeds uit de vele tienduizenden in het buitenland, merendeels Scandinavisch-Duitse gebieden, geboren Amsterdamse bruidegoms en bruiden (tabel 15). Al zal Amsterdam de grootste aantrekkingskracht op deze immigranten hebben uitgeoefend, feit is dat zij overal terecht kwamen, weliswaar allereerst in steden, maar toch ook wel op het platteland. Zo was Rotterdam, zeker in de tweede helft van de 18de eeuw, een belangrijke trekpleister voor Duitse immigratie. Maar ook in het dorp Hillegersberg bleek in 1804 10% van de volwassen inwoners uit Duitsland geboortig te zijn. De achteruitgang van het bevolkingsgetal van Noord-Holland trof de lutherse gemeenten nauwelijks. Duitse immigratie hield hun aantal op peil. De nieuwe communicanten van de lutherse gemeente in Zaandam kwamen in de 18de eeuw voor bijna de helft uit Duitse gebieden. De 18de-eeuwse bloei van de Harlinger bontweverij is in direct verband gebracht met

GRAFIEK 12
 Crises de mortalité.
 Maandcijfers van begraven (totaal) en van concepties van gereformeerde dopelingen te Edam. Semi-logaritmische schaal.
 Het demografisch patroon tijdens het ancien régime werd onder andere gekenmerkt door het herhaaldelijk optreden van sterftepieken veroorzaakt door het uitbreken van ziekten. Dit ging dikwijls samen met een even drastische daling van het aantal concepties, c.q. onthouding in de seksuele omgang. Kenmerkend is meestal echter dat het dieptepunt in het teruglopen van de concepties (ruimschoots) werd gepasseerd, voordat de sterfte naar het vóór-crisisniveau terugkeerde.

Siet hier o Jonge Jeugt, en merkt met behagen, Hoe't Wellfaale Geesje haar in Amsterdam neek gedragen.

Geluk op reis myn waarde kind,

Adieu lief Moer, ik heb voor wiat.

Maagt, voor g daalder zyt gy bestet,

Maakt u tot het werk geset

Schept de as op, bergise trouw,

Geesje veegt gelijk een vrouw.

Geesje moet het kindje dragen,

Siet sy schuurt hier sonder klagen.

Siet schuurt, 'tis verbonn by lyve,

Mer d'keers te bed, d'vrouw sal kyve.

Geesje gy verkerft het grof,

Vrouw sta niet of ik loop van u af.

Siet schuurt, en vreet voor meer,

En tucht haar vrouwe seer.

Gees wort verhuurt, en is blyde,

Sy schuurt aan des vrouws zede.

Wacht de glusen naar bevel,

En vult een huifje en zit wel.

Geesje rydt hier nouwe,

De Domine sal hant trouwe,

Geesje gaat met Jan te bedt,

Hier rvense met een wagon net.

Geesje sit hier by haar man,

En sy geeft het kind een prain.

Act Amsterdam / Schuyt by Isaak vander Putte, op't Water in de Loos-man.

de vestiging van wevers uit Westfalen. Kortom, Duitse immigratie was een alom gekend en kwantitatief belangrijk verschijnsel.

Opvallend onder de trek vanuit het noorden en oosten naar Amsterdam is het feit dat vanaf het midden van de 17de eeuw, zowel in absolute als relatieve termen, het Duitse aandeel steeds meer de overhand kreeg op het Scandinavische. Een dergelijke verlegging van de migratiestroom laat zich voor de binnenlandse migratie trouwens ook vaststellen. In de 16de eeuw vormden de Noordhollanders ongetwijfeld de grootste groep onder de Amsterdamse immigranten. Dat laat zich uit de poorterboeken duidelijk aflezen. De ondertrouwregisters bevestigen die situatie nog voor de eerste helft van de 17de eeuw. Daarna verandert de situatie snel. Kwam in het tweede kwart van de 17de eeuw nog ruim 25% van de uit Nederland (exclusief Amsterdam) afkomstige ondertrouwen uit de huidige provincie Noord-Holland, honderd jaar later was dit percentage gedaald tot net 10%. Voor uit Friesland afkomstige bruiden en bruidegoms gold hetzelfde: in het eerste kwart van de 17de eeuw nog bijna 20%, in het laatste kwart slechts 6½%, waarbij het in de 18de eeuw zo ongeveer bleef. De trek naar Amsterdam vanuit de oostelijke provincies, Overijssel en Gelderland, maakte een tegenovergestelde ontwikkeling door. Zij nam tussen 1650 en 1750 voortdurend toe. Het gevolg was dat van het tweede kwart van de 17de tot dat van de 18de eeuw het Fries-Noordhollandse aandeel van 40% terugliep naar 19%, terwijl in dezelfde honderd jaar het Gelders-Overijsselse opliep van 20% naar 44%. De conclusie uit deze cijfers lijkt gewettigd dat in de buitenlandse én de binnenlandse migratie dezelfde beweging zat. Van een aanvankelijk relatief belangrijke positie van de noordelijke herkomstgebieden (Noord-Holland, Friesland, Oostzeegebied, Scandinavië) treedt later in de 17de eeuw gaandeweg een grote verschuiving op naar de oostelijke herkomstgebieden (Overijssel, Gelderland en achterliggende Duitse gebieden). Op zich zelf is deze beweging een weerspiegeling van de ontwikkeling van inwonertal en bestaansmogelijkheden in de herkomstgebieden. Wel was zij nog pregnanter. Maar ook dit is niet verwonderlijk. Schommelingen in de migratie verhouden zich niet recht evenredig met die van het totale bevolkingsgetal, maar kunnen, wanneer een vorm van overbevolking moet afvloeien, veel groter zijn. Dat was waarschijnlijk het geval met Noord-Holland in de eerste helft van de 17de eeuw en met Oostnederlandse en Duitse gebieden in de 18de eeuw (noemde niet Malthus Amsterdam het graf van Duitsland?).

Gelet op de omvang van deze trek uit het oosten van Nederland en uit het buitenland naar het westen van het land, waarvan weinig meer exact kan worden gemaakt dan dat hij groot was, én gelet op de sterke daling van het inwonertal in de Hollands-Friese regio tussen het midden van de 17de en dat van de 18de eeuw, zou het sterfteoverschot aldaar in die periode bijzonder groot zijn geweest. De oversterfte zou dan in feite niet alleen de daling met de op pagina 129 genoemde circa 120 000 inwoners hebben bedragen, maar ook nog de totale immigratie hebben verbruikt en wellicht een kwart miljoen of meer belopen kunnen hebben. Deze conclusie zou juist kunnen zijn als geen emigratie zou hebben plaatsgevonden. Maar die was er wel. Eerder werd er reeds op gewezen dat de handelsexpansie en transportfunctie van de Hollandse economie overal in Europa het ontstaan van kleine handelskolonies en de vestiging van individuen en huishoudens vanuit de Republiek in de hand heeft gewerkt. Dit was een continu, maar waarschijnlijk niet erg groot lek.

Kwantitatief wel van grote betekenis blijkt echter het vertrek (en verlies) aan personen in dienst van de VOC te zijn geweest. De gegevens die hierover door het onderzoek van Bruijn zijn bekend geworden, laten daarover geen twijfel bestaan. Zijn berekeningen tonen aan dat over de gehele periode 1602-1795 op de schepen van de VOC ongeveer 1 000 000 zee- en ambachtslieden de havens van de Republiek verlieten, terwijl er met de retourreizen ongeveer 340 000 werden teruggebracht. Daaraan ontbreken dan de nog onbekende aantallen uit- en teruggezeilde soldaten in dienst van de VOC. Het totale verlies door emigratie langs deze weg is over deze twee eeuwen dus zeker groter dan 700 000 personen (overwegend jonge mannen) geweest. Bij een gelijke spreiding in de tijd zouden het er jaarlijks gemid-

deld reeds tenminste 3500 zijn geweest, maar de gelijke spreiding is er niet geweest. Speciaal vanaf 1710 steeg de behoefte van de VOC aan nieuw personeel scherp. Het resultaat was dat over de gehele 18de eeuw er een gemiddeld jaarlijks vertrekoverschot van ten minste circa 4000 personen was. Daar komt bij het verlies aan het nog onbekende soldatendeel. Als deze 4000 uitsluitend uit de Republiek afkomstig zouden zijn geweest, dan zou dit reeds een jaarlijks gemiddeld emigratieoverschot van ruim 2‰ hebben betekend.

Maar zo was het niet. Buitenlanders (met name Duitsers) vormden een belangrijk percentage van het VOC-personeel, zeker in de 18de eeuw toen de Compagnie steeds meer moeilijkheden ondervond om de sterk toenemende behoefte aan personeel vanuit de traditioneel zeevarende provincies te dekken. Tot in de jaren twintig van de 18de eeuw lijkt tenminste 75% van het aangeworven personeel uit de Republiek afkomstig te zijn geweest. Daarna liep het aandeel gestaag terug tot omstreeks de helft, vanaf 1750. In absolute cijfers betekent dit echter dat het aantal uit de Republiek afkomstige zee- en ambachtslieden weinig verandering onderging, maar dat voor de groeiende behoefte aan personeel de Compagnie op buitenlandse krachten was aangewezen. Voorlopig onderzoek bracht verder aan het licht dat van het personeel, afkomstig uit de Republiek, in de eerste helft van de 18de eeuw driekwart uit Holland kwam, en in de tweede helft ongeveer twee derde. Doorberekend betekent dit dat van de zee- en ambachtslieden in de eerste helft van de 18de eeuw ruim 55% en in de tweede helft bijna 35% uit Holland kwam. Veronderstellen wij dat deze percentages ook voor het emigratieoverschot gelden, dan verloor Holland in de periode 1700-1750 hierdoor jaarlijks gemiddeld 2000 en in de periode 1750-1795 gemiddeld 1600 personen. Dit is jaarlijks 2,4‰ en 2‰ van zijn inwonertal. Nog anders gesteld volgt hieruit dat bij voorbeeld in de periode 1700-1750, waarin het inwonertal van de provincie Holland met circa 80 000 terugliep, de bestaande immigratie het eveneens bestaande sterfteoverschot zou hebben kunnen compenseren, maar dat het verlies van ongeveer 100 000 personen aan de dienst van de VOC dit dalende inwonertal heeft bewerkt. (Dit natuurlijk slechts als rekenmodel, want het is te betwijfelen of zonder dit 'Indische lek' de immigratie zo groot zou zijn geweest.) Dat in de periode 1750-1795 het inwonertal van de provincie verder weinig veranderde, terwijl nog altijd ruim 70 000 personen uit Holland in dienst van de Compagnie verdwenen, moet dan worden toegeschreven aan een gunstiger verhouding tussen geboorte en sterfte (bij voorbeeld een lichte daling van de kindersterfte) en/of aan een toegenomen immigratie van buiten de provincie. Wat dit 'Indische lek' in concreto voor de demografische situatie heeft betekend, wordt duidelijk door zich het volgende te realiseren. In de 18de eeuw zullen in de provincie Holland jaarlijks ongeveer 36 kinderen per 1000 ingezetenen zijn geboren. Daarvan zullen er gemiddeld ongeveer 16 voor hun twintigste levensjaar zijn gestorven. Onder de resterende 20 bevonden zich ongeveer tien huwbare mannen. Van die tien verdwenen er onafgebroken jaarlijks gemiddeld twee naar Indië. Het resultaat was een sterk verstoorde sekse-ratio, die waarschijnlijk niet meer dan ten dele door immigratie zal kunnen zijn rechtgetrokken (of eerder nog verder verstoord door de grote toevloed van immigrerend vrouwelijk dienstpersoneel?). Het huwelijkscijfer moet dus betrekkelijk laag zijn geweest; het percentage (blijvend) ongehuwde vrouwen hoog; het geboortencijfer daardoor niet al te hoog.

In de berekeningen van Bruijn zijn het vooral de steden die binnen Holland in de 18de eeuw vanuit het belangrijkste contingent Indië-gangers leverden. Op deze wijze leverde de Compagnie een krachtige bijdrage aan de bestrijding van werkloosheid en pauperisme in de Hollandse steden. Het lijkt dan ook niet toevallig dat het pauperisme vooral een enorme omvang kreeg, nadat de VOC haar activiteiten had gestaakt. Het is echter ook duidelijk dat de constante 'drainage' van zoveel jonge mannen ernstige demografische consequenties moet hebben gehad voor de structuur en de reproductie van de bevolking. Dat naast de steden ook het platteland de zuiging van Indië heeft gevoeld, zou men kunnen opmaken uit een terloopse opmerking van de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier in november 1755. In een uitvoerige beschouwing over het algehele verval

in hun gebied noemen zij als een van de oorzaken daarbij ook het feit dat veel ingezetenen 'sig na de Colonien van den Staat begeeven' hebben. De Republiek was te klein om haar koloniaal rijk te bemannen. Al naar gelang het standpunt dat men inneemt, kan worden gezegd dat de Republiek deels aan Indië is doodgebloed, alsook dat zij er haar paupers kon lozen.

HUWELIJKSSLUITING, GEZIN EN HUISHOUDEN

In de periode waarop dit hoofdstuk betrekking heeft (1500-1800) bestond er zoiets als een 'Europees type van huishouden'. Het werd gekenmerkt door een vijftal verschijnselen die met elkaar in verband stonden. Drie ervan betroffen de huwelijksluiting (huwelijkspatroon) en twee de organisatie van de samenlevingsvorm van de populatie. Echt onvermijdelijk was het voorkomen van dit zogenaamde Europese huishoudtype nooit. Er is meer sprake van een statistische tendentie dan van een ijzeren wet. Op verschillende momenten en plaatsen werd dit type maar zeer ten dele gerealiseerd en ontstonden er vormen die een variant waren van het hoofdtype. In deze paragraaf wordt een poging gedaan voor de Noordelijke Nederlanden enige ordening hierin te brengen.

De vijf aspecten die aan een beschouwing onderworpen moeten worden, zijn:

- 1 het samenwonen van gezin en verwanten;
- 2 de huwelijksleeftijd van de vrouw;
- 3 het leeftijdsverschil tussen echtgenoten;
- 4 de frequentie en hoeveelheid van inwonend personeel;
- 5 het percentage blijvend ongehuwd.

Wat de punten 2, 3, en 5 betreft (de huwelijksluiting, het huwelijkspatroon), werd hierboven reeds het een en ander opgemerkt over de huwelijksleeftijd. Onze gegevens staan niet toe daar veel aan toe te voegen. Duidelijk is dat, wat de gemiddelde huwelijksleeftijd betreft, de situatie in de Nederlanden geheel paste in het Europese patroon van huwelijksluiting: variërend naar tijd, plaats en sociale groep, gemiddelde leeftijden van de vrouw bij eerste huwelijk schommelend tussen ongeveer 22 en 28 jaar, met slechts in uitzonderlijke gevallen gemiddelden die daar een weinig buiten vielen. Mogelijk is dat in de vroege 16de eeuw men nog wel eens aan deze regel zou kunnen zijn ontsnapt, maar zeker is dat niet. Gegevens voor het doen van welke uitspraak dan ook ontbreken nog. Elders in de wereld was en is een andere gemiddelde huwelijksleeftijd voor de vrouw regel (ongeveer 16 tot 19 jaar). Vermoedelijk tijdens het grootste deel van de middeleeuwen (op vele plaatsen) in Europa ook.

Wat het gemiddelde leeftijdsverschil tussen de echtgenoten betreft, is er ook weinig aanleiding om te veronderstellen dat deze van het algemene Europese

TABEL 18 Gemiddelde leeftijden bij eerste huwelijk (rekenkundig)

		bruidegoms	bruiden
Amsterdam	1626-1627	25,7	24,5
idem	1676-1677	27,7	26,5
idem	1726-1727	27,8	27,2
idem	1776-1777	28,6	27,8
idem	1809-1810	27,5	26,3
Maasland hervormden	ca 1747	27,8	25,4
idem rooms-kath.	ca 1747	29,4	25,9
Duiven	1711-1730	29,6	28,1
idem	1731-1750	29,8	28,9
idem	1751-1770	30,2	26,9
idem	1771-1790	32,7	27,3
patriciaat Zierikzee	1500-1549	30,6	25,3
idem	1550-1599	28,9	24,2
idem	1600-1649	31,4	26,0
idem	1650-1699	30,6	25,0
idem	1700-1749	30,1	25,5
idem	1750-1799	29,6	24,1

patroon zou zijn afgeweken. Wat daarover bekend is, is in tabel 18 aangegeven. Daarbij dient wel te worden opgemerkt dat strikt genomen deze gemiddelden niet beslissend zijn, omdat niet de gemiddelde leeftijdsafstanden gemeten zijn. Een ouder-zijn van de man in het ene geval (of groep) tegen een omgekeerde situatie in het andere kan veel reële verschillen tegen elkaar wegstrepen, waarbij de gemiddelde huwelijksleeftijden weinig zeggen over mogelijke leeftijdsverschillen bij bepaalde subgroepen (en theoretisch zelfs in de totale populatie). Maar dit laatste is inderdaad meer theoretisch dan reëel. Al blijft het dus gewenst dat – vooral met het oog op mogelijke afwijkingen bij subpopulaties – in de toekomst nader onderzoek naar het leeftijdsverschil tussen echtgenoten wordt verricht, toch lijkt het alleszins gerechtvaardigd om reeds op grond van de informatie van tabel 18 te concluderen dat in de 17de en 18de eeuw de Nederlandse bruidegom doorgaans één à twee jaar ouder was dan zijn bruid. Elders in de wereld was en is dat vaak heel anders. In middeleeuws Europa trouwens ook. In Florence bij voorbeeld bedroeg dit in 1427 gemiddeld 13,6 jaar. Eileen Power's *menagier's wife* bewijst niets, maar is wel illustratief. Voor de Nederlanden is de (vroege) 16de eeuw weer de witte plek in onze kennis.

Wat de samenleving in het huishouden betreft, is het voor het Europese huishoudtype kenmerkend dat in een groot aantal gevallen inwonend personeel in het huishouden aanwezig was. Inwonend personeel maakte een zeer belangrijk bestanddeel van de populatie uit. In West- en Midden-Europa kwam dit bij grotere eenheden zelden op minder dan tien procent, maar het kon dikwijls vijftien of meer procent van alle inwoners bedragen. In feite was dit in hoge mate het gevolg van de late huwelijksleeftijd. Een belangrijk deel van de leeftijdsklassen tussen de 10 à 15 en 25 à 30 jaar bracht deze levensfase als ongehuwd personeel buiten het ouderlijke gezin door. Zij vormden in die samenleving als het ware een vlottend arbeidsleger, dat zich soepel liet inpassen in de vraag naar personeel van het agrarische en ambachtelijke huisbedrijf dan wel als zuiver huishoudelijk personeel.

In tabel 19 zijn resultaten van in Nederland hierover verricht onderzoek bijeengebracht. Het betreft het percentage van de bevolking dat als inwonend personeel in

Doorsnede van de woonvertrekken in een 17de-eeuws huis met achterhuis in de 'Beschrijving der nieuwlijks uitgevonden en geotrojerde slang- en brandspuiten' door Jan van der Heyden.

In het voorhuis onderin de kelder, daarboven woon- en slaapvertrekken, en op de tweede verdieping was- en mangelkamer.

De keuken bevindt zich in het achterhuis. Voor- en achterhuis worden door een houten galerij met elkaar verbonden.

Amsterdams Historisch Museum.

TABEL 19 Inwonend personeel

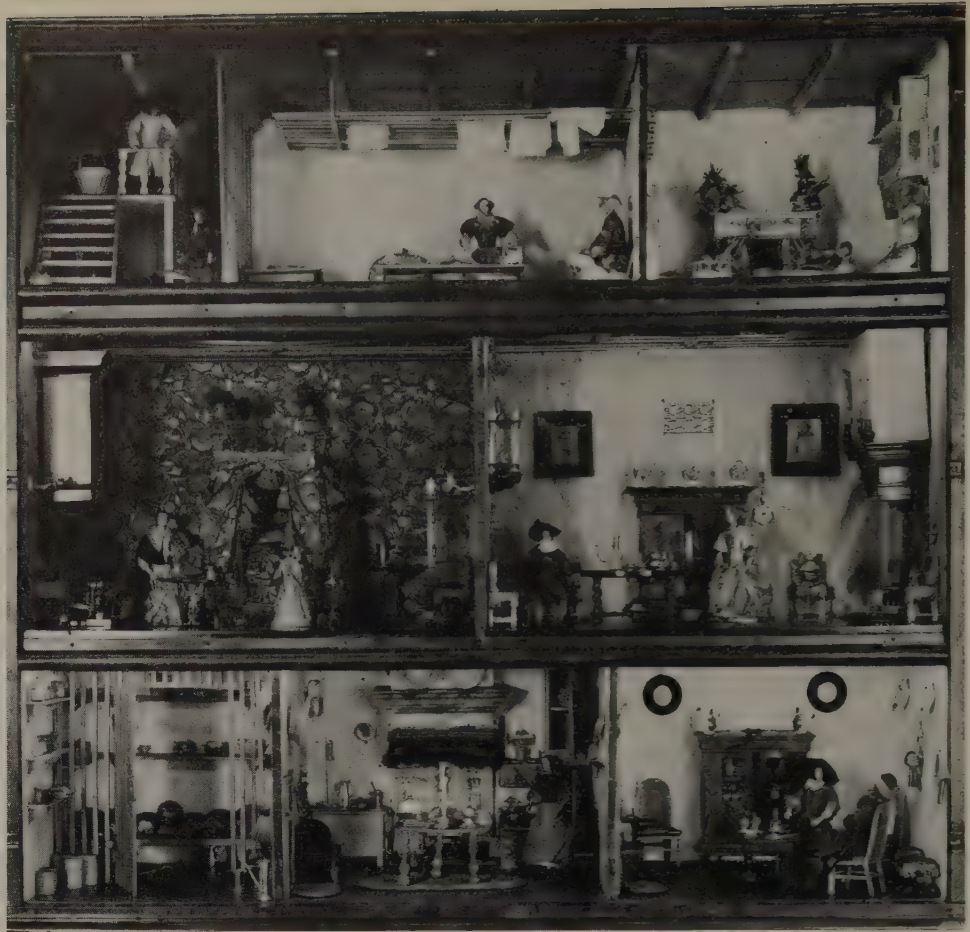
		omvang populatie		personeel	
		personen	huishoudens	% van bevolking	% huishoudens met personeel
HOLLAND					
<i>steden</i>					
Leiden	1581	11 534	2985	6,2	19,1
Gouda	1622	14 880	3503	2,2	7,9
Gouda	1674	9357	2632	2,8	8,4
Delft	1749	11 917	3433	6,6	13,5
Leiden	1749	32 968	9778	6,7	15,7
<i>platteland</i>					
Rijnland	1622	12 077	2578	5,6	17,9
Gouda	1622	10 041	2073	3,9	15,3
Gouda	1680	10 410	2577	6,2	19,8
Noorderkwartier	1622-1795	12 169	3269	5,9	17,6
FRIESLAND					
<i>steden</i>					
	1796	44 824	—	6,1	—
<i>platteland</i>					
Veenweidestreek	1796	20 246	—	8,3	—
De Wouden	1796	38 936	—	9,1	—
Kleiweidestreek	1796	31 811	—	12,3	—
Kleibouwstreek	1796	21 679	—	13,1	—
VELUWE					
<i>steden</i>					
	1749	10 200	2715	10	24
<i>platteland</i>	1749	15 720	3563	14	32
OVERIJSSSEL					
<i>platteland</i>					
Vollenhove	1748	} 40 952	} 7763	9,6	28,2
Twente	1748			10,5	31,4
Salland, veeteelt	1748			13,4	35,2
Salland, akkerbouw	1748			15,1	38,8
WEST-NOORD-BRABANT					
<i>platteland</i>					
	1750	8805	1915	14,9	36,1
<i>platteland</i>	1775	10 745	2199	13,8	35,7
<i>platteland</i>	1800	7688	1588	13,5	33,0

tellingen werd vermeld (kolom 4), en het percentage van de huishoudens waarin personeel aanwezig was (kolom 5). Uit de kolommen 2 en 3 moge blijken dat zeer grote aantallen in dit onderzoek werden betrokken en dat in dat opzicht niet aan de representativiteit van de resultaten hoeft te worden getwijfeld. Drie groepen – nagenoeg identiek met geografische zones – laten zich onderscheiden. Op de noordelijke klei- en oostelijke en zuidelijke zandgebieden (Friese kleistreek, platteland Twente, Salland, Veluwe en westelijk Noord-Brabant) vormde het inwonend personeel ongeveer tien tot vijftien procent van de totale bevolking. Het percentage van de huishoudens waarin zij werden aangetroffen, varieerde van circa 32% (op de Veluwe en in Twente) tot bijna 39% (in het akkerbouwgebied van Salland). De omvang en verspreiding van inwonend personeel was hier geheel in overeenstemming met het ook in Engeland, België, Noord-Frankrijk, Scandinavië en aangrenzende Duitse landen gevonden patroon. Duidelijk minder inwonend personeel (8 à 10% van de bevolking) was er in het aaneengesloten gebied van Noordwest-Overijssel en Zuidoost- en Zuidwest-Friesland. Men kan dit beschouwen als een overgangsgebied naar het westen van het land (Holland), waar dit percentage tussen twee en zeven lag. Ook het percentage van de huishoudens waarin inwonend personeel werd gevonden, lag daar veel lager (altijd beneden 20%, soms zelfs lager dan 10%). Dit betekent dat in het westen in minder huishoudens dan normaal in West-Europa personeel inwoonde, alsook dat in die huishoudens waar personeel aanwezig was dit om gemiddeld kleinere aantallen ging. De Friese steden sloten zich bij dit patroon aan. De steden op de Veluwe reeds niet meer. In wezen was dit 'Hollandse' patroon in de 17de en 18de eeuw volstrekt uniek

Interieur van een kraamkamer
in een Hollands huis.
Schilderij van Esaias Bourse
(1621-1672).

Interieur van het poppenhuis van Petronella Dienoïs uit het eind van de 17de eeuw. Een miniatuurkopie van interieur en leefgewoonten in die tijd. Meiden zijn aan het werk in de keuken, de kraamkamer en op de mangelzolder. Rijksmuseum, Amsterdam.

voor West-, Midden- en Noord-Europa. Men vond het wel in Oost- en Zuid-Europa, maar die gebieden stonden met hun lage huwelijksleeftijd en kleine percentages blijvend ongehuwden buiten het Europese huwelijkspatroon en huishoudtype. Holland en Friesland niet. Het betekent dat kinderen en ongehuwden tussen tien en dertig jaar in belangrijke mate of in eigen ouderlijk gezinsverband bleven en/of zelfstandig gingen wonen.

In deze laatste richting wijzen de relatief niet te verwaarlozen aantallen kostgangers die in de bronnen worden vermeld en ook de talrijke éénpersoonshuishoudens die in Holland werden gevonden. Kostgangers namen bijna overal in Holland met het inwonend personeel een belangrijke plaats onder de inwonenden in, meestal vóór inwonende verwanten. Zo maakten zij in het Noorderkwartier circa $3\frac{1}{2}\%$ van de onderzochte populatie uit. In 1622 vormden zij in Gouda ruim $2\frac{1}{2}\%$ van de bevolking, iets meer dan de als inwonend personeel vermelde personen (in 1674 echter mogelijk iets minder dan 1%); in 1749 in Delft zelfs bijna 8% . Behalve 1% studenten kende Leiden in 1581 ook nog $4\frac{1}{2}\%$ andere kostgangers in zijn populatie. Maar op het platteland rondom Gouda en Leiden was hun aandeel in 1622 slechts ruim 1% . Kennelijk vormden stad en niet overwegend agrarisch gericht platteland een sociale omgeving waarin zij het meest voorkwamen. Elders, buiten Holland, waren zij een te verwaarlozen fenomeen.

Wat de aanwezigheid van inwonende verwanten in het huishouden betreft, bestond er ook geen uniforme situatie binnen de grenzen van het huidige Nederland. In het Europese type huishouden bestond een duidelijke voorkeur voor het niet samenwonen van gezin en verwanten (ouders, broers, zusters en verder verwijderde verwanten van de gezinshoofden) binnen het verband van één huishouden. Maar het was toch meer een traditie dan een wet. De dominantie van het zogenaamde kerngezin was groot in Noordwest-Europa (Engeland, Noord-Frankrijk, België, het grootste deel van de Republiek). Maar in Zuid-Europa kwamen familiale huishoudens ongeveer evenveel voor als huishoudens van een kerngezin zonder inwonende verwanten. In Midden- en Centraal-Europa was de situatie complex. De verschillen per streek lijken daar groot te zijn geweest. Beide vormen kwamen daar op korte afstanden van elkaar voor.

In de Republiek sloot op dit punt de situatie in het noorden, midden, westen en

blijkbaar ook het zuidwesten bij die van Noordwest-Europa aan. Men zou zelfs kunnen stellen dat het er de kern van vormde, omdat juist ten onzent weer extreem lage waarden voor huishoudens met inwonende verwanten werden bereikt. In het oosten van het land lag dit heel anders. Inwonende verwanten werden daar veelvuldig aangetroffen. De situatie in het zuidoosten van het land is nog onvoldoende onderzocht om stellige uitspraken te kunnen doen, maar de thans bekende cijfers over de gemiddelde grootte van het huishouden aldaar doen verwachten dat inwonende verwanten een alom gekend verschijnsel in die samenleving waren. Op het Overijsselse platteland bleek in 1749 niet minder dan 20,5% van de huishoudens uit familiehuishoudens te bestaan. Maar het was wel in de eerste plaats een kenmerk van boerenhuishoudens. Dit mag worden afgeleid uit het feit dat in de kerkdorpen de familiehuishoudens 15,3%, maar in de veel agrarischer buurschappen 22,6% van alle huishoudens uitmaakten. Een onderzoek over Borne en Tubbergen leerde zelfs dat zowel omstreeks 1750 als 1850 bijna de helft van alle boerenhuishoudens uit familiehuishoudens bestond.

Over de structuur van het familiehuishouden valt op te merken dat het zogenaamde drie-generatie-huishouden, waarbij grootouders, kinderen en kleinkinderen samenwonen, in het oosten van het land zeer normaal was. Slicher van Bath constateerde dat in 1749 in 68% van de familiehuishoudens één of meer inwonende grootouders aanwezig waren. Dat is in 14% van alle huishoudens. Ook onder de huishoudens van boerenfamilies in Borne en Tubbergen werden in 1748 ongeveer in twee van de drie gevallen grootouders aangetroffen. In 1859 was dit trouwens gedaald tot iets minder dan één op twee, mogelijk als gevolg van een stijging van de gemiddelde huwelijksleeftijd. De conclusie van deze gegevens mag zijn dat het familiehuishouden op de zandgronden in het oosten van het land een veel voorkomend verschijnsel was, speciaal onder de boeren. Het grootste gedeelte van de familiehuishoudens bestond uit drie-generatie-huishoudens. Het lijkt echter wel noodzakelijk dit patroon ten oosten van de IJssel uitdrukkelijk te beperken tot de zandgronden, waarop overwegend het akkerbouwbedrijf werd uitgeoefend. Slicher van Bath constateerde tenminste dat in het akkerbouwgebied van de provincie 23% van de huishoudens uit familiehuishoudens bestond, terwijl dit in het veeteeltgebied, dat wil zeggen nabij de IJssel en in de kop van Overijssel, slechts 7,7% was. Dit is een zeer significant verschil.

Het inwonen van ooms en broers van het hoofd van het huishouden kwam reeds veel minder voor dan dat van ouders: op het Overijsselse platteland in 1749 in slechts 3,6% van alle huishoudens (tegen ouders in 13,9%). Op de Veluwe was in 1749 hiervan zelfs in maar 1% van de huishoudens sprake. Maar ook wat het bestaan van familiehuishoudens in zijn totaliteit betreft, gaapte er een kloof tussen het Overijsselse zandgebied en de Veluwe. Op het platteland van de Veluwe vormden de familiehuishoudens slechts 7% van het totaal (tegen 23% op het Overijsselse zandgebied). Ook in Friesland, Holland en het westen van Noord-Brabant was het familiehuishouden een onbetekenend, soms nagenoeg niet bestaand verschijnsel (zie tabel 20). Daarbij moet dan wel worden bedacht dat alle cijfers van deze statische opnamen een vertekening van de werkelijke situatie geven, omdat er natuurlijk onder de huishoudens zonder inwonende verwanten de nodige geweest

TABEL 20 Inwonende verwanten

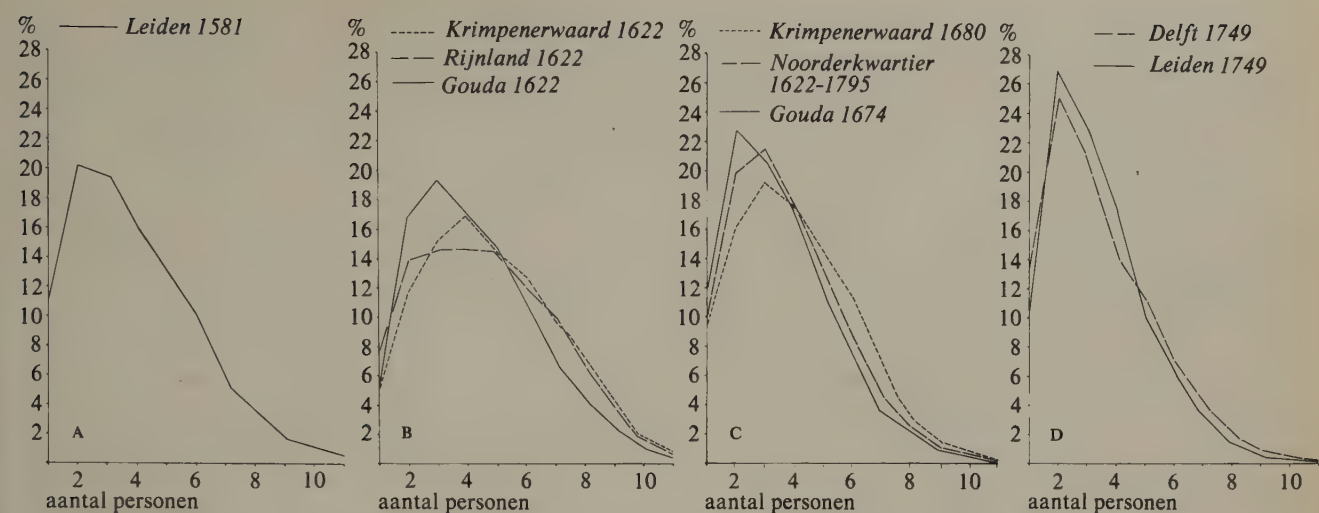
		% van bevolking	% huish. met verwanten			% van bevolking	% huish. met verwanten
Leiden	1581	4,5	13,3	Rijnland	1622	1,2	5,0
Gouda	1622	2,2	6,9	Krimpenerwaard	1622	1,9	6,9
Gouda	1674	2,1	5,2	Noorderkwartier	1622-1795	1,3	3,6
Delft	1749	3,3	8,8	Doniawerstal	1744	?	8,0
Leiden	1749	?	1,7	Veluwe, platteland	1749	?	7,0
Veluwe, steden	1749	?	5	Overijssel, platteland	1749	?	20,5
				West-Nrd.-Brabant	1800	2,4	ca 10

zullen zijn, die ooit tijdens hun life-cycle wél in die situatie verkeerden. Maar dit bezwaar geldt algemeen en schaadt de onderlinge vergelijking niet. Serieuzer schijnt het argument dat het verschil tussen Oost- en West-Nederland door de hogere sterfte in het westen moet worden verklaard, ten gevolge waarvan de kans op de vorming van drie-generatie-huishoudens daar kleiner zou zijn geweest. Afgezien van het feit dat het grote verschil hierdoor alleen nooit kan worden verklaard, is de werkelijkheid dat de hogere sterfte in het westen vóór alles door hogere kindersterfte werd bepaald en als zodanig van geen invloed op het ontstaan van familiehuishoudens kan zijn geweest.

Een overzicht van de basisgegevens met betrekking tot de samenstelling van het huishouden biedt tabel 21. De gemiddelde omvang van de groepen inwonenden komt daarin nog eens duidelijk in onderlinge vergelijking naar voren. Zou een zelfde opstelling voor het Overijsselse platteland mogelijk zijn geweest, dan zou het hoge gemiddelde van de groepen inwonende verwanten en inwonend personeel eruit zijn gesprongen, zoals nu dit cijfer voor inwonend personeel in West-Noord-Brabant (0,7) tegen de overige gegevens afsteekt. Vergaande verschillen blijken er echter in de loop der tijden ook te hebben bestaan in de omvang en samenstelling van het kerngezin in de verschillende onderzochte populaties. Het meest extreem gekende verschil ligt thans tussen de populatie van Delft in 1749 en die in een zestiental dorpen in de Krimpenerwaard¹ bij Gouda in 1622. In Delft telde het kerngezin gemiddeld slechts 2,85 personen; ruim een eeuw daarvoor beliep dit in de Krimpenerwaard 4,50. In Delft blijkt vooral de lage gemiddelde omvang van het aantal kinderen per gezin de kleine gemiddelde gezinsgrootte te verklaren. Als

TABEL 21 Gemiddelde personele samenstelling van het huishouden

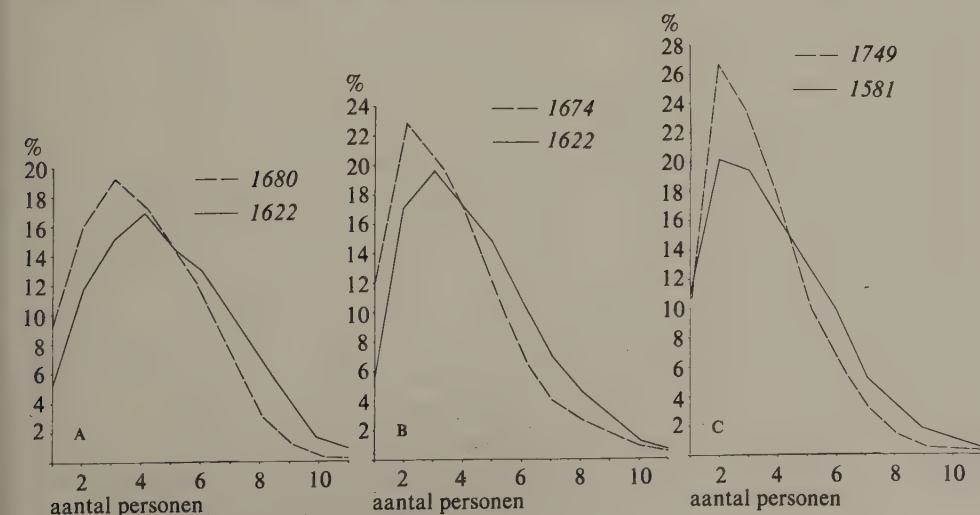
<i>Steden</i>					
	Leiden 1581	Gouda 1622	Gouda 1674	Delft 1749	Leiden 1749
gezinshoofden	1,62	1,71	1,61	1,59	1,67
kinderen	1,61	2,07	1,71	1,27	1,42
totaal gezin inwonende:	3,23	3,78	3,32	2,85	3,09
verwanten	—	0,09	0,07	0,11	0,02
personeel	—	0,09	0,10	0,23	0,23
overigen	—	0,28	0,06	0,28	0,28
totaal inwonenden	0,63	0,47	0,23	0,62	0,53
totaal huishouden	3,86	4,25	3,55	3,47	3,62
<i>Platteland</i>					
	Noorder- kwartier 1622-1795	Rijn- land 1622	Krim- pener- waard 1622	Krim- pener- waard 1680	West- Nrd.- Brabant 1775
gezinshoofden	1,55	1,77	1,78	1,60	1,7
kinderen	1,76	2,52	2,72	2,08	2,3
totaal gezin inwonende:	3,31	4,29	4,50	3,68	4,0
verwanten	0,05	0,06	0,09		0,1
personeel	0,24	0,26	0,19	0,25	0,7
overigen	0,13	0,07	0,06	0,11	0,1
totaal inwonenden	0,42	0,39	0,34	0,36	0,9
totaal huishouden	3,73	4,68	4,84	4,04	4,9

oorzaken kunnen worden genoemd een extreem stedelijke bevolkingssamenstelling met een vergrijsde leeftijdsopbouw, een groot vrouwenoverschot, veel éénpersoonshuishoudens van ongehuwden, betrekkelijk veel echtparen zonder kinderen en een gemiddeld kleine kinderschaar in de gezinnen waarin kinderen wel aanwezig waren. Een hoog niveau van kindersterfte kan van dit laatste mede de oorzaak zijn. Het is opvallend dat de eveneens stedelijke populatie van Leiden in hetzelfde jaar 1749 met gemiddeld 1,42 kind per huishouden (gezin) het dichtst bij het Delftse gemiddelde van 1,27 komt. In beide gevallen werkten dezelfde oorzaken. Dat het ook in steden anders kon, blijkt uit de gemiddelden van Leiden in 1581 (1,61), Gouda in 1674 (1,71) en vooral Gouda in 1622 (2,07). Dit laatste geeft op een andere wijze de in de vorige paragraaf uitgesproken mening weer dat het niet juist is er a priori van uit te gaan dat de pre-industriële stedelijke populaties altijd een (bijzonder groot) sterfteoverschot kenden en een zeer oude leeftijdsopbouw. De situatie in Gouda in de 17de eeuw verschilde in dit opzicht fundamenteel van die in Delft en Leiden rond 1750. Het lijkt bovendien meer dan toevallig dat reeds in 1674 deze situatie in Gouda aanzienlijk was verslechterd vergeleken bij die van 1622. Te meer daar zich een analoge ontwikkeling op het platteland voordeed. In de dorpen rondom Gouda beliep in 1622 het gemiddelde aantal kinderen per gezin maar liefst 2,72 (ook in het nabije Rijnland,² toen 2,52), terwijl dit zestig jaar later in 1680 reeds tot 2,08 was teruggelopen. Kennelijk wijzen zowel deze stedelijke als landelijke cijfers op een verschil in demografische situatie tussen dit begin en het eind van de 17de eeuw. Zij passen in het beeld van de seculaire omslag rond het midden van die eeuw. Verdere bevestiging krijgt dit nog door het voor een plattelandsgebied relatief laag gemiddeld

GRAFIEK 13
A-D Frequentieverdeling van huishoudens naar aantal personen (in %).

A 1581: Leiden
B 1622: Gouda, Rijnland en Krimpenerwaard c.a.
C circa 1680: Gouda (1674), Krimpenerwaard c.a. (1680) en het Noorderkwartier (1622-1795)
D 1749: Delft en Leiden

GRAFIEK 14
A-C Frequentieverdeling van huishoudens naar aantal personen (in %).

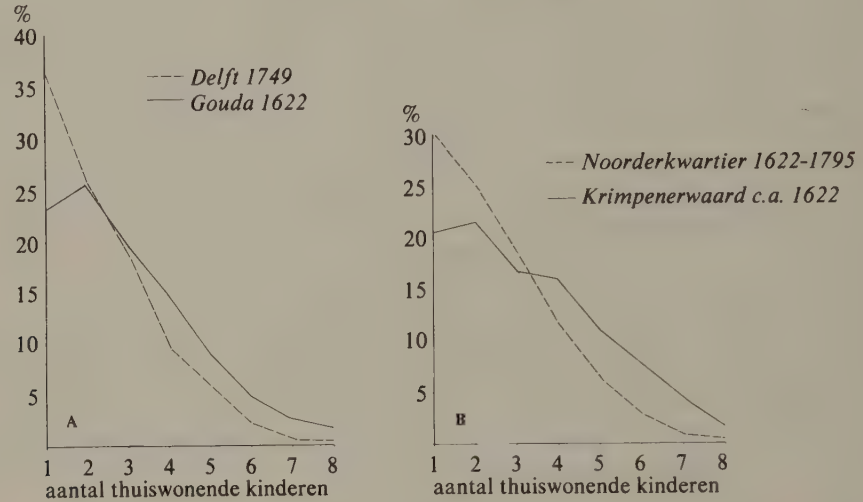
A Krimpenerwaard c.a.
B Gouda
C Leiden

TABEL 22 Indexcijfer van het gemiddelde aantal kinderen per 100 hoofden van huishouden

Leiden	Gouda	Gouda	Delft	Leiden	Noorderkw.	Rijnland	Krimpener- waard	Krimpener- waard	West-N.-Brab.
1581	1622	1674	1749	1749	1622-1795	1622	1622	1680	1775
99,4	121,1	106,2	79,9	85,0	113,5	142,4	152,8	130,0	135,3

GRAFIEK 15

A-B Frequentieverdeling van het aantal thuiswonende kinderen (in %).

kindertal in het Noorderkwartier en de zojuist besproken extreem lage gemiddelden van Delft en Leiden in 1749.

Iets duidelijker voor een onderlinge vergelijking komt dit nog naar voren in tabel 22. Daarin is het aantal kinderen uitgedrukt in een indexcijfer op basis van het aantal gezinshoofden is gelijk honderd. In een dergelijke opstelling is dit indexcijfer gelijktijdig de uitdrukking van het kindertal in gezinnen met kinderen, van het relatieve gewicht van kinderloze echtparen en van de frequentie van huishoudens van alleenstaanden. Deze drie situaties staan in een demografische structuur echter niet los van elkaar en zullen doorgaans elkaar eerder versterken dan neutraliseren. De tendens die uit deze indexcijfers spreekt, is daarom eenduidig. Het blijkt dat wanneer de kinderrijkdom op deze manier wordt gemeten, de stedelijke cijfers altijd lager liggen dan die van het platteland (met als betekenisvolle uitzondering Gouda in 1622); dat de verhouding kinderen/gezinshoofden in 1749 in Delft-Leiden 40 punten lager lag dan in Gouda in 1622; dat deze verhouding in de Krimpenerwaard in 1622 bijna het dubbele beliep van die in Delft in 1749; dat in formeel opzicht deze relatieve kinderrijkdom in Rijnland en Krimpenerwaard in 1622 nog groter schijnt dan in Brabant (maar daar waren veel kinderen uitwonend als personeel); dat ook in deze meer correcte vergelijking het Noorderkwartier nog altijd een geringere kinderrijkdom laat zien; dat de demografische situatie in Leiden in 1581 aan de vooravond van de economische en demografische groei aanzienlijk slechter was dan in Gouda in 1622, zodat dit ook weer een aanwijzing geeft voor de veronderstelling dat een door economische groei opgeroepen immigratie een specifieke demografische situatie deed ontstaan, waarin ook in de steden natuurlijke groei kon worden benaderd of bereikt.

Het vijfde en laatste gestelde kenmerk van het Westeuropese huwelijks- en gezinspatroon (een hoog percentage blijvend ongehuwden) is met de ons ten dienste staande gegevens formeel het moeilijkst aantoonbaar. Afgezien van de situatie in het oosten (en vermoedelijk ook zuidoosten) van het land met de vele inwonende, ook ongehuwde, verwanten kunnen deze blijvend ongehuwden elders niet in beduidende mate onder inwonende familie worden gevonden. Een mogelijkheid biedt het inwonend personeel. Het is denkbaar dat zich daaronder talrijke veertig- en meerjarigen bevonden. Wij kennen nog slechts in twee gevallen de leeftijden van het inwonend personeel (Kamperveen en ambt Delden in 1749). Daar waren

van de 218 inwonende meiden en knechten slechts vier ouder dan dertig en geen ouder dan veertig jaar. Ondanks deze smalle basis voor een bewijsvoering lijkt het niet aannemelijk dat onder het inwonend personeel relatief veel oudere ongehuwde personen aanwezig waren. Onder kostgangers en in huishoudens van alleenstaanden zullen waarschijnlijk vooral de blijvend ongehuwden moeten worden gezocht.

Uit tabel 23 blijkt dat er grote verschillen waren in de tijd en tussen stad en platteland in het percentage huishoudens van alleenstaanden. De bronnen maken het lang niet altijd mogelijk de blijvend ongehuwden duidelijk te onderscheiden van zonder kinderen wonende weduwnaars en weduwen. Voor zover dit wel mogelijk is, blijken de gehuwd geweest zijnden de grootste groep. Maar ook dan resteren nog zulke hoge percentages van nooit gehuwd zijnde hoofden van huishoudens, dat mag worden geconcludeerd dat het opzetten van een eigen huishouden voor de relatief grote aantallen ongehuwde volwassenen een normale zaak was.

Het geheel van voorgaande hoofdtrekken van het Nederlandse huishouden in de 17de en 18de eeuw overwegend en in het licht van de discussie die daarover gaande is, zijn nu enkele kanttekeningen te plaatsen. Allereerst dat men er goed aan doet een duidelijk terminologisch onderscheid te maken tussen het Europese huwelijkspatroon en het zogenaamde agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon. In de discussies worden deze twee vaak ten onrechte vereenzelvigd. Aan het Westeuropese huwelijkspatroon (gemiddeld hoge huwelijksleeftijd en een relatief hoog percentage blijvend ongehuwden) nam de Nederlandse populatie in haar totaliteit deel. Dat gold in deze tijd voor geheel Europa ten westen van de lijn Tallinn-Triëst. Het agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon kan worden begrepen als een extreme verbijzondering van het algemene Europese huwelijkspatroon, in die zin dat in de meest zuivere typische vorm alleen diegene trouwt, die het ouderlijk bedrijf voortzet, waarbij de overige naaste verwanten (ouder(s), broers en zusters) op het bedrijf blijven inwonen. De wens tot het in stand houden van de familiale bestaansbasis en de noodzaak het kindertal te beperken zonder het toepassen van geboortenbeperkende maatregelen binnen het huwelijk liggen aan dit systeem ten grondslag. Het is evenwel geenszins waar dat deze laatste als het ware geïntensiveerde variant van het algemene huwelijkspatroon in ons land algemeen gebruikelijk was. Eerder lijkt sprake van het tegendeel.

Alleen voor het oosten van het land, met zijn relatief talrijke familiehuishoudens, is van een dergelijk systeem sprake. Het is goed denkbaar dat het ook in het zuidoosten heeft bestaan. Kijken wij naar de samenstelling van deze huishoudens, dan blijkt het voor alles een verzorgend aspect te hebben. De bedrijfsvoortzetter (meestal oudste zoon?) neemt met het bedrijf de verplichting tot verzorging van de erflaters (de ouders) op zich. Maar tevens krijgt hij de verplichting tot het bieden van een ouderlijk huis aan broers en zusters zolang deze nog ongetrouwd in het ouderlijk huis willen verblijven. Als tegenprestatie zullen zij dan wel hun arbeidskracht in het bedrijf hebben moeten inbrengen. Zou dit laatste niet gebeuren (men woont bij voorbeeld wel in, maar werkt in een ander bedrijf) dan zal een financiële regeling voor de kost zijn getroffen. In feite treedt de bedrijfsvoortzetter op als beheerder van de (nog) onverdeelde boedel, waarop alle broers en zusters kunnen blijven terugvallen zolang zij hun deel nog niet uitgekeerd hebben gekregen. Uitkering (niet per se in gelijke delen) vindt plaats bij huwelijk of het definitief verlaten van de ouderlijke woning op volwassen leeftijd. Maar men kan ook ongehuwd blijven inwonen zonder dat dan ooit uitkering plaatsvindt (de zogenaamde 'oompjes' en 'tantetjes'). In de praktijk zal het nog al eens zijn voorgekomen dat uitkering financieel niet haalbaar was, terwijl zonder zicht op een uitkering geen huwelijkspartner kon worden gevonden, zodat het gaandeweg vanzelf op een blijvend ongehuwd inwonen uitliep. Hoezeer het accent allereerst op de verzorging van de oudere generatie lag, mag blijken uit het feit dat op het platteland van Overijssel in 1749 in 12,2% van de huishoudens alleen een of meer ouders van het hoofd woonden, in 2,8% behalve één of meer ouders ook nog één of meer broers of zusters, ooms, tantes, en in 4,9% uitsluitend één of meer broers, zusters, ooms en tantes. Ouders derhalve in 15% van de huishoudens; andere

TABEL 23 Percentage huishoudens met enkelvoudig hoofd zonder inwonende kinderen

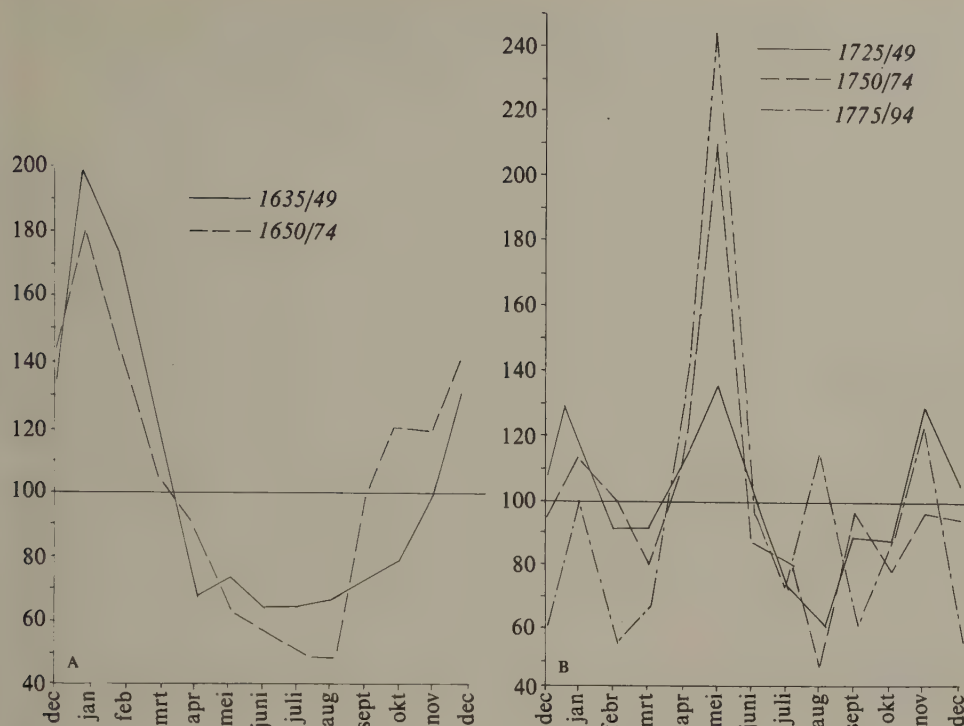
Krimpenewaard	1622	7,6
W-Nrd.-Brabant	1775	8,9
W-Nrd.-Brabant	1800	8,9
Rijnland	1622	9,4
W-Nrd.-Brabant	1750	11,8
Krimpenewaard	1680	12,9
Gouda	1622	13,7
Leiden	1749	17,6
Gouda	1674	17,8
N-kwartier	1622-1795	19,0
Leiden	1581	20,0
Delft	1749	25,7

verwanten in 7,7%. Demografisch gezien is de mogelijkheid tot het inwonen van leeftijdgenoten echter veel groter.

Dat dit zogenaamde agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon in het oosten zelfs niet algemeen was, mag men meer nog uit het feit dat op het platteland slechts in ruim 20% van de huishoudens inwonende familie werd gevonden (dit is immers ten dele het gevolg van een statische opname, die bij het volgen van de life-cycle van het huishouden nogal zal veranderen), allereerst afleiden uit het gegeven dat in de buurschappen dit percentage 22,6 en in de kerkdorpen 15,3 beliep. Het zal dus vooral onder boeren en minder onder ambachtslieden, arbeiders, en dergelijke zijn vertoond. Naast dit verschil in bedrijfssoort (agrarisch versus niet-agrarisch) was er bovendien nog een groot verschil naar bedrijfstype. Zelfs in het oosten van het land was het familiehuishouden vooral een verschijnsel van de zandgronden met hun akkerbouwbedrijven (23% familiehuishoudens), terwijl in het veeteeltgebied langs de IJssel en in de kop van Overijssel dit slechts in 7,7% voorkwam. De behoefte aan arbeid op het bedrijf (arbeidsintensieve akkerbouw tegenover arbeidsextensieve veehouderij) speelde bij dit verschil ongetwijfeld een grote rol. Evenzo is het goed denkbaar dat bij de textielwerkers in huisarbeid, zolang er een 'boom' in deze nijverheid was (tweede helft 17de en begin 18de eeuw), betrekkelijk jong werd getrouwd; dat er snel kinderen kwamen, die reeds na enige jaren als hulparbeidskracht in het gezinsproductieproces konden worden ingezet; maar dat deze dan ook weer relatief jong het ouderlijk huis verlieten om in een eigen gezin deze cyclus opnieuw aan te vangen. De snelle bevolkingsgroei in Twente in die periode is langs deze redenering te verklaren.

Van de arme gezinnen en de gezinnen met een overschot aan arbeid laat het zich begrijpen dat de overtollige monden als inwonend personeel werden geplaatst op die bedrijven die structureel of op grond van de gezinsfase (bij voorbeeld alleen nog kleine, niet-werkende kinderen) behoefte hadden aan het aantrekken van personeel. Deze jeugdigen vormden als het ware een vlottende arbeidsreserve, die kon worden verplaatst over de bedrijven naar gelang van de met de gezinsfasen wisselende behoefte aan van buiten aan te trekken arbeid, maar waarschijnlijk ook met de wisseling van de daaraan verbonden kosten. In dit verband valt het op dat voor het westen van Noord-Brabant kon worden vastgesteld dat het inwonend personeel in aantal terugliep bij het stijgende prijsniveau van levensmiddelen, en dus bij toenemende kosten voor voeding. Bedrijfssoort en bedrijfstype waren verder ook weer van invloed op de aard van de inwonende arbeid. Zo was de sekse-ratio van het personeel op de akkerbouwbedrijven heel anders dan in de veeteeltgebieden, waar vooral behoefte was aan melkmeiden die slechter werden betaald dan knechten. In de steden was de vraag naar inwonend personeel vooral een vraag naar huishoudelijke arbeid. Voor bedrijfsvoering werkte men veel meer met uitwonend personeel. In de verstedelijkte samenleving van het westen met de grote bewoningsdichtheid en de korte afstanden tussen woon- en werkplaats was inwonend personeel voor het bedrijf dan ook veel minder noodzakelijk. Men was daar ook veel meer marktgeoriënteerd en gewoon betalingen in geld uit te keren dan met name in het oosten en zuiden van het land, waar betalingen in natura veel meer voorkwamen. De belangrijkste betaling aan inwonend personeel (onderdak en voeding) was in natura.

Voor het verklaren van andere geconstateerde verschillen tussen met name enerzijds het oosten en anderzijds het midden en zuiden van het land (in beide gevallen wél overeenkomst in inwonend personeel, maar groot verschil in voorkomen van familiehuishouden) moet men vooral denken aan verschil in bedrijfsoverdracht. In het oosten bestond wellicht de gewoonte dat bedrijfsoverdracht aan de jongere generatie plaatsvond ongeveer wanneer de belangrijkste erfgenaam (oudste zoon?) aan een huwelijk toe was en dat ook wenste te sluiten. Elders zal bedrijfsoverdracht aan de jongere generatie eerst bij de dood van een of beide ouders regel zijn geweest en zal huwelijk eerst na de bedrijfsvererving hebben plaatsgevonden. Verdere verschillen zullen bij toekomstig onderzoek mogelijk aan het licht komen bij vergelijking van gebieden of huishoudens met vormen van intensieve grondbewerking (bij voorbeeld tuinbouw en verbouw van arbeidsintensieve nijverheidsge-

GRAFIEK 16
A-D Seizoenschommelingen
in de huwelijkssluiting.

A Edam vóór 1675 (geref.)
B Edam ná 1725 (geref.)
C Rotterdam (stadhuis)
D Rotterdam (geref.)

Betrekkelijk weinig
historisch-demografisch
onderzoek is nog verricht naar
seizoenfluctuaties van
demografische variabelen,

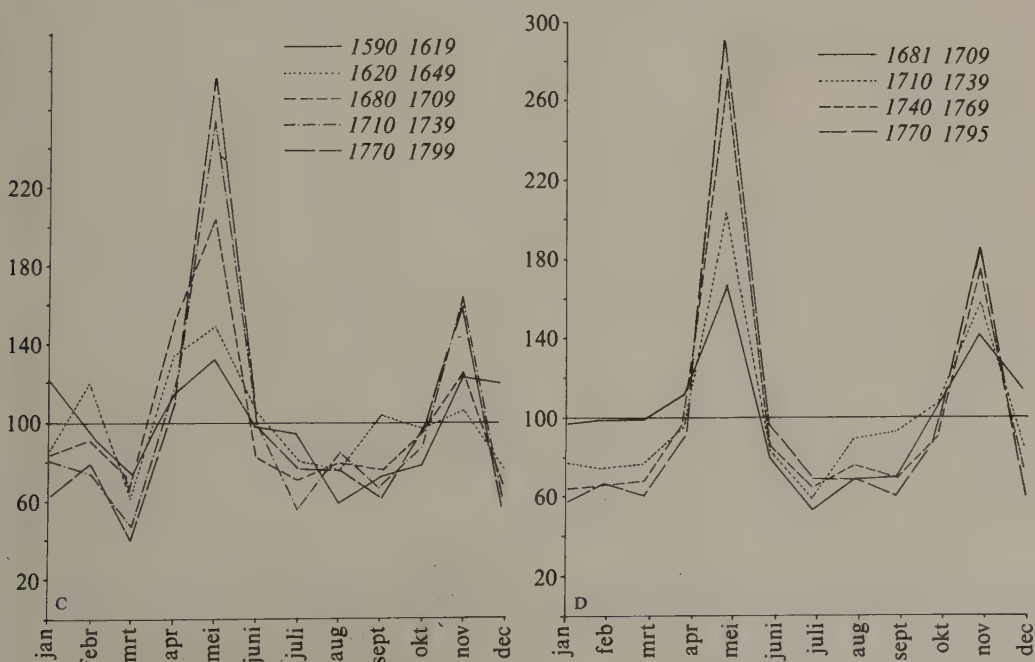
verschuivingen daarin en
achtergronden daarvan.
In Edam bleek er een frappant
verschil in de huwelijkssluiting
per maand vóór 1675 en ná
1725 te zijn (A en B). In de
17de eeuw bestond er een grote
voorkeur voor een
huwelijkssluiting in de
maanden december, januari
en februari. Bijna 40% van
alle huwelijken werd in deze
periode gesloten. Ver beneden
het jaarlijkse daggemiddelde

lag de huwelijkssluiting in de
maanden mei tot en met
augustus.

In de achttiende eeuw
ontstond een geheel ander
patroon. De winterpiek was
geheel verdwenen en allengs
ontstond een geheel nieuwe –
en zeer grote – voorkeur voor
de maand mei, vooral ná 1750.
Het ontstaan van een alsmaar
toenemende voorkeur voor
huwelijkssluiting in deze
maand is in Rotterdam over

de hele periode 1600-1800 te
volgen (C en D). Daarnaast
vertoonde zich aldaar het
ontstaan van een tweede, maar
veel kleinere concentratie in
de maand november.

Een verklaring voor
verschuivingen in
seizoenfluctuaties is niet altijd
gemakkelijk te geven. Bij
Edam ligt het voor de hand
aan een verschuiving in de
beroepsstructuur te denken.
In de 17de eeuw was de plaats
nog sterk bij scheepvaart
betrokken en een belangrijk
deel van de beroepsbevolking
zal in de zomermaanden
buitengaats zijn geweest. Voor
hen kwam doorgaans alleen
de winterperiode voor een
huwelijkssluiting in
aanmerking. In de 18de eeuw
was in Edam de zeescheepvaart
ten onder gegaan. Een nieuw
seizoenpatroon kon zich toen
ontwikkelen. Indien deze
hypothetische verklaring
opgaat, zou dat voor
Rotterdam kunnen betekenen
dat de curven met de steeds
toenemende trouwlustigheid
in mei en november een situatie
verraden van een afnemende
relatieve betekenis voor de
beroepsstructuur van
zeescheepvaart ten voordele
van andere – ambachtelijke
en industriële – sectoren.

wassen) en meer extensieve vormen van akkerbouw. Duidelijk lijkt in ieder geval wel dat de verschillende in de Republiek te onderscheiden typen van huishouden openigerlei wijze in verband stonden met de sterk variërende bestaansmogelijkheden, bestaanswijzen, woonvormen, erfrechtgewoonten en dergelijke meer.

ANDERE ONDERWERPEN

Het zou plezierig zijn wanneer het historisch-demografisch onderzoek zover zou zijn gevorderd dat ook over andere, soms zeer essentiële onderwerpen reeds zinvolle informatie kon worden verstrekt. Te denken valt aan thema's als vruchtbaarheid, leeftijdsopbouw, sekse-ratio, levensverwachting, zuigelingen- en kindersterte, hertrouwen, sociaal en kerkelijk gedifferentieerde patronen, ziekten, hygiëne en dergelijke meer. Helaas is dat nog niet mogelijk. Over sommige onderwerpen zal dat misschien ook nooit mogelijk worden. Wat wij nu van deze onderwerpen weten, is zulke incidentele, volstrekt eclectische kennis, dat het niet juist is deze in het kader van een handboekoverzicht te presenteren. Van ziektes bij voorbeeld bestaat naast enkele zeer summiere mededelingen over – en soms een aantal van – sterfgevallen aan pest in feite alleen nog maar enige kennis over het optreden van zogenaamde rode loop rond 1780. Over leeftijdsopbouw, sekse-ratio en levensverwachting bestaan enkele geïsoleerde inlichtingen die, zonder verdere samenhang met andere variabelen en zonder de ontwikkeling in de tijd te kunnen volgen, nietszeggend zijn. Vruchtbaarheid zou een belangrijk thema kunnen zijn, indien er meer dan drie in geen verband tot elkaar staande gezinsreconstructies waren. De gezinsreconstructie van Duiven gaat over de 18de eeuw en betreft een dorp waarvan de representativiteit voor het oosten van het land te betwifelen valt. Die van Maasland slaat slechts op een korte periode rond het midden van de 18de eeuw. Die van het patriciaat van Zierikzee betreft een zeker niet representatieve deelpopulatie. Veel meer onderzoek, en dan in een systematische samenhang gebracht, zou moeten worden verricht. De vraag blijft het of het ooit mogelijk zal zijn verder dan de 18de eeuw terug te gaan voor het opbouwen van een representatief beeld.

Het verzamelen van geaggregeerde gegevens mag daarbij ook niet worden verwaarloosd. In het voorgaande is gebleken welke nuttige aanwijzingen soms uit de geaggregeerde demografische data over Rotterdam en Amsterdam waren te halen. Het valt te betreuren dat deze arbeid niet ook voor andere plaatsen ter hand is genomen. Te denken valt aan Leiden, Den Haag, Gouda, Utrecht, Zwolle, Leeuwarden, enzovoort. Juist bij een zekere omvang van bewerking zouden door overeenkomsten en verschillen in resultaten beter gefundeerde conclusies kunnen worden getrokken dan in het voorgaande gebeuren moest.

Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden 1500-1800

Methoden van onderzoek

Er wordt beweerd dat de demon Asmodee de meest intieme geheimen ontdekt door de daken van de huizen op te lichten.

De historische demografie wil ook alles te weten komen: het aantal inwoners, hun beroep, het welvaartsniveau, het voorkomen van zwangerschap vóór het huwelijk, geboortenbeperking, verwantschap tussen families en de reden waarom jonge boeren van het land wegtrekken. Tegelijkertijd wil zij net zo graag 'the wealth of nations' leren kennen als een 'intendant' uit de tijd van Vauban; zij deelt met de ambtenaar uit de vorige eeuw het verlangen naar statistieken en zij is net zo ongeneerd onbescheiden als de hedendaagse onderzoeker. En toch, hoewel zij in de verste verte niet de almacht van Asmodee bezit, combineert zij losse indicaties alsof het om vaststaande feiten en fragmenten gaat, waarmee zij later, met zeer veel geduld, een deel van dat grote totaalbeeld dat de volledige geschiedenis moet weergeven, hoopt samen te stellen.

VERSPREIDE BRONNEN

Niet genoeg aandacht kan worden besteed aan de voorafgaande bladzijden die A.M. van der Woude heeft gewijd aan de documenten waarop de kennis van de historici berust (zie pag. 103-120). De magistrale kritiek op Nederlandse bronnen geldt ook voor de Nederlanden onder de Habsburgers en voor het prinsbisdom Luik, dat zeer achtergebleven was op administratief gebied. Wederom moet het heterogene karakter worden onderstreept van volkstellingen, die nooit voor het gehele land werden gehouden en die, zelfs voor een zo dun bevolkt hertogdom als Luxemburg, vol lacunes bleven, die van district tot district verschilden en die in de loop van de jaren samen met de bestuursinstellingen veranderingen ondergingen, die echter niet altijd tot verbeteringen leidden, want vooruitgang is niet continu en sommige van de *status animarum* uit de 17de eeuw zijn betrouwbaarder dan de zogenaamde volkstellingen uit de 19de eeuw. Onder dergelijke omstandigheden is het beter geen eindeloze inventarisatie te maken van de overgeleverde documenten. Laten wij ons ertoe beperken die schijnbare paradox te signaleren, die zeker niet alleen voor België geldt, namelijk dat de archieven veel meer gegevens bewaren over bezittingen dan over mensen. Met andere woorden: de ambtelijke instanties hebben lange tijd alleen de namen van die bewoners bewaard, die belastingplichtig waren (hoofdgelden), eigenaar waren (kadasters) of recht hadden op armenhulp (lijsten van behoeftigen).

Evenzo heeft het na het concilie van Trente bijna twee eeuwen geduurd, voordat de pastoors er zich van bewust werden dat het registreren van de sacramenten van doop en huwelijk, van het aantal begrafenissen in gewijde grond, niet alleen voortvloeyde uit hun taak als zielenherder, maar hen tevens bekleedde met een verantwoordelijkheid van publiek belang: het voor het nageslacht vastleggen van de drie mijlpalen die een mensenleven kenmerken.

Wij sluiten ons aan bij Van der Woude (pag. 109-111) als hij aantoonst welke voetangels en klemmen kunnen schuilgaan achter de meest onschuldig lijkende woorden: communicant (vanaf welke leeftijd?), huis (moet men dit gelijkstellen

Lyste der parochianen van de parochie des dorps kerckom

Uittreksels uit de lijst van
hoofdgeld voor het dorp
Kerkom, in 1763 opgesteld
door pastoor Jean-Hubert
Vanherck.
Rijksarchief, Luik.
Etats, vol. 98, fol. 84 - 86.

den edelen heer ludovicus de broockmans obijt
de edele mevrouwe margareta therefia devoet
sijn huysvrouw

maria margareta de broockmans dochter oudt. 32

maria therefia de broockmans dochter oudt. 29

franciscus schrijvers lijf knecht

laurentius vrancken knecht

egidius helaers 2. knecht

petrus tirs clynen knecht oudt. 14

carolus van mechelen scheper

catharina anchion dienst maeght

joanna schuppen dienst maeght

maria demal dienst maeght

2

petrus clerin pachter huerlingh

catharina clum ter syn huysvrouw

joannes clerin sone oudt. 25

maria clerin dochter oudt. 22

petrus grauls knecht

anna maria bruckman dienst maeght

petrus bruckman clynen knecht oudt. 13

42

antonius manandries bedelaer van duet tot duet

anna christina servaes syn huysvrouw

43

joannes venaers pachter

elijabeth vrancken syn huysvrouw

elijabeth ceuleus dochter oudt. 25

marinus van herck knecht

joannes tempels oudt. 8

44

ida frauven weduwe sebastianus mees

maria mees dochter getrouwt met petrus roba

sverckman

josaphus roba sone oudt. 2

met woning?), belastingplichtig (bij welke inkomensgrens valt men niet meer onder de belastingen?). Al deze vragen zullen nog lange tijd problemen opleveren voor de historische demografie en niet alleen in ons land.

In vergelijking met de Noordelijke Nederlanden zijn de Zuidelijke veel slechter bedeed met oude verhandelingen. Hier heeft niemand theorieën opgesteld over lijfrenten en men heeft er nog minder aan gedacht sterftetabellen aan te leggen om allerlei opvattingen te kunnen weerleggen. In België hebben de artsen pas in het begin van de 19de eeuw de gevallen van pokken geteld en belangstelling gekregen voor de volksgezondheid, ongeveer dertig jaar later dan hun collega's in de naburige landen.

Een nieuw bewijs voor de achterstand op wetenschappelijk gebied van de Belgen in de 18de eeuw: de priester Mann is de enige die enkele beschouwingen gaf over het evenwicht tussen het bevolkingsaantal en de middelen van bestaan. Is het toeval dat hij van oorsprong een Engelsman was en dat de Brabantse geestelijk-

*Liste des personnes braves
et honnêtes à qui se doit faire quelque
distribution dans le besoin et selon
l'occasion*

Lulai au pont Mousset

*Jean Ignace Blavier âgé de 42 ans tailleur qui
rend peine, sa femme, et trois enfans dont le
plus vieux est âgé de sept ans.*

*Memoire que sa femme demande contre le gre' de son mari
qui ne demande d'ordinaire que quand il est malade. En ce
cas ne sera rien accordé que quand il sera dans
l'infirmité.*

Vinave d'Isle au moulin d'Or

*La veuve Tombeur et sa fille de bonn et honnête
famille. mais je les trouve trop bien agnolés d'habits
pour meriter quelque charité.*

'Lijst van oprechte en eerlijke
lieden aan wie enige vorm van
bedeling verleend moet worden
naar behoefte en bij
gelegenheid.

Lulai au pont Mousset
Jean Ignace Blavier, oud 42
jaar, werkzaam als
kleermaker, zijn vrouw en
drie kinderen, waarvan de
oudste zeven jaar is.
Er aan denken dat zijn vrouw
tegen de wil van haar
echtgenoot om steun vraagt,
wat hij slechts doet als hij
ziek is. In dat geval zal hij
slechts ontvangen als hij
gebrek lijdt.
Vinave d'Isle au Mouton d'Or
De weduwe Tombeur en
dochter van goede en eerbare
familie. Maar ik vind ze te
keurig om aanspraak op enige
bijstand te kunnen maken.'

Fragment van een lijst van
behoefstigen aan wie bijstand
wordt verleend door de pastoor
van een Luikse parochie (circa
1726).
Rijksarchief, Luik.
Cures, Saint-Martin en Ile,
147.

heid hem verdacht vond? Toch mag hier even verwezen worden naar de groeiende belangstelling voor bevolkingsproblemen van H. Delplancq, lid van de Financie-raad, over wie in dit werk elders nog sprake zal zijn.

Het feit daarentegen dat de Spaanse en later de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik alleen katholieke bewoners hadden, heeft ten gunste van de kwaliteit en de kwantiteit van de doop-, huwelijks- en begrafenisregisters gewerkt: het leidde tot het streven naar uniformiteit en verbetering van de richtlijnen van de bisschoppelijke overheid; tot een hogere graad van discipline van de bevolking; tot een eenvoudiger systeem van bewaring van de series, die nu in elke parochie werden verzameld in plaats van dat ze verspreid lagen bij geestelijken van verschillende godsdienstige richtingen.

De Belgische bronnen hebben in het onderhavige geval profijt getrokken van de traditie serieus te werk te gaan, op instigatie van de kerk van Rome en vervolgens algemeen verspreid door het concilie van Trente: de verplichting voor de priesters geen enkele parochiaan te veronachtzamen; te zorgen voor rechtsgeldige procedures en alles schriftelijk vast te leggen. Andere buitenlandse invloeden hebben slechts af en toe een rol gespeeld. De gedeeltelijke bezetting door de legers van Lodewijk XIV heeft ons de gedenkschriften van de intendant Voisin opgeleverd, terwijl de verlichte regering van Maria Theresia werd gekenmerkt door een buitengewoon vruchtbare administratieve activiteit: de industriële statistiek (1764); het kadaster van Luxemburg (1766), vervolgens van Limburg (1782); de volkstellingen van Brabant (1755 en 1784); de kaart van Ferraris (1770-1777). Dat zijn alle ondernemingen van grote betekenis, die de vergelijking kunnen doorstaan met de initiatieven die de Habsburgers in bijna al hun landen (Bohemen, Hongarije, Lombardije, het groothertogdom Toscane) namen, en die de voorlopers zijn van de vaak te haastig uitgevoerde Franse volkstellingen (in het jaar IV-1809) en van de zeer nauwkeurige ambtelijke enquêtes tijdens het Verenigd Koninkrijk (1816-1829), die echter te vaak onvoltooid bleven.

Kortom, van de enquêtes van de ambtenaren van Filips de Goede tot aan de eerste

volkstellingen, georganiseerd door Adolphe Quetelet (1842-1846), stapelen de gegevens zich op, steeds overvloediger, steeds beter bewerkt, op een steeds steviger statistische basis berustend. Helaas verschillen de gegevens van gebied tot gebied, daar elke streek zich had verschanst achter een achterdochtig particularisme, en van parochie tot parochie, daar elke pastoor zijn eigen manier had om de bisschoppelijke missiven te interpreteren. Bovendien had van generatie op generatie elke regering haar eigen obsessie: de belastingheffing, de mobilisatie van rekruten of de bestrijding van de werkloosheid.

De historicus krijgt elke keer de indruk een apart geval te behandelen, dat juist wegens de verschillen aandacht verdient. Uiteindelijk dreigt hij de op- en neergaande golfbewegingen waardoor de bevolking van geheel Europa beroerd wordt, uit het oog te verliezen.

EEN GROOT AANTAL METHODEN, MAAR GEEN PROGRAMMA

Als men oordeelt naar de eindeloze lijst van publikaties die elk jaar verschijnen, zou men geneigd zijn te denken dat er net zo veel methoden zijn als documenten, ja zelfs als schrijvers die deze interpreteren. Laten we proberen ze tot drie terug te brengen, ondanks het gevaar van simplificatie.

Seriële tellingen

Meestal moet de historicus zelf zijn statistische gegevens eenheid voor eenheid uitrekenen. Hij moet bij voorbeeld het aantal geregistreerde geboorten van jongens in een bepaald dorp tellen voor elk van de 12 maanden van het jaar van 1700 tot 1794, daarna moet hij dezelfde handeling verrichten voor de meisjes en hij moet zich dan afvragen of de sekse-ratio, het aantal mannen per 1000 vrouwen, aannemelijk is. Bij een volkstelling telt hij de huishoudens van 1,2,3,4 . . . personen, dan de mannen en vervolgens de vrouwen van 0-4, 5-9, 10-14 jaar oud, enzovoort. Deze manier van werken geeft inzicht in de structuren (verdeling naar sekse, burgerlijke staat, leeftijd, beroep) en de mobiliteit (geboorten/sterfgevallen, immigratie/emigratie) van bevolkingen die over het algemeen weinig talrijk zijn: een dorp van ongeveer 5 à 600 inwoners, enkele parochies van een gemiddelde stad. Om meer uitgebreide eenheden af te bakenen (natuurlijke eenheden, landen), moet men voor die gebieden óf weer dezelfde waarnemingen doen (door te putten uit bronnen die echter niet identiek zijn en ook niet uit dezelfde tijd stammen), óf extrapoleren. Men moet bij voorbeeld het aantal 'huishoudens' met een coëfficiënt van 4 tot 5 vermenigvuldigen om de bevolking globaal te kunnen schatten. Veel méér inzicht geven de conclusies van onder anderen R. Lesthaeghe: de leeftijdspiramiden vatten de gevolgen samen van zowel de vruchtbaarheid als de sterfte over de dertig voorafgaande jaren. Het feit dat er in België geen volkstelling van de gehele bevolking is geweest zoals die van 1795 in de Bataafse Republiek, maakt dat ons overzicht van het eind van het *ancien régime* nog fragmentarisch is. Wel is er voor het Vlaamse land de telling van het jaar IV (1796); voor ruim 60% van de lokaliteiten bleef zij bewaard.

Reconstructie van de gezinssamenstelling

Zelfs als men ervan uitgaat dat er foutloze volkstellingen bewaard zijn gebleven, dan zouden die toch nog niet beantwoorden aan de ongebreidelde nieuwsgierigheid van de demografen. Zij willen onder andere weten of een bevolking zich al dan niet malthusiaans gedraagt. Er bestaat geen enkele vertrouwelijke mededeling die daarop een overtuigend antwoord geeft.

We moeten dus weten hoeveel echtparen in de praktijk aan geboortenbeperking doen; daarom onderzoekt men de leeftijd van de moeders bij de geboorte van hun laatste kind en de tijd die tussen de geboorten ligt. Dergelijke nauwkeurige gegevens verkrijgt men pas wanneer men stap voor stap de levensloop van honderden echtparen en hun nageslacht reconstrueert. Met veel geduld slaagt men daar dan in voor enkele tientallen dorpen, bij voorkeur dorpen met eigenerfde boeren die elkaar van vader op zoon op dezelfde boerderij opvolgen. In de stad is de mobiliteit groter en komen dezelfde namen veel vaker voor. In Luik dragen bij voorbeeld

tegen 1750 een twintigtal vrouwen de naam Marie Crahay: het risico deze vrouwen een foutieve geboortedatum toe te kennen en zich dus te vergissen bij het berekenen van een vruchtbaarheidscijfer is wel erg groot!

Bezwaarlijker is het dat de dorpen die tot op heden bestudeerd zijn, niet willekeurig zijn gekozen. Zij vormen dus niet een representatieve steekproef en men kan de uitkomsten nauwelijks generaliseren voor het gehele land en zelfs niet voor een streek. Maar waarom zou men geen profijt trekken uit de nominatieve overzichten van de inwoners? Zij verschaffen ogenblikkelijk gegevens, die onbekend blijven bij de ingewikkeldste genealogische reconstructies: de feitelijke samenstelling van de huishoudens; de bloedverwantschap; de aanwezigheid van buitenstaanders (bedienden, leerjongens, kostgangers). De leeftijden, de chronologische volgorde van geboorte en sterfte zijn gemakkelijk vast te stellen wanneer goede tabellen het raadplegen van de DTB-registers vergemakkelijken.

De databanken

De databanken systematiseren alleen maar het verzamelen en het bewerken van de bronnen die we zojuist hebben opgenoemd. Als men er al in slaagt de weinige gegevens die uit de volkstelling komen, te combineren met die van de burgerlijke stand, waarom zou men ze dan niet relateren aan die uit de poortersboeken of uit de kadasters? Zo de opeenvolging van generaties al het voornaamste studiedoel is van de demograaf, zijn dan de socioloog en de historicus voor wie de tijdsdimensie bij uitstek een rol speelt, niet vooral geïnteresseerd in het ritme waarin gezinnen worden gesticht en aangevuld met nieuw leven of worden ontvolkt alvorens te verdwijnen, kortom in de 'levenscyclus'?

Als de onderzoeker steeds weer dezelfde werkzaamheden moet verrichten alvorens de omvang van het geweldige vraagstuk waarvoor hij geplaatst is te onderkennen, waarom zou men dan het sorteren en het opnemen in het geheugen niet aan de computer toevertrouwen? Deze overwegingen zijn van belang geweest bij

FATHER		INDIVIDUAL	
300	72	307	B-6
FATHER'S NAME: FRANCISUS		FATHER: JOHANNIS	
BAPTISM: 03081681		MAB3101	
LEGITIMATE			
FIRST MARRIAGE:		AGE	
09061708WAB0362 2 L			
***GROCH			
SPOUSE: LEIGNON		FARBE	
LEBFGER		FRANCIS	
75		DIED	
SECOND MARRIAGE:		AGE	
FIRST MARRIAGE		FAMILY NUMBER	
LAST		LIVE	
FIRST		DEAD	
SURVIVAL TO COM-		SPOUSE	
FIRMATION OR IS?		DIED	
COMMENTS DROWNED AT MINE SITE			
OTHER REFERENCES			
1210170CWAB3940 5 L * 30011724WAB2812 7 D *HUSBAND			
***GODFATHER			
LEBENGER FRANCISUS DEBERGER FRANCISUS			
03071707WAB1985 5 L * 03081724WAB0605 4 D			
***GODFATHER			
DEBERGER FRANCISUS DEBERGER FRANCISUS			
21091721WAB2684 7 D 04061726WAB2948 8 L			
***GODMOTHER'S *HUSBAND ***GODMOTHER'S *FATHER			
DEBERGER FRANCISUS DEBERGER FRANCISUS			
02071723WAB0233 3 D 08011731WAB0224 7 D			
***FATHER ***GODMOTHER'S *FATHER			
DEBERGER FRANCISUS DEBERGER FRANCISUS			
02091723WAB0367 3 L 03071731WAB0690 5 D			
***FATHER ***FATHER			
DEBERGER FRANCISUS DEBERGER FRANCISUS			

Voorbeeld van een genealogische reconstructie met behulp van de computer.

het idee van de databanken die, althans voor Europa, nog in ontwikkeling zijn. Wanneer gegevens systematisch worden verzameld en opgeslagen, wordt de bijdrage van elke onderzoeker afzonderlijk direct bruikbaar voor degene die hem opvolgt, terwijl een vraagstuk dat onopgelost is gebleven bij een eerste onderzoek, opgelost kan worden naarmate de dossiers vollediger worden. Tot op heden zijn deze slechts aangelegd voor de 19de en 20ste eeuw.

Voorlopig is het organiseren van een 'databank' naar het model van een modern bevolkingsregister, of volgens de verzamelde geslachtslijsten zoals te Salt Lake City, ofwel naar het per individu uitgesplitste kaartsysteem met betrekking tot de bevolking van Quebec, nog niet in zicht. Nog lange tijd zullen deze veelbelovende methoden slechts ten dienste staan van demografen die kleinschalig werk verrichten. Evenals de bronnen neigen zij ertoe om van de historische werkelijkheid een verbrokken beeld te geven met zeer veel facetten. Toch moeten wij naar een zo globaal mogelijke benadering streven.

Het bevolkingsaantal

Daar de geleerden weten hoe hachelijk schattingen zijn, geven zij liever geen totaalcijfers die toch noodzakelijk zijn om een hypothese te kunnen formuleren, dat wil zeggen noodzakelijk voor latere onderzoeken. Wanneer men zich laat verlammen door gewetensbezwaren geeft men ook de meest vage subjectieve indrukken een kans, evenals de meest ongebreidelde speculaties. Dat overkomt theoretici die niets afweten van de materiële levensomstandigheden van vijf eeuwen geleden. Tegen 1470, onder Karel de Stoute, voorzagen de gebieden die overeenkomen met het huidige België en Luxemburg, in het levensonderhoud van misschien 800 à 900 duizend inwoners; vlak voor de Franse verovering lijkt het niveau van 3 miljoen bereikt te zijn. Laten wij een ogenblik de gevreesde technische voetangels buiten beschouwing laten – de grenzen zijn veranderd; de beide genoemde data liggen in wisselvallige tijdsomstandigheden – en laten wij aannemen dat de eerste cijfers kunnen variëren van de helft tot het dubbele, dat de laatste cijfers met een tiende kunnen verschillen (300 000 bewoners meer of minder), dan nog kan men twee elementaire zekerheden vaststellen:

- de groei is evident ondanks de beperkte omvang van het in cultuur gebrachte land, dat sinds het einde van de middeleeuwen al dichtbevolkt is;
- vertaald in een gemiddeld groeicijfer, is de toeneming bescheiden, namelijk slechts ongeveer 0,41% per jaar, als men vasthoudt aan de meest waarschijnlijke totaalgetallen; 0,62% als men uitgaat van 400 000 inwoners in 1470 om te komen tot 3 300 000 in 1794. Hoe het ook zij, een dergelijke groei vindt plaats in een ritme dat 4 à 5 keer trager verloopt dan wat we tegenwoordig meemaken in de Arabische wereld of in het Verre Oosten bij bevolkingen met een oude maar nog niet geïndustrialiseerde cultuur. Om een minder vergaande vergelijking te maken: de bevolking van het koninkrijk België is vlak na zijn onafhankelijkheid twee keer zo snel verdubbeld (jaarlijks gemiddeld groeicijfer: 0,82) als de bevolking van de Zuidelijke Nederlanden onder het gehele *ancien régime*. De drie nu bestudeerde eeuwen hebben dus niet die demografische explosie gekend die we thans in de nog niet geïndustrialiseerde landen en vooral in hun hoofdsteden zien. Maar eigenlijk liggen de verschillen ergens anders: de bevolkingsgroei van de Nederlanden heeft, ondanks zijn trage verloop, de sociale en economische structuren sterk veranderd, want die groei ging met grote schommelingen gepaard.

CONJUNCTURELE STORINGEN

Van 1470 tot 1740: twijfelachtige vooruitgang

Door de 'geschiedenis van de veldslagen' af te zweren, zullen de pedagogen een duidelijk feit uiteindelijk verdoezelen (namelijk de behoefte aan veiligheid), dat op talloze aspecten uit het verleden een helder licht werpt. De bouw van forten en het onderhoud van steeds talrijker legers verplichtte de staat tot een ongekennde fiscale inspanning en, om de belastingplichtige beter te kunnen uitpersen, drong

hij meer en meer in alle sectoren van de produktie door. De legers te velde leefden van het land. Zelfs al lang voordat de tactiek van de verschroeide aarde werd toegepast, joegen doortrekkende legers de boeren op de vlucht. De schoolboeken-clichés als 'de ongelukseeuw', en, 'België, slagveld van Europa' zijn nog niet onjuist omdat ze versleten zijn. Waartoe dient het om nog eens de reeks gruwelen op te noemen die niet onderdoen voor de oorlogen van tegenwoordig (het industriële aspect daarvan buiten beschouwing gelaten)?

Dezelfde oorzaak, de oorlog en zijn verschrikkingen, kan echter per eeuw en per land tot zeer verschillende gevolgen leiden.

De oorlogen die de reeds lang bestaande vijandigheden tussen de Habsburgers en het huis van Valois (1477-1559) voortzetten, hadden Vlaanderen, Zuid-Luxemburg, de invalspoort van de Maas en Henegouwen tot strijdtoneel. Alleen in dit graafschap kan, dank zij de onderzoeken van M.A. Arnould de invloed van de oorlog worden gemeten. Tussen 1458-1469 en in 1540-1541 nam het aantal huishoudens in 419 dorpen toe, in 21 dorpen bleef het gelijk en 144 dorpen telden verliezen. Met 34 286 huishoudens heeft het Henegouwse land het niveau dat in 1365 (30 747 huishoudens) bereikt was, hervonden en zelfs aanzienlijk overschreden, hoewel het eind van de regering van Karel V meer jaren van oorlog dan van vrede kende.

De volkstellingen geven, tussen de cijfers door, een sociale situatie te raden, die nogal somber was. De plunderingen van de soldaten moe, zochten de rijken bescherming binnen de muren van de steden, waar zij aan volkstellingen ontsnapten. De boeren, verjaagd doordat hun woning in brand was gestoken, vroegen hulp aan familieleden, trokken bij dezen in, zodat hun huishoudens als gevolg daarvan niet alleen meer personen telden, maar ook armer werden. Vandaar dat verschrikkelijke aantal (27%) insolvente huishoudens, vandaar ook het wegtrekken uit de kasselrijen die het ergst door de Fransen onder de voet waren gelopen. Het is veelbetekenend dat op het platteland rondom Binche, Chimay, Le Quesnoy en Maubeuge de opbrengst van de belastingen daalde, terwijl deze in het noorden gelijk bleef; deze verschuiving is één van de oudste aanwijzingen voor interne migraties met een omvang, die een constante factor zal worden bij de Belgische bevolking.

De Tachtigjarige Oorlog die kort na 1566, het *Wonderjaar* en tevens het hongerjaar, uitbrak (zie *AGN* deel 7, pag. 46-64), vraagt onze aandacht omdat de scheiding tussen Noord en Zuid er het gevolg van was, nadat tienduizenden protestanten uit angst voor de Spaanse conquista een toevlucht hadden gezocht in de meeste grote steden van de Zeven Provinciën. De godsdienstoorlog, sociale conflicten, militaire invallen en buitenlandse garnizoenen, alles droeg ertoe bij een onzekere toestand te creëren. Laten wij ons tot twee grensgevallen bepalen.

Antwerpen in vergelijking met de Brabantse en Vlaamse steden pas laat ontstaan, was in de loop van de twee eeuwen vóór 1500 van 10 000 tot 50 000 inwoners gegroeid en overschreed een inwonertal van 80 000 tegen 1560.¹ De Spaanse Furie in 1576, het langdurige beleg van Parma (1585), het vertrek van de protestanten en de achteruitgang van de bedrijvigheid in de haven zijn zichtbaar in de schommelingen van het inwoneraantal in de nevenstaande tabel.

Een inwonertal van 50 000 inwoners maakte Antwerpen zeker niet tot een stad van het tweede plan, gezien de graad van urbanisatie ten noorden van de Alpen voor de industriële revolutie. Net als bij Brugge moet men hier weliswaar spreken van teruggang, maar deze is niet continu; immers in het jaar 1698 zijn er weer meer dan 65 000 inwoners: de toeloop van vluchtelingen speelt daarbij een belangrijke rol na verscheidene jaren van systematische verwoestingen in de Zuidelijke Nederlanden.

Het hertogdom *Luxemburg*, te vaak verwaarloosd door de historici, maakte dezelfde ellendige tijd door als het midden van Duitsland tijdens de Dertigjarige oorlog. De huizen lagen er zeer verspreid en waren dus moeilijker te verdedigen; de oogsten waren zo gering en de veestapel zo klein dat het zelfs in gewone tijden niet mogelijk was reservevoorraden op te bouwen; bossen, de enige rijkdom van

TABEL 1 Schattingen van de Antwerpse bevolking (volgens E. Scholliers)

jaar	aantallen
1358	12 000
1527	50 000
1566	89 500
1582	83 700
1586	55 000
1589	42 000
1612	53 918
1698	65 711
1755	43 215
1790	55 817
1806	46 983
1855	101 052

Bizory
Extrait Soit du denombrement des fous
de l'an 1605

'Bizory

Uittreksel uit de telling van
 haardsteden voor het jaar
 1605.

Jehan Colla, Guillaume
 Magdaleine, Collignon
 Bourgeois.

Vrijgesteld zijn deze maal:
 Melcion Magdaleine, Henri
 Collignon, Thierry le
 Menestrier, Henry de Habay,

arm en bedelaars.
 Dit dorp is geheel platgebrand,
 en slechts de eerste twee hebben
 enigszins herbouwd. De vier
 anderen bevinden zich in kleine
 hutten met stro en zoden
 bedekt en er zijn er zeven die
 alles in de steek hebben
 gelaten.'

Verwoesting van het gehucht
 Bizory, behorend tot de
 gemeente Wardin in de meierij
 van Bastenaken in Luxemburg.
 Rijksarchief Aarlen,
 Telling voor het jaar 1624.

Jehan colla
 Guillamo magdaleine
 Collignon Bourgeois

Exemptz pour ceste fois

Henry Melcion magdaleine
 Henry collignon
 Henry le menestrier
 Henry de Habay

pauciers et mondians

Ce villaige est entierement brulé, et ny a que les
 deux premiers, qui ayent long veu, les
 quatre autres se tenant dedans des petites huttes
 couvertes de paille, et gisant, et y en a sept qui
 ont tout abandonné

het land, werden wederrechtelijk gekapt om schulden te betalen, zoals in de omgeving van Durbuy waar het kappen van de bossen in de periode 1590-1617 het verdwijnen van de metaalindustrie versnelde; tientallen molens, ovens en smederijen werden stilgelegd door de verwoesting van hun molenstenen of van de dijken om hun vijvers. Kortom, toen het prille begin van een ijzerindustrie in gevaar werd gebracht, werd ook het wankel evenwicht tussen de hulpbronnen en het aantal mensen dat ervan moest leven verbroken. De volkstellingen van 1665 en 1668 maken de omvang van de uittocht naar het buitenland duidelijk: twee derden van de gezinnen zijn vertrokken.

Het prinsbisdom Luik is des te meer getroffen tijdens deze oorlogen, omdat het door zijn militaire zwakte een gemakkelijke prooi was wanneer het hetzij als operatiebasis, hetzij als winterkwartier diende. Bijna elk jaar was het het slachtoffer van plundering, brandschatting of van het vorderen van losgeld door geregelde of muitende troepen, zowel Gelderse als Spaanse, Franse, Hollandse, Duitse, Engelse, Lotharingse en Kroatische.

Tijdens de regering van Lodewijk XIV werd de last ondraaglijk doordat de strijdende partijen jarenlang honderdduizenden soldaten in het veld hielden. Het beleg van Maastricht (1676) bracht ongekende verwoestingen teweeg in Haspengouw en het hertogdom Limburg, waar tientallen dorpen zich generaties lang in de schulden moesten steken. Door te betalen ontsnapten zij aan een algehele afslachting. Ministers, generaals en belastingontvangers hadden uiteindelijk ingezien dat het gunstiger was om rantsoenen te eisen van de boeren dan hen te doden en dat de beste manier om die belasting te doen toenemen een eerlijker verdeling ervan was. M. Gutmann heeft nauwkeurig deze verandering in de oorlogvoering bestudeerd en er ook de demografische gevolgen van gemeten.

Tijdens de ergste periode, dat waren globaal de laatste dertig jaar van de 17de eeuw, constateert hij een stagnatie van de bevolking in de dorpen tussen Luik en Maastricht. Er was geen sprake van ontvolking of massaal vertrek zoals dat in Duitsland plaatsvond. De dorpelingen profiteerden van de prijsstijgingen en zij trokken voordeel uit plaatselijke industrieën: kleine kolenmijnen, spijkersmede-

rijen, werkplaatsen van wapensmeden, enzovoorts.

Over het algemeen zijn de klachten van de arme mensen, die met het krijgsvolk te maken kregen, maar al te gerechtvaardigd. De wandaden van Dulle Griet moesten het afleggen tegen een nog hardere werkelijkheid, vooral als de oorlog eindeloos voortduurde en gepaard ging met het verwoesten van de oogst, met als gevolg hongersnood. Duizenden mensen, uit hun huizen verdreven, werden dan het slachtoffer van pest, dysenterie en tyfus.

Deze tijd veroorzaakte ernstige en blijvende verliezen voor Antwerpen en Luxemburg; verliezen die des te duidelijker naar voren komen omdat ze schril afsteken bij de Gouden Eeuw van Amsterdam en de welvaart van het Hollandse platteland dat vanaf die tijd gevrijwaard was van het binnentrekken van vijandelijke troepen. Wanneer we nu echter op deze 'eeuw van rampen', geïllustreerd door de ontwikkeling in het Luikse, terugkijken dan lijkt zij eerder gekenmerkt te zijn door een openvolging van remmende factoren, dan door een onherstelbare catastrofe.

Een halve eeuw van bloei

Wanneer is er een verandering opgetreden? Sommige historici onderkennen al tekenen van een voorlopig herstel in de eerste jaren van de 18de eeuw. Andere zijn terughoudender en onderstrepen de schade van de hongersnoden in 1726 en 1740, de epidemieën van 1742-1746 en de veldtochten van de Oostenrijkse Successieoor-

Een van de talloze volksprenten met een afbeelding van Sint Rochus, die als beschermheilige tegen de pest werd aangeroepen. Gravure uit een gebedenboek, Luik 1641.

Colin Badou.

O houtem don po vel fé couté
Gifel diret sen dire in bouté,
Il & v'nou to fan in bel mine.
A to siarmaye diuen l'Campinne,
Diuen on vieg di Flamen,
Dimandant d'y logy se gen,
Le payson qu'estint armé,
On dit qui ne volin rin fé,
Qui l'Empereur nel voleu nen,
Et qui l'irin cont si mandmen,
Et cont li si di nos bou Prince
Quin vou nou sodar es prouince.
Etendant soula quat y fay
Si fin loper, si fa houlpay,
Il y at allé din oot façon
Dimandant treu cent patacon,
Le promettron toute assurence,
Et qu'on le freu mae pu nuisonce.
Emiuron de grond serimen,
Qui firint y le poue Crustent?
n'il lialin ti nin acuerdé,
Pensant qui sierint assureé,
Ils attira par bay semblon,
Fou de vieg diuen le chon,
Et quan il & tint as manire
Y fit tourné se gen carité,
Sile si ty to esferé,
Torto qu'tey & massacré,
Et sel a fay torto d'moussi
Leu prop chimixhe & le d'xhassi.

De Klacht der Boeren.

Colin Badou

Oh! Luister goed naar mij. Om kort te gaan
Ik zal jullie alles vertellen zonder overdrijving,
Hij is gekomen, goede manieren voorwendend.
Met zijn leger, dwars door de Kempen.
Aangekomen bij een Vlaams dorp,
Vroeg hij om onderdak voor zijn manschappen.
De boeren, die bewapend waren,
Zeiden dat zij niets zouden doen,
Wat de Keizer verboden had
En dat dat tegen zijn orders zou ingaan,
En tegen die van onze goede Prins-bisschop
Die geen soldaten in zijn land duldt.
Na dit begrepen te hebben, wat heeft hij gedaan
Die doortrapte schurk, die valse aagier?
Hij heeft de zaak op een andere manier aangepakt
Hij heeft hun driehonderd daalders gevraagd,
Hun daarbij volledige veiligheid toezeggend
En dat hen niets zou gebeuren,
Dat alles vergezeld van plechtige beloften.
En wat hebben ze gedaan die ongelukzalige Christenen?
Ze hebben hun overeenkomst met hem opgetekend,
In het geloof dat ze veilig en behouden zouden blijven!
Door een list is hij erin geslaagd,
Hen buiten hun dorp te lokken, midden op het veld.
En toen hij ze in zijn macht had,
Liet hij zijn mannen komen.
En hij liet ze insluiten,
En allen doden en afslachten.
Daarop liet hij ze allemaal uitkleden
En van hun hemden en hun schoenen ontdoen.

De samenspraak 'Le Salazar liègeois' voert drie boeren ten tonele, Colin Badou, Pirson en Gaspard Magnetot (= Mangetout), hevig geschokt door de afslachting van de inwoners van het dorp Kwaadmechelen op bevel van de graaf van Salazar, officier in dienst van de Spaanse koning.

Colin Badou, ooggetuige van het bloedbad dat op dinsdag in de stille week plaatsvond (6 april 1632), vertelt in het Waals, zoals dat in het Luikse Haspengouw wordt gesproken. Pamflet. Universiteitsbibliotheek, Luik, Varia 52, fol. 267.

log (1740-1748). Toch kunnen deze gebeurtenissen niet bepalend zijn geweest, want overal wordt de groei duidelijk: al zeer vroeg en onvermijdelijk meer verspreid in Vlaanderen en in het hertogdom Limburg en in versneld tempo op het Brabantse platteland aan het einde van die periode.

Arme streken als de Ardennen bij Stavelot en de Kempen bij Diest hadden een minder hoog groeicijfer dan een aantal dorpen in het vruchtbare Haspengouw. Op de tabel hieronder bestrijken de laatste jaartallen de 19de eeuw. Ze zijn daarom nog niet toevallig gekozen, want de stijgende lijn die in het midden van de 18de eeuw begon, zet zich in veel dorpen bijna twee eeuwen voort. Sommige dorpen met verscheidene vormen van huisnijverheid zouden weliswaar tegen 1830-1850 moeilijkheden ondervinden bij de komst van de eerste stoommachines, de meeste zouden zich echter steeds verder ontwikkelen tot de landbouwcrisis van de jaren 1880 en de opkomende concurrentie van de niet-geïndustrialiseerde landen. De bloei die op het gehele Belgische platteland duidelijk wordt, kan men bijna overal in Europa waarnemen: van Engeland, de pionier van de industrialisatie, tot in Hongarije dat een overwegend agrarisch land is gebleven, van Zweden tot in Catalonië, zonder Noord-Nederland voorbij te gaan. Het is dan ook nutteloos om plaatselijke oorzaken te zoeken voor een vloedgolf die de agrarische bevolking in haar geheel in beweging bracht.

In de steden was de vooruitgang wisselvalliger. De verovering door de Fransen (1794) ontwrichtte de handel, legde de gerechtelijke en administratieve instellingen stil, verdreef monniken en kloosterzusters. De voormalige adel trok zich terug op zijn grondbezit, ontsloeg zijn bedienden en ging eenvoudiger leven. In de volksbuurten van steden als Luik en Verviers, veroorzaakten tyfus en hongersnood ware slachtingen.

*Familieportret.
Schilderij van Cornelis de Vos (1584-1651).
Museum voor Schone Kunsten,
Gent.*

TABEL 2 Vergelijkende groeicijfers

	waargenomen perioden	gemiddeld jaarlijks groeicijfer (%)	D	
<i>plattelandsstreken</i>				
Luikse Kempen bij Diest	1740-1790	0,34	204	D: Aantal jaren na afloop waarvan men uitkomt op een bevol- kingsverdubbeling als het groeicijfer constant blijft.
Ardennen bij Stavelot	1750-1800	0,47	148	
7 dorpen in Haspengouw	1763-1804	0,69	101	
Brabant	1755-1784	1,21	58	
<i>mijnwerkersdorpen</i>				
Saint-Nicolas lez Liège	1763-1780	0,81	86	
Seraing	1763-1790	1,25	56	
Wasmes	1740-1790	1,50	47	

BESCHOUWING NAAR PLAATS

Een beeld van de steden, met de groei als uitgangspunt

Antwerpen stelt ons voor een raadsel. Zelfs als de hierboven genoemde cijfers (pag. 175) niet alle even betrouwbaar zijn, geven ze toch blijk van fluctuaties die niet aan het toeval kunnen worden toegeschreven. Maar hoe is het mogelijk dat Antwerpen, toen de dalende lijn van achteruitgang en emigratie eenmaal was begonnen, nooit onder de 40 000 inwoners kwam? De stijging aan het eind van de 17de eeuw kan verklaard worden door een industriële opleving. Die stijging is te belangrijk om haar te kunnen toeschrijven aan een toevloed van vluchtelingen. Minder goed lukt het een verklaring te vinden voor het feit dat het toestromen van immigranten gestopt is van 1710 tot 1770, de tijd waarin het inwonertal van Antwerpen weer pas boven de noodlottige grens van 40 000 uitkomt, juist voordat er een kort (1770-1790) maar aanzienlijk herstel plaatsvond (jaarlijks gemiddeld groeicijfer: 1,27%).

Met enkele afwijkingen onderging het inwonertal van Gent in dezelfde tijd gelijke schommelingen. H. van Werveke bakende de periode als volgt af:

1606-1615: 31 073 inwoners
1686-1695: 51 887
1756-1765: 38 887
1786-1795: 51 104

*De Amsterdamse koopman
en burgemeester Dirck Bas
(1569-1637) en zijn gezin.
Schilderij toegeschreven aan
Dirck D.Santvoort (1610-1680).
Bruikleen van het
Rijksmuseum aan het
Amsterdams Historisch
Museum.*

Brugge, tenslotte, volgt hetzelfde ritme:

eind 16de eeuw: 26 à 27 000 inwoners

eind 17de eeuw: 36 à 37 000

1748: 27 821

1796: 31 319

In elk van deze gevallen hebben wij te maken met steden waarvan de industriële en commerciële bloei zo groot was dat het daar geïnvesteerde kapitaal, door zijn grote omvang, weerstand kon bieden aan de tand des tijds. Dat blijkt duidelijk uit het bezit van onroerend goed (huizen) en de collectieve instellingen (kerken, ziekenhuizen, vestingwerken, enzovoort). Misschien verklaart dit waarom de dienstensector zich er vestigde (geestelijkheid, administratie, handel en ambachten), evenals veredelingsindustrieën, vooral in de textielnijverheid: de fabricage van laken, tiretein, kant, tapijten (zie *AGN* 7, pag. 87-93, en 8, pag. 141-153). Deze textielnijverheid werkte vooral voor de export en de daaraan verbonden risico's maakte haar kwetsbaar. Het verval van het platteland in de 17de eeuw had arbeiders aangetrokken die niet veeleisend waren en concurreerden met de lokale bevolking; de belemmeringen op handelsgebied in de Oostenrijkse Nederlanden tijdens de eerste zestig jaar van de 18de eeuw waren fataal voor de industrie en verminderden het aantal arbeidsplaatsen waardoor de immigratie tot stilstand kwam tot in de jaren 1770 een opleving volgde.

Deze hypothetische reconstructie gaat niet op voor die steden die op een zelfde peil bleven. Dit waren alle steden aan de Maas, maar ook meer naar het westen, Bergen, Ath, Doornik en Ieper; in het noorden, Leuven, Mechelen, Diest, Tienen, Sint-Truiden, Hasselt, Tongeren, en in het zuiden, de garnizoensplaats Luxemburg (8000 inwoners). Daarbij zouden we nog tientallen kleinere plaatsen kunnen noemen die weliswaar sinds de middeleeuwen stadsrechten hadden (Veurne, Gerardsbergen, Ciney, Durbuy, Aarlen, Vianden), maar waarvan het bestaan bepaald werd door het naburige platteland waarvoor zij de functie van markt uitoefenden en waarvan zij de bescheiden administratieve hoofdplaats waren.

De veelbewogen geschiedenis van de stad Luik verleent haar op het eerste gezicht een bijzondere plaats, iets dat zelfs bij tegenspoed de trots van de Luikenaren streelt. De verwoesting van 1468 spaarde slechts de kerken en de geestelijkheid en dan moet men zich nog niet afvragen hoe.

Waarom zijn de overlevenden teruggekomen ondanks de burgeroorlogen? Welke waren de fasen van het herstel? In ieder geval gaan vanaf dat moment ijzer en steenkool een beslissende rol spelen in de nijverheid, niet alleen in de binnenstad, maar nog meer in de dichtbevolkte wijken eromheen ($\frac{2}{3}$ van de bevolking), in de uitgestrekte voorsteden, die een half landelijk, half industrieel karakter hadden, en in de dalen van de Vesder, de Ourthe en de Maas. Daar, buiten de stad, vond tussen 1740 en 1790 de groei en de verjonging van de bevolking plaats; in deze halve eeuw verloren de parochies van de oude stad zelfs een vijfde deel van hun bevolking. Over het geheel heffen deze tegengestelde bewegingen elkaar op en deelt Luik het lot van de andere Maassteden (Dinant, Namen, Hoei, Wezet, Maastricht, Roermond) en hoort zij bij de gemeenschappen die stil zijn blijven staan. Wat voor beeld geeft de 'nulgroei' van een jonge bevolking (zie de leeftijds-piramide, pag. 185) met een zeer grote vruchtbaarheid? Het is moeilijk zich een concrete voorstelling te maken van een situatie die tegenovergesteld is aan die waarin de mensen in 1980 leven, in een maatschappij vol volwassenen, ja zelfs bejaarden. Ongetwijfeld was vroeger het evenwicht tussen geboorten en sterfgevallen het gevolg van de zeer grote sterfte onder kinderen, die de grootste tol aan de dood betaalden. In de stad bleef het verstoorde evenwicht in de sekse-ratio bestaan door de toevloed van dienstboden van het platteland, terwijl duizenden jonge mensen verplicht waren ongetrouwd te blijven door de geringe werkgelegenheid. Het gevolg hiervan was dat er verhoudingsgewijs weinig jonge echtparen (de meest vruchtbare) waren, nauwelijks voldoende om voor nieuwe generaties te zorgen. Wat daar ook de oorzaak van was – ongelijkheid voor de dood of bij de mogelijkheden een partner te vinden – deze factoren waren het gevolg van structurele maatschappelijke verschillen. Deze waren voor het individu des te moeilij-

ker te verdragen, omdat de economische stagnatie aan de meeste mensen de hoop ontnam zich een groter stuk van de koek te verschaffen.

De textielnijverheid – de belangrijkste tak van industrie tot de 19de eeuw – heeft altijd de meest opvallende veranderingen teweeggebracht; zij voltrokken zich aan de grenzen van het hertogdom Limburg. Verviers kende zelfs geen stadsrechten vóór 1651; hoewel ver verwijderd van zee en hoewel het vervoer over land onzeker was, slaagden de fabrikanten erin hun activiteiten aan te sluiten op Europese handelswegen die de grenzen overschreden: wol kwam uit Spanje, laken werd verkocht op de markten van Frankfort en later, door uitschakeling van de concurrenten uit Leiden, in Centraal-Europa en zelfs in de zeehavens van de Levant. De arbeidskrachten kwamen uit de naburige Ardennen of uit het Rijnland en wanneer er werkloosheid heerste, gingen de arbeiders werk zoeken in Sedan of de Republiek. De groei staat dan ook in geen verhouding tot de geringe bestaansmogelijkheden die het dal van de Vesder bood. Ongeveer 1700 bewoners omstreeks 1570; 6300 in 1670; 12 à 13 000 in 1790. Terwijl de laatste honderd jaar van het *ancien régime* nodig waren geweest om de bevolking te verdubbelen, was vlak na de industrialisatie één generatie voldoende om van 11 563 inwoners (in 1816) tot 22 870 inwoners te komen (in 1846). Ook in Eupen was er een vooruitgang (7353 inwoners in 1784 tegen 8609 in 1806) maar deze zou zijn hoogtepunt bereiken met circa 12 000 inwoners tijdens de inlijving bij Pruisen (1814-1919). Soortgelijke explosies deden zich ook voor in de Vlaamse plattelands kaderindustrie.

In die tijd beschikte men niet over onze hedendaagse cijfers, maar het verband tussen goedlopende fabrieken en een groeiende bevolking was zo duidelijk dat de stelling van de industrie als motor van alle vooruitgang wel meteen ingang moest vinden.

De verschrikkingen van Dulle Griet: plundering, verwoesting en brandstichting. Schilderij van Pieter Bruegel (1515-1569). Museum Mayer van den Berg, Antwerpen.

De groei van Brussel, die zich veel sneller voltrok, waarbij het om grotere aantallen ging en die vanuit een politiek oogpunt meer consequenties had, heeft tot voor kort nauwelijks de aandacht getrokken. Brussel binnen de stadsmuren kwam van 57 854 inwoners in 1755 tot 74 427 inwoners in 1784 met een gemiddeld jaarlijks groeicijfer van 0,87%; de agglomeratie (de hoofdstad en 19 dorpen die langzamerhand tot voorsteden uitgroeiden) bereikte 79 508 inwoners in 1800, ondanks het ernstige dieptepunt aan het begin van de Franse bezetting. Zowel in groeitempo als in bruto-inkomen overtrof de hoofdstad de industriële centra, die nooit meer de eerste plaats zouden innemen in België. De doorslaggevende rol van de tertiaire sector en de overheersende positie van Brussel – de twee constante gegevens van de hedendaagse Belgische geschiedenis – werden al twee eeuwen geleden duidelijk zichtbaar.

Ongetwijfeld keken de Belgen en de Luikenaren van toen zelden verder dan een horizon die begrensd werd door de verwoeste wallen van hun stad, die trouwens voor hen hun werkelijke vaderland betekende. Enkele verlichte burgers, die ontsnapten aan de bekrompen kleinstedsheid en die zich de vroegere rijkdom herinnerden van de middeleeuwse gemeenten, of die nadachten over de glorie van de steden uit de Oudheid, betreurden het verval waarin hun tijdgenoten wegdwijn-den. Met slechts het beeld van achteruitgang voor ogen konden ze al nauwelijks vermoeden dat de opleving reeds was begonnen en dat alle steden van het land voor een tweede keer tot bloei zouden komen. In de laatste 25 jaar van het *ancien régime* waren er, in de grootste plaatsen, al duidelijke voortekenen hiervan te bespeuren (zie boven, pag. 179). De crisis van 1794-1795 en in mindere mate de emigratie, de achteruitgang van de handel en de oorlogen van Frankrijk als republiek en als keizerrijk zouden een tijdelijke terugval veroorzaken, die trouwens merkbaar was in veel grote steden in het noordwesten van Europa. Maar het zou slechts een fase zijn in het urbanisatieproces dat zich nog tot heden toe voortzet. Zo werden, ondanks hun neiging tot onafhankelijkheid, de steden van de Zuidelijke Nederlanden meegesleept in een beweging die zich niet aan grenzen stoorde.

Beeld van het platteland

Talrijke dorpen zijn tot in details bestudeerd zonder dat de vraagstukken die voor ons van belang zijn, werden aangeroerd: hoe veranderde de omvang van het bebouwde areaal? Hoeveel mensen leefden van het werk op het land? Waren zij werkzaam als ambachtslieden of als dagloners? In tegenstelling tot het Noorden, heeft voor het merendeel van de Zuidelijke provincies geen enkel grondig onderzoek plaatsgevonden (zie pag. 172). Een systematisch onderzoek van de telling voor het jaar IV (1796) voor het Vlaamse land, dat nu in voorbereiding is, zal meer klaarheid scheppen. We zullen ons hier nog tevreden moeten stellen met enkele losse constatering die over de minst twijfelachtige gevallen gaan.

Naar aanleiding van de opbloei in de 18de eeuw, hebben wij geconstateerd (zie boven, pag. 179) dat de gebieden met zeer geringe bestaansmogelijkheden als de Ardennen en de Kempen groeiden, al waren de groeicijfers wat lager dan in de welvarende Brabantse dorpen. Heel wat factoren kunnen deze schijnbare paradox verklaren: de oorspronkelijke bevolkingsdichtheid; de nog aanwezige gemeenschappelijke gronden; de bossen waar het gebruiksrecht nog van toepassing was; de ongelijke verdeling van veeteelt en landbouw. De ontginningen en de verbetering van landbouwmethoden, die zo vaak worden genoemd, waren nog gering zolang de boeren zich aan natuurlijke bemesting hielden, die vanzelfsprekend beperkt was in haar uitwerking. Dan is er nog de vernieuwing op het gebied van de voeding: de aardappel. De verbreiding daarvan is nu wel in grote lijnen bekend. Bij elke periode van voedselschaarste in de 18de eeuw ging hij een belangrijker plaats in het consumptiepatroon innemen. Het is overdreven de aardappel zulk een grote rol toe te kennen als hij in Ierland speelde vóór de hongersnood van 1846. Maar toch zal de aardappel wel heel veel dagloners hebben gered, die dank zij dit gewas profijt konden trekken van de meest onrendabele stukken grond.

Op korte termijn overbrugde hij de tijd tussen twee oogsten, of vulde de maag wanneer werkloosheid – seizoengebonden of structureel – aan de mensen elk loon

onthield. De aardappel was dus van levensbelang voor de massa der armen, dat wil zeggen voor een vijfde of een kwart (dat nog verdubbeld werd in crisistijd) van de bevolking, die geen grond bezat of vast werk had en die, bij de minste tegenslag, of het nu om invaliditeit of ziekte ging, of om nieuwe monden die gevoed moesten worden, tot last kwam van de openbare liefdadigheid en feitelijk tot de bedelstaf geraakte. In dat licht bezien, maakte het voor diegenen die weinig of geen bezit hadden, geen verschil of zij in een welvarende streek leefden als West-Vlaanderen, Henegouwen, Haspengouw en Zuid-Limburg of op arme gronden als de Kempen en de Ardennen.

Op lange termijn boden de aardappel, de grondontginningen, de wisselbouw en de adviezen van landbouwdeskundigen slechts uitstel van executie. Maar tijd winnen in de wedloop tegen de hongersnood betekende al winst, want dat maakte het mogelijk hulp van buiten af te wachten en ook misschien vernieuwingen die de produktieomstandigheden zouden veranderen. De hulp kwam door de bestaansmogelijkheden die de huisindustrie bood; de vernieuwing – in dit geval de machinale arbeid – zou tot de 19de eeuw op zich laten wachten.

Tenslotte kan men uit dit beeld van het platteland het belangrijkste criterium, de werkgelegenheid, niet weglaten. Sinds het einde van de middeleeuwen en met de opkomst van de lakennijverheid op het platteland en vervolgens de vlasnijverheid blijft dit criterium van belang voor de economie en de demografie van Vlaanderen. Vanaf de 16de eeuw kwamen er rond Luik en Hoei steeds meer ovens, smederijen, walsmachines, spijkersmederijen en vervolgens wapensmederijen. Het Naamse en de streek tussen Samber en Maas en Neder-Luxemburg voorzagen al vóór het begin van de 18de eeuw niet alleen Luik en de overige Zuidelijke Nederlanden van ijzer, maar ook de Republiek en zijn koloniën. In de ogen van de demograaf echter is de expansie het meest spectaculair rondom Charleroi (ijzer, kolen, glas) en in het Land van Herve, gelegen tussen Maastricht en Luik in het westen (steenkool, spijkers, wapens), Spa, Verviers, Monschau in het zuiden (ruw ijzer, laken) en Aken en Burtscheid in het oosten (naalden, laken).

In sommige dorpen bestond de helft van de mannelijke beroepsbevolking uit arbeiders. Het grondbezit was in hoge mate versnipperd; driekwart van de grond was tot weiland gemaakt; men exporteerde boter en kaas, maar voor de aanvoer van graan was men afhankelijk van de Hollandse havens in het Noorden en van het Land van Gulik. De bevolkingsdichtheid (soms meer dan 200 inwoners per km²) toont aan dat het evenwicht tussen het aantal mensen en de plaatselijke oogstopbrengst verbroken was: de bevolkingsgroei is het gevolg van een pre-industrialisatie en van een verbinding met internationale handelswegen. In die zin kondigt de typerende ontwikkeling rondom Charleroi en in het land tussen Vesder en Maas een modernisering aan van de agrarische bevolking die tegenwoordig, naar Europese maatstaven, voltooid is. Die modernisering veranderde slechts zeer geleidelijk de sociale structuren, waaronder in de eerste plaats de familie-organisatie. In de 18de eeuw overheerste nog het familiebedrijf, of het werk nu plaatsvond op de boerderij, rondom het aambeeld van de spijkersmid of in de kolengroeve die achterin de tuin was gegraven. De economie bleef gezinsgebonden, waardoor de traditionele gezagsverhoudingen en hiërarchieën bleven bestaan. Aanvankelijk hadden demografen wat te snel gedacht dat jonge mensen, doordat de eerste fasen van de industrialisatie hun werk en loon verschaften, eerder konden trouwen, en daardoor meer kinderen konden verwekken. Enkele onderzoeken die verricht zijn rondom Luik, wijzen erop dat een dergelijke verandering van gewoonten zich over verscheidene generaties uitstrekt.

Kortom, de industrialisatie van het platteland geeft een verklaring voor de pieken in de bevolkingsdichtheid, maar die blijven een uitzondering; de industrialisatie brengt niet direct een 'bevolkingsexplosie' teweeg. Onze traditionele maatschappij, verwickeld in de strijd om het bestaan en gevormd als zij is door dit voortdurende gevecht, heeft zich altijd al schoksgewijs aangepast, en langzamer dan in de Derde Wereld. Dit is een essentieel verschil dat toch te vaak is veronachtzaamd. Als in dit beeld dat wij van de steden en het platteland geven, de overwegende invloed van economische factoren op de bevolkingsgroei naar voren komt, dan

wordt daarin tevens de gecompliceerdheid aangetoond van een dialectiek rijkdom/bevolking, waarvoor de modellen nog lang niet tot in de perfectie zijn uitgewerkt.

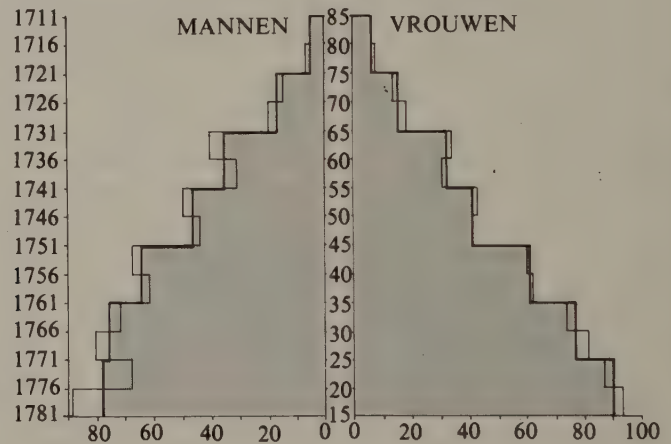
Het levenspeil

Het tellen van mensen is al niet zo gemakkelijk en er moet in België nog veel gedaan worden om tot het niveau van precisie en synthese te komen dat men in de Noordelijke Nederlanden bereikt heeft. Kunnen we wel vaststellen of het leven van een mens meer of minder tot vervulling is gekomen? Zich meer of minder heeft ontplooid?

Noch de demograaf noch de historicus wagen zich eraan het geluk te meten. Toch zijn zij degenen die hun tijdgenoten enkele aanwijzingen voor kunnen leggen, al zou het alleen maar zijn om een overzicht te geven van levensomstandigheden die volledig verschillend zijn van de onze.

Leeftijdsstructuur op het platteland, 1796.

Bron: Chr. Vandenbroeke, Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen, in: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis CXIII (Brugge 1976) 38.

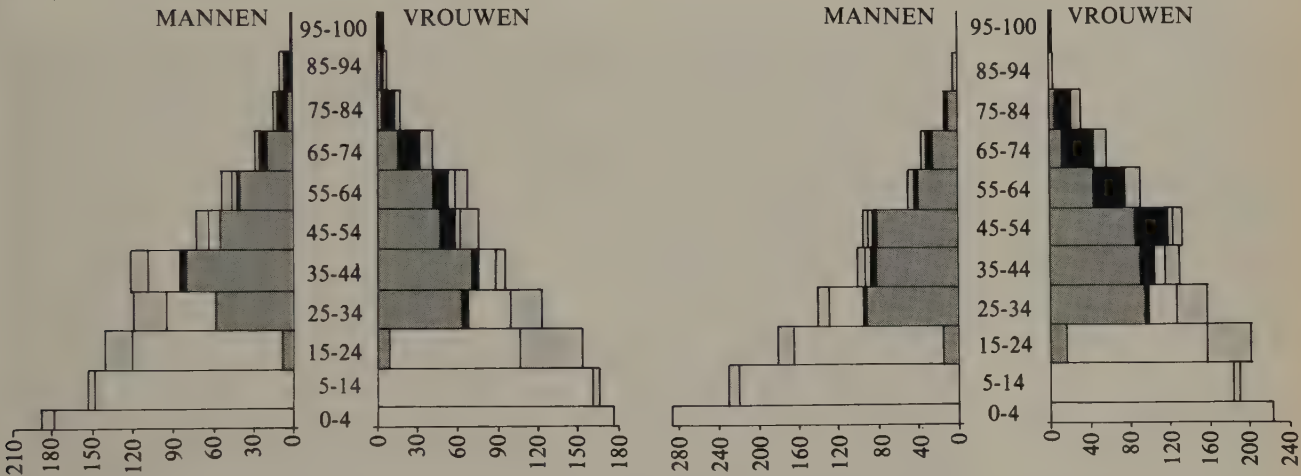
JONG EN OUD

Een vluchtige blik op leeftijdspiramiden (hierboven) laat al meteen opvallende contrasten zien. De smalheid van de basis in onze tijd doet vrezen dat het relatief kleine aantal kinderen – ook al krijgen ze een zeer goede opvoeding, verzorging en opleiding – niet voldoende is om de zeer vele ouderen, die zich waarschijnlijk vóór hun 60ste jaar uit het beroepsleven zullen terugtrekken, te vervangen, laat staan om hen te verzorgen. De piramide van de 18de eeuw laat echter een zeer optimistisch beeld zien voor de jeugd. Helaas heeft elke medaille zijn keerzijde. Dat het aantal mannen en vrouwen zo drastisch vermindert naarmate de leeftijdsgroep verder boven die van 45 jaar komt, doet vermoeden dat mensen die tegenwoordig nog in de kracht van hun leven zouden zijn, zodanig verouderd of verzwakt waren dat ze geen weerstand meer konden bieden aan ongunstige levensomstandigheden. Anderzijds zijn de kinderen de overlevenden uit een meedogenloze selectie; 160 à 270‰ stierven op het platteland en 225 à 315‰ in Gent in hun eerste levensjaar. De anderen zouden weerloos blootgesteld blijven aan een groot aantal ziekten (pokken, difterie, mazelen, dysenterie) die 35 à 40% van het oorspronkelijke aantal doodden voor het 15de levensjaar. Onder dergelijke omstandigheden is het niet vreemd dat de gemiddelde levensduur nauwelijks boven de 30 jaar uitkwam. Er zijn maar heel weinig nauwkeurige gegevens hieromtrent voor de aanvang van de 18de eeuw, toen er een verbetering te constateren viel. In Meerschhout, in de Kempen, was de gemiddelde leeftijd, doodgeborenen meegeteld, bij voorbeeld slechts 26 jaar en 9 maanden in 1701-1725, en 34½ jaar in 1776-1800. In andere parochies van Brabant constateert men ook een verlenging van de levensduur met een tiental jaren tussen 1660-1699 en 1750-1796. Als vergelijking, in 1970

was in België de gemiddelde levensduur 67,9 jaar voor mannen en 74,3 jaar voor vrouwen. Ook op dat gebied treedt er in de 18de eeuw een vooruitgang in die zich tot op heden voortzet. Deze komt niet dadelijk aan iedereen ten goede: de kindsterfte blijft tot aan het midden van de 19de eeuw nog even rampzalig, ondanks raadgevingen aan vroedvrouwen en propaganda voor het inenten van kinderen.

ZIEKTE EN GEZONDHEID

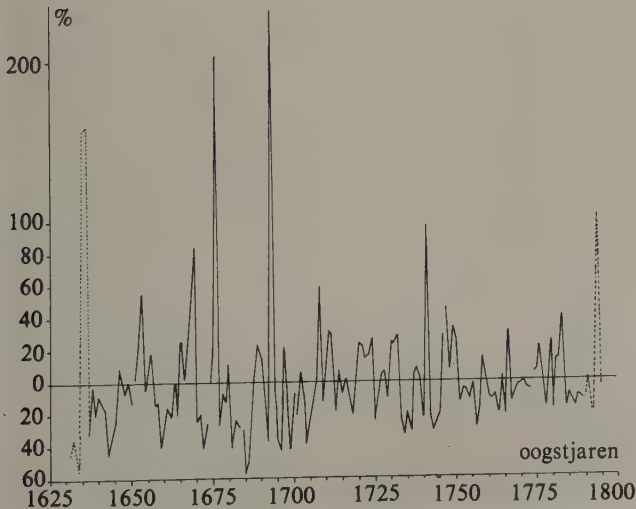
Waarom kan men de verlenging van de levensduur van de volwassenen toeschrijven? Aan het feit dat hongersnoden elkaar niet meer zo snel opvolgen en dat de epidemieën afnemen in omvang. In een agrarische samenleving waarin een geld-economie nog nauwelijks is doorgedrongen, versterken slechte oogsten een vicieuze cirkel (zie AGN deel 8, pag. 87-101) waardoor de massa van de consumenten zwaar getroffen wordt. De kroniekschrijvers uit de middeleeuwen en de pastoors in de parochieregisters hebben zich vaak in bewogen termen uitgelaten over de dood van de slachtoffers van een hongersnood. Men heeft zich afgevraagd of de hongersnood vanaf het midden van de 17de eeuw niet verradelijker in zijn werk

ging: de mensen werden door de crisis uit hun huizen verjaagd, of die crisis nu het gevolg was van een oorlog, of de oorzaak van werkloosheid; zwervers verbreidden dan des te gemakkelijker verschillende ziekten omdat de mensen verzwakt waren door ondervoeding. Nauwkeurige onderzoeken hebben het chronologisch verloop van de grote pest- en dysenterie-epidemieën vastgesteld. De verbreiding van epidemieën, de wegen waarlangs zij zich uitzaaiden en de regio's waar zij het

Leeftijdsstructuur van twee arbeiderswijken te Luik in 1740 (Saint-Vincent en Sainte-Foy).

- jongens bij hun ouders wonende
- meisjes bij hun ouders wonende
- overige ongehuwden
- getrouwde mannen
- getrouwde vrouwen
- weduwen, weduwnaars

Grafiek van het overlijdenspercentage onder de Brabantse plattelandsbevolking: afnemen en spreiding van de jaarlijkse afwijkingen van de algemene tendens sinds de 18de eeuw. Bron: Cl. Bruneel, La mortalité dans les campagnes: le duché de Brabant... II (Leuven 1977) 54.

De cijfers in de abscis geven de aandelen van elke leeftijdsgroep boven de vijf jaar aan.

Bron: E. Hêlin, La démographie de Liège aux XVIIe et XVIIIe siècles (Brussel 1963) fig. 27-28.

hevigst woedden, zijn in kaart gebracht (zie kaart op pagina 187).

De leeftijden, het geslacht en beroep van de slachtoffers zijn bekend. Een belangrijk aspect van de sterfte in die tijd is op die manier duidelijk naar voren gekomen, namelijk het onregelmatige karakter ervan: sommige epidemieën sloegen zo hevig toe dat ze de toch al hoge sterftecijfers verdrievoudigden; de winter en het begin van de lente waren noodlottig voor volwassenen, de herfst voor kinderen; mannen waren kwetsbaarder dan vrouwen; stedelingen meer vatbaar dan mensen op het platteland.

Deze rampzalige toestanden leken te verdwijnen vanaf de 18de eeuw. De pest verdween na 1669; dysenterie en hevige koorts kwamen na 1693-1694 met grote tussenpozen voor en hadden minder vaak de dood tot gevolg (zie grafiek pag. 185) zonder dat men die verbeteringen kan toeschrijven aan de ontdekkingen in de geneeskunde of aan de eerste preventieve maatregelen die door de overheid werden genomen. Het onderkennen van de werkelijke oorzaken is nog niet mogelijk, maar men moet toch wel denken aan een langzame, bijna onmerkbare vooruitgang die moeilijk te meten is: betere verbindingen die de aanvoer op de markten vergemakkelijkten; indien daardoor het prijspeil niet werd verlaagd, dan werd

Jong en oud.

Mansportret met devies 'Absit gloria'.

De man en het kind stellen de kracht en bloei van het leven voor in contrast met dood en vergankelijkheid, die worden gesymboliseerd door schedel en zandloper.

Schilderij van Jan Doudijn, 1567.

Museum Mayer van den Berg, Antwerpen.

Parochies in het hertogdom Brabant die in 1668-1669 door epidemieën geteisterd zijn. Bron: Cl. Bruneel, La mortalité dans les campagnes: le duché de Brabant . . . II (Leuven 1977)24.

- *pest*
- *dysenterie*
- *pest en dysenterie*
- *gele koorts*
- *toeneming van sterfte door niet nader vastgestelde oorzaak*

toch wel de omvang van de prijsschommelingen verminderd; de textielproductie die op grote schaal goedkopere en betere kleding leverde; huizen van duurzame materialen, tenminste in de steden, verwarmd met kolen, waardoor niet alleen de vochtigheid werd verminderd, maar tevens ongedierte en ratten als dragers van pestbacillen werden uitgeschakeld.

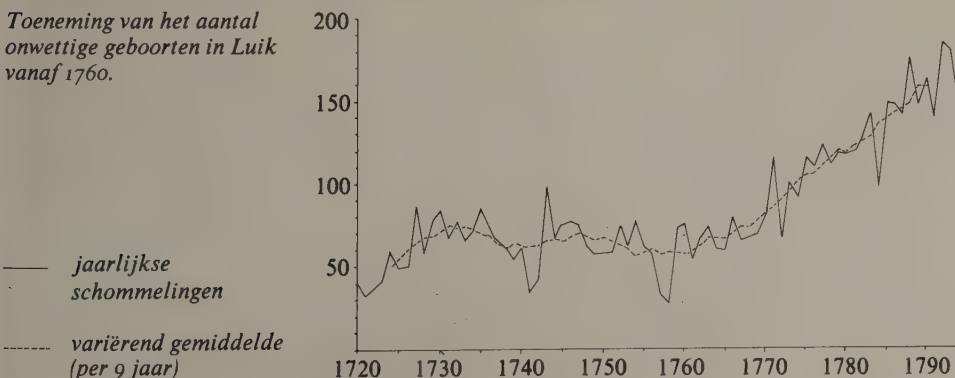
Wanneer zonder doeltreffende medicijnen ziekten minder hevig worden en minder vaak een dodelijke afloop hebben, moet men wel aannemen dat de mensen een grotere weerstand hadden gekregen. Een minder precare gezondheid is een eerste stap op weg naar een hoger levenspeil.

HET LEVEN ALLEEN OF IN GROEPSVERBAND

Het leven bleef dus een dagelijkse strijd en men moet wel de naïviteit van een romanticus hebben om te kunnen denken dat die 'alleen tegen allen' werd gevoerd. Het tegendeel is waar, de enige kans om te overleven was in de solidariteit van een groep. Familie, parochie- of dorpsgemeenschap vervulden de taken van onze moderne sociale voorzieningen. In die omstandigheden was een alleenstaande al spoedig een gedoemde. Als bewijs hiervan denke men aan het lot van weduwen en vondelingen.

Die laatste groep wordt nauwelijks vermeld in de 16de en zelfs 17de eeuw, omdat in de tijd dat de dood onder pasgeborenen zo veelvuldig voorkwam de pastoors hun begrafenis bijna nooit in hun registers vermeldten.

Toeneming van het aantal onwettige geboorten in Luik vanaf 1760.

*De vondelingenmeesters te Brussel.
De maagd Maria tussen de heilige Anna en het kind Jezus wijst vanuit de hemel op het bijna wonderbaarlijke lot dat de vondelingen ten deel valt, die voortaan worden gevoed, gekleed en beschermd en op die wijze van de ondergang worden gered.
Schilderij van Pieter Meert uit 1644, dat zich oorspronkelijk in de St.-Gudulekerk boven de bank van de vondelingenmeesters bevond.
Museum van de Openbare Bijstand, Brussel.*

Tussen de jaren 1760-1790 verdubbelde, zowel in de Nederlanden als in Engeland en Frankrijk, het aantal onwettige kinderen in de steden: men telde in 1700-1725 2 à 3% buitenechtelijke geboorten; tussen 1786 en 1795 waren het er 5 à 6%. Het aantal dat te vondeling werd gelegd nam sterk toe; instellingen die de voorlopers van de latere kraaminrichtingen waren, dienden als toevluchtsoord voor ongehuwde moeders, en er vond een bijna openlijk transport plaats van pasgeborenen naar de paar weeshuizen die vondelingen opnamen. Als ze er al levend aankwamen, dan stierf toch nog 40 à 50% in hun eerste levensjaar.

Welgestelde weduwen leefden vaak niet alleen: zij hielden hun bedienden, betaalden pensioengeld in een klooster of deden een schenking om te worden toegelaten in een begijnhofje. De overigen, die hun brood niet konden verdienen als mandendraagster of als groenteverkoopster, waren zo arm dat de Tafels van de Heilige Geest die de parochiehulp verzorgden en de gasthuizen, besloten hun eerder hulp te bieden dan andere gezinshoofden die gebrekkig of werkloos waren.

De belangstelling die de historici tegenwoordig aan de dag leggen voor de geschiedenis van het gezin is volledig gerechtvaardigd. Behalve als belangrijk voor de voortplanting, wordt het gezin ook als consumptie- en produktie-eenheid beschouwd en speelt het een essentiële rol bij de opvoeding en opleiding van de

jongeren en de verzorging van ouden van dagen. Het is niet alleen belangrijk te weten hoeveel personen een huishouden telde, maar ook welke onderlinge betrekkingen er tussen de leden bestonden. Woonde men samen met bejaarde ouders of met ongetrouwde broers en zusters? Met bedienden of leerjongens? Op welke leeftijd verlieten jongens en meisjes het ouderlijk huis?

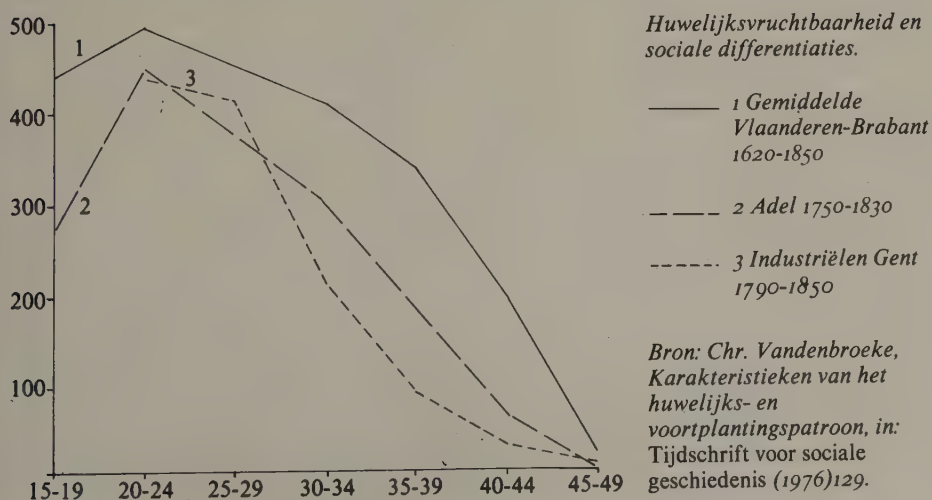
Men kan zich voorstellen dat er verschillen optreden al naar gelang perioden, beroepen en welstand. Zonder in details te treden kunnen we vaststellen dat de huishoudens van het type kerngezin (ouders + kinderen) verreweg de overhand hadden en dat zij gemiddeld uit bijna 5 personen bestonden (4,92 op het Vlaamse platteland). Daar zou het gemiddelde pas na 1850 duidelijk dalen. In de steden is het gemiddelde vaak lager (4,30 à 4,70 in Vlaanderen in de 18de eeuw; 3,7 in Luik in 1801); dit komt door het niet te verwaarlozen aantal huishoudens van maar één persoon of van echtparen zonder kinderen.

In de stad ontstonden ook andere vormen van gemeenschappelijk leven: kloosters en begijnhoven, armenhuizen en gasthuizen, weeshuizen en internaten, citadellen en gevangenissen. De demografen hebben de neiging om daaraan voorbij te gaan, hoewel ze soms 7 tot 8% van de stedelijke bevolking uitmaken en aantonen dat de zogenaamde traditionele maatschappijvormen in staat zijn nieuwe manieren van samenleven te vinden wanneer daar behoefte aan bestaat. Er blijft dan ook niet veel over van de volksprent uit Epinal die het gezin onder het *ancien régime* voorstelt als een verzameling van een altijd talrijke schare kinderen, ouders en grootouders onder de hoede van een pater familias.

SOCIALE ONGELIJKHEID

De ongelijkheid voor de dood is de meest schokkende omdat men daartegenover volkomen machteloos staat. In het begin van de 19de eeuw drong dat volledig tot het bewustzijn van de mensen door en het strekt de Europese geleerden tot eer dat zij direct deze ongelijkheid aan het licht brachten en de strijd ertegen aanboden. Voor historici is het de vraag of de ongelijkheid voor de dood groter geworden is bij het begin der industrialisatie en het ontstaan van het arbeidersproletariaat als sociale klasse. Of heeft de traditionele maatschappij, juridisch gegrondvest op bevoorrechtiging en waarin grondbezit kapitaal en produktiemiddel bij uitstek bleef, ongelijkheden in stand gehouden die nog hemeltergender waren? De eindeloos voortdurende maar zinloze dialoog hierover van ideologen kan slechts worden beëindigd met behulp van kwantitatieve methoden. Maar deze zijn ingewikkeld en pas sinds heel kort is een differentiële demografie niet langer een utopie.

In een grote stad als Antwerpen was in 1796 de vermogensdeling zodanig gespreid over de bevolking, dat elke categorie werd vertegenwoordigd door verscheidene honderden individuen, zodat zij systematisch op hun demografische gegevens vergeleken konden worden als leeftijden, vrouwenoverschot, huwelijks staat en verhouding tussen kinderen, mannen en vrouwen onder de beroepsbevolking. Men

heeft de volkstelling van 1796, die namen vermeldt, gecombineerd met de belastingaanslagregisters en J. de Belder heeft er op deze wijze een reeks van demografische structuren uit afgeleid, die verschillend zijn al naar gelang de mate van welstand. De rijkste groepen bij voorbeeld tellen meer oude mensen, vrijgezellen, jongeren die bij hun ouders wonen zonder te werken, en een kleiner aantal kinderen (0 tot 12 jaar).

C. Vandenbroeke is uitgegaan van bijna 2000 steekkaarten van gezinnen om in Vlaanderen en in Brabant tussen 1620 en 1895 de vruchtbaarheidscijfers te vergelijken met de huwelijkscijfers. Daaruit komen ook kenmerkende verschillen naar voren tussen boeren, handwerkslieden en arbeiders enerzijds en adel en Gentse industriëlen anderzijds. Van de talrijke resultaten die op deze wijze werden verkregen, is hier vermeldenswaard dat de aanwijzingen van een vrijwillige geboortenbeperking slechts te vinden zijn bij de rijkste mensen en dan nog pas na 1780. Ongetwijfeld staat deze methode van onderzoek nog maar in de kinderschoenen. Wanneer men weet hoe belangrijk de factoren godsdienst, taalgebied, onderwijspeil zijn voor de vruchtbaarheid, dan wacht men met spanning op de conclusie van momenteel aan de gang zijnde onderzoekingen betreffende de protestantse minderheden, de dorpen aan beide zijden van de taalgrens en de analfabeten, beschouwd als een cultureel homogene groep.

Continuïteit en verandering

Onze generatie heeft zoveel ingrijpende veranderingen meegemaakt dat wij ons graag voorstellen dat de maatschappij van vroeger gevangen was in een ouderwetse bewegingloosheid. Alsof de mensen die jong stierven niet op de meest doeltreffende wijze plaats maakten voor de jeugd. Alsof de mensen die tijdens de grote ontdekkingen leefden, de mogelijkheden van de mensheid niet hadden zien veranderen. Alsof zij die de eerste volkstellingen uitdachten, de dienaren van verlichte despoten, de volgelingen van Montesquieu, niet de fundamenteën hadden gelegd voor een nieuwe maatschappijstructuur.

De geestdrift van de intellectuelen maakte echter nauwelijks indruk op de grote massa en men moet er zich dus wel voor hoeden de Moderne Tijd in zijn totaal te beoordelen naar de bruisende geest van vernieuwing die naar voren komt in de boeken uit de eeuw der Verlichting.

MIGRATIES

De Tachtigjarige Oorlog bracht een botsing van religieuze overtuigingen, die zo hevig was dat er geen compromis meer mogelijk leek. Vooral vanuit Antwerpen, maar ook vanuit Gent, Doornik, Vlaanderen, Artesië, Henegouwen en Limburg zijn duizenden gezinnen gevlucht naar de veilige steden van het Noorden. Hoe groot was hun aantal? Wanneer kwam de emigratie tot stilstand?

Dat er soms al voor 1558 Vlaamse en Waalse gemeenschappen in Londen, Norwich, Canterbury, enzovoorts waren, is nog niet algemeen bekend; de diaspora in de Duitse steden tussen Emden en Straatsburg heeft de aandacht eerder op zich gevestigd vanuit een religieus dan vanuit een demografisch oogpunt. Waalse parochies die bestonden uit inwoners van Luik en Franchimont en Limburgers hebben zich slechts in Frankfort en in Frankenthal in de Palts weten te handhaven. Kortom de demografische gevolgen van de enige belangrijke emigratiebeweging die in de Zuidelijke Nederlanden heeft plaatsgevonden, zijn nog weinig bekend.

Ook anderen trokken weg: arbeiders uit Namen en Franchimont naar Zweden, of Luikenaren naar het Rijnland; Waalse huursoldaten waren te vinden tussen Berlijn en Ceuta, in de legers van een half dozijn verschillende mogendheden; Luxemburgers die het Banaat van Temesvár koloniseerden . . . zonder nog te spreken over kooplieden, kunstenaars en avonturiers die hun geluk beproefden in grote steden als Parijs en Amsterdam, Rome en Wenen, Lissabon en Hamburg. Elke keer gaat het om migratorische bewegingen die van grote betekenis zijn uit een oogpunt van sociale mobiliteit of van economische vernieuwingen maar waar-

van de demografische gevolgen niet te constateren zijn. Men kan hetzelfde zeggen van de buitenlanders (Fransen, Ieren, Duitsers die naar de Nederlanden en het prinsbisdom Luik vluchtten), nomaden en zwervers, gezellen en huisbedienden, seizoenarbeiders, ambachtslieden en reizende kooplieden die pas in de 19de eeuw sedentair zouden worden.

Wat de binnenlandse migraties betreft, eeuwenlang zijn dorpelingen naar de steden getrokken. Er zijn veel aanwijzingen voor te vinden bij de patronymica, de huwelijksakten die de herkomst van de echtelieden aangeven en de poortersboeken. Er zijn nog steeds geen statistische overzichten die een benaderende synthese geven en vergelijkbaar zijn. We moeten ons dan ook tevredenstellen met een negatieve constatering: ondanks hun bevolkingsdichtheid hebben de Zuidelijke Nederlanden nooit bijgedragen aan een sterke bevolkingsexpansie naar gebieden overzee. Weliswaar hadden zij, in tegenstelling tot de Engelsen, Fransen en Hollanders, geen koloniën, maar hadden Duitsers en Scandinaviërs die dan wel? Om daaruit te concluderen dat er in België geen binnenlandse bevolkingsdruk was, gaat te ver. Misschien verschaft het feit dat er een erg dicht stedennet was, een eerste verklaring: welk dorp in België bevond zich immers op meer dan een dag lopen van een stad of van een kleine marktplaats waar bij voorbeeld een boer die schulden had, of een meisje dat een betrekking als dienstbode zocht of een zoon die onterfd was, meestal wel werk kon vinden?

HET VRAAGSTUK VAN DE OVERBEVOLKING

Als men de geschriften van welingelichte of hooggeplaatste personen zou geloven, was er geen sprake van overbevolking. Onder de regering van Jozef II was het gebruikelijk de geestelijkheid om zijn celibaat te kritiseren. Verordeningen te Brussel en Luik richtten zich speciaal tegen arbeiders en pachters die het land verlieten. Men prees allerwegen de maatregelen die genomen werden om woeste gronden te ontginnen en moerassen droog te leggen, en dit werd ingegeven door het feit dat er zich daar dan meer boeren zouden kunnen vestigen. De *Académie* discussieerde over het vraagstuk of groot- dan wel kleingrondbezit het gunstigst was voor de bevolkingstoename. Geleerden en filantropen uit de tijd van Malthus waren allen voorstanders van de bevolkingsgroei, hoewel de onmiddellijke vooruitzichten erg somber waren. Dokters waren niet in staat de kleinste epidemie te bestrijden; het tekort aan mest onderwierp de ontginningen aan de wet van de dalende meeropbrengsten; pogingen om de instellingen van liefdadigheid te reorganiseren mislukten alle. De strijd tegen de armoede, of juist, de angst voor de volksklasse, de zogenaamde 'classes dangereuses', leidde tot een hele serie beperkende maatregelen, zoals de jacht op vagebonden, het tewerkstellen van bedelaars en het opsluiten van armlastige zieken.

Wij kunnen ons uiteindelijk afvragen of de angst voor armoede niet zo diep in het individuele bewustzijn doorgedrongen was dat er een soort geconditioneerde reflex optrad die de demografen een 'zelfregelend mechanisme' noemen en die wij in grove trekken aldus schematisch kunnen weergeven: om niet te moeten bedelen of afhankelijk te blijven van het ouderlijk huis, moet men grond bezitten of zelfstandig de kost verdienen; trouwen houdt in dat men in staat is een gezin te onderhouden; het huwelijk moet dus worden uitgesteld totdat het bestaansminimum bij de aanvang ervan is verzekerd. Inderdaad vertoont in Vlaanderen de leeftijd van vrouwen bij een eerste huwelijk de neiging te stijgen; 25 jaar in 1710 tot meer dan 29 jaar in 1850. Bij afwezigheid van een bewuste geboortenbeperking, vermindert dan toch de kans om kinderen te krijgen aanzienlijk en wordt een bevolkingsexplosie tegengaan (zie boven, pag. 183).

Er zal een nieuw onderzoek moeten worden verricht op het terrein der differentiële demografie, de mentaliteit van de bevolking zal moeten worden geïnterpreteerd en de verschillende soorten gezinnen zullen moeten worden geïnventariseerd om van hypothesen tot zekerheid te kunnen komen. Tijdens de opbloei in de 18de eeuw roept de vrees voor armoede (en daarbij als reflexbeweging het streven om een bestaansminimum te handhaven) een typisch malthusiaans gedrag op: het huwelijk uitstellen. De verandering, welke de hernieuwde demografische groei brengt,

Het afleggen van de huwelijksgeloften voor de priester. Prent op een plakkaat met de wederzijdse verplichtingen van man en vrouw bij het aangaan van de huwelijksluiting, Luik 1637.

*In de greep van de dood.
Allegorische tekening van
Jacques de Gheyn, 1600.
Rijksmuseum, Amsterdam.*

versterkt het voortduren van verschijnselen als de late huwelijksleeftijd en het kerngezin.

Poging tot het opmaken van een balans

Gedurende drie eeuwen tussen 1500 en 1800 zijn er heel wat structuren blijven bestaan en is er een begin gemaakt met een aantal vernieuwingen.

WAT NIET MEER VOORKOMT

Tot vier maal toe zouden duizenden mensen in de 19de eeuw aan de cholera sterven, vooral in de arme buurten van de industriesteden. In de 20ste eeuw vallen wij ten prooi aan 'welvaartsziekten' door voedselovervloed en energieverspilling. Wij zijn dus niet gevrijwaard voor fysiek lijden, maar elke ziekte-oorzaak kan op zijn terrein doeltreffend worden bestreden. Bij een gemiddelde levensduur die van 47 jaar in 1900 tot 71 jaar in 1970 is gestegen, is het moeilijk te beweren dat ziekte nog een doeltreffende rem is op de bevolkingsgroei.

Hetzelfde kan worden geconstateerd ten aanzien van hongersnoden: de crises van 1816-1817 en van 1846 hebben honger veroorzaakt onder de armen; de voedselschaarste in de twee wereldoorlogen heeft een ernstige nasleep gehad. Maar toch is, zowel voor de hongerige soldaat uit het jaar 1793 als voor de politieke vluchte-

ling uit 1980, België een soort luilekkerland.

De veroveringen van Frankrijk ten tijde van de Eerste Republiek en het Keizerrijk hebben onnodig 40 à 50 000 rekruten gekost; de loopgravenoorlog van 1914-1918, de bombardementen en massamoorden van 1940-1945 blijven in ieders geheugen gegrift. Maar hoe wreed dit ook mag lijken in de ogen van diegenen die deze wereldrampen hebben meegemaakt of er een rol in gespeeld hebben, deze gebeurtenissen waren nauwelijks een onderbreking in de toeneming van de wereldbevolking.

Oorlog, hongersnood en epidemieën spelen dus nog altijd een rampzalige rol in de geschiedenis van de mensheid. In de geschiedenis van ons land hebben ze toch geen vat meer op het merendeel van de bevolking. Deze zeer belangrijke verandering moet onmerkbaar en ondanks de schijn van het tegendeel zijn ingetreden in de 17de en 18de eeuw. Na deze overduidelijke constatering moet men nu nog de redenen en oorzaken opsporen. Een nader onderzoek van zelfregelende remmechanismen en gezinsstructuur biedt de meeste kansen te ontdekken hoe mannen en vrouwen niet alleen zich hebben aangepast aan een nieuwe maatschappij maar ook daarin het leven continueerden.

DE BLIJVENDE RESULTATEN

In België zijn bevolkingsdichtheid en bodemrijkdommen voor het merendeel (tweederde?) in Vlaanderen en Brabant geconcentreerd of het nu tijdens de regering van Karel de Stoute of die van Jozef II was. Dat komt gedeeltelijk door de

TABEL 3 Twee aanduidingen voor de bevolkingsconcentratie in Brabant: de bevolkingsdichtheid per km² (D) en het gedeelte van de bevolking dat in steden met meer dan 5000 inwoners woont

arrondissementen (19de-eeuwse districten)	1374		1526		1755		1846	
	D	%	D	%	D	%	D	%
Antwerpen	33	22	90	63	91	53	195	54
Mechelen	62	42	85	60	131	41	231	37
Turnhout	27	14	32	12	41	14	74	14
Brussel	58	31	79	37	147	37	340	47
Leuven	81	35	59	38	59	28	142	27
Nijvel	55	12	36	13	52	11	135	6
Belgisch Brabant	52	27	61	41	82	34	180	36

Verkort overgenomen uit P. M. M. Klep, *Urbanization and specialization of Labour in a Pre-Industrial Economy* (Leuven 1976).

rijke landbouwgrond: vanaf de grote ontginningen tot heden, scheidt de lijn Samber-Maas-Vesder de gebieden met een dichte bevolking van de gebieden die nooit veel mensen hebben kunnen onderhouden (19 inwoners per km² tegen 1750 in de Ardennen rondom Stavelot). Noch de veronderstelde opleving van de 16de eeuw, noch de beter meetbare bevolkingsgroei aan het einde van de 18de eeuw hebben deze blijvende wanverhouding doorbroken. De ongelijke bevolkingsdruk in de Belgische provincies komt vooral door de ligging van de steden. Sinds de middeleeuwen blijven ze ten zuiden van de valleien van de Samber, de Maas en de Vesder tamelijk klein en op grote afstand van elkaar; ze zijn daarentegen groot en talrijk in het noorden. De bouw van enkele vestingsteden (Charleville, Mariembourg, Philippeville, Charleroi) veranderde nauwelijks iets aan deze geografische situatie en is absoluut niet te vergelijken met de verschuiving van het zwaartepunt naar het noorden, zoals die veroorzaakt werd door de bloei van de grote Hollandse havensteden.

De hiërarchie van de steden zou opnieuw onderzocht moeten worden. Van 1500 tot 1800 konden de grote middeleeuwse centra hun overwicht slechts met moeite behouden; Brugge, Gent en Doornik kenden perioden van achteruitgang; Luik en Antwerpen werden door rampen getroffen en ondergingen perioden van langdurige stagnatie. Middelgrote steden, zoals Maastricht, werden nieuwe centra voor handel en nijverheid, die nieuwe inwoners tot zich trokken en van de plaatselijke

markt niet alleen het afzetgebied van overvloedige landbouwprodukten maakten, maar vooral ook werkgelegenheid boden aan het overschot van arbeidskrachten op het platteland.

Langzamerhand werd het platteland niet meer alleen in natuurlijke streken verdeeld maar in aantrekkingszones die om een stad geconcentreerd lagen. Brussel tenslotte begon haar 'niet te stuiten opkomst', maar de gevolgen van haar overheersing waren nog niet erg merkbaar in de Oostenrijkse Nederlanden die, ondanks de inspanningen van Jozef II, een confederatie bleven en geen gecentraliseerde bureaucratie werden.

WAT ZICH AFTEKENT

Zelfs een absolutistisch vorst bezat niet het geld of de macht waarover de moderne staat thans beschikt. Treuriger is het dat hij veel opzienbarende initiatieven nam die echter zonder resultaat bleven. Om koorts te bestrijden gaf men de artsen kistjes medicijnen die ondoeltreffend waren. Aanplakbiljetten legden uit hoe men drenkelingen weer tot leven moest brengen, hoewel de dood door verdrinking als doodsoorzaak te verwaarlozen was. Geobsedeerd door de vrees voor 'besmettelijke dampen' werd het verboden de doden in de kerk te begraven. Heeft de overheid dan helemaal niets kunnen uitrusten? Haar maatregelen hebben wellicht indirect gevolgen gehad.

Het populationistische ideaal van de overheid heeft misschien bij alle lagen van het bestuur een houding aangenomen die het leven in bescherming nam: zwervers werden verjaagd, omdat men in hen toekomstige moordenaars zag, terwijl daarentegen het onderricht aan vroedvrouwen ter hand werd genomen. De aandacht die men besteedde aan het goed registreren van doop, huwelijk en begrafenis, het organiseren van volkstellingen die niet meer alleen voor de belastingregistratie dienden, rapporten die vereist werden van steeds beter opgeleide ambtenaren, op lange termijn getuigt dat alles van een grondig verlangen naar informatie alvorens te handelen. Maar hoe interessant deze projecten ook zijn, ze werden al spoedig terzijde geschoven door de Revolutie. In de kantoren van het Oostenrijkse bestuur werd dus geen basis voor de toekomst gelegd.

Rondom Gent, Kortrijk, Charleroi en Luik, langs de Vesder tussen Ensival en Eupen (vergelijk pag. 181, 183) ontstonden agglomeraties die geen echte dorpen waren en ook nooit echte steden zouden worden: de toekomstige industriegebieden die weldra de economie en de spreiding van de bevolking over het land en tenslotte ook de gehele samenleving van het onafhankelijke België zouden doen veranderen. Al vanaf de 18de eeuw is dat alles in beweging gekomen.

*Huwelijksopocht.
Schilderij van Pieter Bruegel
de Oude (circa 1528-1569).
Stadsmuseum, Brussel.*

De Noordelijke Nederlanden van 1480 tot 1780 Structuren in beweging

Inleiding	197
De seculaire trend in prijzen en lonen	197
Gevolgen van de prijs- en loonverhoudingen	203
Sociale stratificatie	208
De adel omstreeks 1500	208
De geestelijkheid omstreeks 1500	210
De stedelijke burgerij omstreeks 1500	210
De plattelandsbewoners omstreeks 1500	211
Veranderingen van circa 1500 tot 1650	212
Veranderingen van circa 1650 tot 1800	213
De maatschappelijke bovenlaag 1480-1780	214
De middengroepen 1480-1780	219
De arbeiders 1480-1780	220
Sociale mobiliteit	222
Vermogensverhoudingen	223
Armoede	228
De differentiëring van het cultuurpatroon	231
Arbeidstoestanden	232
WERKLOOSHEID	232
SEIZOENARBEID	233
HUISARBEID	235
VROUWEN- EN KINDERARBEID	235
Levensomstandigheden	237
VOEDING	237
VOLKSGEZONDHEID	241
WATERSNOOD	242
RISICO'S IN DE AGRARISCHE SECTOR	242
RISICO'S IN ANDERE SECTOREN	243
RISICOBESTRIJDING	244
Overheid en economisch leven	247
Sociale conflicten	249

Inleiding

De geschiedenis van het huidige Nederlandse grondgebied tussen 1480 en 1780 valt globaal uiteen in twee grote tijdvakken met als cesuur ruwweg het midden van de 17de eeuw. In het eerste tijdvak hebben fundamentele veranderingen plaats-gegrepen op economisch, demografisch, sociaal, politiek, cultureel en kerkelijk gebied. Vooral de tijd van circa 1580 tot circa 1650 is in veel opzichten zeer dynamisch geweest. Daarentegen heeft het tijdvak van ná 1650 een veel statischer karakter vertoond. Toen was namelijk de sterke bevolkingsgroei voorbij, evenals de spectaculaire economische expansie. Bovendien bleef de opbouw van de Nederlandse samenleving in grote trekken dezelfde en ook in politiek, kerkelijk en cultureel opzicht deden zich geen ingrijpende veranderingen meer voor.

In dit hoofdstuk zullen een aantal aspecten van de structuur van de Nederlandse samenleving in genoemde eeuwen aan een nadere beschouwing worden onderworpen. Daarbij zal steeds weer de periodisering, die zojuist in grote trekken is aangegeven, van toepassing blijken te zijn. Allereerst wordt de aandacht gericht op de lange golfbeweging in prijzen en lonen, de zogenaamde seculaire trend.

De seculaire trend in prijzen en lonen

Voor ons inzicht in de economische en sociale geschiedenis vormt het verloop van de prijzen een waardevol hulpmiddel. Daarbij gaat het niet alleen om prijzen van consumptiegoederen, maar ook om grondstoffenprijzen, arbeidslonen, grondprijzen en rentevoet. In de veranderingen der prijsverhoudingen weerspiegelen zich veranderingen in de vraag naar en het aanbod van goederen en produktiemiddelen. Van hun kant oefenen die veranderende prijsverhoudingen weer invloed uit op het reilen en zeilen van de verschillende sectoren van het economische leven, alsmede op het materiële wel en wee van de diverse maatschappelijke groeperingen zoals boeren en ambachtslieden, grote en kleine ondernemers, grondeigenaren, loontrekkenden en vermogensbezitters.

Het internationale prijshistorische onderzoek, dat al in de vorige eeuw is begonnen en sindsdien heel wat materiaal bijeen heeft gebracht, heeft onder andere het bestaan van een lange golfbeweging of seculaire trend in het prijsverloop door de eeuwen blootgelegd. Die seculaire trend ziet er voor de meeste Europese landen gedurende de onderhavige periode in grote trekken als volgt uit. De 16de eeuw en een deel van de 17de eeuw vormen een tijdvak van stijging van het algemeen prijsniveau. Deze stijging is mogelijk gemaakt door een aanzienlijke vergroting van de geldomloop als gevolg van de toevloed van edel metaal, vooral zilver, uit Midden- en Zuid-Amerika en wordt in verband daarmee veelal aangeduid als 'prijsrevolutie'. Het sterkst stegen de prijzen van de meest noodzakelijke voedingsmiddelen, in die tijd nog de granen. Dit kwam doordat de landbouwproductie de sterke bevolkingsgroei van deze periode niet geheel kon bijhouden. De van nature geringe prijs- en inkomenselasticiteit van de vraag naar het onontbeerlijke voedsel bracht logischerwijs een relatieve stijging van de graanprijzen teweeg. Minder sterk stegen de prijzen van veehouderijprodukten, zulks in overeenstemming met de grotere elasticiteit van de vraag naar deze goederen. Nog minder gingen de prijzen van nijverheidsprodukten omhoog, terwijl de arbeidslonen de neiging hadden bij de algehele prijsstijging ten achter te blijven. Dat hield dus een daling in van het reële inkomen van loontrekkenden, alsmede van zelfstandige ambachtslieden en kleine neringdoenden, wier inkomen immers ook grotendeels bestond uit beloning voor arbeid. Intussen stegen het sterkst van alles de prijzen van grond, zowel de pacht- als de kooprijzen. De toenemende rentabiliteit van de landbouw droeg hiertoe bij.

Deze in het voorgaande geschetste trend sloeg in de loop van de 17de eeuw in zijn tegendeel om. De graanprijzen begonnen toen te dalen in verband met de stagnatie in de bevolkingsgroei. Minder sterk daalden de prijzen der veehouderijprodukten, nog minder die van de nijverheidsvoortbrengselen en het minst van alles daal-

*Gedekte tafel met boter, brood,
haring, uien, kaas en bier, het
voedsel van de gewone man.
Stillevenschilderij van Hans
van Essen, 17de eeuw.
Museum Boymans-Van
Beuningen, Rotterdam.*

den de lonen. Dat had tot gevolg dat nu de reële lonen omhoog gingen. De grondprijzen daarentegen reageerden in deze situatie met een flinke daling. Pas vanaf omstreeks 1740 bewoog de seculaire trend zich weer in opwaartse richting en toen waren het wederom de graanprijzen die het sterkst stegen. De prijzen van veehouderij- en nijverheidsprodukten, maar vooral de lonen, bleven daar weer bij ten achter. Dat wil dus zeggen dat de reële lonen andermaal onder druk kwamen te staan. De grondprijzen liepen weer sterk op in deze periode. Dit zijn de verschijnselen zoals zij uit een aantal Europese landen bekend zijn, voornamelijk uit Midden-, Noord- en West-Europa. Voor een deel hebben zich deze verschijnselen ook in ons land voorgedaan. Zo is, evenals elders, ook hier in de 16de en eerste helft van de 17de eeuw het algemeen prijsniveau omhoog gegaan, terwijl vanaf circa 1650 tot circa 1740 er een druk op het prijsniveau ligt, dat na 1740 weer opwaarts trekt. Ook de sterke stijging van grondprijzen in de opgaande golf van 1480 tot 1650, de neiging tot dalen in de neergaande golf van 1650 tot 1740 en daarna weer de stijging, hebben zich hier te lande voorgedaan. In een aantal opzichten week echter de ontwikkeling in Nederland beduidend af van het algemeen voorkomende patroon. Allereerst kan worden opgemerkt dat in ons land in de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw de prijzen van veehouderijprodukten minstens even sterk, zo niet sterker zijn gestegen dan de graanprijzen. Zie hiervoor de tabellen 1 en 2. Voorts heeft in Nederland de beloning van de produktiefactor arbeid een heel ander verloop gehad dan elders. In het eerste driekwart van de 16de eeuw zijn weliswaar ook hier de lonen bij de prijsstijgingen ten achter gebleven, zodat het reële loon daalde. Voor Leiden kan dit worden geïllustreerd aan de hand van aan Posthumus' boek over de lakenindustrie ontleende gegevens, opgenomen in de tabellen 2 en 3. Vanaf ongeveer 1580 echter hebben de nominale lonen over het algemeen een sterke stijging ondergaan, die zich heeft voortgezet tot ergens in het tweede of derde kwart van de 17de eeuw. Deze stijging van de nominale lonen is over het geheel genomen sterker geweest dan de stijging van de kosten van levensonderhoud, met andere woorden de reële lonen zijn verbeterd. Dit betekent dat deze periode van driekwart tot een volle eeuw een positieve afwijking te zien geeft

TABEL 1 Indexcijfers van de prijzen van rogge en boter te Utrecht en rundvlees te Leiden, 1500-1649 (1500/24 = 100)

periode	rogge Utrecht	boter Utrecht	rundvlees Leiden	
1500/24	100	100	100	Bron: Sillem, <i>Tabellen van marktprijzen</i> ; Posthumus, <i>Nederlandsche prijsgeschiedenis</i> , II, 257 vlg., 413, 486 vlg., 604 vlg.
1525/49	148	130	150	
1550/74	230	231	250	
1575/99	365	397	450	
1600/24	409	554	500	
1625/49	570	743	750	

TABEL 2 Indexcijfers van de prijzen van granen en veehouderijprodukten te Leiden, 1580 (1501/20 = 100)

rogge	435	hooi	504	Bron: Posthumus, <i>Leidsche lakenindustrie</i> , II, 189.
gerst	347	boter	472	
haver	388	ossehuiden	420	
tarwe	336	koehuiden	379	
		smeer	371	

TABEL 3 Indexcijfers van lonen te Leiden, 1580 (1501/20 = 100)

ongeschoolde arbeid	116	Bron: Posthumus <i>Leidsche lakenindustrie</i> , II, 211.
buitenwerk	195	
hooiloon	233	
wisselloon (kaarsenmaker)	192	
rietdekker	± 200	

TABEL 4 Indexcijfers van lonen en van de kosten van levensonderhoud te Leiden, 1615/19 (1580/84 = 100)

kosten van levensonderhoud	166	Bron: Posthumus, <i>Leidsche lakenindustrie</i> , II, 216.
ongeschoolde arbeid	317	
buitenwerk	263	
hooiloön	211	
maailoön	286	

TABEL 5 Indexcijfers van prijzen te Utrecht, 1650-1749 (1650/74 = 100)

periode	rogge	boter	rundvlees	Bron: Posthumus <i>Nederlandsche prijsgeschiedenis</i> II, 257, 413, 486, 604.
1650/74	100	100	100	
1675/99	80	95	87	
1700/24	75	91	93	
1725/49	75	93	120	

TABEL 6 Indexcijfers van prijzen te Arnhem en Sneek, 1730-1799 (1730/39 = 100)

periode	rogge Arnhem	boter Sneek	Bron: [Heringa], <i>Overzicht van marktprijzen</i> . G. A. Sneek B 775-787, 850-853.
1730/39	100	100	
1740/49	125	140	
1750/59	117	121	
1760/69	133	136	
1770/79	164	152	
1780/89	166	167	
1790/99	200	188	

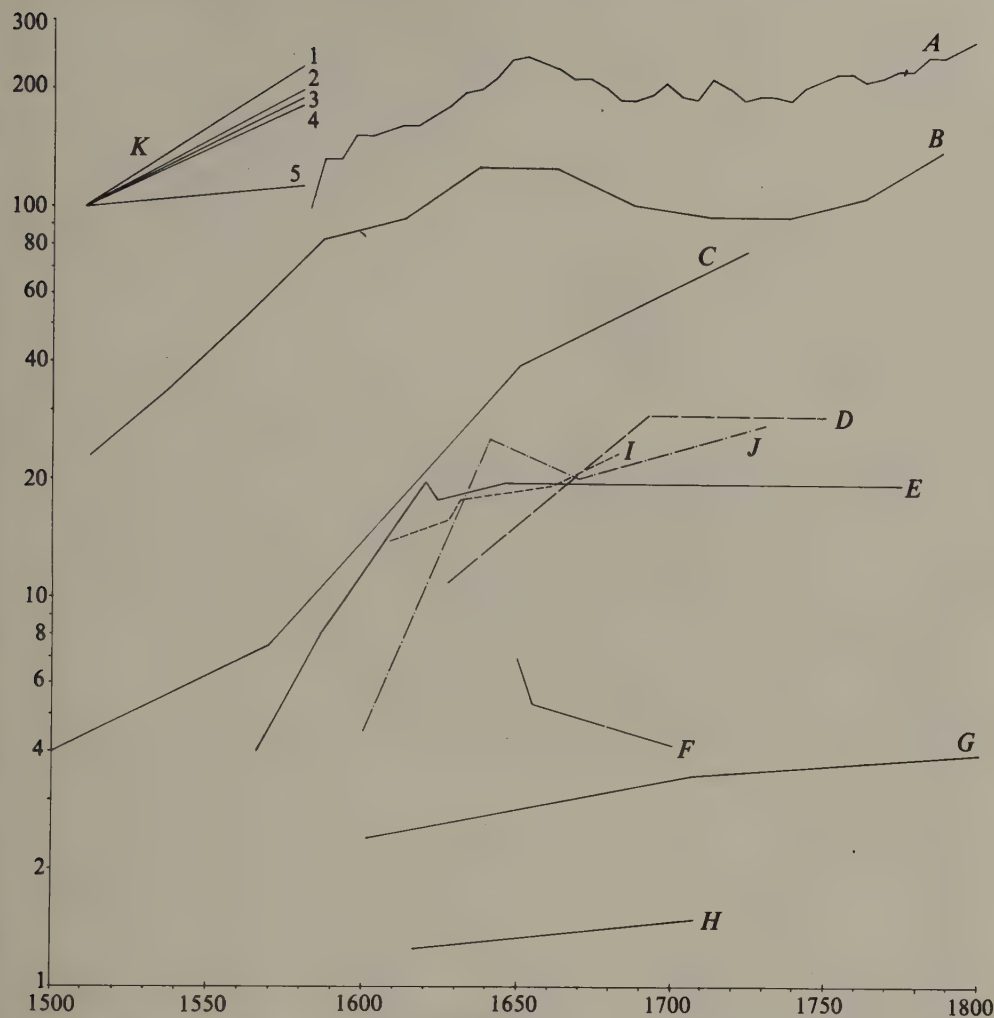
van hetgeen in de andere Europese landen is geschied. Tabel 4 illustreert dit voor Leiden in de periode 1580 tot 1620.

De sterke stijging van de nominale lonen in de laatste decennia van de 16de en de eerste helft of het eerste driekwart van de 17de eeuw werd gevolgd door een tijdvak van anderhalve eeuw à twee eeuwen, waarin de meeste lonen nominaal vrijwel op hetzelfde peil bleven. Deze verstarring van de nominale lonen betekende voor de loontrekkenden een verdere verbetering van hun reële inkomen in de periode van ruwweg 1650 tot 1740, toen immers de kosten van levensonderhoud daalden (zie tabel 5). In de agrarische sector schijnen hier en daar na 1650 zelfs de nominale lonen nog verder te zijn gestegen. Na 1740 echter gaan de kosten van levensonderhoud weer omhoog (zie tabel 6) en vooral na 1770 wordt de discrepantie tussen stijgend prijspeil en gelijkblijvend loonpeil steeds groter. Ditmaal vormde ons land geen uitzondering meer op de alom in Europa zich voordoende daling van het reële loon.

Natuurlijk heeft het hier geschetste beeld een uitermate globaal karakter. De werkelijkheid was veel gecompliceerder. Er kwamen sterke fluctuaties op korte termijn in de prijzen voor en wellicht zijn er zelfs kortere conjunctuurgolven binnen de seculaire trend aan te wijzen. De laatste decennia van de 17de eeuw bij voorbeeld vallen op als een periode van hoge graanprijzen. Er waren bovendien verschillen in loonpeil tussen de bedrijfstakken, de beroepsgroepen en de delen van het land. Iets van die sectorale en geografische verschillen valt te bespeuren in de grafiek op pag. 201 en de kaart op pag. 202.

De grafiek behelst de uit de bestaande literatuur verzamelde gegevens betreffende de ontwikkeling van een aantal lonen. Bovendien is in die grafiek opgenomen de index van de kosten van levensonderhoud van 1580 tot 1800, die Posthumus geeft in zijn boek over de Leidse lakenindustrie. Tenslotte is nog bij wijze van benadering van de kosten van levensonderhoud vanaf 1500, de Utrechtse roggeprijs van 1500 tot 1800 in de grafiek mede opgenomen.

De kaart heeft uitsluitend betrekking op lonen in de landbouw en is gebaseerd op opgaven in de landbouwenquête van 1800. In deze kaart komt duidelijk tot uiting hoe de lonen het laagst waren in het zuiden en oosten des lands en hoger werden naarmate men verder noord- en westwaarts kwam. In de huidige provincie Noord-

Diverse lonen, 1500-1800.

A Index van de kosten van levensonderhoud te Leiden (1580/4 = 100) (N. W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie II* [’s-Gravenhage 1939] 210, 1010, 1087).

B Roggeprijs Utrecht c.q. Leiden; stuivers per mud;

25 jr. gemiddelden (berekend uit J.A. Sillem, *Tabellen van marktprijzen van granen te Utrecht in de jaren 1393 tot 1644. Uit de rekeningen en weeklijsten der domproosdij, in: Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks III* [1901] no. 4. en N. W. Posthumus, *Nederlandse prijsgeschiedenis II*

[’s-Gravenhage 1964] 413 e.v., 612 e.v.).

C Jaarloon boerenknecht Friesland; in gld. (berekend uit: Jan de Vries, *The Dutch rural economy in the golden age 1500-1700* [New Haven-Londen 1974] 183 e.v.).

D Dagloon scheepstimmerman Amsterdam; in stuivers (ontleend aan: O. Pringsheim, *Beiträge*

zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der vereinigten Niederlande in 17. und 18. Jahrhundert [Leipzig 1890] 50).

E Dagloon metselaarsgezel; in stuivers (ontleend aan: Pringsheim, o.c., 51).

F Weekloon lakenwever Leiden; in gld. (Posthumus, o.c., 652).

G Weekloon bleekmeiden buiten de kost, Haarlemse blekerijen; in gld. (S.C. Regtdoorzee Greup-Roldanus, *Geschiedenis der Haarlemmer bleekerijen* [1936] 160-161).

H Weekloon bleekmeiden met de kost, Haarlemse blekerijen; in gld. (Regtdoorzee Greup-Roldanus, o.c., 160-161).

I Dagloon droogscheerders Amsterdam; in stuivers (J. G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* [’s-Gravenhage 1970] 296-298).

J Dagloon scheepsbouw aan de Zaan; in stuivers (A. van Braam, *Bloei en verval van het economisch-sociale leven aan de Zaan in de 17de en 18de eeuw* [z.j.] 92 e.v.).

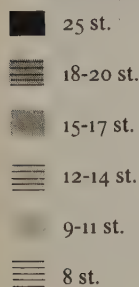
K Indexcijfers van lonen te Leiden (1501/20 = 100) (Posthumus, o.c., 211).

- 1 hooiloan
- 2 rietdekker
- 3 buitenwerk
- 4 kaarsenmaker
- 5 ongeschoold

Holland treffen we de hoogste lonen aan. Dat dit 'isolonen'-patroon algemeen, dus ook voor andere sectoren, heeft gegolden gedurende de 17de en 18de eeuw, mag wel worden aangenomen op grond van de weliswaar gebrekkige en incidentele gegevens die tot nu toe bekend zijn geworden over de lonen in die tijd. Een aantal van zulke gegevens, ontleend aan een artikel van Jan de Vries, is ter illustratie van het voorgaande in tabel 7 ondergebracht.

Nu is er in de literatuur bij het verschijnsel dat de Nederlandse, en dan vooral de Hollandse, lonen zoveel hoger waren dan die in het buitenland, menigmaal de opmerking geplaatst dat die hoge lonen ook wel nodig waren, gezien de hoge belastingen op de eerste levensbehoeften in de Republiek in het algemeen en in de Hollandse steden in het bijzonder. Daar kan tegenin worden gebracht dat het zeer onwaarschijnlijk is dat het voordeel van de hoge lonen geheel werd weggenomen door die indirecte belastingen. Toch blijft het moeilijk om uitspraken te doen over

Zomerdaglonen landbouw,
1800 (in stuivers).

het reële loon, zolang wij slechts gebrekkige informatie hebben over nominale lonen, graanprijzen en indirecte belastingen en praktisch niets weten over andere bestanddelen van het arbeidersbudget, zoals huishuur, plaatselijke belastingen en overige uitgaven.

Het verschijnsel van de hoge lonen is overigens moeilijk te rijmen met het feit dat er in ons land een vrij omvangrijke structurele werkloosheid heerste. Men zou verwachten dat daardoor een neerwaartse druk op het loonpeil is uitgeoefend. Die werkloosheid zal verderop in dit hoofdstuk nog ter sprake komen. Gezien die werkloosheid wekt het bovendien verwondering dat er zoveel buitenlandse arbeiders in ons land werden tewerkgesteld. Het is moeilijk om voor de combinatie van deze drie verschijnselen: hoog loonpeil, veel werklozen en veel buitenlandse gastarbeiders, een sluitende verklaring te vinden. Het is niet onbegrijpelijk dat deze verklaring wel is gezocht bij de toenmaals uitstekende sociale voorzieningen voor de Nederlanders in de vorm van een royale armenzorg. Die armenzorg zou dan als het ware een bodem hebben gelegd in de prijsvorming op de arbeidsmarkt voor Nederlandse loontrekkenden. De aldus veronderstelde samenhangen zijn echter tot nu toe nog niet met adequaat bronnenmateriaal aangetoond.

Behalve in het prijsverloop, kan de seculaire trend in veel andere verschijnselen worden vastgesteld. Ook in het onderhavige hoofdstuk, evenals in de hoofdstukken gewijd aan de diverse sectoren van de economie, zal menigmaal die seculaire trend van toepassing blijken te zijn. In een recente studie over de geschiedenis van het trekschuitvervoer in Nederland van 1632 tot 1839 is de seculaire trend in de econo-

mische ontwikkeling van Nederland ook nog weer eens duidelijk aan het licht getreden. Tot in de jaren zeventig van de 17de eeuw werd groei geconstateerd, gevolgd door een scherpe achteruitgang, onder andere tot uiting komend in een substantiële daling van het gemiddeld inkomen per hoofd van de bevolking. Deze achteruitgang bereikte een dieptepunt in de jaren veertig van de 18de eeuw; daarna kwam er tot 1806 weer een bescheiden groei ofwel, op zijn ongunstigst, stagnatie. Tegen de achtergrond van deze lange golfbeweging waren er korte termijn fluctuaties van uiteenlopende hevigheid en lengte. Zo deed zich in de jaren negentig van de 17de eeuw een notoire opleving voor. Deze zette echter niet door; na 1700 kreeg de achteruitgang weer de overhand.

Gevolgen van de prijs- en loonverhoudingen

Welke betekenis hebben nu de in het voorgaande geschetste prijs- en loonverhoudingen, alsmede de veranderingen daarin, gehad voor de Nederlandse samenleving in de behandelde periode? Daarover kan allereerst worden opgemerkt dat de stijgende landbouwprijzen in de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw de intensivering en specialisering in de agrarische sector hebben aangewakkerd. Dit geldt niet alleen voor de akkerbouw doch, omdat in ons land de veehouderijprijzen eveneens flink omhoog gingen, ook voor de veehouderij. De agrarische sector als geheel heeft deel gehad aan deze bloei en alle betrokkenen hebben ervan geprofiteerd. Niet alleen de boeren – hun weelderiger wordend consumptiepatroon blijkt uit contemporaine boedelinventarissen – maar ook de grondeigenaren floreerden. Adellijke en andere grondbezitters lieten bestaande kastelen, borgen en sinzinen uitbreiden of moderniseren en nieuwe bouwen. In een gewest als Friesland heeft de portretschilderkunst, waarvan de clientèle bestond uit adel en gegoede burgerij, nimmer zo gebloeid als toen. Een aanwijzing dat grondbezit zeer rendabel was, ligt ook in het feit dat rijk geworden Hollandse kooplieden hun in de handel verdiende vermogens voor een deel gingen steken in landaanwinningsactiviteiten,

TABEL 7 Zomerdaglonen voor buitenwerk, diverse plaatsen 1625-1824 (in stuivers)

plaatsen	perioden, waaruit de gegevens afkomstig zijn							
	1625- 1649	1650- 1674	1675- 1699	1700- 1724	1725- 1749	1750- 1774	1775- 1799	1800- 1824
<i>Holland</i>								
Enkhuizen							18 à 22	
Hoorn/Alkmaar		18 à 20	16 à 20				18 à 22	
Edam		22	24					
Purmerend						18		
Buiksloot							18	18
Haarlemmerliede		20	20					
Muiden						16		
Weesp			16	16	16			
Leiden	24	24 à 26	24 à 25		18 à 24	20	20 à 22	
Delft	22							
Den Haag			18 à 20	18 à 20	22 à 23			
Dordrecht	15 à 20							
Nieuw Beijerland		15	15			20	20	
<i>Overige provincies</i>								
Montfoort							14	
Sneek						14		
Drachten						14	10 à 14	14
Groningen	15		14 à 16		16	14 à 18		16
Arnhem	12	12						
Kampen		12 à 14						
Baronie van Breda							10 à 14	10 à 14

Bron: Jan de Vries, *An Inquiry into the Behaviour of Wages*, 94-95.

De Menkemaborg te Uithuizen in de provincie Groningen. Friesland en Groningen kenden geen middeleeuwse feodale adel, maar een zogenaamde hoofdelingenstand, die meestal in versterkte huizen of verdedigbare woontorens woonde: de stinzen en borgen. Van de Menkemaborg, oorspronkelijk bewoond door de familie Clant van Stedum, werd in de 18de eeuw de toren afgebroken.

zoals de droogmakerijen. Ook de loontrekkenden in de landbouw schijnen deel te hebben gehad aan de bloei van deze sector. Er is bijzonder weinig bekend over lonen in de landbouw maar voor zover er gegevens zijn, openbaren zij een zeer sterke stijging. Jan de Vries vermeldt in zijn boek over de Nederlandse landbouw in de periode 1500-1700 dat het jaarloon van boerenknechten volgens Friese boereninventarissen in de periode 1562-1576 lag tussen 3,10 en 15,60 gulden; bij de helft van de waarnemingen lag het tussen de 5 en 10 gulden. Voor de periode 1634-1666 luiden de gegevens: tussen 11 en 116 gulden en de helft vande waarnemingen tussen 30 en 50 gulden. In 1718-1730 was het weer hoger: tussen 28 en 129 gulden; de helft van de waarnemingen ligt dan tussen 70 en 90 gulden.

Door de toenemende specialisering in de agrarische sector en de groeiende koopkracht van de agrarische bevolking is de uitbreiding van de niet-agrarische sectoren mede bevorderd. Handel en scheepvaart, nijverheid en dienstensector breidden zich uit, niet alleen in de steden maar ook in veel dorpen met het karakter van verzorgingscentrum voor het omringende platteland.

Deze ontwikkeling heeft ertoe geleid dat in de 18de eeuw in die gebieden waarover gegevens beschikbaar zijn, nog niet de helft van de beroepsbevolking in de agrarische sector werkzaam was. Meer dan de helft van de bevolking vond daar dus een bestaan in nijverheid, handel, verkeer en maatschappelijke diensten. Tabel 8 verschaft hierover nadere bijzonderheden. Daaruit blijkt onder andere dat zelfs in zuiver agrarische streken als Salland en de Friese kleibouwstreek ongeveer 30% van de beroepsbevolking buiten de landbouw werkzaam was. Vergelijkt men deze getallen van tabel 8 met gegevens uit andere landen, dan komt de relatief hoge verbijzonderingsgraad van de Nederlandse economie in die tijd des te sterker tot uiting: in landen als Frankrijk en Zweden was rond het midden van de 18de eeuw circa 75% van de totale beroepsbevolking in de landbouw werkzaam en zelfs in Engeland bedroeg dat percentage toen nog altijd 65%.

Wanneer in de tweede helft van de 17de eeuw de expansie in veel opzichten plaats maakt voor contractie, betekent dat voor de boeren en voor een deel van de zelfstandigen in handel, scheepvaart en nijverheid een vermindering van kansen. Een sterke verslechtering deed zich over het algemeen voor in de financiële positie van grondeigenaren. De Overijsselse adel zag zijn vermogens aanmerkelijk slinken; in een volgende paragraaf worden daarover enkele gegevens verstrekt. Dat deel van de Friese adel, dat katholiek was gebleven en dus de dalende opbrengsten uit grondbezit niet kon compenseren door inkomsten uit regentenfuncties, ging ook

economisch achteruit. De regentenstand daarentegen ging het goed in deze periode. Met hun relatief vaste inkomen, in de vorm van salarissen en emolumenten, in een tijd van druk op de prijzen, namen de regenten toe in rijkdom, macht en aanzien.

Loontrekkenden, voorzover zij werk hadden, alsmede kleine zelfstandigen met een goed lopend bedrijf, hebben in dit tijdvak ook in gunstige omstandigheden verkeerd. A fortiori geldt dit voor een deel van de grote ondernemers, bij voorbeeld de kooplieden-bankiers die konden profiteren van de toenemende vraag naar hun diensten in de financiële sfeer, een vraag die kwam zowel van de zijde van de overheden in binnen- en buitenland als van de zijde van het bedrijfsleven, en dan in toenemende mate ook van het buitenlandse bedrijfsleven.

In de tweede helft van de 18de eeuw werken de veranderende prijsverhoudingen weer ten voordele van de landbouw; boeren en grondbezitters profiteren daarvan. In deze periode gaat het bovendien niet slecht met vele takken van handel en scheepvaart. Sommige andere sectoren gaan echter duidelijk achteruit; dat geldt met name voor de visserij en de nijverheid. Vooral na 1770 klinken daardoor de klachten over structurele werkloosheid en armoede zeer luid. De gunstige positie van regenten en renteniers wordt nu ook ondergraven door het stijgend prijspeil. Degenen onder hen echter, die ook grondbezitters waren, konden in vermeerde- rende opbrengsten uit dat grondbezit compensatie vinden voor de relatief dalende inkomsten uit regentenfuncties en/of beleggingen in staatspapieren.

Voor de gehele tijd van de Republiek geldt dat het hoge loonpeil, dat met name in Holland heerste, ertoe heeft bijgedragen dat het accent kwam te liggen op kapitaalintensieve productieprocessen en dat arbeidsintensieve productieprocessen altijd in een kwetsbare positie verkeerden. Die kapitaalintensiteit komt onder andere tot uiting in de ruime aanwending van windmolens, watermolens en ros- mo-

TABEL 8 Beroepsstructuur 18de eeuw (%)

		Land- bouw	Nijver- heid	Handel en verkeer	Overige beroepen	Arbeiders niet nader in te delen
<i>a totaal</i>						
Noord-Holland	1811	35	38	16	9	2
Friesland	1749	44	27	18	9	2
Veluwe	1749	47	27	17	6	3
Overijssel	1795	46	36	12	5	2
<i>b steden</i>						
Noord-Holland	1811	17	43	25	12	2
Friesland	1749	5	49	27	17	2
Veluwe	1749	7	51	26	13	2
Overijssel	1795	13	49	23	14	1
<i>c platteland (excl d)</i>						
Noord-Holland	1811	54	25	12	7	2
Friesland	1749	62	19	14	5	—
Kleiweidestreek		60	18	16	5	—
Veenweidestreek		49	20	25	5	—
De Wouden		66	20	11	4	—
Kleibouwstreek		69	17	9	5	—
Veluwe	1749	66	22	6	2	3
Overijssel	1795	60	23	11	4	2
Salland		71	18	8	3	0
Vollenhove		34	38	17	5	6
<i>d industriegebieden</i>						
Zaanstreek		11	65	14	8	2
Twente		44	43	8	3	2

Bron: Van der Woude, The A.A.G. Bijdragen and the study of Dutch rural history, in: *The Journal of European Economic History* 4 (1975) 232.

lens in allerlei, vooral in Holland geconcentreerde, takken van nijverheid, zoals houtzagerij, grutterij, papiermakerij, olieslagerij, snuiftabakfabricage, etcetera. In feite komt dat kapitaalintensieve karakter eveneens tot uiting in de aanwezigheid van veel industrieën waar – in verhouding tot de arbeidskosten – de grondstoffen en/of het brandstoffenverbruik een zwaarwegend kostenbestanddeel vormden. Voor de eerste categorie moet men denken aan de trafieken, zoals de diamantslijperijen, de zijdeweaverijen en -ververijen, die kostbare buitenlandse grondstoffen en halffabrikaten verwerkten. De tweede categorie bestaat uit de vele brandstofintensieve industrieën die ons land kende: bierbrouwerij, jeneverstokerij, steenbakkerij, aardewerkindustrie, zoutziederij, suikerraffinaderij enzovoort. Arbeidsintensieve industrieën, zoals de textielnijverheid, hadden daarentegen juist de neiging weg te trekken uit de Hollandse steden en zochten dan plattelandsgebieden op met veel lagere lonen, zoals Twente en Noord-Brabant.

Een vraag, die gemakkelijk opkomt met betrekking tot de economische ontwikkeling van de Republiek in de 17de en 18de eeuw, is: waarom heeft Nederland geen industriële revolutie gekend zoals Engeland? Waren niet reeds in de 17de eeuw daartoe de voorwaarden ruimschoots vervuld? De grote mate van persoonlijke vrijheid, de geldende eigendomsrechten en de vigerende vorm van grondgebruik gaven de Republiek een modern karakter, waarin een kapitalistische economie goed wilde aarden. Er was een relatief dichte bevolking, hetgeen in principe een concentratie inhoudt van zowel het aanbod van arbeidskrachten als van de vraag naar consumptiegoederen. Voorzover het aanbod van bepaalde soorten arbeid al tekort schoot, blijkt het gemakkelijk te zijn geweest die arbeid uit het buitenland aan te trekken. En wat de afzetmogelijkheden voor industrieproducten betreft, die was niet alleen groot door de hoge bevolkingsdichtheid en de verregaande specialisatie in de economie, maar vooral ook doordat die bevolking over een aanzienlijke koopkracht beschikte. Het gemiddelde inkomensniveau hier te lande was immers relatief hoog en de inkomensverdeling niet al te ongelijk. Naast die binnenlandse vraag was er bovendien een ruime potentiële exportvraag, aangezien door de intensieve buitenlandse handel en scheepvaart de aansluiting op de wereldmarkt optimaal was. Daar komt bij dat er in Nederland ruimschoots kapitaal verkrijgbaar was tegen een lage rentevoet, dat alfabetisme, geschooldheid en technologie op een behoorlijk peil stonden, dat het land vervoertechisch in een voordelige positie verkeerde door zijn ligging aan zee en de aanwezigheid van een dicht net van bevaarbare binnenwateren en, last but not least, dat er goedkope energie verkrijgbaar was in de vorm van turf, die via dat waterwegennet tegen lage kosten naar de centra van bewoning en industriële activiteit kon worden vervoerd. Daar diende de turf niet alleen als huisbrand, maar vooral ook maakte hij de exploitatie mogelijk van de talrijke brandstofintensieve industrieën. Deze beschikbaarheid van goedkope energie was van essentiële betekenis in een tijd, waarin de ontbossing zo ver was voortgeschreden – niet alleen in Nederland maar ook elders in Europa – dat hout een dure brandstof was geworden, terwijl bovendien aardolie, aardgas en kernsplitsing als energiebronnen nog onbekend waren. Recente berekeningen hebben aangetoond dat ons land zich in de 17de eeuw een voor die tijd ongekende energieconsumptie kon veroorloven, te weten gemiddeld 4 miljoen kcal per hoofd van de bevolking. Weliswaar bedraagt onze energieconsumptie heden ten dage meer dan het tienvoudige hiervan – in 1973 was het 50 miljoen kcal per hoofd – maar in een land als India bedroeg zij in 1973 nog slechts 2 miljoen kcal per hoofd. Indien de Republiek in de 17de eeuw haar hoge energieconsumptie met brandhout had moeten realiseren, dan zouden alleen daarvoor al 800 000 ha permanent bos nodig zijn geweest, dat is een vierde van de huidige oppervlakte van Nederland!

Dat er, ondanks de op het eerste gezicht gunstige constellatie van factoren, tijdens de Republiek toch geen doorbraak naar een industriële samenleving heeft plaatsgehad, is een feit dat gemakkelijk is vast te stellen, maar moeilijk te verklaren. Zo lijkt het niet onlogisch de oorzaak te zoeken aan de kant van de vraag. Immers, op de binnenlandse vraag zal sinds het midden van de 17de eeuw een drukkende invloed zijn uitgegaan doordat, juist in die gebieden waar het welvaartspeel hoog

was en de differentiëring in het economische leven het verst voortgeschreden, een gevoelige bevolkingsachteruitgang plaatsgreep, ofwel op zijn minst de bevolkingsgroei stagneerde. Dat betekent dat hier de binnenlandse markt, die toch al beduidend kleiner was dan in Engeland, in tegenstelling tot de binnenlandse markt in dat land, niet meer expandeerde. Terwijl Nederland aan het eind van de 18de eeuw nauwelijks meer inwoners had dan in het midden van de 17de eeuw, is de bevolking van Engeland en Wales in de 18de eeuw gegroeid van 6 miljoen tot meer dan 9 miljoen.

Voorts zijn er aanwijzingen dat de samenstelling van de consumptieve vraag in ons land niet van dien aard was dat daardoor een industriële revolutie kon worden uitgelokt: die vraag ging te weinig uit naar echte industriële massagoederen en te veel naar traditionele ambachtelijke artikelen en luxegoederen. Dit laatste is waarschijnlijk sedert het midden van de 17de eeuw nog versterkt door een toenemende inkomensongelijkheid. Door de monopolistische structuur van de stapelmarkt, de oligarchische opzet van het regentenbestel, alsmede door de lenings- en belastingpolitiek van de overheid, lijkt er een overheveling te hebben plaatsgehad van koopkracht naar de bezittende klasse. De leden daarvan hadden een hoge spaarquote en oefenden bovendien veeleer vraag uit naar luxegoederen dan naar industriële massagoederen. Bij dit alles moet bovendien worden bedacht dat in de tweede helft van de 17de en eerste helft van de 18de eeuw het reële inkomen per hoofd in ons land is gedaald, terwijl het in Engeland in de loop van de 18de eeuw met jaarlijks $\frac{1}{2}\%$ toenam.

De buitenlandse vraag naar Nederlandse industrieproducten werd, eveneens sedert het midden van de 17de eeuw, in toenemende mate nadelig beïnvloed door mercantilistische maatregelen van het buitenland. Bovendien is wellicht in andere Europese landen waarmee de Republiek handel dreef – men denke aan Frankrijk, Duitsland, de Scandinavische en Baltische landen – de inkomensverdeling in deze tijd eveneens onevenrediger geworden, waardoor ook daar de koopkrachtige vraag van de massa der bevolking, de potentiële klant voor industriële massagoederen, eer af- dan toegenomen is.

Voorts moet worden vastgesteld dat de relatief voordelige positie van de Republiek ten aanzien van de energievoorziening verzwakt is, doordat in het tijdvak van 1650 tot 1850 de steenkool – de energiebron bij uitstek voor de Engelse industriële revolutie – goedkoper is geworden, terwijl de turf prijs in de loop van de 18de eeuw juist aantrok.

Een belangrijk verschil met Engeland is verder dat onze koloniën niet of nauwelijks een afzetgebied vormden voor onze nijverheidsprodukten, terwijl Engeland in zijn Noordamerikaanse koloniën, waar een welvarende bevolking met een Europees cultuurpatroon woonde, juist wel een belangrijk afzetgebied had. Het is niet voor niets dat Engeland dit afzetgebied door mercantilistische maatregelen voor zich zelf reserveerde.

De moeilijkheid van deze pogingen tot verklaren is dat de informatie – kwantitatieve zowel als kwalitatieve – over de relevante verschijnselen uitermate schaars en gebrekkig is en daardoor geen stellige uitspraken toelaat.

Een factor die ook menigmaal is aangewezen als oorzaak van het achterblijven in de 18de eeuw van de Nederlandse economie in het algemeen en van het uitblijven van een industriële revolutie in het bijzonder, wordt gevormd door de hoge lonen. Het is echter zeer de vraag of die hoge lonen prohibitief kunnen worden geacht ten aanzien van een industrialisering. Immers, zij kunnen het productieproces juist drijven in de richting van mechanisatie – vervanging van dure arbeid door kapitaal! – en zij houden tevens in dat er bij de loontrekkenden een koopkrachtige vraag naar industrieproducten aanwezig is.

In de grond der zaak lijkt het verschil tussen Engeland en Nederland sinds het midden van de 17de eeuw daarin te liggen dat Engeland een tijdvak van expansie doormaakte, terwijl Nederland juist een periode van stagnatie tegemoet ging, stagnatie ten opzichte van de periode vóór 1650, alsmede stagnatie in vergelijking met omringende landen, vooral met Engeland. In zulk een sfeer van stagnatie kan een koploper van de industriële revolutie niet gedijen.

Sociale stratificatie

Hoe was de Nederlandse samenleving opgebouwd: welke maatschappelijke groeperingen waren er, hoe verhielden zij zich ten opzichte van elkaar en welke veranderingen zijn in de loop van de tijd in die sociale stratificatie opgetreden? Deze vragen zullen ons thans bezighouden.

Voor het behandelde tijdvak 1480-1780 in zijn geheel kan worden gesteld dat de Nederlandse samenleving een oligarchisch karakter had. Een elite domineerde in alle opzichten: economisch, sociaal, politiek en cultureel. Die elite bestond uit adel en niet-adellijk patriciaat. De numerieke verhouding tussen deze subgroepen van de maatschappelijke bovenlaag verschilde van periode tot periode en van gebied tot gebied. In Holland en Zeeland was reeds in de late middeleeuwen in de steden uit de burgerij een patriciaat ontstaan, dat de adel op zij streefde. Tijdens de Republiek was er van de adel in deze gewesten weinig meer over en werd de regentenstand gevormd door families die in handel en scheepvaart tot rijkdom en aanzien waren gekomen. In andere gewesten daarentegen bleef ook nog tijdens de Republiek de adel een vooraanstaande plaats innemen. Deze vormde daar de kern van de regentenstand, waarin weliswaar ook enkele burgergeslachten inmiddels waren doorgedrongen. Dit geldt niet alleen voor Utrecht, Gelderland en Overijssel, maar ook voor Friesland en Groningen.

De adel omstreeks 1500

Aan het einde van de 15de eeuw had ons land ongeveer anderhalve eeuw van partijtwesten achter de rug. De Hollandse adel was uit die periode vol burgeroorlogen ernstig verzwakt te voorschijn gekomen. In het midden van de 16de eeuw zou hij nog slechts uit een twaalftal families hebben bestaan. Het grondbezit van de Hollandse adel was ook niet indrukwekkend: naar schatting bezat de adel nog geen 10% van al het cultuurland. Wel was het adellijke bezit geconcentreerd in bepaalde dorpen, maar zelfs in die dorpen overheerste het meestal niet eens. Het grootste adellijke grondbezit in één dorp bevond zich te Kralingen, alwaar de vrouwe van Assendelft 350 morgen (à circa 0,85 ha) bezat, hetgeen één kwart uitmaakte van het totale grondgebied van het dorp.

Het adellijke grondbezit werd in Holland over het algemeen niet geëxploiteerd als grootbedrijf of landgoed maar, in de vorm van gezinsbedrijven, verpacht aan vrije boeren. Menigmaal ook was het in erfpacht uitgegeven. In sommige gevallen vormden heerlijke rechten een belangrijk onderdeel van het adellijke bezit. Die heerlijke rechten konden de hoge en lage rechtspraak, dit is respectievelijk straf- en civiele rechtspraak, omvatten en voorts zaken zoals het vis- en jachtrecht, het tolrecht, het recht om bepaalde accijnzen te heffen en het tiendrecht. In de meeste gevallen waren slechts enkele van deze rechten aan een heerlijkheid verbonden. De positie van de Hollandse adel werd in de loop van de 16de eeuw verder aangetaast door de toenemende macht en rijkdom van de steden, alsmede door de voortdurende inflatie. Deze laatste factor werkte in het bijzonder daar waar de adellijke inkomsten bestonden uit vaste bedragen zoals erfpachten en grondrenten. Weliswaar was er tijdens het Bourgondische en Habsburgse bewind voor althans een deel der edellieden de mogelijkheid om posten in de krijgsmacht of de ambtenarenhiërarchie te bekleden, maar het is de vraag of daar niet menigmaal geld bij moest, gezien de kosten van het stand ophouden in levensstijl en consumptiepatroon.

In de provincie Utrecht was de positie van de adel minder verzwakt. Uit belastingregisters van 1540 (Manuaal van het Oudschildgeld) blijkt dat er toen nog dorpen waren, zoals Kamerik, Breukelen en Maarssen, waar de adel rond 30% van de grond in bezit had. Daar staat echter weer tegenover dat er ook hele gebieden in deze provincie waren, met name in het westen en noordwesten, waar helemaal geen adellijk bezit voorkwam.

Friesland en Groningen kenden geen geprivilegieerde feodale adel, maar wel een

zogenaamde hoofdelingenstand. Deze hoofdelingen waren naar Gosses' opvatting in de loop van de middeleeuwen opgekomen uit de stand van de vrije, eigenerfde boeren. Zij onderscheidden zich van de overige plattelandsbewoners doordat ze gemiddeld meer grond bezaten en doorgaans een versterkt huis of verdedigbare woontoren bewoonden, welke in Friesland 'stins' en in Groningerland 'borg' werd genoemd. Vaak hielden ze er ook een eigen krijgsmachtje op na. Overheidsfuncties, zoals die van grietman in Friesland en redger in Groningerland, werden meestal door hen bekleed. Hun domicilie hadden zij in de relatief rijke kleistreken van de noordelijke provincies en niet in de armere zandgebieden. Een andere opvatting luidt dat de hoofdelingen de opvolgers waren van een dienstadel uit de grafelijke tijd, die grafelijke ambten had bekleed zoals dat van schout, en die na het verdwijnen van het grafelijke gezag als zelfstandige besturende bovenlaag is blijven voortbestaan.

Ondanks het feit dat ook de hoofdelingen sinds het midden van de 14de eeuw nagenoeg voortdurend onderling oorlog hadden gevoerd – de partijschappen van de Schieringers en Vetkopers – waren hun gelederen toch niet zo sterk gedund als die van de Hollandse adel. Er waren in de 16de eeuw nog veel hoofdelingenfamilies en op een kaart van Friesland uit de eerste helft van de 17de eeuw van de toenmalige Friese historicus Winsemius komen nog altijd ongeveer 200 adellijke huizen of 'edele staten' voor. In 1491 bezaten de rijkste Groningse hoofdelingen, de Ewsums te Middelstum, tegen de 2000 ha land in volle eigendom en bovendien nog 650 ha in gemeenschappelijk eigendom met een andere hoofdelingenfamilie. De rijkste Friese hoofdeling in 1511, Hessel Martena, bezat ruwweg 1000 ha, verdeeld over een groot aantal pachtboerderijen. Dit waren echter hoge uitzonderingen. Verreweg de meeste hoofdelingen haalden de 200 ha niet en velen nog geen 100 ha. Menigeen bezat slechts de grootste boerderij of één van de grootste boerderijen in zijn dorp van inwoning. Men zou hen ook hereboeren kunnen noemen. Omdat er zoveel hoofdelingen waren, bezaten zij met elkaar als groep een aanzienlijk deel van de grond; in Friesland in 1511 waarschijnlijk op zijn minst 20% van alle grond. Mede door een sterke onderlinge verzwagering vormden de hoofdelingen een hechte en zelfbewuste maatschappelijke stand, die ondanks de vele onderlinge twisten en de druk van een opwaarts strevende stedelijke burgerij zich goed wist te handhaven.

In Drenthe bestond geen middeleeuwse hoofdelingenstand; de samenleving daar had in sterkere mate het karakter van een boerenrepubliek dan die in Friesland en Groningerland. Wel tekenden zich in de Drentse samenleving sinds de late middeleeuwen geleidelijk een met de Friese en Groningse hoofdelingen vergelijkbare elite af, de zogenaamde riddermatigen of ridders. Ook deze woonden veelal op een versterkte boerderij, havezathe genaamd. Pas tijdens de Republiek werden zij als afzonderlijke stand erkend.

Wel een belangrijke economische, sociale en politieke positie bekleedde de adel in

Het uit de middeleeuwen daterende kasteel Huis te Hernen bij Bergharen in de provincie Gelderland, een provincie waar de adel nog een belangrijke sociaal-economische en politieke positie innam. Tekening van H. Tavernier, 1782. Rijksinstituut voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag.

Gelderland, Overijssel en de zuidelijke provincies. Leenstelsel en horigheid, in de middeleeuwen hier sterker doorgedrongen dan elders in de Noordelijke Nederlanden, bleven – zij het ook als rudimenten – hun stempel drukken op het maatschappelijk bestel van deze gewesten. Van de grond, in deze agrarische samenlevingen de basis van politieke en economische macht alsmede van maatschappelijk aanzien, was een aanzienlijk gedeelte in eigendom bij de adel. In Salland en Twente bezat de adel rond 30% van de grond. In Gelderland en het gebied van de huidige provincie Limburg is dat percentage wellicht nog hoger geweest. In Noord-Brabant was daarentegen een aanzienlijk deel van de grond in boereneigendom.

De geestelijkheid omstreeks 1500

Tot aan de reformatie vormde ook in ons land de geestelijkheid een belangrijke stand. Dat was niet alleen een gevolg van de grote geestelijke invloed die de clerus had op de bevolking, maar ook van de economische en politieke macht die zij bezat.

Van de grond, toentertijd de belangrijkste component van het totale maatschappelijke vermogen, was een aanzienlijk deel in eigendom bij de geestelijkheid. De afzonderlijke parochiekerken hadden weliswaar lang niet altijd zoveel land in bezit dat de priesters van de opbrengst konden leven. Deze priesters waren dan ook in meer of mindere mate aangewezen op betalingen voor de door hen verrichte diensten, zoals het lezen van missen ten behoeve van parochianen of groepen van parochianen – men denke aan gilden en geestelijke broederschappen – bij bijzondere gelegenheden.

Grondbezitters van betekenis waren liefdadigheidsinstellingen, zoals gasthuizen, bejaardenhofjes en dergelijke, alsmede bij voorbeeld kapittels van kerken in de steden. De grootste klerikale grondbezitters waren echter de kloosters. In Groningerland bezaten de 24 kloosters, die daar in 1594 nog waren, te zamen rond 36 000 ha oftewel een kwart van alle cultuurland in het gewest. Friesland had meer dan 40 kloosters. Daar was ten tijde van de reformatie (1580) rond de 20% van het totale areaal cultuurland in hun bezit. Van dit grondbezit werd in deze gewesten slechts een klein gedeelte door de kloosters rechtstreeks geëxploiteerd. Verreweg het meeste was in huur uitgegeven aan pachtboeren. Zo had het klooster Thabor bij Sneek in 1511 ruim 700 ha in eigendom waarvan ruim 100 ha als 'corpusland' in eigen gebruik was, terwijl de rest was verdeeld over 30 pachtboerderijen.

In Holland bestonden wel veel liefdadigheidsinstellingen, maar slechts weinig kloosters. De twee oude en machtige abdijen van Rijnsburg en Egmond hadden een omvangrijk landbezit in hun omgeving. Over het algemeen was er echter in Holland veel minder kloosterbezit dan in Groningen en Friesland.

In het gewest Utrecht waren het vooral de kapittels van de kerken in de stad Utrecht, die veel grond bezaten, veelal verspreid over het hele gewest.

Behalve deze greep op de destijds zo belangrijke welvaartsbron, de grond, had de geestelijkheid vóór de reformatie ook een aanzienlijk aandeel in de politieke macht, doordat vele van haar leden zitting hadden in stedelijke en gewestelijke bestuurslichamen.

De stedelijke burgerij omstreeks 1500

In de late middeleeuwen waren in de Noordelijke Nederlanden de steden tot ontplooiing gekomen, zodat in de 16de eeuw het land relatief sterk geurbaniseerd was. Dat geldt met name voor het westen des lands. Reeds aan het begin van de 16de eeuw woonde 46% van de bevolking van Holland in steden. Maar ook in andere gewesten was de urbanisatie meer of minder voortgeschreden; tabel 9 geeft daarvan een indruk.

In principe was de middeleeuwse stad het verzorgingscentrum geweest voor het

TABEL 9 Stedelijke bevolking in percenten van de totale bevolking, rondom 1500

Overijssel	1475	38	Bron: Slicher van Bath, <i>Samenleving onder spanning</i> ; Roessingh, <i>Het Veluwe inwonertal</i> ; Van der Woude, <i>Het Noorderkwartier</i> ; Faber, <i>Drie eeuwen Friesland</i> ; Jan de Vries, <i>The Dutch rural economy</i> .
Friesland	1511	23	
Holland	1514	46	
Veluwe	1526	32	
Noord-Brabant	1526	16	

omringende platteland. Het grootste deel van de stadsbewoners bestond dan ook uit ambachtelijke en neringdoende middenstanders, georganiseerd in gilden, die menigmaal een grote invloed hadden op het stadsbestuur.

In sommige steden zijn reeds in de middeleeuwen gespecialiseerde industrieën en takken van groothandel tot ontplooiing gekomen, die voor verderaf gelegen markten werkten. Voorbeelden daarvan zijn de textielnijverheid, de bierbrouwerij, de graanhandel en de wijnhandel. In zulke steden was een rijke bovenlaag ontstaan, die in de late middeleeuwen zich hier en daar ontwikkelde tot een stedelijk patriciaat en die de toch al niet zo rijke en machtige adel naar de kroon stak. Aan de andere kant van de maatschappelijke ladder was in deze steden een klasse van loonarbeiders ontstaan, die voor hun bestaan geheel of grotendeels afhankelijk waren van de, zeer wisselvallige, werkgelegenheid in de stedelijke industrie, handel en transport.

De steden vertoonden een sterke neiging om het omringende platteland economisch te overheersen of op zijn minst enigszins in bedwang te houden. Vooral waren de stedelingen beducht voor het tot ontplooiing komen van economische activiteiten op het platteland, die men voor de stad gereserveerd wenste te zien, zoals ambachten, nijverheid, handel en markten. Op aandringen van de steden werd in 1531 in Holland de zogenaamde Order op de Buitennering uitgevaardigd. Daarbij werd de uitoefening van ambachten op het platteland rigoureuus beperkt. De Friese steden zagen hun streven naar een dergelijke regeling niet met succes bekroond. Zij konden als pressiegroep ook minder gewicht in de schaal leggen dan de Hollandse steden, zowel demografisch als economisch en politiek.

De Hollandse steden hadden overigens ook nog een andere methode ter beschikking om het omringende platteland onder controle te krijgen, te weten het opkopen van heerlijkheden in de omgeving. Steden als Amsterdam, Gouda en Leiden hebben dit in de 16de en 17de eeuw op vrij grote schaal en stelselmatig gedaan. Het gaf hun onder andere de mogelijkheid om in de economie van het platteland in te grijpen ten behoeve van de eigen stedelijke economie.

Een stad die in verregaande mate geslaagd is in de economische onderwerping van een groot plattelandsgebied, is Groningen. Reeds in de middeleeuwen werd hier met succes gewerkt aan het opbouwen van een monopoliepositie ten aanzien van de Ommelanden voor verscheidene economische activiteiten. In 1473 kwam er een verdrag tot stand, waarbij werd bepaald dat al het in de Ommelanden verbouwde graan in de stad ter markt moest worden gebracht en dat in de Ommelanden uitsluitend in de stad gebrouwen bier mocht worden verhandeld. In 1559 werd het stapelrecht uitgebreid tot alle goederen die in het gewest werden geïmporteerd. Hoewel de stad het stapelrecht nimmer volledig heeft kunnen afdwingen en ook de uitoefening van handel en ambachten in het algemeen op het platteland nooit geheel heeft kunnen onderdrukken, is er toch een sterke monopolisering van belangrijke economische activiteiten ten behoeve van de stad tot stand gebracht.

De plattelandsbewoners omstreeks 1500

Het Nederlandse platteland had aan het begin van de 16de eeuw over het algemeen nog het karakter van een vrij homogene boerensamenleving. Differentiatie en specialisatie waren in de plattelandseconomie nog niet sterk doorgedrongen, dat wil zeggen dat ambacht en handel, en in sommige streken ook visserij en scheepvaart, veelal nog werden gecombineerd met het boerenbedrijf. In de meeste

TABEL 10 Beroepsbevolking akkerbouwgebied Salland, 1520 en 1720

	1520	1720	
boeren	64%	30%	Bron: Slicher van Bath, <i>Samenleving onder spanning</i> , 448-449.
keuters	18%	39%	
anderen	18%	31%	

gebieden domineerde bovendien het middelgrote gezinsbedrijf. Daardoor traden grote sociale verschillen binnen de boerensamenleving, namelijk die tussen grote boeren en kleine boeren of keuters, nog niet sterk op de voorgrond. Bovendien was er nog geen omvangrijke landloze landarbeidersklasse. De gegevens in tabel 10 betreffende Salland in 1520 illustreren de hier geschetste situatie enigszins; ter vergelijking zijn daar gegevens betreffende 1720 aan toegevoegd.

Veranderingen van circa 1500 tot 1650

In het voorgaande zijn globaal de maatschappelijke verhoudingen beschreven zoals zij waren omstreeks het begin van de 16de eeuw. De ontwikkelingen die sindsdien hebben plaats gegrepen, zullen thans aan een beschouwing worden onderworpen. In het kort kunnen die ontwikkelingen als volgt worden getypeerd. In de periode tot omstreeks het midden van de 17de eeuw, tijdperk van bevolkingsgroei en economische bloei en expansie, doen zich tevens grote maatschappelijke veranderingen voor. De groep van ambachtlieden en neringdoenden breidt zich sterk uit, niet alleen in de groeiende steden maar ook op het platteland. Deze middenstand kent vele schakeringen tussen arme schoenlappers en wevers en goeude molenaars, bakkers en herbergiers. In de agrarische sector worden de sociale verschillen groter. Het aantal middelgrote gezinsbedrijven gaat achteruit, terwijl daarentegen aan de ene kant het aantal grote bedrijven, waarop met vaste en/of losse arbeidskrachten wordt gewerkt, toeneemt en aan de andere kant er ook veel kleine bedrijven bij komen. Vooral op de zandgronden groeit het aantal keuterbedrijven.

In de steden zowel als in plattelandsgebieden met industrie, scheepvaart en turfgraverij, neemt de hoeveelheid loontrekkenden sterk toe. In enkele steden, met name in Amsterdam, ontstaat een groep van zeer rijke kooplieden, die in deze periode hun grote vermogens verwerven in de buitenlandse handel en scheepvaart. Sommigen van hen beginnen reeds door te dringen in regentenfuncties.

De geestelijkheid is door de Reformatie als aparte stand verdwenen. Het grondbezit van kerken en kloosters bleef echter in principe bestemd voor de financiering van 'pieuze' doeleinden: het onderhoud van kerkgebouwen, in gebruik bij de heersende kerk, de salariëring van haar predikanten en de financiering van het onder haar auspiciën plaatshebbende onderwijs. Het beheer van de goederen kwam deels in handen van wereldlijke en kerkelijke gemeenten, deels van stedelijke en gewestelijke overheden. Dit laatste geldt met name voor de kloostergoederen en dat heeft er in sommige provincies toe geleid, dat die goederen reeds in de eerste helft van de 17de eeuw door de overheid werden verkocht aan particulieren, ten einde aldus de tekorten op de gewestelijke begroting te dekken.

Te midden van de toenemende welvaart had de samenleving te kampen met het armoedeprobleem. Vooral in de stedelijke sfeer, waarin handel, nijverheid en scheepvaart zulk een belangrijke plaats innamen in de economische structuur, waren de risico's groot, niet in het minst voor hen die, zelf bezitloos, voor hun bestaan afhingen van de wisselvallige werkgelegenheid in de genoemde conjunctuurgevoelige sectoren. Ter leniging van de sociale nood werd uitbreiding gegeven aan de sociale voorzieningen, in de vorm van armenzorg door kerk en overheid, alsmede van weeshuizen, bejaardenhuizen en hofjes. Sociale voorzieningen, die vanuit de hedendaagse optiek gemakkelijk een meewarig schouderophalen te voorschijn roepen, maar die destijds door menige buitenlander die ons land

bezocht, in zijn reisverslagen rijkelijk werden geroemd en aan andere landen ten voorbeeld gesteld.

Veranderingen van circa 1650 tot 1800

Het tijdvak van economische en demografische stagnatie, de tweede helft van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw, wordt vooral gekenmerkt door een versterking van de regentenoligarchie. Een kleiner wordende en zich afsluitende groep van regentenfamilies monopoliseert de politieke macht en de beschikkingsmacht over de ambten. Deze ambten met hun relatief vaste inkomsten worden een verhoudingsgewijs aantrekkelijke inkomensbron in deze periode, een periode immers waarin prijsdaling en vermindering van opbrengsten uit investeringen in handel, scheepvaart en grondbezit overheersen.

Dat deel van de adel dat uitsluitend leefde van grondbezit, ging in deze periode

Herenhuizen aan de Herengracht te Amsterdam; uiterst rechts het Bartholottihuis, in 1617-1618 gebouwd door de Amsterdamse koopman en miljonair Guillelmo Bartholotti. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

achteruit in vermogen en daarmee ook in prestige en invloed. In Overijssel bevond zich in 1675 nog 41% van het totale voor de belasting aangeslagen vermogen in adellijke handen; in 1758 was dat nog slechts 19%. In Limburg zien we een overgang van grondbezit van de adel naar de rijke stedelijke burgerij. De niet-adellijke regenten in Friesland, afstammend van burgers en eigenerfde boeren, streven wat omvang van hun grondbezit betreft, de adel op zij, en wat hun gemiddelde vermogen betreft, hen zelfs voorbij. In de Beijerlanden was in 1730 het bezit van de oude adel vrijwel geheel geliquideerd en overgegaan in handen van stedelijk patriciaat en boerenstand.

De agrarische depressie leidde ertoe dat in sommige streken het grondbezit van de boeren achteruitging, waardoor hun maatschappelijke positie eveneens zwakker werd.

In die gebieden waar turfgraverij of industrie zich ontplooiden, kwam een gegoede burgerij van verveners c.q. fabrikanten op, zo bij voorbeeld in Twente de linnenreiders of linnenfabrikanten.

De meeste loontrekkenden zagen hun reële inkomen stijgen, omdat bij het dalende prijspeil de geldlonen over het algemeen niet of minder sterk daalden. Daarbij moet evenwel worden bedacht dat van deze gunstige ontwikkeling alleen diegenen meeprofitteerden, die werk hadden. Over het verschijnsel werkloosheid staan ons betreffende deze tijd geen cijfers ter beschikking. Duidelijk is echter wel dat er toen veel armen waren, die geheel of gedeeltelijk op bedeling waren aangewezen. De armenzorg werd dan ook nog verder uitgebouwd, onder andere door de oprichting van speciale tehuizen waarin armlastigen werden opgenomen en eventueel ook te werk werden gesteld.

In de tweede helft van de 18de eeuw ging het de boeren over het algemeen weer beter en hun grondbezit had dan ook de neiging te groeien. De positie van de regentenoligarchie werd echter langzamerhand meer en meer aangevochten. De gegoede en intellectuele burgerij – en in sommige streken ook de grote boeren – wensten een aandeel in de macht. De spanningen ontladden zich in het Doelistenoproer van 1748 en de Patriottenbeweging van 1780-1787.

De loontrekkenden zagen hun reële inkomen nu aangetast worden door de stijging van de kosten van levensonderhoud bij gelijkblijvende geldlonen. Vooral na 1770, toen ook de werkloosheid in nijverheid, handel en scheepvaart toenam, is de deprivatie van velen uit deze maatschappelijke groep schrijnend geworden. Het armoedeprobleem nam dreigende vormen aan in menige Hollandse stad alsmede in een stagnerend plattelands industriegebied zoals Twente.

De maatschappelijke bovenlaag 1480-1780

In de 16de en eerste helft van de 17de eeuw, een tijdperk van dynamiek ook in de maatschappelijke verhoudingen, werd de adel en het oude stedelijke patriciaat terzijde gestreefd door dat deel van burgerij en eigenerfde boerenstand, dat fortuin maakte in buitenlandse scheepvaart en handel, in industrie, turfgraverij en op de markt gerichte landbouw.

Vooraf door een aantal Amsterdamse kooplieden werden grote vermogens gevormd in de eerste helft van de 17de eeuw. Bij een belastingheffing in 1585 blijkt de burgemeester en ijzerkoper Dirck Jansz. Graaf de rijkste Amsterdammer te zijn. Zijn vermogen bedraagt dan hooguit 150 000 gulden en in totaal zijn er hoogstens zes personen in de stad die een ton of meer bezitten. Nog geen 50 jaar later, in 1631, waren er ongeveer 100 personen met een vermogen van 100 000 of meer; er waren toen reeds enige vermogens van vier ton. Nog hogere vermogens zijn er omstreeks het midden van de 17de eeuw: Guilielmo Bartholotti junior was in 1652 miljonair en in hetzelfde jaar liet Louis de Geer een vermogen na van 1,7 miljoen gulden. Jan Bicker, bekend koopman en scheepsbouwer, liet bij zijn overlijden in 1654 ruim 700 000 gulden na.

In de eerste helft van de 17de eeuw kwam het al vaak voor dat kooplieden regentenfuncties bekleedden. In de tweede helft van die eeuw gaan de regenten steeds

*Vissers en boeren.
Schilderij van Arent
Arentsz. Cabel (circa
1585-1631).
Rijksmuseum, Amsterdam.*

In de Jaaren.	1785.	1788.	1791.	1794.	1797.
	1786.	1789.	1792.	1795.	1798.
	1787.	1790.	1793.	1796.	1799.
LEEUWARDEN.	Extraord. St. Gen. en Adm. te Amst.	Provincie Reken. kamer.	Gedepu- teerde Staat.	Raad v. Staate of Gen. Rekenk. Admirt. in Fries- land.	Admirt. in Fries- land.
BOLSWARD.	Provincie Reken. kamer.	Gedepu- teerde Staat.	Raad v. Staate of Gen. Rekenk. Admirt. in Fries- land.	Gedepu- teerde Staat.	Gedepu- teerde Staat.
FRANZKER.	Gedepu- teerde Staat.	Raad v. Staate of Gen. Rekenk. Admirt. in Fries- land.	Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.	Minder- getal.
SNEEK.	Raad v. Staate of Gen. Rekenk. Admirt. in Fries- land.	Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.	Staat Generaal.	Staat Generaal.
DOKKUM.	Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.	Staat Generaal.	Munster- Com- misfariis.	Munster- Com- misfariis.
HARLINGEN.	Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.	Staat Generaal.	Munster- Com- misfariis.	Gedepu- teerde Staat.
STAVOREN.	Minder- getal.	Staat Generel.	Munster Com- misfariis	Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.
SLOTEN.	Staat Gene- raal.	Munster- Com- misfariis.	Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.	Extraord. St. Gen. of Adm. te Amst.
WORMSUM.	Munster- Com- misfariis.	Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.	Extraord. St. Gen. of Adm. te Amst.	Provincie Reken- kamer.
IJLST.	Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.	Extraord. St. Gen. of Adm. te Amst.	Provincie Reken- kamer.	Gedepu- teerde Staat.
HINDELOPEN.	Minder- getal.	Extraord. St. Gen. en Adm. te Amst.	Provincie Reken- kamer.	Gedepu- teerde Staat.	Raad v. Staate of Gen. Rekenk.

1800.	1803.	1806.	1809.	1812.	1815.
1801.	1804.	1807.	1810.	1813.	1816.
1802.	1805.	1808.	1811.	1814.	1817.
Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.	Saat Generaal.	Munster- Com- misfariis.	Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.
Minder- getal.	Staat Generaal.	Munster- Com- misfariis.	Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.	Extraord. St. Gen. of Adm. te Amst.
Staat Generaal.	Munster- Com- misfariis.	Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.	Extraord. St. Gen. of Adm. te Amst.	Provinc. Rekenk.
Munster- Com- misfariis.	Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.	Extraord. St. Gen. of Adm. te Amst.	Provinc. Rekenk.	Gedepu- teerde Staat.
Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.	Extraord. St. Gen. of Adm. te Amst.	Provinc. Rekenk.	Gedepu- teerde Staat.	Raad v. Staate of Generlt. Rekenk.
Minder- getal.	Extraord. St. Gen. of Adm. te Amst.	Provinc. Rekenk.	Gedepu- teerde Staat.	Raad v. Staate of Generlt. Rekenk.	Admirt. in Fries- land.
Extraord. St. Gen. of Adm. te Amst.	Provinc. Rekenk.	Gedepu- teerde Staat.	Raad v. Staate of Generlt. Rekenk.	Admirt. in Fries- land.	Gedepu- teerde Staat.
Gedepu- teerde Staat.	Raad v. Staate of Generlt. Rekenk.	Admirt. in Fries- land.	Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.	Staat Generaal.
Raad v. Staate of General. Rekenk. Admirt. in Fries- land.	Gedepu- teerde Staat.	Minder- getal.	Staat Generaal.	Munster- Com- misfariis.	Gedepu- teerde Staat.

IV. DEEL.

C

Uit

Almanak van toerbeurten voor het kwartier der steden in Friesland voor de jaren 1785-1817 in de 'Tegenwoordige staat van Friesland' (1789). Door middel van de toerbeurten regelde de regentenoligarchie de onderlinge verdeling en roulatie van de lucratieve openbare ambten. Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

meer een aparte stand vormen. In de middeleeuwen en ook nog in de 16de eeuw kwam familieregering in de Nederlandse steden al in meer of mindere mate voor. Na 1650 treden er krachtige oligarchische tendenties op. Ambten worden financieel aantrekkelijker, immers ze zijn als inkomstenbron relatief waardevaster dan het wisselvallige, riskante en niet meer zo florissante bedrijfsleven. Vooral ook het grootgrondbezit leverde minder op dan in de tijd vóór 1650. De regenten streefden dan ook naar een vaste greep op de ambten, teneinde ze voor zichzelf, voor familieleden en gunstelingen te kunnen reserveren. Nu werd hun dit streven vrij gemakkelijk gemaakt door de geldende staatsinrichting: vroedschappen van steden hadden zitting voor het leven, bij vacatures had de aanvulling plaats door coöptatie. Burgemeesters, schepenen en dergelijken werden uit die vroedschappen gerekruteerd. Het was in deze constellatie niet al te moeilijk de macht voor een beperkte groep te reserveren. Het gevaar was wel altijd aanwezig dat er binnen de groep onenigheid ontbrandde over de verdeling van de macht en de ambten, zodat er elkaar bestrijdende facties ontstonden. Ten einde conflicten zoveel mogelijk te vermijden en de macht 'eerlijk' onder elkaar te verdelen, had men weer bepaalde middelen ter beschikking zoals contracten van correspondentie (= goede verstandhouding) en almanakken van toerbeurten. Bij de contracten van correspondentie, die liefst geheim werden gehouden, spraken regenten met elkaar af hoe de opvolging in regeringscolleges en hoge ambten zou zijn. De contracten konden worden gesloten tussen regenten van een zelfde stad, maar bij voorbeeld ook wel tussen regenten van verschillende steden – en/of plattelandsgemeenten – over de verdeling van de ambten in het gewest. Ook tussen leden van admiraliteitscolleges, bewindhebbers van de VOC en zelfs wel tussen leden van kerkeraden werden contracten van correspondentie gesloten.

Almanakken van toerbeurten waren roosters waarin voor vele jaren was vastgelegd hoe de zogenaamde ambulatoire ambten langs de leden van de bestuurscolleges zouden rouleren. Amsterdam had overigens dergelijke ingewikkelde en gedetailleerde regelingen niet nodig. Daar gold een eenvoudig stelsel: er waren vier regerende burgemeesters en alleen zij hadden het recht, ambten te 'begeven'. Ieder van hen was gedurende drie maanden president van het college van burge-

*De Delftse postmeester
Lambert Twent met zijn vier
zoons.*

Het postmeesterambt was een belangrijke bron van inkomsten voor regenten in de Hollandse steden. Menigmaal werden ook hun zoons en kleinzoons ermee begiftigd.

Schilderij van Martin de la Court, 1695.

Nederlands Postmuseum, Den Haag.

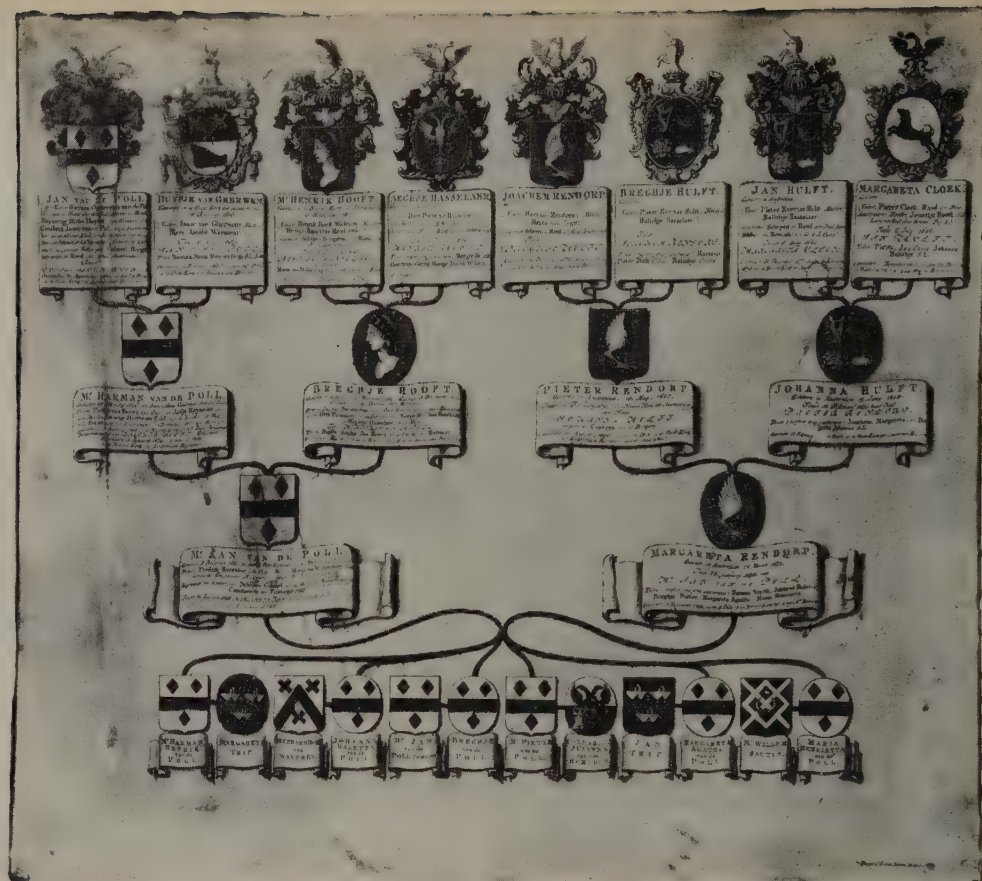
meesters en had in die tijd de beschikking over de opvallende ambten, met uitzondering slechts van enige hoge ambten waarvoor de benoeming geschiedde door het hele college, eventueel te zamen met vroedschap en schepenen. De burgemeester die aan de beurt was om de ambten te begeven, had in geval van een lucratief ambt de neiging om het zelf te aanvaarden of het aan een familielid toe te schuiven.

Zeer lucratief waren in Amsterdam de postmeesterschappen. Er waren er 31, verdeeld over zes kantoren. Voor de Amsterdamse burgemeesters waren het belangrijke inkomstenbronnen: zelf konden zij het postmeestersambt bekleden en de daaraan verbonden hoge inkomsten innen, terwijl zij het werk lieten doen door ondergeschikten tegen een geringe vergoeding. Het is voorgekomen dat een pasgeboren burgemeesterszoon werd begiftigd met het postmeesterschap op Antwerpen: dat leverde de baby 12 000 gulden per jaar op. Burgemeester Joan Corver benoemde omstreeks 1700 drie kleinzoons van zes, tien en twaalf jaar in postmeesterschappen. Burgemeester Willem Munter begiftigde omstreeks 1745 zijn drie kleinzoons, twee van vier jaar en één van een jaar oud, met halve postmeesterschappen, die jaarlijks 5000 à 6000 gulden opleverden.

Het is geen wonder dat de regenten het financieel over het algemeen goed maakten. Beter dan in het bedrijfsleven was er in de regentenposities de mogelijkheid aanwezig vermogens in stand te houden en te doen groeien. In het voorgaande werd geconstateerd dat er omstreeks 1650 te Amsterdam al enige miljonairs waren. In de loop van de daarop volgende eeuw nam het aantal miljonairs nog toe. Het gold toen niet meer in de eerste plaats kooplieden, die fortuin hadden gemaakt in buitenlandse handel en scheepvaart. Nu domineerden onder de allerrijksten de regenten, die hun vermogens deels uit erfenissen hadden verworven en deels

Wapenkaart met de wapens van de zes kinderen van Jan van de Poll (1668-1745) en Margareta Rendorp (1673-1730) en die van hun echtgenoten, alsmede hun kwartierstaat met acht kwartieren.

De regentenstand, die zich als een nieuwe adel ging beschouwen, werd tegen het eind van de 17de eeuw, mede door endogamie, een steeds meer gesloten kaste. Getekend op perkament door Gerrit de Broen Jr., 1738. Rijksmuseum, Amsterdam.

hadden opgebouwd met behulp van de inkomsten uit de lucratieve ambten. Verscheidene Amsterdamse burgemeesters in de eerste helft van de 18de eeuw lieten enige miljoenen na. De ontvanger-generaal van de Unie, Cornelis de Jonge van Ellemeet, wonende te 's-Gravenhage, bezat in 1715 een vermogen van 1½ miljoen, dat in 1720 was aangegroeid tot 2 miljoen gulden.

De regenten gingen zich steeds meer beschouwen als een soort nieuwe adel. Het opkopen van heerlijkheden door kooplieden-regenten en het zich tooien met de heerlijkheidsnamen was reeds begonnen in de eerste helft van de 17de eeuw. Het gaat daarna nog door, terwijl dan bovendien steeds meer regenten deze statussymbolen door erfenis of huwelijk verwerven.

In Amsterdam woonden de rijke regenten, kooplieden-bankiers en renteniers in de 18de eeuw merendeels in grote huizen aan de Herengracht of Keizersgracht. Veelal hadden ze ook nog een mooie buitenplaats in Kennemerland, het Gooi of aan de Vecht. Ze hielden vier à acht dienstboden en een karos met vier à zes paarden.

In een plaats als Den Haag was de aristocratie weer heel anders samengesteld. Hier gaven de adellijke hovelingen rond de stadhouder de toon aan, samen met de hoge ambtenaren – zoals de zojuist genoemde De Jonge van Ellemeet –, de vele officieren en de buitenlandse diplomaten.

In de kleinere steden waren de regenten lang niet zo vermogend als in Amsterdam, maar in hun stad behoorden ze toch meestal wel tot de rijksten.

Over het algemeen werd de sociale afstand tussen de gegoede en intellectuele burgerij aan de ene en de regenten, hoge ambtenaren en rijke kooplieden-bankiers aan de andere kant, in de periode 1650 tot 1750 allengs groter. Bovendien werd de regentenstand geslotener en nam de endogamie in deze groep toe.

In de provincie Friesland nam de oligarchie een aparte vorm aan. Daar was vanouds het stemrecht verbonden aan bepaalde boerderijen. Tijdens de Republiek hadden de eigenaren van die stemdragende boerderijen het stemrecht. Zij kozen bij meerderheid van stemmen – men kon evenveel stemmen uitbrengen als men stemdragende boerderijen bezat – de bekleders van bestuurlijke, rechterlijke en kerkelijke ambten in dorp, grietenij (plattelandsgemeente) en provincie, onder anderen de grietman (hoofd van de grietenij) en de afgevaardigde naar de staten van het gewest.

De volledig bewaard gebleven stemkohieren van 1640 en 1698 nu laten zien, dat

het regentenpatriciaat in de tussenliggende periode zijn electorale positie aanmerkelijk heeft versterkt door systematische aankoop van stemdragende goederen. Bezat het in 1640 26% van alle stemmen, in 1698 was dat 38% geworden. Deze percentages leggen echter nog niet de werkelijke verschuivingen in de machtsverhoudingen bloot. Per dorp werd namelijk bij meerderheid van stemmen gekozen, maar in de grietenij bij meerderheid van dorpen. Daarom was er bij de regenten de neiging te streven naar het bezit van de meerderheid der stemdragende boerderijen in de kleinere dorpen, om aldus met zo weinig mogelijk kosten zich van de meerderheid in de grietenij te verzekeren. Dat dit streven met succes werd bekroond, tonen de volgende gegevens aan: in 1640 bezaten de regenten de meerderheid van stemmen in 19% van de dorpen; in 1698 in 53%. Daarmee beheersten zij in 1640 13% van de grietenijen, in 1698 57%.

Door dit alles werd ook in Friesland de greep van de regenten op de politieke macht en de ambten aanmerkelijk verstevigd. De oligarchie uitte zich hier trouwens tevens in een aantal andere, ook van elders bekende verschijnselen, zoals familieopvolging in de ambten, het benoemen van minderjarigen en het kleiner worden van de groep regenten-families. Van het regentenpatriciaat bleef een aantal oude hoofdelingengeslachten, zoals de Aylva's en de Burmania's, de kern vormen.

De regentenstand als geheel heeft zijn positie kunnen handhaven tot het einde van de Republiek. De rest van de bevolking accepteerde de regentenheerschappij vrij gemakkelijk. Er groeide wel langzamerhand verzet van de zijde der gegoede en intellectuele burgerij en grote boeren, groepen die het steeds minder vanzelfsprekend achtten dat zij van de politieke macht en de beschikkingsmacht over de ambten waren buitengesloten. In benarde omstandigheden ging dit verzet wel eens over in openlijk protest en verenigde zich dan met oproerigheid van de ontevreden massa's. Dit gebeurde zowel in het Doelistenoproer van 1748 als bij de Patriottenbeweging in de jaren tachtig van de 18de eeuw. In beide gevallen speelde overigens een economische malaise op de achtergrond mee. In 1748 had het land een lange periode van kwijnende handel en scheepvaart achter de rug, terwijl bovendien sinds 1744 de agrarische sector hevig werd geteisterd door de veepest. In de jaren tachtig werden de structurele problemen van de Nederlandse economie, die zich vooral na 1770 openbaarden in onder andere toenemende werkloosheid en armoede, extra aangescherpt door de acute ontwrichting van die economie als gevolg van de vierde Engelse oorlog.

Door al deze strubbelingen kwam het regentendom echter vrijwel zonder kleerscheuren heen. Pas met de ondergang van de Republiek kwam er een einde aan zijn macht en maatschappelijke positie.

De middengroepen 1480-1780

De middengroepen hebben zich in de 16de en eerste helft van de 17de eeuw sterk uitgebreid, niet alleen in de steden, maar ook op het platteland. Door de differentiatie en specialisatie in het economische leven werd het assortiment van ambachten groter en hierdoor nam in de zich uitbreidende steden ook het aantal gilden toe. Deze hadden wel niet meer een autonomie als in de middeleeuwen, en ook speelden zij doorgaans geen rol meer in de stedelijke politiek, maar toch zijn zij, door hun beteugeling van de concurrentie en hun regeling van de vakopleiding, hun zorg voor zieke en bejaarde gildebroeders, van niet te onderschatten betekenis geweest voor de ambachtslieden in de steden. Binnen het totaal van de middengroepen bestonden aanzienlijke verschillen in welstand en maatschappelijk aanzien. Lakenkopers, graankopers, wijnkopers en bierbrouwers behoorden veelal tot de gegoede bovenlaag; zij maakten tevens vaak deel uit van openbare colleges zoals de stedelijke vroedschappen. In kleinere steden hadden ook leerlooiers, bakkers, olieslagers en dergelijken wel zitting in de vroedschap. Een groot deel van de kleine zelfstandigen had evenwel een inkomen en status die nauwelijks of niet uitkwamen boven die van de geschoolde loonarbeiders.

De groentemarkt.
 Schilderij van Gabriël Metsu
 (1629-1667).
 Louvre, Parijs.

Binnen de boerenstand bestonden ook grote verschillen. De sociale gelaagdheid liep hier van arme keuterboeren op de zandgronden en koemelkers en gardeniers op de klei tot vermogende eigenerfden en pachtboeren in de vruchtbare kleigebieden. Deze grote boeren bekleedden eveneens vaak ambten in hun gemeente van inwoning, zoals belastingontvanger, kerkvoogd, bijzitter in het gerecht en dergelijke. Zij hielden er ook familiewapens op na en in de loop van de 17de eeuw vinden we in boedelinventarissen van deze boeren steeds meer luxegoederen, zoals klokken, porcelein, goud en zilver, spiegels, schilderijen en boeken. Het zijn allemaal voorwerpen die in de 16de eeuw nog niet of slechts sporadisch voorkwamen in boerenhuishoudingen.

De toenemende welvaart onder de boeren in de tweede helft van de 18de eeuw uitte zich wederom in een weelderiger wordend consumptiepatroon. Men laat nieuwe en betere boerenhuizen bouwen, de interieurs worden kostbaarder. Meer luxe wordt tentoongespreid in kleding, sieraden, rijpaarden, sjezen en dergelijke.

De arbeiders 1480-1780

De loontrekkenden vormden eveneens een verre van homogene groep, om maar niet te spreken van 'klasse'. Er waren verschillen in scholingsgraad en welstand tussen de diverse categorieën, zoals landarbeiders, arbeiders in trafieken, huisindustrieën en turfgraverij, alsmede het scheepsvolk bij koopvaardij en visserij. Voor al deze mensen echter, die geheel of grotendeels van hun loon moesten leven, was de hoogte van dat loon, en dan natuurlijk in verhouding tot de kosten van levens-

onderhoud, dus het reële loon, van groot belang.

Dat reële loon is, zoals in het voorgaande reeds werd betoogd, in de meeste Europese landen in de 16de eeuw flink achteruitgegaan doordat de geldlonen de prijsstijgingen niet bijhielden. De welvaart van de loontrekkenden, die in de 15de eeuw nog op een behoorlijk peil stond, is daardoor sterk verminderd. In Nederland heeft zich evenwel deze ontwikkeling niet voorgedaan. Hier hebben de geldlonen de prijsstijgingen van de 16de en eerste helft van de 17de eeuw bijgehouden of zelfs overtroffen. De voortdurende afbrokkeling van de koopkracht zoals die van elders bekend is, heeft hier dus niet plaatsgehad. Wel zijn er nu en dan tijden geweest van snelle prijsstijgingen, waarin de lonen het tempo niet konden bijhouden, maar in een volgende periode haalden ze dan de opgelopen achterstand weer in. Natuurlijk is de ontwikkeling niet dezelfde geweest in alle bedrijfstakken en voor alle typen werk. De in het voorgaande weergegeven tendens heeft een globaal karakter.

In de tweede helft van de 17de eeuw beweegt zich de trend van het algemene prijspeil in neerwaartse richting en dit blijft voortduren tot omstreeks 1740. Daarna gaan de prijzen weer omhoog. Bij de geldlonen echter zien we het opmerkelijke verschijnsel dat ze na 1650 op ongeveer hetzelfde peil blijven tot aan het einde van de 18de eeuw. Ook nu is de ontwikkeling niet in alle sectoren en bedrijfstakken gelijk. De geldlonen in de landbouw schijnen na 1650 nog een tijdlang verder te zijn gestegen. In de kwijnende Leidse textielindustrie gaat daarentegen een deel van de lonen omlaag: de Leidse wevers verdienden omstreeks het midden van de eeuw nog zeven gulden per week, maar in de tweede helft van de 17de eeuw is dat gedaald tot vijf gulden. De meeste geldlonen zijn echter na 1650 gedurende anderhalve eeuw en langer op hetzelfde peil gebleven. Deze verstarring van de geldlonen had tot gevolg dat de loontrekkenden in het tijdvak van ruwweg 1650 tot 1740, toen de kosten van levensonderhoud daalden, hun reële inkomens verder zagen stijgen. Na 1740 echter – en vooral na 1770 – werden de reële lonen aangetast door het wederom oplopen van de kosten van levensonderhoud.

Al met al kan worden vastgesteld, dat vanaf omstreeks 1580 tot ongeveer 1770 de reële lonen in ons land hoog zijn geweest in vergelijking met andere landen. Menigmaal is beweerd dat het voordeel van de hoge lonen weer is teniet gedaan door de hoge consumptieve belastingen. Recent onderzoek heeft echter aange-

Voor de poort van het armenhuis.

In de 16de eeuw deed het pauperisme zijn intrede. Door een sterke uitbreiding van het aantal voorzieningen trachtte de overheid landloperij, bedelarij en ondervoeding tegen te gaan.

Schilderij van Pieter de Bloot (circa 1602-1658).

Museum Boymans-Van Beuningen, Rotterdam.

toond dat die belastingen de voorsprong op het buitenland ten aanzien van de lonen slechts in geringe mate hebben aangetast.

Buitenlanders, die ons land bezochten, hebben zich dan ook veelal bewonderend uitgelaten over het welvaartspeil, en dat laatste dan niet in de betekenis van rijkdom voor een kleine bovenlaag, maar van een breed gespreide welvaart. Sir William Petty constateerde in het midden van de 17de eeuw dat de woningen van de allerarmsten in Holland veel beter waren dan die van hun lotgenoten in Frankrijk. Een Duitser, die de Republiek had bereisd, schreef in 1669: 'Die läuth ins gemein sein hier also reich, das man in anderen landen solches nit kan glauben.' Meer dan een eeuw later lieten landgenoten van deze reiziger nog dezelfde geluiden horen: 'Übrigens, kündigt hier, sobald man nur den Fuss ins Land setzt, alles den Reichthum vieler Privatpersonen und die allgemeine Wohlfahrt der Einwohner an' (1793); '... des reizenden Wohlstandes, der uns auf allen Seiten anlachte' (1790).

Hongersnoden zoals ze toen nog voorkwamen in Frankrijk, in Midden- en Zuid-Europa, en die daar worden weerspiegeld in acute stijging van het sterftecijfer, daling van het aantal geboorten, het uitbreken van hongeroproeren en een algehele ontwrichting van de economie, doen zich hier te lande in het bedoelde tijdvak niet meer voor. Wel werd in tijden van oorlog onze economie menigmaal ernstig ontwricht, doordat buitenlandse handel en scheepvaart tijdelijk kwamen stil te liggen. Acute werkloosheid dreef dan velen naar de armenzorg.

Overigens moet wederom worden opgemerkt dat hier globale ontwikkelingen op lange termijn zijn geschetst. De aanwezigheid van een hoog gemiddeld welvaartsniveau betekent natuurlijk niet dat overal en altoos alle loontrekkenden materieel een onbewolkt bestaan konden leiden. In het voorgaande is reeds opgemerkt dat de Leidse weverslonen na 1650 drastisch omlaag gingen. Trouwens, de achteruitgang van de textielindustrie in Leiden vanaf de tweede helft van de 17de eeuw heeft in deze stad over het algemeen grote werkloosheid en armoede veroorzaakt.

Voorts moet worden gewezen op de steeds weer opduikende berichten over bedelarij en landloperij, vooral in het zuiden en oosten des lands. En dan is daar de nijpende armoede die de achteruitgang van de textielnijverheid in Twente in de tweede helft van de 18de eeuw met zich mee heeft gebracht.

Algemeen worden de klachten over armoede en pauperisme in het laatste kwart van de 18de eeuw. Stijgende kosten van levensonderhoud bij gelijkblijvende geldlonen, gecombineerd met dalende werkgelegenheid in arbeidsintensieve takken van nijverheid, betekenden erosie van de koopkracht voor arbeiders en kleine zelfstandigen. De Nederlandse Jaarboeken van 1777 schilderen de malaise kernachtig met de volgende woorden: 'Het gemeen arbeidsvolk vergaat van kommer en gebrek, de armenhuizen liggen opgepropt.'

Dergelijke jammerklachten zijn voorshands vrijwel niet meer van de lucht en blijven ook doorgaan in de eerste helft van de 19de eeuw. De tijd dat de welvaart van de Nederlanders duidelijk uitstak boven die in omringende landen, was kennelijk voorbij.

Sociale mobiliteit

Over de verticale sociale mobiliteit, het klimmen en dalen op de maatschappelijke ladder, is betreffende het hier behandelde tijdvak weinig bekend. Voorzover er aanwijzingen zijn, geven die de indruk dat over het algemeen die mobiliteit niet groot is geweest. Wel mag met een grote mate van waarschijnlijkheid worden aangenomen dat de dynamiek ook in dit opzicht groter is geweest in de perioden van economische expansie en bevolkingsgroei, 1500-1650 en 1750-1800, dan in de tijd van stagnatie 1650-1750.

Vooraf in eerstgenoemde periode is de Nederlandse samenleving sterk in beweging, hetgeen voor de afzonderlijke individuen zowel het klimmen als het dalen op de maatschappelijke ladder zal hebben bevorderd. Dat geldt zeker voor de groep kooplieden, die in het voorgaande reeds ter sprake is gekomen; sommigen van hen

kwamen in deze periode in één of twee generaties tot grote rijkdom en penetreerden mede daardoor in de regentenstand. Aan de andere kant zullen personen uit de adel opgegaan zijn in de massa's van boeren op het platteland en burgers in de steden. Er is over deze verschijnselen te weinig systematisch onderzoek gedaan om algemene uitspraken te doen. Voorzover er iets bekend is, bevestigt dat over het algemeen de indruk dat de sociale mobiliteit niet groot was. Zo had Huizinga bij voorbeeld reeds opgemerkt dat de predikanten tijdens de Republiek overwegend werden gerekruteerd uit de stedelijke burgerij. Een systematisch onderzoek naar de herkomst van predikanten in Friesland heeft inmiddels deze constatering bevestigd. Het merendeel van de Friese predikanten tijdens de Republiek was zelf weer zoon van een predikant en zij stamden overwegend uit kringen van de stedelijke gegoede en intellectuele burgerij.

Vermogensverhoudingen

In het voorgaande is al enige malen sprake geweest van de omvang van vermogens, de wijze waarop ze tot stand zijn gekomen en eventueel in stand werden gehouden. Thans zal iets nader worden ingegaan op hetgeen bekend is over de vermogensverhoudingen en de samenstelling van vermogens in de loop van de drie eeuwen die hier worden behandeld.

Betreffende de 16de eeuw staan ons weinig gegevens ter beschikking en voor zover aanwezig, zijn zij incidenteel en gebrekkig van aard. Wel mag worden aangenomen dat zeer grote vermogens in ons land toen tot de zeldzaamheden behoorden; slechts bij de hoge adel treffen wij er enkele aan. Het hoogste inkomen uit onroerend bezit werd genoten door Oranje, namelijk 153 000 pond. Egmond had een inkomen van bijna 50 000 pond. Verder kunnen nog Van Bergen met 36 000 pond en Hoogstraten met ruim 15 000 pond worden genoemd. Daarbij vallen de inkomsten van de in het voorgaande genoemde rijkste Friese hoofdeling in 1511, Hessel Martena, namelijk nog geen 1000 goudguldens, volkomen in het niet. Het merendeel van de lage adel zal het met nog minder hebben moeten stellen. In de groeiende steden zijn er burgers die, wat vermogen betreft, de adel voorbijstreven en die burgerlijke vermogens, in handel en scheepvaart verdiend, werden dikwijls voor een deel belegd in grond. Dit gebeurde niet alleen met het oog op risicospreiding, het had ook te maken met het streven naar status; immers grondbezit werd veilig bezit geacht, maar tevens beschouwd als bron van sociaal aanzien.

Over het algemeen moet men zich echter van de koopliedenvermogens in ons land in de 16de eeuw nog niet al te grote voorstellingen maken. Zoals reeds werd opgemerkt, bezat nog in 1585 de rijkste Amsterdammer slechts hooguit 150 000 gulden. Dat daarin sindsdien grote verandering is opgetreden blijkt uit tabel 11, die groten-deels berust op het werk van Elias over de Amsterdamse vroedschap.

Deze gegevens zijn illustratief voor hetgeen in het voorgaande reeds is meege-deeld, namelijk dat er een betrekkelijk snelle vorming van grote koopliedenvermogens heeft plaatsgehad in de eerste helft van de 17de eeuw. Zelfs als men rekening houdt met de geldontwaarding als gevolg van de stijging van het prijsniveau, dan nog mag worden gesproken van een forse vermogensgroei. Weliswaar komen na het midden van de 17de eeuw nog grotere vermogens voor, doch die zijn dan voor het merendeel tot stand gekomen door vererving of huwelijk, terwijl bovendien het regenten- en rentenierselement onder de bezitters van grote vermogens aanmerkelijk toeneemt.

Dat in Holland de hoogste vermogens ver uitstaken boven die in andere gewesten blijkt uit de volgende gegevens. In Overijssel bedroeg in 1675 het hoogste in de belasting aangeslagen vermogen 400 000 gulden; er waren twee adellijke personen voor dat bedrag aangeslagen; het hoogste burgerlijke vermogen bedroeg terzelfder tijd 160 000 gulden. In 1758 bedroeg het hoogste vermogen in dit gewest nog slechts 226 000 gulden; het stond op naam van O.W. graaf van Wassenaar tot Twickelo; tegelijkertijd was het hoogste burgerlijke vermogen 138 000 gulden groot.

TABEL 11 Enkele grote vermogens (afgerond op 10 000 gld.) in de 17de en 18de eeuw, voornamelijk te Amsterdam

jaar	vermogensbezitter	grootte van het vermogen in guldens
1605	Willem Pietersz. Hooft; korenkoper; bij overlijden	200 000
1616	Jan Jansz. Kaerel; zuivelkoper en eigenaar van een glasblazerij; bij overlijden	380 000
1624	Jacob Poppen; koopman; gold als rijkste Amsterdammer van zijn tijd; bij overlijden	920 000
1628	Clara de Haze geb. Coymans; eigenares handelshuis; bij overlijden	520 000
1631	Elias Trip; koopman	meer dan 1 000 000
1637	Dirck Bas; koopman; bij overlijden	500 000
1652	Louis de Geer; koopman-bankier-industrieel; bij overlijden	1 700 000
1655	Pieter Trip; koopman; bij overlijden	660 000
circa 1660	Guilielmo Bartholotti junior en zijn vrouw Jacoba van Erp; eigenaars handelshuis; bij overlijden	1 200 000
1663	Jean de Neufville; koopman; bij overlijden	800 000
1674	Pieter Six; lakenverver en koopman; belastingaanslag	650 000
1684	Louis Trip; koopman-regent; bij overlijden	910 000
1715	Matthijs Straalman; doopsgezind koopman; bij overlijden	870 000
1719	Alexander Velters; koopman-regent; bij overlijden	meer dan 1 000 000
1721	Cornelis de Jonge van Ellemeet; ontvanger-generaal van de Unie; te 's-Gravenhage; volgens zijn eigen boekhouding	2 000 000
1724	Elisabeth Trip geb. Tiellens; echtgenote van Jan Trip, burgemeester en bekleder van andere hoge ambten; bij overlijden	1 900 000
1725	Jeronimus de Haze de Georgio; burgemeester en andere hoge regentenposten; bij overlijden	3 300 000
1737	Aegidius van Bempden; koopman en regent te Amsterdam, o.a. burgemeester; bij overlijden	700 000
1739	Mr. Pieter de la Court van der Voort; lakenkoopman te Leiden; bij overlijden	1 120 000
1744	Constantia Aletta Scott geb. Coymans; weduwe van Mr. Balthasar Scott, koopman-bankier-regent; bij overlijden	1 620 000
1748	Catharina Jacoba Sautijn geb. Geelvinck; weduwe van Mr. Constantijn Sautijn; lid van Amsterdamse regentenfamilie; bij overlijden	790 000
1755	Mr. Jan Andries Bernard, Heer van Kattenbroek en de Uytendijken van Mastwijk; laatste telg van koopliedengeslacht; bij overlijden	1 050 000
1757	Anna Elisabeth Pels geb. Geelvinck; weduwe van Jean Lucas Pels, lid van de firma Andries Pels en Zn., kooplieden, bankiers, reders; bij overlijden	1 150 000
1757	Philips van de Ghiessen, Heer van Schotervlieland; koopman; bij overlijden	1 340 000
1760	Suzanna Catharina van der Spelt geb. Pels; telg van Amsterdams kooplieden-bankiersgeslacht; bij overlijden	1 200 000
1767	Michiel Bruyningh; in 1748 door de stadhouder in het Amsterdamse stadsbestuur gezet; koopman in wijn, graan en koper, alsmede vetweider	870 000
1771	Elisabeth Jacoba Bors van Waveren; ongehuwd; dochter van mr. Cornelis Bors van Waveren, Heer van Leusden, Hamersveld, Snorrenhoef, 't Heetveld en Donkelaar, regent en ossenweider te Amsterdam; bij overlijden	1 100 000
1780	Mr. Gerrit Gerritsz. Hooft; burgemeester en bekleder van andere regentenposten te Amsterdam; bij overlijden	840 000
1788	Mr. Zacharias Henric Alewijn, Vrijheer van Mijnden en de beide Loosdrechten; regent te Amsterdam; bij overlijden	980 000
1798	Abraham Dedel; koopman-bankier-assuradeur en regent te Amsterdam; bij overlijden	840 000

Bron: Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, I en II; Klein, *De Trippen*; De Muinck, *Een regentenhuishouding*.

In Friesland was de hoogstaangeslagene in 1697 de oud-grietman Scheltinga te Heerenveen, met een vermogen van 500 000 gulden. Het gehele gewest telde slechts vijf vermogens van 200 000 gulden en meer.

TABEL 12 Vermogensverdeling te Leiden, 1599 en 1623, in procenten

vermogensklasse	1599 (N = 1049)		1623 (N = 1253)	
	aantal	vermogen	aantal	vermogen
3000- < 10 000	69%	27%	56%	19%
10 000- < 20 000	14%	14%	23%	21%
20 000- < 50 000	12%	25%	15%	29%
50 000 en meer	5%	34%	6%	31%

Bron: Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 177 en 965.

TABEL 13 Vermogensverdeling te Leiden, 1623, 1675 en 1722, in procenten

vermogensklasse	1623 (N = 1829)		1675 (N = 2071)		1722 (N = 934)	
	aantal	vermogen	aantal	vermogen	aantal	vermogen
1000- < 10 000	70%	23%	73%	23%	74%	21%
10 000- < 50 000	26%	47%	23%	45%	21%	41%
50 000 en meer	4%	30%	4%	32%	5%	38%

Bron: Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, II, 968 en 1051.

TABEL 14 Vermogensverdeling te Gouda, 1625, 1675 en 1717, in procenten

vermogensklasse	1625 (N = 1003)		1675 (N = 651)		1717 (N = 375)	
	aantal	vermogen	aantal	vermogen	aantal	vermogen
1 000- < 10 000	79%	39%	72%	22%	74%	22%
10 000- < 20 000	18%	42%	20%	35%	17%	31%
30 000 en meer	3%	19%	8%	43%	9%	47%

Bron: Klein, *Economisch-Historisch Jaarboek* 31 (1967) 41-56.

De hierboven vermelde gegevens over de grootste vermogens geven nog generlei inzicht in de vermogensverdeling over de samenleving in haar geheel. Slechts voor enkele plaatsen op enkele tijdstippen is daarover enige informatie beschikbaar in de vorm van fiscale opgaven. Zo kunnen voor Leiden de jaren 1599 en 1623 met elkaar worden vergeleken, voorzover het vermogens betreft van 3000 gulden en meer. Opvallend is hierbij de relatieve groei in de middelbare klasse van 10 000 tot 20 000 gulden; zie tabel 12. Deze tabel laat bovendien zien dat het totale aantal aangeslagenen met een vermogen van 3000 gulden en meer met omstreeks 20% is toegenomen. Daarbij moet echter worden bedacht dat deze toeneming in geen verhouding staat tot de bevolkingsgroei, die tussen 1581 en 1622 meer dan 250% had bedragen, te weten van 12 144 tot 44 745 inwoners. In de tweede helft van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw doet zich een tegengestelde ontwikkeling voor. Dan vertoont de middengroep relatieve achteruitgang. De laagste klasse, die nu overigens de vermogens van 1000 - < 10 000 omvat, gaat wat aantal aangeslagenen betreft, relatief vooruit, maar ziet haar aandeel in het totale fiscale vermogen dalen. Voor de hoogste klasse, van 50 000 gulden en meer, gaat dat aandeel juist omhoog. Een en ander valt af te lezen aan tabel 13, waarbij moet worden aangetekend dat vergelijking met tabel 12 niet mogelijk is, omdat de klasse-indeling verschilt.

Wanneer ook deze gegevens worden geplaatst tegen de achtergrond van de bevolkingsontwikkeling, dan ontstaat het volgende beeld: de bevolking bedroeg naar Posthumus' schatting in 1620/1624: 43 500, in 1675/1679: 58 000 en in 1720/1724: 48 000 inwoners. Dat is in indexcijfers uitgedrukt respectievelijk 100, 133 en 110. Het aantal aangeslagenen voor 1000 gulden en meer bedroeg achtereenvolgens in 1623, 1675 en 1722 in indexcijfers: 100, 113 en 51. Hieruit blijkt dat een steeds kleiner deel van de Leidse bevolking tot de vermogenden kon worden gerekend.

TABEL 15 Vermogensverdeling Overijssel, 1675 en 1758, in procenten

vermogensklasse	1675 (N = 4757)		1758 (N = 6051)	
	aantal	vermogen	aantal	vermogen
500- < 10 000	90%	28%	93%	51%
10 000- < 50 000	8%	32%	6%	34%
50 000 en meer	2%	40%	1%	15%

Bron: Slicher van Bath, *Samenleving onder spanning*, 253-254.

TABEL 16 Vermogensverdeling Friesland, 1672, 1697 en 1743, in procenten

vermogensklasse	steden			platteland		Friesland	
	1672 N=648	1697 N=402	1743 N=404	1697 N=236	1743 N=343	1697 N=638	1743 N=747
10 000- < 20 000	55%	56%	50%	56%	50%	56%	50%
20 000- < 50 000	30%	30%	39%	25%	32%	28%	35%
50 000- < 100 000	10%	10%	8%	12%	13%	11%	10%
100 000 en meer	4%	3%	3%	7%	5%	5%	4%

Bron: R. A. Frl., Coll. Fr. Gen. IVa 15,2 en IVc 16,3; R.A. Frl., Gem.arch. Franekeradeel 10, 612-622.

TABEL 17 Vermogensverdeling Sneek, 1689-1793, in procenten

vermogensklasse	1689 N = 435	1742 N = 352	1774 N = 330	1793 N = 253
25- 499	14%	21%	23%	20%
500- 1999	52%	41%	47%	44%
2000- 9999	28%	28%	22%	28%
10 000 en meer	6%	10%	8%	8%

Bron: G. A. Sneek, *Personele kohieren*, 1689, 1742, 1774 en 1793.

TABEL 18 Bevolking en vermogensbezitters Sneek, 1689, 1744 en 1796

jaar	bevolking	huishou- dens (à 3½ pers.)	aangeslagen voor vermogens van 25 gld. en meer	
			aantal	in % van aantal huishoudens
1689	4370	1249	435	35%
1744	3746	1070	(1742) 352	33%
1796	4893	1398	(1793) 253	18%

Bron: G. A. Sneek, *Personele kohieren*, 1689, 1742 en 1793; Faber, *Drie eeuwen Friesland*.

In Gouda blijkt zich ook een sterke vermogensconcentratie te hebben voltrokken; daarvan geeft tabel 14, met overigens wederom een andere klasse-indeling, een indruk. Deze stad had in 1622 ruim 14 600 inwoners; omstreeks 1720 zou het inwonertal tegen de 20 000 hebben bedragen. Het aantal aangeslagenen voor een vermogen van 1000 gulden en meer is echter tussen 1625 en 1717 teruggelopen van 1003 naar 375 (N in kop van tabel).

Deze verschuivingen in de vermogensverdeling kunnen in verband worden gebracht met de economische ontwikkeling. De eerste helft van de 17de eeuw was voor de hele Republiek, en zeker voor het textielcentrum Leiden, een tijdperk van economische expansie. Dat in zulk een tijd het aantal middelbare vermogens, in het bezit van ondernemers in handel, transport en nijverheid, toeneemt, is niet onwaarschijnlijk. Wanneer in de tweede helft van de eeuw de expansie plaats maakt voor op zijn gunstigst een consolidatie en op zijn ongunstigst een drastische

achteruitgang, zowel in bevolkingsomvang als in economische bedrijvigheid, dan valt een verzwakking van de relatieve positie van de middelbare vermogensklasse daarmee zeker te rijmen. De grote vermogens zijn blijkbaar beter bestand geweest tegen deze erosie; de rijken werden zelfs gemiddeld rijker. Dat kan voor een deel worden toegeschreven aan de reeds vermelde vlucht in de overheidsambten. Ook zal de instandhouding en vergroting van vermogens zijn bevorderd door een bewuste huwelijkspolitiek in deze kringen. Bovendien schijnen rijkaards in ons land over het algemeen de kunst van het sparen goed te hebben verstaan. Van de reeds genoemde ontvanger-generaal De Jonge van Ellemeet is bekend dat hij gemiddeld meer dan de helft van zijn inkomen bespaarde. Nog aan het einde van de 18de eeuw werd van de Nederlandse vermogensbezitters beweerd dat zij door- gaans $\frac{1}{4}$ à $\frac{3}{8}$ van hun inkomen bespaarden.

Overigens moet worden opgemerkt dat bovenstaande cijfers betreffende slechts twee Hollandse steden natuurlijk geenszins representatief zijn te achten voor de vermogensverhoudingen in het hele land. Dat elders heel andere verhoudingen en ontwikkelingen zijn voorgekomen, blijkt aanstonds uit de navolgende, op Overijs- sel betrekking hebbende gegevens (zie tabel 15). Hier zijn de grote vermogens achteruitgegaan, terwijl de groei zich voordoet bij de klasse van beneden de 10 000 gulden. De grote vermogens zaten hier hoofdzakelijk bij de grondbezittende adel en de inkomsten uit grondbezit hadden in deze periode van agrarische depressie de neiging te dalen. Daarentegen is het de tijd van bloei voor de Twentse plattelands- textielnijverheid en in verband daarmee is de gegoede middenstand van kooplie- den en fabrikanten in vermogen vooruitgegaan. Overigens is ook hier het aantal vermogenden minder sterk opgelopen dan de totale bevolking. Eerstgenoemden zijn van 1675 tot 1758 toegenomen van 4757 tot 6051, d.w.z. met 27%. De bevol- kingsgroei bedroeg tussen 1675-1748 daarentegen 73% (van 70 678 tot 122 434). Van Friesland is er uit het jaar 1672 een opgave van vermogens van 10 000 gulden en meer, uitsluitend betrekking hebbend op de steden. Een dergelijke opgave is ook aanwezig voor 1697 en dan betreffende de hele provincie. Tenslotte kan daar nog naast worden geplaatst een overzicht van vermogens van 10 000 gulden en meer in 1743, eveneens voor de hele provincie. Uit deze drie bronnen is tabel 16 samengesteld. Hieruit blijkt dat in de steden het totale aantal bezitters van vermo- gens van 10 000 en meer (N) van 1672 tot 1697 aanmerkelijk is gedaald, doch tussen 1697 en 1743 gelijk is gebleven. Op het platteland heeft van 1697 tot 1743 juist een groei van dit aantal plaats gehad; wat daar vóór 1697 is gebeurd, weten we echter niet. Bij dit alles moet bovendien worden bedacht dat het hier slechts gaat om de top van de vermogenspiramide. De 747 bezitters van 10 000 gulden en meer in 1743 maken slechts 2% uit van de bijna 37 000 hoofden van huishoudens, die Friesland in 1744 telde!

Over de ontwikkeling in de lagere vermogensklassen zijn we alleen betreffende de stad Sneek enigszins geïnformeerd. De gegevens daaromtrent zijn samengevat in tabel 17. Over de gehele periode is hier het totale aantal vermogensbezitters flink achteruitgegaan. De procentuele verdeling over de vermogensklassen is niet ingrijpend veranderd; het meest nog tussen 1689 en 1742, wanneer de laagste en hoogste klasse relatief toenemen, hetgeen duidt op een vergroting van de vermo- gensverschillen.

Iets meer reliëf krijgen deze gegevens, wanneer ze, zoals in tabel 18, geplaatst worden tegen de achtergrond van de totale bevolkingsomvang. Dat kan voor drie jaren geschieden, aangezien er bevolkingscijfers beschikbaar zijn betreffende 1689, 1744 en 1796. In de tabel is ook het getaxeerde aantal huishoudens vermeld; voor die taxatie is aangenomen dat het aantal personen per huishouden gemiddeld $3\frac{1}{2}$ bedroeg. Nu blijkt dat het aantal vermogensbezitters tussen 1689 en 1742 onge- veer proportioneel met de bevolking is gedaald. Tussen 1742 en 1793 is echter het aantal vermogenden verder gedaald, terwijl dan de bevolking toeneemt. Dat wil zeggen dat toen een steeds groter deel van de bevolking tot de onvermogen- de klasse is gaan behoren; ging het zowel in 1689 als in 1742 nog om ongeveer $\frac{2}{3}$ van de bevolking, in 1796 was het meer dan 80% van de Snekers, dat nog geen 25 gulden vermogen bezat.

Armoede

Bij de behandeling van de vermogensverhoudingen is reeds gebleken dat een groot deel van de bevolking geen of zeer weinig vermogen bezat en derhalve voor zijn levensonderhoud geheel of vrijwel geheel was aangewezen op arbeidsinkomen. Daarbij valt niet alleen te denken aan de loontrekkenden in alle sectoren van het economische leven, maar evenzeer aan vele kleine ambachtslieden, neringdoenden en boeren: schoenlappers, wevers, kleine winkeliers, naaisters, breisters, keuterboeren, koemelkers enzovoort. Hun inkomens zullen over het algemeen slechts toereikend zijn geweest voor een leven op de rand van het bestaansminimum. Bij persoonlijke tegenslagen, zoals ziekte of invaliditeit, maar ook bij een algemene, met werkloosheid en 'slappe nering' gepaard gaande, economische malaise in tijden van oorlog en depressie, daalden zulke inkomens acuut tot beneden het bestaansminimum. De getroffen personen waren dan aangewezen op ondersteuning door met armenzorg belaste kerkelijke en wereldlijke instanties. Zij zakten tijdelijk of definitief af in de laagst geplaatste maatschappelijke categorie, die der 'armen' of 'paupers'. Over de omvang en aard van de armoede in de periode van 1500 tot 1800 zijn niet veel concrete gegevens bekend. Uit het beschikbare materiaal blijkt dat die omvang en aard niet overal en voortdurend dezelfde is geweest gedurende deze drie eeuwen. Over het algemeen kan wel worden gezegd dat de mate waarin zich armoede voordoet, samenhang vertoont met de economische ontwikkeling. De 16de eeuw was in geheel West-Europa een periode van sterke bevolkingsgroei, stijgend prijspeil en achterblijvende lonen. In deze tijd begint het pauperisme zijn intrede te doen, dat wil zeggen het verschijnsel dat een aanzienlijk deel van de bevolking niet voldoende inkomen kan verwerven om zich op een redelijk bestaansminimum te handhaven. Landloperij, bedelarij, ondervoeding, lichamelijke verzwakking alsmede criminaliteit zijn de gevolgen. De overheden reageren met maatregelen om het ordeverstorende karakter van deze verschijnselen zoveel mogelijk tegen te gaan. Tot die maatregelen behoren onder andere plakkasten tegen de bedelarij, klopjachten op landlopers en bedelaars, verzwaring van de straffen op diefstal, zakkenrollerij, enzovoort. De bestaande armenzorg, uitgaande van kerken, kloosters en instellingen zoals gasthuizen, leprozerieën en dergelijke, was niet in staat deze uitbreiding van het verschijnsel armoede op te vangen. Daarvoor was een reorganisatie maar vooral ook een verruiming van de voorzieningen ter leniging van de armoede nodig. De noodzaak tot reorganisatie heeft geleid tot het plakkaat van 1531, waarbij naast het bedelarijverbod onder andere bepaald werd dat plaatselijk de inkomsten van liefdadigheidsinstellingen moesten worden samengevoegd tot één fonds, waaruit dan onder overheidstoezicht de armenzorg zou worden gefinancierd. Het plakkaat is in de praktijk evenwel niet of gebrekkig ten uitvoer gelegd.

Verdere reorganisatie van de armenzorg bracht de Reformatie met zich mee. Naast de bestaande voorzieningen, en gedeeltelijk ervoor in de plaats, kwamen de diaconieën van de hervormde kerk hun aandeel leveren in de armenzorg. De uitbreiding van de voorzieningen had vooral plaats in samenhang met de sterke bevolkingsgroei en urbanisering in de periode van omstreeks 1580 tot circa 1660. Het aantal weeshuizen zowel als het aantal bejaardenhofjes nam toe, vooral in de groeiende steden. Ook werden tucht- en werkhuizen van overheidswege opgericht en de bedelarij bleef men bestrijden met verbodsbepalingen, gericht zowel tegen het bedelen als tegen het geven van aalmoezen.

Uit wat er bekend is over het armwezen tijdens de Republiek ontstaat de volgende globale indruk: in de periode van sterke bevolkingsgroei en economische expansie neemt absoluut gezien het aantal armen toe en in reactie daarop wordt aan herstructurering en uitbreiding van de armenzorg gewerkt. Relatief is echter het aantal armen in die periode waarschijnlijk niet zeer hoog geweest, dat wil zeggen vergeleken met andere tijden en andere landen. Wanneer in 1641 als bijzonderheid wordt gemeld dat er dan in Amsterdam ruim 2500 gezinnen door de zogenaamde huiszittenmeesters tijdens het winterseizoen moeten worden bedeed, grotendeels met levensmiddelen, dan lijkt dat op het eerste gezicht een aanwijzing te zijn voor

*Oude man met armbus.
Vroeg 17de-eeuws gevelbeeld
van het poortgebouw van het
Oudemannenhuis te Haarlem.
De oude mannen gingen met
deze bussen de straat op om
te collecteren voor het huis.
Frans Halsmuseum, Haarlem.*

grote armoede. Gezien tegen de achtergrond van de totale bevolking van Amsterdam van die tijd – zij bedroeg in 1622 ongeveer 105 000 inwoners, hetgeen waarschijnlijk ongeveer 30 000 gezinnen uitmaakt – wordt het beeld enigszins anders. Het blijkt dan om nog geen 10% van de totale bevolking te gaan en bovendien, voor een deel althans, om tijdelijk armlastigen.

De economische stagnatie van de tweede helft van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw heeft in sommige sectoren van het economische leven een aanmerkelijke daling van de werkgelegenheid teweeggebracht. Het probleem van de werkloosheid zal daardoor zwaarder op de samenleving zijn gaan drukken. Het is in dit verband typerend dat er in deze periode bij de armenzorg een zekere accentverschuiving valt te bespeuren in de richting van werkverschaffing. In veel plaatsen werden nu werkhuizen opgericht, waarin niet alleen bedelaars en landlopers werden geplaatst, maar ook werklozen die op eigen verzoek werden opgenomen. Acute toeneming van het aantal armlastigen kon door diverse factoren worden veroorzaakt. Hoge levensmiddelenprijzen door slechte oogsten of stremming van de levensmiddelenaanvoer door oorlogsomstandigheden bracht voor de marginale groepen – en een groot deel van de bevolking behoorde daartoe – een onmiddellijke verarming en hulpbehoefendheid met zich mee. Verlamming van buitenlandse scheepvaart en handel door oorlogen, van binnenlandse scheepvaart door strenge vorst, veroorzaakten 'slappe nering' voor ambacht, handel en verkeer en werkloosheid voor loontrekkenden. (In Amsterdam was in 1747, een tijd van ongunstige conjunctuur, bijna 11½% van de gezinnen armlastig. Van dezelfde stad wordt beweerd dat daar in de Franse tijd bij tijd en wijle wel de helft van de bevolking bedeed werd.) Veepest, misoogsten, dijkdoorbraken en overstromingen brachten malaise teweeg op het platteland en in de economisch daarmee verbonden steden. Tijdens de veepestgolf van 1744 en volgende jaren sprong in Friesland het aantal armlastigen omhoog van ruim 11 000 in 1744 tot ruim 15 500 in 1748, ofte wel van 8% tot 11½% van de bevolking. In Twente liep in drie jaar tijds, van 1764 tot 1767, het aantal armlastigen op van 2338 tot 3348 (op een bevolking van rond 50 000). Een ernstige verzwarening van het armoedeprobleem deed zich voor in de tweede helft van de 18de eeuw en dan vooral na 1770. Het kwaad van de werkloosheid nam in omvang toe en werd chronisch van aard. Bovendien kwamen de reële lonen

*Het Burgerweeshuis te Amsterdam.
Anonieme gravures, 18de eeuw.
Amsterdams Historisch Museum.*

onder druk te staan, doordat de kosten van levensonderhoud stegen, terwijl de nominale lonen op een zelfde peil bleven. De oorzaak van dit alles moet worden gezocht in een ongunstige constellatie van een aantal factoren, zoals het verval van sommige bedrijfstakken, vooral van de zo arbeidsintensieve textielnijverheid. Maar ook andere industrieën, zoals de Zaanse houtzagerij en scheepsbouw, de bierbrouwerij, de plateelbakkerij en de Rotterdamse suikerraffinaderij, begonnen te kwijnen. Niet alleen de Hollandse steden kampten met structurele werkloosheid en een slepend pauperisme, ook een plattelandsgebied als Twente werd zwaar geteisterd.

Citaten betreffende de malaise in de tweede helft van de 18de eeuw

'Het is mij nogthans tot smerte, dat er zoo veel arme lieden door 't verval der Fabricquen sugten' (1752); 'Onze steden grimmelen van schoijers' (1773); 'Ondertus-schen zucht het gemeen, dat is, het grootste gros der inwoonders in de diepste armoede, en ziet geen kans, of om verder aan het brood te komen, of om zich te herstellen' (1776); 'Het arm volk, best gevoelende de gekomen armoede en gebrek, zucht, geen uitkomst nog ziende; een groot gedeelte is al verhuist, en zoekt elders het brood, gelijk men uit de geweldige verminderingen onzer steden ten opzichte der inwoonderen kan opmaaken' (1777); 'Het gemeen arbeidsvolk vergaat van kommer en gebrek, de armenhuizen liggen opgepropt . . .' (1777); 'Nu leert de ondervinding, dat alles van dag tot dag duurder wordt' (1778); 'En 't stond geschaepen, dat het lichaam van 't gemeenbest eerlang uit weinig meer bestaen zou, dan uit renteniers en bedeeden, de twee soorten lieden, daar het land het minste nut van trekt' (1778); 'dus gaat de gelukkige middenstand, bij het vermindern der fabrieken en het vermeederen der buitenlandsche beleeningen, langs hoe meer te gronde' (1779); 'De binnensteden zijn met geene drooge oogen door te wandelen voor hem, die wat aandoenelijk is, en eenig hart voor zijn vaderland heeft' (1783); 'Overall, waar wij ons opmerkzaam ook heenwenden, vinden wij de treurige waarheid bevestigd, dat de welvaard onder die *classe* van menschen, die een werkzaam leeven leiden, afneemt' (1792).

Een staatsiecoupè bij de Hofvijver te 's-Gravenhage. Sinds het midden van de 17de eeuw werden bij de maatschappelijke bovenlaag eenvoud en degelijkheid steeds meer verdrongen door luxe en welstandsvertoon. Schilderij van P.C. de la Fargue, 1762. Gemeentemuseum, Den Haag.

De differentiëring van het cultuurpatroon

Wij zijn gewend de Nederlandse beschaving uit de tijd van de Republiek het epitheton 'burgerlijk' te verlenen, in de zin van: voortgekomen uit de stedelijke sfeer. Dat het stedelijke element zich hier breed heeft kunnen maken, is niet zo verwonderlijk, gezien de hoge urbanisatiegraad alsmede de economische en politieke macht van de steden. Natuurlijk geldt dit met name voor Holland, maar dit gewest herbergde toen bijna de helft van de bevolking van de Republiek. De Hollandse steden vormden het brandpunt van de allesomvattende dynamiek van de eerste helft van de 17de eeuw, ook van de verbazingwekkende culturele opbloei. Van hier zijn impulsen uitgegaan, die de Noordnederlandse cultuur voor lange tijd hebben gestempeld en een eigen identiteit hebben geschonken.

De homogeniteit van deze beschaving was echter betrekkelijk: het was een eenheid in verscheidenheid. Wel is die verscheidenheid in de loop der eeuwen van karakter veranderd. In de middeleeuwen en ook nog enigermate in de 16de eeuw is het vooral een regionale verscheidenheid. Alleen reeds aan het taalgebruik is dit te constateren: zelfs in officiële stukken is dan nog Westnederlands, Zuidnederlands, Oostnederlands en Fries te onderscheiden. Tijdens de Republiek echter komt definitief een eenheidstaal tot stand door de invloed van de Reformatie – men denke aan de Statenvertaling van de bijbel alsmede de bevordering van het onderwijs door overheid en kerk – en de groeiende contacten tussen de gewesten op economisch, politiek, kerkelijk en cultureel gebied.

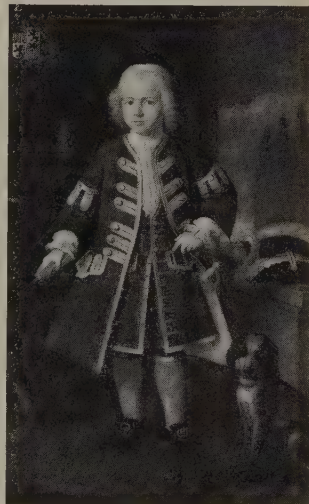
In de loop van de 17de eeuw begint de verscheidenheid een ander karakter aan te nemen. De versterkte oligarchisering heeft, te zamen met de groeiende verschillen in welstand, geleid tot een accentuering van de culturele verschillen tussen de sociale lagen. Die verschillen uitten zich in de bouw en inrichting van de huizen, in kleding, omgangsvormen, levensgewoonten, taalgebruik, morele en godsdienstige opvattingen. In het midden van de 16de eeuw hadden de huizen van de rijkste Amsterdammers hoogstens twee verdiepingen met daarboven de zolder en de vliering. Behalve het voorhuis, een hoge ruimte die men door de voordeur betrad, en de keuken, bevatte een dergelijk huis een viertal kamers. De inrichting was sober, hoewel reeds toen enkele schilderijen veelal niet ontbraken.

Geheel anders wordt het beeld in de 17de eeuw. De uit rijk geworden kooplieden bestaande bovenlaag, die tot regentenstand evolueert, bouwt grotere huizen, vooral langs de nieuw aangelegde grachten. Behalve baksteen wordt bij de bouw van deze huizen het duurdere natuursteen toegepast, en het inwendige wordt voorzien van marmeren gangen, trappehuizen en deuren van prijzige houtsoorten, goudleren behang in de 17de en geschilderd behang in de 18de eeuw. Kostbare meubels, tapijten, klokken, spiegels, schilderijen, massa's Chinees en Japans porcelein en veel zilverwerk vormen met elkaar paleisachtige interieurs. Daarin worden ook hier de internationale stijlen, waarvoor Frankrijk de toon aangeeft, gevolgd.

Ook in de kleding van de maatschappelijke bovenlaag heeft zich een ontwikkeling voorgedaan van burgerlijke eenvoud en ingetogenheid naar ostentatief welstandsvertoon en elitaire zelfverheffing. Op schilderijen uit de eerste helft van de 17de eeuw zijn leden van deze bovenlaag over het algemeen nog in sober zwart gekleed, de vrouwen met slechts weinig sieraden. In de tweede helft van die eeuw is het echter een overdaad aan zijde, fluweel en kant in de kleding, terwijl de mannen met dure allongepruiken hun deftigheid accentueren en de vrouwen voor vermogens aan juwelen ten toon spreiden. Volgens een inventaris uit 1701 beliep alleen al het bezit aan juwelen, goud en zilver van het Amsterdamse echtpaar Hinloopen-Ranst een waarde van 57 000 Carolusguldens. Om dit bedrag in hedendaags geld uit te drukken, zal men het toch zeker met 100 moeten vermenigvuldigen; men komt dan op zes miljoen hedendaagse guldens!

Een ander verschijnsel waardoor de bovenlaag zich ging onderscheiden van de massa der bevolking, was het gebruik van de Franse taal. Zo zijn de brieven die Pieter de la Court in 1668-1674 aan zijn vriend Abraham de Wicquefort schreef, in het Frans geschreven. Justus van Effen (1684-1735) heeft tot vier jaar voor zijn dood steeds in het Frans gepubliceerd. De elite las Franse literatuur en Franse

Portret van een 18de-eeuwse jonge regent: Diederik van Hemert (1729-1753), Heer van Babyloniënbroek, op zesjarige leeftijd. Schilderij van Harmanus Serin, 1735. Rijksmuseum, Amsterdam.

filosofen; pas in de tweede helft van de 18de eeuw dringt daarnaast het Duits en Engels door. Franse gouvernantes, scholen en kostscholen brachten de kinderen uit deze maatschappelijke laag de toen heersende cultuurtaal van de Europese hogere standen bij. Dat wil overigens niet zeggen dat het Nederlands werd verdrongen. De taal van overheid, kerk en school bleef Nederlands. De regenten spraken onder elkaar ook in principe Nederlands; zelfs aan het stadhouderlijke hof bleef Nederlands de normale omgangstaal. Maar de upper ten had wel de neiging bij voorbeeld in onderlinge correspondentie, dagboeken en dergelijke het Frans te gebruiken of in elk geval hun Nederlands in meer of mindere mate met Frans te doorspekken. Ook dit hangt natuurlijk samen met de toenmalige uitstraling van de Franse cultuur in al haar facetten over alle Europese elites.

Arbeidstoestanden

WERKLOOSHEID

In het leven van hen die voor hun bestaan afhankelijk waren van de opbrengst van hun werkkraft, was de werkgelegenheid een factor van groot belang. Die werkgelegenheid vertoonde zeer sterke fluctuaties, niet alleen in de loop van het jaar doordat seizoenarbeid in veel bedrijfstakken voorkwam, maar ook van jaar tot jaar onder invloed van meteorologische, economische dan wel politieke wisselvalligheden. Deze voortdurend dreigende discrepantie tussen de vraag naar en het aanbod van de produktiefactor arbeid is een wezenlijk kenmerk van het toenmalige economisch leven geweest, met belangrijke consequenties vooral voor het bestaan van de loontrekkenden. Voor velen betekende werkloosheid het aangewezen zijn op armbestuur of diaconie; in het voorgaande is daarvan reeds enige malen sprake geweest.

Over de numerieke omvang van de werkloosheid is betreffend het hier te behandelen tijdvak nauwelijks enige informatie beschikbaar. Posthumus maakt gewag van de vreselijke werkloosheid waaraan de Leidse textielarbeiders in de loop van de 18de eeuw waren blootgesteld; de omvang van het euvel kan enigszins worden aangeduid met behulp van gegevens betreffende in gebruik zijnde weefgetouwen. Die liepen tussen 1720 en 1770 terug van 600 naar 150, hetgeen een vermindering van werkgelegenheid betekende voor tegen de 7000 arbeidskrachten.²

Een deel ervan trok naar elders om daar werk te zoeken. Velen echter zagen daartoe geen kans en bleven in de stad, ten prooi aan bittere armoede en veelal gedoemd om weg te kwijnen, aangezien de steunverlening waarop ze waren aangewezen, nog niet eens voldoende was voor een leven op het bestaansminimum.

Zulke gevallen van een langdurig zich voortslepend verval van arbeidsintensieve bedrijfstakken, waardoor de betrokken samenleving voor lange tijd met chronische structurele werkloosheid zat opgescheept, hebben zich meer voorgedaan. Zo zijn in de tweede helft van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw in Noord-Holland scheepvaart en visserij, lange tijd behorend tot de hoofdbronnen van bestaan, nagenoeg verdwenen, waardoor daar tienduizenden arbeidsplaatsen verloren zijn gegaan.

Andere voorbeelden van langdurige structurele werkloosheid bieden de Twentse textielnijverheid in de tweede helft van de 18de eeuw, verscheidene takken van nijverheid in de Hollandse steden in dezelfde periode, vooral ná 1770, alsmede buitenlandse handel en scheepvaart in de Bataafse en Franse tijd. In het voorgaande is bij de behandeling van het verschijnsel armoede reeds op deze structurele werkloosheid gewezen.

Behalve deze structurele werkloosheid, veroorzaakt door lange termijnveranderingen in de structuur van de economie, in casu het achteruitgaan of verdwijnen van bepaalde bedrijfstakken, deed zich menigmaal een acute vermindering van de werkgelegenheid voor als gevolg van plotselinge verstoringen van het economische leven door weersomstandigheden, oorlogen, politieke en economische crisisverschijnselen.

De duurtecrisis, in de internationale economisch- en sociaalhistorische literatuur bekend als 'crise de type ancien', kon zich voordoen als gevolg van een aanmerkelijke stijging van de prijs van het levensmiddelenpakket, toenmaals nog grotendeels bestaande uit granen. Zulk een stijging bracht namelijk met zich mee dat voor de massa der bevolking de uitgaven aan voedsel, die normaliter al beslag legden op een aanzienlijk deel van het budget, dan praktisch het gehele inkomen opslokten. Daardoor bleef weinig of geen koopkracht over om vraag te kunnen uitoefenen naar andere goederen, zoals nijverheidsprodukten – bij voorbeeld textiel – en van elders aangevoerde goederen – zoals specerijen. Dit veroorzaakte 'slappe nering' en dus werkloosheid en inkomensdaling in ambacht, nijverheid en handel.

Dergelijke crises hebben zich in ons land in elk geval in de 16de eeuw verscheidene malen voorgedaan. De duurtelijaren 1527 tot 1530 en 1565 waren tevens crisisjaren voor de Leidse textielnijverheid. In 1595 wordt er in de correspondentie van de koopman Daniël van der Meulen verband gelegd tussen de dan sterk oplopende roggeprijs te Amsterdam en de heersende 'kwade nering'. Te Leiden daalt de prijs der saaien (een textielsoort) in dat jaar zelfs met 25%. Ook het jaar 1597 geeft weer de combinatie van hoge graanprijzen en uitgesproken crisisverschijnselen in de Leidse textiel te zien.

Het lijkt er overigens op dat in Nederland deze 'crise de type ancien' zich sinds de 16de eeuw zelden meer heeft voorgedaan en wanneer het al gebeurde dan toch in minder sterke mate dan elders. Dat kan in verband worden gebracht met het hogere welvaartspeil hier te lande, alsmede de minder sterke fluctuaties in de graanprijzen. Slechts voor uitzonderlijk slechte jaren met nijpende graanschaarste en zeer hoge prijzen, zoals 1740, zijn er nog wel eens aanwijzingen dat de wegvallende vraag naar andere goederen dan de meest noodzakelijke voeding crisisverschijnselen veroorzaakte.

Meestal hadden economische crises in ons land echter een andere oorzaak. Vaak waren ze het gevolg van oorlogsomstandigheden, waarbij die delen van de economie, die sterk waren aangewezen op aanvoer van buitenlandse grondstoffen en op buitenlandse afzet, werden lamgelegd. Berichten over werkloosheid bereiken ons dan ook uit verscheidene oorlogsjaren, bij voorbeeld uit 1652, 1696, 1756-1763 en 1780.

SEIZOENARBEID

De seizoengebondenheid van vele soorten werkgelegenheid is een verschijnsel waarvan de betekenis voor de toenmalige samenleving ook niet moet worden onderschat. Zij geldt niet alleen voor werkzaamheden in de landbouw, doch ook voor allerlei andere activiteiten waarop weersomstandigheden invloed uitoefenden. Men denke hierbij aan bij voorbeeld de scheepvaart op gebieden waar in de winter de havens waren dichtgevroren: Oostzee en Rusland. De walvisvangst was in verband met het dichtvriezen van de zee aangewezen op slechts vier zomermaanden. Ook de haringvisserij op de Noordzee had een seizoenkarakter: zij kon worden bedreven van juni tot omstreeks december of januari. Weliswaar vond een deel van de bemanningen van de Noordzeeharingbuizen in de winter werk in de Zuiderzeevervisserij en de kabeljauwvisserij op de Noordzee. De personeelsbehoefte bij deze takken van visserij was echter geringer dan bij de haringvangst, zodat velen toch aan seizoenwerkloosheid waren blootgesteld.

Turfgraverij kon bij strenge vorst geen doorgang vinden. De steenbakkerij was destijds ook nog een seizoenbedrijf waarin vaak maar enkele maanden per jaar kon worden gewerkt, omdat met name het drogen sterk afhankelijk was van de weersomstandigheden.

Overigens werden de seizoensfluctuaties in de werkgelegenheid gedeeltelijk opgevangen door het te werk stellen van buitenlandse seizoenarbeiders. Er bestond een regelmatige trek van zulke seizoenarbeiders uit Westduitse streken zoals Oldenburg, het Hannoverse en Westfalen, naar Nederland. Daar werkten deze 'Hollandsgänger' niet alleen als 'hannekemaaiers' in de hooioogst, maar ook vonden zij emplooi in de koopvaardij, de zeevisserij, op de walvisvaart, in de turfgraverij,

de steenbakkerij en in bepaalde delen van de textielnijverheid. Zij waren hoofdzakelijk afkomstig uit de groep van keuterboeren, wier bedrijf zo klein was dat zij gedwongen waren om bijverdiensten te zoeken. Zij deinsden niet terug voor zwaar en onaangenaam werk en, gewend als zij waren aan een laag welvaartsniveau, namen zij genoegen met geringere lonen dan de Nederlandse arbeiders. In het midden van de 18de eeuw kwamen er naar schatting elk jaar ongeveer 27 000 van deze buitenlandse seizoenarbeiders naar ons land.

Voor de Nederlandse economie had deze inschakeling van buitenlandse seizoenarbeiders het voordeel van een flexibele arbeidsvoorziening. Buiten het seizoen behoefde men deze arbeidskrachten niet aan het werk te houden en vielen zij ook niet ten laste van de armenkassen. Wanneer er slapte in de bedrijfstak optrad, met als gevolg een daling van de arbeidsbehoefte, kon men volstaan met het aanstellen van minder seizoenkrachten.

In de tweede helft van de 18de eeuw verminderde langzamerhand de trek van deze gastarbeiders naar Nederland. Dat hing niet alleen samen met de verminderde werkgelegenheid in een aantal bedrijfstakken hier te lande, maar ook met de verbeterde bestaansmogelijkheden op kleine landbouwbedrijven door de opkomst van de aardappel als volksvoedsel, alsmede door de opbloei van de Duitse economie als geheel.

HUISARBEID

In een tijd waarin grote concentraties van arbeid in fabrieken, werkplaatsen en manufacturen nog niet of weinig voorkwamen, was de tewerkstelling van arbeidskrachten die thuis hun werk verrichtten een veel voorkomend verschijnsel in een aantal takken van nijverheid.

In de textielnijverheid kwam de thuiswerkende spinner en wever veel voor. Zelfs in textielsteden als Leiden en Haarlem domineerde de huisindustrie als bedrijfsvorm. Deels waren de thuiswerkers zelf eigenaar van hun produktiemiddelen, zoals weefgetouwen, deels werden zij daarvan voorzien door hun opdrachtgevers, de drapeniers. Ook kwam het voor dat de wevers hun getouwen huurden.

Een tak van textielbereiding, waarin huisnijverheid eveneens de overheersende bedrijfsvorm was, was de zijdeweaverij. En niet te vergeten de linnenindustrie die in sommige plattelandsgebieden was geconcentreerd, voornamelijk in Twente en in Noord-Brabant. In Twente was de textielfabricage begonnen in de boerenhuishoudens bij wijze van nevenbedrijf. Op den duur kwam er een zekere concentratie van thuiswerkende spinners en wevers in de kerkdorpen, waar zij werkten in opdracht van de 'linnenreders'.

In de noordelijke provinciën was de wolspinnerij en wolbreierij een belangrijke tak van huisindustriële textielfabricage. Wolkammers lieten door vrouwen en kinderen, in de steden zowel als op het platteland, spinnen en breien. De 60 Groningse wolkammers hadden in 1765 rond 8000 spinners en breiers aan het werk. In Friesland waren in het midden van de 18de eeuw wellicht 10 000 personen bij deze tak van bedrijvigheid betrokken, in veel gevallen als nevenberoep en in de vorm van seizoenarbeid.

Een bedrijfstak waarin ook veel huisindustrie voorkwam, was de diamantslijperij. In Amsterdam leefden in de 18de eeuw ongeveer 500 à 600 gezinnen van deze nijverheid.

VROUWEN- EN KINDERARBEID

Vrouwen- en kinderarbeid, niet alleen in de gezinshuishouding maar ook in het bedrijfsleven, was in de preïndustriële samenleving een algemeen voorkomend verschijnsel, dat als vanzelfsprekend werd aanvaard. Vooral was dat het geval daar waar gezins- en bedrijfseenheid geheel of gedeeltelijk samenvielen, zoals in het kleine en middelgrote boerenbedrijf, in kleinhandel, ambacht, binnenschipperij en dergelijke. Aangezien verreweg het grootste deel van de bevolking in deze bedrijfstakken zijn brood verdiende, behoorde vrouwen- en kinderarbeid tot het normale levenspatroon.

De vrouw als zelfstandige kostwinner en hoofd van een huishouden was eveneens

Maaltijd van de meisjes in het Diaconiehuis.

Het kleden van de meisjes in het Diaconiehuis.

Schilderijen van Jan Victors (1620-1676), bestemd voor de diaconessenkamer, met in de hoek rechts onderaan de namen van de diaconessen die de schilderijen aanboden.

Amsterdams Historisch Museum, bruikleen van de diaconie der Hervormde Gemeente te Amsterdam.

een veel voorkomend verschijnsel, vooral in de steden en grotere dorpen. Deze ongehuwden dan wel weduwen met of zonder kinderen, oefenden uiteenlopende beroepen uit, zoals winkelierster, naaister, bewaarschoolhoudster, turfmeetster enzovoort.

Zoals hierboven reeds is opgemerkt, werd in veel huisindustrieën ruimschoots gebruik gemaakt van vrouwen- en kinderarbeid. Ook daarbij geschiedde het werk nog binnen het eigen gezinsverband. Het werken van vrouwen en kinderen buiten het eigen gezin kwam echter in die tijd ook reeds voor in sommige bedrijfstakken. Daarbij moet allereerst weer de textielindustrie worden genoemd; wellicht omdat daarover de meeste informatie beschikbaar is!

Van de Leidse textielfabricage is bekend dat daarbij zeer veel kinderarbeid werd toegepast. Die kinderarbeid was goedkoop en daardoor van groot belang voor de concurrentiepositie van Leiden. Een belangrijke bron van jeugdige werkkrachten waren de arm- en weeshuizen. Deze instellingen hadden er altijd reeds naar gestreefd hun pupillen uit te besteden bij ambachtslieden, met de bedoeling dat ze zo een vak zouden leren. Toen op den duur in de steden naast het ambacht andere bedrijfstvormen tot ontwikkeling kwamen, werden de weeskinderen ook daarin tewerkgesteld. Stedelijke overheden sloten overeenkomsten met ondernemers, waarbij die overheden zich verbonden om kinderen, soms enige honderdtallen, ter beschikking te stellen van nieuw op te richten industrieën. De ondernemers kregen aldus de beschikking over zeer goedkope arbeid; de stedelijke bestuurders trachtten hierdoor te bevorderen dat de kinderen al vroeg zouden gewennen aan geregelde arbeid en dat zij een handwerk zouden leren waarmee zij zich later zelf in de samenleving zouden kunnen handhaven. Dat leren viel nogal eens tegen, omdat in sommige gevallen de werkzaamheden van zeer eenvoudige aard waren en er ook niet doelgericht aan de vakscholing van de kinderen werd gewerkt, zodat zij in feite ongeschoolde arbeidskrachten bleven.

Een ander euvel was de tewerkstelling van zeer jeugdige kinderen; het Heilige Geesthuis te Leiden leverde weeskinderen van zes en zeven jaar oud. In Leiden werden overigens zelfs kinderen aangevoerd uit Aken en Luik. Lange werktijden – er zijn berichten uit 1641 over werkdagen van 13 à 14 uur voor kinderen en leerjongens in de Leidse lakenindustrie – en mishandelingen behoorden eveneens tot de misstanden rondom de kinderexploitatie. Nu en dan gaven de misstanden zelfs aanleiding tot enig overheidsingrijpen. Zo werd in 1641 te Leiden onder andere

Weverswerkplaats, leef- en werkomgeving van de kleine man.

*Johannes Dircksz. van Oudenrogge (1622-1653).
Rijksmuseum, Amsterdam.*

bepaald dat de gouverneurs van de lakenhal in de huizen van de meesters moesten nagaan of de kinderen goed behandeld werden. Hier is dus reeds sprake van een zekere vorm van arbeidsinspectie.

De berichten over kinderarbeid in het groot – ze doen hier en daar denken aan toestanden uit het begin van de Industriële Revolutie in Engeland – stammen vrijwel allemaal uit de tijd vóór omstreeks 1665, de periode van sterke economische expansie. Dat wil niet zeggen dat kinderarbeid daarna niet meer voorkwam; integendeel, het is waarschijnlijk zo dat het verschijnsel toen geïnstitutionaliseerd en enigermate geregeld is, zodat het als vanzelfsprekend werd aanvaard.

In de loop van de 18de eeuw, vooral na 1770, wanneer het werkloosheidsprobleem nijpend wordt, is er een neiging om van overheidswege werkhuizen op te richten, waar arme volwassenen en kinderen tewerk konden worden gesteld, terwijl er dan voor de kinderen bovendien onderwijsvoorzieningen werden gecreëerd, bij voorbeeld in de vorm van armenscholen. Men trachtte zo de kinderen van de straat te houden, bedelarij tegen te gaan, de kinderen enige vorming te geven en er daardoor toe bij te dragen dat ze op eigen benen leerden staan en niet ten laste van de armenkassen zouden komen.

Werktijden waren voor volwassenen en kinderen over het algemeen lang. In de 17de eeuw begon men in de zomer vaak reeds om vijf uur en werkte tot zeven uur, met 's ochtends een half en 's middags anderhalf uur onderbreking. 's Winters was de werktijd meestal twee uren korter. Dit komt dus neer op arbeidsdagen van twaalf uren in de zomer en tien uren in de winter.

Levensomstandigheden

VOEDING

Zonder het adagium 'der Mensch ist was er isst' tot de hoogste wijsheid omtrent het menselijk zijn te verheffen, kan toch wel worden gesteld dat de voeding van essentieel belang is voor mens en samenleving. De voedingstoestand van de diverse bevolkingsgroepen wordt niet alleen bepaald door produktie, aanvoer en prijzen van voedsel, door inkomenshoogte en inkomensverdeling, doch evenzeer door traditie, cultuurpatroon en godsdienstige voorschriften. Van zijn kant heeft die voedingstoestand weer invloed op het fysieke en mentale prestatievermogen van de mensen, op de demografische ontwikkelingen, op sociale verhoudingen en sociale spanningen. Het is bij dit alles verwonderlijk dat in de economische en sociale geschiedenis doorgaans weinig aandacht aan de voedselconsumptie wordt besteed. Dat geldt zeker voor het hier ter behandeling staande tijdvak. Er kan dan ook slechts een grove schets van de voedingsgeschiedenis worden gegeven.

Het belangrijkste voedingsmiddel is destijds ongetwijfeld het graan geweest. Niet alleen werd daarvan brood in velerlei soorten gebakken, het werd ook in de vorm van meel en/of grutten verwerkt in pap, pannenkoeken, 'potagie' en dergelijke. Daarnaast was het graan de belangrijkste grondstof voor het bier, een onmisbare volksdrank in een tijd waarin smakelijk en hygiënisch drinkwater schaars was en koffie en thee nog onbekend of althans nog onbetaalbaar voor het gros van de mensen.

De meest geconsumeerde broodsoort was roggebrood; het duurdere tarwebrood, zeker het wittebrood, gold als een traktatie. Ook werd brood gebakken van een mengsel van tarwe en rogge, de zogenaamde masteluin.

De prominente plaats van het graan in het voedselpatroon werd in de loop van het hier behandelde tijdvak langzamerhand aangetast door de opkomst van koffie en thee als volksdranken en van de aardappel als volksvoedsel. Koffie en thee is reeds in de 17de eeuw bekend geworden in Europa en aan het begin van de 18de eeuw vinden wij in boedelinventarissen van de hogere en middelbare standen in ons land reeds theepotten, koffiekannen, kop en schotels en dergelijke. Toch zijn koffie en thee dan nog vrij dure luxeartikelen en het duurt vermoedelijk tot omstreeks het midden van de 18de eeuw dat het koffie- en/of theedrinken een algemene dagelijkse gewoonte wordt. Dan begint ook pas de koffie- en theeaanvoer uit het Midden-

TABEL 19 Prijzen van koffie en thee, 1698-1791 (prijs in cgl. per pond)

jaar	Mokka koffie (1698 en 1702) en Javakoffie (vanaf 1714)	Bohea thee
1698	1,09	7,75
1702	1,19	4,06
1714	1,24	4,60
1721	1,04	2,18
1731	0,99	1,18 en 1,64
1740	0,50	1,07 en 1,32
1751	0,55	0,90
1761	0,46	1,18
1771	0,59	1,07
1781	0,65	1,31
1791	0,68	0,51

Bron: Faber,
Drie eeuwen
Friesland, 499.

en Verre Oosten een massaal karakter te vertonen en zijn de prijzen aanmerkelijk lager komen te liggen dan in de tijd omstreeks 1700. (Zie hiervoor tabel 19.)

Behalve door koffie en thee is het bier teruggedrongen door sterke drank. De grote opkomst in ons land van uit graan bereide brandewijn en jenever is begonnen in de tweede helft van de 17de eeuw. Voordien werd brandewijn in ons land uit geïmporteerde wijnen gestookt, dan wel als gereed produkt uit Frankrijk ingevoerd. Schiedam had in 1701 reeds 23 branderijen, maar aan het einde van de 18de eeuw was dit aantal opgelopen tot 224. Deze uitbreiding van de jeneverstokerij, die zich ook elders in het land heeft voorgedaan, werd bevorderd door het stijgende drankgebruik in de 18de eeuw.

Hoewel de aardappelplant al in de 16de eeuw uit Amerika in Europa is ingevoerd, heeft het toch tot de tweede helft van de 18de eeuw geduurd, voordat de aardappel zijn definitieve opmars als massaal geconsumeerd volksvoedsel is begonnen. Voordien werd de aardappel reeds verbouwd, maar dan als tuingewas en de consumptie ervan geschiedde toen nog in de vorm van een knolletje in de soep, naast wortels, rapen en dergelijke. In tijden van graanschaarste en duurte zien wij menigmaal een tijdelijke uitbreiding van aardappelproduktie en -consumptie. Pas toen er vanaf ongeveer 1740 een periode van langdurige stijging van de graanprijzen intrad, nam langzamerhand de aardappelconsumptie toe. In sommige streken, zoals Friesland, verdrong de aardappel toen reeds het broodgraan in het consumptiepatroon. In Holland daarentegen heeft de aardappel eerst de knollen en peulvruchten verdrongen en pas daarna ook het graan. Waarschijnlijk is in Holland de aardappel pas na circa 1800 het alles overheersende volksvoedsel geworden. Een voordeel van de aardappelteelt was dat daardoor per oppervlakte-eenheid 2 à 3 maal zoveel zetmeel kon worden geproduceerd dan ingeval van roggeverbouw. Voor de volksgezondheid was de opkomst van de aardappelconsumptie een aanzienlijke verbetering, omdat de aardappel vitamine-C bevat, een bestanddeel dat tot die tijd juist veelal te weinig in de doorsneevoeding voorkwam.

Dat de zuivelprodukten in ons land een belangrijke plaats in het consumptiepatroon hebben ingenomen, ligt voor de hand. Daarbij moet niet alleen worden gedacht aan boter en zoetemelkse kaas – dat waren de duurdere produkten – maar vooral ook aan de goedkopere magere of grove kaas. Melk werd in de steden uitgevent door rondom die steden wonende melkboeren. Karnemelk was een goedkope dagelijkse drank en grondstof voor karnemelkse pap.

Rund- en varkensvlees en spek werden vers genuttigd, maar ook veel in gezouten of gerookte toestand. Er zijn berichten uit de tijd van de veepest in de 18de eeuw, die zeggen dat vlees en zuivelprodukten zo duur waren geworden dat de gewone man ze niet meer at. Men zou daaruit kunnen opmaken dat die gewone man in normale tijden zich deze voedingsmiddelen wel kon permitteren.

De vis, zowel zeevis als zoetwatervis, heeft in ons land altijd een vooraanstaande plaats ingenomen in het voedselpatroon. De gezouten vis behoorde om zijn houd-

KRACHTEN Vande THEE;

Nae 't Overfetten der Chinesche Sprake:

Ende heeft dese nae-volgende Deughden.

- 1 Suyvert het grove Bloedt.
- 2 Verdriyft de sware Droomen.
- 3 Verlicht de Hersenen van sware Dampen.
- 4 Verlicht en geneest alle duyfelinge en pijn des Hoofts.
- 5 Is seer goet voor Water-sucht.
- 6 Verdrooght de vochtige Catarnen des Hoofts,
- 7 Verteert alle rauwe vochtigheyt.
- 8 Neemt wegh alle verstoptheyt.
- 9 Maeckt het gesichte klaer.
- 10 Het suyvert de verbrande Humeuren en hitte der lever,
- 11 Tegen alle gebreken der blafen.
- 12 Het versacht de grove Milt.
- 13 't Verdriyft de overtolligen Slaep.
- 14 't Verjaecht de Dommigheyt.
- 15 't Maeckt Gauw en Wacker.
- 16 't Courageert 't Herte.
- 17 Doet de vreesse wijcken.
- 18 't Verdriyft alle pyne des Colijckx, dat van winden sijn oorfspronck heeft
- 19 't Is goet tegens de windige gebreken des Lijf-moeder.
- 20 Het versterckt alle in wendige deelen ende verteerende krachten
- 21 Scherpt het Vernuft.
- 22 Het versterckt de Memorie.
- 23 't Verwackert het Verstant.
- 24 't Purgeert sachtelijck de Galle.
- 25 't Sterckt Venus handel, dienstigh voor nieuw Getroude.
- 26 't Lest de Dorst.

Als drank werd thee in de 17de eeuw in Europa bekend, maar het theedrinken werd eerst midden 18de eeuw een algemene dagelijkse gewoonte.

'Krachten Vande Thee', pamflet uit circa 1680 waarin de heilzame werking van de nieuwe drank wordt opgesomd. Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage.

Zilveren theepot, vervaardigd door Gabynus van der Lely, Leeuwarden 1730.

baarheid tot de belangrijkste levensmiddelen; met name de haring had door zijn goedkoopte het karakter van volksvoedsel. Weliswaar is de consumptie van haring in ons land tussen 1640 en het midden van de 18de eeuw aanmerkelijk gedaald, te weten van ongeveer 4000 lasten per jaar tot minder dan 1300 lasten. Voor een verklaring van deze terugdringing van de goedkope haring in het consumptiepatroon kan worden gedacht aan de stijging van het gemiddelde reële inkomen door de daling van het algemeen prijsniveau. Daardoor kon de gemiddelde consument zich een overgang naar duurere voedingsmiddelen, zoals vlees, permitteren. Hierbij zou ook een rol hebben kunnen spelen het feit dat de prijzen van veehouderijprodukten in deze eeuw een neiging tot dalen vertonen, zulks in tegenstelling tot de haringprijs, die op peil blijft of zelfs stijgt.

Naast de zeevis was in ons land met zijn vele binnenwateren de zoetwatervis een geliefd voedsel. Er waren goedkope soorten, die thans niet meer worden gegeten, zoals 'pos' en 'pen', doch waar men destijds geenszins de neus voor ophaalde. In de tweede helft van de 16de eeuw was een hoeveelheid hiervan, toereikend voor vier à zes personen, te koop voor een halve stuiver. Daarnaast waren er duurere soorten, zoals baars en brasem, en vooral steur. Deze laatste kostte in het midden van de 16de eeuw gemiddeld vier à zes stuivers per pond; dat was een uitzonderlijk hoge prijs voor vis. De thans zo kostbare zalm was toentertijd nog een gewone en weinig geachte vissoort; met het schaarser worden ervan is echter de waardering ervoor toegenomen.

Groenten, erwten en bonen werden in de loop van de 16de en 17de eeuw in toenemende mate gegeten. De groenten nuttigde men veelal in ingezouten toestand; dat geschiedde zelfs in de zomer: van vitaminen had men nog geen besef! De meest

gegeten groenten waren kool, wortelen, rapen en uien. De consumptie van fruit was vooral in de zomer en herfst geconcentreerd.

Over de kwantiteit en kwaliteit van het genuttigde voedsel staan ons niet of nauwelijks gegevens ter beschikking. De overgeleverde lijsten van voeding, die volgens voorschrift moesten worden verstrekt bij instellingen zoals gasthuizen, weeshuizen, gevangenissen, de oorlogsvloot en universitaire mensae, en die alle een toereikend aantal categorieën maar doorgaans niet een volgens onze maatstaven optimale samenstelling vertonen, kunnen moeilijk representatief worden geacht voor het voedingspatroon van de bevolking in haar geheel. Zij geven in feite alleen enig idee omtrent hetgeen voor bepaalde groepen in de samenleving een acceptabele voeding werd geacht.

Wel staat ons informatie ter beschikking over de algemene voedingstoestand in het gewest Holland aan het einde van de 18de eeuw. Op basis van belastinggegevens kon worden berekend dat gemiddeld per hoofd per dag aldaar alleen reeds in de vorm van graan, vlees en boter 1540 calorieën werden geconsumeerd; van die 1540 calorieën kwamen er 69% voor rekening van het graan, 12% van het vlees en 19% van de boter. Bij een totale behoefte aan calorieën van gemiddeld ongeveer 2500, betekent dit dat door genoemde levensmiddelen te zamen reeds 60% van de dagelijkse behoefte werd gedekt; aangenomen mag worden dat in de resterende behoefte zal zijn voorzien door peulvruchten, grutten, aardappelen, groenten, pap, kaas, vis etcetera. De conclusie lijkt dan gerechtvaardigd dat de Hollander gemiddeld op het einde van de 18de eeuw niet slecht werd gevoed. Daarbij moet echter wel worden bedacht dat hier sprake is van gemiddelden: dat betekent dat sommigen meer tot zich genomen hebben, doch anderen minder.

Gebrekziekten door deficiënties in de voeding kwamen veel voor. Een bekende ziekte was scheurbuik of scorbuut, gevolg van een tekort aan vitamine-C. De verschijnselen bestaan uit ontstoken en bloedend tandvlees, onderhuidse bloedingen en pijnlijke gewrichten, terwijl de patiënt zich voortdurend moe en zwak voelt. Van scheurbuik is bekend dat het veel voorkwam bij zeelieden. Ook aan de wal was het echter een wijdverbreide volksziekte. Pas door het massale verbruik van de aardappel, die vitamine-C bevat, is deze ziekte verdreven.

Een eveneens door vitaminegebrek, in dit geval vitamine-D, veroorzaakte ziekte is rachitis of Engelse ziekte. Deformaties aan het beendergestel, zoals 'o-benen' en 'kippeborst', kunnen het gevolg zijn. Het heeft geduurd tot het einde van de 18de eeuw dat er langzamerhand een therapie tegen rachitis werd ontwikkeld, te weten eierdooiers en frisse lucht. Toch bleef rachitis ook nog in de 19de eeuw heersen.

Andere ziekten, die een gevolg waren van een tekort aan vitaminen, waren blaas-, nier- en urinestenen. Pas in de 19de eeuw en 20ste eeuw heeft de medische wetenschap hiertegen maatregelen leren nemen.

Door het ontbreken van adequate mondverzorging, alsmede door onoordeelkundige eetgewoonten, kwam tandbederf veel voor, met alle consequenties van dien voor de algehele gezondheidstoestand.

Echte hongersnoden, in die zin dat een acuut voedseltekort het sterftecijfer significant deed oplopen, hebben zich in ons land in de hier behandelde periode niet of nauwelijks meer voorgedaan. Dat is te danken aan het feit dat de Republiek het centrum was van de Europese graanhandel. Dat betekent dat men hier voor de bevoorrading niet uitsluitend op een beperkt productieareaal was aangewezen, terwijl er bovendien doorgaans flinke voorraden aanwezig waren, die dan door overheidsingrijpen, in de vorm van uitvoerverboden, in noodsituaties voor de eigen bevolking konden worden gereserveerd. Over het algemeen gaven de overheden overigens de voorkeur aan eigen voorraadvorming boven het ingrijpen in de graanhandel, die immers een belangrijke steunpilaar was van de Nederlandse economie en die men zo weinig mogelijk wilde afschrikken door hinderlijke overheidsbemoeiing. Een stad als Amsterdam had altijd een flinke voorraad graan in de stadspakhuizen liggen om in tijden van nood de bevolking gedurende enige maanden van het meest noodzakelijke te kunnen voorzien.

Dit alles wil natuurlijk niet zeggen dat relatieve schaarste en duurte in ons land niet voorkwamen. In jaren als 1527-1530, 1545, 1557, 1565, 1595, 1597, 1623, 1630,

1698, 1699, 1709, 1710 en 1740 was ook in ons land de voedselvoorzieningssituatie nijpend en menigmaal moesten overheidsmaatregelen in de vorm van rantsoenering soelaas brengen.

Al met al kan echter worden geconstateerd dat in ons land, in tegenstelling tot andere landen in Europa, er over het algemeen geen duidelijke positieve correlatie valt te bespeuren tussen graanprijzen en sterftcijfers.

VOLKSGEZONDHEID

De vatbaarheid voor ziekten in het algemeen, en voor besmettelijke ziekten in het bijzonder, zal zeker in de hand zijn gewerkt door deficiënties in de voeding. Belangrijker is echter in dit opzicht waarschijnlijk het gebrek aan hygiëne geweest. Sloten en grachten dienden zowel voor drinkwaterreservoir als voor het lozen van huisvuil, faecaliën en industrieel afval. Voor velen was de behuizing van een abominabele kwaliteit. De persoonlijke hygiëne liet nogal wat te wensen over. Zelfs in de gegoede standen ging men zich niet te buiten aan wassen en baden. Buitenlanders die ons land bezochten, merkten soms op dat men hier alles schrobde en boende behalve zich zelf.

De medische verzorging stond kwalitatief nog op een laag peil. Het grootste deel ervan kwam namelijk voor rekening van in de praktijk geschoolde chirurgijns, heelmeeesters en vroedvrouwen, die vrijwel zonder theoretische kennis hun ambacht uitoefenden. Universitair gevormde artsen kwamen nog weinig voor en voorzover ze er waren, woonden ze vrijwel uitsluitend in de steden. Het platteland moest het doen met de chirurgijns, die overigens in sommige streken bepaald niet dun gezaaid waren. In Noord-Holland had praktisch ieder dorp een chirurgijn. Tabel 20 geeft een indruk van de dichtheid van de medische verzorging voor een aantal gebieden op diverse tijdstippen. Daarbij zijn chirurgijns en artsen bij elkaar geteld en ter vergelijking is de artsendichtheid voor heel Nederland in 1977 eraan toegevoegd.

Kwantitatief slaat de medische verzorging in die tijd dus nog niet zo'n slecht figuur; vooral kwalitatief is zij echter zeer gebrekkig geweest. Tegenover de meeste ziekten stond men machteloos. Dat geldt met name ook voor de epidemieën, die veel voorkwamen. Sinds haar komst in de 14de eeuw heeft de pest eeuwenlang Europa geteisterd. Weliswaar lijken de verliezen in Nederland vaak laag te zijn geweest vergeleken met andere landen; wellicht een gevolg van een gemiddeld betere voedingstoestand – meer eiwitten door de ruime visconsumptie – in ons land. Toch heeft deze gevreesde ziekte ook nog in de onderhavige periode in ons land enige malen gewoed. De laatste keer is dat geweest in 1665; alleen al in Amsterdam werden toen 23 000 personen begraven, hetgeen neerkomt op een sterftcijfer voor dat jaar van meer dan 100‰.

Met het verdwijnen van de gevreesde pest was de bedreiging van epidemieën geenszins verdwenen. Pokken, dysenterie, mazelen, tyfus en dergelijke bleven slachtoffers eisen. De pokkeninenting wordt pas na 1750 in ons land op bescheiden schaal toegepast. De dysenterie of rode loop, die in de tweede helft van de 18de

TABEL 20 Aantal artsen en chirurgijns per 1000 inwoners, 18de eeuw en 1977

gebied	jaar	aantal per 1000 inw.
Noorderkwartier	1811	1,9
Veluwe	1749	1,0
Veluwe	1812	0,6
Overijssel	1795	1,6
Friesland	1749	meer dan 0,7
Nederland	1977	1,7 (artsen)

Bron: Slicher van Bath, *Samenleving onder spanning*; Roessingh, *Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw*, in: A.A.G. Bijdragen 13 (1965) 181-274; Van der Woude, *Het Noorderkwartier*; Faber, *Drie eeuwen Friesland*; *Statistisch zakboek* 1977.

eeuw veelvuldig woedde, begon men hier en daar te bestrijden met overheidsmaatregelen op het gebied van de hygiëne. Maatregelen die overigens vaak geen effect sorteerden, omdat de bevolking weinig geneigd was tot medewerking; het sociaal-psychologische klimaat, vereist voor een positieve houding van de massa ten opzichte van zulke overheidsmaatregelen, was kennelijk nog niet aanwezig.

WATERSNOOD

In de lage landen bij de zee is de eeuwen door het water een grimmige vijand geweest. Niet alleen doorbraken van zeedijken door stormvloeden, ook dijkdoorbraken door hoge waterstanden van de rivieren, eisten mensenlevens en richtten vaak enorme materiële schade aan.

Na 1500 werd van overheidswege de verdediging tegen het water allengs beter georganiseerd. De verplichting tot het onderhoud van dijken werd van particulieren en afzonderlijke dorpen overgeheveld naar publiekrechtelijke lichamen die een gedeelte van de zeewering moesten onderhouden, waarvoor de inwoners van het onder hen ressorterende gebied gezamenlijk de kosten moesten dragen.

Ondanks de verbeteringen hebben grote watersnoodrampen zich nog menigmaal voorgedaan. In de 16de eeuw zijn er schadelijke vloeden geweest in de jaren 1530, 1532, 1552 en vooral in 1570. In het laatstgenoemde jaar zette de zogenaamde Allerheiligenvloed grote delen van Holland onder water. In de Krimpenerwaard zouden 3000 mensen zijn omgekomen. Ook Friesland werd zwaar getroffen; voor Dokkum en omgeving wordt gewag gemaakt van een verlies van bijna 3000 mensenlevens.

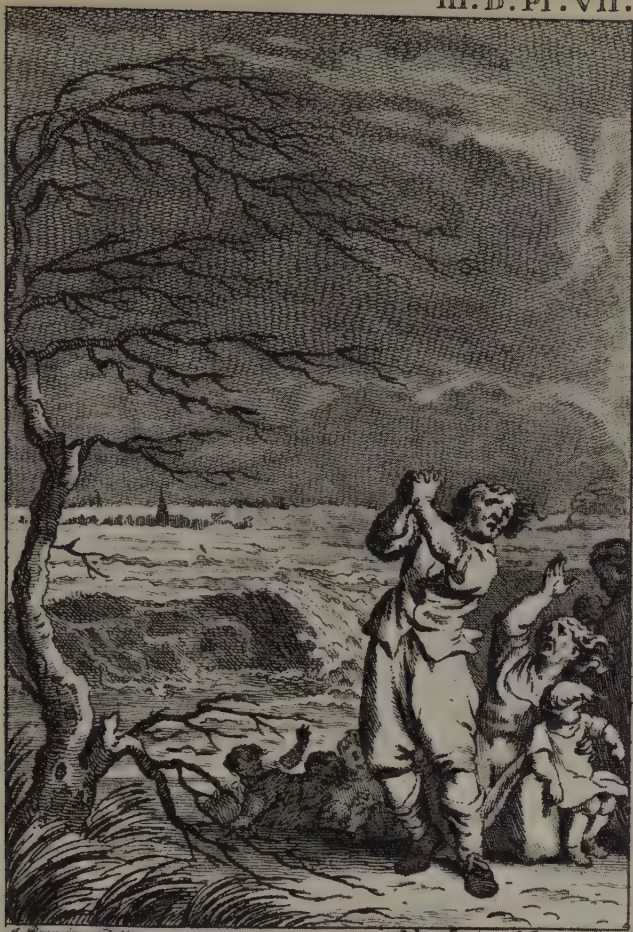
Ook in de 17de eeuw bleef het water een zeer reële bedreiging van het menselijk welzijn in ons land. Veelvuldig wordt in kronieken melding gemaakt van overstromingen in Holland, Zeeland, Friesland en Groningen. Toch is er in de loop der tijd verbetering gekomen in de verdediging tegen het water. Zo heeft de vloed van 1 november 1633 in Holland en Zeeland dezelfde hoogte bereikt als die in 1570, maar ditmaal bleef een grote ramp uit. Daar staat evenwel tegenover dat de vloed van 1717 weer grote ravage heeft aangericht: in Groningerland zijn toen 2276 personen verdronken. Wellicht is toen – periode van lage landbouwprijzen en zware belastingdruk – de onderhoudstoestand van de dijken niet optimaal geweest.

Al met al kan worden opgemerkt dat een aantal risico's na 1500 geleidelijk zijn teruggedrongen door organisatorische, technische en wetenschappelijke verbeteringen. Dat geldt zowel voor hongersnoden als voor epidemieën en watersnoden.

RISICO'S IN DE AGRARISCHE SECTOR

De in het bovenstaande besproken risico's bestonden in principe voor iedereen. Daarnaast waren er bijzondere risico's verbonden aan het deelnemen aan het economische leven. In de toenmaals grootste sector, de agrarische, waren de ondernemersrisico's niet gering. Op de produktiviteit werkten een aantal externe factoren in, die door de boeren niet of niet voldoende konden worden beheerst, zoals weersinvloeden, planteziekten, veepest, muizenplagen, overstromingen enzovoort. Deze factoren konden zodanig ingrijpen in de produktieomvang en/of de kosten dat daardoor de bedrijfsresultaten aanmerkelijk verslechterden.

Een van deze risicofactoren werd gevormd door de veepest. In de 18de eeuw heeft deze plaag in ons land gedurende drie perioden hevig gewoed, te weten de jaren 1714-1720, 1744-1754, en 1769-1784. Wanneer de epizootie in een bepaald gebied uitbrak, stierf veelal binnen een jaar tijds een groot deel van het veebestand, soms wel 80%. Het gewest Holland verloor in de periode van april 1769 tot maart 1770 in totaal 160 000 stuks rundvee (exclusief kalveren). Voor de gehele economie had zo'n veepestaantal kwalijke gevolgen. Hoe zwaar de afzonderlijke boer economisch werd getroffen, hing af van het aantal beesten dat hij verloor. Boeren die geen of weinig vee verloren, konden er zelfs op vooruitgaan, aangezien de prijzen van vee en veehouderijprodukten in veepesttijden sterk stegen. Anderen echter, die verscheidene malen achtereen hun gehele veestapel teniet zagen gaan, werden geruïneerd. Het verzekeringswezen was over het algemeen nog weinig ontwikkeld

J. Buys, 1875 et delin.

Reinier Vinkeles & C. Bogerts, sculp.

ONGEMEENE WATERVLOED, EN DOORBRAAK DER
HOLLANDSCHE DYKEN.

DEN KLAGENDEN HUYSMAN,

Schrik Neerland, schrik, op deeze droeve maar,
Die ons in d' ooren klinkt dit eerste van het Jaar;
Is dit 't begin, wat zal het eynd' dan wezen,
Wie zal, ô Christen mensch, aan Gode nooyt volprezen,
Afbidden deze Straf, die zynen Toorn ons zend,
Op dat hy die, helaas! ten goede van ons wend,
Hoe woed het Oorlogs-vuur, in onzer Buuren Landen,
Een ander Oorlogs-vuur komt in ons Land ontbranden
De sterfte onder 't Vee, een voorbood dat de dood,
Ons op de hielen volgt in dezen droeven nood,
Hef dan, ô mensch! met my uw hert en hand tot God,
Op dat hy ons niet zend een nog veel erger lot;
Maar dat wy mogen zien, dat alles weer herleven,
En dat wy Gode dank, en eere daar voor geven.

Gedrukt by ETIENNE ISAAC CAILLAU, Boekver-
koper in de Stilleeg, het derde huys van de Blommarkt,
en zyn ook te bekomen by den Auteur.

en zeker in deze onderdelen van de economie nog niet doorgedrongen. De afzonderlijke individuen droegen derhalve heel de last van dit zware risico zelf. Pas aan het einde van de 18de eeuw kwam er van overheidswege een soort verplichte verzekering tegen het, eveneens verplichte, afslachten van ziek en verdacht rundvee.

Dijkdoorbraken en overstromingen, in het vorige reeds vermeld onder de algemene risico's, troffen vaak de boeren in het bijzonder door de ravage die zij aanrichtten in gewas, bedrijfsgebouwen en bodemvruchtbaarheid. Zowel droogte als overmatige regenval, maar ook zeer strenge winters konden de bedrijfsuitkomsten in de landbouw nadelig beïnvloeden, niet alleen in de akkerbouw maar evenzeer in de veehouderij.

Bij dit alles was natuurlijk zeer belangrijk, hoe de prijzen reageerden. Een overvloedige oogst, die de prijzen sterk deed dalen, kon voor de boeren nadeliger zijn dan een karige oogst gecombineerd met prijsstijgingen. De prijsfluctuaties die juist bij de landbouwprodukten vaak zo sterk waren, vormden dan ook een zwaarwegende onzekerheidsfactor voor producent zowel als consument.

RISICO'S IN ANDERE SECTOREN

Weer andere risico's werden gelopen door ondernemers in handel, scheepvaart en visserij. Schepen met hun lading konden niet alleen door storm vergaan, maar liepen ook het gevaar in handen van zeeroovers te vallen, dan wel in tijden van oorlog te worden gekaapt of door de vijand vernietigd; dat laatste gebeurde bij voorbeeld met de helft van de Enkhuizer haringvloot in 1703 door toedoen van de Fransen. De politieke omstandigheden vormden trouwens in het algemeen een risicofactor van betekenis. De kwade kansen bestonden uit de mogelijkheid dat het buitenland handelspolitieke maatregelen nam waardoor de Nederlandse handel werd belemmerd. Ook maatregelen als embargo, beslaglegging op Nederlandse schepen en handelswaar in buitenlandse havens, konden de betrokken kooplieden zwaar treffen.

Dijkdoorbraken, overstromingen en veepestepidemieën troffen vooral de agrarische sector. 'Ongemeene watervloed, en doorbraak der Hollandsche dijken'.

Gravure van Reinier Vinkeles en C. Bogerts naar tekening van J. Buys uit J. Fokke, 'Geschiedenis van Nederland', 18de eeuw.

Atlas van Stolk, Rotterdam.

'Den klagende Huysman'. Nieuwjaarsprent over de veepest.

Ets uit circa 1745.

Rijksmuseum, Amsterdam.

De kleine ondernemers in ambachten en neringen waren geconfronteerd met een belangrijke risicofactor in de vorm van een over het algemeen sterk fluctuerende vraag. In het voorgaande is er reeds op gewezen dat in de preïndustriële samenleving de massa van de bevolking het grootste deel van haar inkomen nodig had voor de aankoop van voedingsmiddelen, waarvan de prijzen bovendien sterk schommelden. Dat betekent dat de koopkracht die beschikbaar was voor het kopen van andere goederen, onder andere goederen en diensten van ambacht en kleinhandel, in doorsnee niet groot was en daarbij ook nog sterk fluctueerde. Vandaar dat ambachtslieden en neringdoenden in tijden van duurte, maar ook in perioden van werkloosheid door bij voorbeeld oorlogsomstandigheden, met 'slappe nering' te kampen kregen.

RISICOBESTRIJDING

Gezien de vele en zware risico's die het leven in de preïndustriële samenleving met zich meebracht, valt het niet te verwonderen dat er middelen werden bedacht om deze risico's te verminderen. In veel gevallen kwam dat neer op een spreiding van het risico. Dat was bij voorbeeld het geval bij de 'gildebossen' en 'knechtsbossen', toen nog sterk met het gildewezen verbonden zieken- en begrafenisfondsen. Voor gildebroeders en knechten was het lidmaatschap, met daaraan verbonden de betaling van een periodieke premie, veelal verplicht. Daar stond dan het recht op uitkeringen in geval van ziekte en/of overlijden tegenover. Buitenstaanders konden vaak vrijwillig toetreden. Er werd met controlerende geneesheren gewerkt en in sommige gevallen verschaftte de bus ook geneeskundige hulp en had bij voorbeeld een eigen apotheker. Stedelijke overheden hadden vaak een controlerende bevoegdheid ten aanzien van het financiële beleid en de reglementen van de bussen. De betekenis van deze vorm van onderlinge verzekering dient niet te worden onderschat. Het percentage van de Haagse bevolking dat in het midden van de 18de eeuw op deze wijze was verzekerd, wordt getaxeerd op 25%. De gemiddelde contributie bedroeg daar ruim 5% van het weekloon. Over het algemeen hingen bij deze fondsen de uitkeringen af van de premie die men betaalde en deze laatste was weer afhankelijk van de hoogte van het loon.

De bijzondere risico's waaraan zeelieden vooral in tijden van oorlog waren blootgesteld, hebben geleid tot het ontstaan van zogenaamde 'zeevarende beurzen'. In de eerste helft van de 17de eeuw zijn in Holland, Friesland en Groningen verscheidene van deze onderlinge fondsen opgericht. In die tijd was Duinkerke een berucht zeeroversnest. Begunstigd en beschermd door de Spanjaarden, die er belang bij hadden dat aan de Nederlanders zoveel mogelijk schade werd toegebracht, voerden de Duinkerkers veelvuldig aanvallen uit op de Nederlandse koopvaardij- en vissersschepen. Tussen 1626 en 1634 werden er ongeveer 400 grote koopvaardij-schepen en honderden vissersboten geënterd. Honderden opvarenden werden daarbij gevangen genomen en slechts tegen losgeld weer vrijgelaten. Speciaal om dit losgeld op te brengen zijn oorspronkelijk de zeevarende beurzen gevormd. Ook in de tweede helft van de 17de eeuw, met oorlogen tegen onder andere Engeland en Frankrijk, bleef de behoefte aan deze functie van de zeevarende beurzen bestaan. Bovendien was er de voortdurende dreiging van de Barbarijse en Turkse zeerovers die de Middellandse Zee onveilig maakten, niet alleen tijdens oorlogen maar ook in vreedetijd.

In de loop van de tijd echter ging deze functie van de zeevarende beurzen achteruit en kregen zij meer en meer het karakter van gewone bussen. De contributies konden variëren van enige stuivers tot meer dan drie gulden per reis. Het grootste deel van de uitkeringen had betrekking op kostgeld van in gevangenschap verkerende zeelieden. De losgelden konden menigmaal niet ook nog door de beurzen worden opgebracht. In een dergelijk geval moesten openbare collecten uitkomst brengen.

Een bijzondere vorm van risicospreiding is de lijfrente. In toenemende mate heeft de overheid, vooral toen de oorlogen in de tweede helft van de 17de eeuw veel geld opslokten, van deze financieringsvorm gebruik gemaakt. Voor het afzonderlijke individu was het een manier om iets van het financiële risico van de onzekere

levensduur over te dragen aan de overheid; doordat velen een dergelijke lijfrente namen, betekende het dat in feite ook hier sprake was van risicospreiding. Deze leningen zijn niet altijd voordelig geweest voor de overheid, vooral niet in de periode van omstreeks 1650 tot 1750 waarin deflatoire tendensen overheersten en wellicht ook de gemiddelde levensduur van degenen op wier leven de lening was gesloten, eerder gestegen is dan gedaald.

In het bedrijfsleven nam het streven naar vermindering van de risico's, die het actief deelnemen aan het economische leven met zich meebracht, verschillende vormen aan. Sommige daarvan hadden reeds een lange staat van dienst, andere zijn in de onderhavige periode tot ontwikkeling gebracht.

De neiging bij kooplieden om een deel van hun in de handel verworven vermogen in landerijen, huizen en effecten te beleggen, kan ook worden beschouwd als een uiting van het streven naar risicospreiding. Handel en scheepvaart, vooral natuurlijk handel en scheepvaart op het buitenland, waren zeer kwetsbare economische activiteiten. Schepen en koopwaar konden in de golven ten onder gaan, konden door vijanden worden vernietigd dan wel door kapers of piraten worden buitgemaakt. Vraag en aanbod naar en van de verhandelde goederen fluctueerden over het algemeen sterk, evenals de prijzen, hetgeen voor de koopman ook grote onzekerheden schiep. Grond- en huizenbezit was naar verhouding veiliger, waardoor ook met een geringe rentabiliteit genoeg werd genomen. De praktijk van de rijk geworden Hollandse kooplieden om geld te steken in het droogleggen van meren en het kopen van grond in het algemeen, heeft dan ook zeker te maken met het streven naar een verdeling van het risico door het spreiden van het vermogen over uiteenlopende beleggingsobjecten.

Spreiding van risico ligt ook ten grondslag aan veel vennootschapsvormen, waarvan de partenrederij en de aandelen- of actiëncompagnie speciale aandacht verdienen. Van de laatste zijn de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) en de Westindische Compagnie (WIC) bekende voorbeelden.

Sinds 1594 hadden verscheidene compagnieën van Nederlandse kooplieden zich toegelegd op de handel en scheepvaart op Oost-Indië. Deze aaneensluitingen

Bewindhebbers van de kamer Hoorn van de Verenigde Oostindische Compagnie. De monopoliepositie van de VOC in de handel en scheepvaart op Indië en haar vennootschapsvorm, de actiëncompagnie, dienden tot spreiding van de risico's die aan deze zware branche waren verbonden. Schilderij van Johan de Baen, 1682, Westfries Museum, Hoorn.

waren in principe voor slechts één expeditie of een beperkt aantal expedities bedoeld. De risico's in deze branche waren wel bijzonder zwaar. Ze bestonden niet alleen uit de op deze lange scheepvaartroute extra grote gevaren van de zee en kansen op contacten met de vijand. Ze lagen tevens opgesloten in de sterk fluctuerende prijzen en afzetmogelijkheden op een relatief beperkte markt van merendeels luxeproducten. Mede door toedoen van de raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt kwam in 1602 een aaneensluiting tot stand in de vorm van de Verenigde Oostindische Compagnie, die van de Staten-Generaal het monopolie kreeg van de vaart en de handel op het gebied ten oosten van Kaap de Goede Hoop tot Straat Magalhaes. Daarmee was een belangrijke risicofactor, namelijk het ongecoördineerde optreden op in- en verkoopmarkten, sterk gereduceerd. Bovendien gaf de vorm van aandelenvennootschap de mogelijkheid het risico te spreiden en voor de afzonderlijke deelnemers te beperken tot het ingelegde bedrag. Het aandelenvermogen van de VOC is dan ook niet alleen bijeengebracht door kapitaalcrachtige kooplieden en regenten, maar ook predikanten, schoolmeesters, kleine zelfstandigen en zelfs loontrekkenden treft men aan onder de eerste inleggers. Bij de in 1621 opgerichte Westindische Compagnie bestond in de praktijk eveneens de beperkte aansprakelijkheid van aandeelhouders.

Spreiding van risico door middel van assurantie werd in de 15de en 16de eeuw reeds toegepast in de koopvaardij. Toch was tot in de 17de eeuw verzekering nog niet algemeen in zwang en de premies waren zeer hoog; in 1629 bedroeg de assurantiepremie voor het transport van goederen naar Marseille bij voorbeeld 10%. In tijden van oorlog liepen de premies sterk op. Voor Nederlandse schepen naar de Middellandse Zee golden tijdens de Spaanse Successieoorlog wel premies van 50%! Toch heeft in de loop van de 17de en 18de eeuw het verzekeringswezen zich langzamerhand uitgebreid. In de eerste helft van de 17de eeuw werd het assurantiebedrijf nog door kooplieden als nevenberoep uitgeoefend. Sindsdien is het echter tot zelfstandig beroep uitgegroeid. Zowel in Amsterdam als Rotterdam was het in de 18de eeuw een bloeiend bedrijf. Naast de zeeverzekering komt ook de brandverzekering in zwang. Levensverzekering daarentegen heeft dan nog weinig te betekenen. De onderlinge brandverzekering werd onder andere toegepast in de olieindustrie in verband met het grote brandgevaar voor molens. In de Zaanstreek bestond vanaf 1733 het zogenaamde Olieslagerscontract; daarbij waren in de tweede helft van de eeuw 145 oliemolens aangesloten.

Bestrijding van risico's had ook plaats door het vormen van monopolies, veelal met steun van de overheid. In het voorgaande is reeds de monopolieverlening door de Staten-Generaal aan de VOC en de WIC ter sprake gekomen. In vele gevallen was de vorming van monopolies de enige manier om het voortbestaan te garanderen van bepaalde economische activiteiten die zonder deze bescherming aan te grote risico's van sterk fluctuerende prijzen waren blootgesteld.

Reeds in de middeleeuwen werd in de scheepvaart gewerkt met een financieringsvorm, waarbij verscheidene personen aandelen – zogenaamde 'parten' – hebben in een schip. Ook bij deze partenrederij, waarbij men voor de helft maar ook bij voorbeeld voor 1/64 in een schip kon deelnemen, stond de spreiding van risico voorop. Zij paste dan ook goed in een tijd waarin de zeeverzekering nog niet of slechts weinig voorkwam. Tijdens de Republiek was de partenrederij algemeen in zwang en het waren niet alleen direct bij handel en scheepvaart betrokken kooplieden die geld in scheepsparten staken, maar ook ambachtslieden, boeren, boerenknechten en anderen belegden wel spaargelden in deze risicodragende fondsen.

Tenslotte moet nog een eveneens in de scheepvaart aangewende financieringsvorm worden gememoreerd, namelijk de bodemerij. Dat was een geldlening waarbij het schip en/of de lading als onderpand dienden. Bij verlies of waardedaling van het schip en/of de lading was er geen c.q. geen volledige terugbetaling van de lening verschuldigd. In geval van behouden aankomst moest de hoofdsom worden terugbetaald, verhoogd met een afgesproken premie. In die premie zat dus behalve de interest voor het geleende geld ook een vergoeding voor het gedragen risico.

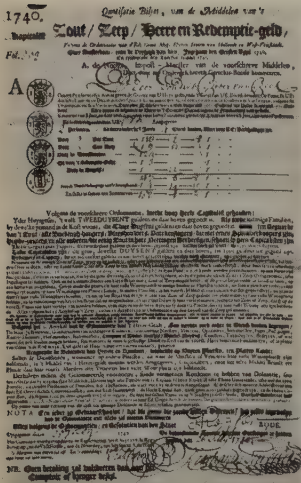
Overheid en economisch leven

De periode die in dit hoofdstuk wordt behandeld, is in de Europese geschiedenis over het algemeen een tijd van sterker wordende overheidsbemoeiing met het maatschappelijke leven geweest. Vooral in de centralistisch geregeerde, absolute monarchieën is de greep van de overheid op de samenleving in het algemeen en het economisch leven in het bijzonder zo geprononceerd geworden dat daaraan zelfs een speciale naam is gegeven, te weten het 'mercantilisme'. Aan het mercantilisme lag de gedachte ten grondslag dat in een gemeenschap de overheid regulerend diende op te treden, zodat het economische leven binnen die gemeenschap en de politieke macht van die gemeenschap elkaar over en weer zouden versterken. In de praktijk verschilde de mate waarin de overheid regulerend optrad van land tot land. Ook lag in het ene land het accent meer op de politieke macht, in het andere meer op de economische kracht. Het mercantilisme kon zich dan ook uiten in velerlei vormen, onder andere in het streven naar een actieve handelsbalans door het stimuleren van de export en het afremmen van de import, met behulp van exportsubsidies, importheffingen en importverboden. Ook werden economische activiteiten wel aangemoedigd door bij voorbeeld het verstrekken van renteloze leningen en overheidsopdrachten aan ondernemers, het verlenen van monopolies en belastingfaciliteiten, het op gunstige voorwaarden aantrekken van buitenlandse ondernemers en vaklieden.

De beantwoording van de vraag of en in hoeverre ook ten aanzien van de Republiek van mercantilisme kan worden gesproken, hangt af van de inhoud die men aan het begrip geeft. Wanneer men eronder verstaat een stelsel van overheidsingrijpen in het economisch proces, waarbij het uiteindelijke hoofddoel was de versterking van de staatsmacht, dan moet worden vastgesteld dat in de Republiek dat soort van mercantilisme geen wortel heeft geschoten. Dat wil echter geenszins zeggen dat de Nederlandse overheid zich niet of slechts in zeer geringe mate met het economische leven bemoeide en aldus als het ware een voorafschaduwung te zien gaf van hetgeen later het liberale ideaal zou worden van de verhouding tussen staat en economie. Zo werd vanaf de tweede helft van de 17de eeuw, in een poging om de toenemende buitenlandse concurrentie en de mercantilistische politiek van de grote Europese landen het hoofd te bieden, door de Staten-Generaal een doelbewuste handelspolitiek gevoerd. Het belang van de buitenlandse handel stond daarbij zodanig voorop dat deze politiek wel gekenschetst is als 'stapelmarktgezind'. Bij een herziening van het hele stelsel van in- en uitvoerrechten in 1725 werd aan landbouw, visserij en industrie duidelijk enige bescherming geboden en kregen handel en scheepvaart een lastenverlichting in de vorm van de verlaging van een aantal in- en uitvoerrechten.

Toen in de eerste helft van de 18de eeuw de relatieve economische achteruitgang van de Republiek zich reeds begon te openbaren, ontstond er een verlangen naar meer vrijhandel. Dit culmineerde in de door stadhouder Willem IV ingediende 'propositie' tot een gelimiteerd porto-franco en vrij transito van 1751. Het voorstel behelsde de afschaffing van in-, uit- en doorvoerrecht: de Republiek moest één grote vrijhaven worden. Het gelimiteerde karakter van deze ingrijpende herstructurering school daarin dat de belangen van landbouw en nijverheid zouden moeten worden beschermd en met die van de stapelmarkt in harmonie gebracht. De uiteindelijke schipbreuk van het voorstel is vooral te wijten aan de internationale politieke ontwikkelingen, met name de in 1755 begonnen vijandelijkheden ter zee tussen Engeland en Frankrijk en de in het daarop volgende jaar op het Europese vasteland uitgebroken Zevenjarige Oorlog. Weliswaar bleef de Republiek neutraal, maar zij moest haar oorlogsvloot versterken ter bescherming van haar koopvaardij. Daartoe hadden de admiraliteiten de opbrengsten van de in- en uitvoerrechten hard nodig en onder deze omstandigheden was dan ook een verlaging van die rechten uitgesloten. De tarieflijst van 1725 bleef in beginsel gelden gedurende de rest van de 18de eeuw.

In de beginperiode van de Republiek is gepoogd om tot een uniform belastingstelsel voor het hele land te komen. Artikel 5 van de Unie van Utrecht bepaalde dat de

Quotatiebiljet voor de belasting op zeep, zout, en dienstboden, geheven door het gewest Holland in 1740-1741. Tot 1805 werden in de Republiek door de afzonderlijke gewesten eigen belastingstelsels gehanteerd.

belastingen 'eenpaerlick ende op eenen voet' zouden worden geheven. Daar is echter in de praktijk niets van terecht gekomen: de afzonderlijke gewesten bleven hun eigen belastingstelsels houden tot na 1800. Alleen de door de admiraliteitscolleges geheven en voor uitrusting en onderhoud van de oorlogsvloot bestemde in- en uitvoerrechten, de zogenaamde konvooien en licenten, golden voor het hele land. Het grootste deel van de zogenaamde Unielasten moest echter worden omgeslagen over de gewesten volgens een vaste verhoudingsleutel.

Door de gewesten werden allerlei belastingen geheven: indirecte, zoals imposten op graanprodukten, vlees, zout, bier, wijn, koffie, thee, tabak en vele andere levens- en genotmiddelen; directe, zoals die op grondbezit, huizen, schoorstenen, paarden, rundvee, bouwland, molens, brouwketels, distilleerketels enzovoort. Voor de meeste belastingen gold het stelsel van verpachting. Daarbij droeg de overheid het recht om gedurende zekere periode, meestal een jaar of een gedeelte daarvan, een bepaalde belasting te innen over aan een particulier – de belastingpachter – tegen een van te voren overeengekomen bedrag. Toen sinds de tweede helft van de 17de eeuw de belastingdruk steeds zwaarder werd, groeide het misnoegen over de belastingen in het algemeen en over het verpachtingssysteem in het bijzonder. Dat misnoegen speelde dan ook een belangrijke rol bij de Doelistenbeweging van 1748. Onder druk van die beweging is het verpachtingssysteem afgeschaft en vervangen door de rechtstreekse inning door de overheid, de inning 'bij collecte' zoals men het toenmaals noemde. De invoering van een uniform fiscaal systeem voor het hele land heeft echter pas haar beslag gekregen na de ondergang van de Republiek en de vestiging van de eenheidsstaat.

Het gewestelijke particularisme tijdens de Republiek kwam niet alleen tot uiting in de verschillende belastingstelsels, maar ook in de door de afzonderlijke provincies gevoerde economische politiek. Door mercantilistisch aandoende maatregelen, zoals invoerrechten of invoerverboden op eindprodukten, uitvoerrechten of uitvoerverboden op grond- en hulpstoffen, probeerde men – in strijd met wat destijds bij de Unie van Utrecht was bepaald – de eigen gewestelijke economie te bevorderen, ook al ging dat ten koste van andere provincies der Republiek. Zo probeerde Holland in de tweede helft van de 17de en eerste helft van de 18de eeuw zijn kalkbranderij te beschermen tegen Friese concurrentie door een invoerrecht op uit Friesland geïmporteerde kalk en een uitvoerverbod op aan Hollandse stranden verzamelde schelpen. Friesland poogde toen de schadelijke gevolgen van deze maatregelen voor zijn kalkindustrie te beperken door aan de kalkbranders vrijstelling van de belasting op turf te verlenen. Ook ten aanzien van hun plateelbakkerijprodukten hebben Holland en Friesland elkaar in de 17de eeuw bestookt met handelspolitieke maatregelen.

Op het voor het economische leven zo belangrijke gebied van de maten en gewichten was er tijdens de Republiek ook bij lange na geen uniformiteit. Zelfs onderdelen van gewesten hadden van elkaar verschillende maten en gewichten. Verwarrend was vooral ook dat dezelfde namen werden gebruikt voor uiteenlopende waarden. De lengte van de roede bij voorbeeld was in sommige gebieden van dorp tot dorp verschillend. Ook waren er verschillen tussen de diverse bedrijfstakken: een timmermansvoet verschilde van een scheepstimmermansvoet en beide weer van de voet die ten grondslag lag aan de oppervlaktematen. Deze laatste vooral vertoonden een grote regionale verscheidenheid. Weliswaar was er een tendens, soms bevorderd door de overheid, dat bepaalde maten en gewichten gingen domineren; dat was bij voorbeeld het geval met het Amsterdamse pond en als landmaat in Holland de Rijnlandse morgen en in Friesland de pondemaat. Toch werd er in de praktijk, ook in het officiële verkeer, volop gewerkt met allerlei soorten morgens, bunders, gemetten, mudden, pondematen, lopenstallen, grazen en deimten in de verschillende delen des lands; ellen, ponden, kannen, mingelen enzovoort in de diverse handelsbranches. Ook hierin heeft pas de Bataafse en Franse tijd een ingrijpende sanering gebracht door de invoering van het metrieke stelsel.

Sociale conflicten

In veel Europese landen kwamen in de preïndustriële tijd hongeroproeren, als gevolg van schaarste en duurte van levensmiddelen door misoogsten, veelvuldig voor. In de Republiek daarentegen waren zij een zeldzaam verschijnsel. In het voorgaande is reeds gewezen op het complex van factoren, zoals de minder heftige prijsfluctuaties, het hogere inkomensniveau, de doeltreffendheid van overheidsmaatregelen als rantsoenering, uitvoerverboden, verkoop uit overheidsvoorraden en dergelijke, waardoor de nood hier te lande doorgaans minder hoog opliep dan elders. Alleen in tijden van zeer nijpende schaarste waren er wel protesten tegen de hoge broodprijs of de slechte kwaliteit van het brood. Een enkele keer kwam het daarbij tot gewelddadigheden, zoals de plundering van bakkerswinkels.

De meest voorkomende vorm van oproer was tijdens de Republiek het belastingoproer. Het kon ontstaan door de invoering van nieuwe belastingen, de verhoging van tarieven van bestaande belastingen, een strengere invordering of verandering in de wijze van heffen. De kans dat dergelijke acute verzwareningen van de belastingdruk tot oproer leidden, was het grootst in perioden van economische malaise, waarin het latente ongenoegen over de belastingen toch al dicht bij het kookpunt lag. Meestal was het belastingoproer gericht tegen de belastingpachters en het wordt dan ook doorgaans aangeduid als 'pachtersoproer'. Een dergelijk oproer ging veelal gepaard met gewelddadigheid, gericht tegen de eigendommen van belastingpachters: hun huizen werden bestormd en geplunderd, meubilair en belastingkohieren vernield, in de gracht gesmeten of in brand gestoken; soms ging zelfs het hele huis in vlammen op. Gewelddadigheid aan personen kwam veel minder voor; doodslag en zware verwondingen bleven hoge uitzonderingen. Wel wordt er vaak met stenen naar militie en schutterij gegooid en daarbij vallen er natuurlijk ook gewonden.

Het wijnkopersoproer te Rotterdam in 1751. Verhoging van de impost op wijn leidde in Rotterdam in 1751 tot een van de vele belastingoproeren die de Republiek in de 18de eeuw kende.

Ets van H. Immink. Atlas van Stolk, Rotterdam.

Bij politieke oproerigheid speelde in de periode tot ongeveer 1650 de godsdienst vaak een belangrijke rol. In de begintijd van de opstand tegen Spanje was dat natuurlijk heel duidelijk het geval; voor de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten geldt hetzelfde. In de tweede helft van de 17de eeuw en de 18de eeuw domineren echter andere motieven, zoals verheffing van de prins tot stadhouder, herstel van de oude rechten van schutterij c.q. burgerij, afschaffing van de misbruiken der regenten, staatkundige en fiscale hervormingen in het algemeen. Ook bij deze oproeren werd veelvuldig geweld gepleegd ten aanzien van eigendommen, doch zelden ten aanzien van personen.

In perioden van aan burgeroorlog grenzende binnenlandse onrust – zoals het rampjaar 1672, de jaren 1747 en 1748 met Orangistische agitatie en Doelistenbeweging, alsmede de jaren tachtig van de 18de eeuw met de strijd tussen patriotten en prinsgezinden – zien wij vaak een samengaan van algemene bedruktheid om de militaire situatie, ontevredenheid over de economische malaise, opgekropt ongenoegen over het regentenregime en de belastingdruk. Daar komen dan nog sociale spanningen bij tussen de diverse maatschappelijke lagen: de bovenlaag van regenten, de gegoede en intellectuele burgerij (onder anderen predikanten!), de kleine burgerij van ambachtlieden en neringdoenden en – vooral in de steden – de grote massa van loontrekkenden en hele kleine zelfstandigen.

Over arbeidsconflicten is weer de meeste informatie afkomstig uit de Leidse textielindustrie. Het is daar veelvuldig tot stakingen gekomen, menigmaal gepaard gaande met het optreden tegen werkwilligen en het besmet verklaren van werkplaatsen. Ook gewelddadigheden, boycot van patroons, vergaderingen van de actievoerders – het zogenaamde 'courten' – kwamen voor. De gestelde eisen konden betrekking hebben op de lonen, de arbeidsduur, betaling in natura (truckstelsel!) en gedwongen winkelnering. De repressie tegen deze vormen van arbeidersprotest is in de loop van de 17de eeuw sterker geworden, zowel van de kant van de ondernemers als van de overheid. Zo gingen de lakenbereiders zich aaneensluiten in een provinciale werkgeversorganisatie, de zogenaamde droogscheerdersssynode. Oproerkraaiers kwamen op een zwarte lijst, zodat zij in de bedrijfstak stelselmatig van werk konden worden uitgesloten. De overheid ging actieleaders streng straffen, niet alleen met vrijheidsstraffen en verbanning, maar zelfs met de doodstraf. Daar kwam bij dat stakingen in de Leidse textiel sinds de tweede helft van de 17de eeuw toch al niet veel kans op succes hadden in verband met de achteruitgang van die industrie en de daarmee gepaard gaande werkloosheid.

Over het geheel kan worden gesteld dat het hier behandelde tijdvak voor ons land, vergeleken met andere Europese landen, een periode is geweest van grote sociale rust. Dat is voor een deel toe te schrijven aan een effectieve repressie door de overheid met behulp van politie, rechtspraak, schutterijen, alsmede van door het uitstekende waterwegennet gemakkelijk verplaatsbare stedelijke, gewestelijke en Generaliteitsmilitie.

Uiteindelijk hangt die sociale rust echter samen met het politieke, economische, sociale en geestelijke klimaat in ons land. Dat klimaat vormde blijkbaar geen gunstige voedingsbodem voor sociale onrust.

*De regenten van het Arme
Kinderhuis te Haarlem.
Schilderij van Jan de Bray,
1663.
Frans Halsmuseum, Haarlem.*

Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden 1480-1800

Inleiding

Het schrijven van een overzicht van de structuren en conjunctuurbewegingen gedurende de Nieuwe Tijd is, bij de huidige stand van het onderzoek, een hachelijke onderneming. Voor tal van onderwerpen beschikken we immers over niet meer dan enkele partiële en uit de aard der zaak voorlopige inzichten die dan tijdens de komende jaren zullen moeten worden aangevuld of genuanceerd. De belangstelling voor een geïntegreerde aanpak van het historisch onderzoek is pas sinds kort op gang gekomen. Niet alle onderwerpen laten zich evenwel met betrekking tot de pre-statistische fase even gemakkelijk uitdiepen. Terwijl we reeds vrij uitvoerig zijn gedocumenteerd met name over het verloop van prijzen en lonen sinds de late 14de eeuw, zijn er daarentegen nog heel wat lacunes voor de agrarische en industriële produktie en voor de handelsomzet. Allerlei tellingen, statistische overzichten – zij het dan veelal nog beschrijvende – en douanestatistieken zijn slechts voor het laatste deel van het *ancien régime* beschikbaar. Voor die periode krijgen de inzichten dan wel een omvattender dimensie en kunnen bepaalde vergelijkingen worden gemaakt met de economische groei in het buitenland. Onder het nodige voorbehoud en na toepassing van een aantal extrapolaties wordt het dan zelfs mogelijk om meer verfijnde sociaal-economische maatstaven, zoals schattingen van het Nationaal Produkt en het hoofdelijk inkomen, te hanteren en te vergelijken met de situatie in de buurlanden. Meer in het bijzonder voor Frankrijk en Engeland werden de laatste jaren eveneens verscheidene pogingen gedaan om het groeiritme binnen de verschillende economische sectoren tijdens de start van de industrialisatie en de aanzet tot de industriële wasdom nader te omschrijven. Vergelijkbare gegevens zijn thans voor België op grond van verschillende analyses per sector beschikbaar. Dit is des te belangrijker, daar België samen met Frankrijk nu juist het eerste land op het continent was, waar de omschakeling naar een geïndustrialiseerde, kapitalistische maatschappij reeds vanaf het einde van het *ancien régime* in voorbereiding was.

Minder omvattend blijven daarentegen de schattingen van de omzet en van de economische groei voor de 15de, 16de en 17de eeuw. Een uitputtende bewerking van allerhande seriële en kwantificeerbare bronnen, tiendenreeksen, boedelbeschrijvingen, fiscale aanslagen, verbruiksbelastingen enzovoort, leiden echter ook in dit verband reeds tot heel wat nieuwe inzichten. Typerend zijn onder meer de recente schattingen in verband met de landbouwproduktie en de landbouwproduktiviteit sinds de 14de eeuw. Gegevens betreffende het verhandelde gedeelte der industriële produktie op de diverse binnen- en buitenlandse markten zijn niet minder relevant wat de evolutie van de secundaire sector en de huisnijverheid (proto-industrie) betreft. Een indirecte weerspiegeling van de structurele en conjuncturele facetten van het economisch leven is bovendien te zien in het bevolkingsverloop of de bevolkingsspreiding, waarover we, althans sinds de late 16de eeuw, vrij goed zijn ingelicht. Hierbij moet dan wel sterk de klemtoon worden gelegd op het verschil in de evolutie van stad en platteland. Op korte en middellange termijn kunnen zich immers belangrijke contrasten tussen de sociaal-economische aanpassingen voordoen. Het verschillend verloop van huishuren in de stad en pachtprizen op het platteland voor sommige perioden bevestigt dit eveneens. Rekening houdend met het enorme aandeel van de rurale sector in het Bruto Nationaal Produkt tot in de 19de eeuw, ligt het voor de hand dat het conjunctureel

verloop en de structurele aanpassingen vóór alles vanuit de plattelandsgemeenschap moeten worden belicht. Anderzijds waren de vernieuwende krachten juist in de stedelijke centra gelokaliseerd en de belangrijkste mutaties werden van hieruit gedirigeerd. Dit geldt voor de commerciële expansie van de 16de eeuw en voor de aanzet tot de industrialisatie van de 18de tot het begin van de 19de eeuw.

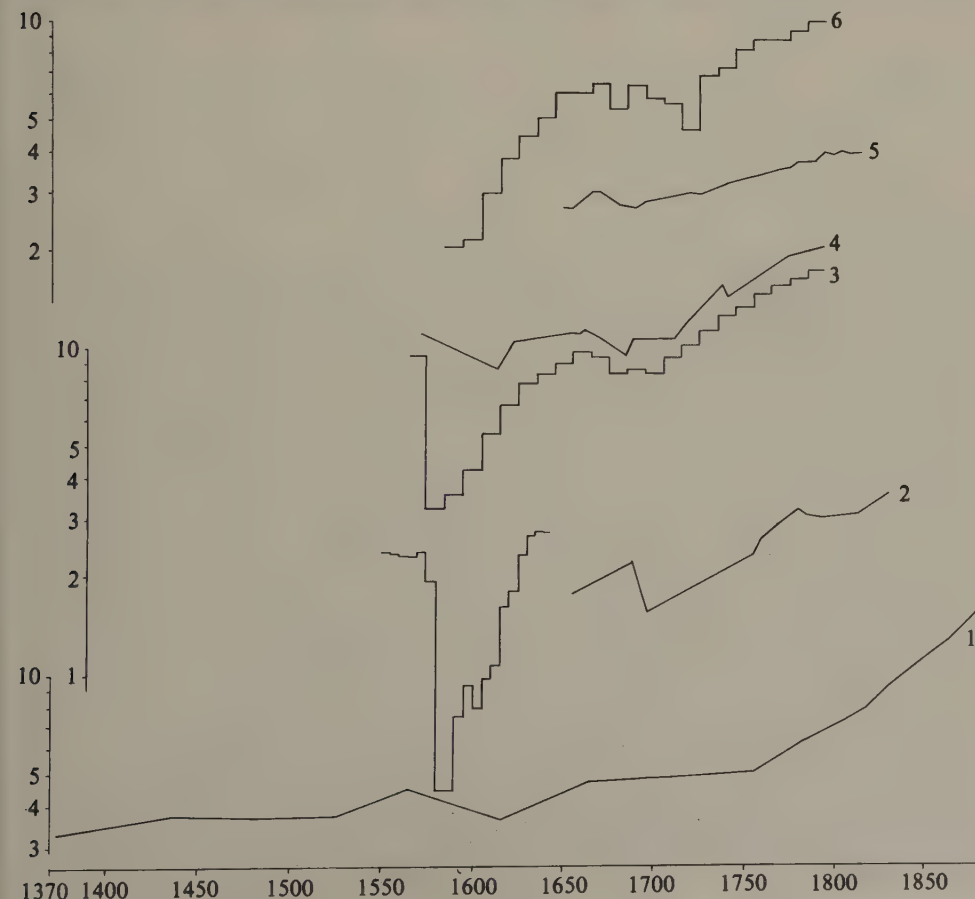
We zullen in deze bijdrage ook uitvoerig ingaan op de sociale achtergronden en repercussies. Het conjuncturele verloop en de aanzet tot ingrijpende sociaal-economische veranderingen waren in menig opzicht afhankelijk van de koopkracht en de investeringsmogelijkheden op de binnenlandse markt.

Bevolkingsverloop en bevolkingsspreiding

Voor de tijd tot en met de 16de eeuw is ons inzicht in de demografische ontwikkeling beperkt. Bovendien is het bronnenmateriaal zeer ongelijkmatig verdeeld over de regio's, zodat frequent tot gewaagde extrapolaties moet worden overgegaan. Enkele algemene indrukken zijn niettemin te verkrijgen voor de 14de en de 15de eeuw; voegen we daarbij de betere informatie die vanaf het midden van de 16de eeuw beschikbaar is dan krijgen we toch een acceptabele seculaire weergave van het bevolkingsverloop in de Zuidelijke Nederlanden (grafiek 1 en 2).

Het meest treft bij een dergelijke reconstructie de stagnatie en immobiliteit over lange termijn. Globaal beschouwd zou de bevolking tussen het begin van de 14de eeuw en het einde van het *ancien régime* nauwelijks zijn toegenomen. Wanneer we er bovendien van uitgaan dat de oudste ramingen wellicht aan de lage kant blijven als gevolg van de toen optredende economische depressie en het sterfteoverschot dat kort voordien was opgetreden (Zwarte Dood), dan kunnen we zelfs van stagnatie spreken.

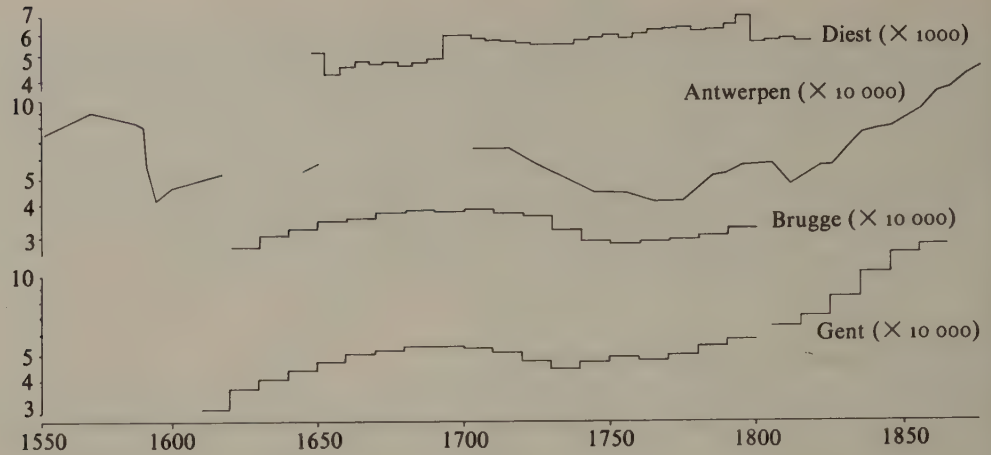
Door de onvolledigheid van de bronnen, vooral voor de oudste perioden, kunnen we slechts een fragmentarisch overzicht geven en moeten we de bespreking tot enkele

GRAFIEK 1
Bevolkingsevolutie
op het
platteland.

- 1 Brabant ($\times 100\ 000$)
- 2 Veurne-Ambacht ($\times 10\ 000$)
- 3 Land van Aalst ($\times 10\ 000$)
- 4 Hageland ($\times 10\ 000$)
- 5 Land van Schorisse ($\times 1000$)
- 6 Streek van Oudenaarde ($\times 1000$)

GRAFIEK 2
Bevolkingsevolutie in de
steden.

streken of lokaliteiten beperken. Vooral voor de oudste taxaties zijn we haast uitsluitend aangewezen op enkele waarden voor Brabant, Frans-Vlaanderen en Henegouwen. Meer globale inzichten kunnen pas vanaf de 16de eeuw worden samengesteld. Ook dan blijven de regionale gegevens overwegend tot het Vlaamse land beperkt. Veruit de meeste facetten van sociale en economische aard lichten ons trouwens veel beter in over het noorden van het land dan over Wallonië. Bijgaande grafieken laten zien dat tot vóór het midden van de 18de eeuw slechts een tweetal periodes door een wezenlijke demografische groei werden gekenmerkt, namelijk het tweede kwart van de 16de eeuw en het tweede kwart van de 17de eeuw. Voor verschillende decennia wordt daarentegen een achteruitgang opgemerkt. Hieraan kwam een einde na het midden van de 18de eeuw, toen de bevolkingsgroei zich bleef ontwikkelen op een tot dan ongeëvenaard niveau van 0,5 à 1% per jaar.

Afgezien van dit algemene beeld, zouden verder ook de regionale contrasten moeten worden beklemtoond. Bij gebrek aan voorstudies blijft een dergelijk onderzoek zeer beperkt. Voor het graafschap Vlaanderen beperken de ramingen zich tot het bevolkingsverloop in het Land van Dendermonde en in Frans-Vlaanderen. Omgerekend voor de periode 1469-1561 mag worden aangenomen dat de bevolking in de streek van Dendermonde met gemiddeld 0,55% per jaar is toegenomen en in Frans-Vlaanderen tussen 1449 en 1559 met gemiddeld 0,4% per jaar. Gelijktijdig dient echter rekening te worden gehouden met de zware terugval – ongeveer 25% – tijdens de late 15de eeuw, zodat we wel een sterk vertekend beeld krijgen. Omgerekend alleen voor de eerste helft van de 16de eeuw zou de jaarlijkse groei immers 0,8 tot 0,9% hebben kunnen bedragen. Sterker zelfs nog was de toeneming in Henegouwen: ongeveer 1% tussen 1504 en 1540 en 0,75% tijdens de periode 1480-1540. Een vergelijking met het hertogdom Brabant tussen 1480-1526, 1526-1565 en 1480-1565, laat een gemiddelde jaarlijkse groeicoëfficiënt van respectievelijk 0,03%, 0,46% en 0,22% zien. Binnen het hertogdom manifesteren zich echter markante tegenstellingen. Terwijl het gewest Antwerpen, vooral door de expansie van de Scheldestad, een toeneming van 1,1% per jaar vertoont voor de gehele periode 1480-1565, bleef de bevolkingsgroei in de streek van Mechelen (0,5%) en Nijvel (0,55%) nagenoeg van dezelfde orde van grootte als in Vlaanderen. In de streek van Turnhout (0,25%) en Brussel (stagnatie) was hij daarentegen minder sterk. De uitzonderlijke expansie van de Scheldestad had anderzijds ook bepaald desastreuze gevolgen voor het kwartier Leuven en het Hageland, waar het bevolkingscijfer tijdens de eerste helft van de 16de eeuw liefst met 26% terugliep. Terwijl deze regio vroeger doorging voor een bevoorradingszone en tevens werd gekenmerkt door verscheidene verwerkingscentra van plaatselijke grondstoffen, begonnen deze functies nu zwaar te lijden onder de commerciële expansie van Antwerpen. Eeuwenlang zouden de repercussies er voelbaar blijven in een stagnerend economisch verloop en een tragere demografische groei. Deze constatering houdt tevens een eerste waarschuwing in voor een eventuele overschatting

van de invloed van de commerciële bloei in het midden van de 16de eeuw. Niet alleen had slechts een kleine toplaag van de bevolking van deze kortstondige en weinig diepgaande opbloei weten te profiteren ten koste van de middenklasse, ook de leefbaarheid en de weerbaarheid van sommige streken en van vele economische activiteiten werden gelijktijdig grondig aangetast.

Heel wat meer informatie staat ons ter beschikking omtrent het bevolkingsverloop vanaf de late 16de eeuw. Ervan uitgaand dat de demografische evolutie het politieke en economische gebeuren op een vrij adequate manier weerspiegelt, kunnen we indirect tot een globaal inzicht van de crisis komen. Opvallend is de sterke terugval in de Westhoek en in Zuid-Vlaanderen. Tijdens de periode 1565-1615 laten de globale bevolkingscijfers voor Veurne-Ambacht een daling met ongeveer 40% zien. Ook in de kasselrij Oudenaarde en in het land van Aalst zou het bevolkingscijfer bij het begin van de 17de eeuw nog steeds 40 à 45% beneden het niveau van 1565-1570 hebben gelegen. Moeilijker te volgen is de omvang van de crisis in Henegouwen en Namen. Sporadische inlichtingen doen niettemin een zelfde terugval veronderstellen. Voor het graafschap Namen rapporteerde de Provinciale Raad onder meer 'tout le dit pays est demouré vaghue, incultifvé, voir sans gens ny habitants . . .' (1579). Analoge klachten vinden we over het hele land terug en de ineensstorting van de opbrengsten der imposten toont aan dat het relaas van de beschrijvende bronnen letterlijk mag worden genomen. In Brabant schijnt het herstel zich echter sneller te hebben voltrokken. Hier traden de zwaarste verliezen op in de streek van Antwerpen en Mechelen (-30 à 35%), twee regio's die zich in de voorgaande decennia als aantrekkingspolen hadden onderscheiden. Gematigder bleef de terugval in de streek van Turnhout, Leuven en Nijvel, alsook in West-Brabant (-10 à 15%). In het kwartier van Brussel bleef het bevolkingscijfer in 1610-1620 zelfs op hetzelfde niveau als in 1560-1570.

Verscheidene symptomen wijzen erop dat het prinsbisdom Luik meer expansief georiënteerd was. In navolging van de Verenigde Provinciën, de voornaamste handelspartner en afnemer van waren zoals wapens, spijkers, glas en laken, kende het prinsbisdom een gunstiger economisch verloop tijdens de 17de eeuw.

Zoals reeds eerder werd opgemerkt, onderscheidt de periode van 1610-1620 tot 1660-1670 zich door een snelle bevolkingstoename. Het lijkt in menig opzicht echter meer verantwoord om van een herstel te spreken, daar de hoogtepunten van de vroege 14de en van het midden van de 16de eeuw slechts bij wijze van uitzondering werden overschreden. Ook voor deze periode springen belangrijke regionale

Een bevalling in de 17de eeuw. De perioden 1610-1620 en 1660-1670 werden gekenmerkt door een snelle bevolkingstoename. Gravure van Abraham Bosse (1602-1676). Prentenkabinet Rijksuniversiteit, Leiden.

contrasten in het oog. Bepaald gunstig was de evolutie in de huidige provincie Oost-Vlaanderen, waar de bevolking met gemiddeld 75 tot 100% zou zijn toegenomen. Het is tijdens deze periode dat de huisnijverheid in Binnen-Vlaanderen tot volle wasdom kwam. Andere groeikernen met een bevolkingstoename van ongeveer 40 tot 50% vinden we terug in Veurne-Ambacht en in de streek van Mechelen en Brussel. In alle andere regio's van het hertogdom zou de groei van de bevolking tot 20 à 30% beperkt zijn gebleven. Nog lagere waarden worden opgegeven voor Waals-Vlaanderen, Zuidwest-Brabant, Henegouwen en Namen. Een beslissende invloed ging hierbij nog steeds uit van politieke verwickelingen en militaire campagnes. In een verslag van 1644 werd onder meer aangestipt: 'il est notoir que les manants et habitants du bailliage de Montaigne sont notablement diminuez, tant à raison que les uns sont morts de peste, famine, pauvreté et misère, les autres ayant esté ou pillés en leurs meubles et bestiaux ou emprisonnez, rançonnez et ruinez, se sont retiré et dispersé çà et là de sorte que présentement il n'y a au district du dit bailliage la moitié de tel nombre de gens'. Het is evident dat de repercussies evenzeer op het vlak van de werkgelegenheid terug te vinden zijn; men denke aan de crisis in de textielsector te Hondschote, Rijsel en Amiens. Trefend zijn eveneens de verschuivingen in die zin dat de oudere centra van Henegouwen en Zuidwest-Brabant voortaan door de Vlaamse markten zullen worden vervangen.

Minder uitgesproken bleven de regionale tegenstellingen tijdens het laatste kwart van de 17de en de eerste jaren van de 18de eeuw. Alleen al op grond van het demografisch verloop dient evenwel de omschrijving 'ongelukse eeuw', die in de oudere historiografie voor deze periode werd geïntroduceerd, toch genuanceerd te worden. In de streek van Antwerpen, Mechelen, Brussel en Turnhout, minder geteisterd door het oorlogsgebeuren, kunnen we nog wel een lichte bevolkingsstijging vaststellen. In de meeste andere regio's deed zich echter een daling voor van 5 à 10%. Ingrijpendere werkte de invloed van de economische crisis op het bevolkingscijfer, met een terugval van 10 tot 20%, in het Hageland, Waals-Brabant en Veurne-Ambacht, een drietal streken waar het zwaartepunt van de economische bedrijvigheid nog overwegend agrarisch was en waar middelgrote of ook wel grote bedrijven het meest voorkwamen. Alleen al op grond van deze vaststelling zou derhalve voor de tweede helft van de 17de eeuw tot een crisis in de primaire sector kunnen worden geconcludeerd. Op de specifieke kenmerken van deze impasse zullen we trouwens nog terugkomen bij het bespreken van de economische groei. Sterk verminderde inkomsten, gekoppeld aan toenemende afzetmoeilijkheden zien we ook in de huisnijverheid op het platteland in Vlaanderen en wel tot en met het eerste kwart van de 18de eeuw. Alleen tijdens de jaren negentig van de 17de eeuw werd deze ongunstige trend in de linnennijverheid door enkele uitzonderlijk goede jaren onderbroken. Ook het prinsbisdom had toen bijzonder zwaar te lijden, daar het vaak het militaire operatieterrein werd voor de talrijke oorlogen en legerverplaatsingen van de late 17de eeuw. Zelfs zonder rechtstreekse deelneming aan de oorlog kwam deze regio er niet zonder kleerscheuren af.

Ter verklaring van de structurele crisis en de demografische stagnatie of bevolkingsdaling van de tweede helft van de 17de eeuw dient de invloed van externe factoren, zoals oorlog en militaire campagnes, heel sterk te worden benadrukt. Niet alleen gingen dergelijke troepenconcentraties gepaard met verhoogde sterfte onder de burgerbevolking door de verspreiding van allerlei epidemieën, tevens veroorzaakten ze een complete ontredde van het productieproces en dit op een ogenblik dat de fiscale druk en de verschuldigde 'vrijkooprechten' van brand-schattingen en arrestaties aanzienlijk werden opgetrokken. Ten einde aan deze kwalen te ontsnappen trokken de meer gegoede plattelandsbewoners zich vrij massaal binnen de nabijgelegen centra en besloten steden terug. Kenmerkend is in dit opzicht de bevolkingstoename van Gent in 1680-1710 enerzijds, terwijl zich anderzijds een belangrijke ontvluchting van het platteland voordeed in het gebied ten westen van de stad als gevolg van de militaire campagnes van Lodewijk XIV. Deze bruuske bevolkingsconcentratie werd trouwens ook weerspiegeld in een scherpe stijging van de stedelijke huishuren met een maximale opbrengst van 8%,

*Overval van de hoeve.
De talrijke oorlogen en
militaire campagnes in de
tweede helft van de 17de eeuw
brachten ontwrichting van het
produktieproces en
bevolkingsdaling teweeg.
Schilderij van Karel Breydel
(1678-1733).
Museum Mayer van den Berg,
Antwerpen.*

terwijl ook de aanvoer van levensmiddelen en handelswaren een ongeëvenaard hoogtepunt bereikten.

Het demografisch-economisch verloop tijdens de eerste helft van de 18de eeuw is, wat de regionale kenmerken betreft, in menig opzicht het spiegelbeeld van de late 17de eeuw. De zwakste groeicoëfficiënten zijn nu in Brabant te situeren. In het Antwerpse en ook in de streek van Mechelen zou zelfs tijdelijk een bevolkingsdaling zijn voorgekomen. Een uitzondering hierop vormde echter Waals-Brabant (± 30 à 50%), waar een analoge expansie als in de meeste Vlaamse regio's gaande was. Ook in het westen van Wallonië tekende zich een gunstige kentering af die tot het einde van het *ancien régime* aanhield. Reeds sinds de late 17de eeuw werd de vroegere suprematie van het prinsbisdom Luik steeds meer aangevochten door het expansieve Henegouwen en in mindere mate door Namen. Ook in het noorden van het land blijft de bevolkingsgroei zich heel scherp doorzetten tijdens de tweede helft van de 18de eeuw, vooral in Brabant en in het achterland van Leuven en Nijvel. In Vlaanderen was de demografische en economische groei eerder op gang gekomen. Dit had tot direct gevolg dat vanaf omstreeks 1770-1780 de eerste symptomen van verzadiging zich voor gingen doen. Gelijktijdig kan ook een sterkere vorm van mobiliteit en trek naar de steden onderkend worden. Indirect ligt in deze nuancering een duidelijke aanwijzing vervat voor de toenemende moeilijkheden inzake werkgelegenheid en bestaanszekerheid, die zich op het platteland tegen het einde van het *ancien régime* gaan voordoen. Gezien het belang van dit probleem is het gewenst in te gaan op de veranderingen in de bevolkingsspreiding tussen stad en platteland op langere termijn.

Bevolkingsspreiding en urbanisatiegraad

Net als bij de Verenigde Provinciën en bij Noord-Italië werd steeds de nadruk gelegd op de grote relatieve omvang van de stedelijke bevolking in de Zuidelijke Nederlanden. Men moet echter ook oog hebben voor de bevolkingsspreiding over stad en platteland op langere termijn. Een dergelijke benadering is vereist, indien men bepaalde structurele wijzigingen in de werkgelegenheid wenst te evalueren. Weliswaar moet er rekening mee worden gehouden dat domicilie en beroep niet helemaal te vereenzelvigen zijn; als mogelijke maatstaf voor de niet-agrarische activiteiten in het verleden biedt een overzicht van de urbanisatiegraad echter een niet te onderschatten hulpmiddel. Vooral voor Brabant kan men, gezien de vele tellingen die sinds de 14de eeuw in het hele hertogdom bekend zijn, het belang van de stedelijke kernen vrij gedetailleerd volgen. Uitgaande van bevolkingskernen

met ten minste 5000 inwoners komt men dan tot een stedelijk concentratieniveau van circa 24% voor de tweede helft van de 14de eeuw. Tijdens de 15de en 16de eeuw liep dit percentage steeds meer op om in 1560-1570 een absoluut maximum te bereiken met 46%. Beslissend hierbij was natuurlijk de rol van Antwerpen waar tijdelijk meer dan 80 000 inwoners werden geteld, zodat de Scheldestad op dat ogenblik voor één der volkrijkste centra doorging. Een hogere concentratie werd op dat ogenblik in Europa slechts in een tiental centra bereikt, onder andere Parijs, Napels, Londen, Milaan, Venetië, Lissabon, Sevilla en Rome.

Na de crisis en tijdens de eerste dertig jaar van de 17de eeuw werd de hoge graad van verstedelijking in de Zuidelijke Nederlanden weliswaar enigszins afgezwakt; de conjuncturele crisis naast en samen met de talrijke militaire campagnes na de tweede helft van de 17de eeuw leidden echter tot nieuwe vormen van expulsie ten plattelande. In elk geval bleef de urbanisatiegraad in Brabant op circa 40% gehandhaafd. Ook de talrijke analyses voor het Vlaamse land wijzen op een analoge tendens. De bevolkingsaanwas van Brugge en Gent was tijdens de laatste decennia van de 17de eeuw en de eerste jaren van de 18de eeuw belangrijk. Voor het platteland noteren we een achteruitgang. Kleinere verzorgingscentra als Eeklo, Sint-Niklaas, Tielt en Geraardsbergen werden echter eerder door stagnatie gekenmerkt.

De expansie van de 18de eeuw was daarentegen vóór alles een bloeiperiode voor het platteland, zelfs zo dat de bevolkingsconcentratie in de stedelijke kernen van Brabant tot circa 30% terugliep. Dit percentage bleef evenwel belangrijk hoger dan in de meeste buurlanden het geval was. In de loop van de 18de eeuw was in Frankrijk ongeveer 10% van de bevolking in centra van minstens 5000 inwoners gehuisvest. In Engeland werd door de vroegtijdige industrialisatie reeds in de 18de eeuw een versterking van de concentratie genoteerd, met percentages die opliepen van 15-20% aan het begin van de eeuw tot 20-25% tegen het einde van de eeuw. Pas vanaf het midden van de 19de eeuw zou de bevolkingstoename in de Brabantse steden opnieuw het groeiritme van het platteland evenaren en overtreffen.

De beschreven trendlijn sinds de late 16de eeuw komt nog sterker naar voren in het Vlaamse land. Nadat het relatieve aandeel van de stedelijke bevolking tijdens de tweede helft van de 17de eeuw enigszins was toegenomen, volgde er een snelle en spectaculaire terugval in de periode 1700-1770. In die tijd ontwikkelde de plattelandsnijverheid zich bijzonder dynamisch. Gelijktijdig zorgden enkele wijzigingen in de landbouwproductiviteit, evenals een verdere verspreiding van nieuwe gewassen – de aardappel – met hoge opbrengsten per oppervlakte-eenheid, voor een toeneming van de bestaanszekerheid; dit geldt zelfs voor de kleinste bedrijfjes. Reeds tijdens de laatste decennia van het *ancien régime* werd in Vlaanderen deze tendens echter opnieuw afgezwakt en omgebogen in het voordeel van de steden en de regionale verzorgingscentra. Ongeveer een halve eeuw vroeger dan in Brabant werd de rurale sector in Vlaanderen geconfronteerd met een structurele crisis van dreigende overbevolking en ontoereikende werkgelegenheid. De repercussies van een te groot spanningsveld tussen bevolking en arbeid hadden dan ook tot gevolg dat ingrijpende conjunctuurschommelingen heel wat sterker werden gevoeld, te meer daar ook de stedelijke centra nog onvoldoende werkgelegenheid boden en geenszins de vergelijking konden doorstaan met de 19de-eeuwse industriële attractiepolen. Deze overbezetting van werkkrachten, van wie de bestaansmogelijkheden bovendien verder werden aangetast door een daling van de inkomsten in de huisnijverheid, komt overigens heel duidelijk tot uitdrukking in het huwelijksgedrag. Men huwde minder of later en het definitief celibaat kwam steeds meer voor. Door de conscriptie – de verplichte loting – tegen het einde van de eeuw wordt deze druk op de huwelijks- en arbeidsmarkt enigszins afgeremd. Ook een vernieuwde expansie van de linnennijverheid met verhoogde afzetmogelijkheden, na de inlijving bij Frankrijk, en de toegenomen leveringsmogelijkheden voor het leger zorgden tijdelijk voor de nodige stabiliteit, zodat de trek naar de stad nog vrij gematigd bleef. De afschaffing van heerlijke en kerkelijke verplichtingen droeg daar eveneens toe bij.

Ook in Wallonië treffen we wat de late 17de en de 18de eeuw betreft in menig

opzicht een analoge evolutie aan. Al even frappant bleef de bevolkingsconcentratie tijdens de 17de eeuw in enkele stedelijke centra als Luik. Tijdens de 18de eeuw en in het bijzonder omstreeks 1770-1780, was bevolkingstoename in de steden daarentegen zo goed als afwezig in vergelijking met die op het platteland. Terwijl Verviers en Bergen tussen 1690 en 1785 hun bevolkingscijfer nog met ongeveer 55-60% zagen stijgen, was er een complete stagnatie in centra als Namen, Nijvel of Doornik. Ook te Luik bleef bevolkingsgroei uit tijdens de 18de eeuw. Opvallend voor het Luikse, evenals voor Henegouwen, is evenwel het tot stand komen van nieuwe industriële centra waar het bevolkingsverloop, zoals ook in Engeland, weldra groteske allures zou aannemen.

Het seculaire verloop van de spreiding van de bevolking over stad en platteland legt meteen enkele markante kenmerken van de economische ontwikkeling bloot. Er mag worden aangenomen dat stedelijke kernen niet zomaar zelfstandig kunnen groeien en dat zij overwegend op immigratie zijn aangewezen. Dit geldt althans tot en met het einde van het *ancien régime*. Het platteland daarentegen, waar het natuurlijk accres bij het uitblijven van epidemieën en fasen van sterfteoverschot heel hoog kon oplopen, bood doorgaans slechts een beperkt aantal arbeidsplaatsen. Met name voor de primaire sector in strikte zin dient dit te worden beklemtoond. Alternatieve oplossingen konden wel tot op zekere hoogte worden gevonden in de expansie van de proto-industrie, al dan niet gecombineerd met een gedeeltelijke of tijdelijke betrekking in het landbouwbedrijf. Met andere woorden, alleen al op grond van een comparatief onderzoek naar de bevolkings-spreiding en -concentratie komt een sterk genuanceerd beeld naar voren omtrent het conjuncturele verloop over langere termijn. De geconstateerde veranderingen met betrekking tot de urbanisatiegraad laten weinig twijfel bestaan over de fundamentele cesuur in de late 16de eeuw. Vanaf dat moment gingen de Zuidelijke Nederlanden de sterk overtrokken en in menig opzicht kunstmatig ondersteunde verbinding van commerciële, financiële en semi-industriële aard ombuigen tot een meer autarkisch systeem, waarbij de klemtoon sterker op de rurale sector kwam te liggen. Een aanzet in die richting werd gegeven in het begin van de 17de eeuw. Spoedig kwam hieraan evenwel een einde door de ingrijpende crisis van het midden van de eeuw, waarbij de expansie van het platteland opnieuw hevig werd getemperd. Door de herhaalde oorlogen en de hieraan verbonden fiscale druk, en bovendien door een verminderde omzet, heeft het herstel zich pas in de 18de eeuw kunnen aftekenen. Hoe ingrijpend de veranderingen wel waren, blijkt duidelijk uit de bevoorradingsproblematiek. Een latent tekort kon toen in een exportoverschot worden veranderd. Ook de industriële bedrijvigheid werd groter door vestigingen op het platteland waar de loonkosten in het productieproces minder hoog waren en waar massagoederen in plaats van kwaliteitsartikelen tegen concurrerende prijzen konden worden voortgebracht. Vooral arbeidsintensieve industrieën, waarbij het zwaartepunt kwam te liggen op het verwerken van inheemse grondstoffen, hadden zo een groeiend succes. Gedurende de 18de eeuw zou trouwens de secundaire sector op het platteland toenemen, zodat verscheidene regio's bijna in geïndustrialiseerde agglomeraties veranderden. Deze tendens werd nog versterkt door de uitbouw van regionale verzorgingscentra, waar wekelijks één of meer markten op vraag en aanbod inspeelden. In het Leiedepartement (West-Vlaanderen) ontstonden aldus tegen het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw een veertig marktcentra, waar per week meer dan vijftig marktdagen werden gehouden. De gemiddelde afstand tussen de diverse centra bedroeg er nauwelijks 10 km, zodat men maximaal één uur nodig had om zich naar de meest nabije markt te begeven. Dergelijke marktcentra lagen bij voorbeeld in Frankrijk heel wat verder uit elkaar. Door het optreden van talrijke tussenhandelaars, zoals de 'kutsters' in de linnennijverheid, kon gemakkelijk aan de industriële en agrarische capaciteiten van het platteland een marktgericht karakter worden verleend. Ook de afzet in het buitenland en in de koloniën vereiste een vlotte verhandelbaarheid van de inheemse productie. Op de verdere uiteenzetting vooruitlopend kan nu reeds worden gesteld dat de Zuidnederlandse economie tijdens de tweede helft van de 18de eeuw sterker nog dan die van de buurlanden op afzet in het buitenland was aangewezen.

Gemiddeld mocht het aandeel van de export voor het einde van het *ancien régime* immers op 5 tot 10% van het bruto nationaal produkt (BNP) worden geschat. Graangewassen en textielprodukten vormden hierbij veruit de belangrijkste categorieën. De wederopbloei van de stedelijke nijverheid na het midden van de 18de eeuw zorgde bovendien voor een nieuwe expansie van tal van verwerkingsindustrieën, mede door de uitbouw van een aangepaste handelspolitiek. Ter vergelijking kunnen we nog aanstippen dat een halve eeuw later, omstreeks 1820-1830, het aandeel van de export in het BNP voor Frankrijk 5,1% bedroeg en 7,8% in het Verenigd Koninkrijk.

Bevolkingssamenstelling en actieve bevolking

Indien we de 'link' met het sociaal-economisch gebeuren duidelijk willen maken, is het gewenst om ook de kwalitatieve aspecten van het arbeidspotentieel in ogenschouw te nemen. Daarna zullen we meer in detail ingaan op de arbeidsverhoudingen, op het aandeel van geschoolden versus ongeschoolden en op de graad van onderlegdheid. Eerst is een korte bespreking van de leeftijdsopbouw van de bevolking nodig, zodat we ons een beeld kunnen vormen over de samenstelling van de actieve bevolking, de eventuele last van de passieven, de 'dependency ratio', of de verhouding 65-plussers en jongeren onder de vijftien jaar ten opzichte van de leeftijdsklasse 15-64 jaar, en over de spanningen binnen de arbeidsmarkt.

Allereerst moet aangestipt worden dat er doorgaans en zeker in vergelijking met de huidige situatie in de derde wereld, een lage en gunstige 'dependency ratio' of afhankelijkheidslast voorkwam. Door overconcentratie van de bevolking in stedelijke centra werd deze tendens wellicht nog sterker in de 15de en 16de eeuw. Daartegenover stond dan wel de enorme invloed van perioden van sterfteoverschot door pestepidemieën en hongersnoden, waarbij sommige leeftijdsklassen bijzonder zwaar werden getroffen. Vooral wanneer de vitale leeftijdsklassen der jong actieven overmatig werden bedreigd, kon dit langlopende repercussies hebben met een ongunstige weerslag op het arbeidsbestand. Het geleidelijk elimineren of ook wel afzwakken van dergelijke perioden van sterfteoverschot had echter tot gevolg dat de actieve bevolking proportioneel aan belang ging winnen. Deze tendens zou zich nog sterker voordoen gedurende de 18de en in de eerste helft van de 19de eeuw, toen ook het huwelijkspatroon zich verder aanpaste door het sluiten van minder huwelijken. Een analyse van de afhankelijkheidslast op langere termijn wijst op een quasi bestendige daling. Volgen we als voorbeeld de 'dependency ratio' van Anzegem in het arrondissement Kortrijk sinds de 17de eeuw, dan kunnen we de volgende waarden noteren: 1641 = 0,849; 1693 = 0,772; 1700 = 0,683; 1717 = 0,680. Steeds opnieuw constateren we een sterkere bezetting van de actieve bevolking die we gemakshalve met de 15- tot 64-jarigen hebben vereenzelvigd. De verhouding tussen de zogenaamd passieve en de actieve bevolking bedroeg blijkens enkele steekproeven uit de telling van het jaar IV (1796), 0,661 in de streek van Oudenaarde; 0,604 in Veurne-Ambacht; 0,683 in het gebied ten noordwesten van Gent; 0,634 in het kanton Lede; 0,643 in het kanton Deinze en 0,590 in het Waasland. In het hertogdom Brabant waar bij de omrekeningen rekening werd gehouden met de – oudere – stedelijke populatie, werd voor het einde van het *ancien régime* het percentage van 0,56 voor de afhankelijkheidslast waargenomen. Ter vergelijking: de 'dependency ratio' is heden ten dage in België eveneens van de orde van 0,6. In de meeste ontwikkelingslanden overtreft de last aan passieven daarentegen de waarde één.

Ook aan de hand van het voorkomen van 'communicanten' kan het hogere aantal actieven gemakkelijk worden afgemeten. Zulk een gegeven biedt bovendien het voordeel dat met een wijziging in de toelatingsvoorwaarden rekening moet worden gehouden, een wijziging die zelf onder meer afhankelijk kon zijn van de leeftijd waarop jongeren in het arbeidsproces werden opgenomen. Terwijl tot en met het derde kwart van de 17de eeuw nauwelijks 60% van de bevolking op het platteland in Vlaanderen als communicant werd beschouwd, volgde nadien een bijna

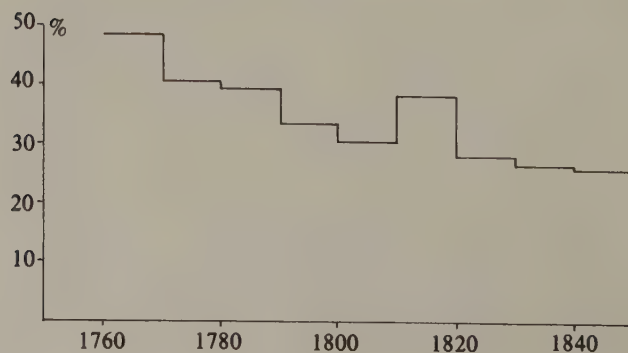
*De Triomf van de Dood.
Hongersnoden, pestepidemieën
en oorlogen richtten ware
slachtingen onder de bevolking
aan.
Schilderij (detail) van Pieter
Bruegel, circa 1562
Museo del Prado, Madrid.*

constante toeneming van dit percentage tot ongeveer 72%. Vooral tegen het einde van de 18de en aan het begin van de 19de eeuw vond een versnelling plaats. Behalve door veroudering van de bevolking wordt deze tendens bovendien nog beïnvloed door een leeftijdsdaling bij het opnemen van kinderen in het arbeidsproces. Dit alles betekende een gunstig uitgangspunt voor de economische groei. Ook het specifieke huwelijkspatroon zou, althans voor zover het niet zelf reeds afhankelijk was van verarmingsprocessen, gunstig kunnen inwerken op het globale gezinsinkomen en het eventuele spaarvermogen. Een essentiële nevenvoorwaarde ligt evenwel verrat in de manier waarop dit arbeidspotentieel tewerk wordt gesteld of benut. Een te hoog aanbod aan mankracht kon gemakkelijk tot loondalingen leiden omdat intersectoriële beroepscombinaties gebruikelijk waren. Hierdoor werden dan productieverhogende investeringen uitgesteld en werd de kiem gelegd voor een structurele crisis. Zelf droegen de arbeiders hiertoe bij door tijdens de pre-industriële fase in geval van inkomensderving het arbeidsritme en de arbeids-

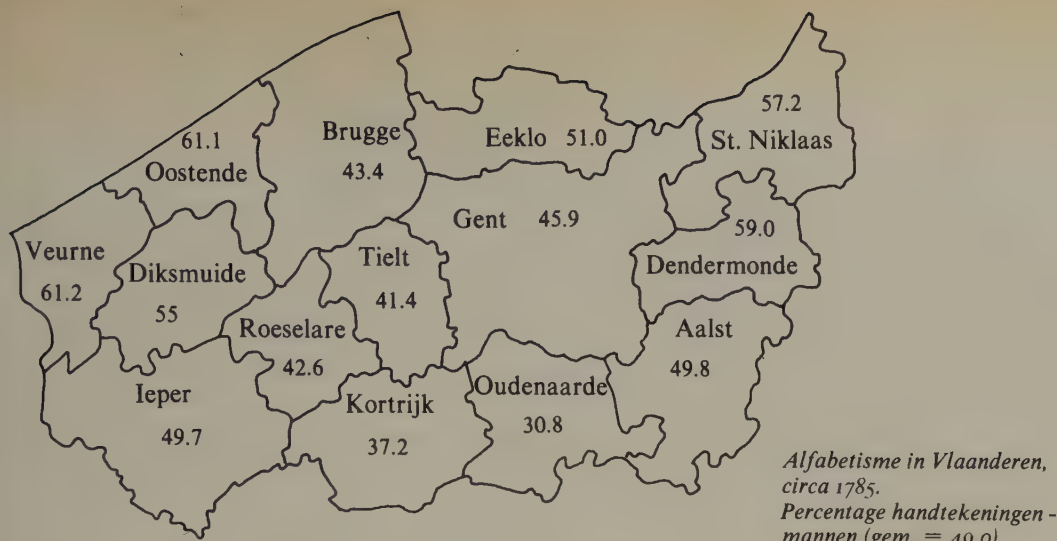
duur van de gezinsleden op te drijven om althans een minimuminkomen te blijven behouden. We zullen later terugkomen op het snel voortschrijdend verarmingsproces, vooral vanaf het laatste kwart van de 18de eeuw. Zolang de economische groei evenwel voldoende kansen en alternatieven bleef bieden en opgewassen was tegen de bestendige toeneming van de plattelandsbevolking, kan van deze relatieve aanwas van de actieve bevolking een stimulerend effect zijn uitgegaan. Voor het derde en tweede kwart van de 18de eeuw mag worden aangenomen dat door de kenteringen inzake leeftijdsopbouw, de gemiddelde koopkracht en het spaar- en investeringsvermogen positief werden beïnvloed. De veel gehoorde klachten in tal van beschrijvende bronnen van de 18de eeuw over verkwistingen aan zogenaamde 'luxueuze artikelen' wijzen in die richting. Talrijke arbeiders uit de proto-industriële sector zullen het hoger inkomen dat zij tijdelijk ontvingen gemakkelijker verbruikt hebben.

Arbeidspotentieel en graad van geschooldheid

De corporatief georganiseerde en gereguleerde activiteiten zoals die in de 16de eeuw voorkwamen en tijdens de contractiefase van de 17de eeuw werden veranderd in een kwaliteitsindustrie met beperkte klantenkring, werden overwegend door geschoold personeel verricht. Het overheersen van luxenijverheden samen met een overconcentratie van de bevolking in stedelijke centra droeg er verder toe bij dat heel wat belang werd gehecht aan onderwijs en opleiding (vergelijk de oprichting van 'Dietse' scholen in de 16de eeuw). Aan deze situatie zou evenwel spoedig een einde komen. Niet alleen werden de ambachtelijke reglementeringen en de eventuele voorkeursbehandelingen steeds verder uitgehold; de fundamentele wijzigingen in het productieproces, waarbij de accenten meer en meer op voortbrenging van massaproducten kwamen te liggen, zouden zich uiten in een lagere scholingsgraad van het arbeidspotentieel. Voortaan was de behoefte aan investeren in 'human capital' minder urgent, terwijl ook het uitblijven van sociale promotiekansen alle belangstelling fnuikte. De gunstige conjuncturele trend van de 18de eeuw hield overigens in dat de arbeidsreglementeringen minder minutieus werden nageleefd. Vooral het reserveleger van de 'onvrije' en weinig geschoolde arbeidskrachten ging men in toenemende mate aanboren. Dit proces schijnt zich met name gedurende de tweede helft van de 18de eeuw te hebben doorgezet. Het aantasten van de levensstandaard alsook de snelle uitbreiding van een bezitloos proletariaat leidden voorts tot het toenemen van het analfabetisme onder de doorsnee-bevolking. De sporadische steekproeven die in dit verband werden genomen, laten weinig twijfel bestaan over het lage en dalende niveau van onderlegdheid. Een voorlopig beeld kan uit bijgaande grafiek (3) en kaart met betrekking tot het vermogen tot ondertekenen van (huwelijks)akten worden afgeleid. Zelfs al worden minimale criteria gehanteerd bij het evalueren van de instructiegraad, over de kwalitatieve achteruitgang is geen twijfel mogelijk. Trefkend zijn ook de regionale tegenstellingen die zich voor het einde van het *ancien régime* laten aflezen. In de streken met een sterke uitbouw aan (proto-)industriële activiteiten, ziet men toeneming van het analfabetisme. Ook in het hertogdom

GRAFIEK 3
Graad van alfabetisme per
geboortecohorte in
Zuid-Vlaanderen.
Percentage alfabeten (mannen).

Limburg is er een stijging sedert de 16de eeuw. Deze associatie komt nog sterker naar voren wanneer de vergelijkingen op microschaal of per beroepsklasse worden getest. Door de vroegtijdige inschakeling bij het produktieproces en wel wegens het dalend gezinsinkomen tegen het einde van het *ancien régime* werd aan de kinderen van de lagere klassen immers het meeste elementaire onderricht onthouden. Kenmerkend is ook de vaststelling dat heel wat ambachtslieden niet langer in staat waren tot lezen of schrijven, hetgeen de aftakeling van sommige vertegenwoordigers uit de traditionele middengroepen demonstreert. Leren lezen, waarvoor gemiddeld 3 à 4 stuivers per maand werd betaald, was voor verschillende groepen in de maatschappij een onbetaalbare luxe geworden. Sterker was dit nog het geval voor het leren schrijven, waartoe in de hogere leerjaren werd overgegaan en waarvoor 4 tot 8 stuivers per maand moest worden betaald. Aan het einde van de 18de eeuw stond dit nagenoeg gelijk aan driekwart tot een volledig dagloon van een wever of dagloner. Ook voor de meeste keuterboeren en handwerkers werd het een onmogelijke opgave om een dergelijk deel van het gezinsbudget voor onderwijs opzij te leggen. Wel is het zo dat de kosten voor onderwijs aan arme kinderen in principe gedragen werden door liefdadige instellingen, met name de Tafels van de Heilige Geest, en dat het schoolgeld voor arme kinderen vaak geheel of gedeeltelijk werd afgeschaft. Dit alles kon evenwel niet beletten dat, als gevolg van de verarming, steeds meer kinderen van school wegbleven en dat zij als hulpkrachten werden gebruikt in het produktieproces. De mate waarin kinderarbeid voorkomt en vanaf het einde van de 18de eeuw zelfs een sociale plaag wordt, is rechtstreeks gecorreleerd met de tewerkstellingsmogelijkheden en de mate van beloning van de volwassenen.

De geestelijke armoede die hieruit resulteerde zal nog generaties lang doorwerken en in sommige regio's tot het voortduren van de 'achterlijkheid' voeren. Meteen zal zich ook een wisselwerking voordoen: de inertie van de huisnijverheid en de zelfexploitatie binnen deze bedrijfstak werd op haar beurt door de geestelijke verarming van de bevolking in de hand gewerkt. De eerste industriëlen konden uit het gedweeë en apathische reserveleger van ongeletterden hun arbeiders rekruteren. De daaruit voortvloeiende kansen op verdere loondalingen en het opleggen van overwerk houden dan het gevaar in dat investeringen op technologisch gebied worden uitgesteld.

Bezitsstructuur en bestaansmogelijkheden

De geringe graad van geschooldheid en alfabetisme wees reeds op een voortschrijdend proces van verarming en op een steeds sterkere tegenstelling tussen de sociale geledingen. We zullen nu de bestaansvormen van de bevolking verder doorlichten. Van de plattelandsgemeenschap bekijken we de bezits- en bedrijfsverhoudingen en de beroepsstructuur. Sinds het midden van de 18de eeuw was het gebruikelijk dat de kwantitatieve informatie betreffende het bevolkingscijfer werd aangevuld met allerlei kwalitatieve inlichtingen omtrent de beroepsstructuur. In diezelfde geest werden ook voor het eerst nijverheidstellingen gehouden (1764), de eerste

kadastrale expertises voorbereid (Luxemburg), werd het produktievolume binnen de primaire sector geschat (zie de rapporten van H. Delplancq en de jaarlijkse staten met betrekking tot de oogstverwachtingen), werden enquêtes ingesteld over de ambachtelijke en industriële organisaties (1738-1784) en overzichtelijke handelsstatistieken (1759-1791) aangelegd. Ook ten aanzien van sociale en medische voorzieningen werd in dezelfde tijd een groeiende interesse waargenomen. De primaire sector in strikte zin kon, zoals boven reeds werd opgemerkt, slechts weinig alternatieven bieden bij een snelle demografische expansie. Wel konden de minimumeisen in verband met de bedrijfsvoering worden aangepast en verder genivelleerd door een verhoging en een grotere regelmaat van de opbrengsten, door intensievere bedrijfsvoering, door inschakeling van nieuwe teelten, door ontginning van woeste gronden of door verbouw van handelsgewassen, maar veel speling was er niet. Daar het kleinbedrijf in de meeste regio's reeds overheersend was, bleven dergelijke aanpassingen nogal beperkt. Het werd vooral ook duidelijk in het beperkte huwelijkspatroon dat kenmerkend was voor een plattelandsbevolking. Het groeiend spanningsveld tussen bevolking en werkgelegenheid werd ook weerspiegeld in de polarisatieverschijnselen tegen het einde van het *ancien régime*. Alle microstudies die tot nu toe werden uitgevoerd, wezen immers op een toenemende bezits- en bedrijfsconcentratie. Eigenaars van minuscule bedrijfjes van nauwelijks enkele roeden tot maximum één hectare maakten wel indruk door hun aantal – vaak 30 à 50% van alle bezitters – maar in werkelijkheid hadden ze slechts de beschikking over een heel klein deel van het areaal: 10 à 20%. Gelijksortige verhoudingen merkt men op bij een overzicht van de bedrijfsstructuur. Tegenover een vermenigvuldiging van de dwergbedrijfjes, 60 à 70% van het totaal, met een beperkte areaalbezetting (10 tot 20%), stond de stabiliteit van grote en levensvatbare bedrijven. Veelal ressorteerden hieronder 5 tot 15% van de exploitanten, maar hun aandeel beliep ongeveer 50-60% van het areaal. Tijdens de fase van demografische groei kreeg men een snelle aanwas van bezitlozen of quasi-bezitlozen. Dit geldt vooral voor de late 18de eeuw en het begin van de 19de, toen de bevolkingsgroei bestendig werd.

Inherent aan de toenemende ongelijkheid is het tot stand komen van alternatieve en semi-rurale activiteiten op het platteland. Iedere periode van demografische groei over langere termijn wordt gekenmerkt door een snel om zich heen grijpende diversifiëring in de werkgelegenheid (tabel 1). Tussen 1673 en 1785 kunnen we voor sommige plaatsen in de kasselrij Veurne vaststellen dat de agrarische beroepsbevolking terugloopt van 53 naar 39%. Uit de ontleding van de beroepsvermeldingen in de huwelijksakten in de streek van Komen-Waasten komt omstreeks 1740 een relatieve vertegenwoordiging van 9% in de textielindustrie naar voren, vooral in de linnennijverheid; voor het einde van het *ancien régime* was het percentage er opgelopen tot 26%. In het Pajottenland nam het aandeel van de nijverheid gedurende de 18de eeuw toe van circa 5% tot 17,5%. Ook hier was het de opkomst van textielproductie die het relatieve aandeel van de secundaire sector beslissend beïnvloed-

TABEL 1 Beroepsstructuur (%) op het platteland omstreeks 1800

	Arr. Antwer- pen	N.W. Gent	Veurne Ambacht	Zuidoost- Vlaande- ren	Arr. St. Ni- klaas	Assenede Boekhoute	Pajotten- land
Landbouw	22,2	21,1	29,6	34,7	40,3	20,8	48,7
Textiel	6,4	47,7	5,0	27,2	6,3	2,9	11,1
Losse arbeiders	44,0	14,0	37,9	19,5	30,0	44,8	26,6
Hout - steen	6,7	3,1	10,3	6,7	4,2	4,3	2,9
Handel-transport	1,7	4,1	2,6	3,2	3,3	7,3	1,4
Voeding	7,6	2,6	4,1	1,5	3,6	3,8	2,0
Kleding	3,2	3,2	3,1	1,9	1,8	4,3	2,0
Administratie- Vrije beroepen	2,8	} 4,1	} 7,3	} 5,0	} 10,4	} 11,8	} 5,3
Allerlei	5,3						
Personeel	9,3	8 à 11,2		10,6	7,3	6,7	8,2

De ploeg die door den akker snijdt,
Maakt losse grond en vruchtbaarheid.

Het lijn of vlaszaad, ziet gij? wordt
Op dezen akker uitgestort.

Door eggen werkt hier deze man
Het zaai er in, dat 't groeijen kan.

Gewiedt wordt ook het jonge vlas,
Op zijnen tijd en juist van pas.

Daar deze man het rijp bevond,
Trekt hij het lustig uit den grond.

'Tot bosjes ziet gij, liefste kind!
Het deze vrouw hier zamen bindt.

Door ijzeren kammen heen gerukt,
Wordt hier de zaadknop afgeplukt.

Dat 't vlies zich van den stengel scheidt,
Laat men het rotten met beleid.

Het natte vlas wordt met beleid,
Tot drooging op het gras gespreid.

't Hecte vlas met volle grepen,
Wordt den stengel uitgenepen.

Mer kloppen, als klinkklakgeluid,
Krijgt deze vrouw het vuil er uit.

Goed gehefeld, geloof mij vrij,
Dan wordt het fijn en zacht als zij.

't Zachte vlas, zoo goed gewonnen,
Wordt nu tot een draad gesponnen.

Op 't weefgetouw werk ik, zeer kloek,
De fijne draden tot een doek.

Gieten, loogen en ook weeken,
Is de kunst om wit te bleeken.

De raaiiter maakt, of gij het weer,
Het lijnwaad tot gebruik gereed.

T. ROTTERDAM, ter Boekdrukkerij van T. C. HOFFERS, in de Korte Pannekoekstraat bij de Nieuwe Markt, Wijk I, N°. 32.

de. Heel wat minder veranderingen vond men daarentegen bij allerlei ambachtelijke werkzaamheden en de dienstensector.

Gelijksoortige omschakelingen vinden we terug in Wallonië, met dien verstande dat de werkgelegenheid in de secundaire sector er zich verder kon differentiëren met onder meer arbeidsmogelijkheden in de wolnijverheid in de omgeving van Eupen, Hodimont en Verviers, de metaalindustrie, de glasblazerijen en de zich snel ontwikkelende mijnbouw.

Minder uitgesproken bleven de alternatieve arbeidsmogelijkheden in Luxemburg, Waals-Brabant, Midden-Brabant en het Land van Herve. Het demografisch verloop was er trouwens trager. Voor het Land van Herve was dit afhankelijk van de sterk gespecialiseerde bedrijfsvoering, waarbij sinds de 17de eeuw de klemtoon op arbeidsextensieve sectoren, veefokkerij en zuivelbereiding was komen te liggen.

*Volksprent met zestien
houtsneden over de bewerking
van vlas- en lijnwaad.
Uitgegeven door T. C. Hoffers,
Rotterdam 18de eeuw.
Verzameling Mr. C.F. van
Veen, Warder.*

Terwijl gedurende de eerste zeventig jaar van de 18de eeuw in de meeste platte-landsdistricten een aanzienlijke bevolkingstoename optrad, kende het Land van Herve een gelijkblijvend bevolkingscijfer.

Een precieze evaluatie van de bedrijvigheid op het platteland is echter moeilijk te maken. De talrijke combinaties tussen de verschillende sectoren en de weinig uniforme beroepsvermeldingen versluieren het beeld. Doorgedreven onderzoekingen voor Durbuy toonden aan dat mensen die actief waren in de voedingssector (beenhouwers), nog gemiddeld een halve hectare grond in gebruik hadden; anderen, die als touwslager of timmerman stonden ingeschreven, hadden daarnaast nog 1,5 à 3,5 hectaren in bewerking. Deze beperkingen mogen nu ook weer niet tot een hyperkritische en negatieve instelling leiden: belangrijk blijft de visie en de voorkeur van de tijdgenoot zelf bij het vermelden van het beroep in verband met zijn sociale status.

Een comparatief onderzoek van de oudste nationale tellingen blijft, alle tekortkomingen ten spijt, nog zeer leerzaam wat de regionale contrasten betreft. Dit is het geval voor de telling van het jaar IV (1796). Weliswaar blijven de voorstudies overwegend tot het Vlaamse land beperkt, maar enkele terreinverkenningen voor Wallonië laten toch een ruimer perspectief toe. Bovendien zijn voor het Vlaamse land voldoende regio's verkend, zodat men rekening kan houden met het eigen karakter van de diverse streken. Zoals in het bovenstaande gezegd, moeten de beroepsaanduidingen in de oudere tellingen met voorbehoud worden geïnterpreteerd. Dit geldt vooral voor de ambachtelijke activiteiten en de economische en maatschappelijke diensten. Over het algemeen omvatten deze sectoren echter een minderheid van de actieve bevolking met een gemiddeld aandeel van 20 à 25%. Samenvattend mag men zeggen dat 4 à 8% van de gezinshoofden op het platteland in het hout- en bouwbedrijf actief was, 4% in de handel en het transportwezen, ongeveer 3% in het voedingsbedrijf, de kleding en de administratie of in de vrije beroepen.

Daarnaast kunnen we vermelden dat tegen het einde van het *ancien régime* nog 20 tot 40% van de gezinshoofden een betrekking voor de volle werktijd vond in de primaire sector. Dit geldt dan meer bepaald voor Vlaanderen en Brabant, waar een zeer intensieve bedrijfsvoering werd toegepast en waar zelfs op een beperkt areaal nog een economische zelfstandigheid gegarandeerd bleef. Ook in Limburg en Luxemburg viel circa 35% van de gezinshoofden onder de primaire sector. In Waals-Brabant daarentegen en in de rest van Wallonië zal dit percentage eerder tussen 10% en 20% hebben gelegen.

Ook het personeelsbestand dat, behalve in Limburg, overwegend uit knechten bestond, lag over het algemeen tussen 5 en 10 à 15%. Minimale percentages voor Vlaanderen kwamen in het zuiden voor (3 tot 5%), terwijl inwonend personeel in de Westhoek en de polderstreek heel wat meer voor kwam. Ook in de arrondissementen Antwerpen en Maaseik zou het personeelsbestand gemiddeld 10% van de totale bevolking hebben uitgemaakt. In Waals-Brabant, in het arrondissement Hasselt en in het oosten van het prinsbisdom was het daarentegen minder gebruikelijk om vast of inwönend personeel in dienst te hebben.

Bijzonder moeilijk te schatten zijn de weinig homogene groepen van dagloners-handwerkers enerzijds en van tewerkgestelden in de huisnijverheid anderzijds. Het is vooral hier dat de beroepscombinaties tussen de verschillende sectoren de interpretatie bemoeilijken. Zeker gaat het hier om een vlottende groep die al naar gelang van de omstandigheden een grote arbeidsmobiliteit aan de dag legde. Bepalend hierbij zijn de overheersende agrarische structuren en de uitbouw van de huisnijverheid zelf. Typerend is de relatief zwakke bezetting van de dagloners: 10 à 20% in de kasselrijen Oudenaarde en Kortrijk en in het Land van Schorisse, het Land van Aalst en de streek ten noordwesten van Gent, regio's waar het kleinbedrijf sterk overheersend was en waar de linnennijverheid tot diep in de 19de eeuw voor ruim een kwart tot de helft van de bevolking de belangrijkste bron van inkomsten bleef uitmaken. Een analoge situatie tekent zich af in de geïndustrialiseerde centra van Wallonië. In de omgeving van Eupen, Luik en Verviers werd tegen het einde van de 18de eeuw nog slechts een kleine minderheid der gezinshoofden, 5 à

10%, als dagloner geregistreerd, terwijl voor 15 à 25% van de actieven een hoofdberoep zowel in de textiel- als in de metaalsector werd vermeld. In Waals-Brabant en in het uiterste zuiden van het land waren de alternatieven in de industriële of semi-industriële sector nog van ondergeschikt belang in vergelijking met de losse arbeiders die overwegend in de landbouw tewerkgesteld bleven.

Deze toenemende beroepsdifferentiëring, zoals die in de plattelandsdistricten aan het licht kwam, manifesteerde zich nog sterker in de regionale verzorgingscentra en in de stedelijke kernen (tabel 2). Voor bevolkingskernen van 5000 à 10 000 inwoners was het niet langer een uitzondering dat een honderdtal verschillende beroepen werd uitgeoefend. In centra met 10 000 tot 20 000 inwoners werd dit aantal zelfs opgetrokken tot boven de tweehonderd. Grote steden als Gent, Brussel, Luik en Antwerpen kwamen gemakkelijk tot zes- à zevenhonderd beroepsvermeldingen. Ook hier echter vinden we meestal de grootste beroepsfrequentie terug in de meer traditionele sectoren als het textielbedrijf, gevolgd door het – overwegend vrouwelijk – dienstpersoneel. Binnen de textielsector valt dan wel de terugval van de lakenindustrie op ten koste van de linnennijverheid, de katoenspinnerijen en speciaal het kantwerk. Ook de land- en tuinbouw bleven zelfs in de middelgrote steden een niet te verwaarlozen element.

Over de arbeidsverhoudingen valt anderzijds op te merken dat doorgaans twee derden der actieven, waartoe globaal genomen 30 tot 40% van de bevolking behoorde, in loondienst werkten. Zij waren echter nagenoeg uitsluitend in kleine bedrijven tewerkgesteld. Opmerkelijk is verder het relatief groot aantal beroepsmatig werkende vrouwen (ruim 40% van de actieve bevolking), waarvan de overgrote meerderheid eveneens in loondienst werkte. Slechts weduwen van ambachtsmeesters of handelaars slaagden erin zelfstandig te blijven en zelfs als werkgevers op te treden door het bedrijf van hun echtgenoot voort te zetten. De meeste ambachtscorporaties stonden overigens weigerachtig tegenover het lidmaatschap van vrouwen en tevens tegenover het aanvaarden van nieuwelingen. In extreme gevallen werd het principe van de erfelijkheid zelfs in die mate toegepast dat het ambacht volledig in handen kwam van enkele families. Aan het einde van de 18de eeuw was het viskopersambacht in Gent bij voorbeeld in handen van slechts vier families en bij één hiervan waren zelfs meer dan 93% van de leden betrokken (zie ook tabel 3).

TABEL 2 Beroepsfrequentie midden 18de eeuw in Brabant in diverse centra en lokaliteiten

	aantal beroepen	bevolkingscijfers
Brussel	660	57 854
Antwerpen	603	42 568
Mechelen (1796)	223 ±	18 000
Leuven	213	15 540
Turnhout	104	8283
Hoogstraten	58	1336
Genappe	52	688
Herentals	51	2990
Geel	47	3788
Ganshoren	26	427
Beerse	22	553
Beersel	20	437
Nieuwrode	13	218
Bekkevoort	7	175

Fiscale druk

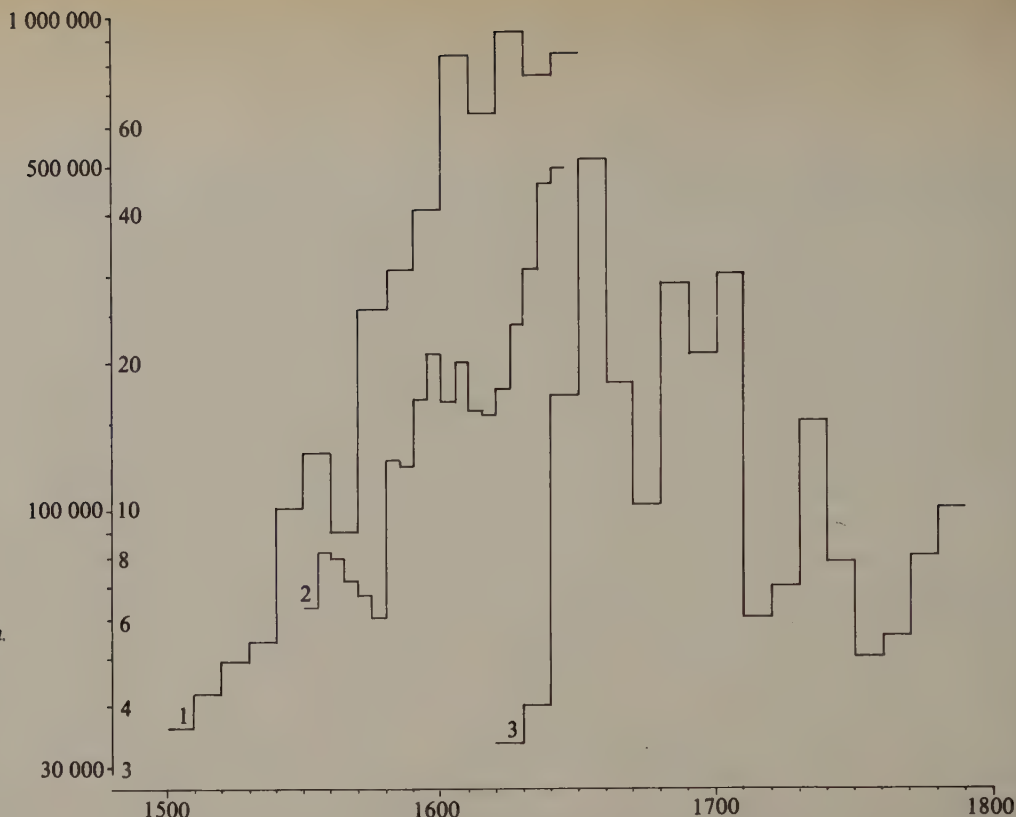
Het epicentrum van de expansieve periode van de 16de en begin 17de eeuw lag in de commerciële centra. De spectaculaire bloei en de al even spectaculaire terugval van de handelsactiviteiten te Antwerpen vanaf de jaren zestig van de 16de eeuw illustreert evenwel de broosheid en de zwakke onderbouw van het groeiproces in de

TABEL 3 Procentuele verdeling van de actieve beroepsbevolking over verschillende economische sectoren

	Brussel	Antwerpen	Mechelen (1796)	Turnhout	Hoogstraten	Herentals	Geel
Administratie	4,57	1,29	0,61	0,42	1,14	0,65	0,64
Handel	5,96	7,74	4,49	3,9	2,73	1,84	1,36
Vervoer	1,97	2,18	2,12	0,23	1,36	0,44	—
Textiel	17,83	26,19	33,76	30,58	16,14	30,88	7,52
Kleding	6,6	4,34	2,98	2,49	2,04	3,03	2,48
Voeding en genot	7,47	7,86	8,54	2,3	7,73	4,66	3,36
Landbouw	0,24	1,73	5,32	36,43	33,86	40,63	68,00
Leder	3,27	2,32	3,56	1,25	2,95	1,52	1,44
Hout en steen	5,25	4,06	5,36	2,11	4,78	3,56	1,84
Metaal	2,21	2,04	2,61	0,5	1,36	1,30	1,04
Dienstpersoneel	27,65	23,88	15,78	16,61	20	8,67	8,48
Overige	16,98	16,37	13,87	3,18	5,91	2,82	3,84

GRAFIEK 4
Evolutie van de fiscale lasten.

- 1 globale omzet graafschap Namen
- 2 globale omzet Veurne-Ambacht
- 3 grondbelasting in gulden per bunder: Ninove

Zuidelijke Nederlanden. Een analyse van de gerealiseerde omzet, zoals die uit de fragmentarisch bewaarde gegevens over heffingen op de buitenlandse handel of uit beschrijvende statistieken kan blijken, toont aan, op enkele uitzonderingen na, dat de accenten veelal vielen op het aanbod van luxeproducten, die voor een beperkte toplaag van de maatschappij waren bestemd. Door het snel om zich heen grijpend verarmingsproces, waar we nog op zullen terugkomen, en door het aantasten van de positie van de middenklassen kondigde zich reeds sinds de jaren vijftig en zestig van de 16de eeuw een structurele crisis aan. Weliswaar volgde nog een expansiefase met een hoogtepunt in het tweede kwart van de 17de eeuw, maar door de inwerking van exogene factoren geraakte het economisch gebeuren volledig ontreddeerd. Als gevolg van de herhaalde oorlogen en het verscherpen van de fiscale druk, overigens bijzonder slecht verdeeld en eerder regressief dan progressief van aard, bleef elke kans op herstel lange tijd uitgesloten (grafiek 4). Het aandeel van het platteland in de fiscale heffingen was in Vlaanderen met de helft toegenomen op een ogenblik dat de bestaansmogelijkheden van jaar tot jaar slechter werden. Vrede heerste er in de periode van 1601 tot 1713 slechts gedurende 36% van de tijdsduur; van de periode 1713 tot 1789 daarentegen bestond 95% uit vredesjaren. Terwijl de bevolking in de 17de eeuw door sterfteoverschot en trek naar de steden terugliep, gingen de belastingen omhoog. Vooral tegen het einde van de 16de en aan het begin van de 17de eeuw en tijdens de tweede helft van die eeuw werd de fiscale druk onzinnig hoog opgetrokken, zodat alle kansen op economisch herstel veelal stagneerden of zelfs daalden. Omgerekend naar de bruto-opbrengsten van een graanbedrijf, is tijdelijk 30 tot 40% van de inkomsten door allerlei belastingen aan de produktieve sector onttrokken.

Beduidend beter lagen de verhoudingen in de 18de eeuw, toen alleen al door het afzwakken van de fiscale druk een gunstiger klimaat ontstond. Mede door een lichte verhoging van de produktiviteit was het de plattelandsbewoners zelfs tijdelijk mogelijk om een beperkte spaarreserve aan te leggen. Ook in de huisnijverheid viel tijdens het tweede en derde kwart van de 18de eeuw een substantiële stijging van het inkomen op te merken. Wanneer we in herinnering brengen dat deze verhoging van het budget van de landbouwers, landarbeiders en dagloners samenhang met een sterke bevolkingsgroei en met een sterkere bezetting van de jonge actieve bevolking, dan raken we aan de achtergronden van de start van de industrialisatie in de Zuidelijke Nederlanden. Tegen het einde van het *ancien régime* moet ruim één derde van het bruto nationaal produkt in de Zuidelijke Nederlanden uit de secundaire sector zijn voortgebracht.

*Abdij en kasteel van Egmond.
Anoniem schilderij, 17de eeuw.
Rijksmuseum Het
Catharijneconvent.*

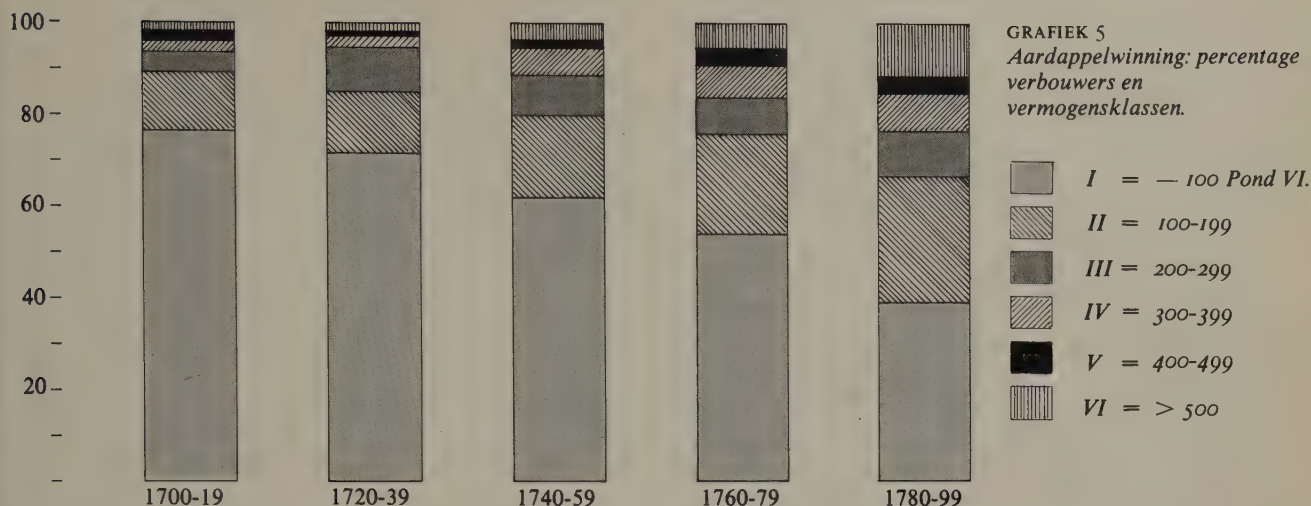
Landbouw

Tot en met de 19de eeuw was de graanwinning een van de belangrijkste activiteiten in de primaire sector. Sommige taxaties voor het midden van de 16de eeuw duiden op een produktietekort van circa 20%. Omstreeks het midden van de 17de eeuw zou de graanvoorziening nagenoeg in evenwicht zijn geweest om tijdens het derde kwart van de 18de eeuw zelfs uit te groeien tot een exportoverschot van maximaal 20%. Dit zou dus betekenen dat de produktiestijging sneller ging dan de bevolkingstoename. Vanaf het laatste kwart van de 18de eeuw komt echter een einde aan deze gunstige trend en zijn de aanpassingen van de levensmiddelenvoorziening niet langer opgewassen tegen een demografische groei van 0,5 à 1% per jaar. Een snelle stijging van de produktiviteit per oppervlakte-eenheid heeft zich in de Zuidelijke Nederlanden niet voltrokken, zomin als in het buitenland. Het vernieuwende lag vooral in de intensieve bedrijfsvoering en de ruime plaats die aan handels- en nijverheidsgewassen werd gegeven. Met betrekking tot de eigenlijke produktiviteit merkte men weinig duurzame veranderingen op. De meest aangewezen middelen om in de graanbehoefte van de bevolking te blijven voorzien, waren nieuwe ontginningen, opdelingen van 'gemene' gronden en uitbreiding van het cultuurland. Toen de mogelijkheden hiertoe vanaf de 18de eeuw nagenoeg waren uitgeput, zocht men zijn toevlucht in het verbouwen van nieuwe produkten met hogere opbrengsten. Vooral door het verbouwen van aardappelen wist men tijdelijk de 'bottle-neck' van de bevoorradingsmoeilijkheden te doorbreken en nog enige tijd te voldoen aan de calorieënbehoefte van de toenemende bevolking. Aanvankelijk nagenoeg alleen verspreid onder en verbruikt door de laagste sociale klassen, kende deze 'culture de misère' spoedig een sterke opgang onder alle sociale geledingen (zie grafiek 5), waarbij de laagste sociale klassen terugvallen van ruim 80% in 1700-1719 tot circa 50% in 1780-1799. In sommige gewesten, zoals in Zuid- en Binnen-Vlaanderen en West-Brabant, werd de graanbouw geactiveerd door het gebruik van meer zaaigoed.

Een bijzonder pluspunt bij de graanbouw was de grotere regelmaat in de opbrengsten. Tijdens de tweede helft van de 18de eeuw, meer als gevolg van de gunstige weersgesteldheid dan door het toepassen van technische verbeteringen, constateerden we een afnemende intensiteit in de oogstfluctuaties die zich weerspiegelt in de

De Zomer
Gravure naar Pieter
Bruegel (1515-1569),
uitgegeven door Jérôme Kock,
circa 1570.
British Museum, Londen.

geringe prijschommelingen van de broodgranen. Cyclische crises, ontstaan door afzetmoeilijkheden ten gevolge van een uitzonderlijke duurte van de levensmiddelen, bleven derhalve ook in de secundaire sector achterwege. Voor nijverheids- en voedergewassen – evenals voor de ontwikkeling van de veestapel en de zuivelbereiding – staan ons minder inlichtingen ter beschikking. Zij kregen hoe dan ook een ruimere plaats in de vruchtwisseling. Door een gerichte handels- en tarievenpolitiek zorgde de overheid ervoor dat de grondstof in het binnenland werd verwerkt en de uitvoer beperkt bleef tot afgewerkte of half-afgewerkte produkten.

Voor de veestapel en de zuivelbereiding kan men een relatieve achteruitgang sinds de 16de- en 17de eeuw vaststellen, vooral wat de vleesbereiding betreft: het aantal huishoudens zonder grootvee neemt toe; de vleesconsumptie daalt en er komen nog maar weinig beenhouwers en slaggers voor in de tellingen van de late 18de eeuw. Dit geldt met name voor het Vlaamse land, waar de grenzen van de agrarische groei het vroegst werden bereikt en waar het consumptiepatroon een minder gevarieerd karakter vertoonde. Aan het einde van de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw doen zich nieuwe crisissen voor in de voedselvoorziening.

Boer die kalf drijft.
Schilderij, gemerkt
monogrammist PB, circa
1580-1590.
Museum Mayer van den Berg,
Antwerpen.

Titelpagina van de 'Mémoires sur la Théorie et Pratique de l'Administration des Douanes' (Brussel 1767) van Henri Delplanq.

Delplanq was directeur van het in 1752 opgerichte Bureau de Régie, dat een belangrijke rol speelde in de vernieuwing van de economische politiek.

Economische politiek

Sinds de jaren zestig van de 18de eeuw had men binnen de Financieraad een grondige analyse laten uitwerken omtrent de agrarische produktie en de eventuele verwerkingsmogelijkheden van de grondstof. Op initiatief van raadsheer H. Delplanq werd vanaf de jaren zeventig gekozen voor een herziening van de economische politiek. De fysiocratische doctrines met de daaruit voortvloeiende handelsvrijheid en suprematie van de landbouwbelangen werden spoedig opgeofferd aan de industriële wederopbloei. De handelstarieven, zoals die sinds de 17de eeuw onder druk van de buurlanden waren opgelegd, waren eveneens aan belangrijke herzieningen toe. Tot diep in de 18de eeuw bleef het handelsbeleid veeleer fiscaal geïnspireerd dan op reële economische groei afgestemd. Pas vanaf de regering van Cobenzl toonde men zich bereid de 'imperatieven', die steeds door Madrid of Wenen waren opgelegd, als golden de Zuidelijke Nederlanden uitsluitend als een gemakkelijk te exploiteren wingewest, om te buigen ten behoeve van het binnenland.

Een belangrijke impuls tot de nieuwe expansie tijdens de 18de eeuw werd tevens bereikt door een verdere aanpassing van de infrastructuur. De snelle uitbreiding van een aangepast en verhard wegennet zorgde ervoor dat het land in alle weersomstandigheden in een minimumtijd kon worden doorkruist. Ook bij verruiming van de waterwegen werd naar een grotere efficiëntie gestreefd. Hierbij had men, na de sluiting van de Schelde en het verlies van Duinkerke, vooral oog voor de ontwikkeling van Oostende. De interventies van de overheid bleven nochtans, stellig na het Anjou-bewind, nogal beperkt en meer van adviserende aard. Alleen bij het tot stand komen van een verharde noord-zuid verbinding tussen Brussel en Luxemburg en een verdere verruiming van de waterwegen was de centrale overheid rechtstreeks betrokken. Leuven fungeerde hierbij als centrale plaats voor het activeren van de doorvoerhandel. Voor het overige kon men zich op allerlei provinciale, lokale en zelfs privé-initiatieven verlaten. De resultaten waren er niet minder bevredigend om. Reeds tegen het einde van het *ancien régime* kende het verkeersnet in de Zuidelijke Nederlanden een grote dichtheid. Per 100 km² kwamen toen reeds ongeveer 10 km verharde wegen voor. Rekening houdend met het bevolkingscijfer komen we tot een verhouding van circa 1 meter per inwoner (thans: circa 12 meter).

De intensiteit van de wegenbouw verliep echter onregelmatig en kende grote streekverschillen. Tegenover een jaarlijkse toeneming van het wegennet in 1700-1748 met 2,5% kende de periode 1764-1794 een uitbreiding met ruim 4% per jaar. Vooral in Vlaanderen, mede door de aanvoer langs Oostende, verliep de uitbreiding in een versneld tempo. Tegen het einde van het *ancien régime* noteren we in Vlaanderen een gemiddelde dichtheid van circa 20 km verharde wegen per 100 km², terwijl dit tegen het einde van de 17de eeuw nog maar nauwelijks 5 km bedroeg. Ook in Wallonië en vooral in Henegouwen werden aanzienlijke verbeteringen aangebracht. Hetzelfde gold voor het Luikse. In het noordoosten van het land bleven verschillende gebieden nog van een elementair en primitief wegennet verstoken.

Deze verbeteringen vergrootten de snelheid van het personenvervoer met de helft: het werd van gemiddeld 2 à 2,5 tot 3 à 4 km per uur opgetrokken. Betere transportmogelijkheden veroorzaakten een daling van de kostprijs en een prijsnivellering voor allerlei produkten op de binnenlandse markt. Omgerekend voor een twintigtal steden bedroeg de variatiecoëfficiënt van de tarwe- en roggeprijzen nog slechts 6,7% en 3,8%, zodat bij een eventueel exportoverschot de reserves tegen minimale kosten konden worden weggewerkt en de prijzen op de buitenlandse markt concurrerend bleven. Verschillende Zuidnederlandse handelsfirma's zouden trouwens in de loop van de 18de eeuw opnieuw een internationale reputatie opbouwen.

Handel en nijverheid

Een vluchtige vergelijking van de commerciële en industriële expansie met de toeneming van het fysisch produkt in de landbouw laat al snel een veel grotere dynamiek zien in de eerstgenoemde branches. Veelal blijkt de jaarlijkse procentuele groei een veelvoud te zijn van de toeneming der agrarische opbrengsten. Deze vaststellingen gelden in het bijzonder voor de 18de eeuw. Weinig informatie is beschikbaar over vroegere perioden. Doorgaans blijkt dan wel dat de expansie op een bijzonder smalle basis berustte met weinig diepte-investeringen die op bredere bevolkingslagen waren afgestemd. Bij het defleren van de fragmentarisch bekende of bewaarde handelsstatistieken blijkt bovendien vaak dat het hoogtepunt reeds kort na het midden van de eeuw was bereikt. Gezien het tijdelijk aanhouden van de bevolkingstoename moet derhalve met een drastische terugval van het hoofdelijk inkomen of ook wel met een toeneming van de inkomensongelijkheid rekening worden gehouden. In die zin blijkt weliswaar dat de globale exportwaarde tussen 1540 en 1560 met circa 60% stijgt; wanneer het inflatietempo in aanmerking wordt genomen, resteert niet veel meer dan een nulgroei en dit bij een toeneming van de bevolking. Een analoge nivellering van de omzetwaarden dringt zich tevens op bij het defleren van andere statistische reeksen, zoals bij de transacties van aluin, wol of laken binnen de metropool. Blijkbaar was de contractie van de commerciële en industriële activiteiten reeds tegen het midden van de eeuw heel sterk merkbaar. De in het oog springende monopolieposities, die naderhand door enkele ondernemers al dan niet met de steun van de plaatselijke magistratuur werden versterkt, waren overigens allerm minst geschikt om het zakenleven nieuw leven in te blazen of om de dreigende crisis af te wentelen.

Heel wat omvangrijker en diepgaander waren daarentegen de produktiewijzigingen tijdens de 18de eeuw. Door overvloediger en rijker gedocumenteerd bronnenmateriaal is het mogelijk om de gangbare veranderingen in het productieproces beter te volgen. Gespreid over de hele 18de eeuw mag worden aangenomen dat de steenkoolproductie meer dan verdubbelde. Tijdens de laatste dertig jaar van die eeuw liep de gemiddelde produktiegroei zelfs op tot meer dan 6% per jaar. Een dergelijke toeneming in het gebruik van deze brandstof was des te urgenter door de uitputting van het bosbestand en de scherpe prijsstijgingen van het hout. Opvallend zijn trouwens de in de loop van de eeuw talloze uitgevaardigde ordonnances met betrekking tot het bosbestand en de strafbaarheid van bosschendingen. Bij tal van ontginningen werd uit speculatieve overwegingen tot nieuwe bosaanplantingen overgegaan. Analoge groeicoëfficiënten als voor steenkoolwinning vinden we terug in de metaalnijverheid, waar de productie gedurende de tweede helft van de 18de eeuw met ongeveer 4% per jaar is toegenomen. Dergelijke groeicijfers werden slechts zelden en alleen over korte termijn bereikt gedurende de eerste helft van de 16de eeuw. Allerlei grondstoffen zoals grof zout, kleurstoffen of scheikundige produkten, die met het oog op verdere verwerking in de binnenlandse industrieën werden geïmporteerd, zagen hun omzet zelfs tegen het einde van het *ancien régime* vaak vervier- of vervijfvoudigd. De meest extreme toename noteren we echter voor sommige koloniale waren, zoals koffie, waarbij de import tussen 1760 en 1790 tot het tienvoudige opliep (grafiek 6).

Gematigder bleef daarentegen de economische groei in oudere basissectoren als het bouwbedrijf, de linnennijverheid en de wolindustrie. Over deze branches, waaraan het merendeel van de niet-agrarische actieven deelnam, zijn echter bijzonder weinig precieze gegevens bekend. Met betrekking tot de huisvesting kan worden uitgegaan van enkele schattingen van huurprijzen berekend voor Antwerpen, Gent, Brugge en Brussel. Weliswaar kan de snelle kostenstijging voor huisvesting mede zijn bepaald door speculatie of inflatoire ontwikkelingen van de loonkosten en ook door de prijs en de kwaliteit van de gebruikte bouwmaterialen (dakpannen in plaats van stro, stenen en metselwerk in plaats van vakwerk), toch lijkt het verantwoord dat de groei in de bouwsector achterbleef op de bevolkingsontwikkeling. Vooral vanaf 1760-1780 zou dan, en dit zowel in de stedelijke centra als op het platteland, met een relatief trage uitbreiding van de woningbouw reke-

GRAFIEK 6
Aanvoer van koffie in ponden.

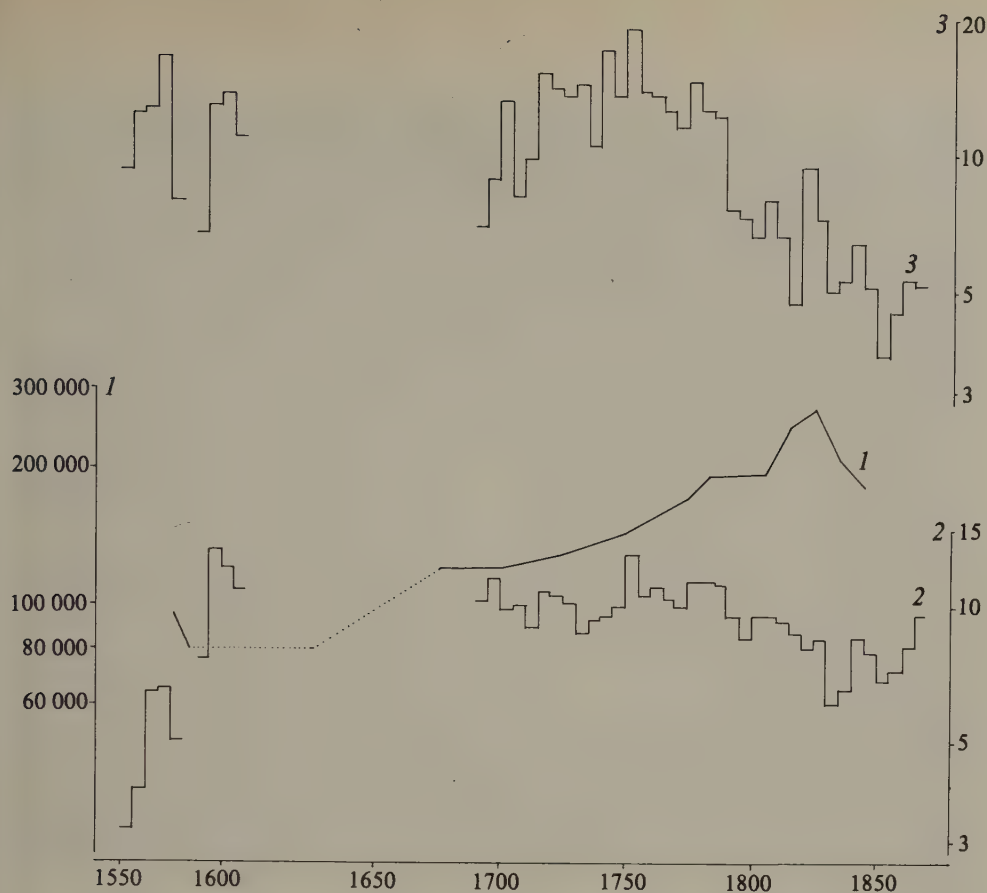
ning moeten worden gehouden (wellicht minder dan 0,5% per jaar en derhalve achterblijvend bij de demografische groei). Ook de toenemende woondichtheid vanaf die tijd lijkt deze indruk te bevestigen. Naast een verdere aantasting van de levensstandaard is een dergelijke verhoging in de bezetting per bebouwde oppervlakte waarschijnlijk van invloed geweest op een nieuwe opleving van allerlei epidemieën zoals dysenterie, tyfus, cholera en tbc.

Daar stonden wel enkele winstpunten tegenover door het gebruik van beter en duurzamer materiaal en een efficiëntere isolatie (vergelijk de toeneming in aantal en omzet der glasblazerijen). Analoge aanwijsbare symptomen op het hygiënische vlak vinden we terug in de toegenomen produktie en verwerking van olie en zeep, terwijl de import van groene zeep bovendien verdubbelde.

Basisproduktie bij uitstek bleef evenwel textiel, waarbij de wolverwerking vooral in de streek van Eupen-Verviers de overhand had en de linnennijverheid veruit de voornaamste activiteit vormde in West- en Oost-Vlaanderen. Een maximale concentratie kwam voor in het zuiden van het Brugse Vrije, de roede van Tielt, de Oudburg, de kasselrijen Oudenaarde en Kortrijk en het Land van Aalst. In de stedelijke centra, Brussel, Antwerpen, Mechelen, Lier, Gent en Brugge, hield zich bovendien een aanzienlijk deel van het vrouwelijk arbeidspotentieel met kantklossen bezig.

Kenmerkend voor het textielbedrijf was het buitengewoon arbeidsintensieve karakter alsook de afhankelijkheid van de internationale handel. Van de lakenproduktie uit de streek van Verviers, waar met ongeveer 100 000 stukken per jaar ongeveer de helft van de Belgische omzet werd gerealiseerd, is waarschijnlijk minder dan 10% voor binnenlands verbruik aangewend. De sterk toegenomen vraag in de traditionele afzetzones van Duitsland en het oosten van de Verenigde Provinciën zorgde voor een verhoogde tewerkstelling in de wolnijverheid gedurende de 18de eeuw. Ook de handelsstatistieken voor de periode 1759-1791 schijnen dit te bevestigen. Gedurende het laatste kwart van de 18de en de eerste jaren van de 19de eeuw zou zelfs in de streek van Verviers tijdelijk een maximale jaarlijkse stijging van de lakenproduktie met 7% zijn voorgekomen.

Ook over de linnenproduktie zijn enkele cijfers bekend, die een benaderende schatting van de produktieomvang mogelijk maken. Omstreeks het midden van de

GRAFIEK 7
Omzet en kostprijs van de
linnenproductie.
1 totale handelsomzet
2 nominale prijs van het linnen
in stuiver per el
3 reële prijs van het linnen in
liter rogge per el

16de eeuw kon de totale export, overwegend langs Antwerpen, op circa 100 000 stukken worden geschat; een analoge buitenlandse afzet lijkt ook aannemelijk voor het midden van de 18de eeuw. Hierbij moet dan wel worden gedacht aan een lagere intrinsieke waarde, daar de produktie meer en meer op grof linnen was afgestemd. Daarentegen staat dan een toeneming van de lengte van de stukken. Ook hier kenmerkt zich de tweede helft van de 18de eeuw door een gunstige ontwikkeling (grafiek 7). Vooral tot het midden van de jaren tachtig trad namelijk een verdubbeling van de uitvoer op ($\pm 2,3\%$ per jaar). Ook omstreeks het midden van de 17de eeuw, toen de huisnijverheid op het Vlaamse platteland definitief op gang kwam, werd reeds bijna een verdubbeling genoteerd in het aanbod van linnen op de belangrijkste regionale markten (Gent en Brugge). De reeds genoemde expansie tijdens de 18de eeuw werd nagenoeg uitsluitend bereikt door een verhoogde uitvoer van gebleekt linnen, met als voornaamste afnemers Spanje, Frankrijk en Amerika. De export naar het buitenland van grijs linnen stagneerde daarentegen of onderging zelfs een lichte terugval. Ook voor de vlasnijverheid bleef de afhankelijkheid van buitenlandse markten cruciaal. Gemiddeld zou 60% tot 70% van de produktie zijn uitgevoerd! Tegen het einde van het *ancien régime* zou het relatieve aandeel van de afzet in het buitenland nog verder in betekenis toenemen, gezien de talrijke innovaties in katoenbedrijven en ook wel op het gebied van gemengde stoffen. Vooral hier werd de meest spectaculaire groei gerealiseerd. Luxeartikelen, zoals zijde, vervulden nog slechts een beperkte rol binnen het textielbedrijf, dat duidelijk aan een herstructurering toe was en waarvan de accenten nu vóór alles op massaproductie waren afgestemd.

Tot besluit van dit overzicht van de economische groei op langere termijn moet worden herhaald dat de landbouw nog steeds de belangrijkste sector bleef, maar dat het aandeel ervan in het BNP tegen het einde van het *ancien régime* aanmerkelijk terugliep. Het groeitempo in deze primaire sector verliep bovendien vrij langzaam en was nauwelijks opgewassen tegen de bevolkingsgroei. Kenmerkend voor de hernieuwde economische vitaliteit was daarentegen de expansie van de meest diverse industriële sectoren, waar reeds tegen het einde van de 18de eeuw regelmatig groeicoëfficiënten van 5% en meer aan de orde waren. Zelfs indien

*De rust van de wever.
Interieur van een Vlaamse
boerenwoning met weefgetouw.
De huisnijverheid kwam aan
het eind van de 17de eeuw op
het Vlaamse platteland
volledig tot ontplooiing.
Schilderij van Adriaen van
Ostade (1610-1684).
Koninklijke Musea voor
Schone Kunsten, Brussel.*

rekening wordt gehouden met eventuele prijsverschillen en met sterkere prijsstijgingen van de meeste landbouwprodukten, dan nog kan een dalend aandeel van de primaire sector in het BNP niet worden ontkend. Belangrijker nog dan de industriële was trouwens de commerciële expansie. Een bijzonder kenmerk hiervan was vooral de uitbreiding van de koloniale handel, terwijl de export profiteerde van de meerwaarde der afgewerkte en half-afgewerkte produkten. De invoer bleef overwegend tot luxeprodukten en koloniale waren beperkt, terwijl de uitvoer hoofdzakelijk op massaprodukten was afgestemd. Alleen al op grond van de uitvoer van graangewassen en linnen zou het aandeel van de export op ongeveer 5 à 6% van het BNP kunnen worden geschat.

Een niet minder overtuigend bewijs voor de gunstige commerciële ontwikkeling tijdens de 18de eeuw ligt vervat in de snelle toeneming van de muntvoorraad en de muntcirculatie. Tussen 1750 en 1780 zou de geldhoeveelheid in de Oostenrijkse Nederlanden van circa 22 gulden tot 39 gulden per inwoner zijn toegenomen. Rekening houdend met de lichte muntontwaarding, betekent dit nog steeds een toeneming van 68%.

Er had ook een grondige wijziging in de mogelijke beleggingsvormen plaats. Al werden, zoals uit de dalende trend van de hypotheaire rente kan blijken, nog steeds enorme kapitalen in onroerende goederen belegd, door de kapitaalkrachten werd steeds meer naar speculatieve en interessantere beleggingen uitgekeken. Het aantal transacties betreffende grond en huizen vertoont namelijk nog slechts een weinig fluctuerend verloop na het einde van de 16de eeuw en de crisis van de late 17de eeuw. De opbrengst van dergelijke investeringen zal overigens sterk worden aangetast door de snellere prijsstijgingen van grond en huizen. Zowel beleggingen in grond, met een opbrengst van vaak minder dan 2% per jaar, als in huizen met opbrengsten van 4 à 5% boden minder aantrekkelijke vooruitzichten in de loop van de 18de eeuw. Evenals tijdens het bijzonder expansieve tweede kwart van de 16de eeuw maken rentekopen en -verkoop een veel ruimer aandeel uit van de gangbare beleggingsvormen tijdens de tweede helft van de 18de eeuw. Ook de directe deelname in industriële en commerciële initiatieven vertoonde een sterk opgaande lijn. Op die wijze kwam meteen een noodzakelijke aanvulling tot stand op het zich langzaam ontwikkelend krediet- en bankwezen.

GRAFIEK 8
Prijstrend voor tarwe per
hectoliter (Brugge).

Een weergave van de materiële leefwijze van de lagere sociale klassen over lange termijn sinds de late 15de eeuw dient nu meer te worden uitgewerkt. Verscheidene benaderingen zijn hiervoor mogelijk. Zo kan men een vergelijkende studie van prijzen en lonen maken op grond waarvan, althans theoretisch, de koopkracht kan worden benaderd. Logischerwijze zou hierbij ook de schommeling in de behoeften als gevolg van een wisselende dichtheid in de gezinsbezetting, met minima in de laatste jaren van de 16de eeuw en maxima in het tweede kwart van de 17de eeuw, in aanmerking moeten worden genomen. Een andere aanpak zijn de budget-analyses van weldadigheidsinstellingen die wellicht de uitgaven van het doorsneegezin benaderen. Een inzicht in de gemiddelde voedingssituatie kan ook worden verkregen via fiscale bronnen of door productiecijfers te combineren met invoer- en uitvoercijfers. Ook de boedelbeschrijvingen confronteren ons op overtuigende wijze met de sociale werkelijkheid. Verscheidene van deze methoden van onderzoek zijn echter pas sinds kort in de historische wetenschap beproefd, zodat we ons tot enkele hoofdlijnen moeten beperken.

Prijzen

In een overwegend agrarische maatschappij laat de conjunctuur zich nog het best en ook het gemakkelijkst benaderen via de graanprijzen. We kozen hiervoor de tarwe, omdat van dit graangewas over de meeste jaren en de meeste steden de beste en meest continue prijsreeksen bewaard zijn gebleven en ook omdat zij een goede vergelijking met het buitenland mogelijk maken. Men kan hierbij opmerken dat rogge een betere indicator is, omdat roggebrood nu eenmaal het volksvoedsel bij uitstek was in de meeste streken van de Zuidelijke Nederlanden. De verhouding tussen de tarwe- en roggeprijs is echter op middellange en lange termijn constant.

Voor de aanvang van de 16de eeuw was de tarweprijs gedurende de anderhalve eeuw blijven fluctueren tussen 10 en 24 stuivers per hectoliter met als gemiddelde ongeveer 16 stuivers. Op het einde van de 16de en het begin van de 17de eeuw zijn de prijzen verzes- à verzevenvoudigd. De stijging blijft aanhouden tot het midden

van de 17de eeuw als de indices voor de meeste steden vergeleken met het begin van de 16de eeuw 1200% à 1500% aanwijzen. Het is één lange beweging die van het einde der 15de eeuw tot het midden van de 17de eeuw doorloopt. Na een dalende trend in de tweede helft van de 17de eeuw komt tegen het einde van de eeuw een nieuw hoogtepunt met een reeks dicht bij elkaar liggende crisisjaren: 1693, 1698, 1709. Daarna volgt een behoorlijke daling met uitzonderlijke goedkope graanjaren tot omstreeks 1730-1735, gevolgd door een nieuwe stijging die weliswaar niet de spectaculaire vormen aanneemt van de 16de eeuw, maar die voor de meeste steden van de Oostenrijkse Nederlanden toch op circa 50% mag worden geraamd.

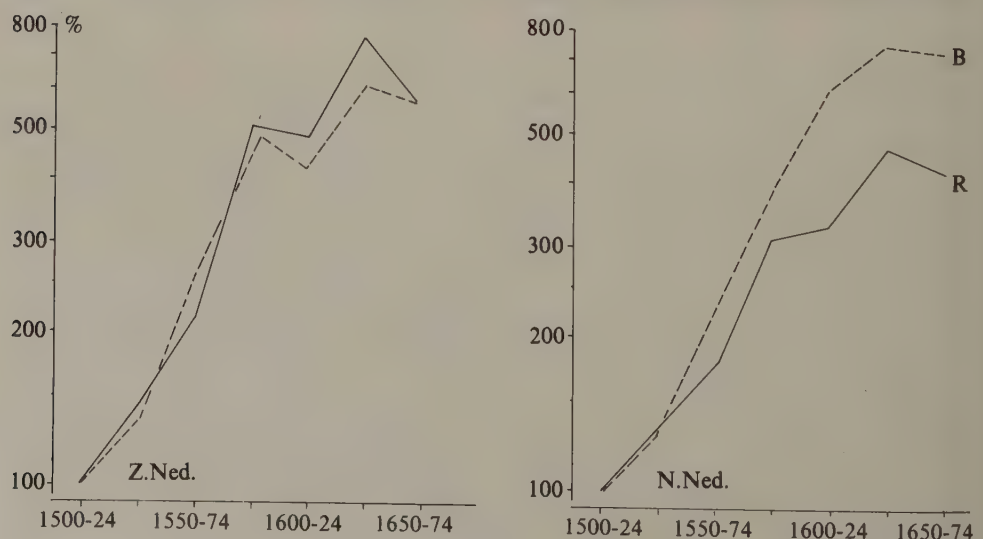
In feite was in het laatste decennium van de 16de eeuw een niveau bereikt rond hetwelk de prijs bleef schommelen tot aan de eerste wereldoorlog; de goedkoopste perioden waren 1600-1610 en 1720-1740 (circa 110 stuivers of 10 frank per hectoliter tarwe) en de duurste periode was 1840-1860 (circa 25 frank), een gemiddelde van ongeveer 200 stuivers of 18 frank per hectoliter. Er zijn dus vanaf de 14de tot aan het begin van de 20ste eeuw twee duidelijk aanwijsbare prijsniveaus, gescheiden door de 'prijsrevolutie' van de 16de eeuw (grafiek 8).

De groei naar een markteenheid is in de Zuidelijke Nederlanden vóór de 18de eeuw slechts met relatieve nauwkeurigheid vast te stellen. Steekproeven wijzen niettemin op een gelijk prijsverloop in de 15de eeuw in steden die immers alle onderling door waterwegen waren verbonden. Een systematisch onderzoek ingesteld door de Financieraad bezorgt ons echter vanaf 1765 homogene reeksen die aantonen dat voor broodgranen over de jaren 1765-1791 prijsverschillen van meer dan 10% een uitzondering vormden in de twintig Vlaamse en Waalse steden van de Oostenrijkse Nederlanden.

De prijsontwikkeling van de broodgranen op middellange en lange termijn was bepalend voor het prijsverloop van de meeste andere levensmiddelen: er is een constante prijsverhouding tussen graangewassen en andere produkten van landbouw en veeteelt. We wezen reeds op een vaste prijsverhouding tussen tarwe en rogge: circa 140 à 150 liter rogge voor de prijs van 100 liter tarwe; zo ook voor erwten: van het einde der 15de eeuw tot het einde der 18de eeuw circa 120 liter voor de prijs van één hectoliter tarwe; voor aardappelen in de tweede helft van de 18de en de eerste helft van de 19de eeuw, ruim 400 liter.

Van het midden van de 14de eeuw tot circa 1870 heeft men gemiddeld 12 à 14 kilogram boter voor de prijs van één hectoliter tarwe en circa 17 à 21 kilo voor de prijs van een hectoliter rogge. Daarna daalt deze verhouding zeer snel. Voor Gent, waar we goed vergelijkbare prijzen hebben, is de verhouding in de decennia na 1870 achtereenvolgens 9,2 kg, 6,9 kg, 4,6 kg, 5 kg en tenslotte 4,5 kg in de jaren 1920-1925.

Constance prijsverhoudingen wijzen op constante produktiviteitsverhoudingen en reële prijsdalingen staan over langere termijn gezien gelijk met produktiviteitsver-

beteringen of verhoogde importmogelijkheden. We kunnen dus rustig stellen dat vanaf ongeveer 1350 tot 1860-1870 (van vroegere jaren hebben we geen betrouwbare prijsreeksen) zich ofwel geen produktiviteitsverbeteringen hebben voorgedaan in beide sectoren van landbouw en veehouderij, ofwel dat deze verbeteringen voor beide produkten, tarwe en boter, gelijke tred hebben gehouden.

Anders was de verhouding tussen graan- en boterprijs in de Noordelijke Nederlanden. Terwijl in het Zuiden beide produkten op gelijke wijze de prijsrevolutie van de 16de eeuw doormaken – van 1500-1524 tot 1650-1674 zijn rogge en boter gelijkmatig in prijs verzesvoudigd – doet zich in het Noorden reeds vanaf het laatste kwart van de 16de eeuw de discrepantie voor. Rogge heeft ten opzichte van 1500-1524 in 1650-1674 het indexcijfer 421% en boter 728% (grafiek 9). De goedkopere invoer van Baltisch graan, maar beslist ook het hogere inkomensniveau van de Republiek in de 17de eeuw, hebben de vraag naar boter en meteen ook de prijs doen stijgen; een fenomeen dat zich in België pas op het einde van de 19de eeuw zal voordoen.

Er hebben zich wel verschuivingen in de prijzenstructuur voorgedaan bij produkten die, voor de ontdekkingen en de kolonisatie, uit of via de mediterrane wereld moesten worden betrokken: suiker, rijst en specerijen. Zij zijn heel wat minder dan de andere voedingsmiddelen in prijs gestegen, maar bleven in verhouding tot het loonniveau niettemin ontzettend duur en buiten het bereik van de kleine man.

Suiker is van de 15de tot de 18de eeuw niet eens in prijs verdubbeld. Niettemin kon men voor het dagloon slechts ongeveer 350 gram kopen en van de beste soort 250 gram; in de 17de en 18de eeuw respectievelijk één kilo en 700 gram.

In de 15de en het begin van de 16de eeuw staat het dagloon gelijk met amper 150 gram peper; tegen het einde van de eeuw met circa 200 gram, tegen het einde van de 18de eeuw met ongeveer een halve kilo. In de 15de en 16de eeuw heeft men voor één dagloon ongeveer 1 à 1 ½ kilo rijst, in de 18de eeuw 2 à 2,5 kilo. Thee en koffie die bij de gegoede standen in de 18de eeuw in gebruik komen, kosten 50 à 150 stuivers per kilo: evenveel als één tot twee weken dagloon.

Blijven dus in de Zuidelijke Nederlanden op lange termijn de prijsverhoudingen voor de courante levensmiddelen gedurende vijf eeuwen vrijwel ongewijzigd, de fluctuaties op korte termijn brengen daarentegen sterke afwijkingen aan het licht. Rogge kent sterkere prijsschommelingen dan tarwe: het prijsverschil dat gemiddeld 30% bedraagt, krimpt in tot nauwelijks 20% in dure tijden en loopt op tot 40% en meer in goedkope jaren. Anders verging het de minder levensnoodzakelijke voedingsmiddelen. Voor boter liep in de crisisjaren (1521, 1556, 1586, 1709, 1740, 1817 en 1847) de verhouding op tot 20 à 30 kilo voor de prijs van een hectoliter tarwe, terwijl men in uitzonderlijk goedkope jaren hiervoor amper 7 à 8 kilo boter kopen kon. Boter kent immers in dure jaren een verminderde en in goedkope graanjaren een verhoogde vraag, zodat zowel de stijging als de daling van de boterprijs door een respectievelijk verminderde en gestegen vraag wordt afgeremd.

Analoog is de verhouding bij de andere produkten van de veehouderij. Voor melk hebben we maar weinig vergelijkbare gegevens: tussen 1657 en 1694 heeft men te Antwerpen gemiddeld 151 liter melk voor de prijs van 100 liter tarwe; één liter melk kost dan evenveel als 650 gram tarwe. Dezelfde verhouding stellen we vast tot diep in de 19de eeuw; in Gent kan men, in de periode 1830 tot 1865, gemiddeld 166 liter melk kopen voor de prijs van een hectoliter tarwe. Evenals voor boter verandert daarna deze relatie heel snel en is aan de vooravond van de eerste wereldoorlog tot de helft (circa 80 liter) gedaald.

Dergelijke cijfers verraden een continuïteit in de agrarische produktiviteit en belichten meteen ook de sterke veranderingen die zich pas in het laatste kwart van de 19de eeuw hebben voorgedaan.

Ook in de ambachtelijke sector en in de huisnijverheid zijn er aanwijzingen dat de produktiviteitswijzigingen gedurende de Nieuwe Tijd niet groot waren. De linnen- en vlasprijzen, omgerekend in graanequivalenten, vertonen over de gehele periode 1350-1800 een quasi stabiel karakter (grafiek 10 en 11). De gemiddelde kostprijs van een el linnen heeft namelijk permanent met ongeveer 10 à 15 liter rogge over-

GRAFIEK 10
Prijzen van het linnen.

eengestemd. Pas tegen het einde van het *ancien régime* treedt hierin een wijziging op, toen de kostprijs noodgedwongen moest worden gedrukt ten gevolge van de buitenlandse concurrentie en de verspreiding van een substitutieprodukt als katoen. Deze prijsdaling was onafhankelijk van veranderingen in de produktie-techniek, zodat de leefbaarheid van de huisnijverheid werd aangetast en de sociale toestand er rampzalig werd.

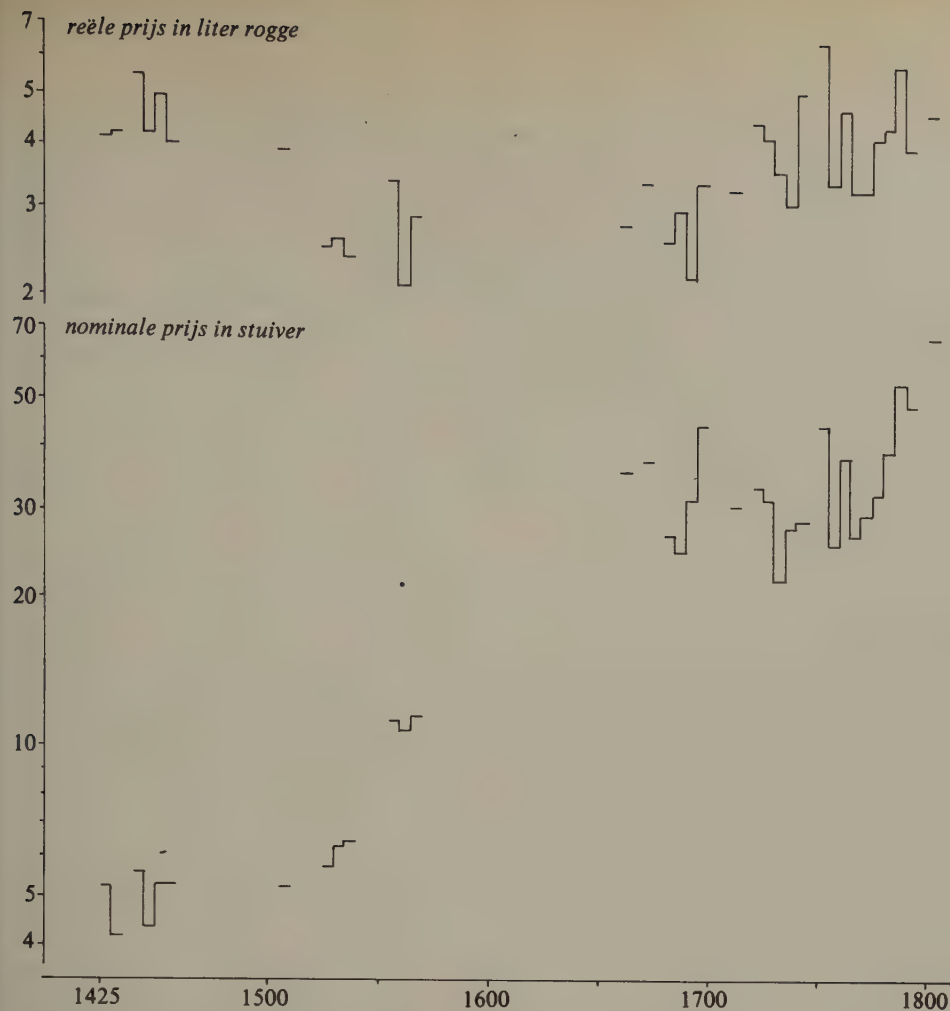
Sterker nog dan voor de secundaire sector komt het uitblijven van een produktiviteitsstijging aan het licht voor de dienstverlening in de tertiaire sector. Als testcase kan ingegaan worden op de honorering van medici. Zoals blijkt uit de tabel van de reële diensten per prestatie, uitgedrukt in kg vlees, is het stabiel verloop onmiskenbaar. Vergelijken we vervolgens de reële verdiensten per prestatie van de medici met de reële dag- of uurlonen van de arbeiders, dan treedt zelfs een relatieve achteruitgang aan het licht voor de vertegenwoordigers van de tertiaire sector en wel vanaf het einde van de 19de eeuw. Dat komt doordat produktiviteitsstijgingen in de secundaire sector (tabel 4) er voortaan immers de loonvorming op een gunstige wijze beïnvloeden.

TABEL 4
Vergelijkend overzicht van de reële lonen (in kg vlees) 1650-1900

referentie-data	medische prestatie	type-dagloon arbeider	verhouding 2 t.o.v. 3 in %
1650	0,89	1,20	74,2
1675	0,84	1,16	72,4
1700	0,80	1,06	75,5
1725	0,80	1,07	74,8
1750	0,89	1,17	76,1
1775	0,80	1,07	74,8
1800	0,88	0,80	110,0
1825	0,96	0,95	101,0
1850	0,86	1,08	79,6
1875	0,63	1,19	52,9
1900	0,80	1,43	55,9

De algemene prijsstrend zoals hierboven beschreven, werd met tussenpozen verstoord door de sterke schommelingen van de graanprijzen. Voor de cyclische graanduurte is in de eerste plaats de weersgesteldheid verantwoordelijk: de droogte van 1556, de koude winter van 1573, de strenge winter en natte zomer van 1586, de late vorst en droge zomer van 1649, de koude en vochtige lente van 1698 toen er 'sulken natten ende couden uytkomende geweest [is] . . . soo dat maer ontrent september in den vollen hoyst en was en al de graenen syn door de gedurige regens meest al geschoten'; de verschrikkelijke winter van 1709, waarover een kroniekschrijver zegt 'terwijl ik dit schrijve, voor het vier zittende, vriest den inkt in de penne'; de koude en natte lente en zomer van 1740 toen men door de scherpe noordwestenwind nog vorst had tot juli en augustus.

Anderzijds is de invloed van krijgsoperaties en andere oorlogsomstandigheden niet te onderschatten. In de tweede helft van de 15de eeuw veroorzaakten de oorlo-

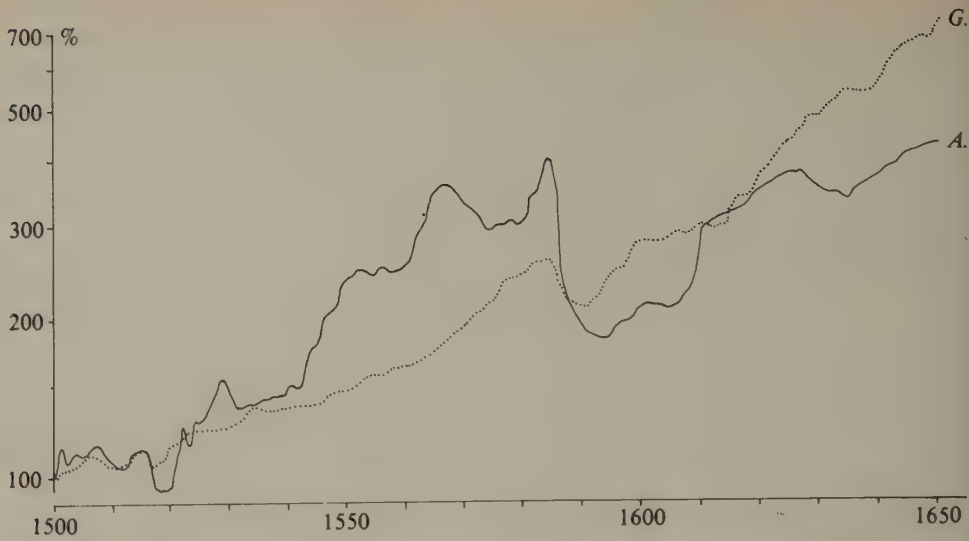
GRAFIEK 11
Kostprijs van het vlas.

gen van Lodewijk XI, Karel VIII en Brugge tegen Maximiliaan in de jaren 1479-1492 de vreselijke duurte van 1480-1483 en 1486-1492. Een vergelijking met de prijzen in het buitenland laat het contrast nog beter tot zijn recht komen. Wanneer men de marktprijzen van tarwe voor Brussel en Parijs voor de jaren tussen 1524 en 1697 naast elkaar legt, is het opvallende verschijnsel te constateren dat de algemene trend nagenoeg dezelfde is voor beide steden, ook al liggen over de hele periode gemeten de prijzen gemiddeld 20% hoger te Parijs. Opmerkelijk is het dan wel dat de weinige jaren waarin de Brusselse prijzen toch boven de Parijse uitstijgen, samenvallen met oorlogsomstandigheden. In 1536-1544, tijdens de oorlogen van Frans I tegen keizer Karel V (1535-1538 en 1542-1544) en de Gentse opstand van 1539-1540 liggen de Brusselse prijzen 6% boven de Parijse. In 1552-1558, wanneer de Franse troepen in Artesië en Henegouwen opereren tijdens de oorlog tussen Hendrik II en Karel V (1551-1556), is de tarwe te Brussel gemiddeld 17% duurder dan te Parijs. Wanneer Don Juan en Farnese aan de herovering van de Nederlanden beginnen, is Brussel weer 15% duurder (1577-1585). Men moet dan wachten tot een eind in de 17de eeuw om weer de Brusselse prijzen boven de Parijse te zien uitschieten: in 1636-1641, wanneer zowel in het zuiden als in het noorden van de Spaanse Nederlanden wordt gevochten, is Brussel andermaal 20% duurder dan Parijs. Ook tijdens de Devolutieoorlog (1667-1668) en de Guerre de Hollande (1672-1678) liggen de Brusselse prijzen 14% boven de Parijse en dat herhaalt zich tijdens de Negenjarige oorlog (1688-1697).

In de jaren vóór 1536 en in de telkens tussenliggende jaren is de tarwe te Brussel achtereenvolgens 18%, 24%, 36%, 50%, 27% en 11% goedkoper dan in de Parijse hoofdstad, die op haar beurt tijdens de oorlogsjaren (circa 1588-1598, Fronde 1648-1652) uitzonderlijke duurte kent met graanprijzen die dan vaak het dubbele van de Brusselse halen.

De prijzen van de huishuur worden zowel door de algemene duurte als door de demografische druk bepaald. De eerste factor zorgt voor de gelijkenis met de graanprijzbeweging, de tweede brengt soms sterke regionale verschillen met zich mee, die vooral worden verklaard door de commerciële expansie van de 16de eeuw,

GRAFIEK 12
Huishuurindices voor Gent
en Antwerpen.

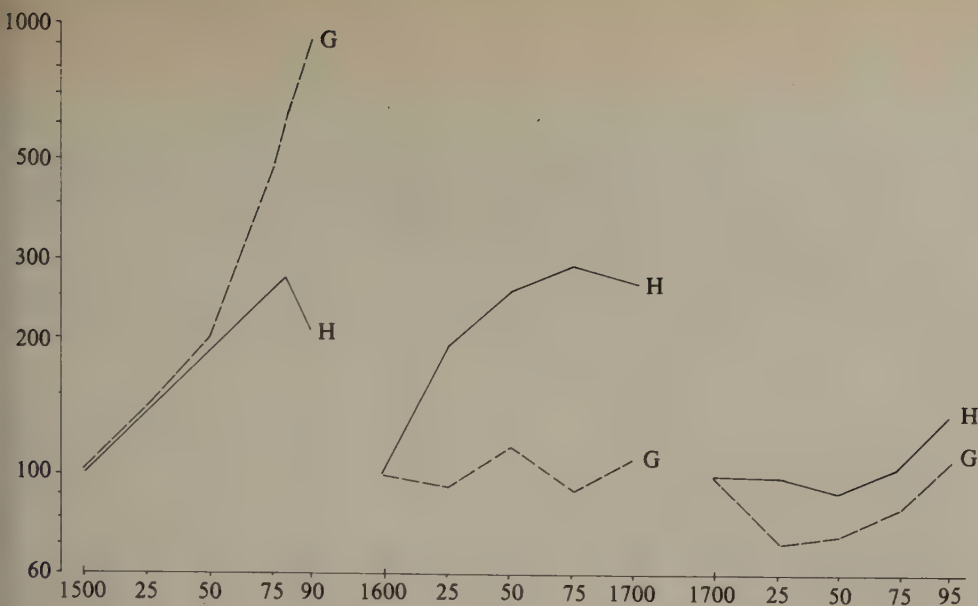
de recessie die de verschillende steden in ongelijke mate gekend hebben na 1580-1585 en daarna de reprise in de eerste helft van de 17de eeuw. Sprekend voor deze soms sterke verschillen, is de evolutie van Antwerpen en Gent (grafiek 12). De conjunctuurgevoeligheid en kwetsbaarheid van Antwerpen, het 'boom-karakter' van zijn commerciële bloei, contrasteren met de langzame maar gestadige expansie van het meer industriële Gent.

Laten we de regionale verschillen nu verder even buiten beschouwing en vestigen we onze aandacht op de beurtelings gelijkmatige en ongelijkmatige ontwikkeling van huishuurindices en graanprijzen, dan komt de beïnvloeding van de demografische factor aan het licht. In de eerste helft van de 16de eeuw en de tweede helft van de 18de eeuw kennen beide indices een gelijke opgang (grafiek 13): de huurprijzen houden gelijke tred met de algemene prijsstijging. Van circa 1550-1560 tot 1750 worden de huurprijzen van de stedelijke woongelegenheden sterker door demografische factoren dan door de algemene prijstrend beïnvloed: graanprijzen en huishuren lopen uiteen en deze laatste ondergaan de repercussies van de expansie- en stagnatiefasen van de bevolking.

Een vergelijking van de stedelijke huishuren met de grond- en pachtprijzen laat opnieuw enkele structurele tegenstellingen tussen stad en platteland zien. Afgezien van enkele regionale verschillen tekent zich binnen de plattelandsgemeenschap een veel zwaardere aantasting van de leefbaarheid af tijdens het laatste kwart van de 16de eeuw. Terwijl de huishuren zich in de meeste centra stabiliseren, is de ineenstorting van de pachten en grondprijzen op het platteland intenser en langduriger. We wezen reeds voor deze periode op een sterke bevolkingsvlucht van het platteland naar de steden. Een analoge constatering dient zich aan voor

TABEL 5 Huishuurindices in procenten

	Brugge	Antwerpen	Gent	Brussel	gemiddelde
1500	100	100	100	100	100
1525	118	127	122	185	138
1550	145	235	146	221	187
1575	173	290	211	354	257
1580	200	304	242	352	275
1590	163	190	209	300	216
1600	100	100	100	100	100
1625	205	175	155	244	195
1650	360	203	258	218	260
1675	350	173	333	224	270
1700	100	100	100	100	100
1725	99	94	104	99	99
1750	88	91	94	92	91
1775	101	94	116	101	103
1795	143	111	150	136	135

GRAFIEK 13
Graanprijis- en
huishuurindices.

het derde en vierde kwart van de 17de eeuw, toen de beleggingen in stedelijk onroerend goed heel wat gunstiger verliepen. Een compleet tegengesteld beeld manifesteert zich daarentegen gedurende de 18de eeuw. Voor die regio's waar de huisnijverheid en de grondversnippering overheersten, constateren we namelijk een bijzonder spectaculaire toeneming van de grond- en pachtprizen. De huishuren in de grote stedelijke centra kenden daarentegen een vrij stabiel verloop, dat pas tegen het einde van de eeuw een lichte stijging vertoonde. Dit is dan meteen het ogenblik waarop de stedelijke kernen opnieuw als toevluchtsoord gaan dienen voor een uit de hand lopende bevolkingsdruk op het platteland. De ontwrichting van de huisnijverheid, die in de loop van de 18de eeuw in steeds meer gezinnen voor een volledig dan wel voor een aanvullend inkomen had gezorgd, zal deze verandering nog versnellen en vergroten.

De lonen

In tegenstelling tot de prijzen kennen de lonen een veel grotere en langere stabiliteit. Uiteraard volgen ze niet de korte en soms hevige hausses van de graan- en broodprijzen. Lange tijd blijven ze op hetzelfde niveau en de aanpassing laat lang op zich wachten en is meestal ontoereikend.

Voor de ontwikkeling van de contractlonen moeten we ons noodgedwongen verlaten op een type-loon van de weinig of niet-geschoolde arbeider, de metserdiender, de aardwerker, de spitter of de landarbeider. Loontrekkenden die doorgaans tegen stukloon werken, zoals de textielarbeiders, zijn ongetwijfeld meer representatief dan de bouwvakkers die een tijdloon krijgen. We weten echter dat hun verdiensten wellicht lager waren dan die van de ongeschoolde bouwvakkers.

Uit de vergelijking van de contractlonen voor een tiental steden van de Zuidelijke Nederlanden (zie tabel 6) blijkt dat bij de aanvang van de eeuw en tot aan het jaar van grote duurte 1556-1557 de divergenties van de loonniveaus in de meeste steden gering waren. Het verschil bedraagt dan maximaal 1 à 1½ stuiver of circa 50% à 60%. In het honger- en wonderjaar 1565-1566 zijn de verschillen opgelopen tot meer dan 100%. Nog groter zijn de lokale verschillen voor gekwalificeerde arbeiders, zodat in kleinere steden als Geraardsbergen of Leuven de meesters-metse-laars en timmerlieden vaak minder verdienen dan de ongeschoolde arbeiders te Antwerpen. In het begin van de 17de eeuw zijn de lokale verschillen opnieuw gereduceerd tot 20% à 40%: 10 stuivers als dagloon in de kleinere steden en op het platteland; 12 stuivers in de meeste andere centra en 14 stuivers in Antwerpen. In de meeste steden is het loon dan in vergelijking met de 15de en het begin van de 16de eeuw uiteindelijk verviervoudigd: in Antwerpen reeds in 1586, in Brussel en in Lier in 1594, in Leuven in 1598, in Brugge en in Gent omstreeks 1603-1605. In Antwerpen, dat aanvankelijk lage lonen kende in vergelijking met de grote Vlaamse steden als Gent, Brugge of Ieper, zijn in 1594 de lonen van de ongeschoolde arbeiders verzesvoudigd.

TABEL 6 Niveau van het zomerdagloon van ongeschoolde arbeiders in stuivers

	tweede helft 15de en aanvang 16de eeuw	1530	1556	1565	1580	1605
Brugge	3	3	3	5	7	12
Gent	3	3	3	5	8	12
Ieper	3	3	4	5	—	—
Aalst	2,5	2,5	3	4,5	—	12
Geraardsbergen	2,5	2,5	2,5	3,5	6	—
Leuven	2,66	2,5	3	4	6	—
Mechelen	2,66	3	—	5	—	12
Brussel	3	3	3,5	5,5	6	12
Antwerpen	2,33	3	4	7	10	14
Zoutleeuw	2	2,25	3	3	8	10
St. Truiden	2,1	2	2,5	2,5	5	10
Bergen	2	2	3	3	—	—
Vlaamse platteland	2	2	—	—	5	12

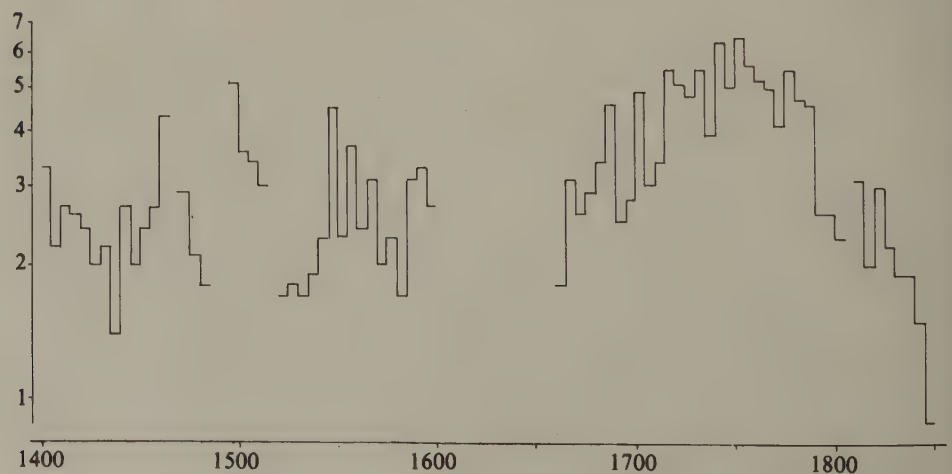
In de loop van de 17de en de 18de eeuw zullen de lonen behalve door verlenging van de arbeidsdag, geen aanwijsbare en blijvende stijging meer kennen, zoals dat naar alle waarschijnlijkheid in de Hollandse steden wél het geval was. Nog in de eerste helft van de 19de eeuw krijgen ongeschoolde arbeiders 1,10 frank à 1,30 frank, dat is 12 à 14 stuivers.

Voor de arbeid van gekwalificeerde ambachtslieden uit de bouwsector zou men voortaan 20 à 24 stuivers per dag betalen. Alles wijst er echter op dat zij in werkelijkheid heel wat minder van hun meester-ondernemer ontvingen (vergelijk hierna). De best betaalde mijnwerkers in Wallonië zouden het in de 18de eeuw met 10 stuivers per dag moeten stellen; hun helpers met 6 stuivers; textielarbeiders in de stedelijke centra die wellicht een grotere arbeidsfrequentie hadden dan de bouwvakkers, kregen in de 17de en 18de eeuw 8 à 112 stuivers; 12 à 14 stuivers in het Luikse, lakenscheerders te Antwerpen 15 stuivers per dag.

Met uitzondering van Antwerpen is de loonsverhoging van de 16de eeuw ver beneden de prijsstijging gebleven. De koopkracht zou nog verder afnemen door de hausse in de eerste helft van de 17de eeuw en zeker weer in de laatste decennia van de 18de eeuw, om met de vreselijke hongerejaren 1845-1847 tot een dieptepunt af te dalen.

Over de loonvorming op het platteland zijn we minder goed ingelicht, te meer daar hierbij nog veelal moet worden rekening gehouden met gedeeltelijke uitbetalingen in natura. Voor linnenwevers is een benaderend inzicht niettemin mogelijk. Ook hier valt de cesuur van de tweede helft der 16de eeuw op, toen de uitbetaalde stuklonen een markante stijging ondergingen die contrasteert met het stabiel verloop in de vorige periode. Naderhand bleef ook dit niveau nagenoeg ongewij-

GRAFIEK 14
Reëel stukloon van de
linnenwever in liter rogge per
el.

zigt tot op het einde van het *ancien régime* (zie grafiek 14).

Toenemende afzetmoeilijkheden en concurrentie van de katoen zorgden toen voor een ingrijpende daling van de lonen – ook nominaal – terwijl er nog geen produktiviteitsstijging te bespeuren viel. Dit zou resulteren in een enorme aantasting van de koopkracht, aangezien precies vanaf dat ogenblik de prijzen van de levensmiddelen, de huishuren en de pachten sneller gingen stijgen.

Koopkracht van de arbeider in de stad

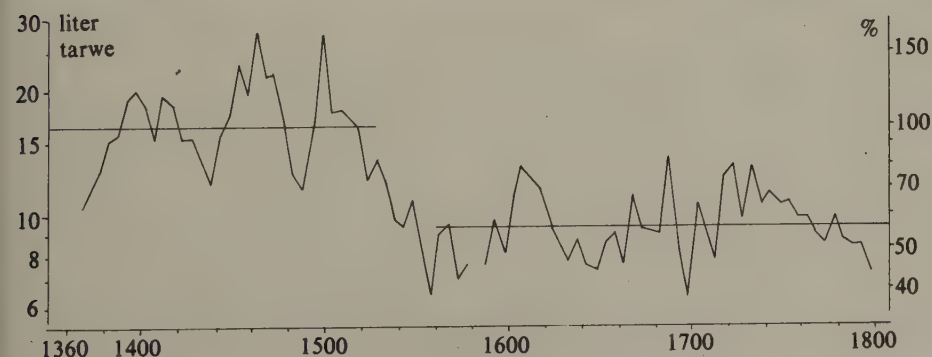
Tot dusver hebben we ons bij het bespreken van de prijs- en loontrend overwegend beperkt tot een weergave van de nominale waarden. Een geïntegreerd en sociaal meer verantwoord overzicht maakt echter een verrekening tot relatieve waarden noodzakelijk, zodat we een duidelijker beeld krijgen van de ontwikkeling van de koopkracht en de levensstandaard op lange termijn.

De vermindering van de koopkracht en daling van de levensstandaard die zich vooral in de eerste helft van de 16de eeuw en daarna in de tweede helft van de 18de eeuw continu heeft voorgedaan en die een van de markantste fenomenen van de Nieuwe Tijd vormt, verdient nadere toelichting.

Een geschikt voorbeeld is Brugge waarover we de langste reeksen hebben zowel voor lonen als voor prijzen van tarwe en boter (grafiek 15), de twee meest representatieve voedingsmiddelen. Voor de ontwikkeling van de koopkracht tekenen zich ook hier weer twee duidelijke niveaus af: 1360 tot circa 1520, toen het dagloon van de ongeschoolde arbeider een gemiddelde tegenwaarde had van 16,5 liter tarwe of 1886 gram boter, en 1560-1800 met een gemiddelde koopkracht van 9,5 liter tarwe of 1086 gram boter, dat is voor beide levensmiddelen een verlaging tot ongeveer 57%. In de late middeleeuwen valt een bijzonder gunstige periode op: 1460-1474 met een gemiddelde koopkracht van 23 liter en 2358 gram voor het dagloon. De nadeligste periodes zijn 1550-1559 net vóór de loonsverhogingen, verder 1640-1664 en tenslotte 1780-1794. In uitgesproken dure jaren als 1556-1557, 1585-1587, 1794-1796 kon de koopkracht dalen tot enkele kilogrammen brood, maar de ergste crisisjaren van de 14de en 15de eeuw zijn vaak nog gunstiger dan de gemiddelde toestand in de 16de, 17de en 18de eeuw.

In de periode van snel stijgende voedselprijzen kenden de meeste steden van de Zuidelijke Nederlanden geen noemenswaardige loonaanpassingen. De prijzen van produkten als turf, brandhout en linnen, die grotendeels door loonkosten worden bepaald, bleven dan ook vrijwel op hun oude peil. Lijnwaad kost dan bij voorbeeld te Brugge 2,5 à 3,5 stuivers per el; na de loonsverhoging van 1560 gaat de prijs pijlsnel omhoog tot 5 à 6 stuivers en loopt op tot 12 à 15 stuivers tegen het einde van de eeuw. Voor produkten die voor verwarming moeten zorgen, zoals steenkool, brandhout of turf, blijven de prijzen ook lange tijd achter. Zij stijgen in de tweede helft van de 16de eeuw toch nog boven het loonniveau uit, zodat ook hier verlies aan koopkracht te constateren valt.

De in de 16de eeuw snel dalende levensstandaard heeft ongetwijfeld repercussies op het consumptiegedrag. Allerlei symptomen wijzen op een relatief hoog vleesverbruik in de late 15de eeuw en een opvallende vermindering daarvan in de

GRAFIEK 15
Koopkracht van het
zomerdagloon van de
metserdiender te Brugge
(5 j. gemid.).

volgende eeuw. Het ligt voor de hand dat bij steeds maar stijgende graanprijzen weilanden worden gescheurd. Een vrij belangrijk dorp als Herzele in het Land van Aalst, dat in de 15de eeuw acht à negen vleeshouwers telde, ziet geleidelijk dit aantal slinken tot er ten slotte omstreeks 1550 geen enkele slager meer in het dorp was en de vleesbank buiten gebruik werd gesteld.

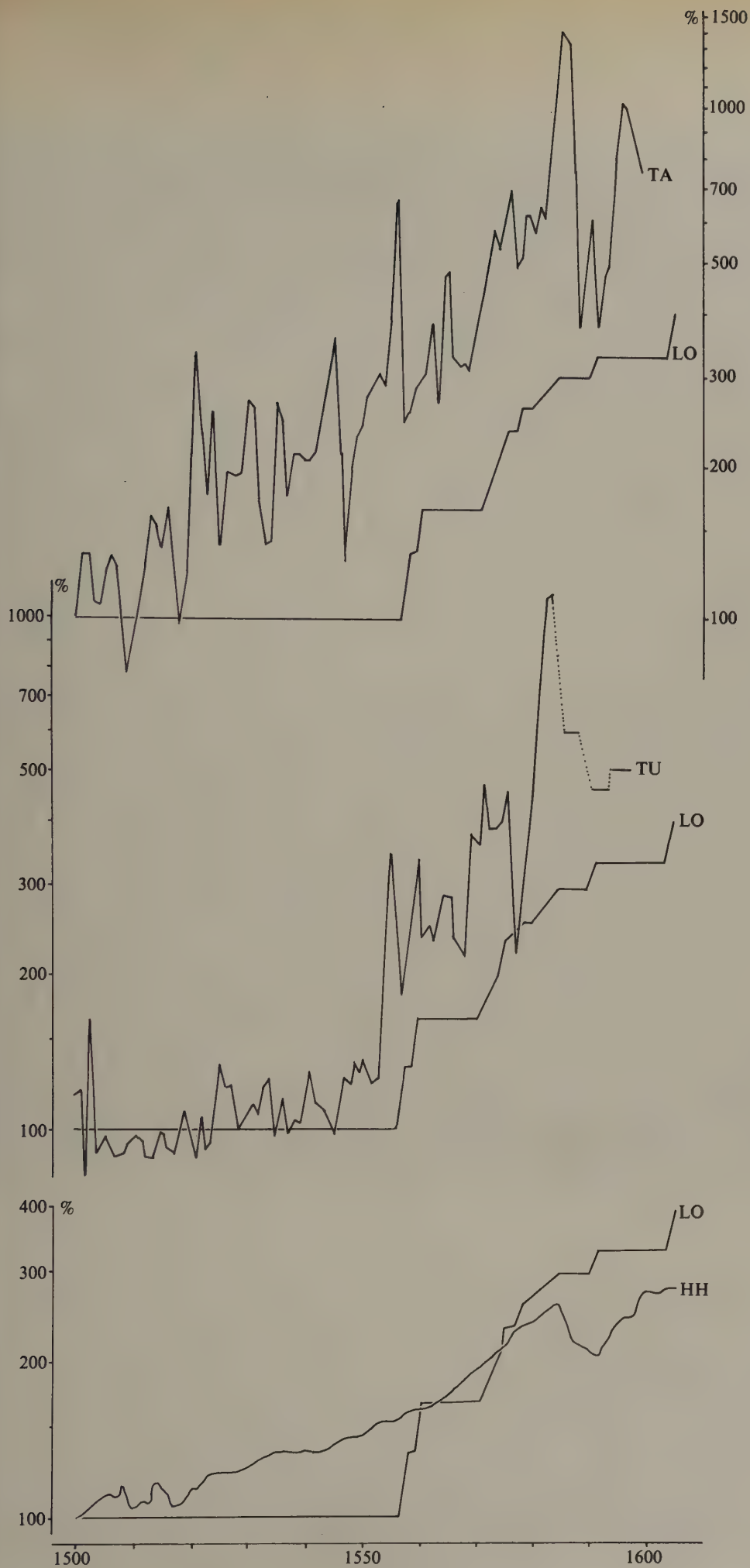
Voor Gent kan men aan de hand van de prijzen voor tarwe, huishuur en turf, die representatief zijn voor voeding, huisvesting en verwarming, in de 16de eeuw de ontwikkeling in verhouding tot het loon van de ongeschoolde arbeider beurtelings afmeten (grafiek 16). Drie fasen laten zich onderscheiden: 1500-1560; 1560-1580 en 1580-1600 en volgende jaren.

In de eerste fase blijven de lonen die in de meeste steden – uitgezonderd Antwerpen – niet noemenswaardig worden aangepast, sterk achter bij zowel de graanprijzen als de huishuren. Vlak voor de eerste loonsverhoging die volgt op de duurte van 1556-1557, zijn in Gent de tarweprijzen verdrievoudigd en de huishuren met ruim de helft gestegen (in Brussel en in Antwerpen zijn ze verdubbeld). Het dieptepunt in de ontwikkeling van de levensstandaard van de Zuidelijke Nederlanden valt ongetwijfeld tussen 1550-1565, dus aan de vooravond van de Opstand. Met de loonsverhogingen van 1557-1560 en 1573-1578 zijn de huurprijzen weliswaar ingehaald, maar de kloof ten opzichte van de prijzen van de broodgranen blijft even groot. Anderzijds kennen de prijzen van turf en andere brandstoffen dan een ongekende opleving, zodat er uiteindelijk niet van verbetering sprake is. In bijna alle steden, in Antwerpen, in Brugge meer dan in Brussel en in Gent, stijgen de huishuren na 1580 eerst in lichte mate en dalen daarna spoedig belangrijk, terwijl prijzen van de broodgranen, afgezien van de crisis van 1585-1587, niet meer omhoog gaan. De koopkracht herstelt zich dan en de levensstandaard van de laatste jaren van de 16de eeuw kan met die van circa 1540 worden vergeleken. Na 1585 wijzen allerlei getuigenissen op een gebrek aan arbeidskrachten. Een poging van de regering om de loonsverhoging van de jaren zeventig en tachtig ongedaan te maken mislukt dan ook volledig.

De huishuren zullen in de 17de eeuw weer spoedig sterk omhoog gaan. Ze halen opnieuw hun hoge niveaus van voor 1580-1585; in Brussel reeds zeer snel in 1594-1595, in Gent in 1598-1599, in Brugge in 1605-1606; alleen in Antwerpen, dat sterk onder de emigratie heeft geleden en dus een verminderde vraag naar woongelegenheid kende, duurt het tot 1643-1644 voordat de huurprijzen het oude peil halen. Overal stijgen ze nu boven de lonen uit en na een korte periode van dalende graanprijzen tot circa 1615-1620, wordt de koopkracht opnieuw sterk aangetast. De stijgende prijstrend van de 16de eeuw zet zich onverminderd door: dit geldt voor het gehele levensonderhoud: brood, huishuur, boter, bier, vlees, erwten, haring, houtskool, brandhout. Sommige prijzen, zoals die van zeep, roetkaarsen, raapolie en steenkool, stagneerden zoals de lonen. De oorzaak hiervan ligt waarschijnlijk in het feit dat deze prijzen in sterke mate door de loonkosten werden bepaald.

Van het midden van de 17de eeuw af tot het midden van de 18de eeuw, vooral tussen 1660 en 1680 en dan van 1720 tot 1740 verbeterde de levensstandaard zonder niettemin het hoge niveau van de 15de eeuw te halen. De economische bedrijvigheid op het platteland bleef echter nog geruime tijd in een impasse verkeren, hetgeen tot uiting kwam in een latent proces van plattelandsemigratie en wel tot en met het begin van de 18de eeuw.

Vanaf 1730-1740 voor de levensmiddelen en van 1750-1760 voor de huishuren begon een nieuwe opleving. Niet alleen gingen de graanprijzen omhoog, ook boter, vlees, smout en bier werden steeds duurder. Vergeleken met het gunstige eerste decennium van de 16de eeuw was de koopkracht in alle steden van de Zuidelijke Nederlanden nu tot beneden de helft gedaald. Weliswaar kenmerkten zich ook de pachtprijzen op het platteland door een stijging, die overigens tot omstreeks het midden van de eeuw vrij beperkt bleef en pas daarna beduidend werd; ook de economische bedrijvigheid bereikte intussen een ongekende vitaliteit, hetgeen zich uitte in een versnelde en aanhoudende demografische groei, minder plattelandsemigratie en een sterkere groei van de huisnijverheid, gekoppeld aan een voortgaande tendens tot verdere opdeling van de bedrijven. Voor de periode 1720/1730-

GRAFIEK 16
Indices voor lonen (LO),
huishuren (HH), tarwe- (TA)
en turfprices (TU) te Gent.

*De bocht in de Herengracht.
Huizen van welgestelde
kooplieden verschenen
in dit gedeelte van de
grachtengordel, die ontstond
na de grote stadsuitleg in 1613.
Schilderij van Gerrit
Berckheyde, 1685.*

1770/1780 kan op het platteland een gunstige ontwikkeling worden waargenomen met een hoge graad van werkgelegenheid bij relatief gunstige vergoedingen. De prijsstijging van de 18de eeuw is evenals die van de 16de eeuw een algemeen Europees verschijnsel. Ze heeft echter niet overal dezelfde sociale gevolgen gehad. Voor de gehele periode 1725-1794 zijn de tarweprijzen in Brussel circa 131 stuivers per hectoliter, in Londen circa 164 stuivers; het gemiddelde voor Frankrijk is 137 stuivers. Met 1725-1734 als beginpunt constateren we in 1785-1789 een stijging van de tarweprijs van ongeveer 50% in Brussel en in Londen en ongeveer 70% in Frankrijk. Nog sterker blijken de verschillen te zijn wanneer we het decennium 1785-1794 nemen: de stijging is dan 56% in Brussel, 59% in Londen en 78% in Frankrijk. Berekenen we echter een vrij willekeurig gemiddelde voor de Oostenrijkse Nederlanden, zoals Ernest Labrousse het deed voor Frankrijk (reeksen voor Brussel, Antwerpen, Oudenaarde en Namen), dan blijkt dat van 1725-1734 tot 1785-1794 de koopkracht van de arbeidsdag met een derde gedaald is en in Frankrijk slechts met een vierde, maar dat desondanks over de hele periode de koopkracht in Frankrijk lager ligt (7,12 tegen 8,22 liter tarwe). Dat betekent dat de Vlaamse of Brabantse arbeider over de gehele eeuw genomen, gemiddeld ongeveer een kilogram brood per dag meer kon kopen dan zijn Franse lotgenoot. Tijdgenoten bevestigen dit. Dérival schrijft dat, alhoewel de lonen er lager zijn, de levensstandaard in de Oostenrijkse Nederlanden hoger is dan in het buitenland: 'On vit à Bruxelles à un tiers meilleur marché qu'à Paris et pour la moitié moins qu'à Londres et à Amsterdam'.

Zowel in Frankrijk als in Engeland hebben zich, in tegenstelling tot de Zuidelijke Nederlanden, enkele loonsverhogingen voorgedaan: in 1785-1789 zijn de lonen in Frankrijk maximaal 25% gestegen, in Zuid-Engeland circa 15% en in Londen 20%. Ook in het laatste decennium van de 18de eeuw doen zich nog enkele loonsverhogingen voor, zowel in Frankrijk als in Engeland, zodat de koopkracht van het loon er niet verder daalt en zelfs een kleine verbetering ondergaat. De levensstandaard in de Zuidelijke Nederlanden, die in vergelijking met Frankrijk en Engeland relatief gunstig was in de afgelopen drie eeuwen en die vooral minder onder de opleving van de 16de eeuw geleden had, wordt nu voortdurend slechter. In de 19de eeuw wordt België het land met de lage lonen. De sterke stijging van de reële prijzen in de 16de eeuw en tegen het einde van de 18de eeuw is een teken dat de agrarische produktie de groeiende stedelijke consumptie niet goed heeft kunnen bijhouden.

De twee grote fasen met dalende levensstandaard vallen samen met periodes van uitgesproken demografische groei, zoals ook reeds gebleken is uit de stijging van de huishuren in beide periodes. Een zelfde verband stelt men vast op het platteland. Bij afnemende of stagnerende bevolking zien we: voldoende akkerland en lage pachtprizen, dalende graanprijzen, tekort aan arbeidskrachten en relatief hoge reële lonen (1430/1440-1460/1470, 1580/1590-1610/1620, 1650/1690, 1700/1710-1730/1740). In periodes van demografische expansie heeft men tekort aan land, hoge pacht met stijgende graanprijzen, overschot aan arbeidskrachten, groeiende arbeidsreserve en lage reële lonen (1500/1510-1580, 1610/1620-1650/1660, 1730/1740-1810/1820, 1840-1870). Het zijn de etappes van de pre-industriële en vroeg-kapitalistische expansie.

De nominale prijzen gerelateerd aan de contractlonen geven ons een inzicht in de ontwikkeling van de reële prijzen en de reële lonen. Om de dagelijkse werkelijkheid van de levensstandaard te achterhalen moet ook de arbeidsfrequentie, dat wil zeggen het aantal dagen dat er gemiddeld per jaar voor het contractloon kon worden gewerkt, bekend zijn. Dit is helaas slechts door benadering uit de bronnen te reconstrueren. Er moet hoe dan ook in de bouw en bij landarbeid met grote werkloosheid rekening worden gehouden. Talrijk zijn de klachten van de metseelaars dat zij moeilijk werk vinden tijdens de wintermaanden. Peilingen naar de arbeidsfrequentie in het bouwbedrijf leveren een maximum op van 250 à 270 werkdagen per jaar, zodat het verdiend dagloon, dat is de som die de loontrekker dagelijks kan uitgeven, maximaal 70% van het contractloon heeft kunnen bedra-

gen. In de twee lange periodes van loonstabiliteit, met name vóór 1550-1560 en na 1600-1610, heeft in de meeste steden het verdiende loon van niet-geschoolde arbeiders hoogstens respectievelijk 2,1 en 8,4 stuivers bedragen. Ook in de Henegouwse steenkoolmijnen rekende men in het begin van de 18de eeuw op ongeveer 260 werkdagen per jaar. In de textielsector lag de arbeidsfrequentie beslist hoger. Afgezien van eventuele conjuncturele werkloosheid, vaak veroorzaakt door het afbreken van handelsbetrekkingen met het land dat de grondstof moet leveren (dat was in de 19de eeuw tijdens de Amerikaanse burgeroorlog nog het geval voor de katoen), kan daar de arbeidsfrequentie maximaal op circa 300 dagen geschat worden. Dit betekent dat het ongetwijfeld lagere loon van de textielarbeider, vergeleken bij de lonen van de bouwvakkers, gedeeltelijk door een hogere arbeidsfrequentie werd gecompenseerd.

Het is bijzonder nuttig wanneer we via de loonboeken van een bedrijf de totale jaarlijkse verdiensten van de werknemers, dit keer met zekerheid, kunnen achterhalen. Dit is het geval voor de Antwerpse letterzetters van de Plantijnse drukkerij, waarvan de verdiensten kunnen worden vergeleken met die van de meest geschoolde bouwvakarbeiders. Van circa 1620 tot 1760 schommelde het gemiddelde jaarlijkse inkomen er rond 312 gulden. De metselaarsmeester, met een contractloon van 24 stuivers per dag bij een maximale tewerkstelling van 260 werkdagen, kwam tot precies hetzelfde jaarlijks inkomen.

Gaan we er gemakshalve van uit dat het verdiende loon van letterzetters een indicator van een algemene arbeidsfrequentie was, hetgeen uiteraard slechts zeer ten dele het geval zal zijn geweest, dan zien we dat perioden met stijgende en dalende graanprijzen in de 17de en 18de eeuw tevens perioden met stijgende en dalende arbeidsfrequentie zijn. Bij stijgende graanprijzen en hoogconjunctuur kon derhalve de dalende koopkracht van het loon gedeeltelijk worden verbeterd door een verhoogde bedrijvigheid (1600-1650), terwijl bij dalende graanprijzen in depressieperioden de stijgende koopkracht weer door een verminderde arbeidsfre-

*Het Pandreitje te Brugge.
Schilderij van Jan Antoon
Garemijn, 1788.
Groeninge Museum, Brugge.*

quentie kon worden afgeremd (1650-1680, 1710-1735). De fluctuaties van de prijzen op middellange en lange termijn hebben dus wellicht iets minder sterke fluctuaties in de levensstandaard ten gevolge gehad. Ook voor het tegenovergestelde zijn er echter indicaties: in de laatste jaren van de 18de eeuw, dus in een periode van een uitgesproken opleving, werd toch weer hevig over grote werkloosheid bij ongeschoolden en tegelijkertijd over een tekort aan geschoold personeel geklaagd.

Bepaald noodlottig is de invloed van de talrijke crisisjaren geweest op de arbeidsfrequentie in de bouw. Het ligt voor de hand dat bij stijgende voedselprijzen eventuele uitgaven voor bouw- en herstellingswerkzaamheden werden uitgesteld, omdat in zulke omstandigheden een groter deel van het totale inkomen juist dan door uitgaven voor voeding werd opgeslorpt.

Terugblikkend op de sociale repercussies dient vooral de sterke vermindering van de koopkracht gedurende de 16de en de late 18de eeuw te worden beklemtoond. Wat de tussenliggende perioden betreft, komt er een verschil tussen stad en platteland aan het licht. Tegenover de relatief gunstige situatie in de steden gedurende de tweede helft van de 17de eeuw, althans voor wat de getaxeerde koopkracht van het nominale loon betreft, staat het voortduren van de structurele crisis op het platteland. Het midden van de 18de eeuw geeft een uitgesproken groeidynamiek en gunstige sociale situaties ten plattelande te zien, terwijl dan de stedelijke centra stagneren en de ongunstige sociale repercussies er zich eerder en sterker doen voelen. Wanneer met het afremmen van de economische groei op het platteland het bestaande leger van werklozen en werkzoekenden in de steden zich nog verder uitbreidt, doet de sociale aftakeling er zich nog scherper gevoelen.

Willen we achterhalen op welke manier en met welk consumptiepakket de kleine man in de behoeften van zijn gezin heeft kunnen voorzien, dan moet niet van het nominale contractloon worden uitgegaan, maar van het reëel verdiende dagloon, waarvan we hierboven de maximale bedragen hebben trachten te ramen.

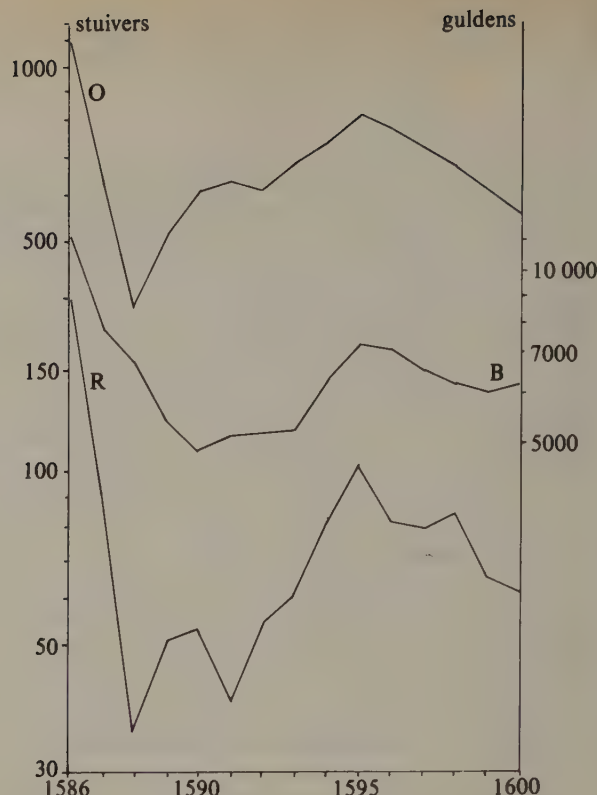
Uitgavenpakket van de stedelijke arbeider

Arbeidersbudgetten die ons enig inzicht in het uitgavenpakket en het consumptiegedrag zouden kunnen verschaffen, moet men voor het einde van de 18de eeuw niet verwachten. De comptabiliteit van liefdadige instellingen informeert ons over de besteding van hun inkomsten en de hoofdelijke onderhoudskosten die, mutatis mutandis, een vergelijking met de besteding van het arbeidersinkomen mogelijk maken. Het Antwerpse Maagdenhuis besteedde tussen 1586 en 1600 – de cijfers blijven ook in de late 17de eeuw dezelfde – gemiddeld ongeveer 2 stuivers per dag en per hoofd aan de aldaar ondergebrachte weesmeisjes van 11 tot 20 jaar. Twee stuivers betekenden toen in Antwerpen meer dan een vierde van het verdiend dagloon van de ongeschoolde arbeider. Deze onderhoudskosten hingen in de eerste plaats af van de graanprijzen en zij varieerden van een stuiver in het goedkoopste jaar, toen de rogge 36 stuivers per viertel kostte, tot drie stuivers per dag, toen in 1586-1587 de rogge 200 stuivers per viertel kostte. Voor voedsel moest gemiddeld 71% van de uitgaven uitgetrokken worden en voor broodgranen alleen al bijna 30%. Beide uitgaven fluctueerden van respectievelijk 90% en 60% in het duurste graanjaar tot 60% en 18% in het goedkoopste. Brandstoffen leggen beslag op 4 à 5%; kleding op 17%. Op alle andere uitgaven dan voeding werd in dure jaren uitgespaard; de uitgaven voor brandstoffen en kleding daalden tot amper 2% en 6% en stegen met wisselende bedragen tot 7% en 20 à 25% in de goedkope graanjaren.

De enquête van Ducpétiaux en Engel naar het arbeidersbudget in 1854 gaf voor voeding eveneens 71%, voor vuur en licht 5,6%, voor kleding 11,8% en voor huisvesting 8,8%.

Ook de bedelingen van de Antwerpse Armenkamer fluctueren met het ritme van de graanprijzen: gemiddeld werd 6629 gulden uitgedeeld, maar de bedelingen bereikten een maximum van meer dan 11 000 gulden in de dure jaren en zakten beneden 5000 gulden in de goedkope jaren (grafiek 17). Tot ver in de 19de eeuw,

GRAFIEK 17
 Roggeprijs in stuivers per
 viertel (R), onderhoudskosten
 per hoofd en per jaar in
 stuivers (O) en jaarlijkse
 bedelingen in guldens (B)
 (Maagdenhuis en
 Armenbestuur-Antwerpen).

maar dan samen met de aardappelprijs, bepaalden graanprijzen op een dwingend en absolute manier het niveau van de levensstandaard. Zelfs in de duurste graanjaren, toen andere levensmiddelen als vlees en zuivel relatief minder in prijs waren gestegen, bleef brood voor zijn prijs nog steeds de meeste calorieën leveren. In zeer goedkope graanjaren daarentegen, toen boter en vlees maar weinig in prijs gedaald waren, steeg het verbruik van die produkten. In goedkope graanjaren besteedde het Maagdenhuis tot 27% van zijn voedseluitgaven aan vlees en zuivel tegen slechts 10% in dure jaren.

Later zullen aardappelen bij gelijke prijs vrijwel evenveel calorieën leveren als rogge. Uit een berekening van de gemiddelde prijzen voor allerlei levensmiddelen in Gent van 1835 tot 1865 en hun verhouding tot hun calorieënwaarde komt een duidelijke hiërarchie naar voren van de werkelijke prijs, dat is de calorieprijs, van de meest verbruikte levensmiddelen. Pas toen na 1870 de broodgranen goedkoper werden, veranderde de prijzenstructuur geleidelijk. We menen derhalve dat onderstaande prijsverhoudingen ook voor de voorgaande eeuwen als geldig mogen worden beschouwd.

De graanprijzen bepaalden uiteindelijk het consumptiegedrag. Werd het roggebrood duur dan moest men zich boter en zeker vlees of eieren ontfagen. 'Zom-mich drooghen broodt eet met Looch ghewreven, Want tzuvele es buten der regule gheresen', dicht Edward De Dene, zinspelend op het hongerjaar 1556-1557. De meeste calorieën moesten door brood, later ook door aardappelen worden geleverd. Pas als ze gevoelig in prijs daalden, konden ze aanleiding geven tot een meer gedifferentieerd voedsel- en consumptiepakket en konden proteïnerijke voedingsmiddelen, kleding, betere huisvesting, enzovoorts aan bod komen.

TABEL 7	prijs per 10 000 calorieën in stuivers	verhouding tot de calorieënprijs van roggebrood
roggebrood	8	100%
aardappelen	8,25	103%
ongebuid tarwebrood	12,70	159%
karnemelk	13,16	165%
wit tarwebrood	16,46	206%
melk	21,35	267%
boter	26,30	329%
varkensvlees	46,21	578%
eieren	66,24	828%

De hoge prijzen van de broodgranen die, hoe paradoxaal het ook moge lijken, juist een hoog verbruik ervan stimuleren, sloten minder noodzakelijke bestedingen uit en dwongen tot een eenzijdig, eentonig en voor alle minder gegoeden ook tot een vrijwel uniform voedsel- en bestedingspatroon. Houdt men er rekening mee dat voor huishuur, een uitgave die uiteraard niet voorkomt in de budgetten van weeshuizen en andere gelijksoortige instellingen, naar gelang van de periode, 5% tot 20% van het arbeidersbudget moet worden uitgetrokken, dan realiseert men zich dat vanaf het begin van de 16de eeuw, toen de opleving van de graanprijzen begon, arbeiders en kleine ambachtslieden voortdurend aan de rand van het bestaansminimum geleefd hebben.

De broodprijs was dan ook doorslaggevend voor de levensstandaard en de samenstelling van het uitgavenpakket en het consumptiepatroon. In de meeste steden van de Zuidelijke Nederlanden had het brood een vaste prijs en een wisselend gewicht. Men bakte broden van één of twee stuivers, die dan in dure jaren van week tot week geleidelijk kleiner werden bij een gelijk blijvende prijs. Tijdens de Franse periode hebben de autoriteiten getracht het Parijse systeem, waar een vast broodgewicht met wisselende prijs werd toegepast, aan de Belgische steden op te dringen. De sociaal-psychologische argumenten door de stedelijke magistraat aangevoerd, zouden hen echter spoedig van hun voornemen doen afzien. De publieke opinie was immers zeer gevoelig voor de prijs van het dagelijks brood dat op zich zelf reeds bijna de helft van het dagelijks inkomen opslokte. In vrijwel alle belangrijke steden bestond dan ook sinds de 15de eeuw een 'broodzetting', een controle niet op de broodgranen, waarvan de prijs vrij werd gelaten, maar op bakkosten en accijnzen, die samen met de graanprijs de opgelegde broodprijs uitmaakten. Hiervoor diende de 'broodproef' waarbij, in aanwezigheid van alle belanghebbenden, molenaars, graanhandelaars, bakkers en de stadsmagistraat, die verondersteld werden de verbruikers te vertegenwoordigen, alle mogelijke kosten en onkosten van malen en bakken werden vastgesteld. Broodrellen, waarvan bakkers en graanhandelaren de eerste slachtoffers waren, konden in dure jaren maar al te gemakkelijk tot opstandige bewegingen uitgroeien. De overheid trachtte dus de bakkosten zo laag mogelijk te houden en het brood zo goedkoop mogelijk. Vandaar ook dat roggebrood, volksvoedsel bij uitstek, weinig of niet belast werd, in ieder geval aanmerkelijk minder dan het wit tarwebrood dat als een luxe werd beschouwd.

Te Brugge bestond daarvoor een vrij eenvoudig systeem. Het Brugse 'pasteboek' dat van 1431 tot in de 18de eeuw in zwang bleef, schreef voor dat de bakker uit een viertel (42,5 liter) tarwe, 2700 loot (33,5 kilo) brood van ongebuilde tarwe moest bakken, of uit een liter circa 788 gram brood. Dit strookt met de vrijwel overal geldende regel dat de prijs van het graan en van het brood bij gelijk gewicht dezelfde moest zijn. 'On calcule assez généralement que le blé rend en pain poids pour poids', bevestigt nog in 1840 een *Dictionnaire universel du commerce*. In feite kan men echter uit een liter tarwe niet 788 gram maar wel ongeveer een kilogram brood bakken, zodat de Brugse bakker uit elke viertel tarwe die hij kocht, geen 33,5 kilo, maar wel 42,5 kilogram brood kon halen. Winst en bakkosten waren dus de constante tegenwaarde van dit verschil, namelijk 9 kilogram. De bakkerswinst was dus evenredig met de kosten van levensonderhoud en vormde als het ware automatisch een index, in tegenstelling tot de verdiensten van de loontrekkenden, die steeds achterop bleven. Hieruit blijkt opnieuw dat over de vier eeuwen van de Nieuwe Tijd de tijdgenoot er zich terdege van bewust was dat de broodprijs het algemeen prijspeil bepaalde.

Hoewel er slechts geringe prijsverschillen bestonden tussen de diverse steden wat broodgranen betreft en men kan constateren dat reeds vroeg een vrij grote markteenheid bestond, konden toch de broodprijzen soms ver uit elkaar liggen. Zo was in Antwerpen tussen 1576 en 1583 de rogge gemiddeld 6% goedkoper dan in Brussel, terwijl het roggebrood er 22% duurder was. Tegen het einde van de 18de eeuw, in het decennium 1773-1784, was bij gelijke roggeprijs het roggebrood in Antwerpen 40% duurder dan te Eeklo; in dezelfde jaren was in Antwerpen tarwe gemiddeld 4% goedkoper dan in Nieuwpoort, maar het tarwebrood was er 17% duurder.

É D I T DE L'EMPEREUR ET ROI.

Établissant des Précautions pour empêcher l'Exportation des Grains & des Farines.

Da 4 Avril 1789.

Article I.

Nous défendons de transporter aucune espèce de Grains ou de Farines de l'intérieur du Pais dans la lieue de la frontière, sans être muni d'Acquis à Caution de l'un des Bureaux de nos Droits, à peine des mêmes confiscations & amendes statuées par notre Déclaration du 18 Mars dernier pour le cas de l'Exportation des dits Grains & Farines à l'étranger.

I I.

Ces Acquis à Caution ne seront accordés que lorsque les Grains ou Farines seront destinés à la consommation de tels ou de tels habitants dénommés par les Certificates des grès de Loi des lieux de leur domicile, expédiés dans la forme prescrite par le présent Edit; & ces Acquis à Caution ne pourront être déchargés que de la manière aussi y prescrite.

Edicten van 4 april en 12 juli 1789 met een uitvoerverbod op graan.

Een exportverbod voor graangewassen was een van de weinige middelen die de overheid ter beschikking stond om de graanprijs onder controle te houden.

L'EMPEREUR ET ROI.

L'Attention que nous avons donné jusqu'à présent à tout ce qui intéresse la subsistance de nos Peuples, nous ayant fait prendre en considération que le prix du Grain restant toujours à un taux peu proportionné aux moyens du Peuple, il étoit nécessaire d'en faire regner une abondance soutenue; & voulant la procurer par tous les moyens possibles, nous avons trouvé qu'il étoit de notre sagesse d'arrêter, & de déclarer que, quelque avantageuses que soient les apparences de la Récolte prochaine, & quelque abondante qu'elle puisse être, nous ne permettrons néanmoins point la sortie du Grain de ce Pais avant que nous ne soyons assurés du résultat de la Récolte de l'année 1790. Fait à Bruxelles, sous le Cachet secret de Sa Majesté le 12 Juillet 1789, étoit Paraphé Tr. Vt. & plus bas par ordonnance de Sa Majesté, Signé P. Lederer.

A BRUXELLES, chez Pauwels, Imprimeur de Sa Majesté, à la grand'Place.

Boerengezelschap in een vertrek.
Schilderij van Adriaen van Ostade, 1661.
Rijksmuseum, Amsterdam.

Tussen 1600 en 1800 fluctueerde in de meeste steden van de Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden de prijs van roggebrood tussen 1,25 en 1,5 stuiver per kilogram met uitschieters van 2,25 stuiver in dure en 1 stuiver in goedkope jaren; het grof tarwebrood tussen 2,25 en 3,5 stuiver met uitschieters van 5 en 2 stuiver. Tegen het einde van de 18de eeuw, toen de opleving haar hoogtepunt en de koopkracht haar dieptepunt had bereikt, kostte roggebrood gemiddeld 1,5 stuiver en grof tarwebrood 3,5 stuiver per kilogram. Met een dagloon van 8 à 10 stuiver kon de arbeider nu nog nauwelijks 5 à 6 kilogram roggebrood kopen. Het is wel duidelijk dat in perioden met de hoogste reële graanprijzen, te weten het midden van de 16de, het midden van de 17de en de laatste decennia van de 18de eeuw, de kleine man alleen bij een zeer hoge arbeidsfrequentie en met bijkomende inkomsten van vrouw en of kinderen, het hoofd boven water kon houden.

Tegen het einde van de 18de eeuw was de toestand dermate verslechterd dat in vrijwel alle steden liefdadige instellingen schattingen gingen maken naar wat het minimumloon zou moeten zijn. In 1781 raamde het Antwerps Armenbestuur dit op 6 à 7,5 stuiver per dag voor een gezin met twee à drie kinderen, dus gemiddeld 1,5 stuiver per dag en per hoofd. Dit bedrag correspondeert wonderwel met het maximaal verdiende dagloon van de niet-geschoolde arbeider, zodat mag worden verondersteld dat men niet van een werkelijke behoeftenberekening is uitgegaan, maar omgekeerd, het arbeidsloon van de ongeschoolde als het noodzakelijke minimum heeft beschouwd. Hoe dan ook, in 1793 komt hetzelfde Armenbestuur tot een som van 2,38 stuiver per dag en per hoofd, hetgeen dan voor een gezin van 5 personen, bij een verdiend dagloon van 12 stuivers en maximale arbeidsprestaties, een dagelijks contractloon van 17 stuivers veronderstelt; een loon dat in die dagen niet eens door gekwalificeerde bouwvakkers werd verdiend. Dat al deze ramingen van 1,5 stuiver per dag en per persoon in 1781, tot 2,3 stuiver in 1793, beneden de realiteit bleven, bewijzen de sommen die de Armenkamers zelf voor het onderhoud van uitbestede kinderen, gehandicapten en bejaarden moesten betalen. De Gentse Armenkamer betaalde in 1780 gemiddeld 1,27 stuiver, in 1800 2,45 stuiver en in 1804 reeds 2,75 stuiver aan de pleegouders van de door haar uitbestede

kinderen. De jongens van het weeshuis kostten toen alleen al aan voeding 4 stuivers per dag. De weesmeisjes van het Antwerps Maagdenhuis, voor wie de voedseluitgaven omstreeks 1600 gemiddeld 1,92 stuiver per dag en per hoofd beliepen, kostten het Armenbestuur in 1804-1805 reeds 4,7 stuiver. Dit alles onderstreept opnieuw de sterke achteruitgang van de levensstandaard tegen het einde van de 18de eeuw.

Weliswaar werden herhaaldelijk pogingen ondernomen om de prijsbeweging onder controle te houden en de 'sociale vrede' te handhaven, maar doorgaans stond de overheid machteloos. Preventief werd voor het einde van de 18de eeuw vrijwel nooit opgetreden en beperkte alles zich alleen maar tot een exportverbod van graangewassen. Wanneer de duurte zich reeds volop gemanifesteerd had, trachtte men met allerlei marktregulerende middelen de vraag te beperken en het aanbod te verhogen; alles zonder veel resultaat. Wel trachtte men soms de loonsverhogingen, zoals die zich in de tweede helft van de 16de eeuw voordeden, te annuleren of af te remmen. Dergelijke pogingen in 1561 en 1588-1589, die op de loonstijgingen van 1557-1560 en 1580-1587 volgden, mislukten. In beide gevallen was door sterfte en emigratie de vraag naar arbeidskrachten te groot om een loonsverhoging nog langer tegen te houden.

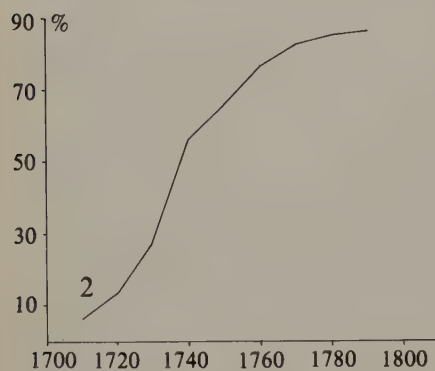
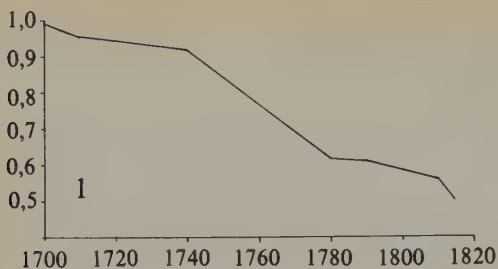
De tijdgenoot beschouwde overigens armoede en sociale ongelijkheid als een door God gewilde orde en het bestendigen van de sociale ongelijkheid rekende de overheid zich tot een plicht. Goede orde op zaken stellen, zegt het plakkaat van 21 april 1588 is '(le) vray moyen d'entretenir le povere avec le riche et le riche avec le povere, le rentier avec l'artisan, le censier avec le manouvrier, le marchand avec les gens de mestiers, le voyageur avec l'hostelain et, conséquamment d'entretenir entre tous quelque proportion civile et équitable'.

De levensstandaard op het platteland

Gezien het belang van de primaire sector, moet evenzeer aandacht worden besteed aan de sociale toestand van de landarbeider en de kleine boer.

Overeenkomstig het prijsverloop en de landbouwproductiviteit valt een uitgesproken daling van de geldomzet tijdens de tweede helft van de 17de eeuw te constateren. Deze trend wordt herhaaldelijk onderbroken door misoogsten en bruuske prijsstijgingen; vervolgens is er vanaf het begin van de 18de eeuw een licht herstel. Dit gold in het bijzonder de eigeengeërfden. De enorme stijging van de pacht prijzen tijdens het laatste kwart van de eeuw, zo sterk zelfs dat voortaan circa 30% à 35% van de bruto-opbrengsten voor het grondgebruik (rente propriétaire) moest worden afgedragen, had tot gevolg dat de winsten van niet-eigenaars nagenoeg volledig werden uitgehold. Meer dan ooit werden ze derhalve tot een streven naar aankoop van grond aangezet! De oorzaak van de waanzinnige landhonger, die zo kenmerkend was voor de Vlaamse landbouw, komt heel scherp tot uiting bij het bepalen van de natuurlijke grondrente, dat is, de verhouding tussen de netto-opbrengst en de grondwaarde. Voor eigenaars-gebruikers bedroeg deze gemiddeld 6 tot 8% tijdens de tweede helft van de 17de en het begin van de 18de eeuw. Nadien trad evenwel een gestadige daling in, zodat de verhouding tot nauwelijks 3% werd teruggebracht. Voor pachters werd het zelfs een terugval tot ongeveer 1% omstreeks 1780-1790.

Een meer reële kijk op de sociale status van de dagloners-keuterboeren kan verkregen worden door de kostprijs van het tekort aan (graan)calorieën uit het eigen bedrijf te berekenen. Hierbij moet men dan wel bedenken dat de gemiddelde hoofdelijke graanbehoeften in de loop van de 18de eeuw daalden van ongeveer een liter tot ongeveer 0,6 liter per dag na de invoering in het voedselpatroon van de aardappel, die voor de resterende calorieënbehoefte zorgde (grafiek 18). Voor het midden van de 17de eeuw komt de 'onleefbaarheid' van de primaire sector op die manier goed aan het licht (grafiek 19). Vergelijken we de kostprijs van de graan-tekorten (in stuivers) op een keuterbedrijf, dan doet zich tussen het midden van de 17de en het midden van de 18de eeuw een halvering voor. In werkelijkheid moet de

GRAFIEK 18

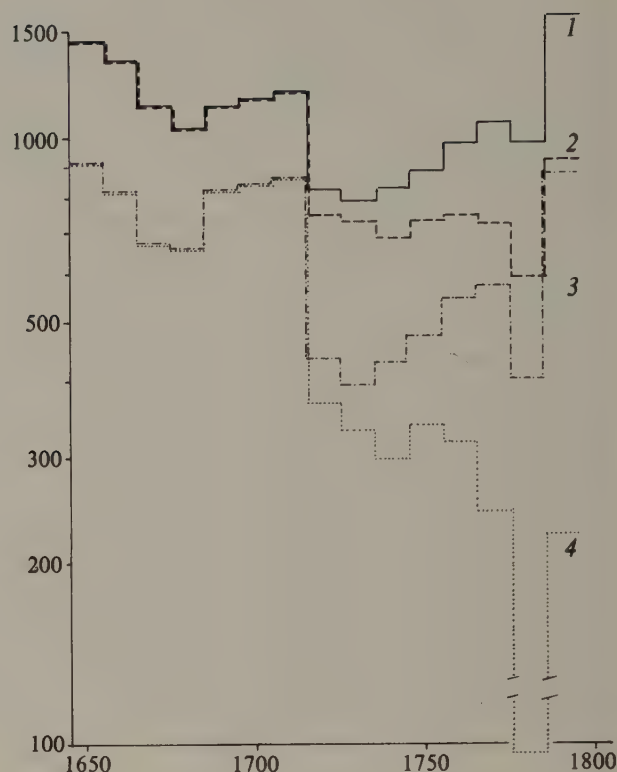
1 Evolutie graanverbruik (liter) per hoofd en per dag.

2 Verspreiding van aardappelteelt in het Vlaamse land op grond van boedelbeschrijvingen.

GRAFIEK 19

Kostprijs van de graantekorten (in stuiver) op een klein bedrijf (1 ha)

— 1 pachtbedrijf, exclusief aardappelconsumptie
 --- 2 pachtbedrijf, inclusief aardappelconsumptie
 - - - 3 eigenbedrijf, exclusief aardappelconsumptie
 4 eigenbedrijf, inclusief aardappelconsumptie

crisis nog markanter zijn geweest, daar juist op dat ogenblik de fiscale lasten een absoluut hoogtepunt bereikten.

In het derde kwart van de eeuw volgde een gunstige aanpassing, maar deze trend wordt door de menigvuldige misoogsten herhaaldelijk onderbroken, zodat kleine boeren en dagloners opnieuw in toenemende mate moesten 'bijpassen' om de tekorten aan te vullen. Vanaf 1710-1720 trad niettemin een duidelijke kentering op als gevolg van de hogere opbrengsten en de stabiele en relatief lage graanprijzen. Ook naderhand konden de ontbrekende calorieën van het eigen bedrijfje tegen schappelijke prijzen worden aangekocht, omdat men steeds meer op aardappelen begon over te schakelen.

Tegen het einde van het *ancien régime* zorgde de fenomenale stijging van de graanprijzen en pachtprizen voor een nieuwe verslechtering. Anderzijds bieden deze schattingen, hoe benaderend ook, meteen de kans om na te gaan in welke mate eventueel buiten het landbouwbedrijf nog moest of kon worden gewerkt om de tekorten in het gezinsbudget aan te vullen. Ook een dergelijke reconstructie bevestigt de bijzonder sombere toestand tijdens de 17de en het begin der 18de eeuw. Veelal was het toen zelfs geheel uitgesloten op kleine landbouwbedrijven, niettegenstaande allerlei nevenactiviteiten, in het onderhoud te voorzien (vergeleijk grafiek 19). De talrijke aanwijzingen voor emigratie van het platteland en ook wel bedrijfsconcentratie bevestigen deze indrukken volkomen. Aan deze ongunstige trend kwam een einde in de jaren twintig van de 18de eeuw. Voortaan werd het zelfs tijdelijk mogelijk om een spaarreserve aan te leggen. Hierbij komt dan wel de vraag op welke alternatieve werkzaamheden dienden ter verhoging van de levensstandaard. De snelle groei van een bezitloos proletariaat tegen het einde van het *ancien régime* zorgde immers spoedig voor een ernstige bedreiging en aantasting van deze gunstige uitgangspositie. Dit zou des te meer het geval zijn doordat sommige alternatieve activiteiten eveneens door een structurele crisis werden bedreigd en er in de textielbedrijvigheid van de huisnijverheid alleen nog beperkte en zwaar onderbetaalde werkgelegenheid werden geboden.

Het textielbedrijf verschafte samen met de landbouw veruit het grootste aantal

arbeidsplaatsen. Al is het zo goed als uitgesloten de sociale status van de textielarbeider precies te definiëren – te meer omdat zijn werk veelal een deelfunctie betrof met een sterk variërende arbeidsduur, al naar gelang het seizoen – toch kan ook hier de levensstandaard over langere termijn wel gevolgd worden. Aangenomen dat er zich geen ingrijpende technologische innovaties in het produktieproces hebben voorgedaan voor de 19de eeuw, kunnen we, op grond van de gemiddelde kostprijs van het linnen en na omrekening van de nominale prijzen, een betrouwbaar inzicht krijgen in de reële verdiensten van de textielarbeiders (vergelijk grafiek 14). Een bijkomende interpretatiemoeilijkheid ligt wel opgesloten in eventuele kwaliteitsverschillen van de produkten. Treffend zijn niettemin de hoge gemiddelde inkomsten voor de tweede helft van de 15de eeuw. Anderzijds kenmerken zich de 16de en 17de eeuw, op enkele opflakkingen na, ook voor de huisnijverheid door de bijzonder ongunstige perspectieven en lage verdiensten. Dit beeld wijzigt zich echter volkomen tijdens het tweede en derde kwart van de 18de eeuw. Samen met de nieuwe expansie van het landbouwbedrijf kon blijkbaar ook de huisnijverheid een beslissende invloed uitoefenen op de werkgelegenheid en de levensstandaard. In werkelijkheid moet de sociale status van de talrijke linnenarbeiders op dat ogenblik nog gunstiger zijn geweest, daar de kosten van levensonderhoud verder afnamen door een gewijzigd voedingspatroon: het gebruik van de aardappel en het dalend graanverbruik. Dat er tegen het midden van de 18de eeuw op het platteland tijdelijk kansen werden gecreëerd voor het aanleggen van een spaarreserve en voor een eventuele verhoging van de koopkracht, wordt door een analyse van de textielnijverheid bevestigd. Ook voor deze sector kwam er tegen het einde van het *ancien régime* een einde aan de gunstige trend. Er had een achteruitgang van de inkomens plaats die nog sterker was dan de grafische voorstelling suggereert, omdat tegelijkertijd huishuren, pachtprijzen en grondstofprijzen snel stegen (vergelijk grafiek 14). Zelfs een verstrakken van de economische politiek en het bestendigen van het uitvoerverbod van vlas en ruw garen konden niet voorkomen dat de lonen van spinners en wevers steeds sterker gingen dalen. De toegenomen buitenlandse concurrentie en het in gebruik komen van nieuwe mechanisch bereide weefsels veroorzaakten dit. De ontoereikende aanpassingen in het binnenland, nog versterkt door een overbezetting van jonge arbeidskrachten en het verder opdrijven van de arbeidsduur, zouden op den duur tot een uitzichtloze crisis leiden. In toenemende mate werd het noodzakelijk ook vrouwen en kinderen in het arbeidsproces te betrekken met de bedoeling de dalende inkomsten door meer werk te compenseren. De ongunstige gevolgen van dergelijke veranderingen op de mentaliteit en het alfabetisme werden reeds eerder vermeld. Door een hardnekkig vasthouden aan achterhaalde procédés en door het systematisch opvoeren van de zelf-exploitatie, zou de huisnijverheid de impasse vergroten. Niet minder relevant zijn verder de repercussies van dit alles op de gezondheidszorg en de fysische gesteldheid, facetten waar we later op terugkomen.

De sociale achteruitgang, waaraan tegen het einde van het *ancien régime* steeds meer bevolkingsgroepen op het platteland ten prooi waren, blijkt eveneens uit een overzicht van de boedelbeschrijvingen. De beperkte spaarreserves die in het merendeel van de gezinnen voorkwamen en zelden meer dan enkele guldens bedroegen, dat is de jaarpacht van een hectare bouwland, zouden dan ook spoedig opraken, waardoor men vaak op leningen en verpandingen moest terugvallen. De aangegane schulden moesten later door 'pro deo'-prestaties worden afgelost, waardoor de kansen op het aanleggen van een nieuwe spaarreserve in betere tijden meteen illusoir werd. Het consumptiekrediet dat regelmatig bij kleinhandelaars moest worden afgesloten, bevestigt de beperkte geldcirculatie onder de lagere standen. Ook het zogenaamde 'beste catheil', het recht waarbij de heer beslag mocht leggen op het meest waardevolle stuk uit de erfenis, was veelal niet meer dan een 'prondelinge', prullen en oude rommel, niet eens het vermelden waard in de boedelbeschrijving.

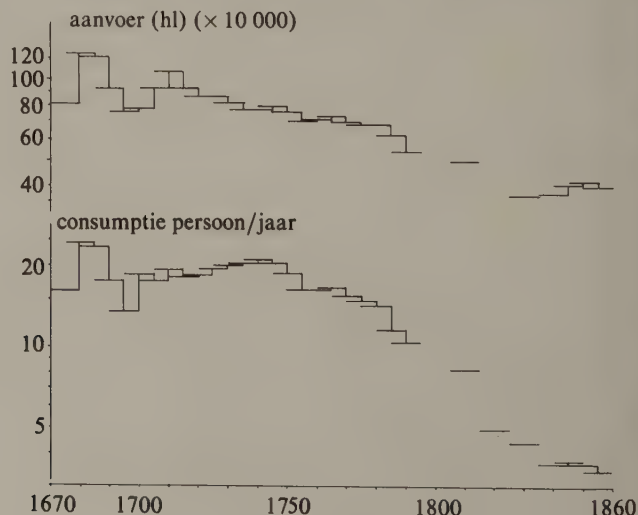
Consumptiepatroon en gezinsbudgetten

Bij een onderzoek naar het voedingspatroon moet ook hier weer een onderscheid worden gemaakt tussen stad en platteland. In de stedelijke centra was het voedingspatroon meer gevarieerd met een geringer aandeel aan koolhydraten en een groter verbruik van dierlijke eiwitten. Heel wat monotoner bleef de voeding op het platteland. In welke mate de graangewassen het sluitstuk van de voeding vormden, blijkt afdoende uit de hoofdelijke verbruikscijfers. Tot en met het begin van de 18de eeuw rekende men namelijk steeds circa 0,9 à 1 liter graan, dit zijn 2000 à 2300 calorieën per persoon per dag. Door de verspreiding van de aardappel daalde in de 18de eeuw de graanconsumptie tot op twee derde en soms zelfs tot de helft. De aardappel, in het voedingspakket opgenomen als alternatief voor de duurdere rogge en tarwe, bood het voordeel dat aan de behoeften aan vitamine-C werd tegemoet gekomen en dat daardoor specifieke deficiëntieziekten als scheurbuik in intensiteit afnamen. Moeilijker te taxeren is de mate van het vlees- en zuivelverbruik. Kenmerkend voor de late 18de en het begin van de 19de eeuw was in elk geval een verdere daling in de consumptie van dierlijke eiwitten. In het bijzonder in Zuid- en Binnen-Vlaanderen, waar de bevolkingsdruk het hoogst was en de huisnijverheid en het kleinschalig landbouwbedrijf de sterkste concentratie vertoonde, ging het vleesverbruik per hoofd dermate omlaag dat het bijna wegviel (wellicht minder dan 10 kg per jaar en per persoon).

Beter zijn we ingelicht over het drankverbruik. Steeds hadden de verbruikscijfers hier aan de hoge kant gelegen, onder meer als gevolg van de hoge zoutconsumptie die op 5 à 10 kg per persoon en per jaar mag worden geschat. Verse vis, vers vlees of ongezoeten boter waren een zeldzame luxe en alleen onder de betere standen bekend. Door het opleggen van verschillende verbruiksbelastingen en ook wel door het aantasten van de koopkracht van de doorsneebevolking traden in de loop van de Nieuwe Tijd enkele ingrijpende wijzigingen op inzake het drankverbruik.

Allereerst liep het wijnverbruik sinds de 16de eeuw terug en dit kwam ten goede aan het bierverbruik; in de loop van de 18de eeuw ging echter ook het bierverbruik dalen en dan vooral de afzet van duurdere biersoorten (grafiek 20). Daartegenover stond wel een tijdelijke toeneming van de omzet in jenever en brandewijn. Tevens dient voor de 18de eeuw het algemeen verbruik van nieuwe dranken als koffie en thee vermeld te worden. Het verbruik van deze dranken bleef echter nog beperkt tot respectievelijk 500 à 600 gram en circa 100 gram per persoon en per jaar. Andere nieuwigheden tegen het einde van het *ancien régime* waren suiker en siroop, waarvoor het hoofdelijk verbruik op 1,6 kg en circa 900 gram kan worden bepaald. Vooral tijdens de wintermaanden, wanneer groenten schaars waren, alsmede in perioden van stijgende boter- en vetprijzen, nam de vraag naar siroop soms toe. Tevens was het een uitstekend zoetmiddel bij de karnemelkse pap, die frequent bij de lagere klassen op tafel kwam; zoete melk was een 'luxe', gereser-

GRAFIEK 20
Aanvoer en consumptie van
wijn te Gent.

TABEL 8 Samenstelling van het gemiddelde voedingspakket, tweede helft 18de eeuw

	calorieën per dag			eiwitten		vetten		koolhydraten	
hoofdelijk verbruik		aantal	%	gram	%	gram	%	gram	%
brood (2/3 rogge)	182 kg	1250	54,34	35,3	47,18	14,6	29,80	257,9	63,04
aardappelen	292 kg	560	24,34	13,0	17,37	0,6	1,22	121,5	29,70
vlees	10 kg	60	2,60	5,0	6,68	4,5	9,18	—	—
boter	10 kg	205	9,00	0,1	0,16	22,7	46,32	—	—
kaas	350 gr	3	0,12	0,2	0,32	0,1	0,20	—	—
eieren	50 st	10	0,43	0,8	1,05	0,7	1,42	—	—
melk	30 l	5	0,21	2,7	3,60	3,0	6,12	3,8	0,92
karnemelk	150 l	122	5,30	12,2	16,30	1,5	3,07	14,0	3,43
groenten	11 l	45	1,95	3,0	4,00	0,2	0,41	7,5	1,84
vis	2,25 kg	13	0,56	2,5	3,34	1,1	2,26	—	—
suiker	1,65 kg	17	0,74	—	—	—	—	4,4	1,07
siroop	0,90 kg	7	0,30	—	—	—	—	—	—
rijst	0,35 kg	3	0,12	—	—	—	—	—	—
	totaal	2300	100	74,8	100	49,0	100	409,1	100
					14,0		9,3		76,7
bier	180 l	225							
jenever	6 l	45							
wijn	4,5 l	8							
		278							

veerd voor kinderen, zieken en bejaarden.

Beschouwen we het globale voedselpakket zoals het als representatief kan gelden voor de late 18de-begin 19de eeuw, dan blijkt de vergelijking goed op te gaan met de half tot weinig geïndustrialiseerde landen van vandaag, waar de inkomensverdeling eveneens sterk ontwricht is en de levensstandaard zelfs beneden de normen van de Zuidelijke Nederlanden tegen het einde van het *ancien régime* blijft. De voedingswaarde van het gemiddelde voedingspakket (vergelijk tabel 8) bleef immers aan de lage kant hetgeen vooral duidelijk wordt wanneer men rekening houdt met de zware fysieke inspanningen en de overbezetting van jongeren en jong-actieven in de bevolkingsopbouw. Per persoon en per dag zijn gemiddeld circa 2300 à 2500 calorieën genuttigd, die overwegend door koolhydraten (circa 75%) werden geleverd. Vetten (10 à 12%) en meer nog eiwitten (circa 14% waarvan slechts een derde dierlijke) zijn daarentegen zwaar ondervertegenwoordigd. Resumerend kunnen we derhalve zeggen dat de voeding zwaar en monotoon was en overwegend gebaseerd op roggebrood, peulvruchten voor de 'potagie', karnemelk en later ook aardappelen, terwijl zuivel en vlees weinig voorkwamen.

In de steden was het dagelijks pakket minder eenzijdig samengesteld. Uitsluitend een kleine toplaag genoot van het groter aantal 'varianten'. Ook dienen de regionale contrasten te worden beklemtoond. Terwijl in de polderstreken en in het zuiden van het land nog een behoorlijk gemiddelde van 20 à 25 kg vlees werd gehaald, constateren we voor Zuid- en Binnen-Vlaanderen, met vele keuterbedrijven, dagloners en textielarbeiders, nauwelijks een paar kilogram per persoon en per jaar. De kwalitatieve tekorten in de voeding werden tegen het einde van de 18de en in de eerste helft van de 19de eeuw zelfs zo groot dat zich een aantal deficiënties openbaarden: kwashiorkor bij eiwittekorten bij kinderen, vooral wanneer ook de borstvoeding vroegtijdig werd stopgezet; ook de geestelijke ontwikkeling kon hierdoor geremd worden; calciumtekorten en rachitis met misvormingen van het beenderstelsel; onvoldoende opname van vitamine-A (oogaandoeningen) en vitamine-D (rachitis).

De aard van de voeding, de onzuiverheden in het drinkwater en de slechte bewaar-technieken veroorzaakten verder nog storingen in de spijsvertering (dysenterie, tyfus). In tal van beschrijvende bronnen en op allerlei illustraties worden we inderdaad overtuigend geconfronteerd met het voorkomen van dergelijke kwalen als

De magere en de vette keuken.
Gravures van Van der Heyden
naar tekeningen van Pieter
Bruegel (1515-1569),
uitgegeven door Jérôme Kock,
1563.
Museum Boymans-van
Beuningen, Rotterdam.

gevolg van voedingstekorten. Bekend is verder het vroegtijdig verouderingsproces, in die zin dat jonge mensen door hun weinig elegante houding en door hun gerimpelde of door littekens aangetaste huid (onder meer door pokken) vaak reeds een indruk gaven versleten en afgeleefd te zijn. Het frequent voorkomen van blinden, kreupelen, debielen en misvormden op schilderijen uit die tijd is al evenmin toeval. Ook de eerste antropologische studies aan de hand van de militielijsten, bevestigen afdoende de enorme omvang van de lichamelijke afwijkingen en de afkeuringen wegens allerlei fysieke tekortkomingen. Regelmatig kwam het voor dat een kwart tot de helft van de lotelingen wegens lichamelijke letsels moest worden afgekeurd. Volledigheidshalve zij evenwel in dit verband nog aangestipt dat tal van misvormingen eveneens kunnen zijn voortgekomen uit een gebrekkige en onbetaalbare medische verzorging, uit zwangerschapsstoornissen en bevallingsmoeilijkheden. Medische verzorging, hoe weinig afdoende die toentertijd ook was, bleek uitzonderlijk duur: een consult kostte ongeveer een volledig dagloon. Opvallend waren ook de afwijkingen in de lichaamslengte, zoals die tegen het einde van het *ancien régime* werden geconstateerd. In de rijkere polderstreken van het noorden van de provincie Oost-Vlaanderen en in Zeeuws-Vlaanderen bedroeg de gemiddelde grootte van de rekruten $\pm 1,63$ m tegenover 1,60 m in Binnen-Vlaanderen. Niet minder sprekend zijn natuurlijk de sociale tegenstellingen. Voor lotelingen uit de hoogste klassen constateren we nog steeds voor Oost-Vlaanderen aan het begin van de 19de eeuw een gemiddelde lengte van 1,66 m; bij actieven in de sectoren handel en voeding bedroeg zij 1,65 m; voor landbouwers 1,61 m; voor ambachtsslieden 1,57 m en voor de groep 'domestieken' evenals voor de zogenaamde 'ouvriers' 1,58 m.

Het meest sprekend zijn evenwel veranderingen in de loop der tijd, waardoor eens te meer de sociale ontredde, die zo kenmerkend was voor deze tijd, wordt bevestigd. In het arrondissement Kortrijk kwam als mediaanwaarde voor de rekruten, geboren omstreeks 1790-1791, nog een lichaamslengte voor van 1,62 m. Voor de geboortecohorten van het eerste en tweede decennium van de 19de eeuw, toen de sociale crisis zich nog scherper aftekende, zou dit gemiddelde echter minder dan 1,60 m gaan bedragen.

Na enkele voorafgaande sociale crisissen tijdens de 16de en 17de eeuw werd het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw opnieuw gekenmerkt door een dramatische en dit keer ook veel sterkere daling van de levensstandaard. Een bestaansminimum, dat veeleer te bestempelen valt als een soort overlevingsniveau, kon in vele gevallen nog slechts worden bereikt via bedeling of na ingrijpen van liefdadigheidsinstellingen. Tijdens de eerste helft van de 19de eeuw zou dit proces zich nog verder doorzetten, niettegenstaande het feit dat vrouwen en kinderen nu vaker en langer in het productieproces werden betrokken, zij het dan tegen een loon dat slechts de helft of een vierde van het loon van de volwassen man

bedroeg. Uit de budgetten die toen werden opgesteld, blijkt dat het niet absoluut noodzakelijke aandeel in de besteding volkomen was verdwenen en dat voor ontspanning, lichaamshygiëne, laat staan voor culturele activiteiten, geen ruimte meer was in het uitgavenpatroon. Ook de rubriek pacht en huishuur werd sinds de bevolkingsvermeerdering van de 18de eeuw en de groeiende tendens tot grondspeculatie en 'woningpromotie', in absolute en in relatieve zin steeds belangrijker (wet van Schwabe). De huur- en pachtprizen werden des te sterker opgedreven naarmate de vraag naar kleinere woon- en grondentiteiten door het algemeen verarmingsproces toenam.

Arbeidsverhoudingen en inkomensongelijkheid

De daling van de levensstandaard van boeren en arbeiders ging gepaard met een geleidelijke ontwrichting van de ambachtelijke structuur en met een reeks sociale verschuivingen, die nog vóór de industrialisatie een veranderende mentaliteit en kapitalistische produktieverhoudingen aankondigden.

Er zijn aanwijzingen dat de arbeidsdag langer is geworden. De arbeider met tijdloon werd verondersteld van zonsopgang tot zonsondergang te werken. Wanneer hij in 'daghure' werkte kreeg hij een zomerloon en, van oktober-november tot februari-maart, een winterloon dat ongeveer 20% lager lag. Uiteraard zijn ook niet alle zomerdagen en alle winterdagen even lang; het luiden van de werkklok bepaalde dan ook begin en einde van de werkdag. In de 15de en 16de eeuw kwamen in de loop van het jaar aldus vier soorten arbeidsdagen voor die, al naar gelang het seizoen en met inbegrip van de rustpozen, 8, 10, 12 en 14 uren bedroegen. Twee eeuwen later, in 1770 voor Gent en in 1788 voor Brugge, golden niet minder dan dertien verschillende lengten van de arbeidsdag. De werktijd werd inderdaad om de veertien dagen telkens met een kwartier aangepast opdat toch maar geen arbeidstijd verloren zou gaan. Werkgevers moesten immers gedurende het hele seizoen hetzelfde zomer- of winterloon uitbetalen! De gemiddelde effectieve werktijd, over het hele jaar gemeten, was dan ongeveer tienenvhalf uur.

Voor textielarbeiders in de stedelijke centra golden, vooral 's winters, langere werktijden. In Antwerpen werkten ze in de 16de eeuw twaalf à veertien uur per dag. In 1715 staakten de kleermakersknechten omdat men ze 's avonds nog na acht uur liet doorwerken. Een ordonnantie van 1716, herhaald en bevestigd in 1781, zou hen niettemin verplichten tot 21 uur aan het werk te blijven 'met de keirse'. Linnenwevers werkten tegen stukloon; zij mochten natuurlijk zo vroeg en zo laat werken als ze zelf wilden, tenzij . . . burens klaagden over lawaai.

In de tweede helft van de 18de eeuw zijn er duidelijke sporen van een verlenging van de werktijden, ook bij de bouwvakkers. Dat het er in de 19de eeuw niet beter op werd, is voldoende bekend. In 1839 klaagden timmerknechten dat de bazen de werktijd met drie kwartier per dag wilden verlengen maar niettemin de periode van het hogere zomerloon met verscheidene weken wilden inkorten.

Het onderscheid dat ten aanzien van rechten en beloning tussen geschoolde en niet-geschoolde arbeidskrachten werd gemaakt, vervaagde geleidelijk. In de 15de eeuw en tot vrij laat in de 16de kregen gekwalificeerde bouwvakkers een loon dat 100% hoger ligt dan dat van aardwerkers, landarbeiders of metsersdieners. In de loop van de 17de en 18de eeuw werd dit verschil aanmerkelijk kleiner. Deze nivellering kwam niet tot stand via loonsverhogingen van ongeschoolden, waarvan de verdiensten trouwens om het bestaansminimum schommelden, maar via een werkelijke loonsverlaging bij de geschoolde ambachtslieden. De ambachtsmeester reserveerde voor zich zelf immers een deel van het loon dat hij de klanten voor het werk van zijn knechten in rekening bracht. Dat was het 'emolument', het 'profijt', de werkgeverswinst. In de 15de en 16de eeuw was het verboden winsten te maken op het loon van de gezellen en werd deze praktijk zelfs als immoreel beschouwd. In 1450 heette het in Brugge dat het de metselaar niet veroorloofd was 'eeneghe matsenare noch cnape . . . min dan zijn dachueren te ghevene, dan hy voor hem rekenen zal den ghenen die hem het voorzeyde werck zal doen maken'. In 1541 in

Gent mocht 'negheen vrij ticheldeckere an zijnen gheselle winnen . . . van dat hij hem te wercke stelt in dachueren' en dit verbod werd nog in 1599 bevestigd. In de loop van de 17de eeuw evolueerde de toestand van een gesanctioneerd misbruik, via een oogluikend gedulde overtreding tot een erkend en gelegaliseerd gebruik. In Brugge, Brussel, Gent en Antwerpen was het de meester nu toegestaan een zesde tot een vierde van het loon van de knecht in te houden als werkgeverswinst. In 1771 mochten in Antwerpen de meesters nog één à twee stuiver per dag inhouden op het schamele loon van 12 à 14 stuiver van alle niet-geschoolde bouwvakkers. Vanaf ongeveer 1740-1750 kwamen er in al deze steden klachten van metselaars en timmerlieden dat hun meesters niet een vierde, maar vaak de helft en meer van hun loon in de zak staken. Het loonverschil tussen de gekwalificeerde en de niet-gekwaliificeerde arbeiders was toen nog nauwelijks 15%. De geschoolde ambachtsman werd trouwens al lang niet meer de 'gezel' van zijn 'meester' genoemd; de documenten spreken nu van 'bazen' en 'knechten'.

De gezel van de 15de en de 16de eeuw was een volwaardig en beschermd lid van het ambacht waar hij 'gevrjyd' was; zijn loon stond vast en hij had 'preferentie', dat wil zeggen dat hij voorrang had bij een overschot aan arbeidskrachten. De onvrjye ambachtsman was geen ambachtslid en niet zelden een forens; hij kon alleen aan het werk wanneer geen 'vrjye' gezellen meer beschikbaar waren. De 'preferentie', die in vrijwel alle ambachtskeuren en reglementen voorkomt, verdween. De meesters, zo klaagden de knechten, nemen beunhazen, onvrjye arbeiders aan, maar laten niettemin de 'burgers de vulle dachuer betaalen ghelyck andere die tzelve ambacht wel doen connen'. In de 17de eeuw was het toegestaan onvrjien voor gekwalificeerd werk in te schakelen, mits de meester door een wekelijks contributie, het 'gezelligeld', het ambacht daarvoor schadeloos stelde. Dit 'gezelligeld' werd uiteraard door de meester van het loon van zijn onvrjye knecht ingehouden. In Gent is vanaf 1756 voor timmerlieden en metselaars de 'preferentie' verdwenen. In de jaren zestig en zeventig ging men verder: in Brugge werd het statuut van vrjye knecht afgeschaft. Wie voor 1760 'gevrjyd' was, behield zijn rechten maar nieuwe zouden er niet meer worden 'gevrjyd'. De commissie die hierover in 1770 in Antwerpen advies moest uitbrengen, was van mening dat 'den naem van vrjye knecht en het getal van dier, nergens toe dient als om desordre te maecken in een gepoliceerde stadt'. In 1774 hadden de Brugse meesters genoeg van alle preferenties en andere beperkingen van het corporatief stelsel en eisten zonder meer 'een natuerlycke liberteyt'. De Aufklärungsideeën waren blijkbaar al tot de middenstand doorgedrongen.

Dat deze hele evolutie in het voordeel van de grootste meesters werkte, ligt voor de hand. De oude ambachtsreglementen beperkten het aantal knechten en leerjongens die voor één enkele meester mochten werken, zodat ook de kleinere meesters een kans hadden leerlingen en knechten in dienst te nemen. Ook deze maatregel zou in 1784 verdwijnen. Terwijl dit alles in de richting van een volkomen vrjye arbeidsmarkt scheen te evolueren, werd anderzijds de controle op de loontrekkenden verscherpt. Gezellen en knechten die voordien soms voor eigen rekening mochten werken, kregen nu ook in sommige steden een verbod opgelegd. Loontrekkenden die in tijden van hoogconjunctuur met verruimde werkgelegenheid gewoon waren hogere lonen te eisen of zich door beter betalende meesters in dienst te laten nemen, moesten een 'afscheet', 'oorlof' of 'biljet' overleggen dat hun door hun vroegere werkgever werd gegeven. De knecht mocht zijn meester niet verlaten zonder diens toestemming. Deze maatregel, die aanvankelijk waarschijnlijk moest dienen om de kleinere meesters tegen oneerlijke concurrentie van hun collega's te beschermen, werd gebruikt om stakingen te verhinderen en werkonwilligen in bedwang te houden. Dit 'oorlof' was de voorloper van het 'werkmansboekje', de 'livret d'ouvrier', die door de wet van 22 germinal van het jaar XI een wettig en algemeen karakter kreeg.

De kloof tussen kleine meesters en knechten enerzijds en grote ondernemers anderzijds werd steeds breder. In 1756 stelden 28 Gentse bazen 167 knechten tewerk, maar drie van de bazen hadden elk een dertigtal in dienst; de 25 kleine meesters doen het met één of twee knechten. Reeds in de 16de eeuw werd de

*De eed der smeden.
Schilderij van Bernardus Frix,
1783.
Groeninge Museum, Brugge.*

toegang tot het ambacht en zeker tot het meesterschap meer en meer bemoeilijkt. Het intreegeld steeg in de loop van de eeuw veel sneller dan de lonen, en werd uiteindelijk zo hoog dat het door de loontrekkende gezelschap niet meer bij elkaar te sparen viel. Het toegangsgeld tot het ambacht der timmerlieden bedroeg in Antwerpen 10 gulden in 1497; 15 gulden in 1515; 100 gulden in 1692. Dit was respectievelijk de tegenwaarde van 85, 112 en 166 daglonen. Daarbij kwamen dan nog 100 gulden om het meesterschap te verwerven, zodat alleen nog de zonen van de meesters, die overigens slechts de halve som behoefden te betalen, het nog zo ver konden brengen. Het ambacht werd erfelijk en gesloten. Alles wijst erop dat in het stedelijk textielbedrijf deze evolutie reeds voor de 16de eeuw voltrokken was.

Uit enkele boedelbeschrijvingen van het midden der 18de eeuw blijkt hoe welgesteld sommige bazen waren. Terwijl er ambachtsmeesters waren die alleen schulden achterlieten, waren er anderen die, naast gereedschap en materialen voor het bedrijf ter waarde van 1000 à 2000 gulden, ook nog hun winsten in onroerend goed hadden belegd. Adriaan de Smet, een Gents timmerman bezat twintig huizen, die hem jaarlijks 1113 gulden opbrachten. Pieter de Smet, een metselaar, liet een bezit aan onroerend en roerend goed na ter waarde van 75 000 gulden: bijna de tegenwaarde van 375 jaarlonen van zijn knechten.

Nog sterker tot de verbeelding spreken overigens de vermogens van aristocratische landeigenaars en van de meeste groothandelaars, financiers en industriëlen. Kenmerkend voor laatstgenoemde groepen is eveneens hun interesse voor onroerend goed, in die mate zelfs dat hun vermogen voor een derde of meer in huizen, inclusief één of meer huizen van 'plaisantie', en gronden belegd was. Dat prestige-overwegingen hierbij een essentiële rol vervulden, lijkt onmiskenbaar. Bijzondere omstandigheden, zoals de laat-16de-eeuwse contractie in het bedrijfsleven alsook de ineenstorting van de grondprijzen, konden deze tendens tot immobilisatie van kapitaal wel ten top voeren. Een zelfde verschijnsel, ofschoon minder uitgesproken, deed zich voor aan het einde van de 17de eeuw en tijdens de Franse annexatie. De beperkte beleggingsmogelijkheden, de dalende grond- en huisrenten, evenals het vooruitzicht op interessantere deelnemingen in commerciële en industriële projecten, hadden evenwel tot gevolg dat tegen het einde van het *ancien régime* modernere investeringen meer en meer de overhand kregen. In Eeklo bij voorbeeld liepen in de loop van de 18de eeuw de beleggingen in gronden en huizen op tot het dubbele, terwijl de kapitaaltransacties met rentekopen en -verkoop respectievelijk vijf à acht maal zo groot werden. Frappant was trouwens ook dat een grote hoeveelheid gebouwen van openbaar nut werd aangekocht en verbouwd voor

industriële doeleinden. De stijgende behoefte aan vast kapitaal die zich tijdens de beginnende industrialisatie voordeed, kon op die manier ten dele worden onderhouden of althans relatief gemakkelijk worden opgelost.

Door verscheidene soorten bronnen worden we met de onvoorstelbare kapitaalcracht van de hoogste klassen geconfronteerd. Het is echter niet gemakkelijk een ruwe schatting van de bezitsverdeling te maken. Uit recente studies voor de stedelijke centra blijkt steeds opnieuw dat de sociale piramide gevormd werd door een spitse top van zeer gefortuneerden, eigenaars-renteniers, groothandelaars, commissiehandelaars en bankiers. Verder zou circa 50% van de ondernemers uit de diverse sectoren tot deze topgroep hebben behoord alsook 50 à 60% van de werknemers in vrije beroepen, meestal geneesheren en apothekers, en allen tezamen zouden nauwelijks 5 tot 10% van de bevolking hebben uitgemaakt.

Daarnaast kwam dan in de meeste centra een middengroep voor, bestaande uit circa 10% middelmatig vermogenden en 15 à 25% onvermogenden met toch nog een verzekerd inkomen. Voor Antwerpen kon deze classificatie vrij minutieus worden uitgewerkt op grond van de patentlijsten. De laagste groep, de volksklasse van de onvermogenden en degenen die voor hun inkomen volledig afhankelijk waren van de kans op werk en het loonniveau, kon op circa 60% worden geraamd. Voor het einde van het *ancien régime* bevond zich 20% van de bevolking in een situatie, waarbij het gezinsinkomen door giften en bedeling diende te worden aangevuld. Binnen de volksklasse zou derhalve ongeveer één op drie gezinnen een inkomen hebben gehad dat beneden het bestaansminimum lag.

Met het op gang komen van de industrialisatie nam de inkomensongelijkheid nog toe. Als typerend voorbeeld kan hier worden verwezen naar de Noordfranse stad Rijsel waar de leidende klasse, circa 7% van de bevolking, omstreeks 1820 over 57% van het vermogen beschikte. De middenklasse, circa 30% van de bevolking, legde toen nog beslag op circa 40% van het vermogen en de volksklasse, waartoe 62% van de bevolking behoorde, op nauwelijks 1,5%. Een kwart eeuw later, niettegenstaande een gelijke numerieke verhouding tussen de drie sociale klassen, bedroeg het vermogensaandeel respectievelijk 87%, 12% en 1%.

Niet minder relevant zijn ook de verschillen inzake levenswijze per sociale geleiding en daarbij komt meteen de sociale hiërarchie, zoals de tijdgenoot die zag, aan het licht. Op het einde van het *ancien régime* werden de uitgaven voor voeding onder de hoogste klassen op het dubbele geschat van die van de vrije beroepen en de kleine eigenaars; op het vier- à vijfvoudige van die der ambachtslieden en op het twaalfvoudige ten opzichte van de dagloners-knechten. Extremer waren nog de verschillen met betrekking tot de huisvesting; daarbij werden de maximale afwijkingen door de tijdgenoten op het dertig- à veertigvoudige geschat!

De reeds genoemde tendens tot het verlengen van de arbeidsduur vinden we eveneens terug op het platteland. Al beschikken we over weinig precieze gegevens over de arbeidsduur, simplificerend mag wel worden gezegd dat de curve van de vrije tijd zich gedraagt als het complement of het spiegelbeeld van de kosten van levensonderhoud. Kenmerkend voor de pre- en vroeg-kapitalistische fase is immers de daling van het arbeidsaanbod bij gunstige arbeidsmarkt en lage kosten van levensonderhoud. Vrije tijd en ontspanning genoten de voorkeur boven een maximalisering van het inkomen en het aanleggen van spaarreserves. Zodra zich op de arbeidsmarkt ook maar enigszins een gunstige verhouding voor de arbeiders voordeed, werd door de autoriteiten en de werkgevers hierover bitter geklaagd.

Uitgaande van de uitgavenposten van een doorsneegezin, gecombineerd met de nominale inkomsten die voor textielarbeiders, landarbeiders en kleine boeren bekend zijn, kunnen we enkele taxaties over de minimaal benodigde arbeidsduur doen. Om gezinnen van linnenwevers op het platteland te onderhouden zouden in de regel minstens 300 à 400 mandagen arbeid – gespreid over alle gezinsleden – vereist zijn en zulks tot en met het begin van de 18de eeuw. Slechts gedurende kortere periode ging dit gemiddelde niet op: zo moest in de jaren veertig van de 15de eeuw, in de jaren twintig en dertig van de 16de eeuw en in de jaren vijftig en zestig van de 17de eeuw de hoeveelheid arbeid tot ver boven de 500 mandagen per jaar worden opgetrokken om aan de minimumeisen te blijven voldoen. Een analo-

ge verhoging van de eisen gesteld aan de arbeidsprestaties van de linnenwevers vinden we nog duidelijker weerspiegeld vanaf het einde van het *ancien régime*; een proces dat dan tot de totale ontredde van de rurale nijverheid zou leiden. Het tweede en derde kwart van de 18de eeuw vormde een bijzonder gunstige fase: het gezinsbudget kon toen met nauwelijks 150 tot 200 arbeidsdagen in evenwicht worden gehouden.

Voor landarbeiders en kleine boeren was er een vergelijkbare ontwikkeling. Tussen de crisisfasen van de late 17de en late 18de eeuw lag op het platteland een halve eeuw van relatieve welstand en sociale voorspoed.

Dit gunstige intermezzo werd vrij abrupt afgebroken. Ontoereikende aanpassingen binnen de primaire sector zelf en de afbraak van de huisnijverheid zorgden in een minimum van tijd voor een totale ontwrichting van het maatschappelijk bestel en de meest extreme vormen van inkomensongelijkheid. Hiervan getuigt de groei van de groep der marginalen en bezitlozen en een verdere uitholling van de middengroepen. Gedurende de eerste helft van de 19de eeuw zal de groep van de ondersteunden in Vlaanderen oplopen tot ruim 40-50% van de bevolking. Daarnaast leefde dan nog ruim een kwart van de gezinnen op en rond het bestaansminimum. De beperkte koopkracht van de laagste sociale groep had bovendien tot gevolg dat ook het traditionele middenkader van ambachtlieden en handelaars steeds sterker werd bedreigd. De toplaag van grootgrondbezitters en rijke, zelfstandige boeren was immers te beperkt van omvang – 5 à 10% – en te afkerig van gedurfde investeringen om de inzet van die middenstand in positieve zin op te trekken. Een bijkomende indicatie voor de sociale aftakeling van de middenklasse is de afnemende graad van alfabetisme, die is vastgesteld voor kinderen van ambachtlieden en handelaars op het platteland vanaf het einde van het *ancien régime*. In overeenstemming hiermee mag tevens, in vergelijking met de tweede helft van de 18de eeuw, een afnemende arbeidsdifferentiatie aannemelijk worden geacht.

Weldadigheid en bijstandsverlening

De tijdgenoten waren zich terdege bewust van het verarmingsproces. Symptomatisch is het verschijnsel dat de grootscheepse hervormingsprojecten samenvielen met de periodes van sterke sociale ontwrichting. *De subventionne pauperum*, door J.L. Vives in 1525 te Brugge gepubliceerd, zou tijdens het verder verloop van de eeuw de leidraad worden voor een herziening van de sociale politiek in de Zuidelijke Nederlanden. Een gelijke situatie tekent zich af omstreeks 1770-1780, toen de hernieuwde belangstelling voor de sociale problemen en de latente vrees voor het snel aangroeiend leger van bezitlozen en marginalen, dat steeds mobieler werd en gemakkelijk tot bendevoering overging, tot uitdrukking werd gebracht in de hervormingsprojecten van Vilain XIII en Tainturier. Deze hervormingen, waarvan we ook in de meeste buurlanden zowel voor de 16de als voor de 18de eeuw verscheidene parallellen zien, waren vooral door sociaal-economische overwegingen ingegeven en bedoeld om de bestaande maatschappelijke structuren te laten voortduren. Godsdienstige en humanitaire overwegingen, waaraan vroeger ter verklaring heel wat belang werd gehecht, speelden waarschijnlijk slechts een ondergeschikte en aanvullende rol. De meest essentiële kenmerken van de hernieuwde sociale politiek bestonden immers in een betere controle van het reserveleger alsook in de manier waarop de beschikbare steunfondsen werden gecentraliseerd en toegekend. In plaats van het privé-initiatief en de talrijke caritatieve instellingen, die steun volgens vrij subjectieve normen verleenden en vaak tot het voortduren van de onwil tot werken en de bedelarij bijdroegen, werd voortaan op een centralisatie en laïcisering aangestuurd. Tijdens de Franse overheersing zouden deze hervormingsprojecten trouwens worden aangevuld en bestendigd, met name door de inrichting van de Burgerlijke Godshuizen, belast met de zorg voor hospitalen en gestichten en de Burelen van Weldadigheid, afgestemd op de hulp aan huis. Sindsdien bleven deze hervormingen van kracht tot en met de

uitbreiding van de Commissie van Openbare Onderhoud in het jaar 1925. Diverse overwegingen kunnen deze veranderingen verklaren. Laïcisering van de liefdadigheid en het opleggen van arbeidswang voor alle valide personen leken aantrekkelijke maatregelen voor de ondernemende burgerij die van de gunstige conjunctuurbeweging wenste te profiteren om de winstmarges op te trekken. Toenemende concurrentie in binnen- en buitenland en duurdere investeringen moesten door een verhoging van de produktiviteit tegen verminderde loonkosten worden ondervangen. Besloten werd dan ook om bedelaars en vagebonden in het produktieproces in te schakelen. Aan werklozen, werkschuwen en leeglopers werd niet langer steun verleend. Er moest hun een andere mentaliteit en arbeidsdiscipline worden bijgebracht, waarvoor 'correctiehuizen' en tuchthuizen werden opgericht. Tot een echte opneming in het produktieproces kwam men echter niet. De diverse maatregelen leidden tot een verder toenemen van de arbeidsmobiliteit en een te verwachten nivellering van de lonen. Door het regulariseren van de bijstandsverlening kon het loonniveau zelfs tot beneden het bestaansminimum worden teruggebracht. Tekorten werden dan aangevuld door de beheerders van de hulpkassen (uiteraard te vereenzelvigen met de gegoeden), waardoor de afhankelijkheid en onderdanigheid van de lagere klassen eens te meer werd bekrachtigd. De reorganisatie van de liefdadigheid was in menig opzicht bedoeld om een steviger greep op het groeiend arbeidsreserveleger te hebben. Vooral in de steden werd het grauw der bezitlozen als een potentieel gevaar gezien: de massale armoede kon omslaan in een opstand tegen het gezag en betekende een bedreiging voor het privé-bezit. Daarbij kwam nog dat men de armen ging mijden, daar zij verspreiders waren van allerlei ziekten en epidemieën.

*De Rue de la Boucherie te Luik.
Tegen het eind van de 18de eeuw had het pauperisme een massale uitbreiding gekregen. Schilderij van Leonard Defrance (1735-1805). Musée de l'Art Wallon, Luik.*

Een middel ter bestrijding van deze kwalen, waardoor ook de sociale orde zou worden gewaarborgd, meenden sommigen te zien in een hervorming van het onderwijs en het opvoedingssysteem. Niet alleen of niet zozeer had men daarbij de verstandelijke ontwikkeling van het volk op het oog; belangrijker waren de kansen tot moraliserende betogen en indoctrinatie, opdat het respect voor de openbare orde, het gezag en het privé-bezit niet zou worden aangetast. Dat de anders zo op laïcisering gestelde burgerij hierbij ook een ruime plaats toebedeelde aan de religieuze aspecten, ligt voor de hand.

Het aansturen op een strengere controle van de ondersteuningsfondsen en van het aantal armen heeft ertoe geleid dat voor verschillende lokaliteiten en regio's gedetailleerde armenlijsten werden aangelegd. Hoewel de omvang van de hulpverlening zelf afhankelijk was van het financieel vermogen van de instelling, bieden de armenlijsten toch een globaal inzicht in het verarmingsproces. De massale uitbreiding van het pauperisme sinds de 15de eeuw komt tot uitdrukking in de verdubbeling en verdrievoudiging van het aantal behoeftigen in Brabant. In de grote steden van het hertogdom steeg het aandeel van de huizen bewoond door armen tussen 1437 en 1526 van 10,5% tot 19%; in kleinere centra zelfs van 9,2% tot 27,3%. Nauwkeuriger en uitgebreider zijn we ingelicht vanaf de tweede helft van de 18de eeuw, wanneer de gegevens minder fragmentarisch zijn en meer regelmatige overzichten beschikbaar komen. Te hoge schattingen blijven niettemin steeds mogelijk, zoals in Brugge waar in 1772 volgens sommige bronnen ruim 50% van de bevolking behoeftig zou zijn geweest. Relevant zijn de procentuele verhoudingen die voor Oost-Vlaanderen bekend zijn voor de periode 1766-1850. Zowel in de stedelijke centra als op het platteland steeg het aantal behoeftigen. Terwijl aanvankelijk de hoogste percentages aan ondersteunden in de stedelijke verzorgingscentra waren voorgekomen – de normale toevluchtsoorden voor bejaarden en gebrekkigen – trad er in de loop van de 19de eeuw een overlast aan hulpbehoevenden op het platteland op. Destijds zou gemiddeld 25% van de Oostvlaamse bevolking op steun zijn aangewezen in plaats van het meer gebruikelijke gemiddelde van 10%. Bovendien gingen de 'marginale' groepen, invaliden, weduwen, wezen en zieken relatief minder belangrijk worden. De voornaamste reden voor de bijstandsverlening was nu werkloosheid, hongerlonen en hoog kindertal. Dramatischer nog was de toestand in West-Vlaanderen waar in het tweede derde van de 19de eeuw nagenoeg de helft van de bevolking op 'openbare onderstand' was aangewezen.

Met deze taxaties zijn we evenwel reeds ver in de 19de eeuw. De scherpe stijging van het aantal armen dat we reeds voor de late 18de eeuw constateerden en dat bij voorbeeld te Gent 16% bedroeg tussen 1766 en 1780 en 34% tussen 1780 en 1793, bevestigt eens te meer dat zich aan het einde van het *ancien régime* een structurele crisis voordeed. De symptomen manifesteerden zich eerst in de stedelijke centra, daarna ook op het platteland, zodat landarbeiders en actieven in de huisnijverheid daarna nog het leger van paupers in de stad kwamen aanvullen. Dit alles resulteerde tenslotte in het bekende beeld van 'Arm Vlaanderen'.

Dit alles contrasteert scherp met de voorgaande eeuwen, toen de Zuidelijke Nederlanden tot de welvarendste regio's van het continent gerekend konden worden. Dit blijkt althans uit enkele partiële gegevens betreffende het hoofdelijk inkomen en van het BNP tijdens het *ancien régime*.

Het BNP en het hoofdelijk inkomen

Terwijl voor het buitenland reeds door de tijdgenoten zelf enkele ramingen werden uitgewerkt, moeten we ons voor de Zuidelijke Nederlanden volkomen op historische reconstructies verlaten. Enkele ruwe schattingen, zoals die onder meer voor Veurne-Ambacht en de huidige provincie Oost-Vlaanderen werden gemaakt, kunnen hierbij behulpzaam zijn.

Zij bieden de mogelijkheid inzicht te krijgen in de conjuncturele schommelingen over middellange en lange termijn van de 16de tot en met de 18de-begin 19de eeuw (tabel 9).

TABEL 9 Geschatte waarde van het hoofdelijke inkomen in Vlaanderen: nominale (in fl.) en reële waarde (in liters rogge)

periode	Veurne-Ambacht Polders		Zandleem		Zuidoost-Vlaanderen totaal kasselrij		fl	liter
	fl	liter	fl	liter	fl	liter		
1615-1619	118	2.819	75	1.796	90	2.141		
1620-1624	138	3.130	77	1.746	96	2.189		
1625-1629	123	1.962	74	1.175	91	1.445		
1630-1634	135	2.110	83	1.305	101	1.578		
1635-1639	120	2.105	86	1.517	99	1.745		
1640-1644	155	2.553	87	1.413	111	1.828		
ca 1650							85	1.457
ca 1700							77	1.458
ca 1750							94	2.511
ca 1770							92	1.998
ca 1785							95	1.935
ca 1805							139	1.985

Voor de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw zijn we nagenoeg uitsluitend aangewezen op enkele taxaties voor de rijke landbouwzone van de Westhoek, waar vlees- en zuivelbereiding domineerde en waar de graanbouw op tarweproductie afgestemd was. Gezien de beperkte bevolkingsdichtheid die er voorkwam, is het evident dat het hoofdelijk inkomen er zeer hoog lag en de gemiddelde waarden voor het Vlaamse land met 30% tot 40% overschreed. Ook bij een vergelijking met het buitenland valt deze streek op door haar rijkdom. In Oost-Vlaanderen echter was het gemiddelde inkomen per hoofd van de bevolking in de periode 1650-1790 gelijk aan dat in de buurlanden.

Bekijken we de seculaire trend van het gemiddeld inkomen, dan wordt eens te meer de zware aantasting van dat inkomen tijdens het laatste kwart van de 16de eeuw duidelijk. Kort na de eeuwwisseling doet zich dan herstel voor, waarbij absolute maxima werden bereikt. Vanaf het tweede kwart van de eeuw dreigde een nieuwe aantasting van de levensstandaard, en blijkens ramingen voor Oost-Vlaanderen hield deze tendens aan tot en met het begin van de 18de eeuw. Zoals reeds herhaaldelijk werd vastgesteld, trad er vanaf het tweede kwart van de 18de eeuw een nieuwe expansie op. Vergeleken met de gemiddelde waarden voor de tweede helft van de 17de eeuw, lag omstreeks 1750 het hoofdelijk inkomen ruim 70% hoger. Het ligt voor de hand dat deze 'boom' in de koopkracht, samen met een relatief groter aandeel van actieven in de totale bevolking, alsmede de bevolkingsgroei, van fundamenteel belang was voor de verdere economische ontwikkeling en voor het op gang komend proces van industrialisering met voorkeur voor massaproductie. Daarbij komt dan nog een vermeerderde geldcirculatie en een massale kapitaalstroom naar de steden en regionale verzorgingscentra.

Deze conjuncturele opleving was echter van korte duur. Reeds tijdens de laatste decennia van de 18de eeuw dreigde een structurele crisis, waarvan de weerslag althans voor het Vlaamse land generaties lang zou nawerken en zelfs tot in de 20ste eeuw aanwijsbaar zou blijven.

Aan het einde van het *ancien régime* volgde een terugval van het hoofdelijk inkomen met circa 25% en opnieuw een halvering tijdens de eerste helft van de 19de eeuw. Dit alles had naast een aantasting van het consumptiepeil ook een mentale en geestelijke ontaarding tot gevolg, zodat zich van de lagere sociale klassen een apathie meester maakte en de conservatieve maatschappijbestendige invloeden sterker werden. Het arbeidsbestand kon aldus gemakkelijker worden gecontroleerd en ingepast in het normenstelsel van een zich in kapitalistische zin ontwikkelende maatschappij.

Opmerkelijk is ook dat het verzet van de arbeiders tegen het verslechteren van hun situatie maar zelden georganiseerde vormen aannam en bovendien in de loop van de drie à vier eeuwen van de Nieuwe Tijd alleen succesrijk was, wanneer zich voor

hen gunstige verhoudingen op de arbeidsmarkt voordeden. Het was meestal na, vrijwel nooit tijdens, een duur jaar dat stakingen en acties voorkwamen. Bovendien werd nooit een loonsverhoging geëist die de koopkracht op een peil zou brengen dat hoger lag dan in het verleden: men ijverde voor het behoud van de levensstandaard en tegen het verder dalen van de koopkracht. De arbeidsreserve, die juist in jaren met aanhoudende duurte bleef groeien, heeft uiteindelijk de Nieuwe Tijd ondergaan als een periode van dalende levensstandaard, langere arbeidsdagen en groeiende sociale ongelijkheid.

Besluit

Daar België wordt beschouwd als het eerste land op het continent dat Engeland zou volgen in het vormen van een geïndustrialiseerde maatschappij, was het essentieel en noodzakelijk hier de klemtoon te leggen op de economische en maatschappelijke structuren tijdens de voorbereidingsfase van deze industrialisatie. Hierbij komt nog dat het historisch onderzoek in dit verband voor België in menig opzicht wordt bemoeilijkt door bepaalde misvattingen en foutieve generalisaties in de oudere historiografie, waarin de Zuidelijke Nederlanden als een economisch achterlijk gewest werden beschouwd. Een dergelijke voorstelling is evenwel niet te verenigen met de vroege start van de industrialisatie in het land.

Ook al blijven de meeste evaluaties nog vrij oppervlakkig en onvolledig, vast staat wel dat de meeste industriële en commerciële sectoren sinds het midden van de 18de eeuw aan een bijzonder snelle expansie toe waren. Regelmatig werden er trouwens omzetstijgingen van 5% en meer per jaar bereikt, een groeiritme dat veelal gelijk was aan of zelfs hoger dan dat in de buurlanden. Kenmerkend is ook dat de produktie aan het einde van het *ancien régime*, in tegenstelling tot de expansieve 16de eeuw, reeds veel sterker op massagoederen was afgestemd. Wel lijkt het aannemelijk dat de verhoogde produktie niet alleen door technische verbeteringen en een efficiëntere arbeidsverdeling werd bereikt, maar in menig opzicht ook door meer arbeid en een langere arbeidsduur. In de huisnijverheid en de ambachtelijke nijverheid was dit bovendien het aangewezen alternatief om aan de concurrentie het hoofd te bieden.

De aanpassingen in de primaire sector bleven daarentegen heel wat gematigder en konden althans tegen het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw nog slechts moeizaam het ritme van de bevolkingsstijging bijhouden. De verhoging van de produktiecapaciteit en van het totale beschikbaar gestelde calorieënbestand werd eerder bereikt door een uitbreiding van het areaal, door het opnemen van nieuwe gewassen en door enkele aanpassingen in de distributie. Wijzigingen in het consumptiepatroon, met name het opnemen van de aardappel in het dagelijks voedselpakket, zorgden nog voor het bestendigen van de demografische groei en het tijdelijk oplossen van de levensmiddelenvoorzieningsproblemen. Tevens leidde de invoering van de aardappel tot een substantiële kostprijdsdaling van het voedingspakket en remde op die manier ook elke loonsverhoging af. Dit wordt duidelijk wanneer we weten dat de voeding driekwart van de uitgaven opslokte. Vooral op het platteland, waar de huisnijverheid zich steeds meer vestigde en tussen de perioden 1720-1730 en 1770-1780 voor relatief gunstige arbeidsomstandigheden zorgde, kenmerkte zich het midden van de 18de eeuw door een stijging van de koopkracht. Het is kenmerkend dat alle perioden van hoogconjunctuur, althans tijdens de aanloopfase, door een gunstige sociaal-economische en demografische ontwikkeling binnen de plattelandsgemeenschap worden gekenmerkt. Tot en met de 18de eeuw werden de conjunctuurgolven in essentie bepaald door de 'leefbaarheid' van het platteland. Een stijgend hoofdelijk inkomen in de agrarische sector in de ruime zin, die gedurende het gehele *ancien régime* twee derden van het BNP bleef leveren, lag aldus ten grondslag aan de expansie van de 16de en 18de eeuw. Dit betekent zeker geen onkenning van andere bepalende factoren zoals de vergroting van het wegnnet, het voorkomen van een ondernemende burgerij, de mogelijkheden tot kapitaalvorming en -overdracht of de technologi-

sche kennis. Essentieel bleef echter, en wel tot diep in de 19de eeuw, de binnenlandse koopkracht. Al die tijd bleven de investeringsquota en de buitenlandse handel in vergelijking met het BNP van ondergeschikt belang.

Ontoereikende groeimogelijkheden, een tekort aan investeringen en overtrokken fiscale en heerlijke verplichtingen hadden evenwel tot gevolg dat afvloeiing naar de stedelijke centra zowel tijdens de 16de eeuw als in de late 18de eeuw een noodzaak werd. Dit leidde weer tot het snel toenemen van het aantal werkzoekenden in de steden, zodat prijzen en lonen steeds sterker uiteen liepen en de verarming toenam. Vooral op het platteland in Vlaanderen werd, mede door de crisis van de huisnijverheid en niettegenstaande het feit dat de arbeidsfrequentie en de arbeidsduur steeds maar werden opgetrokken, een onomkeerbaar proces ingezet. Een regio die lange tijd als een der welvarendste was beschouwd, verviel in een minimum van tijd tot de meest achterlijke. Lage lonen, een gering hoofdelijk inkomen, een massa ondersteunden en een hoge graad van analfabetisme werden de kenmerken die gedurende ruim een eeuw het beeld van 'Arm Vlaanderen' zouden bepalen. Wallonië kende daarentegen door zijn steenkoolmijnen en zijn metaalnijverheid een vroege industrialisatie met een grotere produktiviteit en hogere lonen. Geleidelijk zou tussen beide landsdelen een economische, sociale en ook culturele kloof groeien die het politieke bestel van België gedurende lange tijd zou kenmerken.

Instellingen in noord en zuid

'Leo Belgicus'.
Kaart van de zeventien
provinciën in de vorm van een
leeuw, het heraldisch symbool
van de Nederlanden.
Ets van N. J. Visscher,
Amsterdam 1630.
Universiteitsbibliotheek,
Amsterdam.

De burgerlijke overheden en hun permanente kaders 1480-1579

De eenmaking van de 'Lage Landen bi der See' tussen 1384 en 1543 was onder meer het gevolg van de verzwakking van de middeleeuwse feodaliteit als internationaal politiek systeem. Ook als intern-staatkundige basis voldeden de feodale kaders niet meer voor de nieuwe nationale staten, waar de voormalige vazallen/leenmannen tot monarchale landsheren waren uitgegroeid; dezen wilden volgens 'nieuwe' staatsrechtelijke doctrines regeren.

Zowel door de samenvoeging van voorheen volkenrechtelijk vreemde territoria als door het vorstelijk beleid met sterk centraliserende inslag, ontstond de behoefte aan aanpassing van de staatsstructuren. Desondanks werden de feodale structuren niet afgeschaft. Bepaalde oude lokale en regionale organen gaven zelfs gedurende het hele *ancien régime* blijk van grote levenskracht;¹ andere bleven bestaan zonder rol van betekenis. Doch boven en naast de bestaande functies kwamen nieuwe tot stand. Aanvankelijk voorbijgaand, informeel en *ad hoc*, groeide een aantal gaandeweg – louter pragmatisch en doorgaans zonder betwisting van de overheid, eventueel met haar oogluikend goedvinden – uit tot permanente kaders. De min of meer lange tijdsduur, de herhaling of de gewoonte formaliseerden eigenlijk de recente functies zonder tussenkomst van de machthebber. Op een enkele uitzondering na² waren de zogenaamde oprichtingen van staatsinstellingen door de vorstelijke *potestas*, of namens haar, meestal slechts de formele sanctivering van empirisch tot stand gekomen overheidsorganen. Meer nog, deze 'ingrepen' van hogerhand waren goeddeels slechts momentopnamen in het ontwikkelingsproces van permanent geworden structuren; de instellingen hielden niet op verder te evolueren en zich aan wisselende tijdsomstandigheden aan te passen. Er bestonden zelfs permanente structuren en functies die nooit een formele bekrachtiging kregen; niet noodzakelijk was hun invloed daarom geringer. Wij denken hier bij voorbeeld aan sommige privé-secretarissen van vorsten en landvoogden in de Nederlanden.

Statuut van Land en Kroon

TERRITOIR

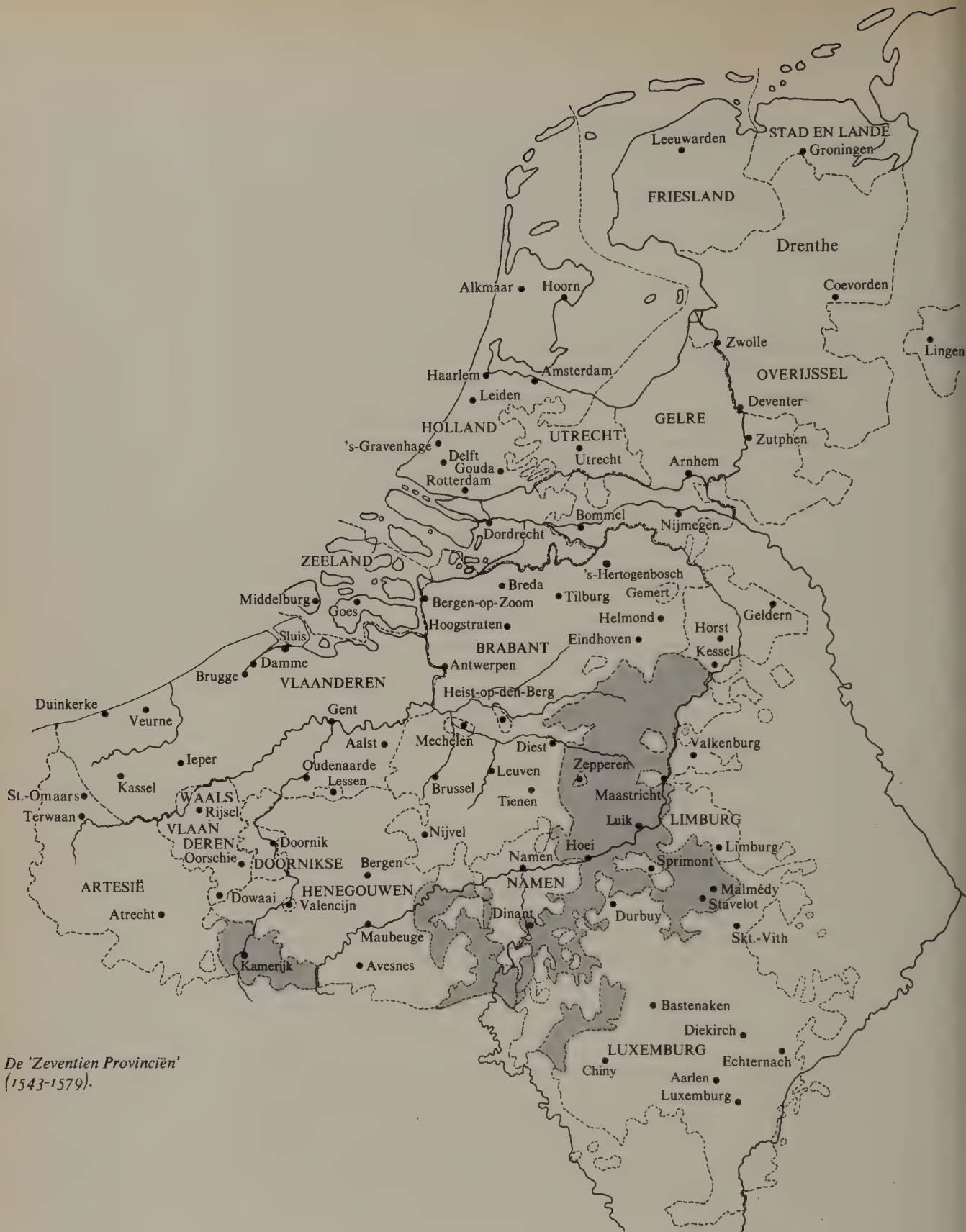
De vereniging van de Nederlandse gewesten ('Landen van herwaerts overe', 'Païs de par decha') had met Filips de Goede, hertog van Bourgondië, voorgoed een aanvang genomen. Bij zijn troonsbestijging was hij al vorst over beide Bourgondiën ('Landen van derwaerts overe', 'Païs de par delà') en graaf van Vlaanderen en van Artesië. Hij verdient dan ook de eretitel van 'conditor Belgii' door tijdens zijn regering (1419-1467) nog de hertogdommen Brabant, Limburg met Overmaas, Luxemburg en de graafschappen Namen, Holland, Zeeland en Henegouwen te verwerven. Zijn bet-achterkleinzoon Karel V, koning van Spanje en keizer van het Heilige Roomse Rijk, voltooide dat beleid. Als soeverein over het Bourgondisch patrimonium voegde hij daar de heerlijkheden Doornik en het Doornikse (1521), Friesland (1515-1523), het Nedersticht Utrecht en het Oversticht Overijssel (1528) en Drenthe, evenals Groningen en de Ommelanden (1536) aan toe. Met de herovering van het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen in 1543 rondsloeg hij de eenmaking van de Nederlanden af. Het graafschap Lingen, dat keizer Karel in 1548 nog aan onze contreien toevoegde, heeft daarbij echter nooit territoriale aansluiting gevonden.³ Ook Luxemburg en Limburg waren grotendeels afgesne-

den van de overige landsdelen en wel door het prinsbisdom Luik, waarmee de Nederlanden evenwel sedert 1518 in een bilateraal neutraliteitsverdrag waren verbonden.⁴ Dit lag voor de hand, aangezien slechts een smalle, kronkelige strook over het Luikse grondgebied heen de verbinding vormde en het prinsbisdom bovendien bezaaid was met Luxemburgse, Naamse en Limburgse enclaves.⁵ Nog andere kleine entiteiten vielen als vrije heerlijkheden buiten het Nederlandse rechtsgebied.

Politieke onafhankelijkheid en territoriale integriteit vereisen ten allen tijde volstreekte waarborgen tegen elke mogelijke staatsrechtelijke medezeggenschap of politieke inmenging van buiten af. Vorstelijke verordeningen van 24 juli 1521 en van 2 januari 1522 verklaarden daarom het Parlement van Parijs voortaan onbevoegd in zaken van contentieuze rechtspraak uit de voormalige Franse leengebieden.⁶ Bij het verdrag van Madrid in 1526 verplichtte Karel V de Franse koning dit te bekrachtigen. Drie jaar later dwong de keizer zijn rivaal bij de Damesvrede of vrede van Kamerijk (5 augustus 1529) al zijn oude leenbanden met en alle eventuele volkenrechtelijke aanspraken op gewezen dépendances van Frankrijk op te geven, met name op Kroon-Vlaanderen, Rijsel-Dowaai-Oorschie ('Flandre Gallicante') inbegrepen, een deel van het Doornikse (linker Scheldeoever) en Artesië. Karel V moest zich weliswaar bij de afstand van het hertogdom Bourgondië – sinds 1493 bij de vrede van Senlis bij Frankrijk – definitief neerleggen; van Frans I werd echter de belofte afgedwongen zich in het vervolg te onthouden van elke politieke of militaire interventie ten gunste van Karels tegenstanders in de Lage Landen.

Met betrekking tot het keizerrijk trachtten Nederlandse onderhandelaren sedert 1540 met de Duitse Rijksdag een soortgelijke overeenkomst te sluiten. Onder protest van de Duitse keurvorsten had Karel V reeds in 1531 unilateraal de staatsrechtelijke banden van de Nederlanden met het keizerrijk verbroken. Diverse oude keizerlijke leenrechten waren *formaliter* nog van kracht ten aanzien van Rijks-Vlaanderen (de Landen van Aalst, Waas en Dendermonde, de Ovérschelde, alsmede de Vier Ambachten), het andere deel van het Doornikse, Brabant-Limburg-Overmaas, Holland-Zeeland-Henegouwen, Namen en Luxemburg; Friesland, Groningen en de Ommelanden, het Sticht en Gelre-Zutphen hadden als leden van de Westfaalse Kreits zelfs recentere relaties met het Roomse Rijk. De Transactie van Augsburg, die na jarenlang onderhandelen op 26 juni 1548 tot stand kwam, onttrok de betrokken Nederlandse gewesten aan de Westfaalse Kreits en bracht ze samen met alle overige Nederlandse landsdelen onder in een nieuwe, daartoe opgerichte 'Nedererfandse' – gewoonlijk Bourgondische genoemde – Kring. De rechten van het keizerrijk werden strikt beperkt tot een geringe jaarlijkse contributie van de Kreits in ruil voor militaire 'becherming, hulp en bijstand'. Zo niet, dan zou de keizerlijke fiscaal ze voor het *Reichskammergericht* mogen dagvaarden. De mogelijkheid tot executie van een eventueel vonnis was echter absoluut nihil, want zij was slechts denkbaar door middel van een oorlog van de keizer tegen de keizer! Overigens raakten deze bepalingen na een paar jaren in onbruik. Hoewel de leenrechtelijke verhouding juridisch niet duidelijk werd opgeheven,⁷ kwalificeert Nève de Augsburgse conventie zelfs in rechterlijk-organisatorische zin als 'de definitieve losmaking der Nederlanden, voor zover Bourgondisch, van het Rijk'. Ondanks het stemrecht van een vertegenwoordiger van de Bourgondische Kring in de *Reichstag* en Bourgondische assessoren in het *Reichskammergericht*, konden de beide organen sindsdien immers geen enkele zeggenschap meer uitoefenen in de Nederlanden.⁸

Ondanks hun streven naar eenheid, integriteit en onafhankelijkheid bezaten de Bourgondische hertogen noch Karel V en Filips II voor de Nederlanden een algemene rechtstitel van koning, heer, of wat dan ook. Staatsrechtelijk werd door de eenmaking van de Lage Landen geen eenheidsstaat gevormd, maar een personele unie van vorstendommen, die eigen rechtssystemen hadden. Met andere woorden, er ontstond een statenbond waarvan alle leden één en dezelfde soeverein hadden. Daardoor was deze bij zijn troonsbestijging verplicht zich in elk van de gewesten

De 'Zeventien Provinciën'
(1543-1579).

respectievelijk als hertog, graaf of heer te laten erkennen. De afzonderlijke rechtstitels die hij voor elk van deze landen bezat, worden derhalve in de *suscriptio* van alle plechtige akten één voor één opgesomd: '... Hertoge van Brabant ..., van Gelre ..., Grave ... van Vlaanderen ..., van Hollandt ..., Heere van Vrieslandt, ... van Mechelen ...'.

Naarmate er echter mede ten gevolge van de centralisatiepolitiek meer en meer supra-gewestelijke instellingen kwamen en de centrale organen rechtstreeks aan de

burgers verplichtingen konden opleggen, tenderden de Nederlanden *de facto* van statenbond naar bondsstaat.

In dezelfde mate als de unie van gewesten steeds reëler werd, vond de term Nederlanden als staatkundig begrip ingang. De officiële documenten bleven evenwel in de regel van het confederale standpunt uitgaan. Zij hebben het daarom, zoals in de 15de eeuw, over 'Nyderlan(n)de', 'Landen van herwaerts overe', 'noz Païs d'em-bas' (in de 16de eeuw ook 'Païs Bas' en 'Países Baxos') – telkens in het meervoud. Ook de 16de-eeuwse Italiaanse koopman Ludovico Guicciardini schrijft in die zin over de 'Paesi Bassi'.¹⁰ Het belangrijkste deel voor het geheel nemend, vermelden zekere archivalia in de 16de eeuw desondanks ook 'Vlaend(e)ren', 'Flandre(s)', 'Flandes' en 'Fiandra', zelfs in de staatsstukken.¹¹ Met deze laatste benamingen werden toentertijd in het buitenland ook alle Nederlandse gewesten te zamen aangeduid ('nazione fiammingha').¹² De benaming Nederland kwam minder voor, hoewel de 'Anschläge' van de Duitse Rijksdagen in 1422, 1427 en 1431 al van 'im Nyderlande' en 'aus dem Nyderlande' gewaagden. Ook in een proces van vóór 1530, een beroepszaak voor het *Reichskammergericht*, hanteert men de term 'Niderlandt'. Het verdrag van Augsburg van 1548 heeft het door elkaar over 'Ni(e)dererblanden' en 'Ni(e)dererbland'.¹³ Toch bleef het enkelvoud meestal beperkt tot de literatorenkringen: de humanisten schreven 'Belgium' en de latere geuzen zongen in hun strijdliederen tevens over 'Niderlandt'.¹⁴ Alsnog prevaleerde het gewestelijk particularisme; het besef van samenhangigheid en eenheid groeide bij de bevolking vrij langzaam. Dit hoeft helemaal niet te verwonderen, aangezien de nationaliteitsgedachte in Europa pas vooral in de 19de eeuw echt gestalte kreeg. De termen 'Noordelijke' en 'Zuidelijke' Nederlanden komen helemaal niet in aanmerking; het zijn scheppingen van veel latere tijd. Buiten de Fries- en Franssprekende streken was er in de Nederlanden geen wezenlijk taalverschil. De vorstelijke administratie bediende zich uitsluitend van het Frans en het Nederlands; dit laatste werd in de officiële stukken echter met 'Dietsch' en 'thiois' aangeduid, met als synoniemen 'Nederduytisch' en 'bas-allemand', evenals 'Vlaemscher tale', 'flameng' en 'lingua Belgica'. Ook voor Friesland en voor de Friese Ommelanden gold het Diets als de enige administratieve taal. Ofschoon soldaten uit Luxemburg goeddeels in de Nederduitse regimenten werden ingedeeld, gebruikten de vorstelijke instellingen in dat gewest echter het Frans. Aan het Hof in Mechelen en daarna in Brussel was de 'Walscher tonge' de werktal. Desondanks was grondige kennis van het Nederlands bij de meeste benoemingen in de regeringsraden een vereiste. Onder Filips II won het Castiliaans administratief eveneens aan betekenis.¹⁵

Over de inhoud van de term 'de Zeventien Provinciën' is reeds veel geredetwist. Was het – zoals Johan Huizinga stelt – een kreet voor een onbepaalde, niet te grote hoeveelheid? Of heeft Robert Fruin het bij het rechte eind als hij de kwantiteit letterlijk neemt? Hij verantwoordt dit, omdat in 1555 hetzelfde aantal landsdelen een uitnodiging ontvingen om bij de plechtige troonsafstand van Karel V met een deputatie aanwezig te zijn. A. van der Essen houdt het getal *qua tale* aan, doch zijn lijst van gewesten verschilt van de vorige; op grond van de bovengenoemde beschrijving der Nederlanden van 1567 door Guicciardini meent Van der Essen Jr. dat de benaming betrekking had op de feodale titels die Karel V en Filips II in onze contreien telden. De Utrechtse rechtshistoricus Doeleman rekent op grond van meestal pertinente argumenten in zijn artikel van 1971 vooral af met de opvattingen van Van der Essen. Met zijn conclusie dat de gewesten slechts te onderscheiden zijn naar de statencolleges, valt hij eigenlijk de stelling van Fruin bij.¹⁶ Organisatorisch bestonden de Nederlanden evenwel sedert de afronding van de territoriale eenheid uit de volgende eenheden: 1 Brabant, het markgraafschap Antwerpen-Herenthals en de co-soevereiniteit over Maastricht¹⁷ inbegrepen; 2 Limburg met Overmaas;¹⁸ 3 Luxemburg en Chiny; 4 Gelre, dat samen met Zutphen één bestuurseenheid uitmaakte; 5 Vlaanderen; 6 Artesië; 7 Henegouwen; 8 Holland; 9 Zeeland; 10 Namen; 11 Mechelen, dat uit twee enclaves in Brabant bestond, met name het district Mechelen en het ressort met onder meer Heist-op-den-Berg;¹⁹ 12 Friesland; 13 het Nedersticht Utrecht; 14 het Oversticht Overijssel-Drenthe,

waarmee gemakshalve ook Lingen, Wedde en Westerwolde verbonden zijn geweest; 15 Groningen en de drie kwartieren der Ommelanden;²⁰ 16 Waals-Vlaanderen; 17 Doornik en het Doornikse; 18 Valencijn, dat volgens ons administratief en gerechtelijk duidelijk van Henegouwen te onderscheiden was.²¹ Ook het zogenaamde Debattenland – dit is de kasselrij Lessen-Vloesberg, sedert de 13de eeuw een twistappel tussen de graven van Vlaanderen en Henegouwen – maakte een aparte entiteit uit. Het ressorteerde tenminste gerechtelijk noch onder de provinciale Raad van het ene, noch onder die van het andere gewest.²²

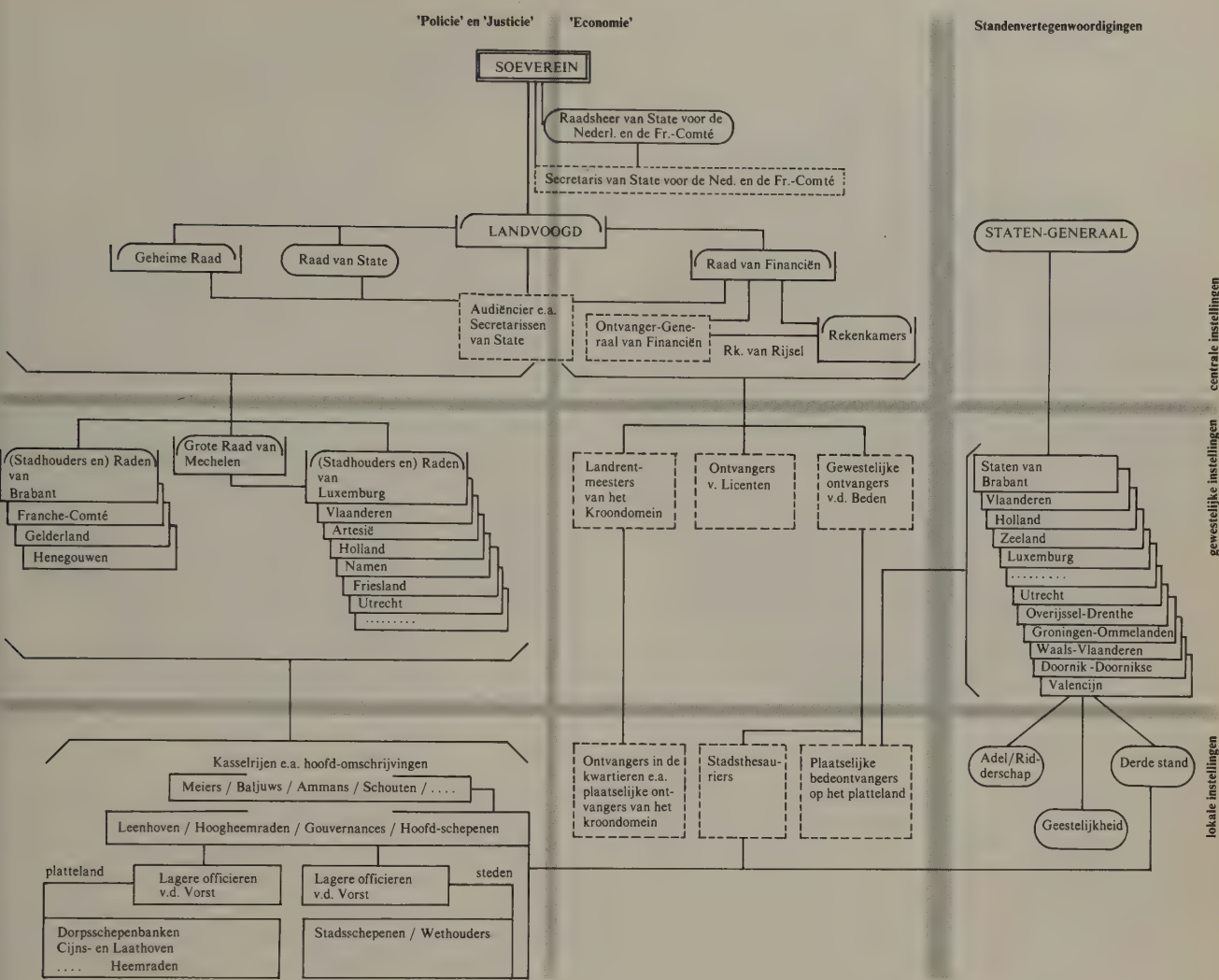
Bij de Bourgondische Kring hoorden tenslotte nog het al te dikwijls vergeten graafschap Bourgondië en de voormalige *dépendance* van het hertogdom Bourgondië, namelijk de Charolais (ten zuiden van het genoemde hertogdom). Zoals de Nederlandse provinciën elk *sui generis* onder dezelfde vorst ressorteerden, zo vond ook de Franche-Comté met de Charolais een plaats in de personele unie van landsdelen.²³ Zij werden trouwens opgenomen in het conglomeraat van de territoria dat bij de 'Pragmatieke Sanctie' op 4 november 1549 voor eeuwig 'één en ondeelbaar' werd verklaard. Hierbij was het overigens duidelijk de bedoeling de interne samenhang van de personele unie te bevestigen en voor de toekomst te beveiligen tegen mogelijke successiegeschillen en de verdelende gevolgen vandien. Alle regionale dynastiek-rechtelijke normen of erfrechtelijke costume werden met betrekking tot de landsheerlijkheid door middel van één uniforme opvolgingsregeling gelijk getrokken. Nagenoeg alle gewestelijke Staten juichten met hun snelle bekrachtiging deze Pragmatieke Sanctie toe.²⁴

KROON

In de Nieuwe Tijd werden de feodale verbintenisrechtelijke verhoudingen geleidelijk aan ondergeschikt aan de publiekrechtelijke verhouding soeverein-onderdaan. Vergeleken met de middeleeuwse politieke theorieën, waar wetgeving en gratieverlening uit de 'justitia' voortvloeiden,²⁵ beschikte de nieuwe soeverein over *police*,²⁶ *justicie* en *gracie*. Volgens het soevereiniteitsbegrip van Jean Bodin (*Six livres de la République*, 1567) verenigt de vorst in zich de bevoegdheid tot wetgeving, regeling van bestuurszaken, rechtspraak, gratiëring en het recht van oorlog en vrede;²⁷ hij is niet door zijn eigen wetten gebonden.

De soeverein was eveneens in de Nederlanden de hoogste wetgever en rechter, alsmede de enige gratieverlener. De 'trias politica' dateert pas van latere tijd, zodat ons huidige begrip bestuur in de Nieuwe Tijd zowel onder 'police' als onder 'justicie' en 'gracie' is terug te vinden. Er bestonden dan ook nagenoeg geen overheidsorganen die zich uitsluitend hetzij met rechtspraak, hetzij met bestuur inlieten. Overigens waren de publiekrechtelijke en privaatrechtelijke aspecten van de koninklijke macht – 'the king's two bodies' – zodanig met elkaar verstrengeld dat de toenmalige permanente kaders zelf moeite hadden om deze voor hen subtiële abstracties in de praktijk uiteen te houden. De overheidsorganen zelf lagen dan ook bij voortduring over competenties onderling overhoop. Onze figuren (pag. 317 en 332) zijn daarom slechts pogingen tot schematisering, met de onvolmaaktheden eigen aan vereenvoudigingen. Zij geven geen evolutie weer en beantwoorden strikt genomen slechts aan de korte periode na de voltooiing van de eenheid tot de komst van Alva. De bedoeling is echter via een organisatieschema de weg te wijzen in de complexe doolhof van staatsstructuren, hun invloedssferen en geledingen.

Reeds vóór de beëdigingsplechtigheden bezat de dynastieke erfopvolger de vorstelijke *potestas*; desondanks was de uitoefening ervan slechts provisorisch. Bij de inhuldigingen door de respectieve geconstitueerde vertegenwoordigers van de onderdanen werd hij in de uitoefening van zijn hoge overheidsrechten evenwel pas definitief erkend, nadat hij of zijn vertegenwoordiger had gezworen de fundamentele privileges en tradities van het betrokken gewest te zullen eerbiedigen. Hierdoor kwam het contract tussen Kroon en onderdanen tot stand. De Nederlandse landsheren bezaten immers niet het absolute oppergezag, de 'plenitudo potestatis', zoals de beoefenaren van het Romeinse recht het de Europese vorsten uit allerlei teksten van glossen op het *Corpus iuris Justiniani* voorhielden: 'Rex

habet omnia iura in scrinio pectoris', 'Quod principi placuit, legis habet vigorem' en dergelijke. Traditioneel waren de Nederlandse provinciën daarentegen gewend aan een gematigd koningschap, een soort verdragsmonarchie. Het was er overal geconditioneerd door een verscheidenheid aan geschreven rechten en vrijheden, in de loop van vorige eeuwen van de middeleeuwse rijksoversten, leenmannen, hertogen, graven en landsheren door steden, gilden, ambachten, clerus, adel, enzovoort, verkregen of afgedwongen. De waarde van die perkamenten vellen moet evenwel niet worden overtrokken. Zij zijn immers slechts de neerslag van de machtsverhouding tussen vorst en onderdanen op een gegeven ogenblik. Hoewel de latere tijden ernaar bleven reflecteren, was de toepassing ervan niet afhankelijk van de rechtsposities, maar veeleer van de schommelingen in de machtsposities. Hoe dan ook, de vorstelijke politieke macht was in de onderscheiden landsdelen zelf in mindere of meerdere mate indirect. Hierbij speelden ook de afstand en het relatief geringe belang van provinciën als het Groningse, het Oversticht, Friesland, Gelre-Zutphen en Luxemburg in het voordeel van hun respectieve eigenheid en zelfstandigheid. Voortdurend hebben de Bourgondische hertogen en hun opvolgers gepoogd tegen die gezagsverbrokkeling in te gaan door middel van centralisatie, doch met wisselend succes. Bij de Grote Privileges had Maria van Bourgondië in 1477 de aanslagen van haar voorgangers op de tradities moeten afvallen om opstand te vermijden. Ook Maximiliaan van Oostenrijk moest een decennium later concessies doen. Toen de Nederlanden in de tweede helft van de 16de eeuw revolteerden, ging het in wezen eveneens over de inhoud van het soevereiniteitsbegrip en de begrenzing van de landsheerlijke prerogatieven. De 'Blyde Incomp-

Algemeen organisatieschema van de overheidsorganen in de Nederlanden (1517-1579).

— adviserende bevoegdheid
— beslissingsbevoegdheid
- - - louter uitvoerende organen

Zegel en contrazegel van Karel V aan een sententie van de Grote Raad van Mechelen van 2 december 1524. Stadsarchief Mechelen, charter nr. 332.

ste' in Brabant, door de opstandelingen geïdealiseerd, had ooit eens in het *ius resistendi* voorzien, ingeval de vorst de overeenkomst met de onderdanen niet naleefde.²⁸ Vóór 1581 en zelfs nog daarna werd de vorstelijke soevereiniteit *in se* door de 'rebellens' niet betwist; zij kwamen daarentegen op voor de voortzetting van de participatieve besluitvorming in het regeringsbeleid.

Buitendien was de vorstelijke macht in haar uitoefening beperkt door meestal ongeschreven regionale en lokale gewoonten, die sterker waren dan elke staats-theorie. Ondanks de principiële voorrang van het landsheerlijke edictale recht op het costumiere recht, bestreek de vorstelijke wetgeving in hoofdzaak slechts het staatsrecht, met inbegrip van het administratief recht en het strafrecht: 'creatie' van overheidsorganen, procesrechtelijke verordeningen, edicten voor de openbare orde (tegen 'ketters' en landlopers; censuur op boeken, geschriften en theater; het houden van taveernen en cabarets . . .), kortom vooral wetten met betrekking tot het openbare leven.²⁹ Van het hoogste gewicht waren de twee criminele ordonnantiën van 5 en 9 juli 1570, de eerste codificering en uniformering van het strafrecht, respectievelijk het strafprocesrecht in onze gewesten. Hoewel formeel bij de Pacificatie van Gent opgeschort, bleven de beide codices tot het einde van de 18de eeuw zoal niet rechtsgeldig, dan toch gezaghebbend zowel in de latere Verenigde Provinciën als in de Koninklijke Nederlanden.³⁰

Economische en sociale wetten stonden niet stelselmatig op het regeerprogramma van de overheid, hoewel er wel verordeningen werden uitgevaardigd met betrekking tot de staatshuishouding en het fiscaal recht die op de 'commercie' en op het sociale leven hun weerslag konden hebben, zoals: jachtedicten; onderhoudsregelingen voor dijken, duinen, bruggen en straatwegen; verbod van handel op de vijand, met name dat van 3 september 1542 op Frankrijk; bijzondere wetten tot invoering of biljoenverklaring (ongeldigverklaring) van muntstukken en tot vaststelling van muntkoersen (bij voorbeeld de belangrijke muntordonnantie van 20 februari 1521, die onder meer de gouden karolusgulden, *a pari* met de rekengulden, invoerde);³¹ reglementen tot loon- en prijsbeheersing³² en verbod graan uit te voeren wegens dreigende schaarste.³³

Op het terrein van het burgerlijk recht waagden de vorstelijke edicten zich nauwelijks. Het aandeel van het wettenrecht ten dezen wordt door J. Gilissen voor de

regeringen van Karel V en Filips II respectievelijk slechts op 1,5% en op 4% geraamd. De privaatrechtelijke betrekkingen tussen de onderdanen bleven dus vooral geregeld door het costumiere recht van de oorspronkelijk samenstellende delen in elk der gewesten; het gewoonterecht was in al die rechtskringen in min of meer grote mate verschillend. Sommige costumen hadden tijdens de middeleeuwen weliswaar een optekening gekregen in de zogenaamde rechtsboeken of costumiers en aldus een zeker gezag verworven, doch zij hadden geen officiële rechtsgeldigheid.³⁴ Alleen door de ongeschreven rechtsgewoonten van overheidswege te laten codificeren en vervolgens te homologeren, betrad de landsheer eveneens de sfeer van het privaatrecht. Met de bedoeling zo een grotere rechtseenheid en -zekerheid te realiseren, gaf Karel V voor het eerst op 7 oktober 1531 opdracht tot dit gigantische werk ('endedens six mois!'). Voortaan zou ook de interpretatie van het gewoonterecht aan de vorstelijke raden zijn voorbehouden. De herhaalde bevelen tot homologatie werden echter slechts schoorvoetend en ten dele opgevolgd, ook al omdat niet volledig ten onrechte werd gevreesd voor het verloren gaan van een stuk vrijheid. Dientengevolge kregen tussen 1531 en 1579 nauwelijks een twintigtal lokale costumen het karakter van vorstelijke wet. Niet zonder belang was nochtans dat op deze wijze tevens belangrijke delen van het handels- en zeerecht in ordonnances werden gegoten en meer uniformiteit verwierven, vooral bij de ordonnantie van oktober 1563 en de plakaten van oktober 1569 en januari 1570. Verder werden vóór 1579 toch 330 costumen opgetekend, meestal uit Vlaanderen. Op het gebied van het privaatrecht moet ook worden gewezen op de receptie van het geleerde geschreven recht, met name zowel het canonieke recht als het Romeinse recht in zijn middeleeuwse interpretatie van glossatoren en postglossatoren, als uitleggend en als suppletioir recht.³⁵

De hierboven aangehaalde verordeningen zouden wij thans wetten in materiële zin noemen. Formeel spreken de toenmalige stukken evenwel van 'placcaert', 'ordonnancie', 'edict' – eventueel 'Eeuwig Edict' –, 'Pragmatieke Sanctie' en 'instructie', al dan niet in onderlinge combinatie. Hoewel zekere termen de tendens vertonen te beantwoorden aan verschillende soorten 'open brief' elk met eigen uitwendige en inwendige vormen,³⁶ moeten wij nog grondige diplomatische studies afwachten teneinde dat goed te doorzien. Mogelijkerwijze had de evolutie zich nog niet gestabiliseerd. Veelal zijn de rechtsvoorschriften met algemene strekking naar vorm niet te onderscheiden van bij voorbeeld benoemingen, diverse soorten vergunningen, gratieverleningen en transfers van overheidsgelden. Thans zouden wij de laatste soort beslissingen inhoudelijk onder de bestuurlijke of uitvoerende maatregelen onderbrengen. Hetzelfde geldt voor de 'instructie', die destijds zowel een overheidsorgaan kon constitueren als aan een ambtenaar richtlijnen verstrekken voor een kortlopende opdracht, dan wel voor de uitoefening van zijn normale taak.

Een aantal van de genoemde beschikkingen kon echter eveneens bij 'appointement op de marge van den requesten' (apostil in kantlijn van rekest) worden uitgevaardigd. Dit gebeurde zelfs voor het beslechten van geschillen tussen particulieren.³⁷ Meestendeels schijnen de vonnissen door de vorstelijke justitieraden vóór het einde van de 16de eeuw toch te zijn geweest als 'gelibelleerde sententies' of 'geëxtendeerde vonnissen'; diplomatisch gezien verschilden deze echter weer niet van de andere 'open brieven' met algemeen adres. Overigens kwamen niet alleen de meeste vonnissen, maar mogelijkerwijze ook de meerderheid van de rechtsvoorschriften met algemene strekking tot stand op verzoek van zowel natuurlijke personen als rechtspersonen. De *considerans* van de betrokken wetten in materiële zin maakt dan duidelijk melding van het betrokken rekest, evengoed als de *considerans* van een geëxtendeerde sententie of van een octrooi dit doet. Bij de andere 'wetgevende' verordeningen begon het besluitvormingsproces daarentegen 'motu proprio', dit wil zeggen ofwel op initiatief van de vorst zelf, ofwel op advies van één van zijn Raden of persoonlijke adviseurs.³⁸

Onder 'policie' en 'justicie' bracht de Kroon ook de *iura circa sacra* onder. Een aantal hiervan behoorde tot de *regalia* en patronaatsrechten, nagelaten door de middeleeuwse graven, hertogen en andere heren. Ter wille van 'het algemeen

Kaart van de zeventien provinciën.
'Novissima et accuratissima
XVII Provinciarum Germaniae
inferioris . . . Delineatio.' Ex
officina Nicolai Visscher,
Amsterdam 1670-1702.
Ook toen de scheiding tussen
de Zuidelijke en Noordelijke
Nederlanden reeds lang een
voldongen feit was, werden
zij door cartografen nog als
een eenheid opgevat.
Universiteitsbibliotheek,
Amsterdam.

welzijn' liet het wereldlijke gezag het hier niet bij zitten; het trachtte de Kerk steeds verder te onderwerpen, onder andere door middel van het benoemingsrecht inzake talloze kerkelijke beneficiën. Bij de pauselijke bullen en indulten van 1515, 1559 en 1562 slaagden Karel V en Filips II erin voor de duur van hun leven het nominatierecht in de hoogste kerkelijke beneficiën, zoals abdijen en bisdommen, af te dwingen; de paus kon sindsdien in dit opzicht slechts de kerkrechtelijke *confirmatio* verlenen. De overige kerkelijke benoemingen, evenals andere niet-dogmatische beslissingen van de geestelijke autoriteiten, kregen bovendien vanaf het einde van de 15de eeuw alleen rechtskracht na regeringscontrole en *-placet*. De *placet*verplichting sloeg onder meer op de vonnissen van kerkelijke rechters, zowel van buiten als van binnen de landsgrenzen, evenals op beschikkingen van de Romeinse curie, haar legaten en nuntii. Door middel van het *placet*-mandement traden deze kerkelijke besluiten in het 'corpus' van het publiek recht,³⁹ waardoor de Kerk harerzijds rekenen kon op de 'wereltlycke hant' om ze ten uitvoer te leggen.

Aan het einde van deze inhoudelijke benadering van de landsheerlijke 'policeie', 'justicie' en 'gracie' in de Nederlanden kunnen wij Gerbenzon en Algra instemmend citeren: 'Er is nog geen scheiding tussen wetgeving en bestuur, tussen wet (in materiële zin) en beschikking . . .'. Waar zij dadelijk vervolgden 'wél staat onder de Bourgondische en Habsburgse landsheren de rechtspraak al apart', daar maken wij ernstig voorbehoud. Alleen de tendentie in die zin scheen te bestaan, doch in werkelijkheid haalden zij de twee door elkaar en hun ambtenaren van hoog tot laag deden hetzelfde.⁴⁰

De 'second king's body' was de *economie* (te onderscheiden van de 'commercie'), toen uiteraard in de zin van de huishouding van de soeverein, met andere woorden de domeinen en financiën van de Kroon.⁴¹ De tijd dat de opbrengsten uit de persoonlijke eigendommen van de vorst volstonden om de kosten van koninklijke staatsie en paleizen met hofhouding, van het regeerbeleid en van de administratie, van de oorlogvoering en de algemene uitrusting van het land te bestrijden, was lang verleden tijd. De grote financiële behoeften en de achteruitgang van de domeinen waren er oorzaak van dat andere financiële bronnen werden aangeboord, hetgeen ook een differentiatie van de betrokken administratie tot gevolg had.

De gewone inkomsten van de landsheer bleven niettemin lange tijd in belangrijke mate stoelen op zijn persoonlijk onroerend goed, het zogenaamde kroondomein. Naarmate meer gewesten tot het Bourgondische territoire gingen behoren, waren ook de persoonlijke domeinen van de voormalige heren de Bourgondische hertog en later Karel V in de schoot gevallen. De inkomsten hieruit lagen grotendeels in het te gelde maken van de natuurlijke opbrengsten van dat complex onroerende goederen, zowel uit de landbouw en de veeteelt, als uit bos- en mijnbouw en uit de zoutwinning. Daarnaast kwamen de domeininkomsten voort uit de inning van oude domaniale en heerlijke rechten of herendiensten, als weg- en riviertollen, veerrechten, marktregaal, vis- en jachtrechten, molen- en banaliteitsrechten, wildernisregaal, 'tallia' of herenschot,⁴² leenrechten, enzovoort, alsmede cijnzen en renten uit de in tenure gegeven gronden.

De vorstelijke domeinen en de rechten die daaraan kleefden, lagen over alle gewesten van de Nederlanden en Bourgondië verspreid. Zij waren gegroepeerd in kwartieren met elk een particuliere ontvanger. Na aftrek van allerlei lokale uitgaven aan bij voorbeeld de aanleg en het onderhoud van bruggen, wegen en diverse inrichtingen op het vorstelijk onroerend goed, de salarissen en de administratiekosten, evenals de renten op de domeinen, werden de saldi van de kwartierontvangsten in principe per gewest door een 'lantrentmeester' ('receveur general') gecentraliseerd. Sommige gewesten telden echter meer dan één algemene ontvanger. Zeeland had er één Bewesterschelde en één Beoosterschelde. Vlaanderen beschikte sinds 1543 over één voor 'Oost-Vlaanderen' en één voor 'West-Vlaanderen'; onder deze laatste ressorteerde eveneens Rijsel-Dowaai-Oorschie.

PARS

Novissima et accuratissima
XVII
PROVINCIAE
GERMANIAE INFERIORIS
Delinectio.

Ex Officina
NICOLAI VISSCHER.

DE NOORT

ZEE

DE ZUIDER
ZEE

Geographisch Mededeling over
P. JOHANNI MUYTER
Comité (Rebo. Amstelredamensis,
in Geographisch Mededeling over
P. JOHANNI MUYTER
Comité (Rebo. Amstelredamensis,
in Geographisch Mededeling over
P. JOHANNI MUYTER
Comité (Rebo. Amstelredamensis,

In Brabant en Artesië bestonden alleen particuliere ontvangers, dit wil zeggen dat er tussen hen en de centrale schatkist geen tussenschakel bestond. Wouden en bossen namen in de domeinen een aparte plaats in; die werden per provincie ingedeeld. Gewestelijke woudmeesters stonden in voor het bosbeheer en vervolgden alle burgerlijke en boetstraffelijke zaken met betrekking tot het woud voor bijzondere rechtbanken. Zware misdrijven en delicten brachten zij voor de gewone vorstelijke rechtbanken. De jacht viel evenwel buiten het bosbeheer. Hierover gingen weer andere ambtenaren, met name opperjachtmeesters ('grand veneurs') en warantmeesters ('gruyers'). Hun bevoegdheden waren niet duidelijk onderscheiden. Zij hadden gelijksoortige competenties als de woudmeesters, maar dan specifiek inzake de jacht. Andere bijzondere rechtbanken met betrekking tot de domeinen waren de tolkamers, bevoegd inzake verzuim en ontduiking van tol-, veer- en aanverwante rechten.⁴³

Onder meer de gestage achteruitgang van de grondeconomie en de muntontwaarding tastten op den duur het opbrengstenaandeel uit de landsheerlijke domeinen in de totaliteit der rijksinkomsten in de Nederlanden gevoelig aan. Verpanding en verkoop van belangrijke stukken kroondomein en van renten erop om aan geldmiddelen te komen, kwamen tijdens de laatste decennien van de 15de eeuw en in de eerste decennien van de 16de waarschijnlijk nog relatief weinig voor. Karel V en vooral Filips II luidden echter een periode in van renten- en domeinenuitverkoop, alsmede van hypothekering van hun onroerend goed op grote schaal, teneinde het inkomstenaandeel van het kroondomein op peil te houden.⁴⁴

De verdere baisse van de domeinopbrengsten, de algemene inflatie en het stijgende groeiritme van de rijksuitgaven, onder meer wegens de bureaucratisering van het staatsapparaat en het op de been houden van permanente huurliagentroepen met een steeds geperfectioneerder bewapening, deden de landsheren meer en meer beden richten⁴⁵ tot de onderdanen van één of meer gewesten om de tekorten bij te passen. De occasionele verzoeken van de eerste Bourgondiërs werden op den duur in feite een permanent systeem; van buitengewone inkomsten evolueerden zij tot gewone inkomsten. Vooral sedert de regering van Karel V kregen zij zelfs looptijden van verscheidene jaren ineens, soms tot zes jaar, zodat in eenzelfde gewest verschillende beden tegelijkertijd konden lopen.⁴⁶ Hoe gebrekkig ramingen gezien de toenmalige wijze van boekhouding ook mogen zijn, toch laten zij toe een trend te constateren: op de totaliteit der gewone vorstelijke inkomsten uit de Nederlanden zouden de middelen uit de beden in 1531-1538 gemiddeld 83,1% uitgemaakt hebben. Als wij geen rekening houden met de drastische geldinjectie uit Spanje en uit andere buitengewone inkomsten, haalden de beden in 1567 71,5% van de gewone inkomsten. Dat het domein toch nog 29,5% opleverde, was te danken aan stelselmatige renteverkoop en andere vormen van domeinvervreemding; zonder dat bracht het domein slechts 16% op.⁴⁷

Zolang het innen van de bede een zaak van de landsheer was, geschiedde het via 'directe collecte'. Tot en met de controle waren de bedeheffingen een vorstelijke aangelegenheid, althans tot de eerste decennien van de 16de eeuw. De opbrengst van de beden werd per landsdeel door een tijdelijke vorstelijke ontvanger (voor één bede) van de lokale bedezetters ('poincters') en stadsthesauriers in ontvangst genomen. Tot de algemene schatkist van Financiën stonden de bedeonvanger en zijn collega van de domeinen in beginsel in dezelfde relatie. Overigens kon ook deze laatste de opdracht toegewezen krijgen de bede te innen; hij diende dan wel een aparte boekhouding erover op na te houden. De overdracht van het goedgekeurde bedebedrag aan de centrale schatkist werd echter steeds meer fictief. Eensdeels verleende de regering tijdelijke belasting-'moderaties' en zelfs kwijtscheldingen, waardoor de betrokken bedragen afgetrokken werden wegens niet verhaalbaarheid op de andere belastingplichtige entiteiten. Anderdeels bedong de regering voorschotten ('anticipaties') en renteverkopen op nog komende beden. Bovendien werden de bedegelden steeds meer in het gewest zelf door middel van regeringsassignaties ('deschargiën', 'lettres de discharge') aan allerhande uitgaven verbruikt, onder meer rechtstreeks en vooral aan de thesaurier van Oorlog. Anticipaties, renteverkoop en assignaties werden zowel door de ondergeschikte

ontvanger als door de centrale ontvanger van Financiën gecontabiliseerd.⁴⁸ De gewestelijke aanwending van fondsen uit de beden heeft ook te maken met de grotere inspraak die de gewestelijke Staten ter zake in de loop van de 16de eeuw verwierven (zie verder pag. 326 en 335-336).

Gaandeweg zou de vorst nog 'subsidies', dit wil zeggen buitengewone beden voor bepaalde doeleinden, opvragen, bij voorkeur dan voor uitgaven binnen het landsdeel waaraan het verzoek werd gedaan. Voor buitengewone inkomsten of casueel gingen eveneens de leenverheffingsrechten door, alsmede de rechten van vrijge-weide, rechten op de leentafels, aubaniteitsrechten (dat is op de vreemdelingen), erfenissen van bastaarden, boeten wegens frivool appel en andere in hoofdzaak uit de rechtspraak afkomstige profijten, zoals de verbeurdverklaarde goederen. Een tweede reeks buitengewone inkomsten kwam vooral voort uit het zegelrecht, muntrecht, diverse in- en uitvoerrechten – onder meer de licentrechten, een oorlogsbelasting op de handel met de vijand, welke voor de eerste maal in 1543 werd geheven ter wille van de oorlog met Frankrijk.⁴⁹ Karel V en Filips II hebben bovendien meermalen met bankiers leningen afgesloten, evenals met de grote handelssteden (dikwijls met een toekomstige bede als onderpand). Tenslotte werden onder Filips II nog de geldzendingen uit Spanje ('les deniers venans des coffres du Roy') in principe bij het casueel gevoegd; zij waren bedoeld voor de militaire uitrusting van de Nederlanden.

Voor de buitengewone inkomsten stonden ontvangers *ad hoc* in; zij stortten hun saldi rechtstreeks in de daarvoor bestemde centrale schatkist, sedert circa 1445 de 'Heymelicken Tresor' ('Epargne'). De thesaurier daarvan hing onmiddellijk van de soeverein of zijn gedelegeerde af, opdat deze snel en zonder administratieve formaliteiten over liquide middelen zou kunnen beschikken. Oorspronkelijk was deze thesaurier bevoegd inzake alle buitengewone opbrengsten, doch sommige ervan gingen weleens voor gewone door. Het onderscheid tussen beide soorten inkomsten stond niet duidelijk vast. Vanaf Karel V diende de Geheime Thesaurie overigens geregeld de benarde domeinontvangsten aan te vullen. In 1567 waren bijna $\frac{2}{3}$ van de netto-ontvangsten in de gewone schatkist afkomstig uit de 'koffers van de koning'. De hertog van Alva vertrouwde de geheime thesaurier toen ook de inning van de opbrengsten uit de confiscaties wegens 'rebellie' toe; de boekhouding ervan diende evenwel gescheiden te blijven van die van de 'Heymelicken Tresor'.⁵⁰

ONDERDANEN

Tegenover de Kroon stonden de Staten als vergaderingen van de wettige vertegenwoordigers der onderdanen in de respectieve landsdelen. Hun representativiteit voor de gehele bevolking was naar hedendaagse begrippen misschien een fictie, omdat die vertegenwoordigers der onderdanen alleen behoorden tot de sociale klassen die staatkundig meetelden. Niettemin beschouwden zij zich uitdrukkelijk als representatief en het is vrijwel zeker dat zij ook door de onderdanen als zodanig werden aanvaard. Dezen hadden trouwens geen andere keuze.⁵¹

Theoretisch en schematisch waren de afgevaardigden in de provinciale Staten georganiseerd naar de drie toen politiek-mondige corporaties: geboorteadel, hoge geestelijkheid en 'derde stand'. Om tot de adellijke vertegenwoordiging te worden toegelaten, dienden de gegadigden aan bepaalde voorwaarden te voldoen: ofwel behoren tot een oud feodaal geslacht met een bepaald aantal kwartieren en grote grondeigendommen in het betrokken gewest, ofwel behoren tot de adel die er ten minste een heerlijkheid bezat met hoge justitiebevoegdheid. De geestelijke stand telde meestal slechts regulieren, meer bepaald de prelaten van abdijen en dit uit hoofde van hun territoriale rijkdommen. Bedelorden en lagere geestelijkheid waren uitgesloten. Behalve in Atrecht en Doornik – waar de bisschoppen reeds vóór 1559 in de Staten zetelden – deed het episcopaat elders na die datum zijn intrede in de standenvergaderingen. Bij de hervorming van de bisdommen werden immers de grote abdijen in de bisschoppelijke *mensae* geïncorporeerd. De aartsbisschop van Mechelen bij voorbeeld zetelde sedertdien in de Brabantse Staten als commendatair abt van Affligem. In Vlaanderen, Artesië, Henegouwen en ook in

Utrecht vulden kapittelproosten vanouds de geestelijke vertegenwoordiging aan; in Henegouwen kwamen daar nog de landdekens bij. De 'derde stand' bestond over het algemeen uit gedeputeerden van de zogenaamde 'goede' steden; feitelijk vertegenwoordigden zij het stadspatriciaat, de handeldrijvende burgerij. Het proletariaat uit de stedelijke en landelijke industriële centra had geen afgevaardigden in de Staten. De plattelandsbevolking werd op diverse wijzen geacht vertegenwoordigd te zijn; dit verschilde nogal van gewest tot gewest.

Dat algemene samenstellingspatroon gaat eigenlijk slechts formeel en dan nog *mutatis mutandis* alleen op voor Brabant, Vlaanderen, Utrecht, Zeeland, Henegouwen, Luxemburg, Namen en Artesië. De sociale werkelijkheid was inderdaad ingewikkelder. Er waren onder meer opmerkelijke verschillen naar gelang van het landsdeel, overigens tevens qua invloed die deze of gene stand in het besluitvormingsproces liet gelden. In Brabant maakten slechts de gedeputeerden van de vier 'hoofdsteden' 's-Hertogenbosch, Antwerpen, Leuven en Brussel de 'derde stand' uit. Adel, de 'Orde van Prelaten' en de 'derde stand' hadden er elk één stem en eenparigheid was bij de beslissing een vereiste.⁵² Zo ook in Henegouwen, althans voor de belangrijke aangelegenheden zoals de beden en subsidies. In de Artesische Staten gold in beginsel de eenparigheidsregel sedert de beschikking van Karel V de dato 12 juni 1542.⁵³ In Vlaanderen maakten de Drie of Vier 'Leden' de dienst uit, elk als gerechtelijk, fiscaal en militair hoofd van een aantal steden en kasselrijen. Tot 1489 waren de Leden onbetwist de steden Brugge, Gent en Ieper. In dat jaar keerden echter ook de vertegenwoordigers van de kasselrij Brugse Vrije, na haar uitsluitingen in 1477 en 1488, definitief als Vierde Lid terug. J. Dhondt stelde dat tegen deze Vier de kleinere of subalterne steden en kasselrijbesturen niet opgewassen waren, evenmin als de adel en de geestelijkheid; zij hadden alleen adviesbevoegdheid. Het feitelijke overwicht van de Vier Leden werd in 1542 bij vorstelijke ordonnantie trouwens geïnstitutionaliseerd. Aldus waren in Vlaanderen twee representatieve organen ontstaan: enerzijds de Staten, die nog slechts een formele rol vervulden, zoals bij plechtige gelegenheden en de inhuldiging van een nieuwe vorst; anderzijds de Vier Leden in de rol van gewestelijke Staten. Ofschoon de activiteit van de Staten kwantitatief beduidend lager lag dan die van de Leden, situeert Blockmans de zwakke rol van de Staten echter pas na de terugkeer van Vlaanderen onder de obediëntie van Filips II in 1584. Volgens hem zou het belang van clerus, kleine steden en platteland in de 15de en in het begin van de 16de eeuw nog zijn toegenomen.⁵⁴

Holland en het Oversticht kenden slechts twee standen. In het laatstgenoemde gewest waren dat voor Overijssel de zogenaamde ridderschap uit de landschappen Salland, Twente en Vollenhove en de IJsselsteden Zwolle, Kampen en Deventer; voor Drenthe waren het de eigenerfden en in de tweede helft van de 16de eeuw eveneens de ridderschap. De eigenerfden waren niet-feodale hoeve-eigenaars met een min of meer aanzienlijk allodiaal grondbezit. Zij vertegenwoordigden uiteraard het platteland. In Holland prevaleerden de zes grote steden qua stemmen-aantal, omdat Dordrecht, Haarlem, Leiden, Amsterdam, Delft en Gouda elk één stem hadden. Dordrecht sprak mede namens geheel zuidelijk Holland (ten zuiden van de Nieuwe Maas) en de ridderschap van Holland werd verondersteld tevens de kleinere steden en het platteland van noordelijk Holland te vertegenwoordigen. Als adel en Dordrecht een eensluidend votum uitbrachten, dan volgden in feite de andere steden wel gauw.⁵⁵ De ridderschap was eigenlijk een college van geboorteadel, zodat – zoals Fruin en Colenbrander terecht al opmerkten – de term niet helemaal correct is. De riddertitel was immers niet erfelijk en niet elke edelman voerde hem. Overigens was in de 16de-eeuwse Nederlanden de tendens merkbaar de titel van ridder ('*eques auratus*') meer en meer te verlenen aan de hogere ambtenaren, die daardoor de nieuwe adel, de ambtsadel, gingen uitmaken.⁵⁶ In de Zeeuwse Staten zetelde de abt van Middelburg als rijkste onder de 'Breede Geërfden'. Samen met de edelen vertegenwoordigde hij de plattelandsbevolking. Gewoonlijk traden de eerste twee standen eenstemmig op. In tegenstelling tot Brabant hadden de vijf 'goede' steden Middelburg, Zieriksee, Reimerswaal, Goes en Tholen met één gemeenschappelijke stem, geen vetorecht.⁵⁷

Zoals reeds voor het Oversticht is opgemerkt, waren ook de Gelderse en Friese Staten, evenals die van Groningen en zijn Ommelanden – hier Landdagen geheten – én op juridisch-maatschappelijke én op regionale basis georganiseerd. Op de Gelderse Landdag kwamen de afgevaardigden van steden en ridderschap uit de vier kwartieren van Gelderland, namelijk Nijmegen, Roermond, de Veluwe en Zutphen, in gemeenschappelijke zitting samen. De weinig of niet gefeodaliseerde gewesten hadden geen feodale adel. De Friese Landdag bestond dan ook alleen uit de vertegenwoordigers van de eigenerfden van de drie 'go'(uw)-vergaderingen (Oostergo, Westergo en Zevenwolden) en die van de elf steden als vierde lid. Elk lid beschikte er over één stem. Groningen en de Ommelanden waren goed voor elk één lid (en stem) op hun gezamenlijke Landdag.⁵⁸ Ook in Doornik en het Doornikse en in Rijsel-Dowaai-Oorschie, evenals later op het einde van de 16de eeuw in Limburg en Overmaas, stoelden de Staten op de combinatie van corporaties en regio's. De 'volksvertegenwoordigers' in Doornik en het Doornikse namen de eerste vier jaren na de annexatie aan de Staten van Vlaanderen deel, doch vanaf 1526 had het landsdeel een eigen Statenvergadering.⁵⁹ De Staten van Mechelen en Valencijn waren *sui generis*: de respectieve stadsmagistraten traden ervoor op.⁶⁰ Hoewel artikel 13 van het 'Groot Privilegie' in 1477 de provinciale Staten formeel het recht had verleend op eigen initiatief samen te komen, bleek het betrokken artikel in feite spoedig een dode mus. Waarschijnlijk konden alleen de Vier Leden van Vlaanderen hun initiatiefrecht ongeschonden handhaven. Enige uitzonderlijke omstandigheden en een paar 'revolutionaire' perioden ten spijt,⁶¹ hebben de landsheren van Maximiliaan tot de laatste Oostenrijker in de 18de eeuw het recht tot samenroeping van de Staten stevig aan zich kunnen houden. De Staten hielden daarentegen het traditionele dualisme van de verdragsmonarchie aan; met name dat zij – als tegenwicht in de 'balance of power' – over rechten en vrijheden van de onderdanen in de respectieve landsdelen dienden te waken en ze moesten verdedigen. Derhalve meenden de representatieve lichamen dat belangrijke beslissingen als troonswisselingen, muntzaken, oorlog en vrede en wijzigingen in het vigerende recht, zelfs op publiek terrein, niet zonder hun medewerking of instemming doorgang konden vinden. Deze opvatting verklaart mede het verzet van de Staten tegen de 16de-eeuwse godsdienstplakaten, de codificatie van de costumen en de criminele ordonnantiën van 1570.⁶² De besluitvorming was in alle Staten in zoverre gemeenschappelijk, dat de afgevaardigden in de regel slechts waren gemachtigd tot kennisneming van de regeringsvoorstellen; verder moesten zij in elk stadium van de bespreking telkens op hun opdrachtgevers terugvallen voor overleg of voor een beslissend mandaat.

Ofschoon de juristen-romanisten het met de door de Staten ingenomen positie niet eens waren, toch hadden deze een belangrijk pressiemiddel in handen: beden en subsidies waren voor de vorst financieel onmisbaar en konden niet buiten de volksvertegenwoordiging om worden verleend. Sedert de eerste Bourgondische hertogen⁶³ werden de standen telkenmale opgeroepen om over de instemming en over de grootte der bedragen te onderhandelen. Voorts beslisten de Staten over de middelen en over de wijze waarop de belasting zou worden geheven. Tot 1536 volgden zij meestal het verouderde en onpraktische repartitie- of smaldelingssysteem, waarbij het toegestane bedrag vooral over het vastgoedbezit (niet de eigendom) van de bevolking in de plattelandsdistricten werd omgeslagen volgens quota opgesteld op basis van een soort kadaster ('transport'). De bevoorrechte standen, geestelijken en edelen, konden zich daaraan goeddeels onttrekken. Vanaf 1536-1537 vonden echter naar het voorbeeld van de Spaanse *alcabala* de verbruiksbelastingen ('imposten') en belastingen op de in- of uitvoer en in mindere mate op de inkomsten uit roerend bezit ('penninghen') ingang. Deze taxatiesystemen zouden sneller en meer geld opbrengen, onder meer omdat de traditionele belastingvrijdom van adel en clerus erdoor verviel. De steden inden vanouds hun vastgestelde bedeaandeel in hoofdzak via accijnzen op graan, vlees, bier en wijn (de 'vier speciën'). In Holland hielden de bedezetters reeds sedert de tweede helft van de 15de eeuw ook rekening met het roerend kapitaal.⁶⁴

De grotere frequentie van de vorstelijke verzoeken om financiële bijstand brach-

ten voor de landsheer politieke implicaties mee, zodat de geregelde samenroeping van de Staten zoniet een erkenning *de jure*, dan toch *de facto* inhield. Door hun instemming aan politieke voorwaarden te koppelen in 'acten presentatie' – door de vorst geheel of gedeeltelijk ingewilligd in 'acten acceptatie' – werden zij geformaliseerde pressiegroepen, die in zekere mate inspraak verwierven in het regeerbeleid. Een niet onaanzienlijk aantal ordonnanties kwam tot stand op rekest en/of na raadpleging van de Staten. In 1561 ontwierpen de Staten van Brabant een plakkaat om de regering ertoe te bewegen in de hele Nederlanden een algemene loonsvermindering af te kondigen. Na raadplegingen van onder meer de Vlaamse Vier Leden en de Hollandse Staten kwam uiteindelijk een plakkaat tot stand dat prijzen en lonen aan maximum-tarieven onderwierp. Het is verder bekend dat de Vlaamse volksvertegenwoordiging ook op diverse terreinen zelf regelend optrad of kon optreden, met name inzake landsverdediging, in het socio-economische en zelfs – ofschoon in mindere mate – in het justitiële vlak.⁶⁵

Bovendien verwierf Vlaanderen waarschijnlijk vanaf 1514 medezeggenschap in het beheer en de controle van de bededopbrengsten en -uitgaven. Van 1477 tot 1492 hadden de Vier Leden hieraan ook al deelgenomen. Kort na 1514 volgde Brabant en tien jaar later ook Holland en Zeeland. De betrokken Staten verwierpen al gauw de aanwending van de beden voor buitenlandse doeleinden. Onder Filips II ging medebeheer vanwege de Staten meer en meer een constante uitmaken. De inning van de beden werd steeds meer een zaak van de Staten en niet meer van de vorst. Met de eventuele bedeoverschotten konden zij zelfs een eigen uitgavenbeleid voeren. Voor een en ander ontstonden derhalve bij de Staten administraties en vaste deputaties. De Staten van Zeeland hadden vóór 1544 reeds een dagelijks bestuur. Henegouwen zou reeds sedert de 15de eeuw over een administratie en een bestendige deputatie hebben beschikt; Vlaanderen vanaf circa 1545. De Doornikse Staten hadden een vast bureau vanaf 1558. Ook de gelegenheidssecretaris – voor de duur van een zitting – evolueerde in enige gewesten tot een permanent ambtenaar: de landsadvocaat. Vooral na het 'Groot Privilegie' was het de gewoonte geworden een jurist, ook bekend met oudvaderlands recht en privileges, als raadsman bij de Statenvergaderingen te betrekken. In de regel trad hiervoor de raadspensionaris van de belangrijkste stad in het betrokken gewest op. In Vlaanderen en in Brabant traden de pensionarissen van Gent, respectievelijk van Brussel tevens als woordvoerders op. In Holland was het evenwel de pensionaris van de ridderschap, tot 1525 tevens griffier van het Hof van Holland. Wegens tegenstrijdigheid der belangen werd de functie daarna in dit gewest voor het eerst die van een afzonderlijk en vast ambtenaar, waarvan de bevoegdheden zich op den duur uitbreidden tot woordvoerder van de Staten en in het laatste derde van de 16de eeuw in de praktijk tevens tot voorzitter van de vergaderingen namens de adellijke stand.⁶⁶

Met de invoering van de twintigste penning of 5% op de vastgoedverkoop en van de tiende penning of 10% op de verkoop van roerende goederen in alle landsdelen, wilde de hertog van Alva niet alleen de lasten van Filips II als Spaanse koning verlichten (zie pag. 323). Hij probeerde tevens de gewestelijke belastingstelsels te uniformeren, alsmede de inning van de belastingen opnieuw onder de directe controle van de regering te brengen en vooral de koning van de bevoogding van de Staten te bevrijden. Daarin slaagde hij evenwel niet. De Staten lieten niet ongestraft aan hun prerogatieven raken. Ook vroegere initiatieven in de 15de en 16de eeuw om de fiscaliteit te vereenvoudigen en de belastingdruk tevens gelijkmatiger te spreiden, waren op het veto van de Staten afgeketst.⁶⁷

Om het provincialisme, zoals het via de Staten tot uiting kwam, te ontlopen, was Filips de Goede overgegaan tot de geregelde samenroeping van de Staten-Generaal als centraal controlelichaam van de Nederlandse gewestelijke Staten; een soort toevoegsel aan de vorstelijke Raad, dat de besluitvorming in de materies waarover de Staten gingen, zou versnellen. Hierbij speelde ook het oogmerk van een bindmiddel om de eenheid van de Nederlanden te versterken. Dit symbool scheen ook aan de verwachtingen van een aantal gewesten te beantwoorden:

'...estre frères et unis ensemble... vivre et morir en la deffence l'un pays de l'autre...'. Zij zagen overigens heil in een solidaire opstelling tegenover de vorst: '...sans division, le roy ne nous pora nuyre...'.

Hoewel de Staten-Generaal formeel geen specifieke bevoegdheden kregen toegerekend, hebben de landsheren het orgaan geregeld op de hoogte gehouden en om advies gevraagd over het regeerbeleid, dynastieke kwesties, oorlog en vrede, buitenlandse betrekkingen alsmede over muntproblemen en een enkele keer over een godsdienstplakkaat. Het 'Groot Privilegie' van 1477 had in algemene termen de bevoegdheidsterreinen van de Staten-Generaal bepaald als: '...de saken, welvaert ende prouffyt van onsen ghemeen en landen...'.

De provinciale Staten keken er evenwel anders tegen aan dan de landsheren. Zij zagen er meer en meer een machtsmiddel in om de algemene politiek van de vorst en zijn regering op de korrel te nemen. In de akte die aartshertog Maximiliaan op 12 mei 1488 in ruil voor zijn vrijlating uit de handen van de Bruggelingen moest ondertekenen, hebben zij dan ook de competentie van Staten-Generaal over alle klachten met betrekking tot de generaliteit van de landsdelen afgedwongen. Bovendien verwierven de Staten-Generaal geen enkel gezag over de provinciale Staten. Integendeel, deze laatste bepaalden steeds wie zij naar eerstgenoemde zouden afvaardigen en met welke bevoegdheid.

In weerwil van de corporatieve samenstelling der deputaties in de Staten-Generaal – de afspiegeling van die der gewestelijke Staten – prevaleerde ter zitting de staatsrechtelijk-provinciale vertegenwoordiging. Er was per landsdeel één woordvoerder, meestal de landsadvocaat. Overigens vaardigden alleen de 'patrimoniale' landsdelen een vertegenwoordiging af.⁶⁸ De 'Landen van *derwaerts* overe' werden nooit uitgenodigd, onder andere vermoedelijk omdat de bedegelden bij privilege toch die landen niet mochten verlaten.⁶⁹ Luxemburg-Chiny dat zich helemaal niet tot de Nederlanden rekende, en de Landen van Limburg en Overmaas togen slechts bij hoge uitzondering ter Staten-Generaal. Limburg en Overmaas hadden in de 16de eeuw eigenlijk nog geen gewestelijke Staten. De tussen 1523 en 1543 ingelijfde gebieden – Friesland, Gelderland, het Over- en Nedersticht en Groningen – meenden eveneens afzonderlijk te moeten worden geraadpleegd. Alleen bij heel plechtige gelegenheden zonden de genoemde weigerachtige gewesten een afvaardiging naar de Staten-Generaal. De Luxemburgse delegatie eiste overigens in dergelijke gevallen een akte 'de non prejudicio' en duidelijk afgescheiden van de andere te zetelen.⁷⁰ Financieel waren deze 'niet-patrimoniale' gewesten te weinig interessant om ze over de brug te doen komen. Brabant en Vlaanderen samen namen immers reeds bijna $\frac{2}{3}$ van de 'generale' beden voor hun rekening; samen met Holland betaalden zij $\frac{1}{6}$ van de totaliteit.⁷¹

Bovendien bleken de Staten-Generaal geen beslissingsmacht te hebben. Er werd niet gestemd. Behalve een enkele afvaardiging die eens over 'plain et ample pouvoir' beschikte, hadden de onderscheiden delegaties in de regel alleen volmacht om de verzoeken van de landsheer zelf of van een regeringscommissaris aan te horen. Zij konden met de woordvoerders van de vorst wel van gedachten wisselen, zo ook onderling. Hoewel het wel de bedoeling was van de centrale overheid om de Staten-Generaal te laten optreden in de plaats van de gewestelijke Staten, toch zijn deze laatste er niet voor gezwichd de Staten-Generaal ook maar de minste beslissingsmacht te delegeren. De gedeputeerden aldaar konden namelijk pas bescheid geven ná ruggespraak met hun committenten, de respectieve gewestelijke Staten. Deze beslisten, en zij alleen. Ter Staten-Generaal teruggekeerd, lieten de afgevaardigden het besluit van hun opdrachtgevers weten aan de vorst. Hoe dan ook het antwoord van de meerderheid mocht luiden, het verplichtte geenszins de Staten van de minderheid, noch de afwezige Staten. Desondanks heeft de werking van de Staten-Generaal eveneens de Nederlandse eenheidsgedachte gestimuleerd en bijgedragen tot de geleidelijke totstandkoming van de bondsstaat.⁷²

Ondanks het 'Groot Privilegie' van 1477 konden ook de Staten-Generaal alleen vergaderen waar en wanneer het de landsheer belieft. De bovengenoemde overeenkomst van Maximiliaan van Oostenrijk de dato 12 mei 1488, waarbij de

Staten-Generaal ieder jaar per 1 oktober *ex officio* afwisselend in een Brabantse, Vlaamse en Henegouwse stad zouden zetelen, maakte niet zoveel uit en was overigens in de tijd beperkt, met name zolang hij voogd was over de jonge Filips de Schone. Sindsdien zijn de Staten-Generaal – hoewel onregelmatig – toch gemiddeld twee maal per jaar door de landsheer samengeroepen, althans tot 1559.⁷³ Toen maakte Filips II aan die gewoonte een einde, na nog net tevoren van de Staten-Generaal voor negen jaar een automatische bedde van 800 000 gulden per jaar te hebben afgedwongen ('novenale' bedde). Vóór 1598 werden de Staten-Generaal door de vorstelijke regering nog slechts éénmaal samengeroepen, namelijk in 1569 om te beraadslagen over de tiende en de twintigste penningen. In 1559 en in 1569 bleek weer dat de Staten-Generaal waren uitgegroeid van een gemeenschappelijk orgaan van gewestelijk particularisme tot een forum van steeds scherpere en sterker verenigde oppositie van de Nederlanden tegen het vorstelijk absolutisme. Noch het ene, noch het andere convergeerde met de oorspronkelijke bedoelingen. Filips II had zich in 1558 verplicht gezien de Staten een commissie toe te staan, die zou instaan voor het beheer van de beddeopbrengsten, zij het dan nog op aanwijzing van een centrale opperintendant van de bedden. Daarom prefereerde de regering in het vervolg opnieuw rechtstreeks met de gewestelijke Staten te onderhandelen.⁷⁴ Nadat de Staten van Holland, gevolgd door die van Zeeland, reeds sedert medio 1572 zonder vorstelijke oproep vergaderden, leidden de wederrechtelijke bijeenkomsten van de Staten-Generaal vanaf de herfst 1576 voorts tot usurpatie van nog andere hoge overheidsdaden en voor het Nederlandssprekende deel van de Nederlanden tot de Unie van Utrecht in 1579, gevolgd door de afzwering van de wettelijke soevereiniteit in 1581.⁷⁵

De staatsinstellingen

HET REGERINGSAPPARAAT

Wegens verplichtingen van uiteenlopende aard in Frankrijk, in het keizerrijk en in Spanje verbleven de Nederlandse landsheren dikwijls buiten het land. Op diverse manieren voorzagen zij dan in hun vervanging. Maximiliaan van Oostenrijk liet in 1482-1485 en in 1493 zijn minderjarige zoon, de latere Filips de Schone, met een regentschapsraad achter. Deze was een gelegenheidscollège met wisselende samenstelling, doch bestond in meerderheid uit hoge edelen. Tussendoor had Maximiliaan een paar malen zijn toevlucht gezocht tot een stadhouder-generaal. Filips de Schone liet zich tijdens zijn reis naar het keizerrijk in 1496 en zijn verblijf in Spanje in 1501-1503 vervangen door Engelbert van Nassau en in 1505-1506 door Willem van Croy, heer van Chièvres. Beiden stonden telkens aan het hoofd van een regentschapsraad. Onder het tweede voogdijschap van Maximiliaan van Oostenrijk over de latere Karel V werd de tante van Karel, Margaretha van Savoie, aartshertogin van Oostenrijk, als feitelijke regentes aangesteld (1507-1515). Twee jaar later werd zij door de jonge aartshertog Karel opnieuw met de opdracht belast en zij zou het bijna ononderbroken blijven tot haar overlijden in 1530. Sindsdien werd het een lange traditie voor het algemeen stadhouderschap een prins of een prinses van koninklijke bloede aan te stellen. Tot 1530 hadden deze schikkingen een tijdelijk karakter ondanks hun dikwijls lange duur, en de bevoegdheden van de algemene stadhouder waren niet nauwkeurig vastgelegd. De eerste gouvernante met duidelijke, overigens vrij ruime, volmachten was Margaretha van Savoie, doch slechts vanaf april 1522. Wegens de drukke bezigheden van keizer Karel werd zijn zuster Maria van Hongarije in juli 1531 gouvernante ten permanenten titel.⁷⁶ Zelfs toen Filips II van 1555 tot 1559 in de Nederlanden verbleef en zich persoonlijk met de regering bemoeide, was er een gouverneur-generaal, namelijk Emmanuel Filibert van Savoie.⁷⁷

De prerogatieven van de landvoogd waren omschreven in een aantal officiële en geheime documenten. Formeel delegerde de benoemingsbrief hem de soevereiniteit zonder enige beperkingen. De geheime en bijzondere instructies die de nieuwe gouverneur-generaal meekreeg, legden in feite evenwel heel wat beperkingen op.

Hij moest zich laten leiden door het 'goede' advies van de regeringsraden naast hem. Bepaalde belangrijke materies, zoals de samenroeping van de Staten-Generaal en de benoemingen van bisschoppen, prelaten van de grote abdijen, voorzitters van de justitieraden en rekenkamers, de leden van de centrale raden, gewestelijke stadhouders, hoge legerofficieren enzovoort, werden bij de geheime instructies uitdrukkelijk aan de vorst voorbehouden.⁷⁸ Bovendien stuurden Karel V en Filips II de landvoogd voortdurend bij, niet enkel door middel van de officiële correspondentie, maar ook en vooral via geheime dépêches.⁷⁹

Beide correspondenties volgden volledig gescheiden kanalen. De officiële, in het Frans, werd opgesteld door de Nederlandse secretarie van State bij de soeverein, na 1555 in Spanje de 'secretaría provincial de Flandes' genoemd. Overigens werkte deze secretarie van State tot 1530 meestal onder leiding van de kanselier. Na het verdwijnen van het kanseliersambt in 1530 ging de leiding over op de jurist-raadsheer van State die de landsheer op al zijn verplaatsingen volgde. Deze raadsheer was tevens zegelbewaarder met betrekking tot alle officiële stukken die uit de vorstelijke kanselarij de Nederlanden en het Vrijgraafschap Bourgondië als bestemming hadden. De eerste titularis van het ambt was Nicolaas Perrenot de Granvelle, 'premier conseiller d'etat de l'empereur' (tot 1550). Van 1569 tot 1576 oefende de bekende Friese jurist Joachim Hoppers (Hopperus), met de titel van 'consejero supremo de Flandes y Borgoña' de functie bij Filips II in Spanje uit.⁸⁰ Aan het Hof in de Nederlanden gingen de gestelde centrale raden en de secretarissen van State over de officiële briefwisseling. Zij hadden niets uitstaande met de geheime correspondentie van de vorst. Overigens waren de secretarissen van State aan de gouverneur-generaal toegevoegd, op de genoemde ene na die de landsheer volgde. De secretarissen van State waren bevoegd inzake alle 'lettres d'etat'; dit waren de officiële staatsstukken die de handtekening van de landsheer of van de landvoogd droegen. De secretaris in wiens kantoor het document tot stand gekomen was, zette zijn medeondertekening ('contre seing' of 'contre signature').

De geheime briefwisseling was het terrein van de privé-secretaris van de landvoogd. In 1553 kreeg de functie een meer formeel karakter. Urban von Scharenberger, de particuliere secretaris van Maria van Hongarije, kreeg toen de titel van 'secretaire d'Etat en langue Allemande'. Door de soevereiniteitsoverdracht aan Filips II in 1555 verloor de Duitse secretaris van State uiteraard aan belang.⁸¹ De geheime correspondentie was sindsdien in het Castiliaans of het Italiaans, overigens grotendeels in codeschrift, en opnieuw in handen van de privé-secretaris van de landvoogd.⁸² Bepaalde particuliere secretarissen, zoals Armenteros (van Margaretha van Parma), wisten een bijzonder grote invloed op de staatszaken te verwerven. Veeleer dan de officiële dépêches behandelden dezen de vertrouwelijke bevelen en commentaren van de vorst – vaak afwijkend van de officiële – en de replieken daarop van de gouverneurs-generaal, ook bij voorbeeld in verband met belangrijke benoemingen. Ten tijde van Filips II beheerste de Spaanse *Consejo de Estado*, die juridisch geen enkele bevoegdheid over de Nederlanden had, de geheime betrekkingen met de regering in de Nederlanden.⁸³

De zogenaamde triomf van het traditionele particularisme in 1477 had de Bourgondische centrale instellingen niet zo fundamenteel ondermijnd als men lange tijd heeft gemeend. Van Rompaey heeft erop gewezen dat deze crisis de beide afdelingen in de Grote Raad merkwaardigerwijze beter profileerde en de band tussen beide verzwakte. De afdelingen waren eensdeels de Hofraad, ook Grote Raad naast de vorst genoemd, en anderdeels het hof van justitie of Grote Raad van justitie.⁸⁴ Samenstelling, organisatie en bevoegdheden van beide differentieerden steeds meer. Het hof van justitie ('Raad van der justicie', 'Grant Conseil de la justice souveraine') bestond alleen uit juristen; onder hen was een hoofd of een president of beiden om de kanselier te vervangen; de kanselier volgde immers meestal de Hofraad. De Grote Raad van justitie beschikte bovendien over een eigen griffie, formeel nochtans een sectie van de vorstelijke kanselarij. In de andere afdeling, de Grote Raad naast de vorst ('Conseil du Prince'), zetelden niet alleen legisten, maar tevens edellieden en financiële deskundigen. Hoewel ook het

hof van justitie na 1477 opnieuw ambulant werd, vergaderden de beide afdelingen steeds minder samen als 'Grote Raad' onder het algemeen voorzitterschap van de kanselier. Vanaf eind 1501 werd Mechelen zelfs weer de vrijwel vaste residentie van het soevereine hof van justitie,⁸⁵ vandaar sindsdien Grote Raad van Mechelen genoemd en een enkele keer ook Hoge Raad.

Het 'Groot Privilegie' van 1477 zou de Grote Raad van justitie hebben teruggeschroefd tot zijn oorspronkelijke rol van uitzonderingsrechtbank – met name waar andere rechters niet bevoegd waren – en van hoogste beroepshof voor de vonnissen van de gewestelijke justitieraden. Walther en Van Rompaey poneren overigens met grote stelligheid dat hij 'uitsluitend een gerechtshof' zou zijn geworden. Een en ander durven wij wel te betwijfelen. Uit de vonnisregisters blijkt namelijk dat de Grote Raad na 1477 wel gauw eveneens in eerste aanleg kennis heeft genomen van geschillen waarin andere rechtbanken als 'justicie ordinaris' bevoegd waren. Bovendien vielen zijn bekrachtigingen van openbare verkopen, invrijheidstellingen, opheffingen van beslag en willige condemnaties op huwelijksvoorwaarden, nalatenschappen en op andere akkoorden⁸⁶ in geen geval onder de eigenlijke rechtspraak. Zij vloeiden voort uit de 'willige' rechtsmacht van de vorst. Verder registreerde de Grote Raad van justitie in die tijd insgelijks ordonnanties en plakaten.⁸⁷ Ofschoon volgens ons met enige overdrijving, leidde Stengers uit de normatieve tekst in het 'Groot Privilegie' over de samenstelling van de Grote Raad van justitie af, 'qu'il devait faire office de Conseil *politique* aussi bien que de haute cour de justice'.⁸⁸ Als politiek lichaam leek zijn rol evenwel uitgespeeld. Deze was overgegaan op de Hofraad. Bij ordonnantie van 22 januari 1504 erkende Filips de Schone het bestaan van de beide raden – de 'Grant Conseil arresté à Malines' en de 'Grant Conseil lez le Prince' – binnen de 'Grote Raad'.

Binnen de Hofraad of Grote Raad naast de vorst zelve vergaderde er ten tijde van Filips de Goede al een aparte groep van edelen en legisten, die sporadisch 'secret et privé conseil' werd genoemd. Hij ging over de 'grans et secrez affaires', wat als het algemene regeerbeleid te vertalen valt. Zijn rol werd daarna overgenomen door de kanselier.⁸⁹ Tegen het einde van de 15de eeuw duikt in de Hofraad opnieuw een geheime raad op. Waarschijnlijk was de formatie in die tijd nog informeel. In 1493 werd met die benaming de regentschapsraad bedoeld, met Engelbert van Nassau als voorzitter. Ook in 1507 werd de kernraad gelast Margaretha van Savoie tijdens haar interimregering voor het dagelijks bestuur bij te staan; hij kreeg dan een eigen hoofd en heette zelfs officieel Geheime Raad. Deze regeling werd in 1517, 1520 en 1522 *mutatis mutandis* herhaald. Overigens droeg de vacature van het kanseliersambt van 1507 tot 1515 er vermoedelijk toe bij de Geheime Raad te formaliseren tot een permanente structuur, doch steeds binnen de Grote Raad naast de vorst. Het deel voor het geheel nemend, was dit laatste college sedert 1504 ook Geheime Raad gaan heten. Hierdoor werd trouwens het onderscheid met de Grote Raad van Mechelen en met de brede 'Grote Raad' duidelijker onderstreept. Laatstgenoemde instelling desintegreerde overigens steeds meer, om tenslotte na 1515 nog slechts een korte tijd ten hoogste een fictief bestaan te lijden.

De empirisch verworven bevoegdheden en organisatie van de Geheime Raad werden op 23 juli 1517 voor de eerste maal in een instructie neergelegd; daarna nog in 1520, 1531 en 1540. Uit de instructies van 1517 bleek zich in de schoot van de Geheime Raad als Hofraad nog een tweede kern te kristalliseren. Naast een kern van juristen of Geheime Raad *sensu stricto* voor de 'matières de grâce' en de aangelegenheden 'au dehors du train ordinaire de justice', was een adellijke kern ontstaan voor de 'grans affaires'. Deze laatste zou in 1531 worden geïnstitutionaliseerd tot de Raad van State.⁹⁰ Reeds van vóór 1480 vormde een twaalfstal hoge edelen als raadsheren-kamerlingen ('conseilliers et chambellans') een aparte groep van bevoorrechte vertrouwelingen voor bepaalde politieke, diplomatieke en militaire taken.⁹¹

In 1531 was de Grote Raad van Mechelen uit het regeringsbestel verdwenen. Hij had zelfs als opperste gerechtshof veren moeten laten. Op het einde van de 15de eeuw hadden de Justitieraden van Brabant en Henegouwen in feite hun soeverei-

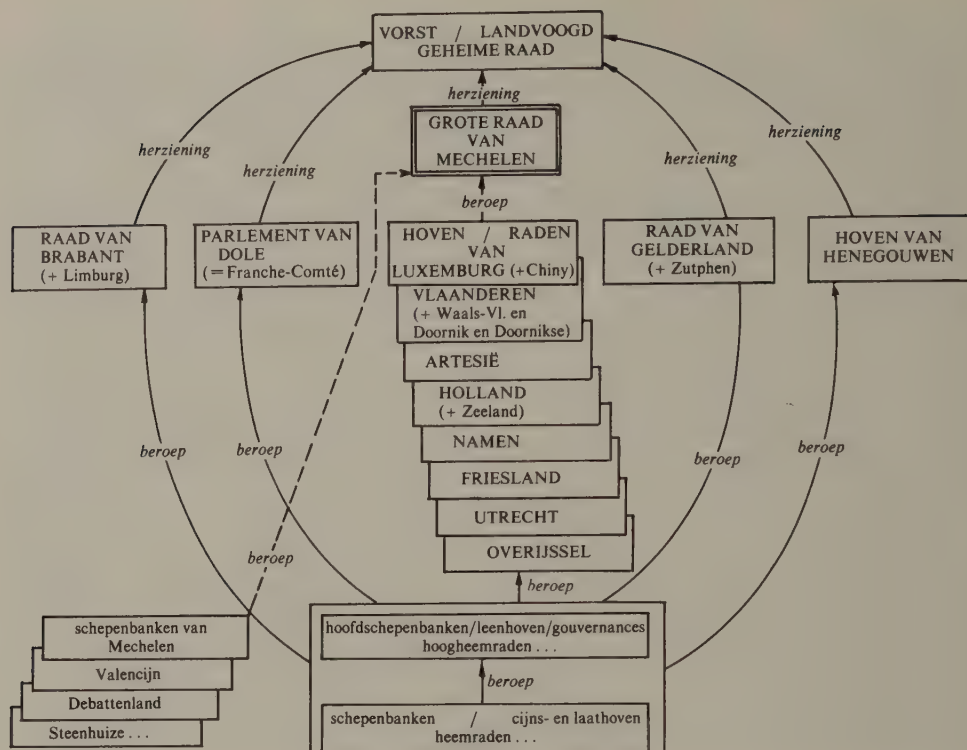
Luchtopname van het voormalig Oud Paleis te Mechelen, waar de Grote Raad van Mechelen tot 1616 zetelde, thans Stadsarchief van Mechelen.

niteit in rechtszaken herwonnen. In het begin van de 16de eeuw werd dit door de vorst formeel erkend. Dientengevolge was tegen hun vonnissen geen beroep meer mogelijk. Ook voor het Parlement van Dole had de Grote Raad van Mechelen zich niet meer kunnen opwerpen als hoger beroepshof. Na 1543 zou het Hof van Gelre insgelijks zijn onafhankelijkheid ten opzichte van Mechelen kunnen bewaren.^{91 bis} De Grote Raad was in Mechelen achtergebleven, toen de vorstelijke hofhouding en de regeringsinstellingen in het begin van de regering van Karel V het voormalige paleis der hertogen van Brabant gingen betrekken.⁹²

Samen met de Raad van Financiën (waarover later) vormden de Raad van State en de Geheime Raad de drie Collaterale Raden, 'a latere principis u de su theniente general'. De oudste vermelding van 'Consejos colaterales' en 'Conseils collateraux' hebben wij echter pas in archiefdocumenten van 1632 aangetroffen. Wij nemen niettemin aan dat de benaming al eerder ingang had gevonden.⁹³

De Geheime Raad was voortaan normaal samengesteld uit zes à negen rekestmeesters, allen doctores of meesters ('licenciez') in het civiele recht of in de beide rechten. Doorgaans kwamen zij uit het gegoede stadspatriciaat of uit de recente ambtsadel. De meesten onder hen waren na de advocatuur of een stedelijk ambt (voornamelijk stadspensionaris) via een gewestelijke justitieraad, eventueel via de Grote Raad van Mechelen, tot de Geheime Raad opgeklommen. Dit regeringsorgaan beschikte bovendien over een uitgebreide staf van secretarissen;⁹⁴ dezen werkten op hun beurt met meerdere scribenten. De secretarie van de Geheime Raad, waartoe eveneens de secretarissen van State en de audiëntier behoorde, werkte voor de gehele regering.⁹⁵ Raad en secretarie stonden onder de algemene leiding van de hoofd-voorzitter van de Geheime Raad, eveneens een jurist. Van 1531 tot 1540 was deze functie uitgesplitst: er was toen in een voorzitter voorzien om het hoofd in zijn afwezigheid te vervangen. De hoofd-voorzitter ('chef-président') nam insgelijks een gedeelte van de vroegere kanselierstaken over. In die hoedanigheid was hij onder meer zegelbewaarder van de regering naast de landvoogd.⁹⁶ Een en ander maakte van de Geheime Raad het bureaucratische centrum van de gehele regering.

De landsheerlijke 'grace, justice et police' waren de terreinen waarop de Geheime Raad zich bewoog. Hij bereidde de vorstelijke wetgeving voor en stond in voor de uitvaardiging ervan. Dit betekende niet noodzakelijk dat de Privé-raad er zelf het

Schema van de gerechtelijke organisatie in de Nederlanden (1517-1579).

initiatief toe genomen had. Het initiatief, het verzoek of het advies kon inderdaad van één der andere regeringsorganen zijn uitgegaan, ofwel van privé-raadgevers, van de vorst of landvoogd zelf, of – zoals eerder vermeld (pag. 319) – gewoon van particulieren en allerhande instellingen. Hij was eveneens betrokken bij de homologatie van het costumiere recht. Als verdediger van de 'suprême haulteur et souveraineté' van de landsheer hield het college toezicht op de naleving van de ordonnances en plakaten en op de openbare orde via het net van provinciale, regionale en lokale ten dezen bevoegde ambtenaren. Afwijkingen en interpretaties van het gemeen recht (bij voorbeeld octrooien) werden door de Geheime Raad onderzocht en eventueel geregeld. Als stuwende kracht in de strijd tussen Kerk en Staat, intervenieerde hij in alles wat de *iura circa sacra* aanging en trachtte hij de Kerk steeds meer onder staatstoezicht te krijgen. Als hoogste administratief college ging hij over organisatie en samenstelling van de lagere justitieorganen van de vorst. Tevens mengde hij zich in de uitoefening van hun administratieve en gerechtelijke bevoegdheden, onder andere door allerhande opschortende mandementen, uitzonderingsmaatregelen en gratiëringen te verlenen.⁹⁷

Zelf rechtspreken zat er voor de Geheime Raad blijkens zijn instructies van 1531 en 1540 niet in; het was hem uitdrukkelijk ontzegd. J. Simon (zonder bronverwijzing) en M. Baelde wezen er echter reeds op dat de Privé-raad zich desondanks aan contentieuze rechtspraak heeft bezondigd.⁹⁸ Hierbij betrad hij – weliswaar niet zonder enige aarzeling, maar toch duidelijk – de paden van lagere rechtbanken en zelfs van de Grote Raad van Mechelen. Deze had trouwens een halve eeuw voordien precies hetzelfde gedaan ten opzichte van de Justitieraden in de gewesten. Vanaf 1537 zou de Geheime Raad mogelijkerwijze circa 20% der rechtspraak van de Grote Raad hebben afgesnoept; in de jaren vijftig zou dit percentage tot over de 30% zijn opgelopen. Alle soevereinen van toen bezaten de 'justice retenue'. Derhalve kon de vorst of zijn plaatsvervanger hetzij oogluikend toelaten, hetzij aanmoedigen dat de Geheime Raad al dan niet op verzoek geschillen tussen particulieren behandelde en vonnissen velde. Het kon de rechtseenheid van het land en de rechtszekerheid alleen maar ten goede komen. *Ratione personae* beschouwde het college zich op den duur als de normale rechter in eerste en laatste instantie voor processen van vorderingsrecht (met andere woorden: persoonlijke acties)

waarbij hovelingen waren betrokken. Ook zakelijke acties, familietwisten en erfenisgeschillen van hovelingen werden op den duur door de Privé-raad in behandeling genomen. Overigens was blijkbaar de tendens dat nog andere categorieën van natuurlijke en rechtspersonen voor de meest uiteenlopende geschillen bij de Geheime Raad in eerste en laatste aanleg recht zochten. Ofwel maakten zij gebruik van het preventierecht van de rechtbanken, als eerste aangezochte instantie aangeboden zaken ten gronde te behandelen; ofwel verzochten zij de Geheime Raad om op grond van het vorstelijke evocatierecht een zaak *lite pendente* tot zich te trekken. Van strafzaken nam hij niet alleen *ratione personae* kennis, maar ook *ratione loci* als zij zich binnen de paleismuren hadden afgespeeld. Tot de strafbare feiten die, ongeacht de plaats en de persoon, *ratione materiae* voor de Geheime Raad hun beslag konden krijgen, behoorden de zogenaamde *casus reservati* als majesteitsschennis, ketterij, handel op de vijand zonder machtiging en andere gelijksoortige 'cas royaux'. *Ratione materiae* oordeelde hij eveneens in interpretatiegeschillen over vorstelijke verordeningen en in andere geschillen van bestuur, alsmede in ambtsovertredingen en -misdrijven. Hij is slechts bij uitzondering als beroepshof opgetreden. Het is echter inzake grote revisie of herziening van vonnissen uit de soevereine hoven van Brabant, Gelre, Henegouwen en Dole, en uit de Grote Raad zelfs, dat de Privé-raad als hoogste rechter fungeerde.

Vanaf 1548 werd in strafzaken voor de Geheime Raad de straf gevorderd door de rekestmeester 'gecommitteert totte bewarijnghe van saecke fiscale' ('ayans la charge des causes et matières fiscales'). Telkens als de 'fiscale' raadsheer de landsheerlijke rechten geschaad achtte, maakte hij ambtshalve namens de soeverein een strafvorderingsprocedure bij de Geheime Raad aanhangig. Dit gold ook wanneer hij de materiële belangen van de vorst op de een of andere wijze benadeeld achtte (bij voorbeeld schulden aan de domeinen) of deze gewoon maar bij een geschil tussen particulieren betrokken meende. In dit laatste geval schaarde hij zich als 'gevoegde' aan de zijde van één der partijen. Hij kon ook als verweerder het voor de belangen van de vorst opnemen. Vóór 1548 traden waarschijnlijk respectievelijk de provoost-generaal van het Hof in strafzaken *ratione loci* en de 'alcalde' van het Hof in strafzaken *ratione personae* als openbare aanklagers op; eerstgenoemde was in principe bevoegd om in heel de Nederlanden niet gedomicilieerde delinquenten te vervolgen.⁹⁹

De Raad van State was daarentegen een typische kroonraad. De soeverein of per delegatie de landvoogd was er van rechtswege het hoofd van. De Raad was aanvankelijk nagenoeg alleen uit feodale adel samengesteld. Deze was weliswaar niet academisch geschoold, doch was door zijn rijkdom aan grootgrondbezit wel ontzettend invloedrijk. Zij hadden trouwens meestal tevens zitting in de Staten. Overigens mocht een aantal hoge edelen, onder meer de Vliesridders, *ex officio* aan de beraadslagingen van de Raad van State deelnemen. De hoge adel oefende echter tegelijk stadhouderschappen, admiraliteit, legercommando's en andere functies uit, zodat zij veelal afwezig was van het Hof. Vermoedelijk onder meer daarom had Karel V in 1531 één jurist, met name Jean Carondelet, tevens hoofd van de Geheime Raad, tot lid van de Raad van State aangesteld. Op gezag en in opdracht van de gouvernante zou hij er de materiële leiding van hebben. Hoewel ook later het hoofd van de Privé-raad veelal tevens de vergadering van de Raad van State leidde, waren de beide functies zeker niet inherent aan elkaar. Van 1549 tot 1554 en van 1559 tot 1576 waren zij zowel materieel als formeel gescheiden ambten.¹⁰⁰ Voor het opstellen van de rapporten over de vraagstukken op de dagorde van de Raad van State zag Karel V zich overigens vrij vlug – namelijk vanaf 1535 – verplicht op nog twee *togati* een beroep te doen en hen tot raadsheer van State te benoemen. Filips II voerde hun aantal verder op. Zij waren voor technische zaken en rapportage meer aangewezen dan hun ambulante adellijke collega's, die met hun meestal eenzijdige militaire opleiding nauwelijks konden schrijven en het in elk geval beneden hun waardigheid achtten. De *togati* vertegenwoordigden het nieuwe technocratische ambtenarentype dat, in vergelijking met het feodaal-militaire ambtenarentype, meer geschikt zou blijken voor de steeds meer gedifferentieerde publieke taken.¹⁰¹ Zoals bekend liet deze laatste categorie zich

evenwel niet goedschiks buiten spel zetten. Regeren over de hoofden van de 'groten' heen was een riskante zaak. Karel V had dit goed begrepen. Zijn zoon Filips II had er echter geen oren naar.

In tegenstelling tot de Privé- en Financiënraden, die dagelijks aan vaste werktijden gebonden waren, was de Raad van State formeel niet permanent. Ook in feite waren zijn bestaan en invloed op de regeringsbesluitvorming sterk aan wisselende omstandigheden onderhevig. Dit onderstreept zijn facultatief karakter. Zijn bevoegdheden waren slechts vaag en in zeer elastische termen 'afgebakend' tot 'de grote en belangrijkste aangelegenheden, alsmede die welke de staat, het algemeen regeringsbeleid, de vrede, de veiligheid en verdediging van het land betreffen, tenzij de landvoogd het nodig acht ook over andere aangelegenheden de Raad van State te horen'. Zijn competentie kon dus eigenlijk alles omvatten, maar zijn samenroeping en werkterrein waren essentieel afhankelijk van de inzichten van de landvoogd of de richtlijnen van de vorst. Hij kende dan ook tijden van intense bedrijvigheid en aanzienlijke invloed op het algemeen regeerbeleid onder Karel V, zowel als opmerkelijke hoogten en laagten onder Filips II. In grote lijnen spitste zijn aandacht zich feitelijk toe op de hoge binnenlandse en buitenlandse staatkunde en de landsverdediging. Het grote verschil met de andere twee Collaterale Raden lag hierin dat de Raad van State in normale omstandigheden zuiver raadgevend was, terwijl de Privé- en Financiënraden in feite grotendeels normatieve macht hadden. Wegens de hoeveelheid en het technische karakter van vele zaken was het voor de landvoogden immers onmogelijk over alles – ook de meest minime aangelegenheden – telkens te beslissen na overleg met de laatste twee colleges. Een werkelijke en permanente regeerraad met normatieve bevoegdheid was de Raad van State enkel en alleen als hij bij lange afwezigheid van de gouverneur-generaal collectief het dagelijks bestuur van het land waarnam. Dit kwam onder meer voor in 1547, 1550, 1556-1557, 1568 en 1572. Het meest bekend is natuurlijk de interimregering van de Raad van State in het turbulente jaar 1576-1577, na de dood van Luis de Requesens op 4 maart 1576 tot de aankomst van Don Juan van Oostenrijk op 4 mei 1577.

Het beleid inzake de domeinen en financiën van de landsheer werd in 1487 door de toenmalige Grote Raad naast de vorst overgelaten aan het bestaande bureau van Financiën, sindsdien soms ook Raad van Financiën genoemd. Hij was de eerste die een zelfstandig bestaan ging leiden, los van de Hofraad. Tot dan toe had het bureau adviserende en vooral uitvoerende taken uitgeoefend. Het bestond sedert Filips de Goede uit een Ontvanger-Generaal en een Thesaurier-Generaal, waaraan in 1447 drie en tien jaar later nogmaals drie gecommiteerden toegevoegd waren. In 1497 stelde Maximiliaan van Oostenrijk een surintendent en hoofd van Financiën aan. Later ging de surintendentie *ex officio* op de gouverneur-generaal over. Het bureau kreeg in 1507 twee hoofden, die overigens de Thesaurier-Generaal van de leiding verdrongen. In 1531 kwam er nog een derde hoofd bij. Het aantal gecommiteerden werd tot twee teruggebracht. Vanaf 1546 waren er weer vier.¹⁰³

Sedert 1447 was de Ontvanger-Generaal gedegradeerd tot een ondergeschikt en louter uitvoerend ambtenaar. Hij inde de gewone inkomsten van domeinen en financiën, die door de bevoegde ondergeschikte ontvangers in principe ten minste eenmaal per kwartaal moesten worden overgemaakt; zoals reeds eerder werd aangetoond (pag. 320 en 322), ontving hij in feite alleen maar de saldi ('le cler' of 'le restat') van de respectieve ontvangersposten. De jaarlijkse 'Algemene Ontvangsten van Domeinen en Financiën' waren bijgevolg alleen de gedeeltelijke totalisatie van de gewone inkomsten. Bovendien verschilden de jaarlijkse afsluitdata in de boekhoudingen van de subalterne ontvangersposten; zij werden overigens dikwijls met jaren vertraging ingediend. Sommige ontvangers hadden slechts driejaarlijkse afrekeningen. Verder zaten de geldtransacties tengevolge van een gecombineerde innings- en betalingstechniek vigerend in de overheidsfinanciën – met name die per assignatie – boekhoudkundig vaak gespreid over twee of meer dienstjaren. De assignatie was op het eind van de 14de eeuw ingevoerd.¹⁰⁴

De Ontvanger-Generaal nam op bevel van Financiën onder meer de salarissen en allerhande gages en vergoedingen voor de landvoogd en de leden van de regeringsraden voor zijn rekening. Hij vulde eveneens – in feite slechts gedeeltelijk (zie hiervóór, pag. 322) – de centrale legerkassen. Maximiliaan van Oostenrijk had op het einde van de 15de eeuw de Thesaurie van Oorlog van de bestaande ontvangerspost der Artillerie als afzonderlijke dienst afgescheiden. Deze dienst werd dan verantwoordelijk voor de uitkering van soldijen en voor de uitgaven in de versterkingen. Sindsdien nam de Ontvanger van de Artillerie nog slechts de uitgaven op zich voor de artillerietroepen en de bewapening van de overige legereenheden, alsmede die voor het troepentransport. Beide ambtenaren beschikten hiervoor over een staf van monstercommissarissen en betaalmeesters. Zij konden slechts tot uitbetalingen overgaan op bevel van Financiën en dat pas ná diens goedkeuring van de monsterrollen en jaarstaten.¹⁰⁵

De Thesaurier-Generaal, de controleur van Financiën, kreeg de moeilijke opdracht de Raad van Financiën en de landsheer voortdurend op de hoogte te houden over de activa en passiva van het vorstelijke patrimonium en jaarlijks een begroting over te leggen. De gecommiteerden of commiezen van Financiën bereidden als verslaggevers de zaken op de agenda van het bureau voor. Thesaurier en gecommiteerden waren door de praktijk professionele lieden geworden, hetzij via de wereld van handel of financiën, zoals Gaspar Schetz van Grobbendonk, hetzij via de administratie van de domeinen en financiën. Een enkele keer was een academicus, meer bepaald dan een jurist als Joost de Damhoudere, in de Raad van Financiën terechtgekomen. Evenals de legisten behoorden Thesaurier en gecommiteerden tot de nieuwe klasse van 'technocraten' uit de postfeodale amtsadel en stedelijk patriciaat.¹⁰⁶

De specialisatie van de rekenplichtige onderbouw der domeinen en financiën, in organisatorisch en administratief opzicht gescheiden instellingen en ambten, was alsnog niet doorgevoerd in de Raad van Financiën. Naast de rol van algemene zaakvoerder van het kroondomein met alles wat daarmee samenhang, had het 'bureau' nog het beheer over alle andere gewone inkomsten van de vorst. Dit hield ook in dat het adviezen verstrekke ten aanzien van de wetgeving die daarop betrekking had of kon hebben. De muntplakkaten die onder andere het gehalte, het gewicht en de nominale koersen van de metalen munten ten opzichte van de rekenmunt vaststelden, zijn dan ook altijd in gemeen overleg van Privé- en Financiënraden tot stand gekomen. In de regel kon bovendien geen enkele bezwaring en vermindering van de domeinen of uitgave op de gewone inkomsten van de landsheer effect sorteren zonder bespreking en goedkeuring van de Raad van Financiën. Hoewel de Raad van State meermalen bij de bedoerhandelingen en -contracten werd betrokken, verliepen zij hoofdzakelijk onder leiding van Financiën.

Het bureau streefde de eenheid van beheer in alle vorstelijke financiën na. Het zou slechts ten dele lukken. Overigens heeft de hertog van Alva daar heel duidelijk en bewust een stokje voor gestoken. Hij verhinderde dat Financiën enige zeggingsmacht verwierf over de geldzendingen uit Spanje.¹⁰⁷ Bovendien vertrouwde de hertog het beheer over de geconfisqueerde goederen van de veroordeelden wegens 'rebellie' toe aan een confiscatiekamer ('chambre des confiscations'). Deze werd opgericht als een uitvoerende dienst van de Raad van Beroerten, de bekende bijzondere rechtspleging. Waarschijnlijk werd zij samen met de Raad afgeschaft in 1574.

Het beheer over rijksfinanciën en -domeinen impliceerde eveneens de inrichting van de ondergeschikte bestuurslagen, nodig voor het innen van de inkomsten en voor de controle over activa en passiva. De benoemingen van rekenplichtige ambtenaren vielen dan ook onder de advies- of onder de beschikkingsbevoegdheid van de Raad van Financiën. Bij de aanstelling van bedoentvangers had hij echter rekening te houden met de groeiende inspraak van bepaalde Staten. De Doornikse Staten benoemden sedert 1560 een eigen 'recepteur et administrateur des aydes'. In Henegouwen was dit al veel langer een prerogatief van de Staten.¹⁰⁸ Op het

lagere domaniale échelon was de ambtenverkoop vrij verbreid, hetzij dat zij werden verpacht dan wel verpand.

Jaarlijks moesten de rekenplichtigen hun rekeningen voor 'auditie' inleveren. Ofschoon zij in laatste instantie voor het bureau van Financiën verantwoordelijk waren, was de controle van de boekhoudingen gedecentraliseerd via vier later vijf rekenkamers, met name in Dole, Rijsel, Brussel, Den Haag en Arnhem. De rekenkamers telden een voorzitter, twee tot vier rekenmeesters, twee auditeurs en een à twee klerken, vrijwel zeker lieden uit de financiële praktijk en van burgerlijke komaf. Zij waren door de Raad van Financiën benoemd en werkten overigens onder zijn toezicht. Alle rekeningen moesten ten minste door een rekenmeester en een auditeur nagetrokken worden. De belangrijkste rekenkamer was de Rijselse. Zij had controlebevoegdheid over de ontvangers in Vlaanderen, Waals-Vlaanderen, Doornik-Doornikse, Artesië, Henegouwen, Namen en Mechelen, alsmede over de centrale ontvangers. De Haagse Rekenkamer controleerde de rekenplichtigen in Holland, Zeeland, Overijssel en Groningen. De Brusselse was bevoegd voor Brabant, Limburg-Overmaas en Luxemburg. De Arnhemse, opgericht in 1559, oefende toezicht uit in Gelre-Zutphen. De Rekenkamer van Dole tenslotte was in het begin van de 16de eeuw afgeschaft, maar werd in 1562 opnieuw ingesteld; inmiddels nam de Rijselse Rekenkamer de bevoegdheden van de Bourgondische zusterinstelling over. Voor alle in de rekeningen ingeschreven financiële verrichtingen moesten de nodige schriftelijke bewijsstukken met de vereiste visa van de bevoegde beheersinstelling worden overgelegd bij de auditie in de rekenkamer. Pas als de rekening tot de laatste penning klopte, werd zij door het rekenhof afgesloten, onder voorbehoud evenwel van de definitieve goedkeuring door de Raad van Financiën. De discussie daarover tussen rekenplichtige, rekenkamer en de Raad van Financiën kon evenwel maanden, ja jaren in beslag nemen.¹⁰⁹

Bleef een ontvanger voor een bepaald bedrag in gebreke, of was er sprake van wanbeheer of bedrog, dan stelde de betrokken rekenkamer aan Financiën voor, naargelang van het geval over te gaan tot executie door een deurwaarder, schuldvordering in rechte, vordering van administratieve sanctie en/of strafvordering. Tegen de beslissingen van de rekenkamers konden de rekenplichtigen beroep aantekenen bij de Raad van Financiën evenals bij de Privé-raad.¹¹⁰

In de gewesten waar de Staten het medebeheer over de bedden verworven hadden, legden de bedeontvangers hun rekeningen over aan gemengde controlecommissies. Zij bestonden uit vertegenwoordigers van de Staten en van de landsheer; deze laatsten waren door de Raad van Financiën benoemd. In Doornik en het Doornikse legden de Staten in 1560 hun bedeontvanger het verbod op nog voor de Rijselse rekenkamer rekenschap af te leggen. Zij moesten voortaan voor hun eigen deputatie verschijnen.¹¹¹

De boekhouding van de ontvangers der domeinen en financiën volgde de vrij eenvoudige methode van de saldorekening, zoals die in de Bourgondische tijd definitief was aangenomen. Bij assignatie uitgeschreven uitgaven die – wegens insolventie van de betrokken lagere ontvanger – door middel van attache-brieven op een ander ontvangerschap werden verlegd, kregen echter een tweede inschrijving, én op het credit én op het debet van de algemene ontvangsten van Financiën.¹¹² Deze en andere veel voorkomende comptabiliteitstechnieken bemoeilijken de evaluatie van het toenmalige staatsbudget.

Te zamen met de boekhouding moesten de rekenplichtigen tevens hun inkomsten en uitgaven met betrekking tot het nieuwe boekjaar ramen in een 'staat' ('estat'). Aan de hand daarvan maakte de Raad van Financiën een soort globale rijksbegroting op en bepaalde de grootte van de driemaandelijke saldo-overdrachten van de ontvangers naar de centrale schatkist. Tijdens de troebelen kwamen de vooruitzichten per ontvangerschap evenwel slechts sporadisch binnen, zodat in de tweede helft van de 16de eeuw de budgetaire politiek helemaal in het honderd liep. Vermoedelijk werd door Financiën in 1557 voor het laatst in de 16de eeuw een algemene staat opgesteld. Hoogstwaarschijnlijk had hij daarna nog slechts een vaag inzicht in de liquide middelen waarover de soeverein en zijn regering konden beschikken.¹¹³

GEWESTELIJKE INSTELLINGEN

De hoogste gewestelijke ambtenaar was de stadhouder of luitenant-gouverneur. Per delegatie oefende deze er min of meer de vorstelijke prerogatieven uit; dat was echter niet duidelijk uitgestippeld, zodat er gewestelijke verschillen waren. In Henegouwen wisten de gouverneurs zich de meest uitgebreide functies en bevoegdheden toe te eigenen: kapitein-generaal van de troepen in dat gewest; soeverein-baljuw en aldus hoogste officier van justitie (gerechtelijk en administratief); als 'chef des Etats du comté' riep hij de Staten in zijn landsdeel bijeen en leidde hij de gewestelijke delegatie ter Staten-Generaal. In bepaalde gewesten hadden de stadhouders invloed in de financiële aangelegenheden, zoals in Namen, en in de benoeming van lagere kerkelijke beneficiën, zoals in Gelre. In Namen en Henegouwen slaagden de stadhouders erin het recht om jaarlijks de stedelijke magistraten te verzetten, blijvend te verwerven. In Friesland deelde de stadhouder dit prerogatief met het Hof van Friesland.

De functie van provinciaal stadhouder was ontstaan in de tijd toen de Nederlanden nog een zuivere statenbond waren. De vorsten lieten zich in de respectieve landsdelen vervangen door een hoge edelman,¹¹⁴ zoals zij zich later op het centrale échelon door een gouverneur-generaal zouden laten vertegenwoordigen. Hierdoor werd de functie van provinciale gouverneur trouwens in zekere mate een doublure van de landvoogdij. Brabant en Mechelen hebben nooit een stadhouder gehad. Andere gewesten moesten er vaak een delen. In Holland en Zeeland was dat de regel; na de Utrechtse temporaliteitsoverdracht in 1528 kwam daar nog het Nedersticht bij. Ook Friesland, Overijssel-Drenthe en Groningen hadden vaak een gemeenschappelijke gouverneur. Bij de inlijving van Gelre in het jaar 1543, kreeg René van Châlon, prins van Oranje, reeds stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland dit nieuwe gewest er nog bij. Vlaanderen, Waals-Vlaanderen en Artesië hadden eveneens dikwijls een gemeenschappelijke stadhouder. In Vlaanderen en in Namen werd de functie uitgeoefend door de bestaande soeverein-baljuw. De Vlaamse stadhouder zag zijn gerechtelijke bevoegdheden van groot-baljuw evenwel waarschijnlijk goeddeels overgenomen door de fiscaal bij de Raad van Vlaanderen.

Landvoogdes Maria van Hongarije zou systematisch de gewestelijke stadhouders in hun bevoegdheden beknotten. Zij verbood hun nog een opvolger aan te wijzen, zoals geleidelijk aan gebruikelijk was. De nieuwe stadhouders verleende zij nog slechts duidelijke en beperkte instructies: onder meer in Holland en Zeeland en in Vlaanderen werd hun het benoemingsrecht van de stedelijke wethouders onttrokken; het werd opnieuw een regeringszaak zoals vóór het 'Groot Privilegie'. Ten gevolge van de inmiddels toch meestal sterk uitgebouwde stadhouderlijke macht gaf een en ander aanleiding tot spanningen. In de jaren zestig van de 16de eeuw sloegen zij om in burgerlijke ongehoorzaamheid, onder andere in verband met de toepassing van de 'ketter'-plakkaten in de gewesten. Margaretha van Parma weigerde dan ook aan Filips II nog kandidaten voor te dragen voor vacant gekomen stadhoudersschappen. De hertog van Alva ging slechts over tot tijdelijke aanstellingen van trouwe koningsgezinden, die hij uit de rangen van de lagere adel rekruteerde. In die tijd verdwenen de provinciale gouverneurs ook uit de justitieraden, die zij met betrekking tot bepaalde materies voorzaten. De bevoegdheden van de meeste stadhouders waren sindsdien vrijwel geheel uitgehold. Zij werden overvleugeld door hun respectieve justitieraden.¹¹⁵ Een symptoom te meer voor de teruggang van de militaire adel, het type van de feodale ambtenaar, en voor haar aflossing door de vertegenwoordigers van het nieuwe ambtenarentype.¹¹⁶

Deze aflossing komt insgelijks tot uiting in de samenstelling van de justitieraden, die in de gewesten bevoegd waren voor de rechtspraak en voor de administratie. In provinciën die geen stadhouder (meer) hadden, werden diens prerogatieven overigens waargenomen door de justitieraad. Zijn voorzitter, een jurist, werd er dan ook de hoogste functionaris van administratie en rechtspraak. Deze leidde de raadszittingen bij ontstentenis of afwezigheid van de stadhouder. De voorzitter – in Gelre, Overijssel en Brabant de kanselier – had tevens de leiding over de griffie. In de regel telde de provinciale raad acht à twaalf raadsheren.¹¹⁷ Bij een vacature

hadden de justitieraden het recht drie tot vier kandidaten voor te dragen in de volgorde van het aantal behaalde stemmen. Het kwam slechts zelden voor dat de gouverneur-generaal of de landsheer iemand buiten de nominatielijst benoemde. Overigens kon de raad de benoeming van een kandidaat weigeren. Aanbeveling kon eventueel wel de volgorde veranderen. Sedert de 13de eeuw was de tendens merkbaar tot het doorbreken van de identiteit tussen de sociale komaf en functie. Desondanks bleef het fenomeen van de correlatie tussen stand en maagschap eensdeels en specifieke ambten anderdeels op alle niveau's van de overheidsorganisatie hardnekkig weerstand bieden. Alleen traden een andere stand en andere, overigens talrijkere, geslachten in de plaats van de vroegere. De gewestelijke raden kwamen in het begin van deze periode helemaal los van de oude *curiae*. De hoge edelen verdwenen dan ook voorgoed uit de meeste justitieraden. Ook de geestelijkheid ging er naar aantal op achteruit. Clerici werden er trouwens aangesteld, omdat zij tevens civilist waren. De kennis van het Romeins recht, van het algemeen geldende recht en meestal ook van het lokale costumiere recht was in de justitieraden een dwingende vereiste voor de kandidaten. Sedert de eerste helft van de 16de eeuw kwamen de raadsheren nog praktisch uitsluitend uit de rangen van de juristen. Hoewel dit niet altijd het geval was, kwamen zij toch bij voorkeur uit het betrokken gewest.¹¹⁸

De leden van de justitieraden waren verantwoordelijk voor de wijze waarop zij hun officie uitoefenden en zij waren in principe afzetbaar. Schorsing en ontslag waren trouwens de normale sancties tegen alle ambtenaren die geacht werden in strijd met de ambtseed te hebben gehandeld. Verdienstelijke raadsheren werden daarentegen door de vorst beloond met extra-gratificaties en/of opname in de lagere adel. Hun onafhankelijkheid werd onzes inziens enigszins door rechtshistorici overtrokken. Zij waren weliswaar niet willekeurig afzetbaar, maar verschijnselen als nepotisme en individualisering van de beloning doorkruisten toch de onafhankelijkheid.¹¹⁹

De raadsheren-juristen of rekestmeesters ('maistres aux requestes') bestudeerden de hun door de voorzitter toegewezen dossiers en problemen, om er op de plenaire vergaderingen verslag over uit te brengen. In rechtszaken fungeerden zij als raadsheer-commissaris en als rechter. De commissaris leidde de gerechtelijke enquête of instructie, hoorde partijen en getuigen à charge en à décharge en ging over tot verificatie van de overgelegde bewijsstukken. In de civielrechtelijke processen trachtte hij eerst de partijen tot een 'willige condemnatie' van minnelijke schikking te bewegen. Na het afsluiten van de instructie stelde de raadsheer-commissaris het verslag op, opdat de collegae-rekestmeesters die dan samen met hem als rechter zetelden, met kennis van het dossier vonnis konden wijzen. De hele procesgang was al lang, het laatst in de eerste helft van de 16de eeuw, van mondeling op schriftelijk overgegaan.¹²⁰

Als bestuursorganen werden de provinciale raden door de regering betrokken bij de totstandkoming van de wetgeving; zij werden om adviezen verzocht over de regeringsvoorstellen. Bij de homologatie van het costumiere recht oefenden de justitieraden een eerste controle uit op de opgetekende rechtsgewoonten.¹²¹ Alvoers tot uitvaardiging over te gaan, toetsten zij plakkaten en ordonnanties aan de costumen en privileges en aan de feitelijke omstandigheden in het betrokken landsdeel. Eventueel lieten zij hun opmerkingen aan de regering weten. Uit het plakkaat van 3 oktober 1562 tot verbod van graanuitvoer werd op verzoek van de Raad van Gelre een bepaalde graansoort gelicht; bij de publikatie in Namen en Luxemburg werd met instemming van de regering het gehele artikel 3 met de wijze van controle geschrapt. Pas na de registratie en de toevoeging van een attache-brief door de justitieraad werden allerlei regeringsbeslissingen en -vergunningen rechtsgeldig in zijn provincie.¹²² Ter uitvaardiging verstuurd en verspreidde hij een gedrukte versie van de plakkaten en ordonnanties aan de lokale instanties, die dan verder zorgden voor de bekendmaking aan de bevolking. Meteen nam de raad de verplichting op zich te waken over de naleving van de verordening en overtredingen volgens de strafwet te laten vervolgen en te berechten.¹²³

Daartoe en tot verdediging van de 'fiscus' in het algemeen was in de loop van de

15de eeuw bij elke gewestelijke justitieraad een officie-fiscaal opgericht. Met het begrip 'fiscus' wordt hier het vorstelijke patrimonium in brede zin, 'the king's two bodies' bedoeld, dus zowel zijn 'economie' als zijn overheidsgezag. Alle aanslagen daarop werden volgens de inquisitoire procedure *ex officio* door de officieren-fiscaal vervolgd. In strafzaken had de inquisitoire procesgang de accusatoire verdrongen. In de inquisitoire procedure werd de aangeklaagde van overheidswege voorwerp van onderzoek in plaats van gelijkwaardige procespartij. De fiscale officieren mochten zelfstandig informatie inwinnen over strafbare feiten. Zij konden echter slechts tot vervolging overgaan met toestemming van hun Hof. Telkens wanneer zij de belangen of autoriteit van de landsheer op de een of andere manier aangetast achtten, traden zij als eiser namens hem op, zowel burgerlijk als strafrechtelijk. Aldus stelden zij zich vaak 'gevoegde partij' in civiele processen tussen particulieren, omdat zij er de vorst bij betrokken oordeelden. De fiscale officieren traden uiteraard als openbare aanklager op in de zogenaamde *casus reservati*, zoals: verzuimde verplichtingen tegenover de vorstelijke domeinen en financiën; majesteitsschennis (goddelijke en wereldlijke); overtredingen van plakaten en ordonnanties; verstoring van de openbare orde; door edelen gepleegde misdrijven; valsemunterij en andere ernstige misdaden. Op die wijze holde hun competentie die van de oude fiscale officieren uit, zoals die van de drost ('sene-schal') en de soeverein-baljuw. De drost van Brabant had de opdracht niet-vervolgde en niet-gedomicilieerde delinquenten, vagebonden en landlopers, te vervolgen en bij ontstentenis van een bevoegde rechter zelf te vonnissen. Deze en andere gewestelijke en lokale vervolgende ambtenaren zagen echter hun jurisdictie beknot. In Friesland was het Hof zelfs het enige college dat lijfstraffen mocht opleggen, allicht op vordering van zijn procureur-generaal.¹²⁴

Meestal waren de officieren-fiscaal tegelijk gewoon lid van de justitieraad waaraan zij waren toegevoegd en in die hoedanigheid tevens mederechter en rechter-commissaris in civiele processen. In sommige raden waren zij zelfs mederechter in strafzaken. In andere was het daarentegen ongebruikelijk.¹²⁵ De tenuitvoerlegging van de 'fiscale' vonnissen viel eveneens onder verantwoordelijkheid van het officie-fiscaal. Verder oefende het toezicht uit op alle ambtenaren van de landsheer in hun gewest en vervolgde hun eventuele ambtsovertredingen en -misdrijven.

Aan de meeste justitieraden bestond het officie-fiscaal uit een advocaat-fiscaal en een procureur-generaal. Bij instructie van 15 april 1529 trachtte Karel V hun beider bevoegdheden duidelijk te organiseren. Eerstgenoemde werd belast met de 'superintendentie van de fiscale zaken'; hij zou de procureur-generaal leiden en ook de stukken, nodig voor de procesvoering, opstellen. De procureur-generaal diende voor de uitvoering in te staan; hij zou de rechtsvervolgingen namens de vorst aanhangig maken bij de Raad, de betrokkenen laten dagvaarden en de pleidooien van de advocaat-fiscaal indienen.¹²⁶ Desondanks bleven tussen de beide functionarissen talrijke bevoegdheidsgeschillen rijzen.¹²⁷

De justitieraden begaven zich eveneens op het civielrechtelijke terrein van de schepenbanken en van andere regionale en lokale rechtsinstanties. Deze hadden op het einde van de middeleeuwen een goed deel van hun gerechtelijke autonomie en macht moeten prijsgeven ten voordele van de vorstelijke hoven. In burgerlijke zaken werd de appeljurisdictie van de hoofdschepenbanken meer en meer door de justitieraden overgenomen ('omisso medio', 'prorogatie'). Partijen gingen niet alleen dikwijls in hoger beroep ('appellatie' en 'reformatie') tegen vonnissen van plattelands- en stadsschepenen,¹²⁸ maar vochten er steeds vaker in eerste aanleg hun geschillen uit ('preventie'). Bovendien legden ook de plaatselijke besturen hun onderlinge geschillen en die met kerkelijke instanties en particulieren aan hun provinciale raad voor. Eveneens werd zijn interventie veelvuldig gevraagd op het terrein van de oneigenlijke of (vrij)willige rechtspraak. Bij 'willige condemnatie' verleende de raad grotere rechtskracht aan overeenkomsten en andere rechtshandelingen tussen particulieren, zoals huwelijksvoorwaarden, testamenten, koopcontracten, machtigingen en dergelijke.¹²⁹

De meeste gewesten hadden een eigen justitieraad of kregen er een na hun integratie in de Nederlanden, ter vervanging van de vroegere regeringsraad. In 1530 en in

Het voormalig hof van de hertogen van Brabant te Brussel, regeringscentrum van de Nederlanden in de 16de eeuw.

Ingekleurde gravure uit: Joan Blaaeu, 'Toneel der steden van 's Konings Nederlanden' (Amsterdam 1649). Koninklijke Bibliotheek, Brussel.

1547 kwamen respectievelijk de gewestelijke Hoven van Utrecht en van Gelre-Zutphen tot stand. In 1553 richtte Karel V het Hof van Overijssel op, met jurisdictie over het Oversticht, Drenthe en Lingen. In Drenthe had het echter weinig of geen bevoegdheid. Hier bleef de oude Etstoel, waarin slechts eigenerfden zitting hadden, het hoogste rechtscollege. Overigens slaagde de Raad van Overijssel er nauwelijks in de jurisdictie van het bestaande beroepshof, 'de Grote Klaring', van de stedelijke wetten en van de landelijke drosten aan te tasten. Ook Groningen en de Ommelanden voelden blijkbaar niet zoveel voor de vorstelijke rechtspraak. Zij bleven appelleren op hun middeleeuwse warven en hoofdmannenkamer.¹³⁰

Drie provinciale hoven hadden een territoriale dubbelfunctie. De Raad of Hof van Holland was tegelijk voor Zeeland bevoegd en diende daarom twee Zeeuwen als rekestmeesters toe te laten. De uitvaardiging van de plakaten werd in Zeeland evenwel door de regering toevertrouwd aan de algemene ontvangers van Bewesterschelde en Beoosterschelde, die trouwens tevens gerechtelijke officieren waren.¹³¹ Waals-Vlaanderen en Doornik en het Doornikse ressorteerden onder de Raad van Vlaanderen. Limburg viel onder Brabant.

De oude *curiae* leefden in de gewesten voort in de leenhoven. In deze organen bleef de feodale adel zitting hebben onder het voorzitterschap van een feodaal-luitenant ('lieutenant des fiefs'). Hun jurisdictie was evenwel beperkt tot behandeling van zaken die met het feodale recht hadden te maken, zoals leenverheffingen en geschillen betreffende de lenen. De grens met de gewone zaken van burgerlijk recht was derhalve vaag. Het gewestelijke leenhof, zoals bij voorbeeld de Wetachtige Kamer in Vlaanderen, accepteerde ook appelzaken tegen vonnissen van lagere leenhoven. Tegen de uitspraken van het leenhof zelf kon men in beroep gaan bij de justitieraad van het gewest en verder bij de hogere gerechtshoven.

Alleen in Henegouwen, waar de hoge feodale adel zeer machtig was, overheerste het Leenhof, het Hof van Bergen, de soevereine Justitieraad van Henegouwen. De twee instanties betwistten elkaar geregeld bevoegdheden die in andere gewesten de provinciale raad toebehoorden. Voorlopig mislukten de pogingen van de centrale regering om de beide instellingen tot één Justitieraad te verenigen. In Gelre was de Justitieraad tegelijk Leenhof. De niet gefeodaliseerde gewesten Friesland en stad en lande van Groningen hadden uiteraard geen leenhoven.¹³²

De stelling dat de provinciale justitieraden als exponent van de landsheerlijke centralisatie tot de reactie van de justitiabelen zouden hebben bijgedragen, lijkt niet volledig houdbaar. Integendeel, partijen dachten juist de gewenste objectiviteit en dus grotere rechtszekerheid te vinden door dichter bij de vorst te procederen. Het is daarom niet verwonderlijk dat, zodra die mogelijkheid bestond, zowel particulieren als instellingen nóg dichter bij de bron van alle recht ('le souverain juge') én hun geschillen én akkoorden gingen voorleggen. Hoewel de Grote Raad bestuurlijk en gerechtelijk optrad voor de heerlijkheid Mechelen, zoals de overige justitieraden voor hun respectieve landsdelen, had hij toch onder meer zijn jurisdictie als hoogste beroepshof in civiele zaken behouden met betrekking tot de niet-soevereine gewestelijke raden.

Na het verbreken van de gerechtelijke banden met het *Parlement de Paris* en het *Reichskammergericht* was hij zelfs het enige beroepshof in de Nederlanden tegen de zogenaamde 'kwade' of 'valse' vonnissen van de genoemde gewestelijke raden. Hierin ondervond de Grote Raad van de kant van de Geheime Raad slechts geringe mededinging. Partijen gingen dikwijls aan hun bevoegde provinciale raad voorbij om zowel in hoger beroep (omisso medio, prorogatie) als in eerste en laatste aanleg (preventie) voor de Grote Raad te verschijnen, zonder daarvoor een privilegië te hebben. Bewoners uit het Debattenland en uit stad en ressort Valenciën gingen stevast in Mechelen in beroep tegen hun schepenvonnissen (zie hiervóór, pag. 316). Hetzelfde gold voor Steenhuize in Vlaanderen en Wattrelos bij Rijsel en misschien nog voor andere betwiste 'kiezelstenen' die wel het voorrecht genoten rechtstreeks bij de Grote Raad te appelleren.¹³³ Bovendien kon deze gebruik maken van het evocatierecht om processen uit lagere gerechten vóór het vonnis aan zich te trekken. Meestal gebeurde dit evenwel op verzoek van een der partijen

of zelfs op het verzoek van beide partijen.

Ratione materiae was de Mechelse Justitieraad bevoegd inzake de zogenoemde 'vorstelijke gevallen' en de geschillen van bestuur. Onderzoekingen moeten echter nog uitmaken volgens welke criteria deze geschillen door de provinciale raden dan wel door de Grote Raad of de Geheime Raad werden behandeld.

Niet alle gewesten zijn even talrijk vertegenwoordigd in de processen die te Mechelen liepen. Periferische gewesten als Friesland, Overijssel, Artesië en Luxemburg treffen wij er slechts in mindere mate of zelfs zelden aan. Voor het leeuwedeel kwamen de partijen uit Vlaanderen, Holland en Zeeland. Het even belangrijke Brabant kwam er sedert het einde van de 15de eeuw niet meer, omdat de Raad van Brabant toen opnieuw een soeverein hof was. Zich beroepend op de artikelen 17 en 19 van de 'Blyde Incompste', stond Brabant op de toepassing van het *ius de non evocando*, waardoor zijn burgers niet buiten hun landsdeel voor het gerecht konden worden gedaagd. Zijn vonnissen en die van de andere soevereine hoven waren derhalve arresten en daartegen was geen beroep mogelijk.¹³⁴ De enige mogelijkheid om tegen arresten nog verzet aan te tekenen was de 'propositie van erreur' wegens vormfouten bij een revisiecollege, dat daartoe van regeringswege in het betrokken soeverein hof werd gevormd, aangevuld met rechters uit andere hoven.¹³⁵ Werd dit revisiecollege gewraakt, dan kon de zaak – zoals gezegd – bij de Geheime Raad in grote revisie gaan. Voor de Grote Raad werden praktisch alleen revisiezaken uit Utrecht aangetroffen, doch zij waren in feite waarschijnlijk een verkapt beroep. De overige revisies bij de Grote Raad gingen tegen uitspraken van andere niet-soevereine hoven en van de Grote Raad zelf.

Aangezien de hovelingen van de landsheer of van de landvoogd het *privilegium fori* genoten, konden zij vanouds de Grote Raad als hun rechtbank kiezen, zowel in burgerlijke- als in strafzaken. Door dat privilege konden zij zich goeddeels aan de gewone rechtbanken onttrekken. Dientengevolge hadden zij overigens sedert 1517 de forumkeuze tussen de Grote en de Geheime Raden (zie hiervóór, pag. 332-333) wat geregeld tot gebakkelei tussen beide hoven aanleiding gaf. In beginsel gold de forumkeuze nochtans niet in zakelijke acties; deze dienden te worden berecht door de rechter van de plaats waar het goed in kwestie lag.

Eigenlijk begon de Grote Raad waarschijnlijk omstreeks 1515 zijn karakter van uitzonderingsrechtbank te verliezen ten voordele van de Geheime Raad. Zijn leden- en personeelsbestand en organisatie hadden zich intussen helemaal geconformeerd aan die van de justitieraden in de andere gewesten. De Grote Raad werd geformaliseerd tot 'justicie ordinaris'. Er was niets buitengewoons meer aan om voor het Hof te Mechelen te gaan procederen of bekrachtiging van akkoord te gaan vragen. Tussen 1470 en 1500 sprak het gemiddeld slechts 41 vonnissen per jaar uit. Omstreeks 1550 was dit aantal meer dan verviervoudigd, ongeveer 170 per jaar. Kort daarna schijnt de Grote Raad over zijn hoogtepunt heen. Niettemin bleef hij kwantitatief het belangrijkste gerechtshof in de Nederlanden, vooral op civielrechtelijk gebied, in weerwil van de stijgende belangstelling van partijen voor de Privé-raad en vice versa op vrijwel dezelfde gerechtelijke terreinen. De rechtspraak van de Geheime Raad schijnt echter toch meer op het criminele en 'administratieve' vlak te liggen. In zekere mate hebben de beide hoge rechtscolleges het Nederlandse eenheidsbesef geactiveerd, evenals de rechtseenheid in de richting van het Romeinse en canonieke recht.

Boven de 'justicie ordinaris' richtte de hertog van Alva op grond van zijn buitengewone volmachten en met koninklijk goedvinden de Raad van Beroerten op (5 september 1567). Deze uitzonderingsrechtbank kreeg de opdracht diegenen te berechten die 'tegen God en vorst zwaar misdreven hadden'. Hij werd samengesteld uit twee hoge edelen en zeven juristen, vijf Nederlanders en twee Spanjaarden. Alleen de Spaanse raadsheren hadden er stemrecht. De zaken die door de Raad in behandeling werden genomen, waren gebaseerd op voorafgaande kennisgeving door de gewestelijke justitieraden en aangebracht door bijzondere commissarissen, die door het gehele land onderzoeken instelden. Alleen de belangrijkste gevallen werden door de Raad van Beroerten zelf behandeld. De andere gevallen werden door de gewestelijke justitieraden afgedaan, op het vonnis na.

Hun vonnissen waren slechts voor uitvoering vatbaar na goedkeuring door de Raad van Beroerten en de uiteindelijke beslissing door Alva zelf. Het is zonder meer duidelijk dat bij het optreden van Alva en zijn Raad van Beroerten de staats-raison belangrijker was dan het formele recht. Tevergeefs hebben de graven van Egmont en Horn dan ook op grond van hun *privilegium fori* en hun privilege van vliesridder de declinatoire exceptie opgevoerd. In overeenstemming met de voorrechten van de Orde had Karel V in 1531 een edict uitgevaardigd waardoor de Ridders van het Gulden Vlies slechts door de soeverein zelf in overleg met het ordekapittel konden worden vervolgd en gevonnist. Het is zelfs zeer de vraag of deze argumenten rechtens houdbaar waren. Bij processen wegens majesteits-schennis behoefden de procesvormen niet in acht te worden genomen; zulke processen vielen buiten de gewone procesgang. Het repressie-apparaat had evenwel averechtse gevolgen en op 7 juni 1574 werd het weer afgeschaft.¹³⁶

Lange tijd strekte de gewestelijke autonomie zich tevens uit tot de maritieme aangelegenheden. Behalve in Vlaanderen en Zeeland hielden de gewestelijke en lokale autoriteiten zich met het zeewezen en havenbeheer bezig. Slechts de genoemde twee gewesten hadden een vorstelijke admiraliteit sedert de Bourgondische tijd. Zonder veel succes overigens hadden de Bourgondische hertogen gepoogd het gehele marinebeheer te centraliseren. In 1488 stelde Maximiliaan van Oostenrijk Filips van Bourgondië, heer van Veere, aan als admiraal, met militaire en justitiële bevoegdheid over alle maritieme gewesten in de Nederlanden. Veere werd de zetel van de Admiraliteit. In verschillende havens in Vlaanderen en Holland zou de admiraal worden vertegenwoordigd door een vice-admiraal, bijgestaan door een admiraliteitscollege, onder meer te Duinkerke.

De luitenanten en raden hielden toezicht over de kustbewaking en stonden in voor de kustverlichting en de uitrusting van konvooi- en oorlogsschepen. Verder hadden zij rechtsbevoegdheid in eerste aanleg inzake kwesties van buit- en strandrecht alsmede inzake scheepsmisdrijven. Tegen hun sententies zou alleen nog hoger beroep mogelijk zijn bij de admiraal en de Admiraliteitsraad en bij de vorst. Zo zouden schepenbanken en gewestelijke justitieraden hun bevoegdheden ter zake verliezen. Doch men bleef een beroep doen op de Raden van Vlaanderen en van Holland. Bovendien bleef het gewest Holland in feite goeddeels buiten de organisatie. Zijn stadhouder bleef kaperbrieven en paspoorten afgeven, wat bij uitsluiting tot de bevoegdheden van de admiraal had moeten behoren. De vereniging van de admiraalsfunctie met het stadhouderschap van Holland en Zeeland in 1546 door Maximiliaan van Bourgondië loste dat probleem slechts voor een twaalftal jaren op.¹³⁷

LOKALE INSTELLINGEN

Hoe lager wij afdalen in de bestuurshiërarchie, des te meer verscheidenheid in instellingen en functies. Zij zijn in de regel van veel oudere datum dan de vorstelijke en in elk geval dateren zij van vóór de Bourgondische tijd. Een rationele en duidelijke hiërarchische opbouw ontbrak er nagenoeg. Vooral op het platteland bestonden duizenden rechtbanken, cijns-, laat- en leenhoven. Ten gevolge van die wildgroei overlaptten vele jurisdicties elkaar. Een gedetailleerde behandeling van de lokale organisatie in de hele Nederlanden is derhalve uitgesloten. Wij beperkten ons dus tot algemene gegevens en wat typische verhoudingen. Overigens is de historische belangstelling in dezen hoofdzakelijk op de middeleeuwen gericht, op enige loffelijke uitzonderingen na.¹³⁸

De gewesten waren ingedeeld in 'hoofdomschrijvingen' of districten die een aantal dorpen rond een hoofdplaats groepeerden. De benaming ervan verschilde van gewest tot gewest en zelfs van streek tot streek. Brabant telde zes grote territoriale entiteiten met telkens een van de grote steden van het hertogdom als 'hoofdstad': de ammanie Brussel, de meierijen Leuven, Tienen en 's-Hertogenbosch, het markizaat Rijen (Antwerpen – Herenthals) en het baljuwschap Romaans Brabant (rond Nijvel). Holland bestond uit zestien baljuwschappen. Vlaanderen had veertien kasselrijen. Artesië en Waals-Vlaanderen hadden hun gouvernances. Rijsel had een gouvernance onder leiding van een gouverneur; plaatsvervangers

van hem zaten in Dowaaï en Oorschie een raadkamer voor ('lieutenances'). Zeeland was samengesteld uit de baljuwschappen Beoosterschelde met Zierikzee als hoofdplaats en Bewesterschelde met Middelburg als centrum. Friesland was verdeeld in drie groepen grietenijen, namelijk Oostergo, Westergo en Zevenwolden. De middeleeuwse baljuw, amman, kastelein, meier ('maire', 'mayeur'), schout ('ecoutete'), provoost ('prevost') of markgraaf vertegenwoordigde thans de landsheer van de Nederlanden, uiteraard als graaf van Holland, graaf van Vlaanderen, hertog van Brabant, enzovoort. In die hoedanigheid zorgde hij voor de doorstroming van de verordeningen van het centrale en gewestelijke niveau naar lagere instanties. Hij was binnen de omschrijving uitvoeringsofficier, verantwoordelijk voor de openbare orde, veiligheid en schouw van de openbare wegen en hij verleende tevens assistentie bij de belastinginning. Hij was voorzitter van het hoofdcollège. Dit bestond naar gelang van de streek uit schepenen, ('s graven- of 's heren)mannen, welgeboren mannen, keurheren, gezworenen of leenmannen. Dikwijls zetelde het inderdaad tevens als lager leenhof. In andere landstroken zetelde een lager leenhof naast het hoofdcollège. In Zeeland zaten de baljuws van Beoosterschelde en Bewesterschelde, tegelijk vorstelijke ontvangers-generaal, elk een hoge vierschaar voor. Beoosterschelde fungeerden de magistraten van Zierikzee sedert 1511 als 's gravenmannen in de hoge vierschaar. De Middelburgse zetelden al sinds 1491 in de hoge vierschaar als baljuwsgerecht.¹³⁹

De hoofdschepenbanken of -wetten, kasselrijbesturen en analoge hoofdbesturen 'regeerden' binnen hun ressort met advies en zelfs bindende raadpleging van de vertegenwoordigers van het 'ghemeyn'. Een aantal had de hoge, midden en lage rechtsmacht. In burgerlijke zaken waren zij in principe beroepshoven van de stedelijke en landelijke schepenbanken. In de praktijk werd deze fase echter meer en meer overgeslagen, zonder daarom helemaal te worden uitgeschakeld. Voor de Grote Raad zijn processen bekend die daar aan hun vierde instantie toe waren.¹⁴⁰

In stad en lande van Groningen en ook in Overijssel stonden de hoofdcollèges geen gerechtelijke bevoegdheid af. In criminele zaken vonnisten de hoofdschepenen en hun soortgenoten in eerste en laatste instantie waar de lagere vooral landelijke schepenbanken geen bevoegdheid hadden. De hoofdofficier (baljuw, amman, meier, ...) trad hierin tegelijk op als opsporingsambtenaar, openbare aanklager en als verantwoordelijke voor de tenuitvoerlegging van de vonnissen. Ter zake was hij overigens bevoegd tot het afsluiten van compositiën of dadingen met betrekking tot hiervoor vatbare overtredingen en misdrijven. Voor de uitoefening van zijn omvangrijke opdracht kon hij een beroep doen op een luitenant en op verscheidene dienaren: een klerk, sergeanten en een beul. Als 'hoochpointers' hadden de hoofdschepenen bovendien de competentie belastingen op te leggen.

De rechtsmacht van de landelijke schepenbanken beperkte zich meestal tot de lage, zodat zij alleen in civiele zaken en bij geringe overtredingen recht konden spreken. Als dorpsbestuurders vaardigden zij reglementen binnen hun ressort uit. Een lagere of onderbaljuw, -schout, -meier, grietman, enzovoort zat de dorpschepenbank voor en was hoofd van politie. Sommige plattelandsomschrijvingen omvatten een uitgestrekter gebied. Onder de competentie van hun schepenbanken viel ook de strafrechtelijke jurisdictie, zodat zij bepaalde misdrijven op aanklacht van de onderbaljuw konden berechten.

Voor de schepenbanken, zowel stedelijke als landelijke, gold het costumiere recht als basisrecht. Als er twijfel bestond over de toepassing of interpretatie van het gewoonterecht, trokken leden van de rechtbank op hoofdvaart bij een andere meer belangrijke rechtbank. Het procesdossier en het rechtsprobleem werden aan de 'hoofdrechtbank' voorgelegd, waarna deze een voor alle partijen bindend vonnis wees. De meeste schepenbanken hadden vaste rechtbanken bij wie zij te hoofde gingen. De kasselrij- en andere hoofdcollèges waren veelal ook 'hoofdrechtbanken' voor de lagere schepenbanken. Naarmate de vorst het gewoonterecht homologueerde, hield hij zich eveneens met de interpretatie ervan bezig, onder meer door middel van verplichte hoofdvaarten naar de vorstelijke justitieraden.¹⁴¹

In de steden, en vooral in de grote steden, heeft de schepenbank of wet zijn ruimste ontplooiing gekend. Professionele en andere bureaucratische elementen begonnen

er door te breken, hoewel nepotisme, erfelijkheid en privatisering van de officiële functies, vooral in het beheer van de stadsdomeinen en -financiën, sterk afremden. De politieke mandatarissen ontbreekt het nog steeds aan scholing. Op enige uitzonderingen na zetten zij overal de plutocratische trend voort. De aanstelling van de stedelijke schepenen of wethouders bleef nagenoeg een aangelegenheid van de lokale notabelen, ondanks de formele benoeming in naam van de landsheer en de interventie van commissarissen, gewestelijke justitieraden, stadhouders, baljuws of andere vorstelijke vertegenwoordigers. De keuze was onderhevig aan lokale gebruiken. In het ene geval diende de scheidende magistraat een voorstel in; elders waren het de hoogste kerkelijke en militaire hoogwaardigheidsbekleders die samen met de baljuw nominatielijsten of dubbeltallen opstelden. Nog elders hadden de ambachtsdekens invloed op de samenstelling. In Diest verzette de plaatselijke heer, de prins van Oranje, de wet; ook in enige andere steden was dit een voorrecht van de lokale heer gebleven. In elk geval was het aandeel van de bevolking in de magistraatskeuze vrijwel overal gering. In Vlaanderen was ook het optreden van de rondreizende vorstelijke commissarissen voor het verzetten van de wet niet onbelangrijk.

De middeleeuwse stadsklerk werd echter sedert de 15de eeuw reeds opgevolgd door een van stadswege benoemde moderne jurist-(raad)pensionaris of 'syndicus' of zelfs twee, zoals in Antwerpen (1506) en in Leuven (1570). De pensionaris maakte deel uit van de stedelijke afvaardiging in de Staten, notuleerde de raadszittingen, ontwierp stadsreglementen en bereidde de vonnissen voor. Doordat hij een permanente ambtenaar was en de schepenen daarentegen wisselden, werd de pensionaris, mede door zijn kunde en kennis, een sleutelfiguur in het stadsbestuur. Vaak was het stadspensionarisschap een springplank voor een administratieve carrière in dienst van de landsheer. Om zich heen formeerde hij een soort centrale stadssecretarie en daarnaast een strafgriffie en een civiele griffie. De bescheiden die de neerslag zijn van hun activiteiten differentieerden opmerkelijk vanaf de tweede helft van de 16de eeuw. Dossiervorming trad op en naar het voorbeeld van de vorstelijke rechtbanken werd de mondelinge procesgang door de schriftelijke vervangen. Ook deed de differentiatie van stedelijke instellingen zich voor in de vorm van commissies voor bepaalde taken en zelfs instellingen zoals weeskamers en armenleenbanken ('Berg van Charitate' in Brugge, 1573).¹⁴² In grote steden had de magistraat uit haar midden twee of meer gespecialiseerde rechtbanken gevormd (bij voorbeeld in Brugge en in Gent). Vele steden hadden 'smalle' wetten van peismakers, vredemakers of peysierders, ook wel banken voor kleine zaken genoemd, die de opdracht hadden kleine vetes, beledigingen, vechtpartijen en ruzies te berechten. In de Westfriese steden fungeerden zij tevens als heemraden in poldergeschillen.

De stedelijke wetten telden in de regel zes tot twaalf wethouders of schepenen, die meestal voor een jaar werden aangesteld; verlenging was wel mogelijk. Meestal werd het college voorgezeten door een burgemeester, communemeester of provoost; sommige steden kenden twee burgemeesters. Antwerpen had zeventien wethouders en twee burgemeesters. Zijn buitenburgemeester vertegenwoordigde de stad naar buiten, onder meer in de Staten van Brabant; bovendien leidde hij de ordediensten. De binnenburgemeester was de voorzitter van de schepenbank en hij werd uit hun midden gekozen. De Rotterdamse schepenbank had eveneens twee burgemeesters, doch bestond verder uit slechts zeven schepenen. Amsterdam had zelfs vier burgemeesters. De stedelijke schepencolleges regelden de heffing en inning van de belastingen met medewerking van de stadsthesaurier, zij stelden stadskeuren en reglementen op, bij voorbeeld inzake prijzen, de organisatie van de markt en de openbare orde; zij beheerden tevens de stadsgoederen, de armentafels, godshuizen en weeskamers. Belastingen en andere financiële verrichtingen moesten worden goedgekeurd door de 'generaliteit' of gemeenschap bij monde van de vroedschap, 'brede', 'grote' of andere raden. Hierin zetelden ook oudwethouders en afgevaardigden van de ambachten. Naargelang de schepenbanken hun gerechtelijke zelfstandigheid hadden weten te vrijwaren, konden zij in eerste aanleg van civiele zaken en in eerste en laatste aanleg van criminele zaken kennis

nemen. Tegen hun strafvonnissen was, zoals in alle toenmalige strafrechtspraak, geen hoger beroep mogelijk. Overigens hadden vele stedelijke wetten het halsrecht. Zij waren evenwel niet bevoegd in de geschillen en strafprocessen die onder de vorstelijke justitieraden en de kerkelijke rechtbanken vielen. Hierin lag een breed terrein voor bevoegdheidsgeschillen tussen de onderscheiden instanties.¹⁴³ Enorm belangrijk, vooral in de commerciële centra, was de willige rechtspraak.¹⁴⁴

Ook in de steden werd de landsheer vertegenwoordigd door een (groot-)baljuw, schout, amman, enzovoort, met soortgelijke bevoegdheden als de baljuw bij het hoofdcollège. De beide functies konden zelfs door één en dezelfde persoon worden bekleed. Meestal waren er twee vorstelijke officieren per stad; de ene was dan ondergeschikt aan de andere. Antwerpen beschikte nog over een derde, de amman, die alleen toezicht hield over de civiele zaken. De baljuws zaten de schepencolleges voor, echter alleen ingeval deze statuten en politieke verordeningen voorbereidden; zij waren dan ook stemgerechtigd. Behoudens uitzonderingen mochten zij zich verder niet met het stadsbestuur bemoeien. Hun taak lag vooral op het terrein van politie en strafvervolgning. Vele aspecten van het bestuur ontsnapten aan hun controle,¹⁴⁵ omdat de wethouders hun vaak de toegang tot de vergaderingen ontzegden.

Laagegelegen delen in het land hadden dikwijls bijzondere samenwerkingsverbanden voor het beheer van watergangen, dijken en polders. De verscheidenheid hierin was enorm groot. Hoewel er de laatste decennia in Nederland reeds belangwekkende waterstaatkundige historische studies verschenen, blijven toch bepaalde landstreken, vooral Brabant en in wat mindere mate Vlaanderen, op het appel ontbreken.

Voor de waterstaat waren aparte costumiere regels van toepassing, los van het gemene landrecht. In bepaalde streken namen dorps-, stads- en districtsbesturen de waterstaatswerken op zich. Dit was onder meer het geval in de dorpen van Kennemerland, op het eiland Texel en in de Westfrieze dorpen en steden. Ook in Friesland stonden de grietenijen voor de waterstaatszorg in, althans tot in de tweede helft van de 16de eeuw; toen kwamen onder pressie van stadhouder Gaspar de Robles en het Hof van Friesland afzonderlijke waterschapsorganisaties tot stand. In Vlaanderen, Brabant en in zekere mate nog in Zeeland nam de landsheer weliswaar het initiatief tot grote waterwerken, maar uiteindelijk waren steden, hoofdbaljuwschappen en kasselrijbesturen er verantwoordelijk voor waterkering, polders en weteringen. Bedijkingsbeheer en weteringen bleven er meestal nauw verbonden met stadsbesturen en landelijke hoofdcollèges. Sedert 1531 en misschien al eerder kende Vlaanderen een vorstelijke commissaris-generaal voor het toezicht op de dijkwerken.¹⁴⁶

Op andere plaatsen, met name in Holland, Utrecht en Gelre oefenden sedert eeuwen speciale organisatiestructuren de bestuurlijke en rechterlijke bevoegdheden uit met betrekking tot de publieke waterstaatsdoeleinden. De waterstaatkundige structuren zagen evenwel dikwijls – voornamelijk op het laagste échelon – terzelfder tijd de gewone bestuurs- en gerechtstaken als een deel van hun bevoegdheden. Het heemraadschap groepeerde de kleinste waterstaatsverbanden met name de ambachten, ook buurschappen genoemd. Deze waren verzamelingen van de ingelanden, dit wil zeggen van de grondgerechtigde ingezetenen. Zij alleen verkozen de ambachtsbewaarders, buurmeesters of waarsmannen. De meningen van de diverse buurschappen werden op de heemraad vertolkt door de waarsmannen. Samen met de heemraad beslisten zij op het niveau van het waterschap. In weerwil van de formeel brede inspraak van de basis had de gewone ingeland weinig invloed. Behalve in de Friese bedijkingsorganen, waren de heemraden immers uit de meest gegoede ingelanden samengesteld. Steden, kloosters en andere grootgrondbezitters maakten vaste aanspraken op een plaats in de heemraad. De heemraad schouwde dijken, sluizen, weteringen, wegen en andere waterstaatswerken; hij stelde keuren op en had het beheer over de financiën. Te ondernemen werken en grote onderhoudsbeurten werden door de heemraad aanbesteed en de kosten werden over de ingelanden via de buurschappen en over andere belangheb-

benden via hun bevoegde lichamen omgeslagen. Bovendien berechtte hij waterstaatswisten tussen particulieren of op vordering van de baljuw, schout of dijkgraaf. Dit laatste officie was een loskoppeling uit het baljuwschap en het werd eveneens door de vorst vergeven. De dijkgraaf trad *ex officio* op, ingeval hij onzorgvuldigheid, verzuim en andere overtredingen constateerde bij onderhoudsverplichtingen aan de waterwerken en bij algemene oproep tot verdediging van de dijken. Op dijkdoorstekingen en -beschadigingen en op molestering van waterschapsambtenaren stond de doodstraf, echter uit te spreken door de hoogheerraad.¹⁴⁷ In Vlaanderen werden pas op het einde van de 15de eeuw een soort heemraden aangesteld voor nieuwe indijkingen en herbedijkingen bij octrooi van regeringswege. Zij bestonden uit een dijkgraaf, vier à zeven gezworenen of dijschepeken en een penningmeester; hun werden bestuurlijke en gerechtelijke bevoegdheden opgedragen.¹⁴⁸

De polderheemraden waren een andere vorm van waterschap, specifiek optredend voor de verbetering van de afwatering en voor de droogmalingen. De polderbesturen werden gekenmerkt door een verdergaande democratische bestuursvorm. Zij kozen ieder jaar hun molenmeesters of poldermeesters, die de polderheemraad samenstelden. In vergelijking met de andere heemraden hadden de poldermeesters en polderschout evenwel een bescheidener bestuurs- en rechtsmacht.

Als eerste beroepsinstanties van waterstaatrechtelijke vonnissen, zowel van polderheemraden als van buurschapsheemraden, fungeerden de hoogheemraden. In het gewest Holland stonden ook de polders onder het bestuur en toezicht van het hoogheemraadschap.

Met uitzondering van de criminele, was tegen de waterschappelijke vonnissen hoger beroep mogelijk bij de justitieraad van het gewest en bij de Hoge Raad van Mechelen. Overigens werden in Mechelen en bij de Geheime Raad ook waterstaatsgeschillen in eerste en laatste aanleg aanhangig gemaakt. Het machtige hoogheemraadschap van Delfland boette vanaf het tweede kwart van de 16de eeuw aan belang in ten voordele van de ambachtsheemraden, na een uitgebreid geschil van bestuur dat door de Geheime Raad beslecht werd.¹⁴⁹

Waar waterstaatswerken die meer dan één waterschap bestreken, de taak waren van de landsheer, vertrouwde de regering voor de duur van de werken de leiding ervan toe aan een commissaris, met naast hem een penningmeester. De commissaris trachtte niettemin door onderhandelingen met dijkgraven en met andere bevoegde magistraten de kosten te laten verhalen op de omliggende bewoners. Dikwijls werd een algemene vorstelijke ontvanger met deze opdracht belast.¹⁵⁰

Slotbeschouwing

Het institutionele stramien zoals het in de 16de eeuw tot stand was gekomen, zou in feite nog eeuwen trotseren. In de Verenigde Provinciën bleef het grotendeels voortleven tijdens de Republiek, met de noodzakelijke aanpassingen uit hoofde van de nieuwe staatsrechtelijke situatie na het 'verlaten' van Filips II in 1581. In de Koninklijke Nederlanden diende het nog meer dan twee eeuwen als functioneel kader, afgezien van een paar onderbrekingen en wijzigingen in de 18de eeuw. Daarom was het van belang er uitvoerig bij stil te staan.

Het institutionele amalgaam van de 16de eeuw is, *mutatis mutandis*, als een gebergte met geologische lagen van verschillende ouderdom. De onderste bestuurslagen – dorpen, buurschappen, ambachten, feodaal-heerlijke en andere plattelandsentiteiten – waren inderdaad de oudste en vertoonden tevens de meest grillige breuklijnen en uitstulpingen. Zij waren spontaan en op ongelijke tijdstippen ontstane samenlevingsverbanden. Vandaar dat zich op dit niveau de grootste verscheidenheid voordeed. De volgende laag kon reeds het stempel dragen van een ingreep van hoger hand, met name van de oude graven, hertogen en heren. Aan steden hadden zij keuren en autonomie geschonken. Voor de dorps- en stadsgrens-overschrijdende taken waren samenwerkingsstructuren rond grote steden of rond een *castellum* gegroeid. Kasselrijen en andere hoofdcolleges zetelden dan ook

vaak als feodale hoven. Lokale en regionale instellingen hadden in de 16de eeuw dat traditioneel karakter bewaard. Op deze niveaus ontbrak een strikte en rationele hiërarchie. Professionalisering en andere bureaucratiseringsverschijnselen gingen eraan voorbij, met uitzondering dan van de grote steden, waar in de 16de eeuw bureaucratische tendensen merkbaar werden.

De jongste institutionele bestuurslagen, met name in gewest en regering, droegen daarentegen duidelijk het merkteken van de Nieuwe Tijd: professionalisering van het personeel, takenverdeling in de organisatie, differentiëringen van de structuren en andere kenmerken, eigen aan voortschrijdende bureaucratisering. Met de incorporatie van de hertogdommen, graafschappen en wat dies meer zij in de personele unie tijdens de 15de eeuw onderging het voormalige centrale niveau een gedaanteverwisseling. Uit de *curiae* maakten zich vorstelijke raden van een ander type los. Zowel maatschappelijk als intellectueel trad een nieuw ambtenarenbeeld naar voren, dat in die vorstelijke raden de plaats ging innemen van de feodaal-militaire adel. De feodaal-heerlijke *curiae* leefden nog slechts in de leenhoven voort. Toen zich daarna voor alle landsdelen gemeenschappelijke regeringsinstellingen vormden, raakten de genoemde vorstelijke raden aan deze centrale lichamen regerings-bevoegdheden kwijt en werden zelf gewestelijke raden.

Uiteraard kon in deze ontwikkeling slechts sprake zijn van specialisatie in overeenstemming met de toenmalige staatsrechtelijke opvattingen, waarbij de machtscheiding onbekend was. Er waren derhalve nauwelijks overheidsstructuren met alleen bestuursfuncties. Zelfs de oorspronkelijk particuliere administratie van het onroerend goed van de landsheer kreeg steeds duidelijker een publiekrechtelijk karakter naarmate keizer en koning hun schatkist voedden met bijdragen die de onderdanen hun ter beschikking stelden. De verstrengeling van 'economie' en 'justitie' was er een gevolg van. Het begrip 'fiscus' sloeg op beide. De rekenkamers werden tevens rechtbanken en tegen hun uitspraken was niet alleen bij de Financiënraad, maar ook bij de Geheime Raad hoger beroep mogelijk. Anderzijds namen de gewestelijke justitieraden en de Grote Raad van Mechelen evenzeer kennis van schuldvorderingen vanwege de domeinen en financiën van de landsheer.

Tot de meest opmerkelijke institutionele veranderingen in onze contreien tijdens de periode 1480-1579 behoort naar onze mening de feitelijke evolutie van een confederale unie van zeventien of meer vorstendommen in de Lage Landen naar een Nederlandse federale monarchie. Het streven van boven naar onder en andersom heeft deze ontwikkeling in de hand gewerkt. Het gewestelijke particularisme prevaleerde weliswaar, doch het stond zeker niet zo afkerig tegenover vernieuwing en centralisatie als vrij algemeen wordt aangenomen. De totstandkoming van centrale gerechtshoven bij voorbeeld kwam tegemoet aan het zoeken naar meer deskundigheid, meer objectiviteit en grotere rechtszekerheid. Of de rechtsonderhorigen dat daar in werkelijkheid ook vonden, blijft echter nog een open vraag. Het valt eveneens op dat de meerderheid van de plakaten en ordonnaties op verzoek van de basis tot stand kwam. In elk geval hebben de verzoeken van onderop om vorstelijke rechtspraak en wettenrecht de centralisatie en de uitbouw van de monarchale macht gestimuleerd.

In 1517-1531 lijkt de federale fase bereikt. Ondanks zekere gewestelijke verschillen – vooral in de periferische doorgaans dun bevolkte gebieden – blijken bestuurs- en gerechtsmethoden van de gewestelijke en centrale niveaus steeds sterker op elkaar af te stemmen. Hiërarchisch gestructureerde bovenbouw met meer en meer professioneel personeel en rationelere werkmethoden, vorstelijke edicten die in alle provincien konden gelden, naar elkaar toegroeien van diverse belasting- en andere systemen, dat alles beantwoordde aan de mentaliteit van de opkomende en gegoede burgerij. Deze was rationeler ingesteld dan de feodale ambtenarenklasse en stond gereed om de functies van haar over te nemen. Door nieuwe ideeën over de staatszaken en intellectuele deskundigheid waren de 'homines novi' beter geschikt voor het bestuur van een staat die een reusachtige schaalvergroting onderging; beter aangepast bovendien voor de steeds meer gedifferentieerde taken

in een samenleving die in dezelfde mate als zij groter werd, nog complexer werd. De concentratie van kapitaal in de steden en de aftakeling van de oude grondeconomie ten voordele van de geldeconomie, maakte de stedelijke burgerij des te bruikbaar voor de landsheer.¹⁵¹

Vanzelfsprekend remden de tradities de ontwikkeling af; de traditionele machten en leefpatronen, gepersonifieerd en verdedigd door de hoge edelen van feodale komaf, gaven zich niet goedschiks gewonnen. De adel kon overigens rekenen op enorm veel aanzien en macht in de gewesten. Het was zaak van de landsheren daarmee rekening te houden. Naarmate zij de ontwikkeling echter wilden forceren, riepen zij bij de onderdanen weerstanden van particularisme op; het eerst bij de hoge adel.

Het gezamenlijke optreden voor het behoud van het traditionele particularisme bij monde van de nochtans in wezen provincialistische Staten-Generaal en ook van de Raad van State, versterkte zelfs nog de Nederlandse eenheidsgedachte. Via de oligarchisch samengestelde, maar representatief geachte Staten konden de onderdanen op het regeringsbeleid pressie uitoefenen, omdat het kroondomein niet meer volstond om de kosten van een ontwikkeld staatsapparaat en van een gemoderniseerd leger te dragen. De vorst deed een steeds intenser en op den duur vrijwel permanent beroep op zijn onderdanen. Aldus verwierf de 'volksvertegenwoordiging' een grotere inspraak zowel in het gebruik van de rijks gelden als in de algemene politiek. Inning, aanwending en controle van de bedegelden werden in het tweede kwart van de 16de eeuw steeds meer een aangelegenheid van de Staten.

De Nederlandse Staten waren gewend geraakt aan participatiepatronen in de besluitvorming bij gewichtige regeringsaangelegenheden. Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk hadden dat beslissingsmodel volgens de machtsverhouding, zoals die toen bestond, in landskeuren en afspraken moeten erkennen. Voor zover de wisselende krachtsverhoudingen het toelieten, weken de vorsten na hen daar in de praktijk binnen bepaalde ruimte van af. Onder Filips de Schone en Karel V bleef de balans van machten dan ook in evenwicht. Daarom ontzag Karel V trouwens de hoge adel in de Raad van State in plaats van de Raad met juristen vol te stoppen. Filips II miste evenwel politieke feeling. Hij overschreed de marge van speling al te brutaal. Zijn beleid, om een absolutistische, intolerante eenheidsstaat door te drijven, leidde tot de Opstand en in 1579 tot de afscheiding van de Waalse gewesten uit de Generale Unie. Deze zette de strijd tegen de monarchale machtsoverdriving voort.

Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780

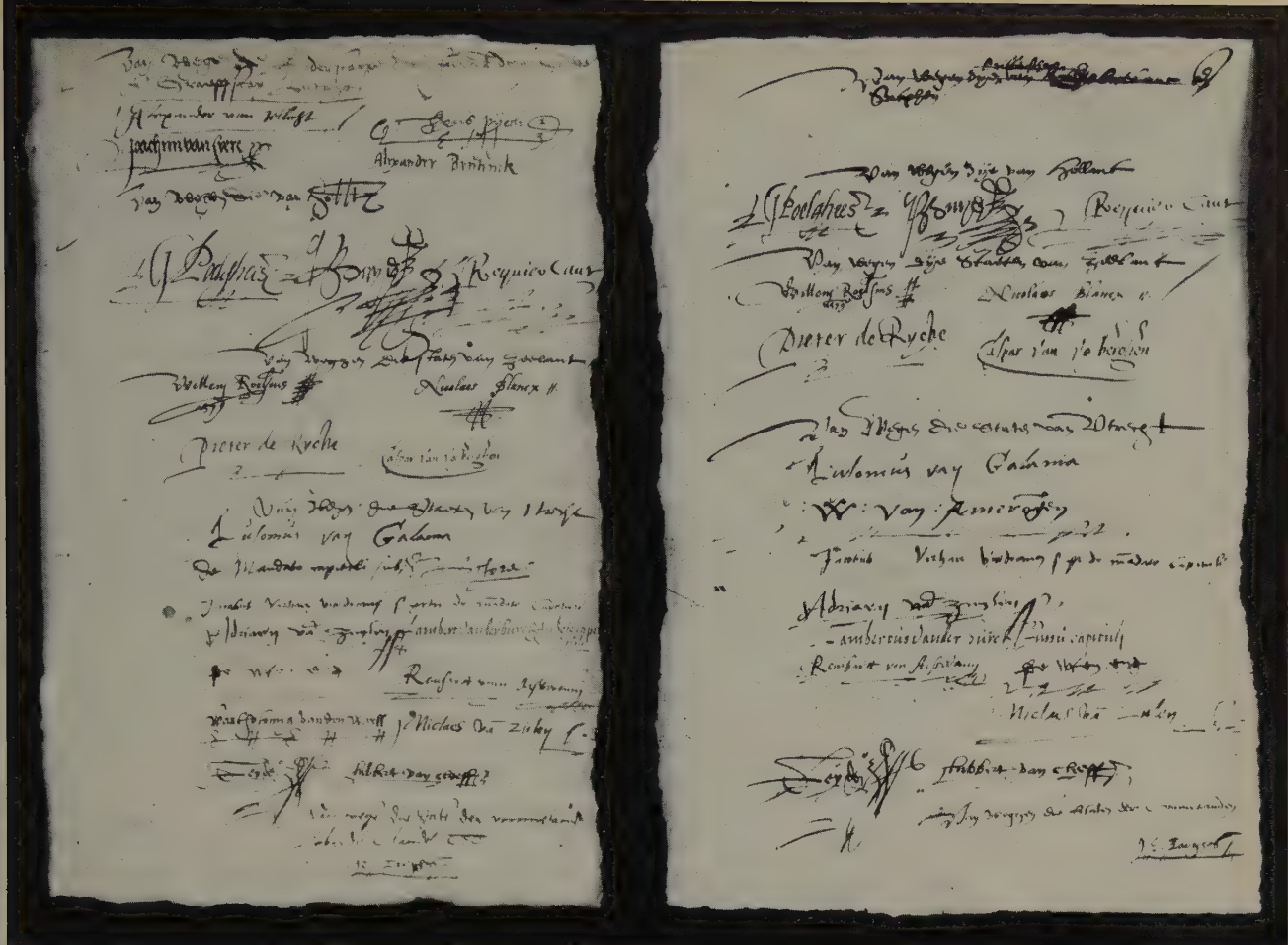
De Unie en de Staten-Generaal

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden heeft haar einde gevonden in 1795. Hoe oud ze toen was, kan niemand zeggen. Ze is geboren in een tijd die ongewoon rijk is aan historische bronnen, toen de Nederlanden in het middelpunt van Europa's belangstelling stonden. Desondanks heeft de Republiek geen geboortedatum. Duidelijker laat zich niet aangeven dat haar staatsrechtelijk systeem niet is uitgedacht, maar gegroeid. Ze was er niet plotseling, doch ontstond uit een nog zwak samenhangende groep van provincies, die reeds een aantal gemeenschappelijke instellingen bezaten. Gemeenschappelijke plichten en verantwoordelijkheden hielden die gezamenlijke instellingen in leven, maar pasten ze aan bij de behoefte van de nieuwe Republiek, zodat die onherkenbaar veranderden. De Staten-Generaal in Oldenbarnevelts tijd vormden een heel ander lichaam dan de vergadering die Karel V in 1555 bijeen had geroepen. Het gaat bijna steeds om geleidelijke verschuivingen en daarom kan de nieuwe staat geen geboortedatum hebben. Er is echter wel een traditioneel beginpunt van waaruit de komende ontwikkelingen wel niet onvermijdelijk, maar evenmin onverwacht en ongerijmd kunnen schijnen: 23 januari 1579, de dag van de ondertekening van de Unie van Utrecht.

Het nader bondgenootschap van een aantal Nederlandse gewesten is op zich zelf een feit uit de politieke geschiedenis. Enkele provinciën sluiten zich aaneen om de vijand beter te kunnen weerstaan. Ze worden bondgenoten en blijven elkaar ook tot het einde van de 18de eeuw zo noemen: een uitdrukking die eerder wijst op tijdelijk bij verdrag aangegane verplichtingen dan op de wil een staatkundige eenheid tot stand te brengen. Tegen het einde van de Tachtigjarige Oorlog kon bij sommigen dan ook twijfel bestaan of vrede niet de ontbinding van de Unie zou moeten betekenen. Het was volstrekt niet overbodig dat de Grote Vergadering in 1650 plechtig uitsprak dat de Unie evengoed zou blijven gelden als tevoren.

Ze bestond toen nog en was blijven bestaan, ook nadat het grotere kader was weggefallen, waarbinnen zij haar oorspronkelijke plaats had gezocht. Ze was in 1579 bedoeld geweest als een versterking van de Pacificatie van Gent. De Utrechtse groep splitste zich niet af van de Generaliteit. Ze vormden slechts een Nadere Unie in het belang van een krachtiger oorlogvoering, zoals Holland en Zeeland al eerder tot een nauwer verbond waren gekomen. Wezenlijk onderscheid tussen de strijdende provincies bracht de Unie niet. Brabant, Vlaanderen en Mechelen bleven als van ouds meedoen, ook al hadden ze als gewesten de Nadere Unie niet bezworen. Brabant en Mechelen vielen in 1585 uit; Vlaanderen in 1586. Maar Overijsel, dat evenmin de Unie ooit had getekend, werd tot het einde van de Republiek als bondgenoot erkend.

De Unie werd de voortzetting van de oude Generaliteit. Misschien is dat zelfs wel haar voornaamste kenmerk. Het eigenlijke unieverdrag staat vol met doodgeboren artikelen. Er kwam geen uniform belastingstelsel, geen generaliteitsmunt, geen godsdienstvrede, geen algemene dienstplicht. Tien of twintig jaar eerder zou een dergelijke unie vermoedelijk ook geen enkel blijvend resultaat hebben gehad. Maar in 1579 sloot ze aan bij een reeds bestaand gebruik. De Nederlandse gewesten hadden al de gewoonte regelmatig in vergadering bijeen te komen. Ze probeerden al enkele jaren lang hun gezamenlijke belangen in de strijd tegen Spanje ook gezamenlijk te regelen. Van die behoefte is het unieverdrag een uitdrukking.

Meer was de Unie oorspronkelijk inderdaad niet. Ze zou het wel worden. Voortgekomen uit de generaliteitsgedachte, werd ze daarvan later bijna de belichaming, zodat recht van sessie ter Staten-Generaal en lidmaatschap van de Unie schier identieke begrippen waren. Niet geheel: Drenthe bleef een eigenaardige uitzondering. Dit landschap had wel de Unie ondertekend, maar nooit deelgenomen aan de vergaderingen van de Staten-Generaal. Het kreeg dat recht ook later niet. Maar het is wel hierin uniëlid gebleven, dat de privileges van het landschap werden erkend en gehandhaafd. Andere ondertekenaars van de Unie verging het slechter. Breda, Venlo en de veroverde delen van het Vrije van Brugge herkegen na de verovering hun sessierecht niet, en evenmin de voordelen van het unieverdrag. Daarentegen werden de gewesten die in 1672 hun vrijheid hadden verloren – Gelderland, Utrecht en Overijsel – tegelijk met hun readmissie in de Staten-Generaal, ook weer als leden van de Unie aangenomen. Haar vaste samenstelling kregen de Staten-Generaal in 1587. Vanaf dat jaar ziet men Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland en Overijsel regelmatig compareren. Stad en Lande werd in 1595 als zevende toegelaten. Sindsdien kan men spreken van de Zeven Verenigde Nederlanden. Vrije Nederlanden zijn het dan geworden, zonder erfelijk opperheer. Bij het aangaan van de Unie was de situatie nog anders. Alle gewesten erkenden toen Filips II nog als landsheer. Hij wordt in het document twee maal genoemd. Artikel II zegt dat de bondgenoten zich zullen verdedigen tegen elke aanval die in naam des konings op hen gedaan zal worden. Artikel V voegt daaraan toe dat de kosten voor de verdediging mede uit de domeinen van Zijne Majesteit bestreden zullen worden. De taken daarentegen, die logischerwijze de landsheer zouden kunnen toevallen, zijn aan de stadhouders opgedragen: de beslechting van onderlinge geschillen, en de uitleg van duistere punten in het unieverdrag. De Franse diplomaat Sorbière schreef in 1660 dat de Nederlanden in 1579 het juk hadden afgeschud en hun opperheer niet langer als beschermer aanvaardden.¹ Hij vergiste zich, maar het was een misvatting in de geest van de Unie. In feite had deze reeds met Filips afgerekend.

De Unie van Utrecht op 23 januari 1579 wordt in het algemeen beschouwd als het traditioneel beginpunt van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Links het meest volledig ondertekende exemplaar uit het Stadsarchief van Gent, met de handtekeningen van de vertegenwoordigers van Holland, Zeeland, Utrecht, Groningen en een gedeelte van de Gelderse afvaardiging. Rechts het exemplaar uit het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, dat pas op 2 of 3 februari werd ondertekend.

Onjuist is Sorbières bewering dat de Nederlanden toen ook geen heer meer verlangden. De afzwering van Filips was niet de proclamatie van de republikeinse staatsvorm. De monarchie werd niet afgeschaft maar vacant verklaard. Het plakkaat van verlatinge zei uitdrukkelijk dat men nu zou omzien naar 'een ander machtig en goedertieren prince'. De pogingen daartoe zijn echter mislukt, want macht wilde men de nieuwe kandidaten niet geven en goedertierenheid brachten ze niet mee. Nieuw staatsrecht is noch uit de episode-Anjou, noch uit het Leicesterse intermezzo voortgekomen. Na hun vertrek gaat de ontwikkeling voort in de lijn van de jaren zeventig: geünieerde gewesten ontmoeten elkaar in de Staten-Generaal.

Vanaf oktober 1576 waren de Staten-Generaal niet voortdurend, doch wel zeer dikwijls, bij elkaar geweest. De bijeenkomsten waren eerst altijd in Brussel, later ook wel in Antwerpen, doch vanaf 1583 uitsluitend in het Noorden, waar zij in 1588 een vaste lokaliteit kregen in Den Haag. De verschuiving van Zuid naar Noord kwam ook in de taal tot uitdrukking. Op 7 maart 1582 besloot men de resoluties voortaan alleen nog in het Nederlands te redigeren.

In juni 1593 zijn de Staten voor het laatst op punten van beschrijving bijeengekomen. Sindsdien bleef de vergadering permanent bijeen. Groot verschil maakte dat overigens niet. Vóór 1593 bleven dikwijls enkele gedeputeerden achter voor het afdoen van de lopende zaken. Ook nadien hebben de vergaderingen wel eens een dergelijk karakter, met name in het voorjaar, als de provinciale landdagen bijeen waren, en het aantal aanwezigen tot vier of vijf kon slinken.² De landprovincies lijken dan ook, althans in de vroege 17de eeuw, de opvatting te huldigen dat uitnodiging aan de gewesten zich over een concreet punt uit te spreken – de consenten voor het lopende jaar, een nieuw muntplakkaat, een tariefswijziging voor de konvooien en licenten – beschouwd moest worden als een beschrijvingsbrief, zodat de vergadering van Hare Hoog Mogenden in hun ogen dus niet permanent was. Zeer omvangrijk waren de vergaderingen niet. In de eerste decennia tien tot vijftien afgevaardigden, later wat meer, maar een aantal van dertig werd zelden gehaald. Ten onrechte neemt men dikwijls aan op gezag van de *Tegenwoordige Staat* dat in de 18de eeuw een bezetting van 42 man normaal was. De presentielijsten wijzen anders uit. Zelfs de zogenaamde Tweede Grote Vergadering van 1717 was doorgaans maar een man of vijftien sterk. De Groningers verschenen pas op de laatste dag. Ze bleven nog jaren lang zeldzame bezoekers.

De Staten-Generaal hadden geen vaste president, anders dus dan de Staten van Holland, waar de raadpensionaris steeds presideerde. Bij Hare Hoog Mogenden wisselde het voorzitterschap wekelijks van provincie tot provincie. De gelijkheid prevaleerde hier boven de besluitvaardigheid. Een permanente voorzitter zou een van de machtigste mannen in de Republiek hebben kunnen worden, want het ambt gaf veel rechten. De voorzitter koos zelf welke zaken ter tafel zouden komen. Hij formuleerde de voorstellen en vroeg daarop de adviezen van de provincies. Vervolgens trok hij de conclusie, maar hij mocht ook weigeren een beslissing te nemen, als de adviezen niet eensluidend waren en het meerderheidsgevoelen hem niet aanstond. Een tacticus als Johan de Witt regelde belangrijke zaken graag in de week van Hollands voorzitterschap,³ of trachtte te verhinderen dat een Friese president hem onwelgevallige besluiten forceerde, bij voorbeeld over de belangen van het huis Oranje-Nassau.⁴ Zo riep Friesland in mei 1654 op zondag een extra vergadering bijeen, om te proberen nog juist in de eigen week, vóór de wisseling van het voorzitterschap op maandag, een resolutie op de Akte van Seclusie door te zetten. Holland paste toen met succes een vertragingstactiek toe.⁵

De afgevaardigden konden soms wel en soms ook niet naar eigen goedvinden beslissen. In zaken waarin ze niet geïnstrueerd waren, kozen ze zelf. Meestal gebeurde dat buiten de vergaderzaal. Grote redenaars heeft de Republiek weinig gehad. Van Beuningen misschien, maar statenvergaderingen leenden zich slecht voor demonstraties van oratorisch talent; de Amsterdamse pensionaris Buys, die zich zelf voor welsprekend hield, werd door anderen als een plaag beschouwd. Overleg vond normaal gesproken plaats in de wandelgangen. Een bekwaam manipulator als De Witt kunnen wij daar dikwijls aantreffen, of we zien hem brieven

schrijven aan afwezige gedeputeerden, die in de delegatie van hun provincie zijn standpunt zouden kunnen ondersteunen. In 1657 bij voorbeeld schreef hij in het geheim enkele afgevaardigden aan om tegen een benoeming van Frederik Willem tot veldmaarschalk te stemmen. Die geheimzinnigheid was nodig, omdat anders de tegenpartij wellicht ook absenten zou mobiliseren.⁶ Als gedeputeerden geen bepaalde last hadden ontvangen, waren ze voor deze beïnvloeding vatbaar. De Witt kon zich in 1654 erop beroemen dat Holland bij machte was, 'alle prejudicia-bele resolutiën ende ordres te beletten', zolang de gewesten hun afgevaardigden niet een uitdrukkelijk tegengestelde opdracht gaven.⁷

Alles beletten, zegt De Witt; niet alles bereiken, want daarvoor was meer nodig. Positieve beslissingen over zaken van gewicht werden gewoonlijk alleen door gedeputeerden met volledige volmacht genomen, al zijn er uitzonderingen mogelijk, vooral onder een sterk stadhouderschap. Ten tijde van Frederik Hendrik lieten daarom Holland en Gelderland hun afgevaardigden beëdigen op een instructie die hen nauwer aan de committenten bond, om hen te beschermen tegen stadhoudelijke overredingskracht. In zaken waarin de gedeputeerden bindende last hadden, kon het moeilijk zijn een finale resolutie te bereiken. Dat kwam natuurlijk de regeerkracht niet ten goede, hoewel men niet vergeten mag dat er ook tactische redenen kunnen zijn om niet te resolveren. Als de Staten-Generaal iets eigenlijk liever niet wilden, zonder dat zij het ronduit wensten te zeggen, gebruikten zij de lastgeving wel eens als voorwendsel, vooral tegenover buitenlandse gezanten.

Maar het valt niet te loochenen dat last en ruggespraak het functioneren van de Staten-Generaal dikwijls ernstig hebben belemmerd. De structuur van de Republiek werkte besluitvaardigheid nu eenmaal niet in de hand. 'This form of government is such', schreef Bentinck in 1751, 'that in matters of any great importance two or three rogues can effectually hinder the most salutary designs taking place'. En, zo voegde hij er mismoedig aan toe, twee of drie schurken zijn er altijd wel te vinden.⁸ Maar kwade opzet hoefde werkelijk niet in het spel te zijn. De staatsinrichting van de Republiek verdroeg eigenlijk het bestaan van partijen niet. De Republiek was bestuurbaar als ze een leider had die macht genoeg bezat om oppositie uit te schakelen, en voldoende politiek inzicht om een bruikbaar beleid uit te stippelen. Waarschijnlijk heeft de machine het best gedraaid onder Oldenbarnevelt. Frederik Hendrik en Willem III kwamen zeer ver, maar moesten altijd rekening houden met Amsterdam. Johan de Witt was te veel partijman om de landgewesten werkelijk te kunnen overtuigen, al wist hij hen gewoonlijk rustig te houden.

Eenstemmigheid was volgens artikel IX van de Unie voorgeschreven bij resoluties over oorlog en vrede en invoering van belastingen. In de praktijk ging de eis tot eensgezindheid verder. Simon van Slingelandt noemt als punten waarin overstemming mogelijk was alleen de begeving van ambten en de regering van de Generaliteitslanden. Juist in die zaken is ook altijd het meest geïntrigeerd: beïnvloeding of zelfs omkoperij waren hier immers het eenvoudigst, omdat men slechts enkele gedeputeerden voor zich hoefde te winnen in plaats van de meerderheid van een aantal grondvergaderingen. Dat was ongetwijfeld een voordeel van het resolveren met last en ruggespraak. Bij het regeren en beslissen waren zoveel personen betrokken dat ongeoorloofde pressie nauwelijks lonende resultaten zou opleveren. Wel inderdaad als het erom ging besluiten te verhinderen, niet om ze tot stand te brengen. Corruptie was in de Republiek niet geheel onbekend, maar ze kon niet gemakkelijk de doorslag geven.

Er zijn wel eens pogingen gedaan de Staten-Generaal sneller en doelmatiger te laten reageren. De belangrijkste is wel de instelling van het secreet besogne onder Frederik Hendrik geweest. Het secreet besogne was samengesteld uit negen personen: twee Hollanders, onder wie de raadpensionaris, voorts één gedeputeerde uit elke provincie, en tenslotte de griffier. Een ingedikte vergadering dus van Hare Hoog Mogenden, bijeengeroepen voor geheime zaken, en gevolmachtigd tot finale resolutie. Onder leiding van een man als Frederik Hendrik bood zulk een kleiner gezelschap kansen voor een kabinetsgouvernement, vooral na 1634, toen men de leden van het besogne bij afwezigheid niet meer door een provinciegenoot

verving, zodat het college een vaste samenstelling kreeg. De Venetiaan Gussoni duidt deze kring in zijn brieven reeds aan als 'die van de regering',⁹ maar deze ontwikkeling heeft zich niet doorgezet. Aan het einde van Frederik Hendriks bewind kon Holland zich in deze delegatie van macht steeds minder goed vinden, de vergaderingen werden niet meer zo frequent gehouden en onder Johan de Witt gedoogden de beginselen van de ware vrijheid niet meer de handhaving van dergelijke instituten.

Het secreet besogne verdween, maar de vorming van vaste besognes of commissies ging onder De Witt voort. Altijd al hadden de Staten-Generaal de gewoonte gehad resoluties voor te bereiden door een zaak commissoriaal te maken. In het begin van de 17de eeuw waren dat meestal commissies ad hoc, maar een enkele, zoals die voor Oost-Friesland, droeg ook toen reeds een permanent karakter. Gedurende het eerste stadhouderloze tijdvak kwamen vaste besognes tot stand. De belangrijkste kregen in kritieke tijden zelfs wel weer eens volmacht tot resolveren zonder ruggespraak en rapport.

Veel weten we van deze vaste commissies nog niet af, maar de resolutiën van de Staten-Generaal uit de tijd van Willem III leren ons dat ze toen reeds zeer talrijk waren. Er bestonden destijds gedeputeerden voor buitenlandse zaken, financiën, militaire zaken, zaken van de zee, de Westindische Compagnie, Oostfriesland, Vlaanderen, de Meijerij en de landen van Overmaas. In de 18de eeuw komen we nog andere tegen, die wellicht ook al ouder zijn: muntzaken, het Overkwartier van Gelre, de plakkaten en reglementen, en het beleid van de zaken van de griffie.¹⁰

Het is een logische en redelijke veronderstelling in dit systeem een vorm van arbeidsverdeling te zien: vaste commissies van deskundigen voor speciale terreinen. Naar alle waarschijnlijkheid is dat echter niet zo geweest. De resoluties geven ons eerder de indruk dat de samenstelling van de diverse commissies zeer weinig verschilde en dat zich in de Staten-Generaal een kerngroep van gedeputeerden heeft gevormd, die elkaar in alle commissies ontmoetten. Dat zou dan ook kunnen verklaren waarom de vergaderingen van Hare Hoog Mogenden in de eerste helft van de 17de eeuw doorgaans een gehele ochtend vergden,¹¹ terwijl ze honderd jaar later zelden langer duurden dan een uur.¹² Die tijdwinst werd mogelijk als alle personen die werkelijk meetelden in de commissievergaderingen reeds van de zaken op de hoogte waren gesteld en zich met het concept-besluit hadden kunnen verenigen. De Staten-Generaal konden dan met het goedkeuren van de formele resolutie volstaan.

De commissies zorgden aldus voor een zekere concentratie en brachten scheiding tussen kernleden en randleden. Het andere oorspronkelijke oogmerk, de beslissingsbevoegdheid zonder last of ruggespraak, werd prijsgegeven. Na 1672 werden de besognes niet meer gemachtigd tot finale resolutie. Wel traden in de tijd van Willem III de gedeputeerden voor buitenlandse en voor buitenlandse en militaire zaken soms zonder machtiging toch op als secrete besognes met eigen verantwoordelijkheid. Maar Amsterdam had daar reeds toen grote bezwaren tegen. In de 18de eeuw werd het regel dat leden van de commissies ruggespraak hielden met hun lastgevers. Ook mochten de provincies zelf uit hun delegaties de gedeputeerden aanwijzen die aan het commissiewerk deelnamen. Persoonlijk lidmaatschap, zoals in de tijd van Frederik Hendrik, bestond niet meer. De belangrijkste afgevaardigden van een gewest konden elkaar nu wekelijks of zelfs dagelijks in de commissies afwisselen. Op deze manier kwam er enige concentratie tot stand in de wetgeving, en werden de Staten-Generaal in feite tot een kleinere kern versmald. Aan hun oorspronkelijk doel beantwoordden de commissies echter niet meer: ze deden de besluitvaardigheid in geen enkel opzicht toenemen.

De stadhouders

De Republiek was begonnen als een verbond van vacante monarchieën. Vaak is haar geschiedenis geschreven alsof de vacature in 1813 eindelijk werd vervuld – men denke slechts aan Fruins drie tijdvakken. Anderzijds was het ook Fruin die

opmerkte dat het stadhouderschap waaruit de monarchie zou voortkomen, een in wezen overbodige functie was. Na afzwering van de landsheer had men ook zijn plaatsvervanger niet meer nodig, want de nieuwe soevereinen, de Gewestelijke Staten, resideerden in hun eigen land. Een stadhouder konden ze missen. Naarmate zijn bekwaamheid en ambitie groter waren, kon hij zelfs gevaarlijk voor hen worden.

Beide opvattingen van het stadhouderschap hebben hun verdedigers gehad. Sommigen ook kwamen tot een synthese: het middenstandpunt van Pieter Bondam, die sprak van 'een noodzakelyk kwaad in onze Republiek'.¹³ In de geschiedenis van het stadhouderschap kan het accent beurtelings op het kwaad en op de noodzaak vallen. In 1579 overwoog stellig het laatste. De opstand had een leider nodig en vond die in Oranje. Zijn persoon betekende meer dan zijn toevallige ambtelijke functie. Stadhouder, prins, ruwaard, protector, hoge overheid, graaf: wat hij was of worden zou, maakte weinig verschil, zolang hij er maar was. Willem van Oranje begon als stadhouder en stond op het punt graaf te worden, toen de dood hem verraste. Maar de voorwaarden waarop hij de grafelijkheid zou verwerven, waren zo beperkend dat de gewezen stadhouder de nieuwe graaf weinig zou hebben te benijden. Op de voorwaarden kwam het ook minder aan. Het was de persoon die zich waar zou moeten maken en het ambt meer of minder gewicht geven.

Nu kan dat natuurlijk in ieder bestel van alle functies worden gezegd. Een goede staatsinrichting echter kan bevorderen dat de juiste man op de juiste plaats ook het nodige gewicht krijgt. De staatsinrichting van de Republiek deed dat niet. Ze gaf het stadhouderschap geen al te duidelijke inhoud. De rechten en tradities moesten zich nog vormen. Een van de belangrijkste tradities begon zich af te tekenen met de aanstelling van Maurits als stadhouder van Holland en Zeeland. De gewesten van de Unie hebben aanvankelijk stadhouders gehad uit allerlei geslachten: Rennenberg, Jan van Nassau, Nieuwenaar, Villers. Honderd jaar later zou men zich dat moeilijk meer kunnen indenken, toen het stadhouderschap een erfgoed was geworden in het huis Oranje-Nassau. In de 18de eeuw hebben anderen misschien nog wel eens ambitie getoond: Willem van Hessen of zijn zoon Frederik. Zij misten echter de glans van de Oranjenaam, die luister en kracht genoeg in zich had om in 1672 de redding van het vaderland te doen hopen van een onervaren jongeling, of nationaal herstel te verwachten van Willem IV's zelfbewuste middelmatigheid in 1747. Ten aanzien van Maurits leefde die verwachting in 1585 niet, al ligt in zijn aanstelling wel reeds de erkenning besloten dat hij als zoon van zijn vader zo al geen rechten dan toch aanspraken bezat. Een Oranjemystiek bestond echter nog niet. Maurits werd stadhouder en kapitein-generaal van vijf gewesten, en admiraal-generaal van de Unie, omdat Holland het zo wenste.

Zijn stadhouderschap was uitdrukking van het Hollandse overwicht, dat na het verlies van Brabant en Vlaanderen een wezenskenmerk werd van de Generaliteit. Hollands hoogste ambtenaar kreeg diezelfde functie in vier andere provincies. De verheffing van Maurits moest het middel zijn om de regeringsvorm geschikt te maken voor de Hollandse hegemonie. Wellicht komt dat ook tot uitdrukking in het feit dat Maurits, anders dan zijn opvolgers, zijn stadhouderschappen ontving uit handen van de Staten-Generaal. Holland kon geen stadhouder van Gelderland of Utrecht benoemen, maar het kon dat wel de Generaliteit laten doen, en zo invloed uitoefenen op de keus van de persoon en de inhoud van zijn commissie. Maurits bleek voor deze tactiek ook een goed instrument. Men kan van hem niet zeggen dat hij zijn stadhouderschappen gebruikt heeft met voorbijgaan van wezenlijke Hollandse belangen: botsingen kwamen pas toen de Hollanders het er onderling niet meer over eens waren wat zij van hun stadhouder zouden verlangen.

Maurits is trouwens ook veel meer kapitein-generaal geweest dan stadhouder. Hoewel hij nooit kapitein-generaal van de Unie is geweest, heeft de wijze waarop hij zijn taak vervulde het ambt van kapitein-generaal een zelfstandige inhoud gegeven, die het onder zijn vader niet heeft gehad. Juist de combinatie gaf de Oranjes een groot gewicht, want daardoor stond het leger altijd tot hun beschik-

king en kon niemand anders een politiek gebruik maken van de strijdmacht. De ervaring van 1618 heeft het overduidelijk bewezen, en het was nog even goed waar in de patriottentijd.

Minder duidelijk is de waarde van het stadhouderschap. De functie hield haast onvermijdelijk het streven naar monarchale heerschappij in zich besloten, maar in de collegiale bestuursvorm had zich een tegenwicht opgebouwd, dat het een eerzuchtige stadhouder moeilijk zou maken alle weerstanden te overwinnen. Maurits althans geeft ook niet de indruk het werkelijk te hebben geprobeerd. Een poging tot systematische versterking van de combinatie stadhouder en kapitein-generaal in de richting van eenhoofdig gezag zal pas worden ondernomen door zijn opvolgers, Frederik Hendrik en Willem II.

Frederik Hendrik heeft veel meer dan Maurits de mogelijkheden tot machtsuitoefening stelselmatig benut en met elkaar in verband gebracht. Zijn formele bevoegdheden waren niet groter, behalve dan dat hij niet slechts in feite maar ook in naam kapitein-generaal van de Unie was. Dezelfde dingen echter die ook Maurits al kon en mocht doen, krijgen onder Frederik Hendrik een sterker accent. Het wekelijks overleg met de voorzitter van de Staten-Generaal, de gesprekken met buitenlandse gezanten, de recomandatatie voor hoge ambten zijn in Maurits' tijd bezigheden die zich eerst afspelen onder het toezicht van Oldenbarnevelt, later dwars tegen hem in, maar dan handelt Maurits meer als oppositieleider dan als regeringschef. Frederik Hendrik was dat wel. De schitterendste vorst van de wereld, zei Sorbière,¹⁴ soeverein in alles behalve de naam. Maar ook de namen begonnen zich al aan te passen. Maurits bleef een simpele excellentie, Frederik Hendrik mocht zich Zijne Hoogheid laten noemen. Maurits ging nooit een wettige echtverbintenis aan, Frederik Hendrik zocht huwelijkspartners voor zijn kinderen bij aanzienlijke vorstenhuizen. Maurits stichtte geen dynastie, Frederik Hendrik verzekerde voor zijn zoon opvolging van het stadhouderschap in alle gewesten. In zekere zin was deze survivance-regeling de consequentie van Hollands politiek van de late 16de eeuw: Hollands stadhouder zou dan overal regeren. Onder Maurits echter heerste harmonie tussen de stadhouder en zijn voornaamste provincie, zolang Hollands belang werd gediend door een energieke oorlogvoering. Onder Frederik Hendrik moesten de stadhouder en het hoofdgewest wel uit elkaar groeien. Het oorlogsdoel was niet meer de beveiliging van het Noorden maar de verovering van het Zuiden. Brabant en Vlaanderen zou men dan niet langer buiten de Unie kunnen houden en de Generaliteit zou dan drie steunpunten hebben in plaats van slechts één enkel. Met Hollands hegemonie was het dan afgelopen, in de Staten-Generaal konden gelijkwaardige partijen ontstaan en een vorst als arbiter zou op den duur onmisbaar blijken. Zo ontstond er een politiek verschil tussen Frederik Hendrik en de Hollandse regenten, dat er in de dagen van Maurits niet was geweest. Won de stadhouder, dan zou de prijs een nieuwe staatsinrichting zijn. Zelfs de weg naar het absolutisme lag dan open. Het overwicht lag aanvankelijk zeker bij Frederik Hendrik. In de jaren dertig stond hij op het toppunt van zijn macht. De Staten van Holland, destijds niet rijk aan persoonlijkheden, vonden geen leider om wie ze zich konden verenigen. De raadpensionaris Adriaan Pauw werd door Frederik Hendrik weggewerkt en niet opgevolgd door een staatsman maar door een ambtenaar, Jacob Cats. Amsterdam beschikte in de Bickers wel over echte leiders, maar gebruikte zijn machtsmiddelen alleen om te verhinderen wat het ongewenst oordeelde, niet om een eigen politiek tegenover de prinselijke te stellen.

In de jaren veertig echter begon de oppositie in beweging te komen. Ze bleef ook niet zonder succes, want ze bracht de vrede van Munster tot stand. Maar de pretenties van de stadhouderlijke macht bleken zonneklaar tijdens de regeringsjaren van Willem II. Wie zich het barbaarse idioom van Willems in zogenaamd Frans geschreven dagboek heeft eigen gemaakt, zal bij de lectuur moeilijk aan de indruk ontsnappen dat voor deze jonge stadhouder het tijdperk van overleg en persuasie ten einde neigde. Als de beraadslagingen van Hare Hoog Mogenden niet naar zijn wens verliepen, probeerde hij het niet eens met overreding: 'je jugai quil valoit mieux mabsenter de la Haey, ce que je fies'.¹⁵ In het conflict over de afdan-

king van het krijgsvolk trad hij tenslotte met harde hand op, en liet zes heren gevangen zetten. Nanning Keyser, een van de zes, kreeg van een kapitein te horen dat Willem de vroedschappen wilde veranderen en naar Frans voorbeeld gebruik maken van de dienst van commissarissen.¹⁶ Erg duidelijk is de mededeling niet, maar als gedacht is aan personen die onder verantwoordelijkheid van Willem hun werk zullen doen, is het de eerste stap op weg naar een stadhouderschap bij de gratie Gods, ongecontroleerde macht in handen van een ambtenaar. De reactie na Willems overlijden is begrijpelijk. De regenten moesten wel het gevoel hebben aan een groot gevaar te zijn ontsnapt. Zouden zij nu de opvolgingsrechten van een zuigeling eerbiedigen, dan erkenden zij dat de leden van het huis Oranje-Nassau recht hadden op het stadhouderschap, dat daarmee zijn ambtenaarlijk karakter zou verliezen. Zij gaven dan aan Willem III wat zij Willem II juist hadden willen ontzeggen en maakten het stadhouderschap onafhankelijk van de soevereine staten. Een stadhouderloos tijdperk was onvermijdelijk. De term is negatief: ze wijst op een gebrek. Ten onrechte? Ja, in zoverre de Republikeinse staatsinrichting in theorie het stadhouderschap zeer wel kon ontberen, het zelfs als

Een gefingeerd portret van de vijf eerste stadhouders uit het huis van Oranje-Nassau. V.l.n.r. Willem I (1533-1584), Maurits (1567-1625), Willem II (1626-1650), Frederik Hendrik (1584-1647) en Willem III (1650-1702). Pas in 1747 zou het stadhouderschap binnen het huis van Oranje-Nassau erfelijk worden. Anoniem schilderij, circa 1665. Schloss Dessau.

Filips de Schone en zijn zuster
Margaretha van Oostenrijk
in 1494 op respectievelijk 13-
en 14-jarige leeftijd.
Diptiek van een onbekend
meester, eind 15de eeuw.
Kunsthistorisches Museum,
Wenen.

een wezensvreemd element moest aanmerken. Neen, als we bedenken dat het uitvallen van de stadhouder tegelijk ieder tegenwicht tegen de regentenheerschappij wegnam. Tot 1650 had de stadhouder de electie van de magistraten in de Hollandse steden. Die bevoegdheid ging over op de Staten, en weldra bij octrooi op de steden zelf. De regenten kregen nu de ongecontroleerde macht die zij de stadhouder misgunden. Daarmee is niet gezegd dat machtsmisbruik en uitbuiting toenamen, wel dat een staatsrechtelijk correctiemiddel tegen ambtelijke willekeur was weggefallen.

Ook bleek juist gedurende dit stadhouderloze tijdvak hoezeer de Republiek behoefte had aan een leider, die het verdeelde veelhoofdige bestuur bruikbare beslissingen kon afdwingen. In hoeverre Johan de Witt in het ambt van raadpensionaris daartoe een geschikt middel had gevonden, willen we straks nagaan. In de geschiedenis van het stadhouderschap bleef dit Republikeinse tussenspel niet zonder gevolgen. De jonge Willem III is vermoedelijk hierin wel een echte zoon van zijn vader geweest dat hij het stadhouderlijk ambt beschouwde als een hem toekomend recht. Hij kon echter niet opereren vanuit een positie van kracht. Om zich zijn plaats te veroveren moest hij de moeizame weg kiezen van overreding en beïnvloeding. Hij begon daarmee in de ambteloze jaren en al kon hij zich later meer vrijheid veroorloven in de keus van zijn middelen, wij zien bij hem niet meer het brutaal en openlijk gebruik van geweld waarmee zijn vader in 1650 de crisis had willen oplossen. Willem III beseftte dat de regentenopinie een grens stelde aan zijn stadhouderlijke machtsontplooiing. Soms is hij er na aan toe geweest die grens te overschrijden. In januari 1690 overwoog hij beslag te laten leggen op alle Amsterdamse schepen in de Engelse havens; het was Portland die hem van deze onberaden stap afhield.¹⁷ Maar Gelderlands aanbod van de hertogelijke waardigheid wees hij tenslotte toch maar liever van de hand, hoe moeilijk hij de teleurstelling ook kon verwerken. Evenmin lukte het hem de aanwijzing van Johan Willem Friso als zijn opvolger af te dwingen. Al was Willem III dan sinds 1674 in Holland erfstadhouder, de regenten waren dankbaar dat de kinderloze weduwnaar hun de kans gaf aan de erfelijke opvolging te ontkomen. Willem bezat bijkans koninklijke macht, maar zijn constitutionele bevoegdheden waren niet veel groter dan die van zijn voorgangers. Hij moest binnen het bestaande systeem blijven opereren en mocht dat naar hartelust misbruiken en exploiteren, maar een verregaande verandering van het formele staatsrecht was een onmogelijkheid. Met het erfstadhouderschap in Holland en de regeringsreglementen in Gelderland, Utrecht en Overijsel was het uiterste bereikt. Het was genoeg om te regeren met behulp van creaturen en vertrouwelingen, zijn rechterhand Bentinck, zijn 'âme damnée' Nassau-Odiijk. Een eigenlijke kabinetsregering kwam niet tot stand, maar slechts enkelen hadden werkelijk deel aan het bewind, ondanks de entourage van de collegiale bestuursorganen, waar de resolutiën 'in 't gemeen wierden aengesien als afgeperst ende uytgewerkt door autoriteyt ende intrigues'.¹⁸

Willem III heeft zo in het stadhouderschap het instrument gevonden waarmee hij zijn buitenlandse politiek kon bedrijven. Maar het was partijpolitiek. Zoals Willem II en Johan de Witt elk op hun manier hadden gedaan, maakte ook hij zich zelf, naar de woorden van Coenraad van Beuningen, tot een partijhoofd, niet tot een 'geautoriseerd ende gelieft directeur van de gehele staet'.¹⁹ Het is een uitnemende omschrijving van het stadhouderschap zoals zich dat in de 17de eeuw had ontwikkeld. De drager van het ambt heeft de directie van de staat, doch niet krachtens eigen recht. Hij regeert op grond van de hem verleende autorisatie en is dus van anderen afhankelijk. Hij moet zo al niet geliefd, dan toch tenminste geëerbiedigd worden. Zijn aanspraken zijn niet formeel erkend, maar anderzijds hebben zijn kiezers, de Gewestelijke Staten, evenmin vrije keus. De traditie beperkt hun keuze tot de naaste mannelijke erfgenaam van de laatst overleden stadhouder. Stadhouder en Staten zijn in dit bestel aan elkaar gebonden. De Republiek was door het stadhouderschap feitelijk een monarchie, maar ze bleef tot 1747 een kiesrijk, waarin de Staten weliswaar niet zelf konden beslissen wie stadhouder zou worden, maar wel of zij de enige kandidaat al dan niet zouden benoemen.

Van die vrijheid maakten ze in 1702 gebruik. Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel bleven tot 1747 stadhouderloos. Friesland behield zijn eigen dynastie, Stad en Lande keerde in 1718 tot het stadhouderschap terug, Gelderland en Drenthe deden dat in 1722. De prinselijke familie met heel haar aanhang beschouwde de post ook voor de andere provincies als vacant, niet als opgeheven en beproefde met vooreerst machteloos geïntrigeer het tij te keren. Veranderingen in de internationale politieke constellatie brachten haar tenslotte succes.

Net als in 1672 werd de Staten de keus uit handen genomen. En sterker nog dan toen gold dat ze nu meer moesten geven dan ze anders uit vrije wil gedaan zouden hebben. In 1747 werd niet alleen maar het stadhouderschap hersteld. Ditmaal veranderde ook het formele staatsrecht. De ambten van stadhouder, kapitein-generaal en admiraal-generaal werden erfelijk, zelfs in vrouwelijke lijn. De in 1702 verdwenen regeringsreglementen voor Gelderland, Utrecht en Overijssel werden opnieuw ingevoerd. Friesland liet zich een reglement opleggen in 1748, Stad en Lande in 1749. De nieuwe stadhouder mocht en kon meer dan al zijn voorgangers, nu de erfelijkheid van zijn ambt hem eindelijk onafhankelijk had gemaakt van de verkiezing door de Gewestelijke Staten. Te Amsterdam zei Willem IV in 1748 tot afgevaardigden van de doelisten, dat hij door de Voorzienigheid Gods aan het hoofd der regering gesteld was en zo moest handelen als hij het voor God en zijn geweten ten jongsten dage zou kunnen verantwoorden.²⁰ Ik denk niet dat zijn 17de-eeuwse voorzaten zich deze uitspraak hadden durven veroorloven. Lang vóór het jongste gericht immers behoorde een stadhouder zich te verantwoorden en wel dagelijks voor de heren Staten, die hem niet tot hun hoofd maar tot hun dienaar hadden aangesteld, minder in gehoorzaamheid aan Gods geboden dan uit vrees voor het volk.

Dat Willem aan dit volk veel te danken had, kan hem ook moeilijk onbekend zijn gebleven, maar juist dat bewustzijn lijkt hem te hebben gehinderd bij zijn pogingen het landsbestuur te reorganiseren. Een ambitieus en hervormingsgezind regeerder zou in 1748 zeker van de doelistenbeweging hebben geprofiteerd om zijn macht met behulp van de volkseisen verder uit te bouwen. Niet aldus Willem IV. Hij had liever met regenten dan met burgermannen te doen. Zijn voornaamste zorg was te voorkomen dat in Amsterdam 'un gouvernement populaire' zou ontstaan. De doelistenleiders werden met baantjes tevreden gesteld. Regeren deed Willem liever samen met de regenten.

Niets kwam er ook van Bentincks plannen, de Republiek een gecentraliseerd bestuur te geven met sterk stadhouderlijk gezag. Willem IV koos uiteindelijk voor het systeem van Willem III: een door de stadhouder en zijn vertrouwelingen gecontroleerde oligarchie. Of een andere keus binnen de grenzen van het mogelijke had gelegen, is een vraag welker antwoord een ruimer kader vereist. Maar wel kan worden gezegd dat het systeem van Willem III functioneerde bij de gratie van krachtig leiderschap dat welomschreven doelstellingen najoeg. Het een noch het ander kon Willem IV aanbieden. De wittebroodsweken van het erfstadhouderschap hebben dan ook niet lang geduurd. 'Sterft Sijn Hoogheydt. Geen consternatie ter werelt', tekent Hardenbroek in zijn gedenkschriften aan.²¹

Toch heeft het instituut van stadhouder zich vervolgens kunnen handhaven gedurende een lange periode van minderjarigheid, tot 1759 onder voogdij van de gouvernante Anna, tot 1766 onder die van de Staten. Anna hield haar vertegenwoordigers in alle provincies, de luitenant-stadhouders of premiers. Zij bleef omringd door Willems vertrouwelingen, verenigd in de conferentie voor buitenlandse zaken, die alle gewichtige aangelegenheden voorbereidde. Toen Willem V in 1766 zelf de regering aanvaardde, waren de mogelijkheden van het stadhouderschap nog intact. Vooral in het noorden en oosten bleef zijn woord ook nog lang de doorslag geven.

Maar Holland, waar het vooral op aankwam, ging eigen wegen. Op twee manieren kon een stadhouder proberen werkelijk staatshoofd te zijn. Hij kon met Holland samenwerken, of hij kon dat gewest onder zijn controle brengen. Willem V deed geen van beide. Hij heeft niet geprobeerd de machtsmiddelen van het stadhouderschap maximaal te benutten, zoals Willem III had gedaan. Evenmin probeerde hij

het belang van Holland en dat van de Generaliteit met elkaar te doen samenvallen, zoals gebeurd was in de jaren van harmonie tussen Maurits en Oldenbarnevelt. Voor een groot deel is dat falen van het stadhouderschap Willems persoonlijk tekort. Ambtelijke bevoegdheden waren onder het *ancien régime* gewoonlijk vaag begrensd, ook in de Republiek. De kwaliteit van het bestuur was daarom nog meer dan thans afhankelijk van de bekwaamheid van de bestuurders. De Republiek beschikte dan in haar collegiale bestuursvorm over het voordeel dat er een betrekkelijk groot aanbod van mogelijke politieke leiders voorhanden was. Gebrek aan kwaliteit in de ene functionaris kon dan elders compensatie vinden. In de 18de eeuw echter lijkt dat middel niet meer te helpen: de kwalitatieve achteruitgang openbaart zich overal. Juist toen de tijd gekomen was voor staatkundige vernieuwing, was er niemand die haar tot stand kon brengen – de eerste geroepene het minst van allen.

De ministers

In de 17de en 18de eeuw gebruikt men het woord minister dikwijls in de zin van ambtenaar. Elke betaalde functionaris in dienst van de overheid kan met deze term worden aangeduid, ongeacht zijn rang. In het landsbestuur echter lijkt zich het gebruik wel enigszins te hebben ingeburgerd vooral dan van ministers te spreken als het ging om ambtenaren van de hoogste rang: de raadpensionaris van Holland, de griffier van Hare Hoog Mogenden, de secretaris van de Raad van State en de thesaurier-generaal. Als wij hen ministers noemen, komt dat natuurlijk niet precies overeen met het hedendaagse woordgebruik. Ze zijn geen houders van een portefeuille geweest, noch dienaren van de kroon. Maar als de Franse gezant Fénelon van de secretaris van de Raad van State schrijft 'il sçait traiter les affaires en ministre',²² dan is toch aan andere dan puur ambtenaarlijke kwaliteiten gedacht, aan een ministerschap in de toenmalige Franse betekenis van het woord.

Het was ook niet onlogisch dat de hoge ambtenaren zich in die richting ontwikkelden. Naast de snel wisselende gedeputeerden bleven zij lang achtereen op hun post, vooral de griffiers van de Staten-Generaal, van wie enkele de veertig dienstjaren hebben overschreden. Ook waren zij minder sterk gebonden aan eigen stad of provincie, zodat zij zich naar een nationaal standpunt konden verheffen: een man als Simon van Slingelandt is daarvan een sprekend bewijs. En tenslotte was hun betekenis des te groter juist omdat de Republiek nooit veel ambtenaren in de eigenlijke zin heeft gehad. Jacob Cats had als raadpensionaris vier klerken,²³ al was er daarnaast nog een secretaris van de Hollandse Staten, met een eigen bureau. De griffier van de Staten-Generaal had in 1658 in totaal negen medewerkers. In de 18de eeuw waren het er meer – ongeveer 25 in 1752 – maar de begeerte naar uitbreiding was nooit sterk. Bij de bezuinigingsacties van 1717, in de tweede Grote Vergadering, kwam men telkens weer terug op de noodzaak van besparing in de personele sfeer en ook de zuiver administratieve kosten van papier en schrijfloon moesten vooral niet te hoog worden. Het lijkt wat kleinzielig, maar ambtenarij leidt tot centralisatie en daar was alles in de Republiek afkerig van. Doch als het ambtelijk apparaat klein was en klein moest blijven, werd de verantwoordelijkheid des te zwaarder voor de enkelingen die de administratie moesten leiden.

De raadpensionaris heeft van de vier ministers ongetwijfeld de grootste faam. Terecht, omdat enkelen van hen bewezen hebben dat dit ambt mogelijkheden bood om ongeveer de directeursfunctie te vervullen die meestal door de stadhouder werd bekleed. Dat geldt met name voor Oldenbarnevelt, De Witt en Heinsius. We zouden echter verkeerd doen dit drietal tot norm te verheffen. De meeste anderen hebben een dergelijk overwicht nooit gehad en het is nog de vraag wie het type van de raadpensionaris het zuiverst representeren: staatslieden als De Witt en Oldenbarnevelt, of ambtenaren als Cats en Van der Heim. In elk geval zien we bij de raadpensionaris niet een ontwikkeling, als bij het stadhouderschap, van

vrijwel doorlopende machtsuitbreiding, onafhankelijk van de persoonlijke kwaliteiten. Er is wel een tijdelijke inperking geweest na de dood van Oldenbarnevelt. Maar afgezien van die korte periode, hebben de raadpensionarissen tweehonderd jaar lang ten naaste bij steeds dezelfde bevoegdheden gehad.

De raadpensionaris had een aantal zeer gewichtige taken. Hij opende de binnenkomende post, redigeerde de resolutiën en uitgaande brieven, assisteerde bij het beheer van de financiën, en zat als pensionaris van de ridderschap bij de gratie van de edelen de Staten van Holland voor. Op die wijze moest hij zonder meer al veel invloed hebben in zijn provincie en in de hele Republiek. Een goede raadpensionaris was voor alle gewesten van belang, omdat het welzijn van de Republiek nu eenmaal afhankelijk was van de kwaliteit van Hollands bestuur. Een groot deel echter van zijn betekenis ontleende de raadpensionaris aan de correspondentie die hij met het buitenland onderhield, waardoor hij in feite fungeerde als minister van buitenlandse zaken.

De oorsprong van dit gebruik ligt in de tijd na 1572, toen Holland en Zeeland een op zich zelf staande unie vormden met een eigen diplomatie. Toen de andere gewesten zich bij hen voegden, hield de landsadvocaat zijn eenmaal verkregen rechten vast, en een betere leider van de buitenlandse politiek dan Oldenbarnevelt had men ook moeilijk kunnen vinden. Het is weer een duidelijk voorbeeld hoe in de Republiek ambtelijk gewicht afhing van de persoon. Natuurlijk moest het ambt ook wel een eigen zwaarte hebben, maar omdat Oldenbarnevelt nu juist landsadvocaat was, trok hij het ministerie van buitenlandse zaken naar zich toe, dat op zich zelf ook wel terecht had kunnen komen bij de griffier van de Staten-Generaal, de eerste edele van Holland, of de secretaris van de Raad van State. Had dan echter eenmaal dank zij iemands persoonlijke inzet een bepaald ambt extra gewicht gekregen, dan liet zich dat niet gemakkelijk meer radicaal veranderen. Na Oldenbarnevelts val poogde men wel in de instructie voor zijn opvolger Duyck van de geduchte landsadvocaat een wat volgamer raadpensionaris te maken, maar recht lukken wilde het toch niet. Adriaan Pauw trad reeds veel zelfstandiger op en Johan de Witt was weer de onbetwiste leider van de Republiek, niet het minst dank zij zijn directie van buitenlandse zaken. Een ongevaarlijke verantwoordelijkheid was het niet. Oldenbarnevelts ondergang was zeker niet in de laatste plaats te wijten aan zijn onbetwistbaar juiste, maar verkeerd begrepen buitenlandse politiek. Ook voor De Witt geldt dat hij zich kon handhaven zolang zijn buitenlands beleid succes had, maar de catastrofe van 1672 bracht hem de dood, omdat ze hem als schuld werd aangerekend.

Men heeft wel eens getracht de raadpensionaris van deze verantwoordelijkheid te ontheffen. Leiden wilde in 1672 een aparte staatssecretaris voor buitenlandse zaken. Zou de raadpensionaris de last alleen moeten blijven dragen, dan diende hij in elk geval commissie te ontvangen van de Generaliteit. Ook in de 18de eeuw is meer dan eens gepleit voor de instelling van een afzonderlijk ministerie. Een begrijpelijke wens ook wel, want de raadpensionaris had meer plichten, zodat hij niet alleen geselecteerd werd op diplomatiek talent. Pieter Steyn bij voorbeeld had grote gaven voor de financiën en zeer weinig kennis van de buitenlandse politiek. Tot hervorming is het echter nooit gekomen.

Het buitenlandse beleid onder verantwoordelijkheid van de raadpensionaris vormt de meest karakteristieke illustratie van de eigenaardige verwevenheid van de Hollandse en de algemene zaken. De enige illustratie is het niet. Het ambt van raadpensionaris is aan voortdurende spanningen onderhevig. In Holland is hij dienaar en directeur tegelijk. In de Generaliteit vertegenwoordigt hij een provincie met haar eigen specifieke belangen, maar in onderhandelingen met het buitenland geldt hij als vertegenwoordiger van de Republiek. Zo moet hij zich naar twee kanten waar maken: hij heeft het vertrouwen nodig van Holland en ook dat van de Generaliteit. In beide vergaderingen moet hij een eerste viool spelen zonder meer te zijn dan een loontrekkende raad in dienst van de regenten. Hij moet regeren over zijn soevereinen zonder de bescherming van erfelijkheid of hoge geboorte. Hij is afhankelijk van het welbehagen van zijn principalen en moet hun toch leiding geven.

Dat maakte ook de beste raadpensionarissen uiterst kwetsbaar. De Hollandse regenten wilden net zo min door hun pensionaris als door hun stadhouder worden geregeerd. Het stedelijk patriciaat, vooral het Amsterdamse, was sterk geneigd de stedelijke autonomie als het fundamentele kenmerk van de staatsinrichting te beschouwen. Een stad als Amsterdam bestuurdde zich zelf en wilde noch door de Generaliteit, noch door Holland worden gehinderd. Toevallig is het zeker niet dat Amsterdam slechts één raadpensionaris heeft geleverd, nog wel een man die met de leidende patricische geslachten van zijn geboortestad in onmin leefde. De Amsterdammers die bekwaam genoeg waren voor het ambt, begeerden het niet. Maar ze wilden evenmin door een vreemde pensionaris worden geregeerd. Ook Johan de Witt was in Holland niet oppermachtig. Hij bleef afhankelijk van de grote steden, in de eerste plaats van Amsterdam. De goede verstandhouding met die stad te bewaren was een van De Witts permanente problemen en te groot succes riep dan weer nieuwe gevaren op. De uitstekende samenwerking tussen De Witt en burgemeester De Graeff gaf de Amsterdamse oppositie een goede factieleus in de klacht, 'dat het lant en deese stadt van een minister werde geregeert'.²⁴

De Witt wist dat hij met dergelijke gevoeligheden rekening moest houden. Het was hem al te goed bekend 'hoe lightelyck de Hollandtsche humeuren impressie vatten, van dat een minister sigh te veel arroegeert'.²⁵ Het zal hem waarschijnlijk wel moeite hebben gekost zich op de achtergrond te houden. Van De Witt werd in 1667 gezegd dat hij in veertien jaar 534 rapporten had opgesteld, tegen zijn voorgangers in 67 jaar te zamen slechts 85. De cijfers tonen de groei, maar ze plaatsen De Witt ook wel heel nadrukkelijk in de schijnwerpers. Oldenbarnevelt, Duyck, Pauw en Cats hadden wel meer gedaan dan een of twee rapporten per jaar schrijven en het is de vraag of De Witt verstandig deed zijn arbeidslust en vakmanschap zo duidelijk te etaleren. Ook en vooral in Holland zelf, in het verkeer met de regenten, moest de pensionaris schikken, plooiën en overreden. Dat juist deed Heinsius aarzelen of hij wel de rechte man op die plaats was, waar hij telkens zou 'moeten worstlen ende strijden jegens de passien ende driften van allerhande soort van menschen'.²⁶ Toch was dat nodig om goede resoluties te krijgen. Oldenbarnevelt heeft het lang gekund, dank zij een unieke combinatie van factoren: zijn superieure bekwaamheid, de dwang van de oorlog en het samenvallend belang van Holland en de Generaliteit. De beide laatste factoren waren essentieel, zoals blijkt in de dagen van De Witt. De noodzaak tot eensgezindheid werd toen minder gevoeld en daardoor werd De Witt met al zijn talenten en machtsmiddelen toch geen Oldenbarnevelt. De Witt was te uitgesproken Hollander om het vertrouwen van alle provincies te kunnen krijgen. Overleg achter de schermen, argumenten van zeer persoonlijke aard en regelrechte intriges ontbraken niet toen Oldenbarnevelt advocaat van den lande was. Maar hij geeft veel meer dan De Witt de indruk het spel volledig te beheersen. Wil hij een zaak geheimhouden, dan acht hij met een kort 'lecta Vulcano' onder aan de brief zijn correspondent voldoende geïnstrueerd. In De Witts briefwisseling wemelt het van de passages waarin hij uitlegt hoe belangrijk geheimhouding is en hoe die precies in het bewuste geval moet worden verwezenlijkt. Laat brieven bij mij thuis bezorgen, vermaant hij Beverningk, en niet in de volle vergadering.²⁷ Maak niet te veel haast met verantwoording aan de Staten-Generaal, houdt hij hem een andere keer voor; hij belooft zelf voor vertraging te zullen zorgen door de aan hem te richten brief in cijfer te laten coderen.²⁸ Van Beuningen schrijft hij eens onomwonden dat publieke missiven aan Hare Hoog Mogenden bestemd zijn 'om de curieusheydt van de provinciën te voldoen'. Voor werkelijk belangrijke zaken is dat niet het juiste adres.²⁹ Het is beleidvol en behoedzaam optreden. Niet het trotse 'pondere non numero', waarmee Adriaan Pauw kernachtig Hollands overwicht motiveerde. De Witt vergeet niet dat er zeven provincies zijn en dat hij in de Staten-Generaal dus meerderheden moet zien te vormen. Maar hij ziet de andere zes meer als een potentiële oppositie dan als bondgenoten die hij kan overtuigen dat ze samen deel hebben aan één unie die voor iedereen evenveel betekent. Daarom intrigueert De Witt en hij doet dat met zoveel vernuft dat hij het spel gewoonlijk wint – maar hij

staat er niet boven. De staatsinstellingen van de Republiek vertonen zich in zijn tijd niet op hun voordeligst. Moet men het in De Witt prijzen dat hij met deze gebrekkige apparatuur zoveel heeft kunnen uitrichten, laken dat hij zo dikwijls profijt trok van alle mogelijkheden tot ondershandse manipulatie, of verontschuldigen dat hij – minder trouwens dan Willem III zou doen – zozeer de gestalte van de 17de eeuw heeft aangenomen?

De Witt heeft in ieder geval steeds de wil en de energie gehad de besluiten door te zetten die hij voor goed hield. Hij was geen Pieter Steyn, die door Bentinck eens verachtelijk een stemmenteller werd genoemd. De Witt had altijd de stemmen van tevoren al geteld. Dat deden alle grote raadpensionarissen, al verschilden de manieren. Heinsius' techniek van persuasie was een geheel andere dan die van De Witt. Zijn grote gave was het, mensen tot elkaar te kunnen brengen. Zijn beleid in belangrijke zaken was altijd gericht op eenstemmigheid. Aan intriges bezondigde hij zich niet, maar wat hij nuttig oordeelde kreeg hij toch bijna steeds gedaan. Hij schakelde anderen ook zo vroeg mogelijk in bij het beraad. Met Bruno van der Dussen, Duvenvoirde en enkele anderen placht hij te overleggen welke zaken in de Staten-Generaal moesten worden bevorderd en bepleit. Van alle raadpensionarissen heeft hij misschien wel het meest de speciale geaardheid gehad, die voor de leider in een veelhoofdige gouvernement noodzakelijk is. Een minister in de Republiek moest regeren door overreding en mocht niet enkel vertrouwen op de evidentie van zijn goede en rechtvaardige zaak. Dat was het zwakke punt van Simon van Slingelandt, meende de Franse ambassadeur Fénelon: de echte persuasie ontbrak hem, tegenspraak riep direct zijn ergernis op.³⁰ Hij zei niet meer dan nodig was en werd met eerbied aangehoord, maar zijn energieke persoonlijkheid heeft in het beleid van Hare Hoog Mogenden te weinig uitdrukking gevonden.

Fénelon meende dat Slingelandt beter tot zijn recht zou zijn gekomen als minister van een absoluut heerser. Vermoedelijk had hij gelijk en zou Slingelandts aanleg met de steun van een krachtig stadhouderschap zelfs al meer winst opgeleverd hebben. Maar is het toeval dat de meest vermaarde pensionarissen bijna altijd zijn opgetreden in de stadhouderloze tijdvakken? Oldenbarnevelt is de grote uitzondering maar Maurits was dan ook geen Frederik Hendrik of Willem III, die oorlog voerden met eigen politieke doelstellingen. Was de stadhouder een echte directeur, dan vervulde de pensionaris een secretarissenrol. De beide functies hadden te veel gemeen dan dat ze beide tegelijk volledige ontplooiing konden vinden. In de beste combinaties, Maurits-Oldenbarnevelt en Willem III-Heinsius is er van werkelijk evenwicht geen sprake. Men heeft dat zelf ook wel zo ingezien. Bij het herstel van het stadhouderschap in 1672 immers kreeg de nieuwe raadpensionaris Fagel opdracht de stadhouder van alle zaken op de hoogte te brengen, opdat die zijn reflectiën daarop kon maken. Fagel heeft zich aldus voor Willem III onmisbaar gemaakt, maar hij bleef een werktuig. Zelfs een zwak stadhouderschap deed de pensionaris weinig opbloeien: Pieter Steyn kreeg ook onder het regentschap van de gouvernante Anna niet veel gewicht. Omgekeerd liep in stadhouderloze tijdvakken zelfs een Jacob Gilles met een Johan de Witt-complex rond,³¹ alsof hij een staatsman van allure was.

Tussen stadhouder en raadpensionaris kon een rivaliteitsverhouding bestaan. Hij had echter nog een tweede concurrent in de griffier van de Staten-Generaal. De pensionaris werd wel als nummer één gezien, want Gaspar Fagel en Jacob Gilles – die overigens slechts tweede griffier was – stapten van de griffie over naar de kantoren van Hare Edel Groot Mogenden, terwijl het omgekeerde niet is voorgekomen. De raadpensionaris genoot ook een hoger traktement, tenminste sinds de aanstelling van Duyck in 1621. Maar dat het griffiersambt belangrijk was, blijkt al uit het feit dat Holland het sinds de benoeming van Cornelis Musch in 1628 niet meer uit handen heeft gegeven.

Om drie redenen is de griffier een man van invloed. In de eerste plaats voerde hij correspondentie met de gezanten van de Republiek. Dat was zonder twijfel in strijd met zijn instructie, maar dergelijke papieren gaven zelden de werkelijkheid nauwkeurig weer. De praktijk vroeg er ook om: secrete missiven moesten liever niet in de volle vergadering van de Staten-Generaal worden geopend. In de hiërar-

chie van geheimhouding stonden brieven aan de griffier tussen de zeer geheime aan de raadpensionaris en de publieke aan de Staten-Generaal.

In de tweede plaats stelde de griffier de resoluties op. Deze bevoegdheid, vorm te geven aan het uiteindelijke besluit, bleek zo gewichtig dat men in 1637 de griffier opdroeg elke dag de resolutiën van de vorige vergadering te lezen voor de definitieve goedkeuring, de zogenaamde resumptie. De praktijk had toen uitgewezen dat in handen van een onscrupuleus notulist als Cornelis Musch nu eenmaal was, de redactie van resoluties al te grote ruimte bood persoonlijke gunsten tegen betaling of anderszins onder de naam van Hare Hoog Mogenden in de registers te boeken. Verdere maatregelen zijn toen niet genomen: Musch had blijkbaar te machtige beschermers. Een maand na het overlijden van Willem II sloeg hij de hand aan zich zelf. Zijn opvolger Ruysch vertegenwoordigde het ambtenarentype. Klaarblijkelijk wilde men toen in deze functie geen sterke man. Na alle affaires met Musch verlangden de Staten in de eerste plaats een griffier die niet aan hun controle zou proberen te ontsnappen. Het ambt vroeg echter wel om een politiek zwaardere figuur. Na Ruysch kwam dan ook Gaspar Fagel, die zich weldra tot een man van gezag ontwikkelde.

Fagel bedong namelijk bij zijn aanstelling dat hij in het ongerept bezit zou blijven van de derde bevoegdheid die de griffier aanzien verschafte: hij had toegang tot alle besognes en conferenties van Hare Hoog Mogenden, dus tot alle commissievergaderingen en geheime beraadslagingen. Belangrijk was dit niet alleen omdat hij zo een vaste plaats kreeg in de kerngroep van de Staten-Generaal, maar ook omdat hij in de commissies, anders dan in de volle vergadering, recht van stemmen en spreken had. Op die wijze kon de griffier wel wedijveren met de raadpensionaris. Een man als François Fagel, die bijna een mensenleeftijd op zijn post bleef (1690-1744), genoot op den duur een bijkans ongeëvenaard gezag, dat zijn opinie in de Staten-Generaal dikwijls tot de algemene maakte. Hij was te weinig ambitieus om een Heinsius of een Slingelandt de voorrang te betwisten, maar naast de zwakkere raadpensionarissen van de 18de eeuw slaan François en zijn opvolger Hendrik Fagel een uitstekend figuur en er is in die tijd weinig reden de griffier beneden Hollands hoogste ambtenaar te plaatsen.

Duidelijk lager staan wel de beide andere ministers, de thesaurier-generaal en de secretaris van de Raad van State. In de vroege 17de eeuw kwamen de secretarissen uit de familie Huygens, afstammelingen van een van die Zuidnederlandse ambtenarenengeslachten die de jonge Republiek na het verlies van de Benedenmoerdijkse gewesten zijn blijven dienen. Cornelis Aerssens, lange tijd griffier van de Staten-Generaal, zijn zoon, de diplomaat François van Aerssen van Sommelsdijck, en de gezant in Engeland, Noël de Caron, zijn andere voorbeelden van de Vlaams-Brabantse inslag die het eerste ambtenarencorps van de Republiek heeft gehad. De Huygensen zijn later in prinselijke dienst overgegaan en misschien heeft dat er mede toe bijgedragen dat de secretarissen van de Raad van State in de 17de eeuw gewoonlijk meer op de achtergrond bleven. Erfelijkheid in dergelijke functies bevorderde de continuïteit en de betekenis, zoals de Fagels meer dan een eeuw lang aan de griffie hebben gedemonstreerd. We zien dat trouwens ook bij de secretarissen met de Slingelandts aan het einde van de 17de eeuw. Wellicht mede dank zij Simon van Slingelandt is de secretaris van de Raad in de 18de eeuw een man die politiek meetelt. Willem IV wenste in 1747 althans een secretaris van zijn eigen partij en verving de staatsgezinde Adriaen van der Hoop door Hendrik Hop.

Hop is in 1753 thesaurier-generaal geworden. Nicolaas ten Hove, een man wiens bekwaamheid door vriend en vijand werd geroemd, had in 1737 dezelfde keus gemaakt, en ook Simon van Slingelandt in 1725. Klaarblijkelijk gold het thesaurierschap toen als de hoogste post. Het politiek belang is dan ook al vroeg evident geweest. Oldenbarnevelts tijdgenoot Joris de Bie was reeds meer dan een schatkistbewaarder. Hem moet men wel, met de secretaris van de Raad van State, als de opsteller beschouwen van de generale petitie en de staat van oorlog, die de grenzen van het publieke inkomen moesten bepalen. Thesaurier-generaal en secretaris vormden de eigenlijke kern van de Raad van State. De ontvanger-gene-

raal, die ook in de Raad compareerde, is altijd zuiver ambtenaar gebleven, maar de thesaurier-generaal vertegenwoordigde het ministeriële type. Holland wenste in 1637 al niet dat het ambt 'gediverteert werde op iemant buiten Holland'³² en Johan de Witt gaf het aan een van zijn bekwaamste medewerkers, Hiëronimus van Beverningk. In de 18de eeuw is de thesaurier-generaal ook een echte minister gebleven. Fénelon zei van Anthony van der Heim dat hij wel de financiën van jongsaf kende, maar niet beschikte over diezelfde 'expérience des affaires du dehors', die zijn voorgangers Hop en Slingelandt gemaakt had tot 'des ministres bien principaux'.

Naast deze ambtelijke ministers zijn er in de diverse colleges altijd wel enkelen geweest die een naar ministeriële status zwemende positie innamen, bij alle beslissingen van gewicht werden betrokken en met vertrouwensopdrachten belast: de Zeeuw Albert Joachimi in het begin van de 17de eeuw, Van Beuningen later, en onder Willem III Everhard van Weede van Dijkveld. Ook omringden de raadpensionarissen zich sinds De Witt met een min of meer vaste kring van adviseurs. In de 18de eeuw sprak men dan van een conclave, de vooral uit Heinsius' ambtsperiode bekende achterraad. Onder de erfstadhouders tenslotte zien we uit ministers van beide soorten een aarzelend begin van kabinetsvorming ontstaan in de conferentie van buitenlandse zaken. De ambtelijke ministers vormden de meerderheid, maar ook de gebroeders Bentinck hadden zitting in deze raad. Het college had geen al te stevige greep op het beleid en ging met de dood van de gouvernante teniet. De eigenlijke ministers werden echter, met natuurlijk de hertog van Brunswijk, ook de voornaamste medewerkers van Willem V en een zekere mate van overeenstemming wilde men in het gezelschap graag gehandhaafd zien. Het verdwijnen van die samenhang aan het einde van de jaren zeventig belemmerde naar Brunswijks oordeel de regeerkracht dan ook in ernstige mate: 'ieder minister is op zig zelfs, zonder het minste concert met malkanderen'.³³ Een symptoom slechts van het werkelijke euvel dat voor goed bestuur in de Republiek altijd een doorslaggevend beletsel heeft gevormd: gebrek aan overeenstemming van belangen tussen Holland en de Generaliteit.

Het werkterrein van de Raad van State

Het verbond van de nader geünieerde provinciën was de voortzetting van de oude Generaliteit. Het is daarom volkomen natuurlijk dat de Staten-Generaal het eerste college in de staat waren en bleven. De bondgenoten hadden een orgaan nodig voor de behartiging van gemeenschappelijke belangen, maar niets was hun vreemder dan de begeerte naar een centraal gouvernement dat de gewestelijke vrijheden niet zou garanderen maar inperken. Vandaar de weerstand tegen het stadhouderschap in de meest zelfbewuste provincies; vandaar ook dat de Raad van State geen regeermacht in de Republiek heeft gekregen. Dat is niet het gevolg van een bepaalde fout: een verkeerde samenstelling van de Raad, of een ondoordachte instructie, of gebrek aan personeel. De Raad van State kreeg geen regeermacht, omdat de verbonden gewesten hem die nooit hebben willen geven.

De Staten-Generaal beschouwden de Raad van State als door hen opgericht. Zij bepaalden de bevoegdheden van dat college. De instructie van de Raad heette niet bindend, maar 'fluctuerend' en kon steeds worden aangepast aan de behoefte van het ogenblik. De Raad van State had alleen gedelegeerde bevoegdheden, die door het hogere college altijd teruggenomen konden worden. In de late 16de eeuw had de Raad soms tamelijk veel ruimte, bij voorbeeld bij de dagelijkse leiding van de oorlogvoering en als bemiddelaar tussen provincies of steden en leden daarvan. Maar een echt zelfstandig beleidsbepalend orgaan is de Raad van State nooit geweest. Hij had in principe twee taken. Hij hielp resoluties voorbereiden door advies uit te brengen aan Hare Hoog Mogenden en hij werd belast met de uitvoering van in de Staten-Generaal genomen besluiten.

In welke gevallen de Raad bij de advisering of de uitvoering wordt betrokken, is een zaak waarover de Staten beslissen. Daar echter de vergadering van de

Staten-Generaal niet uit veel personen bestond en evenmin over een grote ambtelijke staf beschikte, heeft, zeker in de jonge jaren van de Republiek, de Raad een belangrijke rol kunnen spelen, omdat hij de voor het bestuur broodnodige extra mankracht leveren kon. In de loop der tijden is echter een zekere concentratie opgetreden. De assistentie van de Raad heeft van het begin af gelegen op het terrein van de financiën en de militaire zaken. Later komt daar het bestuur van de Generaliteitslanden nog bij. Op andere gebieden wordt de Raad meer en meer buiten spel gezet. In het algemeen kan men zeggen dat de Raad naar de achtergrond verdwijnt als er voor het bewuste onderdeel van de regeringstaak een apart orgaan bestaat of tot ontwikkeling komt: de Generaliteitsrekenkamer, de generaals van de Munt, de commiezen-generaal van de konvooien en licenten. Dergelijke colleges en personen krijgen hun eigen aandeel in de uitvoering en de advisering, gewoonlijk ten koste van de Raad van State.

Dit afbrokkelingsproces begint reeds in de vroege 17de eeuw. Later zal de Raad nog verder worden teruggedrongen door de vaste commissies van de Staten-Generaal. Die hebben de Raad niet volkomen uitgeschakeld. Het gebeurt niet zelden dat de Staten een zaak verwijzen naar hun eigen vaste commissie, die daarover dan vergadert met gecommiteerden uit de Raad van State. De laatsten stellen dan dikwijls de concept-resolutie op. Maar in de beginjaren van de Republiek zou de Raad zulke besluiten alleen voorbereid hebben, zonder medewerking van gedeputeerden uit de Staten-Generaal.

Ook bij de hoofdtaken van de Raad van State, de defensie en het bestuur van de Generaliteitslanden – de financiën reserveren wij ter wille van de samenhang voor het volgende hoofdstuk – blijkt toch telkens dat de Raad geen eigen autoriteit bezit. In Maurits' tijd is het aanvankelijk de Raad die de kapitein-generaal gedurende de campagne met gecommiteerden uit zijn midden ter zijde staat. Maar daar de Raad zelf geen macht heeft, kunnen deze vertegenwoordigers niets beslissen of beloven als militaire noodzaak extra financiële steun vereiste. Het was om die reden dat Maurits en nog meer Frederik Hendrik de afvaardiging uit de Raad liever willen vervangen door een deputatie uit de Staten. De Staten-Generaal aanvaardde deze uitbreiding van hun werk met enige tegenzin en herinnerden eraan dat dit volgens de instructie van 1588 duidelijk een taak was voor de Raad van State.³⁴ Maar Frederik Hendrik was met gecommiteerden van Hare Hoog

Hieronymus van Beverningk (1614-1690), dienaar van de Republiek, wordt in geheime audiëntie ontvangen door de Spaanse koningin-regentes Maria-Anna van Oostenrijk. Van Beverningk diende de Republiek in velerlei functies. Hij maakte vanaf 1645 deel uit van de Staten van Holland en de Staten-Generaal, was van 1657 tot 1665 thesaurier-generaal en werd door de raadpensionaris Johan de Witt en later stadhouder Willem III uitgestuurd op belangrijke diplomatieke missies, waarbij de uiterste geheimhouding geboden was. Schilderij van Caspar Netscher (1639-1684). Rijksmuseum, Amsterdam.

Mogenden beter gediend en liet het zo. Lastig voor de opperbevelhebber waren deze Haagse heren zelden, zeker niet onder Willem III die ze zelf placht uit te kiezen. Hun reputatie van hinderlijke bemoeizucht danken zij deels aan incidentele verwickelingen rondom de tocht naar Vlaanderen in 1600, deels aan de ervaringen opgedaan in de Spaanse Successieoorlog. Maar toen was er ook geen kapitein-generaal en waren de generaals van het staatse leger voor hun carrière te afhankelijk van de politici om hun eigen deskundigheid in de weegschaal te kunnen leggen. Militaire benoemingen en bevorderingen zijn dan onder controle van de steden en de provinciën geraakt. De Raad van State is in die tijd ook zeker niet meer geschikt tegenover gewestelijk of plaatselijk eigenbelang krachtig op te treden. De Raad constateert wel in de Grote Vergadering van 1717 dat geroep om bezuiniging weinig helpt als iedereen toch zijn eigen vrienden officier wil laten worden of blijven, maar is als altijd onmachtig te veranderen wat Hare Hoog Mogenden accepteren. Zonder het gezag van de kapitein-generaal draagt de stem van de Raad van State in militaire zaken niet ver meer. De Raad kan bitse adviezen uitbrengen, zoals in de tweede Grote Vergadering meer dan eens is gebeurd en in zeldzame gevallen kan hij de uitvoering van statenresoluties door obstructie belemmeren,³⁵ maar het laatste woord blijft aan de Staten-Generaal.

Het bestuur van de Generaliteitslanden mag tenslotte nog in het bijzonder genoemd worden als een aan de Raad van State opgedragen taak, met alle reserves en complicaties die een delegatie aan de Raad altijd haar eigen bijzondere karakter geven. Het gaat hier om een latere verworvenheid, want toen de Raad in 1588 zijn instructie ontving, bestonden er nog geen Generaliteitslanden. Ze zijn gevormd uit veroverd gebied, afgescheurde brokken van provincies die voor het grootste deel in Spaanse handen bleven. Staats-Brabant en Staats-Vlaanderen waren de voornaamste, verder de Staatse landen van Overmaze, Westerwolde en sinds 1715 Staats-Oppergelre. De Brabanders hebben vele malen geprobeerd weer zitting te krijgen in de Staten-Generaal, doch altijd tevergeefs. Ze kregen evenmin de positie van het landschap Drenthe, dat zijn eigen Staten en privileges had behouden. Afgezien slechts van de landen van Overmaze die zwak bewerkteugde jaarlijkse statenvergaderingen bijeen mochten roepen, hadden de Staten-Generaal in de Generaliteitslanden zowel de rol van de landsheer als die van de Gewestelijke Staten overgenomen. Als vrije provinciën hadden Brabant en Vlaanderen recht van consenteren gehad. Formeel bleef dat zo, want de Staten-Generaal consenteerden jaarlijks uit naam van deze gebieden in continuatie of verhoging van de belastingen – consent bij vervanging, zoals men het noemde. Van hoge kwaliteit was dit surrogaat niet. De Raad van State verklaarde in 1634 dat privileges geen geldigheid konden hebben tegen plakkaten op de religie en de belastingen:³⁶ de Generaliteit toonde zich hier een landsheer van hetzelfde soort dat zij in 1581 plechtig had afgezworen.

Als we niet te ver in details treden – de precieze regeling van het bestuur in de Generaliteitslanden vertoont in de onderscheiden gebieden allerlei ingewikkelde verschillen – kunnen wij zeggen dat het bestuur onder verantwoordelijkheid van Hare Hoog Mogenden werd uitgeoefend door de Raad van State. Er lag in die ontwikkeling een zekere logica. Het veroverde gebied moest verdedigd en geëxploiteerd worden en moest dus garnizoenen en vestingwerken hebben, en hoge belastingen. Traditioneel was het dagelijks beleid in dergelijke zaken toch reeds bij instructie aan de Raad van State opgedragen. In de loop van de 17de eeuw vormden zich in de Raad vier vaste commissies:³⁷ respectievelijk voor Vlaanderen, de Maas, Maastricht, en het oosten van de Republiek, in het bijzonder Wedde en Westerwolde. De commissarissen inspecteerden jaarlijks de vestingen, besteedden nieuwe werken aan, controleerden de magazijnen en verpachtten de belastingen. Ze waren bevoegd dadelijk ter plaatse te straffen zonder voorgaand rapport. Deze intensieve, zich telkens herhalende bemoeienis leidde vanzelf tot verdere betrokkenheid bij het gebeuren in de Generaliteitslanden. Voor dit gebied moest men immers ook vanuit Den Haag alle zaken regelen die elders onder de competentie van de provinciale staten vielen. De Raad zag toe op de veiligheid van de wegen, op de handhaving van de soevereiniteitsrechten, en niet in de laatste plaats ook op

kerk en school, die naar het gereformeerde model moesten worden omgevormd. Deze functie van de Raad was in 1588 niet voorzien. Daar ze tamelijk veel tijd in beslag nam, was de Raad wel haast gedwongen zijn andere werkzaamheden te verminderen. De Raad miste de mogelijkheid zich zelf uit te breiden; zijn ledental was door de Staten-Generaal op twaalf bepaald. Holland had drie leden, Gelderland, Zeeland en Friesland ieder twee, Utrecht, Overijsel en Stad en Lande ieder één lid. In 1674 kregen de Groningers er wel een plaats bij, doch ten koste van Gelderland, zodat het totaal niet veranderde. De taakverzwaring bij gelijk blijvende bezetting verklaart misschien mede waarom de vaste commissies van Hare Hoog Mogenden in de 18de eeuw werk deden dat de kleinere Staten-Generaal van de vroege 17de eeuw overlieten aan de toen nog veel minder met zorg voor Generaliteitslanden belaste Raad van State. Misschien, want op onderzoek kunnen wij hier nog niet steunen, zoals veel in de 18de-eeuwse geschiedenis van onze staatsinstellingen nog onduidelijk is. Dat de Raad in belang achteruit is gegaan, lijkt onbetwistbaar. Maar hoe snel dit proces is verlopen en of het zich gedurig en rechtlijnig heeft voortgezet, ligt in het onzekere.

Inkomsten van de Generaliteit

'De menagie is de zenuwe van de finantiën. Want daer geen menagie is, daer gaen oock de grootste schatten haest tot niet'.³⁸ Deze woorden van Lieuwe van Aitzema mogen voor ons wel een waarschuwing zijn hoe de mens aan zijn eigen deugden ten onder kan gaan. Aan zuinigheid heeft het de Nederlanders van de 17de eeuw niet ontbroken. Maar ze hielden de hand zo stevig op de beurs dat het een nauwelijks te ontraadselen wonder blijft hoe de Republiek haar groeiende financiële verplichtingen ooit heeft kunnen nakomen.

Als de Unie van Utrecht wordt gesloten, bestaat het probleem reeds in volle omvang. De Staten-Generaal waren er vanaf 1576 doorlopend mee bezig; ze beproefden twee verschillende oplossingen. Men overwoog de invoering van nieuwe belastingen, accijnzen vooral, die in alle provincies ten behoeve van de gemene zaak zouden worden geheven. En men bleef werken met het oude quotenstelsel, waarbij een totaal bedrag naar verhouding over de provincies werd omgeslagen. Beide systemen hadden hun bezwaren. De vaste belastingen zouden de gewesten iets van hun oude vrijheid ontnemen, terwijl bovendien onzeker bleef of de opbrengst voldoende zou zijn. Bij het quotenstelsel kon men de benodigde som bij voorbaat vaststellen, maar een door ieder aanvaarde verdeelsleutel was er niet. Ook bestond de neiging – heel duidelijk bij Holland³⁹ – tegelijk met de quote ook het totaalbedrag te fixeren, zich dus niet te verbinden voor een vast percentage, maar in feite voor een maximumbijdrage. De financiële basis van de Opstand was in de jaren tachtig dan ook uiterst zwak. Brabant en Vlaanderen betaalden het best, maar de meeste uitgaven werden door middel van leningen bekostigd, met provinciale belastingen als onderpand.

De verbetering zet pas in onder Oldenbarnevelt. De keus tussen generale middelen of quoten is dan definitief beslist ten gunste van de laatste. Holland echter heeft voor beide tegelijk gekozen, namelijk voor invoering van de gemene middelen in de provincie zelf, en uit de opbrengst betaling van de quote. Het was deze combinatie die Holland in staat stelde zijn verplichtingen aan de Unie jaren achtereen stipt na te komen en daadwerkelijk het leiderschap over te nemen, dat Brabant en Vlaanderen door Parma's veroveringen hadden verloren. Zo kregen de generaliteitsfinanciën een solide grondslag, waarop de aarzelende betalers ten oosten van Holland het vertrouwen konden vestigen dat ook hun geld niet in een bodemloze put zou verdwijnen. Dank zij Oldenbarnevelt is een quotentabel tot stand gekomen, die wel nog lichte wijzigingen heeft ondergaan en niet door alle provincies met evenveel gratie is aanvaard, maar toch de Republiek de middelen heeft verschaft om de oorlog tegen Spanje te bekostigen.

De Hollandse quote was het uitgangspunt. Omstreeks 1590 was die gelijk aan viermaal de Zeeuwse, vijfmaal de Friese en tienmaal de Utrechtse bijdrage. Stad

Portret van Cornelis ten Hove (1658-1694), secretaris van de generaliteits-rekenkamer. Schilderij van Nicolaas Maes (1634-1637). Mauritshuis, Den Haag.

en Lande kwam na veel strubbelingen op dezelfde quote als Utrecht. Gelderland en Overijsel stonden vóór 1605 nog niet op vaste quoten en betaalden jaarlijks opnieuw te bepalen bedragen. Toen ze werden ingepast in de algemene regeling, kwam Gelderland op $5\frac{1}{2}$ en Overijsel op $3\frac{1}{2}\%$ van het totaal, terwijl overigens de verhoudingen dezelfde bleven. Zeeland kreeg in 1616 verlichting met 2%, die over de andere gewesten werden omgeslagen. Zo is het sindsdien gebleven, behalve dan dat, na de hervatting van de oorlog in 1621, Gelderland en Overijsel ieder tijdelijk weer een reductie hebben ontvangen. Deze verdelingen, eenmaal door alle provinciën aanvaard, golden dan voor elke generaliteitsheffing. Quotisatie ad hoc, die in de jaren tachtig van de 16de eeuw telkens weer een discussiepunt kon worden, was nu niet langer nodig. De quotentabel, hoe gebrekkig op zich zelf, was aldus een belangrijke bijdrage tot de financiële pacificatie. Terecht heeft Japikse opgemerkt,⁴⁰ dat men het belang van deze regeling niet genoeg kan onderstrepen.

Van deze quoten moest de Generaliteit bestaan. De landsheren hadden inkomsten getrokken uit beden en domeinen. De tweede werden in de Republiek provinciaal. De beden bleven bestaan, nu niet meer gevraagd door de landsheer maar door de Staten-Generaal. Tot het einde van de Republiek is dat stelsel gehandhaafd. De Raad van State maakte jaarlijks een petitie op en de Staten-Generaal stuurden die al dan niet gewijzigd door naar de provinciën, die in de zogenaamde consenten hun antwoorden gaven op de punten van de petitie. In de regel werd er – althans aanvankelijk – slechts één petitie per jaar aangeboden, waarin alle financiële verlangens van de Generaliteit werden uitgedrukt en die daarom generale petitie werd genoemd.

De verzoeken in de generale petitie vervat, zijn van verschillende aard. De petitie vraagt steeds formele goedkeuring voor continuatie van reeds eerder aanvaarde lasten zoals de konvoeien en licenten, brandschatting en contributie in vijandelijk gebied, en de zoutimpost, zolang die een generaliteitsmiddel is geweest. Ze vraagt voorts bijzondere consenten voor speciale doeleinden, bij voorbeeld het gieten van nieuw geschut, subsidie aan de admiraliteiten, hulp aan de Oostindische Compagnie of werving van extra krijgsvolk. Het hoofdbestanddeel vormen altijd de vaste kosten die van jaar tot jaar weinig verschillen en voornamelijk bestemd zijn om de defensie in stand te houden. In de petitie zelf, die nauwelijks cijfers geeft, worden deze kosten niet gespecificeerd. Dat gebeurt in een veel uitvoeriger stuk, dat de omvang van een boekwerk heeft, en staat van oorlog wordt genoemd.

Deze staat van oorlog werd aanvankelijk niet ieder jaar opnieuw opgesteld. Men lijkt er de voorkeur aan te hebben gegeven een eenmaal aanvaarde staat zo lang mogelijk te blijven gebruiken. Het was niet altijd mogelijk, omdat de staat tevens de verdeling van de lasten over de provinciën aangaf op basis van de quoten, die zelf pas in 1616 hun definitieve vorm hebben gekregen. In de tweede fase van de oorlog tegen Spanje echter, toen de quotentabel vaststond, heeft men tot de vrede van Munster de staat van oorlog gehandhaafd zoals die in 1621 was aangenomen, al zijn er wel twee aanvullende staten opgemaakt in de jaren twintig, omdat het minimum van 1621 toch niet toereikend bleek.

In de latere 17de eeuw zijn er veranderingen in dit systeem aangebracht. De oude methode had een tweeledig doel. Ze handhaafde het bedenstelsel door middel van de generale petitie en liet de provinciën daarmee de hoog gewaardeerde vrijheid van consenteren. Ze verschaftte zich met de staat van oorlog een middel om toch een zeker minimum veilig te stellen, omdat een eenmaal aanvaarde staat van oorlog verder buiten discussie kon blijven. Na de vrede van Munster werd die noodzaak echter minder gevoeld. Men had niet meer zo sterk de behoefte de verdedigingsmiddelen van het land tegen al te grote bezuinigingsdrang te beschermen. Vooral Holland meende boven zijn krachten te hebben geleefd. Onder het stadhouderschap van Frederik Hendrik had de provincie elk jaar tenminste twee miljoen moeten lenen, dikwijls meer,⁴¹ hoewel de belastingopbrengst ongeveer verdubbeld was in vergelijking met de beginjaren van de 17de eeuw.⁴² Geen wonder dat het woord menage zo dikwijls in de Hollandse statenresoluties wordt uitgespeld, en dat Hare Edel Groot Mogenden in 1648 de teugels eindelijk wilden vieren.

De gevolgen op korte termijn in het conflict van 1650 zijn bekend. Op lange termijn heeft de bezuiniging vermoedelijk geleid tot een functieverandering van staat van oorlog en generale petitie. Om de controle te vergemakkelijken werd de staat jaarlijks ingediend. De veranderingen werden geregistreerd in de generale petitie, die op deze manier het karakter kreeg van een toelichting op de staat van oorlog. De verdere gang van zaken ligt nog goeddeels in het duister. Men kan zich voorstellen dat de generale petitie als gevolg van deze koppeling is verschaald. Ze werd een pure toelichting. Onder Willem III lijkt ze nog een dubbele functie te hebben gehad, namelijk de nieuwe explicerende en de oude, een opsomming te geven van alle voor het komende jaar gewenste inkomstenbronnen.⁴³ Dat laatste deed ze niet meer in de 18de eeuw. Naar Slingelandt ons verzekert, werden in zijn tijd in de loop van een jaar altijd verschillende petities ingediend. Men moest wel, omdat de generale petitie toen alleen nog maar een begeleidend stuk was bij de staat van oorlog en daaraan zo volkomen ondergeschikt dat de provinciën hun consenten enkel op de staat gaven, dikwijls zonder zelfs de generale petitie te noemen.

Het is mogelijk, maar evenmin zeker, dat de steeds zwakker wordende financiële positie van de Republiek vooral te wijten is aan wanprestatie in het consenteren juist van al de buitengewone petitien.⁴⁴ In het begin van de 17de eeuw was dat niet zo, kon het ook niet zo zijn, omdat immers de generale petitie nog algemeen was. Ze vroeg toen altijd meer dan de provincies bereid waren te geven, zodat alle consenten defecten vertoonden, het Hollandse uitgezonderd. De Republiek bestond toen ongetwijfeld van Hollands geld. De oorlogsinspanning was van Hollands draagkracht afhankelijk. Zodra ook het Hollandse consent defectueus wordt, voor het eerst in 1604, kan men de bestandsonderhandelingen in het verschiet zien liggen.

Betaalde een provincie niet volledig, dan werd nadere drang uitgeoefend door een bezending. Baatte dat niet, dan kon in ernstige gevallen de Raad van State met machtiging van de Staten-Generaal tot executie overgaan door het nemen van gijzelaars of inlegering van krijgsvolk. Doch deze uiterste remedie is zelden toegepast, en in de 17de eeuw raakte ze geheel in onbruik. Zolang in Holland de financiële draagkracht en de bestuurlijke energie op een aanvaardbaar peil bleven, had onvoldoende betaling uit de landgewesten ook geen fatale gevolgen. Onoverkomelijk werden de problemen pas in de 18de eeuw. De betalingen liepen sterk achteruit en zelfs de zachtere middelen van persuasie vonden nauwelijks meer toepassing. Een bezending werd nu haast even bedenkelijk gevonden als vroeger een executie. Stad en Lande ontving er een in 1718, toen het drie jaar lang niets had betaald. De volgende aanmaning kwam in 1726. De provincie had toen nog altijd haar weigering volgehouden en sinds 1715 niets meer bijgedragen.

Nu heeft dit Groningse geval inderdaad buitengewone oorzaken: een aanhoudend conflict tussen stad en Ommelanden maakte destijds elk consent onmogelijk. Maar in iets minder ernstige vorm bestond de kwaal van de wanbetaling overal. Simon van Slingelandt en velen met hem weten het aan de constitutie. De volle waarheid was dat niet. Defectueuze consenten waren een logisch gevolg van de uitputting na de Spaanse Successieoorlog. De Republiek was niet in staat een leger van meer dan 100 000 man zolang achtereen te betalen en stond in 1715 aan de rand van een bankroet. Ze had boven haar stand geleefd: een politiek probleem dus. In de 18de eeuw bleef de politieke factor meespelen. De Republiek was financieel niet in staat tegelijk tegenover Frankrijk en tegenover Engeland haar zelfstandigheid te bewaren – het bekende dilemma van vlootherstel of legeraugmentatie. Dat vraagstuk vereiste een politieke keus. Had men die kunnen maken, dan was een redelijk energiek beleid wellicht niet uitgesloten geweest, want de Hollandse financiën zijn in de tweede helft van de 18de eeuw door Steyn en Van Bleiswijk weer gezond gemaakt. Maar men deed de keus niet en dat was inderdaad een gevolg van de staatsinrichting. Onmachtig politieke beslissingen te nemen bij verschil van inzicht, hield de Republiek een lege schatkist, ook toen de provinciën die hadden kunnen vullen.

De admiraliteiten

Staten-Generaal, Raad van State en stadhouders hadden allen een onbegrensd werkterrein. Van geen enkele zaak stond bij voorbaat vast dat ze buiten hun bemoeienis zou blijven. De admiraliteiten echter hebben wel een beperkt arbeidsveld gehad. Hun afzonderlijk bestaan doet uitkomen hoezeer de Republiek zich een zeevarende natie voelde. Voor defensie, buitenlandse zaken of justitie riep ze immers geen generaliteitsorganen in het leven. Organen evenwel van een eigensoortige constructie. In de Staten-Generaal vond de gelijkheid van de zeven provinciën onderling een volkomen uitdrukking. In de Raad van State hadden enkele provinciën wat meer stemmen dan de andere, maar van een beslissend overwicht was geen sprake. Doch in de admiraliteiten gaf Holland de toon aan. De landprovinciën kregen een uiterst bescheiden vertegenwoordiging. Zeeland en Friesland hadden meer te zeggen, maar bleven toch ver bij Holland achter. De feitelijke ongelijkheid tussen Holland en de zes andere kreeg hier haar institutionele uitdrukking. Tot een beter functioneren van deze instellingen heeft dat niet geleid.

De admiraliteiten hebben hun definitieve vorm gekregen in 1597. Dat kunnen wij tenminste achteraf vaststellen. Naar goed vaderlands gebruik was de regeling provisioneel, maar ze heeft het uitgehouden tot de val van de Republiek. Men kende vijf colleges van Admiraliteit, gevestigd in Rotterdam, Amsterdam, Middelburg, West-Friesland – afwisselend in Hoorn of Enkhuizen – en Dokkum, na 1644 Harlingen. De admiraliteiten waren belast met de beveiliging ter zee, de rechtspraak over prijzen en de heffing van in- en uitvoerrechten, de konvooien en licenten. Ze waren onmiddellijk ondergeschikt aan de Staten-Generaal en stonden onder hun voortdurend toezicht. Holland had in de drie colleges op zijn grondgebied overwegende invloed, Zeeland en Friesland in het hunne.

De gedecentraliseerde opzet spreidde de verantwoordelijkheden en verzwakte het verantwoordelijkheidsgevoel voor het gemene welzijn. In de structuur lagen de gevaren opgesloten van onderlinge naijver, kleinzielig provincialisme en ondoelmatig financieel beheer. Dit was van het begin af te verwachten en werd in de praktijk bevestigd. De malversaties van de Rotterdamse Admiraliteit, openbaar geworden in 1625, vormen misschien wel het grootste financiële schandaal in de geschiedenis van de Republiek. Zelfs toen waren er die aarzelden het deksel van de pot te lichten: men moest de regering niet in opspraak brengen bij de gemeente. De onzuiverheden zijn gebleven. Ambtenaren van de konvooien en licenten waren

Gepolychromeerd wapenbord van eikehout van de Friese Admiraliteit, afkomstig uit het Admiraliteitsgebouw te Harlingen.

In het midden een gouden leeuw op rond veld, wapen van de Generaliteit, omringd door de wapens van de 'Heeren Gecommitteerden ter Admiraliteit' en de commies-generaal. Vervaardigd door Hermanus van Arnhem, Zwolle circa 1670. Fries Museum, Leeuwarden.

niet streng en mochten het niet zijn. Elke stad vreesde zich bij schipper en koopman onbemind te maken als juist in haar haven de letter van de wet werd gehandhaafd. Ieder wist dat bij de heffing voor duizenden werd gefraudeerd. Het profijt ging naar de kooplieden van Holland en Zeeland, met als publieke winst dat de handel niet onder de belastingen bezweek. Maar de opbrengst bleef aldus ver achter bij de werkelijke mogelijkheden, zodat de landgewesten onwillig werden extra gelden voor de vloot te geven als de inkomsten uit konvooien en licenten onvoldoende bleken, zoals meestal: wilden de zeeprovincies meer geld voor oorlogsschepen, dan moesten ze maar zorgen dat de daarvoor bestemde belasting werkelijk binnenkwam. De beveiliging van de zee werd zodoende niet gevoeld als een werkelijk generaliteitsbelang. De meeste provincies oordeelden dat de colleges hun eigen kosten moesten kunnen dragen, zodat aanvullende petitieën niet nodig waren. De vloot werd gezien als de zorg van Holland en Zeeland.

Holland heeft inderdaad ook getracht zich zelf te helpen. In 1631 kwamen de stedelijke directies tot stand, die zelf belastingen mochten heffen – de last- en veigelden – en daarvoor schepen uitrusten. Johan de Witt heeft van deze directies nog gebruik gemaakt door in hun naam te interveniëren ten gunste van Denemarken. In zijn dagen droeg Holland de kosten van de vlootuitrusting en het trok er ook de consequenties uit. Hollandse leden van de admiraliteitscolleges moesten zich in 1667 verplichten in de eerste plaats de beslissingen van Holland te gehoorzamen. Daarin bleven de Hollanders ook volharden. Hoewel ze in de eed stonden van de Generaliteit, weigerden de Hollandse leden van de Admiraliteit van Amsterdam in 1741 een resolutie van de Staten-Generaal uit te voeren, zolang ze geen orders hadden van hun 'soverainen'.⁴⁵ Holland kende destijds ook zijn eigen statenvergaderingen voor zeezaken en verving hier feitelijk de Generaliteit. Toch werd ook in het hoofdgewest de belangstelling voor het admiraliteitswerk minder. Kwalitatief ging de bezetting van de colleges achteruit. In plaats van oud-burgemeesters, zoals in de 17de eeuw, kwamen nu jonge regenten of late roepingen die nog niet aan iets belangrijkers toe waren.

Ten dele hangt dat wellicht samen met de toenemende betekenis van de ambtenaren van de Admiraliteit. Of is het andersom en moeten wij het symptomatisch noemen dat de bureaucratie hier kansen gekregen heeft, die de Hollandse regenten haar doorgaans misgunden? In de jonge Republiek reeds zien we de eerste aanzet: de algemene inspectie van de admiraliteitszaken lag in handen van vijf commiezen-generaal, die door Hare Hoog Mogenden werden benoemd. Het waren personages van gewicht. De benoeming van Jonghestall in 1611, tegen de zin van Friesland,⁴⁶ bleef jarenlang een twistappel. Elk Fries consent raketde de kwestie weer op en maakte van Jonghestalls vervanging een voorwaarde voor Frieslands instemming met de generale petitie. Ook in 1647 nam Holland het nog hoog op dat de Amsterdamse Admiraliteit een commies-generaal zou krijgen die geen Hollander was.⁴⁷ In de 18de eeuw echter heeft dit ambt zijn betekenis verloren. We zien de commiezen-generaal dan niet meer in de vergadering van de Staten-Generaal verschijnen met hun adviezen en rapporten. Wanneer de verandering zich precies heeft voltrokken, is niet bekend, wellicht in 1710, want toen verloren de commiezen-generaal hun algemene inspecterende bevoegdheden en werden zij vast verbonden aan één Admiraliteit.

Hun neergang betekende niet dat de leden van de admiraliteiten het weer van de ambtenaren overnamen. De commies-generaal had eind 17de eeuw een opvolger gevonden in de secretaris, die op zijn beurt weer verdrongen werd door de advocaat-fiscaal. Die werd gedurende de 18de eeuw nu de centrale figuur die instructies ontwierp, toezicht hield op de ontvangsten, alle vergaderingen bijwoonde, ook die van commissies, en overleg pleegde met zijn ambtgenoten van de andere colleges over wijzigingen van de tarieven. De behoefte aan een goede ambtenaarlijke begeleiding was dus nog zeer duidelijk aanwezig. Waarom de commies-generaal het moest afleggen tegen de advocaat-fiscaal laat zich voorlopig slechts gissen. Maar het is niet uitgesloten dat we hier de decentraliserende krachten aan het werk zien, die zeker in de 18de eeuw het stedelijk particularisme zo zeer begunstigen. De advocaat-fiscaal was vermoedelijk in de regel een burger van de stad waar het

college dat hij diende, was gevestigd. Zijn verheffing zou dan niet het gevaar van centralisatie met zich meebrengen, dat de regenten van bureaucratie afkerig maakte. Dat het toch reeds zwakke saamhorigheidsbesef van de admiraliteiten hier niet onder geleden zal hebben laat zich echter nauwelijks denken.

De Hollandse regenten

Wie over de staatsinrichting van de Republiek spreekt, kan zich niet beperken tot de Generaliteit en haar organen. Dat de Unie een statenbond vormde en geen bondsstaat, wordt door niemand betwist. Er waren zeven soevereine gewesten. Wel was voor de meeste de kwestie bondsstaat of statenbond niet van wezenlijk gewicht, omdat ze niet bij machte waren die soevereiniteit zelf te handhaven. Maar voor Holland gold dat niet. Hollands plaats in de Unie was uniek, en daarom verdient deze provincie ook een apart hoofdstuk.

We behoeven dan niet lang stil te staan bij de samenstelling en bevoegdheden van de Hollandse Staten. Ze bestonden uit negentien leden, de ridderschap en achttien steden. Ze kwamen enkele malen per jaar op beschrijving bijeen. Bij afwezigheid werden ze vervangen door de Gecommitteerde Raden, die sinds 1575 als permanent college van gedeputeerde staten bestonden.

In de vergadering hadden de steden een groot overwicht, maar vormden de edelen een minderheid met aanzienlijke voorrechten. In de eerste plaats hebben ze bijna altijd deel gehad aan deputaties en commissies van enig belang, zoals het voorzitterschap van Gecommitteerde Raden, dat bij de oudste edele berustte. Hoge rang en voorname geboorte dwongen in de maatschappij van het *ancien régime* nu eenmaal een vanzelfsprekend respect af. In de tweede plaats was de Hollandse raadpensionaris tevens pensionaris van de ridderschap, zodat een van de machtigste mannen van de Republiek in het bijzonder hun dienaar was. Zelfs een De Witt was behoedzaam genoeg in zijn omgang met de Hollandse edelen, die hem er wel eens aan herinnerden dat in andere provincies de heren van het eerste lid de voorzitterstoel niet voor hun pensionaris vrijlieten.⁴⁸ Ten derde was de ridderschap bij omvragen in de statenvergadering altijd de eerste die haar opinie mocht geven. Er was altijd een gerede kans dat velen zich aan dat advies zouden conformeren, als het met overtuiging werd gebracht, geschraagd met de deskundigheid van de raadpensionaris. Tenslotte nog waren de edelen niet gebonden aan een mandaat en behoeften ze evenmin rekening te houden met de belangen van een bepaalde stad. De leden van de ridderschap konden het belang van Holland als geheel dienen. Ze vormden een kleine groep voor het regeren vrijgestelden, die doorlopend het Haagse gebeuren van nabij konden volgen.

Zo leverde de ridderschap haar bijdrage tot de oplossing van een van de belangrijkste bestuurlijke problemen van de oude Republiek. Er bestond geen groot ambtelijk apparaat. Overheidsfuncties werden meestal tijdelijk bediend en gaven de bekleders enige materiële compensatie in de vorm van dagelden, vacaties en andere emolumenten; maar hoge inkomens had het bestuur van land of gewest niet aan te bieden. Het zou op zich zelf niet verwonderlijk zijn geweest, als de vervulling van de bestuurslast in deze landen bijna onoverkomelijke moeilijkheden had opgeleverd. In de 16de eeuw zijn er enkele aanwijzingen die een dergelijke verwachting rechtvaardigen. Jan Laurensz. Spiegel bedankte voor een benoeming tot schepen van Amsterdam. Zijn broer Hendrik weigerde zitting te nemen in de Admiraliteit van West-Friesland. Pieter van der Werff meende geen tijd te hebben voor het college van Gecommitteerde Raden en adviseerde maar liever om te zien naar 'bequame luyden zonder occupatie ende de giericheyt viant'.⁴⁹ Dat was nu precies de kern van de zaak. In een monarchie waren altijd wel bekwame lieden zonder occupatie in de gelederen van adel en geestelijkheid te vinden. Maar de republiek Holland had geen voor de regeringstaak toegeruste clerus en ze beschikte slechts over een kleine groep edelen. Ze kon dat gebrek ook niet compenseren door middel van een ambtenarenkorps, omdat ze volstrekt niet centralistisch

Maximiliaan van Habsburg,
zijn echtgenote Maria van
Bourgondië en hun zoon Filips
de Schone.
Op de voorgrond zijn
kleinzoons Ferdinand, Karel
(V) en Lodewijk (II van

Hongarije).
Schilderij van Bernard Steigel,
1515.
Kunsthistorisches Museum,
Wenen.

was ingesteld. Van deze mogelijkheden beroofd, vond ze haar eigen oplossing in het Hollandse regentendom.

Wat moeten we eigenlijk onder regenten verstaan? De 17de-eeuwers gebruikten dikwijls een ander woord. Ze spraken van gekwalificeerden, lieden van kwaliteit. Kwaliteit verwijst hier in de eerste plaats naar afkomst. De revolutie van 1572 had wel veel nieuw volk in de raadkamers gebracht en de aristocratie was ook nooit geheel naar beneden afgesloten. De buitenechtelijke zoon van een onbetekenende vader, zelf begonnen als klein advocaat, werd in 1746 raadpensionaris van Holland. We bedoelen Jacob Gilles, maar het zou met verandering van jaartal bijna woordelijk kunnen gelden voor Johan van Oldenbarnevelt. Men kon ook in de 18de eeuw nog promotie maken, op dezelfde manier als in de 16de. Maar talent gaf alleen maar een kans, terwijl geboorte zekerheid bood.

Een geboren regent moest de hoogte van zijn afkomst bevestigen door een huwelijk op het niveau van zijn stand. Simon van Slingelandts buitengewone bekwaamheden konden bij zijn verkiezing tot raadpensionaris in 1727 opwegen tegen zijn recent gesloten 'mariage honteux avec sa servante',⁵⁰ maar in het algemeen verlangde men van de regent dat hij binnen de kring van de in zijn stad aanzienlijke geslachten een keus zou maken. Aanvaardbaar was ook de echtverbintenis met een rijk meisje. De Amsterdammer Schaep, die zijn zoons dit huwelijksadvies meegaf, schijnt ook niet te hebben gevreesd dat zij zich door een aardig gezichtje van hun ware bestemming zouden laten afleiden, want hij waarschuwde alleen tegen overdrijving naar de andere kant, 'een vrijster die buyten 't goed geen lieffde ter weerelt verwecken kan'.⁵¹

De aspirant-regent had ook inderdaad wel een minimale rijkdom nodig. De Fransman Sorbière schrijft in 1660 wel dat de magistraat open is voor ieder verdienstelijk man, maar als hij gaat uitleggen wat dat betekent, blijkt er buiten het schimmige begrip van een 'réputation de preudhommie' weinig anders over te blijven dan een goed eigen inkomen.⁵² Zeer begrijpelijk ook. Politieke pamfletten rekenen het nooit iemand ten goede aan dat hij arm is begonnen en zich zelf omhoog heeft gewerkt. Zo iemand zal zeker zijn financiële positie nog willen verbeteren door omkoping, kuiperij en verduistering van 's lands middelen. Dat is in de ogen van de 17de-eeuwer zo evident dat hij aan bemiddelde regenten de voorkeur geeft. Rijkdom verschaft althans enige garantie tegen misbruik van macht. Geen absoluut waterdichte, maar een andere bestond niet.⁵³ De regenten werden immers niet door personen buiten hun eigen kring gecontroleerd.

Het liefst hielden ze die kring ook gesloten door coöptatie en wederzijdse begunstiging, met behulp vooral van dat zo berucht geworden machtsmiddel van een oligarchie die zich onaantastbaar weet: het contract van correspondentie. Een politieke zede die zich anderhalve eeuw handhaaft, kan onzuiver zijn of zelfs infaam, maar ze moet meer wortels hebben dan menselijke boosheid alleen, als ze zo lang richting geeft aan het publiek gedrag van anderszins door en door fatsoenlijke mannen. De Hollandse regenten waren welgestelde en welgeboren heren. Ze bewezen stad en provincie een dienst door het bestuurskader te leveren, dat hier de taak vervullen kon die elders ten deel viel aan adel of bureaucratie. Ze hadden zich zelf geleerd deze lasten op zich te nemen en hun heerschappij werd door het publiek misschien niet steeds als een zegen ondervonden, doch wel aanvaard. De regenten vervulden een plicht tegenover het gemenebest. Ze hadden de ambten niet nodig om te bestaan. Maar ze waren er wel trots op en ze werden er inderdaad financieel niet slechter van. Lag het niet voor de hand dat de regentenfamilies elkaars eergevoel niet wilden krenken en ook zich zelf voor miskennen veilig stellen? In plaats van met elkaar te concurreren en onderling te wedijveren om de beste zetels, koos men voor wat wij nu het harmoniemodel zouden noemen. Harmonie en correspondentie zijn trouwens vrijwel synonieme begrippen. Contracten van correspondentie beogen de vriendschap en samenwerking tussen de regentenfamilies te bewaren. Men moest er een prijs voor betalen: ambtsvervulling bij afspraak en toerbeurt offert de eis van bekwaamheid op aan de lieve vrede. Maar het was een afweging tussen twee kwaden. Contracten van correspondentie zoeken meestal hun rechtvaardiging in de ervaring van de praktijk. Waar

Reglement volgens welke
alles zake rakende het Conformen
van Commissien, ampten, etc.
by voorschickinge inde Bewijste
Correspondentie zullen worden
affecteerd

Artik. 1.

De Correspondentie zal bestaan uit zestien
Persoonen, Leden vande Vroedschap zijnde, welk
getal nooit vermeerert, nog verminderd,
zal mogen worden

2

Soe wanneer en off meerder Leden deser Correspon-
dentie komen te sterven, of selve te quiteren, of anders
sints daar uijt te geraken, zal off zullen by de
overige Leden deser Correspondentie een of meer worden
geassumert, uijt het getal der overige Vroedschaps-
pen, Blijtende de Correspondentie zijnde, binnen den
tijd van ses weken, en altoos voor en alsoe, dat
de afgespeerde plaats of plaatsen, inde Vroedschap
zullen zijn gesuppleert, welke assumentie zal
geschieden zoo en in dier vreegen, als in het sijn-
de Artik. wort geseght

3

Om goede harmonie, eenigheit en vrientschap te
cultiveren, zullen alle onverschillende ampten en
Commissien ter Collatie vande Vroedschap staande

volgens de Lijst hier voor aan in dit Boeck ter
neder gestelt ende gespecificeert, by toer beurt
zal worden geconferent, waar in sal worden
gehouden, zoo veel mogelijk sal zijn de rang,
die de Leden inde Correspondentie zijn hebbende,
waar van tot dien tijde een Lijst hier agter
aan is gemaakt, en die een toer beurt gehad
heeft, zal wederom op die Lijste agter aan
gevoert worden, het welke mede zal gepraec-
tiseerd worden ontrent die genen, die op nieuw
in dese Correspondentie zullen worden geas-
sumert, dewelke op hare assumentie de laatste
Plaats offte Rang op de voorschreue Lijste
zullen moeten nemen, schoon dat deselve
ouder Vroedschappen, dan enige reets inde
Correspondentie zijnde waren, behoudens nog-
tans dat deselve inde vergaderinge, by de
Corresponderende Leden te houden hare Gespen-
de ordanig zullen nemen, als inde Vroedschap
geschiedt, en dien volgende Advijseren

4

De Collatie der voorschreue Ampten en Commis-
sien, zal wel geschieden zoo veel mogelijk en
doenlijk sal zijn volgens den Rang, als in het
voorgaande derde artik. is geseght, dogh dewyle
alle ampten en Commissien niet en zijn van yem
Convenientie, dat ook het jnstreft vande Leed door
alle niet even wel kan worden waargenomen, so
is het onmogelijk dat altoos de Rang kan worden
geobserveert, maar zal om Redenen daar van
wel mogen werden affgegaan

de ambtsbegeving niet bij contract was geregeld, stonden de deuren van de raad-
zaal wijd open voor verbittering, rivaliteit en familievetes. Dan maar liever een
man van mindere bekwaamheid voor een jaar in de burgemeestersstoel: collegiaal
bestuur gaat aan twee of drie zwakke vennoten niet ten onder. Bovendien was het
werkelijke alternatief voor correspondentie gewoonlijk niet verkiezing van de
beste, maar van de best gelanceerde. Johan de Witt wist reeds 'dat in 't stuk van
de recommandatiën diegene, die eerst spreekt ende vroege op is, dickmaels de
meeste advantagie heeft op de gemoederen'.⁵⁴ En ook dan bleef het toch geven en
nemen. Als Cornelis de Witt ruwaard van Putten moet worden, kan Jacob de Witt
niet streven naar het ambt van rekenmeester, want dan stemt Leiden niet op
Cornelis.⁵⁵ Als Beverningk Hollands steun wil hebben voor het thesaurierschap,
moet zijn zwager niet solliciteren naar een plaats als raadsheer,⁵⁶ want er zal
wisselgeld nodig zijn. Wie maar genoeg van dit soort moeizame affaires had door-
leefd, zou een contract als een uitkomst beschouwen en niet geloven dat het middel
erger was dan de kwaal.

In de 17de eeuw hield men gewoonlijk ook wel zekere grenzen in acht. De onder-
linge afspraken beoogden werkelijk harmonie. Men vond het nog onbehoorlijk bij
contract een deel van de zittende regenten uit te sluiten. Dit misbruik lag echter in
de reeds niet onbedenkelijke zaak zelve toch wel opgesloten. In de 18de eeuw is dit
type contract volstrekt niet zeldzaam meer, vooral ook in kleine steden waar de
keus beperkt en de objectieve noodzaak voor een alle regenten insluitende harmo-

Reglement van correspondentie
opgesteld door zestien
Rotterdamse regenten op
6 mei 1702.

Door coöptatie en wederzijdse
beginstiging hielden de
Hollandse regenten de eigen
kring besloten. Het
machtsmiddel bij uitstek
daartoe was het contract van
correspondentie dat de
ambtenbegeving contractueel
vastlegde.

Gemeentearchief, Rotterdam.

nie dus het grootst was. Evenmin zeldzaam zijn de gevallen waarin partijwisseling van twee of drie vroedschappen het juridisch niet afdwingbare contract verbreekt en een nieuwe combinatie tot stand brengt, die alles bereikt wat ze wil, uitgezonderd de harmonie die het contract zijn naam had gegeven. Het zijn misstanden, ook door de tijdgenoot als zodanig onderkend, getuige de acties van Willem IV tegen het stelsel van correspondentiën. Wel misstanden die een logisch gevolg zijn van het regentensysteem, dat dit aan zijn natuur inherente gebrek niet effectief heeft kunnen bestrijden – en ook lang niet altijd heeft willen bestrijden.

De contracten hadden niet alleen betrekking op ambten die de regenten zelf wilden bekleden. De contractanten hadden ook de beschikking over een aantal andere, meest lagere posten, die ze aan hun gunstelingen konden verlenen, hoewel het in de 18de eeuw ook meer en meer gebruikelijk wordt dat kinderen van regentenfamilies de titel voeren en het werk laten verrichten door een substituut. Zij achtten dat moreel niet verwerpelijk. Wel veroordeelden ze het, deze lagere ambten niet alleen in feite maar ook in rechte over te dragen en er dan een koop-prijs voor te bedingen. Voor de Amsterdamse burgemeester Sautijn betekende dat in 1728 het einde van zijn carrière. Toen bekend werd dat hij een post als doodgraver voor 8000 gulden had verkocht, kostte hem dat zijn goede naam. Hij werd sindsdien niet meer als burgemeester herkozen.

Treffende morele verontwaardiging? Ze lijkt te selectief om niet de verdenking van bijoormerken te wekken. Deze morele normen zijn gericht op het goed functioneren van het regentensysteem. Vrije toewijzing van ambten aan eigen cliënten past in het regeringsstelsel, maar verkoop niet. De regenten zijn nooit wezenlijk populair geweest. Een enkeling kon zich wel eens in een groot persoonlijk aanzien verheugen, maar dat kwam zo weinig voor dat het ons van Reinier Pauw als een bijzonderheid wordt overgeleverd dat bij zijn begrafenis in 1636 'vele ongenoot uyt liefde medegingen'.⁵⁷ Wie deze achting niet genoot moest verplichtingen scheppen. Daarvoor had hij dan de beschikking over de plaatselijke ambten. In de grotere steden een aanzienlijk fonds: volgens een lijst van 1749 hadden de Amsterdamse burgemeesters te beslissen over de toewijzing van niet minder dan 3262 ambten.⁵⁸ Kleine posten verdeelden ze, over de grotere werd gestemd. Hoe oud deze methode was, laat zich niet exact bepalen, maar omstreeks 1650 stond ze al in volle bloei. Zo waren er altijd een paar duizend Amsterdammers voor hun brood afhankelijk van de regering. In andere steden verschilden alleen de details. Te Gorinchem bij voorbeeld hadden de burgemeesters beurtelings hun eigen maand. Ze konden beschikken over alles wat in hun maanden vrijkwam, van de stadsapothek tot de kerkstoelen.⁵⁹ En natuurlijk had in elke stad de regentenstand voorts nog haar eigen getrouwen in het talrijke huispersoneel. Een Rotterdamse doelistendelegatie beleefde in 1747 benauwde ogenblikken op het Haagse Binnenhof, waar zij werden 'omcingelt door een menigte dommestiquen, wier heeren in de vergadering van Holland waren; deeze seyde de een tot den ander, wijzende op ons: hakt die donders de pooten aff, en laat se op stompen nae huys loopen'.⁶⁰ Aldus verschaften de regenten zich een basis in de volksgunst. Regentenheerschappij heeft nooit een eigen mythe ontwikkeld. Volkssentiment koos steeds voor Oranje, nooit voor het stadhuis. Door middel van de ambtenbegeving kreeg de oligarchie toch een eigen clientèle, maar dan ondermijnde ze inderdaad haar eigen gezag, als ze de ambten gingen verkopen in plaats van uitdelen.

Nooit hebben de regenten beproefd de stadsbevolkingen voor zich te winnen door hun grotere invloed te verschaffen. De Unie van Utrecht had volgens artikel 25 bezworen moeten worden door 'alle schutteryen, broederschappen ende collegien, die in enyge steden ofte vlekken van dese Unie sijn'. Uitvoering is aan dit voorschrift niet gegeven, en de raadpleging van gilden en schutterijen, sporadisch in Oranjes tijd, kwam weldra niet meer voor. De Staten van Holland verboden het zelfs in 1581, en de turbulente ervaringen van het Leicesterse tijdvak waren wel geschikt hen van de wijsheid dier beteugeling te overtuigen. Gilden en schutterijen moest men onder controle houden in plaats van hun medezeggenschap te geven. Het liefst zouden de regenten zich geheel onafhankelijk willen maken van de publieke opinie. Op het toppunt van haar macht voelt de Hollandse regering zich

sterk genoeg om in de deductie van 1654 de andere gewesten toe te voegen 'dat zij die provinciën beklaagde, waar de hooge overigheid door de zinnelijkheid van de gemeente belet wierde, den dienst van 't land te betrachten'.⁶¹

Natuurlijk was de zinnelijkheid van de gemeente ook voor de Hollandse regenten wel zeer beslist een factor van belang. Bij herhaling is hun duidelijk gemaakt dat anderen beter de kunst verstonden zich daarvan te bedienen: 1618, 1672, 1747-1748. Hollands regentendom voer niet op rimpelloos water. Maar doorgaans had het stedelijk patriciaat toch genoeg aan zijn traditionele machtsmiddelen: kapitaal, clientèle, familierelaties en publiek gezag. Zo kwamen de aristocraten tot aanzien in hun eigen stad. Meestal hadden ze daaraan ook genoeg, want in die stad lagen hun belangen. Het gebeurt niet zo dikwijls dat groot talent naar Den Haag trekt: Johan de Witt, met zijn medewerkers Beverningk en Van Beuningen, is daarin bijna uniek. We constateerden al voor de tijd van Frederik Hendrik dat de Staten van Holland toen weinig politieke zwaargewichten telden. Behoudens de periode van de Spaanse Successieoorlog lijkt dat ook te gelden voor de gehele 18de eeuw, toen leiders op nationaal niveau in Holland ontbraken. De gewestelijke politiek werd veel meer dan reeds in de 17de eeuw een zaak van stedelijke pensionarissen.

De terughoudendheid ten aanzien van het landsbestuur is het grootst geweest in Amsterdam. Deze stad ontplooidde weinig politiek initiatief, maar dat betekent natuurlijk niet dat ze van invloed verstoken was. Ze had geen grote interesse voor Den Haag; wat ze wilde, kon ze zelf wel doen. Amsterdam werd in de nationale politiek gewoonlijk alleen actief als het iets niet wilde en slaagde er dan ook bijna altijd in het te verhinderen. Niet formeel, wel in feite, bezat Amsterdam in Holland en in de Republiek een vetorecht. Verzet van kleinere steden of onbelangrijke provincies kon uitvoering van besluiten vertragen, Amsterdam kon die onmogelijk maken.

Er zijn perioden in de geschiedenis van de Republiek, waarin deze op macht berustende voorrechten van Amsterdam een nuttige functie vervulden. Zo was onder het stadhouderschap van Willem III geen enkel orgaan in de Republiek zelfstandig genoeg om onafhankelijk beslissingen te kunnen nemen, met uitzondering alleen van Amsterdam. Deze stad was toen het enige kanaal van oppositie en voorkwam dat de wil van één man wet zou worden. Amsterdam was ook naast Maurits verantwoordelijk voor Oldenbarnevelts val – rampzalig in veel van zijn gevolgen, maar het enige middel om een uitzichtloze kerkpolitiek af te breken.

In vele andere gevallen maakte Amsterdam van zijn mogelijkheden een strikt particularistisch gebruik. Zo deden ook de andere steden. Maar die hadden minder macht en waren daarom wellicht eerder geneigd verborgen kanalen van beïnvloeding te kiezen, of zelf ook eerder toegankelijk voor secrete middelen van persuasie. Van corruptie waren de Hollandse regenten zeker niet vrij. De bronnen openbaren er niet veel over, en men kan dat opvatten als een zwijgend getuigenis ten goede. Vermoedelijk is het ook wel juist dat degenen die zich voor hun stem lieten betalen, niet anders kozen dan ze zelf reeds wilden. De Franse gezant D'Afry probeerde in 1756 in de Staten van Holland pleitbezorgers te vinden voor een pro-Franse koers. Hij slaagde, zonder dat het zijn regering één duit kostte: 'les gens, qui m'ont éclairé et conduit, ne l'ont fait que par amour pour leur patrie'.⁶² Wij kunnen er een hulde in zien aan de belangeloze vaderlandsliefde van de Hollandse regenten. De cynicus is vrij te geloven dat D'Afry deze bijzonderheid voor het nageslacht heeft bewaard, omdat ze een opzienbarende uitzondering vormde. Maar de buitenlandse gezanten, die de regenten hun kritiek niet spaarden als energie en besluitvaardigheid te kort schoten, zouden ons meer van omkooperij en particuliere baatzucht hebben onthuld, als zij met die middelen de traagheid van het republikeins-oligarchische bestel hadden kunnen opheffen.

Landverraderlijke machinaties vormden niet de boezemzonde van het Hollandse regentendom. De verleidingen waren het sterkst waar de belangen het grootst waren: thuis in de eigen stad. Ook hier kunnen de bronnen ons weinig helpen, maar ze maken een positieve conclusie toch minder zeker. De Graeff en zijn vrienden voorkwamen in 1658 de verkiezing van Anthony Oetgens van Waveren tot burge-

Allegorische verheerlijking van de vier burgemeesters van Amsterdam.

Hoewel de Amsterdamse regenten weinig politiek initiatief ontplooiden ten aanzien van het landsbestuur, was hun invloed door hun feitelijke vetorecht buitengewoon groot. Anonieme tekening, eerste helft 17de eeuw. Kunsthalle, Hamburg.

meester van Amsterdam door plotseling te onthullen dat hij ambtelijke macht had misbruikt door zich aan de heffing van tollens te verrijken. Wisten ze het niet eerder, of brachten ze dit ijzer pas in het vuur als gewone middelen ontoereikend bleken? Gorinchems burgemeester Van der Stael had in de jaren tachtig van de 17de eeuw een hooglopend conflict met de drost over de benoeming van burgerofficiërs. De zaak kwam voor de Staten en Van der Stael won. Toen klaagden zijn tegenstanders hem aan wegens diefstal uit de stadskas. Nu wonnen zij. Van der Stael werd ontslagen en verbannen.⁶³ Wist men niet eerder van de diefstal, of gold het ook hier weer de hoogste troef, die pas wordt uitgespeeld als de gewone kaarten verliezen? De geamuseerde reactie van Willem III dat ze het dan toch gedaan hadden gekregen,⁶⁴ bewijst niets, maar wekt wel vermoedens. Het is althans denkbaar dat veel regenten dergelijke zwakheden hadden en daarom aarzelden van zo'n fout bij hun tegenstanders een politiek gebruik te maken. Het wapen kon zich tegen de gebruiker keren en mocht alleen als laatste remedie worden toegepast. Voor een duidelijk antwoord echter zou nader onderzoek nodig zijn en een dringende noodzaak is dat niet. Als een kleine groep personen tweehonderd jaar alleen regeert, zal ze altijd fouten genoeg maken. Maar corruptie kan niet het hoofdkenmerk zijn geweest van een regeersysteem dat twee eeuwen lang dienst gedaan heeft in een mogendheid van betekenis.

Lokaal bestuur

De Hollandse regentenstand is een verschijnsel dat binnen de formele regels van de staatsinrichting niet te vangen is, maar dat we moeten kennen om te begrijpen hoe deze regels hebben gewerkt. Over de organen, die door deze regenten in het stadsbestuur worden bemand kunnen wij dan verder kort zijn.

Niet omdat het aan variatie ontbreekt. De Republiek was een stedenrijk land, en alleen al in de provinciale statenvergaderingen compareerden afgevaardigden van niet minder dan 57 steden. In een gedecentraliseerd bestuur met sterk onderscheiden regionale tradities moet dat wel tot grotere verscheidenheid hebben geleid dan in beknopt bestel is weer te geven. Toch is er in wezen tamelijk veel overeenstemming. Doorgaans kent het stadsbestuur een vroedschap, burgemeesters, een schout, schepenen en een pensionaris. We kiezen nu de in Holland meest gangbare termen: een pensionaris kan ook wel syndicus heten, of een vroedschap kan in een

bepaalde stad oudraad worden genoemd. Maar de genoemde vijf zijn toch in de meeste steden onder deze of andere namen te vinden.

De vroedschappen, gewoonlijk door coöptatie vernieuwd en aangevuld, dragen in theorie het hoogste gezag. Bij hen berust dus uiteindelijk de financiële verantwoordelijkheid, en daarom mogen zij ook bepalen hoe de stad in de statenvergadering haar stem zal uitbrengen. Maar zoals bij de meeste omvangrijke colleges blijkt ook hier de praktijk te vragen om concentratie van macht in minder handen. Dikwijls zijn het dan ook de burgemeesters, die getweën of gevierden – al naar het plaatselijk getal – de feitelijke beslissingen nemen. Zij hebben hun eigen minister in de plaatselijke pensionaris, de rechtsgeleerde adviseur van de stad. Al spoedig zijn het meer en meer deze pensionarissen geworden die gingen optreden als woordvoerders van de stedelijke delegaties. In hun eigen stad waren de burgemeesters van grotere importantie, maar in de landspolitiek vormden dikwijls eerder de pensionarissen de toplaag. De raadpensionarissen van Holland zijn nogal eens uit deze kring voortgekomen, gewoonlijk dan uit grote steden zoals Dordrecht, Haarlem of Delft. Maar talent of ambitie konden ook een pensionaris van een kleine stad politiek gewicht geven, getuige de lange, roerige loopbaan van de Gorcumer Van Hoey. Het gold ook reeds in de 17de eeuw: bij de zes gevangenen op Loevestein in 1650 bevonden zich drie pensionarissen, waaronder die van Hoorn en Medemblik.

De schema's van het stadsbestuur laten zich gemakkelijk invullen als wij ons op alle posten mannen uit de regentenstand denken. In de dorpen ligt het anders. Ook daar kwalificeren rijkdom en geboorte voor het bestuur en de rechtspraak, maar de dorpsoverheid is geen kopie van de stedelijke, zelfs al komen de namen en de instellingen soms wel overeen. Op het platteland kunnen we soms vroedschappen en burgemeesters aantreffen, maar toch zijn ook grote plaatsen als Schagen of Oostzaam daarmee nog geen steden met de naam van dorp.

In het ambachts- of dorpsbestuur wordt de overheersende positie ingenomen door de schout. Dat is niet een verschil in naam, alsof in het ambacht de schout nummer een zou zijn, en in de stad de president-burgemeester, terwijl in beide gevallen het wezenlijke van de functie zou liggen in het primaat over een groepje oligarchen. De schout dankt zijn aanstelling niet aan de dorpsnotabelen, maar aan de heer van het ambacht, of – als het dorp geen heerlijkheid is – aan de hoge overheid. Daarom zijn de dorpen ondanks hun autonomie toch altijd afhankelijk, hetzij van de regionale adel, hetzij van regentenfamilies, hetzij van steden, die de ambachtsheerlijkheid in de hen omringende dorpen hebben verworven. Op den duur, in de 18de eeuw, zien we in Holland wel eens dat de ingelanden van een ambacht met de heerlijkheid worden beleend,⁶⁵ maar in de 17de eeuw ligt het overwicht geheel bij de steden, de aristocratie en het stedelijk patriciaat.

De centrale plaats van de schout is het vaste gegeven in de dorpsregering. Hij leidt de rechtspraak van de schepenen. Hij beheert de financiën met de ambachtsbewaarders. Hij drijft de schouw met de kroosheemraden. Met de weesmeesters behartigt hij de belangen van minderjarigen. Hij werkt mee aan de inning van de belastingen, aan de opstelling van keuren, kortom aan alles wat in de dorpsgemeenschap geregeld moet worden.⁶⁶ Zoals uit deze opsomming blijkt, heeft een dorpsbestuur verschillende taken, en het is mogelijk dat voor elke taak een afzonderlijk orgaan bestaat. Waar dat inderdaad het geval is, zal de arbeidsverdeling gewoonlijk ongeveer zo zijn als boven werd aangegeven.

Maar de afbakening van bevoegdheden is vaak moeilijk te reconstrueren, te meer daar, zoals te begrijpen valt in de kleine dorpsgemeenschappen, cumulatie van functies eerder regel dan uitzondering is. Soms is er ook maar één orgaan, het gerecht, en ontbreekt dus het onderscheid tussen rechtspraak en bestuur dat in de nevenstelling van schepenen en ambachtsbewaarders tot uitdrukking komt. Maar of dat verschil nu al dan niet wordt gemaakt, en of ambachtsbewaarders zich later gaan tooien met de fraaiere naam burgemeesters, de feitelijke toestand blijft dezelfde. De schout leidt het bestuur, waarin ambachtsregering, rechtbank en waterschapsbestuur één geheel vormen.⁶⁷

In het westen van de Republiek bezitten de ambachten de bevoegdheid keuren uit

te vaardigen, voor zover zij dat recht van de Staten hebben ontvangen. Gaat het om heerlijkheden, dan berust de keurbevoegdheid bij de heer, of tenminste zijn dan alle voorgestelde keuren van zijn goedvinden afhankelijk. Meestal trouwens houden de ambachten zich aan de voorzichtige kant. Ze hebben weinig middelen om gehoorzaamheid af te dwingen, en als een overtreder tegen hun keuren in beroep gaat, is er altijd kans dat de hogere rechtbank de keur onverbindend verklaart. Daarom legt men dikwijls keuren ter approbatie aan de Staten voor, ook in gevallen waarin schout en schepenen formeel gerechtigd waren de materie zelf te regelen.

Lokale keuren kunnen een vrij breed terrein bestrijken: zondagsheiliging, vestiging van vreemdelingen, afvaart van trekschuiten, organisatie van de brandweer, straatverlichting, overlast door loslopende honden, en nog vele andere onderwerpen meer.⁶⁸ Ook mag het plaatselijk bestuur vergunningen afgeven voor uitoefening van beroepen, of verbouwing van onroerend goed. Desondanks moeten wij ons het ambachtsbestuur zeer eenvoudig voorstellen. Het ambacht beschikt niet over grote inkomsten. Voorzieningen als bestrating en verlichting worden meestal direct op de huiseigenaars verhaald. Voor belastingen die ook niet-ingezetenen zouden bezwaren is goedkeuring van de soeverein nodig. Wil men bij voorbeeld voor een bijzonder doel, zoals kerkbouw of de aanleg van een weg, extra accijnzen heffen op het plaatselijk bierverbruik, dan kan dat slechts door bemiddeling van de Staten.

In het noorden en oosten is het bestuur eerder nog beperkter in zijn mogelijkheden dan in de westelijke provincies. De invloed van de provinciale aristocratie is des te groter. Het zou te ver voeren dit alles in bijzonderheden te verhalen. Wij moeten hier verwijzen naar de afzonderlijke geschiedenissen van de provincies, en daaraan de wens verbinden dat overal, ook in Holland, nog veel nader onderzoek naar het lokale bestuur zal mogen worden gedaan.

De kleine provincies

Geen twee provincies in de Republiek hebben hun statenvergaderingen op dezelfde wijze samengesteld. De meeste onderlinge gelijkenis vertoonden Holland en Zeeland. Ook de Zeeuwse adel had maar één stem, tegenover de zes van de steden. Hij werd echter niet zoals in Holland vertegenwoordigd door een college, maar door de eerste edele – de prins van Oranje, die deze functie steeds door een representant liet vervullen. Gedurende de stadhoudersloze tijdvakken bestonden de Zeeuwse Staten alleen uit stedelijke afgevaardigden. Utrecht onderscheidde zich van alle andere, doordat hier naast de ridderschap en de vijf steden een vertegenwoordiging van de eerste stand gehandhaafd bleef, door de twee andere leden gekozen uit de nu protestant geworden rechtsopvolgers van de kanunniken. Dit college, de geëligeerden, bracht in de statenvergadering de eerste stem uit, de adel de tweede, de steden de derde.

In de oostelijke provincies nam de adel een belangrijke plaats in. In Overijssel hadden gewoonlijk ongeveer 40 edelen toegang tot de Staten, waar hun gezamenlijk gevoelen opwoog tegen dat van de drie steden. De edelen stemden echter hoofd voor hoofd zodat de vraag wanneer nu een meerderheid verkregen was tussen edelen en steden aanleiding kon geven tot meningsverschillen. In Gelderland stemde men kwartiërgewijs: de kwartieren van Nijmegen, Zutphen en Arnhem. In elk kwartier hadden de edelen één stem, en ook de gezamenlijke edelen.

De drie noordelijke provincies hadden als gemeenschappelijk kenmerk het stemrecht voor de niet-adellijke plattelandsbevolking. In Stad en Lande was dat het meest beperkt. De Ommelander jonkers, hovelingen en eigenerfden hadden rechtens zitting. Alleen de dorpen die dan nog niet waren vertegenwoordigd, kozen volmachten. De drie Ommelanden hadden in de Groninger landdag te zamen één stem, de stad Groningen bracht de andere stem uit. Friesland was verdeeld in kwartieren, Oostergo, Westergo en Zevenwolden. De steden vormden sinds de Opstand een vierde kwartier. De plattelandskwartieren kozen hun afgevaardig-

den, wel met voorkeur voor ten minste één edelman per grietenij. Ook hier stemde de landdag kwartiersgewijs. Drenthe was het enige gewest dat in zijn Staten geen plaats voor de steden had ingeruimd. De gekozen eigenerfden uit de zes dingspelen hadden hier twee maal zoveel invloed als de ridderschap. Gemakshalve had men hier de ridderschap drie stemmen gegeven, en de zes dingspelen ieder één.

Bijna nergens in Europa hebben statenvergaderingen zulk een macht weten te verwerven als in de Nederlandse provincies. Men kan hen de gewestelijke soevereinen noemen, in die zin dat geen enkele vergadering grotere bevoegdheden had dan de Staten. Strikt genomen echter berustte die soevereiniteit niet bij de vergadering zelf maar bij het gehele lichaam van de Staten, waarvan zij slechts de afvaardiging vormden. In Utrecht sprak men gedurende de 16de eeuw nog dikwijls van 'die gedeputeerde van de Staten van Utrecht', in plaats van kortweg de Staten.⁶⁹ De eigenlijke Staten waren de standen die de afgevaardigden hadden gestuurd. Logischerwijze waren die gedeputeerden dan ook overal aan lastgeving en ruggespraak gebonden. Slechts Friesland vormde een uitzondering op die regel. Doch ook hier beschouwde men het zo dat de landdag niet soeverein was, maar jaarlijks de soevereiniteit van de committenten kreeg opgedragen.

Provinciale staten waren niet permanent bijeen, de meeste zelfs niet met grote frequentie, Holland en Zeeland uitgezonderd. Gelderland en Utrecht hielden twee vergaderingen per jaar, de andere gewesten in normale gevallen slechts één. Van Den Haag uit gezien was hun voornaamste functie het resolveren tot de consenten. Ter plaatse, vooral in het noorden en oosten, was de landdag een sociaal evenement, trefpunt voor de provinciale aristocratie. Maar buiten de weken dat de landdag duurde, was er een plaatsvervangende soeverein nodig, te meer omdat de meeste provincies geen residerende stadhouders hadden. In de landsheerlijke tijd vervulden de gewestelijke hoven die functie. De opstand maakte daaraan een einde. Slechts in Gelderland behield het Hof politieke bevoegdheden. Elders ontstonden nieuwe colleges, gedeputeerde staten genoemd, of, in Holland en Zeeland, gecommitteerde raden. Gelderland vormde zo'n college niet, wel kwamen daar in elk kwartier gedeputeerde staten tot stand.

De variaties in de samenstelling en de wijze van stemmen doen reeds verwachten dat de overwegende invloed niet overal bij dezelfde stand heeft gelegen. Het stadelijk overwicht was in Holland en Zeeland evident. In Gelderland en Overijssel was evenwicht, dat echter niet spoedig in het nadeel van de steden verbroken zou worden. In Stad en Lande konden de stemmen gemakkelijk staken. Conflicten tussen de beide leden waren niet zeldzaam en soms zeer langdurig, met name in het tweede stadhouderloze tijdvak. De stad was toch wel enigszins in het voordeel, omdat ook tussen de Ommelander heren onderling de eensgezindheid wel eens zoek was. Een duidelijke minderheid vormden de steden in Friesland. Naar mate de democratie hier verder uitsleet, kwam de werkelijke macht meer en meer in handen van de plattelandsaristocratie. De Friese grietman was in zijn grietenij en gewest even machtig als de Hollandse regenten in hun domein waren. Utrecht was de andere provincie waar de landadel sterk stond, vooral ook dank zij de handhaving van het eerste lid, de geëligeerden, die in feite vertegenwoordigers waren van het grondbezit. Na 1645 echter – toen de mogelijkheden van overstemming belangrijk werden beperkt – ging de stad Utrecht meer gewicht in de schaal leggen, al werd ze in haar provincie nooit wat Groningen in zijn gewest, tegen alle Ommelander oppositie in, wel had weten te blijven.

Gezien de betekenis die de steden in de meeste provincies kregen of behielden, kan het ons niet verwonderen dat zich ook buiten Holland een stedelijk patriciaat heeft gevormd; evenmin dat het zich van dezelfde instrumenten ging bedienen: de contracten van correspondentie. We zien dat vooral in Zeeland, maar even goed elders, en ook niet uitsluitend in de steden. De Groninger Ommelanden hadden hun afspraken tussen de kwartieren, Friesland kende zijn almanakken voor de roulatie van ambulatoire ambten. De contracten zijn wel met enige geheimzinnigheid omgeven, zodat soms zelfs ondertekenaars ze slechts vluchtig inzien.⁷⁰ Toch is het Utrechtse contract van 1713 bij vroedschapsresolutie officieel bekrachtigd en de Middelburgers stellen de afsluiting van een contract steeds voor als een uit de

Zegels van de Staten van de Zeven Verenigde Provinciën. Links de vier zeeprovincies (van boven naar onderen): Holland, Zeeland, Friesland (Algemeen Rijksarchief, Den Haag) en Groningen (Rijksarchief, Groningen). Rechts de drie landprovincies (van boven naar onderen): Utrecht (Rijksarchief, Utrecht), Gelderland (Rijksarchief, Arnhem) en Overijssel (Rijksarchief, Zwolle).

ambtseed voortvloeiende plicht. Contracten heten een waarborg voor de objectiviteit, een noodzakelijk middel om vrije deliberatie en onafhankelijke beslissingen mogelijk te maken. Zo alleen kan men tweedracht en kuiperij uitbannen, zeggen de regenten van Zierikzee,⁷¹ tot zegen van het gemenebest en al zijn ingezetenen. Wie denkt aan de harde strijd bij verkiezingen in Goes, die in 1692 zelfs tot belegering van de stad hebben geleid, zal aarzelen zelfs deze zalvende tirades het stempel van schijnheiligheid op te drukken, dat ze zo dubbel en dwars lijken te verdienen.

Het contract van correspondentie vloeit voort uit het streven naar oligarchisering, dat op zijn beurt door het contractenstelsel krachtig wordt bevorderd. Het zijn processen die zich in alle gewesten afspelen en die ook bijna onvermijdelijk waren in een staatsgemeenschap die de monarchie principieel afwees. Democratie zagen weinigen als een serieus alternatief. Friesland komt zijn financiële verplichtingen tegenover de Unie het slechtst na, meent een Venetiaans diplomaat in 1638, 'daar deze provincie onderhevig is aan verstoringen van de orde, omdat zij de meest democratische is van allen'.⁷² Friese democratie bleek ook geen geslaagd experiment. Omstreeks 1600 werd geklaagd dat de grietmannen voor de verkiezing alleen hun vrienden lieten halen en degenen die hen wel niet zouden durven tegen spreken. Het is later in de eeuw wel eens beter geweest, maar de sociale structuren bleven ongunstig voor de ontwikkeling van democratische bestuursvormen. Toen de oligarchie in 1748 terrein moest prijs geven, ging de winst naar de stadhouder, niet naar de kiezers. Om dezelfde redenen verzandde de aarzelende aanzet naar grotere volksinvloed, die hier en daar de zogenaamde plooiërijen van 1702 en 1703 in Gelderland, Utrecht en Overijsel heeft gekenmerkt. Lang hield de beweging het niet uit. De meest radicale vernieuwers, die van Amersfoort, regeerden nog geen veertien dagen. Hun heerschappij was te kort van duur en droeg te veel kenmerken van een revolutionair schrikbewind om in de volksverbeelding levend te kunnen blijven als herinnering aan het verloren paradijs. Doch ook gematigder nieuwe plooiërs waren omstreeks 1708 weer van de kussens. Onvrede met de oligarchie had nog geen eigen oplossing gevonden en beseftte nog minder dat democratie geen zaak is van andere reglementen maar van andere sociale structuren en machtsverhoudingen.

Zo hielden adellijke en stedelijk aristocraten de regering in handen als hoofden van een vrij en soeverein gewest. Maar ze stonden in een Unie te zamen met Holland, dat aan de statenbond zijn gezicht gaf, zijn geld, zijn buitenlandse politiek en in het dagelijkse spraakgebruik tot op heden ook zijn naam. Was het een Unie van zeven, of van één plus zes? Hadden de kleine provincies mogelijkheden hun zelfstandigheid te bewaren tegenover het dominerende Holland? Het antwoord hangt deels af van de eventuele machtsmiddelen, deels van de werking van de staatsinstellingen. Hollands macht was Hollands geld. Een kleine provincie kon die 58% nooit evenaren maar wel trachten althans haar eigen aandeel zonder mankeren op tafel te leggen. Het is niet bewijsbaar, wel denkbaar, dat gedeputeerden van de slecht betalende provincies minder prestige genoten. Zeeuwse leden van de Landraad klaagden in 1581 nogal dat ze flink waren uitgelachen over de zeer bescheiden geldzending uit Middelburg.⁷³ Zou een Oldenbarnevelt met achter zich Hollands miljoenenconsent veel respect gehad hebben voor Fries gekibbel en Zeeuws gechicaneer over een paar compagnieën meer of minder op de staat van oorlog? Het is waar dat de meeste provincies deze gelegenheid voor zich zelf een goede naam te vestigen, nauwelijks hebben benut. Maar misschien laten zich toch twee feiten met elkaar in verband brengen, die de Fransman Fénelon in 1728 heeft genoteerd. Hij zegt dat Gelderland een te lage quote heeft,⁷⁴ zodat het vrij gemakkelijk kan betalen. En hij zegt op een andere plaats⁷⁵ dat de Gelderse gedeputeerden ter Generaliteit voor een ambassadeur interessante contactpersonen zijn, omdat ze over invloed beschikken.

Die invloed heeft echter ook iets met de staatsinstellingen te maken. Het hertogdom Gelre was in rang het eerste gewest. Had een Geldersman zitting in commissies of deputaties van de Generaliteit, dan was hij automatisch voorzitter, want het presidium rouleerde alleen in de volle vergadering van de Staten-Generaal, niet in

de commissies. Gelderland en vooral de Gelderse adel had daardoor kansen die menig gewest met een hogere quote moest missen. De betekenis van dit Gelderse privilege blijkt bij voorbeeld hieruit dat Hollandse edelen niet wilden deelnemen aan deputaties naar het buitenland als er ook een Geldersman bij was.⁷⁶ Met de tweede plaats namen ze geen genoegen. De Wassenaers en de Hollandse Bentincks, die in het 18de-eeuwse politieke leven toch veel belangrijker waren dan alle kwartieren van de Gelderse ridderschap bij elkaar, konden een deel van hun invloed alleen gebruiken als het de Gelderse heren beliefte.

Vanuit de instellingen laat zich eveneens denken dat de provincie Zeeland wat extra gewicht had. Ze was als enige gewoon haar gedeputeerden in de Staten-Generaal en Raad van State voor het leven aan te wijzen. Waren dat bekwame mannen, dan zouden ze weldra in ervaring en kennis van zaken alle anderen overtreffen, raadpensionaris en griffier alleen uitgezonderd. Zo lijkt het ook te zijn geweest in het begin van de 17de eeuw. De Goese pensionaris Albert Joachimi behoorde toen stellig tot de kerngroep. Hij nam deel aan allerlei commissiewerk, was dikwijls aanwezig bij onderhandelingen in het buitenland, en verving de griffier bij diens afwezigheid. Niet alle Zeeuwen hebben zich zo ontplooid. Fénelon schreef in 1728 dat de Zeeuwse gedeputeerden niet veel betekenden; omdat ze altijd in Den Haag waren hadden ze weinig voeling met hun gewest en konden daar geen invloed uitoefenen op de resoluties.⁷⁷ Misschien gold dat voor sommigen ook al in de 17de eeuw, maar het is niet onwaarschijnlijk dat in de 18de eeuw kwaliteitsverlies is opgetreden. De Zeeuwse Staten hebben namelijk in 1708 de deputatie naar de Generaliteit op toerbeurt gebracht en zich zo de controle op de bekwaamheid ontnomen.

Niet onmogelijk inderdaad dat toerbeurt en correspondentie de kwaliteit van het bestuur in de kleinere regentengringen van de zes sterker hebben aangetast dan in Holland reeds het geval was, en dat Hollands overwicht door het oligarchiseringsproces dus werd versterkt. Een man van formaat kon zijn weg naar de top nog wel vinden. Sicco van Goslinga bewees het tijdens de Spaanse Successieoorlog, dus in het tweede stadhouderloze tijdperk. Maar men zal de vertegenwoordigers van de kleine gewesten vaker aan de top vinden in de perioden van het stadhouderschap, zoals Dijkveld onder Willem III en de Van Harens onder Willem IV. Voor de buitengewesten hield het stadhouderschap minder gevaar in dan voor Holland en het gaf hun in dat eminente hoofd een waarborg tegen Hollands drukkend overwicht. Aan het einde van de Republiek zou ook hier de magie van de naam Oranje niet meer werken. De versterkte stadhouderlijke macht had zich niet waargemaakt en de voordelen van een streven naar centralisatie niet bewezen. Maar een beter tegenwicht tegen Hollandse overheersing vonden de landgewesten niet.

Justitie

Op het gebied van de staatsinstellingen heeft de Republiek slechts weinig nieuwe organen in het leven geroepen, maar ze heeft wel in nagenoeg al het bestaande belangrijke veranderingen gebracht. Namen bleven gehandhaafd, maar taken en bevoegdheden ondergingen ingrijpende wijziging. Op het terrein van de justitie echter is de oude landsheerlijke praktijk goeddeels voortgezet. De rechterlijke organisatie bleef in grote trekken zoals ze was en ook in de rechtsontwikkeling deden zich geen fundamentele veranderingen voor.

Een opmerkelijk, doch geen verwonderlijk verschil. In het bestuur moest de landsheer worden vervangen, een vacuüm opgevuld. En zoals spoedig na de afzwering bleek, kon dat niet gebeuren door eenvoudig een nieuwe vorst op de troon te plaatsen. Het kwam er niet alleen op aan de gewesten een regering te bezorgen: men moest een regeersysteem ontwikkelen dat de provinciale vrijheid eerbiedigde, de nieuwe maatstaf van goed en kwaad. Daarvoor moest de Generaliteit eigen vormen en methoden vinden, want ze kon evenmin terugvallen op het bestaande als de bestuurlijke centralisatie van modern georiënteerde naburen imiteren. De justitie echter had aan vernieuwing geen behoefte. De Unie stond voor hand-

having van de privileges, voor eerbiediging van het bestaande recht. Hier kon zij er wel mee volstaan een streep te halen door alle veranderingen die de landsheerlijke centralisatie had willen verwezenlijken. Geen nationaal hof van appel dus, geen organen die de lokale en gewestelijke zelfstandigheid aantasten, geen codificatie in nieuwe wetboeken. Alle oude costumen, usantiën en landrechten moesten onverminderd van kracht blijven. Het vrijheidbeginsel van de Republiek betekende voor de justitie: eerbiediging van de bestaande wetten. Die vormden de garantie tegen willekeur en bonden gelijkelijk overheid en onderdaan. Vrijheid betekende volledige bescherming voor ieder die zich aan de bestaande wet hield.

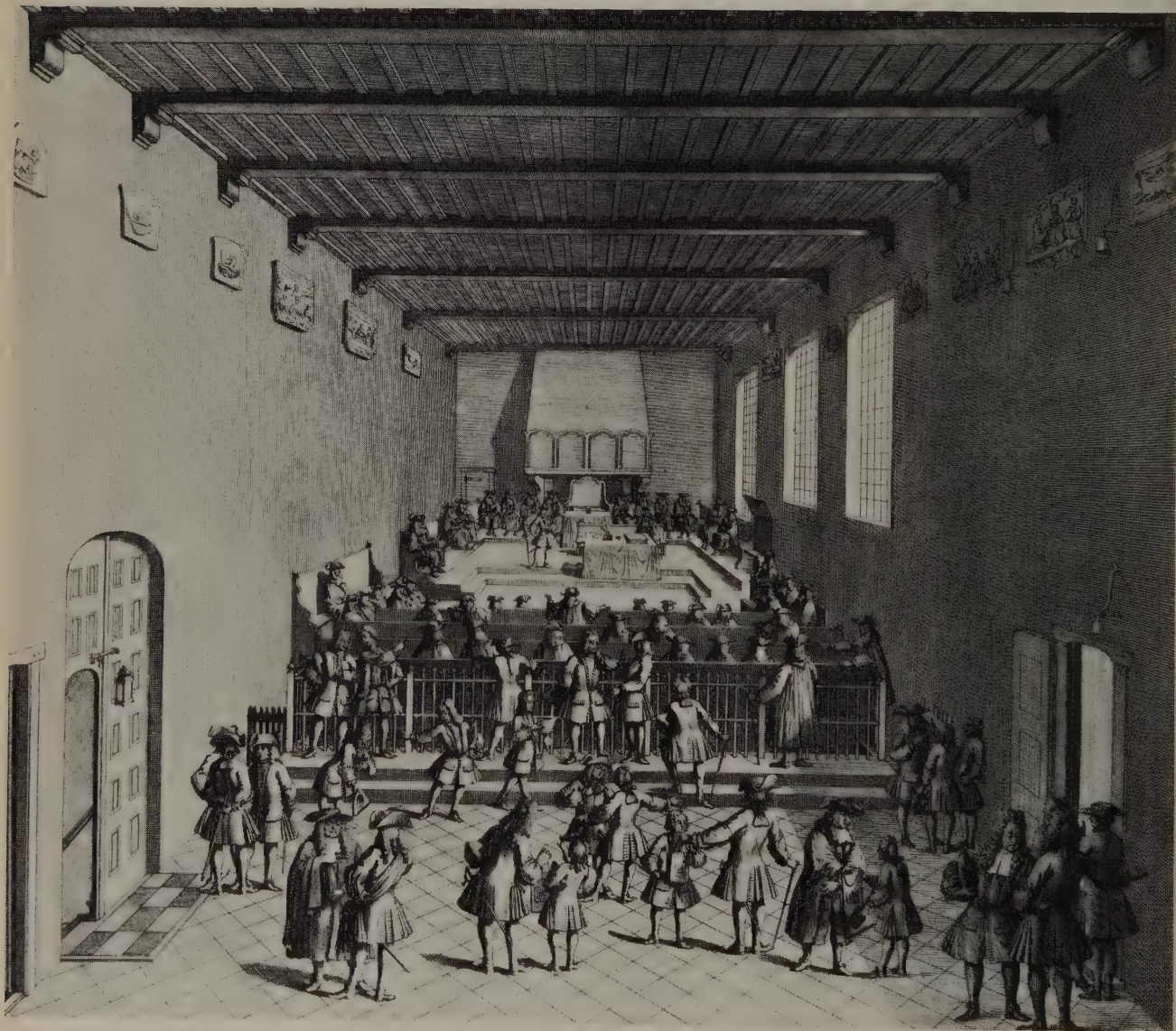
Natuurlijk kon niet alles bij het oude blijven. Een ingrijpende verandering als de vervanging van de rooms-katholieke door de gereformeerde kerk kon niet zonder juridische gevolgen blijven. Maar ook die wijzigingen werden tot een minimum beperkt. De bekostiging van de publieke eredienst bleef als vanouds een zaak van de hele parochie en werd niet op de gereformeerden alleen afgewenteld. Ingrijpend was wel de opheffing van de geestelijke stand. Predikanten van de hervormde kerk bezaten geen eigen juridische status. Ook verloor de kerk haar oude geestelijke rechtspraak. Huwelijkszaken kwamen nu voor de wereldlijke overheid. De continuïteit werd echter ook hier zoveel mogelijk gehandhaafd. Het huwelijksrecht in de Republiek was grotendeels terug te voeren op het canonieke recht. Dit canonieke recht werd wel niet overal op dezelfde wijze toegepast, maar gaf

Zitting (pleitrolle) van het Hof van Holland.

De provinciale gerechtshoven die vóór de Opstand nog een politieke functie hadden bezeten, bestonden sindsdien alleen nog als rechtbanken in engere zin.

Gravure van F. van Bleyswyck, 18de eeuw.

Atlas van Stolk, Rotterdam.

toch op zijn gebied een zekere mate van eenheid aan de rechtspraak in de afzonderlijke steden en provinciën. Niet minder geldt dat voor het Romeinse recht. In de middeleeuwen was het Romeinse recht hier te lande zijn opmars reeds begonnen. Dat proces ging na de vrijwording van de zeven gewesten onverminderd voort. De juristen bleven even sterk geneigd het recht toe te passen dat zij aan de universiteiten hadden geleerd, waar aan het oud-vaderlandse recht tot ver in de 18de eeuw geen aandacht werd besteed. Wel waren de lagere rechters in de Republiek veelal geen juristen, maar die hadden wel dikwijls de gewoonte advies te vragen aan juridisch geschoolde deskundigen, wier schriftelijk gegeven opinie meestal de vorm had van een ontwerp-uitspraak. In sommige streken, met name in Overijsel, en ook in de graafschap Zutphen, waren de rechters zelfs verplicht dergelijk advies niet alleen te vragen, maar het ook op te volgen. Op die wijze kwam het Romeinse recht sterk tot gelding, al mogen wij die regel niet van toepassing verklaren voor de gehele Republiek. Tegenover Friesland, waar het doordringen van het Romeinse recht buitengewoon ver ging, staat Drenthe, waar dit geschreven recht ten hoogste een aanvullende functie heeft gehad. De gewesten waren nu eenmaal soeverein en schiepen zelf hun rechtspraktijk.

Eén belangrijke verandering mag niet onvermeld blijven. De provinciale gerechtshoven kwamen in een gewijzigde verhouding te staan tot de Staten van hun gewest. Vóór de opstand hadden de hoven politieke functies. Ze waren raad van advies voor de stadhouder en vervingen hem bij afwezigheid. Deze bevoegdheden hebben de hoven verloren, met uitzondering van het Gelderse. Ze bleven wel bestaan, ook daar waar ze pas in de 16de eeuw tot stand waren gekomen – slechts Overijsel liet zijn hof weer verdwijnen – maar nu alleen nog als rechtbanken in engere zin. De Grote Raad van Mechelen kreeg voor de Republiek geen plaatsvervanger. Hij werd ook nauwelijks gemist, omdat de meeste provincies zich aan deze Raad nooit hadden onderworpen. Holland en Zeeland hadden dat wel gedaan, en hier had zich de behoefte aan een raad van appel dan ook kunnen ontwikkelen. De Opstand voorzag zelf in de leemte met de oprichting van de Hoge Raad van Holland en Zeeland in 1581, zeldzaam voorbeeld van een interprovinciaal orgaan dat niet van de Generaliteit uitging. Een opoffering van eigen zelfstandigheid mag men er evenwel niet in zien. De Hoge Raad en het Hof bestonden voornamelijk tot gerief van particulieren. De Staten van Holland verboden de hoven reeds in 1591 rechtsingang te verlenen tegen een stad, zonder voorafgaande communicatie. Verder nog ging men in 1617, toen het verlenen van rechtsingang onvoorwaardelijk werd verboden in zaken die voortspuiten uit de Hollandse kerkpolitiek.

Toen heerste een uitzonderingstoestand. Maar ook na deze troebelen bleven de mogelijkheden van een stadsregering tegenover haar eigen burgers opvallend groot. In de Republiek stonden de normen en regels niet altijd even vast. We hebben dat bij de beschouwing van de staatsinstellingen meer dan eens geconstateerd. Van willekeur is echter geen sprake. De regel van vandaag was niet steeds ook die van gisteren, maar de verandering had meestal een rationele grond, al was ze niet altijd even verstandig. Ditmaal echter moeten wij een uitzondering constateren: de magistraat van een stad oefende over zijn onderdanen inderdaad willekeurige macht uit. De plaatselijke overheid mocht iedereen binnen 24 uur de stad uitzetten, zonder mogelijkheid van verhaal. Het was een middel politieke onlusten de kop in te drukken, en het behoeft op zich zelf de kwaliteit van de gewone justitie niet aan te tasten. De burgers waren daarvan echter niet volkomen overtuigd. Procederen tegen regenten werd zinloos geacht.⁷⁸ Niet altijd terecht, dikwijls wel. De rechter zag onder het *ancien régime* de persoon aan, ook in de Republiek. Vergeleken bij het buitenland echter kan men zich over de rechtsbescherming die de onderdanen van de zeven gewesten genoten alleen in positieve zin uitlaten.

De overheidsstructuren in de Koninklijke Nederlanden 1580-1700

De komst van Alva en de Opstand hadden de institutionele ontwikkeling in de Nederlanden in hevige beroering gebracht. Zelfs de staatsrechtelijke grondvesten begonnen te wankelen. Door de Waalse afscheiding in 1579 keerden de betrokken landsdelen evenwel onder de vorstelijke soevereiniteit terug, zij het dan onder beding van nieuwe publiekrechtelijke waarborgen ten voordele van de Statenmacht. Achteraf bleek de 'Reconciliatie'-overeenkomst van 17 mei 1579 alweer slechts de neerslag van een zelfs vluchtig voorbijgaande machtsverhouding. Vier maanden na het afsluiten ervan kwamen de nieuwe garanties tegen de absolute macht van de koning al terdege op de tocht te staan in de 'verbeterde' versie van Bergen.² Nog geen tien jaren later ging er helemaal geen kracht meer van het akkoord uit. Tijdens het laatste decennium vóór 1600 werden de laatste institutionele rimpels gladgestreken in de landsdelen die ondertussen aan de koninklijke obediëntie waren onderworpen. Behalve de scheiding van de Nederlanden en de daarna volgende territoriale verschuivingen, veranderde er institutioneel op het einde van de 16de en in de 17de eeuw weinig of niets dat permanente sporen naliet. In dit opzicht leunde de 17de eeuw veeleer bij de 16de eeuw aan dan bij de 18de. Derhalve beperken wij ons hier in hoofdzaak tot permanente variabelen na 1580, in vergelijking met de voorafgaande periode (zie dus ook pag. 312-349).

Land en kroon

TERRITOIR

Aan militaire en internationale ontwikkelingen hebben de beide Nederlanden de willekeurige en grillige gemeenschappelijke staatsgrens te 'danken', die tenslotte in 1648 bij de vrede van Munster volkenrechtelijk werd erkend. Toen de Spaanse koning Filips III en de aartshertogen in 1609 de 'Vrije Nederlanden' voor twaalf jaar *de facto* erkenden, hadden deze aan de Spanjaarden het grootste deel van Vlaanderen en Brabant moeten laten, alsmede Lingem, Oostelijk Overijssel, Oppergelder, Limburg en Overmaas.³ Stadhouder Frederik Hendrik zou evenwel na de herovering van Breda door de Spanjaarden in 1625 het tegenoffensief van zijn halfbroer Maurits weer opvatten. In de volgende jaren legde hij de frontgrens nagenoeg vast door de verovering van Oost-Overijssel, 's-Hertogenbosch en een groot deel van Noord-Brabant en van Limburg-Overmaas. Limburg werd uiteindelijk Spaans en Overmaas werd 'Staats'. In 1637 gingen Venlo en Roermond voor de Staatsen weer verloren. In Vlaanderen legde Frederik Hendrik in 1644-1645 tenslotte beslag op Hulst en Sas-van-Gent. Aan beide zijden hadden door omstandigheden de middelen ontbroken om de Nederlanden voor de eigen doeleinden volledig te heroveren.⁴

Door de betrokkenheid bij de oorlogen tussen Frankrijk en de Habsburgers, in Spanje en in het Keizerrijk, kregen ook de zuidergrenzen van de Nederlanden het te verduren. Bij de vrede van de Pyreneeën in 1659 moest Filips IV instemmen met het verlies van Artesië (met uitzondering van Ariën en Sint-Omaars) en van delen van Henegouwen (Le Quesnoy, Landrecies en Avesnes), van Zuid-Vlaanderen (Grevelingen, Broekburg, Mardijk en Duinkerke) en van Luxemburg (Thionville en Montmédy). Steeds meer gebieden zouden door Lodewijk XIV worden opgeëist en geannexeerd. Aldus gingen door de vredes van Aken (1668) en van Nijmegen (1678) Sint-Winoksbergen, Waals-Vlaanderen, nog een deel van Henegou-

wen (Maubeuge), Valenciën en Kassel en Belle in Zuid-Vlaanderen en de rest van Artesië definitief tot Frankrijk behoren.⁵ Bij de vrede van Nijmegen kon de Franse koning tevens de Franche-Comté en de Charolais inlijven.

Ondanks wonden, geslagen door het militaire gebeuren, ondanks politiek-religieuze vervreemding en economische concurrentie, bleven velen de verdeeldheid van de Nederlanden over drie staten betreuren. De Duinkerksche rederijker Michiel de Swaen verzuchtte omstreeks 1700: 'nu leef ik in een oord, waar vreugde is uitgeweken, o Holland, vreedzaam land waarin de vrijheid leeft'. De pastorale *De Leeuwendalers*, die Joost van den Vondel naar aanleiding van de vrede van Munster schreef, juichte weliswaar om de teruggekeerde rust, doch betreurde de scheiding en verloor de hoop op hereniging niet. Zelf zoon van Antwerpse immigranten, riep de grote Amsterdammer uit:

'Hier en aan de overkant,
Daar en hier is Nederland'!

Toen de bekende Amsterdamse uitgever en cartograaf Joan Blaeu anno 1649 zijn *Novum ac magnum Theatrum Urbium totius terrarum Orbis* aanving, begon hij '... eerst met Nederlant; want ick dat, als mijn Vaderlant, best kenne; en, volgens de wetten der Natuur, meest bemin...'. Tot twee maal toe verontschuldigde hij zich in het bericht aan de lezers voor de ongehoorde nieuwigheid '... Nederlant in twee deelen...' aan te bieden '... verciert met de namen van Koninklijk, en Vereenigd...'. Verder gebruikt hij nog de benamingen 's *Konings Nederlanden* en *Belgica Regia*, staande tegenover *Vereenigde Nederlanden* en *Belgica Foederata*.⁶

Officieel bleven de Koninklijke Nederlanden onveranderd de namen handhaven zoals in de 16de eeuw. Cartografen bleven tot het eind van de 18de eeuw kaarten maken met voorstellingen van de XVII Provinciën ofwel van de Nederlanden als een geheel, dat verdeeld was over drie staten. Tobias Conradus Lotter (tweede helft 17de eeuw) bij voorbeeld, liet in de legende van zijn kaart afdrukken: 'XVII Provinciae Belgii... quarum hodie maximam partem Hispaniarum nonnullae Galliae regis ditioni subiacent, VII vero sub nomine Foederatarum Provinciarum libertate gaudent...'.⁷ Het Nederland aan de 'Noortzij' of aan de 'Zuitzij' werd mogelijkerwijze over en weer niet waarlijk als buitenland ervaren.

Van politieke zijde werden tot 1632 wederkerig tal van pogingen tot hereniging ondernomen. Zij sorteerden evenwel geen effect. De Spaanse koning, zonder wie de Katholieke Nederlanden institutioneel en in feite niet konden onderhandelen, eiste de onvoorwaardelijke terugkeer onder zijn soevereiniteit als landsheer van de Nederlanden en de aanvaarding van de monopoliepositie van de rooms-katholieke godsdienst. De Verenigde Provinciën wilden evenzeer de hereniging, maar konden die voorwaarden uiteraard niet meer aanvaarden. Ook de plannen tot verdeling van de Spaanse Nederlanden volgens de taalgrens en toevoeging van de respectieve taalgebieden aan de Verenigde Provinciën en aan Frankrijk mislukten. Na het uitwijken van het politiek en godsdienstig meest bewuste gedeelte van de bevolking, smeedde het traditionele katholicisme de Koninklijke Nederlanden steeds vaster aan Spanje en de Spaanse politiek. Opmerkelijk is de idee van Filips Willem, de oudste zoon van Willem van Oranje, kort na 1602, om de beide Nederlanden in een federatie te herenigen onder het oppergezag van de aartshertogen. Bij de vrede van Munster deed Filips IV pas formeel afstand van de soevereiniteit over de Noordelijke Nederlanden, op het Gelderse Overkwartier na.⁸

KROON

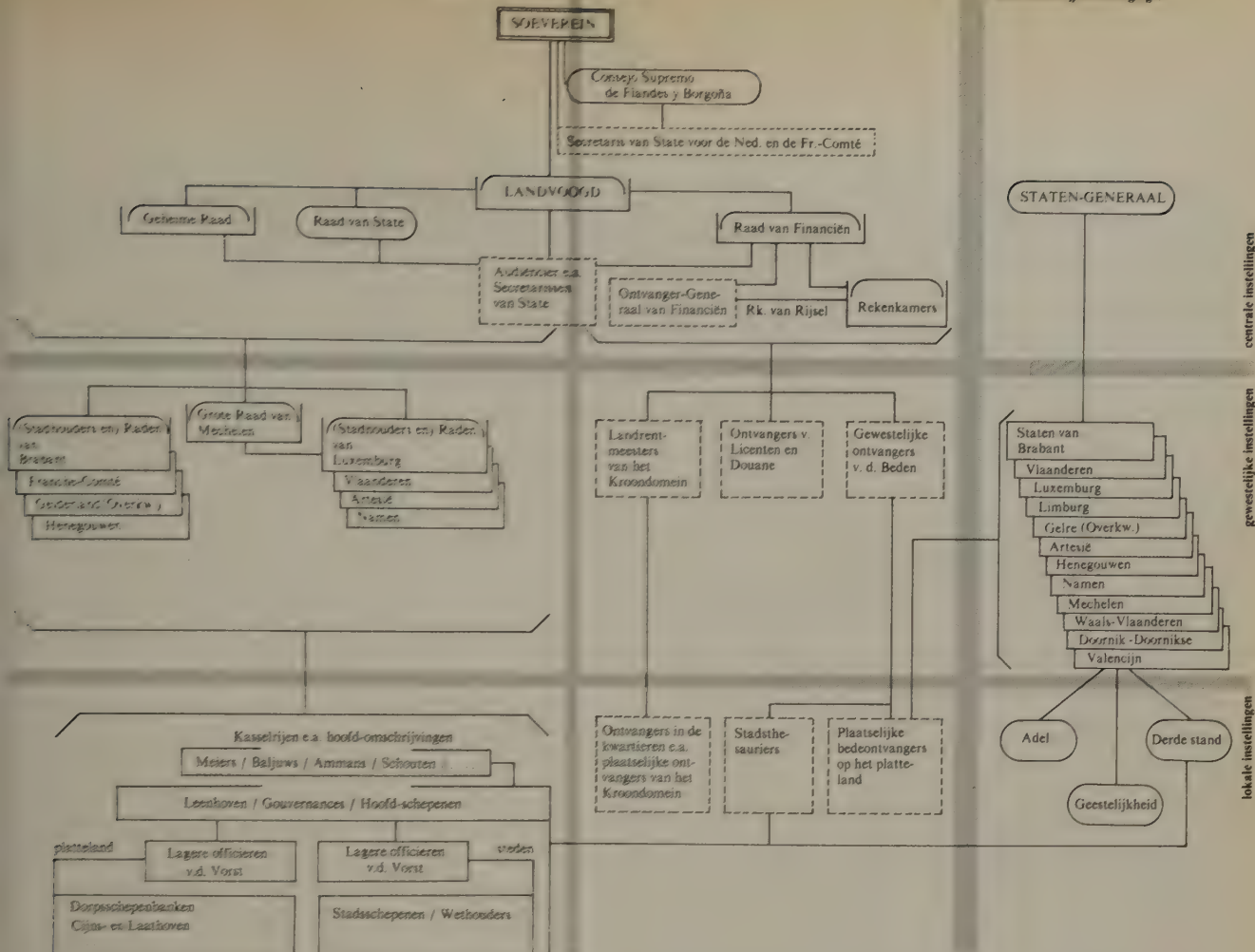
Aan vérstrekkende centralisatie van de overheidsorganen viel dadelijk na de reductie van een aantal gewesten en delen van gewesten onder de soevereiniteit van Filips II niet te denken. Het kwam erop aan in de verzoende en onderworpen landsdelen opnieuw vertrouwen te wekken. Alva's tijd kwam weliswaar niet meer terug,⁹ maar vanaf 1592-1594 keerden langzaam en gestaag de centraliserings- en bureaucratiseringstendensen in het bestuur en zelfs de verspaansing van de regering terug. Via de Spaanse adviseurs voor het leger grepen Filips II en zijn opvolgers in: zij controleerden de landvoogd van nabij; sommigen onder hen werden

zelfs lid van één der Collaterale Raden. Op den duur zouden de Spaanse adviseurs een permanent 'ministerie' uitmaken, dat vooral tijdens de eerste helft van de 17de eeuw de hoge staatkunde van de Koninklijke Nederlanden beheerste.¹⁰ De periode van de staatsrechtelijk nochtans volledige onafhankelijkheid onder de aartshertogen (1598-1621) deed daaraan geen afbreuk. Hun soevereiniteit werd, onder meer door de aanwezigheid en feitelijke machtsuitoefening van die Spanjaarden, ongemeen ver aangetast. Na 1650 namen de belangstelling en macht van de Spaanse koning voor de Nederlanden af; slechts een klein Spaans legertje bleef er nog over. De interne zelfstandigheid kon er alleen bij winnen.¹¹

De iure bleven de Koninklijke Nederlanden een statenbond, maar in werkelijkheid drongen de centrale overheidsstructuren ervan meer en meer door tot terreinen die voorheen gewestelijk werden behandeld. De regering echter onthield zich van al te ernstige en bruuske inbreuken op de rechten van de landsdelen. De vorstelijke ingrepen in de particuliere relaties tussen de onderdanen werden niettemin nog talrijker. Hoewel de 17de-eeuwse wetgeving na 1621 nog niet is uitgegeven, schijnt de aartshertogelijke periode uit te wijzen dat de regering de onder Filips II ingeslagen wegen verder bewandelde. Het percentage wetten op privaatrechtelijk terrein nam toe tot 5,5% onder de regering van Albert en Isabella. Filips II had dat aandeel in het geheel van het wettenrecht reeds van 1,5% onder Karel V tot 4% opgetrokken.¹² Getallen drukken echter niet alles uit. Door de uitvaardiging van het Eeuwig Edict van 12 juli 1611 betraden de aartshertogen in belangrijke mate het gebied van het burgerlijk recht. Het vorstelijke wettenrecht trad bij dit Edict derogatoir op met betrekking tot verschillende lokale en tegenstrijdige bepalingen in het costumiere erfrecht, huwelijksgoederenrecht en bewijsrecht inzake overeenkomsten. De vernieuwingen van 1611 golden als gemeen recht voor alle gewesten en realiseerden dus in de betrokken materies de rechtseenheid van de Katholieke Nederlanden. Hoewel het gewoonterecht in de gehele 17de eeuw nog de primaire rechtsbron bleef op privaatrechtelijk terrein, werd de voorrang van de costumen voor het eerst fors doorbroken door dit Eeuwig Edict. Het luidde de eigenlijke uitoefening van de vorstelijke edictale macht in op het gebied van het burgerlijk recht. Hoewel het wettenrecht in dezen subsidiair bleef, ontwikkelde het zich langzaam verder, om in de 18de eeuw het juridische hoofdbeginsel te worden.¹³ Bovendien kregen codificatie en homologatie van het gewoonterecht door het Eeuwig Edict van 1611 een nieuwe impuls na een periode van weinig vooruitgang. In de volgende twee decenniaën werden veertig costumen lokaal en provinciaal gecodificeerd en vervolgens door de regering gehomologeerd. Hiervan waren er 24 uit Vlaanderen. Daarnaast kwamen vóór 1624 nog een honderdtal uit Luxemburg aan codificatie toe.¹⁴

De uitbreiding van de landsheerlijke activiteit blijkt overigens eveneens uit de verhoging van het aantal ordonnanties voor alle landsdelen samen; verder blijkt dit uit de verhoging van het aandeel algemene rechtsvoorschriften dat *motu proprio* tot stand kwam in vergelijking met die op rekest van de onderdanen. Traditionele domeinen van de kerk, zoals het hoger onderwijs, ontsnapten niet meer aan de centraliserende greep van de vorst; dit leidde in de 17de eeuw geregeld tot gespannen verhoudingen. De vorst breidde trouwens zijn placet-bevoegdheid uit tot dogmatische beslissingen.¹⁵

De centrale overheid interesseerde zich in de 17de eeuw eveneens voor de 'commercie'. Zij voerde ter zake een beleid dat minder dan voorheen door politieke en fiscale motieven was ingegeven. Onder meer door middel van octrooien stimuleerden de landsheren niet alleen de oprichting van nieuwe nijverheden, maar wilden zij tegelijkertijd de werkloosheid aanpakken. De aartshertogen waren de eersten die uitpakten met plakkaaten welke goeddeels als economisch mogen worden beschouwd. Hun plakkaat van 5 april 1603 was de eerste mercantilistische poging; het zou niet hun enige blijven.¹⁶ Het wegens de vrede van Munster afgeschafte licentensysteem werd in 1654 door Filips IV opnieuw ingevoerd ten einde de nationale produktie te beschermen; onder de benaming 'in- en uitvoerrechten' werd het systeem uitgebreid tegen elke vreemde concurrentie, van waar dan ook. De in- en uitvoerrechten werden een waarachtig instrument van protectionisme in het raam

van een passieve mercantilistische economie. Zij gaven de aanzet tot het ontstaan van de douane-organisatie.¹⁷

In de openbare financiën hadden de stijgende inkomsten uit licentenrechten en uit beden de verdere verschuiving ten nadele van de domeinen tot gevolg.

In de rekeningen van de ontvanger-generaal van Financiën daalde de inbreng uit de domeinen vanaf 1601 geregeld onder de 20%, opbrengsten uit renteverkoop, domeinenverkoop en -verpanding inbegrepen. De aftakeling van de domeinopbrengsten in het geheel van de rijksfinanciën scheen bezegeld; in absolute cijfers bleven de domaniale inkomsten evenwel ongeveer stabiel. Hun relatieve baisse¹⁸ is onder andere toe te schrijven aan de overdracht van de 'Heymelicken Tresor' en aan het snellere bedenritme.

Na de dood van de landvoogd Alexander Farnese, eind 1592, schafte de waarnemende gouverneur-generaal Peter Ernst, graaf van Mansfelt, de Geheime Thesaurie af. Daardoor werden de saldi van de licentrechten voortaan door de ontvanger-generaal van Financiën gecentraliseerd. De licentrechten waren bovendien ondertussen, fiscaal gezien, belangrijker geworden, omdat Farnese hun heffing op de in- en uitvoerhandel met de vijand permanent had gemaakt.¹⁹ Formeel bleven zij weliswaar onder de 'parties extraordinaires' vallen, maar in feite beheerde de ontvanger-generaal ze op dezelfde wijze als de gewone inkomsten. Het licentenaandeel realiseerde in de totaliteit van zijn netto-inkomsten soms belangrijke pieken: in 1596 iets meer dan 50% en in 1616 30%.²⁰

Het leeuwedeel van de rijksinkomsten kwam vanaf 1601 echter uit de beden voort. Omstreeks 1590 vertoonden de beden steeds meer de tendens jaarlijks door de regering te worden opgevraagd en trouwens door de Staten te worden vernieuwd. In 1600 vielen de Staten-Generaal die trend bij; zij moesten toen instemmen met een jaarlijkse bede voor een totaal bedrag van drie miljoen zeshonderdduizend gulden. Nog nooit tevoren had de landsheer voor een zo hoog bedrag het akkoord van de Staten verworven.²¹ In 1558 had Filips II voor negen jaar slechts achthonderdduizend gulden per jaar verkregen.²² Wij dienen weliswaar rekening te

Algemeen organisatieschema van de overheidsorganen in de Spaanse Nederlanden (1580-1700).

- adviserende bevoegdheid
- beslissingsbevoegdheid
- louter uitvoerende organen

houden met de waardevermindering van de rekengulden, maar ook met het wegvallen van door de 'rebellens' bezet gebied. In elk geval liepen de gecontabiliseerde saldi uit de bedden van 1601 tot 1621 op tot 40 à 60% der netto-ontvangsten van de ontvanger-generaal van Financiën. Voor de rest van de 17de eeuw ontbreken studies als die van Gheret. Vermoedelijk is echter een trend ingezet, waarbij de bedden om en nabij de 50% van de ontvangsten vertegenwoordigden. Het budget uit de Nederlanden was bij lange na niet voldoende om de oorlog tegen de opstandelingen en de militaire interventies in het buitenland te financieren. Volgens de Britse historicus Geoffrey Parker zouden 's Konings Nederlanden tussen 1600 en 1640 aan de oorlogvoering ongeveer vier miljoen gulden per jaar hebben bijgedragen. Hiermede konden zij de soldij uitkeren van om en nabij de twaalfduizend manschappen, wat min of meer een vijfde van de gehele troepenmacht was. Hoewel zijn raming ons wat aan de lage kant voorkomt, toch is het duidelijk dat de Spaanse koningen vanaf 1567 de financiële hulpverlening in belangrijke mate dienden op te voeren. In de jaren zeventig van de 16de eeuw had de geldprovisie uit Spanje gemiddeld 2 500 000 gulden per jaar bedragen; in de jaren negentig was zij, in verband met de interventie in Frankrijk, opgelopen tot een jaarlijks gemiddelde van 9 000 000 gulden; na 1640 slonk zij van 6 000 000 tot minder dan 1 000 000 in 1665-1671 — steeds per jaar.²³ Toch komt de rubriek 'Deniers venans des coffres du Roy' nog slechts bij uitzondering in de rekeningen over de 'parties extraordinaires' voor. Het Spaanse leger bracht immers zijn eigen beheersorganen mee, zodat de nationale administratie er compleet buiten werd gehouden. Institutioneel stonden de uitbetalingen 'par voye de l'Exercito' tegenover die 'par voye des Finances'. In beginsel stond de Hazienda (vanaf 1595 onder de 'Junta de Hacienda') in voor de buitenlandse troepen, terwijl de nationale troepen ten laste van de Nederlandse domeinen en financiën kwamen.²⁴

ONDERDANEN

In de katholieke Nederlanden heeft het moderne vorstelijke absolutisme geen diepe wortels kunnen schieten tengevolge van Alva's mislukking het overwicht van de landsheer te vestigen. Tegenover de complexiteit in de besluitvorming van de gewestelijke en lokale besturen en organen van de onderdanen stond de landsheer vaak machteloos. Overigens legde de mening van de onderdanen in de gewesten groter gewicht in de schaal naarmate de vorstelijke macht in de tweede helft van de 17de eeuw afnam. Toch beantwoordde de centralisatie door de vorstelijke structuren in toenemende mate aan de tijdgeest. Door middel van talloze rekestten aan de landsheer over de meest uiteenlopende aangelegenheden hebben zowel lagere instanties als particulieren de regering impulsen gegeven. De centralisatie werd er vrijwel zeker door aangewakkerd. Bovendien hebben de permanente betrekkingen van regering met gewest en omgekeerd een zekere uniformering in de bestuursmethoden in de hand gewerkt. Er kwam met de onderdanen een politieke *modus vivendi* tot stand, die Pirenne heeft gekarakteriseerd als 'de absolute monarchie gematigd door de lokale autonomieën'.²⁵ De hoeksteen van gewestelijke en lokale zelfstandigheid, tevens het middel om in de 'balance of power' tegenwicht te geven, bleef de onderwerping van bedden aan de goedkeuring van de Staten. *De iure* was het beginsel, dat de onderdanen zich zelf en vrij belastten, onaangetast. Doch *de facto* behielden sinds 1600 alleen de buitengewone bedden of subsidies een occasioneel karakter en afhankelijkheid van de Staten. Zij behielden dus voldoende mogelijkheid tot pressie op de regering. Voor de gewone bedden kregen de Staten nog slechts de gelegenheid, ieder jaar de *continuatie* te verlenen.

Het systeem van de jaarlijkse bedden ging overigens gepaard met een verdere vergroting van de inspraak in het beheer van de bedegelden door de Staten, althans waar het gelden van het betrokken landsdeel betrof. De eis van de Staten-Generaal in 1600 tot instelling van een algemene beheerscommissie, zoals in 1558, bleef dit keer weliswaar zonder gevolg, maar de landsheren moesten op andere punten inbinden. Zij moesten uitdrukkelijk de voorafgaande inhouding van de soldijuitkeringen door de Provinciale Staten erkennen ten aanzien van de troepen die in de respectieve gewesten waren gestationeerd; na aftrek daarvan moesten de

Filips de Schone en Johanna van Aragon en Castilië.
Door deze verbintenis kwam de Habsburgse dynastie in het bezit van de Spaanse erflanden.
Diptiek van de Meester der Abdij van Affligem, eind 15de eeuw.
Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel.

eventuele saldi sindsdien rechtstreeks aan de centrale thesaurier van Oorlog worden afgedragen. Het toezicht op de boekhouding van de bedevontvanger werd in de meeste landsdelen eveneens een zaak waarmee de Staten zich bemoeiden. In de regel werden hun rekeningen 'afgehoord' door een comité, bestaande uit gedeputeerden van de Staten en afgevaardigden van de landsheer. In Doornik en het Doornikse, als ook in Brabant controleerden de vaste deputaties de bederekeningen.²⁶ Overigens was de jaarlijkse auditie van de stadsrekeningen door vorstelijke commissarissen voor de vernieuwing van de wethouders al lang een formaliteit. Bepaalde stadsmagistraten hadden zelfs het voorrecht van eigen auditeurs en zij ontsnapten derhalve ten enenmale aan het toezicht van de vorstelijke overheden.²⁷

Buiten de weerslag van de territoriale verliezen zoals hiervoor geschetst, deden zich in de samenstelling van de gewestelijke Staten in het algemeen geen fundamentele wijzigingen voor. In Vlaanderen evenwel ondernamen geestelijkheid, adel, kleine steden en kasselrijen aan het einde van de 16de eeuw elk afzonderlijk pogingen om de monopoliepositie van Gent, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije als representatief lichaam te breken. Alleen de geestelijkheid verwierf stemrecht naast de Vier Leden. Voor de 'derde stand' slaagden in 1614 respectievelijk vier kleine steden en negen kasselrijen erin adviserende bevoegdheid te krijgen. Dat dit bij aartshertogelijke ordonnantie werd vastgelegd, is veelbetekenend voor de tijd. Na de vrede van Nijmegen viel Ieper wegens de afstand aan Lodewijk XIV definitief weg als Lid; haar reïntegratie in 1715 veranderde daar niets aan.²⁸

In het Doornikse waren de Staten in de tweede helft van de 16de eeuw in feite in twee aparte lichamen uiteengevallen. De Staten van Doornik vielen samen met de stadsmagistraat, vermeerderd met de baanderheren (edelen) en voorgezeten door de grootbaljuw. In die van het Doornikse zetelden zes abten met elk één stem en zes edelen, eveneens met elk één stem; de bisschop van Doornik was hun voorzitter. De agrarische gemeenschappen waren hier symbolisch vertegenwoordigd door de luitenant-baljuw; hij kon slechts adviezen uitbrengen. Sinds 1586 hadden de Staten van het Doornikse een gerechtshof dat bevoegd was voor overtredingen en delicten inzake belastingen.²⁹

De organisatorische ontwikkelingen die we in bepaalde Staten al tijdens de 16de eeuw kunnen waarnemen, deden zich in andere wat later voor. In de besluitvorming werd de meerderheidsbeslissing tijdens de 17de eeuw de regel. In Luxemburg en Namen ontstonden in het begin van deze eeuw vaste deputaties. Het eerstgenoemde landsdeel beschikte sindsdien ook over een eigen ontvanger en over een vaste secretaris, die de vroegere gelegenheidsgriffier verving. De vaste deputatie beheerde er bovendien de 'excescence'. Dit zou een speciale belasting zijn geweest, waarvoor Luxemburg in 1594 octrooi had verworven en die de Luxemburgse Staten een zekere financiële autonomie verzekerde buiten de controle van de centrale overheid. Elders, onder meer in Vlaanderen, was de 'excescence' het overschot uit de geïnde gelden boven het toegestane bededrag. Het verzekerde de betrokken Staten een eigen uitgavenbeleid.³⁰

Na de revolutionaire periode en de onderdrukking van de Opstand in een aantal landsdelen waren de Staten-Generaal in de betrokken gewesten niet meer samengekomen. Tot 1585/1586 hadden Brabant, Mechelen en Vlaanderen hun vertegenwoordigers in de opstandige Staten-Generaal. Toen echter in 1598 Filips II de Nederlanden aan zijn dochter afstond, vaardigde deze laatste het bevel uit tot bijeenroeping van de Staten-Generaal voor de wederzijdse eedafleggingen. De Staten gaven toen tevens de wens te kennen na het huwelijk van Albert en Isabella opnieuw te worden geconvoceerd. De aartshertogen gaven daaraan toe, zodat in 1600 in het stadhuis van Brussel een nieuwe zitting van de Staten-Generaal plaatsvond. Deze duurde van 28 april tot 9 november. Op algemene aandrang van de deputaties werd eerst een nieuwe poging ondernomen tot overeenkomst met de opstandige Staten-Generaal. Toen deze mislukte, werden het voortzetten en het financieren van de oorlog tegen de 'rebellens' hét punt van discussie. Een bilaterale commissie van vertegenwoordigers namens Albert en Isabella en namens de Staten begrootte de bede op 306 401 gulden per maand. Het was een compromis,

want de aartshertogen hadden nog meer gevraagd. Het oeverloze debat in de plenaire vergadering beu, zonden zij uiteindelijk de gedeputeerden huiswaarts met de uitspraak dat de achterban nog slechts zijn instemming kon geven. De regering had tevens een vaste verdeelsleutel opgelegd voor de omslag van het bedrag over alle Staten: Vlaanderen en Brabant zouden ervan maandelijks respectievelijk 95 000 en 60 000 gulden voor hun rekening nemen, hetzij gezamenlijk 55%. De politieke voorwaarden, door de Staten gesteld, kregen slechts vage toezeggingen als antwoord.³¹

De goedkeuring van een jaarlijkse praktisch automatisch te verlengen bedehffing maakte de Staten-Generaal verder overbodig. Met de samenroeping ervan haalden de landsheren zich alleen moeilijkheden op de hals, zo leerden de ervaringen van 1555 tot 1600. Voor de eden van trouw aan de vermoedelijke troonopvolger Filips III van Spanje in 1616 werden dan ook slechts de Gewestelijke Staten aangesproken.³² Na het overlijden van aartshertog Albert en het overgaan van de soevereiniteit op de nieuwe Spaanse koning Filips IV kwamen de Staten-Generaal evenmin aan de inhuldiging te pas.³³

De rol van de Staten-Generaal scheen helemaal uitgespeeld, totdat aartshertogin Isabella ze in 1632 naar Brussel ontbood. De militaire en financiële toestand van de Koninklijke Nederlanden was zo bedroevend dat zij – ondanks haar geheime instructies en overigens zonder overleg met Filips IV – toch zo vermetel was die stap te ondernemen. De Staten-Generaal hebben toen eens te meer vergeefs naar een rechtstreekse overeenkomst met de Verenigde Provinciën gezocht. Formeel werd deze zitting pas op 10 juli 1634 gesloten, op bevel van Filips IV.³⁴ Meteen eindigde ook de geschiedenis van de Staten-Generaal in de Spaanse Nederlanden. Dat de Staten-Generaal na 1634 niet meer werden samengeroepen, lieten de particuliere Staten in de gewesten over zich heen gaan. Zij zagen daarin geen redenen meer tot protest.

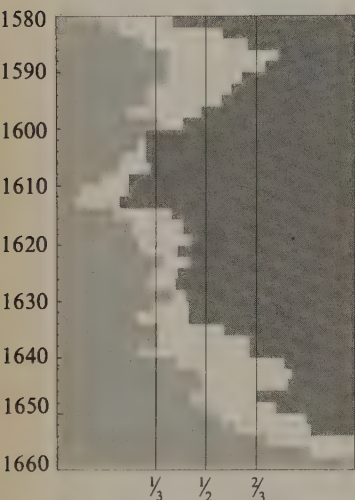
In de zitting van 1600 was veel te doen geweest over de wijze waarop de jaarlijkse bede zou worden geïnd. Gewesten die het oude smaldelingssysteem aanhingen, stonden er tegenover gewesten die verbruiksbelastingen voorstonden. Ondanks de invoering van de 'imposten' onder Karel V, had het repartitiesysteem op basis van het 'transport' het niet dadelijk begeven; het was zelfs tot aan de Opstand blijven bestaan. Toen de Staten na de Pacificatie van Gent het zelf voor het zeggen hadden, voerden zij met de 'generale middelen' een algemene en gelijkvormige accijns- en vastgoedbelasting in, waar ze onder het landsheerlijke bestuur eerder afkerig tegenover hadden gestaan.³⁵ Het kostte de hertog van Parma dan ook weinig moeite het stelsel met enige aanpassingen als 'nieuwe middelen' over te nemen. Het beheer liet hij echter over aan de regionale kwartierbesturen, op voorwaarde dat zij de verantwoordelijkheid droegen voor betaling en onderhoud der troepen, op hun grondgebied gelegd.³⁶ In 1600 slaagden de tegenstanders van indirecte belastingen erin, een intergewestelijk 'concordaat' te laten aannemen. Hierin stelden de Staten dat accijnsrechten een inflatoire invloed hadden op de prijzen, dat zij voor de handel funest waren en dus moesten worden afgewezen.³⁷ Niettemin bleven zij in feite de basis voor de bedehffing in de steden in de gehele 17de eeuw. Iedere provincie organiseerde haar echter naar eigen verkiezing. Vlaanderen keerde weliswaar naar het repartitiesysteem terug, doch niet meer volgens het oude 'transport'; de kasselrij- en stadsquoten werden immers opgebracht uit diverse verbruiksbelastingen en uit persoonlijke directe belastingen (ploeg-, haard- en andere dergelijke gelden), alsmede uit enige invoerrechten. Het stelsel werd in 1631 definitief vastgelegd. Vanaf het midden van de 17de eeuw werd de zuivere belastingopbrengst als bede toegestaan. Toen kwam ook de twintigste penning op de inkomsten uit onroerend goed weer in gebruik.³⁸

De staatsinstellingen

HET REGERINGSAPPARAAT

De koning werd nog steeds vertegenwoordigd door een gouverneur-generaal, die

Samenstelling van de Raad van State, 1580-1660.

- *Conseilliers de longue robe*
- *Clerici*
- *Conseilliers d'espee*

Ledenlijst Raad van State, 1580-1660.

'Conseilliers de longue robe'
Christoffel d'Assonleville
RS 1574-1607 + Geheime Raad
Willem van Pamele
RS 1579-92 + Hvz. Geheime Raad
Jan Richardot
RS 1583-1609 + Hvz. Geheime Raad
Jan van der Burch
RS 1593-95 + Hvz. Geheime Raad
Nikolaas Damant
RS 1598-1616 + kanselier Brabant
Jan Drenckwaert
RS 1606-1606 + thesaurier-generaal
Engelbert Maes
RS 1614-30 + Hvz. Geheime Raad
Willem van Gysperre
RS 1614-22 + Geheime Raad
Pieter Pecquius
RS 1616-25 + kanselier Brabant
Willem Steenhuyjs
RS 1622-38 + Geheime Raad
Ferdinand van Boisschot, gr. van Erps
RS 1622-49 + kanselier Brabant
Adriaan Thomassin
RS 1627-31 + Vz. parlement Dôle

bij zijn aanstelling twee soorten instructies meekreeg: officiële met volledige volmacht en geheime met forse beperkingen. Via een dubbele correspondentie, de Franse en de Castiliaanse, bleef de vorst overigens in contact met zijn algemene stadhouder en bepaalde hij het beleid. Na de kardinaal-infant Don Ferdinand († 1641) waren tal van landvoogden niet meer van koninklijke bloede, maar het waren Spaanse diplomaten of militairen die voor korte tijd de landvoogdij ad interim waarnamen. Het ontbrak hun dikwijls aan gezag. Bovendien verdwenen zij al gauw, hoewel ze niet of nauwelijks waren ingewerkt in de problemen en talen van de Nederlanden. Eén en ander was uiteraard niet bevorderlijk voor degelijkheid en continuïteit in het beleid. De regering van *Maximiliaan Emanuel* van Beieren, landvoogd van Karel II van Spanje van 1692 tot 1700, vormde het slotbedrijf van het Spaanse bestuur.³⁹

Aangezien Cosimo Masi, de Italiaanse privé-secretaris van Alexander Farnese (1578-1592), te veel invloed in de regeringszaken had uitgeoefend, onttrok Filips II in 1594 de geheime briefwisseling van de landvoogd aan de particuliere secretaris. Hij vestigde daarom naast hem een secretarie van Staat en Oorlog, die volledig van de koning afhankelijk zou zijn. Juridisch en in feite was haar titularis overigens een Spaanse functionaris, die niet door de landvoogd doch door de koning werd uitgekozen en door de Hazienda betaald. De secretaris van Staat en Oorlog voerde niet alleen de geheime correspondentie, maar hij was tevens belast met benoemingsbrieven, instructies en dergelijke voor de Spaanse en Italiaanse militairen in de katholieke Nederlanden. Bovendien had hij voor de koning en de Spaanse *Consejo de Estado* een informatieopdracht over alle handelingen van de landvoogd.⁴⁰

De secretarie van Staat en Oorlog zette gedurende de gehele 17de eeuw haar opdrachten voort, ook ten tijde van de 'onafhankelijke' aartshertogen. De betrekkingen tussen Spanje en de Nederlanden verliepen toen én via geaccrediteerde ambassadeurs én via de secretaris van Staat en Oorlog. Hij fungeerde als belangrijke spreekbuis van de Spaanse kroon. De gewone secretarissen van State moesten in toenemende mate de inmenging van de secretarie van Staat en Oorlog gedogen. Haar bevoegdheden breidden zich in de loop van de 17de eeuw verder tot de hoogste bestuursaangelegenheden uit.⁴¹

In tegenstelling tot de secretarie van Staat en Oorlog werd de Opperraad voor de Nederlanden en de Franche-Comté bij de koning in Spanje wél opgeheven naar aanleiding van de afstand in 1598. Spanje voerde met de aartshertogelijke Nederlanden geen correspondentie in het Frans. De Opperraad of *Consejo Supremo de Flandes y Borgoña* was in 1588 tot stand gekomen. Nicolaas Damant, die sedert 1585 als Nederlands raadsheer-zegelbewaarder aan het Spaanse Hof vertoefde, had na drie jaar een collega-raadsheer, de jurist en voormalig rekestmeester in de Grote Raad van Mechelen, Jan Karel Schetz van Grobbendonk, naast zich gekregen. Damant zelf werd voorzitter van de Opperraad, die verder nog een secretaris van State 'lez la personne de Sa Majesté' telde. Na de terugkeer onder de soevereiniteit van de Spaanse koning in 1621, herstelde Filips IV de functie van raadsheer-zegelbewaarder voor de Nederlanden en de Franche-Comté. Hij benoemde de Spanjaard Iñigo de Brizuela, gewezen raadsheer van State bij de aartshertogen, in het ambt. Naast Brizuela benoemde de koning twee Nederlandse secretarissen van State. Enige jaren later wilde Filips IV een uitgebreide Opperraad naast zich. Uiteindelijk werd het een college van twee à drie leden en twee secretarissen. Zij waren niet meer per se van Nederlandse nationaliteit. De Opperraad voor de Nederlanden en Bourgondië behandelde de officiële correspondentie van de koning met deze 'provincies'; hij resumeerde de ontvangen 'lettres d'estat' ten behoeve van de vorst en bracht hem adviezen ('consultas') over de behandelde materies uit. Als kanselarij verzorgde het college de redactie en verzending van de koninklijke antwoorden in de vorm van 'gesloten brieven' en van vorstelijke beslissingen in de vorm van 'open brieven' (vooral adelsbrieven en hoge benoemingen). In feite was zijn invloed grosso modo afhankelijk van de persoonlijkheid van de landvoogd en van de macht die deze zich kon verwerven.

Aan het Hof in Brussel had de audiëntier met twee andere secretarissen van State

steeds de bevoegdheid over de 'lettres d'estat'. Behalve de officiële briefwisseling van de landvoogden met de vorst, voerden zij alle correspondentie 'van staat' gericht aan gewestelijke en lokale overheden, voor zover zij van de gouverneur-generaal uitgingen en ook zijn handtekening droegen. De vierde secretaris van State, namelijk die voor Duitse zaken, ging onder andere over de briefwisseling met het Keizerrijk, alsmede met de Oostelijke en Noordelijke Hoven.⁴²

In oktober 1632 kreeg de toekomstige gouverneur-generaal, Don Ferdinand, uitgebreide instructies voor de Collaterale Raden. Vergeleken met de instructies van de 16de eeuw bevatten zij op het eerste gezicht een aantal hervormingen. Bij nader onderzoek blijken zij slechts op de feitelijke evolutie in te spelen en ze zelfs te bevestigen. Eén van de 'hervormingen' was de overgang naar een gestandaardiseerd beslissingspatroon in de regering. In de 16de eeuw kwam haar besluitvorming op uiteenlopende wijzen tot stand. Onder meer werden zowel de adviezen aan de landvoogd als de beslissingen van deze laatste rechtstreeks of via daartoe aangewezen tussenpersonen mondeling meegedeeld. Pas in 1603 voerden de aarts-hertogen het in Spanje gebruikelijke en volgens vaste regels opgestelde consult in, vooralsnog alleen in de Raad van Financiën; overigens bleef de mondelinge toelichting bij het consult behouden. De schriftelijke communicatie was voordien beperkt tot buitengewone omstandigheden. Zij was evenwel in het raam van de voortschrijdende bureaucratisering niet meer tegen te houden als basis van een nieuw beslissingspatroon. Andere bestuursecchelons hadden al eerder in verband met de bureaucratische doelmatigheid de mondelinge procedure geheel of gedeeltelijk verlaten. In het regeringsraderwerk voltrok deze evolutie zich tussen 1620 en 1633 en dan op dusdanige wijze dat adviezen door de gouverneur-generaal eveneens schriftelijk werden gevraagd in een volgens stereotype regels opgesteld 'decreet'. De gouverneur-generaal deelde tenslotte zijn beslissing mede door middel van een notitie *in margine* van het consult. Het is niet onmogelijk dat de landvoogd op deze wijze de beslissingen meer naar zich toe trok, zelfs in die routinezaken welke voorheen door de Privé- en Financiënraden werden afgedaan. Volgens de instructies van 1632 moest de oude procedure 'de vive voix' voortaan een hoge uitzondering worden. Opmerkelijk is dat het decreet in toenemende mate van de secretarie van Staat en Oorlog uitging.⁴³

Belangrijke verschuivingen deden zich verder voor in de samenstelling van de Raden van State en van Financiën. Zolang het kroondomein in het geheel van de vorstelijke inkomsten iets te betekenen had, waren de hoogadelijke grootgrondbezittende hoofden in de Raad van 'Domeinen en Financiën' op hun plaats. In de laatste decennien van de 16de eeuw ging hun aanwezigheid er als factie op achteruit. De vergaderingen werden door ten hoogste nog één hoofd bijgewoond, overigens 'magis honoris et ornandae causa quam laboris et servitii'. In de eerste helft van de 17de eeuw liep het aantal hoofden verder terug tot één, om uiteindelijk in 1664 volledig te verdwijnen; de functie werd toen afgeschaft.

Het beroep op nieuwe inkomstenbronnen deed daarentegen het aantal gecommiteerden van Financiën uit de stedelijke handels- en financiënwereld stijgen van drie à vijf tijdens de 16de en het begin van de 17de eeuw, tot achttien in de tweede helft van de 17de eeuw. In 1681 werden bovendien twee ontvangers-generaal benoemd; bij jaarlijkse toerbeurt zouden zij verantwoordelijk zijn voor de centrale ontvangsten en uitgaven. Vanaf circa 1600 kwam de invloedsverschuiving vooral de Thesaurier-Generaal ten goede. Hij fungeerde als de echte leider van de Financiënraad. Veelal werd hij tevens raadsheer van State. De belangrijkste Thesaurier-Generaal vóór 1700 was de grote staatsman van Maximiliaan Emanuel van Beieren, Jan van Brouchoven, graaf van Bergeyck, die van 1688 tot 1700 deze functie uitoefende.⁴⁴

Minder gemakkelijk dan in de Financiënraad lag het in de Raad van State. In het regeringsapparaat was hij traditioneel het bolwerk van de Staten en voornamelijk van de bevoorrechte adel. Zijn brutale vervanging door professionele ambtenaren, voornamelijk door juristen, was wegens zijn invloed en aanzien moeilijker uitvoerbaar.⁴⁵ De bijgaande tabellen⁴⁶ vertonen de schommelingen in de verhouding tussen het aantal hoogadelijke raadsheren van State ('conseillers d'espee'), het

Pieter Roose
RS 1630-53 + Hvz. Geheime Raad
Karel Laurin
RS 1640-46 + Geheime Raad
Jan Gaverelle
RS 1641-45
Frans Kinschot
RS 1643-51 + kanselier Brabant
Maillard de Vulder
RS 1645-48 + Geheime Raad
Karel Hovyns
RS 1647-71 + Hvz. Geheime Raad
Claude Berreur
RS 1650-56 + Geheime Raad
Robert Asseliers
RS 1651-61 + kanselier Brabant
Jakob d'Ennetières, b. van Berlière
RS 1652-77 + thesaurier-generaal v. Fin.
Filips W. Steenhuis, b. van Poederlee
RS 1657-68 + kanselier Brabant
Boudewijn van der Piet
RS 1658-72

Clerici

Antoon Perrenot, heer van Granvelle
RS 1555-86 + aartsbisschop Mechelen
Jan van der Linden
RS 1579-85 + abt van Sint-Geertrui
Frederik d'Yve
RS 1579-99 + abt van Maroilles
Jan Sarrazin
RS 1582-98 + abt van Sint-Vaast
Laevinus Torrentius
RS 1595-95 + bisschop Antwerpen
Mattias van den Hove
RS 1603-20 + aartsbisschop Mechelen
Iñigo de Brizuela
RS 1609-28 + biechtvader Albert
Jakob Boonen
RS 1630-55 + aartsbisschop Mechelen
Antoon Triest
RS 1630-57 + bisschop Gent
Juan de San Augustin
RS 1636-45 + biechtvader landvoogd

'Conseillers d'espee'

Filips van Croy, hg. van Aarschot
RS 1565-95

Maximiliaan Vilain, b. van Ressegem
RS 1576-83 + gouverneur Rijsel-D.-O.

Peter Ernst, gr. van Mansfelt
RS 1576-1604 + gouverneur Luxemburg

Jan van Croy, gr. van Roeulx
RS 1577-81 + gouverneur Vlaanderen

Maximiliaan van Longueval, heer van Vaulx
RS 1578-81 + Hoofd van Financiën

Filips gr. van Lalaing
RS 1579-82 + gouverneur Henegouwen

Robert van Melun, mk. van Richebourg
RS 1579-85 + gouverneur Artesië

Oudart van Bournonville, gr. van Hénin-Liétard
RS 1579-85 + Hoofd van Financiën

Robert van Havroult, heer van Helfaut
RS 1582-82 + gouverneur St.-Omaars

Emmanuel F. van Lalaing, mk. van Renty
RS 1586-86 + admiraal ter zee

Karel F. van Croy, mk. van Havré
RS 1589-1613 + Hoofd van Financiën

Juan Bautista de Tassis
RS 1595-98

Filips van Croy, gr. van Solre
RS 1595-1612 + gouverneur Doornikse

Francisco de Mendoza, mk. van Guadaleste
RS 1597-1608 + legerbevelhebber

Karel van Croy, hg. van Aarschot
RS 1599-1612 + gouverneur Henegouwen

Filips W. van Nassau, pr. van Oranje
RS 1599-1618

Karel, gr. van Arenberg
RS 1599-1616 + admiraal

Lamoral, pr. van Ligne
RS 1603-24 + gouverneur Artesië

Floris, gr. van Berlaymont en van Lalaing
RS 1603-1626 + gouverneur Luxemburg

Jakob F. Vilain, gr. van Izegem
RS 1603-28 + huismeester Hof

Karel van Gavere, gr. van Beaurieu
RS 1609-10 + gouverneur Ath

aantal clerici en het aantal raadsheren 'de longue robbe'. Later dan alsnog gedacht, valt zij definitief ten voordele van laatstgenoemden uit. Het ondermijnen van de adellijke invloed wordt echter pas terdege duidelijk, als wij tevens letten op de nevenfuncties van de raadsleden. Ambassaden, veldtochten, provinciale stadhoudersschappen en dergelijke veroorzaakten vaak langdurige afwezigheden. Zij troffen in hoofdzaak de oude adel, die daar trouwens om allerlei redenen niet afkerig tegenover stond; in feite liet zij er zich voor vangen. De togati oefenden daarentegen vrijwel allen hun cumulfunctie in Brussel uit. Bovendien werden geleidelijk bepaalde voorrechten van de adellijke raadsheren van State afgeschaft. Op het einde van de 16de eeuw zetten de juristen in de Raad van State de protocolaire voorrang van de 'conseillers d'espee' op de tocht. Vanaf 1599 ontvingen beide categorieën van raadsheren van State hetzelfde salaris. Tot dan toe hadden de 'robijnen' slechts de helft van de 'gaige' der edelen genoten.

Doch afgezien daarvan was de regerende landvoogd uiterste behendigheid geboden als hij – zonder oppositie uit te lokken – wilde regeren buiten de adellijke pottenkijkers van de Raad van State om. Staatsrechtelijk was dat nochtans geen probleem, aangezien de Raad van State essentieel een facultatieve adviesraad was; zowel de samenroeping als de agendapunten waarover de Raad zou handelen, hingen van de inzichten van het regeringshoofd af (zie hiervoor pag. 334-335). Alexander Farnese slaagde daar enige jaren in, totdat enkele raadsheren van State het niet meer over hun kant lieten gaan. Na een paar jaren lukte het de aartshertogen wonderwel, onder meer door hun reusachtige populariteit. De hoge staatskunde bespraken zij in achterraden en occasionele kabinetsjuntas, waarvan de samenstelling wisselde naargelang van de te behandelen materies.⁴⁷

Toen aartshertogin Isabella in 1621 haar overleden man Albert, nu slechts in de functie van gouvernante, opvolgde, veranderde dit. Voordien leek zij de politiek aan Albert te hebben overgelaten. Al dadelijk na de samenroeping van de voltallige Raad van State, om de benoeming en volmacht van Isabella te onderzoeken, bleken de adellijke raadsheren op medezeggenschap in het algemeen regeringsbeleid gesteld te zijn. De wrevel was groot toen duidelijk werd dat dit een vrome wens zou blijven. Vooral de informele junta, die vanaf 1623 alle belangrijke aangelegenheden van staat en oorlog behandelde, wekte ontevredenheid bij de hoge adel. Behalve de opperbevelhebber Ambrogio Spínola, maakten Spaanse legerofficieren en diplomaten deel uit van de junta en verder juristen-raadsheren van State. De junta vergaderde overigens niet ten paleize, maar afwisselend ten huize van de Spaanse ambassadeur, de markies de la Cueva, en van Spínola. Zoals in de jaren zestig van de 16de eeuw leidde de uitsluiting van de oude adel in het landsbestuur tot reacties. De kortstondige integratie van de junta in de Raad van State in 1630 was een pleister op een houten been. Op het einde van 1631 was van de vier raadsheren van State uit de hoge adel nog slechts één geregeld werkzaam aan het Hof, met name Claude van Oignies, graaf van Coupigny. Het is dan ook niet te verwonderen dat de oppositie uitliep op de overigens mislukte samenzwering van 1632. De plannen hadden gehoor gevonden zowel bij potentiële raadsheren, zoals provinciegouverneur graaf de Bournonville en het hoofd van Financiën graaf de Warfusée, als bij gewone raadsleden, zoals graaf van Epinoy en graaf Hendrik van den Bergh. Ook de raadsheer de hertog van Aarschot aarzelde.

De hoge edelen bleken evenwel niet meer over de verwachte aanhang te beschikken; ook van de vroegere solidariteit van de Staten-Generaal met de Raad van State was maar weinig te merken. Slechts de afgevaardigden uit Henegouwen en uit Waals-Vlaanderen ijverden op de zitting van 1632 nog voor rehabilitatie van de Raad van State. Met de uitgelekte samenzwering tekende de oude adel haar doodvonnis; zij verdween praktisch uit de Raad van State.⁴⁸

Dit betekende een belangrijk keerpunt in de geschiedenis van de Raad van State. Sindsdien bestond deze bijna uitsluitend uit 'technocraten'. De aflossing van hoge edelen door meestal juridisch gevormde ambtenaren ontdeed de Raad van State meteen van zijn geïmproviseerd karakter, om een meer geroutineerde allure aan te nemen: naar het voorbeeld van de andere twee Raden ging hij tevens veel frequenter vergaderen. Vanaf 1633 liet de Raad van State een overvloedige en gedifferen-

tierde registratuur na. Daaruit blijkt dat de Raad duidelijker afgebakende en meer gestabiliseerde – overigens meer administratieve – bevoegdheden kreeg. Eindelijk drong bureaucratisering ook in de Raad van State door. De hoge staatkunde en het defensiebeleid bleven hoofdzakelijk het terrein van het 'Spaanse ministerie' in Brussel; alleen de meest 'gespanjoliseerde' robijnen hadden daar toegang. Slechts binnen zekere perken vielen de 'affaires de cour à cour', zoals benoemingen en instructies van ambassadeurs, onder de adviserende bevoegdheden van de Raad van State. Op administratief gebied werden de bevoegdheden van de Raad van State uitgebreid tot het vergeven van hoge kerkelijke en burgerlijke ambten en de nominatie van zekere stedelijke magistraten. Verder beraadslaagde hij samen met de Geheime Raad over justitie-aangelegenheden waarbij buitenlandse jurisdicties of belangrijke partijen betrokken waren.⁴⁹

In de 16de eeuw had de Geheime Raad dikwijls in de schaduw gestaan van de Raad van State, maar dat was voorbij. Vermoedelijk heeft dit soort ministerie voor de vorstelijke politiek en justitie dat niet direct te danken aan uitbreiding van bevoegdheden, maar veeleer aan de bescheidener rol van de Raad van State sedert ongeveer 1605. Het is echter duidelijk dat de Geheime Raad zijn jurisdictie eveneens ten nadele van Financiën trachtte uit te breiden. Deze laatste betwistte hij onder meer de bevoegdheid belastingvrijstellingen en octrooien, zelfs belastingoctrooien, af te leveren, omdat zij als afwijkingen van het gemeen recht konden worden aangezien. Het aartshertogelijke reglement van 1618 trachtte tevergeefs aan de daaruitvloeiende geschillen een einde te maken. Doch ook het grotere aanzien en de macht van de hoofd-voorzitter, tevens zegelbewaarder aan het Hof in Brussel, zullen wel hebben bijgedragen tot het stijgende prestige van de Geheime Raad. Het werd immers steeds meer vanzelfsprekend dat de hoofd-voorzitter van de Privé-raad tevens de Raad van State voorzat. Overigens had hij in de 17de eeuw een persoonlijk bureau in de Financiënraad. Bovendien hebben de persoonlijke kwaliteiten van een Jan Richardot, hoofd-voorzitter van 1597 tot 1609, van een Pieter Roose van 1632 tot 1653 en van een Leo Jan de Pape van 1672 tot 1685 deze functie tot een soort eerste-ministerschap opgevijseld. Alleen de buitengewone figuur van een Bergeyck, die zich na 1692 een uitzonderlijke machtspositie had weten op te bouwen, liet de toenmalige chef-presidenten, respectievelijk Pieter Frans Blondel (tot 1694) en Albert de Coxie (1694-1702), achter zich. Hoe dan ook, méér dan voorheen klaagden de Grote Raad van Mechelen en de gewestelijke justitieraden over inbreuken van de Geheime Raad op en inmenging in hun gerechtelijke attributies. Inzake de relaties met de Kerk droeg deze Raad de grootste verantwoordelijkheid voor de aanslagen op haar rechtspraak en voor andere usurpaties in puur kerkelijke, zelfs dogmatische, aangelegenheden. Zijn optreden om de officiële orthodoxie te verdedigen tegen het jansenisme, maakte ophef.⁵⁰

Wegens de overheveling van de 'Heymelicken Tresor' en de invoering van in- en exportlicenten op goederen namen beheers- en uitvoeringstaken op het bureau van Financiën aanzienlijk toe. Dit onder meer maakte de toevoeging van gecommitteerden en griffiers noodzakelijk. Vóór 1606 behandelde de Financiënraad samen met de Raad van State de voorwaarden der Staten in verband met de buitengewone beden en het verlenen van paspoorten voor personen die uit het buitenland kwamen of erheen gingen, alsmede met het verlenen van licenten voor goederen. Nadien stond hij er alleen voor in. Inmenging in de 'commercie' van regeringswege, ook door middel van octrooien, werd goeddeels een zaak van de Raad van Financiën, ondanks het feit dat de Privé-raad dit betwistte. Behalve beleids- en controleorganisatie voor de domeinen en financiën ging hij dus tevens als een soort ministerie voor economische zaken fungeren.⁵¹

Voor controle op de herkomst van de handelsgoederen en tegen fraude inzake licenten werd in 1603 een centrale *proveëdor* van de handel benoemd. Hij verstrekke herkomstcertificaten en hield er een register op de handel op na. Oorspronkelijk alléén in handen van Spanjaarden werd het ambt vanaf 1632 in de Nederlandse domaniale en financiële ambtenarij geïntegreerd. In 1673 kreeg de *proveëdor* de titel van 'conseiller député au fait du commerce et de la levée des droits d'entree

Nikolaas van Montmorency,
gr. van Stegers

RS 1609-17 + Hoofd van
Financiën

Adriaan van Noyelles, heer
van Marles

RS 1615-21 + Hoofd van
Financiën

Antoon van Grenet, heer van
Werp

RS 1616-19

Karel van Longueval, gr. van
Bucquoy

RS 1618-21 + legerbevelhebber

Filips K., pr.-gr. van Arenberg,
hg. van Aarschot

RS 1619-34 + gouverneur
Namen

Maximiliaan, gr. van
Sint-Aldegonde

RS 1620-35 + gouverneur
Artesië

Claude van Oignies, gr. van
Coupigny

RS 1622-36 + Hoofd van
Financiën

Karel van Lalaing, gr. van
Hoogstraten

RS 1624-26 + gouverneur
Artesië

Jan van Croy, gr. van Solre

RS 1624-38 + Madrilense

Raad Nederlanden

Hendrik, gr. van den Berg

RS 1625-32 + gouverneur
Gelre

Willem van Melun, gr. van
Epinoy

RS 1628-34

Diego de Mexía, mk. van
Leganes

RS 1630-53 + Vz. Madrilense
Raad Nederlanden

Filips van Rubempré, gr. van
Vertaing

RS 1636-39 + gouverneur
Rijssel-D.-O.

Claude van Rye, b. van
Balançon

RS 1638-48 + gouverneur
Namen

Hendrik, gr. van Noyelles en
van Fallais

RS 1645-50 + Hoofd van
Financiën

Afkortingen:

RS = Raadsheer van State
van -tot-

hg. = hertog

gr. = graaf

mk. = markies

b. = baron

+ = nevenfunctie

Hvz. = Hoofd-voorzitter

Vz. = Voorzitter

Jan Richardot (1540-1609) werd in 1568 raadsheer bij de Grote Raad van Mechelen en in 1597 hoofd-voorzitter van de Geheime Raad. Hij was de belangrijkste politieke adviseur van de aartshertogen Albert en Isabella. Gravure door Massard naar tekening van P.P. Rubens, begin 17de eeuw. Teylers Stichting, Haarlem.

et sortie et autre'. In de belangrijke commerciële centra beschikte hij over een reeks ambtenaren om ter plekke toezicht uit te oefenen.⁵² Voor de inning van de licent rechten stond een aparte administratie van 'collecteurs' en controleurs in. De ontvangers van licenten droegen de opbrengsten ervan, na aftrek van hun administratiekosten, rechtstreeks aan de ontvanger-generaal van Financiën af. Deze ambten werden evenwel dikwijls door de Financiënraad verpacht. De differentiatie wat de ontvangsten betreft, had een inflatie van de financiële ambtenarij tot gevolg.

Na de Reconciliatie ondernam de Raad van Financiën opnieuw pogingen tot algemene begrotingsstaten. Daarvoor trachtte hij de rekenkamers in te schakelen. De pogingen mislukten echter, omdat de staten reeds waren achterhaald op het ogenblik dat zij de Financiënraad bereikten. De uniformering van de indieningstermijnen der rekeningen tot zes maanden na afloop van het boekjaar, waartoe in 1632 werd besloten, bleef een dode letter. De informatie waarop de Raad zijn uitgavenbeleid baseerde, bleef dus uiterst precair. Hij had slechts een vaag inzicht ten aanzien van activa en passiva van de soeverein.⁵³

Tengevolge van de territoriale verminderingen waar de Nederlanden door werden getroffen, bleven er op het einde van de 17de eeuw van de vijf rekenkamers nog slechts twee over: één met bevoegdheid over Brabant, Limburg en Luxemburg en de voormalige Rijselse voor de overblijvende delen van de Koninklijke Nederlanden evenals voor de centrale rekeningen. De Haagse Rekenkamer was in 1587 geïntegreerd bij de Gelderse. Deze laatste had reeds in 1581 haar zetel van Arnhem naar Roermond overgebracht. Zij werd op het einde van de Spaanse tijd opgeheven. De Rekenkamer te Dole verdween met de verovering van het vrijgraafschap Bourgondië door Lodewijk XIV. Wegens de annexatie van Waals-Vlaanderen door Frankrijk had de Rijselse Rekenkamer zich in Brussel gevestigd. Een fusie met de andere overlevende rekenkamer in Brussel lag dus voor de hand.

Behalve het uitoefenen van de controlebevoegdheid over de rekeningen van alle vorstelijke rekenplichtige ambtenaren, hadden de rekenkamers nog registratiebevoegdheden verworven: adelsverheffingen en octrooien welke door de regering werden verleend en die aan de zogenaamde 'recognitietaks' waren onderworpen, alsmede de transporten van de domeingoederen moesten door de bevoegde rekenkamer worden bekrachtigd en geregistreerd.⁵⁴

Eén van de clichés die het nog altijd doen, zelfs in wetenschappelijke literatuur, is dat het 'Zuiden' – wat dat dan ook zou mogen zijn vóór 1640-1645 – 'zijn wortels in de grond' had en het 'Noorden in het water'.⁵⁵ Na de mislukking van de Opstand in de Katholieke Nederlanden zou het vlootwezen er daarom geheel zijn geliquideerd. Dat is op zijn minst overtrokken: de marine bleef bestaan en bleef nog lange tijd een permanente zorg voor de regering. Na verovering van de Vlaamse kust had Alexander Farnese in Duinkerke een centrale admiraliteitsraad opgericht, die de Admiraliteit van Veere voorlopig zou overnemen. Bovendien stemde Farnese de organisatie af op die van de Spaanse troepen in de Nederlanden. In 1592 verplaatste Farnese de Raad naar Brussel. Centralisering van het marinebeheer was de bedoeling. Antwerpen en Duinkerke kregen lagere admiraliteitscolleges, waarvan de jurisdicties zich uitstrekten respectievelijk van Grevelingen tot Sasvan-Gent, later tot Sluis, en van Sasvan-Gent, respectievelijk Sluis, tot 's-Hertogenbosch. De pogingen om de bevoegdheden van de admiraal te beknotten, mislukten alsnog. Albert maakte echter in 1596, toen hij nog gouverneur-generaal was, een eind aan de macht van de admiraal. Deze zou voortaan gewoon voorzittend lid zijn van de Hoge Admiraliteitsraad. De Raad zou rechtstreeks afhangen van de landvoogd in diens functie van opperbevelhebber (kapitein-generaal) van het leger. Behalve de admiraal, steeds een hoge edelman, zetelden er verder twee juristen, twee commerciële deskundigen en één Spaanse ambtenaar. De laatstgenoemde fungeerde tevens als *contador* voor de financiën van de oorlogsvloot en de betaling van de zeelui. De Raad verstreekte adviezen over aanpassingen van de vroegere maritieme ordonnances en over aanvragen voor kaapvaart. Buitendien stelde hij plannen voor de vlootoperaties op en was hij verantwoordelijk voor bouw, uitrusting en onderhoud van oorlogsschepen, alsmede voor de rekrutering van

matrozen en officieren. Als gerechtshof vonniste hij civiele maritieme geschillen in hoger beroep. Op aanklacht van de jurist die als fiscaal optrad, berechtte de Raad de zware misdrijven met betrekking tot het zeewezen. De admiraliteitscolleges in Duinkerke en in Antwerpen zorgden binnen hun ressort voor beheer en controle van vloot en zeewezen. Zij traden ter zake op als civiele rechtbanken van eerste aanleg en als criminele rechtbanken in overtredingen van het maritieme wettenrecht, evenals in tuchtkwesties op de schepen. Geen enkel schip dat door de oorlogsvloot of door kapers was geënterd en werd opgebracht, kon zonder vonnis van het bevoegde admiraliteitscollege worden prijsgemaakt. Ook de liquidatie na het vonnis en de vrijlating van de bemanning vielen onder zijn bevoegdheid.⁵⁶

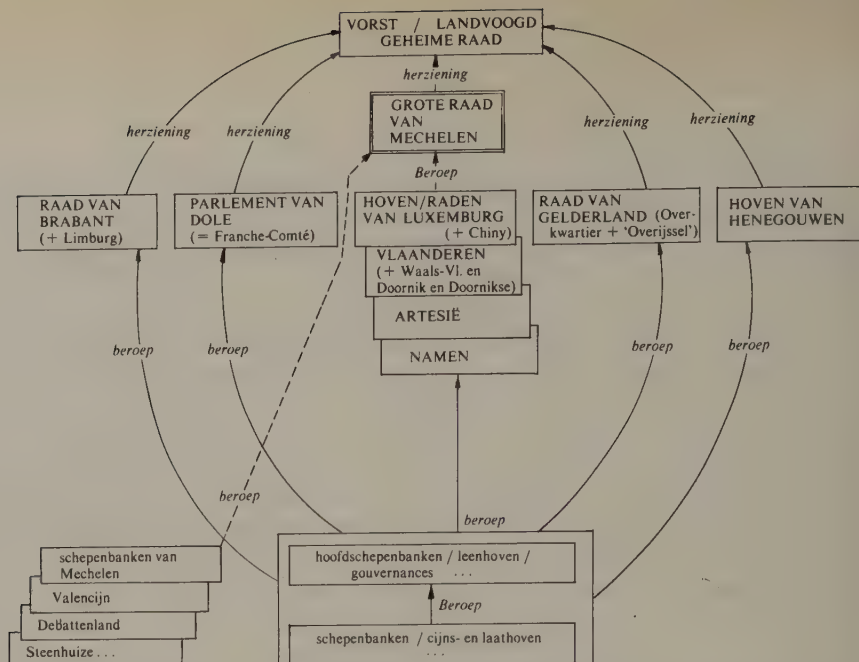
Tijdens het Twaalfjarig Bestand waren vloot en admiraliteit opgeheven. Na het hervatten van de vijandelijkheden duurde het nog wel even voordat de organisatie opnieuw werkte. Na een paar jaren ging Spínola tot een grondige hervorming over. Zij werd vastgelegd in de instructie van 6 november 1626. Assessoren van de Duinkerke Admiraleitsraad werden aangesteld met standplaats in Oostende en Nieuwpoort. Overigens beperkte Spínola het appel op de Hoge Raad van Admiraliteit te Brussel tot zaken boven de honderd gulden. De belangrijkste hervorming bestond in de principiële scheiding van oorlogsvloot en admiraliteit. De vloot stond sindsdien onder de leiding van de militaire en politieke junta, waarvan Spínola als kapitein-generaal, tevens 'admiraal ter zee', het hoofd was. Voor de operaties werd de vlootadmiraal eventueel door een vice-admiraal vervangen. Na die hervorming werd de oorlogsvloot nagenoeg volledig Spaans: op de Hazienda betaald en met eigen rechterlijk apparaat en personeelskader.⁵⁷

Hoewel de splitsing aanleiding gaf tot tal van bevoegdheidsgeschillen tussen de vlootautoriteiten en de admiraliteitsraden, hield de organisatie zoals Spínola die had ontworpen, grotendeels stand tot 1694. De Duinkerke zetel verplaatste zich wegens de Franse bezetting naar Brugge in 1652 en vervolgens in 1658, na het definitieve verlies van Duinkerke, naar Oostende. In 1694 werd de vlootorganisatie ontbonden; zij was reeds lang overbodig na de terugkeer van de *armada* naar Spanje ten gevolge van de vrede van Munster. Karel II schafte toen ook de Hoge Raad van de Admiraliteit af, zodat sindsdien een aparte Kamer in de Raad van Vlaanderen als 'juge supreme van de admiraliteit' optrad.⁵⁸

DE GEWESTELIJKE EN LOKALE BESTUREN

Hoge edelen keerden na 1580 terug in door Alva sterk uitgeholde gewestelijke stadhouderschappen. Het waren praktisch de enige ambten die de landsheren exclusief aan de hoge adel bleven toewijzen. Doch niet alle gouverneursposten werden nog vergeven. In Vlaanderen heeft Filips II het niet meer nodig geacht voor de terechtgestelde Lamoraal van Egmont een opvolger te benoemen.⁵⁹ Daarentegen werden achtereenvolgens nog in 1581, 1594 en 1606 Francisco Verdugo, Frederik, graaf van den Bergh, en Filips van Croy, graaf van Solre, tot gouverneur van Friesland-Groningen-Overijssel-Lingen benoemd. Toen de laatstgenoemde in 1612 overleed, was Friesland opgegeven en werd hij alleen voor Overijssel-Lingen opgevolgd door Hendrik, graaf van den Bergh, reeds gouverneur van Gelre. Met de territoriale evolutie in de 17de eeuw verdwenen uiteraard eveneens de betrokken stadhouderschappen. Aldus telden de Zuidelijke Nederlanden onder Karel VI nog slechts vijf provinciale gouverneurs, namelijk die van Limburg, Gelre, Luxemburg, Namen en Henegouwen. Hiervan hadden alleen de Naamse en de Henegouwse hun vroegere macht kunnen behouden. In de andere hadden de justitieraden de meeste bevoegdheden van de stadhouder overgenomen. Hij verdween er overigens als voorzitter van de justitieraad en verloor verder alle invloed.⁶⁰ De vorstelijke justitieraden in Vlaanderen, Brabant, Gelre, Henegouwen, Namen en Luxemburg hebben in deze periode weinig schokkende veranderingen ondergaan. Qua samenstelling hadden zij in de 16de eeuw het definitieve aanzien gekregen, dat zij tot Jozef II zouden behouden. De regel dat de landsheer de rekestmeesters en fiscalen benoemde uit een kandidatenlijst op voordracht van de betrokken justitieraad, werd algemeen gebruik. Eventuele afwijking daarvan hield het risico in dat de benoeming door de raad werd afgewezen. Behalve in Henegouwen en in

Schema van de gerechtelijke organisatie in de Koninklijke Nederlanden (1580-1700)

Luxemburg was de feodale adel uit de justitieraden verdwenen en vervangen door bekwame juristen uit gegoed stadspatriciaat en lagere postfeodale adel. De assimilatie van adel en vorstelijke magistratuur nam in de 17de eeuw langzamerhand toe. Behoorden de betrokkenen op het ogenblik van hun benoeming nog niet tot de ambtsadel, dan werden zij er steeds meer bij hun aanstelling in opgenomen.⁶¹ Vanaf Filips II hebben de Nederlandse vorsten gepoogd de scheiding tussen de beide klassen van edelen te doen oplossen, onder meer door vergeving van hoge adeltitels vanaf baron aan de ambtsedelen.

Hoewel de vorst nepotisme in de besturen als een aantasting van zijn prerogatieven als soeverein zag, bevolkten en monopoliseerden ambtenarendynastieën goeddeels het gewestelijke zowel als het centrale echelon. Ambtenverkoop tussen particulieren was echter formeel verboden. Een enkele keer slechts blijkt een 'overname' te zijn betaald voor de ambtsopvolging. Ook de koopbaarheid waarbij hogere ambten door de overheid zelf tegen geld werden verhandeld, kwam vóór 1650 alleen incidenteel voor. In het begin van de 16de eeuw werd in de Raad van Vlaanderen van de toekomstige raadsheren een lening aan de vorstelijke schatkist geëist.⁶² Het zal elders ook wel een enkele keer zijn voorgevallen. Op de lagere trappen van de domeinen- en financiënhierarchie werden daarentegen vrij veel ontvangerschappen, evenals schouts-, baljuwsambten en dergelijke verpacht. In 1651 deed de Raad van Financiën het voorstel de koopbaarheid algemeen te maken. Het voorstel stuitte op felle reactie van de gewestelijke Raden en Staten. Daarom werd in de plaats daarvan het vergeven van de vorstelijke ambten gefiscaliseerd door de invoering van het uit Spanje afkomstige *medianaat*. Hierdoor diende een benoemd ambtenaar aan de koninklijke financiën een 'schenking' te doen *a rato* van $\frac{1}{3}$ à $\frac{1}{2}$ van het nettojaarsalaris verbonden aan het verkregen ambt. Uiteraard was dit een verkapte vorm van koopbaarheid, die in elk geval de ambtenverkoop terwille van de smeer tot het échelon van de provinciale raden uitbreidde.⁶³ Hierdoor werden van toen af ongetwijfeld sociale selectie en privatisering binnen de ambtenarij opnieuw verscherpt.

Organisatorisch bestonden vermoedelijk de meeste gewestelijke justitieraden al vóór 1600 uit twee of meer kamers met een verschillende bevoegdheid. In Brabant werd de Raad anno 1589 door Filips II in tweeën verdeeld: een hoge kamer van negen rekestmeesters, waarvan de oudste, sindsdien vice-kanselier, de voorzitter was; een lage kamer met de kanselier als voorzitter, en eveneens acht rekestmeesters. Aangezien onder de rekestmeesters van deze laatste ook de advocaat-fiscaal werd meegeteld, is het wel waarschijnlijk dat de lage kamer in criminele en andere 'fiscale' processen vonnis wees. De gemeenschappelijke kamer kwam op verzoek van de kanselier samen voor berechting van zware misdaden, voor geschillen van bestuur en voor de uitvaardiging van algemene plakkaten en ordonnanties.⁶⁴ In de Franche-Comté werd de splitsing in een burgerlijke kamer en in een 'fiscale' kamer, die tevens de administratieve aangelegenheden behandelde, bij ordonnan-

tie van 1 februari 1586 geratificeerd.⁶⁵ De Raden van Vlaanderen en Henegouwen kenden soortgelijke uitsplitsingen.⁶⁶ In 1673 'verkochte' gouverneur-generaal Monterey in Brabant voldoende benoemingsbrieven om er een derde kamer mede te vormen; zij werd in het bijzonder belast met de meest dringende civiele gedingen. Ook in Vlaanderen kwam er met ingang van 1694 een derde kamer, echter – zoals gezegd – speciaal voor de admiraliteitsappellen.

De gewestelijke justitieraden waren gelijktijdig agent van en rem op de centralisering. Het volume van hun correspondentie met de regering steeg enorm in de 17de eeuw. De pressie van de regering nam toe, hetzij door ontwerpen van vonnissen op te vragen, hetzij door een raadsheer van de Geheime Raad te zenden 'pour y entrevenir à la résolution du procès y pendant'. Ook de kwaliteit van het door de landsheer benoemde korps van professionele ambtenaren in de justitieraden en de ontwikkeling van het officie-fiscaal versterkten de vorstelijke macht. De aartshertogelijke regering vaardigde in 1603 een reglement uit, om de informaties van de 'fiscale' ambtenaren in gewesten, kasselrijen en steden te centraliseren in de handen van de raadsheer-fiscaal bij de Geheime Raad. De juristen in de provinciale raden waren echter evenzo bezorgd, om de traditionele prerogatieven van hun gewest – waar zij veelal geboren waren – te doen eerbiedigen. Aldus remden zij tevens centralisering en vorstelijke macht af.⁶⁷

Als de justitieraden nieuwe instructies kregen, hielden de nieuwe regels slechts detailaanpassingen in. Hun bevoegdheden bleven onveranderd: bestuur en rechtspraak. De raden verstrekten gevraagd of ongevraagd adviezen aan de regering en vaardigden de wetgeving na goedkeuring en registratie uit. Als rechtbank vonnisden zij in hoger beroep tegen vonnissen van de hoofd- en andere schepenenbanken binnen hun gewest. In eerste aanleg spraken zij recht, onder andere bij preventie in civiele zaken en op aanklacht van het officie-fiscaal in de *casus reservati* (zie hiervoor pag. 333).

De Grote Raad van Mechelen bleef zijn voorrang op de overgebleven gewestelijke raden behouden. Kwantitatief slonk zijn bevoegdheid uiteraard geweldig met het wegvallen van Holland en Zeeland na 1572. Met de Vlamingen waren de Hollanders en Zeeuwen immers de ijverigste appellanten op de Grote Raad. Ook in eerste aanleg hadden zij steeds even gemakkelijk – zoal niet gemakkelijker – de weg naar Mechelen ingeslagen om er recht te zoeken.⁶⁸ Aanduidingen te meer dat er geen Noord-Zuidgrens of -tegenstellingen bestonden. Militaire omstandigheden brachten daar verandering in. Behalve Holland en Zeeland verdween ook Utrecht al gauw uit de gerechtelijke organisatie van de Koninklijke Nederlanden. Het Hof van Friesland vluchtte naar Groningen, waar het nog voortwerkte tot de val van deze stad in 1594. De Raad van Overijssel, sedert 1580 in Oldenzaal, werd in 1621 opgeslokt door de Soevereine Raad van Gelre, die echter in 1626-1630 alle bevoegdheid over Overijssel-Lingen verloor.⁶⁹ Doch deze gewesten waren voor de Grote Raad steeds minder belangrijk geweest.

Het aantal raadsheren in de Grote Raad bleef niettemin nagenoeg stabiel op vijftien-zestien behouden. De hoge jurisdictie van de Grote Raad werd vrijwel onbetekenend, nadat hij in juni 1580 naar Namen vluchtte. Hij was daar helemaal afgesneden van beroepen en zaken in eerste aanleg uit Vlaanderen. De Raad van Vlaanderen had toen overigens zelf een onderkomen gezocht in Dowaaï, alwaar hij in feite slechts als Hof van Justitie voor Waals-Vlaanderen fungeerde. In augustus 1585 keerde de Grote Raad naar Mechelen terug en kon aldus zijn hoge rechtsmacht ten aanzien van Vlaanderen herstellen.⁷⁰ In hoeverre hij al dan niet stand kon houden tegen de opkomst van de Geheime Raad als hoger gerechtshof, dient nog te worden onderzocht. Opmerkelijk is echter dat de samenzweerders van 1632 niet voor de Geheime Raad, noch voor een andere uitzonderingsrechtbank werd gedaagd, maar wel voor de Grote Raad van Mechelen. Wegens majesteitschennis werden zij ter dood veroordeeld.⁷¹

Tegen het einde van de 17de eeuw was de Grote Raad van Mechelen als hoogste beroepshof territoriaal bevoegd over Vlaanderen en het Doornikse, Namen, Luxemburg, Mechelen, Steenhuize en het Debattenland, zowel voor vonnissen van de justitieraden als van de schepenenbanken. In eerste aanleg nam hij insgelijks

De vergaderzaal van de Staten van Brabant in het stadhuis te Brussel

kennis van *casus reservati* aangebracht door zijn officie-fiscaal, evenals van burgerlijke geschillen die particulieren uit de genoemde landsdelen bij hem aanhangig maakten op grond van preventierecht. Het hofpersoneel kon krachtens zijn *privilegium fori* zijn klachten in rechte zowel voor de Geheime Raad als voor de Grote Raad brengen (zie hiervoor pag. 342). Brabant, Henegouwen en Gelre hielden daarentegen reeds lang vast aan hun privileges *de non evocando*. De fusie van het Edele Hof van Bergen en van de Justitieraad van Henegouwen, waartoe de aartshertogen in 1611 beslisten, bood slechts vijf à zes jaren weerstand aan de reacties van de Henegouwse Staten. Pas in 1702 zou de Soevereine Justitieraad van Henegouwen de bevoegdheden van het Leenhof en de vorstelijke Raad in zich verenigen.⁷²

De Brabantse Justitieraad maakte traditioneel moeilijkheden over de geldigheid van regeringsbescheiden in Brabant, als zij niet door een eigen secretaris waren medeondertekend en niet door de eigen kanselier waren geparafeerd en met het Brabantse zegel gezegeld. Om dit probleem op te lossen en de Brabantse Raad tevens beter in het gareel te krijgen, zorgden de landsheren er vanaf 1599 voor de kanselier van Brabant in de Raad van State en/of in de Geheime Raad te benoemen. Tevens vertrouwden zij de centrale audiëntie en de Brabantse aan één en dezelfde persoon toe.⁷³

Met uitzondering van kasselrijbesturen, hoofdschepenbanken en andere hoofddistricten in Vlaanderen en in Brabant verloor de schakel tussen het gewest en het lokale niveau vermoedelijk verder aan belang. Hier ligt echter insgelijks een reusachtig braakliggend terrein voor de institutionele geschiedvorsing.

Naargelang van de materie – domeinen, financiën of justitie – maakten de lokale overheidsstructuren deel uit van verschillende bestuursomschrijvingen en -lagen. Zelfs in de sfeer van de justitie konden verschillende dorpen samen of een dorp alleen onder een cijns-, laat- en/of leenhof ressorteren, naarmate het cijns-, allo-diale- of feodale zaken betrof.⁷⁴ Dan spraken wij nog niet over de kerkelijke en over

de vorstelijke hoven noch over de extra-territoriale bevoegdheden van een aantal steden.

De eindeloze chaos van bestuursentiteiten op het platteland stak schril af tegen de institutionele situatie in de steden. In de stedelijke schepenbanken was de aanwezigheid van juridisch gevormden verder in opmars. Het stadsbestuur van Antwerpen bestond in 1610-1615 voor bijna een derde uit juristen (31,6%). In Ukkel zouden de schepenen op het einde van de 16de eeuw zelfs uitsluitend legisten zijn geweest. Naarmate het benoemingsrecht van de vorst in de stedelijke magistratuur effectiever werd of was – dit verschilde van gewest tot gewest –, konden de politieke mandatarissen tot ware overheidsambtenaren uitgroeien. Aan een ingrijpende modernisering kwam het stedelijke bestuursecelon echter in de 17de eeuw niet toe. Slechts in de 18de eeuw zouden de centrale regering en de stadsmagistraturen pogen daar werk van te maken. Alsnog werd de bureaucratisering doorkruist en vertraagd door nepotisme en familiale vermenging van politieke mandaten en uitvoerende ambten. In de financieel-fiscale sectoren was de bureaucratisering het zwakste, omdat de ambtenverkoop en -verpachting er het meest gangbaar waren.⁷⁵

Slotbeschouwing

Na de terugkeer van de katholieke Waalse gewesten onder de soevereiniteit van Filips II zetten Vlaanderen en Brabant in de Unie van Utrecht de strijd tegen vorstenmacht en gevestigde kerk voort. Met Holland en Zeeland waren zij het verste de weg van de integratie ingeslagen. Holland, Zeeland, Vlaanderen en Brabant waren zowel sociaal-economisch en cultureel-intellectueel als institutioneel het meeste op elkaar afgestemd. Zij vormden het kerngebied van de Nederlanden. Ten opzichte daarvan waren de Oostelijke Nederlanden en de Waalse gewesten (behalve Doornik en het Doornikse dat meer op Vlaanderen was gericht) niet alleen periferisch, maar ook waren zij anders georiënteerd zoals Friesland; andere gewesten, Overijssel en Luxemburg bij voorbeeld, kenden bovendien een lagere ontwikkeling dan het verstedelijkte kerngebied. Na de Waalse afscheiding draaide de territoriale splitsing van de Nederlanden vooral om het kerngebied. Zij is in hoofdzaak aan militaire en internationale factoren toe te schrijven, die de afscheidingslijn van 1579 in noordelijke en daarna in zuidelijke richting verschoven. De machtsverhoudingen legden uiteindelijk in 1640-1645 een frontlinie vast, die Vlaanderen, Brabant, Gelre en Limburg-Overmaas willekeurig doormidden sneed. De Westfaalse vrede riep de frontgrens tot staatsgrens uit. De territoriale scheiding was de belangrijkste institutionele wijziging in de periode 1580-1700.

Niettemin maakten zowel de Koninklijke Nederlanden als de Verenigde Provinciën aanspraak op de namen Nederlanden, Belgium en dergelijke. Beide benamingen bleven overigens goeddeels synoniem tot 1830. Het Koninkrijk der Nederlanden staat in de slotakte van het Congres van Wenen (1815) nog als 'le Royaume des Beligiques' geboekstaafd. Hoe dan ook, vóór het einde van de Tachtigjarige Oorlog is het onzes inziens onjuist zich van de relatieve en onvaste termen 'Zuidelijke' en 'Noordelijke' Nederlanden te bedienen en de geschiedschrijving daaraan op te hangen. De territoriale ontwikkeling is een belangrijk deel geweest van de institutionele achtergrond, die de sociale, economische, politieke, religieuze en culturele patronen mede bepaalde.

De vernieuwing van het staatsapparaat was na 1480 gepaard gegaan met de aflossing van de oude hoge adel door een nieuwe sociale klasse van professionele ambtenaren. Dit parallellisme had te maken met de ontwikkeling van de beter gesitueerden in de stedelijke burgerij, waaruit de nieuwe functionarissen werden gerekruteerd. Deze krachtlijnen werden in de Spaanse Nederlanden tijdens de 17de eeuw doorgetrokken. De re-aristocratisering zoals in 1579 door de Walen bedongen, ging niet door. In het algemeen trouwens doken in de overheidsstructuren de tendenties van vóór de Opstand op het einde van de 16de eeuw opnieuw op en tekenden zich langzaam met toenemende duidelijkheid af:

Instellingen, de permanente kaders in de Zuidelijke Nederlanden 1700-1780

Het statuut van het land en het soeverein gezag

Na lange jaren van afbrokkeling en verminking van het territoriaal bezit waren de Zuidelijke Nederlanden door de verdragen die de Spaanse Successieoorlog beëindigden, onder meer door artikel 1 en 2 van het Barrièretraktaat, onverdeelbaar en onvervreemdbaar verklaard. Het erfrecht van de Oostenrijkse Habsburgers was hierbij erkend. Hun Nederlandse bezittingen waren echter niet slechts een aanhangsel van hun overige bezittingen. Zij hadden een eigen en aparte rechtstitel, zodat de keizer als soeverein van de Nederlanden neutraal kon blijven, wanneer hij in een oorlog gewikkeld was in naam van zijn overige vorstendommen, zoals in 1733 tijdens de Poolse Successieoorlog.

In 1729 werden de Nederlanden opnieuw erkend als deel van de Bourgondische kreits in het Duitse Keizerrijk, doch deze erkenning zou verder zonder invloed blijven. Eenmaal in het bezit van de Nederlanden, ondernamen de Habsburgse vorsten pogingen om een absolutistische monarchie te realiseren en een gezag te vestigen, dat door geen binnen- of buitenlandse beperkingen was gebonden. Deze pogingen waren voorzichtig en in stijgende lijn succesvol tot aan de radicale bestuurlijke en politieke hervormingen van Jozef II. Tot dan toe bleef het land zijn federale structuren bewaren. De vorst bezat dan ook geen algemene titel als soeverein der Nederlanden. Hij droeg alleen de titel van ieder der vorstendommen: hertog, graaf, heer. Elk vorstendom bezat – min of meer duidelijk geformuleerd en al dan niet op schrift – eigen grondwettelijke regels, waarop de vorst bij zijn ambtsaanvaarding de eed moest afleggen. Slechts na deze eed, bij mondelinge van zijn landvoogd in de onderscheiden provinciehoofdsteden afgelegd, werd hij als soeverein erkend en verbonden de vertegenwoordigers van de standen zich tot gehoorzaamheid.

Het vorstelijk gezag was bevoegd tot algemene leiding van het land, handhaving van orde en rust, de hoge rechtspraak, het leger, kerkelijke aangelegenheden, munt en buitenlandse politiek. Het mocht ook de economische politiek bepalen, maar had hiervoor de zwijgende instemming nodig van de vorstendommen. Het recht om belastingen te heffen en te innen werd alleen met instemming van de ondergeschikten uitgeoefend en de inning werd steeds door hen gedaan. Alleen voor de in- en uitvoerrechten had de vorst beslissings- en inningsmacht. Om buiten de domaniale inkomsten en douanerechten over financiële middelen te beschikken was hij verplicht zich tot de provinciale staten te wenden: het bekende verschijnsel van de jaarlijkse bede. De onderdanen hadden van hun kant steeds het recht van vertoog tegen de vorstelijke maatregelen, wanneer zij vonden dat deze ingingen tegen hun privileges en costuymen, en maakten daarvan op handige wijze gebruik bij het toestaan van de bede. Dit recht, overblijfsel van het oude *jus resistendi*, liet hen immers toe op 'respectueuze' wijze te protesteren en te 'representeren' welk nadeel een bepaalde maatregel had.

Naast de beperking van de macht door grondwettelijke teksten of door costuymen van de vorstendommen moest de vorst genoeg nemen met beperkingen van de soevereiniteit, gestipuleerd door het Barrièretraktaat. Hij mocht de Zuidelijke

Allegorische voorstelling van de ambtsaanvaarding van keizer Karel VI als hertog van Neder-Lotharingen, Brabant en Limburg op 11 oktober 1717. De Duitse keizer werd in 1711 soeverein van de Oostenrijkse Nederlanden. Het dagelijks bestuur werd echter toevertrouwd aan de landvoogd.

Ter weerszijden van de keizer op het podium staan Macht en Gerechtigheid, die de kroon vasthouden. Scepter en Kruis, symbolen van wereldlijke en geestelijke macht, worden hem door twee vrouwen aangeboden.

Wandtapijt vervaardigd door Urbain Leyniers en Henri Reyndams, 1718. Stadhuis, Brussel.

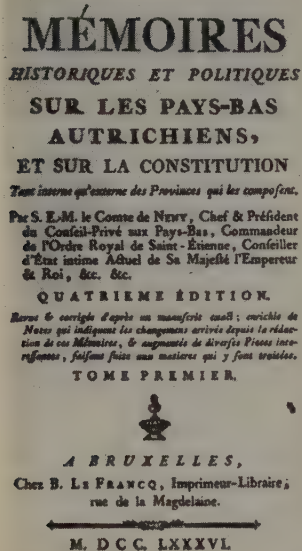
Nederlanden niet versterken alleen met troepen van eigen keuze en soldij. Ter verdediging van dit gebied moest hij in een aantal garnizoenssteden troepen van de Republiek die hem geen gehoorzaamheid verschuldigd waren, kazerneren. Hier-voor moest hij aan de Verenigde Provinciën jaarlijks een schatting van 1 400 000 gulden courant overmaken. De Republiek mocht, in geval van slechte betaling, deze gelden *manu militari* komen halen in alle belastingkantoren, ook die van de Staten. Bovendien mocht de soeverein geen wijziging in de handelspolitiek tegen- over Groot-Brittannië en de Verenigde Provinciën doorvoeren zonder instemming van de beide mogendheden.

In een tijd van triomferend absolutisme kon door deze binnen- en buitenlandse regelingen geen enkele soeverein vrede hebben met dergelijke beperkingen van zijn macht. Vandaar dat gedurende de gehele 18de eeuw spanningen bestonden, die tot uiting kwamen in pogingen tot meer centralisatie van macht en vrijmaking van de buitenlandse voogdij.

Centrale bestuursorganen

Afgezien van enkele correcties teerden de instellingen en structuren in de eerste helft van de eeuw vooral op de inspiratie van vroegere eeuwen. De meest markante correcties betroffen de instelling van het ambt van gevolmachtigd minister, waar- over later meer, en de federale structuur. Dit laatste sloeg op het rijke kwartier van Ieper en de aangrenzende gebieden, die in 1713 – na hun inlijving bij Frankrijk door Lodewijk XIV – definitief weer bij de Zuidelijke Nederlanden gingen behoren: zij verloren hun federaal statuut en werden rijksg gebied, 'land van impositie'. Het betrof de gebieden rondom Ieper, Diksmuide, Poperinge, Veurne, Menen en Wervik. Zij werden van toen af aan 'West-Vlaanderen' genoemd.

Bovenaan de bestuurlijke piramide in de Nederlanden stond steeds de landvoogd. Afgezien van prins Eugenius van Savoye (1716-1724) was hij steeds een prins van den bloede. De keizer verlangde voor zijn vertegenwoordiger het uiterlijk aanzien van een soeverein, maar bond hem door geheime instructies aan zijn bevelen.

Titelpagina van het eerste deel van de 'Mémoires historiques et politiques', geschreven door Patrice-François de Nény (1716-1784), in de vierde uitgave die in 1786 te Brussel verscheen.

De Nény was vijftienvintig jaar lang voorzitter van de Geheime Raad (1758-1783), die onder zijn leiding het belangrijkste adviserende orgaan voor de vorst werd. Voor Jozef II schreef hij de 'Mémoires statistiques et politiques', die geschiedenis en bestuur van de Zuidelijke Nederlanden behandelen. Rijksuniversiteit Gent.

Alleen Maria-Elisabeth had praktisch de vrije hand gekregen. Behalve gedurende haar ambtsperiode (1725-1741) reserveerde de vorst voor zich de buitenlandse politiek, het bepalen van de algemene hoofdlijnen van de binnenlandse politiek, de benoeming van hoge burgerlijke, militaire en kerkelijke gezagsdragers en in het algemeen de meer belangrijke beslissingen. De landvoogd onderhield te Brussel een eigen hof. Gezanten waren bij hem geaccrediteerd. Hij genoot van een civiele lijst – het zogenaamde Onderhoud van het Hof – die hem elk jaar trouw door de provinciale staten werd toegekend. In de latere decennia werd de landvoogd 'geholpen' door de gevolmachtigde minister, die hem als hoogste politieke leider was toegewezen. Aanvankelijk werd deze benoemd als plaatsvervanger van de afwezige landvoogd. Deze kreeg later een meer decoratieve functie. De minister werd verantwoordelijk gesteld voor het bestuur van het land en belast met een streven naar meer centralisatie en absolutisme. Vóór de jaren veertig, onder Maria-Elisabeth, speelde de Grootmeester van het Hof reeds een gelijksoortige rol, in die zin dat hij de leiding had van bestuur en politiek. Hij werd echter de uitvoerder van de richtlijnen van de gouvernante en niet van die van Wenen. Maria-Elisabeth was immers zeer gebrand op persoonlijk gezag tegenover haar broer, Karel VI. Tot de voornaamste ministers rekent men naast Kaunitz (1745-1746), markies Botta Adorno (1749-1753) en graaf Cobenzl (1753-1770). De al te autoritaire beslissingen werden niet zelden verzacht of afgezwakt door de goedmoedige landvoogd, Karel van Lotharingen.

Het systeem van de drie Collaterale Raden, dat afkomstig was uit de tijd van Karel V, behoorde in 1700-1780 nog steeds tot de normale regeringsstructuren. Wel werd het af en toe op ogenblikken van grote centralisatie buiten werking gesteld en vervangen door een unieke regeringsraad, Koninklijke Raad (1702-1706) of Raad van State (1718-1725) geheten, doch dat duurde meestal niet lang. Zo was het geweest tijdens de Anjou-periode (1700-1711, zie AGN deel 9) en tijdens de autoritaire bestuursaanpak van de markies de Prié. Telkens was men teruggevallen op de oude vertrouwde structuren van de vorige eeuwen.

In de 18de eeuw ontwikkelde de Geheime Raad zich verder tot de voornaamste en de Raad van State tot de minst belangrijke van de drie Collaterale Raden. Vanaf 1744 werd deze laatste Raad – voordien reeds zelden samengeroepen en *puramente consultativo* – helemaal honorair. Zo verloor de adel zijn medezeggenschap in politieke aangelegenheden. Lid van de Raad van State werd een eretitel zonder praktische gevolgen. Het centrale gezag kreeg meer de vrije hand in zijn beslissingen zonder dat de Staten konden klagen over zijn verdwijnen. De Geheime Raad was een echt ministerie van binnenlandse zaken en justitie. Deze telde onder leiding van de 'chef-voorzitter' aanvankelijk zes en later meer raadsleden en twee secretarissen. Zij waren allen juristen en werden meestal uit de provinciale raden gerekruteerd. De Raad bewaarde niet alleen zijn vroegere bevoegdheden, maar nam ook de attributies van de Raad van State over. Hij werd belast met de voorbereiding van de meest belangrijke maatregelen, onder meer met het opstellen van wetteksten en met de interpretatie ervan en met benoemingen op belangrijke posten. Tijdens het gouverneurschap van Maria-Elisabeth had de Raad zich bijna opgewerkt tot een medebeslissing in plaats van een adviserend orgaan. Onder de leiding van Patrice de Nény zou hij weer worden gevormd tot het eerste adviserend orgaan, dat het volle vertrouwen van de vorst kreeg en in de geest van het verlichte despotisme werkte. De Raad drukte niet alleen zijn stempel op de binnenlandse politiek en op de ontwikkeling van justitie en strafwetgeving, maar ook op de verhouding tussen kerk en staat, op cultuur en onderwijs en op buitenlandse betrekkingen.

De Raad van Financiën telde meestal vier tot zes raadsleden en twee griffiers en werd voorgezeten door de thesaurier-generaal. De leden waren, afgezien van enkele juristen, steeds technici, economen en boekhoudkundigen, die men in de Rekenkamer of in de departementen van handel en douane zocht. Zij hadden de economische politiek en het financieel beheer in handen. De drie 'departementen' of bevoegdheidszones van de Raad waren: de beden en militaire aangelegenheden; de domeinen, heerlijke rechten en octrooien; de douanerechten en handel en land-

bouw. Het derde departement – dat van de in- en uitvoerrechten – had supervisie over de 23 douanegewesten van het land, die in 1780 ongeveer 1468 mensen in dienst hadden. Het gehele economische leven behoorde aanvankelijk tot de bevoegdheid van een vierde departement. Het stond onder een raadsheer die gespecialiseerd was in handelsaangelegenheden en veelal een zakenman was. Het bleef echter niet lang als autonome onderafdeling bestaan en zou vanaf de jaren vijftig onder het verder vermelde Bureau voor het Beheer van de In- en Uitvoer-rechten ressorteren.

Een belangrijke centrale instelling was de Rekenkamer. Oorspronkelijk bestonden er twee Rekenkamers: een voor Vlaanderen, met jurisdictie over het grootste deel van de Nederlanden, en een voor Brabant. In 1735 werden ze echter samengevoegd en na de eenmaking bleven zij als twee afdelingen naast elkaar verder bestaan. De Rekenkamer behield altijd de taak van registratie en oefende controle uit op de financiële verrichtingen van de vorstelijke officieren. Zij kreeg ook afschriften van de rekeningen van de ondergeschikte besturen, nadat deze door regeringscommissarissen waren geïnspecteerd. Niet zelden kregen haar auditeurs opdrachten tot financiële controle in steden en plattelandsdistricten. Haar voorzitter, L.F. de Wavrans (1759-1782), vormde met de voorzitters van de Geheime Raad, P. de Nény (1758-1783), en van de Raad van Financiën, B. de Cazier (1759-1787), in de tweede helft van de 18de eeuw een bijzonder merkwaardig trio, dat de Brusselse bestuursorganen een nieuwe impuls gaf.

De Secretarie van Staat en Oorlog stond in dienst van de landvoogd en van de gevolmachtigde minister. Het nam in 1743 het schrijfwerk over van de audiencier, die de correspondentie met het binnenland verzorgde. Het secretariaat had toen nog maar één titularis over. Aanvankelijk werd de correspondentie met de vorstelijke instanties volgens 17de-eeuwse traditie in het Frans en in het Spaans gevoerd. Vanaf de jaren dertig was zij helemaal in het Frans opgesteld. De Secretaris van Staat en Oorlog was de vertrouwensman van de landvoogd en de minister. Hij kende de administratie en centraliseerde de confidentiële zaken. Niet zelden werd hij raadsheer van State. Hij verzorgde de betrekkingen tussen de regeringsafdelingen, stond in voor de diplomatieke en militaire correspondentie en de briefwisseling met Wenen en was belast met de uitvoering van de genomen beslissingen. Het secretariaat nam geen initiatieven en was zuiver een organisme van redactie en transmissie. Het had ook geen militaire bevoegdheid meer. Wel was het belangrijk voor de contacten met het geaccrediteerde *corps diplomatique*. De meest markante secretarissen waren zeker vader Heinrich de Crumpipen (1745-1769) en zijn zoon Henri-Herman (1769-1787).

Met het verminderen van het gezag van de Raad van State ontstond sinds 1725 een overkoepelend regeringsorgaan, de kabinetsjunta of *jointe de cabinet*. Het fungeerde als een soort kabinetsraad, maar was geen vaste werkgroep. Voor belangrijke beslissingen deed de landvoogd steeds meer een beroep op zijn advies. De samenstelling van deze junta varieerde naar gelang van de behandelde zaken. Hiervoor werden in de tweede helft van de eeuw de Secretaris voor Staat en Oorlog en de voorzitters van de Collaterale Raden, eventueel vergezeld door één of meer raadsheren, meestal uitgenodigd. Verder kon de landvoogd ook een beroep doen op voorzitters en leden van de gerechtsraden en op buitenstaanders, die als ter zake kundigen werden aangehoord. De genodigden kregen vooraf kennis van het dossier dat over problemen van binnen- en buitenlandse politiek kon handelen, over financiële aangelegenheden, corruptie van topambtenaren, enzovoorts. Veelal was de materie reeds besproken in een Collaterale Raad. De landvoogd vroeg in de junta om ruimer advies en een zo groot mogelijke consensus voor de te treffen maatregelen. Elk der aanwezigen moest daarom een gemotiveerd advies geven. De vergaderingen van de kabinetsjunta konden over verscheidene zittingen worden gespreid. Door onregelmatigheid van het samenroepen – dat steeds *ad casum* gebeurde – was het niet mogelijk een vast vergaderschema op te maken. Toch kwam dit regeringsorgaan ongeveer om de zes à acht weken samen, maar er waren tijden dat dit vaker gebeurde. De landvoogd was vrij zich naar de meerderheidsopinie van de junta te schikken en deed dit ook meestal. Toch gebeurde het

dat men te Wenen een beslissing, gebaseerd op het advies van een grote meerderheid, verwierp, zoals in het geval van de geldafpersingen, waarvan de voorzitter van de Rekenkamer, Cordeys, in de jaren vijftig werd beschuldigd. Wenen nam het standpunt van de minderheid – slechts twee aanwezigen – over om Cordeys toch schuldig te verklaren.

Het was voor het Weense Hof belangrijk de mening van de topambtenaren en van de deskundigen te kennen en te weten door welke argumenten en adviezen een bepaalde maatregel was getroffen.

Daar men steeds tegemoetkomingen aan 'de nationale geest' van de Brusselse ambtenaren en raden vreesde, werden zij in Wenen vanaf 1717 door een overkoepelend organisme, de Hoge Raad der Nederlanden, gecontroleerd. Deze instelling bevatte een voorzitter, vier raadsheren, waarvan er twee afkomstig moesten zijn uit de Nederlanden, en een secretaris. Tot 1749 was de Hoge Raad belangrijk en met de voorbereiding van alle burgerlijke regeringsbeslissingen belast. Zelfs in militaire zaken werd hij steeds gehoord. In 1757 werd hij afgeschaft wegens een te grote toegeeflijkheid aan nationale geest die hij juist had moeten onderdrukken. Hij werd vervangen door een bureau van de Oostenrijkse Kanselarij van Hof en Staat. Een referendaris was de verbindingsagent met kanselier Kaunitz. Deze hervorming was een onderdeel van de politiek van gelijkschakeling en centralisatie. Voortaan zouden landgenoten geen rol meer spelen in het hoogste bestuursorgaan van het keizerrijk, dat alle beslissingen van de soeverein voorbereidde.

Naast de Hoge Raad der Nederlanden stond aanvankelijk ook de *Secrétairerie d'état et de la dépêche* (1711-1737), die vooral de buitenlandse politiek en zaken van vrede en oorlog – ook voor de Nederlandse gebieden – moest volgen.

Tenslotte was er in Wenen de Hofraad voor Oorlog, waarvan samenstelling, bewapening, innerlijke tucht en bewegingen van het hele Habsburgse leger afhing.

Ter verdediging van het eigen territorium was er een aparte troepenmacht. Met de Republiek en Groot-Brittannië was in 1715 overeengekomen dat de Nederlanden permanent moesten worden beschermd door 30 tot 35 000 manschappen, waarvan de keizer twee derden moest leveren. Dit is een relatief hoog cijfer, gezien het bevolkingsaantal. Het leger bestond uit nationale huurkorpsen en uit Duitse regimenten: in 1748 vijf eigen regimenten en zeven Duitse. De organisatie en de structuur van de troepenmacht wijst op het einde van een ontwikkeling, die al eeuwen voordien was aangevangen. De tijd van hulptroepen onder leiding van *condottieri* of avonturiers was definitief voorbij. Het beroepsleger was nu een permanente instelling, samengesteld uit geronselde onderdanen: Zuidnederlanders voor de eigen regimenten, Duitsers voor de andere.

Technisch gezien omvatte het leger in 1748 tien regimenten infanterie en twee regimenten ruitery naast twee afdelingen artillerie. In vredestijd telde een regiment voetvolk 1700 manschappen en in oorlogstijd 2000 en bestond uit vijftien compagnies fusiliers en twee compagnies grenadiers of elite-soldaten. Een regiment cavalerie telde 1000 man en bestond uit twaalf compagnies gewone ruiters en een compagnie grenadiers. De 18de-eeuwse krijgskunde kende geen lichte ruitery meer en gaf de voorkeur aan dragonders, bereden voetvolk dat zowel te voet als te paard kon strijden.

De artilleristen waren onder de ongeschoolde rekruten de meer ontwikkelde en getrainde soldaten. Het geschut was nu belangrijker geworden in open veld, terwijl het in vroeger eeuwen meer bij belegeringen werd gebruikt. Het telde in de tweede helft van de eeuw circa 764 manschappen. Vanaf het midden van de eeuw kende men ook een echt geniekorps. Aangezien andere technische diensten ontbraken, moest het leger vaak een beroep doen op hulp van burgers. Voor het vervoer van materiaal rekwireerde men bij de boeren paarden, karren en voerlieden. Voor allerlei graafwerk, het opwerpen van schansen en het aanleggen van bruggen deed men een beroep op pioniers. Ook voor levensmiddelen, paardevoer, brandhout en dergelijke kon men een beroep doen op de boeren, indien de aannemers van de intendancedienst in gebreke bleven.

Het lager kader van de officieren werd bezet door de moedigste of meest ontwik-

kelde soldaten via bevordering, maar het hogere officierenkader was bijna exclusief voorbehouden aan jongeren uit de adel of de gegoede burgerij. In het krijgsleven speelde de adel nog een zekere rol, nadat hij in het begin van de eeuw zijn invloed in de politiek verloren had. Evenmin als de gewone rekruten kregen de officieren een opleiding. Zij konden gemakkelijk een deel van de winter thuis doorbrengen. Hun bevordering hing in belangrijke mate af van hun sociale relaties.

Het leger stond onder het gezag van een opperbevelhebber. Deze hing slechts in bepaalde opzichten van de landvoogd af en ontving zijn opdrachten veelal van de Habsburgse monarchie te Wenen.

In de Nederlanden had een beperkt Commissariaat van Oorlog de legeradministratie als opdracht. De Staten bemoeiden zich niet met de organisatie, de soldij of de tucht van het leger. De militairen stonden terecht voor eigen rechtbanken, waarvan de samenstelling in de loop van de eeuw wisselde, maar waarbij een militaire auditeur steeds een belangrijke rol speelde. Een vloot bestond er niet meer, ook al bleven in Oostende en in Antwerpen nog admiraliteitscolleges bestaan, die echter sporadisch fungeerden.

Een bijzondere taak hadden de provoost van het hotel met zijn soldaten en de drossaard van Brabant. De eerste van deze buitengewone gerechtelijke officieren had rechtsmacht over heel het gebied der Nederlanden, de tweede alleen binnen de grenzen van het hertogdom Brabant. Zij spoorden de misdrijven op en hadden recht van aanhouding. Zij waren ook zwaardrechters, die mochten vonnissen. Na 1765 behielden zij alleen het recht van onderzoek, instructie en vonnis als zij de medewerking van een of twee assessoren kregen. Later verloren zij het recht van vonnissen helemaal.

De burgerwacht verdween niet helemaal in de 18de eeuw. Wel had zij praktisch nergens nog betekenis in de oorlogvoering. Zij zorgde echter voor de veiligheid in de steden zolang er geen politiekorps werd georganiseerd. Op het platteland deed men af en toe op haar een beroep tegen het misdadig optreden van landlopers.

Gewestelijke instellingen

Zoals in elke federale staat hadden een aantal gewestelijke besturen in de Zuidelijke Nederlanden grote zeggenschap. Om te voorkomen dat het centrale gezag te sterk zou worden, trachtten de internationale verdragen evenwicht te bewaren tussen de centraliserende macht van de soeverein en de federaliserende strekking van de ondergeschikte organismen. Zo drongen artikel 20 en 21 van het Barrièretraktaat de keizer de eerbied voor de bestaande structuren op.

In de 18de eeuw telden de Zuidelijke Nederlanden tien gewesten: vier hertogdommen, Brabant, Limburg samen met Overmaas, het verminkte Gelder en Luxemburg samen met het graafschap Chiny; drie graafschappen, Vlaanderen – ook Oost-Vlaanderen geheten –, Namen en Henegouwen; twee heerlijkheden, Doornik en het Doornikse en Mechelen en een rijksgebied West-Vlaanderen. Dit laatste was een afgescheiden deel van het graafschap Vlaanderen. Het provinciaal bestuur werd steeds minder door de vroeger zo machtige gouverneurs waargenomen. Waar zij nog bestonden, werd de functie ervan afgeschaft, zoals in Limburg (1754), en vacant gelaten, zoals in Luxemburg (1756). In Namen werd de functie in het met Habsburg bevriende huis van de prinsen van Gaver gelaten, in Henegouwen in de familie van Arenberg. In deze provincie verloor de laatste titularis in 1778 echter de titel van gouverneur en behield alleen nog die van groot-baljuw. In elk geval hadden de titularissen geen invloed meer op het centrale bestuur en in hun provincie werd hun taak op binnenlands en militair gebied gekortwiek. Zo poogde Brussel het bestuur van de provincie te beperken ten voordele van zijn eigen invloed. In 1725-1734 mislukten echter de pogingen de provincies het Franse centralistische systeem van de intendanten op de dringen. Daarentegen werden de provinciale raden en hun fiscale officieren steeds belangrijker.

Naast de Grote Raad van Mechelen telden de Nederlanden zeven provinciale

*Margaretha van Oostenrijk
(van Savoye) (1480-1530),
landvoogdes der Nederlanden
van 1507-1515 en 1519-1530.
Schilderij toegeschreven aan
Barend van Orley, eerste helft
16de eeuw.
Koninklijke Musea voor
Schone Kunsten, Brussel.*

*Maria van Hongarije
(1505-1558), landvoogdes der
Nederlanden van 1531-1555.
Schilderij van Jacob
Seisenegger, 16de eeuw.
Museum Jacquemart-André,
Parijs.*

*Om de Habsburgse dynastieke
belangen veilig te stellen liet
Karel V het bestuur over de
Nederlanden voeren in zijn
naam, aanvankelijk door zijn
tante Margaretha en later
door zijn zuster Maria.*

raden: de soevereine Raden van Brabant, van Gelder, van Henegouwen, de Raden van Vlaanderen, Namen en Luxemburg en van het Doornikse. Zij waren de hoge gerechtshoven en vormden de vorstelijke magistratuur. Vóór de hervormingen van Jozef II ondergingen zij praktisch geen wijzigingen. Hiërarchisch kwam de Grote Raad van Mechelen op de eerste plaats. Hij was de beroepsinstantie voor de niet-soevereine raden en nam kennis van de rechtszaken van het hoge administratief personeel. Het voorzitterschap van de Grote Raad was – na dat van de Geheime Raad – de hoogste magistratuur van het land. De titularis was meestal raadsheer van State en werd nog al eens voor regeringszaken geconsulteerd.

De Raad van Brabant was tevens bevoegd voor Limburg en was meer dan een rechtbank. Hij nam regelmatig deel aan het bestuur van de beide vorstendommen en waakte over het naleven van de Blijde Intrede. Geen wettelijke beschikking was uitvoerbaar zonder zijn voorafgaand advies. De voorzitter droeg de titel van kanselier van Brabant.

De Raad van Henegouwen verenigde sinds 1702 twee rechtbanken: het adellijke Soevereine Hof en de gewone Raad. Niettegenstaande het aandringen van de Staten wilden de Oostenrijkers niet meer op deze fusie terugkomen.

Het groot-baljuwschap van Doornik en het Doornikse werd in 1773 omgevormd tot Raad. Tot op dat ogenblik was de Raad van Vlaanderen zijn beroepsinstantie.

In tegenstelling tot de Raad van Vlaanderen, die een der meest gebruikte rechtbanken van het land was en ook over West-Vlaanderen rechtsmacht had, bezat de Soevereine Raad van Gelder slechts een zeer beperkt rechtsgebied. Hij zou meer-malen worden gereorganiseerd.

Alle provinciale raden waren beroepsinstanties voor de vonnissen die door andere rechtbanken van hun gebied waren uitgesproken. Zij namen ook kennis van de zaken die door hun raadsfiscaal aanhangig was gemaakt. De benoeming tot raadsheer stond niet open voor een beginnend jurist en gebeurde door een beperkt systeem van coöptatie: vanaf 1736 werd immers het gebruik algemeen dat de vorstelijke benoemingen alleen konden geschieden uit een lijst van drie, door de Raad voorgedragen, kandidaten.

Het officie-fiscaal van de Raden kende in de loop van de 18de eeuw een onverwachte ontwikkeling. Naast zijn functie in het openbaar ministerie werd de raadsfiscaal meer en meer een agent van het centrale gezag. Niet alleen waakte hij over het in stand houden van de wetten en lette hij op de vorstelijke officieren, hij hield ook Brussel op de hoogte van alle belangrijke gebeurtenissen in zijn rechtsgebied en vestigde de aandacht op de noodzaak van bepaalde maatregelen. Zo kreeg hij meer en meer een politieke rol.

In elk vorstendom waren de staten een erkend en vooral behoudsgezind lichaam, dat tussen vorst en onderdanen stond. Het bezat geen medezeggenschap en deelde ook niet in de soevereiniteit van de vorst, maar moest verhinderen dat deze op absolutistische wijze regeerde. Zijn samenstelling en werkwijze verschilden van provincie tot provincie. De Staten kweten zich op een jaloerse, autonome wijze van een aantal functies op het gebied van openbare werken, belastingen, economische politiek, orde en rust. Het was hun taak een nieuwe vorst te erkennen en in te huldigen en toestemming te geven voor elke verandering in de grondwet. Invloed op 's lands politiek hadden zij niet meer. Meestal kwamen zelfs de moderniseringen van de administratie niet eens van hen, wel van het centrale gezag, dat hiertoe een aantal initiatieven nam. Tweemaal werd een ingrijpende verandering doorgevoerd: in 1754 werd Vlaanderen door de vorst een vertegenwoordiging van de kleine steden en van de plattelandsdistricten opgedrongen en in 1778 werden de Staten van Limburg en van Overmaas tot één college samengevoegd. De voor-naamste taak van de Staten was het stemmen over de jaarlijkse bede; deze werd in 1754 door de Staten van Vlaanderen voor altijd goedgekeurd.

Samen met de pensionaris voerde de Bestendige Deputatie de administratieve taken uit. Deze ambtenaar was aangesteld voor het leven en had veelal een beslissende invloed op de houding der Staten. Het centrale gezag regelde het in de loop van de 18de eeuw zo dat hij in Vlaanderen, Henegouwen en Limburg slechts voor drie jaar werd gekozen. Zijn verder aanblijven hing af van de instemming van de

vorst. Dit versterkte de invloed van Brussel, die ook enige inspraak kreeg bij de benoeming van enkele andere provinciale ambtenaren.

De bestuurlijke onderverdeling van de vorstendommen was historisch gegroeid. Nooit had men enige rationalisatie proberen door te voeren. Een actieve rol in het openbare leven werd door deze subgewesten niet gespeeld. Zij heetten kwartier, meijerij, proosdij, baljuwschap, kasselrij, land enz. Alleen de Vlaamse kasselrijen maakten hierop een uitzondering. Hun hoofdcolleges oefenden een reëel voogdijrecht uit over de dorpen, hadden financiële bevoegdheid en verdeelden de bedden over hun territorium. Zij voorzagen in de infrastructuurwerken en hadden soms de burgerlijke en correctionele rechtspraak.

Lokale structuren

De stedelijke gezagsorganen bleven machtig en waren gebrand op hun autonomie. Toch was het de centrale regering die bijna overal de stadsmagistraat aanstelde. Op heel wat plaatsen waren de schepenen zeer talrijk: 26 in Gent, 24 in Brugge en in het Vrije van Brugge, 19 in Antwerpen, 14 in Doornik en in Ieper. De geest van autonomie en conservatisme werd vooral belichaamd in de groep juridische adviseurs en secretarissen, de raadpensionarissen. Zij waren onafzetbaar en droegen de geest van het verleden. Niet zelden slaagde de regering erin enige invloed op hun benoeming te krijgen.

De stedelijke magistraat bezat naast politieke en bestuurlijke bevoegdheid ook rechterlijke macht: zijn voornaamste bezigheid waren trouwens de rechtszittingen. De aanklacht, de strafvordering en de uitvoering van strafrechterlijke veroordelingen kwam steeds toe aan de vorstelijke officier, die baljuw, amman, meier of schout werd genoemd. Deze mengde zich echter niet in het bestuur van de stad.

In alle steden was er een onontwarbaar net van ambten of officiën gegroeid. Deze ambtenaren waren veel te talrijk en kenden geen hiërarchische onderschikking. Zij kochten hun ambt, soms bij opbod. Eenmaal in het bezit van hun officie als bode, ontvanger, concierge, klokkenluider of politie oefenden zij hun openbare functie veelal uit tegen een vergoeding per prestatie, die hun naast een eventuele vaste wedde toekwam.

Men kende een viertal categorieën van officieren of ambtenaren: de vorstelijke en de feodaal-heerlijke officieren, de stedelijke of gewestelijke magistraat en tenslotte de personeelsleden die van een lokaal of gewestelijk politiek college afhingen. Wegens de beperkte industrialisatie was een officie wel een gezocht statuut voor adel of gegoede burgerij. Weliswaar wijkt het oude begrip van officie ten dele af van wat wij nu onder een openbaar ambt verstaan. Een officie kon immers ook slaan op de uitoefening van een beroep met een privé-karakter. De werkzaamheden waren dan monopolistisch van aard en werden uitgeoefend tegen een vastgesteld tarief. De toestemming een dergelijk ambt uit te oefenen werd door de overheid gegeven. Zij sloeg vooral op wat wij zouden noemen het openbaar vervoer, op het wegen van produkten, op begrafenisondernemingen, enzovoorts. Men noemde deze taken arbeidsofficiën. Niet zelden stelde de concessiehouder van deze instellingen een substituut aan om de werkzaamheden van het officie uit te oefenen. Anderzijds waren de personeelsleden, die voor de openbare instanties werkten, niet altijd 'officieren', ook niet wanneer dit in vast dienstverband gebeurde. Zo waren de officiaelen of klerken, die kopieerwerk verrichtten in stadsdienst, veelal bedienden in privé-dienst van een pensionaris of thesaurier en werden door hem bezoldigd.

De 18de eeuw kende een grote belangstelling voor een meer efficiënte aanpak van het administratieve werk. In de Zuidelijke Nederlanden werd het statuut van de officier voor het eerst wat meer bestudeerd door J.C. Verlooy in zijn *Codex Brabanticus*. Problemen als omkoopbaarheid, cumul (gelijktijdig waarnemen van verschillende ambten), residentieplicht, onderverpachten of aanstellen van een vervanger, de eis van poorterschap, wettige afkomst, eedaflegging, gevallen van machtsmisbruik en geldafpersing worden er behandeld.

Vele steden kenden nog steeds een meer volkse raad, die geacht werd het algemeen belang te vertegenwoordigen. Hij heette meestal Breede Raad, zoals in Antwerpen, of droeg een andere naam, Collatie, zoals in Gent. In deze vergaderingen voerden de gildedekens niet zelden het hoogste woord. Behalve in de drie grote Brabantse steden werd er maar weinig meer aan politiek gedaan.

De ambachten en neringen in de steden vormden nog steeds de publiekrechtelijke organisatie van het bedrijfsleven. Zij hadden een oude organisatie met rechtspersoonlijkheid en bezaten het monopolie van produktie en distributie. Zij waren geen garantie voor een echte waardering van de loonarbeid en sociale vooruitgang en zij betekenden tevens een rem op technische vooruitgang en vrijheid van onderneming. Door de opkomst van vrije bedrijven verminderde langzamerhand hun vat op het bedrijfsleven.

De dorpen, soms van een feodale heer afhankelijk, bezaten veelal een schepensbank. Een van de schepenen had de functie van burgemeester. Een college van bedezetters of pointers moest over de bewoners het aandeel van de bede verdelen, dat de dorpsgemeenschap aan de vorst verschuldigd was.

Vernieuwingspogingen

Vanaf het midden van de eeuw poogde de centrale overheid voortdurend de instellingen te moderniseren en de structuren meer efficiënt te maken. Deze pogingen gingen veelal samen met centralisatietendensen, maar vonden hun diepste oorzaak in de ontgoochelende krijgsv verrichtingen van de Habsburgse vorsten die, na ernstig beraad, geweten werden aan de verouderde instellingen en structuren

De onpartijdige rechtspraak van de Schepenen van Gedele. De Gentse stedemaagd, getooid met het zwaard en de weegschaal als symbolen van het recht, wordt omringd door de schepenen die de partijen aanhoren.

De stedelijke magistraat, hoewel door de centrale overheid aangesteld, bleef in veel plaatsen machtig en talrijk in aantal en bezat naast bestuurlijke en politieke, ook juridische bevoegdheid. Schildering door G. le Plat uit het eind van de 17de eeuw, die zich oorspronkelijk boven een schoorsteenmantel in het stadhuis van Gent bevond. Museum Bijloke, Gent.

van de Oostenrijkse monarchie.

Na de vrede van Aken (1748) verzetten de Collaterale Raden onder supervisie van de gevolmachtigde minister veel meer werk dan vroeger. Zij waren beter ingelicht en werkten serieuzer. De prachtige dossiers die zij hebben nagelaten, leggen nu nog een overtuigend getuigenis af van hun werkritme en competentie. Naar het oordeel van een kenner als J. Lefèvre hebben wij tijdens heel het *ancien régime* nooit zulke begaafde bestuurders gehad als in de periode 1750-1780. De Geheime Raad werkte aan de verjonging en de vernieuwing van de kaders der ondergeschikte besturen en pousseerde een nieuwe kerkelijke en culturele politiek. De Raad van Financiën bevorderde de opkomst van niet-corporatieve nijverheden en voerde zulke efficiënte beheersmethoden in, dat de Zuidelijke Nederlanden van dan af een gebied werden dat geld opbracht voor de Habsburgse monarchie. In het algemeen kan men stellen dat de regering zich voortaan inliet met werkterreinen waarvoor zij vroeger geen oog had. Hiertoe liet zij zich helpen door technische commissies, naar Spaanse traditie meestal junta of jointe geheten. Zo breidde het centrale gezag zijn controle over het land uit.

We vermelden de Junta voor de munt, voor de veepest, voor de betwiste gebieden, voor amortisatie van de kerkelijke goederen, de Commissie voor de liquidatie van de bezittingen van de jezuïetenorde, voor de organisatie van de studies, enzovoorts. Deze laatste commissie (1777-1794) moest het vacuüm, dat in het secundair onderwijs was ontstaan door de opheffing van de jezuïetenorde, opvullen door de stichting van de rijksscholen. Zij moest een studieprogramma opmaken, regelingen treffen voor de aanwerving van onderwijzend personeel, salarissen bepalen, schoolboeken uitkiezen, een reglement voor schooltucht en inwendige orde opstellen, enzovoorts. Blijvend werk deed de Junta voor Waterstaat (1772-1784). Zij kreeg een opdracht, die voordien nu eens als ressorterend onder de Geheime Raad dan weer als taak van de Raad van Financiën was gezien. Zij had bevoegdheid over het beheer van het hele Scheldebekken en kon de regelmatig weerkerende overstromingen onder controle krijgen. In 1774 richtte zij een waterbouwkundige school op. Zij zou later ook de bouw van de straatwegen onder haar controle krijgen.

De twee meest belangrijke nieuwe instellingen waren het reeds vermelde Bureau voor het Beheer van de In- en Uitvoerrechten, gewoonlijk *Bureau de la régie* geheten, en de Junta voor de Besturen en de Beden (*Jointe des administrations et des affaires des subsides*) in 1764 opgericht. Beide ressorteerden uiteindelijk onder de Raad van Financiën, de eerste via de raadsheer voor de douanerechten, de tweede via de thesaurier-generaal, die voorzitter werd, en de raadsheer verantwoordelijk voor de beden. Geen van beiden trad zelfstandig naar buiten op. Al hun missiven, richtlijnen en controles gebeurden uit naam van de Raad van Financiën. Het Bureau voor het Beheer van de In- en Uitvoerrechten bestond al vóór 1748 en vond zijn oorsprong in de privé sector. Het was in 1718 opgericht door de pachter van de douanerechten, de financier A.J. de Sotelet, met als doel het naleven van de aanslagvoeten van de douanerechten te controleren, de betrekkingen met de zakenlieden te onderhouden en de informatie te centraliseren. In 1737 bij de afschaffing van de pacht en de inning van douanerechten in eigen beheer nam de Raad van Financiën dit bureautje over en gaf er de naam *Bureau de la Régie* aan.

In 1752 werd de instelling omgevormd. Een ambtenaar van Franse afkomst Benoit-Marie Dupuy had hierin een groot aandeel. Als bijkomende taak werd aan het bureau de opdracht gegeven de economische ontwikkeling van het land te volgen. De economist-ambtenaar Henri Delplancq voerde als directeur de instelling vanaf 1765 tot een hoogtepunt van activiteit en invloed. In 1772 telde het bureau 42 personeelsleden, waarvan er verscheidene een hoge ontwikkeling hadden. Delplancq organiseerde een afdeling statistiek van in- en uitvoer, volgde de ontwikkeling der ondernemingen, verstreekte adviezen over het verlenen van nijverheidsoctrooien en douaneuitzonderingen en beschikte over veel, regelmatig binnenkomende informatie. Het bureau werd dikwijls door de Raad van Financiën of door een van zijn raadsheren om economische adviezen gevraagd. Op die

wijze werd het de inspirator van de nieuwe economische politiek van de regering, die na 1750 duidelijk een neo-mercantilistische richting ging en de vestiging van nieuwe nijverheden bevorderde. Ook de gevolmachtigde minister deed herhaaldelijk een beroep op de informatie van het bureau, dat hem heel wat rapporten bezorgde over de economische toestand van het land.

De Junta voor Besturen en Beden ontstond eveneens uit de hervorming van een reeds bestaand organisme, de Junta voor de Auditie van de Rekeningen. Deze instelling was in 1749 opgericht. Ze gaf echter te weinig rendement en was daarom na 15 jaar activiteit afgeschaft ten voordele van een nieuwe formule.

De nieuwe junta kreeg van de aanvang af vier jonge begaafde full-time-medewerkers met de graad van auditeur, een actuaaris en een aantal klerken. Zij volgden de gewestelijke en lokale besturen op de voet, controleerden hun fiscaliteit, aanbestedingen en beheer en drongen hun een aantal moderne boekhoudkundige en financiële technieken op. De junta was een belangrijke stap naar een groter overwicht van het centraal gezag. Na achttien jaar werken kon zij niettegenstaande taai verzet van de ondergeschikte besturen een volledige inventaris voorleggen van alle belastingheffingen, verplichtingen en schulden van alle administraties van het land en wijzen op de resultaten van de doorgevoerde hervormingen. Voor het eerst wist een vorst van het *ancien régime* welke verplichtingen op zijn land drukten.

De regeringscommissarissen, die de Junta regelmatig naar alle gewesten en steden uitsuurde, moesten niet alleen de fiscaliteit en de openbare schuld saneren en moderne bestuurstechnieken invoeren, zij moesten tevens het geïnspecteerde bestuur op de voet blijven volgen. Zo namen zij enigszins de rol van de Franse intendanten over. Dank zij hun medewerking kon de regering rationalisaties doorvoeren in de gewestelijke en stedelijke organen. De meeste steden kregen in de loop van de jaren 1765-1780 reglementen voorgeschreven, die hun administratie hervormden. Het aantal schepenen en pensionarissen werd in tal van plaatsen verminderd, en in sommige steden kregen bepaalde schepenen eigen attributies als bij voorbeeld financiën, openbare werken, personeelszaken, administratieve aangelegenheden, zoals te Gent in 1780. In de veelheid van de officiën werd besnoeid, de ontwikkeling van het corporatisme werd afgeremd, documentatie aangelegd over de economische activiteit van steden en gewesten, en richtlijnen gegeven voor een betere en uniforme inschrijving van de gegevens van de burgerlijke stand in de parochieregisters.

Onder uiterlijke schijn van rust gingen aan het einde van het Theresiaanse bewind pogingen tot vernieuwing van instellingen en kaders schuil. Zeker zouden nieuwe instellingen en structuren hieruit zijn voortgekomen, indien Jozef II deze ontwikkeling niet vóór haar rijping had afgebroken. Alle elementen om een centrale regering te vormen in de moderne zin van het woord, waren aanwezig. Wat de keizer deed was vooral een rationaliseren en coördineren van iets dat nog ongeordend en chaotisch leek. Alleen deed hij het te abrupt en zonder dat de openbare opinie erop was voorbereid.

Standenstructuur en fiscaliteit

De Zuidelijke Nederlanden bleven in de 18de eeuw een standenstaat. De politieke rol van de adelstand was echter praktisch uitgespeeld. Invloed kon een lid daarvan alleen nog uitoefenen in een schepencollege of als bezitter van een officie (ambtsadel), als hoog officier in het leger of als groot eigenaar van gronden en renten. Zijn stand was daarbij niet hermetisch gesloten: vele rijke kooplieden kochten in de loop van de eeuw hun opname in de adel. Het is typerend voor de groei van een zekere democratische geest dat iedereen meer en meer gelijk werd voor de wet. Afgezien van een aangevochten *privilegium fori* hadden de geestelijken en ook de edellieden wel recht op bepaalde eerbewijzen, maar werden in principe samen met het gewone volk en op gelijke wijze belast bij nieuwe fiscale verordeningen. Fiscale vrijstellingen en privileges werden vooral na 1750 herhaaldelijk met duidelijke instemming van de hoogste regeringsinstanties aangevallen, verminderd of afge-

schaft: zo kon een decreet van 1758 in Vlaanderen in belangrijke mate de vrijstelling van de verbruikstaksen afschaffen en het jaar daarop de exemptie van de Aalsterse pastoors inzake de taille annuleren. Maria-Theresia was zich zo bewust van de rol die zij in deze evolutie naar gelijkberechtiging speelde, dat zij nog tijdens haar leven op het mausoleum dat zij voor zich zelf bestemde, liet beitelen: *'Tributorum aequitatem instauravit'* ('Zij voerde de gelijkheid van lasten in'). Clerus en adel bleven nog wel vrij van prestaties als huisvesting van troepen. Andere vrijstellingen vloeiden voort uit bepaalde tegenprestaties voor de gemeenschap: voor een aantal kloosters – meestal bedelorden – het verrichten van geestelijke diensten; voor leden van schepenbanken, belangrijke ambtenaren of magistraten, de lage vergoedingen voor hun taak; voor de posthouders, hun soms ongunstige taak in het verkeer van brieven en berichten; voor nieuwe nijverheden, de werkverschaffing, enzovoorts.

Het land kende nog steeds twee soorten belastingen: de zetting of taille, veelal door schatters of bedezetters vastgelegd volgens de 'gestaetheyd', het bezit en het inkomen, en de taks op de verbruiksgoederen. De wijze van innen van deze laatste evolueerde meestal van verpachting naar eigen beheer en dit niet zelden via het regime van admodiatie of geïnteresseerde regie. Bij de admodiatie deelde de overheid in de ontvangst, die de prijs van het contract overtrof, en oefende zij toezicht uit op de ontvangsten. Er deden zich ook wijzigingen voor in de fiscaliteit zelf. Kadasterhervormingen werden doorgevoerd in Namen (1763), Henegouwen (1766), Luxemburg (1767) en Limburg (1787). Op een aantal plaatsen werd, onder druk van de Junta der Besturen, een aantal heffingen gewijzigd, die tot dan toe het vrije verkeer van goederen in het binnenland en de gelijkheid van concurrentievoorwaarden over het hele territorium onmogelijk maakten. De Junta had het bijzonder gemunt op de taksering van de produkten, die van buiten de stad of gewoon uit andere provincies werden ingevoerd. Zo ontmoet men in de groeiende gelijkheidsbetrachtingen, die alle standen gelijkberechtigd en gelijk verplicht wilden maken, en in de evolutie van de fiscale aanslagen dezelfde tendensen, die ook de evolutie van de instellingen kenmerkten. Zij vonden steun in salondiscussies en stuitten bij een deel der gegoede klassen nog op weerstand. Doch ook hier was een stille groei naar een andere samenleving merkbaar.

Het politieke en religieuze leven na 1480

*Gewapende landsknechten.
Gravure van Erhard Schoen,
begin 16de eeuw.
Koninklijke Bibliotheek,
Brussel.*

Crisis als cesuur 1482-1494

De erkenning van Maximiliaans regentschap en de vrede van Atrecht

'Weest doch mijn kinderens vriend,
Ende mijnen man wilt doen bestant
Ende zijt eendrachtich in u lant.'

Aldus liet een volkslied hertogin Maria van Bourgondië verzuchten op haar sterfbed.¹ Haar overlijden te Brugge op 27 maart 1482, ten gevolge van een jachtongeval, volgde amper vijf jaar na de rampzalige veldslag voor Nancy, waarin haar vader, Karel de Stoute, was gesneuveld. Daarmee kwam voor de Nederlanden een einde aan het roemrijke bewind van het Bourgondische huis. Voortaan zouden deze gewesten voor hun vorsten slechts een onderdeel zijn van een veel uitgestrekerijk en, ofschoon die vorsten zich steeds de natuurlijke heren en erfgenamen van deze landen konden noemen, de Nederlanden hebben sindsdien vaak de indruk gehad niet méér te zijn dan een aanhangsel van een grootser geheel en bestuurd te worden als wingewesten van een vreemde dynastie.

De stervende hertogin vreesde inderdaad grote moeilijkheden voor haar gemaal, Maximiliaan van Oostenrijk, en voor een bedreiging van de eendracht van haar onderdanen, want reeds sinds 1480 had Gent een harde oppositiepolitiek tegen zijn beleid gevoerd. Drie dagen vóór haar dood had Maria nog als haar uiterste wil te kennen gegeven dat haar gemaal tot de meerderjarigheid van haar zoon Filips de voogdij over haar beide kinderen en het regentschap over haar landen zou voeren. Dit was de enige rechtstitel waarop Maximiliaan zich kon beroepen om het bewind waar te nemen, want zijn huwelijkscontract met Maria had uitdrukkelijk gestipuleerd dat hij geen aanspraken op haar erfenis kon maken.

Terecht mocht Lodewijk XI van Frankrijk, ofschoon zelf reeds getekend door zijn naderend einde, zich verheugen bij het nieuws van het sterven van de laatste telg van het Bourgondische geslacht. Hij voorzag immers dat, nu de eigen bij het volk geliefde jonge vorstin was weggefallen, de Oostenrijkse gemaal nog maar weinig kans maakte het hertogelijk gezag verder te herstellen, dat bij het verdwijnen van Karel de Stoute een inzinking had gekend. En ook dat de Nederlanden, economisch en financieel uitgeput door de zich voortslepende oorlogen waarin zij sinds Karel de Stoute waren gewikkeld, niet langer bereid zouden zijn voor de Oostenrijker hun welvaart en welstand op te offeren.

Reeds op de vergadering van de Staten-Generaal, die eind april 1482 te Gent samenkwamen om te beraadslagen over het verzoek van Maximiliaan om officieel als voogd van zijn kinderen en als regent te worden erkend, bleek het wantrouwen tegenover deze schoonzoon van de gehate Karel de Stoute, die zo onomwonden in de politieke voetstappen van zijn autoritaire en veeleisende schoonvader trad. De Brabantse afgevaardigden, die traditioneel het eerst het woord mochten voeren, hadden nogal wat bedenkingen tegen de eigengereide politiek van Maximiliaan, maar zij sloten zich toch aan bij Henegouwen en Holland die Maximiliaan als regent aanvaardden.

Ofschoon Maximiliaan gepoogd had Gent en Vlaanderen te paaien met enige toegevingen, onder meer door een aantal hun onwelgevallige ambtenaren en magistraten de laan uit te sturen, viel de woordvoerder van de Leden van Vlaanderen, de Gentse pensionaris Willem Rijn, de Brabantse kritiek bij en weigerde zich uit te spreken over de erkenning van Maximiliaan als regent. Zonder diens verzoek daartoe formeel af te wijzen, vermeden de Vlaamse afgevaardigden ook

Graftombe van Maria van Bourgondië (1457-1482) in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge, vervaardigd door de Brusselse edelsmid Pieter de Beckere in 1495-1502.

Met het overlijden van de hertogin op 27 maart 1482 kwam een eind aan het bewind van het Bourgondische huis in de Nederlanden. Haar echtgenoot Maximiliaan zou tijdelijk de voogdij over haar beide kinderen en het regentschap over de Nederlanden voeren.

op de volgende bijeenkomsten een duidelijke positie in te nemen. In feite hadden de Drie Leden van Vlaanderen (Gent, Brugge en Ieper) onmiddellijk na het overlijden van de hertogin het bestuur van het graafschap in handen genomen. Maximiliaan had lijdzaam toegezien, in de hoop ook hierdoor Vlaanderen voor zich in te nemen. Zijn onzekere houding, mede ingegeven doordat zijn kinderen in handen van de Gentenaars waren, had als enig resultaat gehad de Vlamingen nog meer aan te moedigen. Ondanks de oppositie van Vlaanderen besloten de Staten-Generaal niettemin op 2 mei 1482 Maximiliaan als regent te erkennen. Op deze en de volgende vergaderingen was tevens naar voren gekomen dat de Nederlanden de oorlog met Frankrijk hartgrondig beu waren. Zelfs de hoge eisen die Lodewijk XI voor het sluiten van een definitief vredesverdrag stelde en die hun door Maximiliaans gezanten waren voorgelegd, verminderden hun vredeswil niet. Om de Staten-Generaal niet tegen zich in het harnas te jagen, legde Maximiliaan er zich bij neer samen met hen de vredesonderhandelingen voort te zetten.

In Vlaanderen bleven de Drie Leden de grafelijke macht uitoefenen. Zij leefden in de waan dat hun uur gekomen was om het programma van zelfbestuur, zoals zij het in 1477 hadden geformuleerd in het Groot Privilegie, te verwezenlijken. Op 12 juli 1482 sloten zij daartoe een plechtige en eeuwige alliantie. Gent, Brugge en Ieper, 'presenterende de hoofdsteden ende tgeheel lichame slands van Vlaendren' ontvouwdan daarin een hoogdravend programma van zelfbestuur en een regelrechte aanval op buitenlandse en egoïstische vorsten, waartegen zij zich zelf en de kleinere steden en het land zouden beschermen. In onderling overleg ook wilden zij de welstand en de vrijheden van Vlaanderen verdedigen, de machtsmisbruiken van vorstelijke ambtenaren en van regenten beteugelen en de belangen van de kinderen van Maria van Bourgondië behartigen.² De Franse militaire dreiging tegen het Westkwartier, die met de inname van Ariën (Aire) en 28 juli 1482 een pijnlijk concrete vorm aannam, deed reeds bijna de unie uiteenspatten, daar hier tegen de hulp van Maximiliaan onontbeerlijk was. Op een samenkomst te Ieper in augustus werden contacten gelegd tussen de Leden en Maximiliaan, die daar ook de adel, de clerus en de steden van het Westkwartier had uitgenodigd, waarvan hij hoopte dat zij Gent mede onder druk zouden zetten. Samen met Brugge en Ieper bleken zij wel geneigd de overige gewesten te volgen in hun erkenning van Maximiliaan als regent, maar het veto van Gent konden de beide overige hoofdsteden, gezien de aangegane unie, niet negeren. Sterker nog, op de bijeenkomst van de Staten-Generaal te Aalst begin oktober wisten de Vlaamse afgevaardigden onder impuls van de Gentenaars met Brabant en Henegouwen een alliantie te sluiten, die volledig in de lijn lag van de unie der Vlaamse hoofdsteden. De verbonden gewesten zouden drie of vier maal per jaar samenkomen en elkaar hun moeilijkhe-

den voorleggen. Hun onderlinge geschillen zouden door een scheidsgerecht worden beslist. Tevens spraken zij af de jonge Filips beurtelings onder hun hoede te nemen, de kosten van diens huishouding gezamenlijk te dragen en deze strikt gescheiden te houden van die van Maximiliaan. De leden van Filips' huishouding zouden uitsluitend Nederlanders moeten zijn. Het is duidelijk dat ook deze federatie tegen Maximiliaan en zijn vertrouwelingen gericht was en in menig opzicht geïnspireerd werd door de principes van het Groot Privilege van 1477. De eendrachtige afvaardigingen zetten tevens de aartshertog onder druk om aan alle eisen van Lodewijk XI toe te geven. Alleen Holland kon begrip opbrengen voor het standpunt van Maximiliaan en hield zich afzijdig. Maximiliaan moest wel toegeven, ook al omdat ondertussen in Luik, Gelre en Utrecht onlusten, waarin Lodewijk XI de hand had, waren uitgebroken, terwijl deze er bovendien in geslaagd was, door met Edward IV een wapenstilstand te sluiten, hem van zijn machtige Engelse bondgenoot te beroven. De vrede werd op 23 december 1482 te Atrecht getekend. Het was een ironie van het lot dat deze vrede de voordelen van het gelijknamige verdrag van 1435 wegvaagde. Maximiliaan moest dulden dat zijn driejarig dochtertje Margaretha aan de dauphin van Frankrijk als bruid werd toegewezen; in afwachting van de wettelijke leeftijd voor de huwelijksvoltrekking zou zij aan het Franse hof worden opgevoed. Haar bruidsschat, bestaande uit Artesië, Bourgondië, de landen en heerlijkheden van Mâcon, Auxerre, Salins, Bar-sur-Seine en Noyers, zou echter onmiddellijk de Franse koning ter hand gesteld worden. Het Parlement van Parijs werd in zijn rechtsmacht over Vlaanderen hersteld. Van zijn kant beloofde Lodewijk XI slechts de enkele bezette plaatsen in Luxemburg te ontruimen, af te zien van zijn aanspraken op de kasselrijen Rijsel, Dowaaï en Oorschie en de vijanden van de Bourgondische gewesten niet langer te ondersteunen. De vredeswil der Nederlandse gewesten moet wel bijzonder sterk geweest zijn en hun particularisme ontstellend kortzichtig om een dergelijk gebied, nagenoeg één derde der Bourgondische erflanden volgens Maximiliaan, aan Frankrijk prijs te geven. Door de vrede echter ontnamen de gewesten Maximiliaan een deel van de macht die hij als oorlogsleider had kunnen uitoefenen en Commynes vermoedde bovendien dat een dergelijke gebiedsafstand Vlaanderen en Gent niet ongevallig was 'pour affaiblir leur seigneur'.

Maximiliaans ingrijpen in Luik, Utrecht en Gelre

De vrede was een kwade zaak voor de Franse bondgenoten in de Nederlanden die aan hun lot werden overgelaten en nu de volle aandacht van Maximiliaan kregen. Op 31 januari 1482 had Lodewijk van Bourbon, de Bourgondische prins-bisschop van Luik, een alliantie gesloten met Maximiliaan om zich veilig te stellen tegen de ondernemingen van Willem van de Marck, die zijn gezag betwistte en die door Lodewijk XI werd ondersteund. Niettemin wist Willem zich in augustus meester te maken van de stad Luik, nadat hij, naar men zei, eigenhandig de bisschop had neergestoken. Hij liet er zich als voogd van het prinsbisdom erkennen. Onder impuls van Leuven reageerden de Staten van Brabant en Maximiliaans legerleiders onmiddellijk. Hun troepen vielen het prinsbisdom binnen en konden Willem van de Marck, door Lodewijk XI aan zijn lot overgelaten na de vrede van Atrecht, te Hollogne-sur-Geer een verpletterende nederlaag (9 januari 1483) toebrengen. Het duurde niettemin verscheidene maanden eer het prinsbisdom gepacificeerd was en de nieuwe bisschop Jan van Horn bezit kon nemen van zijn zetel. Willem van de Marck trad zelfs in dienst van Maximiliaan, maar diens ijveren, mede ingegeven door de Brabanders, voor een splitsing van het bisdom Luik was zonder resultaat gebleven.

In Utrecht ondervond David, de bastaardzoon van Filips de Goede, eveneens reeds jaren moeilijkheden om zijn bisschoppelijk gezag te handhaven. Op 1 februari 1482 had Jan van Montfoort, de stadskapitein van Utrecht en sympathisant met de anti-Bourgondische factie der Hoeken in Holland, Engelbert van Kleef, de jongere broer van hertog Jan II van Kleef, als ruwaard in het Sticht laten erken-

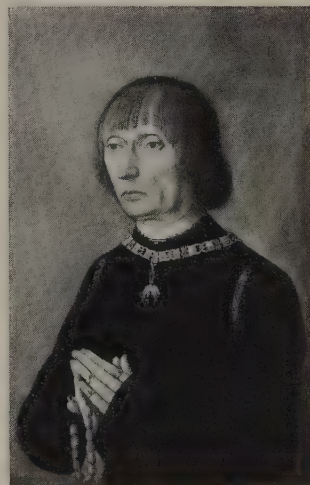
nen. Jan van Kleef zelf bleef in Gelre Maximiliaan weerstreven, waar hij praktisch meester was over de Veluwe en over Arnhem. De oorlog tussen de voor- en tegenstanders van bisschop David verliep veeleer als een onoverzichtelijke reeks van lokale schermutselingen en wederzijdse plundertochten. Een van die incidenten, waarin Jan van Schaffelaar zich zelf van de belegerde toren van Barneveld wierp om zijn makkers van uitmoording te redden, is een der populairste heldenfeiten geworden van de Nederlandse historie.

Een machtsgreep van de Utrechtse burgerij om David weer binnen te halen mislukte en de ongelukkige bisschop werd op een mestkar naar een Amersfoortse gevangenis gevoerd. Daarop sloeg Maximiliaan in juli 1483 zelf het beleg voor Utrecht. De stad capituleerde op 31 augustus; in de volgende maanden kwam het hele Sticht opnieuw in handen van David, die echter Maximiliaan als wereldlijk voogd naast zich moest dulden. Van zijn kant zag de hertog van Kleef zich in december verplicht zijn troepen uit Arnhem en de Veluwe terug te trekken, zodat Maximiliaan zich opnieuw volledig landsheer van Gelre kon noemen.

De onderwerping van Vlaanderen en de hervatting van de Franse oorlog

Het was hoog tijd dat Maximiliaan zijn aandacht weer aan Vlaanderen kon besteden. Op initiatief van Gent was zijn minderjarige zoon er sedert 10 januari 1483 als graaf erkend en de Leden voerden er het bewind in diens naam, daarbij openlijk sympathiserend met de Franse koning. Lodewijk XI verleende op 22 januari 1483 de Drie Leden zelfs het recht commissarissen voor de wetsvernieuwingen aan te stellen, zodat de grote steden praktisch heer en meester waren in hun kwartier. Ieper profiteerde ervan om, gerugsteund door Franse gerechtsofficieren en gewapende benden, de opbloeiende plattelandsdraperie rondom de stad uit te roeien. In april 1483 had Maximiliaan de onderhandelingen met de Leden over zijn erkenning in Vlaanderen heropend. Brugge was wel geneigd daarop in te gaan en zelfs het kwartier van Gent ondernam stappen in die zin bij zijn halsstarrige hoofdstad. Tegen een geldelijke schadeloosstelling verklaarde Maximiliaan zich tenslotte bereid tijdelijk van het regentschap af te zien en Vlaanderen in naam van zijn zoon te lateren regeren door een regentschapsraad, bestaande uit heren van den bloede en een gelijk aantal bestuurders, aan te wijzen door de Drie Leden. Pas nadat Brugge de betaling van de door hem geëiste 20 000 kronen per jaar nagenoeg uitsluitend voor zijn rekening had genomen, kon Gent worden overtuigd. Op 5 juni 1483 verleende Maximiliaan zijn instemming met de installatie van een voorlopige regentschapsraad. Hij gaf hiertoe volmacht aan Adolf van Kleef, heer van Ravenstein, Filips van Bourgondië, heer van Beveren, en Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse, om samen met drie regenten, aangewezen door de Drie Leden, het bewind in Vlaanderen te voeren.³ Nog geen maand later bleek bovendien de Gentenaar Adriaan Vilain, heer van Ressegem, ook zitting te hebben gekregen in de raad in zijn kwaliteit van kamerheer van de jonge Filips.

Zo gauw de orde in het Noorden was hersteld, achtte Maximiliaan de tijd rijp om de voorlopige Vlaamse regentschapsraad af te schaffen. Hij voelde zich des te sterker, daar Lodewijk XI († 30 augustus 1483) werd opgevolgd door de dertienjarige Karel VIII, aan wie hij onmiddellijk zijn verwerping van de vrede van Atrecht liet melden. Tevens ontplooidde de aartshertog een koortsachtige diplomatieke activiteit om een internationale alliantie tegen Frankrijk op de been te brengen, waarin hij ook de grote Franse vazallen hoopte te betrekken. In het bijzonder wilde hij de hertog van Bretagne door een huwelijk met diens dochter nauwer aan zich binden. Maximiliaans weigering de Vlaamse gezanten, die Karel VIII met zijn kroning waren gaan feliciteren en op hun terugreis waren gevangen genomen, vrij te laten, gold als een uitdaging zowel aan Vlaanderen als aan Frankrijk. In oktober 1483 ontzegde hij daarenboven de regentschapsraad in Vlaanderen alle bevoegdheid. Bemiddelingspogingen van de Staten-Generaal en van de Orde van het Gulden Vlies tussen de vorst en de Vlaamse Staten konden niets uithalen. Beide partijen bleven bij hun standpunt en met brieven en schotschriften probeer-

Portret van Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse (gest. 1492).

Met Adolf van Kleef en Filips van Bourgondië werd Lodewijk van Brugge door Maximiliaan in juni 1483 aangesteld als lid van een regentschapsraad die in naam van Maximiliaan tijdelijk het bewind in Vlaanderen zou voeren. Anoniem schilderij, circa 1470. Groeninge museum, Brugge.

den zij de publieke opinie voor zich te winnen. Een militaire expeditie van Maximiliaan door Vlaanderen langs Rijsel en Brugge in februari 1484 had als enig resultaat dat zijn aanhangers in de Zwinstad zich compromitteerden en door meer radicalen aan de dijk werden gezet. Om Brugge onder druk te zetten beval Maximiliaan de buitenlandse kooplieden de Zwinstad te verlaten (april 1484); omgekeerd beletten de Leden van Vlaanderen hun het bezoek aan Antwerpen, ook door een embargo in de Scheldemonding. De hinder die de handel van Brabant, Zeeland en Holland hiervan ondervond, heeft deze gewesten nader gebracht tot Maximiliaan, die reeds in mei 1484 had mogen beleven dat de heren van den bloede Adolf van Kleef, heer van Ravenstein, en Filips van Bourgondië, heer van Beveren, zich uit de Vlaamse regentschapsraad hadden teruggetrokken. Er bleef de Drie Leden niets anders over dan Frankrijk volledig in de kaart te spelen, met welk land zij zich officieel op 25 oktober 1484 en opnieuw in februari 1485 verbonden. De gespannen toestand in Frankrijk maakte dat zij hiervan niet veel profijt trokken en de Vlaamse gelegenheidstroepen konden moeilijk op tegen de Duitse en Zwitserse beroepssoldaten van Maximiliaan, bovendien omringd door de Henegouwse en het grootste deel van de Brabantse adel. Op 22 december 1484 spraken de Staten-Generaal zich trouwens uit voor steun aan de aartshertog. Reeds op 26 november hadden zijn divisies bij verrassing Dendermonde ingenomen en achtereenvolgens werden de andere Vlaamse steden onderworpen. Brugge capituleerde op 21 juli en in Gent stak de vredespartij, geleid door het schippersambacht dat zware verliezen leed tijdens de oorlog, de kop op. Enkele rebellenleiders, Daniël Onrede en Willem Rijn, werden onthoofd; anderen vluchtten naar

Maximiliaan verscheurt de privileges van Gent. De stad verloor op 22 juli 1485 alle privileges die haar sinds 1477 waren verleend en moest de magistraat veranderen naar de wensen van Maximiliaan als straf voor het geboden verzet. Houtsnede, 16de eeuw. Oesterreichisches Nationalbibliothek, Wenen, Codex 3032 fol. 327 v°

Frankrijk of werden gevangen gezet. Bij de vrede van Sluis (28 juni 1485) erkenden de Drie Leden Maximiliaan als regent en voogd van Filips, die echter zelf in het graafschap moest blijven resideren. Naar aanleiding van een rel met enkele Duitse soldeniers scheen Gent in juli opnieuw de trom te roeren. De wanordelikheden werden gemakkelijk onderdrukt en de stad werd zwaar gestraft (22 juli 1485) met het verlies van alle privileges haar sedert 1477 verleend, en met een vernieuwing van de magistraat, naar de wensen van Maximiliaan. Filips verliet Vlaanderen om in Mechelen te gaan resideren. Op 18 oktober 1485 herstelde Maximiliaan ook het Brugse Vrije als vierde Lid van Vlaanderen. Op de dag zelf van de Gentse vernedering was de Luikse prins-bisschop Jan van Horn verplicht om zich tegen de aanhangers van de vermoorde Willem van de Marck te verdedigen, met Maximiliaan een alliantie te sluiten en deze als voogd van het prinsbisdom te erkennen.

De nieuwe opstand van Gent en Brugge

Maximiliaan kon nu aan zijn belangen in het Duitse Rijk denken. Hij liet de Nederlanden over aan de zorgen van Filips van Kleef, zoon van Adolf, en aan die van kanselier Jean Carondelet, van graaf Engelbert van Nassau, en van enkele militaire leiders, om er in juni 1486 triomfantelijk als Rooms-Koning terug te keren. De daaropvolgende maand kwam zijn vader, keizer Frederik III, de nieuwe rijke gebieden die het Habsburgse huis had verworven, bewonderen. Vertrouwend op zijn nieuwe aanzien en macht bleek Maximiliaan vastbesloten de volledige Bourgondische erfenis terug te winnen. Hij rekende daarbij op de ontevredenheid die het eigenmachtig bewind der Beaujeu's in Frankrijk bij de grote vazallen verwekt had. In tal van manifesten stelde hij zijn bezwaren tegen de koninklijke gunstelingen aan de orde en op 13 december 1486 sloot hij een formeel verbond met hertog Lodewijk van Orleans en Jean d'Albret, die de titel voerde van koning van Navarra, om de Franse regering omver te werpen. De vijandelijkheden hadden zich tot dan toe hoofdzakelijk beperkt tot Franse kaperijen op zee en in de haven van Brugge, en schermutselingen aan de grens. Een van Maximiliaans kapiteins had niettemin Terwanen weten te bezetten (juni 1486). De eigenlijke veldtocht onder Maximiliaan zelf werd, ondanks de indrukwekkende benden huursoldaten en de zware ruitery, een mislukking. Sint-Omaars werd weliswaar veroverd, maar de naderende winter legde de krijgsverrichtingen stil en de werkeloze troepen maakten zich door hun bandeloosheid in de Nederlanden bijzonder gehaat. De zomercampagne bracht belangrijke successen voor het Franse leger, geleid door Filips van Crèvecœur, heer van Esquerdes, die Sint-Omaars en Terwanen heroverde, terwijl de Bourgondische kapiteins bij Béthune in een hinderlaag werden gelokt. Onder de vele edelen, die door de Fransen bij die gelegenheid werden gevangen genomen, bevond zich ook Karel van Gelre. Weldra zou hij in Gelre zelf als rivaal tegen Maximiliaan worden uitgespeeld.

Het prestige van de Rooms-Koning was door zijn militaire mislukkingen ernstig ondermijnd. Zijn onderdanen morden over de overlast die zij in deze rampzalige oorlog te lijden hadden van de Fransen en van de eigen troepen, en over de zware geldelijke offers die hun werden opgelegd. In september 1487 verschenen de verbannen Gentse leiders Jan van Coppenhole en zijn vriend, Adriaan Vilain, die kort voordien uit de Vilvoordse gevangenis was ontsnapt, weer te Gent en bij de wetsvernieuwing van 4 november kregen zij opnieuw de overhand in de stad. Op hun aanstoken ging Gent niet op de noodbeden van Maximiliaan in en riep de stad de rest van Vlaanderen, Henegouwen en Brabant op zich weer aaneen te sluiten om de naleving van de vrede van Atrecht van Maximiliaan af te dwingen.

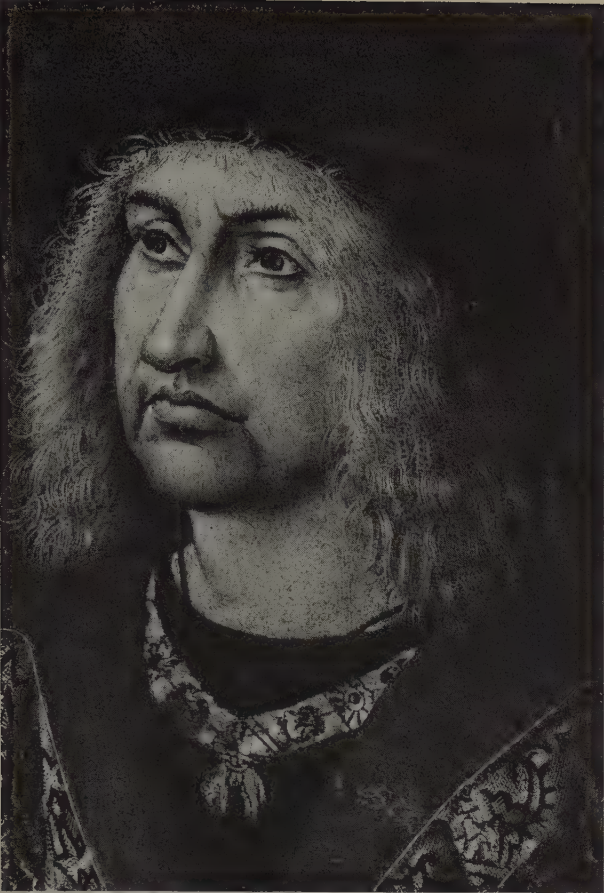
In feite kreeg Gent alleen steun van Karel VIII van Frankrijk, die de stedelijke privileges bevestigde en de stad zelfs permissie gaf in naam van graaf Filips munt te slaan en grafelijke ambtenaren en stedelijke magistraten aan te stellen. De

Gentse muntslag was bovendien een repliek op de uitgiften die Maximiliaan als Rooms-Koning en 'vader van Filips' te Brugge eigenmachtig liet verrichten om zijn slinkende schatkist te spekken. De Gentse milities maakten zich meester van Kortrijk en Franse troepen teisterden de streek van Broekburg en St.-Winoksbergen. Brugge, waar Maximiliaan sinds december verbleef, weifelde aanvanke-lijk, maar toen de Rooms-Koning aanstalten maakte om er zijn militaire positie te verstevigen, kwamen de ambachten in beroering. Zij sloten de poorten en Maximiliaan werd als het ware hun gevangene. Vanaf 5 februari 1488 werd hij trouwens daadwerkelijk opgesloten, terwijl zijn trouwste aanhangers en dienaren door de ambachten werden berecht. De stad werd niettemin niet bereid gevonden zich hals over kop aan de aanmatigende leiding van Gent over te geven. De Gentenaars hadden niet gearzeld een Frans garnizoen binnen hun muren te ontvangen en gemene zaak te maken met de Franse koning, die op 7 maart nogmaals had afgekondigd allen die zich tegen Maximiliaan zouden keren onder zijn bescherming te nemen.

De gevangenzetting van de Rooms-Koning verwekte enorme beroering in geheel West-Europa, tot aan het pauselijke hof toe. In de Nederlanden zelf riep zijn zoon Filips te Mechelen de Staten-Generaal bijeen om er over de vrijlating van Maximiliaan overleg te plegen. Brugge en Gent verschenen niet op de afspraak en eisten in hun overmoed dat de samenkomst in Gent zou plaatsvinden. Op dit punt kregen zij hun zin, maar spoedig bleek dat hun radicale houding de overige gewesten afschrikte en dat zij zelfs in Vlaanderen niet overal gevolgd werden. Met name Ieper distantieerde zich. Ondertussen hadden Maximiliaans legerleiders een ware terreuroorlog tegen de beide opstandige hoofdsteden ontketend. Filips van Kleef was erin geslaagd Sluis te bemachtigen en was aldus in staat de Brugse handel lam te leggen. Van zijn kant kondigde keizer Frederik III de komst van een Duits leger aan om de Vlamingen te straffen voor de gevangenneming van zijn zoon. De druk werd zo groot dat in Gent en in Brugge de gematigden meer gehoor kregen en op toenadering konden aansturen, met des te meer gemak daar, met het oog op Maximiliaans veiligheid, hun heel wat toegevingen werden voorgespiegeld. Op 12 mei 1488 werd te Gent door Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Zeeland een vergelijk bezegeld dat de opstandelingen nagenoeg hun zin gaf en dat op 16 mei door Maximiliaan werd bekrachtigd voor de ganse Nederlanden.⁴ In Vlaanderen zou het bewind in naam van Filips worden gevoerd door een raad van hoge edelen, terwijl in de overige gebieden Maximiliaan het regentschap behield. Filips zou beurtelings in de verschillende landen verblijven en op gemeenschappelijke kosten en vooral uit de domeininkomsten worden onderhouden. Alle vreemde troepen moesten de Nederlanden verlaten en de vorstelijke ambtenaren en raadsheren mochten geen vreemdelingen zijn. Een gemeenschappelijke stabiele munt zou worden uitgegeven en over oorlog en vrede zou men in onderling overleg beslissen. De vrede van Atrecht met Frankrijk werd bevestigd. Jaarlijks zouden de statenafgevaardigden der diverse landen samenkomen om de onderlinge geschillen en de schending van hun privileges te beslechten. Elke inbreuk op de gesloten overeenkomst, die het gewestelijk particularisme en de vorstelijke onmacht in de Nederlanden als het ware bezegelde, zou stuiten op het gemeenschappelijk verzet der gewesten. Het moet voor de Franse koning een bijzondere genoegdoening zijn geweest dat hij als borg voor de uitvoering ervan werd beschouwd. Om uit zijn gevangenschap te worden ontslagen heeft Maximiliaan op de regeling zonder aarzelen de eed afgelegd. Onder het drietal edelen die hij als borg voor de naleving ervan aanwees, was Filips van Kleef, die daarbij opdracht kreeg Gent bij te staan, mocht de Rooms-Koning zijn beloften schenden.

De Nederlandse opstand onder leiding van Filips van Kleef

Had Maximiliaan nooit de bedoeling de hem afgedwongen eed gestand te doen, of is hij gezwicht voor de wraaklust van zijn vader Frederik III? Hoe dan ook, reeds

*Portret van Albrecht van Saksen
(1443-1500).*

*De hertog werd in 1488 door
Maximiliaan als stadhouder
over de opstandige
Nederlanden aangesteld en
wist reeds in het jaar daarop
een aantal steden aan zijn
gezag te onderwerpen.*

*Schilderij door Vlaams
meester, circa 1491.
Staatliche Gemäldegalerie,
Dresden.*

eind mei verschenen diens Duitse troepen voor Gent om de stad voor haar rol in de opstand te straffen. In overeenstemming met de door hem aangegane verbintenis koos de gijzelaar Filips van Kleef de zijde van de Gentenaars en verdedigde samen met Coppenhole en Ressegem de bedreigde stad. De meeste Vlaamse steden sloten zich bij hen aan. Sluis, in handen van de getrouwen van Filips van Kleef, werd de operatiebasis van de Hoekse ballingen. Onder Jan van Montfoort en jonker Frans van Brederode wisten zij bij verrassing Rotterdam en Woerden te nemen en enkele maanden later ook Geertruidenberg. In het prinsbisdom Luik kon Filips van Kleef rekenen op de steun van Everard van de Marck, die er sinds 14 maart 1488 met Franse hulp de macht had veroverd. In Brabant openden de hoofdsteden Brussel en Leuven onder druk van de ambachten in september 1488 hun poorten voor Filips van Kleef en zij werden daarin gevolgd door de kleinere steden uit hun kwartieren. De beloofde Franse militaire hulp bleef weliswaar ver beneden de verwachtingen, daar Karel VIII zijn aandacht toespitste op Bretagne waar, door het overlijden van hertog Frans (9 september 1488), belangrijke gebiedsafronding voor het grijpen lag ten koste van het gebied van een minderjarige vorstin, die weliswaar verloofd was met Maximiliaan en gesteund werd door Engeland. Voorlopig wogen de strijdkrachten van Filips van Kleef nog op tegen die van Maximiliaan, die slechts kon rekenen op Henegouwen, Antwerpen en Mechelen, de meeste Hollandse en Zeeuwse steden en op zijn vreemde huurtroepen. Gezien de benarde staat van zijn geldmiddelen moesten zijn benden leven op het land en dat wekte meer verzet op dan dat zij hem steun verschaften. De beide tegenstanders verkozen elk een aantal grotere steden stevig in handen te houden en daarbuiten elkaar te bekampen door raids in het vijandig gebied en aanvallen op kleinere steden of forten te ondernemen. Beide partijen bestookten elkaar bovendien met schotschriften en vredesvoorstellen. De verwarde, uitputtende en vernielende burgeroorlog leek zich zonder uitkomst te zullen voortslepen, daar Gent onder de radicale Coppenhole, meer nog dan de trotse Filips van Kleef en de verbitterde Maximiliaan, telkens weer alle vredesbesprekingen door halsstarrigheid deed afspringen.

In die omstandigheden liet Maximiliaan in februari 1489 de Nederlanden achter in handen van zijn stadhouder hertog Albrecht van Saksen en vertrok hij naar Duitsland in de hoop daar hulp los te krijgen. De Duitse rijksdag, die in de Neder-

landse strijd uitsluitend een Habsburgse aangelegenheid zag, stelde hem in zijn verwachtingen teleur en zijn vader Frederik III kantte zich openlijk tegen Maximiliaans oorlogsplannen tegen Frankrijk. Op zijn reis naar Duitsland had Maximiliaan nog net te Dordrecht de onderhandelingen met de Engelse koning kunnen besluiten met een economisch en militair pact (14 februari 1489). Het ingrijpen van Engeland in Bretagne stemde Karel VIII tot nadenken. Bovendien toonde zijn legerleider in Vlaanderen, maarschalk Esquerdes, een groeiende tegenzin om met de Vlaamse rebellen en speciaal met Coppenhole samen te werken. Na een mislukte onderneming in mei-juni tegen Nieuwpoort en Diksmuiden, waarin hij gewond raakte, liet de Franse bevelhebber de Vlamingen praktisch aan hun lot over. Zo kon de paus te Frankfort het sluiten van een voorlopige wapenstilstand tussen Maximiliaan en Karel VIII bewerkstelligen (22 juli 1489).

Daar het geïsoleerde en uitgehongerde Rotterdam zich aan de Hollandse stadhouder Jan van Egmond had overgegeven op 24 juni 1489, stond het Albrecht van Saksen nu vrij al zijn veldheertalent en energie te wijden aan de onderwerping van de rebellen in het Zuiden. Reeds vóór het totstandkomen van de wapenstilstand met Frankrijk had hij, met inzet van eigen geldmiddelen en met de onverbiddelijkheid van een in een vreemd land opererend generaal, terreinwinst weten te boeken. Aan hun lot overgelaten, maakten de rebellen tegen het beroepsleger van de Sakser geen kans meer. Filips van Kleefs positie in Brabant werd onhoudbaar en hij trok zich terug op Vlaanderen dat na de aftocht van de Fransen onverdedigd was achtergebleven. Al op 14 augustus 1489 was Albrecht in staat Brussel, Leuven en de overige Zuidbrabantse steden als een ware overwinnaar zijn voorwaarden te stellen. De vrede van Danebroek legde hun verpletterende boeten en herstelbetalingen op. Op 26 september moesten ook de Van de Marcks en de bisschoppelijke pretendent Jacob van Croij in het prinsbisdom zich bij de overmacht van Albrecht van Saksen neerleggen en Maximiliaans voogdij over het Sticht aanvaarden.

Het einde van het conflict was in zicht want de te Frankfort begonnen vredesonderhandelingen leidden tot het verdrag van Montil-lez-Tours (30 oktober 1489), waarin de Franse koning ook Vlaanderen, dat bij de besprekingen vertegenwoordigd was door Coppenhole en Ressegem, en Filips van Kleef, had laten opnemen. Maximiliaan werd erkend als voogd en regent in de ganse Nederlanden en de Staten van Vlaanderen werden veroordeeld tot het betalen van een boete van 300 000 gulden. Karel VIII zou zijn legers uit Vlaanderen en Bretagne terugtrekken, maar ook de Engelse troepen moesten dit laatste hertogdom verlaten.

Gent en Brugge hadden de hun opgedrongen vrede slechts met veel voorbehoud en schoorvoetend aanvaard, terwijl zijn ridderlijke trots Filips van Kleef gebod de vredesvoorwaarden te verwerpen. Hij weigerde Sluis uit handen te geven en kon vanuit dit kapersnest Vlaanderens welvaart en speciaal de Brugse handel bedreigen. De Brugse ambachten sloten zich dan ook opnieuw bij hem aan maar, door de Brugse burgerij en door Gent in de steek gelaten, moesten zij zich weldra definitief onderwerpen en met Albrecht van Saksen de vrede van Damme (29 november 1490) afsluiten. Van een vrede tussen de Franse koning en Maximiliaan was weinig te bespeuren. Bretagne was een te hoge inzet om prijs te geven. De Rooms-Koning wist hertogin Anna van Bretagne over te halen tot een huwelijk, dat bij procuratie werd gesloten in december 1490. Karel VIII bezet daarop in een snelle krijgstoet het begeerde hertogdom en verplicht de hulpeloze vorstin tot een huwelijk (6 december 1491), waarbij hij dus Margaretha, de dochter van Maximiliaan, versmaadde voor diens eigen bruid. Maximiliaans vijanden in de Nederlanden, vertrouwend op de Franse steun, staken overal weer de kop op. De uitwerking van de onder de diverse Luikse partijen gesloten overeenkomst bleek te stuiten op zware moeilijkheden. De pretendent Jacob van Croij kreeg daarbij de steun van de Van de Marcks tegen de wettige prins-bisschop Jan van Horn. Op 2 november 1490 werd Robert van de Marck door de stad Luik ontvangen als 'kapitein en momboor' (voogd). De wijk waar hij verbleef, kreeg de veelzeggende naam 'Klein Frankrijk'. De burgeroorlog begon dadelijk opnieuw in volle hevigheid in het prinsbisdom.

*Intocht van de jonge Karel V
te Brugge.
Miniatuur, begin 16de eeuw.
Oesterreichische National
Bibliothek, Wenen.*

Alle onderhandelingen ten spijt, bleef het oorlogsgeweld er heersen tot 5 mei 1492, toen Jan van Horn opnieuw als onbetwist meester in het Luikse werd erkend. De Luikenaars zouden in de toekomst een strikte neutraliteit tussen Frankrijk en Habsburg in acht nemen. Het door deze beide machten gegarandeerde neutraliteitsstatuut (8 augustus 1492) zou voor vele eeuwen het prinsbisdom een praktisch ongestoorde vrede en rust verzekeren. Ondertussen had Robert van de Marck in de laatste maanden van 1491, in overleg met de hertog van Gulik en de graaf van Meurs, Karel van Egmonds vrijlating uit Franse krijgsgevangenis en zijn erkenning als wettig landsheer in Gelre bewerkstelligd.⁵ Onder bescherming van Franse troepen deed Karel in maart 1492 te Roermond zijn officiële intrede. Onmiddellijk viel Maximiliaan hem aan, maar hij botste op een dermate hardnekkig verzet dat hij verplicht was de zaak over te laten aan de uitspraak der Duitse keurvorsten. Gelre en Zutphen zouden tot 1543 voor de Habsburgse Nederlanden een voortdurende dreiging blijven, waarvan Frankrijk telkens weer gebruik zou kunnen maken.

Het was uitsluitend aan de overal weer oplaaiende vijandelijkheden te danken dat Filips van Kleef vanuit Sluis zijn verzet kon voortzetten. In juni 1491 had hij bovendien in Gent, dat zich tot dan afzijdig had gehouden, zijn partijgangers, door een oproer onder leiding van Coppenhole, weer aan de macht weten te brengen. Karel VIII spaarde zijn aanmoedigingen niet en benoemde op 19 oktober 1491 Filips tot zijn stadhouder in Vlaanderen. De aanvallen van de kapers vanuit Sluis, onder wie zich veel uitgeweken Hoeken bevonden, troffen zowel de onderdanen van Maximiliaan als de vreemde kooplieden. Handel en scheepvaart langs de Nederlandse kusten werden vrijwel lamgelegd en geschieden nog alleen met goevinden van de 'heerser' van Sluis.

In Holland en West-Friesland groeide de ontevredenheid zo sterk dat openlijk op vrede met Filips van Kleef werd aangedrongen. Vrachtvaart en visserij waren er de voornaamste middelen van bestaan en de kapersoorlog trof deze gewesten dan ook bijzonder zwaar. De algemene graanduurte, een gevolg van het stremmen van de toevoer, werd in Holland des te erger gevoeld, daar de bevolking enerzijds verplicht was tot verhoogde uitgaven, terwijl anderzijds de afzet van de toch al sterk geslonken visserij en van de veeteelt terugviel.⁶ Daarbij kwam nog de hatelijke heffing van een extra-zware belasting, het zogenaamde ruitergeld, om de oorlog te financieren. Toen omstreeks Pasen 1491 de Hollandse stadhouder de belasting met geweld wenste te laten innen, kwamen de boeren rond Alkmaar en Hoorn in verzet, en in februari 1492 brak een regelrechte boerenopstand uit waarbij alle steden van het Hollandse Noorderkwartier, behalve Enkhuizen, zich aansloten. Het Kaas- en Broodvolk, zo genoemd omdat de rebellen kaas en brood als het doel van hun strijd symbolisch voor zich uitdroegen, overmeesterde Haarlem, overspoelde Holland en trok op naar Leiden. Hun benden werden er echter door de salvo's van het stadsgeschut verjaagd en de ruitery van de stadhouder kon ze zonder veel moeite uiteendrijven. De hertog van Saksen verscheen in mei 1492 in Holland om persoonlijk de vrede te herstellen. Zijn troepen hielden er huis als in een vijandig land, zodat de Staten en de steden maar al te graag bereid waren zich te onderwerpen. Het vorstelijk gezag werd krachtdadig hersteld, vele stadsmuren werden gesloopt en aan de bevolking werden enorme boeten opgelegd.

In Gent was de vredespartij, weer aangevoerd door het schippersambacht, zich steeds meer gaan roeren naar gelang de stad door Maximiliaans legers meer afgesloten raakte, maar Coppenhole en zijn aanhangers wisten zich door een waar schrikbewind nog een tijd te handhaven. Op 16 juni 1492 werd Coppenhole op zijn beurt op het schavot gebracht en onmiddellijk daarop aanvaardde Gent van Albrecht van Saksen de vernederende voorwaarden van de vrede van Cadzand (29 juli 1492). Pas op 12 oktober 1492 konden Filips van Kleef en Sluis ertoe gebracht worden hun geïsoleerd verzet op te geven en zich met Maximiliaan te verzoenen.

Met Frankrijk bleven de vijandelijkheden aan de grenzen zich voortslepen. Maximiliaan kon niettemin enkele successen boeken en onder meer Atrecht overmees-

teren (5 november 1492). Het meeste opzien baarde wellicht in december zijn doorstoten met een betrekkelijk kleine legermacht in Franche-Comté. Verdere successen waren uitgesloten wegens zijn uitgeputte financiën en de noodzaak zijn aandacht te wijden aan de gebeurtenissen in het Duitse rijk. Bovendien had zijn Engelse bondgenoot reeds op 3 november 1492 met Frankrijk vrede gesloten en op 19 januari 1493 kwamen ook de Spaanse katholieke koningen met Karel VIII tot een vergelijk. Deze had zoveel haast zijn Italiaanse dromen te verwezenlijken dat hij wel tot enige toegevingen bereid werd gevonden. De beide vredesverdragen boden hem niettemin ook reële voordelen en zij ontnamen in de eerste plaats Maximiliaan de steun van Spanje en Engeland. Dit vergemakkelijkte ongetwijfeld het sluiten van een definitief verdrag met de Rooms-Koning. Ook de vrede van Senlis (23 mei 1493) was, in weerwil van de jubelende interpretatie ervan door de verheerlijkers van Maximiliaan, geen onvoorwaardelijke Franse capitulatie. Karel VIII stond Maximiliaan weliswaar Artesië, Noyers, Charolais en Franche-Comté af, maar alle overige door Frankrijk bezette gebieden bleven voorlopig in handen van de Franse koning: Mâcon, Auxerre en Bar-sur-Seine, tot een wettelijke oplossing zou gevonden zijn; Hesdin, Ariën en Bethune, tot Filips de Schone twintig zou zijn geworden en zelf voor die gebieden aan de Fransman leenhulde zou kunnen brengen. De versmade Margaretha van Oostenrijk zou aan haar vader worden teruggegeven.⁷ Over het hertogdom Bourgondië, dat bij Frankrijk was ingelijfd, repte het verdrag zelfs met geen woord. Enkele maanden later overleed keizer Frederik III. Van nu af door de zaken van het Rijk en de Habsburgse belangen in Oost-Europa en elders geheel in beslag genomen, kon Maximiliaan niet langer het regentschap van de Nederlanden waarnemen, terwijl van hun kant de Staten-Generaal er op aandrongen dat zijn nu zestienjarige zoon Filips persoonlijk de regering der Nederlanden zou aanvaarden. Zo kon Filips de Schone in de laatste maanden van 1494 zijn blijde intrede doen in zijn verschillende Nederlandse gewesten. Daarmee viel het doek over de politieke crises die de Nederlanden sinds 1477 doormaakten.

De politieke ommezwaai

De bewogen jaren van Maximiliaans regentschap (1482-1494) blijken achteraf beschouwd een veelomvattend keerpunt te zijn geweest in de geschiedenis van deze gewesten. Enerzijds heeft Maximiliaan de plannen van het Bourgondische huis verwezenlijkt en behoed voor vernietiging. Het was een fatale vergissing van Karel V in 1369, toen hij, door naar de hand van Margaretha van Male voor zijn broer Filips de Stoute te dingen, meende ook haar rijke gewesten voor het Franse koningshuis veilig te stellen en de Franse invloed in de Nederlanden te bestendigen. De Franse hoop hierop werd door Maximiliaan voor goed de bodem ingeslagen. Anderzijds heeft de Oostenrijker, door de Franse annexatieplannen te dwarsbomen, de Nederlanden voor zijn zoon Filips en voor het Habsburgse huis weten te behouden. Al heeft zijn ingrijpen in Luik niet het verhoopte succes gekend, het heeft niettemin de Nederlanden voor eeuwen de welwillende neutraliteit van het prinsbisdom verzekerd.

Ook op binnenlands terrein heeft Maximiliaan het aflopen van het Bourgondische tij kunnen keren. De vorstelijke centralisatie, die bij de dood van Karel de Stoute bijna werd teniet gedaan, heeft hij in een hardnekkige strijd weer kunnen herstellen tegenover het egoïstische particularisme van de gewesten, die in 1477, in 1482/1483 en op 12 mei 1488 het algemeen welzijn uitsluitend schenen te zien in de beperking van de vorstelijke macht door een soort parlementarisme, dat hoofdzakelijk de particuliere privileges van de afzonderlijke steden en gewesten moest veilig stellen. Reeds op 18 oktober 1485 had Maximiliaan om het exclusivisme van de zelfzuchtige en eigengereide Drie Leden van Vlaanderen te breken het Brugse Vrije als Vierde Lid hersteld. Daar deze akte tijdens de daaropvolgende troebelen niet werd erkend en zelfs verloren was gegaan, heeft hij ze in januari 1490 nogmaals uitgevaardigd.⁸ Al kon Filips de Schone bij zijn blijde intrede in Brabant

zich veroorloven een Blijde Inkomst uit te vaardigen, die voorbijging aan alle toegevingen die de Brabantse Staten Maria van Bourgondië in 1477 hadden afgedwongen en die Maximiliaan in 1482 nog had moeten bekrachtigen,⁹ hij dankte dit voor een goed deel aan de nederlaag die zijn vader Brussel en Leuven in 1489 had toegebracht. Hetzelfde kon trouwens gezegd worden in verband met Holland en Zeeland, waar Filips ook bij zijn inhuldiging het privilege van 1477 zou verbreken. Ook de gehate centrale instellingen, die onder de Bourgondiërs waren gegroeid en die in 1477 grotendeels waren afgeschaft, herleefden onder Maximiliaan. In kiem waren hier reeds de Drie Collaterale Raden, die gedurende het *ancien régime* in de Habsburgse Nederlanden zouden functioneren, aanwezig.

De opbouw van de vorstelijke macht en van een machtig centraal bestuursapparaat werd in het verleden in de Nederlanden steeds tegengewerkt door de steden. Met de onderwerping van de grote steden in Vlaanderen en Brabant heeft Maximiliaan de beslissende stap gezet tot het invoegen van de eigennuttige en zelfbe-

Engelbert II van Nassau (1451-1504). De graaf van Nassau stond in groot aanzien bij Maximiliaan en bekleedde een aantal invloedrijke functies. In 1493 werd hij voorzitter van diens geheime raad. Zijn carrière mag als typerend gelden voor de nieuwe politieke rol die de adel door de Bourgondiërs kreeg toebedeeld. Paneel van de Meester van de Vorstenportretten, circa 1487. Rijksmuseum, Amsterdam.

wuste gemeenten in het staatsverband. Het is na zijn bewind niet meer voorgekomen dat stedelijke oproeren het vorstelijk gezag aan het wankelen brachten, noch dat rebellerende stadsregeringen het land op sleeptouw namen in een algemeen verzet tegen de vorst. De Bourgondische hertogen en hun voorgangers in Vlaanderen en Brabant hebben steeds gepoogd vat te krijgen op de samenstelling der stadsbesturen, de politieke medezeggenschap van de ambachten in te perken en de greep van de steden op hun ommeland te verzwakken. Het was Maximiliaan gelukt deze wensen voor een goed deel te vervullen door de militaire onderwerping van de rebellie in Vlaanderen en Brabant. Typisch voor zijn streven was de vrede van Cadzand (29 juli 1492) die aan Gent, de grootste en meest onbuigzame stad der Nederlanden, werd opgedrongen. De eerste magistraatsvernieuwing zou volledig geschieden met goedvinden van de vorstelijke commissarissen zonder enige stedelijke inspraak. In de volgende jaren zou de gangbare procedure van verkiezing en vorstelijke benoeming opnieuw worden toegepast, echter met dien verstande dat de deken van de wevers, die in die magistraatsvernieuwingen een sleutelpositie innam, steeds door de vorst zou worden aangewezen. De rechtsmacht van de Gentse schepenen op het platteland werd aanzienlijk afgezwakt en vooral aan het buitenpoorterschap, de verwerving door niet-Gentenaars van het Gentse burgerrecht, dat de buitenstedelijke bevoegdheden van de Gentse schepenbank al te zeer liet toenemen, werd paal en perk gesteld. De ambachtsdekens zouden voortaan niet meer worden gekozen maar aangesteld door de stedelijke magistraat, waardoor het eigenzinnig optreden, waarvan zij in het verleden zo vaak hadden blijk gegeven, voor een goed deel zou verdwijnen.¹⁰

Dergelijke ingrepen vindt men ook elders terug, zelfs bij de Maximiliaan trouw gebleven steden. Overal verloor het buitenpoorterschap aan betekenis en aantrekkingskracht en dit niet noodzakelijkerwijs omdat het wettelijk werd beperkt, maar wel omdat de vorstelijke rechtsmacht zo was gestegen dat de steden niet langer speciale bescherming konden of moesten verlenen aan hun buitenpoorters. Het verband met de evolutie van de vorstelijke macht is wel heel duidelijk in Brussel, waar het buitenpoorterschap vanaf 1477 een enorme opbloei kende om in het laatste decennium van de eeuw plotseling in verval te raken.¹¹ Dordrecht telde in 1450 nog 488 buitenpoorters, maar tegen 1490 nog slechts 13.¹² De jurisdictie van de Brusselse schepenbank werd in 1489 ten dele teniet gedaan doordat zij niet langer mocht optreden als hoofdgerecht van de meierij Vilvoorde. De rechtbanken aldaar zouden zich moeten wenden tot de schepenbank van Vilvoorde, die zelf in beroep zou moeten gaan bij de Raad van Brabant.¹³ Onder het mom de door de crises ontredde stedelijke financiën te saneren, werd het zelfstandig stedelijk financiebeheer voor langere of kortere tijd onder strengere controle, zo niet onder het onmiddellijk beheer van vorstelijke ambtenaren gebracht. Dit was bij voorbeeld het geval in Leuven, in Diest en in Vilvoorde. In 1488 werd in Brugge de ambachtslieden de toegang tot alle politieke mandaten ontzegd en in Antwerpen werd hun in 1486 het recht op een schepenambt ontnomen.

De dramatische gebeurtenissen tijdens het regentschap van Maximiliaan openbaarden plotseling in volle kracht het vernieuwde staatkundige belang dat de adel onder het Bourgondische huis had gekregen. Terwijl de Bourgondische hertogen zich beijverden de macht en de invloed van de gemeenten te ondergraven, hebben zij de adel nieuw bloed en nieuwe impulsen gegeven. Onder auspiciën van het Bourgondische huis was als het ware een soort super-adel gegroeid, waarvan de macht en de bezittingen de grenzen van de vroegere afzonderlijke gewesten en zelfs van de eigenlijke Nederlanden ver overstegen. De eervolle onderscheidingen, de invloedrijke posities, de geschenken en pensioenen waarmee de hertogen hun diensten beloonden en hun trouw kochten, hebben het zelfbewustzijn van de edelen niet weinig verhoogd. Door de adel zo nauw te binden aan de uitoefening van macht, hebben de Bourgondische hertogen in zekere zin een nieuwe feodaliteit en een soort aristocratische reactie in het leven geroepen, die, wanneer de gelegenheid zich zou voordoen, niet zou aarzelen de leiding van het land te nemen, nu deze aan de steden ontglipte, tegen de vorst.

Die 'nationale Bourgondische reflex van de adel', zoals H. Pirenne het stelde,

Wapenborden van leden van het Gulden Vlies in de Romboutskathedraal te Mechelen, eind 15de eeuw.

kwam voor het eerst tegen Maximiliaan tot uiting en zou ook in de 16de eeuw de adel doen keren tegen Filips II. Filips van Kleef kondigde Oranje al aan. Het is echter zeer de vraag of Filips van Kleef en zijn geestverwanten uitsluitend de nationale belangen wilden dienen. Is hun verzet niet meer ingegeven geweest door een versterkt klassebewustzijn? In elk geval is hun nieuwe zelfverzekerde houding slechts begrijpbaar als de neerslag van een mentaliteit die onder de Bourgondische hertogen was gegroeid en als het gevolg van een politiek machtsverlies van de steden, die onder Maximiliaan een laatste wanhopige poging deden om het tij te keren. Toch waren het in 1488 edelen als Filips van Kleef, Adriaan van Ressegem, Jan van Montfoort, Frans van Brederode en anderen die de leiding van de opstand hadden en die de steden meesleurden. Weer in het onbetwist bezit van de macht in de Nederlanden heeft Maximiliaan op het kapittel van het Gulden Vlies te Mechelen in 1491 de hem vijandige edelen, voor zover ze nog niet waren overleden, uit de Orde laten schrappen. Zijn trouwe dienaren in de strijd werden daarentegen in de illustere Orde opgenomen. Maximiliaan had klaarblijkelijk niet de nodige lessen uit de gebeurtenissen getrokken of, beter gezegd, hij was zo zeer op de medewerking van de adel aangewezen dat hij die lessen niet in praktijk heeft kunnen brengen. Hij ging gewoon voort de trouwe edelen te verheffen. Het creëren – ten behoeve van zijn legerleiders – van heerlijkheden in Noord-Holland, een gebied dat tot dan toe nagenoeg vrij daarvan was gebleven, was misschien wel mede de oorzaak van de opstand van het Kaas- en Broodvolk. In zijn raad, zelfs in zijn financieraad, werden de belangrijkste zetels toegewezen aan hoge edelen. De opvoeding van zijn zoon en het bestuur van de Nederlanden in 1488/1489 en 1493 liet Maximiliaan tijdens zijn afwezigheid aan hen over. Die getrouwe geslachten Nassau, Bergen, Croy, Lalaing, Egmond, en andere, die onder Maximiliaan een zo voorname rol hebben gespeeld en een soort adelpubliek tijdens de regering van zijn zoon Filips konden verwezenlijken, zouden voor een deel tijdens de regering van Filips II in verzet komen.

De economische wending

Toen Huizinga zijn visie op de herfsttij der middeleeuwen schreef, dacht hij zeker niet aan het economisch leven. Maar ook in deze sector zijn de late middeleeuwen onmiskenbaar een tijd van uitbloei geweest, ofschoon die voor de Nederlanden door de pracht en praal van de Bourgondiërs werd verguld en hier voor bepaalde groepen rijke vruchten vielen te plukken. In die lange stilstand betekende het regentschap van Maximiliaan het absolute dieptepunt en al tijdens de laatste jaren van zijn bestuur begonnen overal een nieuw leven en een nieuwe groei zich af te tekenen.

De ommezwaaai was misschien het meest spectaculair in de muntevoluitie. De al door Karel de Stoute traag ingezette reeks van opeenvolgende devaluaties werd door Maximiliaan vooral vanaf 1485 in versnelde mate voortgezet. Dit zelfs zonder inmenging van de Staten, daar hij met de inkomsten van de verhoogde muntslag gedeeltelijk het niet-betalen van de beden moest ondervangen. Filips van Kleef beschuldigde hem er terecht van de munt te manipuleren als 'den sloetele van den coffere van den volcke'. De verhoogde en gedevalueerde muntvoorraad, nog versterkt door de eigenmachtige muntslag van de rebellen in Gent, Brussel en Leuven, werkte onvermijdelijk de prijsstijgingen in de hand, terwijl de politieke crisis op zich zelf reeds een soort van 'stagflatie' in het leven had geroepen. Onmiddellijk na de onderwerping van de Brabantse en Vlaamse steden heeft Maximiliaan op 14 december 1489 een opzienbarende revaluatie doorgevoerd, waarschijnlijk ook om de overwonnen gewesten en steden op die manier nog hogere boeten en beden afhandig te kunnen maken. De terugkeer tot de zware stabiele munt strookte trouwens met de wens van de clerus, de adel en de andere rentetrekken. Ofschoon hij wel genoodzaakt was de muntvoet in 1492 enigszins te verzachten, is door de revaluatie en mede door de ontvolking en de herstelde rust en vrede, het peil van de graanprijzen (in zilvergewicht) gedaald tot een diepte-

punt tijdens de late middeleeuwen. De 16de-eeuwse prijsstijging zal vanaf dit punt aanvangen.

Ook de bevolkingsevolutie heeft met de jaren negentig haar dieptepunt bereikt. De oorlogen met Frankrijk, de burgeroorlogen, de perioden van duurte en de epidemieën die er ten dele mee gepaard gingen, hebben zwaar op het bevolkingspeil gewogen, maar in de jaren negentig hernam het leven zijn rechten. Vooral de kleinere steden hadden het in Vlaanderen en Brabant zwaar te verduren gehad, daar zij beurtelings door de benden van de regering of van de rebellen werden ingenomen en verwoest. De grotere steden daarentegen bleven tenminste voor een gewelddadige overrompeling en plundering gespaard. Dit verklaart het snelle herleven van de grotere steden, terwijl vele provinciestedjes zo getroffen waren dat zij daarna nooit meer de naam van stad waardig konden worden. Het Noorden, met inbegrip van Antwerpen en Mechelen, heeft bovendien minder te lijden gehad; in de economische opbloei nam het dan ook de leiding. Ook dit was een factor in de verschuiving van het economisch overwicht van Zuid naar Noord, die zich in de volgende eeuwen zou voltrekken. De heroriëntering van de handel, die in het Zuiden werd belemmerd door de oorlog met Frankrijk en door de opstand van Vlaanderen en Zuid-Brabant, heeft dit nog versterkt.

De Baltische rogge, die de Picardische tarwe en het Haspengouwse graan moest vervangen, was het fundament van de Hollandse handel en vrachtaart geworden en stempelde Amsterdam, de poort van de Oostzee, tot de graanmarkt der Nederlanden. Zo ook hebben Friese, Hollandse en zelfs Deense en Westfaalse ossen, verhandeld op de markten van Kampen, Arnhem, Venlo, 's-Hertogenbosch en Antwerpen, het Normandisch slachtvee en de varkens uit Frans-Henegouwen vervangen.

De achteruitgang van Brugge en zijn voorhavens bij de definitieve doorbraak van Antwerpen en zijn satellieten in de Schelde-delta was van deze verschuiving wel het meest bekende verschijnsel. Zonder het belang van de reeds lang werkende structurele en hydrografische factoren daarin te willen ontkennen, werd de laatste jaren van verschillende zijden opnieuw gesuggereerd dat die evolutie tijdens de hier besproken jaren een merkbare versnelling vertoonde. De instorting van de opbrengst van de Grote Zwintol in 1493 illustreert dit duidelijk. Ook gebrek aan belangstelling sinds de jaren tachtig voor het verwerven van het kuipersambacht in Brugge verraadt voldoende dat deze vaklieden, die een goed deel van hun bedrijvigheid hadden gevonden in het verpakken van allerlei handelsgoederen, zich plotseling realiseerden dat de gouden tijd voorbij was. De blokkades van Brugge, eerst door Maximiliaan en nadien vooral door Filips van Kleef vanuit Sluis, hebben de handel er tijdelijk nagenoeg lam gelegd. Trouwens in 1482 en opnieuw in 1488 kregen de vreemde kooplieden zelfs uitdrukkelijk bevel de Zwinstad te verlaten. In het laatste geval werd hun met klem Antwerpen als nieuwe vestigingsplaats aanbevolen. Ofschoon de kooplieden in de volgende jaren zich weer in Brugge vestigden, is het duidelijk dat vele vreemde en zelfs Vlaamse handelaren bij die gelegenheid definitief naar de Scheldestad zijn uitgeweken. Antwerpen werd voor zijn trouw aan Maximiliaan, zoals trouwens ook Mechelen, met allerlei voordelen, waaronder ook tolvrijheden, beloond. Antwerpen werd bovendien bedacht met een bevestiging van zijn stapelrechten en van het geleide-recht voor zijn jaarmarkten en met de belangrijke aluinstapel (1491).

Damme en Sluis, de voorhavens van Brugge, deelden de politieke en militaire rampspoed van de Zwinstad. Vanaf 1483 verkozen de Bretons, trouwe bondgenoten van Maximiliaan, Arnemuiden boven Sluis als eindpunt van hun reizen en droegen zo niet weinig bij tot de groei van Middelburg en Antwerpen als wijnmarkten voor de Nederlanden. De Scheldestad ondervond in dit opzicht ook voordeel van de stremming van de Franse wijnaanvoer doordat de tijdelijk verhoogde handel in Rijnwijn, hetzij over land hetzij langs de Maas, er voor een deel de toegang naar het Zuiden zocht. Damme, gedeeltelijk als wijnmarkt uitgeschakeld, verloor daardoor ook zijn aantrekkingskracht voor de haringhandel, die vaak de retourvracht voor de wijnschepen moest leveren. In deze jaren werd Damme door Oostende als haringmarkt voorbijgestreefd.

Munten, geslagen door de opstandelingen in de Zuidelijke Nederlanden, die de reeds lang ingetreden devaluatie en prijsstijging nog versterkten.

a Vierdubbele stuiver, Leuven 1489.

b Dubbele vuurijzer, Gent 1489.

c Vierdubbele stuiver, Brussel 1489.

d Dubbele vuurijzer, Sluis 1492.

Koninklijk Penningkabinet, Den Haag.

Religiegeschiedenis

1480-1780

Inleiding op de delen 5 tot en met 9

Wat de religiegeschiedenis betreft, is noch de begintijd (omstreeks 1480) van de delen 5 tot en met 9 over de nieuwe geschiedenis, noch de eindtermijn (omstreeks 1780) als grens voor de hand liggend. Men moet die grenzen zien in hun betrekkelijkheid, in aanmerking nemend dat een groot werk nu eenmaal een overzichtelijke indeling vraagt en een indeling naar jaren overzichtelijkheid dikwijls bevordert. Maar op zich zelf hebben voor de religiegeschiedenis de jaren 1480 en 1780 nauwelijks betekenis als begin- en eindgrens.

Als begin van een nieuwe periode zou uiteraard het jaar 1517 meer voor de hand liggen. Toch zou ook die keus niet zonder bedenking zijn, omdat juist daardoor het accent in de religiegeschiedenis te zwaar op de grote breuk in de westerse kerkgeschiedenis zou komen te liggen, waardoor de continuïteit al te licht uit het oog wordt verloren. Wij staan achter de gebeurtenissen, weten de afloop en zijn daardoor onbewust besmet met een gevaarlijk finalisme: al die godsdienstige onvrede van de tijd omstreeks 1500 zal uitlopen op het einde van de eenheid, het einde van de katholiciteit van de moederkerk.

Het is de tragedie van de 16de eeuw dat de tegenstellingen tussen rooms-katholiek en protestant zó werden geaccentueerd en toegespitst – met de pen en met het zwaard – dat het nageslacht van die eeuw van godsdienstoorlogen wél gemakkelijk de breuk ziet, maar nauwelijks oog heeft voor wat nog op de samenhang wijst: beide richtingen bidden hetzelfde *Onze Vader*, belijden hetzelfde *Credo*, buigen zich onder dezelfde *Tien Geboden*; beide ook kennen het verlangen naar een vast geloof en een zuivere kerk in een wereld van onzekerheid en onzuiverheid. Want ondanks alle triviale afwijkingen en ontaarding, zowel bij rooms-katholieken als bij protestanten, kennen beide richtingen dat verlangen toch, al heeft men dat in de hitte van polemiek en wapengeweld, van politiek gekuip en machtsmisbruik, van elkaar niet gezien of geloofd. Naast aandacht voor godsdienstige tegenstellingen en erkenning van economische en sociale factoren dient de beschouwer van die turbulente tijden daarbij oog te hebben voor psychologische factoren als bewustzijnsverenging, vernieuwings- en behoudzucht en drang tot zelfhandhaving.

Maar alvorens wij in grote lijnen de aanloop tot die breuk schetsen, vraagt, ook chronologisch beschouwd, de continuïteit in de religiegeschiedenis de aandacht, als we proberen ook in dit opzicht middeleeuwen en Nieuwe Tijd te verbinden, waarbij dan – zoals gezegd – het keerpunt op \pm 1480 wordt gesteld.

De eerste moeilijkheid doet zich dan voor bij gebruik van de term reformatorisch. Al te oppervlakkig heeft men dat woord synoniem geacht met protestant. Maar drang tot reformatie, tot hervorming is inherent aan het begrip kerk – aan iedere kerk. Om het theologisch te zeggen: de kerk als gemeenschap van gelovigen heeft dagelijks bekering en vernieuwing, heeft steeds weer reformatie nodig. Zo heeft, lang voor de komst van het protestantisme, de laat-middeleeuwse kerk de eis gesteld van *reformatio in capite et membris*, van hervorming in hoofd en leden. De reformatorische concilies van de 15de eeuw – te Pisa (1409), Konstanz (1414-1418) en Bazel (1431-1439) – getuigen daarvan. En al mogen deze concilies zich in hoofdzaak hebben beperkt tot reformatie van het kerkbestuur, daarnaast zijn, ook in de Nederlanden van de 15de eeuw, herhaaldelijk pogingen waarneembaar om op geheel andere gebieden tot reformatie van de kerk te komen. Een krachtige observantie-beweging in nagenoeg alle kloosterorden en congregaties beijvert zich, niet als genoemde concilies voor *reformatio in capite*, maar voor *reformatio in membris*, voor een zuivering van het godsdienstige leven, zowel van geestelijken

als van leken. En wil men daartegen aanvoeren dat dé Reformatie – die van 1517 – toch iets geheel anders is, omdat ze meer essentiële dingen als dogma's en theologie aan de orde zou stellen, dan is dit argument niet zo overtuigend als sommigen wel hebben gemeend. Want ook in de laat-middeleeuwse kerk in de Nederlanden is er een voortdurende discussie over dogmatiek en theologie geweest.

Zo leerde Epo (of Edo) van Haarlem († 1459) dat in het kerstevangelie niet moest worden gelezen dat Maria haar éerstgeboren zoon baarde, maar haar éénggeboren zoon, omdat hij Maria een voortdurende maagdelijke staat toedacht. Ook stond hij zeer gereserveerd ten opzichte van de heiligenverering en de relikwieën en uitte hij twijfels over de transsubstantiatie en de noodzakelijkheid van de biecht.

Was deze Epo een weinig gezaghebbende leek (hij was kleermaker van beroep), door de inquisitie tot openbare herroeping van zijn stellingen gebracht, ook mannen van gezag en geleerdheid werkten aan die voortdurende reformatie. Zo bestreed Epo's tijdgenoot, de geestelijke Joannes Pupper van Goch van het klooster Thabor bij Mechelen, die in zijn mensbeschouwing dicht bij Augustinus dan bij Pelagius stond, de scholastiek en kende hij aan de bijbel bijzonder gezag toe. Zijn hoofdwerk *De libertate christiana* van ± 1472 is pas in de 16de eeuw gedrukt en de vertaling daarvan kwam spoedig op de index.

Bekender is Wessel Gansfort (1419-1489). Ook hij zag de kerk niet als een versteende, onveranderbare grootheid, maar als een levend organisme en hij streefde naar reformatie van het bestaande, waar hij die nodig achtte. Zo stond hij, evenals Epo, sceptisch tegenover de noodzakelijkheid van de biecht en was hij, als Luther later, afkerig van de aflaatpraktijken.

Het noemen van Luthers naam betekent een rood signaal, vooral omdat een chauvinistisch-protestantse geschiedschrijving als een kostbare vondst uit Luthers *Sämtliche Schriften* de uitspraak wereldkundig maakte: zo ik (Luther) Wessel tevoren had gelezen, zou het mijn vijanden kunnen toeschijnen dat ik alles aan hem had ontleend, zó stemmen onze opvattingen overeen.

Zo kwam men tot wat spottend wel de 'voorloperij' (de term is van een protestant) is genoemd: alle laat-middeleeuwse gedachten die ook de Hervorming zou uiten, worden alleen op grond van deze overeenkomst, ook als ze stammen van trouwe zonen van de moederkerk, voor het protestantisme gerekwireerd.

En hiermee doet zich de tweede moeilijkheid voor die met de eerste nauw samenhangt: gedachten en uitspraken uit de 15de eeuw worden gezien door de optiek van de 16de, in casu die van het concilie van Trente. Dat concilie zou duidelijk belijnd de leer van de rooms-katholieke kerk preciseren. Maar uiteraard mag men zich voor deze overgangstijd omstreeks 1480 niet van deze optiek bedienen. Zaken van geloof en kerk waren vóór het Trents concilie minder onderworpen aan strakke omschrijvingen. De kerk bood ruimte. 'De kerk is zeer breed hare kinderen toe te staan op verschillende wijze hun godsdienst te uiten', schreef kardinaal De Jong.¹ Binnen de ene moederkerk bestonden wat men tegenwoordig vleugels of modaliteiten zou kunnen noemen. En dan kan men wel aantonen dat mannen als Joannes Pupper van Goch, Wessel Gansfort en Erasmus afweken van wat na Trente als orthodox zou gelden, in hún tijd bleek discussie daarover mogelijk.

Althans in beperkte mate; het geval van de hiervóór genoemde Epo toont aan dat de ruimte die de laat-middeleeuwse kerk bood, grenzen had en wie die overschreed – ook hier continuïteit – werd als ketter veroordeeld. Maar de grote fout van het signaleerde finalisme, de voorloperij, is dat het te gemakkelijk ketter dan wel voorloper van de Reformatie noemde wie door de rooms-katholieke kerk hoogstens – sit venia verbo – als een buitenbeentje werd beschouwd. Hoogstens, want er schuilt in dit opsommen van afwijkende meningen een niet ongevaarlijk eclecticisme. Als Wessel Gansfort sceptisch tegenover biecht en aflaatpraktijken stond, moet voor een juist beeld daar onmiddellijk aan worden toegevoegd dat hij anderszids zeker geen congenialiteit met Luther vertoonde: hij erkende de transsubstantiatie, geloofde in het vagevuur en de verdienstelijkheid der goede werken en had geen bedenkingen tegen de heiligenverering. En van Erasmus, van wie een banale uitspraak zegt dat hij het ei legde dat Luther uitbroedde, van welk verband Ambrosius Catharinus in andere beeldspraak zei: Erasmus plantte, Luther bewaterde,

doch de duivel gaf de groei – zegswijzen die getuigen van de hiervóór aangeduide bewustzijnsverenging – van die Erasmus zijn er toch vele uitspraken die zulk een sterke band met de reformatie illusoir maken: 'Ik ken geen ander geloof dan dat van de katholieke kerk'; of: 'hoe hoog ik het gezag van de heilige schrift ook acht, het gezag der kerk gaat daarboven', enzovoort.

Het lijkt niet ondienstig voor een goed begrip van uiterst moeilijke verbanden (of veronderstelde verbanden) hier een drietal onderscheidingen te maken.

In de eerste plaats: er is al die eeuwen door een streven waar te nemen de kerk te zuiveren, meestal in die zin dat men wilde of meende terug te keren tot de oorspronkelijke gemeenschap der gelovigen, die in de loop der eeuwen gedefor-meerd was. In die zin kan men dat *algemene* streven de naam geven van reformatie. Daarnaast ontstaan in de 16de eeuw richtingen die meenden dat de deformatie zo ernstig was geworden dat zuivering binnen de bestaande kerk onmogelijk was geworden en dat er een nieuwe kerkelijke gemeenschap moest komen; nieuw niét in die zin dat de zo ontstane kerk een novum zou zijn, maar met de pretentie dat deze nieuwe kerkelijke gemeenschap de voortzetting was van de oude christelijke kerk uit de eerste eeuwen. Men zou zo van een algemene en een bijzondere reformatie kunnen spreken, zoals het *Woordenboek der Nederlandse Taal* in deel XII doet als het de Reformatie omschrijft met 'in het *bijzonder* als benaming van de in de 16de eeuw begonnen kerkhervorming waaruit de protestantse kerken zijn voortgekomen'. Bij beide – de reformatie in ruime en die in enge zin – is er een heimwee naar de *ecclesia primitiva* 'waarin het bloed van Christus nog warm was'. Bij de reformatie in ruime zin wordt herstel van die eerste kerk mogelijk geacht binnen de bestaande kerk, bij de tweede is uittreding uit die kerk onontkoombaar. In het eerste geval is er op de bestaande kerk vaak veel kritiek en bestaat er weinig enthousiasme voor, getuige de wrange uitspraak van Erasmus: 'Ik verdraag deze kerk dus, totdat ik een betere zie en zij is gedwongen mij te verdragen tot ikzelf beter word.'

Een tweede onderscheiding is die van de grote en de kleine reformatie, de terminologie door Enno van Gelder gebruikt om enerzijds de confluentie van renaissance en Reformatie te accentueren en anderzijds toch op de verscheidenheid en het verschil in betekenis te wijzen. Letterlijk zegt hij: 'Ik wil betogen dat in de tijd der Renaissance, die door en door Christelijk is, een opvatting van de Christelijke godsdienst veld won, die veel radicaler van de traditioneel-middeleeuwse afwijkt dan de Hervorming van Luther en Calvijn, en dat deze opvatting voor het cultuurleven der zestiende eeuw en voor de toekomst veel belangrijker was dan Reformatie en Contrareformatie'. Daarom is voor hem de renaissance de grote, de Lutherse de kleine reformatie. Huizinga zag die confluentie van renaissance en Reformatie in tijd wel, maar zag toch weinig wezensverwantschap tussen beide: 'De strenge vroomheid, de puriteinse zin en de hevige drift tot actie der hervormden, tegenover het rust-begerende en dikwijls frivole indifferentisme der Humanisten, maakten Reformatie en Renaissance veeleer tot tegenstellingen dan tot verwante uitingen van een zelfde geest.'

Het bestek van deze inleiding, die slechts ten doel heeft de religiegeschiedenis van de late middeleeuwen te verbinden met die van de nieuwe geschiedenis, laat niet toe lang stil te staan bij de cultuurgeschiedenis, waartoe het verschijnsel van de renaissance behoort. Toch moet worden gezegd dat Reformatie en renaissance niet zijn te scheiden en dat van de religiegeschiedenis uit geredeneerd de filologie een voornaam raakpunt van beide is. Als bij de Reformatie de bijbel weer meer centraal komt te staan, boven kerkleer en traditie, is het van het grootste belang die bijbel in filologisch meest zuivere vorm te bezitten. Dat verlangen valt samen met het streven der humanisten *ad fontes* te gaan, niet alleen bij de heidense klassieke schrijvers, maar ook bij de bijbelschrijvers en de patres, en zeer nauwgezet de oorspronkelijke teksten te reconstrueren en te vertalen, daarbij niet allereerst geleid door theologische a priori's, maar vooral door filologische criteria. Tekstherstel en vertalen is ook een zaak van interpreteren en de Vulgata van de oude kerk was zulk een interpretatie van de heilige Schriften, die én filologisch én theologisch door sommigen met een zeker wantrouwen werd gezien. Een humanist

als Erasmus verleende zo met zijn *Novum Instrumentum* (1516) als een voor die tijd wetenschappelijke reconstructie en vertaling van het nieuwe testament zijns ondanks hulp aan de Reformatie.

Dat brengt tot een derde onderscheiding. Voor de humanisten, die zich niet beperkten tot de studie van de heidense klassieken, maar hun kennis van die klassieken in dienst stelden van de bijbel en van het christelijk leven – een verschijnsel dat zich ook had voorgedaan bij de Karolingische renaissance van de 8ste en 9de eeuw –, heeft men eerst de term bijbelse humanisten ingevoerd. Van hen noemden we in deze overgangstijd Wessel Gansfort en Joannes Pupper van Goch voor de 15de eeuw, en Erasmus, die wat zijn voornaamste publikaties betreft tot de 16de eeuw moet worden gerekend. De behandeling van Erasmus en andere bijbelse humanisten die met de Reformatie van doen hebben, behoort al niet meer tot deze overgangstijd en zij zullen in deel 6 hun plaats vinden. Het verschijnsel van het bijbels humanisme echter dient hier, bij de behandeling van de overgangstijd, kort de aandacht te hebben. Die richting dan vergt een derde onderscheiding die, evenals beide voorgaande, is ingegeven door de drang deze moeilijke materie, vroeger vaak primitief vergroefd door onkunde en partijzucht, beter te doorzien. Daartoe is het nodig ook in de term bijbelse humanisten nuanceren aan te brengen. Zij wilden, zoals gezegd, hun kennis van de klassieken ten dienste stellen aan een beter begrijpen van de bijbel en aan het christelijk leven in het algemeen. Nu kan dat voorop stellen van de bijbel misschien ongewild wat tendentiekus zijn: wie wel enige notie heeft van de Reformatie, maar minder van het rooms-katholieke leven in de laat-middeleeuwse kerk zou geneigd kunnen zijn te veronderstellen dat daar de waardering van de bijbel maar gering zou zijn geweest. Dat zou allereerst onbegrijpelijk maken dat met de opmars van de boekdrukkunst – het eerste Nederlandse boek dat in 1477 in Delft van de drukpers kwam was de *Bible in Dietse* – vele vertalingen van de bijbel of van gedeelten daarvan het licht zagen, met kerkelijke goedkeuring. Vervolgens zou het betekenen een over het hoofd zien van de nuanceren binnen het rooms-katholicisme. Wat simplistisch voorgesteld zou men kunnen zeggen dat er tussen de twee uiterste richtingen – de bijbel is wel een waardevol, maar tegelijk een verwarrend gevaarlijk boek voor de leken; én: de bijbel is Gods eigen waardevol woord en als zodanig een onschatbare levensnorm – nog vele schakeringen zijn. Zo gezien is het gebruik van de term bijbels humanisme wat ongenueerd en daarom onderscheiden moderne rooms-katholieke auteurs wel christelijk humanisme van bijbels humanisme. Die eerste term is ruimer: mensen als Erasmus, die als humanist de adel en de hoge waarde van de mens propageerde, een adel door de zondeval wel geschonden, maar niet verloren – een opvatting die aantoonde dat hij in de mensbeschouwing dichter bij Rome dan bij Wittenberg of Genève stond – en die hoogachting van de mens én bij de klassieken én bij het christendom (als kroon van de schepping) vonden, beperkten zich in hun mensbeschouwing niet tot de bijbel, maar hechten evenzeer aan de traditie van de kerk. Het is tekenend dat Erasmus' uitgave van het nieuwe testament en zijn editie van de werken van Hieronymus in hetzelfde jaar (1516) verscheren. Humanisten van deze signatuur kan men om die reden beter christelijke dan bijbelse humanisten noemen. Men duidt dan met de laatste naam aan de groep die door rooms-katholieke auteurs wordt gekenschetst als een sectarische verenging van het christelijk humanisme, omdat ze protestant georiënteerd zijn. Zo beschouwd horen de christelijke humanisten wel in deze overgangstijd thuis, maar moeten de bijbelse humanisten een plaats vinden in de tijd van de reformatie, in deel 6 van dit werk.

In de overgangstijd moet ook aandacht worden gegeven aan de moderne devotie. Evenmin als het christelijk humanisme is deze richting tot de Nederlanden beperkt; wel is ze, als religieus fenomeen, minder algemeen Westuropees dan het humanisme.

De krachtige beweging van de tweede helft van de 14de eeuw is in deze overgangstijd rond 1480 na drie generaties verstild. Tot omstreeks 1425 had ze van zich doen spreken in haar strijd met wat ze als ontarding van de oude kerk zag en door haar

opgewekt geestelijk leven. Maar rond 1425 – de pausgetrouwe houding van de moderne devotie bij het Utrechts schisma was daar niet vreemd aan – wordt die grillig kronkelende stroom in de kerkelijke bedding gekanaliseerd en vloeit ze trager. Niet alsof de beweging voordien onkerkelijk zou zijn geweest; wel dat ze toen als nieuwe stroming in de beginfase als afwijkend van de gewone, vertrouwde gang van zaken in de kerk met enige argwaan was beschouwd.

Voor het schetsen van het verband tussen moderne devotie en Reformatie ontbreekt hier de ruimte en we beperken ons tot mededeling van de resultaten van een aan in bedoeld verband gewijd onderzoek.² In leer, leven en liturgie week de beweging nauwelijks af van de kerk en theologisch kan men ze zuiver orthodox rooms-katholiek noemen. Als van die kant wordt betoogd dat de moderne devotie geen belangrijke rol in de Reformatie kan hebben gespeeld, omdat er van massale overgang uit de kloosters en fraterhuizen nauwelijks sprake is geweest, overtuigt dat niet, als men bedenkt dat er zoveel generaties liggen tussen het frisse begin van die beweging en de tijd van de Hervorming, als de moderne devotie oud en verkleumd – de term is van Titus Brandsma – in wereldvrees is.

Even onjuist als het is mannen als Geert Groote, Wessel Gansfort, Desiderius Erasmus en vele anderen als 'voorlopers' van de Hervorming te karakteriseren, even onjuist is het alle zoeken naar verwantschap af te doen als 'bouwsels' en pogingen om door 'vernuftige constructies' de gapende kloof tussen Erasmus en Luther te overbruggen. Want verwantschap is onmiskenbaar. Niemand zal toch verwantschap tussen twee vormen van christendom, rooms-katholicisme en protestantisme, stoelend op dezelfde leer van Christus, willen ontkennen. En zouden dan per consequentie bewegingen binnen het rooms-katholicisme als christelijk humanisme en moderne devotie géén verwantschap met het protestantisme hebben? Het is merkwaardig dat ruim anderhalve eeuw geleden Madame de Staël intuïtief heeft gezien wat na haar veel geduldige en goed toegeruste vorsers naar die verwantschap is ontgaan: '... le protestantisme et le catholicisme existent dans le coeur humain ...'; en: '... le protestantisme et le catholicisme ne viennent point de ce qu'il y a eu des papes et un Luther; c'est une pauvre manière de considérer l'histoire ...'.³

Weer terugkerend naar de tijd omstreeks 1480 moet even de vraag worden aange-roerd of de zogenaamde *misstanden* van de kerk van dien aard waren dat ze de komende Reformatie zouden kunnen verklaren. Ook hiervan zou men met Madame de Staël kunnen zeggen 'c'est une pauvre manière de considérer l'histoire', of, zoals ruim een eeuw later haar landgenoot Lucien Fèbvre het zou uitdrukken in de ondertitel van zijn bekende verhandeling over de oorzaken van de Reformatie: 'une question mal posée'. Ook bij de zogenaamde misstanden geldt dat de mechanistische verklaring van de geschiedenis met oorzaak, aanleiding en gevolg een miskennis van het eigen karakter van de historische causaliteit is. Dat dient ook te worden bedacht als men het verschijnsel van de Reformatie uitsluitend economisch benadert, of constateert dat sociale en staatkundige factoren meer bepalend zijn geweest dan religieuze. Daar dit soort factoren onmeetbaar en onweegbaar is, lijkt het juister geduldig het patroon in zijn complexe aard van samenhangen te bestuderen zonder naar eigen aard of voorkeur prioriteiten te gaan stellen. Zo is ook het patroon van de overgangstijd te ingewikkeld en ten dele nog te onbekend om die zwaar beladen uitdrukking 'misstanden van de kerk' als een voor de hand liggende verklaring te gebruiken. Niet dat er geen misstanden waren. Men kent het rijtje: geldzucht van de clerus, gebrek aan ontwikkeling bij vele geestelijken, het instituut van de vice-cureiten, oneerlijke concurrentie in de nijverheid door de kloosters, focarisme (intiem samenleven van een geestelijke met zijn huishoudster), bijgeloof, enzovoort. Men kan de vraag stellen of de toestand in de eeuwen vóór de Reformatie veel anders is geweest en waarom dan de Reformatie niet eerder plaatsgreep. Men kan er ook met recht op wijzen dat die misstanden ook door de Reformatie sterk zijn toegenomen. Van liberale en protestantse zijde heeft men zich, soms met nauw verholen leedvermaak, beroepen op onverdachte, want uit de kerk zelf afkomstige, officiële bronnen als verslagen van kerkvisitaties en van

inquisiteurs. De zeer betrekkelijke waarde daarvan is voldoende aangetoond. En er staat tegenover die befaamde misstanden zoveel positiefs: schilderkunst, kerkmuziek, kerkbouw en literatuur getuigend van ontroerende vroomheid, geestelijke opleving in veel kloosters en fraterhuizen, een zuivere parel van geloof als de *Imitatio Christi*. En hoeveel stille devotie en sterk geloof onttrekt zich niet aan onze nasporingen? – De historicus poogt het schip te reconstrueren waarvan maar enkele brokstukken op het strand der historie zijn aangespoeld. Uit die brokstukken mag hij niet kiezen, maar hij moet die alle proberen in te passen.

Het wordt tijd van deze overgangperiode de blik te richten naar de nieuwe geschiedenis en een aantal zakelijke aanwijzingen te geven om in de delen over de periode van ± 1480 tot ± 1780 de gebruiker wat wegwijs te maken.

In de eerste plaats moet dan worden opgemerkt dat degene die een min of meer samenhangend verhaal van de religiegeschiedenis wil hebben, de delen 6, 8 en 9 ter hand moet nemen.

We vestigen dan vervolgens de aandacht op het scharnierpunt dat ook voor de religiegeschiedenis bij het jaar 1648 is aangebracht. Incisies zijn aanvechtbaar en een noodzakelijk kwaad; we accentueren daarbij het woord noodzakelijk. In een omvangrijk werk als dit met ver doorgevoerde taakverdeling is het nodig dat de gebruiker door enkele globale aanwijzingen zijn weg vindt. Nu is er voor een goede werkverdeling onder andere in de verschillende delen een 'blok' socio-culturele geschiedenis en een blok religiegeschiedenis aangebracht. Men kan met recht tegenwerpen dat religiegeschiedenis een onderdeel van de cultuurgeschiedenis is. Maar in de praktijk zijn het twee specialismen geworden met eigen terrein en eigen methoden, ondanks hun vervlochtenheid. In dat licht moet men het scharnierpunt bij 1648 zien. Ongeveer tot dat jaar wordt de maatschappijstructuur, met name de culturele verschijnselen, in sterke mate door de religie bepaald. Als dan na omstreeks 1650 met het veldwinnen van de *philosophia nova*, met rationalisme en empirisme het proces der secularisatie doorzet en repercussies heeft in de religie, is de kerk in het cultureel gebeuren van de moderne tijd geen koploper meer. Als in die periode na 1650 rooms-katholicisme en protestantisme in het secularisatieproces, dat beide treft, als gemeenschappelijke vijand de nieuwe filosofie tegenover zich krijgen, gaan de scherpe tegenstellingen tussen beide richtingen, die elkaar meer dan een eeuw hadden bestreden, afslijten.

Al eerder is een andere voor de hand liggende tijdgrens in deel 6 aangebracht bij het jaar 1579. Dan betreft het geen algemeen culturele, maar een politieke gebeurtenis die de religiegeschiedenis sterk heeft bepaald en wel in dié zin dat door de scheiding de religiegeschiedenis in het Noorden een heel ander verloop krijgt dan in het Zuiden. Tot 1579 worden Noord en Zuid samen in dezelfde hoofdstukken behandeld, na 1579 afzonderlijk.

Nog een andere groepering vraagt in deel 6 tevoren even nadrukkelijk de aandacht. Dan betreft het ook de samenhang van politieke- en religiegeschiedenis. Tussen beide is die vooral in de periode tot 1648 zeer nauw. Het politieke feit van de komst van Alva bij voorbeeld wordt sterk bepaald door gebeurtenissen ook van godsdienstige aard, terwijl omgekeerd de omstandigheid dat het calvinisme in het Noorden vooral na 1572 sterk opdringt, en daarmee vroedschappen en statenvergaderingen worden omgezet, een gewijzigde politiek ten gevolge hebben. Daarom worden in deel 6 geen aaneengesloten blokken politieke- en religiegeschiedenis gegeven, maar zijn de hoofdstukken intermitterend; politieke- en religiegeschiedenis wisselen over korte perioden elkaar af. Dat bij zulk een intermitterende beeldenstorm bij voorbeeld heeft zowel in de politieke- als in de religiegeschiedenis recht op een plaats, maar doublures moeten worden vermeden, zodat wordt recht op een plaats, maar doublures moeten worden vermeden, zodat wordt volstaan met één behandeling van die gebeurtenissen – wordt tegengegaan door op daartoe geëigende plaatsen te verwijzen naar een ander hoofdstuk. Daarbij moet worden aangetekend dat de praktijk wel eens met de theorie moet botsen.

De regeling dat na 1579 Noord en Zuid afzonderlijk worden behandeld, heeft het bezwaar dat ook in dat opzicht zich een moeilijkheid voordoet. Want die scheiding

is toch op het terrein van de religiegeschiedenis minder absoluut dan die gescheiden behandeling zou kunnen doen denken. Een verschijnsel als het jansenisme doet zich in Noord en Zuid voor en ook hier moet dus weer met een enkele verwijzing worden gewerkt. Daarbij komt nog dat in Noord en Zuid de cesuren niet gelijk liggen, zodat een keus moet worden gemaakt. In het gekozen voorbeeld wordt het jansenisme uitvoerig in de religiegeschiedenis van het Zuiden behandeld (deel 8); voor het Noorden wordt dan volstaan met behandeling van de verschijnselen die voor het jansenisme daar specifiek zijn.

Ook in dit opzicht is het moeilijk altijd consequent te blijven, met name als een verschijnsel zich uitstrekt over vele decennia, omdat dan zaken zouden worden behandeld binnen tijdgrenzen die niet kloppen met die van het betreffend deel van dit werk. Nemen we ter verduidelijking als voorbeeld het piëtisme. Als men dat in zijn geheel zou behandelen in het deel dat de jaren omvat waarin het piëtisme zich duidelijk gaat vertonen, in casu dat van de Teellincks omstreeks 1625 (welke tijd chronologisch in deel 6 aan de orde komt), dan zou het piëtisme van Schortinghuis omstreeks 1740 vergeefs worden gezocht in het deel dat die veel latere periode behandelt (deel 9). Ook hier zal door verwijzing dit werk zo bruikbaar mogelijk worden gemaakt.

Een andere knoop die moet worden doorgehakt betreft de behandeling van de religiegeschiedenis in het Noorden na 1648 in deel 8. Anders dan in het Zuiden leven rooms-katholicisme en protestantisme daar als twee gescheiden grootheden voort. Zó streng gescheiden toch wel, dat beide richtingen bij een wetenschappelijk verantwoorde beschrijving hun specialisten eisen. Dat heeft tot gevolg dat in de delen 8 en 9 voor hetzelfde tijdvak twee auteurs aan het woord komen, de een over het protestantisme, de andere over religieuze verschijnselen buiten het protestantisme.

Tenslotte een laatste fingerwijzing. Missie en zending hebben veelal plaatsgevonden onder een andere zon dan die de Nederlanden bescheen. Om die reden zijn ze niet, wat zeker te verdedigen zou zijn geweest, behandeld bij de religiegeschiedenis, maar in het blok koloniale geschiedenis.

De lezer weet nu in grote trekken waar hij ongeveer zoeken moet bij gebruik van deze delen van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* als naslagwerk.

De Nederlanden van 1493 tot 1555: binnenlandse en buitenlandse politiek

De regering van Filips de Schone 1493-1506

DE ERFENIS

Toen in augustus 1493 bekend werd dat Maximiliaan geroepen was zijn vader op te volgen als keizer, waren de Staten-Generaal in vergadering bijeen. Zij drongen er bij hem op aan zijn vijftienjarige – en dus naar vorstenzede van die tijd meerderjarige – zoon Filips te laten huldigen als landsheer. Vader en zoon stemden hiermee in.

De tijdgenoten beschouwden Filips als een 'natuurlijke prince'. Als de zoon van de populaire hertogin Maria, die bovendien geboren en getogen was in deze gewesten, en als een jonge vorst die steeds was omgeven door inheemse edelen, was hij, zij het passief, een symbool geworden van de weerstand tegen vreemde heerschappij. Tijdens de jaren van opstand in Vlaanderen en Brabant was Filips zelfs als gijzelaar in handen gebleven van de grote steden en hun adellijke bondgenoten. Maximiliaan had daardoor weinig contact gehad met zijn zoon en later bleek ook dat er tussen hen beiden weinig verwantschap in visie bestond.

Toch oefende Maximiliaan nog invloed uit bij gelegenheid van de inhuldiging van Filips in de diverse landen. Dat was een ceremonie die onderdanen konden gebruiken om of hun klachten kracht bij te zetten of hun eisen te laten horen, of ook wel om hun vorst tot beloften aan te zetten in een akte van Blijde Inkomst. Zo was dat gebeurd in 1477 toen Maria van Bourgondië het bewind had aanvaard. Haar gemaal Maximiliaan had tijdens zijn bewind steeds gepoogd de 'Grote Privilegiën' hun geldigheid te ontnemen. Thans, bij de inhuldiging van zijn zoon, bereikte hij zijn einddoel: de formele negatie van de privilegiën die zijn gemalin aan de gewesten en de grote steden had verleend tijdens de crisis in het voorjaar van 1477. Filips bezwoer alleen de rechten, gewoonten en privilegiën die zijn voorgangers Filips de Goede en Karel de Stoute ook hadden bezworen: Maria's concessies werden formeel ongeldig verklaard.

Maximiliaans rol daarbij was duidelijk. Filips' inhuldiging als hertog van Brabant vond op 9 september 1494 volgens traditie plaats te Leuven. Daar begroetten de Vier Leden van Vlaanderen de Rooms-Koning en hun toekomstige landsheer, en verzochten hun tevens ook in dat graafschap hun Blijde Inkomst te houden. Het antwoord luidde dat zij het te druk hadden om naar Gent te komen. Wel vonden inhuldigingen plaats in Zeeland, in Henegouwen en in Holland, in november en december.

Het excuus voor het terzijde laten van Vlaanderen klinkt, gezien deze route, niet erg geloofwaardig. De beide vorsten kwamen zelfs nog wel in Dendermonde, in Rijks-Vlaanderen, op een halve dagreis van Gent. Men liet de Staten echter geen andere keuze: ontvangst in persoon te Dendermonde, of in Gent per procuratie. Het was duidelijk dat Maximiliaan de stad wilde vernederen, die de drijvende kracht was geweest achter het verzet tegen zijn politiek. Na raadpleging van steden en kasselrijen koos men voor het principe van inhuldiging in Gent, per procuratie dus. Voor de nieuwe graaf traden daarbij een aantal 'heren van den bloede' en topambtenaren op. Filips zelf bleef intussen bij dit alles nog op de achtergrond. Persoonlijk kwam hij pas in 1498 naar Vlaanderen en bezwoer ook toen in de steden alleen de privilegiën die van kracht waren geweest onder de hertogen Filips en Karel.

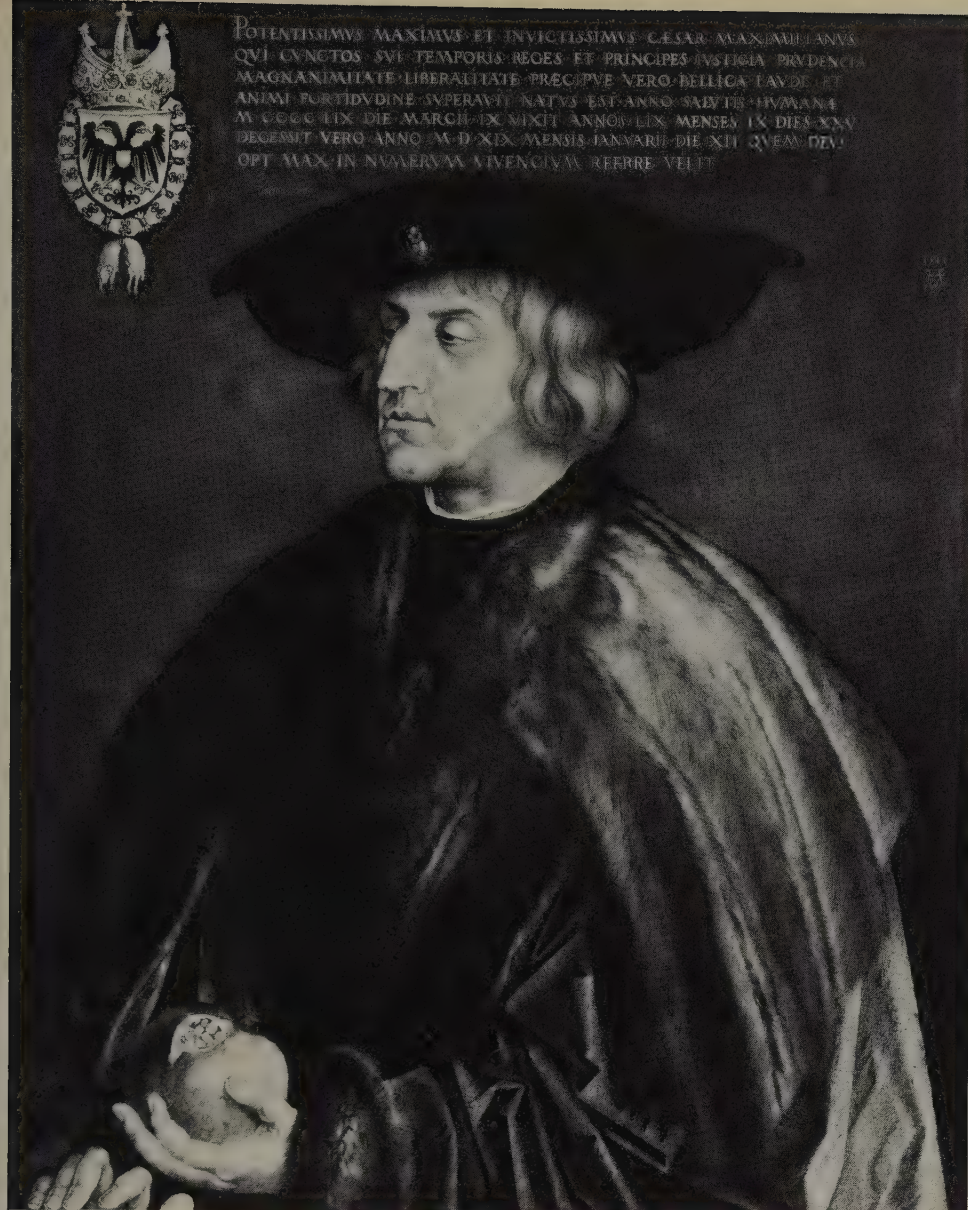
Wij zien hierbij nog eens hoe scherp de tegenstellingen sinds 1477 waren geweest.

De wens de personele unie van gewesten om te bouwen tot een op Franse leest geschoeide eenheidsstaat was gebotst op particularistische krachten. Dat Maximiliaan uiteindelijk successen had geboekt, was mede veroorzaakt door de heterogene samenstelling van de oppositie. Herstel of behoud van oude rechten was een leus die uiteenlopende belangen dekte. Hoekse edelen en stedelijke groeperingen in Holland hadden een monsterverbond gevormd; in Vlaanderen was het samengaan van Filips van Kleef en Jan van Coppenhole eveneens een eenheid in tegenstrijdigheid. Opstandigheid tegen het landsheerlijk gezag kwam ook voort uit andere onlustgevoelens dan woede om aangetaste traditionele rechten: het politiek-bestuurlijk mechanisme bood geen antwoord op structurele veranderingen in de samenleving zoals de zich wijzigende verhoudingen tussen stad en platteland: de opstand van het Kaas- en Broodvolk kan daarvan als uiting worden gezien.²

De homogeniteit van de personele unie werd ook verstoord door verschillen in geaardheid van de gewesten. Het zwaartepunt van de crisis na 1477 had gelegen in Vlaanderen, Zeeland en Holland en in mindere mate in Brabant, dus in de meest verstedelijkte gewesten. Daar was de positie van de oude adel verhoudingsgewijs het zwakst geworden, maar die gewesten vormden als men let op dichtheid van bevolking en economisch belang, het zwaartepunt. Door de verandering die er zich voltrok, bracht dit zwaartepunt zijn vorst niet alleen voordeel. Migratie naar de steden, die plaatsvond onder druk van de onveiligheid van het platteland, stelde een reeds overspannen stedelijke bedrijvigheid zwaar op de proef en werkte het ontstaan van stedelijk pauperisme in de hand. Dit creëerde een ferment van opstandigheid die anders geaard was dan de rebellie om bedreigde rechten.

Binnen de steden werd na de opstanden de positie van de grote burgerij versterkt door de beperking van de politieke rol van de dekens der ambachtsgilden. De vorstelijke ingrepen waren erop gericht een stedelijke aristocratie te scheppen, wier heerschappij voor stedeling en centrale overheid aanvaardbaar zou zijn. De pacificatiepolitiek die, blijkbaar op advies van inheemse raadsheren, na de bestraffing van de opstand is gevoerd, is in dit verband opmerkelijk. Zij kwam niet neer op wegzuivering van tegenstanders van centralisering. Integendeel, na 1492 werden in Vlaanderen de besturen van de grote steden zo samengesteld dat een nationale verzoening werd bevorderd. Toch was de greep van de centrale regering op de magistraat verstevigd. Zij moet dus bewust naar zulk een pacificatie hebben gestreefd. Meer en meer leidden, binnen gewesten als Brabant en Holland, de frequente contacten van stadsafgevaardigden in de Gewestelijke Staten tot inzicht in gemeenschappelijke belangen. Ondanks hun voortdurende neiging de eigen stedelijke autonomie te verdedigen, werkte de wisselwerking tussen landsheerlijk bestuur en Gewestelijke Staten de vergroting van de landsheerlijke macht in de hand. Bovendien zochten vele steden – met als uitzondering Antwerpen – onder een zware schuldenlast als gevolg van de burgeroorlogen. Zij waren maar al te bereid landsheerlijke steun te ontvangen, en ook dat versterkte de positie van de vorst.

Inzake de belastingheffing streefde Filips naar groter doelmatigheid. Men kwam, vergeleken bij vroegere jaren, tot meer regelmatigheid in de aangevraagde bedragen en termijnen. De regering motiveerde doorgaans haar verzoeken en lichtte haar beleid toe tegenover de Staten-Generaal; hevige tegenstellingen over de belastingen bleven dan ook uit. De gewesten konden, voor het eerst sinds de oorlogen van Karel de Stoute, wat verademen. Hoewel de heffing regelmatiger verliep, was de fiscale druk globaal toch aanzienlijk gestegen. Vlaanderen bij voorbeeld betaalde per jaar omstreeks 1450 aan beden en toelagen ongeveer 144 000 pond parisis en tegen 1500 was dat opgelopen tot 268 000.³ Ook op dit gebied was er blijkbaar sprake van pacificatie, zonder dat Filips' regering haar doel, beschikking over ruimere middelen, uit het oog verloor. Men kwam tegemoet aan gewestelijke wensen, zoals in Holland met de Enquete van 1494, een onderzoek naar de stand van zaken, met name in noordelijke delen van het gewest. Op basis van die Enquete werd de draagkracht bepaald. Wel ontstond in Holland een conflict toen Dordrecht op grond van oude privileges tegen de andere steden in een lager tarief opeiste. Hier was de traditie het sterkst: in 1497 bevestigde een vonnis van Filips'

Maximiliaan van Habsburg (1459-1519), aartshertog van Oostenrijk en Duits keizer vanaf 1493. Hij trad tot tweemaal toe op als regent (van 1482-1493 voor zijn zoon Filips de Schone en van 1506-1515 voor zijn kleinzoon Karel) in de Nederlanden, maar liet daarbij de belangen van het Duitse Rijk en de Habsburgse 'Hausmacht' prevaleren. Schilderij van Albrecht Dürer, 1519. Kunsthistorisches Museum, Wenen.

hof de positie van Dordrecht.⁴

Veranderende concurrentieverhoudingen deden de belangen van de gewesten eer meer dan minder uiteenlopen. Door het belangrijker worden van de zeeverbindingen bij voorbeeld ging Holland, ondanks de slechte financiële positie van een aantal steden,⁵ in de laatste jaren van de 15de eeuw naast Vlaanderen en Brabant een steeds belangrijker plaats innemen. De betekenis van landgewesten als Henegouwen en Namen werd relatief geringer. Het valt op dat leden van adellijke geslachten uit die gewesten nogal profiteerden van de kansen die de dienst aan de vorst bood.

Zo zagen wij dus hoe de tendenties tot vergroting van de landsheerlijke macht zich voortzetten; bovendien werd binnen de gewesten de rol van de Staten belangrijker, terwijl de stedelijke autonomie onder druk kwam te staan van de landsheerlijke bestuursorganen in de gewesten. Dat betekende vergroting van de gewestelijke cohesie, maar onder Filips de Schone nog geen duidelijke neiging tot uitbouw van de personele unie tot eenheidsstaat. Een Nederlandse solidariteit was er nog niet, al werd de gezamenlijke representatie in de Staten-Generaal belangrijk geacht, vooral omdat de landsheer maatregelen kon en moest nemen die alle gewesten aangingen. Onder 'druk der omstandigheden' moest de vorst, wilde hij vergaande maatregelen treffen, de Staten-Generaal wel bijeenroepen. Zo raakten die betrokken bij de algemene landspolitiek telkens als er beden werden gevraagd en met name ook bij het vraagstuk van vrede of oorlog. Doordat de vorst echter aan de beden nogal eens een andere bestemming gaf dan hij in zijn verzoek had omschre-

ven, liet de reële zeggenschap der Staten-Generaal te wensen over. In wezen waren zij een forum van het particularisme. Maar hun relatie tot Filips de Schone was goed, zodat centrifugale krachten bleven sluimeren. Zo konden de Staten zowaar meewerken aan een langzame groei naar eenheid, die met name ook door de contacten tussen afgevaardigden van verschillende gewesten werd bevorderd. De centripetale krachten waren vooral belichaamd in de persoon van de vorst en in de instellingen die in zijn naam het land bestuurden. Als vreemdeling en werkend met vreemdelingen – Albrecht van Saksen! – had Maximiliaan veel weerstand moeten overwinnen. Toen zijn zoon de regering aanvaardde, werd die met vreugde begroet. Het was een traditionele eis vreemdelingen uit de vorstelijke raad te weren, en aan die wens heeft Filips de Schone gehoor gegeven. Rond de vorst groepeerde zich allengs een nieuwe adel. Vooral de lage adel uit de landgewesten was voor dienst beschikbaar. Dat lijkt een terugkeer naar de tijden van Filips de Goede en Karel de Stoute, maar men diende nu, meer dan tevoren, niet alleen zich zelf maar ook een ideaal. De nieuwe adel werd een belangrijke centripetale factor omdat zij de dienst van vorst én land als levensideaal zag. Voor haar nationale en dynastieke aanhankelijkheid werd ze op tal van manieren beloond: schenking van goederen, verheffing tot de hoge adel, opname in de orde van het Gulden Vlies en benoeming van familieleden onder de hoge clerus, en ook: opklimming langs de ambtelijke ladder. Belangrijk was daarbij het ambt van stadhouder. Terwijl dat in wezen een symbool was van gewestelijke autonomie – de stadhouders waren bestendige plaatsvervangers van de territoriale landsheer – wenste de vorst dat zij een verlengstuk van zijn macht zouden zijn in de personele unie der gewesten; daartoe werden systematisch niet uit het betrokken gewest afkomstige leden van de hoge adel tot stadhouder benoemd.

Filips de Schone nam een erfenis over die perspectief bood op grotere eenheid. En hij heeft nu en dan zijn kansen ook gebruikt. Zo kwam het tot herstel van de hertogelijke Grote Raad, overigens onderverdeeld in een aantal raadscommissies. Ook de vestiging in Mechelen (1504) van de Grote Raad als hoogste rechterlijk orgaan voor de Nederlanden mag worden genoemd. Er kwam daardoor meer specialisatie binnen het hoogste bestuursapparaat en ook werden de centripetale krachten in de gewesten versterkt. De gewestelijke hoven, speciale kamers van de centrale landsheerlijke raad, hielpen de cohesie in de gewesten vergroten, en de Grote Raad te Mechelen kon nu daarnaast – al lukte dat niet zonder slag of stoot⁶ – een zelfde rol gaan vervullen binnen het geheel van de in personele unie verenigde gewesten.

Al te sterke druk in één richting kon de jonge vorst intussen niet uitoefenen, omdat de centrifugale krachten niet waren uitgeschakeld. Het stedelijk en het gewestelijk particularisme bleven voortbestaan. Soms leek het beleid meer voorzichtig tasten naar dan doelbewust zoeken van een evenwicht tussen de middelpuntzoekende en middelpuntvliedende krachten, bij voorbeeld toen men eerst de rekenkamers van Brussel, 's-Gravenhage en Rijsel in 1496 verenigde in Mechelen, om vrij kort nadien, in 1498, die maatregel weer ongedaan te maken. Maar uit de wijze waarop Filips zijn taak op zich nam blijkt dat het hem, hoe dan ook, om dat evenwicht te doen was.

DE BOURGONDISCHE NEDERLANDEN IN EUROPA

Zonder belangen in andere gebieden kon de nieuwe landsheer, Filips de Schone, voor de Nederlanden een 'eigen' landsheer zijn. Toen zijn opvoeding, door edelen als Willem van Croy-Chièvres en Jan (III) van Bergen en een humanistisch geleerde als Frans van Busleyden, voltooid was, bleven deze hem, naast andere Nederlandse raadgevers, dienen. Een buitenlands-politieke koers werd ingeslagen, onafhankelijk van die van 's vorsten vader Maximiliaan, die Habsburgse belangen liet prevaleren. Wegens de economisch kwetsbare positie van de Nederlanden bewaarde men de neutraliteit en poogde men met Engeland én Frankrijk in goede verstandhouding te blijven. Dat kon, omdat Jan van Bergen (mede door de ligging van Bergen-op-Zoom) Engeland was toegedaan, terwijl Chièvres en Busleyden een Fransgezinde politiek voorstonden.

De Italiaanse avonturen waarin de Franse koning Karel VIII zich in 1493 stortte, raakten de belangen van de Nederlanden niet. De verstandhouding tussen hem en de heer der Nederlanden was dan ook redelijk. Die deed bij voorbeeld zijn leenhulde voor Kroon-Vlaanderen en Artesië, terwijl zijn vader, die wel belangen in Italië had, terzelfder tijd tot de anti-Franse liga van Venetië toetrad. Maar het was nog de vraag of men Maximiliaan buiten spel zou kunnen houden. Die doorkruiste namelijk ook zijn zoons beleid ten opzichte van het Engeland van de eerste Tudor. Terwijl men tussen de Nederlanden en Engeland in 1496 de handelsbetrekkingen bij verdrag (het zogenaamde Intercursus Magnus) herstelde, steunde Maximiliaan van terzijde de acties die Margaretha van York, Karel de Stoutes weduwe, van Mechelen uit ondernam ten gunste van de pretendent Perkin Warbeck tegen Hendrik VII.

Twee gebeurtenissen dreigden Filips de Schone weer binnen de invloedssfeer van zijn vader te brengen. Ten eerste was daar Filips' verloving met Johanna van Castilië in 1495. Haar vader, Ferdinand van Aragon, was in de liga van Venetië met Maximiliaan tegen Frankrijk verbonden. En ten tweede ging Filips, in het voorjaar van 1496, op reis om zijn vader te bezoeken in Innsbrück. Het leek daarbij niet onbelangrijk dat hij werd vergezeld door Albrecht van Saksen, die niet alleen als veldheer van het Rijk, maar ook als de belangrijkste schuldeiser van Maximiliaan de exponent was van de Habsburgse belangenpolitiek, juist tegenover de Nederlanden. Sinds Albrecht in oktober 1493 als Stadhouders-Generaal door Engelbert van Nassau was vervangen, had hij over het in de Nederlanden gevoerde beleid geklaagd. Met name zinde het hem niet dat Karel van Egmond in Gelre als Frans bondgenoot in feite, zonder belening door de keizer, hertog had kunnen blijven, omdat Filips onder druk van de Staten-Generaal had geweigerd samen met zijn vader tegen hem op te treden.⁷

Maximiliaan was nog steeds geneigd naast de Oostenrijkse erflanden ook de Nederlanden als zijn *Hausmacht* te beschouwen. Het is tekenend genoeg dat hij meermalen, met name in 1497, heeft gepleit voor de opneming in de orde van het Gulden Vlies van evenveel Oostenrijkse en Hongaarse leden als er Bourgondiërs in waren toegelaten.⁸ Wat vader en zoon in Innsbrück hebben besproken, werd niet bekend. Dat Frans van Busleyden, opvoeder en dienaar van Filips, die pro-Frans was en tegen optreden in Gelre, het veld moest ruimen, zegt wel iets. In de herfst van 1496 werd Filips' huwelijk voltrokken. Het leek alsof zijn vader zijn invloed had herwonnen.

Toch was dit maar schijn, en wellicht hadden omstandigheden, zoals het echec van de Franse koning in zijn Italiaans avontuur, Filips de Schone genoopt tijdelijk wat in te binden. Weldra voer men weer de oude koers. Frans van Busleyden kwam weer in de gratie en Jean Carondelet, Maximiliaans oude kanselier, werd vervangen. Een dreigend conflict inzake Gelre, waar de Bourgondische Nederlanden zich niet in hadden laten meeslepen, liep uit op een wapenstilstand tussen Karel van Gelre en Filips de Schone. Grote bijval van de Staten-Generaal oogstte het verdrag dat Filips in 1498 te Parijs sloot met Frankrijk. Hij zag af van zijn aanspraken op Gelre en beloofde geen poging te doen het hertogdom Bourgondië te veroveren. De breuk met Maximiliaan werd apert toen deze in 1499 persoonlijk de Staten-Generaal kwam aansporen het verdrag van Parijs af te keuren, waarbij hij tevens steun vroeg voor zijn plan tot verovering van Gelre. Het was volstrekt vergeefs. De belangen van de Nederlanden, daarover waren Filips en de Staten het eens, waren niet gebaat met oorlogvoering terwille van gebiedsuitbreiding. Had Maximiliaan succes gehad, dan was waarschijnlijk een Franse reactie niet uitgebleven. Lodewijk XII van Frankrijk bleef Karel van Gelre steunen, maar oogde intussen, net als zijn voorganger, naar Italië. Hij wilde diens mislukking tenietdoen en eigen rechten op Milaan kracht bijzetten; hij zag zich daarbij voorlopig gesteund door Engeland en Ferdinand van Aragon.

Dynastiek compromis en dynastieke lotsbeschikking, vooral dat laatste, leken op het eind van de eeuw Filips' positie voor lange tijd te zullen gaan bepalen. Met zijn vader sloot hij een overeenkomst waarbij hij zijn aanspraken op Friesland vrijwel geheel scheen prijs te geven, in feite aan Albrecht van Saksen die daar reeds

gubernator en potestaat heette. Maximiliaan van zijn kant stond zijn rechten op Bourgondië af aan zijn zoon. Maar het dient te worden gezegd dat die door dit alles geen vijand werd van de Franse koning en geen vriend van Albrecht van Saksen. Fundamenteel was echter het feit dat een aantal sterfgevallen, kort na elkaar, tot gevolg had dat Filips' echtgenote in 1500 erfopvolgster in Castilië en Aragon werd. Het perspectief opende zich dat tenslotte aan haar kinderen niet alleen de Nederlanden en de Habsburgse kernlanden zouden toevallen, maar ook Spanje.

Op die Spaanse erfenis richtte Filips nu zijn politiek streven. Dat betekende dat Engeland en Frankrijk welwillend-neutraal zouden moeten toezien, en dat Maximiliaan zijn eigen streven aan dat van zijn zoon zou moeten onderschikken. Wegens Aragons betrokkenheid in de wisselvallige Italiaanse politiek kon het een hachelijke onderneming worden; men zou de financieel solide positie van de Nederlanden zeker wel nodig hebben, ook voor de uitvoering van een beleid van voorzichtig balanceren. Dat de Engelsen liefst geen zwaarwegend machtsblok op het continent zagen ontstaan, was duidelijk. Voor Frankrijk kwam het gevaar van een Habsburgse omsingeling in zicht, juist op een moment waarop Franse en Spaanse troepen in Italië weer met elkander slaags dreigden te raken.

Voorlopig werd een pro-Franse koers gevolgd. Het plan van augustus 1501 voor een huwelijk van Filips' zoon Karel (in februari 1500 geboren) en Lodewijks dochter Claudia en de voorlopige bijlegging van de tussen Maximiliaan en Frankrijk hangende geschillen (oktober 1501) leken veelbelovend.⁹ De Staten-Generaal verleenden bovendien extra financiële steun om Filips de Schone in staat te stellen zijn voorgenomen reis naar Spanje te ondernemen. Toch voelde men al het bezwaar dat de dynastieke oogmerken van de nieuwe politiek de vorst van de Nederlanden en hun belang gingen vervreemden. In deze gevoelens deelden echter niet de edelen in Filips' omgeving, voor wie het lokkend perspectief van Spaanse emolumenten wel opwoog tegen mogelijke twijfels over de belangen van hun land van herkomst.

Filips' eerste reis naar Spanje (1501-1503), waar hij samen met zijn vrouw zou worden ingehuldigd, ging over land via Frankrijk. Een daar, ook namens zijn vader, met Lodewijk XII gesloten verdrag werd al spoedig door Maximiliaan niet erkend. Ook Ferdinand van Aragon wilde zich door zijn schoonzoon niet met de Fransen laten verzoenen. Problemen bleven er aan alle kanten: de Spaanse *Cortes* huldigden de opvolger slechts onder voorbehoud. Zij wilden de rechten van een zoon die Ferdinand nog zou kunnen krijgen, gerespecteerd zien. Met Engeland rezen er spanningen, en dat niet alleen door de verwijdering van Jan van Bergen uit Filips' hofkring; ook een tijd van nieuwe handelsconflicten kondigde zich aan.¹⁰ Bovendien bleef Maximiliaan actief pogen Gelre terug te winnen. Met die kwestie moest Filips zich bezighouden na zijn terugkeer in de Nederlanden. Maximiliaan wist hem over te halen tot gezamenlijk optreden tegen Karel van Egmond. Een stokebrand aan de grenzen die Franse bescherming genoot, was immers een bedreiging voor Filips' Spaanse politiek. Een verdrag met Frankrijk (1504) gaf Filips de vrije hand in Gelre.

Intussen maakte het overlijden van Isabella van Castilië (26 november 1504) nodig dat Filips de Schone opnieuw naar Spanje ging. Hij liet zich tot koning van Castilië uitroepen, maar zijn schoonvader maakte zich, conform Isabella's testament, van het regentschap meester. Ondanks de personele unie was de tegenstelling tussen Aragon en Castilië groot gebleven. De Castiliaanse partij, die ook in de Bourgondische Nederlanden haar vertegenwoordigers had, wenste dat Filips dat koninkrijk zou gaan regeren.

De strijd in Gelre verhinderde Filips terstond te vertrekken. Wel veroverden zijn troepen het hertogdom grotendeels, maar Karel van Egmond wist, na zijn belofte Filips naar Spanje te zullen vergezellen, toch Zutphen en Doetinchem en later ook Tiel en de Tielerwaard te behouden. Intussen was bovendien gebleken dat Lodewijk XII van Frankrijk zijn bondgenoot niet geheel in de steek wilde laten; ook de overige internationale situatie ontwikkelde zich ongunstig. Ferdinand van Aragon, die een verbond sloot met Frankrijk, was niet van zins zich de Castiliaan-

*Keizer Karel V na de slag bij Mühlberg in 1547.
Schilderij van Titiaan
(1480-1576).
Museo del Prado, Madrid.*

se kroon te laten ontgaan. De Fransen zaten ook op ander gebied Filips dwars, met name door in Luik een anti-Bourgondische groep, die van de Van de Marcks, te steunen en door de nadruk te leggen op hun rechten in Kroon-Vlaanderen en Artesië. Tenslotte keerde ook Hendrik VII van Engeland zich duidelijker dan te voren tegen Filips. Het conflict om de handel ging voort; de Engelse koning meende bovendien dat zijn tegenstanders vanuit de Nederlanden werden gesteund.

Toch vertrok in januari 1506 de vloot die Filips de Schone naar Spanje moest brengen. Chièvres was als regent aangesteld. De vloot vertrok zonder Karel van Gelre, die zich aan zijn verplichtingen had onttrokken, en ze belandde, door een storm, in Engeland, waar Filips de Schone bijna als een gevangene werd behandeld. Hij kon pas vertrekken nadat hij was gedwongen tot uitlevering van de Earl of Suffolk, op dat moment de gevaarlijkste tegenstander van Hendrik VII, en tot het afsluiten van een handelsverdrag, de *Intercursus Malus*, dat voor de Nederlanden ongunstig en voor de *Merchant Adventurers* voordelig was, en dat pas na enige tijd door een minder eenzijdige overeenkomst werd vervangen.

In Spanje moest Ferdinand van Aragon zijn schoonzoon als koning van Castilië erkennen, maar die was nog maar nauwelijks begonnen het Bourgondisch element in het Castiliaans bestuur te versterken toen hij, totaal onverwachts, in september 1506 stierf.

In Castilië nam Ferdinand van Aragon, ondanks het tegenstribbelen van de Castilianen en de protesten van Maximiliaan, snel het regentschap voor Filips' zoon Karel in handen. In de Nederlanden waren geen voorzieningen voor een nieuw regentschap getroffen. De situatie was er zorgelijk en gespannen door Frans tegenspel en Gelderse plundertochten in Brabant. Bovendien ondervond Brabant met Holland en Zeeland de nadelige gevolgen van de *Intercursus Malus*. Het was duidelijk dat door het Spaanse avontuur op de vorstelijke macht van Filips de Schone een zware hypotheek was gelegd: om zijn laatste reis te bekostigen had Filips zich gedwongen gezien domeingoederen te verpanden; ook had hij de Scheldetollen, die hij tien jaar tevoren had herwonnen, moeten verkopen aan Antwerpen, Middelburg en Bergen-op-Zoom.

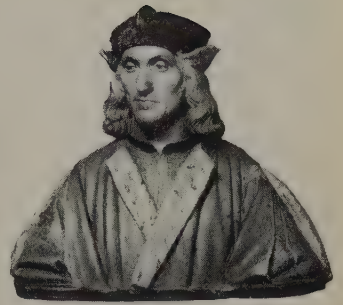
De minderjarigheid van Karel V 1506-1515

Na de dood van Filips de Schone zijn de Nederlanden lange tijd vooral door landvoogdessen bestuurd, namelijk door Filips' zuster Margaretha van Oostenrijk, ook wel Margaretha van Savoye genoemd, en door Filips' dochter Maria van Hongarije. Daarbij bleek steeds duidelijker dat de heer van de Bourgondische Nederlanden zijn positie aldaar ondergeschikt maakte aan andere, dynastieke belangen. In dit belangenspel waren de Nederlanden voor hem een onmisbare basis, met name ook door hun rijkdom. Om de exploitatie van het gebied zo efficiënt mogelijk te maken, werd de centralisatiepolitiek voortgezet en bovendien werd de uitbreiding van het territorium ter hand genomen. Het hing er intussen maar van af hoe, van situatie tot situatie, het dynastieke belang werd geïnterpreteerd. Die vraag werd beïnvloed door Europese politiek, die in deze jaren een zeer wisselvallig karakter had. Maximiliaan als regent en Margaretha van Oostenrijk hadden daarover vaak verschillende inzichten.

Het tweede regentschap van Maximiliaan kreeg maar moeilijk zijn beslag. Hoewel Chièvres, namens de Hofraad, Maximiliaan had verzocht het op zich te nemen, kwamen de Staten-Generaal slechts met moeite tot de vereiste erkenning van deze regent. Vooral de Vlaamse afgevaardigden verzetten zich aanvankelijk, terwijl Namen en Henegouwen aarzelden, uit vrees voor Franse reacties.¹¹ Toen het in 1507 duidelijk werd dat de keizer zijn dochter Margaretha van Oostenrijk als plaatsvervangster wilde laten optreden, werd deze aarzeling overwonnen, waarna Margaretha te Leuven de eed op de Blijde Inkomst af kon leggen. Zij zou regeren in nauwe samenwerking met de Hofraad en had daardoor betrekkelijk weinig bevoegdheden; pas vanaf het voorjaar van 1509 kon zij als volwaardig regentes in de Nederlanden optreden.

Lodewijk XII van Frankrijk werd nu een duidelijke bedreiging. Hij heeft zich na de dood van Filips de Schone slechts kort ingetoomd. Weldra probeerde hij, via bondgenoten als Everard van de Marck in Luik en Karel van Gelre, en via stookacties binnen de Nederlanden, de positie van Maximiliaan en Margaretha te ondermijnen. Door dit optreden verzwakte Lodewijk XII de positie van de serieuze pro-Franse stroming in de Nederlanden. Margaretha slaagde erin de Hofraad voor een anti-Franse en pro-Engelse koers te winnen. Jan van Bergen kwam weer naar voren en Chièvres werd van het hof verwijderd. Het was mooi dat de *Interkursus Malus* door een nieuw handelsverdrag werd vervangen – ook vatte men het plan weer op voor een Engels huwelijk voor Karel V –, maar hulp tegen Frankrijk en Gelre werd door Engeland niet toegezegd. Daar kwam nog bij dat vijandschap tegen Frankrijk en Gelre op dit moment niet paste in het kader van Maximiliaans plannen. Hij zocht namelijk juist toenadering tot Frankrijk omdat hij vooreerst Ferdinand van Aragons positie in Castilië wilde bestrijden. Later vonden de paus en de Fransen, aanhangers van de keizer en Aragonezen elkaar (1508) in de liga van Kamerijk tegen Venetië, wat tot een Frans-Habsburgs verdrag leidde, met bepalingen over Gelre. Margaretha sloot nogmaals een verdrag met Engeland, dat buiten dit spel was gehouden, maar ze moest de terugkeer gedogen van Chièvres, die kamerheer van Karel V en daardoor diens voornaamste opvoeder werd (1509).

Bij deze wisselvalligheden speelden de Staten-Generaal en de Staten van de afzonderlijke gewesten een vrij belangrijke rol. Zij verplichtten zich tot onderlinge hulpverlening en eendrachtigheid, wat een gevaar kon worden voor de centrale regering. Zij verwachtten veel van de vrede van Kamerijk en waren, anders dan Margaretha, overtuigd van de blijvende waarde van het verdrag. Toen Karel van Gelre zich niet aan de bepalingen hield, verleenden de Staten-Generaal voor het eerst van harte steun aan een tegen Gelre gericht oorlogsbeleid. Maar het verdrag van Kamerijk had geen blijvende waarde. Tegenover Maximiliaan en Lodewijk, die toenadering zochten, stonden weldra Hendrik VIII van Engeland en Ferdinand van Aragon, waarbij de laatste steun kreeg van . . . Margaretha. Zij wilde voortzetting van haar anti-Franse politiek zonder al te grote gevaren voor de Spaanse erfenis van Karel V. Onder druk van Maximiliaan, die de Fransen voorlopig niet wilde ergeren, werden de krijgshandelingen tegen Gelre gestaakt. De Hofraad en de Staten gingen hierin mee, maar de onderhandelingen wilden niet vlotten. Margaretha kreeg nu zelfs Engelse militaire steun tegen Gelre, maar dat

Hendrik VII (1457-1509), koning van Engeland die Filips de Schone tijdens zijn oponthoud in Engeland in 1506 wist te dwingen tot het afsluiten van een voor de Nederlanden ongunstig handelsverdrag: de Intercursus Malus.

Terracotta borstbeeld, toegeschreven aan Pietro Torrigiani (1472-1528). Victoria en Albert Museum, Londen.

Transport van het stoffelijk overschot van Filips de Schone naar het klooster van Miraflores te Spanje. Filips overleed onverwachts in Spanje in 1506. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel.

wekte ergernis bij de Hofraad en in de Staten. Dat Margaretha's beleid spanningen had veroorzaakt, bleek uit het terugtreden van Gattinara in 1511. Deze Gattinara, Piëmontees van oorsprong, vertrouweling van Filibert van Savoye en na diens dood (1507) dienaar in de Franche Comté van zijn weduwe Margaretha, ging toen over naar de kanselarij van de keizer. Hij werd eerst voor Maximiliaan en daarna voor Karel V een der belangrijkste 'policymakers', een succesvol vertegenwoordiger van de nieuwe juridisch geschoolde bestuurderslaag. Ongeveer terzelfder tijd vormde zich, onder leiding van Chièvres, een oppositie rond de persoon van Karel. Margaretha's concessies aan de adel, door verbreding van de hofhouding van de jonge prins, hielpen niet. Juist in die kring vormde zich een centrum van oppositie tegen Margaretha.

Intussen was Maximiliaan de Nederlanden in zijn beleid blijven betrekken. In 1512 heeft hij op aandrang van de Rijksdag de Nederlanden met Franche Comté tot een afzonderlijke Kreits verenigd, zonder dat de gewesten daarvan op de hoogte waren (zie hierna, pag. 484). De Rijksdag wenste namelijk dat de Nederlanden meebetaalden aan de algemene penning voor de strijd tegen de Turken. De grote politiek bleef de aandacht vragen, ook die van Margaretha. Zij wilde Maximiliaan weer tot een anti-Franse houding overhalen, niet alleen om Gelre, maar ook om Bourgondië. Zij achtte dat nog steeds herwinbaar, maar terwijl de Nederlanders zich nog wel om Gelre wilden bekreunen, liet de verwerving van het veraf gelegen Bourgondië hun volledig koud. Margaretha wist het zover te brengen dat Maximiliaan in 1513 toetrad tot de Heilige Liga, waarin de paus, Aragon en Engeland zich hadden aaneengesloten tegen Frankrijk. De Nederlanden zouden, als daar oorlog van kwam, waarschijnlijk wel neutraal kunnen blijven. Voorlopig verheugde Margaretha zich over de bezetting van Terwaan en Doornik door de Engelsen die de Fransen in 1513 bij Guinegate hadden verslagen. Het onderhoud van Engelse en Oostenrijkse troepen vanuit de Nederlanden was bovendien een winstgevende activiteit.¹²

Aan het Gelderse front bleef het relatief rustig. In 1514 echter slaagde Karel van Gelre, die sinds 1510 niet met een sterke Bourgondische politiek was geconfronteerd, erin Arnhem te overmeesteren en zijn hertogdom te herwinnen. Zowel ten opzichte van Gelre als ten opzichte van Bourgondië faalde Margaretha's beleid. Bovendien verzwakte zij haar positie door haar steun aan maatregelen die prins Karel betroffen. Zij had reeds lang gepoogd de positie van Chièvres te ondermijnen – de benoeming van Adriaan van Utrecht tot leermeester van haar neef was ook haar werk geweest – waaruit ook haar streven bleek persoonlijk de leiding te nemen over het beleid inzake Karels persoon, waarbij zij zou worden gesteund door een raad, met vertegenwoordigers van Maximiliaan, Hendrik VIII en Ferdinand van Aragon.

Door dit optreden versterkte Margaretha de oppositie in plaats van haar te verzwakken. De vliesridders protesteerden en ook Karel liet zich niet onbetuigd. De versterkte oppositie wist nu ook het huwelijksplan tussen Karel en Maria van Engeland te voorkomen. De omzwenking van Hendrik VIII, die plotseling een ander, Frans, huwelijksplan van zijn zuster steunde, sterkte haar in die houding. Intussen regelde Maximiliaan de huwelijken van Karels zusters, Maria met Lodewijk van Hongarije en Isabella met Christiaan van Denemarken, geheel buiten Margaretha om. Margaretha's beleid had alleen maar tot mislukkingen geleid. Chièvres voerde Karel V uit haar stad Mechelen weg naar Brussel. In de Staten-Generaal en de Hofraad manifesteerde zich een sterke neiging om Maximiliaan te verzoeken Karel meerderjarig te verklaren. De belangen van de Staten en van de hoge adel liepen voor het moment parallel. Zagen de eersten weer de machtsaanvaarding van een 'eigen' vorst in het verschiet, voor Chièvres en de zijnen gold dat zij meer mochten verwachten van hun invloed via Karel dan via Margaretha. De situatie leek op die van 1493. Ook nu weer liet Maximiliaan zich door een groot bedrag (150 000 gulden en een rente van 50 000 ponden) verleiden de jonge vorst meerderjarig te verklaren (december 1514).

In januari van het volgend jaar presenteerde Karel V zich voor de Staten-Generaal in Brussel. Dat was het einde van het eerste regentschap van Margaretha van

Oostenrijk. Het was door veel Nederlanders, en ook door haar zelf, in verschillende opzichten als een mislukking ervaren.

Als de buitenlandse politiek met haar overwegend dynastieke doelstellingen niet tot de verhoopde resultaten heeft geleid en zelfs de irritatie van de Staten heeft opgewekt, dan mag toch het bewind van de landvoogdes niet zonder meer als een mislukking worden bestempeld. Het belangrijkste aspect van haar bewind en van de voorgaande regering van Filips de Schone was dat gedurende vijftientig jaar – een hele mensengeneratie – de binnenlandse rust in de Nederlanden werd gehandhaafd. Weliswaar bleef Gelre al die tijd een politiek probleem, maar de sociale gevolgen ervan bleven toch beperkt. Men ondervond overlast in beperkte delen van Noordoost-Brabant, Oost-Holland en zuidelijk Utrecht, en dat nog alleen in bepaalde jaren. Het leeuwedeel van de bevolking kon deze periode dus ervaren als een verademing na de oorlogen tegen Maximiliaan, een sombere periode die men zich scherp bleef herinneren. Het binnenlands politiek klimaat van de tijd die daarop volgde, mag dan ook als gunstig worden gekenschetst. De verhoudingen tussen de centrale overheid, de lokale besturen en de onderdanen waren harmonischer dan voorheen. De druk van de grote steden over de kleine en het platteland was afgenomen ten gunste van een toenemende invloed van de Gewestelijke Staten en de Staten-Generaal.

Deze interne rust was een factor van belang voor de ontwikkeling van de welvaart. Juist in deze jaren vond in de Nederlanden een demografische heropleving plaats. Aan de langdurige regressie en stagnatie sinds het midden van de 14de eeuw was een einde gekomen. In goed overleg tussen regering en stadsbesturen werd een soliede munt gehandhaafd, en zo was er een basis voor geregeld handelsverkeer. Ook bij het ontwikkelen van commerciële relaties speelden de stadsbesturen een actieve rol, al kon die slechts effectief zijn wanneer ook de centrale regering haar steun verleende. Essentieel voor de opkomst van Antwerpen waren bij voorbeeld goede relaties met Engeland. Onderhandeling daarover werd gevoerd door ambassades, samengesteld uit deskundigen van de steden en raadsheren van de vorsten. Aan Engelse zijde was Thomas More vanaf 1509 tot en met de zogenaamde Damesvrede van 1529 nauw betrokken bij al deze besprekingen, waaraan ook een Engels-Nederlands handelsverdrag was verbonden (zie hierna, pag. 462). De professionalisering van de diplomatieke dienst, waarvan dit een beroemd voor-

Karel V op tienjarige leeftijd. Schilderij, toegeschreven aan Barend van Orley (circa 1488-1541). National Galleries of Scotland, Edinburgh.

Willem van Croy (1458-1521), heer van Chièvres, werd in 1509 kamerheer van de jonge Karel V en oefende in de beginjaren grote invloed op de jonge prins uit. Schilderij van anonieme Vlaamse meester, circa 1510. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel.

beeld is, kon ook persoonlijk steunen op een netwerk van vaste vriendschappen, zoals die tussen More en zijn Brugse en Antwerpse collega's Frans van Craenevelt en Pieter Gillis, die beiden even geïnteresseerd waren in de humanistische letteren als hun Engelse tegenspeler. Het intellectuele klimaat dat hier groeide, waarvoor ook hofkringen steeds meer gevoelig waren, vormt een element dat wezenlijk bijdraagt tot de verklaring van de stabilisering en pacificatie van de binnenlandse en buitenlandse verhoudingen.

De regeringsperiode van Karel V 1515-1555

DE EERSTE JAREN: 1515-1517

Meer dan tevoren werden de Nederlanden nu betrokken bij de Europese politiek, die weldra werd beheerst door de Frans-Habsburgse tegenstelling. De inzet was vooral Italië, in mindere mate ook de Pyreneeëngrens en het hertogdom Bourgondië. Het bleek een illusie met Karel V weer een nationale vorst te krijgen: het Spaanse koningschap en het Duitse keizerschap verplaatsten het zwaartepunt in de politiek van de Nederlandse landsheer voorgoed. Hoge edelen als Chièvres en Karel van Lannoy (die onderkoning van Napels werd), hoe 'Bourgondisch' hun opvattingen aanvankelijk ook mogen zijn geweest, werden meegesleept in nieuwe avonturen en verloochenden hun verleden. Ook anderen waren zozeer loyaal aan hun vorst dat zij hun typisch Nederlandse neigingen verzaakten. Karels activiteiten brachten de adel wel voordelen, omdat edelen zich in het leger konden onderscheiden.

In het bestuur werd echter de invloed van rechtsgeleerden steeds groter. Zelfs ontstond een antagonisme tussen beroepsbestuurders en adellijke raadgevers, zoals blijkt uit Gattinara's laatdunkende uitspraken over de adel. Daarnaast en dikwijls daartegenover bleven in de Nederlanden de Gewestelijke Staten en de Staten-Generaal hun rol spelen. Enerzijds liepen vorstelijke dan wel gewestelijke belangen van plaatselijke elites parallel, omdat die alle de invloed terugdrongen van de ambachtsgilden; opstandige bewegingen in een groot aantal steden (zie hierna, pag. 470) waren daarvan mede een gevolg. Anderzijds botsten de belangen,

Karel V omstreeks 1517, het jaar waarin hij naar Spanje vertrok om aldaar de koningstitel te aanvaarden. Terracotta borstbeeld, toegeschreven aan Conrad Meit, begin 16de eeuw. Gruuthuuse Museum, Brugge.

bij voorbeeld wanneer beden aan de orde kwamen en particularistische neigingen door centraliserende strevingen werden gefrustreerd. In meer dan één opzicht kunnen de wortels van de opstandigheid tegen Filips II worden gezocht in de regeringsperiode van Karel V.

Voorlopig beheerste vooral Chièvres Karel nog. Hij zocht, consequent gezien zijn verleden, maar tot woede van Maximiliaan, toenadering tot Frankrijk. Twee maal (Parijs 1515, Noyon 1516) wist hij met Frans I, die ook net de regering had aanvaard, een verdrag te sluiten. Voor Kroon-Vlaanderen en Artesië werd mantschap gedaan en vooruitzicht op Bourgondië werd niet geboden. Ook met Engeland sloot men verdragen. Chièvres haalde Maximiliaan over deze politiek, die in de Nederlanden algemeen instemming ondervond, te steunen. Het doel was vooral Karels Spaanse erfenis na de dood van Ferdinand van Aragon (1516) veilig te stellen. De successen van Frans I in Italië, waardoor Milaan weer Frans werd,¹³ zijn aanspraken op Napels en zijn steun aan Jean d' Albret in Navarra brachten Chièvres niet van deze koers af.

Op 14 maart 1516 aanvaardde Karel de Spaanse koningstitel, maar het duurde tot september 1517 voor hij naar zijn Spaanse landen vertrok. Wel was zijn leermeester Adriaan van Utrecht al sinds oktober 1515 in Spanje: die had nog met Ferdinand de opvolging geregeld.¹⁴ Het uitstel van Karels vertrek hing samen met de toestand in de Nederlanden. Vermeden moest worden wat in 1506 was gebeurd, toen Filips de Schone overhaast was vertrokken. De financiën en de relatie tot Gelre, Friesland en Utrecht speelden een belangrijke rol. Wat de financiën aangaat, werd gepoogd de belastingheffing op nieuwe leest te schoeien en de druk beter te verdelen. Holland bleek volgens de *Informacie* van 1514 rijker dan in 1494. De lasten werden dus aangepast, wat tot een dusdanig protest leidde dat de regeling in 1518 weer werd gewijzigd. In Vlaanderen werd het *Transport* van 1408 bijgesteld en herzien in 1517. Om meer greep te krijgen op de geestelijkheid werd de oude Bourgondische politiek ten opzichte van de geestelijke waardigheden voortgezet. Paus Leo X verleende Karel in de bul *Fervor purae devotionis* van 1515 – in 1521 voor de hoogste waardigheden verheven tot nominatie-indult – grote macht over de benoeming van abten en andere hoogwaardigheidsbekleders in zijn Bourgondische landen. Die macht heeft Karel ook in de nieuw verworven landen aan zich getrokken. Ook de amortisatie-politiek werd met meer kracht dan tevoren opgevat, voorlopig met pauselijke steun. Dat culmineerde in 1520 in een edict van Leo X, dat bepaalde dat in Brabant zonder toestemming van de landsheer geen eigendom meer in de dode hand mocht raken.¹⁵

Hoe belangrijk dit alles ook zijn mocht, het uitstel van het vertrek naar Spanje werd vooral veroorzaakt door de territoriale beslommeringen. Karel van Gelre had, na zijn successen van 1514, zijn gezag uitgebreid over de stad Groningen en Friesland. Karel V evenwel werd in dit gebied door koop eigenaar van de aanspraken en bezittingen van George van Saksen, die in de rechten van zijn vader Albrecht was getreden. Karel gebruikte echter die aanspraken niet voor de strijd tegen, maar voor onderhandeling met Karel van Gelre. Hij zocht duidelijk naar rugdekking voor zijn tocht naar Spanje. Pas Margaretha zou, toen zij ten tweeden male als regentes optrad, een poging doen om de Geldersman door een huwelijk aan Habsburg te binden en van Frankrijk los te maken. Op het verloop en de afloop van deze zaken wordt elders in dit werk (zie pag. 498) uitvoeriger ingegaan. Als extra steun in de rug kan het verdrag van 1517 worden beschouwd; het maakte de Oostfriese graaf Edzard Cirkse tot een soort cliënt van Habsburg. In Utrecht werd nog de neutrale bisschop Frederik van Baden vervangen door Filips van Bourgondië, een bastaard van Filips de Goede. Karel van Gelre moest machteloos toezien hoe Karel V, dank zij de hulp van de paus, zijn belangen in het Sticht kon behartigen.

Zo was er voldoende rugdekking in de Nederlanden en aan de zijde van Frankrijk, Engeland en de keizer. Karel V kon de Nederlanden verlaten. Ook de Staten-Generaal toonden hun aanhankelijkheid en stonden een bede toe. De Gentse pensionaris, doorgaans een anti-monarchaal pleitbezorger van de stedelijke autonomie, ging daarbij nu zelfs voorop. Een regentschapsraad, nominaal onder

Paus Leo X (1513-1521) verleende Karel grote invloed bij de benoeming van geestelijke waardigheidsbekleders in de Bourgondische landen. Kopie van P. P. Rubens naar Rafaël, circa 1615.

leiding van Maximiliaan, in feite onder Margaretha van Oostenrijk, kreeg het landsheerlijk zegel onder beheer. Zo liep men vooruit op Margaretha's tweede regentschap, al is dat officieel pas in juli 1519 begonnen.

HET TWEEDE REGENTSCHAP VAN MARGARETHA: 1517-1530

Begin september 1517 vertrok Karel van Vlissingen naar Spanje, en met hem vertrok de kern van de Nederlandse regering, waaronder Chièvres, die ook in Spanje de eerste viool zou spelen. Voor de Nederlanders was het een vrijwel definitief afscheid van hun landsheer en tevens het einde van de gedachte aan een eigen Nederlandse politiek. Hoezeer Margaretha de Nederlandse belangen ook in het oog zou houden, ze waardeerde deze landen steeds vooral als een mogelijkheid tot verruiming van het belang van de dynastie. Nog in haar testament zou ze Karel aan zijn titel als hertog van Bourgondië herinneren (zie hierna, pag. 464).

Karels vertrek naar Spanje maakte de weg niet vrij voor een Nederlands bestuur alleen gebaseerd op Nederlandse belangen. Keizer Maximiliaan was oud en dus wierp de keizerskeuze haar schaduwen vooruit. Chièvres' alliantiepolitiek, die ontworpen was met het oog op Karels Spaanse erfenis, kon geen stand houden toen Frans I voor die keizerskeuze de gevaarlijkste tegenstander van Karel V bleek te zijn. Nadat Maximiliaan had gepoogd zijn kleinzoon tot Rooms-Koning te laten kiezen, begonnen in het voorjaar van 1517 de eerste pogingen om diens kandidatuur kracht bij te zetten. In 1518 werden Karels aanspraken krachtig uiteengezet aan het Franse hof. Ook in Bourgondische kringen in Brussel was Karels kandidatuur geen uitgemaakte zaak. De regentschapsraad en Margaretha speelden even met de gedachte de kandidatuur van Karels jongere broer Ferdinand te steunen, waartegen Karel zich fel verzette. Hij meende dat zijn tante het oor leende aan lieden die de Fransen in de kaart speelden. Margaretha evenwel verzekerde haar neef dat alleen zorg de kroon voor de dynastie veilig te stellen haar had bewogen en bovendien de gedachte dat zo een betere voortzetting van de Bourgondische traditie mogelijk was: de Nederlanden zouden in zeker opzicht een eigen landsheer, mogelijk zelfs los van het Duitse Rijk, behouden. Door de druk der omstandigheden kwam het tot een verzoening tussen Chièvres en Margaretha. Haar positie werd versterkt; het gezamenlijke doel werd nu de keizerskeuze voor Karel veilig te stellen. Deze tendentie werd in 1518 nog versterkt door de benoeming van Gattinara tot groot-kanselier in Spanje. Zijn anti-Franse houding stemde overeen met die van Margaretha en hij droomde van de mogelijkheid dat Karel het ideaal van het keizerschap als universele macht zou kunnen verwezenlijken.

In de Nederlanden poogde Margaretha zoveel mogelijk een vredespolitiek te voeren. Daarnaast wilde zij in bondgenootschappen steun zoeken voor de Habsburgse kandidaat. Defensieverdragen met Kleef, Gulik en Luik kwamen in 1518 tot stand. Met de Luikse bisschop Everard van de Marck werden verdragen gesloten die de familie Van de Marck en het prinsbisdom – tijdelijk – nauwer aan de Nederlanden verbonden. Tot een wapenstilstand met Gelre kwam het niet. Als Duits vorst steunde Karel van Egmond in de strijd om de keizerskroon de kandidatuur van zijn Franse bondgenoot. Uiteindelijk speelde geld een doorslaggevende rol. In totaal werd in Duitsland meer dan 852 000 gulden uitgegeven – waarvan ruim 543 000 afkomstig van Fugger, terwijl ook Italiaanse bankiers grote bedragen verstrekten – om keurvorsten en anderen gunstig jegens Karel te stemmen.¹⁶ De verwachte opbrengst van Nederlandse bedden was onderpand bij deze leningen. Toen Karel V inderdaad tot keizer was gekozen (juni 1519, de 'verkiezingscapitulatie' van 3 juli was ongunstig voor de nieuwe keizer), was men in de Nederlanden verheugd. De Staten van Brabant stemden in met een bede voor de kosten van de kroning in Aken.

In Spanje evenwel reageerde men anders op het bericht van de keizerskeuze. Het Bourgondisch beheer had er al tot ontevredenheid geleid, onder andere door Chièvres' onbeschaamde familie- en gunstelingenpolitiek. De eigen Spaanse inbreng werd veel te gering geacht. Bovendien had Karel ook veel Spaans geld nodig, zowel voor de keizerskeuze zelf alsook om zijn daardoor nodig geworden terugkeer naar de Nederlanden en Duitsland te bekostigen.¹⁷ Toen Karel in mei

1520 Spanje verliet, was de opstand van de *Comuneros* eigenlijk al begonnen. Daaraan moest de gouverneur, Adriaan van Utrecht, het hoofd bieden. Gesteund door de Raad (*Consejo Real*) slaagde hij daarin, dank zij het uitstekend georganiseerde Spaanse leger en door de allengs groeiende onenigheid in de *Comuneros*-gelederen. Hoewel deze opstand op de Nederlanden geen directe invloed heeft gehad, is het patroon van het verloop ervan kenmerkend, en de repressie is illustratief ook voor het beleid gevolgd in de Nederlanden.¹⁸

De afwezigheid van de vorst, de heerschappij van de vreemdelingen, de hoge financiële lasten als gevolg van buitenlandse beslommingen, alsmede de ingrepen in oude wetten en gewoonten, leidden in Spanje tot een algemene opstand, waaraan zowel de hoge adel, de *Grandes*, als de steden deelnamen. De pogingen tot onderdrukking ervan hadden aanvankelijk een averechtse uitwerking, zodat het een tijdlang leek alsof de opstandelingen het pleit zouden winnen. Toch vochten de steden, waar ook de ambachten een belangrijke rol speelden, niet alleen tegen de koning en zijn gouverneur en raad. Hun doelwit was in wezen de absolutistische structuur, waarin de *Grandes* een belangrijke rol speelden. Dat bleek toen de eisen op tafel kwamen. Men beoogde het herstel van de stedelijke autonomie, wilde van de *Cortes* een van de regering onafhankelijke 'volks'vertegenwoordiging maken, en men keerde zich ook tegen de *Grandes*. De tweespalt was dus aan het licht getreden: nu adel en steden tegenover elkaar stonden, was de Kroon de lachende derde, die de tegenstanders tegen elkaar uit kon spelen.¹⁹ In de loop van 1521, na een nederlaag van de *Comuneros*, werden de steden onderworpen. Toen Karel V in 1522 in Spanje terugkeerde, ging de stedelijke autonomie verloren. De ambachtsgilden werden uitgesloten van het bestuur en de Kroon benoemde voortaan de magistraten. Hoewel de *Cortes* hun recht van instemming met de beden (in Spanje: *Servicios*) behielden was de koninklijke macht versterkt uit de strijd gekomen.

Met dit beknopte overzicht liepen wij vooruit in de tijd. Karel V kwam in juni 1520 in Vlissingen aan en vroeg kort nadien de Staten-Generaal om nieuwe beden. De Staten van Vlaanderen lieten hun onwil duidelijk blijken: Karel had al meer geld

Frans I (1494-1547). De Franse koning werd de gevaarlijkste tegenstander van Karel V in zijn buitenlandse politiek. De Franse angst voor Habsburgse omsingeling, het omstreven bezit van Bourgondië en de invloed in Italië gaven aanleiding tot diverse oorlogen. Schilderij van Joos van Cleve (circa 1490- circa 1540) Musée du Château de Fontainebleau, Fontainebleau.

Hendrik VIII (1491-1547), de Engelse koning die in zijn buitenlandse politiek afwisselend de zijde van Frankrijk of de Habsburgers koos.

Tekening van Hans Holbein de Jonge (circa 1497-1543). Staatliche Graphische Sammlung, München.

gekregen dan zijn voorgangers, en dat werd allemaal verspild. De onwil werd versterkt door berichten over de onrust in Spanje en door de dreigende oorlog met Frankrijk. De Staten zagen zich in een dwangpositie; de koers van de centrale regering vergrootte het onbehagen.

Het is niet overbodig hier even in te gaan op de problemen waarvoor die regering zich gesteld zag. Reeds in 1519 had Margaretha, hoewel er toen beden waren toegestaan en de Staten van Brabant hadden beloofd bij te dragen aan de kosten van Karels kroning, geweigerd op verzoek van diezelfde Brabanders de Staten-Generaal bijeen te roepen. Zij was daarin gesteund door haar neef: 'U hebt er goed aan gedaan de Brabantse Staten voor te houden dat een algemene bijeenkomst der Staten onzer gewesten op dit ogenblik niet nodig is. Wij wensen en verlangen van U niet in te stemmen met een bijeenkomst van de zogenaamde Staten-Generaal, zodat er geen samenspanning noch verbond kan worden gevormd ten detrimente van onze hoge heerlijkheid noch weerstand kan ontstaan tegen onze dienaren'.²⁰ Toch hadden Karel en Margaretha de steun van de Gewestelijke Staten én van de Staten-Generaal voortdurend nodig. Hun houding was tweeslachtig: aan de ene kant betekende het bijeenkomen van de Staten-Generaal de mogelijkheid tot snellere besluitvorming, anderzijds konden weigeringen met meer kracht worden geuit. Wanneer de Staten van Vlaanderen zich teweestelden, konden deze de andere ook overtuigen; gedeputeerden van kleinere gewesten kregen dikwijls de instructie de leiding van Vlaanderen en Brabant te volgen en een gemeenschappelijke politiek met de gedeputeerden van die gewesten te bespreken. En wanneer dat niet het geval was, beriepen afgevaardigden zich dikwijls op het principe van de ruggespraak. Dat kwam zelfs vaker voor dan gezamenlijke besprekingen: de gewestelijke autonomie was een dierbaar goed. Het bleef dus de vraag wat het beste was: verzoeken om geld voorleggen aan de Staten-Generaal of rondgaan langs alle Staten afzonderlijk. Deze ambivalentie werd tijdens het bewind van Karel V nimmer opgeheven.

Toen de keizer in oktober 1520, na de bijeenkomsten van de Staten-Generaal, naar Duitsland vertrok om zich in Aken te laten kronen, waren de gevolgen voor de internationale politiek van de keizerskeuze al zichtbaar geworden. Gattinara had reeds in mei 1520 in Engeland een geheim defensieverdrag gesloten. Dat hoefde nog niet te betekenen dat Hendrik VIII steun zou geven aan Karel V. Er was zelfs nog sprake van een huwelijk tussen Mary Tudor en Frans I. Maar in juni, in het 'Camp du Drap d'Or', bleek Frans toch Hendriks vijand en koos de laatste de zijde van de keizer. Hendriks kanselier Wolsey werd voor veel geld omgekocht en kreeg de tiara voorgespiegeld. Dit alles geschiedde in overeenstemming met de inzichten van Margaretha, die echter toch een oorlog poogde te vermijden. Ook andere plannen van Karel V strookten niet met haar inzichten. In Duitsland overwoog de keizer namelijk een nauwere binding tussen de Bourgondische landen en het Rijk. Op de Rijksdag van Worms (januari-mei 1521) was meer aan de orde dan alleen de zaak van Luther, tegen wiens aanhang de eerste plakkatens werden uitgevaardigd (in de Nederlanden had Karel trouwens reeds in 1520, niet bij plakkaat, een bevel doen uitgaan alle Lutherse boeken te verbranden²¹). De keizer heeft in Worms ook beloofd dat afgevaardigden van zijn landen zitting zouden hebben in het *Rijksregiment* en het *Rijkskamergericht* en dat zijn gebieden binnen de tolgrenzen van het Rijk zouden vallen. Margaretha en de Staten verzetten zich heftig tegen deze plannen, die dan ook op niets uitliepen. Wel kreeg een Habsburgs verdelingsverdrag zijn beslag. De Oostenrijkse erflanden werden aan Ferdinand afgestaan; de Elzas, Breisgau, Vorarlberg en andere gebieden van de *Hausmacht* der Habsburgers moesten met Bourgondië, als dat werd teruggewonnen, worden verenigd. Hier was Margaretha erin geslaagd de Bourgondische idee te verzoenen met de Habsburgse gedachten.

De oorlog was inmiddels uitgebroken. Reeds in maart 1521 had Robert van de Marck, heer van Sedan, op aanstoken van Frans I het verdrag opgezegd dat in 1519 tussen zijn familie en Margaretha was gesloten. In het verre Zuiden probeerde Henri d'Albret – met desastreus gevolg – Navarra te veroveren. De Bourgondische en Duitse troepen die aan de zuidgrens van de Nederlanden tegen Van de

De kroning van Karel V tot keizer van het Duitse rijk te Aken in 1520.
Houtsnede uit 1520.
Koninklijke Bibliotheek, Brussel.

Marck en Frans I vochten, werden, na het einde van de Rijksdag, door de keizer zelf geleid. Tegen de raad van Wolsey in – Engeland had invasietroepen in Frankrijk – besloot Karel V Doornik, dat in 1519 door de Engelsen aan Frankrijk was teruggegeven, te belegeren. Dit beleg werd een succes, zodat Doornik en het Doornikse bij de Nederlanden werden gevoegd (december 1521). In 1522 kreeg de stad een nieuwe bestuursvorm, waarbij de ambachten uit het bestuur werden gestoten, net zoals dat in de Spaanse steden het geval was. Hier blijkt hoe het ook in de Nederlanden een vaste lijn in de politiek van de centrale regering was zo veel mogelijk de invloed van de ambachtsgilden te weren en met het stadspatriciaat als bestuurders greep te krijgen op de stedelijke autonomie. Margaretha was van deze politiek de vorige pleitbezorgster. Begunstigd door de oorlogsomstandigheden ontrok Karel V ook in 1521 en 1522 Kroon-Vlaanderen en Artesië aan de bevoegdheden van het Parlement van Parijs. Dat betekende overigens niet dat beroepen uit die gebieden op dit Parlement niet meer voorkwamen: tot de vrede van Madrid in 1526 bleven deze voortgaan.

Margaretha had in 1521 nog met instemming van Hendrik VIII een poging gedaan een verdere uitbreiding van de oorlog, met name in Italië, te voorkomen. Toen Karel V en Leo X elkaar vonden in de wens de Fransen uit Milaan te verdrijven, kon daar geen sprake meer van zijn. Ook de kosten van deze strijd zouden zwaar drukken op de Nederlanden, die aan eigen grenzen al oorlogszorgen en onkosten genoeg hadden. De schermutselingen tegen Karel van Gelre speelden zich vooral af in en rond Friesland, dat in de loop van 1522 bijna geheel onder Bourgondisch gezag werd gebracht; alleen Sloten en het huis bij De Lemmer bleven in Gelderse handen. Er had zich een vrij gecompliceerde machtsverschuiving voltrokken, omdat Jancko Douwama, die zich aanvankelijk met een beroep op de overgeleverde Friese vrijheden onder de keizer (Karel de Grote!) tot Karel V had gewend, zich later, toen de Bourgondische politiek de Friezen aan banden legde, ging verzetten, zodat hij gevangen genomen werd.

Voor de voortgang van de strijd tegen Gelre kwam de verantwoordelijkheid, toen Karel de Nederlanden in 1522 weer ging verlaten, vooral in handen van Margaretha te liggen. Zij kreeg uitgebreide bevoegdheden als ware ze de landsheer zelve. Zij diende echter wel te regeren in overleg met de leden van haar Raad die, afgezien van de voorzitter, Jean Carondelet, geheel uit Nederlanders bestond. Dat dit voorschrift zwaar woog, bleek toen de heren klaagden dat Margaretha hen buiten spel hield door te veel het advies van de ambtelijke raadslieden te volgen. In 1523 kreeg zij van Karel V het consigne niets te doen dan na overleg met de Luikse bisschop Everard van de Marck – die een soort Habsburgs protectoraat over zijn prinsbisdom had aanvaard – de Prins van Oranje, de graven van Buren, Gavere en Hoogstraten en de heren van Beveren, Bergen en Ravenstein. Met name Anton van Lalaing, graaf van Hoogstraten, verwierf Margaretha's vertrouwen.²²

Voor zijn vertrek poogde Karel nog naar Spaans voorbeeld een los van het bisschoppelijk toezicht staande Inquisitie in te voeren. Tegen de Inquisiteur, de leek Mr Frans van der Hulst, lid van de Raad van Brabant, ontstond echter zoveel verzet dat Margaretha, in overleg met haar Raad, in 1523 een einde maakte aan zijn werkzaamheden. De keizer stemde daarmee in en liet Margaretha de vrijheid inzake de opvolging van Van der Hulst te handelen naar goeddunken, wat ze deed door de paus te verzoeken nieuwe inquisiteurs aan te stellen.²³ Het verloop van de strijd tegen de ketterij wordt overigens elders behandeld (zie *AGN* deel 6, pag. 146 vlg.). Hier ging het slechts om een voorbeeld van zelfstandig handelen in de Nederlanden.

Toen Karel deze zaken had geregeld, stelde hij een testament op (het Testament van Brugge), waaruit eens te meer blijkt dat Bourgondië een van zijn oorlogsdoelen was. De keizer wilde in Dijon worden begraven en als dat niet mogelijk zou zijn, in Brugge aan de zijde van zijn grootmoeder Maria. Toch wenkten hem, al had Karel nog in 1520 de Staten-Generaal voorgehouden dat 'son coeur avoit toujours été par deça',²⁴ veel wijdere perspectieven. In Spanje zou hij al in 1524 verklaren dat dát land aan het hoofd stond van al zijn rijken. Na zijn vertrek uit de Nederlanden (25 mei 1522) ging hij overigens eerst naar Engeland voor nadere

*Adrianus VI (1459-1523).
Adriaan van Utrecht,
aanvankelijk leermeester en
raadsheer van Karel V, werd
in 1522 tot paus gekozen; hij
overleed echter al in 1523.
Kopie naar een schilderij van
Jan van Scorel, 16de eeuw.
Voormalige ambtswoning
Rector Magnificus, Leuven.*

afspraken met Wolsey en Hendrik VIII over gezamenlijk optreden tegen Frans I. De strijd in Italië was toen reeds begonnen.

De plannen tot de oorlog daar werden gestimuleerd door Gattinara, die de Nederlanden onderschikte aan het streven naar wereldheerschappij. Dichterbij leek die mogelijkheid te komen toen Karels leermeester Adriaan van Utrecht, als opvolger van Leo X, in 1522 onder de naam Adrianus VI tot paus werd gekozen. Karels belofte aan Wolsey was dus wel erg opportunistisch geweest. Paus Adrianus verzette zich echter tegen Karels wens tot bijeenroeping van een algemeen concilie. Hij achtte hervorming onder pauselijke leiding mogelijk en noodzakelijk, maar eiste voor alles een gezamenlijk optreden van de christenheid tegen de Turken, die Hongarije ernstig bedreigden. Zo stelde hij de oorlogstoestand tussen Karel V en Frans I in een kwaad daglicht. Na een gewonnen slag (1522) in Italië verzekerde Karel V de paus dat hij na een bevrijding van Genua en Milaan van de Fransen de strijd tegen de Turken zou aanbinden, waarna Adrianus zich alsnog bij de anti-Franse alliantie aansloot. Na zijn overlijden (september 1523) werd er weer een Medici tot paus verkozen, namelijk Clemens VII, die zich in 1524 aan Franse zijde schaarde.

Margaretha kwam intussen na Karels vertrek voor steeds groter moeilijkheden te staan. De lasten van de oorlog drukten zwaar op de Nederlanden. In 1522 had men er de Staten slechts met veel moeite toe gekregen een bede toe te staan. De regering zag zich genoopt, met name in Antwerpen, naar leningen uit te zien om aan haar verplichtingen te kunnen voldoen. Regeringspersonen als Lalaing en Nassau stelden zich dikwijls persoonlijk borg voor zulke leningen. Ter betaling van Karels overtocht met 3000 lansknechten naar Spanje had men reeds met veel moeite een dergelijke lening gesloten, waarbij Lalaing zijn eigen bezit in onderpand had gegeven.²⁵ De onrust werd vergroot toen er problemen met de graantoevoer kwamen: de vaart door de Sont stagneerde als gevolg van een conflict tussen Christiaan II van Denemarken en de Hanzesteden. Bovendien werd de handel op Frankrijk, al werden er eerst nog licenten verleend, weldra ernstig belemmerd. En onderwijl sleepte de oorlog zich voort. Hoewel in Friesland de strijd in 1524 voor goed tot een einde kwam (zie pag. 500), had men er aan de zuidelijke grenzen de handen vol aan, al gaven Engelse troepen hier wat steun. Margaretha had alle reden een uitbarsting van opstandigheid te vrezen. Zo ver kwam het niet, maar de ontevredenheid nam toe. Velen meenden dat deze oorlog de Nederlanden nauwelijks aang-ing.

In 1523 werd Margaretha bovendien met een nieuw probleem geconfronteerd. Christiaan van Denemarken, een zwager van de keizer, kwam, verjaagd van zijn troon, in de Nederlanden steun zoeken, die Margaretha hem niet wilde geven. Zelfs sloot ze in 1524, toen Karel V zijn zwager te hulp wilde komen, een handelsverdrag met de nieuwe Deense koning Frederik van Holstein en de Hanzesteden. Ze begreep maar al te goed dat de rust in de Nederlanden stond en viel met een regelmatige graantoevoer vanuit de Oostzeelanden. Christiaans aanwezigheid in de Nederlanden bleef ook nadien wel problemen veroorzaken, vooral toen hij zich in 1525 voornam ter kaapvaart te gaan en een aanslag op het Noorse Bergen te doen. De Staten van Holland vonden gehoor bij Margaretha toen zij haar medewerking vroegen dat te verhinderen. Later in het jaar echter gelastte Karel V de landvoogdes openlijk af te kondigen dat de keizer de verdreven koning van Denemarken had toegestaan zich in de Nederlanden voor te bereiden op herovering van zijn gebied, de Nederlandse havens daartoe te gebruiken, kaapvaart te bedrijven en de buitgemaakte goederen op Nederlandse markten te verkopen. Margaretha weigerde te voldoen aan deze opdracht, die oorlog met Denemarken zou betekenen. Hoewel Christiaan II de inhoud van Karels orders kende en probeerde dienovereenkomstig te handelen, leden zijn pogingen schipbreuk: tot 1531 zou het rustig blijven rond Christiaan II.²⁶

Na de verovering van Friesland werd de dood van bisschop Filips van Bourgondië (april 1524) de oorzaak dat het centrum van de Noordnederlandse tegenstellingen

De slag bij Pavia in 1525, waar de keizerlijke legers een grote overwinning behaalden en de Franse koning gevangen genomen werd.

Anoniem 16de-eeuws schilderij. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel.

bij Utrecht (en het Oversticht) kwam te liggen. De kapittels kozen, met voorbijgaan van de Gelderse kandidaat en tegen de zin van Margaretha, de Keulse domkanunnik Hendrik van Beieren. De positie van deze neutrale landsheer zou wankel blijken. Waterstaatsgeschillen tussen Holland en het Sticht en de omstreden positie van Karel van Gelre in het Oversticht bezorgden hem voorlopig problemen genoeg, maar in de loop van 1524 kwam het toch zo ver dat Karel van Gelre buiten zijn eigen hertogdom nog slechts Groningen en de Ommelanden en Drenthe met Coevorden in handen had.

Hoewel de situatie zich dus aan de noordoostelijke grenzen niet al te ongunstig liet aanzien, stonden de landvoogdes en haar helpers er in het algemeen verre van rooskleurig voor. Symptomen waren ontevredenheid over de hoge graanprijzen, onenigheid met de Engelsen over de betaling van hun troepen, een wijdverbreid verzet tegen de beden, met name omdat men geen belang had bij de oorlog in Italië, en oorlogsmoeheid ook bij de hoge adel, die haar invloed niet gebruikte om de beden aanvaard te krijgen. Het is opmerkelijk genoeg dat de beden voor 1524 ondanks dat alles door de Staten werden aanvaard, zij het met grote tegenzin.

Die Staten werden overigens steeds meer een oligarchisch lichaam dat zich verzette tegen vooruitstrevende ideeën of democratische vernieuwing. Dat zij toezicht oefenden op de financiën betekende niet dat ze ook het belastingstelsel wilden veranderen: voorstellen daartoe waren steeds een zaak van de centrale overheid geweest. Met name de belastingprivileges van de geestelijkheid wekten ontevredenheid, die in 1525 in Antwerpen en 's-Hertogenbosch tot opstandigheid leidde. In datzelfde jaar 1525 behaalden de keizerlijke legers hun grote overwinning bij Pavia, waarbij de Franse koning werd gevangengenomen. Een Habsburgse overheersing van Italië zou er uit voortkomen. De Engelse kanselier Wolsey, die het evenwicht bedreigd achtte, zocht nu contact met Louise van Savoye, de moeder van Frans I, die in Frankrijk als regentes optrad. Gattinara herinnerde de keizer aan zijn belofte tegen de Turken op te trekken, maar Karel wenste eerst de kwestie Bourgondië te regelen. Margaretha wenste de Somme als grens en de overgave van Hesdin, Terwaan en Boulogne aan de Nederlanden.

In het verdrag van Madrid (januari 1526) dat de gevangen Frans I werd gedictteerd, werd daarvan niet gerept. Wel zag hij af van zijn leenheerschappij over Kroon-Vlaanderen en Artesië en erkende hij de afstand van Doornik. Voorts zag hij af van alle aanspraken op Italiaans gebied en beloofde hij Bourgondië af te staan.²⁷ Tenslotte zouden Frans en Karel samen de Turken bestrijden. Zodra Frans I weer in vrijheid in zijn land was teruggekeerd, bleek het verdrag van Madrid echter een vodge papier. Bij de liga van Cognac verenigden Toscane, Venetië en de Sforza's (Milaan!) zich met Frankrijk om Italië van vreemde invloeden te bevrijden; ook zocht Frans I contact met de Turken. Dit alles betekende opnieuw oorlog, die culmineerde in de *Sacco di Roma* (mei 1527). De houding van de Engelsen was twijfelachtig. Na de verstoting van zijn echtgenote Catharina van Aragon, een tante van Karel V, zocht Hendrik VIII contact met Frans I. Margaretha kwam in een moeilijk parket, maar ze liet zich weer leiden door het belang van de Nederlanden en sloot een bestand met Engeland om de handel veilig te stellen. In de Nederlanden waren het in deze jaren vooral de Utrechtse problemen die, naast de ermee samenhangende Gelderse, de aandacht opeisten. Na tal van verwickelingen (zie pag. 501) werd de positie van Karel van Gelre verzwakt en kwam de wereldlijke macht van de bisschop aan Karel V. De paus verkeerde tegenover de keizer niet in een positie om daar iets aan te kunnen veranderen: Clemens VII, wiens familie uit Florence was verdreven, legde zich, na een vergelijk met de keizer, in 1529 bij de feiten neer.²⁸ Karel had toen reeds, zoals gebruikelijk, de bestuursinrichting in Utrecht zodanig veranderd dat de invloed van de ambachtsgilden was vernietigd.

Karel van Gelre was reeds dupe geworden van een wapenstilstand die in juni 1528 tussen Karel V, Frans I en Hendrik VIII was gesloten. Deze werd, na moeizaam onderhandelen, bevestigd in de te Kamerijk gesloten Damesvrede (6 augustus 1529), die haar naam dankt aan Margaretha en Louise van Savoye. De Franse koning zag af van zijn aanspraken in Italië, Karel van de zijne op het hertogdom

De zogenaamde handsteen van Caspar Ulrich (tweede helft 16de eeuw), die de voetval van Frans I voor Karel V voorstelt.

Bij het verdrag van Madrid in 1526 deed de Franse koning afstand van zijn aanspraken op Kroon-Vlaanderen, Artesië, Doornik, gebieden in Italië en Bourgondië.

Kunsthistorisches Museum, Wenen.

Bourgondië, Charolais zou aan Karel V blijven voor de duur van zijn leven. Wat de Nederlanden betreft, gaf Frans zijn leenrechten op Kroon-Vlaanderen, Artesië en het Doornikse op en hij beloofde geen steun meer aan Gelre en Robert van de Marck te geven. Terzelfder tijd slaagde Margaretha erin met Engeland een verdrag te sluiten waarbij de oude handelsrelaties tussen dat land en de Nederlanden weer eens werden hersteld. Ook slaagde zij erin een geschil met de Hanzeaten te beslechten.

Terwijl zijn tante de zaken met Frankrijk en Engeland regelde, verliet Karel Spanje, na een verblijf van zeven jaar. Italiaanse en Duitse zaken maakten dat vertrek nodig. De paus, wiens familie in Florence werd hersteld, was bereid de keizer te kronen. Zelfs werd deze door Clemens VII heimelijk ontslagen van zijn beloften inzake de Brabantse Blijde Inkomst. Maar inzake een algemeen concilie en het beleid tegenover de ketterij konden paus en keizer elkaar niet vinden. Dat bemoeilijkte de oplossing van een deel van de problemen die Karel in Duitsland wachtten. Ook de overige problemen, de Turkse bedreiging en de gewenste hervormingen in de opbouw van het Rijk, waren netelig genoeg.

De keizer werd aldus volledig in beslag genomen door de grote politiek, waarin hij, na het overlijden van Gattinara (1530), veel zelfstandiger zijn rol zou spelen. Margaretha intussen poogde haar werk te bekronen met een echte alliantie tussen Frans en Karel, die immers hadden beloofd gezamenlijk tegen de Turken op te trekken. De Damesvrede bracht de Nederlanden nog geen financiële adempauze: bijdragen werden gevraagd voor de oorlog tegen de Turken, voor de kosten van de keizerskroning, ter gelegenheid van het huwelijk van de keizer met Isabella van Portugal en de geboorte van Karels zoon Filips in 1527. Bovendien was er nog achterstal in de soldijbetaling, aflossing van leningen en was er een stijgende rentelast. Het verzet tegen de financiële eisen bleef groot. In 1527 weigerden de Brabantse abten beden in te willigen, waarna Margaretha beslag op hun goederen liet leggen. In de steden kwam het herhaaldelijk tot botsingen tussen belangengroeperingen: in Utrecht (1525-1528), Brussel (1528), Groningen (1528-1529) en Kampen (1529). Onregelmatige graantoevoer leidde tot extra onrust, waarbij bovendien bleek dat het distributiesysteem slecht werkte. Terwijl de graanvoorraad in 1527 in verschillende gewesten hoogst onvoldoende was, zodat men er tot uitvoerverboden overging, wenste Holland vast te houden aan vrije graanexport.²⁹ De problemen werden in de jaren twintig nog vergroot door de opkomende ketterij, waartegen Karel én Margaretha met strakke hand optraden.

Op 1 december 1530 stierf Margaretha van Savoye. Zij had als regentes altijd gelet op de belangen van haar neef, maar haar positie in de Nederlanden daaraan niet volledig ondergeschikt gemaakt. Toch waren die Nederlanden vaak financieel gedupeerd door 's keizers ondernemingen. De toenemende ontevredenheid daarover had de centrale regering beperkingen opgelegd in haar streven naar centralisatie. Door onderlinge verdeeldheid was men niet gekomen tot algemene opstandigheid. Er was nog geen algemeen ervaren grief om de Staten-Generaal tot een revolte te brengen. En uit de personele unie was nog geen eenheidsstaat gegroeid, ook al baseerde de centrale regering haar beleid steeds minder op de titels die de landsheer in de afzonderlijke gewesten toekwamen. Toch was ook van die afzonderlijkheid nog iets blijven voortleven, vooral bij de stadhouders in de verschillende gewesten. Margaretha had daar al mee te maken gekregen, bij voorbeeld toen de stadhouder van Luxemburg – toch al geografisch geïsoleerd – gepoogd had zijn ambt erfelijk te maken. Karel V was in het algemeen zeer gevoelig voor de wensen van zijn groten, waardoor hervormingen werden bemoeilijkt, en ook Margaretha had veel toegelaten: ze voorzag haar getrouwen steeds van rijke jaargelden. Maar ze had het wel noodzakelijk geacht de eigenzinnigheid van stadhouders te beteugelen, en dus geprobeerd – maar vergeefs – de Luxemburgse stadhouder aan een instructie te binden. Hoewel de positie van de heren van den bloede in deze periode sterk bleef, bestond er, bij Karel zowel als bij Margaretha en haar opvolgster, steeds meer de neiging vooral te luisteren naar de raad van beroepsbestuurders, ambtsdragers met juridische scholing, die zich tegenover de vorst minder vrijheden konden permitteren.

Optocht na de kroning tot
keizer van Karel V door Paus
Clemens VII op 24 februari
1530 te Bologna.
Gravure van Nicolaas
Hogenberg (circa 1500-1539).
Koninklijke Bibliotheek,
Brussel.

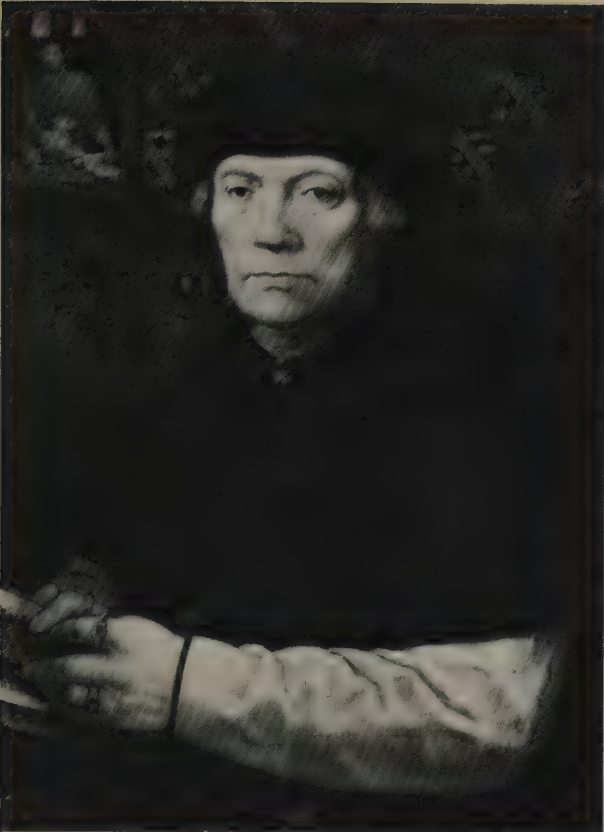

Kort voor haar overlijden had Margaretha nog een brief geschreven aan Karel V, die op dat moment in Duitsland was en juist, zonder veel resultaat inzake de godsdienstkwestie, de Turkenoorlog en de Rijkshervormingen, de Rijksdag van Augsburg had geleid. Ze bezwoer haar neef de vrede met Engeland en Frankrijk te bewaren. In haar testament herinnerde zij hem aan zijn Bourgondische titel; haar eigen erfdeel, de Franche Comté, diende te vervallen aan de erfgenaam in de Nederlanden.³⁰ Margaretha had steeds getracht Bourgondië en Habsburg in haar door dynastieke oogmerken beheerste politiek te combineren. Maar de omstandigheden in en rond de Nederlanden hadden haar nogal eens gebracht tot een van de keizer onafhankelijk beleid.

HET REGENTSCHAP VAN MARIA VAN HONGARIJE: 1531-1540

In afwachting van Karels komst naar de Nederlanden namen Carondelet en Anton van Lalaing na Margaretha's overlijden het bestuur zonder problemen waar. Op 3 januari 1531 verzocht Karel V zijn zuster Maria van Hongarije, de weduwe van de in de slag bij Mohács (1526) tegen de Turken gesneuvelde koning Lodewijk II, de positie van Margaretha in te nemen. Zij volgde de wens van het hoofd van de familie na enige aarzeling. Die werd wellicht mede veroorzaakt door haar Erasmiaanse instelling – Erasmus had aan haar in 1529 zijn geschrift *Vidua Christiana* opgedragen – die haar positie inzake de kettervervolging compliceerde. Al eerder had zij er mede voor gezorgd dat Ferdinand de koningskroon van Hongarije verwierf; ook in de Nederlanden zou ze de dynastieke belangen van Karel V gehoorzaam dienen. Haar dubbele taak, versterking van het vorstelijk gezag en bestrijding van de ketterij, diende in wezen een zelfde doel: politieke en godsdienstige eenheid zouden beide de positie van de vorst schragen.

Nadat in het Rijk zijn plaatsvervanging en opvolging veilig waren gesteld door de verkiezing van Ferdinand tot Rooms-Koning, arriveerde Karel, in januari 1531, in de Nederlanden. In het jaar dat hij hier verbleef nam hij een aantal belangrijke maatregelen, waaronder de reorganisatie van de centrale regering op 1 oktober 1531. Naast de landvoogdes – de landvoogdij, niet meer opgevat als vervanging slechts bij afwezigheid, kreeg nu een permanent karakter – kwamen drie Raden te staan: de Raad van State, de Geheime Raad en de Raad van Financiën. De bevoegdheden en werkzaamheden van deze 'Collaterale' Raden worden elders in dit werk (zie pag. 331 vlg.) geanalyseerd. De landvoogdes kreeg op diezelfde dag in

*Jean Carondelet (1469-1545)
werd als voorzitter van de
Geheime Raad en de Raad
van State de voornaamste
ambtenaar in de Nederlanden.
Schilderij van Barend van
Orley, eerste helft 16de eeuw.
Alte Pinakothek, München.*

haar instructie de last de ordonnanties inzake deze Raden strikt toe te passen. Hoge adel en beambtenapparaat werden in deze opzet gescheiden: de hoge adel kreeg via voor het leven benoemde Raad van State-leden een algemene politieke adviestaak, terwijl de hoogste ambtenaren in de Geheime Raad bestuur, rechtspraak en wetgeving beheerden. Tot president van beide lichamen werd Jean Carondelet benoemd, die daarmee de voornaamste ambtenaar in de Nederlanden werd. Het belang van de Raad van Financiën spreekt voor zich zelf. In deze Raad had de landvoogdes zelf zitting, en de financiële aangelegenheden gingen haar zeer ter harte. Dat blijkt wel uit de uitgebreide correspondentie tussen Maria en haar broer.³¹ Hoewel zij gebonden was aan de Collaterale Raden en door geheime instructies – die voorzagen in speciaal keizerlijk toezicht, uitgeoefend door Lodewijk de Praet –, kreeg Maria van Hongarije dezelfde ruime bevoegdheden als haar tante had gehad.

Enkele dagen na de instelling van de Raden en de instructie voor de landvoogdes vaardigde de keizer het Eeuwig Edict uit. Daarmee wilde hij een basis leggen voor een gemeenschappelijke wetgeving en rechtspleging. Het edict gelastte de codificatie van alle bestaande rechten en gewoonten, waarbij de landsheer het zich voorbehield deze kracht van wet te geven. Het beperkte resultaat van dit edict bewijst wel dat de particularistische neigingen hier nog sterk waren: tussen 1531 en 1545 werden slechts 20 verzamelingen van rechten opgesteld, waarvan er 8 werden gehomologeerd. Men zette deze politiek later voort en dreigde zelfs niet-gecodificeerde rechten ongeldig te verklaren.³² Velen bleven niettemin afkerig van centralisatie. Dat bleek ook na de uitvaardiging van de strenge plakaten tegen de ketters, die de keizer in 1531 nog eens bevestigde. Zowel procedureel als inhoudelijk waren deze richtlijnen in strijd met oude wetten en gewoonten in traditionele rechtskringen. Gewestelijke hoven kregen in 1531 toestemming lichtere straffen op te leggen in geval van verzachtende omstandigheden, en daar hebben de hoven van Friesland en Holland en de Grote Raad van Mechelen gebruik van gemaakt.³³ Terwijl de keizer in de Nederlanden verbleef, spitsten de tegenstellingen in Duitsland zich toe. De protestantse krachten sloten zich daar aan een in het *Schmalkaldisch Verbond*, dat na verloop van tijd ook niet-protestantse leden aanvaardde en dat een rol zou gaan spelen in de moeilijkheden rond de Oostzee, waar de Nederlanden het grootste belang bij hadden. De verdreven Deense koning Christiaan II maakte van 's keizers aanwezigheid in de Nederlanden gebruik om zijn aanspra-

Christiaan II (1481-1559) van Denemarken.

De in 1523 uit zijn land verdreven koning verbleef tijdelijk in de Nederlanden. Na financiële ondersteuning afgeperst te hebben van zijn zwager Karel V en Holland, vertrok hij in 1531 met de bedoeling zijn troon te heroveren.

Anoniem 16de-eeuws schilderij. Statens Museum for Konst, Kopenhagen.

De Lübeckse koopman Jurgen Wullenwever (circa 1492-1537), die in zijn stad in de jaren 1533-1535 een democratisch en protestants bewind voerde, dat vereniging van de Hanzesteden, toezicht op de Sont en uitschakeling van de Hollandse concurrentie nastreefde.

Anoniem schilderij, begin 16de eeuw. Museum für Kunst und Kulturgeschichte der Hansestadt Lübeck.

ken kracht bij te zetten. Hij beloofde katholiek te blijven en de Hollandse scheepvaart te zullen begunstigen. Hij perste Karel V 50 000 gulden af en wierf, met instemming van zijn zwager, troepen die voorlopig in Holland, Utrecht en Overijssel op het land leefden, en dwong Holland tot hulp (schepen) aan zijn onderneming. In oktober 1531 vertrok hij met 7000 man van Medemblik naar Noorwegen. Voor de keizer waren deze verwickelingen intussen minder belangrijk dan de situatie in het Duitse Rijk. Hij hoopte nog steeds dat de godsdienstproblemen daar mede via een algemeen concilie zouden kunnen worden opgelost en had ook zorgen over de Turkse bedreiging van Wenen. Wat Noord-Europa betrof, hoopte hij met hulp van zijn zwager en de Hanzesteden de Habsburgse invloed uit te breiden. Toen dat niet mogelijk bleek, moest Maria van Hongarije aan de gevolgen van 's keizers politiek het hoofd bieden. De Deense koning Frederik van Holstein verenigde zich met Lübeck en het Schmalkaldisch Verbond en bij die coalitie sloot ook Frans I van Frankrijk zich aan. Ook voor Karel van Gelre openden zich door deze ontwikkeling nieuwe perspectieven, en bovendien zou Hendrik VIII, die met Karel V nog kort tevoren weer eens een verdrag had gesloten dat de Nederlandse handel voor enige tijd veilig stelde, een onbetrouwbaar bondgenoot blijken.

Het leek aanvankelijk nog of de Hollanders weinig nadelen zouden ondervinden van hun steun aan Christiaan II. Die viel namelijk door verraad in handen van zijn tegenstander Frederik I en deze was wel geneigd zich met de Hollanders te verzoenen. Maar dat was niet naar de zin van Lübeck, en die stad werd gesteund door de Zweedse vorst Gustaaf Wasa, die zijn positie mede aan de Lübeckers te danken had. Lübeck, waar het katholiek patriciaat was vervangen door een democratischer, protestants bewind onder de koopman Jurgen Wullenwever, wilde de Hanzesteden, waarvan de meeste nog onder patricisch bewind stonden, weer verenigen, de concurrentie van de Hollanders uitschakelen en de Sont onder Hanzeatische supervisie brengen. In Denemarken vond men enige weerklank voor deze ideeën, maar de Pruisische steden, die de Hollandse scheepvaart nodig hadden, waren er afkerig van. Alleen Wismar en Rostock, waar het patriciaat eveneens was verdreven, steunden Lübeck. Dat werd weldra ook door Zweden in de steek gelaten, omdat koning Gustaaf Wasa de positie van de Hanze in zijn land wilde ondergraven. Toch werd de Sont voorlopig gesloten voor de Hollanders. Brabanders, Vlamingen en Zeeuwen werden daarvan vrijgesteld. Gesteund door Maria van Hongarije bepleitte Holland het gezamenlijk uitrusten van een vloot,³⁴ waartegen Brabant, Vlaanderen en Zeeland zich verzetten.

Toch leden ook die gewesten door de stagnatie van de graantoevoer: in 1531 werd in Mechelen om brood geschreeuwd en in 1532 waren er in Brussel ernstige troebelen. Bovendien werden de Nederlanden in 1530 en 1532 getroffen door overstromingen, waarvan vooral Holland, Zeeland, Vlaanderen en Friesland het slachtoffer werden.³⁵ Veel inkomsten waren verloren gegaan en de regering had in Antwerpen 600 000 pond moeten lenen. Hongersnood, werkloosheid en pest sproten uit dit alles voort en een revolutionaire situatie zou kunnen volgen. Het was dus zaak de graantoevoer te herstellen. Maria van Hongarije verwierp evenwel een vredesaanbod van Denemarken, omdat dit land van Holland 300 000 gulden eiste wegens Deense oorlogskosten: de belangen van Holland waren niet te scheiden van het algemeen belang. Zij benadrukte 'dat de Keyserlijke Majesteyt ende alle deese landen mitten landen van Spaengien d'orloghe doen sullen mit ganser macht'.³⁶

De onverwachte dood van Frederik I (1533) veranderde de situatie. Lübeck en de Deense steden boden de kroon aan Frederiks zoon Christiaan III van Holstein aan. Deze wenste zo echter geen koning te worden en onderhandelde met Karel V. Lübeck besloot nu een andere pretendent te pousseren, de condottiere Christoffel van Oldenburg. De stad ging ook over tot maritiem machtsvertoon en oogstte zelfs bijval van de Engelse koning Hendrik VIII. Onderhandelingen tussen Hollanders en Hanzeaten liepen stuk op de Lübeckse eisen. Daarop wist Maria met de Denen een vrede voor dertig jaar te bewerkstelligen (1533), waarbij de Hollanders tegen betaling van de gewone tolgeden vrije vaart door de Sont werd gegarandeerd. Een vloot van veertig schepen onder leiding van een Vlaamse admiraal voer nu door de

Sont naar de Oostzee, en toen leek ook Wullenwever zich gewonnen te geven. Hij wisselde echter nog eenmaal van front en begon, gesteund door een aantal Hanzesteden en door boeren en enkele steden in Denemarken, voor de troonkandidatuur van Christiaan II te ijveren. Een korte tijd beheerste Lübeck de Sont en dus de Sonttol, maar de reactie kon niet uitblijven. Christiaan III verwierf de steun van Deense edelen en Duitse protestantse vorsten en veroverde Travemünde, waardoor Lübecks toegang tot de zee werd bemoeilijkt. De val van Wullenwever (1535) volgde daarop. Het Lübecks patriciaat werd door de keizer in zijn macht hersteld en de Hanze trok zich terug uit de oorlog,³⁷ die overigens in Denemarken nog voortduurde omdat Christoffel van Oldenburg in Kopenhagen stand hield.

Hoe revolutionair de situatie met name in Holland, maar ook in Friesland was geweest, blijkt uit de omvang die de beweging der anabaptisten kreeg. Deze sociaal-revolutionaire beweging keerde zich niet alleen tegen de gevestigde kerk maar ook tegen de bestaande wereldlijke orde. Dat wijdere doel lokte een extra doeltreffende repressie uit. Waren de traditionele rechtskringen gekant tegen de uitvoering van de algemene ketterplakaten, de evenzeer algemene verordeningen tegen de wederdopers voerden de gevestigde machten maar al te graag uit. Bovendien ebden de impulsen tot opstandigheid weg toen na de heropening van de Sont de voedselsituatie verbeterde. De mislukking van de pogingen van de wederdopers uit de Nederlanden tot ontzet van Munster en het trieste lot van die stad deden de revolutionaire beweging helemaal verlopen. Maar door de voortgang van de strijd om Gelre en de naweeën van die om Munster was het met de veiligheid in grote delen van de Nederlanden nog lang nadien droevig gesteld.³⁸

De Noordelijke perikelen en de reactie daarop in de Nederlanden brachten Maria van Hongarije ertoe op 12 juli 1534 de Staten-Generaal bijeen te roepen. Zij kwam met het plan voor een defensieve unie van alle gewesten. In geval van agressie zou men dan terstond bedragen aan de centrale regering uitkeren zonder dat om beden behoefde te worden gevraagd. Het voorstel werd afgewezen, omdat een aantal van de leden van deze toekomstige unie niet in de Staten-Generaal was vertegenwoordigd. Holland en stadhouder Anton van Lalaing wilden wel met Brabant en de pas verworven gewesten (Utrecht, Friesland en Overijssel) een unie aangaan. Daarbij stond de verdediging tegen Gelre voorop; de Franse dreiging in het Zuiden en mogelijke gevaren elders wenste men kennelijk te veronachtzamen.³⁹ Terzelfder tijd, vroeg in 1535, werd op de Hanzedag in Luneburg een federatie tussen Denemarken, de Hanzesteden en de Nederlanden overwogen. Die zou dan onder leiding komen te staan van de paltsgraaf Frederik, die op het punt stond een dochter van de Deense ex-koning Christiaan II te huwen. Dat plan zou vrije Sontvaart voor de Hollanders kunnen brengen, maar ook een oorlog tegen Christiaan III, en daar voelde men hier niet voor. Voorgegaan door Vlaanderen, dat het huwelijksplan van de Paltser afwees en vrede met Christiaan III eiste, wezen de Staten het plan van de hand.

Intussen werd de Frans-Habsburgse tegenstelling weer aangescherpt en wel vooral door Frans I, die met het Schmalkaldisch Verbond samenspeelde en betrekkingen met de Turken onderhield. Hij had er bij voorbeeld de hand in dat de uit zijn hertogdom verdreven Ulrich von Württemberg terugkeerde, waarna daar het protestantisme werd ingevoerd. Toch had diezelfde Franse koning ook, kort tevoren, kans gezien door het huwelijk van zijn zoon met Catharina de Medici, paus Clemens VII aan zich te binden. Gedurende het verblijf van Karel V in Spanje kreeg de Rooms-Koning Ferdinand het, door al deze ontwikkelingen, in Duitsland bijzonder moeilijk. Hij berustte in de terugkeer van de Würtemberger en moest concessies doen aan het Schmalkaldisch Verbond. Zo gaf hij toe aan het standpunt van de protestantse vorsten die het Rijkskamergerecht onbevoegd achtten om godsdienstige geschillen te beslechten. De secularisatie van kerkelijke goederen ging dus voort en in de afzonderlijke vorstendommen konden *Landeskirchen* – onder sterke vorstelijke invloed – wortel vatten.

Dat Frans I weer naar bondgenoten zocht, blijkt ook uit een nieuwe wending die het Gelderse gebeuren nam. In ruil voor een jaargeld voor de Gelderse hertog kreeg Frans, in strijd met eerdere afspraken, het recht van erfopvolging in Gelre,

Zutphen, Groningen, Coevorden en Drenthe (1534). De regering in Brussel protesteerde natuurlijk, maar opmerkelijk is dat er nu in Gelre zelf krachten naar voren kwamen die een andere koers dan die van de hertog wensten: de Gelderse steden weigerden de overeenkomst te ratificeren.

De landsheer kon aan deze zaken geen aandacht besteden. Karel V bereidde in deze maanden een expeditie voor tegen de Turken, en wel vooral tegen Khaïred-din Barbarossa, kapitein-pasja van de Turkse vloot sinds 1534, die van Tunis uit het westelijk bekken van de Middellandse Zee onveilig maakte en zo de verbindingen bedreigde die essentieel waren voor Karels Italië-politiek. De keizerlijke expeditie werd een succes. Tunis werd in 1535 veroverd en de Turkse vloot voorlopig uitgeschakeld. De keizer werd in Zuid-Italië als een triomfator ontvangen.

Karel V was zich intussen, omdat hij hoopte ook in het noorden de Habsburgse invloed te vergroten, wel blijven bezighouden met de Deense opvolgingskwestie. Hij schoof de paltsgraaf, die inmiddels met 's keizers nicht getrouwd was, als troonpretendent naar voren. Het Habsburgs parool van steun aan het nog niet door Christiaan III veroverde Kopenhagen inspireerde de landvoogdes tot plannen om een vloot uit te rusten. Maar bijval van de Hollanders kreeg ze niet. De vrije vaart door de Sont was niet in gevaar en een nieuwe anti-Hollandse coalitie van Lübeckers en Denen was geen aantrekkelijk perspectief.

De keizer zette overigens hierin niet door toen in 1536 de lang verwachte oorlog tegen Frankrijk uitbrak. Milaan, waar Francesco Sforza was gestorven (1535), was de aanleiding. Een aanval van 's keizers bondgenoten, Savoye en Bern, op Zuidoost-Frankrijk, lokte een Franse tegenaanval uit, die succes had. De keizer wenste een ondersteuningsaanval vanuit de Nederlanden, en Maria van Hongarije bediende hem op zijn wenken, al had zij de Nederlanden graag neutraal gehouden en al waren de Staten niet toeschietelijk. De Hollandse Staten achtten,

*De inname van Tunis door Karel V in 1535.
De Turkse vloot, die vanuit deze stad het westelijk bekken van de Middellandse Zee onveilig maakte, werd hierdoor tijdelijk uitgeschakeld.
Ets van Jan Cornelisz. Vermeyen, 1535.
Atlas van Stolk, Rotterdam.*

zoals ze zeiden, de Nederlanden niet in staat Italië voor de keizer en Denemarken voor de paltsgraaf te veroveren, en de Vlaamse merkten op dat de Nederlanders niet rijk genoeg waren om de keizer te helpen Frankrijk en Italië te veroveren.⁴⁰ Tussen die twee uitingen, hoe overeenkomstig ook, bestond verschil, ingegeven door gewestelijk belang. Het is ook begrijpelijk dat de regering haar verzoeken om geld bij verschillende gewesten telkens anders motiveerde. De strijd in het Noorden kwam het eerst aan de orde. Deense steun aan Karel van Gelre, als vanouds bondgenoot van Frankrijk, leidde tot hinderlijke activiteit op het Groningse plateland en Gelderse financiële eisen aan de Groningers. Als reactie op die overlast zonden Stad en Ommelanden gezanten naar Brussel om de soevereiniteit van Karel V te erkennen. De stad behield haar privileges ten koste van de gilden, die hun kort tevoren gewonnen aandeel in de stadsregering moesten prijsgeven, en handhaafde haar invloed in de Ommelanden. Hier bleef meer van de Friese vrijheid over dan in Friesland zelf. Geen dwangburcht onderstreepte de heerschappij van de keizer en de magistraatsbenoeming bleef intact. In geen gewest bezat de centrale regering zo weinig invloed als in Stad en Ommelanden.⁴¹ Onder die omstandigheden kon het Noorden worden gepacificeerd, en Karel van Gelre legde zich daar, tegen een geldelijke beloning, nog bij neer ook (1536). Zijn positie was ernstig verzwakt door de verovering van Kopenhagen door Christiaan III eerder in dat jaar. Christiaan liet namelijk zijn bondgenoot in de steek en onderhandelde met de Nederlanders, wat in 1537 tot een driejarige wapenstilstand leidde. Een vrede werd het nog niet, omdat Karel V de zaak van de paltsgraaf nog niet wilde loslaten.

De aanval op Noord-Frankrijk diende te worden gecoördineerd met een onderneming vanuit Italië, waarmee de keizerlijken hoopten Savoye te herwinnen en Milaan veilig te stellen. Door gebrek aan geld – permanente belastingen had men in zulk een oorlog nodig, vond Maria van Hongarije – liepen de operaties in Noord-Frankrijk vast, en ook in het Zuiden liep de campagne op niets uit. Voor de Nederlanden was de oorlog daarmee niet afgelopen. Franse troepen deden een inval en Frans I eiste zijn soevereine rechten over Kroon-Vlaanderen, Artesië en Doornik weer op. Nu stemden de Staten-Generaal snel in met een bede. Alleen Gent weigerde, en dat werd een der aanleidingen van de Gentse opstand, waarop wij nog terug zullen komen (zie pag. 472 vlg.). Deze bede werd niet omgeslagen op de gebruikelijke wijze, maar via een heffing op haardsteden. De Staten van de afzonderlijke gewesten mochten het eventueel resterend deel van de opbrengst zelf houden, waarmee een basis werd gelegd voor het eigen financieelwesen der Gewestelijke Staten. Maria kon nu de verdediging ter hand nemen en Frans I was snel voor een wapenstilstand te vinden, omdat hij meer van het Italiaanse oorlogstoneel verwachtte. Toen hij in die verwachting werd bedrogen, rustten ook daar weldra de wapenen (november 1537).

Er gloorde hoop op vrede. Zou de keizer zijn handen vrij krijgen voor optreden tegen de Turken en tegen de protestanten in Duitsland? Hij vond wel dat aan actie op die gebieden een algemeen concilie vooraf diende te gaan. Van paus Paulus III (1534-1549) viel in dat opzicht meer te verwachten dan van zijn voorganger Clemens VII. Maar Paulus III handhaafde ten opzichte van Frans I en Karel V wel zijn neutraliteit. En hij stak het niet onder stoelen of banken dat hij zijn zoon en kleinzoon graag vooruitgeholpen zag in de wereld. Karel V vond bovendien voor zijn concilieplannen ook bij wereldlijke vorsten niet veel weerklank. Frans I en Hendrik VIII achtten zich zelf mans genoeg om de godsdienstige eenheid in hun land te bewaren. De echtscheiding van laatstgenoemde leidde bovendien weldra tot een breuk met Rome, en eerstgenoemde plukte graag nog wat meer voordeel van de godsdienstige verdeeldheid in Duitsland. Ook met de Turken bleef Frans I, beducht voor omsingeling door de Habsburgers, graag nog wat samenwerken, wat uit een voor Frankrijk voordelig verdrag met de sultan, afgesloten in 1536, wel blijkt.

Nu er wat uitzicht op een concilie was, meende de keizer zijn actie tegen de Turken te kunnen voorbereiden. Keizer Karel V, Rooms-Koning Ferdinand en Venetië sloten daartoe in 1537 een liga. Daarbij sloot ook de paus zich aan, nadat

Karel V had beloofd zijn natuurlijke dochter Margaretha uit te huwelijken aan de kleinzoon van de paus, Ottavio Farnese. Ontmoetingen van de paus, Frans I en Karel V in Zuid-Frankrijk leidden tot een wapenstilstand voor tien jaar. Frans zou in de Duitse verhoudingen niet meer roeren, terwijl Milaan zou worden overgedragen aan zijn zoon. Het concilie en een veldtocht tegen de Turken leken nabij. Voor de Nederlanden kwam er hierdoor nog geen einde aan de financiële druk. Toen er in 1538 beden werden gevraagd, weigerden de Vier Leden van Vlaanderen deze uit vrees voor de publieke opinie. Reeds voordien, in 1537, had Maria van Hongarije aan haar broer geschreven dat alle revenuen tot 1539 al waren opgesoupeerd. Zij vond dat vooraanstaande regeringsleden zich maar weer borg moesten stellen voor nieuwe leningen. In 1539 was het deficit opgelopen tot bijna anderhalf miljoen pond. Karel V, die na de dood van zijn vrouw (1539) besloot van Spanje naar de Nederlanden te reizen, zou daar te maken krijgen niet alleen met het bestraffen van de Gentse opstand, maar ook met de financiële problematiek.⁴²

STEDELIJKE WEERSTAND TEGEN STAATSVORMING

De versterking van de centrale macht in de Nederlanden moest vroeg of laat leiden tot botsingen met de van oudsher geprivilegieerde standen en steden. Het conflict tussen de vorst en de clerus brak tenslotte uit, toen de prelaten zich heftig verzetten tegen de toewijzing van een deel van hun inkomsten aan de in 1559 opgerichte bisdommen. De hoge adel vond in meerderheid onder Karel V nog voldoende kansen om, via diverse raden, zijn prestige en invloed bij de vorst te laten gelden. Onder Filips II veranderde dit echter en toen kwam ook deze groep in verzet.

Conflicten tussen de landsheer en de steden daarentegen waren, vooral in de Zuidelijke Nederlanden, een zaak van oude traditie. Gezien de grote verscheidenheid in de sociale structuren binnen de steden ligt het probleem daar ingewikkelder dan bij de clerus en de adel. Natuurlijk trachtten de opeenvolgende vorsten systematisch de autonomie van vooral de grote steden in te perken of af te breken, teneinde hun economische en financiële potentie beter te kunnen benutten. Dit betekende tevens dat de privileges werden ondermijnd, waarop de steden hun heerschappij over het omliggende platteland en eventueel kleinere steden – ter bescherming van eigen bevoorrading en nijverheid – baseerden.

Tierzelfde tijd tekenden zich ook spanningen af tussen de diverse klassen in de stedelijke samenlevingen. Binnen de burgerij kunnen veelal twee lagen worden onderscheiden: een patriciaat dat generaties lang de dienst uitmaakt en leeft van renten, en daaronder een actieve groep van handelaars en ondernemers, georiënteerd op het opkomend handelskapitalisme. Tot deze laatste groep behoorde ook een bovenlaag van meesters van sommige ambachtsgilden, met name in de kapitaalintensieve beroepen. Het gildewezen vertoonde nog andere tegenstellingen: die tussen meesters en de talrijke gezellen die geen kans meer hadden op promotie en die zich in eigen verenigingen hadden georganiseerd (zoals bij voorbeeld de Gentse onvrije schippers en de verversknapen). Ook hadden zich duidelijke belangentegenstellingen afgetekend tussen ambachtsgilden die voor een vrij stabiele lokale markt werkten (zoals bakkers, vleeshouwers, visverkopers, merse-niers en vrije schippers) en de typisch industriële beroepen die een grotere conjunctuurgevoeligheid vertoonden. Tenslotte bleef een vrij grote groep ongeschoolde arbeiders, zoals grondwerkers, metselaarsknechten en sjouwers, geheel buiten de gildenstructuur. Dit reserveleger was bij uitstek mobiel en gevoelig voor schommelingen in de prijzen en in de werkgelegenheid.

De samenstelling van de beroepsbevolking verschilde van stad tot stad. Zo ook verkeerden sommige streken in een expansiefase (vooral Antwerpen en zijn satellietsteden Bergen-op-Zoom, Lier, Herentals en 's-Hertogenbosch, iets later ook Holland en Zeeland), terwijl andere (de meeste Vlaamse steden) een langdurige stagnatie of achteruitgang doormaakten. Dit verschillend conjunctuurverloop draagt bij tot de verklaring van de concentratie van stedelijke opstanden in de Zuidelijke gewesten en vooral in Vlaanderen. Overigens konden ook depressies op korte termijn, zoals acute prijsstijgingen door misoogst of blokkering van de handel op lange afstand, tot oproeren leiden, waarbij vaak ook wel politieke tegen-

stellingen aan de orde kwamen. Tijdens de regering van Filips de Schone hadden de graanprijzen een gevoelige inzinking doorgemaakt, wat wellicht heeft bijgedragen tot de rust en het herstel. Na het tweede decennium van de 16de eeuw zette echter een sterke hausse van de graanprijzen in, met een snelle opeenvolging van pieken, in de perioden 1520-1522, 1528-1532, 1535-1537, 1544-1546 en 1555-1556. Politieke conflicten, zoals rond de Sont en de oorlogen met Frankrijk, droegen sterk bij tot deze fluctuaties, juist omdat ze de aanvoer van graan belemmerden. Wanneer men bedenkt dat in zulke jaren de lonen, niet alleen van ongeschoolde arbeiders maar ook van gezellen en soms zelfs van meesters, ontoereikend waren voor de aankoop van primaire levensbehoeften, dan zijn de onvlambaarheid van vooral de lagere klassen, de hier en daar opkomende kritiek op de sociale verhoudingen en de hardnekkige afwijzing van sommige beden begrijpelijk. De relatief hoge lonen in Antwerpen kunnen voor een groot deel de betrekkelijke sociale rust in de Scheldestad verklaren.

In veel gevallen vielen na het tweede decennium van de 16de eeuw een aantal oorzaken van spanning samen. Oorlog tegen het buitenland en de daaruit voortvloeiende belastingdruk was vaak de aanleiding tot het exploderen van de wrok: de laagste bevolkingsklassen deden mee om hun materiële nood, de middengroepen vanwege uitsluiting van het stadsbestuur en slechter wordende materiële positie, de hoge burgerij om de beknotting van de stedelijke autonomie en de toenemende fiscale druk. Was eenmaal een conflictsituatie geschapen, dan barstten de grieven van alle bevolkingsklassen los. Met name de meest berooiden streefden dan naar hervormingen in het stadsbestuur, waarbij verwijten van corruptie naar voren kwamen. Daar wilde de gezeten burgerij natuurlijk niet van horen. Wanneer die zich dan tegen het oproer keerde, riskeerde ze haar bestuurlijke positie te verliezen ten koste van de middengroepen.

Dit patroon manifesteerde zich, voor zover het de periode na 1493 betreft, het eerst in Deventer en Utrecht in 1511. Hoewel we hier niet te maken hebben met weerstand tegen staatscentralisatie, speelt die indirect toch een rol via de pogingen van de Habsburgers om vaste voet te krijgen in het Sticht en de reactie die ze uitlokten van de zijde van Gelre. In Deventer werd verhoging van stedelijke accijnzen de aanleiding tot een oproer, dat leidde tot verruiming van de sociale basis van de magistraat. In Utrecht was er, naast verhoging van de accijnzen, ook oorlogsschade. Toen de magistraat bovendien in 1512 de rentevoet op de oorlogsschulden van de stad drastisch verlaagde, kwamen enkele gilden in beroering. Zij protesteerden tegen de oorlogspolitiek en hun gebrek aan inspraak. Door de afzijdigheid van de bestuurders van de gilden boekte de actie echter geen succes. Ook te Zierikzee richtte in 1514 het oproer van de vissers zich tegen de stedelijke oligarchie. In Kampen kwamen in 1519 de gilden in oproer tegen de drukkende accijnzen en de beslotenheid van de bestuurscolleges, waarin schepenen en raden jaarlijks wisselden en door coöptatie in vacatures voorzagen. De financiële eisen werden onmiddellijk ingewilligd en een gekozen raad werd ingesteld. Tegen de bestendiging van de oligarchie der schepenen werd echter in 1529 opnieuw een klacht van de gilden gericht. In deze Noordelijke steden waren vooral de oude gevestigde elite en een talrijke nieuwe burgerij elkaars tegenstanders. De nieuwe burgerij kwam als eerste in verzet en betrok ook andere groepen daarin, maar schrok meestal terug als de beweging radicaler werd. Zij deed wel mee aan repressie van de lagere klassen zodra zij zelf een ruimer aandeel had verworven in het stadsbestuur.

Van 1525 af zien wij een sterk verspreide golf van stedelijke oproeren, die ongetwijfeld mede door de plotseling gestegen prijzen waren uitgelokt. In 1525 ontstond er in 's-Hertogenbosch een gewapende opstand tegen de magistraat en de geestelijkheid, die met name van fraude inzake de accijnzen werd beticht. De burgerij, die hierom aanvankelijk met de beweging sympathiseerde, trok zich terug toen ze een uitgesproken sociaal karakter kreeg. De dreiging van een interventie van de kant van de landvoogdes volstond om de rust te laten terugkeren. Men greep toen meteen de gelegenheid aan om vergaderingen van de ambachtsgilden te verbieden, zodat het stadsbestuur heel wat minder representatief werd. Dezelfde tendentie manifesteerde zich in Utrecht en Groningen waar het de gilden aanvan-

*Gezicht op Gent.
Het schilderij toont de stad
Gent vóór 1540, namelijk vóór
de afbraak van de
Sint-Baafsabdij en de oprichting
van het Spanjaardenkasteel
(het grondplan van deze citadel
is door een lijn aangegeven).
Schilderij van Lucas de Heere,
1564.
Oudheidkundig Museum, Gent.*

kelijk was gelukt een plaats in het stadsbestuur te veroveren, die hen echter met instemming van de stedelijke elite werd ontnomen toen deze gewesten bij de Habsburgse Nederlanden werden ingelijfd.

Veel heviger onlusten braken uit in Brussel. Wegens hun verzet tegen de toezegging van een bede verbood de landvoogdes in 1528 de negen gilden die daar deel uitmaakten van de Grote Raad, samen overleg te plegen. Dit was een ernstige schending van het gewoonterecht en ook was de aanleiding onzuiver, omdat het onrechtmatig was op het weigeren van een bede met een strafmaatregel te reageren. Het conflict laaide in 1532 weer op als gevolg van de uitzonderlijk hoge graanprijzen, een gevolg van Karels steun aan de Deense ex-koning en de daarmee gepaard gaande blokkade van de graantoevoer door de Hanze. Hierdoor ontstond eerst een hongeroproer, dat zich richtte tegen graanspeculanten. Daarvan maakte de burgerij gebruik om zich te verzetten tegen het machtsmonopolie van de oude patricische geslachten. De gilden eisten het recht van vrije vergadering weer op. De centrale regering kreeg echter de overhand, ging tot harde repressie over en dwong magistraat en burgerij tot openbare vernedering.

Een analoog verloop kende de Gentse opstand, zij het dat deze nog scherpere vormen aannam door de betekenis en omvang van de stad en haar revolutionaire traditie. Reeds kort na de huldiging van Karel als graaf van Vlaanderen te Gent (1515) braken er opstanden uit. De tekst van de bezwering door de vorst was eenzijdig gewijzigd ten nadele van de stedelijke autonomie. Bij de verkiezing van de deken van de weverijambachten eisten de ambachtslieden de terugkeer naar de vrije verkiezingsprocedure zoals die tot 1492 had gegolden. Er volgden arrestaties, verbanningen en onthoofdingen. Bovendien kapittelde Karel de magistraat en benadrukte dat hij geen enkel privilege van vóór 1492 nog erkende.

Fiscale conflicten verziekten geleidelijk de verhouding tussen Gent en de regering. Bij behandeling van beden werden in Vlaanderen van oudsher in principe alle betrokkenen via hun 'kwartier' geraadpleegd. Elk van de Vier Leden stond aan het hoofd van zulk een kwartier. Voor Gent en Ieper bestond dit uit een territorium dat steden en plattelandsdistricten (kasselrijen) omvatte. Brugge en het Brugse Vrije bestreken hetzelfde geografisch geheel, maar Brugge was hoofd van alle steden in dat gebied en het Vrije van het platteland. Het kwartier van Gent was fiscaal veruit het sterkste: in theorie betaalde het meer dan 42% van de totale Vlaamse omslag van de beden. In principe kon elke eenheid een bede toestaan of afwijzen: geen vrij man mocht immers zonder zijn instemming worden belast. Geleidelijk verschoof de beslissingsmacht echter naar steeds grotere gehejen. De regering stuurde erop aan dat in de Staten-Generaal de meerderheid van de gewesten ook de minderheid zou binden, wat de Staten-Generaal resoluut van de hand wezen. Ook binnen de afzonderlijke gewesten werd in dezelfde richting gemanoeuvreed, getuige het incident van 1497 tussen Dordrecht en de overige

Hollandse steden. Toen had de Hofraad tenslotte toch het Dordtse privilege gehandhaafd (zie hiervóór, pag. 444).

In 1537 schoof de regering in de Staten van Vlaanderen alle oppositie terzijde met een beroep op solidariteit tegen de Franse invasie. De stad Gent en een deel van haar ondergeschikten bleven echter weigeren. De normale procedure was dat dan het hele kwartier het verzoek afwees. Feitelijk betekende een weigering van het Gentse kwartier zelfs een verwerping door het hele graafschap. Tegen dit gebruik wenste de regering in te gaan. Zij wilde zich bevrijden van de overheersende rol die de hoofdsteden speelden bij de goedkeuring van belastingen. Dit was met name belangrijk, omdat de regering tevens aanstuurde op vervanging van het repartitie- of quotisatiesysteem door onder meer een stelsel van verbruiksbelastingen. De hoofdsteden wisten namelijk bij het bestaande stelsel hun akkoord doorgaans te koppelen aan bijzondere vrijstellingen, die voor Ieper opliepen tot 75% van de officiële omslag, voor Gent tot 50% en voor Brugge tot 25%. Hierachter school het feit dat de hoofdsteden hun doorslaggevende stem lieten afhangen van gunsten die de theoretisch zware fiscale druk aanzienlijk verlichtten. Maar de druk voor de kleinere steden en het platteland werd dan wel behoorlijk zwaar, al werden de toegestane bedragen daar nooit voor meer dan 85% geïnd. De regering was dus in de praktijk gedwongen de groten te ontzien, maar door een ongelijkmatige spreiding van de belastingdruk leidde dat tot spanningen. Er was dus wel iets te zeggen voor het regeringsstreven om via verbruiksbelastingen te komen tot een meer automatische en regelmatige opbrengst en tot een evenwichtiger verdeling. Omdat het afbreken van de zeggenschap der hoofdsteden het sluitstuk van deze politiek vormde, leek het de moeite waard om inzake de Gentse weigering hoog spel te spelen. Het breken van het verzet in de machtigste stad van het gewest, dat één derde van alle beden opbracht, zou elders een groot demonstratief effect sorteren. Het was een soort herleving van het oude conflict – van 1447 – tussen Gent en Filips de Goede, die er toen niet in was geslaagd een langlopende verbruiksbelasting in te voeren.

Gent was er onvoldoende – en minder dan de meeste andere steden – in geslaagd zijn economische en sociale structuren aan te passen aan de veranderde wereldorde. De stad had zijn heil gezocht in protectionisme en het handhaven van de privilegiën van zijn graanstapel en zijn schippersambachten. Hierdoor kon, ten koste van de omgeving, het verval worden vertraagd, maar de prikkel tot vernieuwing ontbrak. De vrede van Cadzand van 1492, reeds in 1515 mikpunt van korzelige ambachtslieden, maakte de stad voor de aanstelling van de magistraat geheel afhankelijk van het centraal gezag. Ook de ambachtsdekens werden door vorstelijke commissarissen aangesteld, uit drietallen die hun door de gilden werden voorgesteld. De samenstelling en de bevoegdheden van de Grote Raad, de zogenaamde 'Collatie', waren toen ongewijzigd gebleven. Dit orgaan, dat over privilegekwes- ties en stadsfinanciën besliste, telde een honderdtal leden en was samengesteld uit vertegenwoordigers van poorterij, weefambachten en kleine neringen. Die samenstelling beantwoordde echter niet meer aan de werkelijke sociale verhoudingen. De 'weverij' was in 1539 nog omstreeks achthonderd leden sterk – er waren in 1543 nog maar 53 getouwen in bedrijf – terwijl er in de 14de eeuw vier- tot vijfduizend wevers waren geweest.

Het was deze Collatie die in 1537 de bede weigerde wegens 'de geringe handel en winsten evenals de nog lopende beden'. Men koppelde daaraan klachten over het financieel beleid van de magistraat en voerde aan sinds 1515 meer dan zes miljoen carolusgulden aan beden te hebben betaald. In geval van hoge nood wilde men wel soldaten leveren. In feite beoogde dit Gentse voorstel de talloze werklozen van de straat te houden en herinnerde het aan de gemeentelijke milities die in vroeger eeuwen de autonomie hadden ondersteund maar waarvan de tactische waarde nu twijfelachtig was geworden.

Al bij al betekende de Gentse reactie de vierde weigering in één jaar. Maar ook plattelandsbesturen sloten zich bij dit standpunt aan onder druk van de boerenbevolking, die met relletjes te kennen gaf overbelast te zijn. De regentes besloot over te gaan tot gedwongen inning van de gelden. De regering hoopte de weerstand te

ondervangen door toe te staan dat de gelden per kwartier zouden worden geïnd door personen aangesteld door de Vier Leden. Het kwartier zou dan het beheer voeren over de gelden, die slechts zouden worden gebruikt voor de verdediging van het eigen land. Ondanks deze vergaande concessies zette de heffing van de niet toegestane bedde in Gent kwaad bloed. De Collatie weigerde de accijnzen te verpachten, de magistraat zocht steun bij de andere drie Leden van Vlaanderen en ging, wegens schending van de privilegiën, bij de keizer in beroep.

Maar ook die beval de Gentenaren te betalen en zich te onthouden van pressie op de inwoners van hun kwartier. Daardoor immers deden zij het voorkomen, zo schreef hij, 'alsof die hún onderdanen waren en niet de zijne'. Deze uitspraak typeert het fundamenteel verschil dat er naar Karels mening bestond tussen het recht van de vorst en dat van de stedelingen. Tussen beider rechtsopvattingen was geen vergelijk mogelijk. Het conflict kon alleen in overeenstemming met de machtsverhoudingen worden beslecht.

De inning van de bedde van 1537 ging met veel weerstand gepaard. Met alle wettelijke middelen verzette de magistraat zich ertegen. En toen in augustus 1539 de normale vernieuwing van de magistraat plaatsvond, werd door de ambachtsdedens medewerking geweigerd zolang er in de stad nog belastingen werden geheven zonder instemming van de Collatie. Zij riepen de schepenen van 1537 ter verantwoording, en één van hen werd gefolterd en onthoofd. De ambachtslieden liepen te wapen, schorsten de stadsontvangers, eisten intrekking van het 'calfvel', het verbod van handel en nijverheid binnen een straal van drie mijl rond de stad, en de instelling van een uitvoerverbod van graan. Voorts nam men besluiten om de stad, zo nodig, te kunnen verdedigen. Een duidelijk programma was er al bij al niet: men wilde gewoon terug naar de toestand van vóór 1492, met meer inspraak voor ambachtslieden, meer stedelijke autonomie en heerschappij over de regio. De leiders behoorden tot de redelijk gefortuneerde burgerij: een goudsmid, een ex-stadssecretaris met lutherse sympathieën, een handelaar en een meester-timmerman. Laatstgenoemde werd in september overdeken van de kleine neringen, wat vóór 1492 de machtigste functie in de stad was geweest. Wel hielpen deze leiders ongeorganiseerde en ongeschoolde arbeiders, de zogenaamde 'creesers', vooruit, toen ze hun toetreding tot de Collatie, binnen de geleding van de poortერი, mogelijk maakten.

Een revolutionair comité van negen leden zette de in augustus benoemde magistraat af en nam het stadsbestuur in handen. De beweging bereikte, aangemoedigd door schijnbare successen, een climax met de mobilisatie en de eisen van de ambachtslieden. Een algemene staking werd afgekondigd. Op 2 september eisten de ambachtslieden van weverij en kleine neringen dat de heffing van alle accijnzen zou worden geschorst en dat de schepenen die verantwoordelijk waren geweest in 1515, zouden worden vervolgd. Een dag later verscheurden drie pensionarissen, onder druk van de volksmassa, het 'calfvel'.

Nu begon de terreur van de opstandelingen zich ook tegen de bezittende klasse te richten. Religieuze instellingen werden gedwongen bij te dragen aan de kosten voor de verdedigingswerken van de stad. De burgerij begon te vrezen voor haar bezit en wilde nu de uit de hand lopende beweging, die ze eerst zelf had aangemoedigd, indammen. Ingevolge een besluit van de Collatie verzocht een Gentse delegatie de regentes om afzetting van de schepenen 'van de keure' en om de beëdiging van nieuw aan te stellen functionarissen volgens een formule die op een ontkrachting van de vrede van Cadzand neerkwam. Omdat ze niet over machtsmiddelen beschikte, terwijl in de stad, die in heftige beroering verkeerde, gewapende ambachtslieden de Vrijdagsmarkt bezet hielden, wist zij niet anders te doen dan toegeven 'onder dwang en om groter onheil te vermijden' (26 september).

In haar brief aan de keizer stelde de regentes hem voor het volgend dilemma: 'zijn landen onder bestuur van de gemeenten laten komen en dezen laten regeren, ofwel zelf de vorst blijven'. Ook een kroniekschrijver meende toen dat de leiders van de opstand streefden naar 'een stad onder bestuur van de gemeente, niet onderworpen aan enige vorst of heer, zoals er verschillende waren in Duitsland en Italië'. Het enige dat in de komende dagen gebeurde, was intussen de aanstelling, op

eigen gezag, van nieuwe functionarissen en ambachtsdekens, en de vervolging van de oude.

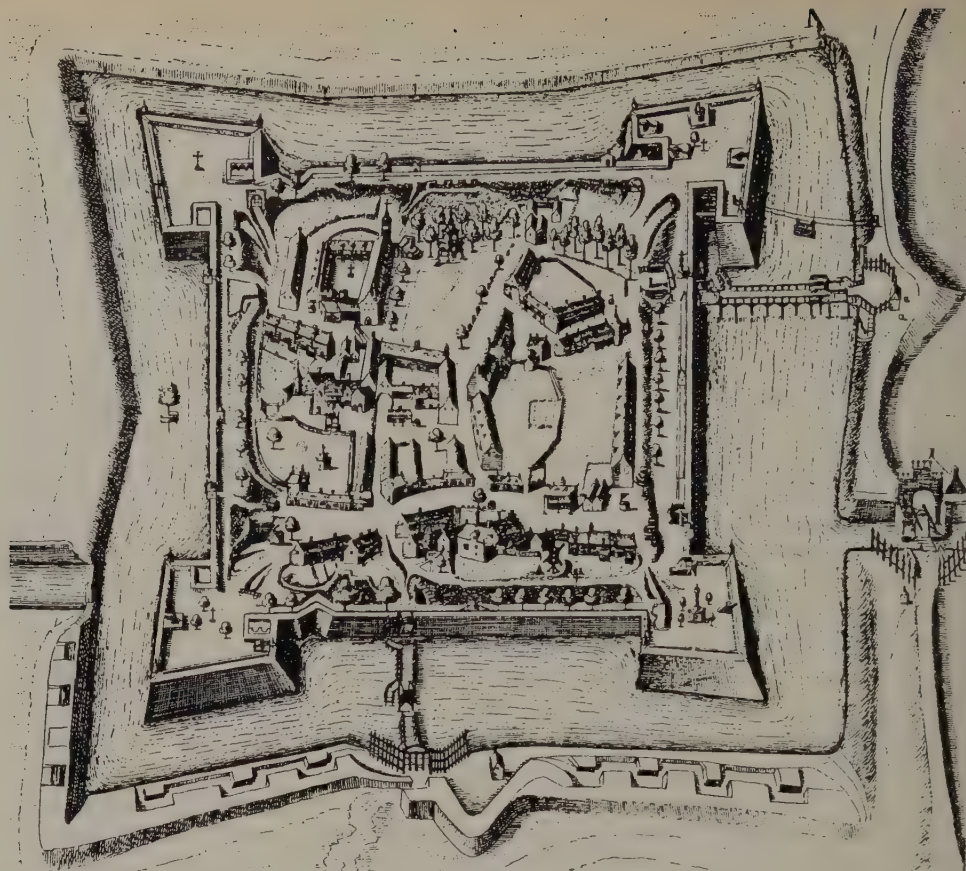
Ook in enkele steden van het Gentse kwartier braken relletjes uit tegen de gevestigde magistratuur, tegen privilegeschennis en tegen bepaalde belastingen. Dit was met name het geval in de drie grootste steden: Aalst, Kortrijk en Oudenaarde. In enkele centra van textielnijverheid, Ieper, Rijsel en Armentiers, giste het onder de ambachtslieden. Deerlijk mislukte een Gentse poging om steun te verwerven van de Franse koning, zoals tijdens de opstand tegen Maximiliaan. Frans I had net vrede gesloten met de keizer en zag blijkbaar geen heil in dit stedelijk rumoer.

In oktober bleek dat de radicale fase voorbij was. Na de vervanging van schepenen en dekens had de volksmassa geen waarneembare vijand meer om tegen in opstand te komen. De nieuwe machthebbers, die buiten de vorst om waren aangesteld, zagen geen kans een einde te maken aan de economische malaise en zij slaagden er evenmin in de beweging op nieuwe doeleinden te richten. Zij moesten echter wel rekening houden met toenemende gevaren van buitenaf, vermoeidheid en desertie onder hun aanhang en hergroepering van de contrarevolutionaire elementen in de stad zelf. Terwijl twee afgevaardigden van de regentes op 24 september nog zwichtten voor de volksmassa, kon de gezant van de keizer, Adriaan van Croy, graaf van Roelx, op 30 oktober al grote verdeeldheid zaaien. Hij wenste de rechtspraak weer uitsluitend in handen van baljuw en schepenen gesteld te zien en stelde voor dat men weer aan het werk zou gaan, de wapens neer zou leggen en opnieuw de accijnzen zou heffen. De magistratuur stelde voor dit te aanvaarden en kreeg steun van de poorterij en de behoudende ambachtsgilden. Maar de weverij en de 'creesers' konden de harde lijn nog doen zegevieren. Toch was er een kloof ontstaan tussen de stedelijke machthebbers en de meest opstandige elementen.

In de tweede helft van november werd in Gent het nieuws bekend dat de keizer, aan wie Frans I vrije doortocht door Frankrijk had aangeboden, op komst was. Onmiddellijk brokkelde elke vorm van opstandigheid af. Gevangenen werden vrijgelaten, het werk werd hervat. De overdeken dwong zelfs de meest radicale ambachtslieden, de smeden en de molenaars, hun vergaderlokalen te verlaten. De Collatie slaagde er niet meer in enige beslissing te nemen. Op 14 februari 1540 kon Karel V zonder enige tegenstand de stad laten bezetten door een leger van Duitse landsknechten en Picardische ruiters. Zelf nam hij zijn intrek in het 'Prinsenhof', het paleis waar hij geboren was. Op zijn veertigste verjaardag liet hij daar zijn oordeel over de opstandige Gentenaren uitspreken. Wegens majesteitsschennis hadden zij hun recht op lijf, goed en privileges verspeeld.

In april begon de bouw van een dwangburcht, het 'Spanjaardenkasteel', op de plaats van de oude Sint-Baafsabdij aan de oever van de Schelde. Op de 29ste van die maand sprak de keizer het vonnis uit over de stad: al haar goederen en die van de ambachten werden verbeurd verklaard. De stad moest, behalve haar deel in de bede van 1537, bovendien een zware boete betalen. Als boetedoening moesten dertig poorters, de deken van de wevers, zes leden van elk ambachtsgilde, vijftig leden van de weverij en vijftig 'creesers' blootsvoets en in hun hemd, de 'creesers' bovendien met een strop om de hals, keizer en regentes om vergiffenis smeken. De 'Carolinse Concessie', die een dag later werd uitgevaardigd, hervormde grondig de instellingen, gewoonten en privileges van de stad. Ze bleef van kracht tot het eind van het *ancien régime*. De aanstelling van de magistratuur zou voortaan door commissarissen van de vorst geschieden, buiten de ambachtsdekens en de zittende magistraten om. Ook de samenstelling van de Collatie werd grondig gewijzigd. In plaats van een vertegenwoordiging van de 'drie leden' van de stad werd ze een vergadering van wijknotabelen, aangesteld door baljuw en schepenen. De gilden verloren hun politieke invloed. Hun aantal werd teruggebracht tot eenentwintig, alle geplaatst onder door baljuw en schepenen aangestelde oversten en gereglementeerd volgens keizerlijke ordonnances. Godsdienstige en gewapende optochten werden verboden. De bevoegdheden van de schepenen werden aanzienlijk beperkt, met name inzake het uitvaardigen van verordeningen, het uitspreken van verbanningen en de rechtspraak over burgers buiten de stad. Gent verloor zijn

Het Spanjaardenkasteel te Gent in de 17de eeuw. Karel V liet deze dwangburcht in 1540 aan de Scheldeoever optrekken, in plaats van de oude Sint-Baafsabdij, als een van de strafmaatregelen tegen de opstandige stad. Gravure uit: Antonius Sanderus, 'Flandria Illustrata' (1641).

gezag over zijn kwartier, zowel inzake evocatie door de hoofdstad van processen gevoerd voor rechtbanken in het kwartier, als inzake beslissingen over beden. Ook verloor de stad zijn recht inzake buitenpoorters: het poorterschap zou nog slechts worden verkregen na feitelijke inwoning gedurende een jaar, en het zou verloren gaan bij vertrek.

Dit reglement kortwiekte dus zowel de invloed van de ambachtslieden als de autonomie van het stedelijk bestuur en bovendien de hegemonie van de stad over het kwartier. Zo vormt de 'Carolinse Concessie' het sluitstuk van een lange reeks maatregelen die diverse vorsten, in 1453, 1469, 1485, 1492 en 1515, de stad hadden opgedrongen bij bestraffing van opstanden. Steeds meer werd daarbij, op de genoemde punten, de macht gefnuikt van de stad die tot omstreeks 1480 de grootste was van de Nederlanden. Door Gent op demonstratieve wijze te onderwerpen kon elders gemakkelijk hetzelfde doel worden bereikt. Zo werden ook de gemeentelijke vrijheden in een reeks kleinere steden van het Gentse kwartier beknot. Ook in Brabant was het imperium van de hoofdsteden over hun kwartier een aflopende zaak. Overal werd voortaan de dienst uitgemaakt door een dociele magistraatsklasse van renteniers, eventueel nog wat gesteund door behoudende en versterde ambachtsgilden. De Gentse opstand kan daarom worden beschouwd als de laatste krachtmeting tussen de uit de middeleeuwen overgeërfd ambitie om stadstaten te vormen en het meer moderne streven naar een sterk gecentraliseerde staat. Dat deze tegenstelling niet zonder meer als één van middeleeuws tegen modern kan worden bestempeld, blijkt uit de nederlaag van het laatstgenoemde streven in de Noordelijke Nederlanden.

HET REGENTSCHAP VAN MARIA VAN HONGARIJE: 1540-1555

Karel V bleef een jaar in de Nederlanden en werd, als wij Gent even buiten beschouwing laten, bij zijn rondreis in de gewesten enthousiast ontvangen. Maar zorgeloos was de toestand niet. Gelre met name bleef een gevaar. De Gelderse Staten, die in 1537 hun hertog voor het eerst hadden weerstreefd, hadden zich inmiddels tot een andere kandidaat voor de opvolging gewend: Willem, de jonge zoon van hertog Jan III van Kleef. Vader en zoon werden beschermheren van Gelre en Zutphen: Willem zou Karel van Gelre opvolgen na diens dood. Zodra Maria van Hongarije dit vernam, waarschuwde zij hertog Willem: Karel V zou zijn rechten op Gelre en Zutphen nooit opgeven. Dat was maar al te waar, maar er

waren in 1538, het jaar waarin Karel van Gelre overleed, voor de Habsburgers redenen genoeg om niet al te drastisch op te treden. Door gewapend optreden – wat de landvoogdes wenste – zou men Frans I uit zijn tent kunnen lokken, en bovendien zouden de protestantse Duitse vorsten, waarmee vader en zoon van Kleef contacten onderhielden, kunnen ingrijpen. Dus liet men de Kleefse heren in hun vergroot bezit in feite ongemoeid, al werden Willems rechten niet erkend. Toen Jan in 1539 stierf, beheerste zijn zoon en opvolger Kleef, Gulik, Berg, Mark, Gelre en Zutphen, een omvangrijk en vrijwel aaneengesloten gebied aan de Neder-Rijn.

Willems eerste bondgenootschap met Hendrik VIII was van even kortstondige aard als Hendriks huwelijk (6 januari tot 9 juli 1540) met Anna van Kleef. Meer succes had de jonge hertog daarna bij Frans I. Toenaderingen tot de Duitse vorsten leverden, door verdeeldheid binnen het Schmalkaldisch Verbond, weinig op. De leider van het verbond, Filips van Hessen, werd door het plegen van bigamie een omstreden persoon; hij kwam zelfs aan keizerlijke zijde te staan.⁴³ Ondanks weer toenemende spanning met Frans I – ditmaal over Gelre en Milaan – en de dreiging van de Turken, zowel ter zee als te land, begaf de keizer zich in 1541 naar Duitsland, waar de toestand bijzonder onzeker en verward was. Diverse vorsten met protestantse sympathieën, waaronder Willem van Kleef en Herman van Wied, aartsbisschop-keurvorst van Keulen, konden het Schmalkaldisch Verbond een uitbreiding naar het westen bezorgen en een wig drijven tussen de kerngebieden van de keizerlijke macht. Het gevaar werd voorlopig afgewend door Karels afspraken (juni 1541) met Filips van Hessen, die onder meer beloofde Willem van Kleef buiten het Schmalkaldisch Verbond te zullen houden. De godsdienstkwestie was daarmee in Duitsland natuurlijk nog allerminst opgelost. Karel speelde in 1541 met de gedachte een afzonderlijke oplossing voor Duitsland te zoeken, wat uiteraard niet bevorderlijk was voor een goede verstandhouding met de paus. Zulke concessies deed Karel echter om Rooms-Koning Ferdinand steun van protestantse vorsten te bezorgen tegen de Turken, die in 1541 in Hongarije weer tot de aanval overgingen. Daar werd de Habsburgse positie door de herovering van Ofen nog weer hersteld, maar Karels eigen mislukking voor Algiers was een ernstige teleurstelling. Frans I had bovendien inmiddels een bondgenootschap met Christiaan III van Denemarken gesloten, waarbij ook Zweden en Schotland zich aansloten. Ook stonden weldra de keurvorsten van Mainz en Saksen en de graaf van Palts-Neuburg aan Franse zijde. Alles wees erop dat er weer een grote oorlog op til was en dat de Nederlanden daarin zouden worden betrokken. Toen de Fransen als represaille een Habsburger, die op weg was om als coadjutor van de zwakke prins-bisschop van Luik te gaan fungeren, gevangen namen, vond men daarin een bewijs dat Frans I bijzonder bedacht was op handhaving van een bruikbare verbindingsschakel tussen zijn land en de gebieden van Willem van Kleef. De dreiging voor de Nederlanden werd geaccentueerd door de bezetting van Stenay aan de Maas in Lotharingen. Vanuit Spanje gelastte de keizer de regentes vooral Yvoy (Carignan) en Damvilliers, toegangspoorten tot Luxemburg, te versterken. Ze deed inderdaad wat ze kon om de Nederlanden op een oorlog voor te bereiden en om Willem van Kleef te isoleren. 'Sedert de dagen van onze grootvader keizer Maximiliaan, zijn de Nederlanden niet in zo groot gevaar geweest' schreef Maria aan haar broer, twee weken voordat de oorlog uitbrak. En de Nederlanden mochten weer als vanouds bijdragen ook aan de financiering van die aspecten van de strijd waar zij zich weinig of niet bij betrokken achtten, zoals de strijd tegen de Turken in Hongarije, en aan het jaargeld van 5000 goudgulden voor Frederik van de Palts, de keizerlijke pretendent voor de Deense troon. Terwijl Karel nog poogde de Cortes van Aragon te bewegen tot financiële steun aan zijn politiek, had Maria de Staten-Generaal al bereid gevonden, al werd er door de gewesten tegen diverse voorstellen gesputterd,⁴⁴ bijzondere heffingen toe te staan gezien de noodtoestand. Ook heffingen op de inkomsten van de geestelijke goederen, waarmee de paus instemde, en inbeslagneming van goederen van Franse Maltezer ridders in de Nederlanden versterkten de financiële positie van de regering, maar het behoeft natuurlijk geen betoog dat de kosten van het levensonderhoud snel stegen.

Maarten van Rossum (1478-1555). De Gelderse veldheer, vanaf 1518 in dienst van Karel van Gelre en later van Willem van Kleef, vormde met zijn plunder- en krijgstochten een voortdurende bedreiging voor de Nederlanden. Bij de vrede van Venlo in 1543 ging hij in de keizerlijke dienst over. Anoniem schilderij, 16de eeuw. Gemeentemuseum, Arnhem.

Ook in andere opzichten had men zich grondig voorbereid op wat komen ging. Activiteiten van een vijfde colonne – niet onvoorstelbaar na de actie tegen Gent – poogde men bij voorbaat te frustreren door verdachten op te pakken en na – dikwijls afgeperste – bekentenissen terecht te stellen. Schutterijen van stad en land werden opgeroepen, de *gens d'armes* van adellijke lieden aan de legers toegevoegd, lansknachten en lichte ruiters geworven.

Overbodig was dit alles niet: de Nederlanden waren in gevaar. Van vier zijden werden aanvallen voorbereid en de bondgenoten hadden, in diep geheim, de buit al verdeeld. Frans I zou Vlaanderen en Henegouwen verwerven, Christiaan III Holland, Zeeland en Friesland, en Willem van Kleef zou naast Gelre en Zutphen Brabant mogen houden. Voor de kust van Holland was Christiaan III, met zijn vloot, een bedreiging. Maarten van Rossum, door Frans I gefinancierd, viel Brabant binnen met troepen uit aller heren landen. Van Picardië uit rukte Anton van Bourbon-Vendôme Artesië binnen en bedreigde Vlaanderen. En de hertog van Orléans en Frans de Guise trokken op naar Luxemburg. De grootste dreiging ging van Maarten van Rossum uit. Hij wist een regeringsleger te verslaan en kwam tot voor Antwerpen, waar zijn aanval werd afgeslagen (juli 1542). Toen hij op zijn terugtocht Leuven bedreigde, bleek de hele bevolking bereid de stad te verdedigen, waarna hij door Luxemburg trok en contact maakte met de Franse troepen voor Yvoy. Die plaats hield nog slechts kort stand, en Damvilliers had de strijd reeds opgegeven. Kort nadien (31 augustus) werd Luxemburg veroverd. Aan het front waar Willem van Kleef opereerde, wist deze zich na aanvankelijk verlies (van Düren en Sittard) te herstellen, waarna hij Aken begon te belegeren. De overige aanvallen stelden niet veel voor. Dat gold voor de inval vanuit Picardië en voor de Deense kustrajden, alsook voor het Franse offensief tegen een van de Habsburgse posities in het Zuiden, de Roussillon. Het meest nog had Brabant moeten lijden: voor Maarten van Rossum was brandschatting 'het magnificat van de oorlog'.⁴⁵

Hoewel de gezamenlijke inspanning had geleid tot een redelijke afloop van het vechtseizoen, waren er toch gebreken in de oorlogvoering aan het licht getreden. De hoge adel was allengs een struikelblok voor de regentes geworden. De heren verzetten zich met niet minder kracht dan de steden tegen een straf landsheerlijk bewind. Ondanks hun aanspraken op stadhouderschappen en de daaraan verbonden inkomsten, waren zij verre van volgzzaam. De landvoogdes poogde dus meer greep op de stadhouders te krijgen. Het ging om problemen waarmee Margaretha al had geworsteld, en waarmee Maria van Hongarije reeds vertrouwd was. Maria had reeds twee keer de post in Vlaanderen vacant gelaten om niet te worden gedwongen toe te geven aan ingeslopen misstanden. In nauw overleg met de Geheime Raad wist zij de ambtsinstructies en de aanwijzingen aan de stadhouders zo te formuleren dat zij geen kans kregen van hun opvolging een familieaangelegenheid te maken.⁴⁶ Omdat de hoge adel voor haar leden ook het commando over troepencontingenten en legers opeiste, viel het in oorlogstijd op dat veel van die heren de daarvoor vereiste bekwaamheid niet bezaten. In haar correspondentie met haar broer beklagde de landvoogdes zich daarover en ook over de langdurige discussies in de Raad van State. Zij kon alleen op Lodewijk van Praet werkelijk bouwen. Zelfs een René van Chalon, vol goede bedoelingen overigens, was te onervaren. Maria speelde daarom met de gedachte Filips van Hessen als kapitein-generaal aan te stellen.

In 1543 regisseerde Karel V nu van Spanje uit een eigen offensief. De Portugese bruidsschat voor het huwelijk van zijn zoon Filips gaf hem wat armslag, en een andere gunstige factor was toenadering tot Hendrik VIII, met wie weer eens een verdrag werd gesloten dat de Engels-Nederlandse handelsbetrekkingen herstelde. Bovendien wist Granvelle (senior), een trouwe dienaar uit de Franche Comté, te bereiken dat het protestantse front in Duitsland wat zwakker werd door contacten met de schoonzoon van Filips van Hessen, Maurits van Saksen, die Keursaksen aan zijn eigen landen wilde toevoegen.⁴⁷

Terwijl Karel zijn eigen expeditie voorbereidde, maakten de Nederlanden zich op voor de strijd. Gelre werd bezet door de hertog van Aarschot, maar die kon niet

verhinderen dat de Kleefsen bleven plunderen in Holland en Limburg en dat Maarten van Rossum Amersfoort veroverde. In het Gelders-Gulikse grensgebied, waar René van Chalon zich onderscheidde, golfde de strijd heen en weer, bij Sittard en Heinsberg. Bovendien rukten Franse troepen weer op. Zij bezetten Luxemburg opnieuw en van Picardië uit drongen ze door in Henegouwen. Hoewel zij Binche niet innamen, bedreigden ze de hoofdstad Brussel, waarheen de regentes zich spoedde 'om te leven en te sterven met de burgers'.⁴⁸

Willem van Kleef raakte duidelijk geïsoleerd, mede doordat het hem in 1543 niet was gelukt – Filips van Hessen hield zich aan de afspraak met Karel V – in het Schmalkaldisch Verbond te worden opgenomen. De keizer, die Spanje had verlaten en met in Italië geworven troepen naar Duitsland was gegaan, rukte met 40 000 man op naar het noorden langs de Rijn. Op 23 augustus viel Düren. Willem van Kleef wachtte de val van de volgende stad, Venlo, niet af. Daar deed hij een voetval voor Karel V, die hem zijn erfenis liet, maar hem Gelre en Zutphen ontnam.⁴⁹ Willem beloofde bovendien katholiek te blijven, wat de positie van de Keulse keurvorst Von Wied ernstig verzwakte. Maarten van Rossum ging over in keizerlijke dienst. Karel V keerde zich nu tegen de Fransen, maar die ontweken een beslissende slag en hielden Landrécy, Luxemburg, Yvoy en Guise voorlopig nog bezet.

De Nederlanden waren gered, maar de oorlog was nog niet afgelopen. Er moesten dus weer middelen worden gezocht om de voortzetting mogelijk te maken. De beurzen gingen niet zo snel meer open. Er werd een bede toegezegd, maar inzake andere, in 1542 toegezegde, extra-belastingen waren de gewesten allerminst scheutig. Zij benadrukten hun eis dat alle verkregen inkomsten voor eigen defensie zouden worden gebruikt. Voor de centrale regering waren vooral de defensiewerken aan de zuidelijke grenzen van belang en ook de vernieuwing van de Antwerpse vestingwerken.⁵⁰ Karel V zocht steun in Duitsland en kreeg, in ruil voor concessies aan de protestanten, inderdaad hulp van het Rijk. Ook kwam in 1544 een definitief vergelijk met Christiaan III tot stand, waarbij de keizer de aanspraken van de paltsgraaf opgaf en de Hollanders de vrije vaart door de Sont werd gegarandeerd. De keizer was bovendien inmiddels zeker van militaire steun van Hendrik VIII, maar de paus bleef een onzekere factor. Hij was te veeleisend – zo had hij gepoogd voor een van zijn afstammelingen Milaan te verwerven –, vertroebelde de Duitse verhoudingen en speelde met de gedachte zijn politiek op Frankrijk te oriënteren.

Toch bleek dat Karel V er gunstiger voorstond dan de Fransen. Hun aanval in het zuiden, op Milaan, mislukte. Bovendien werd in het noorden terreinwinst geboekt, al bleef de aanval van Hendrik VIII vanuit Calais voor Boulogne steken. De keizerlijken heroverden Luxemburg en overmeesterden Vitry, St. Dizier – waar René van Chalon sneuvelde – en Château Thierry. Noord-Frankrijk lag open, maar aan verovering behoefde niet te worden gedacht, omdat beide partijen uitgeput waren en vrede zochten. De onderhandelingen werden bemoeilijkt door onenigheid binnen de Franse koninklijke familie (waarbij het feit dat Frans gehuwd was met Karels zuster Eleonora een rol speelde), maar leidden toch tot resultaat, zij het onder protest van de dauphin. Op 18 september 1544 werd de vrede van Crépy getekend.⁵¹

Opnieuw zag Frans I af van zijn aanspraken op Vlaanderen, Artesië en Doornik en zag Karel V af van Bourgondië. Voorts werden er, onder protest van de dauphin, diverse mogelijke huwelijken tussen Habsburg en Valois beraamd, waarbij ofwel de Nederlanden ofwel Milaan de inzet van de bruidsschat konden worden en dus een staat onder een eigen vorst. Dit was een gecompliceerde kwestie, mede omdat er immers nog tot kort vóór Crépy was onderhandeld over een mogelijke afstand van Milaan aan de afstammelingen van de paus, de Farneses. Toen één van de 'huwelijkskandidaten', Karel van Orléans, reeds in 1545 stierf, kwam de vrede op losse schroeven te staan. Spanjaarden, waaronder Alva, behielden liever Milaan dan de Nederlanden, en 's keizers oude raadsman Granvelle verweet hun toen dat zij, zo oordelend, het algemeen belang bij het Spaanse achterstelden. Toen Frans I in 1547 kwam te overlijden, dreigde de toestand nog zorgelijker te worden, omdat

zijn opvolger Hendrik II zich niet aan de afspraken van Crépy gebonden achtte. Door Crépy kwam er voor de Nederlanden een einde aan de buitengewone heffingen, maar nog niet aan de belemmeringen van de handel met Frankrijk. Ook was er geen sprake van vergoeding voor de ernstige schade die Van Rossum en de Franse troepen hadden teweeggebracht. De dreigingen vanuit het zuiden bleven in wezen bestaan en werden na de dood van Frans I weer accuut. De aanleg van verdedigingswerken werd dan ook voortgezet.

In het vredesverdrag van Crépy was ook een bepaling opgenomen dat de keizer de eenheid van de christenheid zou herstellen en in zijn Duitse landen een pacificatie zou bewerkstelligen, als uitgangspunt voor het terugdringen van de Turken en andere ongelovigen.⁵² Karel, die tijdens de oorlog vergaande concessies had moeten doen aan de Duitse protestanten, meende voor dit programma nu de handen vrij te hebben. De overeenkomst met Maurits van Saksen was een succes, maar de terugkeer van Filips van Hessen naar het Schmalkaldische kamp was een ernstige tegenvaller. Bovendien verliepen de onderhandelingen met de paus allerminst vlot. Bologna was als plaats waar een concilie zou bijeenkomen voor de keizer niet aanvaardbaar, en Paulus III wilde er zich niet bij neerleggen dat de bijeenkomst in Trente zou worden gehouden. Intussen bereidden in Duitsland de beide partijen zich voor op een treffen. Eind 1546 begon de Schmalkaldische oorlog. Nederlandse aanvoerders van de aanvankelijk afzonderlijk opererende keizerlijke legers speelden er een rol in: Maximiliaan van Buren bij Ingolstadt aan de Donau;⁵³ in het noorden bij Bremen Jacob van Kruiningen, die daar sneuvelde. In 1547 trokken de inmiddels verzamelde legers van Karel V Saksen binnen, waar zij bij Mühlberg het Schmalkaldisch Verbond een zware nederlaag toebrachten. Mede doordat Hendrik VIII en Frans I kort tevoren waren gestorven, leek het gezag van Karel V in Europa nu onaantastbaar.

Dat was echter maar schijn, omdat de godsdienstkwestie niet door een militaire overwinning kon worden opgelost. Zodra Karel V weer in geldnood kwam, liet de reactie niet op zich wachten, ook al omdat hij de buitenlandse tegenkrachten door zijn machtontplooiing prikkelde. De Fuggers hadden hem al kort voor de slag bij Mühlberg te verstaan gegeven dat zij, gezien de trage terugbetalingen, geen nieuwe leningen meer wilden verstrekken. En dus bleef de paus voor keizerlijke superioriteit bevreemd, bleef de Turkse dreiging bestaan en kwam er nog geen bevredigende oplossing voor de godsdienstkwestie in Duitsland. Terwijl eensgezindheid tussen de beide takken van het Habsburgse huis nu en dan ontbrak – Karel V wilde bij voorbeeld zijn zoon Filips tot Rooms-Koning laten verkiezen –, keerde de Franse koning Hendrik II weer terug tot de politiek die zijn voorganger tegenover Duitsland en Italië had gevoerd.

Voor de Lage Landen brachten de eerste jaren na Mühlberg een periode van betrekkelijke rust, waarin Filips, die als aanstaand opvolger was erkend, een inhuldigungsreis door de Nederlanden kon maken. Toch was ook die rust slechts schijn. De landvoogdes poogde tevergeefs de Staten-Generaal en de Gewestelijke Staten ertoe te bewegen bedacht te blijven op gevaren in het zuiden. Spanning was er ook, omdat de vreedzame verstandhouding tussen de Habsburgers en Engeland, die beschouwd moet worden in het licht van traditionele Engels-Schotse vijandschap en Frans-Schotse vriendschap, tussen 1544 en 1550 een soort handelsoorlog tussen Nederlanders en Schotten deed ontstaan. Omdat de Schotse stapel een begeerd goed was, waar Middelburg, Veere, Antwerpen en Brugge om wedijverden, was dat geen onbelangrijke kwestie. Na langdurige onderhandelingen kwam er in 1550 door een verdrag een einde aan de vijandelijkheden en kaperijen. Maar noch internationaal-politieke tegenstellingen, noch de interstedelijke wedijver om het bezit van de stapel konden door dit verdrag worden opgelost.⁵⁴

Intussen hadden Franse intriges weer eens succes. Maurits van Saksen had het keizerlijke kamp verlaten en, gerugsteund door een anti-keizerlijke coalitie met de Sakser en andere protestantse Duitse vorsten, kon Hendrik II als 'redder van de Duitse vrijheid' de bisdommen Metz, Toul en Verdun bezetten. Duitse vorsten joegen de keizer op tot Innsbruck en zelfs daar was Karel V niet veilig, omdat de

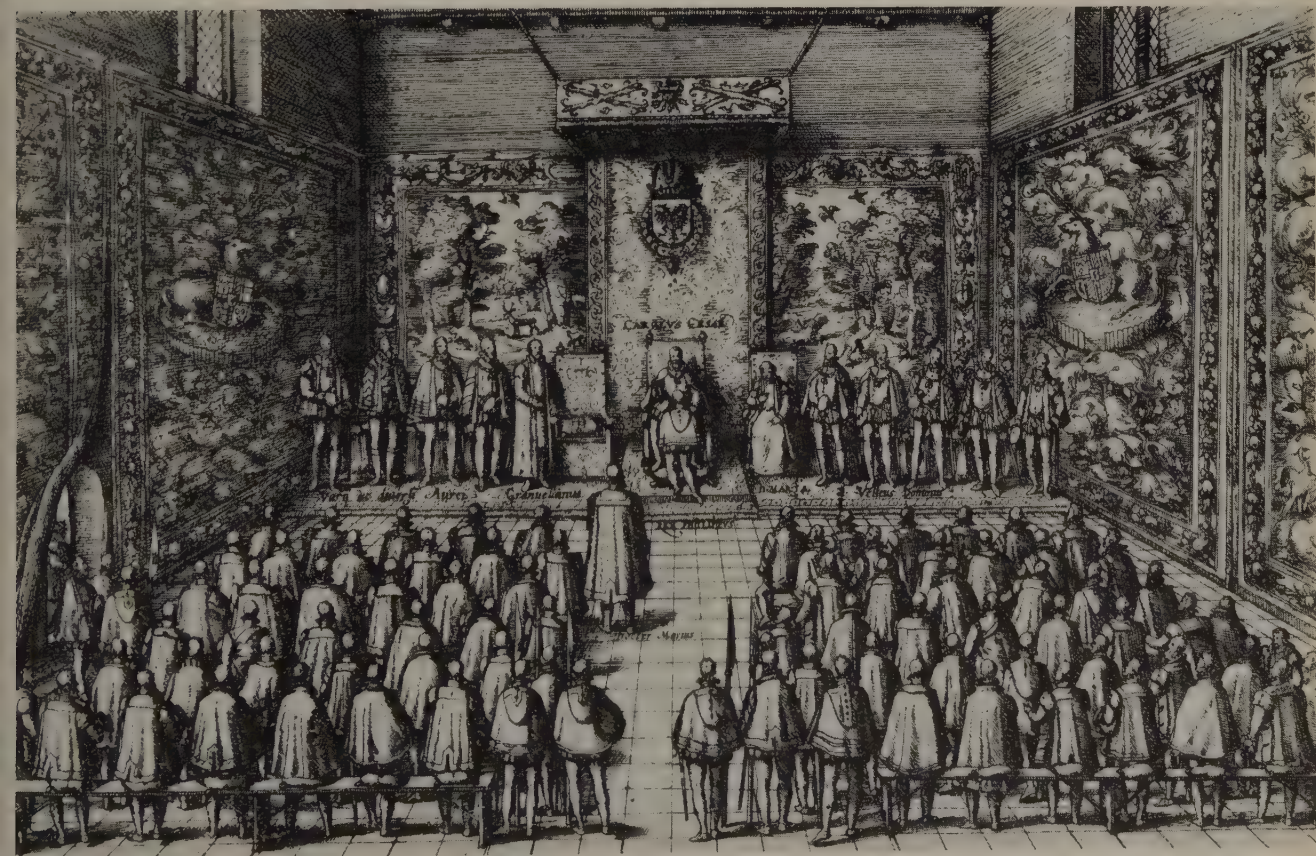
Sakser zich opmaakte 'de oude vos in zijn hol' te vangen. Dat lukte niet, maar Karels rol leek in Duitsland uitgespeeld en hij zag zich voorlopig gedwongen zich neer te leggen bij een door Ferdinand gesloten overeenkomst met de vorsten.

Toch toonde de keizer in deze moeilijke situatie zijn grote veerkracht. Met wat financiële steun, opnieuw van de Fuggers, van de Nederlanders en vooral van Spaanse zijde, begon hij een tegenoffensief. Maar dat liep vast toen het beleg van Metz mislukte; de drie bisdommen bleven dan ook Frans. In Duitsland kon Rooms-Koning Ferdinand, na de dood van Maurits van Saksen, zijn positie weer enigszins verstevigen. De oorlog woede daardoor vooral in de zuidelijkste gewesten van de Nederlanden. Die gebieden hadden het zwaar te verduren. Bovendien werd in 1552 nog grote schade aangericht door stormvloeden in Vlaanderen en vooral in Holland en Zeeland.⁵⁵ De financiële lasten waren een veelvoud van die tussen 1542 en 1544. Staten en steden verkochten renten in hoog tempo en, hoewel Spanje financieel bijsprong, sommige domeinen moesten worden verkocht, terwijl de opbrengsten van andere verpand werden. De creatie van nieuwe ambten en de verhoging van wedden en pensioenen verzwaarden de druk nog. De tekorten op de domeinen en de staatsschuld (zie hierna, pag. 488) stegen schrikbarend. Nimmer heeft Filips II later over zoveel middelen kunnen beschikken als zijn vader tijdens de laatste vier jaren van zijn bewind. De oorzaken van het bankroet van Filips II in 1557 liggen dan ook in deze geldverslindende jaren.⁵⁶

De uitputtingsoorlog woedde vooral ten zuiden van de Samber. Hesdin verwisselde ettelijke malen van eigenaar, tot de keizerlijken de stad in 1553 innamen en met de grond gelijk maakten, wat ze kort tevoren ook met Terwaan hadden gedaan. Het jaar daarop was het hele gebied tussen Samber en Maas weer in handen van de Fransen. Ze werden tot staan gebracht bij Gembloers, waarna ze brandschat- tend en plunderend door Henegouwen wegtrokken, zonder dat ze het tot een veld- slag lieten komen. De oorlog leidde ook weer tot binnenlandse onrust. In Antwerpen bij voorbeeld kwamen ambachtsmeesters en gepeupel in opstand tegen de monopolies en machtsposities die grotere ondernemers langzamerhand hadden

De troonsafstand van Karel V op 25 oktober 1555 te Brussel ten gunste van zijn zoon Filips. Zijn zuster Maria van Hongarije, aan zijn linkerzijde gezeten, trad daarmee gelijk af als landvoogdes.

Gravure van Frans Hogenberg, tweede helft 16de eeuw. Atlas van Stolk, Rotterdam.

verworven. Crisis en belastingdruk waren weer een voedingsbodem voor rebellie.⁵⁷

Hoewel de zaak van de Habsburgers er, met name door het tweede, Engelse, huwelijk van Filips II, in de internationale politiek niet al te slecht voorstond, was Karel V nu toch tot het inzicht gekomen dat hem van zijn grote idealen niets restte en dat hem de taak wachtte dit deficit in verdragen te erkennen. Daarom besloot hij afstand te doen van al zijn waardigheden. Terwijl men nog naar wegen zocht om een einde te maken aan de oorlog, die niemand iets opleverde, ontbood de keizer zijn zoon uit Engeland naar de Nederlanden. Op 25 oktober 1555 droeg hij in de vergadering van de Staten-Generaal zijn Nederlandse titels over aan Filips. Deze liet Granvelle junior, de zoon van Karels getrouwe adviseur, spreken, omdat hij zelf alleen het Spaans meester was. Maria van Hongarije trad af als regentes. Het verdrag van Augsburg, dat met zijn godsdienststatuut de mislukking van de oecumenische monarchie in Duitsland bezegelde – uit de inhoud, later wel samengevat in de woorden *cuius regio, eius religio*⁵⁸ blijkt dat wel – , behoefde Karel V zelf niet te ondertekenen, en de wapenstilstand met de Fransen evenmin. In 1556 deed de keizer nog afstand van zijn Spaanse en Italiaanse titels ten gunste van Filips II en van zijn Duitse ten gunste van Ferdinand.

Filips II heeft in 1558 nog één maal, kort voor haar dood, een beroep gedaan op zijn tante Maria om weer regentes in de Nederlanden te worden. Het was een vergeefs beroep. Maria van Hongarije is dus alleen regentes geweest voor haar broer, wiens belangen zij vijfentwintig jaar lang met grote plichtsbetrachting heeft behartigd, waarbij zij vooral in moeilijke perioden (1542-1544 en 1551-1552) blijk heeft gegeven van haar energie. Minder dan haar tante Margaretha volgde ze een eigen koers, maar ze was niet blind voor Nederlandse belangen en verlangens. Zo vroeg ze in 1540 clementie voor de Gentenaren en in 1549 waarschuwde ze haar neef niet al te zeer een Spanjaard te blijven. In het jaar 1554 hield ze Filips II nogmaals voor dat hij zich als vorst moest onderschikken aan het welzijn van zijn Nederlandse onderdanen.

De Bourgondische Kreits

Filips de Goede en Karel de Stoute, die persoonlijk waren ontslagen van hun Frans leenverband voor Vlaanderen en Artesië, hadden reeds gepoogd een speciale positie voor hun landen te verwerven, maar hun feitelijke onafhankelijkheid wilden ze daarbij niet in het gedrang laten komen. Bij deze pogingen, vooral bij het Duitse Rijk, wilden zij dus geen belangrijke concessies doen. Onderhandelingen van Filips, over een kroon voor zijn landen (1447-1448), en de serieuzer en verstrekkender plannen van Karel en diens onderhandelingen te Trier (1473) liepen allemaal op niets uit. Rooms-Koning Sigismund (1410-1437) en Frederik III (1440-1493) beschikten niet over voldoende machtsmiddelen om hun standpunten tegenover de Bourgondiërs kracht bij te zetten. Frederik eiste dat Filips de Goede de leenhoogheid van het Rijk over zijn Duitse lenen zou erkennen, maar tot een officiële belening kwam het niet. Karel de Stoute werd slechts met Gelre en Zutphen beleend. De periode van de dood van Karel de Stoute tot het optreden van Filips de Schone bood niet veel mogelijkheden om aan plannen in dit kader aandacht te besteden. Maximiliaan en Maria werden weliswaar door Frederik III met de gezamenlijke erfenis van Karel de Stoute beleend – een duidelijke usurpatie – , maar hun positie in de Nederlanden was onzeker en het verlies van Bourgondië aan Frankrijk haalde een streep door allerlei eens gekoesterde idealen.

Filips de Schone erkende zijn leenverband met Frankrijk en wenste geen verandering in de situatie van zijn landen. Door veranderingen die zich in Duitsland voltrokken, bleef echter de positie van de oorspronkelijk tot het Rijk behorende landen actueel. De instelling in 1495 van het Rijkskamergerecht als bestendig Rijksorgaan – in zijn competentie weldra door het aan de Rooms-Koning gebonden Rijkshofgerecht belaagd – plaatste de Bourgondische landen voor de vraag hoe ver de competentie van dit Rijkskamergerecht zich uitstreckte. Van de oorspronke-

lijk Duitse in personele unie door de Bourgondische hertogen verenigde landen waren *de iure* slechts Brabant, Limburg en het markgraafschap Antwerpen aan Duitse rechtsbevoegdheid onttrokken. De heroprichting van de Grote Raad van Mechelen bracht daarin geen verandering, evenmin als dat jegens het Parlement van Parijs het geval is geweest.

De positie van de Nederlanden ten opzichte van het Rijk is van 1500 af herhaaldelijk aan de orde geweest, en met name ook nadat de Nederlandse landsheer Duits keizer was geworden en nadat vanaf 1526 de Franse leenverbanden waren verbroken. Men dacht zowel aan de verwerving van een aparte status binnen het Rijk voor alle Bourgondische landen, dus de Franche Comté en de Nederlanden, als aan een verheffing tot koninkrijk van de Nederlanden allereerst. Maximiliaan speelde nogal eens met deze laatste gedachte en ook Karel V dacht, in het kader van zijn conflict met Frans I, wel aan deze mogelijkheid. Maar de eerste gedachte, die van een speciale status binnen het Rijk, werd actueel in 1512, toen Maximiliaan de 'oude' Bourgondische Kreits inrichtte. Ze bestond uit Bourgondische gebieden die in het Rijksregiment van 1500 – een belangrijke component van het Rijkskamergerecht – nog niet waren 'ingekreist'. Het is niet gemakkelijk nauwkeurig te omschrijven hoe deze Kreits was begrensd, maar het komt er ongeveer op neer dat de Franche Comté en alle Rijksgebieden ten westen van de Maas, Luik en Loon uitgezonderd, plus Holland en Zeeland, ertoe behoorden. Wat voor effect de instelling van de Kreits had, was niet duidelijk, te meer omdat menig oorspronkelijk Duits gewest pretendeerde niet meer aan het Rijk te zijn gebonden. De Kreitsen waren ingericht om inning van rijksbijdragen te vereenvoudigen, om de verdediging van het Rijk, bij voorbeeld tegen de Turken, beter te organiseren en om de rechtspraak te regelen en daardoor de interne landvrede beter te bewaren.

De regeling van 1512 was de betrokken Bourgondische landen onbekend, en een der belangrijkste oogmerken, bijdragen aan defensie en Rijkskamergerecht, werd nooit geëffectueerd. De keizer zelf onttrok zijn erflanden en onderhorigheden aan deze verplichtingen en in 1531 aan de rechtsbevoegdheid van het Rijkskamergerecht. Toch was het rijksverband voor de Nederlanden nog niet in alle opzichten fictief. Er waren voortdurende problemen en die vonden in 1542 hun hoogtepunt door de besluiten van de Rijksdag van Spiers en de houding van Willem van Kleef, Kreitsoverste van de Westfaalse Kreits.

De Rijksdag besloot dat alle tien Kreitsen, tegen de Turken, krijgsvolk naar Hongarije moesten zenden. Wie niet meewerkte, kon zwaar worden gestraft, worden getroffen door de rijksban of door verlies van privileges. Het bleek echter dat de Kreits onduidelijk was omschreven en dat de landen van herwaarts over nog nooit van de *Bourgondische Kreits* hadden gehoord. Ook hadden ze zelf hulp van het Rijk tegen Frankrijk nodig, meer dan het Rijk hun hulp tegen de Turken. De landvoogdes stelde de keizer voor namens de Bourgondische Kreits een som gelds te geven in ruil voor een defensief verbond met het Rijk. Een probleem vormde Utrecht, waar reeds troepen waren geworven, en dat bovendien tot de Westfaalse Kreits behoorde. Utrecht moest daarom aan zijn verplichtingen voldoen op straffe van ingrijpen door de Kreitsoverste, Willem van Kleef. Door diens echec tegenover de legers van de keizer in het volgende jaar had dit alles verder geen gevolgen, maar het was toch duidelijk geworden dat de zaken beter geregeld dienden te worden. Twee hoedanigheden van Karel V waren hier met elkaar verweven. De keizerlijke politiek beoogde een betere interne rijksregeling, en als heer der Nederlanden streefde Karel, na de verwerving van Gelre en Zutphen, meer dan ooit naar een afzonderlijke status voor zijn eigen landen.

Sinds 1540 waren de onderhandelingen hierover al gaande; vooral Viglius was met de zaak belast. Zijn instructie voor de Rijksdag van Regensburg (1543) was het vaststellen van de financiële bijdrage van de Bourgondische Nederlanden aan het Rijk in ruil voor een defensief verbond. Aangegeven was welke territoria daarbij ongeveer betrokken zouden zijn, al was de positie van Utrecht en Overijssel nog opengelaten. De Westfaalse Kreits zou kunnen worden veranderd en men overwoog in de Bourgondische ook Artesië, Vlaanderen en stad en land van Doornik op te nemen. Het was door allerlei oorzaken nog zeer de vraag of men een vrijstelling

van de bijdrage aan het Rijkskamergerecht zou kunnen verwerven. Op een duidelijk en overtuigend precedent kon men zich niet beroepen en ook liep men het gevaar de voor de oude Bourgondische Kreits gecreëerde functie van assessor bij dat gerecht te verspelen.

Het verdrag van Augsburg van 1548 kwam tenslotte zeer ver tegemoet aan de wensen van Karel V, Maria van Hongarije en de Raad van State van de Nederlanden. Tegen betaling van een rijksbijdrage, die twee keer zo groot was als die van een keurvorst, verwierven de Bourgondische landen, verenigd in de Bourgondische Kreits, bescherming van het Rijk. In geval een algemene bijdrage voor de Turkse oorlog of een andere noodsituatie zou worden gevraagd, zou het aandeel drie maal dat van een keurvorst bedragen.

Ondanks de grondige en langdurige onderhandelingen, waaraan bovendien de wens ten grondslag lag de nieuwe situatie nauwkeurig te omschrijven, is men het over de precieze strekking van het verdrag van Augsburg tot op heden niet eens. Er is onzekerheid over de omschrijving van geëximeerde gebieden, over de positie van bij de Bourgondische titels inbegrepen heerlijkheden – hierover diende de advocaat van Maria van Hongarije nog in 1549 een stuk in – en over de juridische betekenis van het verdrag. In de Bourgondische Kreits werden opgenomen de hertogdommen Lotharingen (hiermee wordt alleen de titel bedoeld, niet het nog wel bestaande hertogdom Opperlotharingen), Brabant, Limburg, Luxemburg en Gelre, de graafschappen Vlaanderen, Artesië, Franche Comté, Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen, Zutphen en Charolais, het markgraafschap (Antwerpen?), de heerlijkheden Friesland, Groningen, Overijssel, Utrecht, Valkenburg, Daelhem, Salins, Mechelen en Maastricht. Daarmee worden twintig Bourgondisch-Nederlandse en vier echt Bourgondische gebieden (of titels) genoemd. Het verdrag van Augsburg betekende geen formeel losmaken van de genoemde gebieden uit het rijksverband, maar net zo min een boven de bestaande bindingen uitgaand nieuw staatkundig-politiek verband. In wezen was, zoals de keizer zelf een aantal jaren later opmerkte, de tegenstelling tot Frankrijk de voornaamste drijfveer geweest voor de gehele onderneming.

Onder druk van die omstandigheid had men een verdrag afgesloten, dat door de rijksadministratie traag en gebrekkig werd verwerkt en waarmee de regering in Brussel poogde haar invloed uit te breiden, terwijl de rijksstanden probeerden zoveel mogelijk gebieden voor het Rijk te behouden. Een complicerende factor waren bovendien de soms nogal gespannen betrekkingen tussen de beide takken van het Huis Habsburg. Op het resultaat werd in de Nederlanden lauw gereageerd. Men schikte zich in de nieuwe verhoudingen en Friesland weigerde zelfs te ratificeren en zijn aandeel in de rijksbijdrage te voldoen. Na 1552 werd die bijdrage trouwens in het geheel niet meer betaald. En van bescherming door het Rijk heeft de Bourgondische Kreits niet veel gemerkt.

Het gelukte Karel V in Augsburg niet de continuïteit van de gemaakte afspraken te verstevigen met een voor alle Kreitsgebieden gelijke regeling van de opvolging. Dat geschiedde pas een jaar later in de Pragmatieke Sanctie, waarin Filips als erfopvolger werd aangewezen. Hij werd nog in dat jaar door de Nederlandse gewesten erkend en gehuldigd, maar pas in 1551 werd die investituur officieel door Rooms-Koning Ferdinand bevestigd. In latere jaren kreeg men nog problemen te over bij de interpretatie van het verdrag van Augsburg, met name toen bij de Religievrede van 1555 werd vastgelegd dat die onlosmakelijk met de landvrede was verbonden. Daar kon men argumenten aan ontleen voor een tegen de godsdienstplakkaten gerichte politiek. Brabant bij voorbeeld beriep zich tegenover de Brusselse regering op zijn Duitse positie. Maar dat zijn perikelen van een later tijdvak.⁵⁹

Bourgondische staat of wereldrijk?

Tijdens de periode 1494-1555 werden de Nederlanden betrokken in één van de grootste processen van uitbouw van een wereldrijk die Europa ooit heeft gekend. Het proces van staatvorming, dat al in de voorgaande eeuw krachtig was doorgezet, werd thans opgenomen in een beweging op veel grotere schaal. Maar aan het einde van het leven van Karel V werd duidelijk dat de vestiging van het wereldrijk dat hem voor de geest had gestaan, niet duurzaam kon zijn. En tegen het einde van de 16de eeuw zou bovendien blijken dat het imperiale streven de welvaart van de kerngebieden grondig had aangetast en het proces van staatvorming in de Nederlanden had onderbroken. Niet alleen op lange termijn faalde het wereldrijk: ook tijdens zijn groei- en bloeifasen vertoonde het ontstellende zwakheden, die wijzen op fundamentele gebreken in de staatsorganisatie. Gedurende tientallen jaren slaagde het machtigste rijk van het westen er bij voorbeeld niet in een klein en niet bijzonder strategisch gelegen of machtig vorstendom als Gelre te overheersen. En verschillende militaire operaties moesten op kritieke momenten worden onderbroken wegens acuut geldgebrek. Ook duurde het soms jaren voor binnenlandse opstanden werden onderdrukt. Haalde het Rijk uit zijn perifere gebiedsdelen wel meer opbrengst dan de bedragen die het moest besteden aan beheersings- en beschermingskosten? De vraag dient te worden gesteld hoe de krachten in de samenleving die het centrum versterkten en de krachten die de centralisatie juist belemmerden, eigenlijk werkten.

CENTRIPETALE KRACHTEN

De vorst was eenheidscheppend element bij uitstek, te midden van de diversiteit van gebieden, volken en culturen. Hij was een onaantastbaar symbool. De afstand tussen vorst en onderdaan, in ruimtelijke en sociale zin, schiep de mogelijkheid tot het cultiveren van een legende: de vorst als held (zoals bij voorbeeld uitgebeeld in het ruitersportret van Karel V door Titiaan) of als waarborg van orde, recht en openbaar nut. Alle banden van trouw richtten zich op zijn persoon. Adel, steden en gewesten waren door eden aan hem verbonden. Als nationaal gevoel tot het midden van de 16de eeuw zich op zijn best nog slechts sporadisch manifesteerde en de onderdanen zich met het wereldrijk nog allerminst indentificeerden, dan bestond er toch overal een zekere – en in de patrimoniale gewesten zelfs een krachtige – loyaliteit jegens de vorst. De centrale gezagsdragers hebben dit gevoel gestimuleerd onder meer door diverse publieke manifestaties en door de ontwikkeling van het hofceremonieel. Daardoor konden zij handelingen van de onderdanen die tegen de belangen van de vorst indruisten, stigmatiseren als majesteitsschennis. De wil van de vorst kreeg stilaan kracht van wet. Het legitiem gezag van de vorst werd ook in de tweede helft van de 16de eeuw nog vrijwel overal gerespecteerd. Niet tegen hem verzette men zich, maar tegen zijn ondergeschikten.

Met de vorst was ook de dynastie een centrumversterkende kracht. Men mag niet vergeten dat dynastiek toeval had geleid tot de vereniging van het Habsburgse rijk en het Spaanse. Huwelijkspolitiek was ook in de 16de eeuw nog een middel tot gebiedsuitbreiding. Maar het toeval maakte ook ongeveer de helft van de troonopvolgingen problematisch, zodat veel plannen nooit enig effect kregen. De toevalsfactor evenwel heeft de Habsburgers in de kaart gespeeld: zij mochten zich verheugen in een vrij stabiele erfopvolging in de eigen gewesten, die gepaard ging met het uitsterven van de Iberische vorstengeslachten. Ook de 'heren van den bloede', de naaste getrouwen van de vorst wier bezit over de gewesten verspreid lag en die een vooraanstaande rol speelden als vliesridders, raadsheren, gouverneurs en legerleiders, waren een sterke steun voor het vorstelijk gezag. De eenheidscheppende rol van de dynastie vond zijn hoogste uitdrukking in de Pragmatieke Sanctie van 1549 en de daarop gevolgde Blijde Inkomst van Filips in de Nederlandse vorstendommen: de eenheid van de Nederlanden zou moeten blijven verzekerd, ook in geval van opvolging door een vrouw, die in het Rijk als onwettig gold.

Nog in een ander opzicht versterkte de dynastieke evolutie het centrum. De heer-

schappij over vele, rijke en uitgestrekte landen versterkte de macht van de vorst, terwijl zijn onderdanen, door hun geografische spreiding en verschil in belang en positie, geen homogene eenheid vormden. De balans van de machten, die in kleine vorstendommen vaak in evenwicht was, sloeg bij de Habsburgers door ten gunste van de centrale overheid, die opposities elk afzonderlijk kon bestrijden met hulp uit andere gewesten.

De verschuivingen in de economische orde leverden steun op voor het streven naar de vorming van een wereldrijk. Karel V kon in zijn gebieden economische zwaartepunten aantreffen dan wel opnemen, zoals drie van de vier grote Noorditaliaanse steden, Antwerpen, de Zuidduitse steden, de Centraaleuropese zilvermijnen en de Amerikaanse gebieden die edel metaal opleverden. Langs verschillende wegen vergrootten deze gebieden, hetzij direct hetzij indirect, de inkomsten van de kroon. De toevoer van muntmetaal, de opbrengst van tolleren en de financiële draagkracht van die gemeenschappen en speciaal van de grote handels- en bankiershuizen daar, speelden een rol. Anderzijds waren die steunpunten, voor zover ze in Europa lagen, veelal duidelijk geprofileerde stadstaten die bedreigd werden door de voortschrijdende centralisatie van de staat.

Deze omstandigheden waren grotendeels ontstaan buiten het doelbewuste handelen van de vorsten om, maar ze probeerden die omstandigheden wel te benutten voor hun ambitieuze doeleinden. Een groot nadeel was echter dat de gebieden niet aaneengesloten lagen, terwijl Frankrijk, dat er het geografische centrum van vormde, soortgelijke imperiale ambities koesterde, met name óók in de richting van Italië. Dit bracht de twee concurrerende grote mogendheden tot voortdurende oorlogsinspanningen die niet louter instrumenteel meer bleven maar het karakter kregen van een vernietigingsoorlog. Men wilde niet meer alleen wat gebiedswinst behalen ten koste van de tegenstander, maar beoogde hem uit te schakelen als een factor in het internationale krachtenspel.

De interne organisatie van beide rijken hing intussen nauw samen met hun expansiedrang. Het is bekend dat de Franse staat in de 14de eeuw een stelsel van permanente indirecte belastingen heeft ontwikkeld. Koning Lodewijk XII beschouwde in 1502 de zoutbelasting (gabelle) als 'de gemakkelijkste en lichtste belasting die ooit geheven werd'. Was deze zoutbelasting het fiscale middel bij uitstek voor de Franse kroon, in Engeland haalden de koningen hun gigantische inkomsten uit de heffingen op de wolexport. De Franse historicus Guénée kwam zelfs met de uitspraak dat 'het niet overdreven is te zeggen dat indien Engeland gedeeltelijk op wol is gebouwd, andere Europese staten en speciaal Frankrijk aan het einde van de middeleeuwen gedeeltelijk op zout waren gefundeerd'.⁶⁰

In de Nederlanden heeft hertog Filips de Goede in 1447 aan zijn Vlaamse onderdanen het plan voor een zoutbelasting voorgelegd. Maar het plan werd zo resoluut afgewezen dat men er de andere gewesten niet eens meer mee heeft benaderd. Karel de Stoute heeft gepoogd tot een gelijkmatige en evenredige spreiding van de belastingdruk te komen door een verdeelsleutel in te voeren, gebaseerd op het aantal haarden. Ook dit voornemen leed schipbreuk. Gewesten waar een haarden-telling niet gebruikelijk was, waaronder Vlaanderen, wezen het principe resoluut af, en dat is men ook later blijven doen. Het rijk van Karel V was daardoor op het gebied van de fiscale organisatie achter bij andere grote Europese staten, en met name had de regering van Karel V de zaken in de Nederlanden ook minder goed in de hand dan in haar mediterrane gebieden. Er was dus aanleiding genoeg om te blijven proberen de belastingheffing te rationaliseren. Een eerste poging om daartoe te komen, met een vast maandgeld te heffen zolang de Franse agressie zou duren, werd in 1534 gedaan. Maar de Staten-Generaal wezen het af, en dat gebeurde opnieuw toen in 1536 werd gepoogd accijnzen op wijn, bier, textiel en zout te heffen.

Toch drong de regering de onderdanen steeds verder de richting in die haar voor ogen stond. De belastingdruk werd gestadig zwaarder. Van 1531 tot 1534 werd aan bedden 2 754 409 pond geïnd, van 1535 tot 1538 4 382 342 pond.⁶¹ Dank zij stijgende inkomsten kon de staat een talrijker ambtenarencorps in dienst nemen, dat de verdere versterking van de staatsmacht moest schragen.⁶² Daarbij speelden ook de

vorstelijke provinciale en centrale gerechtshoven een belangrijke rol door systematisch het geleerde recht – dat van het centraal georganiseerde Romeinse keizerrijk – te laten doordringen. De hiërarchische onderschikking van de traditionele lokale rechtbanken, die het gewoonterecht hanteerden, aan de vorstelijke hoven, werkte de centralisatie in de hand. Die hoven zorgden voor de homogenisering en aanpassing van de lokale gewoonterechten, zodat geleidelijk eenvormige rechtsnormen de eenheid van de staat zouden bevorderen en de rol van de centrale overheid als ordehandhaver vergroten.

Hierdoor verloren stedelijke schepenbanken een van hun belangrijkste prerogatieven. Zelf werden zij ook afhankelijk van de vorst, die op de benoeming van schepenen een steeds grotere greep kreeg. Op den duur kwamen de juridische en de politieke eliten tot het inzicht dat zij hun belangen beter konden behartigen aan de zijde en zo mogelijk in dienst van de vorst dan tegen hem. Deze keuze beïnvloedde weer zowel de houding van lokale besturen ten opzichte van de aandrang van de centrale regering als de weerstanden bij de onderdanen. In dit opzicht versterkte ook de samenwerking van de vorst met de Roomse Kerk zijn positie, zowel op het vlak van verlening van kerkelijke ambten aan gunstelingen, als inzake ideologische homogenisering van de onderdanen en bestrijding van externe en interne bedreigingen. Men denke aan de keizerlijke politiek ter bestrijding van Turken en hervormers, en aan zijn beleid inzake de bijeenroeping van een concilie.

De toenemende financiële middelen werden in hoofdzaak besteed aan militaire doeleinden. Militaire acties versterkten als zodanig de positie van het centrum. Intern droeg de demonstratieve aanwezigheid van militaire machtsmiddelen bij tot ontmoediging van potentieel verzet. En een externe vijand maakte een beroep mogelijk op de gezamenlijke solidariteit van de gewesten en maakte een organisatorisch centrum onmisbaar, een centrum dat over middelen en bevoegdheden diende te beschikken. Juist in deze tijd werden de vuurwapens op grote schaal operationeel, en meer bepaald het kanon. De kostbaarheid ervan en de voor de nieuwe krijgstechniek vereiste scholing werkten in het voordeel van grote legers. Middeleeuwse stadsmuren waren niet bestand tegen beschieting door de nieuwe kanonnen, wat het stedelijk weerstandsvermogen verzwakte.⁶³

Portret van een secretaris van Karel V.

Een steeds talrijker wordend ambtenarencorps, mogelijk gemaakt door stijgende inkomsten, droeg bij tot uitbreiding van de centrale staatsmacht.

Schilderij van Barend van Orley, circa 1525.

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel.

Na de onderwerping van Gent, waar men kon volstaan met vertoon van militaire macht, lukte op fiscaal gebied wat voordien onmogelijk was gebleken. Vanaf 1543 werden in de Nederlanden allerlei indirecte en quasi-permanente verbruiksbelastingen ingevoerd, wat in de Spaanse en Duitse rijkdelen al eerder was gebeurd. In februari van dat jaar stemden Vlaanderen, Brabant en Holland in met heffingen van 1% op de uitvoer, van 10% op de inkomsten uit onroerende goederen en van 0,6% op de handelswinsten. De inning van deze rechten vond echter tot 1554 zeer traag plaats en de opbrengst beantwoordde niet aan de verwachtingen van de regering. Veel doelmatiger bleken de verbruiksbelastingen op wijn, bier, slachtvee en textiel, die ook in 1543 werden ingevoerd in Vlaanderen, Brabant, Zeeland, Henegouwen, Artesië en Rijsel. Het belang van deze nieuwe imposten is groot. Ondanks tariefwijzigingen bleven zij in Vlaanderen bestaan tot het einde van de 18de eeuw. Enerzijds schenen ze de regering regelmatige inkomsten te verzekeren, zodat moeizaam onderhandelen met de Staten overbodig kon worden. Anderzijds koppelden de Staten hun toestemming aan zeggenschap over de inning, zodat ze eigen inkomsten kregen en bestedingen konden doen. Bij dit nieuwe stelsel verdwenen vrijstellingen van adel, clerus en (grote) steden, althans formeel.⁶⁴ Het is echter opvallend dat deze heffing door Holland al in 1544 werd beperkt tot wijn en bier, in 1547 tot alleen wijn, en dat ze ophield in 1555. Gewestelijke autonomie en verzet tegen langlopende verbruiksbelastingen bleven nog krachtig.

De versterking van de staat vertoont hier dus twee aspecten, die elkaar als het ware voortstuwden in een spiraalbeweging. Toenemende belastingdruk liet de uitbreiding toe van een talrijk ambtenarencorps en een sterk staand leger. Deze droegen weer bij tot de verhoging van de staatsuitgaven, waardoor een nog zwaardere belastingdruk noodzakelijk werd, die zich voltrokken kon omdat de repressieve kracht van het staatsapparaat groter werd.

In de expansie van de financiële middelen speelde nog een andere factor een essentiële rol: de kredietverlening door bankiers. Door de ontwikkeling van de financiële technieken trad in de vroege 16de eeuw een verruiming op van de geldvoorraad en een verhoogde mobiliteit van het geld. In 1554 bedroeg het totaal van de leningen van Karel V ruim drie miljoen pond, ongeveer het dubbele van de totale staatsuitgaven per jaar. De bankiers schonken hun vertrouwen natuurlijk niet onvoorwaardelijk. Zij rekenden op een sterk georganiseerde staat die over voldoende dwangmiddelen beschikte om de onderdanen aan te zetten meer te betalen. Hun woekerwinsten vraten de nieuwe staatsinkomsten op; leningen werden verzekerd op de opbrengsten van toekomstige beden of op inkomstenbronnen van het domein. Geleidelijk kwamen de meest rendabele onderdelen daarvan, zoals de zilvermijnen, in handen van particuliere geldschietters, wat de solvabiliteit van de staat op langere termijn ondergruof. Zo ontstond een nieuw verschijnsel: de staatsschuld. Door de dwang van regelmatige vereffening weg te nemen schenen onbegrensde mogelijkheden tot kredietverruiming te bestaan. Het tekort op de staatsbegroting, in 1531 nog 415 878 pond, steeg tot 1 421 836 in 1539. De lasten op het domein verviervoudigden tussen 1539 en 1559. De totale staatsschuld liep tegen het einde van Karels regering op tot zeven miljoen pond.⁶⁵

Wanneer men bedenkt dat de onderdanen intussen aan een verzwaarde belastingdruk werden blootgesteld, terwijl de regering niettemin vrijwel voortdurend in geldnood verkeerde, dan kan men het Spaanse staatsbankroet beschouwen als een gevolg van het falen van de grondslagen van het regime. Terzelfder tijd ging ook de Franse staat bankroet. Voor de oorlog die de twee staten toen aangingen, ontbraken aan beide zijden de geldmiddelen. De vrede van Le Cateau-Cambrésis (1559) die dus snel moest volgen, markeerde het einde van de imperiale begoocheling van de twee grote mogendheden en leidde een terugkeer in naar hun bescheiden en realistischer optreden, als natie-staten.

CENTRIFUGALE KRACHTEN

De mislukking van wat Karel V beoogde, kan worden verklaard met behulp van de theorie van Wallerstein. Naar diens opvatting kunnen wereldrijken geen hecht bouwsel zijn, omdat ze niet samenvallen met de grote economische structuren.

Werkelijk samenhangend zijn alleen wereldeconomiën, netwerken die, los van staats- en natiegrenzen, bestaansmogelijkheden op wereldschaal openen volgens een stelsel van arbeidsverdeling, waarbij kerngebieden volgens hun eigen behoeften de produktiesystemen in minder ontwikkelde en perifere gebieden determineren. Een grote staatsorganisatie onderschikt economische belangen aan politieke doelstellingen en belemmert zo de economische ontplooiing, waardoor ze ook haar eigen bestaansbasis aantast. Economische expansie kan zich wel voltrekken in een flexibel systeem waarin het kapitaal ongehinderd de meest gunstige kansen kan benutten. Daarom vormden kleine en los gestructureerde politieke eenheden, stadstaten veelal, het kader van de krachtigste economische steunpunten van het verleden.⁶⁶ Volgens Touraine was bij een dergelijke situatie de overheersende klasse, de burgerij, het best in staat haar specifieke doelstellingen te bereiken. Alleen als er geen duidelijk overwicht van de een of andere sociale klasse is, bestaat de behoefte aan een regulerend mechanisme, een sterke staat.⁶⁷

Deze visie sluit aan bij de theorie van Elias, die het staatsvormingsproces in Europa ziet als de resultante van een drietal mechanismen. De competitie tussen staten loopt volgens hem uit op monopolievorming, waarbij zwakkere geleidelijk worden geëlimineerd of geabsorbeerd (monopoliemechanisme). In de tweede plaats registreert hij een voortschrijdende depersonalisering en institutionalisering van de machtsuitoefening. Ten derde onderscheidt hij de tendentie van monarchieën om hun functie uit te breiden en hun machtsareaal te vergroten, dank zij hun rol als bemiddelaar tussen op elkaar botsende klassen (koningsmechanisme). Elias gebruikt daarbij het beeld van touwtrekkende groepen: de vorsten bestrijden de sterkste, die voor hen de ernstigste bedreiging vormen, door zich te scharen aan de kant van de zwakkere.⁶⁸

Historisch onderzoek heeft uitgewezen dat Elias' monopoliemechanisme slechts tot op zekere hoogte werkzaam was. Juist de 15de en 16de eeuw vertoonden een beeld van geleidelijke uitschakeling van zwakkere politieke eenheden, in samenhang met de andere twee mechanismen, maar zij kenmerkten zich ook door een vrij snel uiteenvallen van het aldus ontstane wereldrijk. Wallersteins argument dat de toenmalige beheersingstechnieken aan een politiek systeem van die omvang nog geen levenskans boden, vormt hier een waardevolle aanvulling. Dit alles biedt een kader dat bruikbaar is nu wij nader willen ingaan op de weerstanden tegen centralisatie.

Allereerst valt het op hoe heterogeen de gebieden waren waarover Karel V heerste. Dit geldt niet alleen voor de grote Europese gebieden van Hongarije tot Friesland, Andalusië en Sicilië, ook binnen de Nederlanden was er nog maar weinig integratie van de gewesten. Elk vorstendom had eigen politieke en juridische tradities en instellingen. Vooral de recent verworven gebieden toonden weinig neiging zich te laten gelijkschakelen. De band met het centrum was dus steviger naarmate de dynastie ergens langer heerste. Maar ook het belang van het gebied speelde een rol. De nieuwe aanwinsten legden in economisch en strategisch opzicht niet een dusdanig gewicht in de schaal dat de regering ertoe neigde nauwe banden met belangrijke personen en groepen aan te knopen zoals ze dat in de kernlanden deed. Zo werd de tegenstelling tussen patrimoniale gewesten en latere aanwinsten voortdurend aangescherpt. Daarnaast doorkliefde een tweede, wellicht nog meer fundamentele tegenstelling de Nederlanden, die tussen verstedelijkte en agrarische zones. De eerste brachten ongeveer driekwart op van de staatsinkomsten; de bevolking was er talrijker en de bewoning dichter dan in de landelijke gewesten. De sociale interactie was er dus groter, wat spanningen en snellere verandering tot gevolg had. In politieke termen betekende dit dat de agrarische gebieden konden worden gepaaid door edelen en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders met ambten en giften te binden aan het centrale gezag. De verstedelijkte gewesten daarentegen kenden een grotere diversiteit van belangen en groepen en waren daardoor moeilijker beheersbaar. Binnen elk gewest was de integratie immers ook nog uitermate beperkt. De loyaliteit van de bewoners richtte zich in de eerste plaats op wat nabij was, in dorp of stad. Wat zich in een ruimer vlak afspeelde, was vrij abstract, moeilijk waarneembaar en slechts bij uitzondering een identificatie-

object. Tussen de gevestigde lichamen van steden, dorpen of geografische eenheden van wat groter omvang rezen gemakkelijk acute conflicten, en tot het einde van het *ancien régime* bleef het bijzonder moeilijk om in wat ruimere kaders gemeenschapszin te ontwikkelen en de bevolking te mobiliseren.

Hierboven werd reeds opgemerkt dat de centrale regering in de 16de eeuw haar ambtenarencorps versterkte en daardoor meer greep kreeg op de samenleving. Toch bleef dit apparaat relatief zwak, gekenmerkt als het was door patronage, ambtenverkoop, verpachting van ambten en corruptie. In patronage kan men de burgerlijke voortzetting zien van feodale banden van trouw en dienstbetoon. Beide systemen gedijen echter onder een staatsbestel dat over onvoldoende sancties beschikt om onderdanen en functionarissen te bewegen tot bepaalde diensten en afdrachten. Omdat de staat niet bij machte was een dusdanig ambtenarenapparaat te onderhouden, zoals noodzakelijk zou zijn geweest om de gestelde doeleinden te bereiken, kwam het vaak voor dat staatsdienaren op andere wijze in hun eigen beloning voorzagen, zodat de dwangmiddelen van de overheid aan effectiviteit inboetten. Vaak moesten beambten zich inkopen en ook werden ze herhaaldelijk gedwongen de vorst geld voor te schieten. Maar bij de koopbaarheid van het ambt was de ambtelijke deskundigheid allerm minst gegarandeerd. En als de bevolking soms merkte dat zij ook voor de bedragen, waarmee ambtenaren zich verrijkten, moest opdraaien, kon haar neiging tot verzet en opstandigheid worden aangewakkerd. Deze omstandigheden, kenmerkend voor een onvolgroeide staatsorganisatie (en dus geen exclusief Nederlands verschijnsel), verhoogden de sociale ongelijkheid ten gunste van een plutocratie die op de staat was gaan parasiteren na deze aanvankelijk te hebben gediend.

Patronage was een doelbewust gekozen hoeksteen van het beleid van de centrale regering. In het memorandum dat Margaretha van Savoye in 1530, kort voor haar dood, tot de keizer richtte, adviseerde zij hem meer beneficiën ter beschikking van de landvoogd te stellen. Ze had namelijk slechts twaalf functies te vergeven, waarvan er geen spoedig zou vaceren, zodat ze dus over onvoldoende middelen beschikte om steun te zoeken voor haar beleid. 'In het verleden', zo schreef ze, 'had men de gewoonte bij onderhandelingen over bedden in de Nederlanden, en speciaal in Brabant en Vlaanderen, enkele beneficiën aan te bieden aan de kinderen of andere verwanten van de bestuurders van de belangrijkste steden'.⁶⁹

Juist ook op het punt van de fiscaliteit heeft de regering concessies moeten doen aan centrifugale krachten, teneinde haar imperiale politiek te kunnen volhouden. Vooraanstaande edellieden en ambtenaren werden aangezocht om grote bedragen te lenen; grote steden werden aangespoord om renten uit te geven die konden worden verhaald op latere bijdragen aan bedden.⁷⁰ Deze transacties verrijkten de particuliere geldschietters, maar deden de staat grote verliezen lijden. Van 1512 af hebben de Staten van Vlaanderen, naar aanleiding van bedden ter financiering van de oorlog tegen Gelre, zich beklagd over het militair beleid. Zij eisten controle over de inning van de belasting, monsterden zelf troepen en betaalden de soldij uit. Bovendien wensten zij inspraak bij de benoeming van officieren en de organisatie van het leger. Geleidelijk verstevigde de 'volksvertegenwoordiging' – in feite de Vier Leden van Vlaanderen – haar greep. Als ze bedden toestonden, kregen ze ook bedragen tot hun eigen beschikking. Dat begon met schenkingen aan hoge regeringsfunctionarissen, maar voor 1521 kwam geleidelijk ook de grensverdediging onder controle van de Leden. In 1524 volgden de Staten van Brabant, Holland en Zeeland het Vlaamse voorbeeld. In 1528 werd in Vlaanderen de goedkeuring van de bede gekoppeld aan medebeheer: vier afgevaardigden van de Leden gingen inderdaad met de Stadhouder-Generaal de financiële aspecten van de oorlog bepalen.

Medezeggenschap in het militair beleid bleef uitzondering, maar financiële controle en de ontwikkeling van een eigen fiscaliteit waren wel degelijk verschijnselen van blijvende betekenis. Van 1537 af was er een vaste belastingontvanger onder de Leden van Vlaanderen, en die besteedde de gelden die niet aan de ontvanger-generaal werden overgemaakt. De invoering van verbruiksbelastingen in 1543 bood bovendien de gelegenheid om voor de Leden administratiekosten op

te voeren. Daarmee dekten ze niet alleen hun vergaderkosten, maar ook diverse 'hoofscheden' (geschenken). Later voerden de Staten van Vlaanderen allerlei openbare werken met eigen middelen uit.⁷¹ De Leden beslechtten, elk in het eigen kwartier, de belastinggeschillen. De overheersing van de grote steden bleef gehandhaafd. De stedelijke 'rijkdom' slaagde erin het grootste deel van de belastingen te laten opbrengen door het platteland en de minstvermogenden.

De problemen die de regering ondervond bij de opbouw van een efficiënte fiscale administratie hebben haar buitenlandse politiek ernstig geschaad. De resultaten van de buitensporige krachtsinspanningen bleven beneden de verwachtingen, wat een negatief effect had op de stemming in het land. Bovendien waren de verafgelegen oogmerken van de dynastieke politiek allerm minst populair: de Spaanse *Cortes* voelden er niet voor de oorlogen in het noorden te betalen en de Nederlandse Staten verklaarden niet rijk genoeg te zijn om de keizer Denemarken, Frankrijk en Italië te laten veroveren. Dat verzwakte ook het aanzien van de vorst en ondermijnde de betekenis van zijn persoon als eenheidssymbool voor alle onderdanen. De omvang van het wereldrijk deed de conflictstof aan de grenzen toenemen. Het centrum zag zich haast voortdurend verplicht in alle delen van het rijk middelen te mobiliseren en die moeizaam te transporteren naar de plaats van actie. Door de primitieve traagheid van de communicatie had centralisatie op dit punt negatieve gevolgen. Een reactie op bedreigingen kwam vaak pas na maanden op gang en vele gewesten werden aangesproken voor acties waarvan ze zelf weinig of geen baat konden verwachten. Dit leidde tenslotte ook tot een groeiend besef van de eigen identiteit der gewesten tegenover een regering die, als ze al niet als vreemd werd beschouwd, toch een niet-nationale politiek voerde.

Tenslotte kan niet worden voorbijgegaan aan het feit dat de centralisatie een aantal oude en nieuwe belangen frustreerde. De traditie van politieke participatie kan niet van de ene dag op de andere worden weggecijferd. De toenemende belastingdruk trof hoofdzakelijk de middenklassen. De frequente en acute graanschaarsten, die in de hand werden gewerkt door politieke strubbelingen, verpauperden de lagere klassen. De algemene inflatie tastte de koopkracht van loontrekken en renteniers aan. De plattelandsbevolking onderging regelmatig de bedreigingen van doortrekkende legers, en in bepaalde gebieden ook van plundertochten en brandschattingen van vijandelijke bendes. De motieven die velen brachten tot sympathie voor godsdienstige hervormingsbewegingen, keerden zich indirect ook tegen de staat, die zich geheel identificeerde met de Roomse Kerk en haar belangen. Opposities met een sociale en economische achtergrond kregen een onverbiddelijke repressie te verduren, omdat Kerk en Staat zich samen richtten op een inkapseling van de onderdanen. Wat een uitlaatklep had kunnen zijn, werd zo een reden te meer voor onvrede met het gevestigde regime.

De analyse van de centrifugale krachten toont aan dat het vestigen van een wereldrijk niet alleen technisch onmogelijk was op lange termijn, maar bovendien zoveel tegenstromingen opwekte dat na Karel V de nationale en vooral ook de gewestelijke en lokale machten opnieuw een grotere rol zijn gaan spelen in de Nederlanden.

Territoriale afronding der Nederlanden

Van gebiedsaanwinst voor de Habsburgse landheren was in de eerste helft van de 16de eeuw sprake op twee plaatsen, in het zuiden en in het noordoosten van de Nederlanden. Op die omvangrijke noordoostelijke aanwinsten die Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel en Utrecht omvatten en tenslotte, in 1543, ook Gelre en Zutphen, wordt hierna ingegaan. Het zou echter onjuist zijn daarbij geheel voorbij te gaan aan de gebiedsaanwinst in het zuiden, van Doornik en het Doornikse. Die was weliswaar van bescheidener omvang, maar onbelangrijk was ze allerm minst, en wel vooreerst omdat ze zich voltrok in het kader van de krachtmeting tussen de Habsburgers en hun belangrijkste tegenstanders, de koningen van Frankrijk. De stad Doornik, die gedurende enige tijd, tot 1519, in handen van de Engelsen was geweest, werd twee jaar na de teruggave aan Frankrijk, in 1521, toen de Habsburgers tegen de Fransen met Engeland verbonden waren, door Karel V belegerd – hoewel dat niet strookte met de wensen van zijn bondgenoot – veroverd, en behouden. Doornik en het Doornikse gingen, na die verovering, voor goed deel uitmaken van het Habsburgse complex der Nederlandse territoria (zie pag. 312, 325 en 459). Dat de Franse kroon bij de vredes van Madrid (1526), Kamerijk (de Damesvrede, 1529) en Crépy (1544) steeds weer in de afstand berustte, al poogde men tussentijds, als de oorlog weer eens uitbarstte, nog wel eens de oude aanspraken weer in het geding te brengen, dat is elders in dit werk te vinden (pag. 462, 463, 469 en 479).

Het belang van deze eerste afronding school echter ook in het feit dat ze voor het gehele kader der Nederlanden als een soort voorbeeld heeft gediend. Toen Karel V Doornik en het Doornikse in december 1521 had verworven, veranderde hij reeds in het volgend jaar de bestuursvorm van de stad, en wel zo dat de ambachtsgilden buitenspel werden geplaatst. Het zou bij de verwerving van de territoria in het noordoosten van de Nederlanden nog blijken dat deze uitschakeling der ambachten geen incident was, maar onderdeel van een beleid dat, als het even mogelijk was, overal werd toegepast. Dit beleid mocht in een enkel geval (Groningen) wat milder gehanteerd worden en ook wel eens, in Utrecht met name, wat gestrenger, er aan ontkomen kon geen gebied dat in de eerste helft van de 16de eeuw deel ging uitmaken van het Habsburgse bezit der Nederlanden.

Tijdens het kortstondig bewind van Karel de Stoute (1467-1477) leek de vereniging van alle gewesten die eenmaal de Nederlanden zouden gaan vormen, een ogenblik zeer nabij gekomen te zijn. Zelfs de gebieden van de bisschoppen van Luik en Utrecht – waarvan het eerste nooit duurzaam in de kring der Habsburgse gewesten zou worden opgenomen – bevonden zich toen althans in handen van bevriende leden van het Bourgondische huis. Alleen de noordelijke Friese periferie der Lage Landen ontsnapte vooralsnog aan de greep van de landsheren, al bezat de bisschop van Utrecht ook een nominaal gezag over Groningen en Drenthe. Gelre daarentegen, het gewest der vier kwartieren, dat het langst een onneembaar stuk gebied zou blijven voor de op afronding van hun erflanden bedachte Bourgondisch-Habsburgse vorsten, was in 1473 geheel in handen gevallen van Karel de Stoute.

Dit laatste was het resultaat van de door zijn vader Filips de Goede al aangewakkerde strijd tussen de oudere en jongere generatie van het huis van Egmond dat er sinds 1423 de scepter had gezwaaid. Dat de verwerving door Karel als blijvend

*Portret van Karel van Egmond,
graaf van Zutphen, hertog
van Gelre (1467-1538).*

*Karel van Gelre werd het
symbool van het verzet tegen
het Bourgondisch-Habsburgse
eenheidsstreven. In een strijd
van vele tientallen jaren wist
hij zich een machtspositie te
verwerven in Gelre, het
Oversticht, Drenthe, Groningen
en Friesland.*

*Anonieme 16de-eeuwse kopie
naar een origineel schilderij
uit circa 1518, toegeschreven
aan Barthel Bruyn.*

Gemeentemuseum, Arnhem.

bedoeld was, bleek ten overvloede toen keizer Frederik III in 1478 zijn dochter Maria en haar echtgenoot Maximiliaan uitdrukkelijk bij speciale akte ook met de rijkslenen Gelre en Zutphen beleende.¹ Overigens was dit een duidelijk teken dat dit oostelijke gewest ten opzichte van de overige Bourgondische landen een bijzondere plaats bleef innemen door zijn nauwere band met het rijk. De gehele erfenis van Karel viel aan Maria en Maximiliaan onder zeer kritieke omstandigheden ten deel, daar de onderdanen alom van de situatie gebruik maakten om te rebelleren en oude rechten op te eisen. De Franse koning Lodewijk XI zijnerzijds poogde zijn aanspraken op enkele zuidelijke gewesten (Artesië, Vlaanderen) gewapenderhand tot gelding te brengen.

Hertog Adolf van Gelre, die zich sinds jaren in Bourgondische gevangenschap bevond, zou in deze situatie geen kans krijgen naar zijn gewesten terug te keren, al riepen de standen in hun vergadering te Nijmegen terstond om hem. Nog in het sterfjaar van Karel de Stoute (1477) sneuvelde hij in het zuiden in de strijd tegen Frankrijk.

Het bewind over Gelre en Zutphen bleef, althans wat de hoofdstad Arnhem betreft, uitgeoefend door de Bourgondische stadhouder Willem van Egmond (heer van Ysselstein), de oom van Adolf. Deze mag, evenals zijn zoons, tot de steunpilaren van de zaak der landheren gerekend worden. Vooreerst was er geen sprake van dat Adolfs tienjarige zoon Karel, die te Gent aan het Bourgondische hof werd opgevoed, de gelegenheid zou hebben het bestuur over de landen van zijn vader te aanvaarden. Wel werden door de standen vele pogingen gedaan tot het instellen van een voogdij en interimbestuur. Typerend voor de oriëntatie op het oosten is dat het gewest daarbij een beroep deed op onder meer de hertog van Brunswijk-Lüneburg en op de bisschop van Munster, terwijl het ook bij de Franse koning steun zocht. Deze pogingen omstreeks 1480 leverden echter weinig resultaat op. Uiteindelijk triomfeerde toch de Bourgondische regering, die zich hier ook van de hulp van de hertog van het aangrenzende Kleef had verzekerd (deze had in 1473 profijt getrokken van de verovering van Gelre door Karel de Stoute, die hem enige bezittingen had afgestaan). In 1481 bevond het hertogdom zich in handen van de troepen van Maximiliaan, nadat zij als laatste stad Venlo in het Overkwartier hadden bemachtigd. Op dat moment verplaatste het toneel van het anti-Bourgondisch verzet zich van Gelre naar het sticht Utrecht, waar bisschop David van Bourgondië te kampen had met de weer opgelaaide tegenstand van zijn hoofdstad en van Hoeksgezinde edelen, zoals de burggraaf van Montfoort. Werden deze laatsten door medestanders vanuit Holland ondersteund, de Bourgondische partij

Openbare klaagbrief van
Bernard van Meurs aan Karel
van Gelre, 1492.
De brief geeft in tekst en beeld
de gebeurtenissen weer nadat
Karel van Gelre in 1487 door
de Fransen gevangen was
genomen en vervolgens in 1492
werd losgelaten, na de
gedeeltelijke betaling van een
hoge losprijs en de gijzeling
van graaf Bernard van Meurs
in zijn plaats.
De graaf van Meurs zou
vrijgelaten worden na betaling
van het restant binnen twee
maanden. Aanmaningen en

van haar kant kon ook hier op de bijstand van het huis Egmond rekenen, met name
op die van Frederik van Ysselstein en Buren. De hertog van Kleef liet zich in deze
strijd voor de Hoekse wagen spannen en hij zond zelfs zijn broer Engelbert om hier
de rol van ruwaard te vervullen (deze zou eventueel de bisschop opvolgen bij een
voor hem ongunstige afloop). Ook aan de Gelderse kant van het Sticht, op de
Veluwe, lag een der tonelen waar deze Utrechtse burgeroorlog zich afspeelde,
getuige het vermaarde wapenfeit van de Kabeljauwse Jan van Schaffelaar op de
toren te Barneveld in 1482. Nadat bisschop David zich in 1483 weer voor enige tijd
van zijn stad had weten meester te maken, moest hij het beleven door zijn tegen-
standers gevangengenomen en op een mestkar naar Amersfoort weggevoerd te
worden. Slechts door het ingrijpen van Maximiliaans leger dat Utrecht wekenlang
belegerde, werd het Bourgondisch gezag in het Nedersticht in ditzelfde jaar nog
hersteld.
Inmiddels was Maximiliaan van Oostenrijk na de vroege dood van zijn gemalin

Maria in 1482 als regent voor hun jonge zoon Filips opgetreden. De strijd met Frankrijk onder Lodewijks opvolger Karel VIII werd in de komende jaren hervat en de algemene tegenkanting tegen het bewind van de Oostenrijker kreeg met name in Vlaanderen een hardnekkig karakter. Tijdens een van de oorlogshandelingen in het zuiden, de slag bij Béthune in 1487, viel de jonge Karel van Gelre, die evenals destijds zijn vader in het Bourgondische leger meestreed, in Franse handen. In het onder het nieuwe bestuur gebukt gaande Gelre ontwikkelde zich nu een streven om Karels terugkeer uit krijgsgevangenschap naar het hertogdom te bewerkstelligen. Graaf Vincent van Meurs voerde de besprekingen met het Franse hof namens de ridderschap en de steden van het gewest en wist tenslotte in 1492 tegen een losprijs en door het beschikbaar stellen van zijn kleinzoon als gijzelaar de vrijlating van Karel te verkrijgen. Hiermee had de Franse koning een potentiële bondgenoot van zijn land in de Europese politieke verwickelingen der komende decennia zijn vrijheid hergeven. Van enig belang is ook dat Karels zuster Filippa reeds getrouwd was met hertog René van Lotharingen, die sinds zijn eerdere ervaringen met Karel de Stoute zeker geen vriend was van het Bourgondisch-Habsburgs machtsstreven. Vrijwel zonder tegenstand werd Karel in de steden van de Gelderse kwartieren als landheer gehuldigd en aan keizer Frederik III verzocht hij de belening met Gelre-Zutphen waarover ook zijn vader Adolf en grootvader Arnoud het bewind hadden gevoerd.² Ook het aan het Overkwartier grenzende hertogdom Gulik rekende hij tot zijn bezittingen, al was dit er sinds 1423 in feite van gescheiden.

De algemene constellatie der jaren 1492-1493 leidde ook in de Gelderse kwestie eerder tot verzoening dan tot een scherp conflict tussen de partijen. Bij de vrede in 1493 tussen Maximiliaan en Karel VIII werd Karel van Gelre zelfs als bondgenoot van Frankrijk gerekend. Maximiliaan, die reeds Rooms-Koning was, volgde in ditzelfde jaar zijn vader Frederik in het Rijk op en had nu zelf als leenheer de onmiddellijke beslissing over het lot van Gelre in handen. Zijn zoon Filips zou in 1494 de regering over de Nederlandse erflanden aanvaarden, waarmee de veelbewogen periode van het regentschap eindigde. Vooralsnog ontving hij niet het omstreden Gelre van zijn vader in leen, want in de zomer van ditzelfde jaar was besloten om deze zaak aan een scheidsrechterlijke uitspraak van zes keurvorsten te onderwerpen.

Op de rijksdag te Worms bepleitten afgevaardigden van beide partijen in 1495 hun goed recht, maar in plaats van een arbitrale beslissing af te wachten wilde Maximiliaan de aangelegenheid naar het nieuwe Rijkskamergerecht verwijzen en eiste hij dat Karel, die hij als een indringer beschouwde, het hertogdom zou teruggeven.³ De wapenen zouden in de eerstkomende jaren dus weer spreken. Met name in het Hollands-Gelderse grensgebied in de streek van de grote rivieren werden wederzijdse acties gevoerd. Maar de jonge Filips was minder dan zijn vader van zins zijn gewesten aan de gevolgen van de grote Habsburgse politiek bloot te stellen en hij sloot zelfs in 1497 een wapenstilstand met Gelre, het jaar daarna gevolgd door een verdrag met de nieuwe Franse koning Lodewijk XII. Maximiliaan liet de strijd om Gelre zijnerzijds voortzetten in bondgenootschap met de hertogen van Kleef en van Gulik, die daarbij hun eigen oogmerken nastreefden. Zijn veldheer Albrecht van Saksen, die in de voorafgaande jaren als algemeen stadhouder reeds meermalen getoond had een steunpilaar te zijn in de strijd tegen rebellerende onderdanen, werd ook op dit front ingezet, evenwel met niet al te veel resultaat.⁴ Wel ondervond ook Karel van Gelre in zijn gebied de dreigende ontevredenheid over de oorlogslasten en in ieder geval kozen althans de rijksonmiddellijke bannerheren (die zich slechts aan het rijk ondergeschikt achtten) in het graafschap Zutphen tijdelijk de zijde van Maximiliaan.

In de jaren 1498-1499 begon ook de noordelijke periferie der Nederlanden de aandacht op te eisen door de ontwikkelingen die hier op gang kwamen. Grofweg moet hier onderscheid gemaakt worden tussen Friesland, van Zuiderzee tot Lauwers (onderverdeeld in Wester- en Oostergo en Zevenwouden), het gebied tussen Lauwers en Eems (Klein Friesland), waarover de stad Groningen steeds meer haar economische en politieke suprematie deed gelden, en Oost-Friesland

klaagbrieven zoals deze (bedoeld om op openbare gebouwen aangeslagen te worden) van de graaf van Meurs hadden weinig succes. Pas in 1500 loste Karel van Gelre de schuld af en kwam de graaf van Meurs vrij. Gemeentearchief, Zutphen.

Edzard Cirksena, graaf van Oost-Friesland (1462-1528), die ter versterking van zijn eigen positie in Groningen en de Ommelanden aanvankelijk aansluiting zocht bij de Sakkers en later bij de Habsburgers. Schilderij toegeschreven aan Jacob Cornelisz. van Amsterdam (1470-1533). Musée des Beaux-Arts, Dijon.

tussen Eems en Jade, waarover het geslacht Cirksena in 1464 door keizer Frederik III als graaf was aangesteld. Met name in Westerlauwers Friesland was de staatkundige organisatie nog zwak en heersten er hevige interne veten tussen de als Vetkopers en Schieringers aangeduide groeperingen. Karel de Stoute was er in 1470 niet in geslaagd zijn heerschappij aan de vrije Friezen op te leggen, al achtte hij zich hiertoe als graaf van Holland gerechtigd. De keizer beperkte zich hier vrijwel tot het handhaven van de status quo die neerkwam op anarchie. Deze situatie bood aan de stad Groningen, die zich bijna als vrije rijksstad beschouwde,⁵ de kans om haar greep ook over Westerlauwers Friesland uit te strekken, althans over Oostergo (1491). Maximiliaan kon in de eerste jaren van zijn regering over het rijk tegenover het Groningse machtsstreven geen doortastend beleid voeren. Tevergeefs trachtten keizerlijke afgezanten in Sneek, de hoofdstad van Westergo, hieraan paal en perk te stellen onder dreiging met de aanstelling van rijkswege van een potestaat over het gewest. Zo werd de schim van Albrecht van Saksen op dat moment, in 1493-1494, al zichtbaar. Weldra zond hij een aantal van zijn landsknechten om deel te nemen aan de bendenkrijg in Westergo (1495) en drie jaar later was het zover dat ook Oostergo en zelfs Groningen bezweken voor de druk van de inmiddels versterkte Saksische soldateska. De Friese landen bewesten Lauwers waren bereid de heerschappij van hertog Albrecht onder keizerlijke auspiciën te aanvaarden.

Voor Maximiliaan deed zich hier een ongezochte gelegenheid voor om zijn schuld van meer dan 300 000 gulden aan hertog Albrecht, wegens diens diensten in de Nederlanden, te vereffenen en bovendien zijn krijgsvolk kwijt te raken. De keizer beleende hem als erfgubernator en potestaat met alle Friese landen van Zuiderzee tot Jade: Westergo, Zevenwouden, Oostergo, de Ommelanden van Groningen, en ook het onder graaf Edzard Cirksena staande Oost-Friesland tot en met Ditmarschen en Wursten. Filips de Schone bevestigde in 1499 de opdracht van deze heerschappij, onder het beding dat zijn eigen aanspraken op Friesland erkend bleven en dat deze ten allen tijde weer konden worden gerealiseerd door terugbetaling van een som gelijk aan de bedoelde schuld. In de zomer van 1499 verscheen Albrecht zelf in Friesland om zich te laten huldigen met zijn zoon en plaatsvervanger Hendrik, die na het vertrek van zijn vader opgescheept zat met de tegenstand van de stad Groningen. Deze laatste beriep zich op haar nominale landheer, de bisschop van Utrecht, in welke hoedanigheid sinds enkele jaren Frederik van Baden fungeerde, opvolger van David van Bourgondië. Graaf Edzard daarente-

gen hing de huik naar de wind en trachtte zich door aansluiting te zoeken bij de Saksers een eigen positie in de Ommelanden van Groningen op te bouwen.

Een in 1500 uitgebroken opstand der Westerlauwerse Friezen tegen de druk van het nieuwe Saksische bewind leidde tot de insluiting van hertog Hendrik in Franeker, waar hij in een benarde positie verkeerde. De stad Groningen had mede de hand in het Friese verzet en zelfs aartshertog Filips stond onder verdenking dat hij de beweging heimelijk steunde. In allerijl moest Albrecht met troepen uit Saksen komen om zijn zoon bij te springen. Het werd zijn laatste militaire expeditie. Wel slaagde hij erin om het opstandige Friese boerenleger te verstrooien en wraak te nemen voor het gebeurde, doch hij faalde bij de poging het weerbarstige Groningen te onderwerpen. Een wekenlang beleg der stad moest hij tenslotte opbreken en korte tijd daarna overleed hij te Emden. De situatie in Friesland bewesten Lauwers was hierna weer geheel open. De mogelijkheid van afkoop der Saksische rechten door Filips was zelfs aan de orde, maar ging toch niet in vervulling. In de plaats van Hendrik trad zijn broer George van Saksen en voerde hier vanaf 1504 het bewind. Met de stad Groningen hadden de Saksers na 1500 een door bemiddeling van de bisschop van Utrecht gesloten bestand, dat telkens opnieuw verlengd werd. Ook keizer Maximiliaan had zich met deze zaak bemoeid door het sturen van een afgezant, die als sequester formeel zelfs de Ommelanden zou moeten besturen in afwachting van een uitspraak van het Rijkskamergerecht over de rechten van de stad.⁶ In feite was de stedelijke invloed hier sterk teruggedrongen door het optreden van graaf Edzard, die tegenover het machtige Groningen de opkomst van Appingedam steunde.

Even subtiel als hier lagen de machtsaanspraken ten aanzien van Gelre-Zutphen, waar hertog Karel zich wist te handhaven. Filips de Schone trachtte hem de positie van achterleenman voor deze gebieden te doen aanvaarden. Karel zou dit achterleen dan van Filips als nazaat van Karel de Stoute en als hertog van Brabant ontvangen.⁷ De ambitieuze Egmonder vond dit beneden zijn waardigheid, maar Filips en zijn vader Maximiliaan bleven een oplossing in deze richting zoeken, te meer daar het ophanden zijnde vertrek van eerstgenoemde naar Castilië, waar hij zijn in 1504 overleden schoonmoeder Isabella moest opvolgen, de zaak urgent maakte. In april 1505 beleende de keizer zijn zoon inderdaad met de rijkslenen Gelre en Zutphen, waarop Filips met zijn strijdkrachten het hertogdom binnendrong en het grotendeels veroverde. Op het kasteel Rozendaal bij Arnhem moest Karel een voetval voor de overwinnaar komen doen en zich verplichten om hem naar Spanje te vergezellen.⁸ Een scheidsgerecht zou binnen drie jaar uitspraak doen over de rechten op Gelre, waarvan Karel nog enkele delen in handen had. Spoedig vluchtte deze terug naar zijn gebieden om de strijd te hervatten met Franse steun, die hem door een verdrag met Lodewijk XII werd verzekerd.

Toen Filips in 1506 in Castilië overleed en Maximiliaan weer regent over de Nederlanden werd, waar hij in feite zou worden vertegenwoordigd door zijn dochter Margaretha, bood deze nieuwe situatie weer kansen voor de onvermoeibare Karel. Alleen Arnhem bleef in handen van de bezetters, de Geldersen ondernamen zelfs in 1507 offensieve expedities tot diep in Brabant (plundering van Tienen) en in 1508 ook in Holland, waar Muiden en Weesp genomen werden en zelfs Amsterdam werd bedreigd. Op de grenzen van het Oversticht en Friesland namen zij tot ontsteltenis van de Overijsselse steden de vesting Kuinre. Een langdurige strijd werd gevoerd om het strategisch gelegen slot Poederoyen aan de Maas. Zorgen genoeg dus voor de Brusselse regering en haar dienaren, onder wie de jonge Floris van Egmond, zoon van Frederik van Buren, die in deze tijd een belangrijke rol begon te spelen (vooreerst als stadhouder voor het bezette deel van Gelre).⁹ De Staten-Generaal bleken weinig bereid te zijn voor de als dynastieke aangelegenheid beschouwde Gelderse kwestie financiële middelen ter beschikking van de landvoogdes te stellen. Overwegingen van Europees-politieke aard leidden weldra tot het sluiten van de vrede van Kamerijk met Frankrijk in december 1508, wat evenals in 1493 zijn uitwerking had op de verhouding tot Karel van Gelre. Evenals in 1505 werd opnieuw een scheidsrechterlijke uitspraak in het vooruitzicht gesteld. De mogelijkheid om Gelre in achterleen aan Karel te geven kwam

ook weer enige malen aan de orde, zelfs was er sprake van een huwelijk tussen hem en een van de dochters van Filips de Schone.

De oorlogshandelingen werden ondanks de totstandgekomen vrede in deze gewesten niet geheel stopgezet. In het bijzonder Floris van Egmond, die Arnhem nog bezet hield, bleef strijdvaardig tegenover de Geldersen. Van hun kant veroverden deze in 1510 Genemuiden aan de monding van het Zwarte Water en vandaar stroopten zij tot in Twente. Floris voerde daarop operaties tegen hen uit in het Oversticht, waar de grote steden de hulp van hun landheer, de Utrechtse bisschop, hadden ingeroepen. Deze bevond zich echter in onmin met de standen van het Nedersticht en was geheel afhankelijk van de Bourgondisch-Habsburgse regering die hem aan zijn zetel had geholpen. De reactie op de gebeurtenissen in het Oversticht bleef hier dan ook niet lang uit. De eigen bisschopsstad van Frederik van Baden haalde in 1511 Gelderse troepen binnen en spoedig werd van hieruit een aanval gelanceerd op de stad IJsselstein, de zetel van het huis Egmond. De bisschop moest zich op zijn kasteel te Wijk-bij-Duurstede terugtrekken. Ook elders won Karel van Gelre weer terrein, met name op de Veluwe en in de Betuwe, zodat de situatie voor de regering van Maximiliaan een wat dreigend aspect begon te krijgen, ook vanwege de aan de Geldersen verleende Franse steun. De landvoogdes zond een strijdmacht naar het Overkwartier, waar Venlo enige maanden tevergeefs werd belegerd. Inmiddels bedreigde de Gelderse tegenpartij vanuit het veroverde Woudrichem zelfs Den Haag en later deed zij een aanval tot in de nabijheid van Amsterdam. De Staten der meest betrokken gewesten, Holland en Brabant, bleken hiervan nauwelijks onder de indruk te zijn en weigerden de landvoogdes financiële bijdragen voor de strijd die toch vooral hun belang gold. Onder deze omstandigheden was het vierjarig bestand van juli 1513 de enige oplossing. De status quo met 'messire de Geldres' (Karel werd door zijn bestrijders uitdrukkelijk niet als hertog van Gelre-Zutphen erkend) bleef dus gehandhaafd.¹⁰ In 1514 slaagde hij er zelfs in zich bij verrassing ook van zijn hoofdstad Arnhem meester te maken met schending van het gesloten akkoord.

Ook in de noordelijke gewesten begonnen de papieren van de Geldersen in de jaren 1514-1515 in waarde te stijgen. De stad Groningen had om de druk van de Saksische macht te kunnen weerstaan in 1506 het gezag van de Oostfriesse graaf Edzard erkend. De handelsmetropool van het noorden, wier buitenlandse politiek jarenlang door de hoofdpastoor van St. Maarten, Willem Frederiks, werd geleid, bevond zich in een moeilijk parket, daar van de zijde van de bisschop van Utrecht geen reële steun te verwachten was tegenover George van Saksen. Zij koos nu het kleinere kwaad van de heerschappij van Edzard, aan wie zij zelfs toestond om binnen haar muren een blokhuis te bouwen. Bovendien oefende deze, in naam der Saksers, ook een soort stadhouderschap over de Ommelanden uit. Maximiliaan had de Groningse zaak enige tijd laten betijen, toen de strijd met Karel van Gelre alle aandacht opeiste en zijn zoon Filips naar Spanje moest vertrekken. Thans liet de Sakser niet na bij de keizer zijn beklag te doen over het gedrag van Edzard, die in 1512 ook de hand bleek te hebben in samenspanningen van de Westerlauwerse Friezen. Tot drie maal toe werd de Oostfriesse graaf ingedaagd om voor keizer en keurvorsten te verschijnen en in het begin van 1514 werd tenslotte de rijksban tegen hem en tegen Groningen uitgevaardigd.¹¹ Met Brunswijk en Oldenburg als bondgenoten, deden de Saksische troepen vervolgens aan Oost-Friesland geduchte afbreuk. Ook Edzards positie in Groningerland tegenover de 'zwarte hoop' van hertog George werd moeilijk, de stad Groningen werd geblokkeerd en Appingedam veroverd en uitgemoord. Hulp van buiten kon in deze situatie, zomer 1514, alleen komen van de zijde van Karel van Gelre, die inderdaad te Zutphen met Edzard sprak en ook met de stad Groningen in contact trad. Het was zonder twijfel de diplomatie van Willem Frederiks die bewerkte dat de stad, na mislukte onderhandelingen met de veeleisende Sakser, tenslotte militaire steun van de Geldersen kreeg en in november 1514 hertog Karel als haar landsheer huldigde.¹² Aldus zag Edzard zich door zijn Groningse onderzaten, zij het met zijn formele toestemming, verstoten en viel hij terug op zijn graafschap over de Eems. Gronin-

gen had de partij van de met de koning van Frankrijk verbonden Geldersman gekozen.

Nog in dezelfde maand november trokken Gelderse troepen op verzoek van malcontenten via Gaasterland ook Westerlauwers Friesland binnen, waar zij een groot deel van Westergo, met Sneek als centrum, bemachtigden. Zij voerden er de oude Friese vrijheid in hun vaandel en dreven de Saksers zeer in het nauw, zodat hertog George naar zijn stamland vertrok om hulp te zoeken. Reeds opereerden de met de Geldersen verbonden Friese piraten als Grote Pier op de Zuiderzee, terwijl aan de oostzijde de Groningers het gewest binnenvielen en zich weldra van Dokkum meester maakten. Voor George bleef er geen andere uitkomst over dan zijn aanspraken op de Friese landen aan een sterkere macht over te dragen. Tegen betaling van een som van 100 000 gulden verwierf 's keizers zoon Karel, op vijftienjarige leeftijd in dit jaar meerderjarig verklaard, als heer der Nederlanden de Saksische rechten op Friesland in mei 1515.

Als Bourgondisch stadhouder verscheen daarop de onmisbare Floris van Egmond met troepen in Leeuwarden. Zowel de Geldersen als hun tegenpartij hadden thans in het noorden posities ingenomen die uitzicht boden op verdere afronding van hun territoire. In verband met de aanvankelijke 'nationale' oriëntatie van de politiek van de regering onder Karel V werd de strijd niet onmiddellijk op scherpe wijze uitgevochten. Bij het verdrag dat in augustus 1516 met Frankrijk gesloten werd, legde men het vraagstuk van Frieslands positie zelfs ter beoordeling voor aan het parlement van Parijs.¹³ Dit kan niet de koers zijn geweest van keizer Maximiliaan, die immers de Friese zaken uit een oogpunt van rechten en belangen van het rijk placht te beschouwen. Als zijn exponent in de noordelijke verwickelingen van deze tijd mag wel Floris van Egmond worden beschouwd, met name ook ten aanzien van Oost-Friesland.

Graaf Edzard was weer in het nauw gedreven door aanvallen van de Brunswijkers en Oldenburgers en zocht aansluiting bij bondgenoten. Door bemiddeling van Floris werd hij in het voorjaar van 1517 in contact gebracht met de keizer, die in Brabant vertoefde, en ook met de Brusselse regering. Te verwachten was dat de over Edzard uitgesproken rijksban vernietigd zou worden nu er plannen bestonden voor een verdrag met hem, dat hem in een afhankelijke positie ten opzichte van de Bourgondisch-Habsburgers zou brengen. Zijn graafschap Oost-Friesland zou hij dan in leen van Holland (dus niet rechtstreeks van het Rijk) krijgen en in de Groninger Ommelanden zou hij voortaan Bourgondisch stadhouder zijn.¹⁴ Blijkbaar werd de greep op de noordelijke wateren (Eems en Dollard) en de daaraan gelegen havens (Emden, Greetsiel en Appingedam) door degenen die deze politiek uitstippelden van niet minder belang geacht dan de beheersing van de Zuiderzeekust (en in verband daarmee van Westerlauwers Friesland). Het plan om Oost-Friesland tot een achterleen van het rijk te maken ging echter evenmin in vervulling als het gelijksoortige voornemen ten aanzien van Gelre, dat in deze jaren ook opnieuw speelde in de Habsburgse familiepolitiek (voordat Karel van Gelre tenslotte in 1518 in het huwelijk trad met Elisabeth van Brunswijk-Lüneburg).

Eenvoudiger was de vervanging in 1517 van de zwakke Frederik van Baden als bisschop van Utrecht door de jongste bastaardzoon van Filips de Goede, admiraal Filips, die enige jaren het bewind zou voeren op deze onzekere post. De zomer van 1517 zou nog een duidelijk voorbeeld te zien geven hoe zeer de strijd tussen de Geldersen en de Habsburgers de Nederlandse gewesten ook buiten de direct in de oorlog betrokken gebieden kon teisteren. Vanuit Friesland stak een Gelderse bende met hulp van Grote Pier naar Holland over, waar zij plunderend langs Haarlem en Amsterdam en dan via het Nedersticht naar Asperen trok. Toen pas volgden represailles van de andere zijde en tenslotte kon een bestand gesloten worden. Enkele dagen hierna vertrok Karel V naar Spanje om er zijn koninklijke waardigheid te aanvaarden. Margaretha zou opnieuw de landvoogdij over de Nederlanden gaan voeren, te meer daar Karel in 1519 ook in het rijk door de keurvorsten tot keizer werd gekozen.

Tekenend is het dat Karel van Gelre bij deze gelegenheid de Franse kandidatuur steunde en niet naliet, evenals op de rijksdag te Worms in 1521, zijn rechten op

Gelre te bepleiten.¹⁵ Hij wilde zijn positie als rijksvorst duidelijk erkend zien en weigerde zijn gewesten slechts in achterleen via de hertog van Brabant te ontvangen. Zijn kansen in de Nederlanden een groot machtsblok te vormen, dat zich noordwaarts tot de Waddenzee zou uitstrekken, leken een ogenblik niet ongunstig. In de Groninger Ommelanden kon hij zich in 1521 als heer laten huldigen en in hetzelfde jaar gaf een strijd tussen Zwolle en Kampen over de IJsseltol hem weer de kans in de zaken van het Oversticht in te grijpen. Evenals tien jaar tevoren bezetten Gelderse troepen Genemuiden aan het Zwarte Water en het volgend jaar ook de vesting Coevorden die de toegang tot Drenthe beheerste. Van Habsburgse zijde werden de tegenoperaties thans geleid door de nieuwe stadhouder van Friesland, George Schenck van Tautenburg, die de Gelderse invloed in het Westerlauwers gebied gaandeweg wist terug te dringen. Niettemin bevonden zich in 1522 de drie kwartieren van het Oversticht evenals Drenthe (én Groningen) nagenoeg in Gelderse handen. Slechts Steenwijk bleef een der steunpunten van de andere partij, die deze situatie toch wel als een ernstige bedreiging voor haar machtspositie moest gevoelen. Karel werd echter niet officieel als landsheer in het nog onder de bisschop van Utrecht ressorterende Oversticht uitgeroepen.

De Gelderse steunpunten in Friesland evenwel, Stavoren, Sneek en tenslotte in 1523 ook Sloten en Lemmer, gingen verloren en daarmee was de heerschappij over Westerlauwers Friesland geheel aan de Bourgondische landsheer gekomen. De illusie van een Friese vrijheid onder de keizer alleen, waaraan enkelen zich tot het laatst toe vastklampten, vervloog hiermee. De onontkoombare realiteit was dat de keizer tevens graaf van Holland was en dat hij de oude aanspraken van de laatste nu verwezenlijkte. Tevergeefs had men nog een ogenblik gedacht aan graaf Edzard als potestaat, om de machtsuitoefening door Bourgondische stadhouders als Schenck van Tautenburg te ontlopen.¹⁶ Ook in de Groninger Ommelanden drong Schenck met zijn strijdmacht door en hij nam met hulp van Edzard de eed van trouw van Ommelanders aan de keizer af. Toch bleef gezien de sterke positie van de Geldersen die op de stad Groningen als de noordelijke hoeksteen van hun macht steunden, deze Bourgondische zeggenschap over de Ommelanden wat schimmig. Namens Karel van Gelre voerde zijn stadhouder Jasper van Marwijk in deze jaren het bewind over stad en land van Groningen, overigens in een gespannen verhouding met de stedelijke burgerij. Ook Drenthe bleef tot de Gelderse invloedssfeer behoren, maar in het Oversticht verloor Karel zijn verworven posities weer grotendeels door een in december 1524 met de nieuwe Utrechtse bisschop Hendrik van Beieren gesloten overeenkomst.

Door de gang van zaken in Friesland en het Oversticht leek Karel van Gelre een duidelijke terugslag te hebben ondervonden. Een met de Habsburgse regering te Heusden gesloten bestand regelde de zaken op grondslag van de status-quo. De grote nederlaag die de Franse bondgenoot in 1525 in de slag bij Pavia in Noord-Italië zou lijden, kwam Karels situatie uiteraard ook niet ten goede. Het was ditmaal in het Nedersticht dat de strijd om de hegemonie tussen de tegenover elkaar staande partijen in de Nederlanden weer zou ontbranden. In de stad Utrecht domineerden in de jaren 1526-1527 roerige burgers die weer Gelders garnizoen innamen onder aanvoering van Maarten van Rossum. De gekozen, maar niet gewijde bisschop kon ondanks de steun van Floris van Buren zijn slinkend gezag slechts op enkele plaatsen handhaven. De Geldersen maakten zich opnieuw meester van sterke punten in het Oversticht als Hasselt en Genemuiden. De zaken namen dus een voor de Bourgondiërs ongunstige wending. Geldgebrek was mede een ernstig probleem voor de Brusselse regering, ook vanwege de hervatte oorlog met Frankrijk. De landvoogdes onderstreepte tegenover de Staten van Holland dat het Neder- en het Oversticht een buffer tegen de Gelderse macht konden vormen ter bescherming van de gewesten Brabant, Holland en Friesland.¹⁷ Vaak zagen deze alleen de dynastieke aspecten van de oorlogvoering aan hun grenzen, maar de plundertocht die Van Rossum in maart 1528 vanuit Utrecht naar Den Haag ondernam, was een overtuigend argument dat de beurzen opende. Er werd een sterke krijgsmacht bijeengebracht onder het commando van de Friese stadhouder Schenck én van Floris van Egmond, die sinds 1522 de functie van

kapitein-generaal vervulde. Vanuit Steenwijk heroverde Schenck Hasselt en Genemuiden om vervolgens naar de Veluwe te trekken, waar graaf Floris van de andere kant naderde. Tenslotte werd het beleg voor Tiel geslagen, waarbij Schenck, die steeds een half oog op de toestand in noordelijker streken gericht hield, zich van Floris losmaakte.¹⁸

Intussen had bisschop Hendrik van Beieren bij het verdrag van Schoonhoven (november 1527) de landvoogdes reeds beloofd om zijn aanspraken op het wereldlijk gezag in zijn bisdom aan de keizer te verpanden in ruil voor te ontvangen hulp. De Staten van het Oversticht, waar de machtige IJsselsteden vooral hun handelsbelangen in het oog hielden, besloten vervolgens in het begin van 1528 om de keizer (hertog van Brabant en graaf van Holland) als hun landsheer te aanvaarden waarbij de bisschop zich tegenstribbelend moest neerleggen. In de stad Utrecht werd de positie der Geldersen onhoudbaar, al had de hertog aangespoord tot het uiterste stand te houden en eventueel de stad plat te branden. Alleen Tiel bleef volhouden in de strijd tegen de Bourgondiërs, maar de wapenstilstand van juni 1528 in de Europese oorlog had ook hier zijn uitwerking. Hertog Karel moest op 3 oktober 1528 de vrede van Gorkum met zijn tegenpartij sluiten. Van het Neder- en Oversticht moest hij daarbij afstand doen, maar Groningen en de Ommelanden behield hij, evenals Drenthe en Coevorden, als erfgubernator onder de keizer. Een volkomen nederlaag was dit verdrag voor de hertog ook in ander opzicht niet, want op het essentiële punt van zijn rechten op Gelre-Zutphen smaakte hij de voldoening nu een toezegging te krijgen tot rechtstreekse belening door de keizer als hertog van Brabant.¹⁹ Niet langer zou hij dus in de positie van achterleenman worden gedrongen, zoals tot dusver van Habsburgse zijde was beoogd. Van zijn kant beloofde Karel de keizer de opvolging in Gelre en zijn andere bezittingen bij ontbreken van wettige nakomelingen (zijn huwelijk was kinderloos gebleven). Toch was zijn positie in Gelre verzwakt, daar zowel het Neder- als het Oversticht in Habsburgse handen overgingen en de verbinding met Groningen en Drenthe dus verbroken was. Schenck van Tautenburg trad ook in Overijssel als stadhouder namens de keizer op, terwijl in het Nedersticht de Hollandse stadhouder Antonie van Hoogstraten met dit ambt werd bekleed. De bisschop had uit geldnood ook hier afstand moeten doen van zijn wereldlijk gezag. Zelfs een beroep op paus Clemens VII, geen vriend overigens van de keizer die hier kerkelijk goed seculariseerde, kon zo kort na de 'Sacco di Roma' niet baten.²⁰ Ook de kapittels moesten er zich in schikken dat hun in feite het benoemingsrecht werd ontnomen. Aan de autonomie van de stad Utrecht, waar de gilden zeer invloedrijk plachten te zijn, werd een definitief einde gemaakt.

In Groningen had de Gelderse stadhouder Van Marwijk de roerigheid van de gemene man in de stad trachten te benutten in zijn strijd met de raadsgeslachten aldaar, maar in 1529 werd hij vervangen door een bastaardzoon van de hertog, ook Karel geheten, die hier ruim vijf jaar het bewind voerde. Aldra werd hij gemengd in Oostfriese zaken, daar graaf Enno, die in 1528 Edzard de Grote was opgevolgd en die met Anna van Oldenburg was getrouwd, in moeilijkheden kwam met de heer van Harlingerland, Balthasar van Esens. Tegenover de min of meer Habsburgs georiënteerde Cirksena's riep Balthasar de hulp in van de Geldersen, maar verder oostwaarts stelden de vrouwen van Jever (aan de Jade) zich onder Habsburgse bescherming en in 1532 droegen zij zelfs haar gebied op aan Karel V als hertog van Brabant en graaf van Holland. Aldus verplaatste de Habsburgs-Gelderse strijd zich in dit stadium naar Friesland tussen Eems en Jade, waarop Maximiliaan al het oog had gevestigd. In 1533 opereerden Gelderse benden onder overste Meinert van Ham ten gunste van Balthasar van Esens. Zij versloegen graaf Enno en zijn broer Johan in een slag bij Jemmingen; zelfs Greetsiel viel hun enige tijd in handen, maar in de aanvang van 1534 kwam er op dit front een voorlopige vrede tot stand die de Groningse stadhouder Karel van Gelre junior mede hielp sluiten.²¹

Zijn rusteloze vader zou zich nog in hetzelfde jaar opnieuw in het geheim verbinden met de Franse koning. Bij dit verdrag kwam hij terug op wat in 1528 te Gorkum was overeengekomen, hetgeen trouwens door de Staten van Gelre nooit

*Titelblad van de 'Warhafftige
Nieuwe Zeitung . . .', een
'nieuwstijding' uit 1528 over
de oorlog tussen Karel van
Gelre en keizer Karel V.
De strijd werd tijdelijk
beslecht met de vrede van
Gorkum op 3 oktober van dat
jaar, waarbij de hertog van
Gelre afstand van het Neder-
en Oversticht moest doen.
Koninklijke Bibliotheek, Den
Haag.*

was bevestigd. Karel beloofde thans in ruil voor financiële steun aan Frankrijk de successie in zijn landen bij zijn kinderloos overlijden. Andere mogelijkheden tot anti-Habsburgse allianties zag de Geldersman in de Deense troonstrijd van deze jaren, waarin hij de partij van Christiaan III tegenover diens rivalen leek te steunen. Redenen tot waakzaamheid tegenover de op verdere afronding van zijn grondgebied bedachte Habsburger had Karel zonder twijfel. Na de geslaagde secularisatie van het bisdom Utrecht was het oog ook op Munster gevestigd, waartoe Schenck van Tautenburg reeds in 1533 contact met de bisschop had opgenomen. Ook hier zou het plan bestaan hebben tegen schadevergoeding de overdracht van de temporaliteit aan de keizer te verkrijgen. Een hevig ontstelde Karel van Gelre lichtte hierover dadelijk landgraaf Filips van Hessen in, die bij nadere informatie van de bisschop een gedeeltelijke bevestiging van deze geruchten kreeg.²² Toen in 1534 de in handen van de wederdopers gevallen stad Munster door de troepen van de bisschop belegerd werd, kwam dezelfde Schenck van Tautenburg aan de bisschop namens de Habsburgse regering materiële hulp verlenen, maar tevens poolshoogte nemen. Volgens een mededeling van de hertog van Brunswijk-Lüneburg strekte de Habsburgse belangstelling zich behalve tot Munster ook tot het sticht Bremen uit.²³ Een geheim agent van de Brusselse regering knoopte in 1534-1535 zelfs relaties aan met de doperse machthebbers binnen Munster, waarbij dezelfde annexionistische oogmerken een rol speelden.²⁴ De Gelderse belangen evenals die der naburige rijksvorsten waren het meest gediend met de terugkeer van de bisschop in zijn stad, wat in 1535 tenslotte ook geschiedde.

Karel van Gelre ontsloeg zijn zoon van het stadhouderschap van Groningen, waar hij de rust beter had weten te handhaven dan zijn voorganger, maar zich tegenover de dopersen te welwillend had betoond. Onmiddellijk na het vertrek van de bastaard van Gelre werd het gewest weer oorlogstoneel door het optreden van krijgsbenden in Deense dienst. Deze nestelden zich in mei 1536 onder Meinert van Ham te Appingedam, nadat zij eerder reeds door Maarten van Rossum waren gemonsterd.²⁵ Terwijl Deense schepen op de Eems voeren, trok Meinert met zijn troepen tot voor de stad Groningen en dreigde hij zelfs met een inval in Holland, waarbij hij Amsterdam te vuur en te zwaard zou teisteren als een gesel Gods. Toen zijn ook door de hertog gesteunde eisen onder meer de bouw van een blokhuis binnen Groningen bleken in te houden, wendde de stad zich met de Ommelanden tot de Habsburgse regering. Binnen enkele weken leidden deze contacten tot de beslissing de keizer als hertog van Brabant, graaf van Holland en erfheer van Friesland en Overijssel als landheer te erkennen. De eigengereide noordelijke hoofdstad legde nu het hoofd in de schoot en ontving op 7 juni 1536 Schenck van Tautenburg binnen haar muren. Zij behield haar jurisdictie over de onmiddellijke omgeving (Gorecht) en over het reeds in de voorafgaande eeuw verworven Oldambt. Schenck onderwierp ook de Ommelanden, nadat hij een Deens hulptroep bij Heiligerlee had verslagen. De vesting Appingedam werd ingenomen en geslecht. Daarna viel ook Coevorden met Drenthe hem in handen, zodat het gehele noorden tot aan de venen op de grens met Oost-Friesland in Habsburgse handen was overgegaan. Schenck kreeg als beloning in 1538 de heerlijkheid Westerwolde met het slot te Wedde in leen, hoewel hierop eigenlijk Munsterse rechten rustten.²⁶ Bij het verdrag van Grave in december 1536 bevestigde Karel van Gelre het verlies van Groningen en Drenthe, waarvoor hij een aanzienlijke vergoeding kreeg. De bepalingen van 1528 over de opvolging in Gelre zelf werden in deze overeenkomst niet gehandhaafd. Reeds in 1537 zien we Karel opnieuw streven naar een alliantie met Frankrijk, dat inmiddels de oorlog tegen de Habsburgers had hervat. Op de Gelderse landdag verzetten de steden, met name Nijmegen, zich krachtig tegen een door hen niet gewenste Franse opvolging in hun gewest, die zij evenzeer verwierpen als een Habsburgse. Een breuk tussen de bejaarde landheer en zijn onderdanen dreigde zich op dat moment te voltrekken. Vanuit Grave aan de Maas, dat tot zijn heerlijkheid Cuyck behoorde, volgde de oude Floris van Egmond nauwlettend de gang van zaken.²⁷ De landdag besloot tenslotte tot het elders zoeken van bescherming voor Gelre, niet bij de aan Karel verwante vorst van Lotharingen, die te veraf geacht werd, doch bij de hertog van de aangrenzende

vorstendommen Kleef en Gulik (Johan III). Meermalen was in het verleden reeds de mogelijkheid van een nauwere aansluiting bij de vorsten van Gulik-Berg of Kleef-Mark overwogen ten einde de positie van Gelre-Zutphen in de strijd tegen het Habsburgse huis te versterken (wanneer althans genoemde heren niet te zeer de zijde van dit huis tegen Gelre hadden gekozen). Sinds 1521 bevond zich het gehele complex der vier landen aan de Nederrijn door het huwelijk van Johan III met Maria van Gulik in één hand, zodat het een niet onaanzienlijke macht vertegenwoordigde. Het bewind van Johan was gericht geweest op vriendschap met de Habsburgers, zonder al te nauwe banden met hen te leggen.²⁸ Nu werd hij door de Staten van Gelre als hun beschermheer aanvaard en bij verdrag van januari 1538 volgde zijn eenentwintigjarige zoon Willem op in Gelre-Zutphen. Ook Karel van Gelre moest zich bij deze gang van zaken neerleggen en aanzien hoe de jonge Willem in februari in de vier kwartieren van het hertogdom werd ingehuldigd.

Enige maanden later overleed de oude hertog te Arnhem (30 juni 1538). Hij was door een strijd van tientallen jaren met alle diplomatieke en militaire middelen overal het symbool geworden van het verzet tegen het Bourgondisch-Habsburgse eenheidsstreven, waar zich dit in de Nederlanden vertoonde. Met Willem van Gulik en Kleef (zijn vader Johan overleed in 1539) gingen de Gelderse kwartieren over naar een afstammeling uit het Gulikse huis, dat er ook voor 1423 had geregeerd. Voor zijn eigen hertogdommen betekende de nieuwe situatie ook een uitbreiding en afronding, met name was er nu een rechtstreekse verbinding over land tussen Kleef en Gulik via het Overkwartier van Gelre.²⁹ Zijn positie werd, naar het leek, nog versterkt door het huwelijk van zijn zuster Sibylla met keurvorst Johan Frederik van Saksen, die van zijn kant hoopte op toetreding van Willem tot het Schmalkaldisch verbond. Het aanzoek van de Engelse koning Hendrik VIII om de hand van zijn zuster Anna in 1539 onderstreepte nog het gestegen belang van zijn landen.

Er was echter geen sprake van dat de Habsburgers de overgang van Gelre-Zutphen in Kleefse handen uiteindelijk zouden accepteren. In het bijzonder

Aftocht van de Geldersen onder Maarten van Rossum voor Antwerpen.

In 1542 was de situatie in de Nederlanden zeer hachelijk geworden toen de Gelderse veldheer in dienst der Fransen tot diep in Brabant was doorgedrongen en Antwerpen en Leuven bedreigde.

Schilderij van C. Francken (1661-1717).

Museum Vleeshuis, Antwerpen.

Maria van Hongarije, de landvoogdes van de Nederlanden, was zeer bezorgd over het dreigend gevaar aan de Nederrijn en ook de keizer, hoezeer in beslag genomen door aangelegenheden van Europese politiek elders, zou tenslotte in deze zaak doortasten. Bovendien verscherpte uiteraard de toenadering van Willem van Gulik tot Frankrijk, die in 1541 zelfs tot zijn huwelijk met Jeanne van Navarre zou leiden, het broeiend conflict. Karel V liet zich door zijn broer Ferdinand formeel met Gelre-Zutphen belenen ten teken dat hij aan eigen aanspraken als nazaat van Karel de Stoute vasthield. Van zeer veel belang was voorts dat hij op de rijksdag te Regensburg in 1541 een verdrag wist te sluiten met landgraaf Filips van Hessen, waarbij deze in persoonlijke perikelen geraakte protestantse vorst hem toezegde de toetreding van Willem van Gulik-Kleef tot het Schmalkaldisch verbond te zullen verhinderen en deze noch Frankrijk steun te zullen verlenen.

Toch werd de situatie in de Nederlanden in 1542 zeer hachelijk, toen Frans I de oorlog samen met de Deense koning had hervat en Maarten van Rossum in Franse dienst tot diep in Brabant marcheerde, waar hij Antwerpen en Leuven bedreigde. Het gevaar was niet denkbeeldig dat de oude verzetslust onder Gelderse inspiratie in de Bourgondische gewesten opnieuw zou opvlammen. Maria speelde in dit jaar zelfs met de gedachte aan abdicatie.³⁰ Zeer bedenkelijk werd de militaire toestand in het voorjaar van 1543 door de overwinning van de Gulikers in de slag bij Sittard. Willem wilde nu bovendien ernst maken met zijn plannen tot aansluiting bij het Schmalkaldisch verbond. Door de opstelling van Filips van Hessen was deze mogelijkheid echter verkeken, al heeft de hertog nog besprekingen met Melancthon gevoerd in het Keulse, waar de aartsbisschop eveneens zijn overgang tot de protestantse partij voorbereidde.³¹

Intussen kwam de keizer zelf in de zomer van 1543 met een strijdmacht van 40 000 soldaten naar de Nederrijn om een beslissing te forceren in een strijd die voor de politieke en godsdienstige orde in zijn erflanden en in het rijk zelf gevaarlijke aspecten begon te vertonen. In een ogenblik was thans het pleit beslecht; eerst werd de vesting Düren genomen, daarna rukte het keizerlijk leger op tot voor Venlo, waar Willem op 7 september moest capituleren en Gelre-Zutphen moest opgeven. Het eindpunt in de langdurige Habsburgs-Gelderse strijd was bereikt, de vier kwartieren van Gelre werden onder stadhouder René van Chalon toegevoegd aan de Bourgondische Nederlanden. Maarten van Rossum, die in juli nog een laatste spectaculair succes had geboekt door de verovering van Amersfoort, onderwierp zich ook aan de keizer in wiens dienst hij overging.³² Het verdrag van Venlo bracht een definitieve scheiding teweeg tussen de kwartieren van Gelre en het complex Gulik-Kleef waarmee zij zo kortstondig verbonden waren geweest. Het betekende ook het geleidelijk afnemen van de op het rijk gerichte oostelijke oriëntatie, die Gelre-Zutphen steeds eigen was geweest. In 1548 zouden zij die tot dusver, evenals Utrecht en Overijssel, tot de Westfaalse kreits hadden behoord, met de overige Nederlanden de nieuwe Bourgondische kreits gaan vormen, die aan het gezag van het Rijkskamergerecht werd onttrokken.³³

Definitief was uiteraard de afronding van de Bourgondische erflanden ook na de militaire beslissing van 1543 niet. Er bleven onduidelijke situaties bestaan, zoals ten aanzien van de heerlijkheid Borculo, een Munsters leen, dat pas in 1616 tot de Nederlanden zou gaan behoren.³⁴ Het geheel door Munsters gebied ingesloten graafschap Lingen daarentegen werd door Karel V na 1548 in bezit genomen om pas na 1700 in handen van Pruisen te komen.³⁵ Ook op het graafschap Oost-Friesland werd in de periode van de regentes-weduwe Anna na 1540 de Habsburgse druk vaak merkbaar zonder dat deze tot territoriale gevolgen leidde. Nog in 1548 poogde de keizer de landen tussen Eem en Jade te vergeefs in de Bourgondische kreits te betrekken.³⁶ Grillig en willekeurig bleef het verloop der grenzen van de Nederlanden in menig opzicht. De hertogdommen Kleef en Gulik strekten zich met hun bezittingen, als de Lijmers en Sittard met omgeving, westwaarts uit tot IJssel en Maas.³⁷ De grootste anomalie was het omvangrijke grondgebied dat zuidwaarts van het Gelderse Overkwartier het onafhankelijke, zij het sinds 1518 met de Habsburgers nauw verbonden, prinsbisdom Luik bleef uitmaken. De Habsburgers namen hier genoeg met de vriendschap van kardinaal Everard van de

Marck († 1538) en diens zwakkere opvolgers. Luik had als brug tussen Frankrijk en de Geldersen eventueel een gevaarlijke rol kunnen spelen. Dit bisdom dat eenmaal Karel de Stoute had weerstaan, ontging het lot dat in 1528 het sticht Utrecht had getroffen en bleef een diepe wig vormen, die de Habsburgse landen in het zuiden scheidde.

Noten

De 'Nieuwe Geschiedenis' in een nieuwe gedaante pag. 9-35

- 1 Bij het tot stand komen van de definitieve versie van dit hoofdstuk heb ik mogen profiteren van de opmerkingen en suggesties van de overige redacteuren en leden van mijn vakgroep. Vanzelfsprekend ben ik alleen zelf voor deze tekst verantwoordelijk.
- 2 Abel, *Agrarkrisen*; Kerhuel, *Les mouvements*; Griziotti-Kretschmann, *Il problema*.
- 3 Lis en Soly, *Poverty*.
- 4 Hobsbawm, *The general crisis*, 5 (1954), 33-53; 6 (1954), 44-65.
- 5 Spiethoff, *Anschauliche*. Zie ook: Redlich, Arthur Spiethoff, 640-652.

Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800 pag. 102-168

- 1 Krimpenerwaard. In deze paragraaf staat dit woord voor zestien rechtsgebieden rond Gouda, waarvan er slechts twee in de eigenlijke Krimpenerwaard lagen. Het zijn: a. in de Krimpenerwaard: Haastrecht en Gouderak; b. Schieland: Broekhuizen, Moordrecht, Nieuwerkerk, Broek-Thuil en 't Weegje; c. in Rijnland: Reeuwijk, Boskoop, Middelburg, Sluipwijk, Nrd.-Waddinxveen en Zd.-Waddinxveen; d. onder Gouda: Bloemendaal, Kort-Haerlem met Willens, Vrije-Hoef met Kalverenbroek, het Land van Stein.
- 2 Rijnland. In deze paragraaf staat dit woord voor dertien rechtsgebieden in Rijnland. Het zijn: Stompwijk, Noortwijkerhout, Reinsburg, Oegstgeest, Voorschoten, Wassenaar, Zuidwijk, Wassenaar-Zuidwijk, Valkenburg, Katwijk op den Rijn, Katwijk aan Zee, Noordwijk Binnen, Noordwijk op Zee.

Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden 1500-1800 pag. 169-194

- 1 Een ander Antwerps auteur, F. Blockmans, vermeldt het totaal van 104 981 inwoners in 1568, maar deze schatting is niet in de tabel opgenomen, want zij is ontleend aan een *vetus codex*, waaraan de identiteit zich moeilijk laat vaststellen.

De Noordelijke Nederlanden van 1480 tot 1780 Structuren in beweging pag. 196-250

- 1 De deelnemers aan het doctoraal werkcollege 1975/1976 van de vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis, alsmede drs. R.W. van der Voort, toenmaals kandidaat-assistent, hebben materiaal voor dit hoofdstuk helpen aandragen.
- 2 Posthumus zelf spreekt van meer dan 4000 arbeiders; dat klopt niet, aangezien er 15 arbeiders per getouw werkzaam waren (Posthumus, *De geschiedenis*, II, 939, 1101).

De burgerlijke overheden en hun permanente kaders 1480-1579 pag. 312-349

- 1 Bij voorbeeld de stads- en dorpsschepenenbanken. Zie hierna: *AGN*, 5, 414 vlg.
- 2 De oprichting van de Beroertenraad in 1567 is zo'n uitzondering.
- 3 Gerbenzon en Algra, *Voortgangh*, 110-111; Nève, *Het Rijkskamergerecht*, 215; Meij e.a., *Geschiedenis*, 82-84. Zie ook hierna: *AGN*, 5, 314-316.
- 4 Harsin, P., *L'alliance*, 1418-1424 en 1436-1448.
- 5 *Geschiedkundige Atlas. De Zeventien Provinciën*.
- 6 *Recueil des ordonnances*, 2de reeks, II, 90 en 128-129.
- 7 Feenstra, *À quelle époque?* 54-63; Nève, *Het Rijkskamergerecht*, 80-235, passim. Zie ook: *Geschiedkundige Atlas. De Zeventien Provinciën*, 11.
- 8 Nève, *Het Rijkskamergerecht*, 127.
- 9 *Recueil des ordonnances*, 2de reeks, V-VIII, passim. Zie ook: Van Caenegem, *Over koningen*, 55-56.
- 10 Van der Essen en Hoogewerff, *De historische gebondenheid*, 21-33 en 79-88; Nève, *Het Rijkskamergerecht*, 108, 128, 145 en 337.
- 11 Algemeen Rijksarchief Brussel, *Audiëntie*, passim; Archivo General de Simancas, *Secretaría de Estado. Negociación de Flandes*, passim; *Recueil des ordonnances*, 2de reeks, VII, 61.
- 12 *Twintig eeuwen Vlaanderen*, dl. 1/I, 19.
- 13 Nève, *Het Rijkskamergerecht*, 119, 124, 126, 128, 137-140 en 268.
- 14 Oosters (of Oostnederlands), Westnederlands (of Hollands), Vlaams en Brabants zijn niet als

aparte talen doch slechts als variantengroepen van het Nederduits (of Laag-Duits) te beschouwen. Zie F. Claes, *De benaming*, 288, en Gysseling, *Geschiedenis*, 24-29 en 37-40.

Drs. Tjaden in de nieuwe *AGN*, 6, pag. 246 spreekt echter ten onrechte van Nederlands en Nederduits als twee afzonderlijke talen naast Fries en Frans. Zie ook: Parker, *The Dutch Revolt*, 31 en 35-36, die het heeft over 'East Dutch', 'West Dutch' en 'Low-German'. Het niet over en weer verstaan van West- en Oostnederlandsprekenden lijkt mij een zwak argument. Een louter dialect-spreekende Westvlaming van thans begrijpt evenmin een Limburger en vice versa.

- 15 Lonchay, *La rivalité*, 15; Van Vloten, *Nederlandsche geschiedzangen*, passim; Van der Essen en Hoogewerff, *De historische gebondenheid*, 86-88.
- 16 Doeleman, *Oude en nieuwe problemen*, passim.
- 17 Als hertog van Brabant deelde de landheer met de prins-bisschop van Luik de soevereiniteit over Maastricht. Zie: Ubachs, *Twee heren*, 35-44.
- 18 Overmaas: graafschap Dalhem en de heerlijkheden Valkenburg en Rolduc.
- 19 De heerlijkheid van Mechelen omvatte behalve de stad nog de dorpen en gehuchten Heffen, Hever, Hofstade, Hombeek, Leest, Muizen, Nekkerspoel, Nieuwland, Putte en Rijenam; het ressort omvatte verder Gestel en Boeschot.
- 20 *Geschiedkundige atlas. De Zeventien Provinciën*; Fockema Andreae, *Bijdragen*, IV, passim. Vgl. ook: Doeleman, *Oude en nieuwe problemen*, 278-179.
- 21 Voor de uitvaardiging van plakaten en ordonnances werd door de regering het exemplaar voor Henegouwen naar Bergen en een ander apart rechtstreeks naar Valencijs gezonden. Zie: *Recueil des ordonnances*, 2de reeks, I-VIII, passim. Overigens ging men vanuit Valencijs niet in beroep voor de Raden van Henegouwen, maar rechtstreeks bij de Grote Raad van Mechelen. Vgl. ordonnantie, 15 dec. 1515 (Rijksarchief Gent, *Raad van Vlaanderen*, 34.280, f.130-131 v°) en *Chronologische lijsten*, passim.
- 22 Zie: Van Rompaey, *De Grote Raad*, 315-319. Blijkens de vonnissen van de Grote Raad van Mechelen omvatte het Debattenland buiten

- Lessen, Lessenbos en Vloesberg nog Elzele, Wodecq, Ogy en Papignies. Zie: Algemeen Rijksarchief Brussel, *Grote Raad van Mechelen*, sententieregister 841, zaken 75 en 107; reg. 843, zaken 113 en 117; reg. 847, zaak 83; reg. 853, zaak 3. Zie ook: Cauchies, *Le Grand Conseil*, 346-350. Daaruit concluderen – zoals bepaalde Waalse 'historici' als reactie op wat zij het Vlaamse extremisme noemen – dat Vloesberg steeds tot Henegouwen en derhalve tot het Franssprekende 'Blut und Boden' zou behoord hebben, lijkt dus eerder 'wishful thinking'. Vgl. Verbecqte, *Flobecq, terre wallonne* (Lessen 1973).
- 23 Zie hierover: Fèbvre, *Philippe II*, 65-92; en Nève, *Het Rijkskamergericht*, 128-130.
 - 24 Turba, *Ueber das rechtliche Verhältnis*, 16; Feenstra, *A quelle époque?* 42 n. 22.
 - 25 Immink, *De wording van staat*, 5-6.
 - 26 Vgl. het Engelse woord 'policy'.
 - 27 Van der Pot en Donner, *Handboek*, 16-17; Gerbenzon en Algra, *Voortgangh*, 106-112, 117.
 - 28 Godding, *La distinction*, 1-24; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 178-183. Zie ook: Van Uytven en Blockmans, *Constitutions*, 399-424; Van Uytven, Vorst, 93-94; Van der Kieft, *De Staten-Generaal*, 3-4; Woltjer, *Friesland*, 3-4.
 - 29 *Recueil des ordonnances*, 2de reeks, dl. I, 1-3; Gerbenzon, *Veranderingen*, 33 en 42-43.
 - 30 Maes, *Die drei grossen europäischen Strafgesetzbücher*, 207-217; Van der Vrugt, *De criminele ordonnantiën*, passim.
 - 31 Andere voorbeelden: de muntordonnantie van 11 december 1489 trachtte de oude muntvoet van 1466 te herstellen; de herhaalde revaluaties van de metalen munten onder Filips II. Zie: *Recueil des ordonnances*, 2de reeks, I-VIII, passim; Wolters en Wolters, *Recueil*, passim; Pusch, *Staatliche Münz- und Geldpolitik*, passim; Spufford, *Monetary problems*, 19, 159-160; Enno van Gelder en Hoc, *Les monnaies*, 75 en 97; Cockshaw, *Les textes*, 165-194; M. Hoc, *Le monnayage*, 7-44.
 - 32 Bij voorbeeld: het plakkaat van 1 juli 1561. Zie: Verlinden en Craeybeckx, *Prijzen- en lonenpolitiek*, 7-21 en 35-114.
 - 33 Onder andere in augustus 1507, december 1549 en oktober 1562. Zie: *Recueil des ordonnances*, 2de reeks, dl. I, 31; dl. IV, 458; dl. V, 582; dl. VIII, 345-348; e.a.
 - 34 Gilissen, *Loi et coutume*, 22-23; idem, *Les phases*, 44-46; idem, *Essai*, 435; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 100. Zie: Ankum en De Smidt, *Miniplakkaatboek*.
 - 35 Gilissen, *Les phases*, 60-67 en 239-268; idem, *A propos*, 261-268; Reatz, *Ordonnances*, 41-118; De Groote, *De zeeassurantie*, 28-44; Godding, *L'interprétation*, 464-468 en 473-475; A.J. de Groot, *Datenverarbeitung*, 159-169; De Smidt, *Computer*, 153-158.
 - 36 Zie: De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 745-752; Gerbenzon en Algra, *Voortgangh*, 112-115. Vgl. Bonenfant, *A propos*, 788-789; en Cauchies, *La terminologie*, 402-418.
 - 37 De Schepper, *De Grote Raad*, 391-392.
 - 38 Al die soorten bescheiden vindt men te kust en te keur onder meer in het Algemeen Rijksarchief Brussel, *Audiëntie en Grote Raad van Mechelen*. Zie ook: *Chronologische lijsten*, dl. I, pag. XIII-XIV; De Schepper, *De besluitvorming*, 51; en *Besluitvorming, vroeger en nu*, 8 (schema). In zijn *Les Etats généraux*, pag. 309, spreekt Gilissen van: 'La grande majorité des lois sont faites sur requête'. Zijn vroeger *Essai*, 434, raamt ze echter op 32%. Over het rekest zie: Vanhemelryck, *De typologie*, 327; en De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 711-714.
 - 39 Pacquay, *Actes*, 3-55; Poulet, *Histoire politique*, II, 32; Gorissen, *Invoering*, 190-198; Willaert, *Le placet*, XXXII, 466-486; Claessens, *Promotion*, 465-467; Gorissen, *De dossiers*, 160; Dierickx, *Documents*, passim; Baelde, *Een ingrijpen*, 161-167.
 - 40 Gerbenzon en Algra, *Voortgangh*, 112. Vgl. De Schepper, *De Grote Raad*, 409-410.
 - 41 Economie in de huidige betekenis heette toen 'commercie'.
 - 42 De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 101-119. Schot is een vaste huis- of grondbelasting.
 - 43 Van Haegendoren en Sabbe, *Inventaire Vénérie*, 4-7; Van Haegendoren, *Inventaire Foresterie*, 28-30; Harsin, *Les finances*, 1-23; Baelde, *Financiële politiek*, 14-16; idem, *De domeingoeederen*, passim; Van Cauwenbergh, *Bijdrage*, 255-261; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 594-597 en 629.
 - 44 Baelde, *Financiële politiek*, 26; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 597.
 - 45 In het Frans werd bede *aide* genoemd.
 - 46 Craeybeckx, *Aperçu*, 94-97; Arnould, *Les dénombremens*, 89-90.
 - 47 Zie: Baelde, *Financiële politiek*, 22; Craeybeckx, *La portée*, 371-374.
 - 48 Brouwers, *Les aides et subsides*, passim; idem, *Les 'aides'*, pag. XXXIX-XLII; Hirschauer, *Les Etats*, I, 148-152; Blok, *De Financiën*, passim; Arnould, *L'impôt direct*, 260-267; Baelde, *De kerkelijke subsidies*, 1252-1254, 1258-1262; Maddens, *Het verschil*, 31-58; Craeybeckx, *La portée*, 345-358, 71 en 88; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 611, 626-627 en 804-815; Dhondt en Blockmans, *Estates*, 139-144. Over de assignatie, zie noot 104.
 - 49 Hasquin, *Le 'concordat'*, 74; Gheret, *Le produit*, 43-45.
 - 50 Walther, *Die Burgundische Zentralbehörden*, 67-70; Kauch, *Le trésor*, 703-719; Finot, *Inventaire Lille*, dl. VIII, blz. XXIX-XXX; Craeybeckx, *La portée*, 371 (Vgl. Parker, *The army*, 287); De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 612 en 963. Over het beheer van de confiscaties, zie hierna pag. 335.
 - 51 Dhondt en Blockmans, *Estates*, passim. Blockmans en Dhondt leggen sterk de nadruk op het representatieve karakter van de Staten en pleiten voor de term 'volksvertegenwoordiging' i.p.v. 'standenvertegenwoordiging'. Zie ook: Petit, *Les Etats*, 99-100. In zijn onlangs verschenen studie over de Vlaamse Staten besluit Blockmans dat in de steden en kasselrijen het aantal deelnemers in de belangrijke beslissingen van de Staten 'voldoende hoog was om naar hedendaagse normen een redelijke vertegenwoordiging te heten' (*De volksvertegenwoordiging*, 587). Zie ook: Van der Kieft, *De Staten-Generaal*, 3.
 - 52 Hirschauer, *Les Etats*, I, 35-41; Wils, *De werking*, 4; Lousse, *Les Etats*, 7-10 en 12; idem, *De Staten*, 97-103.
 - 53 Hirschauer, *Les Etats*, I, 66-71; Piérard, *Les Etats*, 65-67 en 74.
 - 54 Prevenier, *Les Etats*, 22-24 en 28-34; Dhondt en Blockmans, *Estates*, 45-46, 116-128, 216, 222, 269 en 276-278; Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 89-90, 112-135, 213-220, 251-257 en 589-590.
 - 55 Fockema Andreae, *Bijdragen*, IV, 427-433; Fruin en Colenbrander, *Geschiedenis*, 78-82; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 135-139; Eijken, *De Staten*, 7-23.
 - 56 Fourez, *Le droit*, 60-70; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 93-94.
 - 57 Lemmink, *Het ontstaan*, 140 en 145-150.
 - 58 De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 135-139.
 - 59 Van Hommerich, *Gouvernés*, 114-115; Wymans, *Les Etats*, 170-172.
 - 60 Arnould, *Les dénombremens*, 98-100 en 116-117; Joosen, *Gouvernés*, 117-123; Doeleman, *Oude en nieuwe problemen*, 282 noot 27.
 - 61 Enno van Gelder, *De Nederlandse Staten*, 19; Baelde en Van Peteghem, *De Pacificatie*, 1-52.
 - 62 Hirschauer, *Les Etats*, I, 31-34 en 221-257, passim; De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 189-193; Wellens, *Les Etats*, 186 vlg.; Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 248-250 en 303-552, passim.
 - 63 Prevenier, *De bedden*, 330-365; Arnould, *Les dénombremens*, 37-48, wijst op de feodale oorsprong van de bedden in Henegouwen.
 - 64 Brouwers, *Les aides et subsides*, XIX-XXXI; Hirschauer, *Les Etats*, I, 111-139; Lemmink, *Het ontstaan*, 138-139; Craeybeckx, *Aperçu*, 90-97; *Standen en Landen*, 33e jrg., passim; Arnould, *Les dénombremens*, 6-20 en 95-100; Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 96-100 en 112-117; Dhondt en Blockmans, *Estates*, 43-45, 136-168 en 271. De hoge geestelijkheid werd evenwel soms apart 'gepakt'. Zie: Baelde, *De kerkelijke subsidies*, 1243-1271.
 - 65 Van de Kieft, *De Staten-Generaal*, 4; De Schepper, *De besluitvorming*, 175-176. Cfr. Verlinden en

- Craeybeckx, *Prijzen- en lonenpolitiek*, 35-38, 94-98 en 107-114; Blockmans, *Typologie*, 494-497.
- 66 Greve, Het ambt, 367-390; Antheunissen, De Raadpensionaris, 306-307; Arnould, L'impôt direct, 270-275; Lemmink, *Het ontstaan*, 145-159; Dhondt en Blockmans, *Estates*, 230-231.
- 67 Hirschauer, *Les États*, I, 248-250; Craeybeckx, *Aperçu*, 96-106; idem, De Staten, 96-119; idem, La portée, passim.
- 68 Van der Essen, *Les États*, 130-131; Wellens, *Les États*, 373-377; Van de Kieft, De Staten-Generaal, 1-9 en 14-15; Gilissen, *Les États*, 292-312. Zie ook: Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 463-552, passim.
- 69 De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 595-596.
- 70 Van Hommerich, *Gouvernés*, 114-115; Petit, *Les États*, 107-108; Van de Kieft, De Staten-Generaal, 25; Smitskamp, Van lotwissel, 29. Zelfs bij de troonsafstand van Karel V ontbrak Overijssel. Zie: Slicher van Bath e.a., *Geschiedenis*, 119.
- 71 Dhondt en Blockmans, *Estates*, 269-270; Gilissen, *Les États*, 280-291. Zie ook: Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 422.
- 72 Van de Kieft, De Staten-Generaal, 12-20; Gilissen, *Les États*, 312.
- 73 Van de Kieft, De Staten-Generaal, 16-17; Gilissen, *Les États*, 275-279; Van Uytven en Blockmans, *Constitutions*, 412-422; Wellens, *Les États*, 93-101 en 302-310.
- 74 Smitskamp, Van lotwissel, 32-38; Van de Kieft, De Staten-Generaal, 20-27; Gilissen, *Les États*, 308-309; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 608.
- 75 Smitskamp, Van lotwissel, 43-53; Japikse, De Staten-Generaal, 14-32; Enno van Gelder, *De Nederlandse Staten*, 19-25, 28-42 en 53-62; Sneller, *Unie*, passim; Delfos, *Die Anfänge*, passim; Lademacher, *Die Stellung*, passim.
- 76 Cfr. infra *AGN*, 5, 443-464, passim; en oude *AGN*, 4, 1-48, passim.
- 77 Verhofstad, *De regeering*, passim.
- 78 De Schepper, Regeringsbeslissingen, 72-73 en 81-88; idem, *De Kollaterale Raden*, 522-523 en 731-733.
- 79 Lefèvre, La correspondance, 32-33 en 44-46; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 316-319.
- 80 Ten onrechte in *AGN*, 6, 190 verward met de *Consejo de Estado*. Zie Lonchay, *Les Archives*, XLVII-LIII.
- 81 H. de Schepper, art. Scharenberg, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, III (Brussel 1968) 766.
- 82 Devos, *Les chiffres*, passim.
- 83 De Schepper, Regeringsbeslissingen, 75-79 (met schema's). Zie ook: Lefèvre, *La secrétairerie*, 220-237.
- 84 Van Rompaey, *De Grote Raad*, 128-139. Zie ook: Walther, *Die burgundische Zentralbehörden*, 14-18.
- 85 De Smidt en Huussen, *De Grote Raad*, 90.
- 86 *Chronologische lijsten*, I, passim.
- 87 Gaillard, *Inventaire*, I, 4-7. Zie: Frederichs, *Le Grand Conseil*, 470-481.
- 88 Stengers, *Composition*, 3, verwacht waarschijnlijk met de Grote Raad in brede zin, aangezien hij zegt: 'un nombre de nobles égal à celui des juristes'.
- 89 Gilissen, *De Grote Raad*, 24-25; Van Rompaey, *De Grote Raad*, 95-102; De Smidt en Huussen, *De Grote Raad*, 91.
- 90 Zie: Baelde, *De Collaterale Raden*, 5-15; De Schepper, *De centrale regering*, 341-342.
- 91 Zie art. De Bourgondische Staatsinstellingen, in: nieuwe *AGN*, dl. 3.
- 91 bis Gilissen, *De Grote Raad*, 29-30; Douxchamps-Levèvre, *Note*, 316-317; *Chronologische lijsten*, I-IV, passim.
- 92 Bartier, De Bourgondische centralisatie, 89.
- 93 De Schepper, De besluitvorming, 174 en 174 n. 3. Zie ook: Coenen, *Une pratique*, 57 n. 1.
- 94 Baelde, De kwestie, 29-30; Coenen, *Une pratique*, 84-93; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 316-328; De Ridder-Symoens, *Brabanders*, 271-272.
- 95 De Schepper, *Vorstelijke ambtenarij*, 358-359.
- 96 Baelde, *De Collaterale Raden*, 87, 111-112.
- 97 Baelde, *De Collaterale Raden*, 38-43 en 46-48; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 523-594; idem, De besluitvorming, 177-179.
- 98 Simon, *Le recueils*, 163; Baelde, *De Collaterale Raden*, 44-46.
- 99 Proost, *Le prévôt*, 143-147; De Schepper, *De Grote Raad*, 398-411; idem, *La justice supérieure*, 176-177.
- 100 De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 48-55.
- 101 Idem, *Vorstelijke ambtenarij*, 358-359 en 366.
- 102 Vgl.: Baelde, *De Collaterale Raden*, 32-38 en 154-210; De Schepper, De besluitvorming, 180-181; idem, *De Kollaterale Raden*, 661-693.
- 103 Lameere, *L'origine*, 425-438; Baelde, *De Collaterale Raden*, 5-11, 94-97 en 122-130; Arnould, *Les sources*, 284-286.
- 104 Prevenier, *Financiën*, 472. De 'deschargie' was een akte van de ontvanger-generaal van Financiën waarmee hij betalingen aan derden afschoof op een ondergeschikte ontvanger. Zij vervulde zelfder tijd de rol van ontvangstbewijs tegenover dit bepaalde ontvangerschap, alsmede de rol van een betalingsbevel op dit zelfde ontvangerschap aan een nader bepaalde derde persoon. Aangezien zij als assignatie in geen vervalldag voorzag, kon tussen de datum van uitgifte en van de werkelijke uitbetaling een min of meer lang tijdsverschil bestaan. Zie: De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 123-128, 628-629 en 797-798. Zie ook: Arnould, *Les sources*, 290-291.
- 105 Finot, *Inventaire Lille*, dl. VIII, pag. IX-XXII; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 804-808.
- 106 De Schepper, *Vorstelijke ambtenarij*, 360-362 en 369-373.
- 107 Vgl. Baelde, *De Collaterale Raden*, 48-56 en 199, en De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 594-661. Zie ook: Finot, *Inventaire Lille*, dl. VIII, pag. XXIII-XXIX.
- 108 Arnould, *L'impôt direct*, 273; idem, *Les dénombremments*, 104-113.
- 109 Gachard e.a., *Inventaire*, I, 14-17 en 23-28; De Schepper, *Vorstelijke ambtenarij*, 362-366 en 371-374; Arnould, *Les sources*, 281-282 en 296-297.
- 110 De Schepper, *La justice*, 176-177; Koster-van Dijk, *Gooilanders*, 3-11.
- 111 Hirschauer, *Les États*, I, 167-168; Dhondt en Blockmans, *Estates*, 138-141; Arnould, *L'impôt direct*, 273; idem, *Les dénombremments*, 113-115. Vgl. Brouwers, *Les aides et subsides*, pag. XXVI-VIII.
- 112 Witteveen, *Une particularité*, 27-32.
- 113 De Schepper, *Vorstelijke ambtenarij*, 372. Zie ook: Baelde, *De domeingegoederen van de vorst*, 17-24; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 629-633; Arnould, *Les sources*, 287-289.
- 114 Zie bij voorbeeld in Jappe Alberts, *Van heerlijkheid*, 134; Woltjer, *Friesland*, 8.
- 115 Rosenfeld, *The provincial Governors*, 1-63; Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 155 en 158-159; Meij e.a., *Geschiedenis*, 87; Slicher van Bath e.a., *Geschiedenis*, 119.
- 116 De Schepper, *Vorstelijke ambtenarij*, 363 en 376; Eijken, *De Staten*, 19.
- 117 Zie: Warlomont, *Le conseil*, 110-118; Buntinx *Inventaris*, I, 11-12; Gaillard, *Le conseil*, II, 221 vlg.; Meij e.a., *Geschiedenis*, 88-90; Woltjer, *Friesland*, 8.
- 118 De Schepper, *Vorstelijke ambtenarij*, 358-365 (met verwijzingen naar: idem, *Regeringsbeslissingen*, 78-85; Lefèvre, *Documents*, passim; Prevenier, *Ambtenaren*, 44; Baelde, *Edellieden*, 43 n. 19; e.a.). Zie ook: De Ridder-Symoens, *Brabanders*, 265-269.
- 119 De Schepper, *Vorstelijke ambtenarij*, 366-368 (met verwijzingen naar: J. Drion, *Administration contra rechter tot de intrekking van het conflictenbesluit*. [s-Gravenhage 1950] 11-13; Gilissen, *Oprichting*, 21-23). Overigens stonden de justitieraden op verschillende andere manieren nog onder druk van de regering. Men vergelijkte De Schepper, *De besluitvorming*, 178-179.
- 120 Gaillard, *Le conseil*, II, 255 vlg.; Simon, *Organisation*, 272-279 en 306-346; Buntinx, *Inventaris*, I, passim; Douxchamps-Lefèvre, *Inleiding op Inventaire*, I, 5-16; idem, *Les structures*, 268-275.
- 121 Gilissen, *Les phases*, 41-44; Strubbe, *De homologatie*, 9-28.
- 122 De Schepper, *De besluitvorming*, 183-185. Zie bij voorbeeld plakkaat, 3 okt. 1562, in: *Recueil des ordonnances*, VIII, 346-347.
- 123 Fruin en Colenbrander, *Geschiedenis*, 64; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 757-761 en 773.
- 124 Alexandre, *Histoire*, passim; Van Heynsbergen, *Het openbaar ministerie*, 274-285; Woltjer, *Friesland*, 9; Van Haegendoren,

- Inventaris*, 9-11.
- 125 Douchamps – Lefèvre, *Les procureurs*, 20-21; Warlomont, *Le Conseil*, 113.
- 126 *Recueil des ordonnances*, 2de reeks, dl. II, 564-567.
- 127 Alexandre, *Histoire*, 15-19; Douchamps – Lefèvre, *Les procureurs*, 29-31.
- 128 Godding, *Impérialisme*, 134; Van Rompaey, *De procedure*, 371-381; Monballyu, *Het beroep*, 5-17.
- 129 Gaillard, *Le conseil*, II, 26-37; Buntinx, *Inleiding op Inventaris*, I, 16-19; Meij e.a., *Geschiedenis*, 88-89.
- 130 Eijken, *De Staten*, 21; Fockema Andreae, *Bijdragen*, IV, 244-250; Slicher van Bath e.a., *Geschiedenis*, 119, 136 en 149.
- 131 Lemmink, *Het ontstaan*, 132-137; *Recueil des ordonnances*, 2de reeks, I-VIII, passim; Janssens de Limpens, *Rechtsbronnen*, pag. XLVI-VIII.
- 132 Pinchart, *Histoire*, 26-34; Meij e.a., *Geschiedenis*, 88-89; Rijksarchief Gent, *Raad van Vlaanderen*, nrs. 34.308, 34.320 en 34.330.
- 133 De Schepper, *De besluitvorming*, 179-180; idem, *De Grote Raad*, 397-410. Vgl. *De Monté ver Loren, Hoofdlijnen*, 124; Van Caenegem, *Over Koningen*, 56.
- 134 De Smidt en Huussen, *De Grote Raad*, 92-94; *Recueil des ordonnances*, 2de reeks, II, 573.
- 135 Wedekind, *Quelques remarques*, 452-454. Vgl. W. Sellert, *Die Problematik der Nachprüfbarkeit von Urteilen des Reichshofsrats und des Reichskammergerichts durch Revision und Supplikation*, in: *Consilium Magnum*, 457-477.
- 136 Jamees, *Inventaris*, 7; Brokkaar, *De besluitvorming*, 10-19; nieuwe AGN, 6, 220. I.v.m. leden van de Grote Raad, zie nog: *De Ridder- Symoens*, Brabanders, 270-271.
- 137 Pollentier, *Admiraliteit*, 6-7; idem, in: *Maritieme Geschiedenis*, 295-300.
- 138 Van Dievoet, *De rechtshistorische benadering*, 137.
- 139 Foucart, *Une institution*, 87-112, 115-122 en 127-135; Van Heynsbergen, *Het openbaar ministerie*, 282-283; Fruin, *De provincie*, 52-56; Lasonder, *Bijdrage*, 35-92; Van Uytven, *Imperialisme*, 15-29; Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 87-101; Algemeen Rijksarchief Brussel, *Grote Raad van Mechelen*, sententiereg. 841, zaak 29; sententiereg. 852, zaak 27.
- 140 Bij voorbeeld: Algemeen Rijksarchief Brussel, *Grote Raad van Mechelen*, sententiereg. 850, zaak 85; sententiereg. 852, zaak 42.
- 141 Maes, *Vijf eeuwen*, 79-81; Hermesdorf, *Te hoofde gaan*, 307-347; Monballyu, *Het costumiere recht*, 136-139; Van Uytven, op. cit., 35-37; Coopmans, *De onderlinge rechtsverhoudingen*, 88-89; Godding, *Impérialisme*, 134.
- 142 Soetaert, *De Berg van Charitate*, 22-24; Maes, *Vijf eeuwen*, 65-66; Melles, *Ministers*, 2-9; Hazewinkel, *Geschiedenis*, I, 45-47; Van Buyten, *Bureaucratie*, 504-522; *De Ridder-Symoens*, *De univ. vorming*, 26-115; idem, *Ukkelse schepenen*, 220-226; Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 72-87.
- 143 Zie: Maes, *Vijf eeuwen*, 52-56; Pouillet, *Histoire du droit*, 19-21, 28-29 en 272-273; Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, 73-75 en 233-236.
- 144 Men vergelijkte Godding, *Les conflicts*, 308-353; Cerutti, *De Schepenbank*, 72-78.
- 145 Maes, *Vijf eeuwen*, 43-52; R. Boumans, *De ambtenaren*, 395-424; Van Uytven, op. cit., passim; Coopmans, op. cit., 82-102; Godding, *Impérialisme*, 127-134. Hoewel een toenemend deel van de stedelijke ontvangsten naar de vorst ging, bleven de steden financieel nagenoeg autonoom. Zie hierna pag. 393.
- 146 Wolters en Wolters, *Recueil*, I en II, passim; Fockema Andreae, *Overzicht waterschapsgeschiedenis*, 7-13; Danner, *Waterschappen in Noord-Holland*, 139-146.
- 147 *De Monté ver Loren en Spruit, Hoofdlijnen*, 164-170; Fockema Andreae, *loc cit.*; Van der Linden, *Zeventuig*, passim.
- 148 Wolters en Wolters, *Recueil*, II, 59-67; Gottschalk, *Historische geografie*, II, 104-118.
- 149 Dolk, *Geschiedenis*, 103-109; De Schepper, *De Grote Raad*, 394; Gottschalk, *Historische geografie*, II, 197-200.
- 150 De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 810-811; Gottschalk, *Historische geografie*, II, 117-118 en 169.
- 151 Van Caenegem, *Over koningen*, 56-58; De Schepper, *Vorstelijke ambtenarij*, passim.

Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780
pag. 350-387

- 1 Blok, *Drie brieven*, 25.
- 2 Japikse, *Resolutiën*, X, 17; Van Deursen, *Resolutiën*, 358, Carleton, *Letters*, 21.
- 3 Fruin en Kernkamp, *Brieven*, I, 12.
- 4 *ibidem*, 169, 466.
- 5 *ibidem*, 175.
- 6 *ibidem*, 471.
- 7 *ibidem*, 171.
- 8 Gerretson en Geyl, *Briefwisseling*, 51.
- 9 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 327.
- 10 De auteur heeft steekproefsgewijze de resoluties van 1682, 1730 en 1770 doorgenomen.
- 11 Waddington, *Sommaire*, 159.
- 12 Gerretson en Geyl, *Briefwisseling*, 4.
- 13 Geciteerd bij Lademacher, *Die Stellung*, 180.
- 14 Blok, *Drie brieven*, 32.
- 15 Krämer, *Journalen*, 448.
- 16 Kernkamp, *Memorie*, 356.
- 17 Japikse, *Correspondentie*, 68, 77.
- 18 Van Beuningen in 1685, zie Franken, *Coenraad*, 35.
- 19 *ibidem*, 237.
- 20 Krämer, *De gebeurtenissen*, 44.
- 21 Krämer, *Gedenkschriften*, 75.
- 22 Bussemaker, *Een memorie*, 171.
- 23 A.R.A. Hof van Holland 5240, examinatie van Pieter van Heynsbergen.
- 24 Bontemantel, geciteerd bij Franken, *Coenraad*, 78.
- 25 Boogman, *De raison d'état-politicus*, 387.
- 26 Veenendaal, *De briefwisseling*, XVII.
- 27 Fruin en Kernkamp, *Brieven*, I, 154.
- 28 *ibidem*, 179.
- 29 Franken, *Coenraad*, 25.
- 30 Bussemaker, *Een memorie*, 165.
- 31 Gerretson en Geyl, *Briefwisseling*, 212.
- 32 Resolutiën Holland, 31 maart 1637.
- 33 Bartstra, *Vlootherstel*, 168.
- 34 A.R.A. Staten van Holland 2641 no. 11, punten van Mesnage, oktober 1635.
- 35 Een goed voorbeeld Gerretson en Geyl, *Briefwisseling*, 100.
- 36 Beermann, *Stad*, 19.
- 37 Beelaerts van Blokland, *Met gecommiteerden*, 177.
- 38 Van Aitzema, *Saken*, 298.
- 39 Resolutiën Holland, 1579, pag. 139 en 1581, pag. 210.
- 40 Japikse, *Resolutiën*, IX, pag. XII.
- 41 A.R.A. Staten van Holland 2641 no. 39.
- 42 Zie A.R.A. Financiën Holland 826, en Van Gelder, *Enkele aantekeningen*, 43.
- 43 Dat blijkt tenminste uit de staat van 1682 (Resolutiën Staten-Generaal, 20 maart 1682).
- 44 De resolutiën van 1730 en 1770 gaven mij de indruk dat de provinciën althans in die jaren geen moeite hadden met de staat van oorlog.
- 45 Bruijn, *De Admiraliteit*, 57.
- 46 Van Deursen, *Resolutiën*, ...
- 47 Resolutiën Holland, 1647, pag. 9.
- 48 Fruin en Kernkamp, *Brieven*, II, 202.
- 49 Kluit, *Historie*, 435.
- 50 Bussemaker, *Een memorie*, 167.
- 51 Elias, *De vroedschap*, pag. CIX.
- 52 Blok, *Drie brieven*, 20.
- 53 Roorda, *Partij*, 44.
- 54 Fruin en Kernkamp, *Brieven*, I, 40.
- 55 *ibidem*, 259.
- 56 *ibidem*, 143.
- 57 Elias, *De vroedschap*, pag. LXXX.
- 58 Bussemaker, *Lijst*, 485.
- 59 Jorissen, *Memoriën*, 175.
- 60 Krämer, *Bijdrage*, 423.
- 61 Kluit, *Historie*, 284.
- 62 Bussemaker, *Uittreksels*, 325.
- 63 Jorissen, *Memoriën*, 10.
- 64 *Jaarboek*, 207.
- 65 Rypperda Wierdsma, *Politie*, 209.
- 66 *ibidem*, 239.
- 67 Van der Gouw, *Het ambacht*, 32.
- 68 *ibidem*, 38 vlg.
- 69 Muller Fzn, *De oprichting*, 338.
- 70 Korte notitie, 251.
- 71 De Witte van Citters, *Contracten*, 45.
- 72 Verslag, 71.
- 73 De Pater, *De Landraad*, 42.
- 74 Bussemaker, *Een memorie*, 114.
- 75 *ibidem*, 184.
- 76 Gerretson en Geyl, *Briefwisseling*, 1.
- 77 Bussemaker, *Een memorie*, 188.
- 78 Roorda, *Partij*, 49.

De overheidsstructuren in de Koninklijke Nederlanden 1580-1700
pag. 388-405

- 1 Drs. P. Janssens verleende voornamelijk zijn medewerking aan de tabellen in verband met de samenstelling van de Raad van State (zie pag. 396-399).
- 2 De Schepper, Hervorming, 14-18 en 22-23; nieuwe AGN, 6, 262-265.
- 3 Zie kaart in nieuwe AGN, 6, 288.
- 4 Slicher van Bath e.a., *Geschiedenis*, 149-150; Van Rompaey, Het ontstaan, 80-84; nieuwe AGN, 6, 352-365. Zie ook: Haas, *De verdeling*, passim.
- 5 Girard d'Albissin, *Genèse*, 35-252 (met kaarten). Zie ook kaart in nieuwe AGN, 8, 301; verder 302-304 en 308-314.
- 6 H.C. Difereë (ed.), *De volledige werken van Joost van den Vondel*, IV (Utrecht 1930), 98-175; Joan Blauw, *Tooneel der steden van 's Konings Nederlanden*, 1649 (facsimile-uitg. Handzame 1972-'73, 2 dln.). Zie ook: B.F. van Vlieden, De letterkunde, in: *Twintig eeuwen Vlaanderen X* (Hasselt 1973), 74-75 en 82-88; en Demey, *De historische twee-eenheid*, 43-68.
- 7 Universiteitsbibliotheek Amsterdam, afdeling Kaarten, nrs. 1-2-A-6(7), 26-10-08, 63-23-06 en 30-11-14. Zie hiervoor pag. 311 en 320.
- 8 Nieuwe AGN, 6, 262-395, passim; P. Scherft, *Het sterfhuys van Willem van Oranje* (Leiden 1966) 238-239.
- 9 De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 824-849.
- 10 Lefèvre, Le ministère, 202-203.
- 11 Carter, Belgian 'autonomy', 245-259; De Schepper en Parker, The decision-making process, 166-167 en 169-173; oude AGN, VII, pag. XI-XV en 107.
- 12 Gilissen, Essai, 431-435.
- 13 Brants, *La Belgique*, 93-99; idem, *La Faculté*, 166-169; Gilissen, Loi 23.
- 14 Gilissen, Les phases, 273-290.
- 15 Willaert, Le placet, 487-506 en 1075-1103, passim; Elias, *Kerk*, 152, 220-226 en 267-286; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 525-528 en 749-752.
- 16 Daarover zie verder: AGN, 6, 291-292, 318 en 374-378; 7, 128-131.
- 17 Van Houtte, *Sociale en economische geschiedenis*, 198-204.
- 18 Ghéret, Le produit, 112-113; Arnould, L'impôt dans l'histoire, 17-20. In de 18de eeuw zouden de saldi uit de domeinen niet boven de 15% zijn gestegen. Zie: Harsin, Les finances, 338; en Ph. Moureaux, Les finances centrales des Pays-Bas autrichiens, in: *Hedendaagse overheidsfinanciën in België van 1740 en 1860. Internationaal Colloquium, Spa, 12-22. XII. 1972. Handelingen* (Historische uitgaven Pro Civitate in-8° nr. 39, Brussel, 1975), 45-62.
- 19 De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 963.
- 20 Ghéret, op. cit., 86-88 en 115. Zie ook: Van Houtte, Quantitative Quellen, 200.
- 21 Gachard, *Les Etats Généraux*, passim; Ghéret, op. cit., 112-115; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 1104 en 1116-1132.
- 22 Verhofstad, *De regeering*, 146 n. 191; Arnould, L'impôt sur le capital, 17-45.
- 23 Parker, *The army*, 144-145, 237-265 en 293-296. Zie ook: H. Lonchay, Étude sur les emprunts des souverains belges au XIVe en XVIIe siècle, in: *Académie royale de Belgique. Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques et de la classe des beaux-arts* (1907), 923-1013; P. Chaunu, Séville et la 'Belgique', 1555-1648, in: *Revue du Nord* 42 (1960) 259-292; en Parker, Spain, her enemies and the Revolt of the Netherlands, 1559-1648, in: *Past and Present* (Oxford 1970), 72-95; Algemeen Rijksarchief Brussel, *Audiëntie*, reg. 1189. Verschillende manieren waarop de Nederlanden zelf een deel van de lasten m.b.t. de Spaanse troepen droegen, worden behandeld door De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 654-659 en 804-815, passim.
- 24 De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 624-625 en 658-659.
- 25 H. Pirenne, *Histoire de Belgique II* (Brussel, in-4°-uitg. 1949), 475-476 en 480; Craeybeckx, Alva's tiende penning, 37; De Schepper, De besluitvorming, 174-184; idem, Vorstelijke ambtenarij, 374-375; D'Hondt en Blockmans, *Estates*, 44 en 174-175.
- 26 Gachard e.a. *Inventaire*, III, pag. IV-VIII; Brouwers, *Les aides et subsides*, pag. XIV-IX; Hirschauer, *Les États*, I, 167-168; Petit, Le règlement des États de Brabant, 155; Dhondt en Blockmans, *Estates*, 44, 134-141, 174-175 en 236-237; Craeybeckx, La portée, 345; idem, De Staten, 90-97; De Schepper, De besluitvorming, 175-176.
- 27 Goris, Het beheer, 193-196; idem, De stadsfinanciën, 21; Van Buyten, Politieke administratief-technische aspecten, 257-158; Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 135; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 547-548; Arnould, Les sources, 298.
- 28 Prevenier, Les États, 24-25, 30-32 en 53; Cloet, Het streven, 35-54; Dhondt en Blockmans, *Estates*, 42-43 en 118-128.
- 29 Wymans, Les États, 171-175 en 179-180.
- 30 Müller, Les États, 127; Petit, Les États, 95-96, 101 en 105-107; Dhondt en Blockmans, *Estates*, 230; Cloet, Het streven, 26.
- 31 Nieuwe AGN, 6, 283-284 (met verwijzingen).
- 32 Lonchay, Le serment, 311-317.
- 33 Oude AGN, VII, 288.
- 34 Gachard, *Actes*, passim.
- 35 Craeybeckx, Aperçu, 107-108; idem, De Staten, 118-119; idem, La portée, 364-365; Dhondt en Blockmans, *Estates*, 141-161 en 270; Maddens, Zestiende-eeuwse fiskale bronnen, 22-25; Arnould, *Les dénombremens*, 11-20.
- 36 De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 862-863.
- 37 Hasquin, Le 'concordat', 71-84.
- 38 Craeybeckx, La portée, 346 en 365. Zie ook: Bigwood, *Les impôts*, 47-110, passim. Vgl. Maddens, Zestiende-eeuwse fiskale bronnen, 22; Thielens, Les assemblées, 59-70.
- 39 Zie hiervoor pag. 328-329. Verder oude AGN, VII, 214-218.
- 40 Lefèvre, *La secrétairerie*, passim.
- 41 Zie ook: De Schepper en Parker, The decision-making process, 248-251.
- 42 Lonchay, Les Archives, XLVII-LIII; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 316-323.
- 43 De Schepper, Vorstelijke ambtenarij, 373-374 (met verwijzingen). Zie ook: Baelde en Van Onckelen, De konsulten, passim; en Vanhemelryck, De typologie, 327-329, 331 en 333.
- 44 De Schryver, Inflatie, 214-217; Arnould, Les sources, 286; idem, Prolégomènes, 9; De Schepper, Vorstelijke ambtenarij, 360-361. Zie: De Schryver, *Jan van Brouhoven*, passim.
- 45 Janssens, L'echec, 1-3. Vgl. De Schepper, Una reacción, 270-278; idem, De mentale rekonversie, 427-428.
- 46 De tabellen steunen op:
1) de rekeningen van de ontvanger-generaal van Financiën, 1610-1659 (Archives Départementales du Nord Rijssel, *Chambre des Comptes*, nrs. B 2842 t/m B 3158);
2) wedde- en pensioenenregisters van de ontvanger-generaal van Financiën, 1625-1659 (Algemeen Rijksarchief Brussel, *Rekenkamer*, nrs. 46.011-46.013);
3) benoemingsbrieven, 16de-17de eeuw (Ibidem, *Audiëntie*, 1292);
4) ledenlijst van Raad van State, 1531-1652 (Ibidem, *Raad van State*, nr. 26);
5) ledenlijst van de kollaterale Raden, 1579-1609, in De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 1207-1217.
- 47 De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 823-910 en 1053-1184.
- 48 Janssens, loc.cit. Zie ook: nieuwe AGN, VI, 380.
- 49 Zie: Vanhemelryck, De typologie, 327-329; De Schepper, Vorstelijke ambtenarij, 360.
- 50 Zie: Elias, *Kerk*, 290-293; Vanhemelryck, De typologie, 329-331; Baelde en Van Onckelen, De konsulten, 78-83; Arnould, Les sources, 284 noot 1.
- 51 J. en P. Lefèvre, *Inventaire*, 5-7; De Schepper, De Centrale Regering, 389; idem, Vorstelijke ambtenarij, 360 en 371.
- 52 Hasquin, Sur l'administration, 430-443. De Tolkamers zagen hun bevoegdheden tot licentiegeschillen en -overtredingen uitgebreid. Zie: Jodogne, *Inventaire*, 5-6.
- 53 Arnould, Prolégomènes, 9; idem, Les sources, 297; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 630-633; idem, Vorstelijke ambtenarij, 371-372.
- 54 Oude AGN, VII, 223-224; De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 646-647 en 759-760.
- 55 Naar citaat uit Godfried Bomans, 'Een Hollander ontdekt Vlaanderen', aangehaald door Pollentier, *De Admiraliteit*, IX-X. Zie ook: F.L. Diekerhoff, *De oorlogsvloot in de zeventiende eeuw* (Bussum 1967) 14.

- 56 Pollentier, *De Admiraliteit*, 9-15; Hambye, *L'aumônerie*, 135-165.
- 57 Zie ook: Bolsée, *Inventaire*, 152-162.
- 58 Buntinx, *Inventaris*, I, 19 en 43-44; Bolsée, *Inventaire*, 163-166.
- 59 Gachard, *Correspondance*, V, 420; Lefèvre, *Correspondance*, I, 255, 344; II, 153, 171-172; Slicher van Bath e.a., *Geschiedenis*, 149.
- 60 De Schepper, Vorstelijke ambtenarij, 358 en 362-364 (met verwijzingen).
- 61 Gaillard, *Le conseil*, III, 339-343, 354-363 en 376-380; Fourez, *Le droit*, 60-70; De Schepper, Regeringsbeslissingen, 78-87; Sueur, *Le conseil*, 90 en 92. Zie ook: Lefèvre, *Documents*, passim.
- 62 Buntinx, *Inventaris*, I, 13.
- 63 Swart, *Sale*, 79; Sueur, *Le conseil*, 172-173.
- 64 Gaillard, *Le conseil*, I, 124-125 en 186-187.
- 65 De Schepper, Vorstelijke ambtenarij, 370.
- 66 Buntinx, *Inventaris*, I, 15. – In Artesië kwam er pas onder Frans bestuur een tweede kamer, nl. in 1687. Zie: Sueur, *Le conseil*, 122-125.
- 67 De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 300-301 en 529; idem, *De besluitvorming*, 178-179; Douchamps-Lefèvre, *Les structures*, 263-268.
- 68 De Smidt en Huussen, *De Grote Raad*, 102; De Smidt, *De Grote Raad*, 56-57.
- 69 Slicher van Bath e.a., *Geschiedenis*, 150.
- 70 Buntinx, *De Raad*, 191; De Schepper, Regeringsbeslissingen, 78; Gilissen, *De Grote Raad*, 20-36.
- 71 Waddington, *La république*, 154-155 en 173-180.
- 72 Pinchart, *Histoire*, 50-71.
- 73 De Schepper, *De Kollaterale Raden*, 325 en 752-753.
- 74 Uyttebrouck, *Un champs*, 109-110. Cfr. Van Dievoet, *De rechtshistorische benadering*, 137-141. Over dorpen onder stedelijke jurisdictie, zie: Van Uytven, *Imperialisme*, 7-29 en 37-68.
- 75 Van Buyten, *Bureaucratie*, 504-505 en 516-523; De Ridder-Symoens, *Ukkelse schepen*, 214; Boumans, *De ambtenaren*, 397-402 en 408-422.

Crisis als cesuur 1482-1494 pag. 420-435

- 1 Van de Graft, *Middelnederlandsche Historieliederen*, 97-100.
- 2 Blockmans, *Autocratie*, 313-320.
- 3 ibidem, 339-341.
- 4 *Verzameling*, n° 17 en 18.
- 5 Jappe Alberts, *Geschiedenis*, 131 en n. 140; Harsin, *La principauté*.
- 6 Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 359-361.
- 7 Labande-Mailfert, *Trois Traités*, 379-401.
- 8 Blockmans, *Handelingen*, pag. XVI-XVIII; Prevenier, *Het Brugse Vrije*, 5-63 en idem, *Réalité*, 7-9.
- 9 Pouillet, *Histoire*, 287-304.
- 10 Blockmans, *Autocratie*, 357-368.
- 11 Godding, *Impérialisme*, 128-131.
- 12 Nicholas, *Stad*, 97.
- 13 Peeters, *Bloei*, 198.

Religiegeschiedenis 1480-1780 pag. 436-442

- 1 *Hist. Ts.*, IV (1925), 55.
- 2 Roelink, *Moderne Devotie*, 5-43.
- 3 Staël, *De l'Allemagne*, 313.

De Nederlanden van 1493 tot 1555: binnenlandse en buitenlandse politiek pag. 443-491

- 1 De auteurs zijn grote dank verschuldigd aan prof. dr. D.J. Roorda, die hun oorspronkelijke tekst met grote kundigheid op maat heeft gesneden.
- 2 Scheurkogel, *Het Kaas- en Broodspel*, 189-211.
- 3 Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 437.
- 4 Fruin, *De verpondingen*, 144 vlg.
- 5 Prins, *Het faillissement*.
- 6 Voor deze ingewikkelde materie: Van Rompaey, *De Grote Raad*, 465 vlg.; De Smidt en Huussen, *De Grote Raad*, 89-105.
- 7 Over Gelre vooral Struick, *Gelre*. Zie verder over het winnen van nieuwe gebieden in de Nederlanden door Karel V hierna de bijdrage van A.F. Mellink.
- 8 Maximilien d'Autriche, *Lettres*, 277-280.
- 9 De Franse koning kon hopen door Maximiliaan met Milaan beleend te worden: Pirenne, *Histoire*, 66.
- 10 Schanz, *Englische Handelspolitiek*, 28.
- 11 Wellens, *Les états*, 123-159.
- 12 Vgl. C.G. Cruickshank, *The english occupation*.
- 13 Voor Milaan vooral: Chabod, *Lo stato*.
- 14 Walser, *Die spanischen Zentralbehörden*, 125.
- 15 Gorissen, *De invoering*, IX, 190-237; X, 25-57.
- 16 Von Pölnitz, *Jacob Fugger*, 422.
- 17 Carande, *Carlos V*, I, II; idem, *El credito*.
- 18 Walser, *Die spanischen Zentralbehörden*, 143-150.
- 19 Vgl. De Santa Cruz, *Cronica*, I, 2, 291: cap. XXVIII; Sée e.a., *Le XVIe siècle*, 269; Danvilla y Collado, *Historia*, 256.
- 20 Van den Bergh, *Gedenkstukken*, 219 (Karel V aan Margaretha, 9 IV 1519).
- 21 Valvekens, *De inquisitie*, 166.
- 22 Over hem: Noordam-Croes, *Anton van Lalaing*.
- 23 Valvekens, *De inquisitie*, 171-180.
- 24 Pirenne, *Histoire*, 92.
- 25 Noordam-Croes, *Anton van Lalaing*, 67.
- 26 Over Christiaan II in de Nederlanden: Ter Gouw, *Geschiedenis*, IV, 58 vlg. (1525), 204 vlg. (1531 e.v.).
- 27 Hauser, *Le traité*.
- 28 Munier, *Kardinaal*, 122 vlg.; idem, *Uit de correspondentie*, 161-208.
- 29 Gemeentearchief Amsterdam, A. Jacopszoon, *Prothocolle I f° 200 vlg.* (in transscriptie van E. van Bienna), geciteerd door Koenigsberger, *Estates*, 141.
- 30 Brief dd. 30 XI 1530: de Iongh, *Margareta*, 254-255; testament dd. 28 XI 1530: Henne, *Histoire*, IV, 350.
- 31 Baelde, *De collaterale raden*, 23-25; zie over dit onderwerp ook de bijdrage van H. de Schepper, pag. 331-336.
- 32 Gillissen, *Les Phases*, 36-67; 239-290.
- 33 Woltjer, *Dutch privileges*, 23.
- 34 Zie de nota van de Hollandse stadhouder Anton van Lalaing aan Maria van Hongarije en haar reactie daarop aan een *maitre des requêtes* van de Grote Raad, in: Altmeyer, *Histoire*, 207-237.
- 35 Gottschalk, *Stormvloed*, 432 vlg. (1530), 475 vlg. (1532).
- 36 Van der Goes, *Holland*, 362-365.
- 37 Dollinger, *De Hanse*, 398-402; Altmeyer, *Histoire*, 191-246, 262-349; zie ook Häpke, *Die Regierung*.
- 38 Mellink, *De Wederopers*, 362 vlg.; idem, *Amsterdam*; Jansma, *Melchiorieten*.
- 39 Van der Essen, *Les états*, 122-140.
- 40 Gemeentearchief Amsterdam, A. Jacopszoon, *Prothocolle II f° 232* (6-8 april 1536), geciteerd door Koenigsberger, *Estates*, 138; Henne, *Histoire*, 168.
- 41 Formsma, *De landsheerlijke periode*, 183.
- 42 Baelde, *Financiële politiek*, 19, 24.
- 43 Over Karel V en het Schmalkaldisch Verbond vanaf 1540: Hartung, *Karl V.*; Heidrich, *Karl V.*
- 44 Vgl. bij voorbeeld Posthumus, *De uitvoer*.
- 45 Vgl. over de indruk die de oorlogen tegen Gelre en Frankrijk maakte ook Grauwels, *Dagboek*.
- 46 Rosenfeld, *The provincial governors*, 261-262.
- 47 Vgl. over de Franse activiteiten Clemen, *Die Schmalkaldener*.
- 48 Henne, *Histoire*, VIII, 113.
- 49 Petri, *Landschaftliche*, 92-113; Römhild, *Der Kampf*.
- 50 Soly, *Fortificaties*, 191-210.
- 51 Tekst: Dumont, *Corps*, 270 vlg.
- 52 Vgl. Hasenclever, *Die Geheimartikeln*.
- 53 Kannengiesser, *Karl V.*; Lefèvre, *Le vin*, 71-90.
- 54 Roosenboom, *The Scottish staple*; Unger, *Bronnen*, passim; Smit, *Bronnen*, passim.
- 55 Gottschalk, *Stormvloed*, 542 vlg.
- 56 Baelde, *De domeingoederen*.
- 57 Soly, *Economische vernieuwing*, 520-535.
- 58 Lecler, *Les origines*, 119-131.
- 59 Zie voor de voor dit gedeelte gebruikte bronnen en literatuur de literatuuropgave.
- 60 Guenée, *L'occident*.
- 61 Baelde, *Financiële politiek*, 21-22.
- 62 Baelde, *De domeingoederen*, 380-413: opgave van verhoging van salarissen en invoering van nieuwe 'pensioenen' vanaf 1551.
- 63 Bean, *War*, 208.
- 64 Maddens, *De beden*.
- 65 Baelde, *Financiële politiek*, 25-29.
- 66 Wallerstein, *The modern world-system*, 133-191; 347-357. Hoewel Wallerstein zelf een causaal verband legt tussen de economische functie van kerngebieden en het bestaan van sterke natie-staten, wijzen de historische gegevens eerder in de richting die wij vermelden en

die aansluit bij de theorie van
Touraine.

- 67 Touraine, *La société*, 71-75.
- 68 Elias, *Über den Prozess*, 142-159,
222-279.
- 69 Koenigsberger, *Patronage*, 168-169;
De Smidt, *Rechtspreken*, 73-74.
- 70 Baelde, *De domeingoederen*, 352-362,
414 vlg.
- 71 Dhondt, *Bijdrage*, 131-168; Maddens,
De beden, hfdst. VIII en IX.

Territoriale afronding der Nederlanden

pag. 492-505

- 1 Meij, *Gelderland*, 22.
- 2 Struick, *Gelre*, 32 vlg.
- 3 Meij, *Gelderland*, 20 vlg.
- 4 Struick, *Gelre*, 30.
- 5 Formsma, *De landsheerlijke periode*,
173.
- 6 *ibidem*, 175.
- 7 Meij, *Gelderland*, 27 vlg.
- 8 Struick, *Gelre*, 66.
- 9 *ibidem*, 116 vlg.
- 10 Meij, *Gelderland*, 36.
- 11 Huizenga, *Groningen*, 2 vlg.
- 12 Formsma, *De landsheerlijke periode*,
177 vlg.
- 13 Struick, *Gelre*, 247 vlg.
- 14 Huizenga, *Groningen*, 35 vlg.
- 15 Meij, *Gelderland*, 42 vlg.
- 16 Theissen, *Centraal gezag*, 98 vlg.
- 17 *Holland*, 116.
- 18 Huizenga, *Groningen*, 78.
- 19 Meij, *Gelderland*, 57 vlg.
- 20 Rogier, *Geschiedenis*, 154 vlg.
- 21 Huizenga, *Groningen*, 83 vlg.
- 22 Mellink, *De wederdopers*, 16 vlg.
- 23 Cornelius, *Berichte*, 231.
- 24 Mellink, *De wederdopers*, 94 vlg.
- 25 Huizenga, *Groningen*, 88.
- 26 Formsma, *De landsheerlijke periode*,
183.
- 27 Meij, *Gelderland*, 67 vlg.
- 28 Petri, *Landschaftliche*, 216 vlg.
- 29 *ibidem*, 205.
- 30 *ibidem*, 211.
- 31 Heidrich, *Der geldrische Erbfolgestreit*,
94.
- 32 Petri, *Die früheren Habsburger*, 41.
- 33 Jappe Alberts, *Gelderland*, 87.
- 34 Nève, *Het Rijkskamergerecht*, 283 vlg.
- 35 *ibidem*, 213 vlg.
- 36 Van Winter, *De zeven provinciën*, 89.
- 37 Jappe Alberts, *Gelderland*, 83.

Geciteerde bronnen en literatuur

- Abel, W., *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert* (1935).
- Aitzema, Lieuwe van, *Saken van staet en oorlogh I* ('s-Gravenhage 1669).
- Alexandre, P., *Histoire des origines, des développements et du rôle des officiers-fiscaux près les Conseils de Justice dans les anciens Pays-Bas depuis le XVe jusqu'à la fin du XVIIIe siècle* (Mémoires couronnés par l'Académie royale de Belgique, reeks in-8° nr. 45) (Brussel 1891).
- Altmeyer, J.J., *Histoire des relations commerciales et diplomatiques des Pays-Bas avec le nord de l'Europe pendant le XVIe siècle, accompagnée de pièces justificatives inédites* (Parijs-Bonn 1840).
- Ankum, J.A. en J.Th. de Smidt, *Mini-plakaatboek. Zeven van de belangrijkste wetten uit het Oud-Vaderlandse Recht* (Textus minores in usum academicum dl. XXXVII) (Leiden 1968).
- Antheunissen, W., De Raadpensionaris van Holland. Een staatsrechtelijke-historische schets, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 34 (1919) 306-339.
- Arnould, M.-A., *Les dénombrements de foyers dans le comté de Hainaut, XIVe-XVIe siècle* (Kon. commissie voor geschiedenis, reeks in-4°) (Brussel 1956).
- Arnould, M.-A., L'impôt sur le capital en Belgique au XVIe siècle, in: *Le Hainaut économique I* (1946) 17-45.
- Arnould, M.-A., L'impôt direct dans le Tournaisis au début du régime espagnol, in: *Acta historica Bruxellensia. Recherches sur les finances publiques en Belgique I* (Brussel 1967) 249-342.
- Arnould, M.-A., L'impôt dans l'histoire des peuples, in: *De belasting in het raam van stad en staat. Internationaal Colloquium, Spa 6-9.IX.1964. Handelingen* (Pro Civitate Historische uitgaven in-8° nr. 13) (Brussel 1966) 13-26.
- Arnould, M.-A., Les origines du conseil des Finances, in: *Revue du Nord* 54 (1972) 108-109.
- Arnould, M.-A., Prolégomènes à l'étude des finances publiques des Pays-Bas espagnols, in: *Acta historica Bruxellensia. Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique II* (Brussel 1970) 7-23.
- Arnould, M.-A., Les sources financières à l'époque moderne, in: *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België* (H. de Schepper [ed.]) (Brussel 1977) 279-317.
- Auweele, D. van den, Zeerecht, in: *Maritieme geschiedenis der Nederlanden I* (Bussum 1976) 220-226.
- Baelde, M., *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II, 1531-1578. Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw* (Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren, jg. 27 nr. 60) (Brussel 1965).
- Baelde, M., *De domeingederen van de vorst in de Nederlanden omstreeks het midden van de zestiende eeuw, 1551-1559* (Koninklijke commissie voor geschiedenis, reeks in-8°) (Brussel 1971).
- Baelde, M., Edellieden en juristen in het centrale bestuur der zestiende-eeuwse Nederlanden, 1531-1578, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 80 (1967) 39-51.
- Baelde, M., Financiële politiek en domaniale evolutie in de Nederlanden onder Karel V en Filips II, 1530-1560, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 76 (1963) 14-33.
- Baelde, M., Een ingrijpen van de centrale regering in het Groeningeklooster te Kortrijk, 1541, in: *De Leiegouw IV* (1962) 161-167.
- Baelde, M., De kerkelijke subsidies in de Nederlanden onder Karel V, 1532-1555, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 43 (1965) 1243-1271.
- Baelde, M., De kwestie van de 'gemeenschappelijke beurs' in de Geheime Raad onder de landvoogdes Maria van Hongarije, 1531-1555, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden XVIII* (1963) 27-37.
- Baelde, M. en L. van Onckelen, De konsulten van de Geheime Raad in de zeventiende-eeuwse Nederlanden, 1665-1685, in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België XLVI* (1975) 70-95 en 628-649, en XLVII (1976) 53-75.
- Baelde, M. en P. van Peteghem, De Pacificatie van Gent, 1576, in: *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen* (Gent 1976) 1-52.
- Bartier, J., De Bourgondische en Habsburgse centralisatie, in: *Brussel, groei van een hoofdstad* (Antwerpen 1979) 77-90.
- Bartstra, J.S., *Vlootterstel en legeraugmentatie 1770-1780* (Assen 1952).
- Bean, R., War and the birth of the nation state, in: *The Journal of Economic History XXXIII* (1973).
- Beelaerts van Blokland, F., Met gecommiteerden uit den Raad van State op reis in 1691, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 55 (1934).
- Beerman, V.A.M., *Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1672* (Helmond 1946).
- Bergh, L.Ph.C. van den, *Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche geschiedenis III* (Leiden 1847).
- Besluitvorming, De-, vroeger en nu. Tentoonstelling, 15 april-17 mei 1975* (o.l.v. J. Gilissen en H. de Schepper) (Brussel 1975).
- Bigwood, G., *Les impôts généraux dans les Pays-Bas autrichiens. Étude historique de législation financière* (Brussel-Amsterdam 1900).
- Blockmans, W. (ed.), Autocratie ou polyarchie?, in: *Hand. Kon. Comm. Gesch. CXL* (1974).
- Blockmans, W.P., *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen. Regeringen van Maria van Bourgondië en Filips de Schone. 5 januari 1477-26 september 1506 I* (Koninklijke commissie voor geschiedenis, reeks in-4°) (Brussel 1973).
- Blockmans, W.P., Typologie van de volksvertegenwoordiging in Europa tijdens de late middeleeuwen, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 87 (1974) 483-502.
- Blockmans, W.P., *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden, 1384-1506* (Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren jg. 40 nr. 90) (Brussel 1978).
- Blok, P.J., Drie brieven van Samuel Sorbière over den toestand van Holland in 1660, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 22 (1901).
- Blok, P.J., De Financiën van het graafschap Holland, in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 3de reeks III (1886) 36-130.
- Bolsée, J., *Inventaire des archives des conseils et sièges d'Amirauté* (Tongeren 1932).
- Bonenfant, P., A propos des 'placards' de Charles Quint, in: *Miscellanea in honorem Alberti de Meyer II* (Leuven 1946) 781-790.
- Boogman, J.C., De raison d'état-politicus Johan de Witt, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 90 (1975).
- Boumans, R., De ambtenaren. Wethouders en stedelijke funk-

- tionarissen in de 16de, 17de en 18de eeuw, in: *Flandria nostra* V (Antwerpen 1960) 395-424.
- Boumans, R., *Het Antwerps stadsbestuur vóór en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden* (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de faculteit van de letteren en wijsbegeerte, nr. 135) (Brugge 1965).
- Bousse, A., De verhoudingen tussen Antwerpen en het platteland, in: *De Brabantse stad. Vierde colloquium, Brussel, 29-30 maart 1974* (Bijdragen tot de Geschiedenis, 58e jg. 1975) 139-148.
- Brants, V., *La Belgique au XVIIe siècle. Albert et Isabelle, Etudes d'histoire politique et sociale* (Leuven-Parijs 1910).
- Brants, V., *La faculté de droit de l'Université de Louvain à travers cinq siècles. Étude historique* (Brussel-Parijs z.j. [1917]).
- Brokkaar-Molhoek, A.J., *De besluitvorming in het proces tegen Lamoraal, graaf van Egmont* (Amsterdam 1978, onuitgegeven doctoraal scriptie).
- Brouwers, D.D., *Les 'aides' dans le comté de Namur au XVIe siècle* (Namen 1921).
- Brouwers, D.D., *Les aides et subsides dans le comté de Namur au XVIe siècle* (Namen 1934).
- Bruijn, J.R., *De admiraliteit van Amsterdam in rustige jaren 1713-1751* (Amsterdam 1970).
- Buch, J. m.m.v. P. Smeets en M. Stroobant, Représentation et députation en Belgique du XIIIe au XVIe siècle, in: *Standen en Landen XXXVII* (1965) 27-46.
- Buntinx, J., *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen* 9 dln. (Brussel 1964-1979).
- Buntinx, J., De Raad van Vlaanderen, in: *Consilium Magnum. Colloquium, Brussel/Mechelen 8-9.XII.1973* (Brussel 1977) 187-197.
- Bussemaker, Th. Lijst van ambten ter begeving staande van burgemeesteren van Amsterdam in 1749, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 28 (1907).
- Bussemaker, Th. Een memorie over de Republiek uit 1728, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 30 (1909).
- Bussemaker, Th., Uittreksels uit de brieven van D'Affry aan de Franse regeering (december 1755-mei 1762), in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 27 (1906).
- Buyten, L. van, Bureaucratie en bureaucratisering in de lokale besturen der Zuidelijke Nederlanden, 16e tot 18e eeuw, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90 (1977) 503-523.
- Buyten, L. van, Politieke en administratief-technische aspecten van het stedelijk financieelwezen in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de XVIIe en XVIIIe eeuw, in: *Federatie van de kringen voor oudheidkunde en geschiedenis van België. Handelingen van het XLIIe congres gehouden te Mechelen 3-6.IX.1970* II (Mechelen 1971) 256-266.
- Caenegem, R.C. van, *Over koningen en bureaucraten. Oorsprong en ontwikkeling van de hedendaagse staatsinstellingen* (Amsterdam-Brussel 1977).
- Carande, R., *Carlos V y sus banqueros I: La vida económica de España en una fase de su hegemonía, 1516 hasta 1556; II: La hacienda real de Castilla* (Madrid 1943, 1949).
- Carande, R., *El credito de Castilla en el precio de la política imperial* (Madrid 1949).
- Carleton, Dudley, *Letters during his embassy in Holland from January 1615/16 to December 1620* (Londen 1780³).
- Carter, C.H., Belgian 'autonomy' under the archdukes, 1598-1621, in: *The journal of Modern History* 36 (1964) 245-259.
- Cauchies, J.M., Le Grand Conseil des ducs de Bourgogne, le Parlement de Malines et les 'terres de débat' (Lessines-Flobecq). A propos de publications récentes, in: *Cercle royal d'histoire et d'archéologie d'Ath et de la région et musée Athois. Bulletin* VIII nr. 40 (1974) 346-350.
- Cauchies, J.M., La terminologie dans les ordonnances des ducs de Bourgogne, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 53 (1975) 402-418.
- Cauwenberghe, E. van, Bijdrage tot de financieel-economische evolutie van een vorstelijk domein, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge* 107 (1970-1971) 250-268.
- Chabod, F., *Lo stato di Milano nella prima metà del secolo XVI*. (Rome z.j. [1954]).
- Cerutti, F.F.X., De schepenbank in de Brabantse stad en de overdracht en bezwaring van onroerende goederen, in: *De Brabantse Stad. Verslag tweede colloquium Breda 23-24 november 1968* (Historische sectie van het provinciaal genootschap van kunsten en wetenschap in Noord-Brabant) ('s-Hertogenbosch 1969) 47-87.
- Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen* II: 1504-1531 door S.Th.E. Brekelmans, E. Schreuder en C.L. Verkerk (o.l.v. J.Th. de Smidt, E.I. Strubbe en J. van Rompaey) (Utrecht-Brussel 1971); III: 1531-1541 door S.Th. Brekelmans, J.M.I. Koster-van Dijk en C.L. Verkerk, m.m.v. Ch. Coppens en L.J.J. Huijbregts (o.l.v. J.Th. de Smidt en J. van Rompaey) (Utrecht-Brussel 1979); IV: 1541-1551 door R. van Answaarden, L.J.J. Huijbregts, A.H. Huussen jr., J.M.I. Koster-van Dijk en H. de Schepper (o.l.v. J.Th. de Smidt en J. van Rompaey) (Utrecht-Brussel ter perse).
- Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen* I: 1465-1504 door M.J. Abeling, J.C. Andries en J. van Rompaey (o.l.v. J.Th. de Smidt en E.I. Strubbe) (Utrecht-Brussel 1966).
- Claes, F., De benaming van onze taal in woordenboeken en andere vertaalwerken uit de zestiende eeuw, in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* LXXXVI (1970) 288-301.
- Claessens, P., Promotion aux prelatures abbatiales dans l'ancienne Belgique, in: *Revue catholique* nieuwe reeks 21ste jg. (1879) 127-140 en 465-480.
- Clemen, O., Die Schmalkaldener und Frankreich im Mai 1543, in: *Archiv für Reformationsgeschichte* XXXVII (1940).
- Cloet, M., Het streven van de geestelijkheid naar gelijkberechtiging met de Vier Leden van Vlaanderen, 1591-1598, in: *Standen en Landen LVIII* (1972) 1-73.
- Cockshaw, P., Les textes monétaires imprimés sous le règne de Philippe le Beau, 1482-1506, in: *Drukkerijen en papiermolen in stad en land van de 14de tot de 16e eeuw. Economische en sociale aspecten* (Historische uitgaven Pro Civitate, reeks in-8° nr. 43) (Brussel 1976) 165-194.
- Coenen, D., Une pratique de chancellerie en usage sous Charles Quint. La 'bourse commune' des secrétaires attachés aux conseils de gouvernement central des Pays-Bas, in: *Contributions à l'histoire économique et sociale* VII (Brussel 1976) 55-95.
- Coopmans, J., De onderlinge rechtsverhoudingen van 's-Hertogenbosch en het platteland vóór 1629, in: *De Brabantse stad. Vierde Colloquium, Brussel 29-30 maart 1974* (Bijdragen tot de Geschiedenis, 58e jg. 1975) 73-115.
- Cornelius, C.A., Berichte der Augenzeugen über das münsterische Wiedertäuferreich, in: *Die Geschichtsquellen des Bisthums Münster* 2 (Münster 1853).
- Craeybeckx, J., Alva's tiende penning, een mythe?, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 76 (1962) 10-42.
- Craeybeckx, J., Aperçu sur l'histoire des impôts en Flandre et en Brabant au cours du XVIe siècle, in: *Revue du Nord* XX nr. 114 (1947) 87-108.
- Craeybeckx, J., De Staten van Vlaanderen en de gewestelijke financiën in de XVIe eeuw. Het verzet tegen Alva's Tiende Penning, in: *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* nieuwe reeks IV afl. 2 (1944-1950) 78-119.
- Craeybeckx, J., La portée fiscale et politique du 1000 denier du duc d'Albe, in: *Acta historica Bruxellensia. Recherches sur l'histoire des finances publiques* I (Brussel 1967) 343-374.
- Cruikshank, C.G., *The english occupation of Tournai (1513-1519)* (Oxford 1971).
- Danner, H.S., De waterschappen in Noord-Holland tot de tweede helft van de 20ste eeuw en hun archieven, in: *Nederlands Archiefblad* 82e jg. (1978) 139-152.
- Danvilla y Collado, M., Historia critica y documentada de las comunidades de Castilla, in: *Memorial histórico español*

- XXXVII (Madrid 1896).
- Dehaisnes en J. Finot, *Inventaire sommaire des Archives Départementales antérieures à 1790. Nord. Archives civiles reeks B: Chambres des comptes à Lille IV-VIII* (Rijssel 1881-1895).
- Delfos, L., *Die Anfänge der Utrechter Union, 1577-1587. Ein Beitrag zur Geschichte der niederländischen Erhebung, insbesondere zu deren Verfassungsgeschichte* (Historische Studien nr. 375) (Berlijn 1941).
- Demey, D., *De historische twee-eenheid der Nederlanden. Bestendige kloof in toenadering* (Nijmegen-Brugge 1978).
- Deursen, A.Th. van, *Resolutiën der Staten-Generaal. Nieuwe reeks 1610-1670 I* ('s-Gravenhage 1971).
- Devos, J.P., *Les chiffres de Philippe II, 1555-1598, et du Despacho Universal durant le XVIIe siècle* (Koninklijke commissie voor geschiedenis reeks in-4*) (Brussel 1950).
- Dhondt, J., Bijdrage tot de kennis van het financieuzen der Staten van Vlaanderen XVIe en XVIIe eeuw, in: *Standen en Landen LXIX* (Heule 1977).
- Dhondt, J., *Estates or powers. Essays in parliamentary history of the southern Netherlands from the XIIth to the XVIIIth century* (W. Blockmans [ed.], *Standen en Landen LXIX*) (Heule 1977).
- Dierickx, M., *Documents inédits sur l'erection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas, 1521-1570*, 3 dln. (Koninklijke commissie voor geschiedenis, reeks in-8*) (Brussel 1960-1962).
- Dievoet, G. van, De rechtshistorische benadering van de geschiedenis van de schepenbanken in de Zuidelijke Nederlanden in de Nieuwe Tijd, in: *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België* (H. de Schepper [ed.]) (Brussel 1977) 137-146.
- Doelman, F., Oude en nieuwe problemen om de Zeventien Nederlanden, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 39 (1971) 273-287.
- Dolk, Th.F.J.A., *Geschiedenis van het hoogheemraadschap Delfland* ('s-Gravenhage 1939).
- Dollinger, Ph. *De Hanse, Opkomst, bloei en ondergang van een handelsverbond* (Utrecht-Antwerpen 1967).
- Douxchamps-Lefèvre, C., Le conseil de Namur au début des temps modernes, XVIe-XVIIe siècles, in: *Annales de la société archéologique de Namur* LIII (1965) 117-167.
- Douxchamps-Lefèvre, C., *Inventaire analytique des enquêtes judiciaires du conseil de Namur*, dln. 1-2 (Brussel 1966-1967).
- Douxchamps-Lefèvre, C., Note sur le ressort de la juridiction d'appel du Grand Conseil de Malines au XVe en XVIe siècles, in: *Consilium Magnum. Colloquium, Brussel-Mechelen 8-9.XII.1973* (Brussel 1977) 311-317.
- Douxchamps-Lefèvre, C., *Les procureurs généraux du conseil de Namur sous le régime autrichien. Leur action en matière politique* (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie 4e reeks nr. 22) (Leuven 1961).
- Douxchamps-Lefèvre, C., Les structures des archives des conseils de Justice dans les Pays-Bas méridionaux durant l'époque moderne, in: *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België* (H. de Schepper [ed.]) (Brussel 1977) 262-278.
- Dumont, J., *Corps universel diplomatique du droit des gens* IV.2 (Amsterdam 1726).
- Eijken, E.D., De Staten in wording, in: *In alle Staten. Vierhonderd jaar provinciaal bestuur van Overijssel* (Zwolle z.j. [1978]).
- Elias, H.J., *Kerk en Staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering der aartsbisschoppen Albrecht en Isabella, 1598-1621* (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie 2de reeks nr. 22) (Antwerpen-Leuven 1931).
- Elias, Johan E., *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795 I* (Haarlem 1903).
- Elias, N. *Über den Prozess der Zivilisation I* (Bazel 1939).
- Essen, L. van der, Les États Généraux de 1534-1535 et le projet de confédération défensive des provinces des Pays-Bas présenté par Marie de Hongrie au nom de Charles-Quint, in: *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller, 1863-1913 II* (Leuven-Parijs 1914) 122-140.
- Essen, L. van der en G.J. Hoogewerff, *De historische gebondenheid der Nederlanden* (Brussel 1944).
- Fèbvre, L., *Philippe II et la Franche-Comté. Étude d'histoire politique, religieuse et sociale* (Parijs 1911).
- Feenstra, R., A quelle époque les Provinces-Unies sont-elles devenues indépendantes en droit à l'égard du Saint Empire?, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 20 (1952) 30-63 EN 182-218.
- Finot, *Inventaire Lille* (zie Dehaisnes).
- Fockema Andreae, S.J., *Bijdragen tot de Nederlandsche Rechtsgeschiedenis IV: Hoofdstukken uit de geschiedenis van rechtsmacht en rechtsvorming* (Haarlem 1900).
- Fockema Andreae, S.J., *Overzicht van de Nederlandse waterschapsgeschiedenis* (Leiden 1952).
- Formisma, W.J., De landsheerlijke periode, in: *Historie van Groningen. Stad en Land* (Groningen 1976).
- Foucart, J., *Une institution baillivale française en Flandre. La gouvernance du souverain bailliage de Lille-Douai-Orchies, Mortagne et Tournais* (Bibliothèque de la société d'histoire du droit des pays flamands, picards et wallons XII) (Rijssel 1937).
- Fourrez, L., *Le droit héraldique dans les Pays-Bas catholiques* (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie 2e reeks nr. 25) (Brussel-Leuven 1932).
- Franken, M.A.M., *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684* (Groningen 1966).
- Frederichs, J., Le Grand Conseil ambulatoire des ducs de Bourgogne et des archiducs d'Autriche, 1446-1504; contribution à l'étude du droit public des Pays-Bas au XVe siècle, in: *Bulletin de la commission royale d'histoire* 4de reeks 17 (1890) 423-499, en 5de reeks 1 (1892) 79-90.
- Fruin, R., *De provincie Zeeland en hare rechterlijke indeeling vóór 1795* (Uitgave van het Zeeuwsch genootschap der wetenschappen) (Middelburg 1933).
- Fruin, R., De verpondingen van 1496 en 1515 en haar voorbereiding, in: Robert Fruin, *Verspreide Geschriften VI* ('s-Gravenhage 1902).
- Fruin, R. en H.T. Colenbrander, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* ('s-Gravenhage 1922).
- Fruin, R. en G.W. Kernkamp, *Brieven van Johan de Witt 1650-1672 I, II* (Amsterdam 1906).
- Gachard, L.P. *Actes des États Généraux de 1632* (Brussel 1853).
- Gachard, L.P., *Correspondance de Philippe II d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas, 1558-1577 V* (Commission royale d'histoire reeks in-4*) (Brussel 1879).
- Gachard, L.P., *Les États Généraux de 1600* (Brussel 1849).
- Gachard, L.P., A. Pinchart en H. Nelis, *Inventaire des archives des Chambres des Comptes*, 6 dln. (Brussel 1837-1931).
- Gaillard, A., *Le conseil de Brabant. Histoire, organisation, procédure*, 3 dln. (Brussel 1898-1902).
- Gaillard, A., *Inventaire des registres mémoriaux du Grand Conseil de Malines*, 2dln. (Brussel 1900-1903).
- Gelder, H.A. Enno van, Enkele aantekeningen van Corn. Pieterszn. Hooft omtrent de staten van oorlog van 1601 en 1602, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 46 (1925).
- Gelder, H.A. Enno van, *De Nederlandse Staten en het Engels parlement in verzet tegen vorstenmacht en gevestigde kerk* (Mededelingen van de Kon. Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren jg. 22 nr. 5). (Brussel 1960).
- Gelder, H.A. Enno van, De vrede van Gent, 8 november 1576, in: *Historische opstellen aangeboden aan J. Huizinga* (Haarlem 1948) 84-117.
- Gelder, H.A. Enno van en M. Hoc, *Les monnaies des Pays-Bas Bourguignons et Espagnols, 1434-1713* (Amsterdam 1960).
- Gerbenzon, P., Veranderingen in het recht en de rechtswetenschap bij de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 87 (1972) 26-43.
- Gerbenzon, P. en N.E. Algra, *Voortgang des Rechtes. De ontwikkeling van het Nederlandse Recht tegen de achtergrond van de Westeuropese Cultuur* (Groningen 1972).

- Gerretson, C. en P. Geyl, *Briefwisseling en aantekeningen van Willem Bentinck, heer van Rhoon I* (Utrecht 1934).
- Geschiedkundige Atlas van Nederland. De Boergondische tijd*, met aantekeningen van P.J. Blok en A.A. Beekman ('s-Gravenhage 1915).
- Geschiedkundige Atlas van Nederland. De Zeventien Provinciën in 1955*, met aantekeningen van P.J. Blok en A.A. Beekman ('s-Gravenhage 1917).
- Ghêret, D., Le produit des licentes et autres impôts sur le commerce extérieur dans les Pays-Bas espagnols, 1585-1621, in: *Acta historica Bruxellensia. Recherches sur les finances publiques en Belgique II* (Brussel 1970) 43-122.
- Gilissen, J., Essai statistique de la législation en Belgique de 1507 à 1794, in: *Revue du Nord XL* nr. 158 (1958) 431-435.
- Gilissen, J., Les États Généraux des Pays de par-deça, 1464-1632, in: *Standen en Landen XXXIII* (1965) 261-321.
- Gilissen, J., De Grote Raad van Mechelen. Historisch overzicht, in: *Miscellanea Consilii Magni, ter gelegenheid van twintig jaar werkgroep Grote Raad van Mechelen* (Verzamelen en bewerken van jurisprudentie van de Grote Raad, o.l.v. J.Th. de Smidt) (Amsterdam 1980) 13-43.
- Gilissen, J., Loi et coutume. Esquisse de l'évolution des sources du droit en Belgique du XIIe du XXe siècle, in: *Revue de Droit International en de droit comparé* 39ste jg. afl. 2 (1962) 1-40.
- Gilissen, J., Oprichting en ontwikkeling van het Parlement/De Grote Raad van Mechelen, in: *Consilium Magnum, Colloquium Brussel/Mechelen 8-9.XII.1973* (Brussel 1977) 11-24.
- Gilissen, J., Les phases de la codification et de l'homologation des coutumes dans les XVII Provinces des Pays-Bas, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 18 (1950) 36-67 en 239-290.
- Gilissen, J., A propos de la réception du droit romain dans les provinces méridionales des Pays de par-deça aux XVIe et XVIIe siècles, in: *Revue du Nord XL* nr. 157 (1958) 259-269.
- Girard d'Albissin, N., *Genèse de la frontière franco-belge. Les variations des limites septentrionales de la France de 1659 à 1789* (Bibliothèque de la société d'histoire du droit des pays flamands, picards en wallons XXVI) (Parijs 1970).
- Godding, Ph., Les conflits à propos des lettres échevinales des villes brabançonnnes, XVe-XVIIIe siècles, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis XXII* (1954) 308-353.
- (Bijdragen tot de Geschiedenis 58e jg. 1975) 117-137.
- Godding, Ph., La distinction entre droit public et droit privé dans les Pays-Bas méridionaux avant 1800, in: *Rapports belges au VIIe congrès international de droit comparé, Uppsala, 6-13 août 1966* (Brussel 1966) 1-24.
- Godding, Ph., Impérialisme urbain ou auto-défense: le cas de Bruxelles, 12e-18e siècles, in: *De Brabantse stad. Vierde colloquium Brussel 29-30 maart 1974* (1975) 117-137.
- Godding, Ph., L'interprétation de la 'loi' dans le droit savant médiéval et dans le droit des Pays-Bas méridionaux, in: *L'interprétation en droit. Approche pluridisciplinaire* (Publications des Facultés universitaires Saint-Louis nr. 13) (Brussel 1978) 443-483.
- Goes, A. van der (ed.), *Holland onder de regering van Keizer Karel V; en gedurende het bestier van Philips II I.2* (Amsterdam 1791).
- Goris, J.M., Het beheer der stedelijke financiën te Herenthals tijdens de 17de eeuw, in: *Taxandria. Tijdschrift van de koninklijke geschied- en oudheidkundige kring van de Antwerpse Kempen* nieuwe reeks dl. 36 (1964) 169-203.
- Goris, J.M., De stadsfinanciën te Herenthals tijdens de 17de en 18de eeuw, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 59 (1976) 3-24.
- Gorissen, P., De dossiers van de prelaatsbenoemingen in de Nederlanden, archiveconomisch gezien, in: *Archives, bibliothèques et musées de Belgique XXVI* (1955) 146-180.
- Gorissen, P., De invoering van het vorstelijke benoemingsrecht in de Nederlandse abdijen onder Karel V, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 9 (1955) 190-237; 10 (1956) 25-57.
- Gottschalk, M.K.E., *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen II: Van het begin der 15e eeuw tot de inundaties tijdens de Tachtigjarige Oorlog* (Sociaal geografische studies nr. 3) (Assen 1958).
- Gottschalk, M.K.E., *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland II: De periode 1400-1600* (Assen 1975).
- Gouw, J. ter, *Geschiedenis van Amsterdam*, 8 dln. (Amsterdam 1879-1893).
- Gouw, J.L. van der, *Het ambacht Voorschoten* (Voorburg 1956).
- Graft, C. van der, *Middelnederlandsche Historieliederen* (Arnhem 1968).
- Grauwels, J. (ed.), *Dagboek van de gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munsters, 1529-1545* (Assen 1972).
- Greve, H.E., Het ambt en de instructies van de raadpensionaris, in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 4de reeks 2de jg. (1902) 367-390.
- Griziotti-Kretschmann, J., *Il problema del trend secolare nelle fluttuazioni dei prezzi* (1935).
- Groot, A.J. de, Datenverarbeitung bei der Rezeptionsgeschichte, in: *Miscellanea Consilii Magni ter gelegenheid van twintig jaar werkgroep Grote Raad van Mechelen* (Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad, o.l.v. J.Th. de Smidt, nieuwe reeks nr. 4) (Amsterdam 1980) 159-169.
- Groote, H.L.V., *De zeeassurantie te Antwerpen en te Brugge in de zestiende eeuw* (Antwerpen 1975).
- Guenée, B., L'occident aux XIVe et XVe siècles. Les états (Parijs 1971).
- Haas, J.A.K., *De verdeling van de Landen van Overmaas, 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied* (Maaslandse monografieën 27) (Assen 1978).
- Haegendoren, M. van, *Inventaris van het archief van den drossaard van Brabant van en den provoost-generaal van het Hof van de Nederlanden* (Brussel 1949).
- Haegendoren, M. van, Inventaire des archives de la Foresterie de Brabant, in: *Travaux du cours pratique d'archivéconomie donné pendant les années 1928-1931 par J. Cuvelier* (Tongeren 1932) 25-50.
- Haegendoren, M. van en E. Sabbe, Inventaire des archives de la Vénérie du Brabant en du Consistoire de la Trompe, in: *Travaux du cours pratique donné pendant les années 1928-1931 par J. Cuvelier* (Tongeren 1932) 1-24.
- Hambye, Ed., *L'aumônerie de la flotte de Flandre au XVIIe siècle, 1623-1662* (Leuven-Parijs 1967).
- Häpke, R., *Die Regierung Karls V. und der europäischen Norden* (Lübeck 1914).
- Harsin, P., L'alliance de la principauté de Liège avec les Pays-Bas au XVIe siècle, in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 7 (1928) 1415-1452; 8 (1929) 93-125.
- Harsin, P., *Études critiques sur l'histoire de la principauté de Liège, 1477-1795 III: Politique extérieure et défense nationale au XVIe siècle, 1538-1610* (Luik 1959).
- Harsin, P., Les finances publiques belges sous l'Ancien Régime, in: *Histoire des finances publiques en Belgique I* (Brussel-Parijs 1950) 1-23, en in: Harsin, P., *Recueil d'études* (Luik 1970) 335-352.
- Harsin, P., *La principauté de Liège* (Luik 1957).
- Hartung, F., *Karl V. und die deutschen Protestanten, 1540-1555* (Halle 1911).
- Hasenclever, A., Die Geheimartikel zum Frieden von Grépy, in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte XLV* (1926).
- Hasquin, H., Sur l'administration du commerce dans les Pays-Bas méridionaux au XVIIe et XVIIIe siècles, in: *Revue d'histoire moderne et contemporaine XX* (1973) 430-443.
- Hasquin, H., Le 'concordat' douanier de 1600 et l'origine des douanes entre provinces, in: *Mémoires et publications de la société des sciences, des arts et des lettres du Hainaut* 80 (1966) 71-84.
- Hauser, H., *Le traité de Madrid et la cession de la Bourgogne à Charles-Quint* (Dijon 1912) (*Revue Bourguignonne XXII*).
- Hazewinkel, H.C., *Geschiedenis van Rotterdam I* (Zaltbommel 1974).
- Heidrich, P., Der geldrische Erbfolgestreit 1537-1543, in: *Beiträge zur deutschen Stadt- und Territorialgeschichte* 1, 1 (Kassel 1896).
- Heidrich, P., *Karl V. und die deutschen Protestanten am Vorabend des Schmalkaldischen Krieges, 1541-1546* (Frankfurt am Main 1911, 1912) (Fränkische historische Forschungen 5, 6).
- Henne, A., *Histoire du règne de Charles Quint en Belgique*, 10 dln. (Brussel 1858-1860).
- Herwaarden, J. van, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over*

- de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen, ca. 1300-ca. 1550 (Assen-Amsterdam 1978).
- Heynsbergen, P. van, Het openbaar ministerie in zijn geschiedkundige ontwikkeling, in: *Verspreide opstellen* (Amsterdam 1929) 266-292.
- Hirschauer, Ch., *Les États d'Artois de leurs origines à l'occupation Française, 1340-1640* 2 dln. (Parijs-Brussel 1923).
- Hobsbawm, E.J., The general crisis of the European economy in the 17th century, in: *Past and Present* 5 (1954) 33-53; 6 (1954) 44-65.
- Hoc, M., Le monnayage de Philippe II en Flandre, in: *Revue belge de numismatique et de sigillographie* 77 (1925) 7-44 en 142-162.
- Holland onder de regeering van keizer Karel den Vijfden . . . 1 (Amsterdam 1791).
- Hommerich, L. van, Le caractère fédéral des États du duché de Limbourg et des autres Pays d'Outre-Meuse, in: *Standen en Landen XV* (1958) 65-71.
- Hommerich, L. van, Gouvernés et gouvernants dans le duché de Limbourg et les autres pays d'Outre-Meuse, in: *Standen en Landen XXXIII* (1965) 109-116.
- Hommerich, L. van, Standengroepering van Limburg-Overmaas in zijn Statencolleges, 14e-15e eeuw, in: *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde* XC (1971) 99-112.
- Houtte, J.A. van, Quantitative Quellen zur Geschichte des Antwerpener Handel in 15. und 16. Jahrhundert, in: *Beiträge zur Wirtschafts- und Stadtgeschichte. Festschrift für Hektor Ammann* (Wiesbaden 1965) 193-204.
- Houtte, J.A. van, *Sociale en economische geschiedenis van de Lage Landen* (Zeist-Antwerpen 1964).
- Huizenga, K., *Groningen en de Ommelanden onder de heerschappij van Karel van Gelder 1514-1536* (Groningen-Den Haag 1925).
- Immink, P.W.A., *De wording van staat en souvereiniteit in de Middeleeuwen. Een rechtshistorische studie in het bijzonder met betrekking tot het Nedersticht* (Utrecht 1942).
- Iongh, J. de, *Margareta van Oostenrijk* (Amsterdam 1941).
- Jamees, (A.), *Inventaris van het archief van de Raad van Beroerten* (Brussel 1958).
- Jansma, L.G., *Melchiorieten, Munstersen, en Batenburgers. Een sociologische analyse van een millennialistische beweging uit de zestiende eeuw* (Buitenpost 1977).
- Janssens, P., L'échec des tentatives de soulèvement aux Pays-Bas sous Philippe IV, 1621-1665, in: *Revue d'histoire diplomatique*, bijz. nr.: *La crise européenne du XVIIe siècle. Colloque de l'Institut d'histoire de l'Université de Picardie. Chantilly, sept. 1977* (1978) 1-20.
- Janssen de Limpens, K.J.Th., *Rechtsbronnen van het Hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze* (Werken der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht nr. 1) (Bussum 1977).
- Japikse, N., *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck* Eerste gedeelte, I ('s-Gravenhage 1927).
- Japikse, N., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576-1609 IX, X* ('s-Gravenhage 1930).
- Japikse, N., De Staten-Generaal van 1576, in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 5e reeks 3de jg. ('s-Gravenhage 1916) 1-39.
- Jappe Alberts, W., Gelderland van 1543-1566, in: *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975).
- Jappe Alberts, W., *Geschiedenis van Gelderland* ('s-Gravenhage 1966).
- Jappe Alberts, W., *Geschiedenis van de beide Limburgen* (Assen 1974).
- Jappe, Alberts, W., *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid* (Maaslandse monografieën 24) (Assen 1978).
- Jappe Alberts, W., *De Staten van Gelre en Zutphen* (Bijdragen van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht XXII) (Groningen 1956).
- Jodogne, O., *Inventaire des archives des chambres suprêmes des douanes et de la judicature de Bruxelles* (Tongeren 1937).
- Joosen, H., Gouvernés et gouvernants dans la seigneurie de Malines, in: *Standen en Landen XXXIII* (1965) 117-123.
- Jorissen, Th., *Memoriën van mr. Diderik van Bleyswijk 1734-1755* (Utrecht 1887).
- Journal van Constantijn Huygens den zoon, van 21 October 1688 tot 2 September 1696 I* (Utrecht 1876).
- Kannengieter, P. Karl V. und Maximilian Egmont, Graf von Buren (Freiburg im Breisgau 1895).
- Kappen, O. Moorman van, J. Korff en O.W.A. Baron van Verschuer, *Tieler- en Bommelerwaarden, 1327-1977. Grepen uit de geschiedenis van 650 jaar waterstaatszorg in Tielerwaard en Bommelerwaard* (Tiel-Zaltbommel 1977).
- Kauch, P., Le trésor de l'Epargne, création de Philippe le Beau, in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 11 (1932) 703-719.
- Kerhuel, M., *Les mouvements de longue durée des prix* (1935).
- Kernkamp, G.W., Memorie van Nanning Keyser betreffende de gebeurtenissen van het jaar 1650, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 18 (1897).
- Kieft, C. van de, De Staten-Generaal in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdvak, 1464-1555, in: *500 Jaren Staten-Generaal in de Nederlanden* (Assen 1964) 1-27.
- Kluit, A., *Historie der Hollandsche Staatsregering tot aan het jaar 1795 III* (Amsterdam 1803).
- Koenigsberger, H.G., *Patronage and bribery during the reign of Charles V*, in: *Album E. Lousse* (Leuven-Parijs 1961).
- Koenigsberger, H.G., *Estates and revolutions. Essays in early modern european history* (Ithaca-Londen 1971).
- Korte notitie van 't geene gebeurt is bij occasie van 't afsterven van de heer Boudaen, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 5 (1882).
- Koster-van Dijk, J.M.I., *Gooilanders voor de Grote Raad, 1470-1572* (Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad, o.l.v. J.Th. de Smidt nieuwe reeks nr. 3) (Amsterdam 1979).
- Krämer, F.J.L., Bijdrage tot de geschiedenis der omwenteling in 1747 en 1748 te Rotterdam en te Amsterdam, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 23 (1902).
- Krämer, F.J.L., De gebeurtenissen op den Amsterdamschen doelen in 1748 verhaald door een doelist, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 26 (1905).
- Krämer, F.J.L., *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek (1747-1787) I* (Amsterdam 1901).
- Krämer, F.J.L., Journalen van den stadhouder Willem II uit de jaren 1641-1650, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 27 (1906).
- Labande-Majlfert, J., *Trois Traités de Paix 1492-1493, in: Le Moyen Âge LX* (1954).
- Lademacher, H., *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte der Niederlande* (Bonn 1958).
- Lameere, E., L'origine du conseil des Finances des anciens Pays-Bas, in: *Fédération de archéologique et historique de Belgique. Annales du XIe congrès, Malines 1897* (1898) 425-438.
- Lasonder, L.W.A.M., *Bijdrage tot de geschiedenis van de hooge vierschaar in Zeeland* ('s-Gravenhage 1909).
- Laurent, Ch., J. Lameere, H. Simont, Ch. Terlinden en J. Bolsée (eds.), *Recueil des ordonnances des Pays-Bas* 2de reeks: 1506-1700 I-VIII (Brussel 1893-1978).
- Lecler, Joseph, Les origines et le sens de la formule Cujus regio ejus religio, in: *Recherches de science religieuse XXXVIII* (1960).
- Lefèvre, J., La correspondance des gouverneurs-généraux à l'époque espagnole, in: *Archives, bibliothèques et musées de Belgique XXI* (1950) 28-55.
- Lefèvre, J., *Correspondance de Philippe II d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas* dln. 1 en 2 (Commission royale d'histoire reeks in-4°) (Brussel 1940-1953).
- Lefèvre, J., *Documents concernant le recrutement de la haute*

- magistrature dans les Pays-Bas sous le régime espagnol, 1555-1700* (Kon. commissie voor geschiedenis reeks in-8°) (Brussel 1975).
- Lefèvre, J. en P., *Inventaire des archives du conseil des Finances* (Gembloers 1938).
- Lefèvre, J., *La secrétairerie d'État et de Guerre sous le régime espagnol, 1594-1711* (Académie royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques. Mémoires couronnés in-8° 2de reeks nr. 36) (Brussel 1934).
- Lefèvre, P., Le 'vin de l'etrier... et de la mort'. Récit des derniers moments de Maximilien de Buren, grand capitaine de Charles Quint († 1548), par un témoin oculaire, in: *Handelingen der koninklijke commissie voor geschiedenis CXXXV* (1969).
- Lemmink, F.H.J., *Het ontstaan van de Staten van Zeeland en hun geschiedenis tot het jaar 1555* (Roosendaal 1951).
- Linden, H. van der, *Zeventuig. Waterschap en waterschapsrecht in beknopt historisch perspectief* (Oegstgeest 1978).
- Lis, C. en H. Soly, *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe* (Hassocks 1979).
- Lonchay, H., Les Archives de Simancas au point de vue de l'histoire des Pays-Bas au XVIIIe siècle, in: *Bulletin de la commission royale d'histoire LXXVI* (1907) pag. XIII-LV.
- Lonchay, H., *La rivalité de la France et de l'Espagne aux Pays-Bas, 1635-1700. Etude d'histoire diplomatique et militaire* (Mémoires couronnés et autres mémoires, publiés par l'académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique reeks in-8° nr. 54) (Brussel 1896).
- Lonchay, H., Le serment de fidélité prêté par les Belges à Philippe III en 1616, in: *Mélanges P. Fréderique* (Brussel 1904) 311-317.
- Lousse, E., Les États du pays et duché de Brabant, in: *Standen en Landen XXXIII* (1965) 5-13.
- Lousse, E., De Staten van Brabant tot het einde van de XVe eeuw. De Prelaten in: *Vriendenboek Dr. G. Renson* (1979) 97-103.
- Maddens, K., Het verschil tussen de 'Pointinghe' en de 'Zettinghe', voornamelijk in het Brugse Vrije, tijdens de periode 1515-1550, in: *Standen en Landen XLIV* (Brussel 1968) 31-58.
- Maddens, N., *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van keizer Karel V.* (Standen en Landen LXXII) (Heule 1978).
- Maddens, N., Zestiende-eeuwse fiskale bronnen ter bestudering van de sociaal-ekonomische toestanden op het Vlaamse platteland, in: *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek* (Brussel 1972) 21-28.
- Maes, L.Th., Die drei grossen europäischen Strafgesetzbücher des 16. Jahrhunderts. Eine vergleichende Studie, in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Germanistische Abteilung* 94ste jg. (1977) 207-217. Herdruk in: *Recht heeft vele significatie. Rechtshistorische opstellen van Prof. Dr. L.Th. Maes* (Brussel 1979) 325-337.
- Maes, L.Th., *Vijf eeuwen strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden* (Antwerpen-'s-Gravenhage 1947).
- Maximilien d'Autriche, *Lettres inédites sur les affaires des Pays-Bas*, publiées par L.P. Gachard, *Compte rendu de la commission royale d'histoire* II, 3 (Brussel 1852).
- Meij, P.J., Gelderland van 1492-1543, in: *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975).
- Meij, P.J., W. Jappe Alberts, P.A.M. Geurts, A.E.M. Janssen, J.J. Poelhekke, A.H. Wertheim-Gijse Weenink, O.J. de Jong, H. Bots, J. Tersteeg en A.W. van de Bunt, *Geschiedenis van Gelderland, 1492-1795* (Zutphen 1975).
- Melles, J., *Ministers aan de Maas. Geschiedenis van de Rotterdamse pensionarissen, met een inleiding over het stedelijk pensionariaat, 1508-1795* (Rotterdam-Den Haag 1962).
- Mellink, A.F., *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw* (Nijmegen 1978).
- Mellink, A.F., *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden, 1531-1544* (Groningen-Djakarta 1954).
- Monballyu, J., Het beroep tegen de vonnissen van de lagere rechtbanken bij de Raad van Vlaanderen, 1450-1550, in: *Derde colloquium van Nederlandse en Belgische rechtshistorici* (Amsterdam 1979) 1-40.
- Monballyu, J., Het costumiere recht in de kasselrij Kortrijk tijdens de 15de en 16de eeuw, in: *Koninklijke geschied- en oudheidkundige kring van Kortrijk. Handelingen XLV* (1978) 135-163.
- Monté ver Loren, J.Ph. de, *Hoofddlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (bewerking door J.E. Spruijt) (Deventer 1972).
- Muller Fzn., S., De oprichting van het college van Gedeputeerde Staten van Utrecht, in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 10(1887).
- Müller, J., Les États du pays et comté de Namur, in: *Standen en Landen XXXIII* (1965) 163-180.
- Munier, B., kardinaal Willem van Enckevoirt (1464-1524) en de overdracht der temporaliteit van het bisdom Utrecht, in: *Mededeelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome* III.7 (1953).
- Munier, B., Uit de correspondentie van kardinaal Willem van Enckevoirt, in: *Archief aartsbisdom Utrecht LXIII* (1954-1955).
- Nève, P.L., *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden. Competentie-territoire-archieven* (Assen 1972).
- Nicholas, D., *Stad en platteland in de Middeleeuwen* (Bussum 1971).
- Noordam-Croes, M.L.J.C., *Anton van Lalaing (1480-1540). Kamerheer en chevalier d'honneur van Margareta van Oostenrijk, hoofd van financiën in de Nederlanden (1514/5-1530)* (Hoogstraten 1968).
- Paquay, J., Actes pontificaux et diplomatiques aux Archives Générales du Royaume à Bruxelles, 1ère série: Papiers de l'État et de l'Audience, in: *Jaarboek van het Limburgsch geschiedkundig en oudheidkundig gezelschap* 43 (1929) 3-55.
- Parker, G., *The army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659. The logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries' wars* (Cambridge studies in early modern history, Cambridge 1972). Nederlandse vertaling: *Het Spaanse leger in de Lage Landen* (Haarlem 1978).
- Parker, G., *The Dutch Revolt* (Londen 1977). Nederlandse vertaling: *Van Beeldenstorm tot Bestand* (Haarlem 1978).
- Pater, J.C.H. de, De Landraad bewesten Maze tot de komst van Anjou, in: *Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde* 5e reeks, 9 (1922).
- Peeters, J.P., *Bloei en verval van de Stadsvrijheid Vilvoorde* (Tielt 1975).
- Petit, R., Les États des duché de Luxembourg et comté de Chiny, in: *Standen en Landen XXXIII* (1965) 87-108.
- Petit, R., Le règlement des États de Brabant de 1663, in: *Standen en Landen XXIV* (1962) 143-173.
- Petri, F., Die früheren Habsburger in der niederländischen Geschichte, in: *Verslag algemene vergadering Historisch Genootschap...* (Groningen 1958).
- Petri, F., Landschaftliche und überlandschaftliche Kräfte im Habsburgisch-Klevischen Ringen und Geldern und im Frieden von Venlo (1537-1543), in: *Aus Geschichte und Landeskunde, Forschungen und Darstellungen Franz Steinbach zum 65. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern* (Bonn 1960).
- Petri, F., Landschaftliche und überlandschaftliche Kräfte im Habsburgisch-Klevischen Ringen um Geldern und im Frieden von Venlo 1537-1543, in: *Bijdragen Instituut Middeleeuwse Geschiedenis Utrecht* 32 (1962).
- Piérard, Chr., Les États de Hainaut, in: *Standen en Landen XXXIII* (1965) 61-77.
- Pinchart, A., *Histoire du conseil souverain de Hainaut* (Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique reeks in-8° nr. 7) (Brussel 1858).
- Pirenne, H., *Histoire de Belgique III: De la mort de Charles le Téméraire à l'arrivée du duc d'Albe dans les Pays-Bas, 1567* (Brussel 1912°).
- Poelhekke, J.J., *Frederik Hendrik. Prins van Oranje, een biografisch drieluik* (Zutphen 1978).
- Pollentier, F., Admiraliteit, in: *Maritieme Geschiedenis der*

- Nederlanden 1 (G. Asaert, J. van Beylen en H.P.J. Jansen [eds.]), (Bussum 1976), 295-304.
- Pollentier, F., *De Admiraliteit en de oorlog ter zee onder de Aartshertogen, 1596-1609* (Centrum voor militaire geschiedenis, reeks bijdragen nr. 10) (Brussel 1972).
- Pölnitz, G. von, *Jacob Fugger, Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance II* (Tübingen 1951).
- Posthumus, N.W., *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie II: De nieuwe tijd*, 2 dln. ('s-Gravenhage 1939).
- Posthumus, N.W., *De uitvoer van Amsterdam, 1543-1545* (Leiden 1969).
- Pot, C.W. van der, *Handboek voor het Nederlandse staatsrecht* (bewerking door A.M. Donner) (Zwolle 1972).
- Pouillet, E., *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant* (Académie royale de Belgique classe des lettres. Mémoires in 8°, nr. 35) (Brussel 1869).
- Pouillet, E., *Histoire de la Joyeuse Entrée de Brabant* (Brussel 1863).
- Pouillet, E., *Histoire politique nationale. Origines, développements et transformations des institutions dans les anciens Pays-Bas*, 2 dln. (Leuven 1882-1892).
- Prevenier, W., Ambtenaren in stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zeventiende eeuw), in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 87 (1972) 44-59.
- Prevenier, W., De Beden in het graafschap Vlaanderen onder Filips de Stoute, 1384-1404, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 38 (1960) 330-365.
- Prevenier, W., Het Brugse Vrije en de Leden van Vlaanderen, in: *Handelingen Société d'Emulation Brugge* XCVI (1959).
- Prevenier, W., Les États de Flandre depuis les origines jusqu'en 1790, in: *Standen en Landen XXXIII* (1965) 15-59.
- Prevenier, W., Financiën en boekhouding in de Bourgondische periode. Nieuwe bronnen en resultaten, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 82 (1969) 469-481.
- Prevenier, W., Réalité et histoire: le quatrième membre de Flandre, in: *Revue du Nord* XLIII (1961).
- Prins, I., *Het faillissement der Hollandse steden Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem* (Amsterdam 1922).
- Proost, J.J.E., Le prévôt général de l'Hôtel. Ses attributions et prérogatives, in: *Annales de l'académie d'archéologie de Belgique* 33 (1876) 141-164.
- Pusch, G., *Staatliche Münz- und Geldpolitik in den Niederlanden unter Burgundischen und Habsburgischen Herrschern, besonders unter Kaiser Karl V* (München 1932).
- Reatz, Ch.F., Ordonnances du duc d'Albe sur les assurances maritimes de 1569, 1570, 1571, avec un précis de l'histoire du droit maritime dans les Pays-Bas, in: *Bulletin de la commission royale d'histoire de Belgique* 5de jg. (1878) 41-118.
- Redlich, F., Arthur Spiethoff on economic styles, in: *Journal of economic history* (1970) 646-652.
- Ridder-Symoens, H. de, Brabanders aan de rechtsuniversiteit van Orléans, 1444-1546. Een socio-professionele studie, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 61 (1978) 195-347.
- Ridder-Symoens, H. de, Ukkelse schepenen in de XVe en de XVIe eeuw, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 59 (1976) 200-226.
- Ridder-Symoens, H. de, De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat en stadsfunktionarissen, Leuven en Antwerpen, 1430-1580, in: *De Brabantse stad. Vijfde colloquium Het culturele leven in de Brabantse steden van de 15de tot de 18de eeuw* (Historische sectie van het Provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant) ('s-Hertogenbosch 1978) 21-126.
- Rijkman de Betz, de en E.-de Jonghe d'Ardoye, *Armorial et biographies de chanceliers et conseillers de Brabant*, 2 dln. (Recueils des tablettes de Brabant nrs. 1-4) (Hombeek 1956-1957).
- Rijpperda Wierdsma, J.V., *Politie en Justitie. Een studie over Hollandischen staatsbouw tijdens de Republiek* (Zwolle 1937).
- Roelink, J., Moderne Devotie en Reformatie, in: *Serta Historica II* (Kampen 1970).
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw* (Amsterdam-Brussel 1974).
- Römhild, J., *Der Kampf des Lothringischen Herzogs um das Erbe des letzten Egmond im Geldern. Ein Beitrag zur Geschichte der Angliederungen des Herzogtums Geldern und der Grafschaft Zütphen an die Niederlande*. (z.p. z.j. [1951]) (Veröffentlichungen des historischen Vereins für Geldern und Umgegend, nr. 61).
- Rompaey, J. van, *De Grote Raad van de hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen* (Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren 35ste jg. nr. 73) (Brussel 1973).
- Rompaey, J. van, Het ontstaan van een politieke grens tussen het Noorden en het Zuiden van de Nederlanden tijdens de opstand tegen Spanje, in: *Geel en zwart van de driekleur. Van oude en andere Belgen tot 1950* (M. van Haegendoren [ed.]) (Leuven 1980).
- Rompaey, J. van, De procedure in beroep bij het Parlement van Mechelen, in: *Consilium Magnum. Colloquium, Brussel-Mechelen 8-9.XII.1973* (Brussel 1977) 371-381.
- Roorda, D.J., *Partij en Factie* (Groningen 1961).
- Rooseboom, M.P., *The Scottish staple in the Netherlands, 1292-1676* ('s-Gravenhage 1910).
- Rosenfeld, P., The provincial governors from the minority of Charles V to the Revolt, in: *Standen en Landen XVII* (1959) 1-63.
- Rosenfeld, P., The provincial governors of the Netherlands from the minority of Charles V to the revolt, in: H.J. Cohn (ed.), *Government in Reformation Europe 1520-1560* (Londen 1971).
- Santa Cruz, Alonso de, *Cronica del emperador Carlos quinto*, 4 dln. (Madrid 1920-1935).
- Schanz, G., *Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters I* (Leipzig 1881).
- Schepper, H. de, De besluitvorming in de regering van de Katholieke Nederlanden rond 1600, in: *Nederlands Archievenblad* 77 (1972) 174-185. Engelse bewerking hiervan in samenwerking met Geoffrey Parker, The formation of government policy in the Catholic Netherlands under 'the Archdukes', 1596-1621, in: *The English Historical Review* 91 (1976) 241-254. Verscheen nogmaals in licht gewijzigde versie onder de titel: The decision-making process in the government of the Catholic Netherlands under 'the Archdukes', 1596-1621, in: *Spain and the Netherlands, 1559-1659. Ten studies* (Geoffrey Parker [ed.]) (Londen 1979) 164-176 en 258-266.
- Schepper, H. de, De Centrale Regering in de Nederlanden van de Bourgondiërs tot de Oostenrijkers, 1384-1794, in: *Historische Documentatie* 5de jg. (1961) 337-343; 6de jg. (1962) 385-390 en 404-409.
- Schepper, H. de, De Grote Raad van Mechelen hoogste rechtscollege in de Nederlanden?, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978) 389-411.
- Schepper, H. de, Hervorming van de Kollaterale Raden als voorwaarde tot de Waalse 'Reconciliatie' in 1578/79, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 20 (1965) 1-23.
- Schepper, H. de, La justice supérieure en matière administrative au XVIème siècle dans les Pays-Bas, in: *Revue du Nord* LX nr. 236 (1978) 176-177.
- Schepper, H. de, *De Kollaterale Raden in de Katholieke Nederlanden van 1579 tot 1609. Studie van leden, instellingen en algemene politiek* (Leuven 1972, onuitgegeven proefschrift).
- Schepper, H. de, De mentale rekonversie van de zuidnederlandse adel na de Pacificatie van Gent, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 420-428.
- Schepper, H. de, Una reacción - criptográfica - sobre la toma de posesión del gobierno de Flandes por Fuentes, 1595, in: *Archief- en bibliotheekwezen in België* XL (1969) 270-278.
- Schepper, H. de, Regeringsbeslissingen in bestuurszaken, 16de-18de eeuw: De benoeming van hoge magistraten en ambtenaren, ± 1550-± 1650, in: *Besluitvorming vroeger en nu* (onder redactie van J. Gilissen en H. de Schepper) (Brussel 1975) 71-104.
- Schepper, H. de, Vorstelijke ambtenarij en bureaucratisering in regering en gewesten van 's Konings Nederlanden, 16de-

- 17de eeuw, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90 (1977) 358-377.
- Scheurkogel, J., Het Kaas en Broodspel, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* XCIV (1979).
- Schryver, R. de, Inflatie van ambtenaren in de Spaanse Nederlanden. De Raad van Financiën aan het einde van de zeventiende eeuw, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 17 (1963) 214-220.
- Schryver, R. de, *Jan van Brouchoven, graaf van Bergeyck, 1644-1725. Een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa* (Verhandelingen van de koninklijke vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren jg. 27 nr. 57) (Brussel 1965).
- Sée, H., A. Rébillon en E. Préclin, *Le XVIIe siècle* (Parijs 1950).
- Simon, J., Organisation et style du Grand Conseil de Malines, d'après un manuscrit des Archives Générales du Royaume, in: *Bulletin de la commission royale des anciennes lois et ordonnances* X (1921) 265-356.
- Simon, J., Les recueils d'arrêts du Grand Conseil de Malines, in: *Commission royale des anciennes lois et ordonnances. Procès-verbaux des séances* VIII (1908) 125-225.
- Slicher van Bath, B.H., G.D. van der Heide, C.C.W.J. Hijszeler, A.C.F. Koch, E.C. Maschewski en E. Vroom, *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970).
- Smidt, J.Th. de, Rechtspreken, raadsheren en rechtspraak van Parlement en Grote Raad van Mechelen, in: *Consilium Magnum 1473-1973. Colloquium, Brussel-Mechelen, 8-9.XII. 1973* (Brussel 1977) 67-80.
- Smidt, J.Th. de, Computer en die Rezeption des gelehrten Rechts, in: *Miscellanea Consilii Magni ter gelegenheid van twintig jaar werkgroep Grote Raad van Mechelen* (Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad, o.l.v. J.Th. de Smidt nieuwe reeks nr. 4) (Amsterdam 1980) 153-158.
- Smidt, J.Th. de, De Grote Raad van Mechelen. Zijn rechtspraak, in: *Miscellanea Consilii Magni ter gelegenheid van twintig jaar werkgroep Grote Raad* (Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad nieuwe reeks nr. 4) (Amsterdam 1980) 45-62.
- Smidt, J.Th. de en A.H. Huussen jr., De Grote Raad van Mechelen als hoogste rechtcollege in de Nederlanden, in: *Holland II* (1970) 89-107.
- Smit, H.J. (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland II.1: 1485-1558* (Rijksgechiedkundige Publicatiën nr. 86) ('s-Gravenhage 1942).
- Smitskamp, H., Van lotwissel en menigerlei geval, 1555-1593, in: *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden* (Assen 1914) 28-63.
- Sneller, Z.W., *Unie van Utrecht en plakkaat van verlatinge* (Rotterdam 1929).
- Soetaert, P., *De 'Berg van charitate' te Brugge, een stedelijke leenbank, 1573-1795. Bijdrage tot de geschiedenis van de kredietinstellingen in de Lage Landen* (Pro Civitate. Historische uitgaven reeks -8" nr. 40) (Brussel 1974).
- Soly, H., Economische vernieuwing en sociale weerstand. De betekenis en de aspiraties der Antwerpse middenklasse in de 16de eeuw, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* LXXXIII (1970).
- Soly, H., Fortificaties, belastingen en corruptie te Antwerpen in het midden der 16de eeuw, in: *Bijdragen tot de geschiedenis van Brabant* LIII (1970).
- Spiethoff, A., Anschauliche und reine volkswirtschaftliche Theorie, in: E. Salin (Hrsgb.), *Synopsis. Festgabe für Alfred Weber* (Heidelberg 1948).
- Spufford, P., *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands, 1433-1496* (Leiden 1970).
- Staël (-Holstein), A.-L.-G, barones (Madame) de, De l'Allemagne, in: *Oeuvres complètes publiées par son fils* XI (Luik 1830).
- Stengers, J., Composition, procédure et activité judiciaire du Grand Conseil de Marie de Bourgogne pendant les trois premières années de son existence, février 1477-février 1480, in: *Handelingen van de koninklijke commissie voor geschiedenis* CIX (1945) 1-51.
- Strubbe, E.I., De homologatie van de costuimen van Deinze, in: *Bijdragen tot de geschiedenis der stad Deinze en het Land aan Leie en Schelde* XV (1948) 9-28.
- Struick, J.E.A.L., *Gelre en Habsburg 1492-1528*. (Werken Gelre 30) (Arnhem 1960).
- Sueur, Ph., *Le conseil provincial d'Artois, 1640-1790. Une cour provinciale à la recherche de sa souveraineté* (Mémoires de la commission départementale des monuments historiques du Pas-de-Calais nr. 18) (Atrecht 1978).
- Swart, K.W., *Sale of offices in the seventeenth century* ('s-Gravenhage 1949).
- Theissen, J.S., *Centraal gezag en Friese vrijheid* (Groningen 1907).
- Thielsens, J., Les assemblées d'États du duché de Limbourg et des pays d'Outremeuse au XVIIe siècle, in: *Standen en Landen* XLIII (1968) 5-148.
- Touraine, A., *La société invisible* (Parijs 1977).
- Turba, G., *Ueber das rechtliche Verhältnis der Niederlande zum deutschen Reiche* (Wenen 1903).
- Twintig eeuwen Vlaanderen* dl. 1: *Geschiedenis van Vlaanderen I: Van de vroegste tijden tot en met de Boergondische tijd* (Hasselt 1972); II: *Van de Habsburgse tot en met de Oostenrijkse tijd* (Hasselt 1972).
- Ubachs, P.J.H., *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673* (Assen 1975).
- Unger, W.S. (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd* III. Rijksgechiedkundige publicatiën, nr. 75 ('s-Gravenhage 1931).
- Uyttebrouck, A., Un champ d'investigation encore largement en friche: l'histoire des institutions locales, in: *Bronnen voor de geschiedenis der instellingen in België* (H. de Schepper [ed.]) (Brussel 1977) 104-116.
- Uytven, R. van, Imperialisme of zelfverdediging: de extra-stedelijke rechtsmacht van Leuven, in: *De Brabantse stad. Vierde Colloquium, Brussel 29-30 maart 1974* (Bijdragen tot de Geschiedenis, 58e jg. 1975) 7-70.
- Uytven, R. van, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIde tot het einde der XVIde eeuw* (Verhandelingen van de koninklijke vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren jg. 23 nr. 44) (Brussel 1961).
- Uytven, R. van, Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 59 (1976) 93-122.
- Uytven, R. van en W. Blockmans, Constitutions and their application in the Netherlands during the Middle Ages, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 47 (1969) 399-424.
- Valvekens, P.E., *De inquisitie in de Nederlanden in de zestiende eeuw* (Brussel-Amsterdam 1949).
- Vanhemelryck, F., De typologie van de administratieve bronnen in de moderne tijden, in: *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België* (H. de Schepper [ed.]) (Brussel 1977) 318-344.
- Veenendaal jr., A.J., *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720 I* ('s-Gravenhage 1976).
- Verhofstad, K.J.W., *De regeering der Nederlanden in de jaren 1555-1559* (Nijmegen 1937).
- Verlinden, C. en J. Craeybeckx, *Prijzen- en lonenpolitiek in de Nederlanden in 1561 en 1588-1589. Onuitgegeven adviezen en ordonnances* (Koninklijke commissie voor geschiedenis reeks in-8") (Brussel 1962).
- Verslag van den ambassadeur in Den Haag, Francesco Michiel, aan doge en senaat, 27 mei 1638, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 7 (1884).
- Verzameling van XXIV originele charters ... van Vlaanderen* (Gent 1788).
- Vloten, J. van, *Nederlandsche geschiedzangen naar tijdsorde gerangschikt, 863-1609, 2 dln.* (Amsterdam 1864).
- Vrugt, M. van de, *De criminele ordonnantiën van 1570. Enkele beschouwingen over de eerste strafrechtcodificatie in de Nederlanden* (Zutphen 1978).

- Waddington, A., *La république des Provinces-Unies, la France et les Pays-Bas espagnols de 1630-1650* I: 1630-1642 (Parijs 1895).
- Waddington, A., Sommaire de la forme du régime des Provinces-Unies des Pays-Bas. 1647, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 15 (1894).
- Wallerstein, I., *The modern world-system* (New York 1974).
- Walser, F., *Die spanischen Zentralbehörden und der Staatsrat Karls V. Grundlagen und Aufbau bis zum Tode Gattinaras*, bearbeitet, ergänzt und herausgegeben von R. Wohlfeil. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische klasse III, 43 (Göttingen 1959).
- Walther, A., *Die burgundische Zentralbehörden unter Maximilian I und Karl V* (Leipzig 1909).
- Warlomont, R., Le conseil provincial de Justice de Luxembourg de 1531 à 1795, in: *Standen en Landen XV* (1958) 107-124.
- Wedekind, W., *Bijdrage tot de kennis van de ontwikkeling van de procesgang in civiele zaken voor het Hof van Holland in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Assen 1971).
- Wedekind, W., Quelques remarques sur les voies de recours auprès du Grand Conseil de Malines au 16e siècle, in: *Consilium Magnum. Colloquium, Brussel-Mechelen 8-9.XII.1973* (Brussel 1977) 449-456.
- Wellens, R., *Les États Généraux des Pays-Bas des origines à la fin du règne de Philippe le Beau, 1440-1506* (Standen en Landen LXIV) (Heule 1974).
- Wellens, R., Les États Généraux et la succession de Philippe le Beau dans les Pays-Bas, in: *Standen en Landen LVI* (1972).
- Werveke, N. van, Notice sur le Conseil provincial de Luxembourg, avant sa réorganisation par Charles-Quint (c. 1200-1531), in: *Publications de la section historique de l'institut grand-ducal de Luxembourg XL* (1889) 252-382.
- Willaert, L., Le placet royal aux Pays-Bas, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 32 (1954) 466-506 en 1075-1117; 33 (1955) 20-36.
- Wils, L., De werking van de Staten van Brabant omstreeks 1550-1650, in: *Standen en Landen V* (1953) 1-19.
- Winter, P.J. van, *De zeven provinciën, Verkenning en onderzoek* (Groningen 1965).
- Witte van Citters, J. de, *Contracten van correspondentie en andere bijdragen tot de geschiedenis van het ambtsbejag in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1873).
- Witteveen-Robert, D., Une particularité de la recette générale des finances des anciens Pays-Bas: le chapitre des 'deniers comptés et non reçus', in: *Acta historica Bruxellensia. Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique II* (Brussel 1970) 25-41.
- Wolters, M.J. en G. Wolters, *Recueil de lois arrêtés, règlements concernant l'administration des eaux et polders de la Flandre Orientale*, 2 dln. (Gent 1869-1874).
- Woltjer, J.J., Dutch privileges, real and imaginary, in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (eds.), *Britain and the Netherlands V* ('s-Gravenhage 1975).
- Woltjer, J.J., *Friesland in de Hervormingstijd* (Leiden 1962).
- Woude, A.M. van der, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw II* (Wageningen 1972) (AAG-Bijdragen 16).
- Wymans, G., Les États de Tournai et du Tournaisis, in: *Standen en Landen XXXIII* (1965) 163-180.

Beredeneerde bibliografie

Het landschap in beweging

Ontwikkelingen in de steden, banlieuevorming, stadsvergrotingen. J.C. Breen, De verordeningen op het bouwen te Amsterdam vóór de negentiende eeuw, in: *Jaarboek Amstelodamum* 6 (1908); E.C.G. Brünner, *De order op de buitennering van 1531* (Utrecht 1918) (Utrechtsche Bijdragen voor Letterkunde en Geschiedenis 12); G.L. Burke, *The making of Dutch towns. A study in urban development from the tenth to the seventeenth centuries* (Londen 1956); J.A. Faber, H.A. Diederiks en S. Hart, Urbanisering, industrialisering en milieuaantasting in Nederland in de periode van 1500-1800, in: *AAG-Bijdragen* 18 (1973); S.J. Fockema Andreae, Stad en Dorp, in: *Duizend jaar bouwen in Nederland I, II* (Amsterdam 1957-1958); J.D.H. Harten, Stedelijke invloeden op het Hollandse landschap in de 16de, 17de en 18de eeuw, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 10 (1978); J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560* (Assen 1961); G.J. Honig, De molens van Amsterdam, in: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 27 (1930); W.B. Kloos, *De stedenbouwkundige ontwikkeling in Nederland* (Amsterdam 1947); R. van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht* (Lochem 1970²); H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgedied tot aan het einde van de gouden eeuw* (Leiden 1975); C.H. Peters, *De Nederlandsche stedenbouw. De stad als veste, woon- en handelsplaats* (Leiden 1908); N.W. Posthumus, Een zestien-eeuwse enquête naar de buitenneringen rondom de stad Leiden, in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)* 33 (1912); L.J.C.J. van Ravesteijn, *Rotterdam tot het einde van de achttiende eeuw. De ontwikkeling der stad* (Rotterdam 1933); C.A.L. Sander, Amsterdamse potten-, plaatel- en aardewerkbakkerijen, in: *Ons Amsterdam* 18 (1966); W.J. Sangers, *De ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw (tot het jaar 1930)* (Zwolle 1952); E. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek (1580-1680)* (Maarssen 1978); C. Visser, *Verkeersindustrieën te Rotterdam in de tweede helft der achttiende eeuw* (Rotterdam 1927). Voor meer literatuur: G. van Herwijnen, *Bibliografie van de steden-geschiedenis van Nederland* (Leiden 1978).

Vesting en vestingwerken. Atlas van Historische vestingwerken in Nederland (samengesteld door de studietoelcommissie der Stichting Menno van Coehoorn) (Leiden 1956-...); C.A. de Bruijn en H.R. Reinders, *Nederlandse Vestingen* (Bussum 1967); N. de Roy van Zuydewijn, *Verschanste schoonheid. Een verrassende ontdekkingsstocht langs historische verdedigingswerken in Nederland* (Amsterdam 1977); W.H. Schukking, *De oude vestingwerken van Nederland* (Amsterdam 1947). Voor meer literatuur: G. van Herwijnen, *Bibliografie van de steden-geschiedenis van Nederland* (Leiden 1978).

Buitenplaatsen. A.G. Bienfait, *Oude Hollandsche tuinen* ('s-Gravenhage 1943); J. Bouman, *Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster. Voorafgegaan door eene beschouwing van den vroegeren toestand van Noord-Holland* (Purmerend 1857); D.J.G. Buurman, Iets over Gelderse buitenplaatsen, in: *Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen 1965-1975* (Arnhem 1976); J.T.P. Bijhouwer, *Nederlandse tuinen en buitenplaatsen* (Amsterdam 1946); H.A. Diederiks, Stedeling en buitenplaats, in: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 68 (1976); G. Jol, Het landschap in Zuid-Kennemerland, in: *Stadspark en buitenplaats* (speciale uitgave van Wonen-TA/BK) (1977); J.H. Kruizinga, *Watergraafmeer. Eens een parel aan de kroon van Amsterdam* (Amsterdam 1948); R. van Luttervelt, *De*

buitenplaatsen aan de Vecht (Lochem 1970²); van dezelfde auteur, *De Stichtse Lustwarande* (Amsterdam 1949); C.S. Oldenburger, Ontwikkelingen van buitenplaatsen in Zuid-Kennemerland sinds 1700, in: *Stadspark en Buitenplaats* (speciale uitgave van Wonen-TA/BK) (1977); M.D. Ozinga, *Daniël Marot* (Amsterdam 1938); L.A. Springer, *Oude Nederlandsche tuinen* (Haarlem 1937); C.H.C.A. Sijpesteijn, *Oud-Nederlandsche tuinkunst. Geschiedkundig overzicht van de Nederlandsche tuinarchitectuur van de 15e tot de 19e eeuw* ('s-Gravenhage 1910); H. Tromp en J. Six, *De buitenplaatsen van 's-Graveland. Een verkenning* (Zeist 1975).

Plattelandsnijverheid. A. van Braam, *Bloei en verval van het economisch-sociale leven aan de Zaan in de 17de en 18de eeuw* (Wormerveer z.j.); R. Hardonk, *Koornmullenaers, pampiermaeckers en coperslaghers. Korte historie der waterradmolens van Apeldoorn, Beekbergen en Loenen* (Apeldoorn 1968); S. Hart, Cornelis Cornelisz van Uitgeest en de oudste industrie-windmolens in de Zaanstreek, in: S. Hart, *Geschrift en Getal* (Dordrecht 1976) (Hollandse Studiën 9); J.D.H. Harten, Stedelijke invloeden op het Hollandse landschap in de 16de, 17de en 18de eeuw, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 10 (1978); J. Hollestelle, *De Steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560* (Assen 1961); H. Kerkkamp, *Waterraderen wendelden in Velp en Rozendaal* (Velp 1970); J.D. Moerman, Beken, sprengen en watermolens op de Veluwe, in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 51 (1934); van dezelfde auteur, Veluwsche beken en de daling van het grondwaterpeil, in: ibidem; S.C. Regtdoorzee Greup-Roldanus, *Geschiedenis der Haarlemmer bleekerijen* ('s-Gravenhage 1936); M.A. Verkade, *De opkomst van de Zaanstreek* (Utrecht 1952); B.W. de Vries, *De Nederlandse papijnijverheid in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1957) (Economisch- en sociaal-historische onderzoekingen. Nieuwe reeks 1); A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972) (AAG-Bijdragen 16).

Wegen en kanalen. P.W. Alstorpius Grevelink, Historisch, statistisch overzicht der kanalisatie in Drenthe, in: *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje* 7 (1855); J. Brants, Van zandweg tot straatweg, in: *Spiegel Historiaal* 8 (1973); S.J. Fockema Andreae, Hessenwegen, in: *Mededeelingen en Verslagen van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen Afdeling Letterkunde Nieuwe reeks* 20 (1957); van dezelfde auteur, De trekvaart Haarlem-Leiden driehonderd jaar, in: *Haarlem Jaarboek* (1957); J.M. Fuchs, *Beurt- en wagenveren* (Den Haag 1946); J.D.H. Harten, Stedelijke invloeden op het Hollandse landschap in de 16de, 17de en 18de eeuw, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 10 (1978); C.R. Hermans, Geschiedkundig overzicht der straatwegen in de provincie Noord-Brabant, in: *Handelingen van het Provinciaal Genootschap in Noord-Brabant over het jaar 1852*; T. Kappelhof, De steenweg van Breda naar Prinsenhage, in: *Hage* 5 (1972); F. Leyden, Oude wegen op de Veluwe, in: *Gelre. Vereeniging tot Beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht. Bijdragen en Mededeelingen* 43 (1940); F.E.M. Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best als deel van de verbinding met Luik (1740-1745)* (Nijmegen 1956) (Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het zuiden van Nederland 4); A. Versprille, *De Haarlemmertrekvaart 300 jaar, in: Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 50 (1958); J. de Vries, Barges and capitalism. Passenger transportation in the

Dutch economy, 1632-1839, in: *AAG-Bijdragen* 21 (1978); J.P.B. Zuurdeeg, Oude steenwegen en -paden op Walcheren, in: *Land en Water* 14 (1970).

Ontbossing, bebossing. H. Blink, *Woeste gronden, ontginning en bebossing in Nederland voormaals en thans* ('s-Gravenhage 1929); A.G. van Dalen, *Geldersche historie in de Liemers* 1 ('s-Gravenhage-Rotterdam 1971); E.J. Demoed, *In een lieflijk landschap. Wandelingen door de historie van Maarn, Doorn, Langbroek, Cothen, Leersum en Amerongen* (Zaltbommel 1974); A.H. Martens van Sevenhoven, *De Geldersche bossen, in: Gelre. Vereeniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht. Bijdragen en Mededeelingen* 27 (1924); J.F. van Oosten Slingeland, *De Stijsselt. Een bijdrage tot de kennis van de Veluwe bosgeschiedenis* (Wageningen 1958); W.A.G. Perks, *Hoe uit een Frankische villa een 20e eeuwse landgoed ontstond. Leusden: Den Treek en De Boom* (Alphen aan den Rijn 1965); A.H.G. Schaars, *De bosbouw van het 'Entel' in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Zutphen 1974); B.H. Slicher van Bath, *L'Histoire des forêts dans les Pays-Bas septentrionaux, in: AAG-Bijdragen* 14 (1967); van dezelfde auteur, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Assen 1957); J.J.S. Baron Sloet, *Het Speulderbosch in het midden der zeventiende eeuw, in: Gelre. Vereeniging tot Beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht. Bijdragen en Mededeelingen* 1 (1898); A.A.C. Sprangers, *De economische betekenis van het bosch voor Nederland* (Utrecht 1933); R. Wartena, *Vier eeuwen bosbeheer in Gelderland 1400-1800, in: Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaatschappij* 78 (1968). Voor meer literatuur: W.D. Brouwer, *Bibliografie van de Nederlandse bosbouwgeschiedenis* (Wageningen 1967).

Zandverstuivingen. E. Hesselink, *Ontstaan, uitbreiding en beteugeling der zandverstuivingen, in: De zandverstuivingen bij Kootwijk in woord en beeld* (Utrecht 1926); T.S. Jansma, *De 'Wüstungen' der late middeleeuwen, in: Landbouwgeschiedenis ...* ('s-Gravenhage 1960); J.G.G. Jelles, *Geschiedenis van beheer en gebruik van het Noordhollands Duinreservaat* (Arnhem 1968) (Instituut voor Toegepast Onderzoek in de Natuur. Mededeling 87); E.A. Koster, *De invloed van markebossen op de vorming van zeer hoge stuifzandruggen ('randwallen') op de Veluwe, in: Boor en Spade* 16 (1968); H.K. Roessingh, *Het Veluwe inwonertal, 1526-1947, in: AAG-Bijdragen* 11 (1964); L.T.D.A. Venema, *De Hooge Veluwe. Bijdrage tot de sociogeografische studie van dit gebied en van zijn naaste omgeving* (Zutphen 1933); A.D.M. Veldhorst, *Uit de geschiedenis van het Nationale Park 'De Hooge Veluwe', in: Boor en Spade* 14 (1965); R. Wartena, *Vier eeuwen bosbeheer in Gelderland 1400-1800, in: Tijds. der Nederlandsche Heidemaatschappij* 78 (1968).

Het opgeven van cultuurland. E.J. Demoed, *Van een groene zoom aan een vaal kleeft Zijnde de geschiedenis van de westelijke Veluwezoom (Gemeente Renkum)* (Oosterbeek 1953); A.W. Edelman-Vlam en A.D.M. Veldhorst, *Uit het agrarische verleden van Rolde, in: Boor en Spade* 18 (1972); M.K.E. Gottschalk, *Historisch-geografische ontwikkelingen in en om Soest, in: Jaarboek Oud Utrecht* (1970); T.S. Jansma, *De 'Wüstungen' der late middeleeuwen, in: Landbouwgeschiedenis ...* ('s-Gravenhage 1960); A. Oltmans, *Het landgoed Wolfhezen. Een verdwenen dorp* (Oosterbeek 1922); H.K. Roessingh, *Het Veluwe inwonertal, 1526-1947, in: AAG-Bijdragen* 11 (1964); B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Assen 1957).

Vervening van het laagveen, vervening en ontginning van het hoogveen. G.J. Borger *De Veenhoop. Een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veende in een deel van West-Friesland* (Amsterdam 1975); W.J. Diepeveen, *De vervening in Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw* (Leiden 1950); *Enquête ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltalen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Friesland Gedaen in den jaere 1494* (uitgegeven door R. Fruin) (Leiden 1876); J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500-1800* (Wageningen 1972) (*AAG-Bijdragen* 17); *Informacie up den staet, faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vriesland om daerna te reguleren de nyeuwe schiltale Gedaen in den jaere 1514* (uitgegeven door R. Fruin) (Leiden

1866); H.J. Keuning, *De Groninger Veenkoloniën. Een sociaal-geografische studie* (Amsterdam 1933); C.L. Kniphorst, *Geschiedkundig overzicht van de verveeningen in Drenthe* (Assen 1872); L.J. Pons en M.F. van Oosten, *De bodem van Noordholland. Toelichting bij blad 5 van de bodemkaart van Nederland. Schaal 1:200000* (Wageningen 1974); P. van Schaik, *De economische betekenis van de turfwinning in Nederland, in: Economisch- en Sociaal-historisch Jaarboek* 32 (1969) en 33 (1970); J. Trouw, *De West-Nederlandsche veenplassen. Historisch-planologisch* (Amsterdam 1948); J.W. de Zeeuw, *Peat and the Dutch Golden Age. The historical meaning of energy-attainability, in: AAG-Bijdragen* 21 (1978). Voor meer literatuur: W.D. Brouwer, *Bibliografie van de Nederlandse landbouwgeschiedenis* (Wageningen 1975).

Het opdringen van de zee, droogmaking, bedijking. C. Baars, *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden* (Wageningen 1973); A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795* ('s-Gravenhage 1905-1907); van dezelfde auteur, *Nederland als polderland. Beschrijving van den eigenaardigen toestand der belangrijkste helft van ons land* (Zutphen 1932); idem, *Onze waterkeeringen* (Amsterdam 1911); idem, *Polders en droogmakerijen Eerste boek: Beschrijving van het Nederlandsche polderland* ('s-Gravenhage 1909); J. Belonje, *De Heer-Hugowaard (1629-1929). Een geschiedenis van den polder* (Alkmaar 1929); van dezelfde auteur, *De Schermeer 1633-1933* (Wormerveer z.j.); idem, *De Zijpe en Hazepolder. De ontwikkeling van een waterschap in Holland's Noorderkwartier* (Wormerveer 1933); J. Bouman, *Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster. Voorafgegaan door eene beschouwing van den vroegeren toestand van Noord-Holland* (Purmerend 1857); M.P. de Bruin en M.H. Wilderom, *Tussen afsluitdammen en deltadijken I Noord-Beveland* (Middelburg-Vlissingen 1961); C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen 1971); H.A.M.C. Dibbitts, *Nederland-Waterland. Een historisch-technisch overzicht* (Utrecht 1950); M.K.E. Gottschalk, *Historische geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen II Van het begin der 15de eeuw tot de inundaties tijdens de Tachtigjarige Oorlog* (Assen 1958); van dezelfde auteur, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland II De periode 1400-1600* (Assen 1975), *III De periode 1600-1700* (Assen-Amsterdam 1977); J.L. van der Gouw, *De Ring van Putten. Onderzoekingen over een hoogheemraadschap in het Deltagebied* (Zuid-Hollandse studiën 13) ('s-Gravenhage 1967); G.D. van der Heide, *Dijkbouw door de eeuwen heen, in: Honderd eeuwen Nederland* ('s-Gravenhage 1959); C. de Jong, *De droogmaking van de Wildevenen in Schieland* (Voorburg 1957) (Zuid-Hollandse studiën 6); H.J. Keuning, *Het Nederlandsche volk in zijn woongebied. Hoofddlijnen van een economische en sociale geografie van Nederland* ('s-Gravenhage 1947); J.H. Kruizinga, *Watergraafsmeer. Eens een parel aan de kroon van Amsterdam* (Amsterdam 1948); H. Schoorl, *Zeshonderd jaar water en land. Bijdrage tot de historische Geo- en Hydrografie van de Kop van Noord-Holland in de periode ± 1150-1750* (Groningen 1973) (Verhandelingen van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 2); L.F. Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland* ('s-Gravenhage 1906-1952); J. van Veen, *Dredge drain reclaim. The art of a nation* ('s-Gravenhage 1949); van dezelfde auteur, *Grafieken van indijkingen in Nederland, in: Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 65 (1948); J. Verseput, *Het ontstaan van Goeree-Overflakkee, in: Zuid-Hollandse Studiën* 1 (1950); M.F. Visser, *Bedijkingen voorheen en thans* (Wageningen 1941); J. Westenberg, *Oude kaarten en de geschiedenis van de kop van Noord-Holland* (1961) (Verhandelingen van de Koninklijke Nederlandse akademie van Wetenschappen, Afdeling Natuurkunde 1e Reeks 23 no. 2); M.H. Wilderom, *Tussen afsluitdammen en deltadijken II Noord-Zeeland, III Midden-Zeeland, IV Zeeuwsch-Vlaanderen* (Vlissingen 1964-1968-1973); A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972) (*AAG-Bijdragen* 16). Voor meer literatuur: W.P. Brouwer, *Bibliografie van de Nederlandse landbouwgeschiedenis* (Wageningen 1975).

Landbouwontginning op de zandgronden. H. Blink, *Woeste*

gronden, ontginning en bebossing in Nederland voormaals en thans ('s-Gravenhage 1929); J.H.A. Boerboom, *Begroeiing en landschap van de duinen onder Scheveningen en Wassenaar van ± 1300 tot heden. Een historisch-vegetatiekundige studie* (Wageningen 1957); A.G. van Dalen, *Gelderse historie in de Liemers 1* ('s-Gravenhage-Rotterdam 1971); A.W. Edelman-Vlam en A.D.M. Veldhorst, *Uit het agrarische verleden van Rolde*, in: *Boor en Spade* 18 (1972); J.D.H. Harten, *De genese van het Gooise cultuurlandschap*, in: *Geografisch Tijdschrift. Nieuwe reeks* 10 (1976); F. Hisschemöller, *De essen van Gieten en Gasselte* (Dr.), in: *Geografisch Tijdschrift* 4 (1951); W. van Iterson, *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht* (Leiden 1932); W.A.G. Perks, *Hoe uit een Frankische villa een 20e eeuwse landgoed ontstond. Leusden: Den Treek en De Boom* (Alphen aan den Rijn 1965); H.K. Roessingh, *Het Veluwe inwonertal, 1526-1947*, in: *AAG-Bijdragen* 11 (1964); B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Assen 1957); *Tegenwoordige staat der duinen van het voormalig gewest Holland; zijnde het eerste deel van het algemeen rapport der Commissie van Superintendentie over het onderzoek der duinen* (Leiden 1798); L.T.D.A. Venema, *De Hooge Veluwe. Bijdrage tot de sociogeografische studie van dit gebied en van zijn naaste omgeving* (Zutphen 1933); R. Wartena, *Vier eeuwen bosbeheer in Gelderland 1400-1800*, in: *Tijdschrift der Nederlandse Heidemaatschappij* 78 (1968). Voor meer literatuur: W.D. Brouwer, *Bibliografie van de Nederlandse Landbouwgeschiedenis* (Wageningen 1975).

Bemaling. A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795* ('s-Gravenhage 1905-1907); G.J. Borger, *Ontwatering en grondgebruik in de middeleeuwse veenontginningen in Nederland*, in: *Geografisch Tijdschrift. Nieuwe reeks* 10 (1976); *Noordhollands molenboek* (Haarlem 1964); *Zuidhollands molenboek* (Alphen aan den Rijn 1965²).

De ontwikkeling van de tuinbouw. J. Barendse, *Hollands tuin. De Westlandse tuinbouw van vroeger tot nu* (z.p. z.j.); *Gedenkboek uitgegeven door de Centrale Aalsmeerse Veiling te Aalsmeer ter gelegenheid van haar 25-jarig bestaan 1912-10 januari-1937* (Aalsmeer 1937); E.H. Krelage, *Drie eeuwen bloembollenexport. De geschiedenis van den bloembollenhandel en der Hollandse bloembollen tot 1938* ('s-Gravenhage 1946); W.J. Sangers, *Gegevens betreffende de ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw (tot het jaar 1800)* (Zwolle 1953); van dezelfde auteur, *De ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw (tot het jaar 1930)* (Zwolle 1952); A. Vuyk sr., *Boskoop. Vijf eeuwen boomkwekerij, 1466-1966* (Boskoop 1966); J. van Wijk, *Het sierteeltcentrum Boskoop* (Utrecht 1941). Voor meer literatuur: W.D. Brouwer, *Bibliografie van de Nederlandse landbouwgeschiedenis* (Wageningen 1975).

Afzanding. J.L. Kloosterhuis, *Zandafraving in het Gooi*, in: *Boor en Spade* 8 (1957); A.G. van der Steur, *De afzanding van de Hollandse binnenduinen in de 17e eeuw*, in: *Contactblad regionale en locale geschiedenis Noord- en Zuid-Holland* 1 (1967).

Droogmakerijen en bedijkingen, veenkoloniën, de strakke lijn in opmars. J.T.P. Bijhouwer, *Het Nederlandse landschap* (Amsterdam-Antwerpen 1971); S.J. Fockema Andreae, *Stad en Dorp*, in: *Duizend jaar bouwen in Nederland, I, II* (Amsterdam 1957-1958); H.J. Keuning, *De Groninger Veenkoloniën. Een sociaal-geografische studie* (Amsterdam 1933); A. Steegh, *Kleine monumentenatlas van Nederland. 666 nederzettingen in kaart* (Zutphen 1976). Zie ook de in verband met droogmaking en bedijking vermelde literatuur.

Veranderingen in de Kavelpatronen. K. Bouwer, *Cultuurlandschapsvormen aan de westzijde van het Drents Plateau* (Groningen 1970); L. Jonker, *Vriezenveen*, in: *Overijssel* (Deventer 1931); L.J. Pons en M.F. van Oosten, *De bodem van Noordholland. Toelichting bij blad 5 van de bodemkaart van Nederland. Schaal 1:200 000* (Wageningen 1974); T. Vink, *De Lekstreek. Een aardrijkskundige verkenning van een bewoond deltagebied* (Amsterdam 1926); A. de Visser, *De perceelsbreedte van de voornaamste droogmakerijen in de loop van hun bestaan*, in: *Boor en Spade* 8 (1957).

Boerderijtypen. R.C. Hekker, *Historische boerderijtypen. At-*

las van Nederland Blad X-1 ('s-Gravenhage 1973); en van dezelfde auteur, *De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland*, in: *Duizend jaar bouwen in Nederland II* (1957). Voor meer literatuur: B. Wander, *Bibliografie historisch boerderij-onderzoek* (Arnhem 1971).

Geografie van het Zuiden 1480-1780

Bibliografie. Naast historische bibliografieën ook: M.-E. Dumont & L. de Smet, *Aardrijkskundige bibliografie van België*... 3 dln. (Brussel-Gent 1954-1956) (Bibliographica Belgica 14-16); *Eerste aanvulling* (Gent 1960); *Tweede aanvulling* (Gent 1965); *Derde aanvulling* (Gent 1970); *Vierde aanvulling* (Gent 1978).

Cartografische bronnen. Kaarten op kleine schaal zijn historisch-geografisch slechts beperkt bruikbaar, bij voorbeeld die van Vlaanderen door Pieter Beke, A° 1538, heruitgegeven door F. van Orttroy (Gent 1897) en die van Gerard Mercator, A° 1540, heruitgegeven door B. van 't Hoff ('s-Gravenhage 1941). Op iets grotere schaal is reeds de kaart van het Brugse Vrije door Pieter Pourbus, A° 1570.

Wij moeten wachten tot 1771-1778 vooraleer met de 'Kabinetkaart der Oostenrijkse Nederlanden opgenomen op initiatief van graaf de Ferraris' te kunnen beschikken over een document dat geografisch polyvalent bruikbaar is. De facsimile uitgave, van 1 : 11 520 gereduceerd tot 1 : 25 000 (Brussel 1965-1974), gepubliceerd door Pro Civitate, omvat, behalve een inleiding, ook twaalf delen 'Mémoires' en werd uitvoerig besproken in: *De kartografie in de 18de eeuw en het werk van graaf de Ferraris 1726-1814. Internationaal Colloquium te Spa 8-11 september 1976* (Brussel 1978) (Pro Civitate in-8° 54).

Voor de stadsgeografie zijn stadsplannen bijzonder belangrijk. Bekend zijn de atlas door Jacob van Deventer 1550-1565, in facsimile heruitgegeven (Brussel 1884-1924) en ook het 'Toonneel der steden van 's konings Nederlanden' door Joan Blaeu (Amsterdam 1649). Hierbij sluit ook aan: 'Belgische steden in reliëf, plannen opgenomen door Franse militaire ingenieurs, 17de-19de eeuw' (Brussel 1965) (Pro Civitate).

Voor elke stad bestaat ook wel een min of meer groot aantal afzonderlijke plannen: voor Antwerpen bij voorbeeld een plan, in facsimile heruitgegeven in het werk van G. Asaert e.a., *De stad Antwerpen van de Romeinse Tijd tot de 17de eeuw, topografische studie rond het plan van Virgilius Bononensis 1565* (Brussel 1978) (Pro Civitate reeks in-4° 7); voor Brugge een 16e eeuwse plan van Marcus Geeraerts. Soms werd ook een verzameling van dergelijke plannen heruitgegeven, zoals: L. Danckaert, *L'évolution territoriale de Bruxelles, la cartographie de 1550 à 1840* (Brussel 1968) of: *Commission des monuments de la ville de Gand, Documents topographiques relatifs à la ville de Gand, XVIe-XVIIIe siècle* (Gent z.j.) (3 livraisons in-1°).

Bij de 'landboeken' (terriers) uit de 17de eeuw, die nog frequent voorhanden zijn, behoorden gewoonlijk ook perceelskaarten; deze zijn echter dikwijls verloren gegaan.

Luchtfoto's kunnen dikwijls historische aanwijzingen geven, bij voorbeeld: W. de Mey, *Inventaire par photographies aériennes des sites d'habitat dans les polders belges*, in: *Hommes et Terres du Nord* (1974) 129-135.

Iconografische bronnen. De oudste verzameling van stadsgezichten en plannen, waarin ook Zuidnederlandse steden werden opgenomen is: G. Braun en F. Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum* (Antverpia & Coloniae 1572-1617), in zes delen. In de verzameling van Caspar Merian had één deel betrekking op onze streken: *Topographia Germaniae inferioris vel Circuli Burgundi* (1659²) (anastatische herdruk, Kassel 1964).

Sedert de 17de eeuw bezitten we ettelijke landbeschrijvingen die mooi geïllustreerd zijn, zoals die van A. Sanderus, *Flandria Illustrata* (Coloniae Agrippinae 1641-1644), in twee delen (facsimile uitgave, Tielt 1973) en van dezelfde ook: *Chorographia sacra Brabantiae* (Bruxellae 1659-1668), ook in twee delen.

Daarnaast stelden in de 20ste eeuw verschillende auteurs voor afzonderlijke steden een systematische iconografie samen, zoals A.H. Cornette voor Antwerpen (1933), G. Michiels voor Brugge (1964-1968, 3 delen), E. van Hoonacker voor Kortrijk (1977), E. Wahle voor Luik (1974), C. Eijdt voor Luxemburg (1965) enzovoort; sommige iconografieën hebben betrekking op een heel gebied, zoals die van M. Lavoye voor de provincie Luik (1970). Talrijke schilderijen en etsen kunnen eveneens als iconografi-

sche bron worden gebruikt. Besprekingen zijn echter zelden wetenschappelijk, bij voorbeeld: J. de Coo, *De boer in de kunst van de 9de eeuw tot de 19de eeuw*, met 150 afbn. (Antwerpen z.j.) of: *Het dorp in de kunst* (Antwerpen 1978); dit in tegenstelling tot bij voorbeeld: R.H. Fuchs, *Over het landschap*, een verslag naar aanleiding van Jacob van Ruisdael, Het Korenveld, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 86 (1973) 281-292. Ook gaat de aandacht opvallend vaak uit naar het woud, bij voorbeeld: K. Arndt, Pieter Bruegel der Ältere und die Geschichte der Waldlandschaft, in: *Jahrbericht der Berliner Museen* 14 (1972) 69-121.

Regionale geografie. R. Blanchard, *La Flandre, étude géographique de la Plaine flamande en France, Belgique et Hollande* (Duinkerken 1906).

Fysische geografie. J. Ameryckx, Ontstaan en evolutie van het Zwin in België, in: *Natuurwetenschappelijk Tijdschrift* 34 (1953) 99-110; J. Bennema, Bodem- en zeespiegelbewegingen in het Nederlandse kustgebied, in: *Boor en Spade* 7 (1954) 1-96; H.H. Lamb, *The changing climate* (Londen 1968²); E. Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mil* (Parijs 1967); R. Tercacs en E. Thiernes, *Guide nature de l'Ardenne* (Gembloux 1975).

Demografische en sociologische werken. M.A. Arnould, *Les dénombrements de foyers dans le comté de Hainaut 14e-16e siècles* (Brussel 1956); F. Blockmans, De bevolkingcijfers, in: *Antwerpen in de 18de eeuw instellingen economie cultuur* (Antwerpen 1952) 395-412; J. de Brouwer, *Demografische evolutie van het Land van Aalst 1570-1800* (Brussel 1968) (Pro Civitate Historische uitgaven in -8e 18); C. Bruneel, La population du duché de Brabant en 1755, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 58 (1975) 220-283; A. Cosemans, *De bevolking in Brabant in de 17de en 18de eeuw* (Brussel 1939); P. Deprez, De boeren [in] de 16de, 17de en 18de eeuw, in: *Flandria Nostra I* (Antwerpen 1957) 123-166; P. Deprez, The demographic development of Flanders in the 18th century, in: *Population and History* ... (Londen 1965) 608-630; E. Hélin, *La démographie de Liège aux 17e et 18e siècles* (Brussel 1963); C. Perissino-Billen, Des campagnes sous le joug des traditions, in: *La Wallonie, le pays et les hommes - Histoire économies sociétés 1* (z.p. 1975) 295-312; P. Raucq, Essai sur la genèse du peuplement dans l'Est du Condroz, in: *Bulletin Société belge d'Etudes géographiques* 22 (1953) 261-320; J. van Roey, De bevolking, in: *Antwerpen in de 16de eeuw* (Antwerpen 1975) 95-108; H. Ronse, *De volkstelling 1697 in de Kasselrij Veurne* (Handzame 1973); A. Sprunck, Quelques aspects et épisodes de la vie paysanne au Luxembourg du temps de Louis XIV, in: *La Amis de l'histoire* 7 (1967) 3-100; A. Sprunck, *Etudes sur la vie économiques et sociale dans le Luxembourg au 18ème siècle, les classes rurales* (Luxemburg 1956); J. Verbeemen, Antwerpen in 1755, een demografische en sociaal-economische studie, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 40 (1957) 27-63; J. Verbeemen, De werking van de economische factoren op de stedelijke demografie der 17de en der 18de eeuw in de Zuidelijke Nederlanden, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 34 (1956) 680-700 en 1021-1055; H. van Werveke, *Demografische problemen in de Zuidelijke Nederlanden 17de en 18de eeuw* (Brussel 1955); A. Wijffels, De omvang en de evolutie van het Brugse bevolkingcijfer in de 17de en de 18de eeuw, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 36 (1958) 1243-1274; A.J.L. van den Bogaerde van ter Brugge, *Het district Sint-Niklaas voorheen Land van Waes* ... 3 dln. (Sint Niklaas 1825); L. Daels, Landschapontwikkeling in en rond het voormalige Bulskampveld, in: *Tijdschrift der Belgische vereniging voor aardrijkskundige studies* 31 (1962) 191-228; L. Daels en A. Verhoeve, Het platteland, Twintig eeuwen Vlaanderen 7 (Hasselt 1979) 160-177; F. Dussart, Structure agraire et paysages ruraux dans la commune de Bakel, in: *Bulletin de la Société belge d'études géographiques* 15 (1946) 104-179; F. Dussart, Les types de dessin parcellaire et leur répartition en Belgique, in: *Bulletin de la Société belge d'études géographiques* 30 (1961) 21-65; R. Georlette, Essai historique sur les haies servant à la clôture des biens ruraux en Belgique, in: *Annales de Gembloux* 60 (1954) 171-184; J. Helsen, *Het landschapsbeeld in de Antwerpsche Kempen* (Antwerpen 1943); E. Nemery, *La Famenne, histoire d'une région naturelle* (Gembloux 1975) (Collection Wallonie, Art et histoire 28); C. Petit, Clôtures et formes des champs en Belgique, étude de géographie humaine, in: *Bulletin de la Société*

belge d'études géographiques 12 (1942) 125-222; G. Schmook, Evolutie van het landelijke landschap ten SW van Gent als bijdrage tot de genese van het agrarisch complex in Zandig Binnen-Vlaanderen, in: *Tijdschrift van het koninklijk aardrijkskundig genootschap van Antwerpen* 78 (1967) 65-116; G. Schmook, Het probleem der afsluitingen en zijn toepassing op de omgeving van Drongen bij Gent, in: *Tijdschrift van de Belgische vereniging voor aardrijkskundige Studies* 27 (1958) 365-411; F. Snacken, *Les champs bombés du Pays de Waes, L'habitat et les paysages ruraux d'Europe* ... (Luik 1970) 397-407; L. van Speybroeck, De wijzigingen van het landschapsbeeld en van het leven van de mens in het Land van Waas in de 18de eeuw, in: *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 55 (1947) 7-56; O. Tulippe, Introduction à l'étude des paysages ruraux de la Belgique, in: *Bulletin de la Société belge d'études géographiques* 12 (1942) 3-26; O. Tulippe, Structure agraire et paysage rural au Pays de Chimay: la commune de Baileux, in: *Bulletin de la Société belge d'études géographiques* 13 (1943) 40-105; H.H. Turney High, *Château-Gérard [= Villers-le-Temple] the life and times of a wallonian village* (Colombia S.-C. 1953); A. Verhulst, Het landschap [en] de boeren [in] de middeleeuwen, in: *Flandria Nostra* ... 1 (Antwerpen 1957) 11-54 en 87-122; A. Verhulst, *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief* (Antwerpen 1965) (Uitgave Het Willemsfonds 202); A. Verhulst, Historio-geografische studie over het oudste domein der Sint-Baafsabdij te Gent, in: *Tijdschrift der Belgische vereniging voor aardrijkskundige studies* 22 (1953) 321-359; A. Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles* ... 10 dln. in 18 boekdln. (Brussel 1971-1975) (nouvelle édition du texte de 1855); A. Wieger, *Das Siedlungs- und Agrargefüge des Condroz und der Famenne in seiner historischen Entwicklung* (Aken 1976) (Aachener Geographische Arbeiten 9).

Landelijke bewoning. R. Dascotte, La maison rurale dans le Centre, in: *Enquêtes du musée de la vie wallonne* 11 (1969) 61-90; F. Dussart, Géographie der ländlichen Siedlungsformen in Belgien und Luxemburg, in: *Geographische Rundschau* 9 (1957) 12-18; F. Dussart en J. Claude, Les villages de 'dries' en Basse et Moyenne Belgique, in: *Bulletin de la Société belge d'études géographiques* 44 (1975) 238-294; H.A.E. van Gelder, Nederlandse dorpen in de 16de eeuw, in: *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie voor Wetenschappen, afdeling Letterkunde N.R.* 59² (1953); M.A. Lefèvre, *L'habitat rural en Belgique, étude de géographie humaine* (Luik 1926); Alain Lerond, Les habitations rurales du canton de Malmédy, in: *Le Pays de Saint Remacle* 4 (1965) 119-139; F. Leyden, Die ländlichen Siedlungen des flämischen Landes, in: *Mitteilungen der geographischen Gesellschaft zu München* 17 (1924) 45-81; G. Schmook, Een evoluerend bewoningspatroon in Binnen-Vlaanderen, methodologische bijdrage over Drongen bij Gent, in: *Tijdschrift der Belgische vereniging voor aardrijkskundige studies* 34 (1965) 31-116; A. Verhoeve, La motte féodale de l'habitat dispersé en Flandre, in: *Hommes et Terres du Nord* (1974) 123-127.

Stedelijke bewoning. G. Asaert e.a., *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw, topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565* (Brussel 1978); A.F.J. Bozière, *Tournai ancien et moderne ou description historique et pittoresque de cette ville* ... (Brussel 1974) (heruitgave van de oorspronkelijke editie 1864); W. Christaller, *Die zentralen Orte in Süddeutschland, eine Untersuchung über die Gesetzmässigkeit ihrer Anzahl, Verteilung und Grösse* (Erlangen 1933); J. Dhondt, Steden in het landschap en stedelijk landschap, in: *Flandria Nostra* ... 1 (Antwerpen 1957) 55-86; M.E. Dumont, *Gent, een stedenaardrijkskundige studie* (Brugge 1951) tekstband + atlas; M. Goossens, *Hiërarchie en hinterland der centra, een methodologische studie toegepast op Noordoost-België* (Leuven 1963) (Acta geographica Levanien-sia 2); E.A. Gutkind, Urban development in Western Europe: France and Belgium, in: *International history of city development* 5 (New York-Londen 1970) 286-483; E. Hélin, *Le paysage urbain de Liège avant la révolution industrielle* (Luik 1963) (Documents et Mémoires de la Commission communale de l'histoire de l'ancien Pays de Liège 6); A. Henne en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, 4 dln. (Brussel 1969) (nieuwe uitgave van de oorspronkelijke tekst van 1845); J.A. van Houtte, Die Städte der Niederlande im Uebergang vom Mittelalter zur Neuzeit, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 27 (1962) 50-68;

J.A. van Houtte, *Brugge vroeger en nu* (Antwerpen-Bussum 1969) (Fibula-Heemschutreeks 4); M.M.P. Klep, Urbanization in a pre-industrial economy, the case of Brabant 1374-1930, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 7 (1976) 153-168; F. Leyden, Die Städte des flämischen Landes, in: *Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde* 23² (1924) 128-184; G. Schmook, De steden, in: *Twintig eeuwen Vlaanderen* 7 (Hasselt 1979) 178-195; H. Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw, de stedenbouwkundige ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke* (Brussel 1977) (Historische uitgaven Pro Civitate in -8° 47); L. Verniers, *Un millénaire d'histoire de Bruxelles* (Brussel 1965) i.h.b. 215-490; L. Voet, *De gouden eeuw van Antwerpen, bloei en uitstraling van de metropool in de 16de eeuw* (Antwerpen 1973); M. Yans, *Aux origines de la grande agglomération, le banlieue liégeoise* (Luik 1974) (Documents et Mémoires de la Commission communale de l'histoire de l'ancien Pays de Liège 12).

Vestingbouwkunde. M. van Hemelrijck, *Vlaamse krijgswaerbouw* (Tielt 1950); M. Cheyns-Condé, *Métamorphose d'une forteresse médiévale, la château de la Folie à Ecaussinnes-d'Enghien* (Leuven 1976); H. Goethals-de Ridder, Bijdrage tot de kennis van de stadsversterkingen in het oud graafschap Vlaanderen vanaf de middeleeuwen tot ongeveer 1800, in: *Gentse Bijdragen tot de kunstgeschiedenis* 23 (1973-1975) 115-126; P. Truttman, *Fortification, architecture et urbanisme au 17ème et 18ème siècles, essai sur l'oeuvre artistique et technique des ingénieurs militaires sous Louis XIV et Louis XV* (Thionville 1976); J. Milmeister, Relief de Vianden par le comte de Mansfeld en 1581, in: *Hémecht* 21 (1969) 101-103; P. Medernach, Stadtbefestigungen in der Neuzeit im Hinblick auf die Festung Luxemburg, in: *Zeitschrift für Luxemburger Geschichte* 8 (1966) 201-211.

Inpolderingen. J. Ameryckx, De ontstaansgeschiedenis van de zeeolders, in: *De Biekerf* 60 (1959) 377-400; R. van Gerven, De scheldepolders van de Linkeroever, in: *Bijdrage tot de geschiedenis van natuur, land, volk* (Beveren 1978); M.K.E. Gottschalk, *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, 2dln. (Assen 1958) i.h.b. deel 2: *Van het begin der 15de eeuw tot de inundaties tijdens de Tachtigjarige oorlog*; P. Guns, *Historische evolutie van het polderlandschap langs de linker Scheldeoever* (Borgerhout 1973); R. Havermans, *Bijdrage tot de landschapsgeschiedenis der Scheldepolders op de Antwerpse rechteroever* (Antwerpen 1956); R. Havermans, De haven groeit de polder sterft, in: *Tijdschrift Stad Antwerpen* 2 (1956) 24-37 en 93-105, 3 (1957) 137-166, 4 (1958) 67-84 en 138-160, 5 (1959) 18-45; J. Korthals Altes, De eerste bedijking van de Groote en Kleine Moeren in West-Vlaanderen, in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges* 68 (1925) 155-198; J. Leper, *Kunstmatige inundaties in maritiem Vlaanderen 1315-1945* (Tongeren 1957); C. Looijens, *Duin- en strandverdediging langs de Vlaamse kust*... (Oostende 1939); M. Mijls, De landschapsgeschiedenis van de Scheldepolders ten noorden van Antwerpen..., in: *Tijdschrift van de Belgische vereniging voor aardrijkskundige studies* 42 (1973) 39-124; J. de Smet, Duinbeplanting in het Brugse Vrije 1350-1795, in: *De Biekerf* 66 (1965) 129-136.

Landbouweconomie en -techniek. J.L. van Aelbroeck, *Werkdadtige landbouwkunst der Vlamingen* (Gent 1823); A.-M. d'Ans, Essartage, quelques éclaircissements au sujet de l'essartage, culture sur brûlis avec écouage de la façon dont il fut pratiqué en Ardenne, in: *Au Pays des Rîzes et des Sarts* 16 (1975) 488-499 en 682-687; M. Bois de Fiennes, *Mémoire sur les usages ruraux dans la Belgique*... (Brussel 1817); Ch. Christians, Contribution à l'étude géographique de la structure agraire dans la partie wallonne de la Belgique, in: *Bulletin de la Société belge d'études géographiques* 30 (1961) 257-465; I. Delatte, *La propriété foncière en Belgique de 1569 à 1850* (Luik 1954); G.-G. Dept, Note sur le défrichement dans le comté de Flandre au 18ème siècle in: *Bulletin de la Société belge d'études géographiques* 3 (1933) 120-129; L. Fevre, Une révolution agraire: le Pays de Herve, in: *Annales Economie-Société-Civilisations* 3 (1948) 218-222; A. Froment, L'ancienne économie rurale de l'Ardenne et son incidence sur la végétation des Hautes Fagnes, in: *Bulletin de la Société géographique de Liège* 4 (1968) 23-39; T.J. Gerits, Wijnbouw in de Nederlanden en in het Land van Luik, in: *Ons Heem* (1972) 45-57; F. Ladrier, Les premières cultures de pommes de terre dans le Namurois, in: *Namurcum* 35 (1963)

27-32 en 43-46; J.F. de Lichtervelde, *La bèche ou la mine d'or de la Flandre Orientale* (Gent 1826); P. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België*, 2 dln. (Antwerpen 1952); F. Pirotte, *La pomme de terre en Wallonie au 18ème siècle* (Luik 1976); P. Raucq, A propos de pratiques agraires anciennes et actuelles dans le Condroz oriental, in: *Cercle des Géographes liégeois* 75 (1951); J. Roland, La révolution agricole au 18ème siècle, spécialement dans la province de Namur, in: *Annales de la Fédération archéologique et historique de la Belgique, Congrès de Namur* (1938); J.N. Schwerz, *Anleitung zur Kenntnis der Belgischen Landwirtschaft*, 3 dln. (Halle 1807-1811); B.H. Slicher van Bath, *The rise of intensive husbandry in the Low Countries, Britain and the Netherlands* (eds.) J.S. Bromley en E.H. Kossmann (Londen 1960) 130-153; A. Thys, Weemoes, weemoesputten en weemoesvelden, kanttekeningen betreffende de invloed der stedelijke lakenververij op de ontwikkeling van de landbouw in het Antwerpse, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 57 (1974) 189-202; F. de Tollenaere, Verandzaden, een woord uit de oude landbouw, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 77 (1959) 33-58; C. Vandenbroecke, De opmars van de aardappel, in: *Spiegel Historiaal* 5 (1970) 352-366; C. Vandenbroecke, *Agriculture et alimentation* (Gent-Leuven 1975) (Centrum voor Landelijke Geschiedenis 49); A. Verhulst, Bijdrage tot de studie van de agrarische structuur in het Vlaamse land: het probleem van de verdwijning van de braak in de Vlaamse landbouw XIIIde-XVIIde eeuw, in: *Natuurwetenschappelijk Tijdschrift* 38 (1957) 213-219; H. van der Wee, Productivity, evolution of rents and farm size in the Southern Netherlands agriculture from the fourteenth to the seventeenth centuries, in: *Productivity of land and agricultural innovation in the Low Countries 1250-1800* (Leuven 1978) 125-161.

Ambachtelijke en industriële activiteiten. A. André-Félix, *Les débuts de l'industrie chimique dans les Pays-Bas autrichiens* (Bruxelles 1971) (Centre d'Histoire économique et sociale); R. Arnould, L'histoire du Borinage, in: *Revue de l'Institut de Sociologie Solvay* (1950); R. Chambon, *Histoire de la verrerie en Belgique du 2ème siècle à nos jours* (Brussel 1955); H. Coppejans-Desmedt, De Gentse vlasindustrie vanaf het einde van de 18de eeuw tot de oprichting van de grote mechanische bedrijven, 1838, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent N.R.* 22 (1968) 179-202; J. Craeybeckx, Les industries d'exportation dans les villes flamandes au 17ème siècle, particulièrement à Gand et à Bruges, in: *Studi in onore di Amintore Fanfani IV* (Milaan 1962) 413-468; P. Debrée, Histoire de nos charbonnages, à propos de l'introduction des machines à vapeur dans la région liégeoise, in: *Chroniques archéologiques du Pays de Liège* 53 (1962) 109-116; L. Dechesne, *L'industrie drapière de la Vesdre avant 1800* (Luik 1927); R. Desart, *Les moulins à eau de Belgique*, 2 dln. (Grimbergen-Brussel 1963-1968); C. Devyt, De compagnie der zaagmolens 1750-1824, Molendorp van Breden, in: *De Biekerf* 75 (1974) 259-276; C. Devyt en G. van Damme, *De windmolens van België* (Tielt 1974); F. Discry, *L'ancien bassin sidérurgique du Hoyoux (du 15ème au 18ème siècle)* (Heule 1970); A. Gillard, *L'industrie du fer dans les localités du comté de Namur et de l'Entre-Sambre-et-Meuse de 1345 à 1600* (Brussel 1971) (Collection Histoire de Pro Civitate in -8° 29); P. Gilson, Rixensart, notes sur la fabrication du charbon de bois, in: *Wavriensia* 17 (1968) 33-45; G. Hansotte, La métallurgie wallonne au 16ème et dans la première moitié du 17ème siècle, essai de synthèse, in: *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois* 84 (1972) 21-42; A. Julin, *Les grandes fabriques en Belgique vers le milieu du 18ème siècle*, 1764 (Brussel 1903); J. Klepper, Préhistoire de la sidérurgie luxembourgeoise au 18ème siècle, in: *Revue technique luxembourgeoise* 63 (1971) 39-57; P. Lebrun, *L'industrie de la laine à Verviers pendant le 18ème et le commencement du 19ème siècle* (Luik 1948) (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et de Lettres de l'Université de Liège 114); A. Levegnée, *La sidérurgie et les Wallons au 16ème siècle* (Brussel 1978); P. Moureaux, *La statistique industrielle dans les Pays-Bas autrichiens à l'époque de Marie-Thérèse, Documents et Cartes* (Brussel 1975) (Commission royale d'Histoire); H. Pirenne, *Un centre industriel d'autrefois, la draperie-sayetterie d'Hondschoote 14ème-18ème siècle* (Parijs 1930); E. Sabbe, De Belgische vlasnijverheid, 2 dln. (Brugge-Kortrijk 1943 en 1975²); H. Soly, De brouwerijonderneming van Gilbert van Schoonbeke 1552-1562, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 46 (1968) 337-392 en 1166-1204; H. Soly,

Nijverheid en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw, in: *Album Charles Verlinden* (Gent 1975) 331-352; M. en G. Stefes, *La sidérurgie luxembourgeoise de l'époque antérieure à 1840* (Luxemburg 1965); Toen, *En, kwam de machine, ontmoeting met de industriële archeologie* (Brussel 1975); H. Verhé-Verkeine, De nieuwe nijverheden te Gent in de 17de en 18de eeuw, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* N.R. 1 (1944) 205-222; J. Yernaux, *La métallurgie liégeoise et son expansion au 17ème siècle* (Luik 1939).

Verkeerswegen. R. Baetens, Het uitzicht en de infrastructuur van een kleine Noordzeehaven tijdens het Ancien Régime, het voorbeeld van Oostende, in: *Archieven van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen* (1976) 47-62; B. Bailleur, De steenwegaanleg rond Antwerpen tijdens het Oostenrijks bewind 1715-1794, in: *Bijdragen tot de geschiedenis van het Hertogdom Brabant* 56 (1973) 102-134; P. Christophe, L'histoire des routes belges, in: *Annales des Travaux Publics* 2ème série 36 (1935) 167-298; R. Dalem en A. Nelissen: *Mille ans de navigation sur l'Ourthe et ses affluents* (Bomal-sur-Ourthe 1973); N.A. Fauchamps, Chemins anciens, anciennes limites, in: *Hautes Fagnes* 16 (1950) 3-64; L. Franck, Historisch-geografische schets van de weg Gent-Oudenaarde op het gebied van de Kasselrij Oudburg, in: *Jaarboek van de Heemkring Scheldeland* 1 (1970) 59-83; L. Génicot, *Histoire des routes belges depuis 1704* (Brussel 1948) (Collection Nationale 8ème série 89); R. Haelewyn, *Oostenrijkse wegen in West-Vlaanderen* (Brugge 1971); J. de Soignie, *Histoire des voies de communication par terre et par eau, principalement au point de vue du Hainaut* (Bergen 1874); J. de Sturler, L'importance du chemin neuf de Liège à Sedan pour le trafic vers le Barrois et la Lorraine, in: *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 131 (1965) 79-128; Y. Urbain, La formation du réseau des voies navigables en Belgique, in: *Bulletin de l'Institut de recherches économiques* 7 (1935-36) 449; A. Viaene, Oostelers van Ursel, oude glorie van een halfwegparochie tussen Brugge en Gent, in: *De Biekerf* 69 (1968) 169-172.

Kunsthistorische, architectonische en urbanistische werken. H. Baeyens, *Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in Brabant* (Antwerpen 1950); *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, inventaris van het cultuurbezit in België, architectuur* (Brussel-Gent sedert 1970) reeks inventarissen bezorgd door het Ministerie van Nederlandse Cultuur; *Le patrimoine monumental de la Belgique* (Brussel 1971...) reeks inventarissen bezorgd door het Ministerie van Franse cultuur; P. de Brabandere, *Kortrijkse gevels van de 16de eeuw tot het Empire* (Kortrijk 1973) (Verhandelingen Leiegouw 4); O. van de Castijne, L'architecture privée en Belgique dans les centres urbains aux 16ème et 17ème siècles, in: *Verhandelingen van de Koninklijke Belgische Academie, afdeling Schone Kunsten* 2de Reeks, 4¹ (1934); M. Dewulf, Hoven en huizen van plaisantie, in: *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 71 (1968) 113-120; W.P. Dezutter en M. Goetinck, Het historisch bouw materiaal hout-natuursteen-baksteen, in: *Op en om de bouwwerf* (Brugge 1975) 69-90; E. Dhanens, Kastelen in België, in: *Spiegel Historiael* 7 (1972) 340-349; J.J. Duthoy, Le 18ème siècle, âge d'or de l'architecture civile à Gand, in: *Revue du Nord* 53 (1971) 681-690; L.F. Génicot, *Het groot kastelenboek van België* (Brussel 1976); P. Heuter, *Die ländliche Bauweise des 15. und 16. Jahrhunderts im Schelde-, Maas- und Rheingebiet nach Darstellungen der spätmittelalterlichen Malerei, ein Beitrag zur historischen Hausforschung*, 2 dln. (Bonn-Siegburg 1961) (Quellen und Studien zur Volkskunde hrsg. von K. Meisen); F. Ladrier, L'urbanisme à Namur au 18ème siècle, in: *Confluent-Namur* 29 (1974) 8-11; C. Laleman, De ontwikkeling van het Gentse huisgeveltype in de 2de helft van de 16de eeuw, in: *Vlaanderen* 25 (1976) 207-217; W.A. Olyslager, *Het groot begijnhof van Leuven* (Leuven 1973); P. Parent, *L'architecture des Pays-Bas méridionaux (Belgique et Nord de la France) aux 16ème, 17ème et 18ème siècles* (Parijs-Brussel 1926); C.V. Tréfois, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur* (Antwerpen 1950); F. van Winkel, Proeve tot karakterisering van het Antwerpse burgerhuis in de periode 1450-1650, in: *Volkskunde* 79 (1978) 157-184.

Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800

Een niet volledige, maar wel zeer bruikbare ingang in de historisch-demografische literatuur over Nederland tot omstreeks 1960 biedt B.H. Slicher van Bath, *Voorlopige systematische bibliografie van de Nederlandse demografische geschiedenis* (Wageningen 1962) (stencil). Vanaf 1965 vindt men vrijwel jaarlijks vervolgen in de *Annales de démographie historique* (Parijs), en vanaf 1978 in de, ook afzonderlijk gepubliceerde, *Bibliographie internationale de la démographie historique*, (Rouaan), een gezamenlijke uitgave van het International Committee of Historical Sciences, de Société de Démographie Historique en de International Union for the Scientific Study of Population. Een voortreffelijk beredeneerd overzicht van de demografische publicaties in Nederland vóór 1800 biedt een helaas niet gepubliceerd intern NIDI-paper van M.M. Meijer, *Een voorlopige inventaris van demografische empirici en hun publicaties in Noord-Nederland vóór 1795* (Voorburg 1976) (stencil), alsmede diens *De ontwikkeling der empirische demografie ten tijde van de Republiek* (doctoraalscriptie, K.U. Nijmegen 1976) (stencil).

Tot de belangrijkste gepubliceerde tellingen zijn te rekenen J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècles)* (Brussel 1912) en H.J. van Xanten en A.M. van der Woude, Het hoofdgeld en de bevolking van de Meijerij van 's-Hertogenbosch omstreeks 1700, in: *AAG-Bijdragen* 13 (1965) 3-96 voor Noord-Brabant. De belangrijke Hollandse tellingen van huizen en personen zijn gepubliceerd voor 1494 door R. Fruin, *Enquete ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van de schiltlaeten* (Leiden 1876); voor 1514 door R. Fruin, *Informacie up den staet, faculteyt ende gelegenheit van de steden ende dorpen van Holland ende Vrieslant* (Leiden 1866); voor 1622 door J.G. van Dillen, *Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling*, in: *Economisch-Historisch jaarboek XXI* (1940) 167-189. De uitkomsten van de eerste nationale volkstelling van 1795 zijn te vinden in J.C. Ramaer, *Het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1931)*, *De Geschiedkundige Atlas van Nederland* ('s-Gravenhage 1931). Juist buiten de periode, maar toch onmisbaar voor inzicht in de numerieke verhoudingen tussen de verschillende godsdienstige denominaties is de uitgave van de nationale godsdienststelling van 1809 door J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden, 1580-1880* (Assen 1964). Daarin vindt men tevens de belangrijkste opgaven van de aantallen rooms-katholieke communicanten in de 17de en 18de eeuw. Over zijn interpretatie van de opgaven uit 1656 is nogal wat te doen geweest. Zie daarvoor: Numerieke aspecten van de protestantisering in Noord-Nederland tussen 1656 en 1726, in: *AAG-Bijdragen* 13 (1965) 149-180. Zijn opposenten lijken nu toch gelijk te krijgen in recent onderzoek van M.G. Spiertz, Het aandeel van de katholieken in de Friese bevolking tussen 1663 en 1796, in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland XIX* (1977) 147-169 en A.C.M. Kappelhof, De waarde van de visitatieverslagen als bron voor de historische demografie. De Baronie van Breda 1645-1742, in: *Jaarboek 'De Oranjeboom' XXVII* (1974) 58-89. De aantallen weerbare mannen in 1747 in Holland staan in A.M. van der Woude, De weerbare mannen van 1747 in de dorpen van het Zuiderkwartier van Holland als demografisch gegeven, in: *AAG-Bijdragen* 8 (1962) 35-76. Een overzicht van een aantal bronnen geeft B.H. Slicher van Bath, Voorbeeld van verschillende bronnen van belang voor de historische demografie, in: *AAG-Bijdragen* 11 (1964) 191-209.

Een archivalisch vrijwel volledig overzicht van alle bekende doop-, trouw- en begraafregisters van vóór 1811 kan men vinden in W. Wijnaendts van Resandt, *Repertorium DTB* ('s-Gravenhage 1969). Een lijst van onbekende herkomst met de opgave van het jaarlijkse aantal te Amsterdam geboren en begraven personen staat in *Statistiek der bevolking van Amsterdam tot 1921*, Mededelingen van het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam no. 67 (1923). De voorgeschiedenis van de invoering van de burgerlijke stand werd bestudeerd door G.J. Heederik, *Van kasboek tot burgerlijke stand. Medisch-demografische aspecten van de registratie van huwelijken, geboorten en sterfte* (Meppel 1973). Het tot nog toe meest uitvoerige onderzoek naar de institutionele aspecten van de registers van dopen, huwen en begraven staat in G.J. Mentink en A.M. van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool*

in de 17e en 18e eeuw (Rotterdam 1965). Hun interpretatie van de juridisch-administratieve situatie met betrekking tot het beheer van begraafplaats en begraafregisters vindt bevestiging in A.T.H. van Deursen, Kerk of parochie? De kerkmeesters en de dood ten tijde van de Republiek, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 531-537. De genoemde studie van Mentink en Van der Woude is tevens het meest volledige, fundamentele onderzoek naar geaggreerde reeksen van jaarlijkse aantallen dopen, huwelijken en begravenen. Hun cijferreeksen kunnen verder worden vervolgd in H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880* (Schiedam 1976). Daarnaast zijn er partiële geaggreerde reeksen voor Delft in J. Rogier, De betekenis van de terugkeer van de minderbroeders te Delft in 1709, in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* II (1960) 169-204, voor Nijmegen in L.J. Rogier, Over de ontwikkeling van de procentuele verhouding der gezindten te Nijmegen, in: *Numaga* IV (1957) 37-79, en voor een aantal plaatsen in Zuid-Limburg in L. Engelen, De bevolkingsontwikkeling in Staats-Valkenburg gedurende de 18e eeuw, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* XXII (1977) 68-109.

Voor een overzicht van de demografische evolutie in de verschillende provincies en gebieden kan men terecht bij J.A. Faber, H.K. Roessingh, B.H. Slicher van Bath, A.M. van der Woude en H.J. van Xanten, Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey, in: *AAG-Bijdragen* 12 (1965) 47-110. Voor een diepgaande behandeling is men aangewezen op B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning* (Assen 1957); H.K. Roessingh, Het Veluws inwonertal 1526-1947, in: *AAG-Bijdragen* 11 (1964) 79-150; A.M. van der Woude, Het Noorderkwartier, in: *AAG-Bijdragen* 16 (1972) 61-258; J.A. Faber, Drie eeuwen Friesland, in: *AAG-Bijdragen* 17 (1972) 20-92. Voor het Limburgse zijn verder nog van belang J.F.R. Philips, Eenige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 17e tot het einde van de 18e eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* XX (1975) 1-47, en E. Roebroek, *Het Land van Montfort* (Assen 1967). Een momentopname voor Drenthe geeft J. Heringa, De bevolking van Drenthe in 1630, in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* XCIV (1977) 49-61. Eveneens een overzicht voor voornamelijk West-Nederland geeft J. de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age*, hfdst 3, Demographic change (New Haven 1974). Verouderd, betwistbaar, maar voor de 16de-eeuwse stedelijke situatie dikwijls toch het enige aanrijpingspunt is J.C. Ramaer, De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans, in: *Tijdschrift Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 38 (1921) 1-38 en 174-215.

Er zijn tot op heden drie studies in gezinsreconstructie in deze periode gemaakt: D.J. Noordam, De weerbare mannen van Maasland in 1747, in: *Holland* 7 (1975) 1-61; A. Schuurman, De bevolking van Duiven 1665-1795. Een historisch-demografische studie, in: *AAG-Bijdragen* 22 (1979); en door H. van Dijk over het patriciaat van Zierikzee van de 16de tot de 19de eeuw (nog ongepubliceerd, in manuscript). Vastgelopen is een poging in een Zuidlimburgse parochie: H.A. de Gans en R. Sayers, Historisch-demografisch onderzoek parochie Amstenrade, 1659-1796, in: *Interim-rapport van het Planologisch en Demografisch Instituut van Amsterdam* (1977) (stencil). Op de moeilijkheid van de familienaamgeving in verband met gezinsreconstructie wijst A.M. van der Woude, Het gebruik van de familienaam in Holland in de zeventiende eeuw, in: *Holland* 5 (1973) 109-131.

Over de bevolkingsdichtheid is tot nog toe weinig onderzoek gedaan met uitzondering van A.C. de Vooy, De bevolkings-spreiding op het Hollandse platteland in 1622 en 1795, in: *Tijdschrift Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* LXX (1953) 316-330. Over migratie zijn wel veel kleine artikelen verschenen, maar daaruit is geen algemeen beeld te vormen. Belangrijk is het onderzoek van de Amsterdamse bruidegoms en bruiden door S. Hart, *Geschrift en getal*. Onderzoek naar samenstelling van de bevolking van Amsterdam in de 17e en 18e eeuw op grond van gegevens over migratie, huwelijk, beroep en alfabetisme, in: S. Hart, *Geschrift en getal* (Dordrecht 1976) 115-181. Een nauwelijks eerder aangeboorde bron werd uitgeprobeerd door C.A. Davids, Migratie te Leiden in de achttiende eeuw: een onderzoek op grond van de acten van cautie, in: H.A. Diederiks e.a., *Een stad in achteruitgang. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Leiden, Afdeling Sociale Geschiedenis Rijksuniversiteit, 1978) 146-185. Over internationale migratie in dienst van de VOC is er de fundamentele studie

van J.R. Bruijn, De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, gezien in Aziatisch en Nederlands perspectief, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976) 218-248. De migratie uit de Zuidelijke Nederlanden behandelt J.G.C.A. Briels, *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630* (Haarlem 1978). Kerkelijke lidmaatschapsregisters als bron voor migratieonderzoek gebruikte A. van Braam, Statistisch onderzoek naar de herkomst van de lidmaten der evangelisch-lutherse gemeente te Zaandam 1675-1800, in: *De Zaende* 4 (1949) 341-344. Twee recente medisch-demografische studies zijn G.J. Mentink, De rode loop in Gelderland. De dysenterie-epidemie in de jaren 1778-1779 en 1782-1783, in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* LXIV (1970) 124-144 en LXV (1971) 29-38, en H.F.J.M. van den Eerenbeemt, De 'rode dood' in Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch; een dysenterie-epidemie in de jaren 1779-1793, in: *Economisch- en Sociaal-Historisch jaarboek* 36 (1973) 75-101.

De studies over de gezinssamenstelling zijn begonnen met het reeds genoemde B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning* (1957). Daarop kwam H.K. Roessingh met een paragraaf in zijn studie Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw, in: *AAG-Bijdragen* 13 (1965) 181-274. Een niet gepubliceerde scriptie van mej. C.W. Roosen-schoon was inmiddels gemaakt over *De samenstelling van de boerenhuishouding in Borne en Tubbergen in 1748 en 1859*, scriptie LH 1958 (getypt). Eigen en door anderen tot dan toe verricht onderzoek werd samengevat in A.M. van der Woude, De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden, in: *AAG-Bijdragen* 15 (1970) 202-241. Dit werd gevolgd door een reeks van al dan niet gepubliceerde Wageningse scripties: J.J.M. Berendsen, *De omvang en samenstelling van de huishoudingen op het platteland rond Leiden in 1622 en het platteland rond Gouda in 1622 en 1680* (Wageningen 1971) (getypt); A. van Wély, *De omvang en structuur van de huishoudingen in Gouda in 1622 en in 1674* (Wageningen 1971) (getypt); J. Bijkerk, *De omvang en samenstelling van de huishoudens in Delft anno 1749* (Wageningen 1972) (getypt); P.M.M. Klep, Het huishouden in westelijk Noord-Brabant: structuur en ontwikkeling 1750-1849, in: *AAG-Bijdragen* 18 (1973) 23-94; F. Daelemaans, Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek, in: *AAG-Bijdragen* 19 (1975) 137-215. Recent werd over Leiden aan deze reeks toegevoegd D.J. Noordam, Bevolking, huishouden en gezin in 1749, in: H.A. Diederiks e.a., *Een stad in achteruitgang* (Leiden 1978) 105-145.

Wie voorgaande literatuur wil plaatsen tegen de achtergrond van wat er internationaal te doen is geweest op historisch-demografisch gebied in het derde kwart van deze eeuw, kan terecht bij A.M. van der Woude, De historische demografie in de geschiedwetenschap, oorspronkelijk gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1969), maar met een naschrift over de ontwikkelingen tot in 1977 herdrukt in P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis I* ('s-Gravenhage 1979) 157-200.

Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden 1500-1800

Methoden van onderzoek. Een algeheel overzicht van het bronnenmateriaal voor de demografische geschiedenis en zijn specifieke kritiek vindt men in het klassieke werk van Roger Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIV au XVIIIe siècles* 1, Les problèmes (Leuven 1954). Voor de enorme uitbreiding van het onderzoek en de vooruitgang in de kwantitatieve methoden sinds de laatste vijfentwintig jaar moet men de bibliografische overzichten raadplegen die gepubliceerd worden in het *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* (nr 4 van elk jaar), de *Revue du Nord* (Rijsel) en sinds 1978 de *Annales de Démographie Historique* (Parijs). Het wetenschappelijk onderzoek in de vroegere Zuidelijke Nederlanden kan men in geen enkel opzicht gelijk stellen met dat in Holland, Duitsland, Frankrijk, en vooral Engeland en Schotland. Voor wat de bevolking betreft, kan men volstaan met het doornemen van H. Westergaard, *Contributions to the History of Statistics* (Londen 1932) (herdrukt 1969) 4-112, om het belang te onderkennen van de ambtenaren die bestudeerd zijn door Ph. Moureaux, *Les Préoccupations statistiques du gouvernement des Pays-Bas autrichiens* (Brussel 1971) en de uitzonderlijke betekenis van de *Réflexions sur l'économie de la*

société civile . . . , gepubliceerd in P. Harsin, *Un économiste aux Pays-Bas au XVIIIe siècle, L'abbé Mann* (Leuven 1933) 37-46. De weg die sinds twee eeuwen is afgelegd, wordt vergeleken met de huidige methoden in het werk van R. Lesthaeghe, Een demografisch model voor de Oostvlaamse landelijke populatie in de 18e eeuw, in: *Belgisch Tijdschrift voor de nieuwste geschiedenis* 5 (1974) 77-78 en in J. Duchene en R. Lesthaeghe, *Essai de reconstruction de la population belge sous le régime français, in: Population et Famille* 36 (Brussel 1975) 1-47.

Het bevolkingsaantal. Hans van Werveke, La densité de la population belge au cours des âges, in: *Studi in onore di Armando Sapori* II (Milaan 1957) 1425-1432, komt tot veel voorzichtigere schattingen dan N.J.G. Pounds, Population and settlement in the Low Countries and Northern France in the Later Middle Ages, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 49 (1971) 369-402. Kritischer en tegelijk exacter methoden worden gehanteerd door J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIV-XVIe siècle)* (Brussel 1912) en vooral door Maurice-A. Arnould, *Les dénombrements de foyers dans le comté de Hainaut (XIV-XVIe siècle)* (Brussel 1956); idem, Les répercussions démographiques du sac de Binche en 1554, in: *Mélanges Georges Smeets* (Brussel 1952) 57-71.

Voor Antwerpen voegt E. Scholliers in Un indice du loyer: les loyers anversois de 1500 à 1873, in: *Studi in onore di Amintore Fanfani* V (Milaan 1962) 595-617 de verschillende schattingen van zijn voorgangers samen, waaronder die van F. Blockmans, L'évolution territoriale et démographique d'Anvers, in: *Habiter* 13-14 (1960) 17 en A. Wyffels, De omvang en de evolutie van het Brugse bevolkingscijfer, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 36 (1958) 1243-1274.

De gevolgen van de Dertigjarige oorlog worden belicht door J. Schoetter, Etat du duché de Luxembourg . . . , in: *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 33 (1876) 325-459; de weerslag op de economie wordt uiteengezet door F. Pirotte, Durbuy, le Château, la Ville et la Communauté des Bourgeois de 1500 à 1795, in: *Annales de l'Institut archéologique du Luxembourg* 99 (1968) 166-176, 263; idem, Aspects de la vie économique et de la vie sociale dans la Terre de Durbuy, in: *Ardenne et Famenne* (1969) 217-222, en door G. Trausch, *Le Luxembourg sous l'Ancien Régime* (Luxemburg 1977) 91-98. Voor het oosten van het land zijn onlangs talrijke monografieën, en wat nog veel lastiger is, de economische en demografische opvattingen, op briljante wijze samengevat door Myron Gutmann, *War and Rural Life in the Early Modern Low Countries* (Assen 1980). Verder noemen wij G. van Houtte, *Leuven in 1740, een crisisjaar* . . . (Brussel 1964).

Over de bevolkingstoename op het platteland in de 18de eeuw zijn heel wat monografieën verschenen. Wij zullen ons beperken tot het noemen van enkele regionale studies: A. Cosemans, *De bevolking van Brabant in de XVIde en XVIIde eeuw* (Brussel 1939); D. Dalle, *De bevolking van Veurne-Ambacht in de XVIIde-XVIIIde eeuw* (Brussel 1963); G. Hansotte, *La principauté de Stavelot-Malmédy à la fin de l'Ancien Régime* (Brussel 1973); J. Ruwet, *Les hommes, in: Histoire de la Wallonie* (ed. L. Génicot) (Toulouse 1973) 212-220.

De expansie van de economische sectoren die een groot aantal arbeidskrachten tot zich trokken, wordt uiteengezet door J. Craeybeckx, Les industries d'exportation dans les villes flamandes au XVIIIe siècle, particulièrement à Gand et à Bruges, in: *Studi in onore di Amintore Fanfani* IV (Milaan 1962) 413-468; idem, L'industrie de la laine dans les Pays-Bas méridionaux de la fin du XVIe siècle au début du XVIIIe siècle, in: *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana* (Florence 1970) 21-43. Voorts H. van Werveke, *De curve van het Gentse bevolkingscijfer in de 17e en de 18e eeuw* (Brussel 1948), H. Hasquin, La population de l'agglomération bruxelloise au XVIIIe siècle, in: *Etudes sur le XVIIIe siècle* IV (Brussel 1977) 13-26; E. Hélin, *La démographie de Liège aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Brussel 1963) met op pag. 238-252 gegevens die betrekking hebben op het merendeel van de bevolkingsaantallen die in de bijdrage van E. Hélin worden genoemd.

Demografen mogen een grondige analyse van een economische situatie, die in volle verandering is, niet voorbijgaan. Hiervoor dient men te lezen: P. Lebrun, *L'industrie de la laine à Verviers* . . . (Luik 1948); idem e.a., *Essai sur la révolution industrielle en Belgique* II, vol. 1 (Brussel 1979); H. Hasquin, *Une mutation: le pays de Charleroi aux XVIIe et XVIIIe siècles* . . . (Brussel 1971).

Dit klassieke overzicht wordt tegenwoordig aangevuld met een

groot aantal studies over de pre-industrialisatie. Men raadplege J. Craeybeckx, De agrarische wortels van de industriële omwenteling, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 41 (1963) 397-448. De hierboven vermelde synthese van M.P. Gutmann voor het Neder-Maasgebied wordt voor de 18de en 19de eeuw voortgezet door de werken van R. Leboutte, *La population de Dalhem du XVIIe au début du XIXe siècle* . . . (Luik 1975); idem, Une société en transition: la population de Visé . . . , in: *Bulletin de l'Institut archéologique Liégeois* 89 (1977) 87-133; idem, Structures démographiques et socio-économiques de la population de Herstal en 1812, in: *ibidem* 90 (1978) 115-155. Voorts J.P. Bougard, *Les familles de Wasmes et de Warquegnies aux XVIIe et XIXe siècles. Essai de reconstitution automatique*, (Katholieke Universiteit, Leuven 1978) (proefschrift dat binnenkort wordt gepubliceerd).

Op dit terrein zijn de meest diepgaande studies voor Vlaanderen en Brabant: Franklin Mendels, *Industry and Marriages in Flanders before the Industrial Revolution*, in: P. Deprez (ed.), *Population and Economics* (Manitoba 1968); idem, Proto-industrialization: the First Phase of the Industrialization Process, in: *Journal of Economic History* 32 (1972) 241-261; idem, Agriculture and Peasant Industry in Eighteenth Century Flanders, in: W.N. Parker en E.L. Jones (eds.), *European Peasants and their Markets* (Princeton 1975) 179-204. Voorts Lutz-K. Berkner en Franklin-F. Mendels, *Inheritance System Family Structure and Demographic Patterns in Western Europe (700-1900)*, in: Ch. Tilly (ed.), *Historical Studies of Changing Fertility* (Princeton 1978) 209-223.

De opmerkelijke artikelen van C. Vandenbroeke zullen hieronder worden genoemd met betrekking tot de demografische structuren. Dezelfde auteur heeft fundamentele bijdragen geleverd tot het vraagstuk van het evenwicht tussen bevolking en middelen van bestaan, zoals: Aardappelteelt en aardappelverbruik in de 17e en 18e eeuw, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1969) 49-68; idem, *Agriculture et alimentation* (Gent 1975). Te vergelijken met F. Pirotte, *La pomme de terre en Wallonie au XVIIIe siècle* (Luik 1976).

De bevolkingsgroei van het Brabantse platteland zal in grote lijnen verklaard worden als de doctorale studies van P.M.M. Klep, *Urbanization and Specialization of Labour in a Pre-industrial Economy. The Case of Brabant* (Leuven 1978) en van Michel Meeus, *Diest et sa région. Histoire et démographie d'une société agricole préindustrielle (1651-1815)* (Luik 1979) gepubliceerd zullen worden. Al deze studies moeten worden gezien tegen een achtergrond van schommelingen in de agrarische produktie, die op de lange termijn de structuur wijzigen waarin de uitwisseling tussen stad en platteland plaatsvindt en zo van invloed zijn op het demografisch evenwicht, zoals onlangs is aangetoond door J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800* (Assen 1979).

Het levenspeil. De structurele aspecten van de Vlaamse bevolkingsopbouw worden in een historisch en sociologisch perspectief geplaatst in een aantal artikelen door C. Vandenbroeke, Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* [. . .] 'Société d'Emulation' 113 (Brugge 1976) 1-185; idem, Bevolkingsstructuur en gezinstypologie in Zuid-oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime, in: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde* 18 (1976) 243-305; idem, Karakteristieken van het huwelijks- en voortplantingspatroon, Vlaanderen en Brabant, 17e-18e eeuw, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* (1976) 107-145.

Talrijke studies zijn gewijd aan de afzonderlijke epidemieën, hun bestrijding, ziekenhuizen en artsen; des te meer is een samenvatting te waarden van Cl. Bruneel, *La mortalité dans les campagnes: le duché de Brabant aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Leuven 1977). Zie hierover ook M. Meeus, *La mortalité à Meerhout en Campine*, in: *Population et Famille* 33 (1974) 131-189.

De ongelijkheid voor de dood en de invloed van de sociale verschillen zijn het onderwerp van steeds verder gaande onderzoeken: C. Vandenbroeke, Zuigelingensterfte, bevallingsstoornissen en kraambederfte (17e-19e eeuw), in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 60 (1977) 133-163; idem, Overzicht van zuigelingen- en kindersterfte in Zuid-Vlaanderen, in: *Studia Historica Gandesia* 200 (1977) 199-222; J. de Beelder, De gehiërarchiseerde statische doorsnede als vertrekpunt voor de studie van demografische gedragspatronen. Casus: de Antwerpse bevol-

king op het einde van de XVIIIe eeuw, in: *ibidem*, 1-81.

Continuïteit en verandering. De interne migraties die zulke verstrekkende gevolgen hebben voor het evenwicht tussen stad en platteland, worden te zelden behandeld; de verhandeling van M. Erkens, *Het Huwelijk op de Taalgrens. Braine l'Alleud, Waterloo, Sint-Genesius-Rode, 1715-1814* (Leuven 1978) levert een opmerkelijke uitzondering. De emigratie naar het buitenland daarentegen vormt het onderwerp van een uitgebreide literatuur, waarvan men een goed overzicht vindt bij Ph. Denis, *Bibliographie de l'histoire démographique des réfugiés flamands et wallons en Angleterre*, in: *Vereniging voor de geschiedenis van het Belgisch protestantisme* VI. Reeks, 3e Afl. (Brussel 1975) 61-124. Voorts Pierre Hanninck, *Colons Luxembourgeois au Banat au XVIIIe siècle*, in: *Publications de la Section Historique de l'Institut Grand Duché de Luxembourg* 92 (Luxemburg 1978) 157-196.

De vrees voor overbevolking enerzijds en ontvolking anderzijds brengt de publieke opinie geregeld in beweging. Zie hiervoor H. van Houtte, *Avant Malthus. La théorie de la population et le mouvement en faveur de la petite culture dans les Pays-Bas, à la fin de l'Ancien Régime*, in: *Mélanges C. Moeller* (Leuven 1914) 420-428. Daarentegen bestaat er geen kwantitatieve studie over de beroepsbevolking voor de tijden voorafgaand aan de 19de eeuw; vergelijk Klep, hierboven.

De Noordelijke Nederlanden van 1480 tot 1780 Structuren in beweging

Uit een groot aantal publikaties is geput ten behoeve van verschillende in dit hoofdstuk behandelde onderwerpen. Het is niet doenlijk in het onderstaande overzicht al die publikaties bij de betreffende onderwerpen steeds weer te vermelden. De voornaamste volgen derhalve hier: W. Jappe Alberts, H.P.H. Jansen en J.F. Niermeyer, *Welvaart in wording. Sociaaleconomische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen* (Den Haag 1977); C.R. Boxer, *The Dutch seaborne empire 1600-1800* (Londen 1965); H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam van den oorsprong af tot heden*, 8 dln. (Amsterdam 1930-1933); J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* ('s-Gravenhage 1970); J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (Wageningen 1972); J.A. van Houtte, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen* (Zeist-Antwerpen 1964); J. Hovy, *Het voorstel van 1751 tot instelling van een beperkt vrijhavenstelsel in de Republiek* (Propositie tot een gelimiteerd porto-franco) (Groningen 1966); P.W. Klein, *De Trippen in de 17e eeuw. Een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt* (Assen 1965); N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, 3 dln. ('s-Gravenhage 1908-1939); van dezelfde auteur, *Bescheiden betreffende de provinciale organisatie der Hollandse lakenbereiders*, Werken Hist. Gen. (Utrecht 1917); B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Assen 1957); J.H. van Stuijvenberg (ed.), *De economische geschiedenis van Nederland* (Groningen 1977); Jan de Vries, *The Dutch rural economy in the golden age 1500-1700* (New Haven-Londen 1974); Joh. de Vries, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1968); A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de 19e eeuw* (Wageningen 1972).

Voor de *prijsgeschiedenis* moet allereerst het monumentale werk worden genoemd van N.W. Posthumus, *Nederlandse prijsgeschiedenis I: goederenprijzen op de beurs van Amsterdam 1585-1914*, wisselkoersen te Amsterdam 1609-1914 (Leiden 1943), en II: goederenprijzen bij de kapittels van Utrecht 1368-1669, bij het St. Bartholomei-gasthuis te Utrecht 1461-1914, bij de stad Utrecht 1402-1851, bij het St. Catherijnegasthuis 1392-1800 en bij het Heilige Geest- en Kinderhuis 1482-1800, beide te Leiden, en bij het burgerweeshuis te Amsterdam 1562-1800 (met medewerking van F. Ketner) (Leiden 1964). Voor de graanprijzen in Utrecht en Arnhem kunnen ook de oudere werken worden geraadpleegd van J.A. Sillem, *Tabellen van marktprijzen van granen te Utrecht in de jaren 1393 tot 1644. Uit de rekeningen en weeklijsten der domproosdij*, Verhande-

lingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, nwe. reeks III (1901) no. 4, en [A. Heringa], *Overzicht van de marktprijzen van granen te Arnhem in de jaren 1544-1901. Prix des céréales au marché d'Arnhem de 1544-1901*. Bijdragen tot de statistiek van Nederland, uitgegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek, nwe. volgrees 26 ('s-Gravenhage 1903). Een recente aanwinst voor de geschiedenis van de graanprijzen in ons land is de uitmuntende, bij het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut te Groningen verschenen bronnenuitgave van W. Tijms, *Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogenbosch, Kampen, Koeverden, Maastricht, Nijmegen*, in: *Historia Agriculturae* XI-1 (1977).

Over de *seculaire trend* verstreken informatie: W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter* (Hamburg-Berlijn 1966); B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)* (Utrecht 1976); F.P. Braudel en F. Spooner, *Prices in Europe from 1450 to 1750*, in: *The Cambridge Economic History of Europe* IV (Cambridge 1967). Speciaal voor Nederland: I. Schöffer, *Viel onze gouden eeuw in een tijdperk van crisis?*, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 78 (1964); J.A. Faber e.a., *Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey*, in: *AAG-Bijdragen* 12 (1965) 47-110; A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier*, J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland*; Jan de Vries, *The Dutch rural economy*. Curieus is: Dobbering der graanprijzen hier te lande in de 16e en 17e eeuw, in: *Tijdschrift voor staatshuishoudkunde en statistiek* IV (1848) 73-84.

Gepubliceerde gegevens over *lonen* zijn schaars. Zij moeten uit allerlei monografieën en artikelen worden bijeengegaaard. Betreffende diverse categorieën loontrekkenden te Leiden zijn gegevens te vinden bij N.W. Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*. Voorts kunnen worden genoemd: W. van Ravesteyn, *Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16e en het eerste kwart der 17e eeuw* (Amsterdam 1906); P.H.M.S. Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de reductie (1550-1600)* (Zutphen 1972); J.M.G. van der Poel, *De landbouwenquête van 1800*, in: *Historia agriculturae* I, II, III, V (1953 e.v.); Jan de Vries, *An inquiry into the behaviour of wages in the Dutch republic and the Southern Netherlands, 1580-1800*, in: *Acta Historiae Neerlandicae* X (1978) 79-97.

Betreffende *op- en neergang, voor- en achteruitgang*, hun oorzaken en gevolgen, is in velerlei context geschreven. Over de 16de- en 17de-eeuwse expansie zie Jan de Vries, *The Dutch rural economy*. Het standaardwerk over de 18de eeuw blijft Joh. de Vries, *De economische achteruitgang*. Voorts zijn hier te noemen: P.W. Klein, *Kapitaal en stagnatie tijdens het Hollandse vroegkapitalisme* (Rotterdam 1967); J. Mokyr, *Industrialization in the Low Countries 1795-1850* (New Haven en Londen 1976); Jan de Vries, *An inquiry into the behaviour of wages*; J.A. Faber, *Het probleem van de dalende graanaanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw*, in: *AAG-Bijdragen* 9 (1963) 3-28; P.W. Klein, *Kwantitatieve aspecten van de Amsterdamse roggeland in de 17e eeuw en de Europese economische geschiedenis*, in: *Ondernemende geschiedenis* ('s-Gravenhage 1977) 75-88.

Over de *turf* als belangrijke energiebron zie P. van Schaik, *De economische betekenis van de turfwinning in Nederland*, in: *Economisch-Historisch Jaarboek* 32 (1969) 141-205, en 33 (1970) 188-235. En turf als basis van de bloei van de Republiek: J.W. de Zeeuw, *Peat and the Dutch golden age. The historical meaning of energy-attainability*, in: *AAG-Bijdragen* 21 (1978) 3-31.

Sociale stratificatie en sociale mobiliteit zijn onderwerpen, die de laatste decennia meer en meer de aandacht van historici trekken. Voor ons land is er betreffende de tijd vóór 1800 nog maar weinig systematisch onderzoek gedaan. Pionierswerk is ook in dit opzicht verricht door Slicher van Bath in zijn grote studie over het Overijsselse platteland. Ook Faber wijdt in zijn boek over Friesland een paragraaf aan sociale stratificatie en mobiliteit. Verder kunnen hier worden genoemd: H. van Dijk en D.J. Roorda, *Sociale mobiliteit onder regenten van de Republiek*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 82-2 (1972) 306-328; S. Hart, *Een sociale structuur van de Amsterdamse bevolking in de 18e eeuw*, in: *Jaarboek Amstelodamum* 65 (1973) 73-84. Over de lotgevallen van de *afzonderlijke maatschappelijke groepen* – vooral de bovenlaag – is heel wat geschreven. Dat daarbij de

oligarchie tijdens de Republiek bijzondere aandacht kreeg, ligt voor de hand. Hier volgt een selectie van publikaties, waarin deze en verwante onderwerpen aan de orde komen: J. de Witte van Citters, *Contracten van correspondentie en andere bijdragen tot de geschiedenis van het ambtsbejag in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1873); J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, 2 dln. (1903-1905); van dezelfde auteur, *Geschiedenis van het Amsterdamse regentenpatriciaat* ('s-Gravenhage 1923); J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche vrijheid* (Groningen 1907); H.A. Enno van Gelder, *Friesche en Groningsche edelen in de tijd van de opstand tegen Spanje*, in: *Historische opstellen opgedragen aan Prof. Dr. H. Brugmans ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1929) 78-94; C.J. Guibal, *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek* (Assen 1934); K.W. Swart, *Sale of offices in the 17th century* ('s-Gravenhage 1949); D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland. Een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1961); B.E. de Muinck, *Een regentenhuishouding omstreeks 1700. Gegevens uit de privéboekhouding van Cornelis de Jonge van Ellemeest, ontvanger-generaal der Verenigde Nederlanden (1646-1721)* ('s-Gravenhage 1965); J.A. Faber, *De oligarchisering van Friesland in de tweede helft van de zeventiende eeuw*, in: *AAG-Bijdragen* 15 (1970) 39-65; P. Burke, *Venice and Amsterdam: A study of seventeenth century elites* (Londen 1974); A. Porta, *Joan en Gerrit Corver. De politieke macht van Amsterdam 1702-1748* (Assen 1975); D.J. Roorda, *The ruling classes in Holland in the seventeenth century*, in: *Britain and the Netherlands* 2 (Groningen 1964) 109-132, herdr. in *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag 1975) 232-251; C. Baars, *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden* (Wageningen 1973); A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw. I. Het dagelijks brood* (Assen 1978).

Voor de gilden zie J.G. van Dillen, *Gildewezen en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*, in: *De socialistische gids* 18 (1934), herdr. in: *Mensen en achtergronden* (Groningen 1964) 149-176; van dezelfde auteur, *Gilden en neringen*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 54 (1939), herdr. in: *Mensen en achtergronden*, 177-180; N.W. Posthumus, *De neringen in de Republiek*, Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde 84-B-1 (Amsterdam 1937); W. van Ravesteyn, *Onderzoekingen*; C. Wiskerke, *De afschaffing der gilden in Nederland* (Amsterdam 1938).

Informatie ten aanzien van *vermogensverhoudingen* treffen we onder andere aan in Elias, *De vroedschap* I en II; Van Dillen, *Van rijkdom*; Posthumus, *Leidsche lakenindustrie* II; Klein, *De Trippen*; idem, *De heffing van de 1000 en 2000 penning van het vermogen te Gouda, 1599-1722*, in: *Economisch-Historisch Jaarboek* 31 (1967) 41-62; Slicher van Bath, *Samenleving onder spanning*; Faber, *Drie eeuwen Friesland*. Over die Amsterdamers, die in 1742 een fiscaal inkomen hadden van 600 gld. of meer – ruwweg een derde van de bevolking – is uitgebreide informatie, onder andere de huurwaarde van hun woning, het aantal dienstboden en paarden, het eventuele bezit van buitenplaatsen, jachten en rijtuigen, te vinden bij W.F.N. Oldewelt, *Kohier van de personele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742* I en II (Amsterdam 1945). Voor het *cultuurpatroon* dient natuurlijk allereerst te worden genoemd het werk van Huizinga, onder andere J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (Haarlem 1941), herdr. in *Verzamelde werken* II (Haarlem 1948-1950) 412-508. Daarnaast zij verwezen naar J. en A. Romein, *De lage landen bij de zee* (Amsterdam 1934¹, 1976⁶); I. Schöffer, *Ons tweede tijdvak* (Arnhem 1962), herdr. in *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag 1975) 364-379; D.J. Roorda, *The ruling classes in Holland*; J.L. Price, *Culture and society in the Dutch republic during the 17th century* (Londen 1974); R.E. van der Leeuw-Kistemaker, *Wonen en werken in de Warmoesstraat van de 14e tot het midden van de 16e eeuw* (Werkschrift 7 Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam 1974).

Armoede en armenzorg hebben wel vrij veel aandacht gehad, maar er zijn nog tal van onbeantwoorde vragen, vooral met betrekking tot het aantal armen en de zwaarte van de armoede in de verschillende perioden, delen des lands en bedrijfstakken. Ook over de omvang van de armenzorg en de vraag, of die nu werkelijk zo voortreffelijk was als dikwijls wordt beweerd, is het laatste woord nog niet gezegd. Klassiek is J. de Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland*

(Haarlem 1851¹, 1860²). Van de oudere werken kunnen ook worden genoemd: J.C.W. le Jeune, *Geschiedkundige nasporingen omtrent de toestand der armen en de bedelarij* ('s-Gravenhage 1816) en S.M. Coronel, *Middelburg voorheen en thans. Bijdrage tot de kennis van den voormaligen en tegenwoordigen toestand van het armwezen aldaar* (Middelburg 1859); G.K. van Hogendorp, *Missive over het armwezen, geschreven in 1794 door G.K. van Hogendorp, toen raad en pensionaris der stad Rotterdam* (Amsterdam 1805); L.P. van der Spiegel, *Over de armoede en bedelarij met betrekking tot Zeeland en bijzonder tot Goes en Zuid-Beveland* (Den Haag 1805). Zie verder Joh. de Vries, *De economische achteruitgang*; Van Dillen, *Van rijkdom*; Slicher van Bath, *Samenleving onder spanning*; Faber, *Drie eeuwen Friesland*; Chr. Ligtenberg, *De armenzorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* (1908); Ch.A. van Manen, *Armenpflege in Amsterdam in ihrer historischen Entwicklung* (Leiden 1913); C.W. van Voorst van Beest, *De katholieke armenzorg te Rotterdam in de 17e en 18e eeuw* ('s-Gravenhage 1955); H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *De armoede en het maatschappelijk welzijn in historisch perspectief* (Tilburg 1961); van dezelfde auteur, *Het huwelijk tussen economie en filantropie: een patriotische illusie, in Economisch- en Sociaal-historisch Jaarboek XXXV (1972) 28-64, XXXVIII (1975) 179-255, XXXIX (1976) 13-100; idem, In het spanningsveld der armoede; agressief pauperisme en reactie in Staats-Brabant* (Tilburg 1968); idem, *Armoede en arbeidsdwang. Werknrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek, 1760-1795. Een mentaliteitsgeschiedenis* ('s-Gravenhage 1977); P.C. Jansen, *Armoede in Amsterdam aan het eind van de achttiende eeuw*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) 620-621.

Over onderwerpen als *werkloosheid, seizoenarbeid, huisarbeid, vrouwen- en kinderarbeid* is, verspreid over verscheidene van de hierboven genoemde werken, het een en ander te vinden. Ook bieden de volgende publikaties enige informatie: J. Tack, *Die Hollandsgänger in Hannover und Oldenburg. Ein Beitrag zur Geschichte der Arbeiterwanderung* (Leipzig 1902); N.W. Posthumus, *Kinderarbeid in de 17e eeuw in Delft*, in: *Economisch-Historisch Jaarboek XXII (1943) 49-67*; Z.W. Sneller, *De opkomst van de plattelandsnijverheid in Nederland in de 17de en 18de eeuw*, in: *De Economist* 77 (1928), herdr. in: *Economisch-Historische Herdrukken* ('s-Gravenhage 1964); C.R. Boxer, *Sedentary workers and seagoing folk in the Dutch republic*, in: *Britain and the Netherlands II* (Groningen 1964) 148-168; J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in Nederland 1500-1874. Van berusting tot beperking* (Assen 1964); W.A.J.M. Harx, *De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen. De grondslag van de huidige textielindustrie 1794-1870* (Tilburg 1967); J.R. Bruijn, *Het gelag der zeelieden* (Leiden 1978).

Zeer veel gegevens over *voeding* zijn bijeengebracht in L. Burema, *De voeding in Nederland van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw* (Assen 1953). Het consumptiepatroon van voedingsmiddelen in Holland op het eind van de 18de eeuw is aan een kwantitatief onderzoek onderworpen door A.M. van der Woude, *De consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het eind der 18e eeuw*, in: *AAG-Bijdragen* 9 (1963) 127-153. Voor aardappelproductie en -consumptie zie A.C. de Vooy, *De verspreiding van de aardappelteelt in ons land in de 18e eeuw*, in: *Geografisch tijdschrift* 7 (1954) 1-5; Chr. Vandenbroeke, *Aardappelteelt en aardappelverbruik in de 17e en 18e eeuw*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 82 (1969) 49-68; M. Morineau, *La pomme de terre au XVIIIe siècle*, in: *Annales* 25-6 (1970) 1767-1785; Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 184-187. Van Franse zijde zijn aspecten van de Nederlandse voedingsgeschiedenis belicht door M. Morineau, *Rations militaires et rations moyennes en Hollande du XVIIe siècle*, in: J. -J. Hémardinquer (ed.), *Pour une histoire de l'alimentation* (Cahiers des Annales nr. 28, Parijs 1970) 107-114; van dezelfde auteur, *Post-scriptum. De la Hollande à la France*, (Cah. des Annales 28) 115-125.

Oorzaken en gevolgen van *levensmiddelenduurte* worden behandeld in E. Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam 1949, 1974³); A. Friis, *Two crises in the Netherlands in 1557*, in: *Scandinavian economic history review* (1953) 193-241; J.G. van Dillen, *Dreigende hongersnood in de Republiek in de laatste jaren van de 17de eeuw*, in: *Onze eeuw* 17 (1917), herdr. in: *Mensen en achtergronden* (Groningen 1964) 193-226; J.A. Faber, *Dure tijden en hongersnoden in preindustriële Nederland* (Amsterdam 1976); P.C. Jansen, *Het ritme van de dood. Sociale conjunctuur in Amsterdam 1750-1800*, in: *Ons Amsterdam* 25 (1973) 88-91; R. van Schaik, *Prijs- en levensmiddelenpolitiek in de Noordelijke Nederlanden van de 14e tot de 17e eeuw*: bron-

nen en problemen, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 91 (1978) 214-255.

Voor de geschiedenis van de medische verzorging en de volksgezondheid zie G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland* (Bussum 1972); G.J. Mentink, De rode loop in Gelderland, in: *Gelre* 64 (1970) 124-149; H.F.J.M. van den Eerenbeemt, De 'Rode Dood' in de stad en meierij van 's Hertogenbosch. Een dysenterie epidemie in de jaren 1779-1783, in: *Economisch- en Sociaal-historisch Jaarboek* 36 (1973) 75-101; B. Wander, *Zindelijk Nederland. Opmerkingen over de hygiënische toestanden uit reisjournalen 1517-1810* (z.p. 1974).

Uit velerlei bronnen bijeengebrachte gegevens over stormvloed en watersnood zijn te vinden in P. Schotel, *Historisch overzicht van de hooge vloed en overstromingen tot het jaar 1868* ('s-Gravenhage 1922). Het moderne wetenschappelijke standaardwerk op dit gebied is echter M.K.E. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*, 3 dln. (Assen 1971-1977).

In landbouwhistorische studiën betreffende de 18de eeuw is, naar verwacht mag worden, de veepest veelal een belangrijk onderwerp. Speciaal aan het verschijsel gewijd zijn J.A. Faber, *Cattle plague in the Netherlands during the eighteenth century* (Wageningen 1962) en idem, De veepest in Nederland in de achttiende eeuw, in: *Spiegel Historiael* I (1966) 67-74. In deze publikaties vindt men ook opgaven van literatuur, onder andere van oudere literatuur.

Betreffende allerlei risico's en hun bestrijding moet de informatie worden geput uit een veelheid aan literatuur van een grote variatie. Een selectie daaruit volgt hier: P.W. Klein, *De Trippen*; R.E.J. Weber, *De beveiliging van de zee tegen Europeesche en Barbarische zeeroovers 1609-1621* (Amsterdam 1936); F. Snapper, *Oorlogsinvloeden op de overzeese handel van Holland* (Amsterdam 1959); A. Bijl Mz., *De Nederlandse convooiendienst 1300-1800* ('s-Gravenhage 1951); G.W. Kernkamp, De Droogscheerderessynode. Een bijdrage tot de geschiedenis van de lakenindustrie in Holland in de 17e en 18e eeuw, in: *Geschiedkundige opstellen, uitgegeven ter eere van Dr. H.C. Rogge* (Leiden 1894) 85-133; N.W. Posthumus, *Bescheiden betreffende de provinciale organisatie der Hollandsche lakenbereiders* (Amsterdam 1917); B.W. van der Kloot Meiburg, Een productiecartel in de Hollandsche steenindustrie in de zeventiende eeuw, in: *Economisch-Historisch Jaarboek* II (1916) 208-238; E.M.A. Timmer, *De generale brouwers van Holland. Een bijdrage tot de geschiedenis der brouwen in Holland in de 17de, 18de en 19de eeuw* (Haarlem 1918); S. van Brakel, *De Hollandsche handelscompagnieën der 17de eeuw. Hun ontstaan, hunne inrichting* ('s-Gravenhage 1908); J.C. Riemersma, Trading and shipping associations in 16th century Holland, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 65 (1952) 330-338; H.G. Schuddebeurs, Het Nederlandsche verzekeringsbedrijf gedurende de laatste twee eeuwen, voor zoover dit werd uitgeoefend door naamloze vennootschappen, in: *Economisch-Historisch Jaarboek* XIV (1928) 1-178; E.M.A. Timmer, *Knechtsgilden en knechtsbossen in Nederland. Arbeidsverzekering in vroegere tijden* (Haarlem 1913); D. Houtzager, *Hollands lijf- en losrenteleningen vóór 1672* (Schiedam 1950); S. Lootsma, 'Draegt elkanders lasten'. Bijdrage tot de geschiedenis der zeevarende beurzen in Holland, in: *West-Friesland oud en nieuw* 3 (1929) 12-61; idem, Nog eens over zeevarende beurzen, in: *ibidem* 10 (1936) 71-73.

Het mercantilisme heeft vooral in het buitenland in de loop van de tijd heel wat geschiedwetenschappelijke pennen in beweging gebracht. In vergelijking daarmee is in ons land de belangstelling voor het onderwerp altijd vrij bescheiden geweest. Genoemd dienen te worden J.G. van Dillen, Betekenis van het begrip mercantilisme voor de economische en politieke geschiedschrijving, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 72 (1959) 177-205, herdr. in 'Mensen en achtergronden' (1964) 116-148; Joh. de Vries, *De economische achteruitgang*; Van Dillen, *Van rijkdom*; W.D. van Voorthuysen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden en het mercantilisme* ('s-Gravenhage 1964); J. Hovy, *Het voorstel van 1751 tot instelling van een beperkt vrijhavenstelsel in de Republiek* (Groningen 1966). Zie ook P.W. Klein, Het mercantilisme, hfdst. 14 van H. Baudet en H. van der Meulen (eds.), *Kernproblemen der economische geschiedenis* (Groningen 1978) 117-127.

De geschiedenis van de belastingen in ons land is een onderontwikkeld terrein. Nog altijd moet worden teruggegrepen naar F.N. Sickenga, *Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland* (Leiden 1864), alsmede P.H. Engels, *De belastingen*

en de geldmiddelen van den aanvang der Republiek tot op heden (Utrecht 1862). De belastingdruk en zijn gevolgen worden behandeld door Ch. Wilson, Taxation and the decline of empires, an unfashionable theme, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 77 (1963).

Over oproeren handelen de recente studies van R.M. Dekker, Oproeren in de provincie Holland 1600-1750. Frequentie en karakter, relatie met conjunctuur en repressie, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 9 (dec. 1977) 299-329 en van dezelfde auteur, De rol van vrouwen in oproeren in de Republiek in de 17de en 18de eeuw, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 9 (sept. 1978) 305-316. Met betrekking tot arbeidsconflicten valt het een en ander te vinden bij Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*; idem, *Bronnen Leidsche textielnijverheid*; Van Dillen, *Van rijkdom*. Voor literatuur betreffende de politieke conflicten van 1672, 1747-1748 en de jaren tachtig van de 18de eeuw, kan worden verwezen naar de desbetreffende hoofdstukken politieke geschiedenis.

Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden 1480-1800

Met bijgaand bibliografisch overzicht is het geenszins de bedoeling een uitputtende opsomming van de belangrijkste sociaal-economische bijdragen te geven. Een uitvoerig literatuuroverzicht komt trouwens voor bij de meer gedetailleerde besprekingen van handel, nijverheid, landbouw en bankwezen tijdens de Nieuwe Tijd, zodat hier steeds naar kan worden verwezen. Vandaar dan ook dat wij ons uitsluitend tot de meest specifieke publikaties, die voor het benaderen van de structuren en conjunctuurgolven tijdens de periode 1480-1800 werden gebruikt, zullen beperken. Ook oudere werken worden, behoudens enkele uitzonderingen, niet vermeld. In de meeste bijdragen wordt hier trouwens naar verwezen, zodat gemakkelijk de nodige aanvullingen kunnen worden gemaakt. Dikwijls werd daarentegen in deze synthese gebruik gemaakt van recent ingewonnen resultaten en van lopende of gedeeltelijk uitgewerkte onderzoeksprojecten. Veelal betreft het echter doctoraatsverhandelingen, waarvan een integrale en/of partiële publikatie tijdens de komende jaren mag worden verwacht.

Bij het schrijven van deze selectieve bibliografie werd, in de mate van het mogelijke, aan een thematische behandeling de voorkeur gegeven. Dit kan dan wel tot gevolg hebben dat, door de diversiteit van de onderwerpen in bepaalde publikaties, soms tot herhalingen moet worden overgegaan.

Als uitgangspunt kunnen allereerst de demografische bijdragen worden vermeld. Ingaande op de evolutie binnen de stedelijke centra dient onder meer melding te worden gemaakt van F. Blockmans, De bevolkingscijfers te Antwerpen in de XVIIIe eeuw, in: *Antwerpen in de XVIIIe eeuw* (Antwerpen 1952); A. Wijffels, De omvang en de evolutie van het Brugse bevolkingscijfer in de XVIIe en XVIIIe eeuw, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* (1958); van dezelfde auteur, De evolutie van het Tielts bevolkingscijfer in de XVIIe en XVIIIe eeuw, in: *De Leiegouw* (1961); H. van Werveke, *De curve van het Gentse bevolkingscijfer in de 17e en 18e eeuw* (Brussel 1948). Door laatstgenoemde auteur werden ook de contrasten inzake demografisch verloop tussen stad en platteland reeds summier belicht: *Demografische problemen in de Zuidelijke Nederlanden (17e-18e eeuw)* (Brussel 1955). Door de overvloed aan historisch-demografische studies, die de laatste jaren vooral voor het platteland werden uitgewerkt, dienen zich bij dit overzicht wel verscheidene nuanceringen aan.

Belangrijk wat de relatie tot het economisch gebeuren betreft, is tevens J. Verbeemen, De werking van de economische factoren op de stedelijke demografie der XVIIe en der XVIIIe eeuw in de Zuidelijke Nederlanden, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* (1956).

Globale overzichten met betrekking tot het bevolkingsverloop op het platteland vinden we in de meeste regionale monografieën. Als voornaamste signaleren we D. Dalle, *De bevolking van Veurne-Ambacht in de 17e en 18e eeuw* (Brussel 1963). Voor dezelfde regio is er ook de onuitgegeven doctoraatsverhandeling van P. Vandewalle, *De geschiedenis van de landbouw in de kasselrij Veurne, 1550-1645* (Gent 1979). Voor West-Brabant werd de situatie onlangs doorgelicht door F. Daelemans, *Het Pajottenland in de 18e eeuw: historisch-demografisch onderzoek* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Brussel 1979).

Voor het noorden van de provincie Antwerpen kunnen we ons verlaten op P. Klep, *Groeyndynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied. De economische ontwikkeling in de Noord-antwerpse Kempen en de Baronie van Breda, 1750-1850* (Tilburg 1973). Bepaald een basisstudie van dezelfde auteur is anderzijds *Bevolking en arbeid in transformatie: Brabant, 1700-1900. Een analyse van ongelijktijdige ontwikkelingen in een maatschappij op weg naar moderne economische groei* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Leuven 1978). Onuitgegeven blijft verder ook de doctoraatsverhandeling van P. Deprez, *De Kasselerij van de Oudburg in de 18e eeuw. Bijdrage tot de studie van de sociale en economische structuur van het platteland* (Gent 1960). Voor het oosten van het land vermelden we J. Ruwet, *L'agriculture et les classes rurales au Pays de Herve sous l'Ancien Régime* (Luik-Parijs 1943). Degelijke basisstudies voor het zuiden van het land zijn: J. Delatte, *Les classes rurales dans la principauté de Liège au XVIIIe siècle* (Luik-Parijs 1945); F. Pirotte, *La terre de Durbuy aux XVIIe et XVIIIe siècles. Les Institutions, l'économie et les hommes* (Leuven 1974).

Andere regio's, die op het vlak van de bevolkingsevolutie reeds uitvoerig werden besproken, zijn het Land van Aalst (J. de Brouwer, *Demografische evolutie van het Land van Aalst, 1570-1800* [Brussel 1968]), het Land van Schorisse (C. de Rammelaere, *De bevolkingsevolutie in het Land van Schorisse* [1569-1796], in: *Handelingen Maatschappij Geschiedenis en Oudheidkunde Gent* [1959] 53-98) en het Hageland (M. Meeus, *Diest et sa région. Histoire et démographie d'une société agricole préindustrielle, 1651-1815* [onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Luik 1979]). Gegeven de beperkte informatie voor de 15de- begin 16de eeuw, zie ook L. Pee, *De bevolkingsevolutie in het Land van Dendermonde van 1469 tot 1620*, in: *Studia Historica Gandensia* 200 (1977).

De aangehaalde regionale monografieën vormen tevens het uitgangspunt voor de studie van de primaire sector. Minder streekgebonden is anderzijds C. Vandenbroeke, *L'agriculture et l'alimentation dans les Pays-Bas Autrichiens* (Gent-Leuven 1975).

Specifiek naar de produktiviteit binnen de landbouwsector werden de laatste jaren eveneens verscheidene onderzoeken gedaan. Vergelijk: J. Ruwet, *Pour un indice de la production céréalière à l'époque moderne: la région de Namur*, in: *Les fluctuations du produit de la dime* (eds. J. Goy en E. Le Roy Ladurie) (Den Haag-Parijs 1972); H. van der Wee en E. van Cauwenberghe (eds.), *Productivity of land and agricultural innovation in the Low Countries (1250-1800)* (Leuven 1978); A. Verhulst en C. Vandenbroeke (eds.) *Landbouwproduktiviteit in Vlaanderen en Brabant, 14de-18de eeuw* (Gent 1979); J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800* (Assen 1979).

Voor verdere verwijzingen met betrekking tot de eigenlijke landbouwbeoefening, alsook voor eventuele mutaties inzake bezits- en bedrijfsstructuur moeten we verwijzen naar de meer specifieke bibliografische overzichten.

Wat de uitbouw van de proto-industrie en de huisnijverheid betreft, vergelijkte men F. Mendels, *Agriculture and Peasant Industry in Eighteenth Century Flanders*, in: *European Peasants and their markets. Essays in Agrarian Economic History* (eds. W.N. Parker en E.L. Jones) (Princeton 1975). Vooral voor de linnennijverheid werden reeds heel wat interessante bijdragen gepubliceerd. Ouder en vaak niet boven het descriptieve uitstekend, terwijl ook de statistische informatie veelal van vrij dubieuze aard blijft, is E. Sabbe, *De Zuidnederlandse vlasnijverheid* (Kortrijk 1975). Sterker inspelend op het conjuncturele verloop is daarentegen J. Bastin, *De Gentse linnenindustrie en -handel in de XVIIe en het begin der XVIIIe eeuw (1600-1713)*, in: *Handelingen Maatschappij Geschiedenis en Oudheidkunde Gent* (1967). Het grondigst werd deze sector evenwel behandeld door J. Vermaut, *Nieuwe gegevens over het industrieel verleden van Roeselare en omgeving (1350-1800)*, in: *Rollariensia. Jaarboek van het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van Roeselare en Ommeland* (1974); van dezelfde auteur, *De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in westelijk Vlaanderen vóór 1800. Conjunctuurverloop, organisatie en sociale verhoudingen* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent 1974).

Wat de huisnijverheid in Wallonië betreft, liggen de verhoudingen enigszins anders en is er een veel sterkere graad van differentiatie inzake industriële ontwikkeling op te merken. Het zou ons dan ook te ver leiden om tot een systematische opsomming te

komen. Voor een globaal overzicht zij evenwel verwezen naar de verzamelwerken onder leiding van H. Hasquin (*La Wallonie. Le Pays et les Hommes* [1975]) en L. Genicot (*Histoire de la Wallonie* [Toulouse 1973]). De lezer kan er steeds terecht voor verdere aanvullingen.

De problemen in verband met de levensstandaard op het platteland in Vlaanderen worden uitvoerig besproken door C. Vandenbroeke, *Levensstandaard en tewerkstelling in Vlaanderen (17e-18e eeuw)*, in: *Handelingen Maatschappij Geschiedenis en Oudheidkunde Gent* (1977); van dezelfde auteur, *Sociale en Conjuncturele facetten van de linnennijverheid in Vlaanderen (late 14e-midden 19e eeuw)*, in: *ibidem* (1979).

Een interessante kijk op de dagelijkse leefwereld bieden anderzijds de boedelbeschrijvingen. Uitvoerig werd van dit bronnentype gebruik gemaakt door onder meer J. de Brouwer (*Geschiedenis van Lede* [Lede 1963]) en A. de Vos (*Geschiedenis van Ertvelde* [Ertvelde 1971]).

Naast en samen met allerlei exogene factoren als weersgesteldheid en militaire operaties, dienen bepaalde structurele moeilijkheden evenzeer aan een verzwaarde fiscale druk te worden toegeschreven. Meer in het bijzonder voor de late 16de eeuw beschikken we alzo over enkele detailstudies van N. Maddens (bijvoorbeeld *Het uitzicht van het Brugse Vrije op het einde van de XVIe eeuw*, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge* (1969)). Voor het graafschap Namen komt heel wat nuttige informatie voor bij E. Brouette, *Notes sur l'économie rurale du Namurois au siècle de malheur, 1500-1648*, in: *Revue du Nord* (1950); zie ook F. Ladiere, *Les crises économiques à Namur de 1690 à 1712*, in: *Namurcum* (1959). Van meer algemene aard zijn bovendien de werken van G. Bigwood (*Les impôts généraux dans les Pays-Bas Autrichiens* [Leuven 1900]) en P. Harsin (*Les finances publiques belges sous l'Ancien Régime*, in: *Histoire des Finances Publiques en Belgique I* [Brussel-Parijs 1950]). De relatie oorlogsgebeuren-economische ontwikkeling komt verder uitvoerig aan bod in een themanummer van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* 91 (1978).

Ook voor de bibliografische verwijzingen inzake de industriële en commerciële sectoren moeten we ons noodgedwongen beperken. Een basisartikel voor de 16de eeuw, waarbij de belangrijkste activiteiten aan een macro-onderzoek worden onderworpen, is W. Brulez, *De Handelsbalans der Nederlanden in het midden van de 16e eeuw*, in: *Bijdragen Geschiedenis der Nederlanden* (1966-1967). Bijzonder belangrijk zijn tevens de bijdragen van R. van Uytven, *Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden vóór de Revoluties (veertiende-zestiende eeuw)*, in: *Bijdragen en Mededelingen Geschiedenis der Nederlanden* (1972); van dezelfde auteur, *In de schaduw van de Antwerpse groei: het Hageland in de zestiende eeuw*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* (1974); zie ook H. van der Wee, *De handelsbetrekkingen tussen Antwerpen en de Noordelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw*, in: *Bijdragen en Mededelingen Geschiedenis der Nederlanden* (1956).

Voor de 18de eeuw vormt de oudere studie van H. van Houtte (*Histoire économique de la Belgique à la fin de l'Ancien régime* [Gent 1920]) nog steeds de meest aangewezen inleiding. Herhaaldelijk werd niettemin reeds een grondiger en kritische bewerking van de beschikbare handelsstatistiek voor de tweede helft van de 18de eeuw in het vooruitzicht gesteld. Zie in dit verband C. Douchamps-Lefevre, *La statistique douanière de Pays-Bas Autrichiens*, in: *Annales Congrès Liège* (1968); G. Devos, *Oostenrijks douanestatistiek en de Oostendse handel in de tweede helft der 18e eeuw*, in: *Handelingen Colloquium Economische Geschiedenis België* (Brussel 1972).

Eén van de eerste auteurs om de stereotiepe voorstelling van de Zuidelijke Nederlanden als een achterlijk gebied opnieuw ter discussie te stellen was J. Craeybeckx en dit in verschillende artikelen. We signaleren onder meer: *De agrarische wortels van de industriële omwenteling*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* (1963); idem, *De Brabantse omwenteling: een conservatieve opstand in een achterlijk land?*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1967); idem, *Les débuts de la révolution industrielle en Belgique et les statistiques de la fin de l'empire*, in: *Mélanges offerts à G. Jacquemyns* (Brussel 1968).

Ook met betrekking tot de industriële ontwikkeling in Wallonië moeten we ons tot enkele 'spitssectoren' beperken. Behalve de eerder aangehaalde syntheseswerken onder leiding van H. Hasquin en L. Genicot vermelden we de basisstudie van P. Lebrun, *L'industrie de la laine à Verviers pendant le XVIIIe siècle et le début du XIXe siècle* (Luik 1948). Specifiek voor

Henegouwen is H. Hasquin, *Une mutation. Le Pays de Charleroi aux XVIIe et XVIIIe siècles. Aux origines de la Révolution Industrielle en Belgique* (Brussel 1971); R. Darquenne, *Histoire économique du département de Jemappes* (Bergen 1965). Van meer algemene aard en met een statistische weergave van de belangrijkste industriële activiteiten kort na het midden van de 18de eeuw is de bronnenuitgave die door P. Moureaux wordt verzorgd: *La statistique industrielle dans les Pays-Bas Autrichiens à l'époque de Marie-Thérèse* (Brussel 1974). Laatstgenoemde publikatie ondervangt meteen in menig opzicht de hoogst onvolledige aanduidingen in tal van oudere werken.

Wat de industriële ontwikkeling in het Vlaamse land betreft en dan meer bepaald te Gent, raadplege men J. Dhondt, *The cotton industry at Ghent during the French Régime*, in: F. Crouzet, W.H. Chalonnier en W.M. Stern (eds.), *Essays in European Economic History, 1789-1814* (Londen); J. Mokyr, *Industrialization in the Low Countries, 1795-1850* (Londen 1976).

Aan de talrijke studies met betrekking tot de samenstelling, de opbouw en het (commercieel) vermogen van handelsfirma's kunnen we hier eveneens voorbijgaan. Ruimer van opzet is daarentegen de studie van H. Coppejans-Desmedt, *Bijdrage tot de studie van de geegoede burgerij te Gent in de XVIIIe eeuw. De vorming van een nieuwe sociaal-economische stand ten tijde van Maria Theresia* (Brussel 1952); zie van dezelfde auteur *Handelaars en neringdoenden in de 17^e en 18^e eeuw*, in: *Flandria Nostra I* (1957). Specifiek ten aanzien van de sociale stratificatie te Gent, dient melding te worden gemaakt van L. Vanaverbeke, *Peiling naar de bezitsstructuur van de Gentse bevolking omstreeks 1738* (Brussel 1969). Een uitputtende bespreking van de situatie te Antwerpen op het einde van het ancien régime vinden we bij J. de Belder, *Elementen van sociale identificatie van de Antwerpse bevolking op het einde van de XVIIIe eeuw. Een kwantitatieve studie* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent 1974).

Voor verschillende facetten met betrekking tot de structurele en conjuncturele kenmerken werd trouwens reeds het nodige basisonderzoek verricht voor de Scheldestad. Vergelijk E. Scholliers, *De levensstandaard in de 15^e en 16^e eeuw te Antwerpen* (Antwerpen 1960); H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)* (Den Haag 1963); H. Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16^e eeuw* (Brussel 1977); A.K.L. Thijs, *Van werkwinkel tot fabriek. De textielnijverheid te Antwerpen van het einde der vijftiende tot het begin der negentiende eeuw* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent 1978). Van belang blijven tevens de collectieve publikaties *Antwerpen in de XVIe eeuw en Antwerpen in de XVIIIe eeuw*, uitgegeven in 1975 en 1952. Voor Gent kan bovendien nuttig gebruik worden gemaakt van J. Decavele en R. de Herdt, *Gent op de wateren en naar de zee* (Antwerpen 1976). Hierbij wordt onder meer expliciet ingegaan op de handelstrafiek langs de Sasse-vaart sinds de 16de eeuw.

Uitvoeriger werd ook reeds ingegaan op de problemen omtrent de beroepsstratificatie. Richtgevend hierbij is vooral de bijdrage van R. van Uytven, *Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* (1972). Ook door J. Verbeemen werd het probleem van de beroepsstratificatie in verschillende artikelen behandeld (voor Turnhout, in 1755, in: *Taxandria* [1955]; voor de centra in de Antwerpse Kempen in 1755, in: *Oudheid en Kunst* [1955]; voor Mechelen in 1796, in: *Handelingen Kon. Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* [1954]; voor Antwerpen en Brussel in 1755, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* [respectievelijk 1957 en 1962]). Andere centra, waarvoor analoge onderzoeken werden verricht voor 1796 zijn, Sint-Truiden (F. Duchateau), Brussel (A. Cosmans) en Maaseik (J. Brauwels). In sommige studies worden deze problemen bovendien gevolgd aan de hand van de huwelijksakten; men vergelijk D. Terrier en P. Toutain, *Le travail et les hommes à Comines au XVIIIe siècle*, in: *Mémoires de la société d'Histoire de Comines-Warneton et de la région* (1978).

Bijzondere aandacht verdient verder de studie van prijzen en lonen. Als belangrijkste werkinstrument citeren we C. Verlinden, E. Scholliers e.a., *Dokumenten voor de Geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant I-IV* (Brugge 1959-1973). Beperkt van aard en opzet is J. Ruwet, E. Helin, F. Ladrerie en L. van Buyten, *Marchés des céréales à Ruremonde, Luxembourg, Namur et Diest aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Leuven 1966). Interessante bijdragen, onder meer van de hand van J. Craeybeckx, P. Deprez, E. Scholliers en A. Wijffels,

komen tevens voor in het tijdschrift *Bijdragen tot de Prijzengeschiedenis* dat tussen 1956 en 1958 werd uitgegeven. Bijzondere aandacht werd bovendien opgebracht voor de evolutie van huishuren, grondprijzen en pachtprijzen. Uitgangspunt voor een meer systematisch onderzoek naar de huishuren was het overzicht van E. Scholliers, *Un indice des loyers: les loyers anversois de 1500 à 1783*, in: *Studi in onore di A. Fanfani V* (Milaan 1962). Naderhand werd deze conjunctuurmeter verder toegepast voor Gent (D. van Rijssel, *De Gentse huishuren tussen 1500 en 1795* [Brussel 1967]), Brugge (F. Masson, *Huishuren te Brugge, 1500-1796*, in: *Dokumenten...*) en Brussel (G. Avondts, *Een Brusselse huishuurindex, 1500-1800, barometer van de economische conjunctuur in het ancien régime*, in: *Annalen van de Faculteit Econ., Soc., Pol. Wetenschappen Vrije universiteit Brussel* [1973]).

Op de eigenlijke problemen met betrekking tot de arbeidershuishuizing wordt dieper ingegaan in het themanummer van het *Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis* VIII/3-4 (1977); zie ook C. Lis, Krotten en ghetto's: exponenten van verpaupering en polarisering. Een concreet voorbeeld: Antwerpen, 1780-1850, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1975).

De evolutie van de grond- en pachtprijzen komt aan bod in verschillende bijdragen die werden opgenomen in de vermelde *Dokumenten...* De meest gedetailleerde bespreking werd evenwel gemaakt door F. de Wever, *Pacht- en verkoopprijzen in Vlaanderen. Bijdrage tot de conjunctuurstudie*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* (1976). Ook in de meeste regionale monografieën, waarnaar reeds eerder werd verwezen, worden deze aspecten vrij uitvoerig behandeld.

Een systematische studie van de loonevolutie alsook van de koopkracht van het loon over langere termijn vinden we terug in de publikaties van E. Scholliers. Afgezien van de bijdragen die werden opgenomen in collectieve publikaties als *Dokumenten en Antwerpen in de XVIe eeuw*, vermelden we nogmaals *De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen 1960); idem, *De materiële verschijningsvormen van de armoede vóór de industriële revolutie*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1975); idem, *Le pouvoir d'achat dans les Pays-Bas au XVIe siècle*, in: *Album C. Verlinden* (Gent 1975); idem, *Remuneratiemodaliteiten bij loontrekkenden*, in: *Handelingen Economische Geschiedenis van België* (1973). De aantasting van de koopkracht tijdens de crisisperioden en de wijzigingen in de prijsverhoudingen onderling worden tevens behandeld door H. van der Wee. De crisissen van het Ancien Régime als spiegel voor de hongersnoodcycli in de onderontwikkelde gebieden, in: *Tijdschrift voor Economie* (1961). Van meer algemene aard is ook het artikel *Conjunctuur en economische groei in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw*, in: *Mededelingen Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* (1965).

Nog steeds belangrijk voor de evolutie van de koopkracht is J. Craeybeckx, *De handarbeiders in de 17^e en 18^e eeuw*, in: *Flandria Nostra I* (1957). Hierin komt tevens het probleem van de arbeidsverhoudingen aan het licht. Uitvoerig wordt hierop ingegaan door E. Scholliers, *Vrije en onvrije arbeiders, voornamelijk te Antwerpen in de 16^e eeuw*, in: *Bijdragen Geschiedenis der Nederlanden* (1956).

Doorgaans wordt daarentegen minder aandacht opgebracht voor de tertiaire sector. Enkele voorbeelden omtrent de honoraria en de reële prestatiekosten van medici over langere termijn komen voor bij C. Vandenbroeke, *De medische consumptie sinds de 16^e eeuw, artikel ter perse*, in: *Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis* (1981).

Betreffende de wijzigingen inzake geldwezen en muntomloop, blijft de basisstudie: V. Janssens, *Het geldwezen der Oostenrijkse Nederlanden* (Brussel 1957). Recent onderzoek werd anderzijds ingesteld omtrent de mogelijkheden tot geldopname en/of tot eventuele beleggingen. Vernieuwende bijdragen werden in die zin onder meer geleverd door H. Soly, *De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Régime*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1974); R. Buyck, *De magistrat van Eeklo. Bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van de XVIIIe eeuw, publikatie ter perse* (Pro Civitate-uitgave). Een bijzonder kritische aanpak vinden we bij L. van Buyten, *Privé-financiële structuren en methodologische problemen*, in: *Bijdragen en Mededelingen Geschiedenis der Nederlanden* (1974).

De weerspiegeling van de koopkracht voor bredere lagen van de bevolking ligt anderzijds ook duidelijk vervat in de budgetanaly-

ses en het consumptiepatroon. Nuttige vergelijkingen kunnen in die zin nog steeds worden gemaakt aan de hand van de oudere werken van E. Ducpetiaux (*Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique. Subsistances, salaires, population*, in: *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique* IV [Brussel 1855]) en E. Engel (Die lebenskosten Belgischer Arbeiter-Familien früher und jetzt, in: *Bulletin de de l'Institut International de statistique à Rome* IX [1895]), ook al behandelen ze dan overwegend midden 19de-eeuwse toestanden. Voor vergelijkingen met het *ancien régime* zijn we vooral op de uitgavenposten van weldadigheidsinstellingen aangewezen; vergelijk de eerder aangehaalde publikaties van E. Scholliers. Zie ook de bijdragen van E. Pais-Minne in de aangehaalde collectieve publikaties *Antwerpen in de XVIe eeuw* en *Antwerpen in de XVIIIe eeuw*. Omtrent het globale-gemiddelde consumptiepakket op het einde van het *ancien régime* dient verwezen te worden naar C. Vandenbroeke, *L'agriculture et l'alimentation dans les Pays-Bas Autrichiens* (Gent 1975). Door dezelfde auteur werd ook het consumptiepakket te Gent voor het begin van de 19de eeuw onderzocht: Voedingstoestanden te Gent tijdens de eerste helft van de 19e eeuw, in: *Belgisch Tijdschrift nieuwste Geschiedenis* (1973). Een gelijksoortig overzicht voor Antwerpen staat op naam van C. Lis en H. Soly, *Food consumption in Antwerp between 1807 and 1859: a contribution to the standard of living debate*, in: *Economic History Review* (1977). Verschillende auteurs hebben zich bovendien met de omzet en het verbruik van bepaalde produkten ingelaten. We citeren in die zin onder meer A. Wijffels, Het kwalitatief en kwantitatief aspect van het graanverbruik in Vlaanderen in de XVIe en XVIIe eeuw, in: *Bijdragen tot de Prijzengeschiedenis* (1958); R. van Uytven, De Leuvense bierindustrie in de XVIIIe eeuw, in: *Bijdragen Geschiedenis der Nederlanden* (1961); van dezelfde auteur, Het verbruik van land- en vreemde wijnen in Brabant gedurende de 16e eeuw, in: *De Brabantse Folklore* (1965); J. Ruwet, Un facteur mal connu des économies de type ancien à travers la fiscalité. La consommation à Saint-Trond au XVIe siècle, in: *De belasting in het raam van stad en staat, Internationaal Colloquium, Spa, 1964*, Historische uitgave nr. 13 van Pro Civitate (Brussel 1966); C. Vandenbroeke, Aardappelteelt en aardappelverbruik in de 17e en 18e eeuw, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1968); en van dezelfde auteur, Evolutie van het wijnverbruik te Gent (14e-19e eeuw), in: *Album C. Verlinden* (Gent 1975). Een meer directe confrontatie met de gangbare verarmingsprocessen bieden de hervormingen van de sociale politiek evenals een kritische analyse van de gedetailleerde armenlijsten, die regelmatig aangelegd en/of bijgehouden werden. Belangrijk als uitgangspunt blijven alzo de oudere studies van E. Ducpetiaux (*Le paupérisme en Belgique. Causes et remèdes* [Brussel 1844]) en P.C. van der Meersch, De l'état de la mendicité et de la bienfaisance dans la province de Flandre Orientale depuis le règne de Marie-Thérèse jusqu'à nos jours, in: *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique* V (1852). Een onmisbare inleiding vormt nog steeds P. Bonenfant, *Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'ancien régime* (Brussel 1934). Essentieel is evenwel de recente studie van C. Lis en H. Soly, *Poverty and capitalism in Pre-industrial Europe* (Harvester Press 1979). De belangrijkste probleemstellingen uit deze studie werden eerder samengevat door H. Soly, Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1975). Micro-onderzoek op dit vlak werd onder meer uitgewerkt door Y. van den Berghe, De algemene armenkamer te Brugge, 1776-1925, in: *Standen en Landen* (1968); C. Lis, *Verarmingsprocessen te Antwerpen, 1750-1850* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Brussel 1975); van dezelfde auteur, Sociale politiek in Antwerpen (1779), in: *Tijdschrift Sociale Geschiedenis* (1976); W. Blockmans en W. Prevenier, Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1975); W. Blockmans, Armoede en levensstandaard te Mechelen vóór de hervorming van de openbare onderstand (1545), in: *Studia Mechliniensia* (1976); M. van der Auwera, Armoede en sociale politiek te Mechelen in de 16de en de 18de eeuw, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* (1976). De mogelijkheden voor de lagere sociale klassen om tot verpanden over te gaan en consumptief krediet op te nemen, vinden we uitvoerig besproken door P. Soetaert, *De Berg van Charitate te Brugge, een stedelijke leenbank (1573-1795)*. *Bijdrage tot de geschiedenis van de kredietinstellingen in de Lage Landen* (Brussel 1974).

Overheidsstructuren 1480-1700

Algemene bibliografieën over instellingen en recht. L. Verriest, *Les travaux relatifs à l'histoire des institutions politiques, administratives et judiciaires belges, droit public, constitutions provinciales et communales*, in: *Revue du Nord* (verder afgekort *RN* (1912) 245-289; en dl. II/3-4 door J. Gilissen (Zuidelijke Nederlanden) en L.E. van Holk (Noordelijke Nederlanden) verschenen in 1971 in de reeks *Bibliographical introduction to legal history and ethnology* (o.l.v. J. Gilissen) (Brussel 1965-...) in negen delen (waarvan er zeven verschenen tot 1978). Enige jaren geleden leek het erop dat de relatief nieuwe golf van kwantitatieve geschiedschrijving – schertsend al eens de cliometrie genoemd – met de politieke geschiedenis ook de institutionele geschiedenis zou overspoelen. Gelukkig bleef een aantal historici het structurele belang van de instellingen in het verleden onderkennen als een slechts langzaam evoluerend 'schouw-toneel', waarop de intermenselijke relaties zich op verschillende wijzen afspeelden. Wij hebben zelfs de indruk dat er de laatste jaren een zekere herleving van de institutionele historiografie, zeker van de publiekrechtelijke, valt waar te nemen. Haar blikveld is evenwel ruimer geworden; zij is voorgoed afgestapt van de normatieve, puur juridische benaderingen van de oppervlakkige beschrijving van eenmalige politieke feiten. Daarentegen liet zij ook dikwijls ruimte voor een multidisciplinaire – sociologische, bestuurskundige, politologische ... – aanpak. Onder meer trad hierbij een actualisering in de vraagstelling op de voorgrond (bij voorbeeld besluitvorming, bureaucratisering ...). Bovendien realiseren historici en rechtshistorici zich dat de publiekrechtelijke structuren slechts een gedeelte zijn van die functionele achtergrond waartegen de menselijke activiteit zich ontwikkelt. Niettemin blijft de aandacht toegespitst op de publieke overheidssector en op de kerkelijke instellingen. Over de hierboven geschetste problematiek handelde het colloquium dat wij in 1975 te Brussel onder voorzitterschap van prof.dr J. Gilissen inrichtten. De deelnemers bezonnen zich over lacunes en over nieuwe standpunten in de institutionele geschiedschrijving. Hoewel het in hoofdzaak was bedoeld voor de Zuidelijke Nederlanden, steeg een aantal referaten noodzakelijkerwijze boven die enge grenzen uit. Bijna vijftig referaten werden, samen met de verslagen van de discussies, gepubliceerd in *Bronnen voor de geschiedenis der instellingen in België. Handelingen van het colloquium, Brussel 15-18. IV. 1975* (*Sources de l'histoire des institutions de la Belgique. Actes du colloque* (H. de Schepper ed.) (Brussel 1977). Zie ook: *Besluitvorming vroeger en nu. Tentoonstelling, 15 april-17 mei 1975* (o.l.v. J. Gilissen en H. de Schepper) (Brussel 1975), waarin uitgebreide artikelen over besluitvorming inzake wetgeving, bestuur en rechtspraak. De oproep van de inrichters aan de deelnemers van het colloquium tot medewerking aan een 'archiefstaat' – een overzicht over de archieven die dienstig zijn onder meer voor de instellingengeschiedenis – kreeg weliswaar niet voldoende respons, maar J. Gilissen en ondergetekende hopen er weldra op terug te komen. Niet ten onrechte legde A. Uyttebrouck tijdens genoemd colloquium onder meer de nadruk op het institutionele belang van de territoriale grenzen (zie: *Bronnen* ... , pag. 105-107). Het punt werd ook reeds aangesneden, meer bepaald met betrekking tot het recht, door H. van der Linden in zijn oratie aan de V.U.-Amsterdam: *Recht en territoire. Een rechtshistorische-sociografische verkenning* (Assen 1972). Cfr. insgelijks: idem, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse Laagvlakte* (avec résumé en français) (Assen 1955). Uyttebrouck verwees terecht naar de modelstudie over de totstandkoming van de zuidelijke grenzen der Nederlanden door mevrouw N. Girard d'Albissin, *Genèse de la frontière franco-belge ... de 1659 à 1789* (Parijs 1970). Voor de oostelijke grenzen bestaat er het oude proefschrift van W.A.F. Bannier, *De landsgrenzen van Nederland, tot aan den Rijn* (Leiden 1900), maar hij heeft het alleen over Noord-Nederland. Onmisbaar is echter *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden* ... (Assen 1972), waarmee P.L. Nève lauweren oogstte; met heel veel nauwkeurigheid behandelt hij immers voor 'Noord' en 'Zuid' ook de territoriale problemen, die overigens door de talloze enclaves ontzettend ingewikkeld zijn. De evolutie van frontgrens tot staatsgrens tussen de Republiek en de Koninklijke Nederlanden is nog geen onderwerp van monografie geweest. Alsnog kan men zich behelpen met de studies die de oorlogvoering tussen opstandelingen en koninklijke troepen behandelen. Omdat de politieke artikelen zich in de nieuwe *AGN* 6 (Haar-

lem 1978) met opzet doorgaans minder met de militaire evolutie inlieten, verwijzen zij naar de desbetreffende literatuur en naar de oude *AGN*, IV-VII (Utrecht-Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1952-1954). De Nederlandse territoria in de 16de eeuw werden meestal uitstekend in kaart gebracht in de *Geschiedkundige atlas van Nederland. De Zeventien Provinciën in 1555* ('s-Gravenhage 1917). Niettemin blijft de oude beschrijving van alle Nederlandse gewesten en hun bewoners, die de Florentijnse handelaar Guicciardini in 1567 te Antwerpen publiceerde, een zeer waardevolle bron; tal van plattegronden en kaarten maken zijn werk des te interessanter (*Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, apud G. Silvium). Het kende vele heruitgaven en vertalingen. Recentelijk verscheen nog een anastatische herdruk van Kiliaens vertaling uit 1612: *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt* (Amstelodamum, apud Guilielmum Jansz. alias Blaeu). Over de territoriale eenmaking tot 1543 zal de lezer literatuur vinden bij de politieke hoofdstukken in de nieuwe *AGN*, delen 4 en 5. Voor de 17de eeuw is de *Geschiedkundige Atlas van Nederland. De Zuidelijke Nederlanden in de XVIIde en XVIIIde eeuw* (door F.L. Ganshof) ('s-Gravenhage 1935) aan te vullen met de detailkaarten in het werk van Girard d'Albissin.

De overgang van de leenrechtelijke naar de volkenrechtelijke verhoudingen tussen de Nederlanden en het keizerrijk worden uitputtend bestudeerd door het reeds genoemde werk van Nève en in kort bestek door F. Rachfahl, *Die Trennung der Niederlande vom Deutschen Reiche*, in: *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* 19 (1900) 79-119. Voor de verdere evolutie in de betrekkingen met het keizerrijk, zie behalve Nève, nog de *Histoire des rapports de droit public entre les provinces Belges et l'empire d'Allemagne* door E. de Borchgrave (*Mémoires académie royale de Belgique* reeks in-4° nr. 36) (Brussel 1871), en R. Feenstra, *A quelle époque les Provinces-Unies sont-elles devenues indépendantes en droit à l'égard du Saint-Empire?*, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (verder afgekort *TR*) 20 (1952). Zie ook in verband met de Pragmatieke Sanctie van 1549: G. Turba, *Ueber das rechtliche Verhältnis der Niederlande zum deutschen Reich* (Wenen 1903). Met betrekking tot Frankrijk zijn dergelijke studies nog te schrijven voor de periode tot 1659. Voor daarna, zie het reeds genoemde boek van Girard d'Albissin. De relaties met het prinsbisdom Luik vonden een uitstekende behandeling door P. Harsin, *L'alliance de la principauté de Liège avec les Pays-Bas au XVIe siècle*, in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* (verder afgekort *BTFG*) 7 (1928) 1415-1452, en 8 (1929) 93-125 (over het neutraliteitsverdrag van 1518 en zijn toepassing); en idem, *Etudes critiques sur l'histoire de la principauté de Liège, 1477-1795*, 3 dln. (Luik 1957-1959); het derde deel gaat slechts tot 1610. Zie daarom van dezelfde auteur: *Les relations extérieures de la principauté de Liège . . . , 1688-1718* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège nr. XXXVIII) (Luik-Parijs 1927).

Ondanks J. Huizinga, *Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef*, in: *Verzamelde werken* II (Haarlem 1950) 97-160; R. Fruin, *De zeventien provinciën en haar vertegenwoordiging in de Staten-Generaal*, in: *Verspreide geschriften* IX ('s-Gravenhage 1904) 1-28; A. van der Essen, *Quelles étaient les 'dix-sept provinces' des Pays-Bas?*, in: *Deux mille ans d'histoire* (o.l.v. L. van der Essen) (Brussel 1947) 143-152; de commentaar van P.J. Blok en A.A. Beckman bij genoemde atlas; en F. Doeleman, *Oude en nieuwe problemen om de Zeventien Provinciën*, in: *TR* 39 (1971) 273-287, lijkt ons het vraagteken omtrent de term 'XVII Provinciën' niet tot bevrediging opgelost. Over samenhorigheidsgevoel of aanwezigheid van een Nederlands gevoel dat boven het particularisme uitsteeg, consulere men: L. van der Essen en G.J. Hoogewerff, *De historische gebondenheid der Nederlanden*, in Franse versie: *Le sentiment national dans les Pays-Bas* (beide te Brussel 1944); alsmede E. Baudart, *La nation des Pays-Bas devant l'histoire* (Brussel 1961), en J. Andriessen, *De jezuiten en het samenhorigheidsbesef in de Nederlanden, 1585-1648* (Antwerpen 1957). Zie ook het geciteerde artikel van Huizinga.

De staatsrechtelijke en politieke theorieën welke de vorstelijke soevereiniteit in de Nieuwe Tijd schraagden en onze landsheren inspireerden, kregen van de rechtshistorici de nodige aandacht: P. Gerbenzon en N.E. Algra, *Voortgang des rechten . . .* (Groningen 1972); J.Ph. de Monté ver Loren, *Hoofddlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden . . .* (bewerking J.E. Spruit) (Deventer 1972); R.C. van Caenegem, *Over koningen en bureaucraten . . .*

(Amsterdam-Brussel 1977). De Monté ver Loren en Van Caenegem legden tevens – zoals de titels ook uitdrukken – de link met de instellingen. Men consulere verder: J.W. Allen, *A history of political thought in the sixteenth century* (Londen 1928); P. Mesnard, *A l'essor de la philosophie politique au XVIe siècle* (Parijs 1969); T.J. Veen, *Recht en nut. Studien over en naar aanleiding van Ulrik Huber, 1636-1694* (Zwolle 1976) (met inleidend hoofdstuk over voorgangers van Huber en met uitvoerige bibliografie). Zie eveneens P. Gerbenzon, *Veranderingen in het recht en de rechtswetenschap bij de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd*, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (verder afgekort *BMGN*) 87 (1972). Ook het *Handboek voor het Nederlandse staatsrecht* van C.W. van der Pot (bewerking A.M. Donner) (Zwolle 1972) werpt een terzake deskundige blik in het verleden. Het probleem van het gebrek aan duidelijke afbakening tussen publiek- en privaatrecht wordt aangesneden door Ph. Godding, *La distinction entre droit public et droit privé . . . avant 1800*, in: *Rapports belges au VIIe congrès international de droit comparé, Uppsala, 6-13 août 1966* II (Brussel 1966). Onder de bijzondere studies over invloedrijke staatstheoretici vermelden wij: V. Brants, *Le Prince de Machiavel dans les anciens Pays-Bas*, in: *Mélanges Charles Moeller* II (Leuven 1914) 87-99; J.H. Franklin, *Bodin & the rise of absolutist theory* (Cambridge 1973); R. Feenstra, *Philip of Leyden and his treatise De cura reipublicae et sorte principantis* (University of Glasgow 1970). Wie nog meer literatuur over de geschiedenis van de rechtstheorie en van de politieke ideeën zoekt, raadplege: H.U. Scupin en U. Schevner, *Althusius – Bibliographie. Bibliographie zur politischen Ideengeschichte und Staatslehre, zum Staatsrecht und zur Verfassungsgeschichte des 16. bis 18. Jahrhunderts*, 2 dln. (Berlijn 1973).

Andere dan de reeds aangehaalde algemene historische overzichten over de instellingen, die weliswaar verouderd toch nog lezenswaard blijven en als globale overzichten zelfs nog niet helemaal zijn vervangen: E. Pouillet, *Les constitutions nationales belges de l'ancien régime à l'époque de l'invasion française de 1794* (Académie royale de Belgique. *Mémoires* reeks in-8° nr. 26) (Brussel 1875); idem, *Histoire politique nationale. Origines, développements et transformations des institutions dans les anciens Pays-Bas*, 2 dln. (Leuven 1882-1892); en R. Fruin en H.T. Colenbrander, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland . . .* ('s-Gravenhage 1922).

Over het belang van de privileges en afspraken tussen vorst en onderdanen als rechtspositie van de onderdanen en als staatsrechtelijke onderbouw van de Opstand is reeds heel wat te doen geweest; onder meer: A.C.J. de Vrankrijker, *De motivering van onzen Opstand. De theorieën van het verzet der Nederlandsche opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1565-1581* (Nijmegen-Utrecht 1933); C. Mercier, *Les théories politiques des Calvinistes dans les Pays-Bas à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle*, in: *Revue d'histoire ecclésiastique* 29 (1933); P.H.J.M. Geurts, *Overzicht van de Nederlandsche politieke geschriften tot in de eerste helft der XVIIe eeuw* (Maastricht 1942); P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten, 1566-1584* (Nijmegen-Utrecht 1956); H. Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien . . . Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte der Niederlande* (Bonn 1958); en H. de la Fontaine Verwey, *De Blijde Inkomste en de Opstand tegen Filips II*, in: *Standen en Landen (verder SL)* XIX (1960). Zie ook: A. Vranckx, *De Blijde Inkomst van 3 januari 1356 en ons publiek recht*, in: *SL* XVI (1958) 143-164. Dat belang werd recentelijk gerelativeerd door R. van Uytven en W. Blockmans, *Constitutions and their application in the Netherlands . . .*, in: *BTFG* 47 (1969); R. van Uytven, *Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding . . .*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* (verder *BG*) 59 (1976). Zie ook: H. de Schepper, *Hervorming van de Kollaterale Raden . . .*, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* (verder *BGN*) 20 (1965); en J.J. Woltjer, *Dutch privileges, real and imaginary*, in: *Britain and the Netherlands* (J.S. Bromley en E.H. Kossmann eds.) ('s-Gravenhage 1975). De bronnen van het oude privaatrecht werden onder de loupe genomen door het middelmatige J. Britz, *Code de l'ancien droit belge, ou histoire de la jurisprudence et de la législation, suivi de l'exposé du droit civil des provinces belgiques* (Académie royale de Belgique. *Mémoires* reeks in-4° nr. 20) (Brussel 1846). Beter, ofschoon ook met onnauwkeurigheden, is: E. Defacqz, *Ancien droit belge ou précis analytique des lois et coutumes observées en Belgique avant le Code Civil*, 2 dln. (Brussel 1846-1873). Zij dienen aangevuld en verbeterd door

raadpleging van A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht* (Groningen-Batavia 1939, dit is de meest volledige uitgave; andere uitgave door H.F.W.D. Fischer [Groningen 1959]; laatste uitgave met bibliografisch supplement door J.A. Ankum e.a. 1967); J.Th. de Smidt, m.m.v. R. Feenstra, H.W. van Soest, A.M. Elias, H.C. Gall, Y.M.I. Greuter-Vreeburg, F.M. Huussen-de Groot en C. van Nievelt, *Compendium van de geschiedenis van het Nederlands privaatrecht* (Deventer 1977) en van de zopas verschenen *Introduction historique au droit. Esquisse d'une histoire universelle du droit. Les sources du droit depuis le XIIIe siècle. Eléments d'histoire du droit privé* (Brussel 1979) 219-377, door J. Gilissen. Deze maakte zich voorts verdienstelijk met verschillende kleinere studies over het gecodificeerde gewoonterecht, het vorstelijke wettenrecht, de receptie van het Romeinse recht als suppletioir recht en hun onderlinge relatie, alsmede hun impact op het burgerlijk recht: Les phases de la codification et de l'homologation des coutumes . . . in: *TR* 18 (1950); Essai statistique de la législation . . . de 1507 à 1794, in: *RN* XL nr. 158 (1958) 431-435 (korte inhoud van referaat); Loi et coutume . . . du XIIe au XXe siècle, in: *Revue de droit international et de droit comparé* IXL afl. 2 (1962); Romeins recht en inheems gewoonterecht in de Zuidelijke Nederlanden, in: *Tijdschrift vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg* 18 (1955) 97-139; A propos de la réception du droit romain . . . au XVIe et XVIIe siècles, in: *RN* XL nr. 157 (1958). De receptie van het Romeins recht intrigeert reeds lang de rechtshistorici en houdt ze nog steeds bezig; behalve de reeds geciteerde van Gilissen, vermelden wij onder andere: P. van Heynsbergen, De receptie van het Romeinse recht in de Nederlanden, in: *Verspreide opstellen* (Amsterdam 1929) 293-322; R. Feenstra, *Verkenningen op het gebied der receptie van het Romeins recht* (Zwolle 1950, oratie Utrecht); idem, Zur Rezeption in den Nederlanden, in: *Europa e il diritto. Studi Koschaker* I (Milaan 1954) 243-268; idem, Bartole dans les Pays-Bas, in: *Bartolo di Sassoferrato. Studi e documenti per il VT centenario* I (Milaan 1961) 175-281; R.C. van Caenegem, Le droit romain en Belgique, in: *Ius romanum medii aevi* pars V/5 b (1966); B.H.D. Hermesdorf, Römisches Recht in den Nederlanden, in: *Ius romanum medii aevi* pars V/5 a (1968); en Ph. Godding, L'interprétation de la 'loi' dans le droit savant médiéval et dans le droit des Pays-Bas méridionaux, in: *L'interprétation en droit. Approche pluridisciplinaire* (Brussel 1978). Over het gebruik van nieuwe technieken bij het receptie-onderzoek, zie: J.Th. de Smidt, Computer und die Rezeption des gelehrten Rechts, en A.J. de Groot, Datenverarbeitung bei der Rezeptionsgeschichte, in: *Miscellanea Consilii Magni* (die in 1980 te Amsterdam zullen verschijnen); beiden willen het onderzoek uitbreiden tot de receptie van het gehele geleerde recht (o.m. het canoniek recht). In het raam van de 'Werkgroep Grote Raad van Mechelen' wordt een dergelijk onderzoek ondernomen met behulp van ordinator IBM, type 370/158. Het vorstelijke wettenrecht wordt uitgegeven door de Belgische 'Commissie voor oude wetten en verordeningen'. Alsnog verschenen voor de 16de en de 17de eeuw: *Recueil des ordonnances des Pays-Bas, 1506-1562*, 2de reeks 8 dln. (Ch. Laurent, L. Lameere, H. Simont, Ch. Terlinden en J. Bolsée eds.) (Brussel 1893-1978); *Recueil des ordonnances des Pays-Bas, 1598-1621* 2de reeks 2 dln. (V. Brants ed.) (Brussel 1909-1912); evenals *Les ordonnances monétaires du XVIIe siècle, 1598-1700* (V. Brants ed.) (Brussel 1914). Overigens werd door haar reeds een aantal rechtsgewoonten gepubliceerd in haar *Verzameling van de oude costuimen van België*. Ook haar Nederlandse zusterstichting 'Oudvaderlands Recht' legt zich onder meer toe op de publicatie van regionale en lokale rechtsbronnen in haar reeks *Werken der Vereniging* (thans *Stichting*) *tot uitgave der bronnen van het Oudvaderlandse Recht*. Grondige diplomatieke studies over de overheidsverordeningen ontbreken nog. Voorlopig moet men het stellen met P. Bonenfant, A propos des 'placards' de Charles Quint, in: *Miscellanea in honorem Alberti de Meyer* II (Leuven 1946); en J.M. Cauchies, La terminologie dans les ordonnances des ducs de Bourgogne, in: *BTFG* 53 (1975). De institutionele aspecten van de betrekkingen tussen kerk en staat werden vooral met betrekking tot de aartsbischoppelijke periode in hun totaliteit bestudeerd: H.J. Elias, *Kerk en Staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering der aartsbischoppen* . . . (Antwerpen-Leuven 1931); A. Pasture, *La restauration religieuse aux Pays-Bas catholiques* . . . 1596-1633 (Universiteit de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie 2e reeks nr. 3) (Leuven 1925). Met betrekking tot de 16de en de rest

van de 17de eeuw zijn er kleinere, overigens degelijke, studies van P. Gorissen en L. Willaert: Invoering van het vorstelijke benoemingsrecht, in: *BGN* 9 (1955); respectievelijk Le placet royal aux Pays-Bas, in: *BTFG* 32 (1954) en 33 (1955). Zie ook: M. Dierickx, *Documents inédits sur l'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas, 1521-1570*, 3 dln. (Brussel 1960-1962); P. Gorissen, De dossiers van de prelaatsbenoemingen in de Nederlanden . . ., in: *Archives, bibliothèques et musées de Belgique* 26 (1955).

De laatste decennien heeft een aantal historici voornamelijk aan de 'Université Libre' in Brussel onder de stimulerende leiding van prof.dr M.A. Arnould, die trouwens voordien al terzake de spits afbeet, onderzoekingen gewijd aan de financiën van vorst en Staten. Zij leidden tot opmerkelijke inzichten in de fiscale technieken en in de technieken van geldtransfers en boekhouding bij de publieke financiën. Resultaten van hun werk verschijnen in *Acta historica Bruxellensia. Recherches sur les finances publiques en Belgique* (Brussel 1967-1970) (alsnog twee boekdelen gepubliceerd). Zie verder: M.A. Arnould, *Acquits ou documents justificatifs rendus par le receveur des aides de Hainaut à l'appui de ses comptes, 1496-1540* (Koninklijke commissie voor geschiedenis verz. in-8°) (Brussel 1941); idem, L'impôt sur le capital en Belgique au XVIe siècle, in: *Le Hainaut économique* I (1946); idem, *Les dénombrements de foyers dans le comté de Hainaut* (Brussel 1956); idem, L'incidence de l'impôt sur les finances d'un village à l'époque bourguignonne, Boussoit-sur-Haine, 1400-1555, in: *Contributions à l'histoire économique et sociale* I (Brussel 1962) 39-112; idem, Les sources financières . . ., in het geciteerde: *Bronnen voor de geschiedenis der instellingen in België*, 279-317; idem, L'impôt dans l'histoire des peuples, in: *Pro civitate. Historische uitgaven in-8°* nr. 13 (Brussel 1966) 13-26; E. van Cauwenberghe, Bijdrage tot de financieel-economische evolutie van een vorstelijk domein, in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge* 107 (1970-1971); H. van der Wee en E. van Cauwenberghe, Histoire agraire et finances publiques en Flandre du XIVe au XVIIIe siècle, in: *Annales (Économies-sociétés-civilisations)* 28 (1973) 1051-1065; J. Craeybeckx, Aperçu sur l'histoire des impôts en Flandre et en Brabant au cours du XVIe siècle, in: *RN* XX nr. 114 (1947); idem, De Staten van Vlaanderen en de gewestelijke financiën in de XVIe eeuw, in: *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* nieuwe reeks, IV/2 (1944-1950); idem, Alva's tiende penning, een mythe?, in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 76 (1962); M. Baelde, Financiële politiek en domeiniale evolutie . . ., 1530-1560, in: *TG* 76 (1963); idem, *De domeingoederen van de vorst . . ., 1551-1559* (Brussel 1971); idem, De kerkelijke subsidies in de Nederlanden . . ., 1532-1555, in: *BTFG* 43 (1965); P. Harsin, Les finances publiques belges sous l'Ancien Régime, in: *Harsin. Recueil d'études* (Luik 1970). G. Bigwood, *Les impôts généraux dans les Pays-Bas autrichiens* (Brussel-Amsterdam 1900) bevat een goede inleiding tot de openbare financiën en fiscaliteit in de 16de en 17de eeuw. De financiën van het 'exercito' komen aan bod in de zeer goede studie van G. Parker, *The army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659* . . . (Cambridge 1972).

De vorstelijke financiën in de Nieuwe Tijd kunnen niet los worden gezien van het systeem dat de Bourgondische hertogen importeerden. Zie daarom: A. van Nieuwenhuysen, La comptabilité d'un receveur de Philippe le Hardi, in: *Hommage au professeur Paul Bonenfant* (Brussel 1965); M. Mollat en R. Favreau, Inleiding op *Comptes généraux de l'état bourguignon entre 1416 et 1420* I (Recueil des historiens de France. Documents financiers nr. 5) (Parijs 1965); P. Cockshaw, *Comptes généraux de l'état bourguignon*. A propos d'un livre récent, in: *BTFG* 45 (1967); W. Prevenier, Financiën en boekhouding in de Boergondische periode. Nieuwe bronnen en resultaten, in: *TG* 82 (1969); en P. Kauch, Le trésor de l'Épargne, création de Philippe le Beau, in: *BTFG* 11 (1932).

J. Dhondt en J. Craeybeckx verrichtten baanbrekend werk op het gebied van het financiënwezen van de Staten in verschillende korte studies. Buiten de van laatstgenoemde reeds geciteerde artikelen attenderen wij nog op zijn: La portée fiscale et politique . . ., in: *Acta historica bruxellensia* I, 343-374. De belangrijkste studies van Dhondt in deze materie werden door W.P. Blockmans samengebundeld en van commentaar met de nieuwe inzichten voorzien in *Estates or powers* (SL nr. LXIX) (Heule 1977). Beperkt, maar goed is ook: R. de Bock, Het belastingstelsel in het Land van Waas in de XVIIe en XVIIIe eeuw, in:

Annalen van de Oudheidkundige kring van het Land van Waas 70 (1967) 149-175. Na de studies van Dhondt en Craeybeckx, die vooral op Vlaanderen en subsidiair ook op andere gewesten betrekking hadden, verscheen zojuist van de hand van N. Maddens: *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Keizer Karel V, 1515-1550* (SL LXXII) (Heule 1978), het verscheen in feite in het najaar van 1979, zodat wij de resultaten ervan niet meer in dit artikel konden verwerken. Dit boek bevat onder meer voor de gehele Nederlanden een schat aan bibliografisch materiaal. De studie, die een deel van zijn doctoraats-proefschrift bevat, liet de auteur reeds voorafgaan door verschillende degelijk onderbouwde opstellen met tot dan onbekende gegevens. Wij vermelden vooral: Het verschil tussen de 'pointinghe' en de 'zettinghe' ..., 1515-1550, in: *SL XLIV* (1968); Zestiende-eeuwse fiskale bronnen ..., in: *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek* (Brussel 1972); De Transport van Vlaanderen, 1515-1631, in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge CIII* (1966). Een soortgelijke studie als die van Maddens is aangekondigd voor het gewest Luxemburg: R. Petit, *Les aides et subsides dans le Luxembourg de 1360 à 1565. Contribution à l'étude du développement de la fiscalité dans une principauté territoriale*. Hierbij zal voornamelijk de relatie van de fiscaliteit met het politieke gebeuren (centralisatie en particularistische weerstanden) aan de orde komen. Aan Petit hebben wij overigens reeds een paar artikelen te danken over de volksvertegenwoordiging in Brabant en in Luxemburg. Cfr. *SL XXIV* (1962) 143-173, respectievelijk XXXIII (1965) 87-108. Deze laatste aflevering van *Standen en Landen* was overigens geheel gewijd aan de Standenvergaderingen, met bijdragen van W. Prevenier (Vlaanderen - vrij grondig), H. Joosen (Mechelen), G. Wymans (Doornik-Doornikse), Chr. Piérard (Henegouwen), Müller (Namen), L. van Hommerich (Limburg en Overmaas) en van de jarenlange verdienstelijke nestor en animator van *Standen en Landen* E. Lousse over Brabant (toch te summier). De opzet was weliswaar geografisch beperkt, maar er was een precieze checklist van vragen met het oog op eindrapport en synthese van J. Dhondt. Voor Henegouwen, zie ook: R. Wellens, *Considérations sur quelques sources de l'histoire des États de Hainaut*, in: *Revue historique de droit français et étranger* 4de reeks LV (1977) 257-262. De Staten van Limburg en Overmaas werden bedacht met nog twee korte studies van L. van Hommerich (*Le caractère fédéral des États... de Limbourg et des autres pays d'Outre Meuse*, in: *SL XV* [1958] 65-71; en Standengroepering van Limburg-Overmaas in zijn Staten-colleges, 14de-15de eeuw, in: *De Maasgouw* XC [1971] 99-112) en vooral door die van J. Thielens (*Les assemblées d'États du duché de Limbourg et des pays d'Outre-meuse au XVIIe siècle*, in: *SL XLIII* [1968] 5-148). Dat *Standen en Landen* zeer actief het Staten-onderzoek stimuleerde, moge voorts blijken uit de hiernavolgende referenties: H. Buch, m.m.v. P. Smets en M. Stroobant, *Représentation et députation en Belgique du XIIIe au XVIe siècle*, in: *SL XXXVII* (1965); M. Cloet, *Het streven van de geestelijkheid naar gelijkberechtiging met de Vier Leden van Vlaanderen, 1591-1598*, in: *SL LVIII* (1972) 1-73; L. Wils, *De werking van de Staten van Brabant omstreeks 1550-1560*, in: *SL V* (1953); en P. Gorissen, *De prelaten van Brabant onder Karel V, 1515-1544. Hun confederatie, 1534-1544*, in: *SL VI* (1953) 1-127; J. Mennes, *De Staten van Brabant en de blijde inkomst van kroonprins Filips in 1549*, in: *SL XVIII* (1959) 49-165. Zie ook hierna i.v.m. de Staten-Generaal. D.D. Brouwers droeg bronnenmateriaal aan voor de studie van het 15de- en 16de-eeuwse financieuzen van de Naamse Staten in: *Les 'aides' dans le comté de Namur au XVe siècle* (Namen 1921), en *Les aides et subsides dans le comté de Namur au XVIe siècle* (Namen 1934), beide overigens voorzien van goede inleidingen. Ch. Hirschauer, *Les États d'Artois de leurs origines à l'occupation française, 1340-1640*, 2 dln. (Parijs-Brussel 1923), is een goede en naar toenmalige begrippen exhaustieve studie met archief-repertorium. Met de studies van W.P. Blockmans, *Typologie van de volksvertegenwoordiging in Europa tijdens de late middeleeuwen*, in: *TG* 87 (1974), en *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen...*, 1384-1506 (Brussel 1978) werd een nieuwe richting ingeslagen in het Staten-onderzoek: kwantitatief en tegelijk afstappend van de theoretisch-corporatieve benadering om de reële maatschappelijke structuren van de 'volksvertegenwoordiging' te achterhalen. Zie nog: *Handelingen van de Leden en de Staten van Vlaanderen...*, 1477-1506 I: *Tot de vrede van*

Kadzand, 1492 (W.P. Blockmans ed.) (Brussel 1973); *Tafels van de resolutieboeken der Staten van Vlaanderen I: 1580-1593 en 1614-1631* (H. van Houtte ed.) (Brussel 1936), en II: *1631-1656* (J. Dhondt ed.) (Brussel 1956).

In verband met de problematiek van de representativiteit der Staten, zie ook: E. Lousse, *La société d'Ancien Régime. Organisation et représentation corporatives* (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie 3e reeks nr. 16) (Brugge-Leuven-Parijs 1952); idem, *Gouvernés et gouvernants en Europe occidentale durant le bas moyen âge et les temps modernes. Rapport général*, in: *Gouvernés et gouvernants* (Recueils de la société Jean Bodin XXIV) (Brussel 1968) 7-48; en J. Gilissen, *Le régime représentatif avant 1790 en Belgique* (Brussel 1952).

De Noordelijke Nederlanden hebben de stimulans van een vereniging als *Standen en Landen* moeten missen. De studie van de gewestelijke representatieve lichamen bleef er voor de tijd van de Nederlandse eenheid tamelijk beperkt: A. Zijp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566* (Arnhem 1913); F.H.J. Lemmink, *Het ontstaan van de Staten van Zeeland en hun geschiedenis tot het jaar 1555* (Roosendaal 1951); E.D. Eijken e.a., *In alle Staten. Vierhonderd jaar provinciaal bestuur van Overijssel* (Zwolle z.d. [1978]). C.A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1482-1520* (Groningen 1974), en W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen II* (Groningen 1956) behandelen de respectieve Staten vóór de definitieve inlijving van de betrokken landsdelen in de Nederlanden.

Het financieuzen in Holland wordt, met betrekking tot de periode die ons hier interesseert, slechts summier behandeld door P.J. Blok in zijn algemeen overzicht van de hoge middeleeuwen tot de 16de eeuw: De financiën van het graafschap Holland, in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 3de reeks III (1886) 36-130. Meer specifiek is H. Terdenge, *Zur Geschichte der holländischen Steuern im 15. und 16. Jahrhundert*, in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 17 (1915) 95-167. Zie ook: K. Verhees, *Niederländische Handels- und Finanzpolitik unter Karl V*, in: *Economisch historisch jaarboek* 18 (1934) 154-228.

Grondige studies in verband met functies, personen en bevoegdheden van de raadpensionarissen in de verschillende gewestelijke Staten zijn nog steeds te schrijven. H.E. Grève, *Het ambt en de instructies van de raadpensionaris*, in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 4de reeks II (1902); W. Antheunissen, *De raadpensionaris in Holland...*, in: *TG* 34 (1919); en H.P. Fölting, *De landsadvokaten en raadpensionarissen van Holland en West-Friesland, 1480-1795. Een genealogische benadering*, in: *Jaarboek van het Centraal bureau voor genealogie* 27 (1973), geven eerste, echter tot Holland beperkte aanzetten.

De Staten-Generaal kunnen uiteraard niet los worden gezien van de provinciale Staten. In de meeste geciteerde studies zal men daarover een en ander vinden. Sedert kort beschikken wij evenwel over een serieuze, overigens documentair uitstekend onderbouwde studie over het ontstaan en over de ontwikkeling van de Staten-Generaal tot de dood van Filips de Schone: R. Wellens, *Les États Généraux des Pays-Bas...*, 1440-1506 (SL LXIV) (Heule 1974). Hopelijk zien wij binnen afzienbare tijd het vervolg daarvan. Naar aanleiding van de zogenaamde 500-jaren Staten-Generaal in Nederland, verscheen een herdenkingsbundel met een studie van C. van de Kieft en een van H. Smitskamp, die op onze periode betrekking hebben, in: *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden* (Assen 1954).

In opdracht van de Belgische Koninklijke Commissie voor Geschiedenis verzamelt en publiceert dr R. Wellens, afdelingshoofd aan het Algemeen Rijksarchief in Brussel, geregeld de verslagen over archiefonderzoek met betrekking tot de Staten-Generaal. Voor de opgave ervan zie: J. Gilissen, *Les États-Généraux des pays de par deça, 1464-1632*, in: *SL XXXIII* (1965) 266 n.1. In deze status quaestionis, die in feite eindigt bij 1585, staat Gilissen uitvoerig stil bij de historiografie over de Staten-Generaal; voor de verwijzingen zie dus aldaar passim in de noten. In verband met de Staten-Generaal van 1600 raadplege men ook: H. Hasquin, *Le 'concordat' douanier de 1600 et l'origine des douanes entre provinces*, in: *Mémoires et publications de la société des sciences, des arts et des lettres du Hainaut* 80 (1966).

De meeste vorsten in de Nederlanden hebben wel hun biograaf gevonden. Een Filips II zelfs meer dan één; onlangs nog: G. Parker, *Philipp II* (Boston-Toronto 1978). Het wachten is

echter nog op een institutionele studie over soeverein en soevereine macht in de Nederlanden. Hetzelfde geldt voor de gouverneurs-generaal: wel biografieën, maar geen werk over de landvoogdij als instelling in de 16de en de 17de eeuw. Tevens ontbreken institutionele studies over de Opperraad voor de Nederlanden en zijn voorganger, de Raadsheer van State voor de Nederlanden bij de persoon van de vorst. Voor enige algemene gegevens hierover kan men terecht bij: H. Lonchay, *Les Archives de Simancas au point de vue de l'histoire des Pays-Bas au XVIIe siècle*, in: *Bulletin de la commission royale d'histoire* LXXXVI (1907); en J. Paz, *Inventaire des requêtes privées du conseil de Flandre et de Bourgogne*, in: *ibidem*, 281-384. De verschillende secretariën naast de soeverein en naast de landvoogden zijn daarentegen reeds sedert lang het voorwerp van historische belangstelling. E. Lameere, *Documents inédits pour servir à l'histoire de l'audience dans les anciens Pays-Bas*, in: *Compte rendu des séances de la commission royale d'histoire* 5de reeks VII (1897) 145-232; idem, *Essai sur l'origine et les attributions de l'audiencier dans les anciens Pays-Bas*, in: *Revue de l'Université de Bruxelles* I (1895-1896) 607-681; E. de Marneffe, *La secrétairerie d'État allemande aux Pays-Bas*, in: *Mélanges Charles Moeller II* (Leuven 1914) 114-148; J. Lefèvre, *La secrétairerie d'État et de Guerre sous le régime espagnole, 1594-1711* (Brussel 1934); idem, *La correspondance des gouverneurs-généraux à l'époque espagnole*, in: *Archives, bibliothèques et musées de Belgique* XXI (1950); P. Hospel, *Les documents chiffrés des 'lettres missives' de l'Audience de la période espagnole*, in: *Vereniging van oudheidkundige en geschiedkundige kringen van België. XXXIIe zitting. Jaarboek I: Mededelingen* (Antwerpen 1950) 221-226; J.P. Devos, *Les chiffres de Philippe II, 1595-1598, et du Despacho Universal durant le XVIIe siècle* (Brussel 1950); P. Gorissen, *Krakeel en taalgebruik in het sekretariaat van de Geheime Raad . . . , 1531-1555*, in: *Album dr. Jan Lindemans* (1951) 215-222; M. Baelde, *De kwestie van de 'gemeenschappelijke beurs' in de Geheime Raad . . . , 1531-1555*, in: *BGN XVIII* (1963); D. Coenen, *Une pratique de chancellerie en usage sous Charles Quint. La 'bourse commune' des secrétaires attachés aux conseils de gouvernement central des Pays-Bas*, in: *Contributions à l'histoire économique et social VII* (Brussel 1976).

Ontstaan en differentiatie van de regeringsstructuren mogen zich eveneens verheugen in een niet geringe aandacht. De belangrijkste met betrekking tot de voorliggende periode is die van A. Walther, *Die burgundische Zentralbehörden unter Maximiliaan I. und Karel V.* (Leipzig 1909). Het bekende werk van J. van Rompaey over de Grote Raad van Mechelen eindigt met 1477. Voor daarna, zie: J. Frederichs, *Le Grand Conseil ambulatoire des ducs de Bourgogne et des archiducs d'Autriche, 1446-1504*, in: *Bulletin de la commission royale d'histoire* 4de reeks XVII (1890) en 5de reeks I (1892); J. Stengers, *Composition, procédure et activité judiciaire du Grand Conseil de Marie de Bourgogne . . . , 1477-1480*, in: *Handelingen van de koninklijke commissie voor geschiedenis* CIX (1945). Met betrekking tot de ontwikkeling van de Raad van Financiën uit de Hertogelijke Raad schreef E. Lameere een korte studie: *L'origine du conseil des Finances des anciens Pays-Bas*, in: *Fédération archéologique et historique de Belgique. Annales du XIIe congrès Malines 1897* (Mechelen 1898). Een en ander werd evenwel in een referaat van M.A. Arnould wat bijgestuurd en gepreciseerd; een kort verslag daarover verscheen in de *RNLIV* (1972) 108-109. Ook M. Baelde boog zich over de beginperiode van de centrale raden in zijn bekroond proefschrift: *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II, 1531-1578* (Brussel 1965). Het is één van de verdiensten geweest van Baelde de continuïteit te hebben aangetoond van de Bourgondische Raden en de drie Collaterale Raden. Niettemin blijft een aantal onduidelijkheden voor de periode 1477-1531. Ook dient hier nog prosografisch onderzoek te worden ondernomen. Voor de Grote Raad werd toch aangekondigd: A.J.M. Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad en zijn functionarissen, 1477-1531*. In afwachting, evenals voor na 1531 zijn er korte biografische notities in: L. Stroobant, *Les magistrats du Grand Conseil de Malines*, in: *Annales de l'académie royale d'archéologie de Belgique* 5de reeks IV (1903) 483-615.

Voor het verdere Grote Raad-onderzoek en voor de hoge rechtspraak in de Nederlanden verwijzen wij naar de toegangen tot het desbetreffende archief, welke door de Nederlands-Belgische werkgroep onder leiding van J.Th. de Smidt, † E.I. Strubbe en J. van Rompaey worden gemaakt: *Chronologische lijsten van geëxteende sententiën berustende in het archief van de*

Grote Raad van Mechelen, 1465-1551, 3 dln verschenen (Brussel-Utrecht 1966-1979), deel IV ter perse; *Inventaris en beschrijving van de procesbundels (dossiers) behorende tot de beroepen uit Holland, berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen*, 10 dln. (door J.C. Andries, A.H. Huussen jr. en A.J.M. Kerckhoffs-de Heij) (Amsterdam 1964-1974); *Inventaris en beschrijving van de Noord-Nederlandse processtukken behorende tot de fondsen Aanzienlijke Geslachten, 'Procesbundels tot 1504' en Eerste Aanleg*, 3 dln. (door A.H. Huussen jr., Amsterdam 1968-1972). In 1973 werd de 500ste verjaardag van de formele oprichting van de Grote Raad herdacht. Een tentoonstelling en een colloquium werden gehouden in het teken van de hoge rechtspraak in Europa. Zie: *500 jaar Grote Raad, 1473-1973. Tentoonstelling van Karel de Stoute tot Keizer Karel* (Mechelen 1973); *Consilium Magnum. Colloquium Brussel-Mechelen 8-9.XII.1973* (Brussel 1977). De betreunde L.Th. Maes wijdde voorts een aantal artikelen aan de Grote Raad van Mechelen; de belangrijkste ervan werden samen met andere rechtshistorische opstellen van Maes gebundeld in: *Recht heeft vele significatie* (Brussel 1979). Naar aanleiding van 20-jaar werkgroep Grote Raad van Mechelen in 1980 zullen enige oude en enige nieuwe studies worden gebundeld in een herdenkingsschrift: *Miscellanea consilii magni*. Verder staat hierin een bibliografie met betrekking tot de Grote Raad door R. van Answaarden en H. de Schepper; derhalve verwijzen wij voor verdere literatuur naar deze bundel.

Behalve het reeds vermelde werk van Baelde, zie over de Collaterale Raden nog van dezelfde auteur: *Les conseils collatéraux des anciens Pays-Bas, 1531-1794. Résultats et problèmes*, in: *RN L* (1968) 203-212 (een statens quaestionis); Onuitgegeven documenten betreffende de zestiende-eeuwse Collaterale Raden, 1533-1577, in: *Handelingen van de koninklijke commissie voor geschiedenis* CXXXI (1965) 129-229; en Edellieden en juristen in het centraal bestuur der zestiende-eeuwse Nederlanden, in: *TG 80* (1967) 39-51. De periode na 1579 wordt tot 1609 behandeld in het onuitgegeven proefschrift: H. de Schepper, *De Collaterale Raden in de Katholieke Nederlanden . . . Studie van leden, instellingen en algemene politiek* (Leuven 1972) (moet nog worden uitgegeven door de koninklijke Academie voor kunsten, wetenschappen en schone kunsten van België). In afwachting daarvan kan men van dezelfde auteur raadplegen: De besluitvorming in de regering van de Katholieke Nederlanden rond 1600, in: *Nederlands archievenblad* 77 (1972) (Engelse bewerkingen hiervan in samenwerking met G. Parker: *The formation of government policy . . . in: The English Historical Review* 91 [1976]; en onder de besluitvorming-technisch betere titel: *The decision-making process in the government . . . , 1596-1621*, in: *Spain and the Netherlands, 1559-1659. Ten studies*, Geoffrey Parker ed. [Londen 1979]). De 17de eeuw na de aartshertogen moet nog worden bestudeerd, ook met betrekking tot de Geheime Raad. P. Alexandre gaat immers vooral van de eindsituatie in de 18de eeuw uit in zijn bekende studie over de Geheime Raad: *Histoire du Conseil Privé dans les anciens Pays-Bas* (Académie royale de Belgique. Mémoires in -8° nr. 52) (Brussel 1894-1895). Cfr. voorts: J. Lefèvre, *Le Conseil Privé, son personnel et ses archives*, in: *Archives, bibliothèques et musées de Belgique* XXVII (1956) 3-26; M. Baelde en L. van Onckelen, *De konsulten van de Geheime Raad in de zeventiende eeuwse Nederlanden, 1665-1685*, in: *Archief- en bibliotheekwezen in België* XLVI (1975) en XLVII (1976). De inventarissen van de archieffondsen 'Raad van State' en 'Raad van Financiën' hebben bovendien zeer goede inleidingen: J. en Pl. Lefèvre, *Inventaire des archives du conseil des Finances* (Gembloers 1938); en M.R. Thielemans, R. Petit en R. Boumans, *Inventaire des archives du conseil d'État* (Brussel 1954). Zie eveneens de institutionele artikelen van E.I. Strubbe en J. Craeybeckx en van J. Lefèvre in de oude *AGN*, resp. IV (1952) 123-153, en VII (1954) 213-247; zij behandelen in kort bestek onder meer ook de gewestelijke instellingen en de Staten (beide artikelen met literatuurverwijzingen). Over de bestuurlijke relaties van de centrale regering met de gewesten vindt men onder meer eveneens inlichtingen in: H. de Schepper, *Vorstelijke ambtenarij en bureaucratisering . . . 16de-17de eeuw*, in: *TG 90* (1977); idem, *Regeringsbeslissingen in bestuurszaken, - gecit. Bestuursvorming, vroeger en nu*, 71-104; en J. Lefèvre, *Documents concernant le recrutement de la haute magistrature . . . , 1555-1700* (Brussel 1975). Voor de gerechtelijke relaties met gewestelijke en lokale structuren onder andere: J.Th. de Smidt en A.H. Huussen jr., *De Grote Raad van Mechelen als hoogste rechtscollege in de Nederlanden*, in: *Holland, regionaal-historisch*

tijschrift II (1970) 89-107; H. de Schepper, De Grote Raad van Mechelen, hoogste rechtscollège in de Nederlanden?, in: *BMGN* 93 (1978); en voorts o.a. artikelen van C. Douxchamps-Lefèvre, J. Gilissen, A.H. Huussen jr. c.s., C.L. Verkerk, J. van Rompaey, W.G.Ph.E. Wedekind en J.Th. de Smidt in de genoemde *Consilium Magnum* en *Miscellanea Consilii Magni*. Zie ook: J.W. Bomhof m.m.v. F. Kolvenbach, *Amsterdammers voor de Grote Raad, 1465-1580* (Amsterdam 1977); en J.M.I. Koster-Van Dijk, *Goilanders voor de Grote Raad, 1470-1572* (Amsterdam 1979).

L.P. Gachard wijdde een zeer uitvoerige en vrij goede inleiding in deel I (pag. 1-182) van de inventaris over de Rekenkamersarchieven aan de betrokken instellingen (L.P. Gachard, A. Pinchart en H. Nelis, *Inventaire des archives des Chambres des Comptes*, 6 dln. [Brussel 1837-1931]). Zie ook: J. Lefèvre, *La Chambre des Comptes*, in: *Archives, bibliothèques et musées de Belgique* XXVIII (1957) 171-196. Prosopografische studies over het personeel van de Rekenkamers ontbreken echter nog. Over de gewestelijke stadhouders gaat een oud algemeen artikel van de reeds genoemde E. Pouillet: Les gouverneurs de province dans les anciens Pays-Bas catholiques, in: *Bulletin de l'Académie royale de Belgique* 2de reeks XXXV (1873) 362-437. Gelukkig wijdde P. Rosenfeld er een ernstige, echter chronologische beperkte, studie aan: The provincial governors from the minority of Charles V to the Revolt in: *SL XV* (1959). Voor Gelre en Limburg en voor Namen zijn er nog een paar oude artikelen in: *Publ. société et archéol. Limbourg* XIV (1877) 181-228; en *Annales société de l'archéol. Namur* X (1868) 316-352. De provinciale Justitieraden verwierven weliswaar aandacht, maar aan de meeste werden nog geen diepgaande studies gewijd. Voor het Hof van Holland en Zeeland is er het proefschrift van W.G.Ph.E. Wedekind, dat om methodologische redenen werd betwist, doch dat ontzettend nuttig blijkt, zowel voor de Hollandse civiele procesgang als in het algemeen voor het burgerlijk procesrecht in de Nederlanden: *Bijdrage tot de kennis van de ontwikkeling van de procesgang in civiele zaken voor het Hof van Holland in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Assen 1971). Zie ook: F.C.J. Ketelaar, De procesgang bij het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland, in: *Verslagen bijdragen van de Rijks archiefschool, 1969-1970* (Utrecht 1971) 33-63. De Raad van Vlaanderen kan bogen op een uitstekende inventarisatie van zijn archief door J. Buntinx, *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen* (Brussel 1964-1979), 9 delen met uitgebreide inleidingen en registers. Cfr. eveneens van dezelfde auteur: De Raad van Vlaanderen, 1386-1795, en zijn archief, in: *SL I* (1950) 55-76, en De Raad van Vlaanderen, in: *Consilium Magnum* (Brussel 1977). Een proefschrift over deze Raad is aangekondigd van de hand van P. van Peteghem. Voor de personalia van de Raad van Vlaanderen moeten wij het voorlopig houden bij: J.P. Foppens, *Histoire du conseil de Flandre* (O'Kelly ed.) (Brussel 1869). De drie boekdelen van A. Gaillard, *Le conseil de Brabant. Histoire - organisation - procédure* (Brussel 1898-1902) zijn exhaustief; ondanks hun ouderdom is daar niet zoveel aan toe te voegen, zolang het archief van de Raad van Brabant op het Algemeen Rijksarchief niet geklasseerd is. Alleen met het Brabantse officie-fiscaal werd ooit eens een begin gemaakt: J. Baerten, Over het behoud van de interne structuur der archieffondsen. De papieren van het officie-fiscaal van Brabant, in: *Miscellanea Lucienne van Meerbeek* (Uitg. Archief- en bibliotheekwezen in België XLII) (Brussel 1971) 14-25. Voor de biografieën van kanseliers en raadsheren, zie: De Rijckman de Betz en E. de Jonghe d'Ardoeye, *Armorial et biographies de chanciers et conseillers de Brabant*, 2 dln. (Hombek 1956-1957). Verder heeft de Raad van Namen nog een goede archivaris en historiograaf gevonden in de persoon van C. Douxchamps-Lefèvre: Le conseil de Namur au début des temps modernes, XVe-XVIIe siècles, in: *Annales de la société archéologique de Namur* 53 (1965) 117-167; idem, Les enquêtes judiciaires du conseil de Namur au XVIe siècle, in: *TR* 33 (1965) 266-282; idem, *Les procureurs-généraux du conseil de Namur sous le régime autrichien. Leur action en matière politique* (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie 4de reeks nr. 22) (Leuven 1961) - ondanks de titel ook belangrijk voor de Spaanse tijd. Van C. Douxchamps-Lefèvre is ook: *Inventaire analytique des enquêtes judiciaires du conseil de Namur*, dln. I-IV: 1488-1700 (Brussel 1966-1973). Over de procesbundels: L. Lahaye en H. de Radigues de Chennevière, *Inventaire analytique des pièces et dossiers contenus dans la correspondance du conseil provincial et du procureur général de Namur* (Namen 1892). Wat het Hof

van Gelderland betreft, verwijzen wij naar het reeds geciteerde werk van Zijp, *De strijd tussen de Staten van Gelderland en het Hof*. . . . Andere Justitieraden moeten het met minder stellen: N. van Werveke, Notice sur le conseil provincial de Luxembourg, avant sa réorganisation par Charles-Quint (c. 1200-1531), in: *Publications de la section historique de l'Institut royal grand-ducal de Luxembourg* 40 (1889) 252-382; A. Pinchart, *Histoire du conseil souverain de Hainaut* (Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. Mémoires in-8° VII) (Brussel 1858) 148-154; R. Warlomont, Le conseil provincial de Justice de Luxembourg de 1531 à 1795, in: *SL XV* (1958) 107-124. Voor de andere Justitieraden zal men zich voorlopig moeten behelpen met de gewestelijke geschiedenissen over de betrokken provinciën (zie noten en lijst van geciteerde werken). De officieën-fiscaal werden het onderwerp van twee algemene studies die als antwoorden op een prijsvraag van de Belgische academie binnenkwamen: L. Tientyn, *Histoire des origines, des développements et du rôle des officiers fiscaux près les conseils de justice dans les anciens Pays-Bas depuis le XVe jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*; en P. Alexandre met dezelfde titel. Beide werken werden bekroond en samen gepubliceerd in de reeks van de Mémoires couronnés in-8° nr. 45 (Brussel 1891). De studie van Alexandre is de beste van de twee. De maritieme organisatie blijft voor de 15de-16de eeuw nog een goeddeels onbeschreven blad. Alsnog kan men het doen met de inleidingen op de archiefinventarissen: J. de Hulu, *De archieven van de admiraliteitscolleges* (Den Haag 1924); en J. Bolsée, *Inventaire des archives des conseils et sièges d'amirauté* (Tongeren 1932). Algemeenheden ook in: F. Pollentier, *Admiraliteit*, in: *Maritieme geschiedenis der Nederlanden* 1 (Bussum 1976). Voor de 17de eeuw zijn wij terzake beter af door: F. Pollentier, *De Admiraliteit en de oorlog ter zee onder de Aartshertogen, 1596-1609* (Brussel 1972), hoewel teveel uitgaande van normatieve teksten; en Ed., Hambye, *L'aumônerie de la flotte de Flandre au XVIIe siècle, 1623-1662* (Leuven-Parijs 1967). Wonder genoeg bleef ook de Beroertenraad slechts periferisch bestudeerd. Voorlopig kunnen wij alleen verwijzen naar: A. Jamees, *Inventaris van het archief van de Raad van Beroerten* (Brussel 1958).

Het statuut van de ambtenaren werd vanuit verschillende standpunten bekeken; zie onder meer de reeds geciteerde: H. de Schepper, *Vorstelijke ambtenarij*. . . ; idem, *Regeringsbeslissingen in bestuurszaken*. . . ; J. Lefèvre, *Documents concernant le recrutement*. . . . En voorts: E. Defacqz, Notice sur l'ancienne vénalité des officiers civils en Belgique, in: *Bulletin de l'Académie royale de Belgique* 2de reeks VI (1859) 96-118; en vooral K.W. Swart, *Sale of offices in the seventeenth century* ('s-Gravenhage 1949). De ondergeschiede en feodale ambtenaren en raden wachten nog op studies als die waarvoor P. Lenders, *De ambtenaar in de ondergeschiede besturen op het einde van het Ancien Régime*. Het statuut van het openbaar ambt. De benoemingsprocedures, in: *Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis. Handelingen* XXIX (1975) 82-159, model mag staan.

Met betrekking tot de lokale en regionale structuren is eveneens nog heel wat weg af te leggen. Er zijn enige algemene overzichten: F. de Potter, *Geschiedenis van het schependoms in de Belgische gewesten van de vroegste tijden tot het einde der 18de eeuw* (Académie royale de Belgique. Mémoires in-8° nr. 33) (Brussel 1882) - oud, maar nog steeds waardevol; R. Feenstra, *Les villes des Pays-Bas septentrionaux. Histoire des institutions administratives et judiciaires*, in: *La Ville* (Recueils de la société Jean Bodin I) (Brussel 1954) 605-633; en J. Gilissen, *Les villes des Pays-Bas méridionaux. Histoire des institutions administratives et judiciaires*, in: *ibidem*, 531-604; R. Boumans, *De ambtenaren. Wethouders en stedelijke functionarissen in de 16de, 17de en 18de eeuw*, in: *Flandria Nostra V* (Antwerpen 1960). Enige loffelijke uitzonderingen niet te na gesproken (zie de noten bij ons artikel en lijst van geciteerde werken) zal men zich voorts veelal moeten behelpen met verspreide gegevens en artikelen in lokale en regionale tijdschriften en geschiedenissen. Een verdienstelijke bibliografie daarvan door J. Monballyu vinde men in bijlage bij G. van Dievoet, *De rechtshistorische benadering van de geschiedenis van de schepenbanken in de Zuidelijke Nederlanden in de Nieuwe Tijd*, - gecit., in: *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België*, 137-146. Voor de geschiedenis van de waterstaatsinstellingen verwijzen wij naar de recente korte, maar deskundige, status quaestionis van: H. van der Linden, *Zeventuig. Waterschap en waterschapsrecht in beknopt historisch perspectief* (Oegsteeg 1978). Voorts: M.J.

Wolters en G. Wolters, *Recueil de lois, arrêts, règlements concernant l'administration des eaux et polders de la Flandre orientale*, 2 dln. (Gent 1869-1874); H.T. Obreen, *Dijkplicht en waterschappen aan Frieslands Westkust* (Bolsward 1956); P.H. Gallé, *Beveiligd bestaan. Grondtrekken van het middeleeuwse waterstaatsrecht in Z.W. Nederland en hoofdlijnen van de geschiedenis van het dijkbeheer in dit gebied, 1200-1963* (Delft 1963); en O. Moorman van Koppen, J. Korff en O.W.A. van Verschuur, *Tieler- en Bommelerwaarden, 1327-1977*... (Tiel-Zaltbommel 1977).

Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780

De beste algemene beschrijving van de staatsinstellingen van de Republiek is nog steeds van R. Fruin en H.T. Colenbrander, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* ('s-Gravenhage 1922²). Minder volledig is S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1969³). Van fundamenteel belang blijven de *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, 23 dln. (Amsterdam 1739-1803) en Simon van Slingelandt *Staatkundige geschriften*, 4 dln. (Amsterdam 1784-1785). Deze beide werken moeten veelal nog als grondslag dienen, omdat directe beschrijving van de staatsinstellingen vanuit de bronnen nog weinig heeft plaatsgevonden. Het basismateriaal is voor een deel nog ongedrukt, voor een ander deel alleen voorhanden in contemporaine uitgaven, zoals de *Resolutiën der Staten-Generaal*, vanaf 1671, en het *Groot-placcaetboek*, 9 dln. ('s-Gravenhage 1658-1797). De diverse bronnenuitgaven in de serie van 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën en de *Werken* zowel als de *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* geven belangrijke bouwstenen, maar voor de bestudering van de meeste instituties blijft men aangewezen op archiefonderzoek. Over het ontstaan van de Unie van Utrecht schreef Leo Delfos, *Die Anfänge der Utrechter Union 1577-1587. Ein Beitrag zur Geschichte der niederländischen Erhebung, ins besondere zu deren Verfassungsgeschichte* (Berlijn 1941). Het herdenkingsjaar bracht ons de bundel van S. Groenvelde en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht. Wordings- en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag 1979). Het uitvoerigste commentaar leverde P. Paulus, *Verklaring der Unie van Utrecht*, 4 dln. (Utrecht 1775-1777). De resolutiën der Staten-Generaal zijn uitgegeven door N. Japikse en H.H.P. Rijperman, *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576-1609*, 12 dln. ('s-Gravenhage 1915-1970). Een nieuwe serie is bezig te verschijnen onder de titel *Resolutiën der Staten-Generaal. Nieuwe reeks 1610-1670*. Uitgegeven zijn thans deel I ('s-Gravenhage 1971) door A. Th. van Deursen en deel III ('s-Gravenhage 1975) door J.G. Smit. Een goed overzicht van de werkwijze van de Staten-Generaal geeft Th. van Riemsdijk, *De griffie van Hare Hoog Mogenden. Bijdrage tot de kennis van het archief van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1885). De Staten-Generaal zijn het enige generaliteitscollege waarvan een geschiedenis bestaat: *500 jaar Staten-Generaal in de Nederlanden. Van statenvergadering tot volksvertegenwoordiging* (Assen 1964). De aan de Republiek gewijde hoofdstukken zijn van de hand van H. Smitskamp, I. Schöffner en N.M. Japikse. Voor een concreet begrip van de wijze waarop de Staten-Generaal en andere colleges in de praktijk functioneerden kunnen enkele kleinere bronnenpublicaties en enige historische monografieën dienst bewijzen. Van de eerste zijn vooral te noemen: A. Waddington, *Sommaire de la forme du régime des Provinces-Unies des Pays Bas*. 1647, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 15 (1894) 153; M. van der Bijl, *De Franse politieke agent Helvetius over de situatie in de Nederlandse Republiek in het jaar 1706*, in: *BMHG* 80 (1966) 152; Th. Bussemaker, *Een memorie over de Republiek uit 1728*, in: *BMHG* 30 (1909) 96. Van de tweede: M.A.M. Franken, *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684* (Groningen 1966); N.A. Bootsma, *De hertog van Brunswijk 1750-1759* (Assen 1962); J.S. Bartstra, *Vlooterstel en legeraugmentatie 1770-1780* (Assen 1952). Het aantal moderne studies over het ambt van stadhouder is niet groot. Te noemen valt eigenlijk alleen Horst Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584* (Bonn 1958). Eenzijdig theoretisch is H. Gerlach, *Het proces tegen Oldenbarnevelt en de 'maximen in den staet'* (Haarlem 1965). Veel basismateriaal is voorhanden in de gedrukte stadhouderlijke correspondenties, vermeld in de literatuuropgaven bij de tijdvakken.

Het ambt van raadpensionaris als zodanig is eveneens weinig onderzocht. Er is geen speciale literatuur buiten H.E. Greve, *Het ambt en de instructies van den raadpensionaris*, in: *Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde* 4e reeks, 2 (1902) 367, en A. Th. van Deursen, *De raadpensionaris Jacob Cats*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979) 149. Nuttig is de inleiding van A.J. Veenendaal jr., *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720 I* ('s-Gravenhage 1976). Heinsius zal na Oldenbarnevelt en De Witt de derde raadpensionaris zijn wiens correspondentie wordt uitgegeven. De anderen zijn ook, buiten Slingelandt, nog nauwelijks object van historisch onderzoek geweest. Voor de griffier kan men het bovengenoemde werk van Van Riemsdijk raadplegen, en de bijdrage van Japikse in *500 jaren Staten-Generaal*.

Aan de Raad van State is een dissertatie gewijd door P.F.M. Fontaine, *De Raad van State. Zijn taak, organisatie en werkzaamheden in de jaren 1588-1590* (Groningen 1954). In het bijzonder de verhouding tot de Staten-Generaal behandelt A. Th. van Deursen, *De Raad van State en de Generaliteit* (1590-1606), in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 19 (1964) 1. Voor de Raad in de 18de eeuw zijn de genoemde gedenkschriften van zijn gewezen secretaris Simon van Slingelandt een belangrijke bron. Maar vooralsnog blijft hier veel te gissen.

Het bestuur van de Generaliteitslanden is het best bekend voor de mejerij, door V.A.M. Beermann, *Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648* (Nijmegen 1940) en van dezelfde auteur, *Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1672* (Helmond 1946). De positie van Westerwolde is verduidelijkt door P.J. van Winter, *Westerwolde Generaliteitsland* (Assen 1948). Dat Maastricht niet tot de Generaliteitslanden gerekend mag worden, blijkt uitvoerig bij P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van staat en kerk te Maastricht 1632-1673* (Assen 1975).

Over de financiën van de Republiek zijn wij zeer onvoldoende geïnformeerd. Onder de oudere publicaties onderscheidt zich R. Fruin, *Belasting bij quoten en bij gemeene middelen in 1577*, in: *V.G.* IX (1904) 29. Van recenter datum valt slechts weinig te melden: A.M. van der Woude, *De Staten, Leicester en Elizabeth in financiële verwickelingen*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 74 (1961) 64; A. Th. van Deursen, *Staat van oorlog en generale petitie in de jonge Republiek*, in: *BMGN*, 91 (1976) 44.

Van de admiraliteitscolleges is er één nader onderzocht door J.R. Bruijn, *De Admiraliteit van Amsterdam in rustige jaren 1713-1751* (Amsterdam 1970). Ook is er een dissertatie van J.L.F. Engelhard, *Het generaal-plakkaat van 31 juli 1725 op de convoien en licenten en het lastgeld op de schepen* (Assen 1970).

Over het bestuur van het gewest Holland handelt J.V. Rypperda Wierdsma, *Politie en justitie. Een studie over Hollandschen staatsbouw tijdens de Republiek* (Zwolle 1937). Veel profijt kan men nog hebben van A. Kluit, *Historie der Hollandsche staatsregering tot aan het jaar 1795*, 5 dln. (Amsterdam 1802-1805). Van de statenresoluties bestaat een oude druk. Particuliere notulen kunnen belangrijke aanvullingen geven, doch zijn voor het overgrote deel nog ongedrukt. Een waardevolle uitzondering vormt N. Japikse, *Notulen gehouden ter statenvergadering van Holland (1671-1675) door Cornelis Hop, pensionaris van Amsterdam, en Nicolaas Vivien, pensionaris van Dordrecht* (Amsterdam 1903). Voor het regentensysteem in het algemeen is dienstig D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachting van partijen en facties* (Groningen 1961). Meer in het bijzonder voor Amsterdam Johan E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, 2 dln. (Haarlem 1903-1905) en A. Porta, *Joan en Gerrit Corver. De politieke macht van Amsterdam 1702-1748* (Assen 1975). Voor Amsterdam kan men niet buiten de bronnenpublicatie van G.W. Kernkamp, *De regering van Amsterdam 1600 in 't civiel als crimineel en militaire (1653-1672) ontworpen door Hans Bontemantel*, 2 dln. ('s-Gravenhage 1897). Een verzameling met voor het merendeel Zeeuwse stukken publiceerde J. De Witte van Citters, *Contracten van correspondentie en andere bijdragen tot de geschiedenis van het ambtsbejag in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1873). Sindsdien zijn nog tal van dergelijke stukken uitgegeven; we noemen hier slechts Th. Jorissen, *Memoriën van mr. Diderik van Bleyswijk 1734-1755* (Utrecht 1887).

Voor de provinciën in het algemeen geeft een goed overzicht

C.W. van der Pot, *Bestuurs- en rechtsinstellingen der Nederlandse provincies* (Zwolle 1949). Van de Zeeuwse statenresoluties bestaat een oude druk, de *Notulen van Zeeland*. Voor de andere gewesten bezitten wij geen gedrukte resoluties, wel zijn er voor de meeste provincies plakkaatboeken: W. van Loon, *Groot Gelders placatboek*, 2 dln. (Nijmegen-Arnhem 1701-1740); J. van de Water, *Placaatboek 's lands van Utrecht*, 3 dln. (Utrecht 1729); G.F. Thoe Schwarzenberg, *Groot placat en charterboek van Vriesland*, 5 dln. (Leeuwarden 1768-1793); J.G.C. Joosting, *Drentsch plakkaatboek* (Leiden 1912). Over de Staten van Utrecht is een gedenkboek verschenen onder de naam *Van standen tot staten. 600 jaar Staten van Utrecht* (Utrecht 1975). Voor de periode van de Republiek bevat het bijdragen van J. den Tex, D.J. Roorda en M. van der Bijl. De Zeeuwse Staten zijn kariger bedeed. Er is alleen de uitgave van K. Heeringa, *De instructie voor de gewestelijke regering van Zeeland 1574-1586*, in: *Archief Zeeuwsch Genootschap* (1912) 27. Voor Stad en Lande in de 18de eeuw zijn er de dissertaties van J.E. Heeres, *De wijzigingen in den regeringsvorm in Stad en Lande in 1747 en 1749* (Groningen 1885) en K. Hildebrand, *Het reglement reformator in Stad en Lande in de praktijk 1749-1780* (Groningen 1932). De werking van het Friese kiesstelsel beschreef C.J. Guibal, *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek* (Assen 1934). Dat er ook in de oostelijke provincies een democratische onderstroom bestond, is betoogd door W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink, *Burgers in verzet tegen regentenheerschappij. Onrust in Sticht en Oversticht 1703-1706* (Amsterdam 1976) en door laatstgenoemde, *Democratische bewegingen in Gelderland 1672-1795* (Amsterdam 1973). Het laatstgenoemde werk is ook gedrukt in J.J. Poelhekke, *Geschiedenis van Gelderland II: 1492-1795* (Zutphen 1975). Soortgelijke uitgaven bestaan voor Friesland, Overijssel en Groningen: J.J. Kalma, J.J. Spahr van der Hoek en K. de Vries, *Geschiedenis van Friesland* (Drachten, 1968); B.H. Slicher van Bath, *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970); W.J. Formsa e.a., *Historie van Groningen Stad en Land* (Groningen 1976). Het overzicht voor de rechtsinstellingen is J.Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 1972³) (bewerkt door J.E. Spruit). Een andere opzet heeft P. Gerbenzon en N.E. Algra, *Voortgangh des rechten. De ontwikkeling van het Nederlandse recht tegen de achtergrond van de Westeuropese cultuur* (Groningen 1975⁴). Het aangewezen handboek is A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (Groningen 1968⁵) (bewerkt door H.F.W.D. Fischer). Over de kerkelijke goederen bestaat veel literatuur. De grondslag is gelegd door D.G. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht* (Utrecht 1905). Voor bestuur en rechtspraak ten plattelande zij slechts gewezen op J.L. van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten* (Voorburg 1956) en het reeds genoemde boek van Rijpperda Wierdsma.

Instellingen, de permanente kaders in de Zuidelijke Nederlanden 1700-1780

Er is heel wat gepubliceerd over de centrale en gewestelijke instellingen. Op het einde van het *ancien régime* – maar nog vóór de hervormingen van Jozef II – werd op verzoek van Maria-Theresia door de voorzitter van de Geheime Raad P.F. de Neny een studieverslag opgemaakt over de instellingen. Daar hij het ingewikkelde raderwerk van de administratie door en door kende, blijft zijn beschrijving een belangrijk document: P.F. de Neny, *Mémoires historiques et politiques sur les Pays Bas Autrichiens et sur la constitution tant interne qu'externe des provinces qui les composent*, 2 dln. (Brussel 1785⁶). Ofschoon er vóór de Franse Revolutie nooit een volledig traktaat van administratief recht werd uitgegeven, vindt men een aantal elementen ervan weer in de verzameling van de Brusselse advocaat J.C. Verlooy, *Codex Brabanticus, seu corpus juris edictalis Brabantiae et Limburgiae in materiaram quarumque tractulatos ordine alphabetico dispositos redactum, simul etiam indicis vice in edictorum brabanticorum collectiones et alia plura monumenta vulgata perfungens* (Brussel 1781). Hij behandelt erin de vigerende principes en heel wat typische *ancien-régime*-regelingen in verband met de ambtenarij der ondergeschikte besturen. Mutatis mutandis gelden de rechtre-

gels, die hij in deze studie naar voren brengt, voor alle vorstendommen.

De wetgeving door het centrale bestuur uitgevaardigd, werd gepubliceerd door de Koninklijke Commissie voor de Uitgave van de oude Wetten en Ordonnantien van België. L.P. Gachard, J. De Le Court en P. Verhaegen, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas Autrichiens*, 15 dln. (Brussel 1860-1942).

Voor een verdere studie van de bronnen is men in hoofdzaak aangewezen op de archivalia die voor de 18de eeuw overvloedig aanwezig zijn, veelal goed geklasseerd en bewaard en toegankelijk in rijksdepots en stedelijke archieven.

Over kaders en instellingen bestaan een aantal oudere studiën, die nog steeds niet volledig vervangen zijn. Van bijzonder belang en onovertroffen zijn de werken: E. Pouillet, *Les constitutions nationales belges de l'ancien régime à l'époque de l'invasion française de 1794* (Brussel 1875); idem, *Histoire politique nationale. Origines, développements et transformations des institutions dans les anciens Pays-Bas*, 2 dln. (Leuven 1882-1892⁷). Nuttig zijn nog: L.P. Gachard, *Précis du régime municipal de la Belgique avant 1794*, vormt deel III van de *Collection de documents concernant l'histoire de Belgique* (Brussel 1835); F. de Potter, *Geschiedenis van het schependom in de Belgische Gewesten van de vroegste tijden tot het einde van de achttiende eeuw* (Brussel 1882).

Een summier beschrijving van de instellingen van recentere aard geeft het handige werkje van A.H. Schillings, *Overzicht van de Geschiedenis van onze Instellingen* (Brussel 1945). Het is voorzien van een nuttige bibliografie.

Ofschoon over de centrale instellingen heel wat studies bestaan, is onze kennis veelal nog onvoldoende. Over de Hoge Raad der Nederlanden bestaat er een korte schets: M. Baelde, *De Samenstelling van de Hoge Raad der Nederlanden te Wenen (1717-1725)*, in: *Album Charles Verlinden* (Gent 1975) 1-15.

Over de Gevolmachtigde Ministers is er een studie, die ook de antecedenenten van het ambt vermeldt: G. de Boom, *Les ministres plénipotentiaires dans les Pays-Bas Autrichiens, principalement Cobenzl* (Acad. roy. de Belg. Cl. des Lettres, Mém. in 8°, dl. 31, afl. 1.) (Brussel 1932). Van de werking van de kabinets-junta wordt een beperkte periode suggestief behandeld in M. Baelde en J.B. Windey, *De Jointe de cabinet tijdens de landvoogdij van Maria-Elisabeth (1725-1740)*, in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 43 (1972) 85-107. De grote centrale regeringsorganen en hun werking zijn nog niet volledig doorgelicht. Betreffende de Geheime Raad is men nog in belangrijke mate aangewezen op: P. Alexandre, *Histoire du Conseil Privé dans les anciens Pays Bas* (Acad. roy. de Belg. Mém. cour. et autres mém. in 8°, dl. 52, afl. 4) (Brussel 1895). Voor de Raad van Financiën raadplege men de deskundige inleiding in J. en P. Lefevre, *Inventaire des archives du Conseil des Finances* (Gembloers 1938). Voor de Rekenkamer: L.P. Gachard, *Notice historique sur les anciennes chambres des comptes de Belgique*, in zijn *Inventaire des archives de Belgique. Inventaire des archives de la Chambre des Comptes I* (Brussel 1837). Wel weten wij wie in de collaterale raden als topambtenaren zetelden door de bronnenuitgave van J. Lefevre, *Documents sur le personnel supérieure des conseils collatéraux du gouvernement des Pays-Bas pendant le régime autrichien* (Commission roy. d'hist., reeks in 8° (Brussel 1941).

De laatste jaren werden een aantal bijdragen gepubliceerd over bepaalde commissies en junta's van het centrale bestuursapparaat. Wij vermelden slechts: P. Moureaux, *Un organe peu connu du gouvernement des Pays-Bas Autrichiens: le bureau de régie des droits d'entrée et de sortie*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 44 (1966) 479-499; en J. Pricken, *La douane belge au temps de Marie-Thérèse et de Joseph II* (Brussel 1965). Er ontstonden betwistingen over de efficiëntie van de Junta voor Besturen en Beden. Een overzicht hiervan en een op orde brengen, vindt men in P. Lenders, *De Junta der Besturen en Beden (1764-1787) en haar werking*, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (1977) 17-36.

De belastingstructuren in de onderscheiden provincies worden beschreven in G. Bigwood, *Les Impôts généraux dans les Pays-Bas Autrichiens* (Leuven 1900). Hierbij mag men de pogingen om het kadaster te hervormen niet vergeten. Van dezelfde auteur is *Matricules et cadastres. Aperçu sur l'organisation du cadastre en Flandre, Brabant, Limbourg et Luxembourg avant la domination française*, in: *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles* 12 (1898) 388-411.

Over het leger bestaat er naast de studie van G. Guillaume,

Histoire des régiments nationaux des Pays Bas au service d'Autriche (Brussel 1877) een bronnenpublicatie van J. Ruwet, *Soldats des régiments nationaux au XVIIIe siècle* (Comm. roy. d'hist., in 8° (Brussel 1962) met een belangrijke inleiding.

Betreffende de hoge gerechtshoven kan men onder meer raadplegen: A. Gaillard, *Le conseil de Brabant. Histoire, organisation et procédure*, 3 dln. (Brussel 1898-1902) en de inleiding op de negendelige inventaris van J. Buntinx, *Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen* (Brussel 1964-1979). Betreffende de meeste raden bestaan tot nog toe alleen detailstudies over bepaalde aspecten of onderdelen van de taak der magistraten. Wel kent men de voorzitters van de raden dank zij: J. Lefevre, *Documents concernant le recrutement de la haute magistrature dans les Pays-Bas Autrichiens* (Commission roy. d'hist., in 8°) (Brussel 1939).

Over de standenvertegenwoordiging bestaat er de kleine overzichtelijke studie van J. Gilissen, *Le régime représentatif avant 1790 en Belgique* (Brussel 1952). Over de Staten zijn er studies, die niet volledig meer voldoen: A. Gallet-Miry, *Les états de Flandre sous les périodes espagnole et autrichienne* (Gent 1892) en G. Goossens, *Etude sur les états du Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse* (Leuven 1910). Daarnaast bestaan een groot aantal monografische studies waaronder wij vermelden A. Sprunck, *Les états de Luxembourg et le gouvernement de Bruxelles sous le règne de Marie-Thérèse*, in: *Annales de l'Institut archéologique du Luxembourg* 89 (1958) 3-226.

De recentere studies over de stedelijke en gewestelijke kaders zijn veelal van monografische aard en gaan in op plaatselijke toestanden zonder zich te bekommeren om vergelijkingen in een bredere context. Een voorbeeld in het genre is R. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur vóór en tijdens de Franse Overheersing* (Rijksuniversiteit te Gent, Fac. van de Lett. en Wijsb. afl. 135) (Brugge 1965).

Daarnaast bestaan er voor vele steden en kasselrijen langere of kortere bijdragen, waarin men bij voorkeur de personalia behandelt en de structuren wel eens in de schaduw laat en waarin de diepere zin of grond van de evolutie van de gewestelijke of lokale overheidsstructuren niet altijd voldoende worden belicht.

Het corporatisme kreeg een analoge belangstelling. Hier bestaat wel een enigszins verouderde algemene studie: Gr. Crutzen, *Principaux défauts du régime corporatif dans les Pays Bas Autrichiens à la fin du XVIIIe siècle*, in: *Revue de l'Instruction publique en Belgique* 30 (1887) 277-302, 361-378 en 31 (1888) 1-24. Daarnaast kent men hoofdzakelijk monografische bijdragen zoals F. Prims, *De Herfsttij van het corporatisme te Antwerpen*. (Kon. VI. Acad. v. Wet., Lett. en Sch. Kunsten, Kl. der Lett., n° 4) (Antwerpen 1945).

Een kennismaking met de instellingen van het financiewezen en van de fiscaliteit – waarvan het zwaartepunt niet in de centrale administratie lag, maar meer in de staten en ondergeschikte besturen was geconcentreerd – vindt men voor Vlaanderen in P. Lenders, *De inrichting van het Financiewezen in Vlaanderen omstreeks het Midden van de achttiende Eeuw*, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 2 (1948) 25-52.

De sociale status van ambtenaren, magistraten, officieren, soldaten en van de verschillende bevolkingslagen komt naar voren in J. Broeckx e.a., *Flandria nostra. Ons Land en ons Volk. Zijn standen en beroepen door de tijden heen*, 5 dln. (Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven 1957-1960). Toch blijft nog heel wat onbekend over de leef- en denkwijze van ambtsadel, pensionarissen, trezoriërs en andere ambtenaren en over de evolutie van de standenstructuur.

Crisis als cesuur 1482-1494

De literaire bronnen betreffende deze periode zijn vrij overvloedig. Belangrijker dan de *Mémoires* van Ph. de Commines, van O. de la Marche en van Th. Basin, en de kroniek van A. de Budt, is: *Chroniques de Jean Molinet*, (eds.) G. Doutrepont en O. Jodogne, 2 dln. (Brussel 1935). Betreffende het leven van Maximiliaan en zijn krijgstochten in de Nederlanden bestaat er heel wat hofliteratuur en autobiografisch materiaal dat onder meer door H. Wiesflecker (zie verder) werd verzameld en bewerkt. Daarmee hangen samen de overzichten die in de Nederlanden over de troebelen en de oorlogen tijdens Maximiliaans regentschap ontstonden; een paar ervan werden opgenomen in het *Corpus Chronicorum Flandriae*, dln. III-IV, (ed.) J.J. de Smet (Kon. Commissie voor Geschiedenis) (Brussel 1856-1865). Zie

ook: *Die wonderlycke oorloghen van keyser Maximiliaen*, (ed.) W. Jappe Alberts (Groningen 1957) en de *Excellente Chronike van Vlaenderen* (Antwerpen 1536); over de gebeurtenissen te Gent en te Brugge: *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470* met een vervolg van 1477 tot 1515, (ed.) V. Fris, 2 dln. (Gent 1901-1904) en *Het Boeck van al 't gene datter geschiedt is binnen Brugghe, sichten jaer 1477, 14 februari tot 1491*, (ed.) C. C. Arton (Gent 1859); voor het Noorden: Willem van der Sluys, *Verhaal van den jonker Fransenoerlog*, in: *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam*, II, (eds.) J. Unger en W. Bezemer (Den Haag 1395) (de authenticiteit wordt aangevochten, vgl. M.C.P. Scholte, Polderenburg, in: *Rotterdams Jaarboekje* VI [1978] 265-282) en de anonieme Utrechtse kroniek; uitgegeven bij N. Tenhaeff, *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad* (Utrecht 1920); voor het prinsbisdom Luik: de kroniek van Jan van Loon en de anonieme kroniek van de regering van Jan van Hoorn en minder belangrijke bronnen, alle besproken bij P. Harsin (zie verder).

De uitgave van de handelingen van de Staten-Generaal van 1478 tot 1492 door R. Wellens is in voorbereiding. Ondertussen kan men zich behelpen met diens *Les Etats Généraux des Pays-Bas des origines à la fin du règne de Philippe le Beau (1464-1506)* (Heule 1974), die verwijst naar de reeds verschenen tekstuittgaven. Daarentegen beschikt men wel over *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen. Regeringen van Maria van Bourgondië en Filips de Schone I: Tot de vrede van Kadzand (1492)*, (ed.) W. Blockmans (Brussel 1973). Voor de Staten van Gelre en Utrecht raadplege men W. Jappe Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen, tot 1492* (Utrecht 1956) en C.A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe 1482-1520* (Groningen 1974).

Veel briefwisseling is uitgegeven als bijlage bij diverse monografieën. Uiterst belangrijk zijn de Lettres inédites de Maximilien, duc d'Autriche, roi des Romains et empereur, sur les affaires des Pays-Bas de 1478 à 1508, (ed.) L.P. Gachard, in: *CRCRH* 2e s., 2 en 3 (1851-1852); *Correspondance des magistrats d'Ypres, députés à Gand et à Bruges, pendant les troubles de Flandre sous Maximilien*, (ed.) I. Diegerick, in: *Annales Société d'Emulation Bruges XIII-XIV* (1851-1856); W. Blockmans, *Régime autocratique ou régime communautaire? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492*, in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire CXL* (1974).

Het essentiële voor het prinsbisdom Luik werd verzameld door P.F.X. de Ram (ed.), *Documents relatifs aux troubles du Pays de Liège sous les princes évêques Louis de Bourbon et Jean de Hornes* (Brussel 1844).

Het meest recente werk over Maximiliaans jaren in de Nederlanden is H. Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit I* (München 1971). Over zijn tegenstanders leze men: P.M. Kendall, *Louis XI* (Londen 1971); A. de Fouw, *Philips van Kleef. Een bijdrage tot de kennis van zijn leven en karakter* (diss., Groningen 1937); V. Fris, *Jan van Coppenhole*, in: *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archeologie de Gand*, XIV (1906); en over een zijner Leuvense dienaars: P. Poulet *Sire Louis Pynnock* (Leuven 1864).

Voor de gebeurtenissen in de stichten Utrecht en Luik, beschikt men over S.B.J. Zilverberg, *David van Bourgondië, Bisschop van Terwanen en van Utrecht (± 1427-1496)* (diss., Groningen 1951) en P. Harsin, *La Principauté de Liège à la fin du règne de Louis de Bourbon et sous celui de Jean de Hornes 1477-1505* (Luik 1957), aan te vullen met diens *Histoire d'une créance ou les prétentions de Jacques de Croy à l'épiscopat liégeois (1482-1516)*, in: *Standen en Landen XXII* (1961).

Bepaalde incidenten kregen bijzondere aandacht. De Brugse opstand werd op vrij traditionele manier verhaald door R. Wellens, *La révolte brugeoise de 1488*, in: *Handelingen Société d'Emulation te Brugge CII* (1965). De Hollandse boerenopstand werd beschreven door P.J. Blok, *Het Kaas- en Broodvolk*, in: *Verslagen en Mededelingen Kon. Academie* 3e r., X (1893-1894) en F. Hugenholtz, *Het Kaas- en Broodvolk*, in: *Bijdragen en Mededelingen Hist. Genootschap* 81 (1967).

Over de fundamentele politieke problemen van deze periode bezonnen zich H. Pirenne, *Le rôle constitutionnel des Etats Généraux des Pays-Bas en 1477 et en 1488*, in: *Mélanges P. Fredericq* (Brussel 1904) en W. Blockmans, *Régime autocratique ou régime communautaire?* (reeds gecit.). Sinds A. Walther, *Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. und Karl V.* (Leipzig 1909) ging onze kennis van de institutione-

le aspecten weinig vooruit. De lezing van P. Harsin, *Les sources inédites du Grand Conseil des Pays-Bas, de 1477 à 1504*, in: *Revue du Nord* XIX (1933) verscheen nooit in extenso. Over de economische crisis handelde R. van Uytven, *Politiek en economie: de crisis der late XVe eeuw in de Nederlanden*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* LIII (1975) (met uitvoerig notenapparaat) en over de muntpolitiek H. Enno van Gelder, *De muntpolitiek van Philips de Schone 1482-1496*, in: *Jaarboek voor munt- en penningkunde* XXXVIII (1952) en De rekeningen van de Vlaamse munt onder Philips de Schone, in: *Revue belge de Numismatique* CVIII (1961). De financiële betekenis en de institutionele aspecten van Maximiliaans muntslag worden belicht door P. Spufford, *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands 1433-1496* (Leiden 1970) en door W. Blockmans, *La participation des sujets flamands à la politique monétaire des ducs de Bourgogne (1384-1500)*, in: *Revue belge de Numismatique* CXIX (1973).

De Nederlanden van 1493 tot 1555: binnenlandse en buitenlandse politiek

Het is hier de plaats erop te wijzen dat de bijdragen van F.W.N. Hugenoltz, J. Craeybeckx, W.J. Formsma en Eg. I. Strubbe in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* IV (Utrecht, enz. 1952) 26-153 de basis hebben gevormd voor dit gedeelte. De daarbij behorende opgaven van bronnen en literatuur zijn in een voortreffelijk overzicht opgenomen (aldaar, pag. 397-404). Die opgaven zijn nog steeds zeer waardevol, te meer daar over de periode 1494-1555 nieuwe uitgaven van bronnen schaars zijn. Hier zal worden volstaan met verwijzingen naar vooral literatuur, aangevuld met niet in de AGN vermelde bronnen-uitgaven (de in de noten genoemde literatuur zal in het algemeen hier niet weer worden aangehaald).

Als algemene overzichten zijn de bijdragen van C.A.J. Armstrong, *The Burgundian Netherlands, 1477-1521*, in: *The New Cambridge Modern History I: The Renaissance 1493-1520* (Cambridge 1976) 224-258, H.C. Koenigsberger, *The empire of Charles V in Europe*, en F.C. Spooner, *The Habsburg-Valois struggle*, in: *ibidem* II: *The Reformation, 1520-1559* (Cambridge 1976) resp. 301-333 en 334-358, een onmisbare introductie; daartoe dient ook H.H. Rowen, *The Low Countries in early modern times* (New York 1972) gerekend te worden. De betekenis van de Habsburgse politiek voor de Nederlanden wordt geanalyseerd door A. Dopsch, *Die Weststaatspolitik der Habsburger im Werden ihres Grossreichs, 1477-1526*, in: *Gesamt-deutsche Vergangenheit. Festgabe für H. von Srbik* (München 1938) 54-62, F. Petri, *Die früheren Habsburger in der Niederländische Geschichte*, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* LXXII (1958) 11-45 en W.J. Alberts, *Karel V en de Nederlanden*, in: *Dancwerf* (Groningen 1959) 249-263, waarbij de tegenstelling tussen de Bourgondische traditie en de Habsburgse universele politiek enigszins wordt gerelativeerd. In het algemeen kan hier ook worden genoemd H.C. Koenigsberger, *The Habsburgs and Europe 1516-1660* (Ithaca-Londen 1971), waarin voor de geschiedenis der Nederlanden belangrijke bijdragen aan *The New Cambridge Modern History* enigszins gewijzigd zijn opgenomen. Voor de algemene politieke geschiedenis van het tijdvak is nog steeds het werk van E. Fueter, *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492 bis 1559* (München-Berlijn 1919) zeer waardevol; een goed overzicht van deze periode wordt ook gegeven in J.R. Hale, *Renaissance Europe 1480-1520* (Londen 1970) en G.R. Elton, *Reformation Europe 1517-1559* (Londen 1967) beide in paperback verschenen in de reeks 'Fontana History of Europe'; van groot belang is de studie over de laatste regeringsjaren van Karel V door H. Lutz, *Christianitas afflicta. Europa, das Reich und die päpstliche Politik im Niedergang der Hegemonie Kaiser Karls V. (1552-1556)* (Göttingen 1964), voor de Nederlanden i.h.b. 183-186; 204-212; 217-233; 285-306; 408-414; 421-423.

Wat betreft de vorsten komt Filips de Schone er bekaaid af: aan hem is noch een biografie gewijd, noch is er een algemene kritische studie over zijn regeringsperiode verschenen; wel werden enige aspecten van zijn bewind in de Nederlanden belicht in een paar recente monografieën over respectievelijk de Staten-Generaal en de Staten van Vlaanderen, die hierna bij de literatuur over vertegenwoordigende lichamen zullen worden vermeld. Over zijn vader Maximiliaan I wordt hier volstaan met de vermelding van de indringende studie van H. Wiesflecker,

Kaiser Maximilian I, waarvan tot nu toe drie delen zijn verschenen (tot 1508) (München 1971-1978) en de zeer beknopte schets van R. Buchner, *Maximilian I., Kaiser an der Zeitenwende* (Göttingen 1959), die ook in het Nederlands is vertaald: *Maximiliaan* (Den Haag 1963). Beide studies laten de grote waarde van H. Ulmann, *Kaiser Maximilian I.*, 2 dln. (Stuttgart 1884, 1891) nog steeds onverlet. Van groot belang is de uitgave van Maximiliaans autobiografie: Th. Musper (ed.), *Kaiser Maximilian I. Weiskönig*, 2 dln. (Stuttgart 1956). Hoewel de rol van Filips' schoonvader Ferdinand van Aragon voor de Nederlanden vooral van indirect belang is geweest, wordt hier toch de aandacht gevestigd op W. Bauer en R. Lacroix (eds.), *Die Korrespondenz Ferdinands II.*, 2 dln. (Wenen) 1912, 1937) en J.M. Doussinague, *La política internacional de Fernando il católico* (Madrid 1944). De voornaamste protagonist in de hier behandelde periode, Karel V, is onderwerp geweest van vele studies, waarvan hier enkele worden genoemd. De monumentale biografie van Karl Brandi, *Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches* (München 1937; Nederlandse vertaling onder toezicht van N.B. Tenhaeff, *Keizer Karel V. Vorming en lot van een persoonlijkheid en van een wereldrijk*, Amsterdam 1945²), aangevuld met *Quellen und Erörterungen* (München 1941; te zamen uitgegeven München 1941) betekent nog steeds het vertrekpunt van elke studie over Karel V, ook wat diens regering in de Nederlanden betreft. Bovendien werden tussen 1935 en 1941 negentien afleveringen uitgegeven van de *Berichte und Studien zur Geschichte Karls V.* (in: *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, philologisch-hist. Klasse*). Voorts: Gh. de Boom, *Charles Quint, prince des Pays Bas* (Brussel 1943); J. Babelon, *Charles Quint* (Parijs 1947), *Charles Quint et son temps* (Parijs 1950); Gh. de Boom, *Les voyages de Charles Quint* (Brussel 1957; Nederlandse vertaling *De reizen van Karel V* (Haarlem 1960); van dezelfde auteur, *Charles Quint et son temps* (Parijs 1959); *Karl V. Der Kaiser und seine Zeit*, herausg. von Peter Rassow und Fritz Schalk (Keulen-Graz 1960); K. Schnith, *Karl V. in europäischer Sicht*. Hinweise auf neuere Arbeiten, in: *Historisches Jahrbuch* LXXX (1960) 270-285; Ch. Terlinden, *Carolus Quintus, Keizer Karel de Vijfde* (Brugge-Utrecht 1965; vooral belangrijk door het rijke iconografisch materiaal); Salvador de Madariaga, *Charles Quint* (Parijs 1969; met tekst van de *Mémoires de Charles Quint* in de vertaling van Kervyn de Lettenhove). Over de keizerskeuze zij nog gewezen op P. Kalkoff, *Die Kaiserwahl Friedrichs IV. und Karls V.* (Weimar 1925) en van dezelfde auteur, *Zur Kaiserwahl Franz I. und Karls V.*, in: *Zeitschrift für die Geschichte des Oberheins* XL (1926) 405-460. Wat betreft de beide regentessen van Karel V hebben zowel Margaretha van Savoye als Maria van Hongarije veel aandacht gekregen. Over Margaretha handelen Gh. de Boom (ed.), *Correspondance de Marguërite d'Autriche . . . 1529-1530* (Brussel 1935), en van dezelfde, *Marguërite d'Autriche-Savoie et la pré-Renaissance* (Brussel 1935), H. Carton de Wiart, *Marguërite d'Autriche et la Pré-Renaissance* (Parijs-Brussel 1935), J. de Jongh, *Margaretha van Oostenrijk* (Amsterdam 1941), Gh. de Boom, *Marguërite d'Autriche* (Brussel 1946), Elsa Winkler, *Margarete von Österreich, Grande Dame der Renaissance* (München 1966). Een belangrijke collectie brieven van Maria van Hongarije ligt in Wenen op bewerking te wachten (Wenen, Haus-Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv, nrs. 20-90). Voorts over haar: J. de Jongh, *Maria van Hongarije I: De kroon van Stephanus de Heilige* (Amsterdam 1942), II: *Machteloos gezag* (Amsterdam 1951), beide heruitgegeven: *De koningin Maria van Hongarije, landvoogdes der Nederlanden*, 2 dln. (Amsterdam 1966⁴); J. Lefèvre, *Une grande gouvernante: Marie de Hongrie*, in: *Revue de généalogie belge* XC (1954) 1191-1209; Gh. de Boom, *Marie de Hongrie* (Brussel 1956). De diplomatieke contacten tussen vorsten komen in het algemeen aan de orde in G. Mattingly, *Renaissance diplomacy* (Londen 1955); meer gericht op de Bourgondisch-Habsburgse praktijk: W. Höglechner, *Die Gesandten der europäischen Mächte, vornehmlich des Kaisers und des Reiches, 1490-1500* (Wenen 1972) en A.M. Fobe, *De Spaanse nalatenschap: de ontstaansredenen van de vroegste residerende gezantschappen vanuit de Nederlanden (1492-1506)*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* LXXXV (1972) 171-179.

Aan sommige vanuit de hoge adel gerekruteerde ambtsdragers is een biografie gewijd, waarvan hier, behalve de in de noten aangehaalde studies over Anton van Lalaing en Maximiliaan van Buren door respectievelijk M.L.J.C. Noordam en P.

Kannengiesser nog worden genoemd: L.E. Halkin en G. Dansaert, *Charles de Lannoy, vice-roi de Naples* (Parijs 1936); G. Dansaert, *Guillaume de Croy-Chièvres, dit Le Sage* (Brussel 1946); U. Robert, *Philibert de Chalon, prince d'Orange, vice-roi de Naples* 2 dln. (Parijs 1902); P. Silva, *Emmanuele Filiberto* (Rome 1928). De positie van leden van de hoge adel in diverse hoge colleges van staat komt aan de orde in het gedeelte over de instellingen. Over de *stadhouders*schappen: P. Rosenberg, The provincial governors in the low countries from the minority of Charles V to the revolt, in: *Standen en Landen XVII* (1959) 2-63; van dezelfde auteur, The provincial governors of the Netherlands from the minority of Charles V to the revolt, in: H.J. Cohn (ed.), *Government in Reformation Europe, 1520-1560* (Londen 1971) 257-264. Over de positie van de hoge adel en het functioneren van de *hoogste ambtenaren* zijn A. Walther, *Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. und Karl V.* (Leipzig 1909) en het in de noten genoemde werk van G. Walser, *Die spanischen Zentralbehörden* . . . (Göttingen 1955) van groot belang, evenals het ook in de noten al aangehaalde werk van M. Baelde, *De collaterale raden* . . . (Brussel 1965) en het overzicht door dezelfde schrijver, *Edellieden en juristen in het centrale bestuur der zestiende-eeuwse Nederlanden* (1531-1578), in: *Tijdschrift voor Geschiedenis LXXX* (1967) 39-51. Voorts: G. Coquibus, *Jean Carondelet, agent diplomatique de Charles le Téméraire, chancelier de Bourgogne* (Parijs 1938). Over Jean Carondelet jr. (1469-1545) is helaas geen biografie geschreven. Gattinara's autobiografie is uitgegeven: M. Gattinara, *Historia vitae et gestorum per dominum magnum cancellarium Mercurino de Gattinara (1518-1530), con note aggiunte e documenti di C. Bornate* (Torino 1915); voorts over hem: C. Bornate, L'apogee della casa di Absburgo e l'opera politica di un gran cancelliere di Carlo V, in: *Nuova rivista storia III* (1919) fasc. 3, 4. Verder worden nog genoemd: H. Keniston, *Francisco de los Cobos, secretary of the emperor Charles V* (Pittsburg 1959) en M. van Durme, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrrecht, kardinaal van Granvelle*. Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse academie van wetenschappen, letteren en schone kunsten, klasse der letteren XV, 18 (Brussel 1953), waarin ook over Nicolaas Perrenot (Granvelle sr.) wordt geschreven. Over de *Staten-Generaal* handelen H.G. Koenigsberger, The States General of the Netherlands before the revolt, in: H.G. Koenigsberger, *Estates and revolutions. Essays in early modern european history* (Ithaca-Londen 1971) 125-143 en R. Wellens, *Les états-généraux des Pays Bas des origines à la fin du règne de Philippe le Beau*, *Standen en Landen LXIV* (Heule 1974) — een uitgave van de dagvaarten der Staten-Generaal over dezelfde periode door dezelfde auteur is in voorbereiding. Over de *Staten* van afzonderlijke gewesten: behalve het in de noten aangehaalde werk van W.P. Blockmans, *Volkvertegenwoordiging* (de verslagen van de bijeenkomsten van de Staten van Vlaanderen is door deze auteur verzorgd over de periode 1467-1492; zowel de verslagen van vóór 1467 als die tussen 1492 en 1506 zullen nog verschijnen); Ch. Piérard, *Les états de Hainaut*, in: *Anciens pays et assemblées d'états XXXIII* (1965) 61-77; R. Wellens, *Les états de Hainaut et le vote de l'aide en 1514/1515*, in: *Mémoires et publications de la société des sciences, des arts et des lettres du Hainaut LXXXIV* (1971) 119-133; J. Mennes, De staten van Brabant en de Blijde Inkomst van kroonprins Filips in 1549, in: *Standen en Landen XVIII* (1959) 49-165 en P. Gorissen, De prelaten van Brabant onder Karel V (1515-1544). Hun confederatie (1534-1544), in: *Standen en Landen VI* (1953) 1-127. Over het *financieel* zijn vooral enkele publikaties van M. Baelde van belang: Het bezoldigingsstatuut in de Geheime Raad onder Karel V (1531-1555), in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden XVI* (1962) 295-311; van dezelfde auteur, Financiële politiek en domaniale evolutie in de Nederlanden onder Karel V en Filips II (1530-1560), in: *Tijdschrift voor Geschiedenis LXXVI* (1963) 14-33 (ook in het Engels in H.J. Cohn (ed.), *Government*, 203-224); idem, De kwestie van de 'gemeenschappelijke beurs' in de Geheime Raad onder de landvoogdes Maria van Hongarije, 1531-1555, in: *BGN XVIII* (1964) 27-39; idem, De kerkelijke subsidies in de Nederlanden onder Karel V, 1532-1555, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis XLIII* (1965) 1243-1271 en M. Baelde (ed.), *De domeingoederen van de vorst in de Nederlanden omstreeks het midden van de zestiende eeuw, 1551-1559* (Brussel 1971). Voorts in het algemeen: J. Craeybeckx, La portée fiscale et politique du 1000 denier du duc d'Albe, in: *Acta historica Bruxellensia I* (Brussel 1967), die naar aanleiding van de invoering van

Alva's honderdste penning de belastingpolitiek die daaraan voorafging analyseert. De financiële politiek in Vlaanderen wordt aan de orde gesteld door J. Dhondt, Bijdrage tot de kennis van het financieel wezen der Staten van Vlaanderen (XVI en XVII eeuw), in: *Standen en Landen LXIX* (1977) 131-168 en N. Maddens, *De bedden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van keizer Karel V, 1515-1555*, in: *Standen en Landen LXXII* (Heule 1978). Voor Holland zijn enkele oudere publikaties van belang: H. Terdenge, Zur Geschichte der holländische Steuern im 15. und 16. Jahrhundert, in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XVII* (1915) 95-167 en K. Verhees, *Niederländische Handels- und Finanzpolitik unter Karl V.*, in: *Economisch-Historisch Jaarboek XVIII* (1934) 154-228.

Wat betreft de *steden* wordt hier gewezen op J.A. van Houtte, Die Städte der Niederlande im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter XXVII* (1962) 50-68: een beknopt maar zeer waardevol overzicht; voorts over de positie van de stad in haar omgeving: R. van Ytven, Imperialisme of zelfverdediging: de extra-stedelijke rechtsmacht van Leuven, en Ph. Godding, *Impérialisme urbain ou auto-défense: le cas de Bruxelles (12e-18e siècles)*, beide in *Bijdragen tot de Geschiedenis LVIII* (1975) resp. 7-72 en 117-138. De diverse opstandige bewegingen in de Noordelijke Nederlanden komen aan de orde in J.S. Theissen, *De regering van Karel V in de noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1912); die in de Zuidelijke Nederlanden in het hier al eerder genoemde werk van A. Henne, *Charles-Quint*. Meer in het bijzonder kan worden gewezen op N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629* (Utrecht 1946); C.A. van Kalveen, De gildebeweging van 1525 en haar voorgeschiedenis, in: *Jaarboek Oud Utrecht* (1972) 93-114; C.O.A. Schimmelpenninck van der Oye, Het optreden van gemeenslieden te Zutphen, 1538-1543, in: *Bijdragen en mededelingen . . . Gelre LXV* (1971) 39-83. Hier zij er in het algemeen op gewezen dat in Holland de steden meestal werden geregeerd door een gesloten oligarchie met coöptatie, soms onder invloed van de centrale regering (Woltjer, 'Dutch privileges', 27-28). Wat betreft de Zuidelijke Nederlanden: bij voorbeeld de positie van de stad Bergen (Mons), die zowel in 1514-1515 (Wellens, 'Etats de Hainaut') als in 1519, 1529, 1537 en 1544 zich openlijk kon verzetten tegen financiële eisen. (M.-A. Arnould, *Les dénombrements de foyers dans le comté de Hainaut, XIVe-XVIIe siècle* [Brussel 1956] 98, 495-496, 542-543, 598-600). Over de stedelijke opstandigheid kan behalve naar de bibliografie in de *AGN* verwezen worden naar N. Maddens, De opstandige houding van Gent tijdens de regering van keizer Karel V (1515-1540), in: *Oostvlaams verbond van de kringen voor geschiedenis*. Voorlichtingsreeks, nieuwe reeks, nr. 17 (Maldegem 1978).

De *Bourgondische Kreits*: de bronnen over de voorgeschiedenis, de totstandkoming en de gevolgen van de Bourgondische Kreits zijn uitgegeven door L. Gross en R. Lacroix, *Urkunden und Aktenstücke des Reichsarchivs Wien zur reichsrechtlichen Stellung des Burgundischen Kreises*, 3 dln. (Wenen 1944-1945); voor de hier behandelde periode vooral I: 1454-1548. Van de omvangrijke literatuur over dit onderwerp wordt hier genoemd: K.S. Bader, Kaiserliche und ständische Reformgedanken in der Reichsreform des endenden 15. Jahrhunderts, in: *Historisches Jahrbuch LXXIII* (1954) 74-94; M. Salonies, *Die Pläne Kaiser Karls V. für eine Reichsreform mit Hilfe eines allgemeinen Bundes*. Annales academiae scientiarum Fennicae, series B, 83 (Helsinki 1953); Horst Rabe, *Reichsbund und Interim. Die Verfassungs- und Religionspolitik Karls V. und der Reichstag von Augsburg, 1547-1548* (Keulen-Wenen 1971), i.h.b. pag. 361-406.

Wat de Nederlanden betreft R. Feenstra, À quelle époque les Provinces-Unies sont-elles devenues indépendantes en droit à l'égard du Saint-Empire?, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis XX* (1952) 30-63; 182-218; 479-480 (addendum), i.h.b. 41-63. F. Doelman, Oude en nieuwe problemen om de zeventien Nederlanden, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis XXXIX* (1971) 273-287, en vooral P.L. Nève, *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden. Competentie, territorium, archieven* (Assen 1972) 121-235. Voorts P.J. van Winter, Een apocriefe tekst van het verdrag van Augsburg van 1548, in idem, *Verkenning en onderzoek* (Groningen 1965) 77-81, en F. Postma, De visie van de Nederlandse regering op het verdrag van Augsburg aan de vooravond van de tachtigjarige oorlog, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap LXXX* (1966) 141-151. Voor de algemene hervormingsproblematiek van het Rijk zij

ook gewezen op A. Kulenkampff, *Eiunungen mindermächtigen Stände ... 1422-1565* (Frankfurt am Main 1967) dat ook vergelijkingsmogelijkheden met de situatie in de Nederlanden biedt.

Territoriale afronding der Nederlanden

Documentenpublicaties. In het algemeen is voor het onderwerp van dit hoofdstuk L. Gross en R. Lacroix, *Urkunden und Aktenstücke des Reichsarchivs Wien zur reichsrechtlichen Stellung des Burgundischen Kreises* 1 (Wenen 1944) van belang. Speciaal voor Gelre zijn de delen van I.A. Nijhoff, *Gedenkwaaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland* 5 en 6 (Arnhem 1851-1875), die de periode van 1473 tot 1538 bestrijken, zowel om de opgenomen stukken als de inleidingen waardevol. Voor Utrecht zijn de oudere uitgaven van J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht* 1 (Utrecht 1838) en A.M.C. van Asch van Wijck, *Archief ...*, 3 dln. (Utrecht 1850-1853) met name voor de periode 1524-1528 nog steeds van nut. Omtrent de Friese geschiedenis geeft G.F. thoe Schwartzenberg, *Groot Placaat- en Charterboek van Vriesland* 1 en 2 (Leeuwarden 1768-1773) veel materiaal in een niet zeer zorgvuldige editie. Speciaal omtrent het tijdperk der Saksische hertogen licht J.L. Berns, *Verslag aangaande een onderzoek naar archiefstukken belangrijk voor de geschiedenis van Friesland ...* ('s-Gravenhage 1891) in.

Kronieken. Voor het begin van het besproken tijdvak is de Gelderse kroniek van Willem van Berchen in de uitgave van A.J. de Mooy, in: *Werken Gelre* 24 (Arnhem 1950) beschikbaar (deze reikt tot het jaar 1481). Over de strijd in het Nedersticht van 1481-1483 tijdens bisschop David van Bourgondië handelen de Utrechtsch-Hollandsche jaarboeken, uitgegeven door N.B. Tenhaeff, *Herdrukken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 2 (Utrecht 1920). De verwickelingen van de jaren 1507-1510 zijn het onderwerp van Guil. Herm. Goudanus, *Hollandiae Gelriaque bellum, Analecta van Matthaeus* 1 ('s-Gravenhage 1738).

De Collectanea van Ger. Geldenhauer Noviomagus in de editie van J. Prinsen, *Werken Historisch Genootschap* 3e serie 16 (Amsterdam 1901) bevatten onder andere een levensbeschrijving van de Utrechtse bisschop Filips van Bourgondië (1517-1524).

Utrechtse gedenkschriften van deze tijd zijn voorts die van de abdis Henrica ab Erp, *Annales vernaculi, Analecta van Matthaeus* 1 ('s-Gravenhage 1738) en die van Jhr. Herberen van Mijnden, uitgegeven door S. Muller Fzn., in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 11 (1888). Deze reiken respectievelijk tot 1548 en tot 1552.

De woelige jaren 1524-1528 te Utrecht worden belicht in Henricus Bomelius, *Bellum Trajectinum, Werken Historisch Genootschap* nieuwe serie 28 (Utrecht 1878) en Lambertus Hortensius, *Secessionum civilium Ultrajectinarum libri septem*, uitgegeven door A. Buchelius met de kronieken van Beka en Heda (Utrecht 1643).

Voor de lotgevallen van het Oversticht in dit tijdvak is beschikbaar W. Nagge, *Historie van Overijssel* 2, (ed.) F.A. Hoefler, *Werken Overijsselsch regt en geschiedenis* (Zwolle 1908).

De Friese geschiedschrijving beschikt in de eerste plaats over het vierde en vijfde boek van Worp Tyaerda (abt van Thabor), *Kronijken van Friesland*, (ed.) J.G. Ottema, *Werken Friesch Genootschap* (Leeuwarden 1850-1871). Brengen deze het verhaal tot 1523, Peter Jacobsz van Thabor, *Historie van Vriesland*, (eds.) H.W.C.A. Visser en H. Amersfoordt, in: *Archief voor vaderlandsche en inzonderheid Vriese geschiedenis*, 3 dln. (Leeuwarden 1824-1828) gaat tot 1527. Een recente herdruk van dit laatste werk is verzorgd door R. Steensma, *Varia Frisica* 11 (Leeuwarden 1973). Voorts is er de Proelarius of strijdboek door Paulus Rodolphi van Rixtel, (ed.) J.G. Ottema, *Werken Friesch Genootschap* (Leeuwarden 1855), waarin de Friese twisten tot 1517 behandeld worden en het Boeck der partijen van Jancko Douwama in diens Geschriften, *Werken Friesch Genootschap* (Leeuwarden 1849).

Een min of meer officieel karakter draagt het Annael ofte Landboek dat Kempo van Martena in opdracht van de Friese Staten samenstelde over de gebeurtenissen in het gewest in de periode 1498-1530, opgenomen in *Groot Placaat- en Charterboek* 2 (Leeuwarden 1773).

Voor Groningen dient de kroniek van de raadsheer Sicke Benninghe, (eds.) J.A. Feith en P.J. Blok, *Werken Historisch Genootschap* nieuwe serie 48 (Utrecht 1887). Het derde deel daarvan dat de gebeurtenissen tot 1528 rapporteert, was als Chronickel der Vriescher landen en der stad Groningen reeds uitgegeven in de *Analecta van Brouterius van Nidek* 1 (Amsterdam 1725). Voorts is er het kroniekje van Groningen, gepubliceerd door W. Zuidema in *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* (1889), dat tot 1534 loopt.

Ten slotte is de kroniek van de Oostfriesche hoofdeling Eggerik Beninga voor de gehele noordelijke geschiedenis van deze tijd van belang (Cronica der Fresen, [ed.] L. Hahn, in: *Quellen zur Geschichte Ostfrieslands* 4, 2 Bde. [Aurich 1961-1964]). Deze reikt tot 1561.

Monografieën. Het meest algemene en nog altijd waardevolle werk is J.S. Theissen, *De regeering van Karel V in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1912).

Voor de langdurige strijd tussen de Habsburgers en de Geldersen beschikken we thans over het op uitgebreid archivalisch onderzoek berustend werk van J.E.A.L. Struick, *Gelre en Habsburg 1492-1528, Werken Gelre* 30 (Arnhem 1960). Een aspect van deze strijd was eerder belicht in het proefschrift van G. Kalsbeek, *De betrekkingen tusschen Frankrijk en Gelre tijdens Karel van Egmond* (Wageningen 1932).

De Gelderse geschiedenis van 1450 tot 1543 wordt aan de hand van 24 liederen aanschouwelijk gemaakt door B.H. van 't Hooft, *Honderd jaar Gelderse geschiedenis in historieliederen, Werken Gelre* 23 (Arnhem 1948).

P.J. Meij geeft een gedegen samenvattende behandeling van de gehele periode van 1492 tot 1543 in *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975), hoofdstuk 1.

Voor de geschiedenis van Friesland in deze tijd is het ook J.S. Theissen, die een afgerond beeld geeft in zijn dissertatie *Centraal gezag en Friesche vrijheid, Friesland onder Karel V* (Groningen 1907).

Over de personen der Saksische hertogen zijn er enkele oudere biografieën: O. Sperling, *Herzog Albrecht der Beherzte von Sachsen als Gubernator Frieslands* (Leipzig 1892) en L. Schwabe, *Herzog Georg, ewiger Gubernator von Friesland*, in: *Neues Archiv für sächsische Geschichte* 12 (1891). Van recente datum is J.J. Kalma, *Grote Pier van Kimsward* (Leeuwarden 1970).

De Groningse geschiedenis in de Gelderse tijd werd behandeld door K. Huizenga, *Groningen en de Ommelanden onder de heerschappij van Karel van Gelder 1514-1536* (Groningen 1925). In de *Historie van Groningen Stad en Land* (Groningen 1976) heeft W.J. Formsma thans de gehele periode samenvattend behandeld. Oudere biografieën zijn gewijd aan *Wilhelmus Frederici, persona van St. Maarten te Groningen* (Groningen 1888) door W. Zuidema en aan graaf Edzard der Grosse (Aurich 1910) door H. Reimers.

De persoon van bisschop David van Bourgondië is besproken door S.B.J. Zilverberg, *David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en van Utrecht ± 1427-1496*, in: *Bijdragen Instituut Middeleeuwse Geschiedenis Utrecht* 24 (1951). De strubbelingen in het Nedersticht in de jaren 1527-1528 zijn geschetst door H.C. Hazewinkel, *Voor 400 jaar, in: Jaarboekje van Oud-Utrecht* (Utrecht 1928).

Voor de strijd om Gelre tussen Habsburg en Gulik-Kleef beschikken we over P. Heidrich, *Der geldrische Erbfolgestreit 1537-1543*, in: *Beiträge zur deutschen Stadt- und Territorialgeschichte* 1,1 (Kassel 1896) en over de verhandeling van F. Petri, *Landschaftliche und überlandschaftliche Kräfte im Habsburgisch-Klevischen Ringen um Geldern und im Frieden von Venlo 1537-1543*, in: *Bijdragen Instituut Middeleeuwse Geschiedenis Utrecht* 32 (1962). De figuur van Willem van Kleef is thans behandeld door G. Bers, *Wilhelm Herzog von Kleve-Jülich-Berg 1516-1592* (Keulen 1970).

Omtrent de persoon van Karel van Gelre en ook van Maarten van Rossum ontbreken nog de biografische geschriften die een historisch oordeel geven, evenals over kopstukken van de andere partij als Schenck van Tautenburg en Floris van Egmond.

Verantwoording van de illustraties

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van de in dit boek opgenomen illustraties te bereiken. In de meeste gevallen is dat gelukt. Mochten er illustraties zonder voorkennis van de rechthebbenden zijn afgedrukt, dan worden deze verzocht contact op te nemen met de uitgever.

ACL, Brussel 26, 90, 93, 95, 96 L, 99, 181, 186, 188, 257, 271, 276, 290, 303, 306, 404, 407, 415, 421, 433, 451 O, 453 R, 454, 455, 460, 461, 472, 487, 503

Foto Algemeen Rijksarchief, Brussel 318

Uit: M. Gutman, An approach to semi-automatic family reconstruction, in: *Annales de Démographie Historique* (Parijs 1977)

173

R. van Answaarden, Amsterdam 314

Archief Spiegel Historiae 12, 17, 248

Atlas van Stolk, Rotterdam 45, 52

Bayerische Staatsgemäldesammlungen, München 465

J.H. Besselaar, Amsterdam 58

Bildarchiv Photo Marburg, Marburg an der Lahn 357

Foto H. Breyne, Brugge 423

Foto's A. Dingjan, Den Haag 144, 148, 228, 369

Fries Museum, Leeuwarden, foto S.B.J. van der Zee 153

Gemeentemusea, Amsterdam 157

Geografisch Instituut, Utrecht 59

Giraudon, Parijs 421 o, 496

Foto's N. Hin, Amsterdam 31, 265

Foto R. Kleinhempel, Hamburg 380

Koninklijke Penningkabinet, Den Haag 434, 435

Foto M. Kocken, Mechelen 331

Foto D. Kransberg 204

Ministerie van Openbare Werken, Brussel 81, 82

Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam 85

Uit: *Oude Boerderijen* (Deventer 1969) 74, 75

Oronoz, Madrid 448

Foto Osinga, Hoorn 245

Particuliere Collecties: 87, 96 r, 239 r, 272, 293

Rijksmuseum, Amsterdam 288

Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 269

Stedelijk Museum, Amsterdam 37, 69, 178 o, 229, 234

Foto Struiksma, Leeuwarden 372

Universiteitsbibliotheek, Leiden 106

Foto W. Zeijlemaker, Zutphen 494

Index op personen

Aarschot, zie Croy
 Abel, Wilhelm 16
 Adolf van Egmond, hertog van Gelre 493, 495
 Adolf van Kleef, heer van Ravenstein 423, 424, 425
 Adriaan VI (van Utrecht), paus 452, 455, 457, 460
 Aerssen van Sommelsdijk, François van 365
 Aerssens, Cornelis 365
 Aertsen, Pieter 85
 Affry, Louis A., graaf d' 379
 Aitzema, Lieuwe van 369
 Albert of Albertus, aartschertog van Oostenrijk 390, 394, 395, 398, 400
 Albertina Agnes van Oranje-Nassau 61
 Albrecht van Saksen 427, 428, 430, 446, 447, 449, 455, 495, 496, 497
 Albret, Henry d' 458
 Albret, Jean d', koning van Navarre 425, 455
 Alva, Fernando Alvarez de Toledo, hertog van 99, 100, 140, 316, 323, 326, 334, 337, 342, 343, 389, 392, 401, 441, 479
 Andriessen, Jacob Johan 113
 Anjou, Frans van 352
 Anna, hertogin van Bretagne 423, 428
 Anna van Hannover 62, 360, 364
 Anna van Kleef 477, 503
 Anna van Oldenburg 501, 504
 Anton van Bourbon-Vendôme 478
 Armenteros, Alonso 329
 Arnhem, Johan van 61
 Arnoud van Egmond, hertog van Gelre 495
 Augustinus 437
 Balten, Pieter 85
 Bartholotti, Guilielmo 214
 Bauscheit, Jan Pieter van, de Jonge 95
 Bentinck, Hans Willem baron van, graaf van Portland 359, 366
 Bentinck, Willem, graaf van 353, 359, 360, 364, 385
 Bergen, Jan van Glymes, markies van 223, 46, 449, 451
 Bergeyck, Jan van Brouchoven, graaf van 397, 399
 Bergh, Frederik, graaf van den 401
 Bergh, Hendrik, graaf van den 398, 401
 Beuningen, Koenraad van 352, 359, 363, 366, 379
 Beverningk, Hieronymus van 363, 366, 377, 379
 Bicker, Andries 356
 Bicker, Cornelis 356
 Bicker, Jan 214
 Bie, Joris de 365
 Bijlandt, Alexander, graaf van 62
 Blaeu, Johan 389
 Bleiswijk, Pieter van 371
 Blok, P.J. 30
 Blondel, Pieter Frans 399
 Bodin, Jean 316

Boerhaave, Herman 22
 Bondam, Pieter 355
 Bononensis, Virgilius 94
 Bosch, Imam Jacob van der 113
 Botta-Adorno, Antoine 408
 Bournonville, Alexander van 398
 Braudel, Fernand 12, 13, 14, 17, 24, 28
 Brederode, Frans van 427, 434
 Brizuela, Iñigo de 396
 Bruegel, Pieter, de Oude 85
 Brunswijk-Lüneburg, Elisabeth van 499
 Brunswijk-Lüneburg, hertog van 493, 502
 Brunswijk-Wolfenbüttel, L.E., hertog van 366
 Burch, Johan van der 112
 Busleyden, Frans van 446, 447
 Buys, Paulus 352
 Calvijn, Johannes 438
 Camper, Petrus 113
 Caron, Noël de 365
 Carondelet, Jean 333, 425, 447, 459, 464, 465
 Catharina van Aragon 462
 Catharinus, Ambrosius 437
 Cats, Jacob 43, 356, 361, 363
 Cazier, B. de 409
 Chièvres, Willem van Croy, heer van 328, 446, 450, 451, 452, 454, 455, 456
 Christiaan II van Denemarken 452, 460, 461, 465, 466, 467, 472
 Christiaan III van Holstein 466, 467, 468, 469, 477, 478, 479, 502
 Christoffel van Oldenburg 466, 467
 Cirkseña, Edzard I 455, 496, 497, 498, 499, 500, 501
 Cirkseña, Enno 501
 Cirkseña, Johan 501
 Claudia van Frankrijk 449
 Clemens VII, paus 460, 462, 463, 467, 469, 501
 Cobenzl, Charles Philippe Jean, graaf van 272, 408
 Cobergher, Wenceslas 79, 97, 99
 Commynes, Philippe de 422
 Coppenhole, Jan van 425, 427, 428, 430, 444
 Corver, Joan 217
 Court, Pieter de la 231
 Coxie, Albert de 399
 Craenevelt, Frans van 454
 Croij, Jacob van 428
 Croy, Adriaan van, graaf van Roelux 475
 Croy, Filips van, graaf van Solre 401
 Croy, Filippan 478
 Croy, Filips III van, hertog van Aarschot 398
 Croy, Willem van, zie Chièvres
 Crumpipen, Heinrich de 409
 Crumpipen, Henri-Herman de 409
 Cueva, Juan de la 398
 Damant, Nicolaas 396
 Damhoudere, Joost de 335

David van Bourgondië, bastaard van Filips de Goede 422, 423, 493, 494, 496
 Delplanq, Henri 171, 264, 272, 416
 Dene, Edward De 292
 Dérival, pseudoniem van Augustin Pierre Damiens de Gomicourt 289
 Deventer, Jacob van 93
 Dierquens, Johan Pieter 113
 Dijck, Anthonie van 19
 Dijkveld, zie Weede
 Don Juan van Oostenrijk 281, 334
 Douwama, Jancko 459
 Dudley, Robert, graaf van Leicester 352, 378
 Dupuy, Benoit-Marie 416
 Dussen, Bruno van der 364
 Duyck, Anthonius 362, 363, 364
 Duyn, Nicolaas 112
 Edward IV van York, koning van Engeland 422
 Effen, Justus van 231
 Egmond, Floris van 497, 498, 499, 500, 501, 502
 Egmond, Jan van 428
 Egmond, Willem van, heer van Ysselstein 493
 Egmont, Lamoraal, graaf van 223, 343, 401
 Eleonora van Portugal 479
 Emmanuel Filibert van Savoye 328
 Engelbert van Kleef 422, 494
 Engelbert II van Nassau 328, 330, 425, 447
 Epinoy, Willem van Melun, graaf van 398
 Epo (Edo) van Haarlem 437
 Erasmus, Desiderius 437, 438, 439, 440, 464
 Esens, Balthasar van 501
 Eugenius van Savoye 407
 Fagel, François 365
 Fagel, Gaspar 364, 365
 Fagel, Hendrik 365
 Farnese, Alexander, hertog van Parma 140, 175, 281, 369, 391, 395, 396, 398, 400
 Farnese, Ottavio 470
 Fénelon, F. 361, 364, 366, 384, 385
 Ferdinand, kardinaal-infant, Don 396, 397
 Ferdinand I, keizer van Duitsland 456, 458, 464, 467, 469, 477, 481, 482, 484, 504
 Ferdinand van Aragon 447, 449, 450, 451, 452, 455
 Ferraris, graaf Jozef de 81, 93, 171
 Filibert van Savoye 452
 Filippa, zuster van Karel V 495
 Filips (de Goede) van Bourgondië 171, 312, 326, 330, 334, 422, 443, 446, 455, 473, 482, 486, 492, 499
 Filips (de Stoute) van Bourgondië 431
 Filips van Bourgondië, bisschop 343, 423, 424, 455, 461, 499
 Filips van Crèvecoeur, heer van Esquerdes 425, 428
 Filips van Hessen 477, 478, 479, 480, 502, 504

- Filips van Kleef 425, 426, 427, 428, 430, 434, 435, 444
 Filips (de Schone) van Oostenrijk 328, 330, 349, 420, 422, 423, 425, 426, 431, 432, 443 e.v., 499 e.v., 455, 471, 482, 495, 496, 497, 498
 Filips II van Spanje 114, 313, 315, 319, 320, 322, 323, 324, 326, 328, 329, 333, 334, 337, 347, 349, 351, 352, 389, 390, 391, 394, 396, 401, 402, 405, 434, 455, 463, 470, 478, 480 e.v., 485
 Filips III van Spanje 388, 395
 Filips IV van Spanje 388, 389, 390, 395, 396
 Filips-Willem van Oranje-Nassau 389
 Fisco, C. 96
 Floris van Buren 500
 Frans, hertog van Bretagne 423, 427
 Frans I, koning van Frankrijk 114, 281, 313, 455, 456, 458, 459, 460, 462, 463, 466, 467, 469, 470, 475, 477, 478, 479, 480, 483, 504
 Frederik III van Habsburg, keizer 425, 426, 428, 431, 482, 493, 495, 496
 Frederik III 'de Vrome', keurvorst van de Palts 467, 468, 469, 477, 479
 Frederik van Baden 455, 496, 497, 499
 Frederik I van Denemarken 466
 Frederik van Hessen 355
 Frederik van Holstein 461, 466
 Frederik van Ysselstein en Buren 494, 497
 Frederik Hendrik, prins van Oranje 43, 61, 353, 354, 356, 364, 367, 370, 379, 388
 Frederik Willem, keurvorst van Brandenburg 353
 Frederiks, Willem 498

 Gansfort, Wessel 437, 439, 440
 Gattinara, Mercurine Arborio di 452, 454, 456, 458, 460, 462, 463
 Geer, Louis de 214
 George van Saksen 455, 497, 498, 499
 Gilles, Jacob 364, 376
 Gilles, Pieter 454
 Goch, Joannes Pupper van 437, 439
 Goslinga, Sicco van 385
 Gosses, Isaac H. 30, 209
 Goubert, Pierre 16
 Graaf, Dirck Jansz. 214
 Graeff, vrijheer van Zuidpolsbroek, Cornelis de 363, 379
 Granvelle, Antoine Perrenot, kardinaal van 482
 Granvelle, Nicolas Perrenot, heer van 329, 478, 479
 Graunt, John 111
 Gravesande, Wilhelmus Jacobus s' - 22
 Groote, Geert 440
 Grote Pier, bijnaam van Pier van Heemstra 499
 Guimard, Barnabée 96
 Guicciardini, Ludovico 315
 Guise, Frans de 478
 Gussoni 354
 Gustaaf, I, Wasa 466

 Ham, Meinert van 501, 502
 Hardenbroek, Gijsbert Jan, baron van 360
 Haren, Onno Zwier van 385
 Haren, Willem van 385
 Heim, Anthony van der 361, 366
 Heinsius, Antonie 361, 363, 364, 365, 366
 Hendrik VII, koning van Engeland 447, 450
 Hendrik VIII, koning van Engeland 100, 114, 451, 452, 458, 459, 460, 462, 466, 469, 477, 478, 479, 480, 503
 Hendrik II, koning van Frankrijk 281, 467, 479, 480
 Hendrik III, koning van Frankrijk 114
 Hendrik II van Beieren 462, 500, 501
 Hendrik III van Nassau 61
 Hendrik van Saksen 496, 497
 Hieronymus, Sophronius E. 439
 Hinloopen, Michiel Tymonsz. 231
 Hobsbawm, E.J. 16, 17
 Hoogstraten, zie Lalaing
 Hoop, Adriaen van der 365
 Hop, Hendrik 365, 366
 Hoppers, Joachim (Hopperus) 329
 Horn, Jan van 422, 425, 428, 430
 Horne, Filips van Montmorency, graaf van 343
 Houttuyn, Martinus 113
 Hove, Nicolaas ten 365
 Hudde, Johannes 112
 Huizinga, Johan 11, 223, 315, 434, 438
 Hulst, Frans van der 459
 Huygens, Christiaan 22, 111, 112
 Huygens, Constantijn 49, 365
 Huygens, Constantijn jr. 365
 Huygens, Lodewijk 111
 Huys, Frans 90

 Isabella Clara Eugenia, aartshertogin van Oostenrijk 390, 394, 395, 398
 Isabella I, de katholieke, van Castilië 449, 497
 Isabella, zuster van Karel V 452
 Isabella van Portugal 463

 Jacob van Kruiningen 480
 Jan II van Kleef 422, 423
 Jan van Montfoort 422, 427, 434
 Jan van Nassau, de Oude 355
 Japikse, Nicolaas 30
 Jeanne van Navarre 504
 Joachimi, Albert 385
 Johan III van Gulik en Kleef 476, 477, 503
 Johan Frederik van Saksen 503
 Johan Willem Friso 359
 Johanna van Castilië 447, 449
 Jonge van Ellemeet, Cornelis de 218, 227
 Jordaens, Jacob 19
 Jozef II, keizer, Rooms-koning 191, 193, 194, 401, 406, 413, 417
 Juglar, Joseph-Clément (Juglar-conjunctuurgolf) 16

 Karel V, de Wijze, koning van Frankrijk 431
 Karel V, keizer van het Heilige Roomse Rijk, koning van Spanje 51, 100, 175, 281, 312, 313, 315, 319, 320, 322, 323, 324, 328, 329, 331, 333, 334, 339, 341, 343, 349, 350, 390, 395, 408, 449 e.v., 501, 502, 504
 Karel VI, keizer van het Heilige Roomse Rijk, koning van Spanje 401, 408
 Karel VIII, koning van Frankrijk 281, 422, 423, 425, 427, 428, 430, 431, 447, 495
 Karel (de Stoute) van Bourgondië 98, 174, 193, 420, 431, 434, 443, 444, 446, 447, 482, 486, 492, 493, 495, 496, 497, 504, 505
 Karel van Egmond 425, 430, 447, 449, 450, 451, 452, 455, 456, 459, 462, 466, 469, 476, 477, 493, 495, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503
 Karel van Gelre, zie Karel van Egmond
 Karel van Gelre (junior), bastaard van Karel van Egmond 501, 502
 Karel van Lannoy 454
 Karel van Lotharingen 97, 408
 Karel van Orléans 478, 479
 Karel II van Spanje 396, 401
 Kaunitz-Rietberg, Wenzel von 408, 410
 Kersseboom, Willem 106, 112
 Keyser, Nanning 357
 Khaïred-din Barbarossa 468
 Kindt, David 't 95
 Kondratieff, Nikolaï (Kondratieff-conjunctuurgolf) 15, 16, 23
 Kuznets, Simon (Kuznets-conjunctuurgolf) 16

 Lalaing, Anton van, graaf van Hoogstraten 223, 459, 460, 464, 467, 501
 Lalaing-Rennenberg, George de 355
 Leicester, zie Dudley
 Le Nôtre, André 44
 Leo X, paus 455, 459, 460
 Le Roy Ladurie, Emanuel 16
 Lis, Catharina 16
 Lodewijk XI, koning van Frankrijk 281, 420, 421, 422, 423, 493, 495
 Lodewijk XII, koning van Frankrijk 447, 449, 451, 486, 495, 497
 Lodewijk XIV, koning van Frankrijk 66, 171, 176, 256, 388, 394, 400, 407
 Lodewijk XV, koning van Frankrijk 114
 Lodewijk van Bourbon (bisschop) 422
 Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuuse 423
 Lodewijk II van Hongarije 452, 464
 Lodewijk van Orleans 425
 Lotter, Tobias Conradus 389
 Louise van Savoye 462
 Luther, Maarten 30, 437, 438, 440, 458

 Malthus, Thomas R. 154, 191
 Manheer, Gerrit 106
 Mansfelt, Pieter Ernst, graaf van 391
 Marck, Everard van de 427, 428, 450, 451, 456, 459, 504
 Marck, Robert van de, heer van Sedan 428, 430, 450, 458, 459, 463
 Marck, Willem van de, heer van Lummen 422, 425
 Margaretha van Male 431
 Margaretha van Oostenrijk (Savoye) 328, 330, 422, 428, 431, 450, 451 e.v., 471, 472, 478, 482, 490, 497, 498, 500, 501
 Margaretha van Parma 329, 337, 470
 Margaretha van York 447
 Maria (de Rijke) van Bourgondië 30, 317, 349, 420, 421, 432, 443, 459, 482, 493
 Maria van Engeland 452
 Maria van Gulik 503
 Maria van Hongarije 328, 329, 337, 450, 452, 464 e.v., 470, 473, 474, 476, 477, 478, 479, 480, 482, 483, 484, 495, 504
 Maria-Elisabeth van Oostenrijk 408
 Maria-Theresia, keizerin van Oostenrijk 171, 417, 418
 Marot, Daniël, de Oude 44
 Martena, Hessel 209, 223
 Marwijck, Jasper van 500, 501
 Mary Tudor 458
 Masi, Cosimo 396
 Maurits van Nassau, prins van Oranje 61, 355, 356, 361, 364, 367, 379, 388
 Maurits van Saksen 478, 480, 481
 Maximiliaan van Bourgondië 343
 Maximiliaan van Buren 480
 Maximiliaan I, keizer van het Heilige Roomse Rijk 30, 281, 317, 325, 327, 328, 334, 335, 343, 349, 420 e.v., 443 e.v., 475, 477, 482, 483, 493, 494 e.v., 499, 501
 Maximiliaan II Emanuel van Beieren 396, 397
 Medici, Catharina de 467
 Melancthon, Philip 504

- Mercator, Gerard Kremer 84
 Merian, Caspar 101
 Meulen, Daniël van der 233
 Monterey, Juan 403
 Montesquieu, Charles de Sécondat, baron de la Brède et de 190
 More, Thomas 453
 Mousnier, Roland 16
 Munter, Willem 217
 Musch, Cornelis 364, 365
 Musschenbroek, Samuel van 22
- Napoleon I, Bonaparte, keizer der Fransen 47, 113
 Nény, Patrice-François de 408, 409
 Newcomen, Thomas 89
 Newton, Isaac 22
 Nieuwenaar, Adolf, graaf van 355
- Oetgens van Waveren, Anthony 379
 Oignies, Claude van, graaf van Coupigny 398
 Oldenbarnevelt, Johan van 246, 350, 353, 356, 361, 363, 364, 369, 376, 379, 384
 Onrede, Daniël 424
- Paludanus, Ruttgerus 113
 Pape, Leo Jan de 399
 Parma, zie Farnese
 Paulus III, paus 469, 470, 479, 480
 Pauw, Adriaan 356, 362, 363
 Pauw, Reinier 378
 Perrenot, zie Granvelle
 Petty, sir William 222
 Plantijn, Christoffel 84, 98
 Portland, zie Bentinck, Hans Willem
 Post, R.R. 30
 Postan, M.M. 16
 Praet, Lodewijk van 465, 478
 Prié, Hercules Zurinetti, markies de 408
- Quetelet, Adolphe 172
- René van Châlon, prins van Oranje 337, 478, 479, 504
 René van Lotharingen 495
 Rennenberg, George van, zie Lalaing
 Requesens, Luis de 334
 Ressegem, zie Vilain
 Richardot, Jan 399
 Rijn, Willem 420, 424
 Roose, Pieter 399
 Rossum, Maarten van 478, 479, 480, 500, 502, 504
 Rubens, Petrus Paulus 17, 19, 29, 98
- Sanderus, Antonius 86
 Schaffelaar, Jan van 423, 494
 Scharenberger, Urban von 329
 Schenck van Tautenburg, George 500, 501, 502
 Schetz, Gaspar, heer van Grobbendonk 335
 Schetz, Jan Karel, heer van Grobbendonk 396
 Schoonbeke, Gilbert van 95, 98, 99
 Schooten, Franciscus van 112
 Schortinghuis, Willem 442
 Schwencke, Thomas 113
 Sforza, Francesco 462, 468
 Sibylla van Gulik en Kleef 503
 Sigismund, keizer van het Heilige Roomse Rijk 482
 Simiand, François 17, 22
- Slingelandt, Simon van 353, 361, 364, 365, 366, 371, 376
 Smet, Adriaan de 303
 Smet, Pieter de 303
 Soly, Hugo 16
 Sorbière 351, 352, 356, 376
 Sotelet, A.J. de 416
 Spiegel, Hendrik 374
 Spiegel, Jan Laurensz. 374
 Spiethoff, Arthur 24
 Spínola, Ambrogio 398, 401
 Staël-Holstein, Anna L.G. Necker, barones de 440
 Stevin, Simon 22, 100
 Steyn, Pieter 362, 364, 371
 Struyck, Nicolaas 106, 112, 117
 Swaen, Michiel de 389
 Swinden, Jan Hendrik van 113
- Teellinck, Johannes 442
 Teellinck, Willem 442
 Titiaan 485
 Tromp, Cornelis 60
- Ulrich von Württemberg 467
- Vaernewijck, Marcus van 96
 Vauban, Sébastien le Prestre de 100, 169
 Verdugo, Francisco 401
 Verlooy, Jan-Baptist Chrysostomus 414
 Viglius (Aytta) 483
 Vilain, Adriaan, heer van Ressegem 423, 425, 427, 428, 434
 Vilain XIII, burggraaf Jean-Jacques-Philippe 305
 Vincent van Meurs 430, 495
 Vives, Juan Luis 305
 Volder, Burchardus de 22
 Vondel, Joost van den 389
- Warbeck, Perkin 447
 Warfusée, René van Revesse, graaf van 398
 Wassenaar tot Twickelo, O.W. graaf van 223
 Wassenaer-Obdam, Carel George van 62
 Wavrans, L.F. de 409
 Weede, heer van Dijkveld, Everhard van 366, 385
 Werff, Pieter van der 374
 Wicquefort, Abraham de 231
 Wied, Herman van 477, 479
 Wijngaard, J. 113
 Wilden, Jan 90
 Willem van Gulik 430
 Willem van Gulik en Kleef 476, 477, 478, 479, 483, 503, 504
 Willem van Hessen 355
 Willem I, prins van Oranje-Nassau 223, 355, 389, 434, 459, 460
 Willem II, prins van Oranje 356, 357, 359, 365
 Willem III, prins van Oranje, koning van Engeland 44, 61, 62, 77, 353, 354, 357, 359, 360, 364, 366, 368, 371, 379, 380, 385
 Willem IV, prins van Oranje 247, 355, 360, 365, 378, 385
 Willem V, prins van Oranje 360, 361, 366
 Willem Hadriaan, graaf van Nassau, heer van Odijk 61, 359
 Winsemius, Pier 209
 Witt, Cornelis de 377
 Witt, Jacob de 377
 Witt, Johan de 112, 352, 353, 354, 359, 361, 362, 363, 364, 366, 373, 374, 377, 379
- Wolsey, Thomas 458, 459, 460, 462
 Wullenwever, Jurgen 466, 467

Colofon

Deel 5 van de Algemene Geschiedenis der Nederlanden werd in 1980 in opdracht van Fibula-Van Dishoeck (Unieboek bv) te Haarlem naar een typografisch ontwerp van Henk Blekkenhorst gezet uit Times New Roman door Euroset bv, Amsterdam en op houtvrij halfmat machine coated offset gedrukt door Grijelmo sa., Bilbao (Spanje), welke firma ook voor het bindwerk zorg droeg.

De kleurenlitho's werden vervaardigd door Laudert & Co te Vreden (Duitsland), de zwart/wit litho's door Euroset bv, Amsterdam.

De omslaglitho is vervaardigd door Llovet sa., Barcelona (Spanje).

De illustratiedocumentatie werd verzorgd door drs. E.F. Key, de productionele begeleiding was in handen van Gertjan Boekhout.

Het band- en omslagontwerp is van Henk Blekkenhorst en Marius Brouwer.

**Algemene Geschiedenis
der Nederlanden
deel 5**

Deel 5 is het eerste deel van de Nieuwe Tijd, de periode 1500-1800. In dit deel zijn voor deze gehele periode een aantal aspecten opgenomen die slechts zinvol zijn als ze over een lange periode worden bestudeerd en beschreven, zoals het landschap, de bevolking, de politieke instellingen en de economische golfbewegingen.

Tevens wordt aandacht besteed aan de overgang van middeleeuwen naar Nieuwe Tijd en wordt de religieuze en politieke geschiedenis behandeld tot de troonsafstand van Karel V.

deel 5 ISBN 90 228 3806 4

*Op het achteromslag:
akte van ratificatie van het Twaalfjarig
Bestand door de aartshertogen Albert
en Isabella op 9 april 1609.
Algemeen Rijksarchief, Den Haag.*

Algemene Geschiedenis der Nederlanden

delen 1 t/m 4: Romeinse tijd en Middeleeuwen
delen 5 t/m 9: Nieuwe Tijd, 16de, 17de en 18de eeuw
delen 10 t/m 15: Nieuwste Tijd, 19de en 20ste eeuw

[illegible]

Affabel

[Handwritten signature]

FIBULA-VAN DISHOECK
ISBN 90 228 3806 4